

DİL

VƏ

ƏDƏBİYYAT

LANGUAGE AND LITERATURE

ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА

Beynəlxalq elmi – nəzəri jurnal

Elektron versiyası

Электронная версия

4(108)

**Jurnal
1993-cü ildən 2 aydan bir çıxır**

BAKİ - 2018

<i>DİLCİLİK – ЯЗЫКОЗНАНИЕ</i>	6-224
Ə. MƏMMƏDOVA. Fars dilində /h/ fonemi (ح/ه) qrafik nümunələri) əsasında yaranan omofonlar.....	
G. ABBASOVA. Azərbaycan və ingilis dillərində xiazmin linqvopoetik xüsusiyyətləri.....	
G. BAYRAMOVA. Ritorik fiqurlar: sxemlər və troplar.....	
H. MAMƏDOVA. Об истории развития анатомических терминов в турецком языке.....	
R. MÜRSƏLOV. Azərbaycan və ingilis dillərində “1” say tərkibli frazeoloji vahidlərin məzmun aspektindən təhlili.....	
H. HAĞIYƏVA. Современное состояние теории художественного перевода.....	
F. AĞAYEVA. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında köməkçi nitq hissələrinin praqmasemantik baxımdan təhlili.....	
K. HƏBİBOVA. Manipulyasiyanın mahiyyəti, tipologiyası və səciyyəvi xüsusiyyətləri.....	
Z. MƏMMƏDOVA. Fars dilində köhnəlmiş sözlərin leksik xüsusiyyətləri.....	
П. HAĞIYƏVA. Семантика в языково-независимой форме.....	
R. QULIYƏVA. Ön qoşmaların fellərlə işlənməsi və onların xüsusiyyətləri.....	
Ş. CƏFƏROVA. Azərbaycan dastanlarının dilində tabesiz mürəkkəb cümlə konstruksiyaları və zaman semantikasi.....	
A. ALLAHVERDİYƏVA. N. Xosrovun “Səfərnəmə” əsərində çoxmənalı sözlər.....	
E. İLYASLI. Alman dilində isimlərin cinsinin təyini.....	
R. HÜSEYNOVA. Zaman dilçiliyinin tədqiqat obyektini kimi.....	
S. MUSTAFAYEVA. Azərbaycan ədəbi dili tarixinin dövrəşdirilməsi prinsipləri.....	
F. SÜLEYMANOVA. Türk dillərinin lügət tərkibində silah adlarının yeri.....	
M. QIPÇAQ, Q. XANMƏMMƏDOV. Türk dillərində tabeli mürəkkəb cümlələr.....	
M. HÜSEYNOV, P. PAŞAYEVA. Poeziya dili professional keyfiyyət amili kimi.....	
K. ABDULRƏHİMOVA. Prosessualıq səviyyəsindən olan inkarlıq mənalı elementlərin sintaksis təhlili.....	
A. ALLAHVERDİYƏVA. Siyasi metaforanın koqnitiv funksiyası və onun variantları.....	
Ü. İBRAHİMOVA. “Kitabi – Dədə Qorqud” dastanında feil.....	
A. PAŞAYEVA. Türk dilçilərinin əsərlərində sadə sonqoşmaların funksional aspektləri.....	
T. ƏKBƏROVA. Müasir ərəb ədəbi dilində müxtəlif üsullarla yaranan ad qruplu frazeoloji birləşmələr.....	
Y. NURİYEV. Linqvistik praqmatikada deysis anlayışına müxtəlif yanaşmalar.....	
Ş. ABBASOVA. Nitq yaradan vasitələr və onlardan düzgün istifadə yolları.....	
M. ƏSGƏROVA. Avropa və rus dilçiliyində nominativlik probleminin tədqiqat tarixi.....	
A. HACIYƏVA. Fars dilində məsdərlərdə müşahidə olunan isimlərə xas morfoloji dəyişikliklər.....	
B. HACIYƏVA. B. Çobanzadənin «Türk-Tatar lisanıyyətinə mədxəl» əsərində sözlərin leksik-qrammatik xüsusiyyətlərinə.....	
Ü. HÜSEYNOVA, Ş. BALAYEVA. İngilis və Azərbaycan dillərində sintaktik sistemin müqayisəli tipologiyası.....	
P. MAMƏDOVA. О топонимах в Кабус-наме.....	
N. MƏMMƏDOVA. Azərbaycan xalq cümhuriyyəti dövründə Azərbaycan ədəbi dili.....	
S. SEYİDOVA, A. MİRZƏYEV. Neologizmlərin linqvistik xüsusiyyətləri.....	
Z. NƏBİYEV. Kütləvi informasiya vasitələrinin dilində alınma sözlər və onların işlənmə dairəsi.....	
Дж. САФАРОВА. Проблема заимствований в русской лингвистике XX- начала XXI вв.....	
Ф. МAMƏDƏYİLİ. Глагольные имперфективы в словарях русского языка.....	
Ü. ABDULLAYEVA. “Vətən” anlayışı və Azərbaycan dilinin leksik semantikasında “ev, el, yurd, ölkə” konsepti.....	
P. İSMAYİLOV. Oğuz və qırçaq qrupu türk dillərinin dialektlərində şəxs əvəzlilikləri.....	
A. GUSƏYİNOVA. Модальные глаголы в арабском языке.....	
C. PACULOVA. Макрополе «Космоним» в азербайджанских и русских пословицах.....	
M. TARVERDİYEV, A. YƏHYAYEV, N. GƏNCƏVININ "Leyli və Məcnun" əsərində işlənən izafət birləşmələri.....	
M. ALLAHVERDİYEV, E. YUNUSOVA. Fransız dilində qeyri-müəyyənliyin mətn daxilində aşkar edilməsi.....	
A. ALIYEV. Некоторые положения книги «تيسير النحو التعليمي قديما و حديثا مع نهج تجديد» египетского филолога Шаути Дайфа.....	
M. FƏRƏCOVA. Müasir fars dilində işlənən sifət düzəldici şəkilçilər və onların xüsusiyyətləri.....	
E. İBRAHİMOV. Urdu dilində işlənən fars mənşəli sözlərin fonetik xüsusiyyətləri.....	
Ə. MAMƏDOVA. Особенности актуального членения в азербайджанском и японском языках.....	
A. XƏLİLLOV. Azərbaycan və İngilis atalar sözləri və zərb-məsəllərində lokallığın ifadəsi.....	
Ş. MİRQƏDİRƏVA. Yapon və Azərbaycan dilində nitq mədəniyyəti.....	
X. MUSTAFAYEVA. Ərəb dilçiliyində ilkin qrammatik kateqoriyalar.....	
M. ORUCOVA. Wortarten kategorisierung.....	
T. ORUZƏVA. Колоронимы в составе ботанической терминологии.....	
Y. QƏHRƏMANOVA. Azərbaycan dilinin XIII-XVIII əsr yazılı abidələrində adlıq hal.....	
G. ŞİRİNİVA. Qədim türk onomastikasi Mahmud Kaşğarının Divanı-lügət-it türkində şəxs adları.....	
L. ZÜLFUQARLI. Функции неологизмов в современных СМИ.....	
T. HƏMİDOVA. İngilis dilində tabelilik bağlayıcıları ilə yaranan mürəkkəb cümlələr.....	
G. QASIMOVA. İbrani dilinin dirçəldilməsində Eliezer Ben Yehudanın rolu.....	
N. RZAYEVA. Müasir ərəb ədəbi dilində qarışıq tipli tabesiz mürəkkəb cümlələrin leksik-semantik xüsusiyyətləri.....	
Ş. QASIMOVA. N. Xomskinin generativ dilçilik ideyalarının koqnitiv dilçiliyin inkişafında rolu.....	
L. SEYİDZADƏ. İngilis dilindəki bəzi slenqlərin semantik xüsusiyyətləri.....	
G. RƏFİBƏYLİ. İngilis dilində “ing” suffiksi ilə bitən feilin şəxssiz formalarının tədqiqi və onların bir-birindən fərqlən.....	
Q. SƏLİMOVA. Avropa dillərindən daxil olan varvar və əcnəbi sözlərin üslubi məqsədlərlə istifadəsi.....	
A. YUSUBOVA. Müasir Azərbaycan dilində alınma söz problemi və onun müxtəlif istiqamətlərdən həlli yolları.....	
X. MƏHƏRRƏMOVA. Heydər Əliyevin natiqlik məharəti.....	
E. BƏHBUDOVA. İngiliscə Azərbaycanca frazeoloji birləşmələrin tərcümə problemləri.....	

F. ƏFƏNDİYEVƏ. Tabeli mürəkkəb cümlələrin tədqiqi haqqında.....	
Ş. İBRAHİMOVA. Azərbaycan dilinə rus dilindən keçmiş sözlərin işlədilmə prinsipləri	
V. KƏRİMLİ. Mir Cəlal Paşayevin “Bir gəncin manifesti” romanında leksik təkrarlar tekstyaradıcı faktor kimi.....	

ƏDƏBİYYATŞUNASLIQ-ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ.....225-378

G. ABDULLAYEVA. Yəhudi ədəbiyyatında Ölü dəniz əlyazmalarının yeri.....	
M. SABAROVA. Abdulla bəy Asi yaradıcılığına Klassik Şərq, o cümlədən Azərbaycan poeziyasının təsiri.....	
H. ДЖАБРАИЛОВА. Романтические веяния в «Магомете перед омовением» Я.П. Полонского.....	
T. HACIYEVA. Camal Əhmədov uşaq şeirlərinin sənətkarlığı haqqında.....	
L. ƏLİZADƏ. Tale şairi Mikayıl Müşfiqin şeir – sənət taleyi	
C. SEYİDZADƏ. XIX əsr İngilis ədəbiyyatında Qotik istiqamət.....	
X. SULTANOVA. M.Ə.Sabir yaradıcılığında dilin mifoloji yaddaşı – alqış, qarğış, sınaqlar.....	
L. ƏLİYEVƏ. Den Braunun “Mələklər və iblislər” romanının bədii xüsusiyyətləri.....	
M. ELYASOVA. “Koroğlu” dastanında at obrazları və dünya ədəbiyyatında analoqları.....	
A. QASIMOVA. XX əsrin 70-80 - ci illər epik şeirində el müdriki obrazı.....	
Ş. ŞƏMSİLİ. Qabriel Qarsia Markezin “Nəhəng qanadlı çox yaşlı adam” hekayəsində magik realizm.....	
V. TAĞIZADƏ. Tənqidi realist nəsr: bədii mətn həqiqətləri və ictimai yuxarılar.....	
N. HƏSƏNOV. Tomas Sternz Eliotun modernizmi.....	
G. SƏFƏROVA. Cəfər Rəmzi İsmayilzadənin poeziyasının mövzu dairəsi.....	
H. AXMEDOVA. Гордимся мы поэтом Насими.....	
S. DADASOVA. Le Moyen Âge de la littérature française.....	
C. ƏLİYEVƏ. İngilis sentimentalizminin əsas nümayəndələri.....	
G. ƏLİYEVƏ. Üsyankar şairin obrazı Türkmən poeziyasında	
T. ƏLİYEVƏ. İskəndər Palann “Od” romanında ilahi və bəxər sevgi.....	
N. İSMAYILZADƏ. Təkkə ədəbiyyatında Allaha ulaştıran eşqin özəllikləri və növləri.....	
T. MƏMMƏDOVA. Namiq Kamal və Azərbaycan ədəbiyyatı.....	
N. ORUCOVA. Sehrli nağıllarda səfər motivinin dominantlığı.....	
G. РАДЖАБОВА. Романы, написанные в начале XX века в Азербайджанской и турецкой литературе.....	
T. İBRAHİMOVA. Uinston Çörçill yaradıcılığında tarixi faktlarla şəxsi memuarların vəhdəti.....	
S. İSMAYILOVA. Azərbaycan ədəbiyyatında ballada janrının təşəkkülü və inkişaf mərhələləri.....	
A. ХЕЙРИ. Философия Мартина Хайдеггера в интерпретации современных азербайджанских филологов.....	
G. QULUZADƏ. Qırğız nağıllarında sehrli qüvvələr və mifoloji obrazlar.....	
K. MƏMMƏDOVA Cahizin Quranın bəyanı, bələğəti və ecəzi ilə bağlı fikirləri.....	
Z. QAFAROVA. Din, ədəbi mahiyyəti, ədəbiyyata təsiri.....	
İ. QƏSƏBOVA. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatının epik-mifoloji semantikasi	
S. SEYİDOVA. C. Məmmədquluzadənin dildə xəlqilik və sadəlik uğrunda mübarizəsi.....	
И. АЛЕКСЕЕВА. Образ автора и проблема характера в рассказах Сомерсета Моэма и Джона Фаулза.....	
G. HACIYEVA. Gi de Mopassanın həyatı və yaradıcılığı.....	
S. MƏMMƏDOV . Şahnun Əhmədin həyat və yaradıcılığı.	
A. TAĞIYEVA. Məhəmməd İqbalın ictimai-siyasi və dini-fəlsəfi yaradıcılığı.....	
G. МИРЗОЕВА. Механизм образования метафоры.....	
N. İSAYEVA. Azərbaycan - multikulturalizm və tolerantlıq mərkəzi	
X. ABDULLAYEVA. H.Uels və Azərbaycan elmi-fantastika ədəbiyyatı.....	
S. BƏHRAMİ. Birinci Dünya müharibəsi illərində ədəbi cərəyanlar (Dadaizm).....	
S. QULIYEVA, Kazuo İşiquronun əsərlərində müharibə mövzusu.....	
T. MAMEDOV. Сага земли русской (К столетию Федора Абрамова).....	
A. BABAZADƏ. Sabir obrazında tarixi gerçəklik və bədii təxəyyül.....	
M. MUSTAFAYEV. Müasir ədəbi tənqidin meyar axtarışları və metodoloji əsasları.....	
F. NƏCƏFOVA . 1950-1960-cı illərdə İranda simvolik poeziyanın əsas tendensiyaları.....	
G. YUNUSOVA. XX əsrin əvvəlləri Gəncə ədəbi mühitinin görkəmli nümayəndəsi Mirzə Məhəmməd Axundzadə....	

PEDAQOGİKA-ПСИХОЛОГИЯ, ПЕДАГОГИКА-ПСИХОЛОГИЯ.....379-428

T. ДЖАФАРЛИ, Л. АЛЕКПЕРОВА. Алгоритмизация усвоения лингводидактической информации на русском языке	
D. MUSTAFAYEVA. Совершенствование навыков связи слов при обучении русскому языку.....	
M. ƏLİYEVƏ. Xarici dil dərslərində motivasiya.....	
A. ABDULLAYEV. Bədii obrazların mənimsənilməsi üzrə işin təşkili.....	
H. MİR-BAĞBAEVA. К вопросу о функциональном аспекте обучения РКИ.....	
N. ADİLOV. Beynəlxalq ingilis dili imtahanlarında əsas qrammatika qaydaları.....	
E. YUNUSOVA, L. ŞAHƏLİZADƏ. Fransız dilində fəlin tədrisi haqqında.....	
Z. MASIMOVA. К вопросу о целях планирования занятий по русскому языку для азербайджанской аудитории.....	
Л. МУРАДОВА. К вопросу о тренировочных упражнениях грамматического материала	
M. ALLAHVERDİYEVƏ. Söznülərin cümlədə yeri.....	
Y. BABAYEV, X. NƏBİZADƏ. Orta məktəbdə İmadəddin Nəsiminin həyat və yaradıcılığının tədrisi.....	
C. AZADALIYEVA . Ошибки допускаемые в речи учащихся.....	
P. MƏMMƏDOVA. Miflətim əməyi yaradıcılıq tələb edən ən yüksək zehni fəaliyyət növü kimi.....	

Ş. MƏHƏRRƏMOVA. Əcnəbi tələbələrin şifahi nitqinin inkişafı haqqında bəzi qeydlər.....	
X. QURBANOVA Rus dilində işlənən türk mənşəli texniki terminlər.....	
Z. AVILOVA.Şərq dünyası üçün nümunəvi parlament.....	

***JURNALİSTİKA - ЖУРНАЛИСТИКА*.....429-456**

Z. BABAYEV, S. SEYID.Azərbaycanda jurnal jurnalistikasının antologiyası.....	
A. ГУЛИЕВ. Рекламная коммуникация в Иране: история становления и развития.....	
A. МАМЕДОВА. Интернет- журналистика и ее особенности.....	
A. HACIYEVA. Radioda jurnalist peşəkarlığı.....	
X.ƏMİRASLANOVA. Alovlardankeçən “OdlarYurdu” qəzeti.....	
P. MƏSMƏLİYEV. Mətbuat Azərbaycanla Birləşmiş Krallıq arasında iqtisadi münasibətlər haqqında.....	
T. MAHMUDOVA. Kütləvi informasiya - kommunikasiya vasitələrinin əsas inkişaf mərhələləri.....	

***KİTABSÜNASLIQ-КНИГОВЕДЕНИЕ*.....457-464**

Ş. QƏNBƏROVA. F.B.Köçərli irsinin bibliografik informasiya təminatının müasir vəziyyəti.....	
S. SADIQOVA.Kolumbiya respublikasında milli bibliografiya.....	

***MƏRUZƏ VƏ MƏQALƏLƏR – ДОКЛАДЫ И СТАТЬИ*.....465**

M. MEHDİYEVA. Gerundun felin şəxssiz formaları sistemində yeri.....	
C. AĞAYEVA. The Objective-with-the-Infinitive Construction.....	
N. SADIQOVA. English as a world language.....	
N. ƏLİZADƏ. Orxan Kamalın roman yaradıcılığı.....	
C. ДЖАФАРОВА,Р.ИМАНОВА. Воспитание учащихся на уроках русского языка	
Г. ГАРАБАГЛЫ. Обучение русской речи на материале текста.....	
H. XALILIOVA. Конструкция с союзом «чем?».....	
İ. ARIXOVA. Tarixin qanlı səhifələri milli birliyin qarantı kimi.....	
İ. ƏSGƏROV. Qeyri-məhsuldar şəkilçilər Azərbaycan dilində məhsuldarlıq yaradan vasitə kimi.....	
C. HÜSEYNOVA. Xüsusi və ümumi isimlərin xüsusiyyətləri	
G. QASIMOVA. “Azərbaycan məktəbi” jurnalında fonetikanın tədrisi ilə bağlı məsələlərin qoyuluşu.....	
G. QULIYEVA Bəxtiyar Vahabzadə və Türk dünyası.....	
Ş. YUSİFLİ. Farsdilli klassik ədəbiyyatda şahmat atributlarının poetik mətnin təşkilində rolu	
R. SÜLEYMANOVA. Azərbaycan dili şivələrində Türkiyə türkcəsi ilə müştərək leksik vahidlərin struktur-forma	
F. CƏMİLLİ. Dilçilik və “gender” anlayışının qarşılıqlı əlaqəsi.....	
X. VƏLİYEVA. Dublyaj olunmuş filmlərdə ədəbi dil.....	
И. КУЛИЕВА, К. НУРИЕВА. Составление планов – необходимый этап работы над текстом	
N. ABDULLAYEVA. Ümumtəhsil məktəblərində sifətin tədrisinin aktual problemləri.....	
S. BAĞIROVA. Dilin lüğət tərkibi və terminlər.....	
V. HACIYEV. Rus Ortodoks kilsəsindəki parçalanma.....	
S. İSAYEVA. Ana dili mədəni sərəvətimizdir.....	
N. HÜSEYN QIZI. Pir Sultan Abdal şeirlərinin mədəni gücü.....	
M. САДЫХОВА, С. ЧЕРКЕЗ. Методика лекторского мастерства и ораторского искусства.....	
P. İSGƏNDƏRZADƏ. XVII əsr ədəbiyyat tarixinin səciyyəsi və onu əbədiləşdirən sənətkarlar.....	
C. МАМЕДОВА. О синтаксических особенностях рекламных текстов.....	
S. SƏMƏDOVA . İsa Muğannanın yaradıcılığında mühit və insan problemi.....	
E. YILMAZ, Ü.İSMAYILOV. Duyğusal zəka xüsusiyyətləri ölçmə vasitəsinin- qısa forması: etibarlılıq və güvənlik çalışması...	

DİLÇİLİK-ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Əsmətəxanın Bəyəhməd qızı Məmmədova
FARS DİLİNDƏ /h/ FONEMİ (ح/ه QRAFİK NÜMUNƏLƏRİ) ƏSASINDA
YARANAN OMOFONLAR

Giriş: “Omofonlar – yazılış və məna cəhətdən müxtəlif, tələffüzə görə eyni olan müxtəlif morfoloji tərkibli sözlərdir. İngiliscə - homophones; fransızca – homophones adlanır. (1, 288) Yunanca “homos” – oxşar; “fonem”- səs sözlərinin birləşməsindən əmələ gələrək, “oxşar səslənmə” mənasına gəlir. (4, 395) Omofonlar, omonimlər, omoqraflar, cinaslar hər biri ayrı-ayrı dil hadisələri olduğundan dilçilik lüğətlərində, ensiklopediyalarda onların hər birinə ayrıca tərif verilmiş və ayrı-ayrılıqda izah olunmuşlar. Lakin Azərbaycan və fars dillərində əlaqədar ədəbiyyatda bunlar arasında o qədər də ciddi fərq qoyulmur, demək olar ki, hər iki dildə bunların hamısı omonimlər başlığı altında tədqiq olunur.

Fonetik prinsiplərə əsaslanan əlifbaya malik dillərin lüğət tərkibində omofonlar demək olar ki, az miqdardadır. Fars dilinin istifadə etdiyi qeyri-fonetik əsaslı ərəb qrafikasının xüsusiyyətlərindən asılı olaraq bu dil omofonlarla zəngindir. (14, 188)

1.1 /h/ foneminin fonetik xüsusiyyəti

Ərəb dilində “ح” və “ه” hərfələrinin verdiyi səslər müxtəlif məxrəclərdə tələffüz edilir. Demək lazımdır ki, onlar daha çox boğaz,xirtək və qırtlaq samitləri funksiyasını yerinə yetirirlər. Emfatik boğaz samiti olan /h/ səsinin tələffüzü ərəb dilində xüsusi məxrəcə malikdir. Belə ki, bu dildə əvvəla bu səslərin hər biri yaxın məxrəcli səslər olsalar da onlar eyni səslər deyildir. Əgər eyni səslər olsa idilər , onda onların dildə paralel işlənməsinə də ehtiyac qalmazdı. Bu baxımdan “ح” hərfinin, başqa sözlə “hay-e hotti”nin verdiyi /h/ səsi, “ه”-nin, yəni “hay-e həvvəz”in verdiyi /h/ səsinə nisbətən boğazın daha çox ön tərəfində formalaşır.Bu səslərin hər ikisi kar olsalar da “ح” /h/-nin tələffüzündəki nəfəslilik daha çox nəzərə çarpır ”ه”-in verdiyi /h/ səsi isə daha çox boğazın dərinliyində formalaşır. Emfatik boğaz samiti olan bu səsin tələffüzü zamanı qırtlaq əzələləri birləşməyə yaxın bir vəziyyət alır. Buraxılan hava axını səs tellərində titrəyiş əmələ gətirmədən xaricə çıxır. Bu səs dediyimiz kimi boğazda tələffüz olunur. Bu baxımdan ərəb dilindəki /h/ samitləri ilə Azərbaycan və fars dilindəki /h/ samitindən tamamilə fərqli məxrəcdə tələffüz edilən bir səsdir. Əvvəla onu qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan və fars dili bu iki fərqli samitlərin iştirak etdiyi sözləri alaraq, bu sözlərdəki hər iki samiti eyni məxrəcdə , bir /h/ kimi tələffüz edirlər.

Azərbaycan dilindəki /h/ səsi udlaq samitidir. Həmin samit dilin dibi ilə udlaq boşluğunun əmələ gətirdiyi novda yaranır. Bu barədə A.Axundov yazır: “Dilimizdəki /h/ samitinin başqa dillərdəki /h/ samiti ilə tutuşdurulması və uzun müşahidələr nəticəsində bu qərara gəlmişik ki, Azərbaycan dilindəki /h/ samitini udlaq samiti hesab etmək daha doğrudur.”(1,181)

Müasir fars dilində mövcud /h/ küylü, kar, nəfəslı, sürtünən novlu cingiltılı qarşılığı olmayan samitdir. /h/ səsinin tələffüzündə səs telləri, dilin orta hissəsi, xirtək qapağı iştirak edir. Səs tellərini sakit titrəyişi ilə səsə çevrilən hava axını qırtlaq ilə dildibi arasında əmələ gələn cığırdan sürtünərək xaricə çıxır. Nəticədə /h/ samiti əmələ gəlir.

Y. Səməreh /h/ fonemi, onun əmələ gəlməsi və formalaşması haqqında maraqlı fikirlər sərgiləyir: “Yuxarıda adı çəkilən samiti əmələ gətirən tələffüz orqanları əsasən səs telləridir. Belə ki, bu orqanlar bir-birindən çox az bir məsafədə qarşı-qarşıya durur, yumşaq qamaq yuxarıya dartılaraq hava cərəyanının burun yoluna daxil olmasına mane olur. Başqa tələffüz orqanları isə /h/ samitindən sonra gələcək səsi tələffüz etmək üçün hazır bir vəziyyətdə olur. Boğaz yolu açıq bir şəkildə özündən sonra gələcək fonemi ifadə etmək üçün hazırlanmış bir şəkil alır (əlbəttə, /h/ - dan sonra gələn səs sait olarsa). Bu səbəbə görə demək olar ki, /h/ səsinin tələffüz variantlarının sayı özündən sonra gələn saitlərin sayı qədərdir.”(12, 62)

Göründüyü kimi müəllif həm də tətbiqi dilçilik baxımından araşdırma aparır və /h/ səsinin tələffüzünə onu izləyən səslərin təsirindən bəhs edir. Fikrimizcə məsələyə düzgün yanaşır.

1.2 /h/-foneminin distribusiyası.

Bizim tədqiqatımızda /i/, /o/, /u/ fonemlərindən sonra /h/ samitinin tələffüzü zamanı danışiq üzvlərinin formalaşdığı ağızın şəklinin dəyişikliyi bariz şəkildə nəzərə çarpır. Qeyd edilməlidir ki, tələffüz orqanlarının yaratdığı novdan keçən hava cərəyanının nəfəslilik dərəcəsi deyildiyi kimi /h/ söz başında, vurğulu hecaların başlanğıcında daha çox nəzərə çarpır. Bizim tədqiqatımızda bu fonem : (gereh), (zereh), (qah), (kuh) və s. sair sözlər daxilində araşdırılmışdır./h/ samiti söz sonunda , xüsusilə samit səslərdən sonra nəfəslilik xüsusiyyətini qismən, bəzi hallarda isə tam şəkildə itirərək, tələffüzdən düşür.Bu xüsusiyyət fars danışiq dilində daha çox müşahidə olunur. “/h/ səsi sözlərin əvvəlində oxunur. Lakin bəzən sözlərin axırında və ortasında düşür.Məsələn: cobh-sob; məshədi-məşədi; çehel-çel”(2,16)

Müasir fars dilində /h/ samiti hər cür sövti şəraitdə bütün saitlərlə yanaşı gələ bilər:

söz əvvəlində: /hal/ حال , /həft/ هفت , /hic/ هیچ , /həvəs/ هوس , /hala/ حالا

söz ortasında: /mehr/ مهر , /təhsel/ تحصیل , /səhl/ سهل , /mehreban/ مهربان

söz sonunda: /kuh/ كوه , /deh/ ده , /fəth/ فتح , /sepah/ سپاه , /sobh/ صبح

Gördüyümüz kimi bu samit səs fars dilinin mövcud monofonq saitlərindən həm əvvəl, həm də sonra gələ bilər.

Samit səslərə gəldikdə isə vəziyyət bir qədər başqa şəkildədir. /h/ bəzi samitlərlə bir kombinasiyada gələ bildiyi halda bəziləri ilə yanaşı gələ bilmir.

izləyənlər: ت/ت, د/د, ر/ر, /r/, س/س, ش/ش, ظ/ظ, ل/ل, م/م, ن/ن, و/و, ی/ی

izləməyənlər: ب/ب, پ/پ, ج/ج, ح/ح, خ/خ, ذ/ذ, ز/ز, ژ/ژ, ص/ص, ط/ط, ع/ع, ق/ق, ک/ک, گ/گ, ه/ه

Bu samit hərflər əsasında yaranan omofonların xüsusi tədqiqatına keçməzdən əvvəl, onların fars dilinin fonetik və qrammatik strukturundakı rolunu, fonetik baxımdan bu samitlərin hansılarının bir-birini izləyib, izləməməsi və distribusiyasını araşdıraq (məlumdur ki, bunu bir hecalı sözlərin sonundakı yanaşı gələni iki samitə əsasən etmək imkanımız vardır). Bildiyimiz kimi tərkibində iki samitin yanaşı gələ bildiyi iki bir hecalı formulumuz vardır. V/CC/, CV/CC/. Əgər müasir fars dilində mövcud 31 samit hərf növü ilə yer dəyişib, bir-birinin yanında işləmə bilsəydi, onda fars dilinin lüğət tərkibində iki samitin yanaşı işləndiyi 961 söz olmalı idi.

$$Söz_{cc1} = C \times C_1 = 31 \times 31 = 961$$

Tədqiqatdan məlum olmuşdur ki, heç də bütün samitlər bir heca daxilində bir-birini izləyə bilmirlər. İki samitin yanaşı işləmə biləcəyi 961 sözdən bu gün fars dilinin lüğət tərkibində yalnız 290 söz işlənir və 661-i isə dildə potensial vəziyyətdə qalır. Buradaca qeyd etmək lazımdır ki, fars dili yeni söz yaradıcılığı ilə məşğul olduqda məhz öz fonetik, fonotaktik imkanları çərçivəsində bu işi yerinə yetirəcək və öz potensialından istifadə edəcəkdir. (12, 255)

2.1. ح/ه=/h/-nin yaratdığı omofonlar:

1. حاج hac [ə.is.] Məkkə səfəri; Məkkəni ziyarət etmiş, hacı
2. هاج hac [fə. sif.] heyran, mat, məəttəl, təəccüblənmiş
1. حادی hadi [ə.is.] nəğmə ilə dəvələri sürən dəvəçi
2. هادی hadi [ə.sif.; is.] yol göstərən; hidayət edən; Allahın adlarından biri
1. حار har [ə. sif.] isti, insan bədənində məxsus dörd xüsusiyyətdən biri
2. هار har [fə. sif.] quduz; quduzluq(xəstəlik); əsəbi, həyasız
1. حاصر haser [ə. sif.] hasarlayan; mühasirəyə alan; qoruyan
2. هاسر haser [pəhl. is.] sahə ölçü vahidi
1. حاصل hasel [ə.is.] nəticə; hasil (riy.); məhsul; xülasə
2. هاصل hasel [ə.is.] şir, meşədə yaşayan yırtıcı şir

Qeyd etmək lazımdır ki, bu tipli 75 cüt omofon olduğunu tədqiqatımız nəticəsində müəyyənləşdirmişik. Lakin məqalənin həcmi nəzərə alıb, onları başqa bir məqalənin öhdəsinə buraxaraq, burada yalnız 3, 4 və 7 variantlı omofonlardan bəhs edəcəyik.

2.2. Üç variantlı omofonlar:

1. حازم hazem [ə. sif.] ağıllı, düşüncəli; uzaqgörən
2. هازم hazem [ə. sif.] düşməni əzən; düşməne qalib gələni
3. هاضم hazem [ə. sif.] həzm olunan; həzmə kömək edən
1. حاتم hətm [ə.sif.] qəti, qətiyyətlə; yəqinliklə; vacib
2. حطم hətm [ə.f. is.] sındırma (quru bir şeyi)
3. هتم hətm [ə.f. is.] qırma; kiminsə dişini qırma
1. حذر həzər [ə. f.is.] uzaqlaşdırma; çəkindirmə; pərhiz etmə; çəkinmə
2. حضر həzər [ə.f. is.] oturmaq həyat; şəhər həyatı
3. هنر həzər [ə. f.is.] boş danışma; faydasız danışma; boşboğazlıq etmə
1. حرز hərz [ə.sif.] malın, əmlakın qorunması;
2. هرز hərz [ə.sif.] xarab olmuş; faydasız; vecsiz
3. هرص hərz [ə. f.is.] paltarın köhnəlikdən cırılması; geyimin süzülüb, yırtılması
1. حريسه hərise [ə.is.] qoyunların gecələməsi üçün tikilən tövlə
2. هريره hərise [ə.is.] güclü yağış yağdıran bulud
3. هريره hərise [fə. is.] həlim; həlim aşı
1. حيات həyat [ə.f.is.] həyat; yaşama; həyatda olma
2. حياط həyat [ə.is.] həyət; evin hasarla ayrılmış sahəsi
3. هياط həyat [ə.f.is.] fəryad etmə; qışqırma; yaxınlaşdırma

2.3. Üç variantlı omofonların dil faktları ilə şərh:

1. حازم hazem [ə. sif.] ağıllı, düşüncəli; uzaqgörən
- آورده اند که در آبیگری سه ماهی بود. دو حازم، یکی عاجز... آن که حزم زیادت داشت... از آن جانب که آب در آمدی، بر فور بیرون رفت.
(نصر الله منشی، 92-93)

/Deyirlər ki, bir gölməçədə üç balıq var idi. İkisi ağıllı, o birisi isə aciz... Ən çox ağıllısı elə ki, gölməçədə su artdı, tez kənardakı arxa sıçradı və xilas oldu./

2. هازم hazem [ə. sif.] düşməni əzən; düşməne qalib gələni
3. هاضم hazem [ə. sif.] həzm olunan; həzmə kömək edən

(شهری، 5:224) کند. /Qar yemək həzmi gücləndirir./

1. حتم hətm [ə.sif.] qəti, qətiyyətlə; yəqinliklə; vacib
- qəti mənasında:

به طور حتم به تبریز رفتن خواهد شد. (نظام السلطنه، 2، 457)

/Qəti şəkildə Təbrizə getməli olacaq/

- vacib, lazım mənasında:

احترام و اطاعت پدر و مادر در هر موقع بر اولاد حتم و فرض است. (مشفق کاظمی، 112)

/Hər zaman ata-anaya hörmət və itaət övlad üçün vacib və zəruridir./

2. حطم hətm [ə.f. is.] sındırma (quru bir şeyi)

3. هتم hətm [ə.f. is.] qırma; kiminsə dişini qırma

1. حذر həzər [ə. f.is.] uzaqlaşdırma; çəkəndirmə; pərhiz etmə; çəkinmə

دور نگر کز سر نا مردمی بر حذر است آدمی از آدمی

(نظامی، مخزن الاسرار، ۱۰۴)

/Uzaq tut(uzaqlaş) namərdlik üzündən, insan övladı, insan övladından çəkinir./

2. حضر həzər [ə.f. is.] oturmaq həyat; səhər həyatı

خوبش را بیشتر از مرگ خبر باید کرد درحضر فکر سر انجام سفر باید کرد

(صائب تبریزی، ص. ۳۷۳)

/Özünü ölümdən qabaq xəbərdar etməlisən(ölümə hazır olmalısən), oturmaq həyat keçirərkən səfər edəcəyin haqqında düşünməlisən./

3. هزər həzər [ə. f.is.] boş danışma; faydasız danışma; boşboğazlıq etmə

حکما گفته اند- هزّر گو یک وقت چشم باز می کند و خودش را تک و تنها می بیند.

(از کتاب دوازده هزار مثال فارسی و سی هزار معادل آن، ص. ۷۰۰)

/Müdrüklər demişlər: boşboğaz bir gün gözünü açıb, özünü tək-tənha görər./

1. حرز hərz [ə.sif.] malın, əmlakın qorunması;

مہتران از بہر حرز مال خود سازند گنج او زحرز مال باشد روز و شب بر احتراز (سوزنی، 129)

/Dövlətlilər sərvətlərini qorumaq üçün xəzinə tikirlər, o isə malını qorumaq üçün gecə -gündüz dərdi-sər içindədir(narahatdır)./

2. هرز hərz [ə.sif.] xarab olmuş; faydasız; vecsiz

اشیایی که جلو خان... عرضه می شد... مانند تکه پارۀ آهنی های با مصرف و بی مصرف و بیچ مهره های سالم و هرز. (شهری، 333، 2)

/Xanın qarşısına gətirilən əşyalar... istifadə olunmuş və ya olunmamış xırda para dəmir, açar, burğu və vecsiz şeylər idi./

هرز sifəti fars dilində aşağıdakı tərkiblər daxilində də işlənir:

هرز دادن، هرز رفتن، هرز شدن، هرز کردن، هرزکار، هرز کارگشتن، هرزگرد، هرزگری، هرزه، هرز لافین، هرز آب، هرز مرض و
- nin 8 -فرهنگ بزرگ سخن) (Daha ətraflı məlumat almaq üçün bax: غيره

cildi, 8328-8332-ci səhifələr.)

3. هرّ هər [ə. f.is.] paltarın köhnəlikdən cırılması; geyimin süzülüb, yırtılması

1. هرّ هرّیسه [ə.is.] qoyunların gecələməsi üçün tikilən tövlə

2. هرّ هرّیسه [ə.is.] güclü yağış yağdıran bulud

3. هرّ هرّیسه [fa.is.] həlim; həlim aşı

برای پختن هرّیسه با برنج سه کیلو گوشت فربه و آب در دیگ... بیندازند و یک کیلو گندم سفید بشویند و بیندازند توی دیگ... (پاورچی، 95)

/Südlü həlim aşı bişirmək üçün üç kiloqram yağlı ətə və bir kiloqram ağ buğdanı yuyub qazana tökürlər... /

1. حیات həyat[ə.f.is.] həyat; yaşama; həyatda olma

از وی هیچ خبر ندارم، نه از حیات، نه از مملت. (نظامی عروضی، 95)

/Onun nə ölüsü, nə də dirisindən, heç xəbərim yoxdur./

2. حیاط həyat[ə.is.] həyətlər; evin hasarla ayrılmış sahəsi

خانه مهین حیاط کوچکی با یک حوض و دو درخت سیب داشت. (نوراحق پرست، 3، 15)

/Məhingilin evlərinin bir hovuzu və iki alma ağacı olan balaca həyəti var idi./

3. هیاط həyat[ə.f.is.] fəryad etmə; qışqırma; yaxınlaşdırma

2. 4. Dörd variantlı omofonlar:

1. هازر hazer [ə. sif.] qorxudan, çəkinən; pərhiz edən

2. هازر hazer [ə. sif.] ölçən, ölçü götürən; qaşqabaqlı; acıqlı

3. حاضر hazer [ə. f.is.] hazır, iştirak etmə; bir işi icra etmə; indiki, müasir

4. هازر hazer [ə. sif.] çox isti gün; hərərətli, yandırıcı gün

1. حرت hərs [ə.f.is.] əkin işi ilə məşğul olma; əkinçilik etmə; [ə.is.] tarla; əkin yeri

2. هرس hərs[ə.f.is.] qoruma, hifz etmə; [ə.is.] zamanın gərđişi, dünya

3. حرص hərs[ə.f.is.] paltarın cırılması, otlaqdan otların biçilməsi

4. هرس hərs[ə.f.is.] tikilinin damının ağaclarla örtülməsi

1. حزم həzm [ə. f.is.] ehtiyat; ağıllı olma; ehtiyatlı tərپənmə

2. حضم həzm [ə.f.is.] həzm, həzm etmə, həll etmə

3. همزم həzm [ə.f.is.] mehribanlıq etmə; birinin haqqına girmə

4. هضم həzm [ə.f.is.]həzm; izdiham; zülm etmə

2.5. Dörd variantlı omofonların dil faktları ilə şərh:

1. هازر hazer [ə. sif.] qorxudan, çəkinən; pəhriz edən
2. هازر hazer [ə. sif.] ölçən, ölçü götürən; qaşqabaqlı; acıqlı
3. حاضر hazer [ə. f.is.]hazır, iştirak etmə; bir işi icra etmə; indiki, müasir
- iştirak etmə mənasında:

آن جا جمعی از فضلا و ادبا حاضر بودند. (علوی، 207، 2)

/Orada ədib və alimlərin bir qrupu iştirak edirdi./
- bir işi icra etməyə hazır olma mənasında:

من حاضر ام این زحمت را بر عهده بگیرم. (جمال زاده، 76)

/Mən bu işi (bu əziyyəti) öhdəmə götürməyə hazırım./
- indiki, müasir mənasında:

فلاماریون عالم منجم مشهور فرانسوی... از مشهورترین علمای عصر حاضر است.

(جمال زاده، 18، 4)

/Fransanın tanınmış astrofiziki Flomaryun... müasir dövrün ən məşhur alimlərindəndir./

حاضر feili ismi fars dili lüğət fondunun zənginləşməsində ən fəal iştirak edən ərəb alınmalarındandır. Onun yaratdığı ləksəmlər və tərkiblər həm klassik, həm də müasir dildə böyük işlənmə tezliyinə malikdir. Bunların bəzilərinə diqqət yetirək:

حاضر بودن، حاضر آوردن، حاضر کردن، حاضر شدن، حاضر، حاضر، حاضر، حاضر و آماده، حاضر و غیاب ...

Daha ətraflı məlumat almaq üçün bax: (Fərhang-e bozorg-e soxən, 3-cü cild, səh. 2447-2450)

4. هازر hazer [ə. sif.] çox isti gün; hərətli, yandırıcı gün

1. حرث hərs [ə.f.is.] əkin işi ilə məşğul olma; əkinçilik etmə; [ə.is.] tarla; əkin yeri
- əkinçilik mənasında:

در راستی در میان دهقنت و صلاح کار حرث و زرع فواید بسیار است. (عقیلی، گنجینه، 6، 43)

/Həqiqətən əkin- biçin, yaxşı işlər arasında əkinlə məşğul olmağın faydası çoxdur./

- tarla mənasında:

هر کجا که رسیدند نه نسل گذاشتند و نه حرث. (بیهقی، 1، 679)

/Çatdıqları yerlərdə nə nəsil qoydular, nə də tarla (hamını məhv etdilər)./

2. هرس hərs [ə.f.is.] qoruma, hifz etmə; [ə.is.] zamanın gərdisi, dünya

هر دو را ضم کن و خطی بفرست تا بر آسایم از گرانی حرس (سوزنی)

/Hər ikisini birləşdir və bir məktub yaz ki, bu dünyanın əzablarından asudə olum./

3. حرص hərs [ə.f.is.] paltarın cırılması, otlaqdan otların biçilməsi

حرص- کفایتین و شکافتن چنانکه گارزجامه را از کوکتن سخت/چراگاه گیاهی بر جای نگذشتن.
(لغتنامه، ج.5، ص. 7768)

/hərs - deşmək, dəlik açmaq; paltaryuyanın paltarını yuyarkən bərk döyəcəyib, deşməsi; otlaqdan bütün otların biçilməsi/

4. هرس hərs [ə.f.is.] tikilinin damının ağaclarla örtülməsi

بنای مسجد بنهاد... هفت هرس پوشیده شد. (محمود بن عثمانی، 27، 1)

/Məscid inşa etdi, damı yeddi ağac örtülmüşdü./

1. حزم həzm [ə. f.is.] ehtiyat; ağıllı olma; ehtiyatlı tərپənmə

- ehtiyat mənasında:

هستی را چه نباشد بنیاد، حزم را باید از دست نداد (پرویز ناتل خانلری، عقاب)
ehtiyatı, əldən vermək olmaz/

- ağıllı mənasında:

حالی حزم اقتضای آن می کند که جای نگاه دارم، می نگرم تا ببینم که چه از پرده بیرون می آید.

(کلپله و دمنه)

/İndi ağıllı onu məsləhət görür ki, bir yerdə gizlənim, nə baş verəcəyini görüb, öyrənim./

2. حضم həzm [ə.f.is.] həzm, həzm etmə, həll etmə

افرادی که بسو عضم مبتلاء هستند در هوای خیلی گرم مبتلاء به وبا می شوند.

(از کتاب تباهی نو)

/Həzm sistemləri yaxşı olmayan insanlar çox isti havada vəba xəstəliyinə tutula bilərlər./

3. هزم həzm [ə.f.is.] mehribanlıq etmə; birinin haqqına girmə

4. هضم həzm [ə.f.is.]həzm; izdiham; zülm etmə

صبح نهد طرف زر بر کمر آسمان آب کند دانه هضم در شکم آسیاب (خاقانی)

/Səhər asımının kəmərinin küncünə qızıl köz qoyur, su isə dəyirməndə öz yetirib, bitirdiyini həzm edir, üyüdür./

2.6. Yeddi variantlı omofonlar:

1. حذ həz/z/ [ə.f. is.] kəsmə, qısaltma; sürətlə yol getmə

2. حز həz/z/ [ə.f. is.] saç qısaltma; paltarını biçmə

3. حض həz/z/ [ə.f. is.] sövq etmə; kimisə vuruşa təhrik etmə

4. حظ həz/z/ [ə.f. is.] həzz alma, ləzzət çəkmə; bəhrə, səmərə görmə

5. هَ هəz/z/ [ə.f. is.] kəsmə üsulu; Qurani sürətlə oxuma
6. هِ هəz/z/ [ə.f. is.] hədis danışma; cismi tərpedərək, səs salma
7. هُ هəz/z/ [ə.f. is.] əzmə, ayaq altında əzib, xırdalama; xarab etmə

2.7. Yeddi variantlı omofonların dil faktları ilə şərh:

1. حَ həz/z/ [ə.f. is.] kəsmə, qısaltma; sürətlə yol getmə
 2. حِ həz/z/ [ə.f. is.] saçı qısaltma; paltarını biçmə; qaşım; nəyisə cızma
- Bu söz maddəsi üçün “Lügətnamə”də aşağıdakı şərh verilmişdir:

(لغتنامه، ج. 6، ص. 7820) رخنه در چوب افکندن. رخنه در چیزی افکندن. جز/cəzz – bir şeyi cızma. Ağac

üzərində yarıq açma./

3. حُ həz/z/ [ə.f. is.] sövq etmə; kimisə vuruşa təhrik etmə
4. حْ həz/z/ [ə.f. is.] həzz alma, ləzzət çəkmə; bəhrə, səmərə görmə

برای مردم صاحب دل منبع حظ روحی ... بود. (جمال زاده، 8، ص. 144) /Fars şeiriyyəti... ruh sahibi, müdrik

insanlar üçün ləzzət. zövq mənbəyi... idi. /

5. هَ həz/z/ [ə.f. is.] kəsmə üsulu; Qurani sürətlə oxuma

“Lügətnamə” müəllifi bu maddəsinin şərhində ممتھی العرب əsaslanaraq aşağıdakı şərh vermişdir:

هَ – با شتاب خواندن قرآن و مکتوب را. (لغتنامه، ج. 14، ص. 20716)

/həz/z/- Quranın, məktubun sürətlə oxunması/

6. هِ həz/z/ [ə.f. is.] hədis danışma; cismi tərpedərək səs salma
7. هُ həz/z/ [ə.f. is.] əzmə, ayaq altında əzib, xırdalama; xarab etmə

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A., Azərbaycan dilinin fonetikasi, “Maarif” nəşriyyatı, Bakı, 1984, 391 s.
2. Dehxoda Ə., Loğatname, moəssese-ye enteşarat və çap-e dāneşqah-e Tehran, celdha-ye 6və 14, Tehran:1372,
3. Ənvəri H., Fərhang-e bozorg-e soxən, həşt celdi, enteşarat-e soxən, celdha-ye 3 və 8, Tehran: 1381
4. Hətəmi N.Z., Fars danışıq dili, Bakı: 1964, 317 səh.
5. Hətəmi N.Z., Farsca Azərbaycanca lüğət, 2 cildə, Tehran : 1999
6. Məhəmməd M., Fərhang-e Moın, şeş celdi, Tehran: 1364
7. Məmmədova Ə.B., Omofon, omonim, omoqraf, yoxsa cinas? Az. MEA M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri, 5, Bakı, 2007
8. Məmmədova Ə.B. Müasir fars dili samit fonemlərinin distribusiyası, AMEA, Şərqişnaslıq Şərq filologiyası məsələləri, Dördüncü buraxılış, səh. 252-275, Bakı: 2009
9. Рубинчик Ю.А., Русско-персидский словарь, в двух томах, Москва : 1970
10. Səməreş Y., Avaşenasi-ye zəban-e farsī, Tehran, 1378, 195 s.

Açar sözlər: fonetik quruluş, fonem, samit, sait, omofonlar

Ключевые слова: фонетическая система, фонемы, согласный, гласный, омофоны

Key words: phonetic systems, phonemes, consonant, vowel, homophones

РЕЗЮМЕ

Омофоны, образующие на основы ح/ه/ в персидском языке

Одной из особенностей персидского языка использующего арабскую графику является наличие данным языке омофонов, которые образуются по графическому принципу. Данной статье речь идет об особенностях произношения 2 букв - ح/ه/ выражающих в звук /h/. Как известно, эти две буквы ح/ه/ в персидском языке произносятся посредством фонемы /h/. В результате этого, вне предложения или контекста представляется, сложным определить с каким из двух букв пишется отдельно взятое слово.

Summary

ح/ه/ grounds homophones in the Persian languages

One of main problems distinguishing the Persian using from the Arabian alphabet homophones arising according to drawing being in this language. Consonant /h/ in the Persian language also forms numerous homophones. The article investigates /h/ having to 2 graphic examples in the Persian language letters ح/ه/ phoneme in this article is been pronunciation. Sentence and context it is isles impossible to define write with which /h/ of the any word and is difficult therefore.

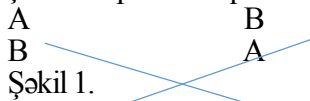
Rəyçi : dos.M.N. Məmmədova

Gülənbər Abbasova Rza

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ XIAZMIN (TƏRS PARALELİZMİN) LİŊVOPŊETİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Sintaktik paralelizmin təsnifatından bəhs edərkən onun bir növü olan düz və əks paralelizm haqqında danışılır. Həm Azərbaycan, həm də ingilis dillərində müəlliflər tərs paralelizmin müxtəlif tərif və təsnifatlarını vermişlər. Xiazm (tərs paralelizm) paralelizmin xüsusi bir növüdür və sintaktik tamları təşkil edən komponentlərin bir-birinə əks sıra üzrə düzülməsi əsasında meydana gəlir.

Xiazm əks sırada təkralanan sözlərin və ya söz birləşmələrinin çarpaz düzülüşü kimi nəzərdə tutulan poetik fiqurdur və 17 əsrin ortalarında bir termin kimi istifadə olunmağa başlamışdır. Yunan dilində “khiasmos” sözündən əmələ gəlmiş və bu dildə (yunan dilində) “khi” hərfinin yazılışına əsaslanaraq bir termin kimi formalaşmışdır. “Khi” hərfi X formasında bir –birini kəsən iki xəttədən ibarətdir. Bir xətt yuxarı sol küncdən başlayaraq aşağı sağ küncə doğru enir və o biri xətt isə əksinə dayanaraq çarpazlıq yaradır. Biz əgər bu xəttlərə konsept kimi yanaşsaq, onda 1–ci şəkildə ilkin gələn A konsepti sonuncu olacaq, A-dan sonra gələn B konsepti isə növbəti mərhələdə A-dan əvvəl gələcək. Bu cür quruluş xiastik quruluş adlanır. Əgər başqa konseptləri təmsil edən daha çox xəttlər əlavə olunsaydı, onda xiastik quruluş çoxkonseptli olardı.

Şəkil 1.

Şifahi xalq ədəbiyyatı xüsusilə xiazmlarla zəngindir. Belə ki, xiastik quruluş poeziya nümunələrinin asan əzbərlənməsinə və yadda qalmasına kömək edir. Xiastik quruluşa bəzən halqavari quruluş da deyilir. İngilis şairi və klassiki Sedrik Vaytmən İlliada və Odessaya aid araşdırmalarında estetik və mnemonik (xatırladıcı) funksiyanı təmin edən xiastik quruluşdan məharətlə istifadə olunduğunu qeyd edir. Qədim ingilis poeziyasının ən qədim nümunələrindən olan Beovulf dastanında da biz bu xiastik quruluşu müşahidə edirik [3, s.18-34].

1708-ci ildə meydana gələn uşaq poeziyasının ən ritmik şeirlərindən biri olan “Keçmiş kral Kol” şeiri xiastik quruluş əsasında qurulmuş ən parlaq xiazm nümunələrindən ibarətdir:

Old King Cole was a merry old soul,
And a merry old soul was he;
He called for his pipe, and he called for his bowl,
And he called for his fiddlers three.
Every fiddler he had a fiddle,
And a very fine fiddle had he;
Bu şeirparçasının quruluşu aşağıdakı sxemə uyğundur:
Old King Cole was a merry old soul

And a merry old soul was he

Azərbaycan poeziyasının linqvopoetik araşdırmalarına nəzər saldıqda K.N.Vəliyevin və K.M.Abdullayevin sintaktik paralelizm xüsusilə də, xiazm haqqında fikirləri xüsusi maraq doğurur. K.N.Vəliyev sintaktik paralelizmə aid təsnifatında onun (sintaktik paralelizmin) növlərindən biri kimi düz və əks paralelizmi göstərərək qeyd edir: «Cümlənin və ya sintaktik bütövün daxilində komponentlərin müəyyən ardıcılıqla işlənməsi (digər şərtlərin də nəzərə alınması ilə) düz paralelizmdir. Əgər eyni cümlə və ya sintaktik bütövün daxilində bir neçə üzv əvvəlcə düz, sonra isə əks ardıcılıq modeli üzrə sıra yaradırsa, onu əks paralelizm (xiazm) adlandırırlar» [6, s.123]. Daha sonra müəllif yazır: «K.Abdullayev daha çox üslubi-poetik planda işlədilən xiazmları semantik-sintaktik aspektdə təhlil edərək, onları üç növə bölür:

1. Tam xiazm. Aşağıdakı konstruksiya əsasında qurulur:

a) I komponent — mübtədə, tamamlıq, zərflək, xəbər;

b) II komponent — xəbər, zərflək, tamamlıq, mübtədə.

2. Yarımqıq xiazm. Konstruksiyanın ümumi sxemi belədir:

a) I komponent — mübtədə, tamamlıq, zərflək, xəbər;

b) II komponent — xəbər, tamamlıq, mübtədə, zərflək və ya xəbər, zərflək, tamamlıq, mübtədə.

3. Kvazixiazm (zəif xiazm).

Müəllif qeyd edir ki, «Kitabi-Dədə Qorqud»da birinci və ikinci növlərə aid nümunələrə rast gəlinmir və kvazixiazma nümunə gətirir: Nə gördü, sultanım?! Gördü göy çayırın üzərində bir qırmızı otaq tikilmiş » [1, s.128].

Düz və əks paralelizm üzərində müşahidələrimiz K.N.Vəliyevin və K.M.Abdullayevin fikirləri ilə üst-üstə düşdüyündən, biz də onların verdiyi bölgünün tərəfdarıyıq. Eyni zamanda qeyd edək ki, müasir ədəbiyyatda, xüsusən də nəzm əsərlərində əks paralelizmin digər konstruksiyalarına da rast gəlirik:

Tam xiazm I komponent — mübtədə, xəbər və II komponent — xəbər, mübtədə formasına da rast gəlmək mümkündür. Məsələn,

Küçələr şehləndi, dindi çinarlar. (S.Rüstəmcanlı, «Möcüzə»)

İngilis poeziyasında Şekspirin “Maqbet” əsərində tam xiazma nümunəsinə nəzər salaıq.
Fair is foul, and foul is fair.
Let’s fly away through the fog and filthy air.

Burada “Fair is foul, and foul is fair” misrasında komponent — mübtəda, xəbər, II komponent — xəbər, mübtəda quruluşundan istifadə edərək tam xiazm yaratmışdır.

Yarımqıq xiazmda isəmüxtəlif xiaistik quruluşlarda rastlaşa bilərik. Fikrimizcə, bu formaların hamısını yarımqıq xiazmin bir növü kimi vermək məsələnin mahiyyətindən uzaqlaşmaq olardı. Belə ki, əgər yuxarıda qeyd etdiyimiz xiaistik quruluş özünü tam ödəmirsə, yəni birinci misradakı ardıcılıq ikinci misrada tam əks sıra ilə deyil hər hansı bir komponentinin yerini dəyişmiş şəkildə təkrarlayırsa, bu zaman burada tam paralelizmdən söhbət gedə bilməz. Məsələn, aşağıdakı poeziya nümunəsi I komponent — zərflik, mübtəda, xəbər, tamamlıq və II komponent — mübtəda, xəbər, tamamlıq, zərflik xiaistik quruluşunda qarşımıza çıxır:

Mavilikdən ayrılarda qartal bükər qanadını,

İnsan bükür qanadını ayrılarda ülvyyətdən. (X.R.Ulutürk, «Düşüncələr»)

Azərbaycan klassik poeziyasına linqvistik baxış keçirərkən dahi sənətkar Füzulinin bir söz ustadı kimi müxtəlif sintaktik-üslubi fiqurlardanməharətlə istifadə etdiyini görürük. Füzuli farsca“Divan”ının dibaçəsində yarımqıq xiazmdan məharətlə istifadə edərək yazırdı:

Söz mənadan asılıdır, mənə sözdən hər zaman,

Bir-birindənasilidir, necəkicisimilə can.

İngilis poeziyasında Şekspirin 28-ci sonetinə nəzər saldıqda kvazixiazm nümunəsinə rast gəlirik:

When day’s oppression is not eased by night,

But day by night, and night by day, opprest?

Burada day by night, night by day mənə planında əksinə paralelizm üsulu ilə qurulmuşdur. Lakin bu bizim yuxarıda qeyd etdiyimiz tam və yarımqıq xiazm kimi çıxış edə bilmir. Bu zaman linqvistik baxımdan sintaktik paralelizmin cümlə səviyyəsində təzahürünə uyğun gələn kvazixiazm nümunəsi görürük. Adətən, əks paralelizm nümunələrini hədəf dildən ana dilə tərcümə etdikdə hədəf dildəki xiaistik quruluşda vermək mümkün olmur. Yuxarıdakı şeir parçasının Sabir Mustafa və Tələt Əyyubov tərəfindən Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş nümunələrinə nəzər saldıqda açıq-aydın başa düşə bilərik ki, xiaistik quruluş tamamilə dəyişilmişdir:

Gündüzün dərdini azaltmır gecə,

Gecə də gündüz tək bir qəmxanədir. (Sabir Mustafa)

Gecə xilas etmir mənə gündüzün qəmlərindən,

Gecələr də gündüz kimi gətirir hey dərd, kədər. (Tələt Əyyubov)

Qeyd etmək istədik ki, ingilis dilində tərs paralelizmin təsnifatlarını linqvopoetik nöqtəyi-nəzərdən araşdırarkən onun Azərbaycan dilində verilən təsnifatlarla oxşarlıq təşkil etdiyinin şahidi olduq. Lakin ingilis dilində xiazmin tam (ing. complete), yarımqıq (partial), zəif (weak) növlərindən başqa güzgü effektiv xiazm (mirror), ayrılmış üzvlü (split-member) növlərində də rast gəldik. Güzgü effektiv xiazmı İngilis poeziyasında nadir hallarda rast gəlir və birinci misranın ikinci misrada tam əks ardıcılıq ilə heç bir üzv əlavə olunmadan təkrar olunmasıdır. Biz bu növü adətən tam xiazm kimi götürürük [4, s.23].

Bundan başqa, ayrılmış üzvlü xiazm isə ingilis dilində tam xiazmin bir növü kimi götürülür və burada birinci misrada ilk sintaqm(A) və sonrakı sintaqlar(BC) ikinci misrada dəyişdirilmiş sonrakı sintaqlar (B*C*) və ilk sintaqm (A) şəklindəki xiaistik quruluşa uyğun gəlir[4, s.45].

Xiazm haqqında bir sıra başqa müəliflərin əsərlərində qısa məlumatlar rast gəlirik. Azərbaycan və ingilis dillərində sintaktik paralelizmin bir növü olan tərs paralelizm haqqında müxtəlif məlumatlar var. Onun tərif və təsnifatlarında ayrı-ayrı əlamətlərini əsas götürmüşlər. İngilis poeziyasında xiaistik quruluş haqqında geniş məlumatlar verilir və onu antimetaboladan fərqləndirirlər. Azərbaycan dilində əks paralelizm haqqında dilçi Kamal Abdulla geniş izah vermiş və 70 ci illərdən mövzunun tədqiqinə dair yeni istiqamətlər vermişdir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, V.Jirmunski əks sıra üzrə yerləşən həmcins xitabları da ritmik-sintaktik paralelizm nümunəsi kimi xiazm hesab edir[7, s.183].

Ədəbiyyat

1. A.Bəylərova, Bədii dildə üslubi fiqurlar, Bakı, 2008, 212 s.
2. Adele Berlin. “The dynamics of biblical parallelism”, England, 2007, 224 p.
3. Brad Mc.Coy, Chiasmus. An important structural device commonly found in Biblical literature, CTS journal 9 in New Mexico, 2003, pp 18-34.
4. Donald C. Freeman, İşıl Baş. Challenging the boundaries, New York, 2007, 240 p.
5. R.Jakobson. Language in Literature, England, 1990, 560 p.
6. Велиев К.Н. Поэтический синтаксис азербайджанского героического эпоса: Дис ... докт. филол. наук. Баку, 1987, 223 с.
7. Жирмунский В.М. Теория стиха. Л.: Советский писатель, 1975. с.440-441.
8. К. Абдулла. Синтаксический параллелизм (на материале древне-огузского памятника “Книга моего Деда Коркуга”). Moskva, 1976.

Açar sözlər: xiazm, sintaktik paralelizm, linqvopoetik xüsusiyyətlər, poeziya, əks sıra

Key words: chiasmus, syntactic parallelism, linguopoetic properties, poetry, reverse order

Ключевые слова: хиазм, синтаксический параллелизм, лингвопоэтические особенности, поэзия, обратный ряд

Резюме

Лингвопоэтические особенности хиазма (обратного параллелизма) в Азербайджанском и

Английском языках

В статье проводится исследование обратного параллелизма (хиазма) в Азербайджанском и Английском языках. Появляющийся в результате построения в обратный ряд компонентов, образующих синтаксические целые, хиазм - это одна из синтаксически стилистических фигур, использующихся в художественных произведениях. Некоторые авторы, принимая за основу различные особенности обратного параллелизма Азербайджанского и Английского языков, присвоили ему различные определения и классификации. В данной статье широко рассматриваются лингвопоэтические особенности и возможности использования обратного параллелизма.

Summary**Linguopoetic properties of inverted parallelism (chiasmus) in Azerbaijan and English languages**

In this article it deals with inverted parallelism (chiasmus) from linguopoetic point of view in Azerbaijan and English languages. Chiasmus that bases on the repetition of syntactical patterns in reverse order is one of the most used syntactic figure in Azerbaijan and English languages. In Azerbaijan and English languages some authors have given various definitions and classifications to it taking consider of several features. In the article the usage and linguopoetical properties of inverted parallelism have been analyzed comprehensively.

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

Günel Bayramova

RİTORİK FİQURLAR: SXEMLƏR VƏ TROPLAR

Klassik ritorik fiqurlarda – söz fiqurları və təfəkkür fiqurları nitqin (*elocutio*) ən mükəmməl parçası olan *ornatus* kimi qeyd olunur. Mortara Qaravellinin *Manuale di retorica* əsərində iyirmi doqquz söz fiquru müxtəlif kateqoriyalarda qruplaşdırılır (bax, fiqur 8, s. 188). Burada 10-cu fiqur [1, s.239] otuz dörd təfəkkür fiqurunun kataloqunu təqdim edir; metaplazm, qrammatik fiqurlar, troplar, söz fiqurları və təfəkkür fiqurlarını əhatə edən "nitq fiqurları"nın siyahısı iki yüz yetmiş səkkiz maddədən ibarətdir [1, s.347-351]. Əgər bir şəxs yunan-roma ritorikasının beş nöqteyi-nəzərini – ritorikanın beş bölümünü (invensiya, dispoziya, elokutio, memoria, aksio) qəbul etmək istəsəydi, onda "kompozisiya fiqurları"nın elokutiodan dispoziyaya (from *elocutio* to *dispositio*) transfer etməsi lazım gələrdi. Əslində, bu fiqurlar nitqi zinətləndirməzdən əvvəl onun qurulmasına xidmət edir, yəni onlar mətnin strukturunun müxtəlif səviyyələrindəki vahidlər arasındakı sərhədləri müəyyənləşdirir və onlar arasındakı əlaqələri dəqiqləşdirir. Bəzi mütəxəssislər öz "ədəbi metodlarını"ni səciyyələndirmək üçün latın qarışığı olan ənənəvi yunan terminologiyasından istifadə edirlər [2, s.130].

R ritorik terminlər, yaxud troplar çox haqlı olaraq nitq fiqurları adlandırılır, çünki onlar, əslində, gündəlik işlənən sözlərdir. Buna görə də ritorik fiqurlar təfəkkür tərzini, yaxud məna üsulları kimi nəzərdən keçirilir. Nitq fiqurları ədəbi dil üçün spesifik olmasa da, ədəbi diskussiyalarda ritorik terminlərdən tez-tez istifadə olunur. Məhz ona görə də ədəbiyyata dair araşdırmalar mənanı düzgün çatdırmaq məqsədilə mətnin dilinə yaxından təmas edir. Bu gün dünyada tropların, yaxud fiqurların öyrənilməsi mədəni tədqiqatların tərkib hissəsi kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qərb dünyasının bu böyük idrak anlayışlarına aid terminologiya və metodları klassik dünya ritorikasından qaynaqlanır. Təfəkkür və dillə bağlı olan bu elm sahəsinin məqsədi inandırıcı nitqi və səlis yazını formalaşdırmaqdır. R ritorik fiqurları təsnif etməyin bir çox üsulları vardır. Sxem və trop daha geniş yayılmış bölgülərdəndir. Sxemlər yeni məna əmələ gətirmək üçün birlikdə işlənən sözlərin işlədilmə metodlarını dəyişdirməklə yenidən modelləşdirilmiş sözləri əhatə edir; bunun əksinə olaraq, troplar sözlərin məna ifadə etmək metodlarını dəyişdirməklə onların mənalərini dəyişir (məsələn, ekvivalensiya vasitəsilə metafora əmələ gətirdikdə, bir şeyin ifadə etdiyinə əks mənası ilə kinayə yaratdıqda) [3, s. 8].

Dildən ritorik məqsədlər üçün istifadə edilməsi təsadüfi xarakter daşımır və biz bu mənada bəddi üsullar kimi effekt yaradan fiqurlar haqqında düşünə bilərik. Tropların, yaxud fiqurların işlədilməsi məqsədli ola da bilər, olmaya da bilər. Nitq fiqurlarının istifadəsinin diskursda fərqli effektləri vardır. Dil və onun imkanları həmişə mətn müəllifinin nəzərdə tutduğu mənanın fəvqündə dayanır. Eləcə də, mətnin potensial mənalara interpretasiyanın istənilən konkret mərhələsində müəyyən olunmuş mənadən çoxdur. Bu, qismən, izahedici aktların refreyminq aktları olduğunu göstərir. Müzakirə olunan mətnin mənası əvvəlki kimi ola bilməz, çünki indi o, yeni bir kontekstdə müəllifə olunur.

R ritorik fiqurlar arasındakı əlaqələr mürəkkəb olduğundan onların dəqiq təsnifatını vermək çətindir. Məsələn, personifikasiya xüsusi mahiyyətə malik metaforanın bir növü kimi təzahür edir. Digər tərəfdən, təşbeh açıq ifadə olunmuş metafora kimi qavranılır. Metaforanı qeyri-müəyyən təşbeh kimi də başa düşmək olardı, amma metaforanın təşbeh üzərindəki dominantlığı ona daha üstün trop (*superordinating trop*) olmaq statusu qazandırır. Buna gündəlik həyatda yox, ritorika ilə bağlı tədqiqatlarda daha çox rast gəlinir [3, s.8-9].

Tropdan savayı, sxem (*schemata*) adlanan digər bir nitq fiquru ilə də rastlaşırıq. C.Viko sxemin mahiyyətini spesifik şəkildə izah edir. Sxem spesifik libasdır və daha çox teatraldır. Ona görə də sxemi söz teksturasından (*textura verborum*), yaxud fikir formalarından (*conformatio sententiarum*) ibarət nitq işıqları da adlandırmaq olar. Çünki aktyorlar oyun zamanı müxtəlif personajları təsvir edən cürbəcür kostyumlar geyinir, nümayiş etdiriləcək səhnənin mahiyyətinə uyğun olaraq nitqini bir sıra ritorik fiqurlar vasitəsilə zinətləndirir. İstər, aktyor, istərsə də natiq bunu ən yüksək nəticələrə nail olmaq (*ad dignitatem*) məqsədilə edir. Sxem latın dilində *figurae* adlanır, çünki onlar sözlərin və fikirlərin ifadə olunduğu ən gözəl formalardır [4, s.153].

Ön plan tipləri ilə assosiasiya olunmuş ifadə və kontent arasındakı kontrast ritorik fiqurun iki növü – sxemlər və troplar – arasındakı ənənəvi fərqlərlə əlaqədardır. Təəssüf ki, bir çox digər ritorik fiqurlarda olduğu kimi, bu iki kateqoriya arasındakı fərq də həmişə qeyri-müəyyən olmuşdur. Sxemlər, təxminən, alliterasiya, anafora və xiazım (frazanın ikinci hissəsində baş verən inversiya) kimi fiqurları əhatə edir və ideyaların ahəngdar təsvirinə yarayan anormal mexanizmlər kimi təsvir olunur. Öz miqyasına görə daha radikal və təsirinə görə daha qüvvətli olan troplar ifadənin normal mənasının dəyişməsi ilə bağlı fiqurlar kimi müəyyənləşdirilirdi. Troplar metafora, ironiya və sinekdoxanı əhatə edirdi. Bəzi ritoriklər təfəkkür fiqurlarının üçüncü kateqoriyasını tərtib edirlər. Bu seçimə münasibət bildirən G.Liç yazırdı: "Bunlar faktik dil seçimindən daha çox psixoloji aspektlərlə bağlı olduğundan bizim fəaliyyət sferamıza daxil deyildir". Sxemlərin və tropların bir-birindən fərqləndirilərk ciddi linqvistik əsasda öyrənilməsi, G.Liçin fikrincə, məqsədəuyğundur. O, ənənəvi surətdə sxemlərin ifadə ilə, tropların isə mahiyyətlə bağlı olduğunu təsdiq edir və onları aşağıdakı kimi müəyyənləşdirir: sxemlər – ifadənin təkrarları; troplar – mahiyyətin qaydasızlıqları. [5, s.74-75].

Antik dövrün sonlarına doğru traktatlar və kiçik məcmuələr şəklində təqdim edilən, sxemləri və tropları əhatə edən kompendiumlardan ibarət ritorik fiqurların orta əsrin poetik yenilikləri ilə davam etdirilən çoxdankı ənənəsi vardır. Humanizm cərəyanının nümayəndələri linqvistik cəhətdən Siseronun zərif üslubunu və müasir əsərləri düzgün anlamaq üçün linqvistik uyğunsuzluğu aradan qaldırmağın zərurətini dərk edirdi. Bu məqsədlə onlar ən yaxşı müəlliflərin lüğətlərini toplamaqla dil resurslarını genişləndirmək və təkmilləşdirməyə çalışırdılar. Şübhəsiz, dil

resurslarının artması və dəqiqləşdirilməsi məqsədlərinə xidmət edən daha təsirli üslubi ritorika Erasmusun *De duplici copia verborum ac rerum* (Sözlərin və şeylərin ikiqat səmərəliliyi, 1512) əsəridir [6, s. 701-702].

D.Stempelin fikrincə, ritorik fiqurların təsvirlərlə bağlı olması mütləq deyildir. O, P.Rikörə istinadən iddia edir ki, əgər metaforalar oxşarlıq və fərqi ziddiyyəti və təzyiqlə bağlı müqayisədirsə, onda metaforik dil intertekstual kombinasiyaları əmələ gətirə bilər. "Hər bir sxemi misallarla aydınlaşdıran ritorik fiqur, yaxud trop strukturda öz yerini tutur və eyni zamanda sözlərin yadda qalan müqayisəsi vasitəsilə sxemi reallaşdırır" [7, s.103].

Klassik ritorikada nitq fiqurları sxemlərə və troplara bölünür. Sxemlər, əsas etibarilə, formal nümunələri, troplar isə leksik, yaxud semantik deviasiyaları əhatə edir. Yunanca "dönmək" mənasında olan trop söz, yaxud söz birləşməsinə öz adı mənasından döndərir. Cefri Liç (1969) bunu mahiyyətin ilkin qeyri-müntəzəmliyi kimi, T.Todorov (1967) isə anomaliya şəklində təsvir edirdi. Metafora, metonimiya və oksimoron tropların ümumi ənənəvi növləri hesab olunur. Buraya mübaliğə, litota və ironiyanı da aid etmək olar (8, s.428).

Nitq fiqurları (lat. *figura* "model və ya forma") metafora, təşbeh, alliterasiya, personifikasiya və s. kimiekspressiv vasitələrlə assosiasiya edir. Məsələn: *Women are angels, wooing; Time is like a fashionable host (Shakespeare: Troilus and Cressida). Suzy saw a silly seal; The willow three shook her long hair;*

Yuxarıda göstərdiyimizdən başqa, ritorikada nitq fiqurları termininin mənşəyi haqqında çoxsaylı mülahizələr vardır. Ona görə də bu müxtəlifliklər içərisindən onun başlıca xüsusiyyətini ayırd etmək çətindir. Hətta burada və ümumiyyətlə, ədəbi tənqiddə bu terminin işlədilməsində fərq vardır. Ənənəvi olaraq, nitq fiqurları sxemlərlə məhdudlaşdırılmışdır. Hal-hazırda troplar nitq fiqurlarına sxemlərdən daha yaxın hesab olunur və onları daha çox identifikasiya edir. Ənənəvi ritorikada bəzən nitq fiqurları da, öz forma və funksiyalarına görə tamamilə müxtəlif olmasına baxmayaraq digər nitq fiqurları ilə olduqca zəif əlaqədə olan təfəkkür fiqurlarından fərqlənir. Onlar əsas fikrin və arqumentlərin dinləyiciyə çatdırılmasında pragmatik rola malikdir. Apostrofu, amplifikasiyanı, ritorik sualı və digərlərini buna misal göstərmək olar.

H.Plett fiquru ən kiçik deviant dil vahidi kimi xarakterizə edirdi. Belə ki, fiqurlar, ümumiyyətlə, semantik və sintaktik cəhətdən gündəlik dilin normalarından kənara çıxan vahidlərdir. Fiqurlar vasitəsilə biz təkcə qayda pozulmasının deyil, həmçinin (təkrarda olduğu kimi) ifrat qaydalılığın şahidi oluruz. Nitq fiqurları ədəbi kompozisiya sənəti ilə assosiasiya olunmuşdur. (8, 161-162). Sxemlər sintaktik, yaxud fonetik müntəzəmlik forması ilə xarakterizə olunur. Dolayısıyla anafora və epistrof (epistrophe: yun. ἐπιστροφή, "geri dönmə", həmçinin *epiphora*, bəzən *antistrophe* – G.B.) sintaktik təkrarı nümayiş etdirir. Qeyd etmək lazımdır ki, troplar metafora (*You are my sunshine*); metonimiya (Antony's *I am dying, Egypt, dying*, in Shakespeare's Antony and Cleopatra) və sinekdoxa (*a new hand for the job*) kimi semantik və leksik "deviasiyalar" əmələ gətirmək üçün söz, yaxud söz birləşmələrini adı mənalardan uzalaşdırırlar. G.Liç tropları müxtəsər şəkildə "mahyyətin nizamsızlıqları" kimi təyin edir; halbuki sxemlər ifadənin ilkin qanunauyğunluqlarıdır. Sxem termini ingilis dilində XVI əsrdən etibarən işlənməyə başlamışdır. Bu istilah çox vaxt nitq fiqurlarının sinonimi kimi işlədilir. Sxemlər sözləri sintaktik, leksik, yaxud fonetik forma müntəzəmliyində sxemləşdirən fiqurları əhatə edir [8, s.377].

Troplar səmərələşdirilmiş ritorik nitq fiqurları yox, mental əməliyyatlardır. Yunan mənşəli "sxem" termininin Qərbdə dərin intellektual mənası vardır [9, s.214]. Ritorik sxemlər tez-tez troplar və təfəkkür fiqurları ilə qarşılaşdırılır. Gələcək məqalələrimizdə bu iki məfhum koqnitiv-funksional baxımdan araşdırılacaq.

Ədəbiyyat:

1. Simon Kerl. Elements of Composition and Rhetoric: Practical, Concise, and Comprehensive. Ivison, Blakeman, Taylor, 1869, 408 p.
2. Roland Meynet. Treatise on Biblical Rhetoric. BRILL. 2012. 464 p.
3. Christopher Kelen. An Introduction to Rhetorical Terms. Humanities-Ebooks. 2007. 69 p.
4. Giambattista Vico, Giuliano Crifò. The Art of Rhetoric: (Institutiones Oratoriae, 1711-1741). Rodopi, 1996, 307 p.
5. Leech G. A Linguistic Guide to English Poetry. Longman Group Ltd 1969, Fifteenth impression 1991, 126 p.
6. Thomas O. Sloan. Encyclopedia of Rhetoric. Oxford University Press. 2001. 837 p.
7. Daniel Stempel. The economics of the literary text // Rhetoric, Literature, and Interpretation by Harry Raphael Garvin, Steven Mailloux. Bucknell University Press. 1983. 184 p.
8. Katie Wales. A Dictionary of Stylistics. Routledge. 2014. 496 p.
9. Todd Oakley. Image schemas // Dirk Geeraerts, Hubert Cuyckens. The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics. Oxford University Press, 2010, 1368 p.,

Açar sözlər: *elokusiya, sxem, trop, dispozisiya, leksik səviyyə, fiqurlar*

Key words: elocution, schema, trope, disposition, lexic level, figures

Ключевые слова: элокуция, схема, троп, диспозиция, лексическая уровень, фигуры

РИТОРИЧЕСКИЕ ФИГУРЫ: СХЕМЫ И ТРОПЫ РЕЗЮМЕ

В настоящей статье представлена информация о риторических фигурах и их типах. В начале двадцати первого века в мировой лингвистике проявился интерес к фигурам речи. Несомненно, сегодня изучение риторических фигур в азербайджанской лингвистике имеет большое значение для нашего понимания стилистического эффекта в литературном языке. Фигуры речи, на самом деле, гораздо более разнообразны по своей природе. Так что, трудно определить их существенную особенность. Риторические фигуры можно классифицировать разными способами. Они традиционно делятся на схемы и тропы. Тропы – это ментальные операции. В классической риторике фигура речи называлась «тропой». Однако на протяжении многих лет в

истории термин «фигура речи» был синонимом «схемы».

RHETORICAL FIGURES: SCHEMAS AND TROPES

SUMMARY

The present article provides information about rhetorical figures and their types. In the beginning of the twenty first century renewed interest in figures of speech came in the world linguistics. Undoubtedly, today a study of rhetorical figures in Azerbaijani linguistics is of considerable importance for our understanding of stylistic effect in literary language. The figures of speech are actually much more diverse in their nature. So that it is difficult to define their essential feature. The rhetorical figures can be classified in many ways. They are traditionally divided into schemes and tropes. Tropes are mental operations. In classical **rhetoric**, the **figure** of speech was termed "trope". However, for a time in history the term "figure of speech" was the synonym of " **scheme**".

Rəyçi: dos.S.Abbasova

Мамедова Нармина
ОБ ИСТОРИИ РАЗВИТИЯ АНАТОМИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ
В ТУРЕЦКОМ ЯЗЫКЕ

Анатомические термины составляют основу медицинских терминов. По историческому развитию эти термины являются ранее сформированными, развитыми и подверженными всеобщей стандартизации. Функционирующие «терминологические комитеты» тщательно разбирают и постоянно обновляют анатомические термины, и с целью Международного принятия было выбрано написание на латыни. Однако с 1998 года к списку терминов на латыни были добавлены равноценные эквиваленты на английском языке. Сегодня, чтобы наименовать мельчайшие структурные детали человеческого тела, число анатомических терминов достигло 8.800 [9, с. 3].

В истории анатомии было предложено много терминов, но лишь некоторые из них смогли утвердить себя. Так, утверждение терминов зависело от научного авторитета предложившего их человека [3, с.157-162]. Большая часть утвердившихся терминов имеет латинские корни, другая часть – греческие. Происхождение турецких анатомических терминов уходит глубоко корнями в историю Средней Азии, родины турков. В произведении Махмуда Кашгарлы "Divan-i Lüğat it Türk" (1072), написанном для арабов с целью обучения их турецкому языку, встречаются примеры анатомической терминологии (рёбра, лопатки, мочевой пузырь). Турки долгое время пользовались арабо-персидскими анатомическими терминами, находясь под влиянием исламской цивилизации [10, с. 329-339]. Например, жившие в средневековье турецкие врачи Абубекр Рази (854-932), Фараби (870-950), Эбурейха Бируни (973-1051) писали свои произведения на арабском и фарси. В произведении известного врача того периода Ибн Сины "Kanun fit-Tıb" встречаются и ныне употребляемые термины (mide, kalp, mafsal).

Историю турецких анатомических терминов можно разделить на 3 периода: Сельджукский, Османский и Республиканский периоды.

Сельджукский период. Передовая Конья была центром культуры Анатолии, а также Сельджукского султаната (1074-1308). В "Период Бейликов" [7, с.61-64] и Ильханидов, внёс огромный вклад в научную и медицинскую области. В Сельджукский период функционировало много учреждений (медресе). В этих медресе, наряду с религиозным учением и исламским правом преподавали и медицину. Медресе, в которых преподавали медицину, называли "medrese-i etibba". Наряду с этими медресе существовали и "очаги здоровья" - "dar-üş-şifa". Следуя исламской культуре, учителя приглашались из ближайших исламских стран. Затем к ним примкнули учителя из Анатолии, но иногда встречались и учителя не мусульмане. В этот период вышло много произведений и рукописей на арабском и персидском языках. Но, несмотря на это, учёные употребляли в качестве разговорного языка турецкий язык. Первое медицинское произведение было написано врачом Берком из Анатолии (приблизительно в 1230 году).

Часть дошедших до нас рукописей относится к Анатолийскому периоду и тщательно охраняется в турецких библиотеках. В 1938 году было истолковано произведение "İlm-üt-teşrih" Шейха Насреддина Махмуда, известного в народе как "Ахи Эврен". Также в период бейликов встречаются произведения, переведённые на турецкий язык с арабского и персидского языков. Примером служит произведение "Navassul Edvie" врача Исхак бин Мурада, написанное в 1387 году [1, с.30].

Османский период. Турецкие анатомические термины усовершенствовались в Османский период, так как развитие и расцвет языка приводит к обогащению литературы и прогрессу науки. Развитие языка привело и к развитию анатомии, что совпало с периодом Османского государства. В этом прогрессе важную роль сыграли 2 фактора. Первый фактор - влияние арабо-персидских языков, второй фактор - влияние западных языков (латынь и другие европейские языки). Анатомические сведения традиционной исламской медицины основываются на произведениях Абубекра Рази (854-932) "Kitab-ül-Mansuri" и Ибн Сины "Kanun fit-Tıb". В этот период не было проведено вскрытие трупа человека. По этой причине, произведения А. Рази и Ибн Сины основываются на произведениях Гипократа и Галеноса. Но в отличие от Галеноса, Ибн ун Нефис (1210-1288) был первым, кто описал малое кровообращение. После завоевания Стамбула здесь открылся первый врачебный кабинет, Ахмед бин Кемалом, который перевёл произведение Ибн ун Нефиса "Mucize-ül-Kanun" на турецкий язык [4, с. 5-7]. В иллюстрированном произведении жившего в 17-ом веке Шемседина Итаки "Teşrih-ül ebdan ve tercemanı kibalei feylesofani" ("Анатомия тела и сведения учёных о родах"), которое он подарил Мураду IV, можно встретить турецкие эквиваленты арабо-персидских слов (azı diş, boğaz, göğüs, çene, kemik, damar, dalak, bol, barsak, diltik, but), а также "ouyar damar" (артерия) и "omuzun eşiği" (предплечье) [8, с. 11-14]. Первая иллюстрированная анатомическая книга выходца из медицинского медресе "Сулеймание" Шанизаде Атауллах Эфенди (1769-1826)- это напечатанная в 1820 году книга "Mirat-ül-ebdan". Автор употребил в своей книге наряду со словами "burun, baldır, dudak, kulak, ayak, kol, kuyruk sokumu, paldum kemik" и слова, употребляемые в европейских языках- "periton, diafragma, plevra, safen". Великий чиновник, юрист и историк Ахмед Джевет Паша пишет, что: "Шанизаде принадлежат эквиваленты терминов, которых не было в древней медицине". Спустя 19 лет в 1839 году Османский падишах Махмут II создал "Mekteb-i Tibbiye Şahane" (Askeri Tibbiye). Французский язык был выбран языком обучения. Были назначены учителя, знающие французский, и привезены учебники из Франции. На открытии школы султан

Махмут II выступил со словами: "Мы должны приложить все свои силы, чтобы перевести важные аспекты медицинских наук на турецкий язык" [6]. Один из учителей Tıbbiye, Мехмет Эфенди, предложил вести уроки на турецком языке, он также перевёл "Talim-üt-teşrih" с французского на турецкий, где употребил термины "karaçiğەر, salya bezleri, gözyaşı bezi". Обучавшийся во Франции Мазхап Паша (1845-1920) является основателем турецкой анатомической школы. Он создал термины на османском языке, пытаясь очистить турецкий язык от французских терминов. Термины Мазхап Паши брались за основу в обучении во второй медицинской школе, которая открылась в Дамаске. За счёт этой школы арабские страны перестали использовать западную терминологию.

Республиканский период. После провозглашения Турецкой Республики, Мустафа Кемаль Ататюрк осуществил "Языковую революцию" в 1932 году, зная, что именно язык сплачивает народ в единое целое, создав "Türk Dil Kurumu" ("Турецкое Лингвистическое общество"). Происходило упрощение и очищение языка от иностранных слов. Он также собственной персоной ввёл новые слова в язык, после чего в турецком языке произошли большие изменения. В книгах и газетах печатались слова на турецком языке.

1945-1949 года являются самыми плодотворными годами работы Турецкого Лингвистического Общества. С целью национализации терминов было создано отделение "Bilimler Bölümü", которое в свою очередь образовало свою ветвь-"Tıp Terimleri Kolu". Это учреждение отправило врачам сборник списка терминов в сентябре 1934 года с запросом предложить свои варианты новых турецких терминов. Во главе этой функции стояли доктор Шефик Ибрагим Ишчил и Ульви Элове. В результате тяжёлой 4-х летней работы эти люди предоставили список терминов, численность которых превышала 13.000. Однако эта работа была опубликована по частям. Вторая работа по национализации терминов называется "Hekimlik Dili Terimleri" (1945) и принадлежит профессору Саиму Али Дилэмрэ. В 1964 году был создан "Комитет национализации медицинских терминов" ("Hekimlik Terimlerini Türkçeleştirme Yarkurulu"), который издал в результате 2 важные работы: "Hekimlik Terimleri Kılavuzu I", состоящий из 1500 терминов, и его углублённый вариант - "Hekimlik Terimleri Kılavuzu", состоящий из 3000 терминов. Позже был создан новый комитет, во главе которого стоял доктор Зеки Зерен. Он опубликовал словарь анатомических терминов под названием "Latince-Türkçe-Osmanlıca Anatomi Sözlüğü ve Türk Anatomi Terimleri" в 1946 году. В этой работе Зеки Зерен предоставил 1229 терминов на латыни, а также их эквиваленты на турецком и османском языках [2, с.94-95]. После его смерти хирург профессор Музаффер Алтынкёк издал работу "Işın Bilimleri Kılavuzu", где употребил 3000 терминов на английском языке и дал их эквиваленты на турецком. Профессор микробиологии Экрем Кадри Унат в своём труде "Mikrobiyoloji Terimleri Kılavuzu" (1998) предоставил турецкие эквиваленты 2000 английских терминов. Одной из самых объёмных работ является работа профессора Сурейя Улькер под названием "Ülker Tıp Terimleri Sözlüğü" (1991), где даётся 93.000 латинско-турецких и турецко-латинских медицинских терминов. Помимо "TDK" и организаций, занимающихся национализацией медицинских терминов, существовали и другие общества и академии. Во главе их стоят "Лингвистическое общество", "Турецкая Академия Наук" и "Анатомическое общество". Существуют отдельные труды помимо трудов "Турецкого Лингвистического Общества", "Турецкой Академии Наук", "Анатомического" и "Лингвистического" обществ. Эти исследования можно объединить в 2 группы. Первая группа включает создание турецких анатомических словарей с целью более лёгкого процесса изучения анатомической терминологии. Примером служат: "Latince-Türkçe-Osmanlıca Anatomi Sözlüğü", "Türk Anatomi Terimleri" (Zeki Zeren, 1946, 1. Baskı), "Anatomi Terimleri Kılavuzu" (Kaplan Arıncı, Alâattin Elhan, 1975, 3. Baskı), "Anatomi-Histoloji ve Embriyoloji Sözlüğü" (Tahir Hatipoğlu, 1981), "Açıklamalı Anatomi Sözlüğü" (Cevdet Erimoğlu, 1982), "Tıp Terimlerinin Oluşmasıyla İlgili Genel Bilgiler ve Fonksiyonel Anatomi Terimleri Sözlüğü" (Yaşar Kuyucu, 1988), "Genel Anatomi Terminolojisi ve Kullanım Özellikleri" (Metin Toprak, Salih Murat Akkın, 1993), "Uluslararası Terimlerle Sistemli Resimli Anatomi Sözlüğü" (Feneis'den çeviri: Mehmet Yıldırım, Recep Mesut, Feridun Vural, Doğan Akşit, Salih Murat Akkın, 1997, 2. Baskı), "Türkçe ve İngilizce Karşılıkları İle Anatomi Terimleri Sözlüğü" (Nedim Şimşek Cankur, 2002). Вторая группа включает словари, содержащие термины всех медицинских областей: "Tıp Sözlüğü" (Pars Tuğlacı, 1973, 2. Basım), "Işınbilim (Radyoloji) Terimleri Kılavuzu" (Türkçe-İngilizce; İngilizce-Türkçe, Muzaffer Altınkök, 1977), "Hekimlik Terimleri Kılavuzu (TDK Yayınları Genişletilmiş ve Geliştirilmiş 2. Baskı 1980), "Açıklamalı Tıp Terimleri Sözlüğü" (Utkan Kocatürk, 1981, 1. Basım), "Tıp Dili Türkçe Kılavuzu" (M. Şerefettin Canda, 1983, 1. Baskı), "Ülker Tıp Terimleri Sözlüğü" (Süreyya Ülker, 1986, 1. Baskı), "Stedman Tıp Sözlüğü" (Öner Süzer, 1992), "Türk Hekimlik Dili" (Cemal Mihçioğlu, 1993), "Sindrim Hastalıklarında Türkçe Terimler Sözlüğü" (Nidai Sulhi Atmaca, 2002), "Büyük Tıp Sözlüğü" (İsmet Dökmeci, 2003), "Osmanlıca Tıp Terimleri Sözlüğü" (Ekrem Kadri Unat, Ekmeleddin İhsanoğlu, Suat Vural, 2004, 1. Baskı). Среди этих словарей можно встретить труды, которые помогают легче усвоить медицинские термины: "Tıbbi Terminolojiye Giriş" (K. Ali Güneç, 1990), "Tıbbi Terminoloji" (M. Tahir Hatiboğlu, Meryem Çam, 1997), "Medikal Terminoloji" (Canan Saylam, 1999).

Список использованной литературы

1. Ataberk E.M. "Ortaçağ Tababeti". İstanbul, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, 1977
2. Çikmaz S, Mesut R. "Anatomi Terimlerinin Türkçeleştirilmesine Zeki Zeren'in Katkıları". IX. Ulusal Anatomi Kongresi, 2005 Eylül 7-9, Kuşadası-İzmir, Türkiye
3. Didio L.J.A. "History of International Anatomical Terminology", s.157-162. In "Terminologia Anatomica. International

Anatomical Terminology". Thieme, Stuttgart-New York, 1998

4. Hatiboğlu M.T, Turgut H.B. "Anatomi ve Histoloji Terimleri Söyleyiş ve Yazım Kılavuzu". Ankara, SBAD Yayınları, 1996, s. 5-7
5. İhsanoğlu E. "Tıp Dilinin Türkçeleşmesi Meselesi" "Osmanlıca Tıp Terimleri Sözlüğü"nde. Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2004, XIII-XXVIII
6. Kars HZ. Dr. Şefik İbrahim "İşçil ve Hekimlik Dilimiz". Ankara Tabip Odası Hekimden Hekime Dergisi, 2000
7. Mesut R., Gökçe N., Uluçam E. "Selçuklu Döneminde Tıp Eğitimi ve Anatomi". Morfoloji Dergisi 2003-2004, 11-12 (1-2), s. 61-64
8. Mesut R. "Osmanlı Döneminde Türk Anatomi Bilimi ve Anatomi Öğretimi". Morfoloji Dergisi 1999, 7 (2), s.11-14
9. Mesut R. "Uluslararası Anatomi Terimleri ve Türkçe Karşılıkların Geliştirilmesi". IX. Ulusal Anatomi Kongresi, 2005 Eylül 7-9, Kuşadası-İzmir, Türkiye, s.3.
10. Zeren Z. "Tıp Terminolojimizdeki Reform". IV. Türk Dili Kurultayı, 1942 Ağustos 10-14, Ankara, Türkiye, s. 329-339, <http://tdkkitaplik.org.tr/kurultay04/K0406006>.

Anatomiya terminlərinin türk dilindəki inkişafına dair

Xülasə

Hər hansı bir dilin lüğət tərkibinin xüsusi təbəqələrindən sayılan tibbi terminologiya onun struktur, semantik, törəmə və üslub xarakterinə görə ümumi sözlərdən fərqlənir və dilin leksik sistemində xüsusi yer tutur. Bu mövzuya aid yerli və xarici ədəbiyyatlarda mövcud olan çox sayda tədqiqatlara baxmayaraq, terminoloji lüğətin öyrənilməsinin linqvistik cəhəti hələ də dərin araşdırma aparmağa ehtiyac duyur. Bu leksik təbəqənin tükənməzliyi bu gün də türk tədqiqatçıları bu təbəqənin xüsusiyyətlərini, tərəflərini, xüsusiyyətlərini öyrənməyə cəlb edir ki, bu da mövzunun aktuallığını şərtləndirən əsas amillərdən biridir.

Açar sözlər: leksika, tibbi terminologiya, dilin inkişaf tarixi

On the history of the development of anatomical terms in Turkish

Abstract

Medical terminology is one of the specific layers of vocabulary, which, due to its structural-semantic, word-formative and stylistic character, differs from commonly used words and, therefore, takes a special place in the lexical system of any language. Despite the considerable number of works available both in the domestic and foreign literature, the linguistic aspect of the study of terminological vocabulary still needs in-depth research. The inexhaustibility of the problematic of this lexical layer still attracts Turkish linguistic researchers to the discovery of its new qualities, aspects, characteristics, features as a subsystem of language, which determines the relevance of this article.

Keywords: lexicology, medical terminology, history of language development

RƏYÇİ: prof.L.Əhmədova

Rizvan Cavanxan oğlu Mürsəlov

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ “1” SAY TƏRKİBLİ FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏRİN MƏZMUN ASPEKTİNDƏN TƏHLİLİ

Müxtəlif dilləri müqayisə edərkən bir çox əhəmiyyətli cəhətlər ortaya çıxır. Məsələn, bir-birini tamamlayan və vahid bir bazada cəmləşməyən formalar, kateqoriyalar, müxtəlif dil vahidləri nəzərdən keçirilir. Bu zaman heç də aparılan müqayisə zamanı ayrı-ayrı dillərdə dil faktlarının sistemli şəkildə əhəmiyyətini müəyyən etmək mümkün olmur. Bu zaman araşdırmaların çətinliyi qeyd olunur və onların həlli problemləri göstərilmiş olur.

Leksik və frazeoloji vahidlərin müqayisəli tipoloji cəhətdən tədqiqatı və öyrənilməsi günümüzün aktual problemlərindədir. Müxtəlif dil faktlarını müqayisə edən zaman dil hadisələrinin qanunauyğunluqlarını və özünəməxsus cəhətlərinin müəyyənlişməsi vacib olan şərtlərdədir. Müxtəlif sistemli dillərdə frazeoloji vahidlərin yaranması imkanları nə qədər fərqli olsa da, oxşar cəhətlər də tapmaq mümkündür. Bu oxşarlıq isə əsasən daha çox leksik-semantik qrupların yaranması zamanı özünü büruzə verir.

Azərbaycan və ingilis dilində işlənən frazeoloji vahidlərin tipoloji müqayisəsi onların həm struktur cəhətdən oxşar və fərqli cəhətlərini aşkarlamağa imkan verir, həm də tərcümə zamanı istər İngilis – Azərbaycan, istərsə də Azərbaycan – İngilis dillərində ortaya çıxan bir sıra məsələlərin aydınlaşdırmasına şərait yaratmış olur: Yuxarıdakı qeydlərimizdə də göstərmişdik ki, tərcümə zamanı ingilis dilində işlənən frazeoloji vahidlər çox hallarda Azərbaycan dilinə tərcümə edilərkən heç də həmişə öz dolğun mənasını vermir və məcbur olursan ki, ya kontekstdə olan mənanı saxlayasan, ya da ona heç olmasa az da olsa uyğun gələnini qeyd edəsən. Bu bərdə “1” say tərkibli frazeoloji vahidlərdə, misallarla göstərəcəyik. Dillərin tərcüməsi zamanı aydın olur ki, bütün dillərdə, eləcə də ingilis dilində frazeoloji sistemin özü həm dilin milli özünəməxsusluğun əks etdirir, həm də çoxmənalılıq və üslubi rəngarəngliyi ilə digər dillərdən fərqlənir. Frazeoloji vahidləri tərcümə edən zaman ortalığa çıxan ən əsas çətinliklərin səbəbləri ondadır ki, heç bir lüğət həmin sözün kontekstdəki mənasını dəqiqliklə ifadə etmir. Məhz bu zaman həmin sözün ekvivalentlik xarakteri (xüsusiyyəti) əsas götürülür.

Azərbaycan dilində istifadə olunan “1” say tərkibli frazeoloji vahidlərə daha çox atalar sözlərində rast gəlinir ki, burada da bu vahid say tərkibli ifadə ya antonim ya da sinonim kimi çıxış edir. Məsələn, istifadə etdiyimiz əsərlərdən nümunələrə diqqət yetirsək, bunun əyani şahidi olarıq.

- İstəyənin bir üzü qara, verməyənin iki (atalar sözü).

Burada işlənən bir və iki sayları bir-birinə antonim olub vahid bir formada obyektlik təşkil edir. Məsələn:

Məhyəddin Mənişov yanıma gəlib xahiş etdi ki: “bir günlüyə maşın ver, lazımlı iş üçün Bərdəyə gedirəm”.

İstəyənin bir üzü qara, verməyənin iki üzü. Mən də otuz manat kirayə pulu alıb kassaya ödədim (Əli İldırım oğlu.

Seçilmiş əsərləri XII cild. Telepat səh. 284).

- Bir güllə ilə iki dovşan vurmaq (idiom).

Məzmunundan da göründüyü kimi burada işlənən hər iki kəmiyyət (bir və iki) sinonimlik ifadə edib və hərəkət bildirdiyinə görə idiomatiklik bildirir. Məsələn: “Əslinə baxsan bir güllə ilə iki dovşan vurmuşuq. Birincisi, idarəmiz otuz manat qazanıb, ikinci də ki, Məhyəddin Mənişovla Naib Nardanova xidmət göstərərək yaxşılıq etmişik” (XII Telepat səh. 284).

Çəkdiyimiz bu misalın özündə belə say tərkibli ifadələrə (birinci, otuz, ikinci) daha çox istinad edilib.

- Bir parça yavan çörəyə qane olan cürətli ər məşuqəsini ləl cəvahirata qərç edən qadın xislətli kişilərdən min dəfə ucada dayanır (aforizm). Əli İldırım oğlu (I – Zorən Jurnalist. səh. 77).
- Bir insanın zəkası verəcəyi cavablardan deyil, soruşacağı suallardan məlum olur (Aforizm). (Şəvalye de Leviz, Fransız marşalı). Hər gecənin bir gündüzü, hər yoxuşun bir enişi var (atalar sözü). Burada işlənən bir, bir saytərkibli isə antonimlik ifadə edib, müəyyən məqsədə çatmaq üçün səbr etmək lazım gəldiyini bildirir. Məsələn: Neynəyək, dözü, görək bu işin axırı hara gedib çıxır. Qismət ilahidəndir, hər yoxuşun bir enişi, hər gecənin bir gündüzü var (II Zorən Jurnalist səh. 160).
- İtə də bir çörək borclu olmaq (idiom).

Azərbaycan dilində işlənən bu idiomatik ifadənin mənası o anlama gəlir ki, hər hansı bir şəxs çətinlik ucbatından hamıya borclu qalır. Bu ifadə iki anlamda işlənə bilər. Biri həqiqətən də kasıblıqdan əziyyət çəkir. İkincisi isə qazandığı pulları hər hansı bir qumar oyununda udub, kasıbcılığa düşər olur. Məsələn: “Bu taksi maşınımı alınca diz yerə qoymuşam. Hələ indiyə qədər neçənniyə verdiyimi çıxarda bilməmişəm. İtə də bir çörək borcluyam” (Əli İldırım oğlu I cild Zorən Jurnalist səh. 470).

- Su gəldiyi arxdan bir də gələr (atalar sözü).

Azərbaycan dilində işlənən bu atalar sözü nəyinsə, haçansa bir daha geri qayıdacağına işarədir. Məsələn:

Neçə dəfə dedim ki, a kişi səbrin olsun, əlini də o göydəkilərin ətəyindən üzmə. Mıxı mismar eləyən var. Su gəldiyi arxdan bir də gələr (Əli İldırım oğlu. X cild. Səh. 308).

- Doğma yurdun bir poçt markası boyda yerindən yazıçı ömrü boyu əsər yaza bilər və o poçt markası boyda yerin bərsində hər şeyi yazıb qurtarmağa bir yazıçı ömrü bəs eləməz (U. Folkler, aforizm) (Əli İldırım oğlu XI cild. səh. 8).

Bəzi hallarda bir say tərkibli təklik, vahidlik kimi də işlənərək cümlədə müəyyən məna ifadə edə bilər.

Məsələn: “Təklik dibinə kölgə salmayan qolsuz-budaqsız ağac kimidir” (aforizm) Əli İldırım oğlu. I cild səh. 498.

- Dəyəyənin o biri üzünü çevirmək (idiom).

Dilimizdə işlənən bu idiomun mənasını araşdırarkən o nəticəyə gəlmək olur ki, hər hansı bir şəxs müəyyən adamın hər hansı bir hərəkətindən bezir və əks həmlə göstərmək istəyir. Aşağıda buna uyğun gələn misalda bunun şahidi olacağıq.

“Köpəyoğlu lap məni hövsələdən çıxartdı. Bir dəli şeytan deyir dəyənyəyin o biri üzünü çevir” (Əli İldırımoglu. X. səh. 13).

- Bir ilin toxumu, yeddi illin əlaq otunu bitirər (zərb məsəl).
- Bir günün təcrübəsi üç günün nəzəriyyəsiindən daha yaxşıdır (zərb məsəl).
İndi isə ingilis dilində işlənən bir “1” say tərkibli frazeoloji vahidlərə nəzər salağ.
- Under one’s thumb (idioms) – Bir kəsin tam tabeliyində olmaq.
O, arvadının hər bir göstərişini yerinə yetirir (Arvadın ərə ağılıq etməsi) – “She has her husband under her thumb. He would anything for her”.
- Go in one ear and out the other (idioms) – Bir qulağından alıb o biri qulağından vermək.
“Stop talking to him. Whatever you say to him just goes in one ear and out the other” – Onunla söhbəti kəs. Sən nə desən də onsuz da bir qulağından alıb, o biri qulağından verir.
- Bag of bones (idioms) – Bir dəri bir sümük, sklet olmaq (arıqlığa işarə).
“He is turning into a bag of bones. He lost so much weight. O bir dəri, bir sümüyə dönüb. Çoxlu çəki itirib”.
- Public enemy number one – Bir nömrəli xalq düşməni.
“That terrorist is considered public enemy number one – O terrorist bir nömrəli xalq düşməni hesab olunur.
- One swallow does not make a summer//One swallow does not a summer make=Bir gül ilə bahar olmur// Bir gülün gəlişi heç də yazın gəlişini bildirmir.

İngilis dilində işlənən bu zərb-məsəldə o, millətin milli mentalitetinə xas olan hər hansı bir deyim formasını bildirən bu misal göründüyü kimi heç də hərfi tərcümədə Azərbaycan dilinə uyğun gəlmir. Çəkilən məsəldə swallow – qaranquş, summer isə yay mənasında işlənir. Amma yuxarıdakı qeydlərimizdə biz bildirmişdik ki, heç də həmişə eyni mənanı hər iki dildə almaq və ya vermək olmur. Əsas məna kontekstdən asılıdır və Azərbaycan dilində ancaq bu ifadə ona uyğun gəlir.

- One to day is better than ten tomorrow = İndinin bir günü sabahın on günündən daha yaxşıdır.// Bu günün biri, sabahını onundan daha yaxşıdır (proverbs). Çəkilən bu misalda kontekstdə məna uyğunluğu özünü göstərmiş olur.
- One year’s seeding makes seven year’s weeding// one year’s seeding may cast ten year’s weeding – (proverbs).
Bir ilin toxumu yeddi ilin əlaq otunu gətirər – bir və yeddi saylarının sinonimliyindən əmələ gələn bu ingilis atalar sözü, o dildə çox işlənmiş bir sözdür. Amma Azərbaycan dilində bu atalar sözünə az təsadüf olunur.
- Number one – oneself (idiom) – Özünü (özü özündə) kontekstdən ifadədə bu məna ancaq özünü-təşkil etmək mənasını verir. Məsələn, “My friend only thinks about number one and never about anybody else. = Mənim dostum ancaq özünü fikirləşir. Özündən başqa heç kəsi. Bu idiom ancaq Azərbaycan dilində ifadə olunan “xudpəsənlilik” mənasını verir.
- One’s number is up – something bad will happen to someone (Kiminsə həyatında nəsə pis bir şeyin baş verməsi).
“I think that the manager’s number is up and he will soon be fired from his job” – Mənə elə gəlir ki, menecerin həyatında nəsə pis bir şey baş verib. O, tezliklə işlə vidalaşacaq.

Bu və ya buna bənzər bir çox idiomlar mövcuddur ki, ancaq kontekstdən eyni mənalara vermiş olur. Məsələn: look after number one// a number of (thing or people)// take care of number one. “Bir” say tərkibli frazeoloji vahidlərə aid çox misallar çəkmək olar. İngilis dilində işlənən aforizmlərdən bir neçəsini qeyd etmək yerinə düşər.

- Həyat, bir-birinin ardınca gələn lənətlənmiş bir şeydir.=Life is just one damned nothing after another=(aforizm, Elbert Hubbard).
- Həyatda ən uğurlu şeylərdən biri sənin həyatında baş verə bilər. Mən fikirləşirəm ki, bu ancaq uşaqlıq illərinin xoşbəxtliyidir (Aqata Kristi) – One of the luckiest thing can happen to you life is. I think, to have a happy childhood (aforizm).

Dünya xalqlarının dillərindən dilimizə tərcümə olunmuş bir çox aforizmlər mövcuddur ki, artıq bu aforizmlər də dilimizdə doğmalaşmışdır. bizlərdə istifadə olunur. Belə aforizmlərə misal olaraq aşağıdakı “bir” say tərkibli aforizmləri göstərmək olar:

- Bir insanın zəkası verəcəyi cavablardan deyil, soruşacağı suallardan məlum olur (Şevalye de Levis. Fransız marşalı).
- Fitri ağıl hər hansı bir təhsili əvəz edə bilər amma heç bir təhsil fitri ağılı əvəz edə bilməz (Artur Şopenhaur. Alman Filsofu).
- Bir qadın sizi milyon edə bilər, əgər siz milyardersinizsə (Bob Dilan).
- Sən verdikcə dost görünən çox olar. Bir də sən istə gör: hamısı birdən yox olar (Mövlanə Cəmaləddin Rumi).
- Son çay quruyanda, son ağac yox olanda, son balıq öləndə ağı insanlar pulun yeyilməyən bir şey olduğunu anlayacaqlar. (Qızıldərili atalar sözü və ya zərb-məsəllər).
- Sabah bambaşqa bir insan olacağını deyirsən: niyə bu gündən başlamırsan? (Epiktetos).
- Ən insani davranış bir insanın utanılacaq vəziyyətə düşməsinə önleməkdir – (Netzşçe).
- Həyatda ölümdən daha pis bir şey varsa, o da qürursuz yaşamaqdır (Alphouse Karr).
- Böyük sıçrayışı reallaşdırmaq istəyən bir neçə addım geriye getmək məcburiyyətindədir. Bu gün sabaha dünənlə

bəslənərək yol açır (Betobl Brecht).

- Eşq bir qadının həyatının bütün əhvalatı, kişinin isə yalnız bir macərəsidir (Madama de Stael).
 - Hər şeyə qarşı hər kəs sevdiyini öldürür. Kimi bunu sərt baxışıyla edər, kimi də üzə gülən bir sözlə, qorxaq adam bunu bir öpüşlə, cəsur adam bir qılıncla (Oskar Vayld).
 - Bir insanın ağıllı olmasına bir şey dediyimiz yox, yetər ki, ağılı başqalarına qəbul etdirməyəsən (Əflatun).
- (<http://kayzen.az/blog/aforizmler/10245hikm%99%99tli%3%B621%99.html>)
- “Bir” say tərkibli aforizmlərə aid Azərbaycan ədəbiyyatında o qədər də çox yer verilmir. Amma bir neçə misal göstərə bilərik.
- Kamil bir palançı olsa da insan, Yaxşıdır yarımçıq papaqçılıqdan (N.Gəncəvi). (Əli İldırımoglu X cild. səh. 193).
 - Gözəl görünməyə cəhd edən qadının həyatından bədbəxt bir həyat yoxdur (Əli İldırımoglu səh. 56). I cild, Zorən Jurnalist.
 - Ağıllı adamlar özlərini valideynlərinə, müəllimlərinə, dəlillərə, uşaqlara, onun talehini həll ed biləcək adamlara, bir də ki, pullulara qarşı qoymamalıdırlar. (Əli İldırımoglu VI cild səh 52.).
 - Bir şey ki, cana da ziyan, cibə də ziyan ona aludəçilik etmək ağılsızlıqdır (Əli İldırımoglu VI cild. səh. 55).
 - Kamillik məbədinin təməl daşı ilk növbədə tədris olacaqlarında cilalanır. Onun ilk və yeganə memarı müəllimlərdir (Əli İldırımoglu VI cild. Qarlı gecələr səh. 65).
 - İradəsi nəfsindən zəif olan bir kəsin nəyisə tərkiməsi çətindir. (Əli İldırımoglu Qarlı gecələr VI cild. səh. 55).
 - Müəllim şəxsiyyətinin gənc ruha olan təsiri elə bir tərbiyyə vasitəsidir ki, onu heç bir dəftər, qələm, skamya əvəz edə bilməz (Əli İldırımoglu IX cild. Kəzərən sətirələr. səh. 248).
 - Təklilə dibinə kölgə salmayan qolsuz-budaqsız bir ağac kimidir. (Əli İldırımoglu. I cild, səh. 498).
 - Vədani naqışlıq insanlıq üçün bir faciədir. (Əli İldırımoglu. IV cild. səh. 297).
 - Düşmənlə dost olana sən də bax bir düşmən kimi, ilan üstə qonan milçək, zəhərli ilan kimi. (Əli İldırımoglu, XI cild, səh 159).

Azərbaycan dilində işlənən və bir çox dillərdən tərcümə olunmuş bir say tərkibli aforizmlər və ya hikmətli sözlər də mövcuddur ki, onların müəllifi məlum deyil. Buna misal olaraq aşağıdakıları göstərmək olar.

- Ən insani davranış bir insanın utanılacaq bir duruma düşməsinin qarşısını almaqdır.
- Ağzından bal axan hər bir arının unutmama ki, quyruğunda iynəsi var.
- Ömür stansiyası bir qatardır, nə vaxt dayanacağına heç kəs bilmir.
- Bir düşməni bağışlamaq bir dostu bağışlamaqdan daha asandır.
- Bir qadının üzündəki ifadə, əyninə geyindiği paltardan daha önəmlidir.
- Bir dəfə də birinci sən vur və sərt olsun.

Biri səni qucaqladıqda ilk olaraq onun qollarının boşalmasını gözlə.

Ədəbiyyat

1. Əli İldırımoglu. Seçilmiş əsərləri I – XII cildlər. 2007 Bakı.
2. Abbas Abbasov. Xankisi Məmmədov. Pərvanə Pasaveva. Azərbaycanca – ingiliscə pəremioloji vahidlər. Bakı, 2018. ADPU nəşriyyatı, 344 s.
3. Abbas Abbasov. English – Russian – Azerih Paroemic units. Bakı, 2018, 568 s.
4. Abbas Abbasov. Dictionary of English – Azerbaijani proverbs and sayings. Bakı. Turan evi. 2009. 472 s.

Açar sözlər: *Frazeologiya, komponent, funksiya, məna, məzmun, xarakter, təcazlaşma.*

Ключевые слова: *Фразеология, компонент, функция, значение, содержание, характер, переносный смысл.*

Key words: *Phraseology, component, function, meaning, content, character, figurative sense.*

Структурно-семантические особенности количественных фразеологических единиц в азербайджанском и английском языках

Резюме

Азербайджанский и английский языки богаты количественными фразеологическими единицами. Эти фразеологизмы входят в состав языка как результат развития ряда методов в языковой системе. Сюда также относятся диахронные, синхронные, а также паремнологические единицы. К фразеологическим единицам относятся пословицы, идиомы, поговорки, афоризмы и т.д. Обилие развитых фразеологизмов в языке – показатель богатства его содержания. Важнейшая особенность фразеологических единиц заключается в том, что они не только отражают семантическую характеристику предметов и животных, дают названия этим понятиям, но также склоняются к их оцениванию и предоставлению к вниманию людей в вычурной и свойственной только им типичной манере.

Semantik and structural features of quantitative phraseological units in Azerbaijani and English languages

Summary

Both Azerbaijani and English languages are rich with quantitative phraseological units. These phraseologisms comprise the language as a result of the development of a number of methods within its system. It also includes diachronic, synchronic and paremiological units. Proverbs, idioms, sayings, aphorisms and others refer to phraseologisms as well. Plenty of phraseological units in a language is a sign of its richness. A major characteristics of phraseologisms is that they not only show semantic features of objects and animals, name them, but also tend to evaluate them and submit to people's attention in an artsy and immanent typical manner.

Нурлана Нагиева

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ТЕОРИИ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ПЕРЕВОДА

В межлитературном процессе, в развитии культуры народов огромную роль играют художественные переводы. Художественный перевод является самым интересным и ёмким направлением современного переводоведения. Ведь помимо блестящего владения родным и иностранным языками, переводчик должен иметь солидную общую гуманитарную подготовку, глубоко понимать эстетическую природу слова. С одной стороны, зачастую именно такое образование предусматривает большинство переводческих специальностей (без хорошего литературного языка переводчик не может состояться в принципе). С другой стороны, опыт показывает, как сложно понять глубинные языковые пласты высокого литературного текста, для того чтобы соотнести их в разных языковых реалиях. Именно поэтому настоящий литературный перевод — это отдельное произведение искусства, авторы которого зачастую получают признание, сопоставимое с известностью авторов оригинальных произведений.

В последнее время резко обострился интерес филологической науки к изучению теории и практики перевода. Это обусловлено, с одной стороны, процессом дифференциации внутри языкознания и литературоведения, с другой стороны, активным развитием контактов между народами, стремящимися к обмену духовными ценностями. Следствием такого изучения становится уточнение тех или иных методических принципов и категорий, строго научный анализ переводческих приемов, которые приводят к обогащению переводческой практики (4, 34). В пособиях по переводу, статьях, на конференциях, посвященных переводческим проблемам, постоянно говорится о том, что наука о художественном переводе — сравнительно молодая дисциплина. Это утверждение само по себе заставляет нас задуматься над этим и убедиться в его обоснованности. Наука о переводе, также как и одна из ее составных частей — теория художественного перевода, относительно молода, т.е. находится в процессе становления, а это значит, что она имеет известное преимущество, так как, будучи молодой дисциплиной, она не отягощена канонами, и, следовательно, как отрасль филологии может быстрее пройти фазы своего развития. Если мы хотим опровергнуть это утверждение, то должны искать аргументы в ее истории, искать ответ на вопрос, какие этапы она прошла, — т.е. реконструировать ее развитие. Если же мы будем трактовать исторически, то придется констатировать, что наука о художественном переводе не так уж «молода», ибо имеет свою классику. Вспомним произведения основателей лингвистической и литературоведческой теории перевода, таких авторов, как К.Чуковский, Г.Гачечиладзе, И.Левый, Ю.Найда, А.Федоров и др. (1, 127).

Правильность той или другой точки зрения носит чисто академический характер, поскольку наука о переводе сегодня входит в контекст общественных наук. И тут следует утверждать, что эта дисциплина с особенной настойчивостью утверждает себя и достигает ныне необыкновенных результатов.

В науке о художественном переводе понятие «адекватность» занимает главное место, и оно может оцениваться с двух сторон. В первом случае адекватность вполне может быть воспринята как закономерное явление. И в самом деле, если речь идет о переводе, то по необходимости мы ищем соответствия оригиналу. Всегда актуален вопрос о том, сумел или не сумел переводчик передать содержание оригинала.

Во втором случае решается проблема намного более сложного порядка. Мы критически оцениваем перевод, отыскивая в нем черты, восхитившие нас в оригинале. Проблема усугубляется в том случае, когда перед нами перевод гениального произведения. Понятно, что ни один, даже самый талантливый, переводчик не способен воспроизвести гения. Имеем ли мы право требовать от переводчика адекватного перевода, иными словами, воспроизведения в полном объеме содержания произведения, созданного гениальным писателем. Возможно ли создать на другом языке адекватного «Искендер-наме» или «Гамлета»? Конечно же, нет! Здесь ответ должен быть совершенно однозначным и категоричным. Но в таком случае, что же понимать под адекватностью? Означает ли это, что требование адекватности актуально в том случае, когда переводят обычного писателя, а когда речь идет о писателе гениальном, то требование адекватности снимается само собой?

Как в первом, так и во втором случае встает вопрос о сущности того феномена, который определяется как *содержание произведения*? Что такое содержание произведения, которое мы ищем в переводе и когда не находим, начинаем ругать переводчика? Чаще всего под содержанием оригинала понимают сюжет и фабулу художественного произведения. (2, 68).

Возникает еще и такой вопрос: что наиболее характерно для современного этапа науки о переводе? 1) Связь теории с практикой; 2) дифференциация задач в рамках исследования перевода; 3) дифференциация методов исследования перевода; 4) введение интердисциплинарного аспекта в исследование перевода; 5) активная организационная деятельность в области науки о переводе; 6) связь развития науки о переводе с возрастающей ролью перевода как средства международного обмена культурными ценностями.

В отличие от филологического подхода к переводу в прошлом, ныне перевод исследуется иерархи-

чески. Существуют теоретический уровень исследования (моделирование процесса перевода, проникновение в структуру переводимого текста) и уровень практического наблюдения над общественной и идейно-эстетической ценностью переведенного произведения. Следовательно, речь идет, с одной стороны, о теории перевода, а с другой – о критике переводческой практики.

Существуют различия между функциями теории и критики перевода. Сила теории в способности создавать понятия и, напротив, сила критики перевода в умении применять эти понятия к изучению текста. Между теорией и критикой существует прикладная промежуточная ступень. Ее цель – в защите теории от практицизма. От теоретических дисциплин невозможно требовать немедленного решения всех проблем, и поэтому нужно в достаточной мере соблюдать постепенность познания (5, 110). Не всегда и не везде мы встретим понимание этих различий. Забота о создании научной базы с целью разработки теоретических моделей для практического использования – это одна из задач, которую должны обеспечить не только теория, но и практика.

Естественно, что с дифференциацией задач связана и дифференциация методов исследования перевода. Существуют три группы, различающиеся по способу исследования перевода: первую мы назвали бы исследователями-одиночками. Это, как правило, ученые, которые сами организуют всю научно-информационную подготовку своих работ, не соотносят в достаточной мере свою работу с тем, что уже сделано в науке о переводе. Ученый особенно в сфере научной информации, в наше время не может полагаться только на свою компетентность. К сожалению, сегодня мы еще становимся свидетелями того, что в работах по проблемам перевода, особенно у ученых Запада, недостаточно принимаются во внимание результаты исследований, проведенных в других странах. Так называемый языковой барьер не может служить оправданием – ученый должен знать литературу предмета.

К другой группе принадлежат так называемые организационные центры по исследованию художественного перевода. Речь идет об учреждениях, где существует объединение ученых теоретиков и историков, которые занимаются художественным переводом и выдвинули собственные оригинальные концепции. Их значение для развития теоретических исследований перевода в том, что они служат как бы передатчиками научной информации. Такие организационные центры, как правило, имеют своего главного руководителя, который организует исследование перевода.

В качестве примера здесь можно привести научно-исследовательскую переводческую лабораторию при Бакинском славянском университете. По инициативе первого ректора БСУ, академика К.Абдуллаева группа ученых в названной лаборатории начала работу по составлению уникальной энциклопедии перевода, ориентированной на скрупулезный сбор информации любого типа, связанной с историей перевода в Азербайджане. В течение нескольких лет проводилась большая работа по подготовке «Азербайджанской переводческой энциклопедии», которая была отдана в печать в 2016 году. В данной энциклопедии дается подробная информация о переводе, истории азербайджанского перевода, а также о жизни и творчестве азербайджанских переводчиков. Фактически статьи энциклопедии содержат широкую панораму развития переводческой деятельности. Значительная часть энциклопедии представляет собой сугубо научное исследование. Основную часть энциклопедии составляют персоналии. Статьи содержат биографические данные и названия переведенных произведений. В работе над энциклопедией принимали активное участие студенты и академики, магистранты и сотрудники научных лабораторий.

Третья группа – это исследовательские школы перевода. Их можно дифференцировать по ориентации и по тому, какой интердисциплинарный аспект в них преобладает. Первое место в мире занимает советская теория перевода. В ней намечены две школы – «классическая» школа перевода, которая связана с художественной практикой переводчиков, начиная с К.Чуковского и кончая современными авторами (сегодня принципы этой школы разрабатываются в докторских и кандидатских диссертациях по теории и истории художественного перевода), и лингвистическая школа перевода, основы которой заложил А.Федоров. Эту школу представляют В.Комиссаров, В.Крупнов, Й. Рецкер, Ю.Найда и др.

Следует отметить, что художественный перевод имеет свою специфику не только на лингвистическом уровне, но и на стилистическом, а эти школы в большинстве случаев не сумели выработать комплексного взгляда на перевод. Лингвистическая модель перевода слишком общая и требует адаптации понятий, которые могли бы быть использованы и при исследовании художественного перевода. Для моделирования процесса перевода литературных текстов и для переводческой практики важны, прежде всего, те труды, которые комплексно исследуют художественный текст, а не рассматривают перевод только как чисто языковую проблему. (3, 98).

Если суммировать современное состояние науки о переводе, то следует сказать следующее. Наука о переводе по своей методологии связана с лингвистикой, стилистикой, литературоведением и другими дисциплинами, которые принимали участие в ее возникновении. Все еще существует несогласованность между взглядами отдельных ученых, а порой недостаточен и обмен научной информацией среди них. В теоретических работах перевод не всегда находится в центре внимания, часто перевод возникает лишь как иллюстрация к различным лингвистическим концепциям. В современных работах недостаточное внимание уделяется точности терминов и концепций. Достижения той или иной школы можно определить по ее вкладу в терми-

нологию. В некоторых работах существует еще тенденция комбинировать различные методы.

ЛИТЕРАТУРА

1. Федоров А.В. Основы общей теории перевода. М.: Высшая школа, 1983.
2. Швейцер А.Д. Перевод и лингвистика. М.: Воениздат, 1973.
3. Эткинд Е.Г. Художественный перевод: искусство и наука // Вопросы языкознания, 1970, № 4, с. 15-29.
4. Новрузов Р.М. Художественный перевод и проблема взаимодействия, взаимообогащения литератур. Баку: ЭЛМ, 1990.
5. Самсонов В.Ф. Значение и перевод. Спецкурс. Челябинск: ЧГПИ, 1978.

Ключевые слова: перевод, адекватность, теория, практика, комментарий.

Açar sözlər: tərcümə, adekvatlıq, nəzəriyyə, təcrübə, şərh.

Key words: translation, adequacy, theory, practice, commentary.

XÜLASƏ

BƏDİİ TƏRCÜMƏ NƏZƏRİYYƏSİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİ

Məqalə müasir bədii tərcümə nəzəriyyəsinə həsr olunub. Məqalədə tərcüməşünaslıq diskursunun ən vacib məsələləri ön plana çəkilir və müzakirə olunur. Qeyd olunur ki, müasir tərcüməşünaslıqda tərcümənin orijinala tam uyğun olması heç şübhə altına qoyulmur.

SUMMARY

MODERN CONDITION OF THEORY LITERARY TRANSLATION

The article deals with the theory of the modern translations. The article emphasizes and discusses the most important issues of translation discourse. It is noted that, to date, there is no doubt that translation is fully compatible with the original.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

Ağayeva Fərqanə

“KİTABI-DƏDƏ QORQUD” DASTANLARINDA KÖMƏKÇİ NİTQ HİSSƏLƏRİNİN PRAQMASEMANTİK BAXIMINDAN TƏHLİLİ

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları Azərbaycan xalq bədii təfəkkürünün abidəsi olmaqla yarandığı dövrün adət-ənənələri, xalqın həyat tərzini haqqında tarixi-etnoqrafik məlumatla zəngindir. Soykökümüzü, tariximizi öyrənmək baxımından dəyərli mənbə olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları Azərbaycan dilinin inkişaf istiqamətlərini, tarixən dilin müxtəlif səviyyələrində baş verən dəyişiklikləri izləmək üçün də zəngin material verir.

Dildə forma və məzmun, eləcə də funksional baxımdan fərqli elementlər xüsusi qanunauyğunluğa malik işarələr kimi sistem təşkil etdiyindən hər bir elementin özünəməxsus xüsusiyyəti, nitq prosesində çəkisi və rolu vardır. Qrammatik nəzəriyyənin uzun əsrlərə söykənən inkişafına baxmayaraq, nitq hissələrinin təsnifi məsələsi bu gün də mübahisə doğuran məqamların olması ilə diqqəti cəlb edir. Bu məsələdə başlıca meyar kimi uzun müddət məntiqi yanaşma götürülsə də, qrammatik nəzəriyyənin formalaşması prosesində müxtəlif təsnif prinsiplərinin irəli sürüldüyünün şahidi olur. Məsələyə universalizm prizmasından yanaşan məntiqi-semantik prinsipə görə, nitq hissələri təfəkkür kateqoriyası olaraq bütün dillərin təməlini təşkil edən ümumi məntiqi əsas kimi qəbul olunur. Nitq hissələrinin təsnifində psixoloji prinsipi əsas götürənlər onlara psixoloji reallıq, təfəkkür kateqoriyası kimi yanaşırdılar. Dil dəyişikliklərini təfəkkürdə baş verən dəyişikliklərlə bağlayaraq fonoloji səviyyədə kəmiyyət baxımından qarşılıq təşkil edən elementlərin qaydaya salınaraq morfoloji quruluşda möhkəmlənməsi tendensiyasını nəzərdə tutan bu prinsiplərdən fərqli olaraq, V.Humboldtun dildə milli xüsusiyyətləri qabartmaqla təqdim etdiyi konsepsiya dilçilikdə baxışların universalizmdən etnosentrizmə doğru yönəlməsinə - sözdən fikrə doğru istiqamətlənməyə şərait yaratdı. V.Humboldt qeyd edirdi ki, “Formanın təsvirindən biz dillə təfəkkürün, bununla da bu dildə danışan xalqın ifadəsinə aparan bu məxsusi yolu qurmalıyıq” (1, s.73). Formal-qrammatik məktəbin nümayəndələri nitq hissələrini konkret dil materialını dəqiq metodlar tətbiq etməklə araşdırır, forma, quruluş, təsriflənmə kimi amilləri əsas götürürdü. Bu isə məntiqi yanaşmanın prinsiplərini alt-üst edirdi.

Nitq hissələrinin təsnifi məsələsində maraqlı yanaşmalardan biri L.Şerbaya məxsusdur. O, nitq hissələrinə mənə və ya morfoloji xüsusiyyətlərdən deyil, hər bir dilin sistemində mövcud olaraq sözlərin semantik, morfoloji xüsusiyyət və sintaktik funksiya baxımından fərqliliyini təmin edən etnotəfəkkürün kateqorial strukturundan çıxış edərək yanaşır. L.Şerba hesab edirdi ki, nitq hissələrinin təsnifi dilə “zorla” tətbiq olunur: “Biz stol, ayı sözlərini hallandığı üçün isim saymırıq, əksinə, isim olduğu üçün hallandırırıq” (2, s.64).

Təfəkkür və dil kateqoriyaları arasında müqayisə aparan İ.Meşşaninov qeyd edirdi ki, təfəkkür kateqoriyaları dildən kənarında mövcud deyil, lakin hər dildə fərqli şəkildə ifadəsini tapır (3, s.14-15). Müəllif nitq hissələrinin təsnifində onların sintaktik baxımdan funksionallığına üstünlük verməyin tərəfdarı kimi çıxış edir.

Nitq hissələrinin təsnifində məntiqi kateqoriyalarla əlaqəyə üstünlük verən Ş.Ballinin fikrincə, “Dilin hər bir kateqoriya, anlayış və münasibətlərin ifadəsi məqsədilə danışana təqdim etdiyi imkanları müəyyən etmək üçün yeganə rəşional metod başlanğıc nöqtə kimi bütün dil daşıyıcılarının təfəkküründə mövcud olan məntiqi kateqoriya və münasibətlərin götürülməsidir” (4, s.296). Funksional qrammatikanın inkişafı nəticəsində məntiqi baxışlar fərqli şəkildə istiqamətləndiyindən artıq hər bir nitq hissəsinə ayrıca məntiqi kateqoriya deyil, funksional-semantik sahənin aid olunması, funksiyanın insan təfəkküründəki konseptual sistemin formalaşmasının əsası kimi qəbul olunması bu sahəyə koqnitiv aspektdən baxışların meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Nitq hissələrinin və qrammatik kateqoriyaların mənə invariantları əsasında təhlili məsələyə koqnitiv yanaşmanın göstəricisi hesab oluna bilər. Fikrimizcə, nitq hissələrinin təsnifində funksional və koqnitiv yanaşmanın sintezi meyarların müəyyənləşməsində uğurlu nəticənin əldə olunmasına şərait yarada bilər. Y.Kubryakovanın qeyd etdiyi kimi, müasir linqvistik təhlil elə aparılmalıdır ki, onun göstəriciləri “dildən kənarında olanlar”ı da işıqlandırsın (5, s.12).

Nitq hissələrinin təsnifi və qruplaşdırılması kimi məsələlərdə xalqın təfəkkür tərzini, etnomədəni xüsusiyyətlər, linqvopsixoloji məqamlar nəzərə alınmalı, koqnitiv-funksional istiqamət diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Diskursun tələbləri nəzərə alındıqda nitq axınında daha məqsəduyğun və rahat ifadə üsullarının formalaşması, dil vahidlərinin polifunksionallığı baxımından əsas və əlavə - köməkçi vasitələrin formalaşması da məqsəd və niyyətdən asılı olaraq meydana çıxdığından praqmatik əsaslara söykənir.

Nitq hissələri ilə bağlı sistem qarşılıqlı əlaqədə olan söz qruplarının müəyyən qapalı sahəsinə əks etdirdiyindən bu söz qrupları arasındakı əlaqə yeni söz qruplarının meydana çıxmasına şərait yaradır ki, beləliklə də, dilin qrammatik sisteminin sonrakı inkişaf istiqaməti müəyyən edilmiş olur. Dil sistemində hər hansı mikrosistemin formalaşması dil vahidlərinin transformasiyası nəticəsində baş verir. Bu prosesdə aparıcı rola malik amil kimi nitq zamanı reallaşan kontekst çıxış edir. Sözlərin bir kateqoriyadan digərinə keçidi onların daxili məzmunundakı gizli potensialın kontekstdə üzə çıxması sayəsində baş verir.

Y.Kubryakova koqnitiv proseslərin nitq hissələrinin formalaşmasında rolundan danışdıqda qeyd edir ki, nitqin reallaşması mərhələsini qabaqladığından dünyagörüşü, ətraf aləmlə bağlı təəvvürlər nitq söyləməsinin formalaşması mərhələsində öz ifadəsinin şərti formasını alır (6, s.180). Müəllif yazır ki, nitq hissələri ilə bağlı invariantın zəruri seçimi diskurs zamanı baş verir (6, s.180).

Diskursun funksionallığının semantik qanunlarını öyrənən praqmasemantika danışan, dinləyən və sosial kontekst amillərinin nəzərə alındığı praqmatik yönümlü semantikadır və burada başlıca hərəkətverici qüvvə kimi müxtəlif sosial və psixoloji məqamlar çıxış edir. Müasir tədqiqatlarda metodoloji baxımdan antroposentrik

yanaşmanın üstün mövqeyini nəzərə alaraq qeyd etmək olar ki, praqmasemantik istiqamətin formalaşmasında təkanverici amil kimi hissi qavramanın xüsusiyyətlərinin nəzərə alındığı estetik baxışların da danılmaz rolu vardır. Nitq hadisəsinə bu şəkildə yanaşma fənlərarası istiqamət kimi linqvistik, məntiqi, semiotik və fəlsəfi baxımdan təhlili aktuallaşdırır. Bundan əlavə, psixozanalizin meydana çıxardığı qanunauyğunluqlardan biri kimi, bəzən ən az diqqət yetirilən, təsadüfi hesab olunan element ən zəruri və qanunauyğun vahid kimi çıxış edə bildiyindən, N.Xomskinin əsasını qoyduğu törədici qrammatika konsepsiyasında olduğu kimi, daha fundamental xassəyə malik “dərini struktur” “üst lay”ın əsasında dayanaraq onun inkişaf istiqamətini müəyyənləşdirir: “Dərini laydakı sistemdə olan elementar cümlələrdən real cümlələr meydana çıxarmaq üçün biz müəyyən qaydalardan istifadə edirik (müasir terminlə bunu qrammatik transformasiya adlandırmaq bilərəm)” (7, s.77). N.Xomski qeyd edir ki, mənanı ifadə edən dərini struktur bütün dillər üçün ümumi olduğundan fikrin formasının sadə əksi hesab olunur. “Dərini strukturun üst laya çevrilməsini şərtləndirən transformasiya qaydaları isə müxtəlif dillərdə fərqli ola bilər” (7, s.78). Bu transformasiya nəticəsində formalaşan “üst lay”ın sözlər arasındakı əsas əlaqəni birbaşa ifadə etmədiyini yazan müəllif cümlənin semantik məzmununun məhz dərini struktur vasitəsilə çatdırıldığını bildirir (7, s.78).

Buradan belə qənaətə gəlmək mümkündür ki, əslində başlıca məzmununda olduğu kimi, sözlər arasında əlaqəyə xidmət edən köməkçi vasitələrin “əsl” da dərini strukturda mövcud olduğundan ifadə vasitəsindən asılı olmayaraq praqmatik və koqnitiv vasitə kimi bu qata aid oluna bilər. Deməli, köməkçi nitq hissələrinin “seçimi” məqsəd və niyyətdən birbaşa asılıdır. Bu məsələdə sosiomədəni amil də kifayət qədər əhəmiyyətli fakt kimi çıxış edərək dildə köməkçi nitq hissələrinin inkişaf tendensiyasını müəyyən edir.

Materialın koqnitiv-praqmatik baxımdan təhlili dilin sosial fəaliyyət vasitəsi kimi funksionallığı, nitq törədiciyi, qavrama və dərk etmə kimi nitq problemlərini araşdırmaq imkanı verir.

Konkret ünsiyyət situasiyası ilə onu doğuran amillər, sosial şərtlər arasındakı əlaqənin müəyyən olunması məqsədi ilə aparılan praqmasemantik təhlil zamanı məlum olur ki, dilə təsir edən amil kimi təfəkkür özü də ünsiyyəti şərtləndirən amillərin ciddi təsirinə məruz qalır. Praqmasemantik yöndən istiqamətlənmiş nitq kütlənin idarə olunması ilə bağlı xüsusi elementlərə malik olduğundan danışanın qarşıya qoyduğu vəzifədən asılı olaraq xüsusi leksik və sintaktik nitq vahidləri qrupundan istifadə etməsi ilə də səciyyələnir. Maraqlı faktlardan biri ondan ibarətdir ki, belə məqamlarda köməkçi nitq hissələrinin “seçimi” xüsusi əhəmiyyət daşıyan söz qrupu kimi diqqəti cəlb edir.

Əsas nitq hissələrindən fərqli olaraq sonrakı dövrlərdə formalaşan köməkçi nitq hissələri koqnitiv və praqmatik baxımdan daha mürəkkəb və geniş ifadə imkanları, semantik tutumun çatdırılması üçün daha dəqiq üsullardan istifadəni təmin etmişdir. F.Zeynalov qeyd edir ki, “türk dillərinin qrammatik quruluşunun, lüğət tərkibinin zəngin olmadığı dövrlərdə qoşmaların vəzifəsini hal şəkilçiləri, bağlayıcıların vəzifəsini intonasiya, sözün sırası, feili bağlama, feili sifət və s. yerinə yetirmiş, ədatlar isə yox dərəcəsinə olmuşdur. Sonralar cəmiyyətin və dilin inkişafı bir sıra vasitələr də yaratmışdır. Bunu “Kitabi-Dədə Qorqud” əsərində cəmi 76 köməkçi nitq hissəsinin işlənməsi də təsdiq edir” (8, s.40-41).

Nitq hissələrinin mürəkkəb təbiəti sözlərin semantik və funksional kateqoriya kimi ikili təbiəti ilə bağlıdır.

Leksik-semantik və leksik-funksional baxımdan yanaşdıqda həm nitq hissəsinin təbiəti, həm də ifadə etdiyi əlaqələrin strukturu ilə bağlı təsəvvür yarandığını qeyd edən N.Baskakov mövcud ənənəvi təsniflərin nitq hissələrinin ifadə etdiyi münasibətlərə uyğun gəlmədiyini yazır (9, s.47).

Nitq hissələrinin semantik və funksional baxımdan nəzərdən keçirilməsi zamanı lüğət tərkibindəki sözlərin hərtərəfli təhlili, söz yaradıcılığı modelləri ortaya çıxmış olur.

“Nitq hissələrinin tərkibi və funksional formaları daimi inkişaf və təkamül prosesində olduğundan sabit və bütün dillər üçün eyni deyil, lakin hər bir konkret dil üçün strukturun inkişaf və tipologiyasına uyğun müəyyənləşdirilir” (9, s.48).

Nitq hissələri ilə bağlı ənənəvi təsnifləri nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, onlar nə sırf semantik, nə morfoloji, nə də tam sintaktikdir. Yanaşmada özünü göstərən çoxyönlülük bir yandan irəli sürülən konsepsiyaların eklektik səciyyə daşması – müxtəlif yanaşmaların birliyindən meydana çıxan üsulun tətbiqi ilə bağlıdır, digər tərəfdən bu özü də nitq hissələrinin hərtərəfli təsvir olunması ehtiyacından doğan tələbin nəticəsidir. Sözlərin qruplaşması ilə bağlı psixolinqvistik təsəvvür baxımından nitq hissələri dil sistemində əvvəlcədən söz qrupları kimi mövcud olan vahidlər kimi yox, nitq prosesində sözün daxili imkanlarından birinin aktuallaşması ilə fərqli meyarlara uyğun xüsusiyyətlərin üzə çıxma imkanı kimi dəyərləndirilə bilər. Dil daşıyıcılarının seçdiyi söz qrupları ilə bağlı xüsusiyyətləri dərk etməsinə əsaslanan psixolinqvistik yanaşmada belə, bu sözlərin nüvəsində olan leksik semantikanın rolu danılmazdır. Deməli, nitq hissələrinin ənənəvi təsnifi ilə - linqvistik baxışlarla yanaşı, dil daşıyıcılarının dilin leksik layının hər hansı xüsusiyyətə əsaslanaraq təsnif etdiyi psixolinqvistik yanaşma da müəyyən məqamlarda özünü doğruldur. Təcrübə göstərir ki, leksikanın linqvistik əlamətlərə görə təsnifi və psixoloji baxımdan nitq hissələrinin “seçimi” bir-birini inkar etmir, əksinə, bir-birini tamamlayır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının linqvistik təhlili müxtəlif dil vahidlərinin inkişaf tendensiyasını müəyyən etmək imkanı verir. Abidədə əksini tapan faktlar köməkçi nitq hissələrinin nəinki semantik və funksional, eləcə də koqnitiv və praqmasemantik baxımdan təhlil olunmasına imkan verir.

Ə.Dəmirçizadə qeyd edir ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında qoşma və bağlayıcıların əsasən, sadə növləri vardır. Demək olar ki, büllurlaşmış düzəltmə və mürəkkəb qoşmalar, eləcə də bağlayıcılar yox dərəcəsinədir” (10, s.98).

Dastanda kontekstdən asılı olaraq konkret прагматик məqsədlə işlənmiş köməkçi nitq hissələri ifadə etdiyi “niyyət” baxımından, demək olar ki, bugünkü “məna yükü” ilə eynilik təşkil edir:

Atamdan can istədim, *amma* vermədi.

Qazan nə özünü, nə atını təriflədi. *Amma* bəylərin hünərindən danışdı.

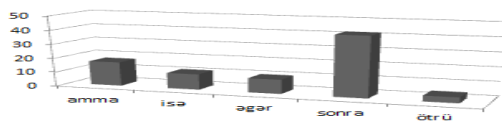
Nümunələrdə fikrin qarşılaşdırılması göz önündədir. Lakin bəzi hallarda bağlayıcı sanki əlavə informasiyanın “gizli” çatdırılma vasitəsi kimi çıxış edir – oxucu bəzi məqamları cümlələr arasındakı ümumi məzmunundan tutur:

“Qazan deyir: “Oğul, min kafir öldürsən də, kimsə səndən qan iddiasında olmaz. *Amma* bunlar azğın dinli kafirdirlər, yaxşı yerdə rast gəldilər. *Ancaq* sən yaman yerdə mənə buxov oldun, oğul!”.

“Qız dedi: “O elə qız deyildir ki, sənə görünə! *Amma* mən Banıçıqəyin dayəsiyəm. Gəl indi sənənlə ova çıxmaq”.

“Çoban, əmanətin budur, gəl götür! *Amma* Oğuzun başına bəla gətirdin!” – dedi”.

Diqqəti cəlb edən məqamlardan biri “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında köməkçi nitq hissələrinin işlənmə tezliyi ilə bağlıdır. Müşahidə olunan göstəricilər abidədə прагматик baxımdan hansı amillərin üstün çəkiyə malik olduğunu söyləməyə imkan verir:

Antroposentrik yanaşma köməkçi nitq hissələrinin ifadə etdiyi münasibətlər sisteminin öyrənilməsinə aktuallaşdırır. Dildə münasibətlərin ifadə sisteminin araşdırılması həm sözlərin daxili məzmununda əlaqələr sisteminin, həm də məlumatın onu alan tərəfindən koqnitiv cəhətdən emal mexanizmini müəyyənləşdirmək imkanı verir ki, bu da köməkçi dil vahidlərinin koqnitiv kodu ilə bağlı təsəvvürün yaranması üçün əhəmiyyətlidir. Dil işarəsi kimi hər bir sözün işlənməsi müəyyən məqsədə xidmət etdiyindən dil işarəsinin konvensionallıq xüsusiyyətinə görə, onun “məzmununda” dil daşıyıcıları tərəfindən qəbul olunmuş məna möhkəmlənir. Bu məna həm də dil sistemindəki digər vahidlərlə əlaqəli şəkildə inkişaf edir. Köməkçi nitq hissələrinin əsas nitq hissələrindən törədiyini nəzərə alsaq, onların daxili “məzmunu”nda müəyyən əlaqə və münasibət göstəricilərinin qalmasını, bunun isə прагмасемантик baxımdan istifadədə reallasmasını müşahidə etmək olar. Köməkçi nitq hissələri zaman, məkan, müqavimət, səbəb, məqsəd kimi ümumi məzmun cəhətləri daşımaqla sözlər arasında əlaqənin düzgün və dəqiq qurulması, eləcə də прагматик baxımdan hədəfə uyğun dil vahidlərinin seçimində əhəmiyyətli mövqeyə malikdir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Гумбольдт В. Фон. Избранные труды по языкознанию. М., 1984
2. Щерба Л.В. Избранные работы по русскому языку. М., 1957.
3. Мещанинов И.И. Понятийные категории в языке // Труды воен. института иностр. языков. М., 1945.
4. Балли Ш. Французская стилистика. М., 1961.
5. Кубрякова Е.С. Язык и знание. М., 2004.
6. Кубрякова Е.С. Части речи с когнитивной точки зрения. М., 1997.
7. Хомский Н. Картезианская лингвистика. М. УРСС: ЛЕНАНЛ. 2015.
8. Zevnalov F. Müasir türk dillərində köməkçi nitq hissələri. Bakı, Maarif, 1971.
9. Баскаков Н.А. Части речи и их функциональные формы в тюркских языках // Вопросы языкознания, 1985, № 1, s.42-49.
10. Dəmirçizadə Ə. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili. Bakı, Elm, 1999.

Прагмасемантический анализ служебных частей речи в дастанах «Книга моего Деда Коркуда»

Резюме

В статье проводится прагмасемантический анализ служебных частей речи, употребляющихся в дастанах «Книга моего Деда Коркуда». Проблема когнитивного и прагмасемантического потенциала служебных частей речи находит свое научное решение на основе применения метода антропоцентрического подхода. На примере служебных частей речи рассматриваются конкретные факты, связанные с данным процессом.

Ключевые слова: дастаны «Книга моего Деда Коркуда», служебные части речи, прагмасемантический анализ, антропоцентрический подход

The pragmatic-semantic analysis of the auxiliary parts of speech in the epos “Kitabi-Dede Korkud”

Summary

The article deals with the pragmatic-semantic analysis of the auxiliary parts of speech used in the epos “Kitabi-Dede Korkud”. The problem of the cognitive and pragmatic-semantic potential of the auxiliary parts of speech is solved on the basis of the method of anthropocentric approach. The concrete facts related to this process are considered on the basis of the auxiliary parts of speech.

Keywords: epos “Kitabi-Dede Korkud”, auxiliary parts of speech, pragmatic-semantic analysis, anthropocentric

approach

Həbibova Könül Əzizağa qızı
MANİPULYASIYANIN MAHIYYƏTİ, TİPOLOGİYASI VƏ SƏCİYYƏVİ
XÜSUSİYYƏTLƏRİ

İndividual və kütləvi təfəkkürün idarə edilməsi məsələləri son illərdə psixoloq və dilçilərin xüsusi maraq dairəsinə daxil olub [Ye.V.Denisyuk, A.Dobroviç, M.R.Jeltuxina, S.G.Kara-Murza, A.G.Pospelova, V.V.Zelenskaya və b.]. Elmin müasir inkişaf mərhələsində həmhüdüdü sahələrlə bağlı olan məsələlər xüsusi aktualıq kəsb etməyə başlayıb. Tədqiqatımızın əsas obyektı olan nitqi manipulyasiya və bununla bağlı bir sıra məsələlər də dilçilik və psixologiya elminin ortaq tədqiqat sahəsinə aid edilir.

Manipulyasiya hadisəsini elmi ədəbiyyatlarda tez-tez nüfuz və təsirlə eyniləşdirirlər. Həqiqətən də, gündəlik ünsiyyət zamanı manipulyasiya, nitqi təsir və ya insanların bir-birinə göstərdiyi təsir bir-birinə o qədər çox bənzəyir ki, onları bəzən fərqləndirməkdə çətinliklər müşahidə edilir. Müasir dövrdə nitqi təsir və manipulyasiya arasındakı fərq natiqlik elminin xüsusilə toxunduğu məsələlər sırasında yer alır.

Məqalənin əsas məqsədi “manipulyasiya” terminin mahiyyətinin açılması, səciyyəvi xüsusiyyətlərinin digər nitqi hadisə və elementlər fonunda müqayisəli şəkildə izah edilərək müəyyən edilməsi, bu terminin elmi ədəbiyyatdakı müasir semantikasının izah edilməsindən ibarətdir.

“Manipulyasiya” termininin məzmun tutumu, semantikasi illər boyu əsaslı dəyişikliyə uğramışdır. V.İ.Dalın izahlı lüğətində bu terminin izahı bu şəkildədir: “latın mənşəli söz olub, əl hərəkətləri, ələ almaq, əllə tutmaq; gündəlik həyat” [2, 134]. Böyük ensiklopedik lüğət və F.Broqquazunvə İ.Erfonun redaktəsi ilə nəşr edilən ensiklopedik lüğətdə isə “manipulyasiya” terminin iki mənası qeyd edilir: (fransız dilində manipulation, latın dilində manipulus - ovuc, manus - əl); 1. hər hansı bir çətin işi yerinə yetirərkən əl və ya qol hərəkəti; əllə işlərkən çətin fəndlər toplusu; 2. (metafora kimi) maxinasiya [18, 112]. Qeyd etmək lazımdır ki, bu mənaların heç biri “manipulyasiya”nın müasir dövrdə qəbul edilən semantikasına uyğun gəlmir. “Longman” nəşriyyatının müasir ingilis dili lüğətində “manipulyasiya” daha geniş şəkildə bu cür izah edilir: “xüsusi niyyətlə, məqsədlə obyektləri idarə etmək, əllə idarə, əl hərəkətləri və s.” [20, 635]. Məcəzi mənada isə lüğət bu termini “gizli şəkildə mətnaltı informasiya ilə insanlara təsir edərək, onların hərəkətlərinin xüsusi idarə altında saxlanması” kimi izah edir [20, 635].

Siyasi ədəbiyyatlarda isə “manipulyasiya” termini tez-tez propaqanda, təbliğat termininə sinonim kimi işlədilir. Psixoloji ədəbiyyatda isə bu termin üç mənada işlədilir: Birincisi, tamamilə texnoloji sahədən alınma olmaqla, əsasən, mühəndislik psixologiyası və əmək psixologiyasında istifadə olunur. İkinci halda isə “manipulyasiya” termini ilə “canlı aləmin komponentlərinin canlılar vasitəsilə yerdəyişməsi” anlaşılır [10]. XX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq isə politoloji mətnlərdən bu termin üçüncü mənada şəxslər arası ünsiyyət kontekstində işlədilməyə başladı. Beləliklə də onun mənasının metaforlaşması baş verdi [5, 46], nəticədə isə əllə həyata keçirilən mexaniki hərəkətlər xüsusi növ psixoloji təsiri ifadə etməyə başladı. Belə ki, manipulyasiyanın predmetinin əhatə dairəsinə sadəcə əşya və predmetlər deyil, tədrisən ələ alınması, öyrədilməsi və ya idarə edilməsi gərəkən insanlar və onların davranışları da daxil edildi. Bu anlayışa görə bir neçə şərt gözlənilməli idi: bu prosedur xüsusi bacarıq və fəndlə həyata keçirilməli, eləcə də qəbul edilən qərarlarda sərbəstlik illüziyası yaratmaqla adresat özünü kənar təsirlərdən azad hiss etməli idi.

Bir maraqlı məqam da diqqəti cəlb edir ki, latın dilindən tərcümədə “manipulyasiya” (lat. manipulare) pozitiv mənaya malikdir: “idarə etmək, işi bilərək idarə etmək, yardım göstərmək” və s. Lakin, bununla belə, müasir ədəbiyyatda manipulyasiya məqsədyönlü şəkildə insanın şüuruna, instinktiv düşüncəsinə, kütlənin ümumi psixologiyasına təsir etməklə insanın davranışlarını məharətlə idarə etmək bacarığı kimi mənfi mənada başa düşülür ki, bu da aşağıdakılarla bir daha öz təsdiqini tapır.

Manipulyasiyanın ilk təriflərindən biri E.Şostroma məxsusdur: “Manipulyasiya –həm özünü, həm də ətrafdakıları idarə edərək onları istismar etməyə yönəldilmiş proses olaraq həyatın psevdofəlsəfəsidir (псевдофилософия)” [17, 67].

Manipulyasiya gizli şəkildə həyata keçirilən psixoloji təsirdir [14; 16], həm də elə bir təsirdir ki, adresatın iradəsinə qarşı gedərək, onun razı gəlmədiyini istənilən bir əməlin yerinə yeyilməsinə etirazını razılıqla əvəzləyə bilər. Lakin nəticədə həyata keçirilən hər hansı bir hərəkət adresatın öz istəyi ilə baş verir. Manipulyasiyanın əsas məqsədi adresatın motivasiya strukturunda dəyişikliklər etmək – onu manipulyatora lazım olan kimi davranışını təmin etməkdir [5].

Ye.L.Dosenko manipulyasiya fenomenini təhlil edərkən bu anlayışın aşağıdakı əlamətlərini xüsusilə vurğulayır:

- psixoloji təsir;
- manipulyasiya obyektinə şəxsi məqsədlərə çatmaq üçün bir vasitə kimi baxmaq;
- birtərəfli qələbəyə can atmaq;
- təsirin gizli səciyyəvi olması;
- mövcud nüfuzdan yararlanmaq və zəif nöqtələrə təsir etmək;
- hərəkət və aktların yerinə yetirilməsində xüsusi məharətə və bacarığa malik olmaq.

Bu əlamətlərə əsaslanaraq, Ye.L.Dosenko manipulyasiya fenomeninin müəyyən edilməsində bir neçə tərif irəli sürür ki, bunlar arasında ən məşhur olanı manipulyasiyanın psixoloji təsir kimi şərh edilməsidir. Bu tip psixoloji təsir nəticəsində digər bir fərdin istək və arzularına uyğun olmayanlar onun öz iradəsi ilə reallaşır [5, 59]. Fikrimizcə,

müasir ədəbiyyatda manipulyasiya fenomeni məhz bu aspektən təhlil edilərək araşdırılır.

Lakin manipulyasiyanın bu şəkildə tərif edilməsi tam əhatəli, tutumlu və universal deyil. G.V.Qraçev və İ.K.Melnik hesab edirlər ki, Ye.L.Dosenkonun verdiyi tərif onun yalnız bir növünə — fərdlərarası manipulyasiyaya şamil edilə bilər [1, 112-113].

Ye.V.Sidorenko manipulyasiyanı adresatı müəyyən şəraitlə bağlı olaraq təəssübkeşlik çəkməyə gizli şəkildə təhrik etmək, qərar qəbul etmək və / və ya təşəbbüskar üçün zəruri olan məqsədə nail olmaq üçün lazımı hərəkətlərin yerinə yetirilməsində adresatın gizli şəkildə motivasiya edilməsi kimi qəbul edir [13].

A.Dobroviç ünsiyyət prosesi barədə söhbət açarkən, bu səviyyədə müşahidə edilən manipulyasiya haqqında ünsiyyətin standart, işgüzar, primitiv və s. kimi növləri ilə bir tutulan konkret bir mərhələsi kimi bəhs edir [4].

Bu fikri dəstəkləyən Ye.V.Denisyuk əlavə olaraq qeyd edir ki, manipulyasiya bir nitqi təsir kimi həmişə motivasiya (həvəsləndirici) xarakterlidir [3].

Bundan əlavə, manipulyasiya üçün əsas şərt həm təsir faktorunun, həm də manipulyatorun əsas niyyətinin gizli qalmasıdır. S.A.Suxixin fikrincə, manipulyasiya adı təsirdən onunla fərqlənir ki, “nəticəyə edilən təsir təşəbbüskarın maraqlarına uyğun gəldiyi kimi, onunla üst-üstə düşməyə də bilər. Əksər hallarda manipulyasiya təsir obyektini üçün arzuolunmazdır. Bu cür təsir zamanı digərinin razılığı nəzərə alındığı kimi, onun iradəsinin əksinə də gedilə bilər” [14].

Beləliklə, nitqi manipulyasiya — insanın emosional-psixoloji vəziyyətinin dəyişdirilməsinə yönələn və kommunikasiya vasitələri ilə həyata keçirilən gizli təsirdir [14].

Ümumiyyətlə, təsir anlayışı manipulyasiya termini ilə müqayisədə daha ümumi və geniş anlayışdır. Belə ki, istənilən manipulyasiya təsirdirsə, istənilən təsiri manipulyasiya adlandırmaq olmaz. Manipulyasiya, adətən, birtərəfli qazanc, uduş, üstünlük əldə etmək üçün istifadə olunan psixoloji təsir növlərindən biridir. Sözü təsirinin fərqli vasitələrindən biri söhbətin, sözlərin təsir subyektini ilə ittifaq münasibətlərindən asılı olmadığını və onun hərəkətlərinin seçilməsi azadlığına malik olmadığını, bu dəyişikliyin yalnız onun ehtiyaclarına cavab verdiyi zaman baş verdiyini göstərir.

Nitqi təsirin əsas özəlliyi ondan ibarətdir ki, nitqi təsirin obyektini bu prosesin subyektini ilə olan münasibətlərdən asılı olmur (sərbəst olur) və yalnız ona lazım olduqda fəaliyyətini lazımı istiqamətdə kökləyir. Bir qayda olaraq, təşəbbüskar və ünsiyyət prosesində dominant mövqedə olan tərəf də öz qarşısına subyektin hərəkətlərini idarə etmək kimi bir məqsəd qoymur, əksinə obyektin oriyentirinə uyğun olaraq qarşılıqlı təsir etməyə cəhd edir.

Səxsi nüfuz və manipulyasiya anlayışlarının bir-birinə yaxın olmasına baxmaraq, bu iki növ təsirin işlək prinsipləri bir-birindən fərqlidir. Manipulyativ təsir üçün xarakterik olan xüsusiyyətlər bunlardır: niyyətlərin gizliliyi və örtülü olması, adresantın məqsədlərinə nail olmaq vasitəsi kimi adresatdan istifadə; birtərəfli mənfəət əldə etmək üçün öz iradəsinə tabe etmək istəyi; həm adresata, həm də dolayısı ilə adresantın şəxsiyyətinə zərərverici, mənfəət təsir effekti.

Səxsi nüfuz isə aşağıdakı amillərlə səciyələndirilir: duyğuların, emosiyaların, məqsəd və niyyətin səmimiyyəti və açıqlığı; təsir aktı zamanı həm adresatın, həm də adresantın səxsi iradə və marağının nəzərə alınması; adresantın şəxsiyyətinə onu zənginləşdirmək, inkişaf etdirmək istiqamətində təsir etmək.

Lakin bu məqamda bir sıra tədqiqatçıların (məsələn, M.R.Jeltuxina və R.Çaldini) irəli sürdüyü bu fikirlə də razılaşmaq lazım gəlir ki, təsirin şəxsi nüfuz və manipulyasiya olaraq iki tipdə təsnif edilməsi daha çox subyektiv səciyyəlidir [7; 15].

Manipulyasiya zamanı mərkəzi mövqedə informasiya (məlumat) və onun antipodu — dezinformasiya dayanır (“Something untrue that the speaker knows is untrue”) [19, 6-7]. Manipulyasiyanı gerçəkləşdirmək üçün istifadə edilən deinformasiya zamanı məlumatın yarımçıq şəkildə təqdimatından istifadə edilə bilər ki, bunun da əsas səciyyəsi ondan ibarətdir ki, danışanın təqdim etdiyi məlumat doğru informasiya kimi təqdim edilsə də, əslində bu belə deyil. Lakin, bununla belə, V.D.Mordaçovun da qeyd etdiyi kimi, manipulyasiya və yalan fərqli anlayışlardır [11]. Təbii ki, manipulyativ təsir gerçəkləşdirilərkən burada “ikili oyun oynanılır”. Aldatmada olduğu kimi, manipulyasiya zamanı da məlumatı ötürən məlumatı alana qarşı münasibətində zahirən müsbət münasibət nümayiş etdirsə də, əslində daxilən bu, mənfəət münasibətidir [9, 94]. Lakin yalanın perlokutiv məqsədi adresanta yalan məlumat verməkdirsə, manipulyasiyanın əsas amalı isə, bundan fərqli olaraq, adresantı lazımı qərar verməyə, məlumatın müəllifi üçün əhəmiyyətli olan hərəkət etməyə və ya nəticə çıxarmağa təhrik etməkdir.

Biz həm də manipulyasiya və mistifikasiyanı da bir-birindən fərqləndirən tədqiqatçıların (məsələn, A.G.Pospelova və Ye.N.Şustrova) fikirlərini də dəstəkləyirik. Mistifikasiya manipulyasiyadan fərqli olaraq, aldatma məqsədi ilə şüurlu şəkildə yanlış məlumatlandırmaqdır. Bu iki təsir növü aşağıdakı əlamətlərinə görə bir-birindən fərqlənir:

- artıq yuxarıda qeyd edildiyi ki, perlokutiv effektinə görə manipulyasiyanın əsas məqsədi — bilvasitə adresata təsir etməklə onu müəyyən hərəkətlərə təhrik etməkdir; mistifikasiyanın məqsədi isə adresatı sadəcə olaraq aldatmaqdır;

- manipulyasiya zamanı adresat daha aktiv olur və yekun qərarları özü verir;

- manipulyasiya direktiv xarakterlədirsə (idarəetmə məqsədlidir), mistifikasiyada təqdim edilən məlumat sadəcə informator tərəfindən təsdiqlənir.

Yalan (deception) dedikdə, biz adresant tərəfindən qəsdən məlumatı alana yanlış təsəvvür və ya qərarların təlqin edilməsini nəzərdə tuturuq. Bu baxımdan, qeyd etmək lazımdır ki, yalan anlayışının əsasında iki komponent dayanır: qəsdən yanlış və ya manipulyativ məlumatın təlqin edilməsi və ötürülən məlumatın yanlışlığının təəbbüskürə məlum olması. Dezinformasiya zamanı məlumatın müəllifi dinləyəni qeyri-iradi olaraq aldadır. Belə ki, bir sıra səbəblər üzündən o, dəqiq informasiya təqdim etmək iqtidarında olmur. Yalan zamanı isə adresat bilərəkdən, qəsdən yanlış məlumat ötürür [12, 223]. Məsələn, KİV-lər kütləvi auditoriyanın təfəkkürünü idarə etmək üçün (manipulyasiya zamanı) heç də hər zaman dezinformasiyadan istifadə etmir. Sadəcə olaraq, burada məlumatın bir hissəsinin gizli saxlanması, və ya bir kontekstə gətirilmiş sitatın digərində işlədilməsi, emotiv leksikadan istifadə və s. vasitələrdən istifadə edilir. Belə ki, dezinformasiya zamanı artıq manipulyasiya deyil, mistifikasiya yaranır [12].

Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, qarışıq nitq situasiyasında manipulyasiya mistifikasiya ilə sıx əlaqədə olaraq onu tamamlaya bilər. Belə ki, ünsiyyət prosesi zamanı manipulyatorun əsas məqsədi yalnız onun üçün uyğun olanın həyata keçməsidir.

Yuxarıda qeyd edilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, manipulyasiya nitq aktının və ünsiyyət prosesinin ayrılmaz hissəsidir. Manipulyasiya hadisəsi öz səciyyəvi xüsusiyyətləri, linqvo-psixoloji təbiəti ilə mistifikasiyadan, aldatmadan, şəxsi nüfuz və s. təsir tiplərindən əsaslı şəkildə fərqlənir və qeyd edilən təsir tiplərindən manipulyatorlar yeri gəldikcə məqsədə nail olmaq üçün manipulyativ taktiki gediş kimi istifadə edə bilirlər. Deməli, nitqin digər təsir tipləri manipulyasiya hadisəsinin kiçik bir komponenti kimi nəzərdən keçirilməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Грачев Г.В., Мельник И.К. Манипулирование личностью: организация. Способы и технологии информационно-психологического воздействия.-М.: Алгоритм, 2002.-28 с.
2. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка В.И. Даля. -[Новая сокр. версия].-СПб.: Весь, 2004.-735 с. URL: <https://azbyka.ru/otechnik/Spravochniki/tolkoviy-slovar-zhivogo-velikorusskogo-jazyka-v-i-dalja-bukva-m/134> (Elektron resurs: 15.10.2018).
3. Денисюк Е.В. Манипулятивное речевое воздействие: коммуникативно-прагматический аспект. Автореф. дисс. на соиск. уч. степ. Кандидата филолог. наук - Екатеринбург, 2004 — 23 с.
4. Добрович А. Систематика общения. /Морозов А.В. Психология влияния - СПб.: Питер, 2001 - 512с. (Серия «Хрестоматия в психологии»)- С. 67-83
5. Доценко Е.Л. Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита. М., Че Ро, 1997.- 344 с.
6. Ермаков Ю.А. Манипулирование личностью: смысл, приемы, последствия. Екатеринбург: Изд-во Урал, ун-та, 1995 — 208с.
7. Желтухина М. Р.Специфика речевого воздействия тропов в языке СМИ. Диссертация на соискание ученой степени доктора филологических наук - М., 2004.- 720 с.
8. Кара-Мурза С.Г. Манипуляция сознанием. Учебное пособие. - М.: ЭКСМО-пресс, 2001.- 830 с.
9. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс- Волгоград: Перемена, 2002. — 477 с.
10. Краткий психологический словарь / [авт.-сост.: С. Я. Подопригора, А. С. Подопригора]. - Ростов-на-Дону : Феникс, 2010 (Ростов-на-Дону : Книга). - 317
11. Мордачев В.Д. Манипулирование людьми: играем на слабостях. Изд. 5-е - Ростов н/Д: Феникс, 2006.-250 с.
12. Поспелова А.Г. Шустрова Е.Н. Косвенные коммуникативные единицы, связанные с манипулированием и мистификацией. //Прямая и непрямая коммуникация. Сб. науч. статей. Изд-во учебно-научного центра «Коллежд», 2003 — С. 220- 227
13. Сидоренко Е.В. Личностное влияние и противостояние чуждому влиянию. / Морозов А.В. Психология влияния— СПб.: Питер, 2001.-512 с. (Серия «Хрестоматия в психологии»)
14. Сухих С.А., Зеленская В.В. Прагмалингвистическое моделирование коммуникативного процесса.— Краснодар, 1998 —с. 317
15. Чалдини Р. Психология влияния— СПб.: Питер, 2001 — 288 с. - (Серия «Мастера психологии»)
16. Шейнов В.П. Скрытое управление человеком (Психология манипулирования). -М.:ООО «Издательство АСТ», Мн.: Харвест, 2002,- 848 с
17. Шостром Э. Антикварии, или человек — манипулятор — Минск: Полифакт, 1992.-127 с.
18. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона (комплект из 86 томов), том 68, 1992, Москва: «Терра», 221 с.
19. Kick Russ. The Disinformation guide to Media Distortion, Historical Whitewashes and Cultural Myths/ The Disinformation Company Ltd, Razorfish network-N.Y., 2001- 528 p.
20. Longman Dictionary of Contemporary English. Pearson Education Limited, 2005,- 1950 p.

Аçar sözlər: *lingvo-psixologiya, manipulyasiya, nitqi təsir, mistifikasiya, propaqanda, nüfuz, təlqin*

Ключевые слова: *лингво-психология, манипуляция, речевое воздействие, мистификация, пропаганда, влияние, суггестия.*

Key words: *linguistic psychology, manipulation, speech influence, mystification, propaganda, influence, suggestion*

Суть, типология и характеристика манипуляции

Резюме

Цель данной статьи - описать суть термина «манипуляция». Поскольку в современной научной литературе имеются много различных взглядов на данный термин, в статье рассматриваются дифференцированные и отличительные черты и особенности явления манипуляции. В ходе исследования делается вывод о том, что типы речевых влияний, используемых во время процесса коммуникации, обычно являются тактическими ходами, используемыми во время речевой манипуляции.

The essence, typology and characteristics of manipulation

Summary

The purpose of this article is to subscribe the semantic of the term “manipulation”. Therefore in modern scientific literature there are many different views on this term, the article discusses the differentiated, distinctive and special features of the phenomenon of manipulation. The investigation concludes that the types of speech effects, which are being used during the communication process are usually tactical moves used during speech manipulation.

Məmmədova Ziyafət Əhəd qızı

FARS DİLİNDƏ KÖHNƏLMİŞ SÖZLƏRİN LEKSİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Köhnəlmiş sözlərin tərfi bütün qrammatika kitablarında təxminən eynidir: Müasir dildə müstəqil söz kimi işlənmək gücünü itirmiş, mənası məlum olmayan, yeni sözlərin əmələ gəlməsində iştirak etməyən, lakin bəzi hallarda izlərini sözlərin tərkibində saxlayan dil vahidləridir. (1, səh.66; 2, səh.241).

Qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif mühitlərdə mövcud olan dil vahidlərinin taleyi, müxtəlif cəmiyyətlərdə və şəraitdə yaşayan insanların taleyinə çox bənzəyir. Sözlər də insanlar kimi dünyaya gəlir, uzun müddət inkişaf edir, dəyişikliyə məruz qalır. Bəzən də başqa dillərdən daxil olaraq dilin milliyyətini də qəbul edirlər, yeni şəkllə düşərək təzə mənə və mahiyyət kəsb edə bilirlər.

Müasir dövrdə işlədilən sözlər qədimdə (keçmişdə) işlədilən sözlərin yeni məhsuludur. Gələcəkdə də bu günkü dil vahidlərinin daha da dəyişilmiş variantları işlədiləcək. Beləliklə dil daim dəyişilir və inkişaf edir. Məlum olduğu kimi bu proses birtərəfli getmir. Təbiətdə və ictimai həyatda hər bir prosesin əks tərəfi də olduğuna görə, dilin leksik tərkibi də yeni sözlərlə zənginləşməklə bərabər öz ehtiyatının bir hissəsini itirir. Belə ki, bir qrup sözlərin istifadə dairəsi tədricən daralır və nəticədə köhnələrək dilin leksik sistemindən çıxır. Lakin bu o demək deyildir ki, ictimai həyatda mənasını tamamilə itirən sözlər dildən birdəfəlik çıxır. Köhnəlmiş sözlərin çoxusu dildə qalsa da adətən tam yeni funksiyada işlədilir.

Ümumiyyətlə hər bir dildə öz əsil (əsas) mənasını qoruyub saxlayan və tarix boyu heç bir dəyişikliyə məruz qalmayan sözlərin sayı köhnəlmiş sözlərdən və neologizmlərdən daha çoxdur. Bu da onu deməyə əsas verir ki, hər bir dildə gedən dəyişikliklərdə ictimai amillərin təsiri çox böyükdür. (4)

Hər bir dilin tarixini vərəqləyərkən çox qədim zamanlardan indiyədək öz həqiqi mənasını qoruyub saxlayan külli miqdarda sözlərə də rast gəlirik. Buna misal olaraq Əhəmənilər sülaləsinin daş basmalarında olan sözləri müasir fars dilində işlədilən sözlərlə müqayisə etmək kifayətdir. Bunların arasında elə sözlər tapmaq olur ki, 2500 ilə yaxın bir müddətdə xarici görünüşlərində və tələffüzündə bir dəyişiklik olsa da, mənə cəhətdən heç dəyişməmişlər. Məsələn:

برادر، پا، تن، دست، دین، سرد، شب، گاو، مادر، مرد، نام، نر، نوه (4) və sair.

Qeyd etdiyimiz kimi sözlərin fonetik və leksik tərkibinin dəyişməsi və inkişafı müxtəlif amillərin və hadisələrin təsiri nəticəsində baş verir. Başqa sözlə desək, ictimai həyatda baş verən hər bir dəyişiklik dilin leksikasında öz əksini tapır. Hətta hər bir xalqın dili onun həyatının güzgüsüdür deyirlər. Hazırda danışdığımız və yazdığımız fars dili də bu dəyişikliklərdən kənar qalmamışdır. Dəri dili adlanan bu günkü fars dili orta fars dilinin davamı, orta fars dili qədim fars dilinin davamı olaraq tarixləşmişdir. Bu günkü fars dili qədim və orta fars dilinə nisbətən elə dəyişmişdir ki, bu dildə olan yazıları başa düşmək üçün xüsusi təhsil ehtiyac duyulur. Dəri fars dili də özünün 1200 illik ömrü boyu dəyişikliyə və inkişafa məruz qalmışdır. Rudəkinin, Firdovsinin, Sədinin, Hafizin dilini başa düşmək farsdilli insanlar üçün çətin olmasa da o dövrlərin qrammatik qaydaları ilə tanış olmadan bu mütəfəkkirlərin dilini lazımı qədər başa düşmək çətinidir.

Qrammatika kitabları ilə yanaşı klassik mətnlərin oxunuşu zamanı ən çox müraciət olunan sahə dövrün izahlı lüğətləridir. Məlumdur ki, dildə mövcud olan bütün sözlər tarixi əsərlərdə, romanlarda və dövrün müxtəlif tipli lüğətlərində öz əksini tapmışdır. Başqa sözlə lüğətlərin sözlüyü həmişə dildə olan leksik vahidlərə əsaslanmışdır. Fars dilində tarixləşmiş sözlərin fonetik və leksik cəhətdən necə dəyişikliyə uğradığını dövrün izahlı lüğətlərində daha bariz şəkildə görmək mümkündür.

Farsdilli lüğətlərin leksik tərkibi ilə yaxından tanış olduqda məlum olur ki, tarixin hələ ilk dövrlərində tərtib edilmiş lüğətlərdə belə müəlliflər öz müasirlərinə tanış olan və geniş yayılmış, insanların məişətdə və həyatda ən çox işlətdikləri termin və ifadələrlə yanaşı, artıq köhnəlmiş, dilin lüğət fondundan çıxmış, nadir hallarda işlədilən sözlərin izahınadaha geniş yer vermişlər. Həmin dil vahidlərinin izahı zamanı müxtəlif izah üsullarından istifadə edərək onların mənalərini sinonimlər, antonimlər, omonimlər vasitəsilə çatdırmağa çalışmışlar. Belə köhnəlmiş və tarixləşmiş sözlərin izahına həmişə ehtiyac duyulmuşdur. Çünki lüğətlərdə hər bir dil vahidinin izahı zamanı onların hansı tarixi şəraitdə və hansı məqsədlə işləndiyi haqda da təsəvvür yaranır. Başqa sözlə desək, izahlı lüğətlər dildə mövcud olan leksik vahidlər haqda daha dəqiq məlumat verən bir mənbədir. Bu lüğətlər ədəbi, bədii, tarixi mənbələrə əsaslanaraq tərtib edildiyinə görə zəngin lüğət fonduna malikdirlər.

Məsələn: XIII əsrin ilk lüğətlərindən olan "Sihah-ol-əcəmiyyə"də (5) olan sözlərin bir qrupunun tələffüzü hərəkətlə göstərildiyindən aşağıdakı fonetik dəyişiklikləri nəzərə çarpır:

و s., yaxud "si" (otuz)-
"sey", "sefid" (ağ) – "sefeyd", "şirini" (şirni) – "şereyni" kimi tələffüz olunduğu qeyd edilir. Belə misallar sonrakı lüğətlərdə də çox təsadüf olunur.

Başqa bir misal: یک - (yek) – "bir" sayı qədim mənbələrdə "ya-ye nəkərə" yaxud "ya-ye vəhdət" əlavə olunmaqla həmin mənada işlənmişdi. Sədi Şirazinin məşhur şeirinin birinci sətiri buna misal ola bilər: (6,səh.429)
یکی قطره باران ز ابری چکید (buluddan bir damla yağış düşdü)

Qeyd etdiyimiz kimi köhnəlmiş sözlərin bir qrupu da yalnız fonetik cəhətdən deyil, həm də mənaca dəyişmişlər. Yəni keçmişdə bir mənada işlənmiş sözlər bu gün başqa mənaya malikdirlər. Məsələn:

خسبیس - (xəsis) sözü qədim mətnlərdə "alçaq", "namərd"... mənfi mənalarda işlənmiş, müasir fars dilində

“xəsis”, “qənaətcil”... mənasındadır.

رقيب – (raqib) sözü qədimdə “nəzarətçi”, “qoruyucu”... mənasında, bu gün isə “rəqib”, “konkurent” mənasındadır.

صحبت – (sohbət) sözü “ünsiyyət”, “qarşılıqlı münasibət”, “əlaqə”... mənasında, hazırda “söhbət”, “danışq” mənasını bildirir.

مجازات – (mocazat) sözü qədimdə “tam (həqiqi) mükafat” (yəni yaxşıya yaxşı, pis əmələ pis)... müasir fars dilində isə yalnız “cəza” mənasında işlədilir.

Klassik lüğətlərdə : تاول - (tavəl) sözü “cavan inək” mənasında, müasir lüğətdə isə “suluq” mənasındadır; چاپلوس - (çaplus) sözü “aldadıcı”, hazırda “yaltaq” mənasında; ريك (رککت) - (rəkiq) sözü qədimdə “sustalmış, yüngül, özəksiz” və s. mənələrdə, indi isə “çirkin, kifir” mənasında işlədilir. خوان - (xan) sözünün birinci mənası “alaq otu”, ikincisi “yemək” mənasında verilmişdir. Hazırda bu sözün birinci mənası arxaıkləmiş və “süfrə” və “yemək stolu” mənasında işlədilir;

غمزه - (ğəmze) sözünün birinci mənası “kiprik”, ikincisi isə “göz vurmaq”, “naz eləmək” mənasında işlənsə də hazırda birinci mənası arxaıkləmiş və yalnız ikinci mənasında işlədilir; ناهل - (nahar) sözü qədimdə “ac və heç nə yeməyən adam”a deyərdilər, bu gün yalnız “nahar yeməyi” mənasındadır.

Yaxud başqa bir misal: tarixi mətnlərdə "جامه" sözü həm “xalça, palaz”, “səpilməli”, “sərilməli”, həm də “paltar mənasında işlədilir. Müasir faars dilində isə yalnız “paltar” mənası qalmaqdadır. "كوشش" (kuşş) – tarixi mətnlərdə “müharibə” mənasında işlədilir, hazırda bu sözün mənası genişlənərək hər cür “çalışma”, “tələş” və “iş” mənasını bildirir. "مهمات" (mohemmat) – “mühüm işlər” mənasında olub, indi isə “müharibə ləvazimatı” mənasında işlədilir.

امکاج - (emkac) – bir an deməkdir

تاول - (tanul) – ağızın içi deməkdir

مده - (məde) – xəstə deməkdir

نخيز - (nəxiz) – qozdur

نرغده - (nəzğəde) – insanın bərkimiş sustavıdır

نلفوز - (nəlfuz) – şəhər başçısıdır

Misallardan görüldüyü kimi müəlliflər bu sözlərin mənasını da yazaraq izah etmiş, hətta bəzi hallarda klassik şairlərin şeir beytlərindən gətirilmiş misallardanda illüstrativ vasitə şəklində yararlanmışlar.

Farsdilli izahlı lüğətlərdə bəzi mənaları köhnəlmiş olan külli miqdarda çoxmənalı sözlərə də rast gəlirik. Məlumdur ki sözün belə çoxlu mənələrə malik olması qısa zamanda, yaxud sözün yaranması ilə eyni vaxtda baş verməmişdir. Başqa sözlə desək, xüsusi bir məfhumu ifadə etmək üçün yaranmış söz daxili və xarici amillərin təsiri nəticəsində həmin sözün yeni mənaları, o cümlədən həqiqi, məcazi və başqa variantları yaranmışdır.

Hazırda isə bu sözün üçüncü (paltarın yaxalığı) və dördüncü (şəhər adı) mənaları köhnəlmiş və artıq işlədilmir. Müasir fars dilli və tərcümə lüğətlərində “çərx” sözünün külli miqdarda yeni mənələrə rast gəlirik: avtomobilin çarxı, tikiş maşınının çarxı, əyirici, toxuyucu maşının çarxı, dişli çarx, ot maşınının çarxı, yonqu maşınının çarxı və s. Hətta bu sözdən (digər lüğət maddələrində) yeni mənalı dil vahidləri də əmələ gəlib: “çərxbal”- vertolyot, “çərxbad” – qasırğa, “çərxdar” – şarxlı, “çərxab” – burulğan və s.

Başqa misallara müraciət edək:

آشنا - اول شنا کردن بود آن کس که شنا کند سوم آشنا که ضد میگانه بود...

“Aşəna” – birinci mənası “üzmək”dir, ikincisi “üzən adam”, üçüncü mənə yadın əksinə olan antonimi yəni “tanış” mənasındadır.)

Müasir lüğətlərdə bu sözün birinci və ikinci mənaları artıq köhnəlmiş, yalnız üçüncü “tanış” mənası geniş işlədilən bir dil vahidi kimi qalmışdır.

شست - ... اول آهني کچ باشد که به آن ماهی گیرند... دوم شست انگشت باشد. سیوم زه کمان . چهارم شست عدد. پنجم نیش فصاد باشد...

“Şəst” - ... birinci mənası balıq tutmaq üçün işlədilən əyri dəmirdir... ikinci baş barmağa deyirlər, üçüncü kamannın gərilmiş ipi (yayı), dördüncü 60 rəqəmidir, beşinci qan almaq üçün olan alətin iynəsidir, altıncı zülf, hörük mənasındadır.)

Müasir lüğətlərdə bu sözün ilk dörd mənası olduğu kimi qalmaqdadır, yalnız beşinci (qan almaq üçün olan alətin iynəsi) və altıncı (zülf, hörük) mənası artıq köhnəlmişdir.

خنج - ... اول ناز بود... دوم نفع بود... سوم باطل باشد ... چهارم آوازی که به وقت جماع کردن از مردم آید ...

“Xənc” - əvvəl “naz” mənasındadır... ikinci “fayda, xeyir”... üçüncü “havayı, boş, puç”,... dördüncü adamları bir yerə toplamaq üçün olan çağırış (şəs)dir.)

Müasir fars dilində “xənc” sözü arxaıkləmişdir. Y.A.Rubinçikin farsca-rusca lüğətində (3) isə köhnəlmiş söz olduğu qeyd edilməklə, birinci mənası “sevinc, fərəh”, ikinci mənası isə “xeyir, fayda” kimi verilir. Beləliklə bu dil vahidinin yuxarıda qeyd olunan birinci, üçüncü və dördüncü mənaları köhnəlmiş hesab olunur.

Maraqlıdır ki, şərab yaxud başqa içkilərdən istifadə məqsədilə müxtəlif maddələrdən hazırlanmış kasa, cam, piyalə, dolça adı ilə təsvir və izah olunan sözlərin sayı kifayət qədərdir: رطل، چمانه، دوستگانی، رطل، بالغ، بلخ، بیلیاک، تکوک، چمانه، دوستگانی، رطل، بالغ، بلخ، پیالیاک، تکوک، چمانه، دوستگانی، رطل، بالغ، بلخ، ریغال، سفج، قحف، نفاغ və s.

Dilin leksik tərkibində mövcud olan geyim və bəzək əşyalarının adları hər bir xalqın geyim mədəniyyətinin zənginliyini və hər əsrdə özünə məxsus xüsusiyyətlərə malik olduğunun göstəricisidir. Bəzək əşyalarının, xüsusilə də

qadın bəzəklərinin və kosmetik vasitələrin əksəriyyəti özünə məxsus xüsusiyyətə malikdir. Bu əşyaların hazırlanmasına və istifadəsinə çox qədim zamanlardan, hətta ibtidai icma dövründən başlanmışdır. Bunlar həm adi materiallardan, həm də qiymətli daş-qaşdan və bahalı mallardan hazırlanmışdır. Daş-qaşların əksəriyyəti baş örtükləri və müxtəlif növlü geyimləri bəzəmək üçün istifadə olunmuşdur. Məsələn:

افسر - (əfsər) – qiymətli daş-qaşla bəzədilmiş tac

زیور - (zivər) – qızıl və gümüşdən hazırlanmış qadın bəzək əşyaları

دیهیم - (deyhim) – qiymətli daşlarla bəzədilmiş papaq

Lügətlərdə külli miqdarda müxtəlif məkanlarda ipək, yun və kətandan toxunmuş parça növlərinin adlarına da rast gəlirik. Bunların da əksəriyyəti artıq köhnəlmiş sözlər hesab olunur:

اشتک ، اکسون ، آکیون ، بسته ، بوقلمون ، بهرمان ، پرند و پرنیان ، پبله ، خارا ، دیبا ، زربفت ، رنگ فروش ، سقلاطون ، سنقور ، صاجی ، غیر ، قرقوب ، قرقوبانی ، قصب ، کمیخا ، لاد ، هنگفت

Qədim zamanlarda ənlük-kirşan deyilən kosmetik vasitələrin غازه ، الغونه ، والغونه kimi dil vahidlərinə də rast gəlirik. Qeyd etmək lazımdır ki, bu sözlərin hər üçü qadınların üzlərini qızartmaq üçün istifadə etdikləri kosmetik maddənin adıdır.

Farsdilli lügətlərdə müxtəlif növ xörəklərin, şirniyyat məhsullarının, xəstəliklərin, dərman bitkilərinin adları izah olunan maraqlı lügət maddələri də vardır. Bu dil vahidlərinin əksəriyyəti köhnəlməş sözlərdir:

بتکوب - (bətəkub) - qozla sarımsaqdan hazırlanmış şirniyyat

زناج - (zonnac) – zəfəranlı xörəkdir

تفشيله - (təfşile) - ət, soğan, qoz və baldan hazırlanmış yeməkdir

پینو - (pinu) – bərkidilmiş və qurudulmuş turş qatıqdır, buna “kəşk” və “curhat” da deyirlər.

تبخاله - (təbxale) - qızdırmadan sonra xəstənin dodağında əmələ gələn səpgidir

جخش - (cəxş) – Xətlan və Fərqanədə yaşayanların boğazlarından çıxan badımcana bənzər bir şeydir, ağrımır, amma onu kəsmək qorxuludur

چاکشو - (çakşu) – gənəgərçək yağı ilə gözə qoyulan dərmandır

چنگلوک - (çəngəlük) - əli, ayağı əyilmiş və oturanda başını dizinin üstünə qoyub əyri oturan adama deyirlər

خلاشمه - (xelaşme) – həzm sisteminin pozulması və soyuqdəymə nəticəsində əmələ gələn xəstəlikdir (zökəm)

شادانه - (şadəne) – gözü müalicə etmək üçün Hindistandan gətirilən dərmandır

فرژ - (fərj) – qarın ağrısına faydalı olan bərk və acı bitkidir.

Lügətlərdə təsadüf olunan maraqlı söz qruplarından biri də müxtəlif növlü çörək məhsullarının adlarıdır. Bu çörəklərin hansı məhsuldan hazırlanması, ölçüsü və bişirilmə qaydası və s. qeyd olunur:

غرماسنگ - (ğərməsəng) – yağda qızardılmış nazik çörək, ona “çərbək” də deyirlər

فرخشته - (fərxəşte) – kraxmal və badam halvasından hazırlanan çörək, həm də piroqun bir növüdür, buna “fərxəşe” və “qətayef” də deyirlər

کاشکینه - (kəşkine) – darı, buğda və lobya unundan hazırlanan çörək

کولج - (koluc) – 1. böyük və xırdalanmış çörək, 2. bişməmiş təndirə düşüb xarab olan çörək

کندک - (kəndək) – doğranıb xırdalanmış çörək

کسمه - (kəsəme) – nazik yağlı çörək

Dilçiliyin ən maraqlı sahələrindən biri olan köhnəlmiş sözlər haqqında bu yazılanlar demək olar ki, qısa məlumat xarakterlidir. Belə leksik vahidlər müxtəlif vilayətlərdə, bölgələrdə, şəhər və kəndlərdə yaşayan insanların gündəlik həyatda işlətdikləri dialekt və məhəlli sözlərin də içərisində təsadüf olunur.

Əd ə b i y y a t

1. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı 1970
2. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I cild. Bakı 2003
3. Ю.А.Рубинчик. Персидско-русский словарь. Том I,II. Москва 1983
4. جمیع و زین و ناقل خانلری. پرویز ناقل خانلری. <http://azyaadib.blogfa.com/post-34.aspx>
5. هندوشاه نجوانی الصحاح العجمیه. متن انتقادی بقلم جمیلہ صادق او ا و طیبہ علی عسگر او ا. بلکو 1993
6. ابوالحسن نجفی. غلط نویسیم. مرکز نشر دانشگاهی. چاپ هفتم 1374
7. اسدی طوسی لغت فرس باهتتمام عیلس اقبال. تهران 1319
8. تقی الدین اوحدی بلیاتی. سر مه سلیمانی به تصحیح و حواشی محمود منبری. تهران 1364
9. دکتر عبدالعلی طاعتی. صحاح الفرس محمد بن هندوشاه نجوانی. تهران 1341
10. غلام حسین صدری اقبال. تشریح حکمی و تفسیر حکمی. فرهنگ فارس امروز تهران 1377

Açar sözlər: köhnəlmiş sözlər, izahlı lügətlər, leksik vahidlər, əmək alətləri.

Ключевые слова: устаревшие слова, толковые словари, лексические единицы, орудия труда

РЕЗЮМЕ

Лексические особенности исторических слов в персидском языке

Слова, которые вышли или выходят из активного запаса в силу их редкого употребления, называют устаревшими словами. В персидском языке устаревшие слова встречаются в исторических произведениях, в разных источниках и в том числе в древних толковых словарях.

Rəyçi: doc. M.H.Məmmədova

УДК: 81'32

Нагиева Парвин Абдулла
СЕМАНТИКА В ЯЗЫКОВО-НЕЗАВИСИМОЙ ФОРМЕ

Развитие информационного общества сопровождается увеличением численности каналов обмена информацией, взрывным ростом количества информационных данных, которые создаются людьми и машинами на естественном языке. Основной частью таких данных выступают неструктурированные, включая фотографии, аудиозаписи, а также тексты на естественных языках. Важно отметить, что естественные языки обладают полисемией, многозначностью, которая находит свою репрезентацию на всех уровнях языковой системы: от отдельных звуков в устной речи до дискурсивных, наддискурсивных объединений. Причём, если у человека интерпретация многозначности затруднений, как правило, не вызывает, машинное понимание естественного языка представляет собой одну из наиболее острых, актуальных проблем современности.

Несмотря на многочисленные методы автоматизированного разбора предложений, разработанные способы автоматизированного перевода, большая часть созданных человеком программ не способна эффективно вычленять все возможные значения, интерпретировать конкретное значение отдельной лексемы, синтаксических конструкций или предложения на основании учёта контекстуального окружения. В результате несовершенства механизмов интерпретации значений автоматизированный перевод зачастую несёт в себе искажённый, деформированный смысл исходного выражения. Вместе с тем, в свете усиления взаимодействия между народами, этносами, культурными моделями оптимизация функционирования автоматизированных систем перевода приобретает особую практическую значимость, что обуславливает актуальность исследования и выявления путей усовершенствования разработанных систем и создания новых инструментов для реализации автоматизированной переводческой деятельности.

Семантика как часть лингвистики

Логика проведения данного исследования требует выявления сущности семантики как направления лингвистических исследований. Под семантикой в современной энциклопедической литературе может пониматься «раздел логики (ими металогики) и семиотики, посвящённый анализу комплекса связанных между собой понятий, центральными из которых являются понятия значения и смысла» [11]; «раздел семиотики и логики, исследующий отношение языковых выражений к обозначаемым объектами выражаемому содержанию» [10]. Другими словами, семантика представляет собой научную область, в центре внимания которой категории обозначаемого и обозначающего, смысла и формы, внутреннего содержания и знака. В задачи семантики входит изучение понятий однозначности/ многозначности, структуры лексико-семантического поля и особенностей взаимодействия между выявленными структурными компонентами и т.д.

В последние годы достижения семантики находят своё активное применение в процессах развития наиболее сложных и актуальных направлений в теории компьютерной лингвистики, в том числе, в автоматизированном синтаксическом разборе (parsing).

Автоматизированный разбор предложений (parsing)

В связи со стремительным ростом объёмов текстовой информации, сложной структурированностью естественно-языковых текстов, автоматизированный анализ текстов представляет собой одну из наиболее важных практических задач компьютерной лингвистики. Основной целью синтаксического анализа дискурса, по словам Н.В. Борисовой, О. В. Канищевой, выступает «получение с помощью алгоритмов в явном виде синтаксической структуры предложения, простого и сложного (составного)» [2, С. 89], перевод языковых символов естественного языка в знаки языка формального для последующего анализа и структурирования многочисленных текстовых материалов. Синтаксический анализ, таким образом, представляет собой «процесс сопоставления линейной последовательности лексем (слов) языка с его формальной грамматикой» [2, 89] парсинг.

В качестве основных единиц синтаксического анализа выступают:

- 1) «предложения» – простое предложение, в котором отсутствуют другие простые приложения в качестве составляющих;
- 2) «фразы» – сложные и составные предложения.

Результаты автоматизированного синтаксического анализа могут быть представлены при помощи различных способов, среди которых в качестве основных и наиболее распространённых, по мнению Н.В. Борисовой, О. В. Канищевой, являются следующие [2, С. 89]:

- 1) скобочная запись – при реализации данного метода в скобки заключаются слова, непосредственно взаимосвязанные друг с другом на основании зависимости синтаксического характера;
- 2) изображение зависимостей между лексемами в виде стрелок, направленных от управляющего слова к управляемому;
- 3) репрезентация синтаксической структуры в виде дерева предполагает изображение структуры в виде графа.

В качестве основных подходов описания синтаксических конструкций можно назвать следующие:

1. Деревья синтаксического подчинения – метод чаще всего используется на этапе представления синтаксической конструкции. Важно отметить, что данный подход к описанию не позволяет передавать

связь между словосочетаниями. Кроме того, возникает ряд трудностей при описании предложений с вводными оборотами, сочинительными конструкциями, иначе говоря, с описанием «фраз». Указанные недостатки не позволяют эффективно использовать подход при реализации автоматизированного синтаксического анализа;

2. Системы составляющих. В качестве основного недостатка данного метода следует отметить невозможность репрезентации синтаксических взаимосвязей между отдельными лексическими единицами;

3. Расширенные сети переходов - метод, основанный на грамматиках. Указанный метод широко применяется в процессе анализа синтаксических структур аналитических языков, однако, при работе с синтетическими, флективными языками его использование затруднительно.

4. Различные виды грамматик – методы этой группы используют две основные стратегии

— нисходящие (top-down parsing), основанные на реализации вывода предложения, исходя из анализа начального грамматического символа;

— восходящие (bottom-up parsing), когда на основании учёта терминалов (символов синтаксической конструкции) реализуется разбор [2, С. 90].

В последние годы в практике автоматизированного синтаксического анализа успешно функционируют методы, основанные на синтезе нисходящих и восходящих стратегий.

Вместе с тем, несмотря на разработку многочисленных методов, подходов синтаксического анализа к переводу знаков естественного языка в символы формальных языков, адекватная репрезентация прагматической составляющей текстового высказывания зачастую остаётся недостижимой. Многочисленные трудности реализации парсинга обусловлены самой природой естественного языка и, прежде всего, полисемией отдельных морфем, лексических единиц, приобретение словом новых коннотаций, расширением его семантической структуры под влиянием контекстуального окружения.

Мы полагаем, что логика проведения такого исследования требует обращения к теоретическим источникам, которые позволят выявить сущность понятий связанных с семантикой, полисемией.

Традиционно, под семантикой понималось содержание слова, морфемы, отображающее в сознании и закрепляющее в языковой структуре представления о свойстве, предмете, явлении, процессе. По мере исторического развития общества, появления качественно новых реалий материальной и духовной культуры всё большая часть слов становилась полисемантической, в результате чего в настоящее время большинство слов «представляет собой сложное семантическое единство, являясь уникальными структурами, состоящими из иерархически организованных лексико-семантических вариантов (ЛСВ), то есть, иными словами, представляют собой многозначные лексемь» [5, С. 47].

Следует отметить, что в современном русском и английском языках большинство лексических единиц выступают многозначными. П. Роже указывает, что почти 60% английских слов выступают полисемантами [14, С. 72]. А. Г. Уорелл подчёркивает, что 500 наиболее употребительных слов английского языка передают более 10 000 значений [1, С. 163 - 176].

Подобная ситуация обусловлена социокультурной ситуацией глобального мира, появлением новых реалий и процессов. Соответственно представители культурной модели сталкиваются с необходимостью номинации новых феноменов, что приводит к необходимости реализации словообразовательных стратегий, создания неологизмов либо адаптации для новых задач выражения старых материалов [3, С. 6].

Явление полисемии выступает, таким образом, реализацией принципа экономии в языке, результатом категоризации деятельности мышления, результат когнитивных процессов: «действительность – безгранична, возможности памяти ограничены» [3, С. 9], универсальным явлением, обусловленным действием закона асимметричного дуализма языкового знака, согласно которому и обозначающее, и обозначаемое стремятся «выйти» из рамок, назначенных им партнером: «обозначающее стремится обладать иными функциями, нежели его собственная; обозначаемое стремится к тому, чтобы выразить себя иными средствами, нежели его собственный знак» [3, С. 14]. Стремление обозначающего приводит к синонимии, стремление же обозначаемого порождает полисемию.

Явление полисемии обусловлено самой сущностью слова как семантической структуры, семантического конструкта, семантического поля, в структуре которого выделяют «общее значение» (Р. Якобсон), «главное значение» (Е. Курилович) и частные значения. Единство концептуальной схемы достигается наличием тесных деривационных взаимосвязей между всеми лексико-семантическими вариантами слова и. Деривационные связи, по словам Е. С. Кубряковой, «отражают способность слова, благодаря словообразованию и процессам его семантического развития, входить одновременно в различные лексико-семантические парадигмы и демонстрировать, таким образом, помимо парадигматических и синтагматических еще и эпидигматические связи» [6, С. 366 - 367].

В семантической структуре выделяют эксплицитные, имплицитные смыслы. Как отмечает Л. В. Цыбина, обращаясь к имплицитному смыслу, автор высказывания стремится к моделированию в сознании адресата определенных коннотаций, «семантических сущностей, узואльно или окказионально входящих в семантику языковых единиц и выражающих эмотивно-оценочное и стилистически маркированное отношение субъекта речи к действительности при ее обозначении в высказывании, которое получает на основе

этой информации экспрессивный эффект» [12, С. 6].

Другими словами, семантическая структура лексемы представляет собой сложное образование, иерархизированную концептуальную схему, внутреннее наполнение которой находится в состоянии постоянных изменений, зависит от интенций коммуникантов, условий конкретной коммуникативной ситуации, социальных, культурных процессов, обуславливающих появление новых реалий и необходимость их закрепления в языковой системе и пр.

Сложная семантическая структура лексических единиц, её постоянные изменения под влиянием контекста существенно затрудняют эффективность реализации автоматизированного синтаксического анализа, что, в свою очередь, приводит к многочисленным деформациям, искажению прагматики исходных синтаксических конструкций при реализации автоматизированного подхода.

Автоматизированный перевод с языка на язык

Под автоматизированным переводом (Computer Assisted Translation, CAT) в научной литературе понимается «программное обеспечение, используемое человеком-переводчиком в процессе перевода для повышения производительности труда» [7, С. 544]. В основе данного вида переводческой деятельности – использование ранее переведённых текстов. В процессе перевода программа сохраняет в памяти, в базе данных единицы перевода – оригинальные и переведённые сегменты текста, в результате чего формируются корпуса текстов, тезаурусы, объединяющие в себе многочисленные знания о семантике той или иной лексемы, той или иной синтаксической конструкции. Соответственно, при переводе нового сегмента текста он сопоставляется с единицами перевода, уже содержащимися в базе данных. По мере накопления единиц перевода программное обеспечение предоставляет всё большее число денотативных и коннотативных значений, что позволяет существенно сэкономить время перевода, повысить производительность переводческой деятельности.

Вместе с тем, несмотря на постоянное обновление современных систем автоматизированного перевода, проанализированная выше проблема полисемантической лексемы, по-прежнему обуславливает ряд трудностей при передаче оригинального содержания средствами языка перевода.

В качестве примера ошибочного автоматизированного перевода можно привести следующий:

Например, в Толковом словаре Даля существительное «аристократия» имеет следующие значения [9]:

- 1) жен., греч., форма правления, при которой верховная власть сосредоточена в руках особого высшего сословия;
- 2) само сословие, знать, вельможи;
- 3) дворянство вообще или дворянство титулованное;
- 4) приверженец, защитник аристократического правления.

Под влиянием контекстуального окружения семантическая структура может расширяться, приобретать новые значения, например:

Заезжая аристократия в джинсах и местная публика куда более серого вида [8] - в данном случае лексема используется для ироничной характеристики части действующих лиц – «заезжей аристократии». В результате особенностей исторического развития номинация дворянства в нашей стране зачастую имеет негативные коннотации. В негативном аспекте употреблено существительное и в данном контексте. Созданию ироничного эффекта способствует репрезентация давно не существующего в стране сословия с реалией современности – джинсами.

Посредством автоматизированного перевода было получено следующее предложение

Entering the aristocracy in jeans and the local audience is much more of a gray kind – разумеется, исторически обусловленные негативные коннотации утрачены, иронический эффект отсутствует. В результате чего прагматическая составляющая сообщения искажена, деформирована.

Отдельно следует остановиться на переводе русского существительного «вид», которое в оригинальном предложении употреблено в значении «внешность, наружность, внешний облик». В английском переводе употреблено слово «kind», которое в качестве существительного имеет значение «класс или тип людей или предметов, которые имеют аналогичные характеристики» [13]. Другими словами, в результате автоматизированного перевода полностью искажена семантика оригинала.

В качестве ошибочного примера обратного перевода английских синтаксических конструкций средствами русского языка может служить следующий:

She was a little sorry what she had done, but he could not be sure that even that was not putting on an act (Фрэн и жалела немного, что так все получилось, но Ал думал, что и это притворство) [15].

Полисемантическая лексема английского языка «act» в устойчивой конструкции «put on an act» приобретает значение «действовать не искренно, притворяться, прикидываться». В результате автоматизированного перевода английское предложение было представлено следующим образом:

Ей было немного жаль, что она сделала, но он не мог быть уверен, что даже это не действует.

Как видно из приведённого примера, в процессе перевода программа использовала первоначальное значение глагола «действовать, совершать то или иное действие», значение, которое сформировалось в рам-

ках устойчивого выражения, в переводе не представлено. Прагматика оригинала полностью искажена, отмечаются существенные лексико-грамматические, синтаксические, семантические расхождения.

Таким образом, в результате проведенного анализа было выявлено, что на современном этапе общественного развития синтаксический анализ выступает одной из наиболее актуальных и практически значимых задач, которые стоят перед современной компьютерной лингвистикой. Главной задачей автоматизированного синтаксического анализа выступает перевод знаков естественного языка в символы языка формального, что позволит систематизировать, классифицировать многочисленные информационные текстовые данные, которые создаются повсеместно людьми и машинами. На сегодняшний день существуют многочисленные подходы к реализации синтаксического анализа, однако, все разработанные методы сталкиваются с существенными затруднениями адекватной репрезентации лексических единиц знаками и символами формального языка. Большая часть затруднений обусловлена самой спецификой естественного языка, его стремлением к постоянному обновлению, формированию новых смыслов, нового содержания, закреплению в рамках неологизмов или в семантической структуре старого материала; к расширению семантической структуры лексических единиц. В результате полисемии лексических единиц, постоянного стремления обозначаемого к выходу за рамки обозначающего, зависимости семантики от множественных факторов, в том числе, контекстуального окружения, интенций говорящего, условий конкретной коммуникативной ситуации и т.д., современные автоматизированные системы зачастую оказываются неспособны воспроизвести прагматическую составляющую оригинальной синтаксической конструкции средствами другого языка, что обуславливает необходимость проведения дальнейших исследований, направленных на устранение выявленных недостатков, оптимизацию функционирования автоматизированных программ перевода.

Список использованной литературы:

1. Авдевич Н. В. Особенности лексической многозначности английского фразового глагола// Вестник Московского государственного лингвистического университета. - 2008. - № 544. - С. 163 – 176.
2. Борисова Н. В., Канищева О. В. Модели и методы синтаксического анализа// Бионика интеллекта. – 2012. – № 2. – С. 89-94.
3. Герви О. Ю. Виды лексической полисемии в структуре дискурса: На материале английского языка: Дисс. ... канд. филол. наук. Москва, 2001. – 242 с.
4. Задорожный М.И. О границах полисемии и омонимии. - М., 1971. - 42 с.
5. Козлова Р. П. Соотношение категории вида и многозначности глагола// Вестник Тамбовского университета. Серия: Гуманитарные науки. - 2000. - № 4. - С. 47 – 53.
6. Кубрякова Е. С. Парадигматика// Лингвистический энциклопедический словарь. 1990 – С. 366-367
7. Морозкина Е. А., Шакирова Н. Р. Использование информационных технологий для оптимизации процесса перевода// Вестник Башкирского университета. – 2012. – Т. 17. - № 1 (I). – С. 544 – 546.
8. Национальный корпус русского языка// Электронный ресурс. Толковый словарь Даля// Электронный ресурс. Адрес доступа: <https://dic.academic.ru/dic.nsf/enc2p/204030>
9. Философия: Энциклопедический словарь.— М.: Гарларики. Под редакцией А.А. Ивина. 2004.. Электронный ресурс. https://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_philosophy/1080/СЕМАНТИКА
10. Философский энциклопедический словарь.— М.: Советская энциклопедия. Гл. редакция: Л. Ф. Ильичёв, П. Н. Федосеев, С. М. Ковалёв, В. Г. Панов. 1983. Электронный ресурс. Адрес доступа: https://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_philosophy/1080/СЕМАНТИКА
11. Цыбина Л.В. Языковые и неязыковые средства актуализации эмоции «гнев» в кинематографическом дискурсе (гендерный аспект): На материале английского языка: Дис. канд. филол. наук. - Саранск, 2005. – 197 с.
12. English terms dictionary, 2015// Электронный ресурс. Адрес доступа: <http://terms.en.enacademic.com/24044/kind>
13. Langacker R. W. Language and its Structure. - New York, 1973. - 516 p.
14. Large English-Russian phrasebook// Электронный ресурс. Адрес доступа: <https://translate.academic.ru/Put%20on%20an%20act/en/ru/>

Abstract

The article analyzes automated methods of syntactic analyzing of texts, the essence of the analytical procedure, and also techniques to represent the results. In addition, the publication deals with a detailed study of the concept of polysemy units of natural language as a factor hampering the processes of adequate transmission of the content of the message by means of a formal language.

Keywords: *automated parsing, automated translation, polysemy, parsing, automated parsing of sentences*

Xülasə

Məqalədə mətnlərin sintaktik analiz üsulları, analitik prosedurun mahiyyəti və nəticələrini əks etdirən üsullar təhlil edilir. Bundan əlavə, polisemiyamətnin məzmununun adekvat formada, formal dil vasitəsilə çatdırılmasına maneə törədən təbii dil vahidi kimi ətraflı şəkildə araşdırılır.

Açar sözlər: *avtomatlaşdırılmış təhlil, avtomatlaşdırılmış tərcümə, polisemiya, təhlil, cümlələrin avtomatlaşdırılmış parsinqi*

RƏYÇİ: *dos.S.Abbasova*

Rəhilə Quliyeva

ÖN QOŞMALARIN FELLƏRLƏ İŞLƏNMƏSİ VƏ ONLARIN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Fellərin böyük əksəriyyəti həmişə bu və ya digər ön qoşmaları ilə işlənərək, sanki onlarla ayrılmaz bir vəhdət təşkil edir. Bu, hər şeydən əvvəl semantik bir vəhdət olur və ön qoşmaları birləşmələrdən meydana çıxan mənanın ayrılmaz yarısını təşkil edir. Belə ki, nə fel ön qoşmasız, nə də ki, ön qoşması felsiz həmin mənanı ifadə edə bilər.

Ərəb dilində elə fellər vardır ki, həmin ön qoşmaları ilə işləndiyindən, ön qoşmaları orfoqrafik cəhətdən yox, semantik cəhətdən bir növ onların tərkib hissələrinə çevrilmişdir. Məsələn: وثق بـ، اقرب من və s. birləşmələrdəki fellərin təklikdə işlənməsi hallarına rast gəlmək mümkün deyil. Başqa bir qrup fellər isə ön qoşmaları ilə işlənə bildikləri kimi, müstəqil işlənmək imkanına da malikdir. Lakin onlar ön qoşmaları ilə işləndikləri zaman verdikləri mənanı ön qoşmasız ifadə edə bilmirlər və ya əksinə. Məsələn: دعا feli ayrılıqda “çağırmaq” mənasını verdiyi halda، ل ön qoşması ilə (دعاه) “dua etmək”، على ön qoşması ilə isə دعاعليه “qarğış etmək” mənalərini verir. Həmçinin حکم “hakimlik etmək” feli həmin ön qoşmalarla işləndikdə، مəsələn له حکم له “lehinə hökm vermək”، عليه حکم عليه “məhkum etmək” kimi müxtəlif mənalər bildirir. Yaxud جاء feli ayrılıqda “gəlmək” mənasını verirsə، ب ön qoşması ilə (جاء ب) “gətirmək” mənasını ifadə edir.

Ön qoşmalarından yalnız sadə, yaxud əsil ön qoşmaları fellərlə işlənə bilər. Düzəltmə ön qoşmaları isə bu imkandan məhrumdur. Bu xüsusiyyət, sadə ön qoşmalarının düzəltmə ön qoşmalarına nisbətən daha çox mənə çalarlıqlarına malik olmaları və fellərlə tez-tez işlənməkləri ilə əlaqədardır. Bundan başqa, sadə ön qoşmaları eyni dərəcədə həm tamamlıq, həm də zərflik əmələ gətirdikləri halda, düzəltmə ön qoşmaları əsasən zərflik əmələ gətirə bilər. Buna görə də düzəltmə ön qoşmaları fellərlə، necə deyərlər، qaynayıb qarışa bilməmiş və onlarla şərikli mənə əmələ gətirmək imkanından məhrum olmuşlar.

Ön qoşmaları həm təsirli، həm də təsirsiz fellərlə işlənə bilər. Təsirli fellərlə işləndikdə ön qoşmaları onlara daha bir obyekt idarə etməyə haqq qazandırır. Bu obyekt cümlədə vasitəli tamamlıq olur. Məs:

ان شعوب العالم تسم المعتدين الاميركان في بلدان الهند الصينية بالعار.

Dünya xalqları Hind-çin ölkələrindəki Amerika təcavüzkarlarını lənətlə damğalayır.

ابعدناه في حينه عن مثل هذه الاعمال.

Biz onu vaxtında bu kimi əməllərdən uzaqlaşdırdıq.

Fellərlə işlənərək، ön qoşmaları onların müxtəlif mənə çalarlıqlarını yaradır və onların mənalərini konkretləşdirir. Əgər müstəqil işlənən felin öz müxtəlif mənalardan hansını bildirdiyini، yalnız kontekstdən və ya cümlədən bilmək mümkündürsə، ön qoşması ilə işlənən fellərlə isə cümlə xaricində، ayrılıqda da onun konkret mənasını bilmək olur. Deməli، ön qoşmaları felin ifadə etdiyi mənalardan birini seçməyə، onun bildirdiyi ümumi mənanın daralıb، konkretləşməsinə xidmət edir. Azərbaycan dilində isə ön qoşmaları olmadığından felin öz mənalardan hansında işləndiyi yalnız məndən، yaxud cümlədən məlum olur. (məs.: “götürmək”: baş götürmək، əl götürmək، məhsul götürmək، öhdəsizlik götürmək və s.)

Təsirli fellər təsirlik halda idarə etməlidir. Lakin həmişə belə olmur. Hətta، adətən ikiqat təsirlik bildiren II və IV bab fellərin də ön qoşmaları ilə işlənməsinə tez-tez rast gəlmək olur. Bu o deməkdir ki، əgər ərəb dilində bir neçə mənə ayrı-ayrı fellərlə ifadə edilirsə، Azərbaycan dilində bir felle verilir. Ön qoşmaları isə hər hansı bir felin mənalardan bu və ya başqasını، lazım olanını seçmək üçün، yaxud، mətnə görə onun mənasını daha dəqiqləşdirməkdən ötrü istifadə edilir. Azərbaycan dilində bu mənada ön qoşmaları olmadığından، felin cümlədə öz mənalardan hansını ifadə etdiyini، oxucu və ya dinləyici cümlənin ümumi məzmunundan çıxış edərək müəyyən edir. Ayrılıqda isə felin dəqiq mənasını müəyyən etmək olmur.

Ərəb dilinə nisbətən Azərbaycan dili felləri daha geniş mənalıdır. Çünki، ərəb dilinə nisbətən Azərbaycan dilində sinonim sözlərin sayı azdır. Məs: “götürmək” feli bir neçə mənada işlənə bildiyi halda ərəb dilində bu fikirləri bildirmək üçün müxtəlif fellərdən və ya fellərin müxtəlif ön qoşmaları ilə işlənən birləşməsindən istifadə etmək lazım gəlir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi، bir çox təsirli fellərin ön qoşması ilə işlənməsi burdan irəli gəlir. Məs: اعثر felinin ön qoşmasız verdiyi mənalər: “büdrətmək، toxundurmaq، səhv etməyə vadar etmək”-dirsə، على ön qoşması ilə həmin fel-xəbər vermək، xəbardar etmək، məlumat vermək və bildirməkdir. Buradakı على ön qoşması həmin felle onun özünün təklikdə ifadə edə bilmədiyi yeni mənə verir، onu konkretləşdirir. Bu haqda R.Ş.Şarafutdinova öz məqaləsində belə yazır: “В сочетании глагол+предлог реализуется конструктивно- обусловленное значение, возникающее как результат исторического влияния предлога на семантику глагола в направлении сужения специализации значения”.

خذ tipli fellərə gəlinə، bunlar yuxarıda qeyd etdiyimiz fellərdən fərqli olaraq، çox vaxt ön qoşmasız işlənir. Bu onların illər boyu işlənərək konkretləşmiş formalardır. Məs: أخذ الرئيس سماعة الهاتف – Rəis telefonun dəstəyini götürdü.

قرأ الطالب مقالة من الجريدة - Tələbə qəzetdən bir məqalə oxudu. Burada أخذ və اقرأ felləri، necə deyərlər، onlara yapışılıb qalmış olan mənalara ifadə edirlər. Bu bir konkret mənaya malik fellər، adətən ön qoşmasız işlənir. Çünki belə fellərdə artıq mənanı dəyişdirməyə və ya konkretləşdirməyə ehtiyac qalmır.

Ön qoşmaları vasitəsi ilə təsirlik kəsb edən fellərin ön qoşmaları vasitəsilə işlənməsi ərəb dili fellərinin ən maraqlı xüsusiyyətlərindən biridir. Burada bir sıra təsirsiz fellər vardır ki، onlar ön qoşmaları qəbul edərək təsirli fellərə çevrilir. Bu fellər içərisində gediş-gəliş bildiren fellər əsas yer tutur. Demək olar ki، həmin fellərin hamısından

ön qoşmaları vasitəsi ilə təsirli fellər əmələ gətirmək mümkündür. Təsirsiz fellər kimi onlar tamamlıq tələb etmədikləri halda, ön qoşmaları ilə işlədikdə, artıq tamamlıq tələb edirlər, həm də həmin tamamlıqlar ərəb dilində ön qoşması ilə işləndiklərindən ziyələn halda işlənir və vasitəli tamamlıq kimi çıxış edir. Azərbaycan dili nöqtəyi-nəzərindən isə vasitəsiz tamamlıqdır. Məs: واد، زهد، عاذ، ورد، ذهب - bu kimi fellər ÷ ön qoşması qəbul edərək, təsirli fellərə çevrilir və mənacə təsirlik, formacə ziyələn halda idarə etmək xüsusiyyəti kəsb edirlər. Dostum kitablarımı kəndə getdi → سار صديقى بكتبه الى القرية - سار صديقى الى القرية. Tələbə müəllimin qarşısına gəldi → حضر به الطالب بين يدي الأستاذ - Tələbə onu müəllimin qarşısına gətirdi; عاذ بالكتاب الى صاحبه → عاد الكتاب الى صاحبه - O, kitabı sahibinə qaytardı; مضت جاءت صغرى الى - مضت و مضت بقلبى معها ايضا → Günlər illər kimi keçdi - جاءت و جاءت بالسعادة لحياتى → Suğra bağa gəldi - O gəldi, həyatıma səadət gətirdi.

Belə fellərə rus dilində də rast gəlmək olur. Məs: «играть» (təsirsiz)-“oynamaq” mənasını verir, «играть в» və ya «играть на» artıq nə isə oynamaq və nəyi isə çalmaq mənası verərək, təsirlik kəsb edir. Bu növ fellərə rus dilində «косвенно-переходные глаголы», ərəb dilində isə «الافعال المتعدية بحروف الجر» deyilir.

Belə fellər ön qoşması qəbul etdikdən sonra təsirlik kəsb etməklə, həm də başqa məna kəsb edir. Bu barədə N.N. Yuşmanov yazır: «Предлоги меняют значение глаголов до противоположности».

Təsirsiz fellərdən təsirli fellər əmələ gətirməkdə əsasən əsil ön qoşmalardan istifadə edilir: من، فى، ل، على، الى. Təsirsiz fellərdən təsirli fellər əmələ gətirməkdə əsasən əsil ön qoşmalardan istifadə edilir: من، فى، ل، على، الى. Təsirsiz fellərdən təsirli fellər əmələ gətirməkdə əsasən əsil ön qoşmalardan istifadə edilir: من، فى، ل، على، الى. Təsirsiz fellərdən təsirli fellər əmələ gətirməkdə əsasən əsil ön qoşmalardan istifadə edilir: من، فى، ل، على، الى. Təsirsiz fellərdən təsirli fellər əmələ gətirməkdə əsasən əsil ön qoşmalardan istifadə edilir: من، فى، ل، على، الى.

÷ ön qoşması ilə təsirli fellərə çevrilən gediş-gəliş fellərini N.V.Yuşmanov özünün «Грамматика литературного арабского языка» əsərində aparıb-gətirmə felləri adlandırır. Bu fellər ÷ ön qoşması ilə o qədər işlənmişdir ki, artıq fellə ön qoşması bir vəhdət təşkil etmişdir. N.V.Yuşmanov «Строй арабского языка» əsərində deyir: «В живых говорах предлоги подверглись различным изменениям. Короткие предлоги легко сливаются со знаменательными словами».

Həqiqətən də müəllifin qeyd etdiyi bu hadisə ərəb dili dialektlərinin əksəriyyətində özünü göstərir. Məs: الشاي - قəhvə - قəhvə - قəhvə! - قəhvə gətir!

I babda təsirsiz olan fellər IV babda təsirlik kəsb edirlər. Bu hal fel ÷ ön qoşması qəbul edib, təsirlik kəsb edəndə də təzahür edir. Belə bir sual meydana çıxıb bilər: ÷ ön qoşması ilə təsirlik kəsb edən fel IV babda iki qat təsirli felə çevrilməzmi? ÷ ön qoşması ilə təsirlənən fellərin adətən IV babı olmur. Əgər I babda fel müəyyən bir məna verirsə, IV babda o, tamam başqa məna verir. Bu haqda R.Ş.Şarafutdinova belə yazır: “Сочетание глагол – предлог «би» с переходным значением с оттенком каузативности образуют часто глаголы, не имеющие образований от IV п., или, если IV парода употребляется в совершенно ином лексическом значении.”

Məs: راح - getmək → راح - aparmaq → أراح - sakitləşdirmək, pis iy vermək. راح الطالب بكتاب الى المكتبة - Tələbə kitabxanaya kitab apardı. راح الطالب الى المكتبة - راح محمود اخته الصغيرة - Mahmud kiçik bacısını sakitləşdirdi. جاء - gəlmək → جاء ÷ - gətirmək → IV babı yoxdur. جاء شها - Şəhla gəldi → جاء شها بوردة - Şəhla bir qızıl gul gətirdi. Lakin istisna hallarda da təsadüf edilir. Məs: سعد - qaldırmaq → سعدت = سعدت - سعدت سعيد على رأس الجبل - Səid dağın başına qaldırdı. سعدت سعيد على رأس الجبل - Mahmud dəstəni dağın başına qaldırdı.

÷ ön qoşmasının felə təsirlik verməsi onun “birgəlik” mənası ilə sıx əlaqədardır. Bunun izləri ÷ ilə təsirlənmiş fellərin çoxunda təzahür edir.

Məs.: جاء o gəldi. جاء المعلم بكتاب - müəllim bir kitab gətirdi və ya müəllim bir kitabla gəldi. Bununla yanaşı tərcümədən görüldüyü kimi, ÷ ön qoşması ilə təsirlik kəsb edən bütün fellər Azərbaycan dilində isimləri ancaq təsirlik halda idarə edir.

Ərəb dilinə gəlicə həmin fellər burada isimləri mənacə təsirlik halda idarə edirsə, formacə ziyələn halda idarə edir. ÷ ön qoşması ilə işlənib, təsirlik qəbul etməyən fellər isə ərəb dilində yenə də ziyələn halda idarə edirlərsə, Azərbaycan dilində bunlar daha təsirlik halda deyil, başqa halda idarə edirlər. Məs.: كتب بالقلم - Qələmlə yazdı. Misaldan görüldüyü kimi, ərəb dilində ön qoşması ilə idarədən yaranmış ziyələn hal əzafədən alınmış ziyələn hal deyil.

Fellərlə daha çox işlənib, onları təsirləndirən ikinci ön qoşması عن ön qoşmasıdır. Maraqlı burasıdır kiş ayrılıqda “haqqında” mənası verən عن ön qoşması çox vaxt hiss, hal və vəziyyətlə əlaqədar olan məna ifadə edən fellərlə işlənib onlardakı həmin keyfiyyəti hərəkətə çevirir və nəticədə fel tamamlıq tələb edib, təsirlik fel kimi çıxış edir. Məs.: عمى الطفل بسبب مرضه - Uşaq xəstəliyi üzündən kor oldu → عمى الطفل عن أمه - Uşaq anasını görmədi.

عميت زينب عن الكتاب - Zeynəb kitabı görmədi.

Misallardan görüldüyü kimi ÷ ön qoşmasında olduğu kimi burada da عن ön qoşmasından sonra isim ziyələn

halda idarə olunursa, Azərbaycan dilində təsirlik halında idarə olunur.

د və ل ön qoşmalarından əlavə təsirsiz fellərə təsirlik kəsb etdirmək nöqtəyi-nəzərindən على və ل ön qoşmaları da məhsuldardır. على ön qoşmasının ayrılıqda bir şeyin üzərində olmaq və ya hərəkəti, ل ön qoşması isə səbəb, məqsəd və sahiblik mənası bildirdiyi halda, fellərə təsirlik kəsb etdikləri zaman bu mənalar sezilmir. Məs.: يحوم - Göyərçin səmada dolaşır → حام الاطفال على المربيّة - Uşaqlar mürəbbiyini əhatə etdilər.

حصل الطلبة على نجاحات كبيرة في دراسة اللغة العربية → Küçədə böyük hadisə baş verdi - حصلت الحادثة الكبيرة في الشارع - Tələbələr ərəb dilinin öyrənilməsində böyük nəticələr əldə etmişlər.

رضيت فرقة "نفطي" - "Neftçi" komandası Kiyevin "Dinamo" komandası ilə xalı yarı bölməyə razı oldu → ان حامى المرمى لفرقة "دينامو تيبليسى رضى" لإصابة - Tbilisinin "Dinamo" komandasının qarışması bir top buraxdı.

Təsirli fellər yaratmaq nöqtəyi-nəzərindən məhsuldar olan bu ön qoşmalarından başqa, fellərə təsirlik kəsb etdirən başqa ön qoşmaları da vardır. Məs.: سعى الطالب في علم كامل → Tələbə kitabxanaya getdi - سعى الطالب الى المكتبة - Tələbə mükəmməl bilik əldə etdi. حل صديقنا دون عملنا - Dostumuz işimize mane oldu → حل الهماز بين الصديقين - Böhtançı iki dostu ayırdı.

Bəzi fellər isə eyni ön qoşması ilə həm təsirli və həm də təsirsiz olurlar. Məs.: توصل السلطان الى المدينة - Sultan şəhərə çatdı → بعد جهد جهيد توصل الى قطعة من الخبز - Ciddi cəhətdən sonra o, bir tikə çörək əldə etdi. - نبهت على الغلام في - نبهت على الكتاب ساعتين → Oğlanı saat yeddide oyatdım - Kitaba iki saat diqqət yetirdim.

Yuxarıdakı misalların hamısından görünür ki, ön qoşmaları ilə təsirlik kəsb edən təsirsiz fellər ərəb dilində formaca ziyəlik halda idarə edirsə, Azərbaycan dilində təsirlik halda idarə edir. Misallardan görüldüyü kimi, fellər müxtəlif və ya eyni ön qoşmaları ilə işlənib, müxtəlif mənalar kəsb edirlər.

Ön qoşmaları ilə işlənən təsirsiz fellərin idarəsinə gəlincə burada ön qoşmaları ilə işlənən, lakin təsirlik kəsb etməyən təsirsiz fellərin işlədilməsi nəzərdə tutulur. Bu növ fellər haqqında danışdığımız hər iki növ fellərə nisbətən daha geniş yayılmışdır. Bu növ fellər əsasən V, VI, VII, VIII və X bablarda təzahür edir. Məs.: تأسفت على موت العذليب - Bülbülün ölümünə təəssüfləndim.

تأصل من جبل قريش - O, qüreyş qəbiləsindəndir.

حزنت ليلي على فراق خطيبها - Leyla nişanlısının ayrılığına görə kədərləndi.

Misallardan görüldüyü kimi, bu fellər də ön qoşması vasitəsi ilə təsirlik kəsb edən fellər kimi ön qoşması qəbul edir və isimləri ziyəlik halda idarə edir. Lakin ön qoşması ilə təsirlik kəsb edən fellərin ərəb dilində ziyəlik halda idarəsi Azərbaycan dilində təsirlik hal kimi təzahür edirsə, bu fellərin ön qoşması ilə ziyəlik halda idarəsi isə Azərbaycan dilində müxtəlif hallarda (yönlük, çıxışlıq və s.) təzahür edir.

Fellərin bu göstərilən növlərindən başqa ön qoşmaları ilə işlənən bir növü də vardır. Bunlar təsirli fellərin ön qoşmaları ilə işlənib, təsirliyə keçən növüdür. Bunlar azlıq təşkil edirlər. əgər başqa təsirsiz fellər ön qoşması qəbul edib, mənaca təsirlik kəsb edirsə, bu fellər ön qoşması ilə təsirlikdən təsirsizliyə keçirlər. Təsirli fellərin bu yolla təsirsizliyə keçməsində ön qoşmalarının təsiri açıq görünür. Məs:

O, gizlincə - هو اختلس النظر الى غرفتي و رأى الى كتيبي → Stolun üstündə çoxlu kitab gördüm - رايت كتبا كبيرة على الطاولة - mənim otağıma nəzərə salıb, kitablarıma baxmışdı. - اسفرت الحرب في الفيتنام القتاع عن وجه دولة اميركا - Vyetnamdakı müharibə Amerika dövlətinin üzündən maskanı açdı. - اسفرت البجوحة عن البوس - Firavanlıq bədbəxtliklə nəticələndi. - من جد وجد - Axtaran tapar → و جنت الام على ولدها - Ana uşağına acıqlandı.

Burada ön qoşması vasitəsi ilə təsirsizlik kəsb edən fellər ərəb dilində ön qoşması ilə idarə etdiyi üçün yenə də ziyəlik halda idarə edir. Azərbaycan dilinə isə bu hal birgəlik, çıxışlıq, yönlük və s. halı kimi tərcümə olunur.

Ərəb dilində ön qoşmalarının mənalarından asılı olaraq fellərin mənalarının dəyişməsinə də rast gəlmək olur. Fellərin mənalarının tamlaşması, müxtəllifləşməsi və hətta tamamilə antonim mənə kəsb etməsində ön qoşmalarının böyük rolu olduğunu bilirik. Lakin bunlarla yanaşı ön qoşmaları ilə işlənən fellərin daha bir maraqlı xüsusiyyətləri vardır. bu ayrı-ayrı ön qoşmalarının öz mənalarını fellərə köçürmək hadisəsindən ibarətdir.

Ön qoşmalarının ayrılıqda leksik mənası yoxdur. Lakin onlar nitq hissələri ilə işləndikdə müxtəlif mənalar yaradırlar. Məs: د ön qoşmasının on üç, o cümlədən vasitə, tərz-i-hərəkət, səbəb, birgəlik və s. عن ön qoşmasının altı, o cümlədən artıqlıq, haqqında, bir şeydən uzaqlıq və s. ل ön qoşmasının dörd, o cümlədən səbəb və məqsəd, sahiblik və s. في ön qoşmasının on üç, o cümlədən məkan, zaman, səbəb, birgəlik və s. على ön qoşmasının səkkiz, o cümlədən borc, bir şey üzərində olmaq, ələhinə olmaq və s. الى ön qoşmasının dörd, o cümlədən istiqamət, vaxt və s. mənaları vardır

Ön qoşmaları fellərlə işlənərkən bütün bu mənalardan hansı biri isə öz təsirini müəyyən dərəcədə fələ göstərir. Həmin təsir dərəcəsindən asılı olaraq, felin sinonim və antonim mənaları, mənə çalarlıqları yaranır. Məs: طب - müalicə etmək, düşmək → طب على - gözəlilmədən gəlmək. Məs: طب فاطمة على الغرفة - Fatma gözəlilmədən otağa gəldi.

Belə hallara ingilis və fars dillərində də təsadüf olunur. Rus dilində isə ön qoşmalarından asılı olaraq felin mənasını əsaslı surətdə dəyişməsinə rast gəlinmir.

Bəzən müxtəlif mənəli fellər hər hansı bir ön qoşmasının təsiri ilə dəyişib, həmin ön qoşmaya uyğun mənə verir. Bu haqda R.Ş.Şarafutdinova belə deyir: «Направленность синтаксического влияния предлога на глагол выявляется в том, что глаголы, ни в каком мере не объединены общностью значения, становятся синонимичными в результате семантического воздействия на них предлога «ан»».

R.Ş.Şarafutdinovanın dediyi kimi, fellər təkcə عن ön qoşması ilə deyil, başqa ön qoşmaları vasitəsilə də öz

mənalarını itirib, ön qoşmalarına uyğun mənə qəbul edirlər. Məs: عدل -insaflı olmaq → عدل عن -imtina etmək, üz çevirmək.

Məs.: عدل جاسم عن صديقه - Casim öz dostundan üz çevirdi.

قعد - oturmaq - قعد عن - qaçınmaq, əl çəkmək, üz çevirmək.

عمله - قعد اللص عن عمله - Oğru öz işindən əl çəkdi.

نزل - düşmək → نزل عن - üz çevirmək, imtina etmək.

نزل التلميذ عن القراءة - Şagird oxumaqdan imtina etdi.

جهاز الشعب على استقلاله - Xalq azadlığını əldə etdi.

خلص على النهر بصعوبة كبيرة - O azadlığı böyük çətinliklə əldə etdi.

خلص - azad etmək → خلص على - əldə etmək.

صار - olmaq - صار الى - getmək. ترك صمد فور غون تأثيراً عميقاً في قلوبنا و صار الى الابد

Səməd Vurğun qəlbimizdə dərin iz buraxıb, əbədiyyətə getdi.

استقل - azad olmaq, az olmaq - استقل الى - yola düşmək

استقل القطار من المحطة الى الصحارى - Qatar stansiyadan səhralara yola düşdü.

خرج - çıxmaq - خرج الى - yola düşmək

خرج السائل الى وطنه - Yolçu vətəninə sarı yola düşdü.

Misralardan göründüyü kimi عن və الى ön qoşmalar fellərə öz mənalarını itirməkdə və həmin ön qoşmalarına uyğun mənə kəsb etməkdə böyük təsir etmişlər. Burada da həmin ön qoşmalarından sonra isim yiyəlik halda idarə edilirsə Azərbaycan dilində yonlük və çıxışlıq halda idarə edilir.

Ərəb dilində fellərin leksik mənalarından asılı olaraq ön qoşmalarının mənalarının dəyişilməsinə rast gəlmək olur. Ön qoşmalarına təsir edib, onların mənasını dəyişdirən fellərin sayı az olsada, onların da maraqlı xüsusiyyətləri vardır. Məs.: من ön qoşması Azərbaycan dilinə - dan, -dən kimi tərcümə edildiyinə baxmayaraq o bəzi fellərlə (قرب - اقتراب الطالب من المتحف - اقتراب من، دننا من، اقتراب من، تقدم من، تدانى من - a, ə, ya, yə mənasında çıxış edir. اقترنت السغينة - Tələbə muzeyə yaxınlaşdı.

قرب الجيش من القلعة - Ordu qalaya yaxınlaşdı.

تدانى الطفل من امه - Uşaq anasına yaxınlaşdı.

تقدمت لطيفة من السبورة - Lətifə lövhəyə yaxınlaşdı.

Bəzən عن ön qoşması من ön qoşması, فى ön qoşması isə عن ön qoşması mənasında çıxış edir. Məs.: اقترنت السغينة - Gəmi limandan ayrıldı.

عن المرفأ - Astronomiya haqqında bir kitab yazılmışdır.

و قد ألف كتاباً في علم الفلك - Bu barədə fikrin nədir?

مارأيك في هذا الصدد؟ - Bunlara oxşar çoxlu misal gətirmək olar. Bu hal rus dilində də müşahidə olunur.

Deyilənlərdən aydın olur ki, ön qoşması ilə hər hansı bir ismi idarə edən fəl, həmin ön qoşmasız işlənersə o, ön qoşması ilə işləndiyi zaman verdiyi mənanı bu və ya başqa dərəcədə tam verməyəcəkdir. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, ön qoşmaları ilə işlənən fellərin idarəsini ayrılıqda nə ön qoşmasına, nə də fəle şamil etmək olar. İstənilən hər hansı bir mənənin yaranmasında onların hər ikisinin rolu eynidir.

Bununla belə, felləri ön qoşması ilə idarəsi zamanı, isim formal olaraq ön qoşması ilə idarə olunur. Belə ki, fəl ön qoşması isim birləşməsində isim yiyəlik halda idarə edilir. Burada artıq felintəsirlə və ya təsirsiz olmasının heç bir əhəmiyyəti yoxdur.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin qrammatikası, Bakı 1960.
2. Azəri Ə.İ. Fars dili, Bakı 1952.
3. Əlizadə H, Hatəmi N. Fars dili, Bakı 1961.
4. Məmmədov Ə.C. Ərəb dili Bakı 1958, Bakı 1962, Bakı 1977.
5. Məmmədov Ə.C. Cahani T. Qarayev M. اللغة العربية, Bakı 1965.
6. Müasir Azərbaycan dili (sintaksis), Bakı 1959.
7. Hüseynzadə M., Müasir azərbaycan dili, Bakı 1963.
8. Баранов Х.К. Арабско-русский словарь, Москва 1962.
9. Бархударов А.С. Штелинг Д.А., Грамматика английского языка, ч. I Внешторгиздат 1964.
10. Борисов В.М. Русско- арбский словарь, Москва 1967.
11. Галкина-Федурок Е.М., Горшкова К.В. Шафнский Н.М. Современный русский язык/ лексикология, фонетика, морфология/, Москва, 1967.
12. Грамматика русского языка, том I, II, Москва 1960.
13. Гранде Б.М., Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении, Москва 1963.
14. Гвоздереv А.Н. Современный русский литературный язык, часть I, II, Москва 1958.
15. Кочалова К.Н., Грамматика английского языка, Москва, 1964.
16. Ковалев А.А., Шарбатов Т.Ш., Учебник арабского языка, Москва, 1960.
17. Миллер Б.В., Персидско-Русский словарь, Москва, 1953.
18. Овчинникова И.К. и Мамедзаде А.К. Учебник персидского языка, часть I, Издательства Московского Университета 1966.
19. Сегаль А.С., Начальный курс арабского языка, Москва, 1962.
20. Семитские языки. Выпуск 2 (ч.2) Москва 1965.
21. Халидов Б.З., Учебник арабского языка, Ташкент 1965.
22. Хашаб А.О., Грамматика арабского языка, С. Петербург 1910.
23. Шарбатов Г.Ш., Современный арабский языка, Москва 1961.
24. Юшманов Н.В., Грамматика литературного арабского языка, Ленинград 1928; Краткая грамматика арабского языка, Издательство Ленинградского университета 1961.
25. عيسى حسن، النحو الوافي، الجزء الثاني، دار المعارف القايرة ١٩٦٦

26. الشيخ مصطفى الغلابي، جمع الدروس العربية، الجزء الأول و الثالث، ١٩٦٣
 27. شرح ابن عقيل على الفية لابن مالك، الجزء الأول، م. السعدة بمصر ١٩٦٤

РЕЗЮМЕ

Существуют различные значения и смысловые оттенки при употреблении глаголов с предлогами. Управление предлогами в арабском языке проявляется только в родительном падеже. Управление глаголов предлогами можно разделить на три группы: 1) управление переходных глаголов с предлогами; 2) управление глаголов имеющих значения винительного падежа с предлогами; 3) управление непереходных глаголов с предлогами;

В зависимости от предлогов, в изменении значения глаголов, значения предлогов играют важную роль. Под влиянием одного и того же предлога, глаголы различного значения теряют прежнее значение и приобретают новые значения, соответствующие этому же предлогу. При употреблении с непереходными глаголами, предлог إلى имеющий значение прибытия и убытия и действия делает их переходными, при употреблении с непереходными глаголами предлог عن имеющий значение действия тоже делает их переходными и в этот момент глагол требует дополнения. В этом случае, если глаголы даже и переходные, формально управляют родительным падежом, в связи употреблением дополнения с предлогами.

SUMMARY

Different meanings and semantic shade joints when used verbs with prefixes. Manage with prepositions in Arabic only develops in the possessive cases. Relationship management of verbs through the prefixes can be divided into three groups: 1) relationship management of transitive verbs with their prefixes; 2) relationship control of verbs of the value of the accusative case with their prefixes; 3) relationship management of intransitive verbs with their prefixes;

Depending on the prefixes, in changing the meaning of the verbs the meanings of their prefixes play an important role. Under the influence of the same prefix, the verbs of various meanings lose their former meaning and acquire new meanings corresponding to the same prefix. When used with intransitive verbs, the prefix إلى that has the meaning of arrival and departure and the situation makes them transitive, when used with intransitive verbs, the prefix عن that has the meaning of the situation also makes them transitive and at this moment the verb requires objects. In this case, if verbs are even transitive, they are formally controlled by the possessive case in connection with the use of their addition objects with prefixes.

RƏYÇİ: dos. N.Əfəndiyeva

Cəfərova Şəfq Binyamin qızı
AZƏRBAYCAN DASTANLARININ DİLİNDƏ TABESİZ MÜRƏKKƏB CÜMLƏ
KONSTRUKSİYALARI VƏ ZAMAN SEMANTİKASI

Zamandan kənar hadisə olmur. Hər bir olay hər hansı bir zaman kəsiyində baş verir. Cəmiyyət olmadan dil ola bilməz. Dil baş verən hadisələrin və ya var olan hər hansı bir məfhumun, əşyanın ifadəsi üçün yararlıdır. Ən elementar vəziyyətdən inkişaf edərək mükəmməl bir kommunikativ vasitəyə çevrilən dil onu yaradan xalqın düşüncə və mədəni səviyyəsi ilə açıq şəkildə əlaqəlidir. Müasir durumuna baxanda çağdaş türkcəmizin hansı pillələrdən keçdiyi və nə şəkildə inkişaf edərək bu günə gəlmiş olduğunu düşünürük. Dilin bütün incəliklərini özündə daşıyan Azərbaycan xalq dastanları dilin həm xəlqi, həm də ədəbi tərəflərinin mühafizəkarıdır. Dilin zamanla dəyişikliyə uğraya bilməsi məlum məsələdir və nəzərə alsaq ki, dilin ən gec dəyişən quruluşu dilin qrammatik quruluşudur, onda sintaktik konstruksiyaların zamanla hansı biçimdə, nə şəkildə inkişaf etməsi və formal-semantik baxımdan nə cür formalaşması araşdırılmağa dəyər məsələdir. Azərbaycan xalq dastanlarının sintaktik quruluşu dastanın yarandığı dövrdə var olan dilin inkişaf səviyyəsini nümayiş etdirir. Daha çox canlı danışq dilinə yaxın olan bu ədəbi nümunələrin dilində olan sintaktik konstruksiyaların struktur və semantik tərəfləri də rəngarəngdir.

Əlaqə - sintaktik vahidlərin hər birində mövcuddur. Geniş anlayışa malikdir. Struktur-forma bağlılığı komponentlər arasındakı semantik-məna bağlılığının da yaranması üçün labüddür. Dastan dilində də qəliblənmiş cümlə konstruksiyaların komponentləri arasında zaman semantikasi müxtəlif formalarda özünü göstərir.

Dastan dilində tabesiz mürəkkəb cümlənin struktur-semantik xüsusiyyətləri araşdırmamızın əsas obyektidir. Dastan dilində mürəkkəb cümlənin komponentləri semantik, qrammatik və fonetik vasitələrlə əlaqələnir. "Tabesiz mürəkkəb cümlənin xarakter xüsusiyyəti komponentlərin qarşılıqlı əlaqəsindədir". (9;18). Tabesiz mürəkkəb cümləni təşkil edən komponentlərin semantik əlaqələnməsi, komponentlərin qoşulma ardıcılığı, komponentləri əlaqələndirən bağlayıcılar və bağlayıcı birləşmələr, qrammatik vasitələr, zaman uyğunmaları, paralellik, vahid intonasiyaya tabe olması və s. bu kimi vasitələrdir. Tabesiz mürəkkəb cümlələrin təsnifi zamanı ilk növbədə məna əlaqəsi nəzərə alınmalıdır. Doğrudur, strukturdan kənar semantika olmaz. Semantikanı ortaya çıxaran da məhz komponentlərin strukturunu formalaşdıran dil vasitələridir. Tabesiz mürəkkəb cümlələrin təsnifi Azərbaycan dilçiliyində, əsasən, məna görə aparılmışdır. Bəzi tabesiz mürəkkəb cümlələr zamana, digər bir qismi isə qarşılıqlı münasibətə əsaslanaraq təsnif edilmişdir. Belə anlaşıla bilər ki, zaman və ardıcılıq əlaqəsində komponentlər zamana görə əlaqələnir, qarşılıqlaşdırma, səbəb-nəticə, aydınlaşdırma əlaqələrində isə zamanca əlaqədar olurlar. Bəs dastan dilindəki tabesiz mürəkkəb cümlə konstruksiyalarının komponentləri arasında zaman semantikasi nə cür formalaşır?

Azərbaycan xalq dastanlarının dilində tabesiz mürəkkəb cümlələr müxtəlif struktura malikdir. Bəzən komponentləri bir birinə bağlayan qrammatik-formal vasitələr semantikanı daha aydın şəkildə müəyyənləşdirməyə imkan yaratsa da, bir sıra hallarda yalnız komponentlərdəki məzmunla semantikanı təyin etmək məcburiyyətində qalırıq. Ədəbi dildən daha çox xalq danışq dilinin incəliklərini daşıyan xalq ədəbi nümunələrinin özünəməxsus konstruksiyaları onların komponentləri arasında məna əlaqələrini tapmağı daha da çətinləşdirir. Komponentlər arasında bəzən bir, bəzən də bir neçə semantika var olur. Lakin hansı semantik xüsusiyyətin daha dominant olduğu ya qrammatik bağlılıqla, ya da komponentlərin məzmunu ilə ortaya çıxır. Tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentləri arasında hansı məna əlaqəsinin olmasından asılı olmayaraq zaman çaları mövcuddur. Bəzən zaman çaları əlaqə formasına yüksəlir, bəzən isə sadəcə çalar şəklində də qalır. Nümunəyə baxaq: *Oğlanın qırq gündə yarası önəldi, sapsaq oldi; Nə oğlan yenər, nə buğa yenər.; Adını verdim, yaşını Allah versin...*

"Kitabi- Dədə Qorqud" dastanının dilindən götürülmüş bu nümunələrin təhlilinə baxaq. Hər üç nümunədə zaman məzmunu var, lakin məsələ hansı konstruksiyada zaman semantikasının dominant olmasıdır. Birinci cümlədə ilk komponentlə ikinci arasında zaman fərqi var, birincisi hadisənin baş verməsinə görə daha əvvəldir. Lakin burda zamanla yanaşı bir semantika da var ki, bu da birinci hadisənin ikinci hadisənin baş verməsi üçün səbəb olmasıdır. Deməli, birinci cümlə üçün zaman semantikasından əlavə zamana görə daha əvvəl olan hadisə, sonrakı hadisənin səbəbi, zamanca sonra baş verən hadisə isə birincinin nəticəsidir. Digər cümlədə isə zaman semantik cəhətdən təkdir və komponentlər arasında əlaqə yaradıb. Doğrudur, birinci cümlədən fərqli olaraq ikinci konstruksiyanın strukturunu formalaşdıran inkarlıq bağlayıcıları semantikanı mübahisəsiz müəyyənləşdirir. İkinci konstruksiya zaman əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlədir. Üçüncü tabesiz mürəkkəb cümlə konstruksiyasında məsələ bir az fərqlidir. Burada formal qrammatik vasitələr artırmaqla semantikanı müəyyənləşdirmək mümkündür. Cümlələrin komponentləri arasında yenə zaman semantikasi var, lakin fərq onların komponentlərinin qarşılıqlı əlaqə münasibətindədir. Zaman semantikasi bu cümlədə bölüşdürmə münasibətindədir. Deməli, dastan dilindəki tabesiz mürəkkəb cümlə konstruksiyalarının komponentləri arasında zaman semantikasi sadalama və ardıcıl şəkildə təzahür edir. Dastan dilindəki tabesiz mürəkkəb cümlə konstruksiyalarını eyni zamanlı, ardıcıl zamanlı sadalama şəklində qruplaşdırmaq olar. Dastan dilində tabesiz mürəkkəb cümlə konstruksiyalarının daha mürəkkəb formalarına da təsadüf edilir. Təbii ki, struktur mürəkkəbləşdikcə, semantika da bir o qədər qovuşuq olur. Mürəkkəb cümlə konstruksiyalarında bağlayıcılar semantikanın müəyyənləşməsində əsas rol oynayır. "Bağlayıcıların rolu ondan ibarət olur ki, onlar mürəkkəb cümlənin hissələri arasındakı münasibətlərin dərk edilməsində çoxyozumluluğa imkan vermir, bu halın qarşısını kəsir və hissələr arasında struktur-qrammatik münasibətləri konkretləşdirməyə xidmət göstərir" (1;165).

Aşağıdakı nümunəyə baxaq:

Kürdoğlu, mana qırx gün möhlət ver, hazırlaşım, sonra gəlib apararsan (Sehri və Mehri).

Nümunə danışıq dilində tez-tez istifadə olunan strukturdadır. İkinci cümlə əlavə şəkildə olsa da, cümləyə daxil olma şəkli orijinal bir struktur yaradır. Maraqlıdır ki, üçüncü cümlə birinci cümlənin bir parçasıdır, yəni həmcins xəbərlə sadə geniş cümlədir. Zaman zərfinin köməyi ilə ardıcıl zamanlı hadisəyə çevrildiyi daha aydın görünür. (*Kürdoğlu, mənə qırx gün möhlət ver, sonra gəlib apararsan*). Lakin, ikinci cümlə artıq tamamilə müstəqil qrammatik əsasla malik müəyyən şəxslə müxtəsər cümlə kimi konstruksiyaya daxil olur və bütün semantikanı və strukturunu dəyişir və ardıcıl zamanlı tabesiz mürəkkəb cümlə yaradır və həmin cümlənin yerini dəyişmək məna və formal cəhətdən müşkül olur. Həm özündən əvvəlki, həm də özündən sonrakı tərəflə ardıcıl zamanlı semantik əlaqə yaradır. Dastan dilində semantik xüsusiyyətlərin müəyyənlişməsində təkrarların da rolu böyükdür. Təkrarlar dilin sintaktik struktur ilə əlaqədar olur. Musa Adilov təkrarların rolu haqqında yazır: “Təkrarlar bəzən qədim ifadə tərzində dildə qaldığı kimi, bəzən müəyyən tarixi etnoqrafik realilərlə əlaqədar olaraq, bəzən analoji üsul ilə əmələ gələrək, bəzən tərcümə nəticəsində, bəzən fərdi yaradıcılıq ilə bağlı olaraq, bəzən daha geniş konkret ifadələrin ixtisarı, mücərrədləşmə nəticəsində, bəzən üslubi-estetik tələblərdən dolayı və s. dildə özünü göstərir. (2;187). Struktura xidmət edən təkrarlarla dolayısi ilə də mənaya təsir göstərir. Bəzən sırf təkrarlar vasitəsi ilə yeni semantika yaranır və informasiya qətiləşir. Nümunəyə baxaq: *Çiçək nədi, yemiş nədi, bar nədi. (Tahir və Zöhrə).*

Bəzən dastan dilində tabesiz mürəkkəb cümlə konstruksiyalarının struktur-semantik əlqələnməsinə xidmət edən ellipsis və yaxud sıfır leksik təkrarlara da rast gəlinir. Bu dil hadisəsi bəzən strukturda formal dəyişikliyə səbəb olsa da, semantikaya o qədər də təsir göstərə bilmir. Nümunəyə baxaq:

Şəhərdə bir gözəl imarət var, imarətin içində də bir gözəl qız. (Mahmud və Ağca) Cümlələr arasında eyni zamanlı semantika var. Lakin bəzən ellipsis hadisəsi həm strukturda, həm semantikada qarışıqlığa səbəb olur. Bu hal, əsasən, tabeli mürəkkəb cümlələrdə olur. Nümunə:

Əmrah baxdı ki, Səlbinaz ondan küsüb.; Əmrah baxdı ki, bir dəstə qız çəmənliyə seyrə çıxıb.

Lakin məna-semantik cəhətdən cümlə məzmununda yarımqıçlıq var. Əslində cümlənin bir xəbəri ellipsisə uğrayıb və əlaqələnmə semantik cəhətdən qırılıb. Məsələn:

Əmrah baxdı, gördü ki, Səlbinaz ondan küsüb. Əmrah baxdı, gördü ki, bir dəstə qız çəmənliyə seyrə çıxıb.

Cümlə isə əslində yuxarıdakı şəkildə qurulmalı idi.

Ancaq dastan dilində canlı danışıq dilində olduğu kimi lokanizmiyə meyillilik bu cür konstruksiyaların yaranmasına səbəb olur. Tabesiz mürəkkəb cümlələrin konstruksiyalarının semantik xüsusiyyətlərini təhlil edərkən, bəzən zaman uzlaşmalarının olmasının zəruri olmadığı cümlələrə də rast gəlinir. Bu cür hallara qoşulma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə də rast gəlinir. Bu cümlələrin birinci hissəsi əlavə məlumat şəkildə ikinci bir komponentə qoşulur, birləşən komponentlər də vahid intonasiyaya tabe olur. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanından götürülmüş nümunəyə baxaq:

Oğlanın anası əmcəğini bir sıqdı, südü gəlmədi, İki sıqdı, südü gəlmədi, Üçüncüdə kəndiyə zərb elədi, qanı horladı. Sıqdı, südü qarışıq qan gəldi. Cümlələr hər biri tabesiz mürəkkəb cümlə konstruksiyalarıdır. Hər birində zaman semantikasi ardıcıl şəkildə nəzərə çarpır. Lakin konstruksiyalar arasında ardıcıl zamanlıqdan əlavə, üçüncü cümlə ilə dördüncü cümlə arasında həm də səbəb- nəticə semantik bağlılığı da mövcuddur. Mikromətn şəkildə olan bu nümunədə leksik təkrarlar semantik əlaqələnməni daha da bəlişgənləşdirir.

Azərbaycan dastan dilində tabesiz mürəkkəb cümlə konstruksiyalarında cümlə üzvləri eyni tərkibdə, eyni ardıcılıqla da tərtib oluna bilər. Bu da onların komponentləri arasında semantik əlaqələnməyə yardım edir. Buna əlavə olaraq struktur- semantik xüsusiyyətlərin qarşılıqlı şəkildə qurulmasına həm sintaktik paralellər, həm təkrarlar, həm determinantlar, həm də inversiya, ellipsis hadisəsi və s. bu kimi dil hadisələri köməkçi olur.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1998
2. Adilov M.İ. Azərbaycan dilində təkrarlar sistemi., fil. elm dok. dis. Bakı, 1967
3. Azərbaycan məhəbbət dastanları. Bakı: Elm, 1979
4. Azərbaycan məhəbbət dastanları. Bakı: Yazıçı, 1980
5. Azərbaycan xalq dastanları. II cild. Bakı: Azərbaycan dövlət nəşriyyatı, 1961
6. Bayramov H.A. Müasir Azərbaycan dilində tabesiz mürəkkəb cümlələr. Bakı: Maarif, 1960
7. Əliyev Y. Kitabi- Dədə Qorqud və bədii mətnin struktur-semantik təşkili. Bakı, 2005
8. Kitabi- Dədə-Qorqud. Bakı: TEAS Press, 2016
9. Müzəffəroğlu T. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlənin struktur semantikasi. Bakı: Azəməşr, 2002
10. Zərbəliyev İ.S. Müştərik üzvlü tabesiz mürəkkəb cümlələr. “ADU-nun elmi əsərləri (dil və ədəbiyyat seriyası). Bakı, 1970, №4

Açar sözlər: *sintaktik konstruksiyalar, tabesiz mürəkkəb cümlələr, zaman əlaqəsi, formal və semantik bağlılıq*

Key words: syntactic constructions, dependent compound sentence, time relationship, formal and semantic affiliation.

Ключевые слова: синтаксические конструкции, зависимое составное предложение, временные отношения, формальная и семантическая принадлежность

Dependent compound sentence constructs and time semantics in the language of Azerbaijani epics SUMMARY

The main feature of the dependent compound sentence in the language of Azerbaijani epics is that the

components of the structures are in mutual relationship. However, this subordination is derived from the mutual commitment of sentences which are legally equivalent. As we have seen, the connection and attitude between the components of the complex compound sentence structures is different. Time semantics can be either relation, or sense of meaning. Syntactic parallels, repetitions, determinants, and inversion, ellipse, etc. such language events are helpful in the mutual understanding of the structural and semantic features of the subtle complex sentences with semantics in the Epic language.

**Конструкции зависимых составных предложений и семантика времени
на языке азербайджанских эпосов
РЕЗЮМЕ**

Главная особенность зависимого составного предложения на языке азербайджанских эпосов заключается в том, что компоненты структур находятся во взаимоотношениях. Однако это подчинение происходит от взаимной приверженности предложений эквивалентов.

Как мы видели, связь и отношение между компонентами сложных составных структур предложений различны. Временная семантика может быть либо отношением, либо смыслом. Синтаксические параллели, повторения, детерминанты и инверсия, эллипс и т. д. такие языковые события полезны для взаимопонимания структурных и семантических особенностей сложных предложений с семантикой в эпическом языке.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

Allahverdiyeva Aytən Fərman qızı

N.XOSROVUN “SƏFƏRNAMƏ” ƏSƏRİNDƏ ÇOXMƏNALI SÖZLƏR

Bir sözün ilk mənasından əmələ gələn yeni mənalar onun məna çalarlığı adlanır. Müxtəlif məna çalarlığına malik olan sözlərə isə çoxmənalı (polisemantik) sözlər deyilir. İfadə etdiyi müxtəlif məna çalarlığına görə çoxmənalı sözlər eyni deyildir. Söz onun geniş və ya məhdud mənada işlənməsindən asılı olaraq, çox və ya az məna çalarlığına malik olur. Çoxmənalı sözlərdə məna çalarlığı nə qədər çox olursa olsun, bunlardan biri mütləq onun ilk həqiqi-müstəqim mənasını təşkil edir, başqa mənaları isə ilk mənaya az və ya çox yaxın olduğuna baxmayaraq, onun sonradan törəmiş olan mənaları kimi özünü göstərir. Çoxmənalı sözlərdə sözün əsas mənası həqiqi, ikinci və sonrakı mənaları isə məcazi məna adlanır. Fars dilində çoxmənalı sözlər- کلمت چند معنایی adlanır. “Səfərnamə”də çoxmənalı sözlərin işlənmə məqamları çox deyil. Çox olmasa da bu sözlərin araşdırılması maraqlı faktları üzə çıxardı.

1. عظیم sözünün ifadə etdiyi mənalar.

Ərəb dilində عظم [əzumə] kökündən düzələn bu söz fars dilində عظم [ozm və ezəm] şəklində tələffüz olunur və “əhəmiyyət, qüdrət, şöhrət, məğrurluq” mənalarını daşıyır. Həmin söz فعيل sxemində sifət yaradaraq Azərbaycan dilinə “böyük, nəhəng, əhəmiyyətli, hörmətli” kimi tərcümə olunur.

عظیم sözü “əzəmətli” mənasında.

درگاهی عظیم بر کشیده است بطاقی سنگین. (2,10)-Qapının başında daşdan əzəmətli bir tağtavan ucalır. (1,24)

بعد از آن طاقی عظیم بر بالای آن طاقها ... ساخته اند. (2,19)

Ondan sonra o tağların üstündə başqa bir əzəmətli tağ da düzəldilib. (1,30)

عظیم sözü “çox” mənasında (“çox” say mənasında deyil).

اهل شهر عظیم توانگر بودند در آنوقت که آنجا بودم. (2,77)-Mən orada olanda şəhərin sakinləri çox dövlətli idilər. (1,77)

میان جامع و این نشت ساهره وادی است عظیم ژرف. (2,30)-Məscidlə Saherə çölünün arasında çox dərin bir dərə var. (1,40)

عظیم sözü “böyük” mənasında.

Bir az yuxarı gedəndən sonra (2,28)

چون مقداری بالا رقیم صحرائی عظیم در پیش آمد. (1,38)

Yusif günbəzi ilə məqbərə (2,48)

arasında böyük bir qəbiristan var. (1,55)

عظیم sözü “uca, hündür” mənasında.

بارہ ای عظیم بود از سنگ سفید بر شده هر سنگی مقدار پانصد من. (2,10)

Hər biri beş yüz mən ağırlığında ağ daşdan uca bir divar çəkilmişdi. (1,23)

Konteksdə söhbət şəhəri düşmən hücumundan müdafiə etmək üçün tikilən qala divarından gedir. Ona görə də bu cümlədəki عظیم sözü “hündür, uca” kimi tərcümə olunur.

عظیم sözü “bol, gur” mənasında.

O kişi dedi ki, bu kəhrizdən (2,141)

gur (bol) su axır. (1,126)

عظیم sözü təkcə bir yerdə yanaşma əlaqəsi ilə düzələn mürəkkəb söz yaratmışdır.

گفتند ایشان ده هزار مرد بودند عظیم هیکل. (2,66)-Dedilər ki, onlar on min iri bədənli, cüssəli adamlardır. (1,70). Cümlədəki عظیم

قوی هیکل، قوی هیکل، قوی هیکل

sözlərinin mənasına uyğun gəlir.

2. سۆزünün ifadə etdiyi mənalar.

دərəcə sözünün lüğətdə “səviyyə, dərəcə, növ, kateqoriya, nişangah(silahda)” kimi mənaları var. “Səfərnamə” əsərində göstərilənlərdən “dərəcə”, səviyyə” mənalarına rast gəlinir. Bu mənələrdən əlavə dərəcə sözü “pilləkən” və “dəfə, qat” mənalarında da işlənmişdir.

این مرد در شعر و ادب بدرجه ایست که ... در این عصر کسی بیایه ی او نبوده است. (2,16)

Bu adam şeirdə və ədəb elmlərində elə yüksək bir dərəcəyə çatmışdır ki, bu əsrdə hələ heç kəs onun səviyyəsində olmamışdır. (1,28)

هر طعام و میوه و ماکول که در عجم دیده بودم همه آنجا موجود بود بل بصد درجه بیشتر. (2,17)

Mənim Əcəmdə (İranda) görə bildiyim bütün növlərdən olan yeməklər, meyvələr və ərzaqlardan burada da var, bəlkə də oradakından yüz dəfə (qat) çoxdur. (1,30)

Məscidə daxil olmaq istəyən hansı səmtədən gəlirsə on üç (2,15)

pilləkən yuxarı qalxmalıdır. (1,28)

دərəcə sözü növbəti misalda cəm formada işlənmişdir.

دامن کوه را همچون درجات بزرگ کرده اند و سنگها بترتیب رانده. (2,98)-Dağın ətəyini pilləkənvari qazıb onların üzərinə cərgə ilə

daşlar döşəyiblər. (1,92)

Hər üç nümunədə azdan çoxa, aşağıdan yuxarıya “artım, hərəkət” mənaları var. Çoxmənalı sözlərin xüsusiyyətlərindən biri budur ki, bu cür sözlər arasında müəyyən əlaqə, bağlılıq olur. Həmin əlaqə, rabitə verilən nümunələrdə bariz şəkildə özünü göstərir.

دərəcə, “qabıq, “xəz” mənaları var. Əsərdə “dəri” və “qabıq” mənaları daha çox işlənir.

چون دهن تمام بیرون آید درخت خشک میشود و پوستی سطر برایش. (2,70)-Yağı tamam süzüləndə ağac quruyur və onun qalın qabığı olur. (1,72)

یک عدد پوست گاو آورده بودند از حبشه که همچو پوست پلنگ بود و از آن نعلین سازند. (2,74)

Həbəşistandan bir ədəd öküz dərisi gətirmişdilər ki, o pələng dərisinə bənzəyirdi və ondan yüngül ayaqqabı tikirdilər.(1,75)

Növbəti misalda bu söz سیاه sözü ilə birləşərək mürəkkəb sifət yaratmışdır.

. مردم آنجا (نوبه) سیاه پوست باشند. (2,54)-Oranın (Nuba vil.) camaatı qaradəriliyədir.

استخوان sözü “sümük”, “çəyirdək”, arxaizm kimi “tayfa, “ailə, tayfa başçısı” mənalarına malikdir. “Səfərnamə” əsərində bunlardan yalnız “sümük” və “çəyirdək” mənaları işlənmişdir.

. زنی از مالداران بصره بفرمود تا چهار صد کشتی بساختند و همه پر استخوان خرما کردند. (2,133)

Bəsrənin dövlətli qadınlarından birinin tapşırığı ilə 400 gəmi qayırır və onları xurma tumları ilə doldururlar.(1,118)

. آنجا استخوان حیوانات بحری بسیار دیدیم. (2,26)-Orada çoxlu dəniz heyvanları sümüyü gördük.(1,37)

Bu söz درشت sözü ilə bir yerdə işlənərək mürəkkəb sifət əmələ gətirir.

. مردم سیاه پوست و درشت استخوان باشند. (2,59)-Oranın əhalisi qaradərili və irisümüklüdür.(1,64)

عزيز sözü ərəb dilində عز [əzzə] kökündən olub, “güclü olmaq; ”nadir, əlçatmaz, qiymətli olmaq” kimi mənalara malikdir. Bu kökdən فعیل sxemində عزیز-sifəti yaranmışdır. عزیز-sözünün lüğətdə “əziz, doğma, hörmətli; Allah-təalının epitetlərindən biri kimi “dahi, güclü, hər şeyə qadir; nadir, qiymətli” mənaları var.

“Səfərnamə”də bu söz aşağıdakı mənalarda işlənmişdir.

“Müqəddəs, əziz”

. هفتصد و اند چراغ در وی (در مسجد) میافروزد در شبهای عزیز. (2,73)-Müqəddəs, əziz axşamlarda, gecələrdə məsciddə təxminən 700 şam yandırılır.(1,74)

“Baha, qiymətli”.

. آنجا کنج اندک باشد و روغنش عزیز. (2,76)-Orada küncüt az olduğundan onun yağı bahadır. (1,77)

زمین sözünün lüğətdə “torpaq; Yer kürəsi; yer, ərazi; çox az halda işlənən “ölkə, dövlət” mənaları var. “Səfərnamə” əsərində bu söz aşağıdakı mənalarda işlənmişdir.

“Döşmə” mənasında.

. زمین خانه را (کعبه را) فرش از رخام است همه سپید. (2,108)-Evin (Kəbənin) döşəməsi başdan-başa ağ mərmərdəndir.(1,99)

“Sahə” mənasında.

. خانه ای که زمین وی بیست گز در دوازده گز بود بیانزده دینار مغربی باجارت داده بود. (2,63)

Sahəsi 20 gəzin 12 gəzə nisbətində olan mənzili 15 Məğrib dinarına kirayəyə vermişdi. (1,68)

“Torpaq” mənasında.

. یکی که امیر عدن بود و او را پسر شاد دل میگفتند آبی در زیر زمین بمکه آورده بود. (2,100)

Şaddil oğlu deyilən bir Ədən əmiri yerin (torpağın) altı ilə Məkkəyə su çəkirmişdi. (1,94)

“Dib” (dənin dibi) mənasında.

. Bir çox binalar suyun içindədir, gölün dibi daşdır. (1,35)

“Ölkə” mənasında.

. مردم آن زمین (ولایت نوبه) همه ترسا باشند. (2,91)-Oranın (Nuba vil.) əhalisinin hamısı xaçpərəstlərdir.(1,87)

. بارانها آمد و در زمین حجاز طعام فراخ شد. (2,85)-Yağışlar yağdı və Hicaz torpağında məhsul bollaşdı.(1,83)

“Dünya, aləm” mənasında.

. من فراوان شهرها دیدم ... مثل شهر آمد هیچ جا ندیدم که بر روی زمین چنان باشد. (2,12)

Mən çox şəhərlər görmüşəm, lakin yer üzündə (dünyada) Amid şəhəri kimisini heç yerdə görməmişəm.

نزدیک sözünün ifadə etdiyi mənalar.

Lüğətdə نزدیک sözünün “yaxın (məsafə və münasibət), yaxından, yanında, ...nəzərində, ...gözündə, ...görə, təxminən” mənaları var. “Səfərnamə” əsərində bu söz aşağıdakı mənalarda işlənmişdir.

“Yaxın” mənasında.

. این کتیب عظیم بر سر این دوازده ستون که بصخره نزدیک است. (2,41)-Səxrənin yaxınlığında yerləşən bu əzəmətli günbəz bu on iki sütunun üstündə dayanır.(1,49)

“Yanına” mənasında.

. چون بنزدیک یاران و اصحاب آمد یکی از ایشان شعری میخواند. (2,2)

Dostlarımın və qohumlarımın yanına gələndə onlardan biri şeir oxuyurdu.(1,17)

“Arasında” mənasında.

. Bu qübbəyə yalnız haqq, ədalət işi görənlər yaxınlaşa, toxuna, əl vura bilərlər və bu fikir alimlər arasında çox geniş yayılıb.(1,51)

“... görə, ... üçün” mənasında.

. صد من خرما نزدیک ایشان ملکی بود. (2,121)-Onların təsəvvüründə (onlara görə) yüz mən xurma böyük dövlət hesab olunurdu.(1,108)

جامه sözünün ifadə etdiyi mənalar.

جامه sözünün lüğətdə “paltar, don, parça” mənaları var. Çoxmənalı söz kimi əsərdə “paltar” və “Kəbənin örtüyü” mənalarında işlənmişdir.

“Paltar, geyim” mənasında.

. سلطان همه را جامه پوشانید و اجری داد. (2,85)-Sultan hamıya paltar və xərclik verirdi. (1,83)

“Kəbənin örtüyü” mənasında.

. بقرار معهود هر سال دو نوبت جامه ی کعبه بفرستادی. (2,82)-Sultan adəti üzrə hər il Kəbəyə iki dəfə məhməl (Kəbənin

örtüyü) göndərir.(1,81)

Başqa bir misal.

.بدان پوشیده بود سپید بود. (2,110)-Kəbənin örtüyü ağdır.

رسول sözünün ifadə etdiyi mənalar.

Bu sözün lüğətdə “peyğəmbər, elçi, xəbərgətirən, carçı, xidmətçi, müjdəçi, kuryer” mənaları var. Əsərdə “elçi; peyğəmbər; və “bələdçi” mənalarında işlənmişdir.

“Bələdçi” mənasında.

.از آنجا با رسولی برقم تا برکری. (2,8)-Oradan da bir bələdçinin köməyi ilə Berkriyə gəldik. (1,22)

“Peyğəmbər” mənasında.

.از جار تا مدینه ی رسول صلی الله علیه وسلم سه روز راه است. Cardan peyğəmbərin-ona Allahın xeyir-duası və salamı olsun-şəhəri Mədinəyədək üç günlük yoldur.

“Elçi” mənasında.

.بعد از آن قیصر رسولان فرستاد و هدایا و خنمتهای بسیار کرد. (2,50)-Sonra Rum qeysəri elçi göndərdi və çox böyük hədiyyələr bəxş etdi.(1,57)

Beləliklə də, toplanmış materiallara əsasən nəticə olaraq deyə bilərik ki, “Səfərnəmə” əsərində çoxmənalı isimlərin işlənmə məqamları digər nitq hissələrinə nisbətən çoxdur. Çoxmənalı sözlərin söz yaradıcılığında rolu böyükdür. Sözün çoxmənalılıq imkanı dilin ayrılmaz cəhəti kimi sözün müxtəlif məndə müxtəlif mənalılığını, digər tərəfdən isə, sözün müxtəlif leksik mənalarını bir-biri ilə, yəni əsas mərkəzlə əlavə mənaları əlaqələndirmək deməkdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1.Nasir Xosrov. “Səfərnəmə”(fars dilindən şərhli tərcümə fil.elm.dok.Tahir Məhərrəmovundur). ”Elm” nəşriyyatı, Bakı:1977, 180səh.

2. سفرنامه نصر خسرو قبادینی به تصحیح و تعلیقات م. غنی زاده. انتشارات منوچهری 1372.

3.Ю.А.Рубинчик. Персидско-русский словарь. Москва, изд. »Русский язык», 1985 (I том).

4.Ю.А.Рубинчик. Персидско-русский словарь. Москва, изд. »Русский язык», 1985 (II том).

Açar sözlər: Nasir Xosrov, “Səfərnəmə”, leksika, çoxmənalı sözlər.

Ключевые слова: Насир Хосров, «Сафарнаме», лексика, многозначные слова.

Key words: Naser Khosrov, ”Safarnameh”, lexicon, polysemantic words.

Резюме

В статье исследуются многозначные слова в произведении Насира Хосрова «Сафарнаме».

Summary

Polysemantic words are investigated in article deals with the work “Safarnameh” by Naser Khosrov.

Rəyçi: dos.S.Abbasova

İlyash Elmira Nosu qızı

ALMAN DİLİNDƏ İSİMLƏRİN CİNSİNİN TƏYİNİ

Alman dilində xüsusi isimlər istisna olmaqla bütün isimlər artiklla işlənir. Artikl sözün qarşısında durur və ismin cinsini, halını, bəzən də sayını bildirir. Kişi cinsli isimlərin artikli *der*, qadın cinsli isimlərin artikli *die*, orta cinsli isimlərin artikli isə *das*-dır.

Bəs isimlərin cinsi nəyə əsasən təyin edilir?

İsimlərin cinsi mənaca və formaca təyin edilir.

Kişi cinsinə hansı sözlər aiddir? Hansı isimlərin – sözlərin qarşısında *der* artikli işlənir?

Mənaca

1) Kişi cinsinə aid olan şəxslər: məs: *der Mann* – kişi, *der Sohn* – oğul, *der Vater* – ata, *der Bruder* - qardaş və s.

2) Kişi cinsinə aid olan heyvanlar: *der Bar* – ayı, *der Löwe* – şir, *der Elefant* – fil və s.

3) İlin fəsiləri: *der Winter* – qış, *der Sommer* - yay, *der Herbst* – payız, *der Frühling* – yaz.

Aylar: *der September*, *der Oktober*, *der November*, *der Dezember*, *der Januar*. *Der März*, *der April*, *der Mai*, *der Juni*, *der Jule*; *der August*.

4) Sutkanın hissələri: *der Tag* - gün, *der Morgen* -səhər, *der Mittag*-günorta, *der Nachmittaq* –nahardan sonra, *der Abend* -axşam, amma müstəsna olaraq *die Nacht* – gecə.

Göy cisimləri: *der Stern* – ulduz, *der Mond* – ay, *der Mars* və s. Müstəsna olaraq *die Venus*.

Cəhətlər: *der Süden* – cənub, *der Osten* – Şərq, *der Westen* – qərb, der

Dağ adları: *der Ural*, *der Harz*, *der Regen*, *der Schnee*.

Pul vahidləri: *der Rubel*, *der Pfennig*, *der Dollar* və s. amma *die Kopeke*, *die Mark*.

Formaca

1. Fel kökündən yaranan isimlərin əksəriyyəti əsasən (kök saiti dəyişmək yolu ilə) məs: *der Gang* (*gehen*) – gediş, *der Schritt* (*streiten*) – addım, *der Sprung* (*springen*) – sıçrayış, tullanma. Kök saiti dəyişməməklə: *der Beginn* (*beginnen*) – başlanğıc, *der Lauf* (*laufen*) – qaçış, yürüş.

2. Aşağıdakı şəkilçilərlə bitən isimlər:

- er, - der *Flieger* (təyyarəçi);

- *ner* der *Redner* (natiq)

- ler, - der *Küntler* (rəssam);

- el – der *Flügel*(qanad)

- ling – der *Jüngling* (gənc).

3. Xarici mənşəli, qarşılıqlı şəkilçilərlə bitən isimlər:

- at – der *Soldat*;

- et der *Athlet*;

- ant-der *Aspirant*;

- ent – der *Student*;

ã-der *Revolutionär*;

- eur – der *Monteur*,

- der *Ingenieur*;

- der – der *Pionier*, der *Offizier*;

- ist der *Kommunist*, der *Sozialist*

- or – der *Professor* və s.

Amma – *er* və –*el* həmişə şəkilçi olmur. Bəzən onlar söz kökünün tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Bu cür isimlər ya abstrakt mənə daşıyır, ya da əşya adları olur və hər bir cinsdə ola bilər. Məs: *der Sommer* – yay, *der Winter* – qış, *das Alter* – yaş, *das Fenster* – pəncərə, *das Feuer* – alov, *das Muster* – nümunə, *das Wasser* – su, *das Zimmer* – otaq, *die Butter* – yağ, *die Feder* – pero, *die Tafel lövhə* və s. Qadın cinsinə aiddir:

Mənaca

1. Qadın cinsinə aid şəxslər: *die Frau* – qadın, *die Tochter* – qız (ananın qızı): amma *das Mädchen* – qız, gənc qız.

Qadın cinsli heyvanların adları: *Die Kùh* – inək, *die Katze* – pişik, amma *das Huhn* – toyuq, *das Schaf* – qoyun müstəsnaadır.

2. Əksər ağac və gül adları: *die Tanne* – şam ağacı, *die Linde* – cökə ağacı, *die Rose* – qızılgül, *die Tulpe* – die *Birne* – armud, *die Kirsche* – gilə, amma *der Apfel* – alma, *der Persich* (şaftalı) müstəsnaadır.

3. Kosmik gəmi və təyyarələrin adları: *die Rußland*, *die Odessa*, *die Tu*, *die Wostok*, *die Salut*.

Formaca

1) in – şəkilçili isimlər: *die Lehrern* – müəllimə, *die Bärin* – ayı (dişi); - ung – *die Bildung* – təhsil, - *die Freiheit* – azadlıq; - keit – *die Tapferkeit* – cəsurluq; shaft – *die Gesellschaft* – cəmiyyət;- ei – *die Bäkeri* -

2) Xarici mənşəli qarışıq isimlər: - ie – *die Theorie* – nəzəriyyə; - tät – *die Universität*; ur – *die Kultur*. (Vurğu şəkilçinin üzərinə düşür). Orta cinsə aiddir:

Mənaca

1. Uşaq və yeniyetmə adları və heyvanların balası:
das Kind – uşaq, das Lamm (quzu)
2. Əksər ölkə adları: (das) Rußland, (das) Polen, (das) Deutschland, (das) England, (das) Belgien, (das) Frankreich, (das) Italien, (das) Spanien, (das) China.
Amma aşağıdakı ölkə adları qadın cinsinə aiddir.
(die) Sovietunion, Die Deutsche, Demokratische Republik, die Bundesrepublik Deutschland, die Schweiz, die Mongolei, die Tschechoslowakei, die Türkei. Kişi cinsinə aid olan ölkə adları da var: der Sudan, der İran, der Irak.
3. Şəhər adları: das Moskau, das Warschau, das Prag, das Berlin, das Paris, das London.
4. Metal və başqa kimyəvi elementlərin adları: das Eisen – dəmir, das Uran, - uran, amma der Stall – polad.

Formaca

- 1) Aşağıdakı şəkilçilərlə bitən isimlər orta cinsə aid olur.
 - chen – Kätzchen (pişikciyöz)
 - lein – das Tischlein (balaca stol), das Büchlein – kitabça, das Bächlein – kiçik çay və s.
 - tel das Drittel -, das Viertel , das Zehntel - və s.
- 2) Xarici mənşəli şəkilçilərlə bitən isimlər:
 - (i)um, - ment. Das Studium, das Parlament.

Yuxarıda sadalananlardan başqa alman dilində elə şəkilçilər var ki, bu şəkilçilər hər hansı bir cinsə aid olmur, əksinə bir şəkilçi hər üç cinsə aid ola bilər.

Məs: - e kişi, qadın və orta cinsli isimlərdə rast gəlinə bilər.

der Russe – rus, die Wärme - istilik,
das Gebäude – bina

- nis şəkilçisi orta və qadın cinsli isimlərdə rast gəlinir.

das Ereignis – hadisə, die Kenntnis – bilik. Bu cür isimlərin cinsini yadda saxlamaq lazımdır.

Bəzi sadə isimlərin cinsini mənasına görə yadda saxlamaq olar.

Düzəltmə isimlərin cinsini, yuxarıda deyildiyi kimi şəkilçilərin köməyi ilə təyin etmək olur.

Bu zaman şəkilçilər ismin mənasını da başa düşməyə kömək edir.

Belə ki, - er şəkilçili isimlər – sənət, peşə bildirən isimlər olur. Der Arbeiter – fəhlə, der Lehrer – müəllim.

- ung – şəkilçisi ilə olan isimlər, adətən, hərəkət, proses mənasında işlədilir. Məs: die Übung – çalışma, die Forschung – ixtira, - chen, lein – şəkilçiləri isimlərə kiçiltmə mənasını verir. Məs: das Hauschen – evcik, das Büchlein – kitabça.

- ge – önlüyü ilə başlayan isimlər adətən orta cinsdə olur. Das Gemüse – tərəvəz.
Das Gebäude – bina; die Getreide – taxıl.

Mürəkkəb isimlərin cinsi, əsas sözlərin cinsindən asılıdır.

Məs: das Vaterland=der Vater – ata, das Land – ölkə, əsas söz das Land-dır.

Mürəkkəb isimlər (iki), üç və daha artıq sözlərdən ibarət ola bilər.

Məs: das Weltfestspiel=die Welt – dünya, das Festspiel – dünya festivalı.

Sözlərin sayından asılı olmayaraq, mürəkkəb isimlər adətən 2 hissəyə bölünür və mürəkkəb ismin cinsi əsas sözün cinsi olur.

Mürəkkəb isimlərin (das zusammengesetzte Substantive) cinsi əsas təyin edici sözün artiklindən asılıdır.

Deməli, sözlərin sayından asılı olmayaraq artıqlı əsas sözün artıqlı götürülür. Mürəkkəb isimlər bir-biri ilə ya bilavasitə, ya da birləşdirici elementlərlə bağlanır.

Məs: der Friedenskämpfer – sülh uğrunda mübariz. Der Klassenleiter – sinif rəhbəri birləşdirici elementlər birinci sözə əlavə edilir.

Müasir alman dilində tək mürəkkəb isimlər deyil, həm də mürəkkəb isimlərin qısaldılmış formaları vardır. Burada ya mürəkkəb sözün bütün elementləri qısaldılır, ya da birinci hissəsi.

die DDR – Deutsche Demokratische Republik
die U-Bahn=die Untergrundbahn – metro

- Müxtəlif nitq hissələri isimləşə bilər. İsimləşmiş nitq hissələri o biri isimlər kimi böyük hərflə yazılır.

Felin məsdər forması, sifətlər, zərflər və saylar isimləşir. Felin məsdər forması isimləşəndə orta cinsə aid olur və isim böyük hərflə yazılır. Məs: das Gehen – gediş, das Lachen – gülüş, das Leben – yaşayış, həyat.

İsimləşmiş sifətlər, zərf və saylar cinsə görə aşağıdakı qayda ilə təyin edilir.

Əgər isimləşmiş sifətlər, zərf və sıra sayları şəxsə aiddirsə, onlar kişi və qadın cinsinə aid olur, başqa anlayışlarda isə orta cinsə aid olur.

der Alte – yaşlı – die Alte – yaşlı qadın.
der Sprechende – die Sprechende
danışan kişi – danışan qadın
der Vossitzende – die Vorgesetzte
sədr – kişi sədr – qadın
der Dritte - die Dritte

üçüncü kişi üçüncü qadın

İsımləşmiş miqdar sayları qadın cinsinə məxsus olur. die Acht – səkkiz, qiymətlər: die Zwei – 2, die Fünf – beş (futbol) idman komandasının adı – die Elf.

Artiklin düşməsi

Alman dilində bütün isimlər artikllə işlənir.

Amma elə hallar var ki, artikl düşür. Hansı hallarda artikl düşür?

1) Əgər isimdən əvvəl bir əvəzlik və yaxud miqdar sayı durursa,

məs: dieser Zimmer ist groß. Zwei Füller.

2) (cəmdə) əgər isim təkdə qeyri-müəyyən artiklə işlənibsə, cəmdə həmin isim artikllə işlənir.

Hier ist ein schönes Mädchen

Hier sind schöne Mädchen.

3) İsmi xəbərdə əgər isim peşə bildirəndirsə, artikl düşür.

Er ist Lehrer. Er ist Student.

4) Şəhərlər və ölkə adları, şəxsi adlardan əvvəl sifət durmursa,

məs: Peter, Moskau, Polen.

Amma əgər bu xüsusi isimlərdən əvvəl bir sifət durarsa onda, müəyyən artikl işlənir.

Baku ist groß, aber. Das schöne Baku ist groß.

4) Maddə adlarından əvvəl artikl işlənmir.

Gib mir Brot und Butter.

Ich trinke Mineralwasser. Amma gib mir die Butter. Gib mir die Milch, die auf dem Tisch ist.

Ədəbiyyat

1. О.Э.Михайлова, Е.И.Шенгелъс. Справочник по грамматик немецкого языка.

2. В.М.Завьялова, Л.В.Ильина. Практический курс немецкого языка.

3. Ə.А.Нүсєynov, Е.Н.Ильаш. Alman dilinin praktik qrammatikasi.

4. А.Ə.Нүсєynov. Deutsch.

Key words: Suffix, Gender of noun, Proper noun, Common noun, Parts of speech, Substantive of verb.

Ключевые слова: суффикс, пол существительного, имя собственное, имя нарицательное, существительное глагола.

Summary

Modification meaning and form of noun

Each three types of noun are modified according to the meaning and the structure of the form in the German language.

Резюме

Значение модификации и форма существительного

Каждый три типа существительных модифицируются в соответствии со значением и структурой формы на немецком языке.

Rəyçi: F.B.Bağrova

Hüseynova Rəna

ZAMAN DİLÇİLİYİN TƏDQIQAT OBYEKTİ KİMİ

Zaman müasir dünyagörüşümüzün vacib aspektlərindən biridir. O, universal və çoxaspektli kateqoriyadır. Zaman problemi ilə müxtəlif elmlər: fəlsəfə, fizika, psixologiya, dilçilik və təbiətşünaslıq kimi elmlər məşğul olur, hər biri öz tədqiqat sahəsinə uyğun olaraq onu tədqiq edir. Bununla belə, ilkin bilik təbiətşünaslıq, fizika və fəlsəfəyə aiddir. Dildə təsbit olunmuş zamanı tədqiq edərək dilçilik fəlsəfə və fizikadan ayrılıqda bu problematikanı nəzərdən keçirmir (4, 111; 12, 52). Bu elmlər çərçivəsində zaman dünyanın elmi xəritəsində baza kateqoriyası kimi verilir. S.T.Melyuxin zamanı materiyanın ümumi mövcudluq forması kimi təyin edərək, dünyada baş verən proseslərin və bütün material sistemlərdə vəziyyətin dəyişməsi ardıcılığını ifadə etdiyini qeyd edir (11; 10, 94).

Zaman qədim dövrdən insanı maraqlandırmışdır. Zaman məkanla bərabər insanın həyatında mühüm rol oynayır. "Bu səbəbdən zaman kateqoriyası, onun mahiyyəti, zamanın dildə ifadə üsulları və vasitələri ilə bağlı məsələlər zaman-zaman müxtəlif elm sahələrini təmsil edən tədqiqatçıların, o cümlədən dilçilərin diqqətini cəlb etmişdir" (2, 3). Zaman müxtəlif elmlərdə öyrənilsə də, o, dilçilərin də maraq dairəsinə daxil olmuşdur.

Həmişə məlumdur ki, zaman kateqoriyası fəlsəfi, fiziki və linqvistik aspektlərə malikdir. Bəzi alimlər belə hesab edirlər ki, onun fiziki və fəlsəfi aspektləri "bir bütövün iki tərəfidir" (4, 111-117), linqvistik aspekt isə onlara tabedir, bununla belə, öz spesifikliyinə malikdir. Dilin inkişafını və linqvistik zamanı hərtərəfli öyrənən dilçilik elmində temporalıq problemləri dilçilərin marağına səbəb olmuşdur.

Dilçilik elmində mövcud olan zaman anlayışı, yəni qrammatik zaman "dil bu və ya digər morfoloji vasitələrinin köməyi ilə fiziki və fəlsəfi zamanın ifadəsidir" (5, 23-31). "Qrammatik zaman, bizdən asılı olmayaraq obyektiv aləmdə mövcud olan zamanın insan təfəkküründəki təzahürünün dildəki ifadəsidir" (1, 11). Dilçilikdə zaman antroposentrik, subyektiv kateqoriya kimi qavranılır, yəni dil perseptual zamanla əməliyyat aparır, belə ki, insan həyatı xüsusi, subyektiv hissiyyat prizması vasitəsilə qavrayır. Hər birimiz üçün zaman vacibdir, bir hadisə digərini əvəz edir (8, 139-152.). Dildə zaman perseptual zamanı- real zamanı əks etdirir, lakin onunla üst-üstə düşmür. Real zaman bərabərölcülüdür və fasiləsizdir, lakin insan üçün dayana və ya qaça bilər. Duyulan zamanın sürətlənməsi və ləngiməsi kimi ağır itki hissə - ağrı, aclıq, sevinci misal göstərmək olar (12, 52 -66.). Dildə zamanın nisbiliyi onda özünü göstərir ki, dünya dilləri zamanın ifadəsi üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə edir. Müxtəlif dil formaları, öz növbəsində, anlayışın məzmununa təsir edir (15, 177-178). Bu da zamanın müxtəlif cür qavranmasını, zamanın konseptuallaşmasının milli modellərinin spesifikliyi önə çəkilir.

Dillərin müqayisəli-tipoloji təhlili göstərir ki, "zamanın müxtəlif adlanmasının sinonimik sırasının təşkilində xarici oxşarlığına baxmayaraq, dillərdə zaman müxtəlif konsepsiyaları özündə əks etdirir" (17, 195). Məsələn, rus dilində zamanın mərhələlərə bölünməsinə daha azad fikirlərə müraciət olunur (16, 56-58) və ya rus dilinin zaman terminləri ingilis dilində bu hadisəni "bəsit" adlandırır (17, 195).

Dildə zaman problemi və ya linqvistik zaman mürəkkəb və çoxaspektlidir. Zaman konsepti müxtəlif mədəniyyət və dillərdə inkişaf edir, nəticədə zamanın şərhinin müxtəlif modelləri formalaşmışdır. Qədim dövrlərdən insan şüurunda zamanın iki modeli mövcuddur: dövrü zaman və xətti zaman. Zamanın dövrü görüşü onun dairə boyu fırlanmasını, eynitipli hadisələrin ardıcılığı kimi formalaşması fikri qədim sivilizasiyalar üçün səciyyəvidir. Bu, təbiətdə dövrü hadisələrinin yaranması ilə bağlıdır. Zamanın xətti hərəkəti tarixi şüurun formalaşması ilə əlaqədardır (17, 100-101; 15, 123-124). Xətti zaman son və başlanğıcı olmayan, keçmiş, gələcək və onları birləşdirən indiki zamanın mövcudolma nöqtəsinə şaxələnmiş düz xətti kimi nəzərdən keçirilir.

Zaman sisteminin semasioloji planda nəzərdən keçirilməsi daha mürəkkəb və çoxaspektlidir. Verilən konsepsiya A.Beliç və Q.Veynrixin adı ilə bağlıdır, onlar qeyd edirlər ki, "danışma zamanı" (besprochene Welt) və "söyləm zamanı" (erzälte Welt) fərqləndirmək lazımdır. Rus dilçiliyində dildə söyləmin iki planının: "danışmanın müstəqil nitq fəaliyyəti planı" ("plan kommunikasiyası") və "məlumat, informasiya planı" məhdudlaşdırılması vacibliyi qeyd olunur.

Bu iki planın fərqləndirilməsi ideyasını N.S.Pospelov E.Benvenistin fransız dilindəki feildə iki planın: nitq planı və söyləm planının fərqləndirilməsi ilə əlaqədar söyləmişdir. Kommunikasiyanın nitq planında söyləmin dayacağı nitq anı deyil, məzmunlu zaman sintezi kimi bütöv situasiyadır, bu zaman subyektin keçmiş nitqi bitir və gələcəyə yönəlir. İndikin bütöv situasiyasında keçmiş, indiki və keçmişin birgə iştirakının struktur ifadədə keçmişdən indikiyə və indikidən gələcəyə keçid davamsızlığıdır. Bu davamsızlıq kommunikasiya planında yerinə yetirilən subyektin nitqinin səciyyəvi xüsusiyyətidir. Informasiya gedişində söyləmin materialı danışanın konkret zaman situasiyasından tamamilə kənarlaşır və feil formalarının qrammatik mənası söyləm materialının nitq anına münasibətində müəyyənləşir və beləliklə, həmişə nisbi və relyativ olur.

Keçmiş, gələcək və indiki zaman arasında dəqiq məhdudlaşma xətti zaman müstəvisində mümkündür. Zamanın dövrü qavranması dilin leksik tərkibində, xətti zaman isə qrammatik tərkibində öz əksini tapır. Dünya dil xəritəsində zaman deyktik kateqoriya kimi nəzərdən keçirilir. Dildə öz əksini tapan zamanın genişlənmiş şərhindən əlavə, zamanın digər modellərinin çoxluğu mövcuddur. Zaman təkcə daxili təcrübəmizin mühüm komponenti və bəşər tarixini istər şəxsiyyət, istərsə cəmiyyət səviyyəsində anlamaq üçün açar deyil; zaman təbiəti başa düşmək üçün bir açardır. Zaman həmçinin dili də dərk etmək üçün açardır (14, 103).

Nəzərdən keçirilən zaman modelləri öz əksini dildə - leksik tərkib və qrammatik quruluşunda tapır və möhkəmlənir. Bütün deyilənləri nəzərə alaraq deyə bilərik ki, zaman dünya dil xəritəsinin ünsürüdür.

Müasir dövrdə zaman formalarının oxşar və fərqli cəhətləri, qohum və qohum olmayan dillərdə zaman, onun bu və ya digər dillərdə konkret ifadə üsulları dilçilər tərəfindən aktiv olaraq tədqiq olunur. Bu baxımdan V.K.Juravlyevin (6) fikri ilə razılaşmaq lazımdır ki, linqvistik temporallıq paradoksu ondadır ki, məhz dilçilik digər elmlər üçün sistem-struktur tədqiqatlar dövrünü açıq elan etmişdir. Məhz dilçilikdə digər elmlərdən əvvəl struktur diaxroniya problemləri, struktur dəyişmələrin dinamik proseslərinin kompleks şərh, onların təkamül səbəb və məqsədləri tədqiq olunmağa başlanılmışdır.

XIX əsrin ortalarında dilçilərin tədqiqatları göstərdi ki, zamanın qrammatik kateqoriyası onun inkişafının müəyyən mərhələsində hər bir dil üçün spesifikdir. Fizikada bu mərhələni Nyutonun ümumi “əsl zaman” təlimi tutur. V.K.Juravlyevun qeyd etdiyi kimi, məhz dilçilər qrammatik zamanın nisbilyi prinsipini fizikadan əvvəl qavramışdır. Onlar zamanı antik qrammatikalarda belə formalaşdırmışlar ki, qrammatik zaman “hər hansı bir hadisənin müəyyən zaman anına, zaman münasibətlərinə əsaslanır” (6, 96).

T.İ.Deşeriyeva zamanın linqvistik aspektini nəzərdən keçirərkən linqvistik zaman anlayışını irəli sürür. T.İ.Deşeriyevaya görə, “linqvistik zaman zamanın fəlsəfi və fiziki aspektləri mahiyyətinin dildə olan leksik-qrammatik ifadə vasitələrinin məcmusu kimi başa düşülür” (4, 112). Temporallıq leksik, qrammatik (morfoloji və sintaktik) və kontekstual zamanı özündə əks etdirir. T.İ.Deşeriyevanın nöqteyi-nəzərinə görə, linqvistik zaman diaxron və sinxron aspektlərə malikdir. Dildə təsbit olunmuş zaman danışanın dünyaya baxışında reallaşır. T.İ.Deşeriyevadan sonra M.M.Makovski linqvistik zaman haqqında məqalə yazmışdır və bu məqalədə linqvistik temporallığın iki aspektini fərqləndirməyi irəli sürür: 1) dilçilikdə zaman və 2) dildə zaman, yəni zaman məzmununun dil vasitələri ilə ötürülməsi üsullarını, digər tərəfdən isə dil təkamülünün öyrənilməsi (9, 4). Belə yanaşmalar V.K.Juravlyev tərəfindən tənqid edilir. O göstərir ki, bu yanaşmalarda müəlliflər zamanı dilə münasibətdə xarici amil kimi nəzərdən keçirmişlər.

Linqvistik zamanın mahiyyətini aşkarlamaq üçün zamanın dilə münasibətdə daxili amil kimi nəzərdən keçirmək lazımdır. A.V.Bondarko bu məsələni həll etməyə çalışmışdır, bunun üçün aspektualığı hərəkətin “daxili zaman” kimi müəyyənləşdirmiş, temporallığı isə deyktik xarakteristikalı “xarici zaman” kimi göstərmişdir. Linqvistik zamanın kompleks təhlili temporallığı mürəkkəb zaman kateqoriyası kimi qavramağa gətirib çıxarmışdır, yəni “danışanın nitq anına münasibətdə zaman insan tərəfindən qavranılır və mənimsənilir” (3, 5). E.Tarasova “dil zamanı”nı “linqvistik zaman”la eyniləşdirməməyi irəli sürür. Müəllifə görə, “dil zamanı müxtəlif səviyyəli dil vasitələrinin, dərk edən subyektdən asılı olmayaraq dildə mövcud olan müxtəlif dil vahidlərinin və strukturlarının sistemi” kimi başa düşür, linqvistik zaman özü-özünü “dərk edən”, təsvir edən dildir, linqvistik zaman dil zamanının xarakteri haqqında elmi təsəvvürləri ifadə edir və ona müxtəlif yanaşma və şərhlərə imkan verən baxışlar sistemidir (13, 18). Yu.N.Karaulov dil zamanı termininə qarşı nitq zamanı terminini qoyur. Müəllifə görə, “dil zamanı dil vahidlərinin tarixi inkişaf prosesində götürülməli və onları diaxron planda öyrənmək” lazımdır (7, 61-62).

Rus dilçiliyində mütləq və nisbi zaman dixotomiyası məsələləri ilə A.M.Peşkovski, Yu.S.Maslov, B.P.Ardentov və digərləri məşğul olmuşlar. T.İ.Deşeriyev belə bir fikir yürüdür ki, keçmiş, indiki və gələcək zamanı özündə birləşdirən mütləq sistem hesablamə nöqtəsi kimi kommunikativ aktın real zamanını götürür. Nisbi zaman bu mütləq sferlərin birini daxilində əks etdirən hesablamə nöqtəsinə yönəlmişdir. Nisbi zaman sferi nöqtə sistemi konfigurasiyasından asılı olaraq müəyyənləşdirilir, bu da linqvistik zamanın maksimal modeli kimi, zamanı fiziki aspekti son baza kimi göstərilir.

N.A.Slyusareva nisbi zaman məsələsini müzakirə edərək qeyd edir ki, feili sifətli cümlələr nisbi zamanın ifadəçiləridir, bu da hadisənin bitməsi zamanın leksik vasitələrlə göstərilmədiyini zaman baş verir. Bununla belə, nisbi zamanın ifadəsi feilin şəxsi formaları sistemində deyil, kontekstdən çıxan digər hadisələrlə müqayisəsi ilə həyata keçirilir. Nisbi zaman kateqoriyası A.İ.Smirtitski, Z.Ya.Turayeva, M.Yu.Ryabovovanın əsərlərində tədqiq edilmişdir. A.İ.Smirtitski nisbi və mütləq zaman nəzəriyyəsinə tədqiq etdikdən sonra belə qərara gəlir ki, bitmiş zaman formaları zamanın nisbilyinin xüsusi kateqoriyasıdır. A.İ.Smirtitskinin fikrincə, bitmiş formalar əvvəl baş verən hərəkətləri, qalan feil formaları isə prosesi bilvasitə verilən kimi müəyyənləşdirir. Nisbi və mütləq zaman anlayışını izah etmək üçün qeyd etmək lazımdır ki, bir çox müasir işlərdə mütləq-nisbi terminləri deyktik-anaforik terminləri ilə əvəz edilir. İngilis alimi B.Komri hesab edir: “Mütləq zaman termini ənənəvi olduğu qədər də dəqiq deyil. Termin ona görə dəqiq deyil ki, mütləq zaman referensiyası mümkün deyil, belə ki, situasiyanın zamanda lokallaşması daha əvvəl təyin olunmuş digər zaman nöqtəsi ilə uyğunlaşdıqda mümkündür” (18, 147).

Zamanın müxtəlif aspektdə nəzərdən keçirilməsi linqvistik temporallıq məsələsini önə çəkir. Dilçi, fizik, filosof və digər alimləri narahat edən məsələ zamanın biröçlülü olmasıdır. Biröçlülük real zamanın ən aşkar xüsusiyyətlərindən biridir. Buna sübut olaraq bu sözləmləri göstərmək olar: Keçmiş qayıtmaq olmaz.

Zamanın biröçlülük/çoxöçlülük terminləri ilə dönmə/dönməmə anlayışları sıx bağlıdır. Real zamana geridönməmə səciyyəsi xasdır, yəni obyektiv aləmdə zaman keçmişdən gələcəyə yönəlmişdir. Dönmə xüsusiyyəti zamanın qaydaya salınması ilə sıx bağlıdır. Bu və ya digər qrammatik hadisəni tədqiq edərkən alimlər bu xüsusiyyəti də önə çəkirlər. Zamanın qaydaya salınması hadisələrin müəyyən xətti qaydada düzlənməsidir ki, bu da hadisələrin bir-birinə münasibətdə əvvəl və sonrası hadisələrin baş verməsini müəyyənləşdirməyə kömək edir.

Nəticə etibarilə demək lazımdır ki, zaman dünya dil xəritəsində əsas ünsürdür. Linqvistik zaman dedikdə zamanın fiziki və fəlsəfi aspektlərinin dilin leksik-qrammatik ifadə üsul və vasitələrinin məcmusu kimi başa düşülməli, qavranılmalıdır. Dildə təsbit olunmuş zaman danışanın dünyaya baxışında reallaşmasıdır. Dil zamanın nisbilyi

deyxisis kateqoriyasında təzahür edir və müxtəlif dil kollektivlərinin zamanın milli spesifik konseptuallaşması ilə təsdiq olunur.

Ədəbiyyat:

1. Axundov A.A. Feilin zamanları. Bakı, 2012, 444 s.
2. Tahirov İ.M. Temporal leksika. Bakı, Nurlan, 142 s.
3. Бондарко А. В. Темпоральность. Модальность. Л.: Наука, 1990, 260 с.
4. Дешериева Т. И. Лингвистический аспект категории времени в его отношении к физическому и философскому аспектам // Вопросы языкознания. 1975. № 2. С. 111-117.
5. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. М.-Л., 1948, 346 с.
6. Журавлев В. К. Диахроническая морфология. М.: УРСС, 2004, 208 с.
7. Караулов Ю.Н. Языковое время и языковое пространство (о понятии хроноглоссы)//Вестник Московского Университета. 1970, № 1, с.61-62
8. Крейдлин Г. Е. Время сквозь призму временных предлогов // Логический анализ языка. Язык и время. М., 1978, с. 139-152.
9. Маковский М. М. Понятие лингвистического времени // Иностранные языки в школе. М., 1976. № 6, с. 3-12.
10. Мостепаненко А. М. Проблема универсальности основных свойств пространства и времени. Л.: Наука, 1969, 230 с.
11. Мелюхин С. Т. Время // ФЭС. М., 1983, с.80.
12. Мурьянов М. Ф. Время: понятие и слово // Вопросы языкознания. 1978, № 2, с. 52 -66.
13. Тарасова Е.В. Языковое поле темпоральности в синхронии и диахронии. АКД, Краснодар, 1993, 23 с.
14. Соссюр Ф. Труды по языкознанию, 1977, 103 с.
15. Степанов Ю. С. Константы: словарь русской культуры: опыт исследования. М., 1997, 824 с
16. Шмелев А. Д. Русская языковая модель мира: материалы к словарю. М.: Языки славянской культуры, 2002, 224 с
17. Яковлева Е. С. Фрагменты русской языковой картины мира: модели пространства, времени и восприятия. М.: Гнозис, 1994, 343 с.
18. Comrie B. Tense. Cambridge: Cambridge University Press, 1985,240 p.

Açar sözlər: *baza kateqoriyası, temporalıq, lingvistik zaman, aspekt, leksik, qrammatik quruluş*

Ключевые слова: *базисная категория, темпоральность, лингвистическая время, аспект, лексический, грамматическая структура*

Key words: *basic category, temporality, linguistic tense, aspect, lexical, grammatical structure*

Tense as research object of linguistics

Summary

Tense is one of the universal categories of human consciousness. Despite the diversity of existing concepts, the methodological approaches proposed by the authors contribute to study the tense category in linguistics and to apply those approaches in the analysis of that category and to create our own approach. The author tries to investigate this problem in linguistics. The main aim of this article is to investigate it in various approaches.

Время как объект исследования лингвистики

Резюме

Время одна из универсальных категорий человеческого сознания. Несмотря на разнообразие существующих концепций, методология заключается в подходах авторов в вкладе изучения времени в лингвистике, применении этих подходов при анализе этой категории и создании собственного подхода. Автор пытается исследовать эту проблему в лингвистике. Основная цель этой статьи исследовать ее в различных подходах.

RƏYÇİ: *dos. S.Abbasova*

Mustafayeva Saidə Şirzad qızı

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİ TARİXİNİN DÖVRLƏŞDİRİLMƏSİ PRİNŞİPLƏRİ

Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşması tarixi, təbii ki, Azərbaycan türkcəsinin təşəkkülü tarixi ilə bilavasitə əlaqədardır. Lakin bu dil ümumtürk mədəniyyəti kontekstində, digər türkcələrlə ünsiyyətdə mürəkkəb bir inkişaf yolu keçərək bu günkü səviyyəyə gəlib çatmışdır.

Bəzi tədqiqatçılar qeyd etdiyi kimi, ədəbi dil deyiləndə, ümumən yazılı dil nəzərdə tutulsa da, ədəbi dilin nə zaman yarandığı, həmişə mübahisəli məsələlərdən biri olmuşdur. Ədəbi dil əfsanələrlə başlayır yaranmağa, yoxsa atalar sözləri, əmək nəğmələri, bayatılarla, yoxsa da mədəni yüksəlişin nəticəsi olaraq, ictimai-mədəni hadisə kimi, yazılı nitqin ilk nümunələri ilə.

Sözsüz ki, Azərbaycan ədəbi dili tarixinin tədqiqi ana dilində olan yazılı abidələr üzərində aparılır. Fikrin ifadə olunmaq imkanını əsas götürərək, dil faktlarını mətnin daxilində, norma, üslub xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq etimoloji kontekstdə öyrənir. Elə bu səbəbdən də, ədəbi dilin tarixi yalnız yazılı dövrlə məhdudlaşmır. Yazıya qədərki dövr də ədəbi dil tarixinin müəyyən mərhələləri öz yerini qoruyub saxlayır.

Ədəbi dil xalq dili əsasında seçmə və əvəz etmə əməliyyatı ilə meydana çıxan, təşkil olunan nitq təzahürüdür. Xalq dilinin danışıq və ədəbi təzahürləri vardır. Danışıq dili də dialekt və şivələrdən, yəni leksik, fonetik və qrammatik xüsusiyyətlərin məhəlli sərhədlərlə müəyyənləşən təzahüründən və lorü danışıqdan ibarətdir. Lorü danışıq məhəlli məhdudluq bilmir. Lakin müəyyən normativ tələbə də tabe olmur. Belə demək mümkündürsə, onun norması sərbəstlikdir. Ümumi, kütləvi səciyyə daşdığından buna ümumdənışıq dili də deyilir(1,s.20). Göründüyü kimi, ədəbi dilin əsasında dialekt-şivə xüsusiyyətləri və dialektfövqü ümumdənışıq faktları durur ki, bu da Azərbaycan ədəbi dilinin ilk dövrünün - ümumtürk dilinin şifahi mərhələsinin də xüsusiyyətlərini özündə əks etdirdiyi qənaətinə gəlməyə əsas verir. Çünki Azərbaycan dili tarixi türk dillərindən təcrid olunmuş şəkildə tədqiqata cəlb edilmədiyini kimi, Azərbaycan ədəbi dili tarixi də ümumtürk ədəbi dili tarixi tərkibində tədqiq edilə bilər.

Görkəmli türkoloq T.Hacıyev A.B.İsaçenkonun ədəbi dildən tələb etdiyi, 1.Çoxvalentlilik. Yəni ədəbi dil milli həyatın bütün sahələrində istifadə olunmalıdır; 2.Normalılıq; 3.Milli kollektivin bütün üzvləri üçün məcburi ünsiyyət vasitəsi olmaq (dialekt variantına qəti yol verilməməlidir); 4.Üslubi differensiallığa malik olmaq kimi xüsusiyyətləri təhlil edərək belə bir nəticəyə gəlir ki, «Əvvələn, burada birinci və üçüncü əlamətlər uyğundur. İkinci tərəfdən, bu vəzifələri ədəbi dil yalnız milli dilin ən yüksək mərhələsində yerinə yetirə bilər. Buna görə də həmin müəllif ən yüksək ədəbi dil anlayışını məhz millətin yaranması, milli dilin formalaşmasından qəbul edir. Milli inkişaf səviyyəsinə qədərki dövrdə mövcud olan nümunəni isə «yazılı dil» adlandırır. Belə müəyyənləşdirmədən o da aydın olur ki, həmin müəllif şifahi ədəbi dil anlayışını təsəvvür etməyi heç yaxın qoymur. Bu əlbəttə onun şəxsi qənaətidir. Ədəbi dil həmişə mövcud olmuşdur, hətta xalq dilinin təşəkkülündən əvvəllərdə də (1, s.23)».

Ədəbi dil inkişaf etdikcə dil sistemində də təcridən fərqlənmə özünü göstərir ki, bu da əvvəlkinin şəkildəyişməsinin nəticəsi olaraq yeni bir mərhələnin formalaşdığından xəbər verir. Ədəbi dil tarixinin dövrləşdirilməsinin əsas məqsədi də həmin sistem-mərhələləri müəyyənləşdirməkdir.

Ədəbi dil tarixi dövrləşdirilərkən müxtəlif təcrübələrdən istifadə edilir ki, bu da fərqli prinsiplərə görə müəyyənləşdirilir.

Demək olar ki, indiyə qədər Azərbaycan ədəbi dili tarixinin inkişaf dövrləri haqqında müxtəlif fikirlər söylənilmişdir kimi, dövrlər də fərqli meyarlarla müəyyənləşdirilmişdir. Bəzən bir müəllif dövrləşdirmə apararkən, hər dövr üçün fərqli bir meyardan istifadə etmişdir. Həmin səbəbdən də dövrlərdən biri müəyyən bir əsr müddətilə adlandırılarsa da, digəri ya ictimai quruluş, ya da hansısa şəxsiyyətin adı ilə verilir.

Görkəmli alim Ə.Dəmirçizadənin 1938-ci ildə çap etdirdiyi «Azərbaycan ədəbi dili tarixi xülasələri» (2) adlı kitabında əsrlər üzrə təqdim etdiyi dövrləşdirmədən sonra alimlər tərəfindən bir sıra fərqli dövrləşdirmələr aparılmışdır.

Dövrləşdirmə aparən ədəbiyyatçı alim Əkrəm Cəfər 1941-ci ildə çap etdirdiyi «Müasir Azərbaycan dili oçerkləri» kitabında XX əsr Azərbaycan ədəbi dilini ictimai-siyasi prinsipləri əsas götürərək, aşağıdakı mərhələlərə bölmüşdür:

1. Azərbaycan ədəbi dili 1905 – 1917-ci illərdə.
2. Azərbaycan ədəbi dili 1917 – 1920-ci illərdə.
3. Azərbaycan ədəbi dili bərpa dövründə.
4. Azərbaycan ədəbi dili rekonstruksiya dövründə.
5. Azərbaycan ədəbi dili bu gün.

Bu tərz prinsiplərlə verilən dövrləşdirmədən birinə də Y.Əliyevin 1940-cı ildə nəşr olunmuş «Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf tarixinin əsas mərhələləri» adlı məqaləsində də təsadüf edilir. Azərbaycan ədəbi dili tarixinin IX-X əsrlərdən başladığını, yəni Dədə Qorqud kitabından başlayaraq Molla Pənah Vaqifə qədərki dövrü birinci dövr kimi təqdim edən müəllif, «Azərbaycan ədəbi dilinin sonrakı dövrü şair Vaqif, Vidadi və Zakirlə başlanır» fikrini irəli sürərək, mötərizədə XIII əsr (XIII əsr) qeyd edir.

M.İbrahimovun 1944-cü ildə nəşr etdirdiyi «Dilimizin inkişaf yolları» adlı məqalədə də fərqli prinsiplər əsasında aparılmış bir dövrləşdirmə ilə qarşılaşırıq. Azərbaycan ədəbi dili tarixinin ilk dövrünü «Kitabi-Dədə Qorqud»dan başlayan yazıçı, ədəbi dilimizin ikinci mərhələsini Nəsimi dövrü, Səfəvilərin hakimiyyətdə olduğu dövrü-Şah İsmayıl Xətai dövrünü, M.Füzulinin klassik ədəbiyyat dilinin inkişafındakı xüsusi rolunu önə çəkərək,

ümumilikdə Füzuli dövrü adlandırmışdır. Sonrakı dövr isə məqalədə XVIII əsrdə Vaqiflə açılan yeni bir səhifə kimi dəyərləndirilir. XIX və XX əsrlər isə ictimai-siyasi meyarlar nəzərə alınaraq fərqli prinsiplərə əsasən dövrləşdirilir.

Əslində, bu cür dövrləşdirmələr nisbi məna daşıyır. Çünki ədəbi dilin tarixi dövrlərindən hər hansı birinin ictimai-siyasi hadisənin, yaxud tarixi şəxsiyyətin, şairin, yazıçının adını daşması Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında həmin hadisənin, yaxud da şəxsiyyətin rolunun çox olması ilə əlaqədardır. «Ədəbi dilin subyektiv təsirlərlə bağlı olması, ayrı-ayrı üslubların onun inkişafını şərtləndirməsi faktlarını etiraf etmək eyni zamanda o deməkdir ki, konkret tarixi şəxsiyyətlərin xidmətləri mübahisəsiz hesab olunur. Ədəbi dilin cilalanmasında, xalq dili üzərində seçmə əməliyyatı aparılmasında söz ustalarının işini təbii daşı yonub sənət abidəsi hazırlayan heykəltaraşın əməyi ilə müqayisə etmək olar. Bu mənada demək olar ki, söz ustaları bədii yaradıcılıq prosesində iki iş görür, yaxud eyni zamanda iki abidə yaradırlar: biri quruluşu, süjeti, obrazları, ideyası ilə müəyyənləşən bədii əsərin özü, biri də onun materialı olan sözlün, qrammatik materialın yığını. Yəni bədii təfəkkür istedadın bir tərəfidir, xalq dili xəzinəsindən söz incilərini dəyərinə, çəkisinə görə müəyyənləşdirmək bacarığı başqa mühüm tərəfidir (1, s.33)». Bəlkə də, həmin bölgülərin səbəblərindən biri də odur ki, ədəbi janrların dil xüsusiyyətləri də ədəbi dilin inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Çünki klassik poeziya janrları ərəb-fars dillərinin leksik-qrammatik xüsusiyyət təbliğ etdiyi halda, bayatı, qoşma, gəraylı və digər bu kimi janrlar da xalq dilinə meyli gücləndirməklə yanaşı, həm də Azərbaycan (ümumtürk) şifahi dil xüsusiyyətlərinə (həm şifahi, həm də ilkin yazılı xüsusiyyətlərinə) geniş imkanlar yaradır.

Dövləri əsrlərə görə də müəyyənləşdirmək də doğru olmaz. Ona görə ki, bir əsrin daxilində, bəzən ədəbi dilin inkişafında fərqli hadisələr baş verir və nəticədə əsrin əvvəli bir dövrü, sonu isə başqa bir dövrü təşkil edir. Əslində, ədəbi dilin inkişaf dövrləri dildə — onun qrammatik quruluşunda, lüğət tərkibində və ədəbi dilin üslublarında baş verən xarakterik cəhətlərə, dəyişikliklərə görə müəyyənləşir.

Dövrləşdirmənin əsas meyarlarından biri, bəlkə də birincisi Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkül və inkişaf tarixinin dövrlərini müəyyənləşdirərkən məsələyə hansı kontekstdən yanaşmanın doğru olduğunu müəyyənləşdirməkdir. Düzgün kontekstdən yanaşma imkan verir ki, bəhs edilən ədəbi dilin hansı əsaslar üzərində qurulduğunu, xidmət etdiyi xalqın hansı köklərə bağlandığını müəyyənləşdirərək dövrləşdirmə aparıla bilsin. Bu zaman həmin ədəbi dilin hansı — ümumxalq dili, yaxud milli dildən ibarət olduğunu, nüfuz dairəsinin genişlik dərəcəsini əsas götürərək ədəbi dilin dövrlərini müəyyənləşdirmək olar. Həmin müəyyənləşdirmə imkan verəcək ki, ədəbi dilin dialektləşmə və ya sabitləşmə imkanları, normalaşma dərəcəsi düzgün təyin edilə bilsin. Eləcə də ədəbi dil dövrlərə ayrılarkən onun nüfuz dairəsinin nəzərə alınması həmin dilin qrammatik quruluşundakı dəqiqləşmə, təkmilləşmə, lüğət tərkibinin zənginliyi, üslubca genişlənməsi prosesi və bunlara səbəb olan faktorlar düzgün aydınlaşdırıla bilər.

Məlumdur ki, ədəbi dil tarixi dil tarixi ilə eyni dövrə təsadüf etmir. O, dilin inkişafının müəyyən bir mərhələsində özünü göstərir. Çünki ilkin mərhələdə dilin

əsas nümunələri şifahi formada olur. Sonrakı dövrlərdə yazıya alındıqda isə müəyyən dərəcədə dəyişikliyə uğrayır.

Sözsüz ki, ədəbi dil formalaşana qədər müəyyən tarixi bir prosesdən keçir. Həmin prosesdə dildaxili və dilxarici faktorların qarşılıqlı əlaqəsi ədəbi dilin inkişaf edərək bugünkü səviyyəyə çatmasında xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Ədəbi dilin keçdiyi həmin tarixi prosesdə araşdırılan dil əvvəlki ilə sonrakının müəyyən dərəcədə fərqlənən sistem təşkil etməsi ilə nəticələnir. Bu sistem mərhələləri isə ədəbi dilin dövrləşdirilməsi işi müəyyənləşdirir.

Ədəbi dilin dövrləşdirilməsi prinsipləriməsələsinə münasibətdə də müxtəliflik özünü göstərir. «Ədəbi dil tarixinin dövrləşdirilməsində müxtəlif prinsiplərdən çıxış etmək olar: ədəbi şəxsiyyət və abidələrdən, tarixi formasiya və müxtəlif sülalələrlə bağlı ictimai siyasi şəraitdən, adi xronoloji ardıcılıqdan, dilin quruluşundakı inkişafdan və s. Bu prinsiplərin təxminən hamısı (hələ üstəlik qarmaqarışıqlıq — qeyri-differensiallıq prinsipi) Azərbaycan ədəbi dili tarixinin dövrləşdirilməsində sınaqdan keçirilmişdir (1, s.71)».

Ədəbi dilin quruluşu, həcmi, ictimai funksiyaları, ədəbi dilin üslubi təzahürlərinin, qarşılıqlı münasibətlərinin, ictimai vəzifələrinin xarakteri, dilin ədəbi, qeyri ədəbi təzahürlərinin münasibəti mərhələlərin ayrılmasında özünü göstərən əlamətlər sistemidir. Ədəbi dilin tarixinin dövrləşdirilməsində bütün inkişaf tarixi üçün örnək ola biləcək prinsiplərdən istifadə edilməlidir. Bu səbəbdən də Azərbaycan ədəbi dilitarixidövrləşdirilərkən əsas prinsip kimi Azərbaycan ədəbi dilinin türk dillərinin inkişaf tarixi kontekstində araşdırılması məsələsi götürülməlidir.

Məlumdur ki, türkünün əsası. Yəni türk dünyasında elm aləminə məlum olan ilk ədəbi dil Mərkəzi Asiyada — Monqolustan, Altay, Şərqi Qazaxıstan və bir sıra digər ərazilərdə meydana çıxmışdır. Sonradan Orta Asiya, oradan isə Ural Volqaboyu və Qafqaz — Kiçik Asiya türksizi Orta Asiya türksizi ilə əlaqəli olmuşdur. Orta Asiyada türkinin qıpçaq (qazax, qırğız), oğuz (türkmən) və karluqdan (özbək) ibarət üç qolumövucdur. Görkəmli türkoloq alim Nizami Cəfərov isə Orta Asiya türksizinə dördüncü — uyğur qolunu da aid etməyin mümkün olduğunu qeyd etmişdir (3, s.57).

Nəzərə alındıqda ki, Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülü dedikdə, həm ümumi türkcədən ayrılması (differensiasiya), həm də «yerli» qıpçaq tayfaları ilə «gəlmə» oğuz tayfa (4, s.5) dillərinin birləşməsinin (inteqrasiyanın) nəticəsi nəzərdə tutulur, deməli, Azərbaycan türkcəsinin tarixi də türk dilləri tarixinin tərkib hissəsini təşkil edir. « Milli Azərbaycan türk (eləcə də milli Türkiyə türk və türkmən) ədəbi dili türkinin regionallaşmış, milliləşmiş forması deyil — Azərbaycanda, Kiçik Asiyada və Türkmənistanda tayfalardan xalq birliyinə qədər inkişaf edib mərkəzləşmiş, regional-etnoqrafik keyfiyyəti müəyyənləşmiş türk soslumları tarixini mühafizə etməklə yanaşı, ümumxalq dili əsasında tədricən dialektfövqü ünsiyyət normalarını hazırlayırlar və həmin normalar milli ədəbi

dilin norma minimumunu təşkil edir, türkinin regional təzahürləri (regionallaşma özü regionun ümumxalq normalarına tabe olmaq deməkdir) bu kontekstdə ehtiva olunur(5, s.231-232)».

Ədəbi dil tarixinin dövrləşdirilməsi prinsiplərindən biri də normadır, bu elə bir prinsipdir ki, dilin bütün inkişaf tarixi boyu onu izləyir və onunla birlikdə hərəkət edir. Bu səbəbdən də ədəbi dil dövrləşdirilərkən norma əsas vasitələrdən biri kimi götürülür. Dilin inkişaf tarixi boyu fonetik, leksik və qrammatik normalarda baş verən müəyyən fərqlər, yəni dəyişikliklər yeni bir mərhələnin formalaşmasına xidmət edir. «Azərbaycan türk milli ədəbi dilindəki «maksimum normativliyi»in etnik sosial şərti Azərbaycanda milli ədəbi dilin təşəkkülünə qədərki dövrdə etnik konsolidasiyanın keyfiyyəti ilə əlaqədardır, bu cür konsolidasiya isə həmin tayfaların mədəni-mənəvi yaxınlığı əsasında mümkün olmuşdur. Əlbəttə köhnə Azərbaycan türk ədəbi dilinin daşıyıcısı olan etnik sosisium türk xarakteri etibarilə bir-birindən o qədər də fərqlənmir, hər iki ədəbi dil tipi, demək olar ki, eyni etnik mühitdə — oğuz-qıpçaq mühitində mövcud olmuşdur. Bu isə belə bir nəticə çıxarmağa imkan verir ki, milli ədəbi dilin formalaşması etnik münasibətlərin xüsusi şəkildə sosial, kulturoloji normativləşməsindən asılıdır və ancaq həmin normativləşmə üçün tarixi şərait olduğu zaman milli ədəbi dil formalaşma sürəti (müxtəlif keçid mərhələlərinin meydana çıxması) etnik münasibətlərin qeyd olunan sosial-kulturoloji normativləşməsinin, ümumən millətin təşəkkülünün sürətini əks etdirir (3, s.60)».

Ədəbi dilin dövrləşdirilməsində dilin mütəhərriqliyi məsələsi də çox önəmlidir. Nəzərə alsaq ki, ədəbi dil dilxarici təsirlərə daha çox həssasdır və xalq dili, həm də milli dilin bir dövrü ədəbi dilin bir neçə mərhələsini əhatə edə bilər, deməli, ədəbi dilin mühərriqliyə olan meyli ədəbi norma sistemində yenidən qurulma çevikliyinə də özünü göstərir.

Sözsüz ki, millətin əqli-mədəni mahiyyəti ilə şərtlənən norma həm də ədəbi dilin səviyyəsini müəyyənləşdirir. Hər bir yeni itimai-tarixi mərhələdə ədəbi dil daşıyıcılarının əqli mədəni ünsiyyət tələbini ödəmək üçün norma da yeni intellektlə uyğunlaşır. Normada baş verən həmin yenilənmələr nəticəsində fərqlər əmələ gəlir. Həmin fərqlər nəticəsində ədəbi dilin tarixində yeni yarımdövrələr və mərhələlər yaranır. Bu isə dövrlərin əmələ gəlməsi ilə nəticələnir.

Norma prinsipini əsas götürərək dövrləşmə aparən akademik Tofiq Hacıyev məsələyə iki aspektdən yanaşmışdır. I dövrləşdirmədə 1976-cı ildə çap etdirdiyi «Azərbaycan ədəbi dili tarixi» kitabında Azərbaycan dilində olan yazılı mənbələr əsasən Azərbaycan ədəbi dilini iki dövrə bölmüşdür: 1) Təşəkkül dövrü (IX-X əsrlərdən XVII əsrin əvvəllərinə qədər); 2) Sabitləşmə dövrü (XVII əsrin ortalarından XX əsrin 70-80-ci illərinə qədər) (6, s.53). II dövrləşdirmədə, 2012-ci ildə hazırlayıb çap etdirdiyi «Azərbaycan ədəbi dili tarixi»ndəki dövrləşdirmədə isə müəllif Azərbaycan ədəbi dili tarixini türk dillərinin tarixi tərkib hissəsi kimi dövrlərə bölmüşdür: 1) Yazıyaqədərki dövr və 2) Yazılı dövr (1, s.75).

Bu dövrləşdirmədə, I - Yazıyaqədərki dövr, e.ə. II əsrdən eramızın VI əsrinin sonuna qədərki dövrü, yəni Azərbaycan xalq türkcəsinin formalaşması və fəaliyyəti dövrünü; II - Yazılı, yəni sabitləşmə dövrü isə VII əsrdən tədricən, XIII əsrdən isə, xüsusən divan ədəbiyyatının yaranmasından XXI əsrin ilk illərinə qədərki dövrü əhatə edir (7). Eynilə, professor N.Xudiyevin dövrləşdirməsində də ikili xüsusiyyətlə qarşılaşırıq. Birinci dövrləşdirməsini böyük alim Ə.Dəmirçizadənin Azərbaycan ədəbi dili tarixini dövrləşdirərkən əsas götürdüyü prinsiplərə (8) uyğun təqdim etdiyi halda, ikinci dəfə türk dillərinin inkişaf tarixi kontekstindən yanaşma prinsipini əsas götürərək belə bir dövrləşdirmə təqdim etmişdir:

I. Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülü dövrü (qədim dövrlərdən XIII əsrə qədər).

II. Azərbaycan ədəbi dilinin ümumxalq dili əsasında formalaşması və inkişafı dövrü (XIII əsrdən XVII əsrə qədər).

III. Azərbaycan ədəbi dilinin milli dil əsasında formalaşması və inkişafı dövrü (XVII əsrdən bu günə qədər) (9, s.7, 134, 271).

Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, Fərqli ideologiyaların inkişafda olduğu dövrlərdə araşdırmalar aparmış həmin dilçi alimlər tərəfindən Azərbaycan dili tarixinin dövrlərə bölünməsində 1. İltimai-siyasi prinsip, 2. norma prinsipi, 3. türk dillərinin inkişaf tarixi kontekstindən yanaşılması prinsipi əsas götürülmüşdür.

Ədəbiyyat

1. T.İ.Hacıyev. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I h., «Elm» nəş., B., 2012
2. Ə.M.Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dili tarixi xülasələri. XMQ nəş., B., 1938
3. N.Q.Cəfərov. Azərbaycan türkcəsinin milliləşməsi tarixi. Seçilmiş əsərləri, I c., «Elm» nəş., B., 2007
4. S.Ş.Mustafayeva. Qədim Azərbaycan dilində tayfa dili xüsusiyyətləri (oğuz- qıpçaq) «Bakı Universiteti» nəş., B., 2013
5. N.Q.Cəfərov. Azərbaycan ədəbi dili: funksional üslubların təşəkkülü. Seçilmiş əsərləri, I c., «Elm» nəş., B., 2007
6. T.İ.Hacıyev. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I h., ADU, B., 1976
7. T.İ.Hacıyev. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. II h., «Elm» nəş., B., 2012
8. Ə.M.Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I h., «Maarif» nəş., B., 1979
9. N.M.Xudiyev. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. «Maarif» nəş., B., 1995

Açırsözlər: Azərbaycan, ədəbidil, tarix, dövrləşdirmə prinsipləri

Ключевые слова: Азербайджан, литературный язык, история, принципы периодизации

Key words: Azerbaijan, literary language, history, periodization principles

Summary

Periodization principles of the history of the Azerbaijan literary language

In this article, it have been spoken about one of the topical issues - periodization principles of the history of the Azerbaijan literary language. At the same time, it have been reviewed the investigations conducted in the field of the history of the Azerbaijan literary language in this article. We analyzed the principles - 1. The socio-political principle; 2. The principle of the norm; 3. The principle of the approaching to the history of the Turkish languages from the context of development - accepted as the basis in periodization of the history of the Azerbaijan literary language by linguist scientists who conducted the investigations in the periods of the development of the different ideologies in this article too.

Резюме

Периодизационные принципы истории азербайджанского литературного языка

В этой статье говорилось об одном из актуальных проблем - принципах периодизации истории азербайджанского литературного языка. В то же время в этой статье были рассмотрены исследования, проведенные в области истории азербайджанского литературного языка. Мы проанализировали принципы - 1. Социально-политический принцип; 2. Принцип нормы; 3. Принцип приближения к истории турецких языков из контекста развития - принят в качестве основы для периодизации истории азербайджанского литературного языка лингвистами-учеными, которые проводили исследования в периоды развития разных идеологий в этой статье.

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva

Fatimə Süleymanova

TÜRK DİLLƏRİNİN LÜĞƏT TƏRKİBİNDƏ SİLAH ADLARININ YERİ

Dünya tarixində döyüş mədəniyyəti və hərbi sənəti baxımından inkişaf etmiş xalqlardan biri də türk xalqlarıdır. Türkün döyüş meydanlarında üstünlüyünü təmin edən ən əsas ünsürlərdən biri olan silah bəzən ən dəyərli hədiyyə, təslim və itaət rəmzi, bəzən də hakimiyyət əlaməti, güc-iqtidar simvolu olaraq qəbul edilmişdir.

Silah adlarının leksik tərkibinin türk dilləri üzrə müqayisəli tədqiqi, onların sistemləşdirilməsi və elmi cəhətdən əsaslandırılması dilçiliyimizdə həlli vacib olan mühüm məsələlərdəndir. Lüğət tərkibinə nəzər saldıqda görürük ki, çox yaxın qohum dillər olmasına baxmayaraq, türk dillərinin hər birinin özünəməxsus silah adları sistemi vardır. Geniş işlənmə imkanına malik bu söz qrupları leksik baxımdan olduğu kimi, mənə, deyiliş və yazılış baxımından da müəyyən dərəcədə bir-birlərindən fərqlənirlər. Silah adları türk dillərinin daxili imkanları hesabına zənginləşmişdir və bu prosesi dillərin daxili inkişaf qanunları əsasında baş verən əsas istiqamətlərdən biri kimi aydınlaşdırmağa, bu sözlərin müxtəlif formalarda reallaşma imkanlarını ümumtürk dilləri kontekstində əsaslandırmağa çalışacağıq.

Tədqiqat zamanı aydın olur ki, əgər orta əsrlərdə və ondan xeyli əvvəllər türk dilləri rus-avropa dillərinə təsir göstərən onun leksik tərkibinə çoxlu sayda dil vahidi, o cümlədən hərbi termin verirdisə, bugün biz həmin prosesin əks istiqamətini müşahidə edirik. Türk xalqlarının həyatında hərbi işi bütün tayfanın, kütlənin ümumi işi olmuşdur. Bu səbəbdən də hərbi leksik vahidlər xalqın başa düşəcəyi səviyyədə aydın və anlaşılqı olmalı idi. Hərbi işinin ibtidai mərhələsində texniki vasitələrin bəsitliyi silah adlarının da yığcamlığı üçün şərait yaradırdı. Qədim türklər özünün döyüş uğurlarını, hərbi məharətini daha çox yazıya köçürməyə çalışmışdır. Belə nümunələrdə hərbi leksik vahidlər digər sahə terminlərinə nisbətən daha çox olur. Türk xalqlarının dilindəki hərbi terminlərin ən zəngin mənbəyi qədim abidələrdir. Bu abidələrdə hərbi terminlərin çoxluğu türklərdə hərbi işinin kifayət qədər yüksək inkişafını sübut edir.

Türk silahları içərisində ox, yay, qılınc, süngü, qalxan həmişə xüsusi yer tutub. Türklər dünya xalqlarından fərqli olaraq silaha tək cə qorunma vasitəsi kimi baxmamış, silahı həm də mədəniyyət ünsürü olaraq qəbul etmişdir. Qədim türklərdə ox ən əsas silahlardan sayılırdı. Ox və yay daima türk döyüşçüsünün əlinin çatdığı bir yerdə saxlanırdı. Çünki türk döyüşçüsü ancaq atı və silahıyla birlikdə olduğu zaman özünü təhlükəsiz hesab edirdi.

Ox sözünün türk dillərində işlənməsinə nəzər salaq:

Ox (Azərbaycan); ok (türk); ok (qaqauz); ok (türkmən); ox (yakut); oq, ok (özbək); oq (uyğur); ok (noqay); uk (başqırd); uk (tatar); ok (qazax); ok (qırğız) və s. (11)

Ox müstəqil bir vahid deyildi, ancaq yay ilə birlikdə istifadə olunurdu. Bu silah növü qədim türklərdə həm də hakimiyyət əlaməti sayılırdı. Orxon- Yenisey abidələrində ok işlənilir: “Yarakınta, yalmasınta yüz artun okun urtı, yizge başına bir tökmədi”. M. Kaşğarının “Divanü Lüğat-it- Türk” əsərində ok, Oğuznamədə oq, “Dədə Qorqud Kitabı”nda isə oq fonetik variantında işlənməmişdir. Ox sözünün fonetik variantları ilə bağlı biz abidələrimizə aid nümunələrdə elə bir ciddi fərq görmədik. S.Əlizadə həmin məsələ ilə əlaqədar yazır ki, XVI əsrin yazılı abidələrində 3 (qaf) hərfi həm q, həm də x səsinə ifadə edir. Qafhərfinin q səsinə ifadə etməsi yazı dilinin noması idi. Müəllif qafhərfinin x səsinə ifadəçisi kimi işlədilməsinə misallar çəkir və onların içərisində ox sözünü də nümunə kimi vermişdir (3:98). A.M.Şerbak x samitinin türk dillərində işlənməsini X əsrə aid edir. Onun fikrincə, run yazılarında x samitinin işlənməməsinə qrafikanın xüsusiyyəti ilə izah etmək mümkündür.

Türk dillərinin yazılı abidələrində q səsinin novlaşması hadisəsi yayılmışdır. Qədim uyğur dili abidələrində eyni sözlər həm q, həm də x ilə işlənməmişdir. B.Serebrennikov bəzi türk dillərində q samitinin zəifləməsinin səbəbini onun çətin tələffüz olunan bir səs olmasında görür. Bir çox türk dillərində işlənən ok sözü eyni fonetik variantda, amma fərqli mənada Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində də işləkdir. Bu söz bugün Qazax dialektində “kiçik arx” mənasında işlənilir.

Oğuzların əsas totemi ox idi. Bir çox tədqiqatçılar kimi biz də oğuz sözünün mənşəyinin ok+ zşəklində izahı ilə razıyıq. Burada z səsinin cəmlilik bildirməsi türk dilləri üçün xarakterik haldır.

Ən qədim türk silahının ox ucu (dəmrən) sümük idi, daha sonralar sümük dəmirlə əvəz olunmuşdu. Bu səbəblə də ox ucuna “dəmirdən düzəldilmiş” mənasını verən temirgen/temren/dəmrən adı verilmişdir. Bu söz türk dillərində müxtəlif fonetik variantlarla işləkliyə malikdir. Dəmrən (Azərbaycan); temren (türk); temiren (qırğız) və s.

Ən çox istifadə olunan və ən təhlükəli ox ucu çəngəlli dəmrənlər idi. Əgər atılan ox düşməni öldürməmişdisə, yəni yaralayardısı oxun çıxarılması zamanı çəngəlli dəmrən yaralıda böyük xəsarət yaradırdı.

Yay: Bu leksik vahid yay (maq) feilindən əmələ gəlib və oxu hədəfə göndərmək üçün istifadə olunan vasitə idi. Silahın qövslü qismi çox sərt və möhkəm bir ağac olan ağcaqayın ağacından, gərilən qismi isə adətən heyvan bağırsağından hazırlanırdı. “Dədə Qorqud Dastanı”nda “tozlu qatı yay; ağ tozluca qatı yay” ifadələrində işlənən tozlu sözü yaya sarılmış ağcaqayın qabığına işarədir. Gərilən qismə giriş deyilirdi. Ox girişə gəz vasitəsilə yerləşdirilirdi.

Yay sözünün türk dillərində işlənməsinə nəzər saldıığımız zaman aydın olur ki, türk dillərinin demək olar ki, hamısında işləkdir: Yay (Azərbaycan); yay (türk); yay (qaqauz); yay (türkmən); cā (qırğız); yāy (özbək); yāyā (başqırd); cāyā (tatar); saa (yakut) və s.

Türk dillərində söz önündə y-nin həm işlənməsi, həm düşməsi, həm də nadir halda c-ya çevrilməsi halları özünü göstərmişdir. Y başlanğıcının ilkinliyi, yaxud da y-nin sonrakı hadisə hesab edilməsi ilə bağlı türkologiyada müxtəlif fikirlər mövcuddur. A.M.Şerbak Çuvaş və yakut dillərini ən qədim türk dili hesab etmiş, belə qənaətə gəlmişdir ki, söz önündə y mövqeyində işlənməmiş samit öz ilkin keyfiyyətini (s) çuvaş və yakut dillərində daha çox saxlamışdır. B.A.Serebrennikovun fikrincə, y daha qədimdir və həmin dillərdə söz əvvəlində işlənən /s/ samiti y samitinin bir sıra

dəyişikliklərə uğraması nəticəsində $y > c > \zeta > \xi > \varsigma$ syaranmışdır (3;84)

Mahmud Kaşğarının "Lügət"ində *ya*, "Qutadqu Bilik" də *yay*, "Dədə Qorqud Kitabı"nda isə *yayvə qati yayışlənmişdir*. Y. Məmmədlinin fikrincə, *yay* sözü *ya/ay* praformasının bütövləşmiş variantıdır, yəni "yaymaq", "səpələmək", "dağıtmaq" mənası *yay* sözünün deyil, *ya/ay* praformasının yüküdür. Söz əvvəlinə samit artımı, eləcə də səs düşümü türk dilləri üçün xarakterik hal sayıldığından *yay* sözü öz başlanğıcını görünüş bənzətməsi vasitəsilə *ay* (səma cismi) sözündən almışdır (7;102)

Qılınc: Türk döyüşünün ən çox istifadə etdiyi silahlardan biri də qılıncdır. Türk qılıncının dəstəyinə yaxın qismi düz, uca yaxın qismi isə nisbətən qövsü idi. Bu türkün qılıncı verdiyi təsadüfi əyrilik deyildi. Xəncərdən böyük olan bu birağızlı silah qədim yazılı abidələrdə də geniş işləkliyə malikdir. *Qılınc* sözünün abidələrimizdə işlənməsinə nəzər saldıığımız zaman elə bir ciddi fərq görmürük. Orxon-Yenisey abidələrində *kalic*, "Dədə Qorqud Kitabı"nda *qılınc*, M.Kaşğarının "Divan"ında *kılıç*, "Qutadqu Bilik"də *kılıç* işlənməmişdir.

Bu leksik vahidin türk dillərində işlənməsinə nəzər salaq:

Qılınc (Azərbaycan); *kılıç* (türk); *kılıç* (qaqauz); *qılıç* (türkmən); *kılış* (qazax); *qılıs* (başqırd); *kılıç* (qırğız); *kılıç* (özbək); *kalis* (yakut); *kilis* (noqay); *kılıç* (tatar) və s. (11)

Məlumdur ki, türk dillərində *kıl/qıl* (ol) və *kır/ qır* (kəsmək, doğramaq) feilləri mövcuddur. Bizcə qılınc leksik vahidinin əsasında *qırmaq* feili dayanır.

Qılıncı yalnız halda deyil, qıl adı verilən qabda gəzdirilərdi. Türklər qılıncın dəstəyini sadə *yox*, çox zaman öz həyatlarında önəmli yer tutan qurd başı formasında hazırlayaraq qılıncı sənət əsəri dəyəri qazandırirdilər.

Balta: Bu leksik vahid demək olar ki, türk dillərinin hamısında müxtəlif fonetik variantlarda işləkdir.

Balta (Azərbaycan); *balta* (türk); *balta* (qaqauz); *palta* (türkmən); *palta* (uyğur); *purtä* (çuvaş); *balta* (noqay); *balta* (özbək); *balta* (qazax); *balta* (başqırd) və s. (11)

M.Kaşğarının "Divan"ında bu söz *baldu* fonetik variantında, uyğur mətnlərində isə eyni mənada *baltu* şəklində işlənməmişdir. Bundan başqa M.Kaşğari *baldak* sözündən də bəhs edir, bu sözü "qılıncın yumruvarı tutacaq yeri, ağırlıq hissəsi" mənasında izah edir. Əbu Həyyan isə bu sözü *balta* olaraq göstərmişdir. Bu leksik vahidin əsası türk dilinə məxsus etimoloji lüğətlərdə *bal* "kəsmək", "yarmaq" +*du* kimi izah olunmuşdur. Bizcə müasir türk dillərində müşahidə etdiyimiz *balta/palta/purtä* sözləri abidələrdə işlənməmiş *baldu* sözünün fonetik variantlarından başqa bir şey deyil (7; 91)

Pratürkədə sözün başlanğıcında *kar* və *ya* cingiltili samitin işlənməsi məsələsi (*balta/palta*) türkologiyada mübahisəlidir. Ancaq türk dillərinə aid müxtəlif faktlar göstərir ki, söz əvvəlində kipləşən, cingiltili samitin karlaşması və *ya* *kar* samitin cingiltiləşməsi qeyri- mütəşəkkil xarakter daşıyır, həmin hadisəni müntəzəm fonetik qanun adlandırmaq olmaz.

Qalxan. Türk döyüşçülərinin düşmən hücumlarından qorunmaq üçün müxtəlif formalı, növlü, qoruyucu silahları da vardır ki, bunlardan biri də qalxandır. Bu leksik vahidə M.Kaşğarının "Divan"ında *kalkan/kalka* "Dədə Qorqud Kitabı"nda isə bu söz *qalqan* fonetik variantında rast gəlirik. Sözün etimologiyasını araşdırdığımız zaman məlum olur ki, bu leksik vahidin əsasında *qalx(maq)* feili durur və sözün kökündəki *qan* şəkilçisi qıpçaq qrupuna aid dil elementidir: *Kalı+qan*.

Qalxan sözünün türk dillərində işlənməsinə nəzər salaq:

Qalxan (Azərbaycan); *kalkan* (türk); *kalkan* (qaqauz); *qalqan* (türkmən); *kalkan* (başqırd); *qalqon* (özbək); *kalkan* (noqay); *uyğur* (qalqan) və s. (11)

Hərbi leksik vahidlərin bir qismi kimi *qalxan* da tarixi inkişaf prosesində öz təyinatını dəyişmiş, bugün yeni məzmun və mənə daşıyaraq yeni mahiyyət kəsb etmişdir (5; 174).

Bildiyimiz kimi $q > k$ hadisəsi (*kalkan/qalqan/qalxan*) türk dilləri arasında özünü göstərən başlıca fonetik xüsusiyyətlərdəndir. Pratürkədəki dilarxası, partlayan, *kar q* samitinə Müasir Azərbaycan dilində yerinə görə, əsasən, *q*, *x* samitləri uyğun gəlir. B.Serebrennikov bəzi türk dillərində *q* samitinin zəifləməsinin səbəbini onun çətin tələffüz olunan bir səs olmasında görür. Bizcə belə fərqlənmələri türk dillərinin səs sistemlərinin qarşılaşması nəticəsində meydana çıxan fonetik xüsusiyyət hesab etmək daha doğrudur. A.M.Şerbak *x* samitinin türk dillərində işlənməsini təxminən X əsrə aid edir. Onun fikrincə, run yazılarında *x* –nın işlənməməsini qrafikanın xüsusiyyəti ilə izah etmək mümkündür (3;100).

Bıçaq. Əsas hissəsi kəsici tildən və sapdan ibarət olan alətdir. Bu leksik vahid *biç* (mək) feilindən, +*qak* şəkilçisinin birləşməsindən yaranmışdır və türk dillərində geniş işləkliyə malikdir. Qədim türklərin istər gündəlik həyatında, istərsə də döyüşlərdə ən çox istifadə etdiyi əşyalardan biri idi.

Bıçaq ümumtürk leksemidir və türk dillərində işlənməsinə nəzər salaq:

Bıçaq (Azərbaycan); *biçak* (türk); *biçak* (qaqauz); *piçak* (türkmən); *pişax* (qazax); *piçak* (tatar); *bısak* (başqırd); *biçak* (qırğız); *piçoq* (özbək); *piçak/piçak* (uyğur); *pihax* (yakut) və s. (11)

M.Kaşğarının "Divan"ında bu söz *biçek/bişek* fonetik variantında işlənməmişdir. "Dədə Qorqud Kitabı"nın formalaşdığı dövrdə Azərbaycan dili şivələrində söz sonunda özünü göstərən tələffüz forması (*q*, *x*) real fonetik hadisə, yazı dilinin sonrakı dövrlərində isə *q* samiti real fonetik hadisə olmaqdan daha çox orfoqrafik mahiyyət daşıyırdı.

Uyğur dilində işlənen *piçak* leksik vahidində $\zeta > q$ dəyişməsi maraqlı faktdır. Bu səs dəyişiminə "Dədə Qorqud Kitabı"nda da (Sən məni yanına qaqırmadınımı?) rast gəlirik (3; 90). Bu tipli səs dəyişməsi Azərbaycan dilinin müasir şivələrində də qeydə alınmışdır.

Türk dillərində eləcə də Azərbaycan dilində tarixən sözün kökü ilə şəkilçinin birləşməsi prosesi olmuş, düzəltmə söz kökü yerinə keçərək sadə söz kimi anlaşılmağa başlamışdır. Birhecalı köklər geniş mənənin sadəcə bir hissəsini daşıyır, köklə şəkilçi qovuşuğu isə ümumi mənənin başqa çalarını əks etdirir. Bıçaq sözü tarixən düzəltmə olsa da, bugün sadə sözdür. Sözün formasındakı bu dəyişmə mənənin tələbi ilə baş verir. Formanın özündəki dəyişmələr isə (sözün qabığında, səslənməsində) fonetik qanun və hadisələrlə idarə olunur (2; 16).

Qeyd edək ki, hər bir silah adı xüsusi denotatın adı kimi meydana gəlmiş, xüsusi denotatın adlandırıcısı olan bu terminlər öz inkişafı prosesində ümumi leksik fonda daxil olur. Bu proses zamanı onların bəziləri əvvəlki semantik təyinatını itirərək yeni mənə qazanır və yeni ada çevrilir. Bu məqalədə ümumtürk silah adlarını bildirən leksik vahidlərin formalaşma və təşəkkül tarixinin obyektiv tədqiqi, leksik tərkibinin inkişaf prosesi və müasir vəziyyəti aydınlaşdırılmışdır.

Ədəbiyyat

1. Abdulkadir D. Eski türk devletlerinde idari- askeri ünvan ve terimler, İstanbul, 1988, 152s.
2. Əhmədov B. Azərbaycan dili şivələrində fono-semantik söz yaradıcılığı, "Bakı Universiteti", 1994, 197s.
3. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası, Bakı, 1999, 354s.
4. Karşılaştırmalı türk lehçeleri sözlüğü. Ankara, 1991, 1184s.
5. Qasimov İ. Müasir Azərbaycan dilində hərbi terminlərin yaranma yolları, Bakı, 2000, 216s.
6. Məmmədova A. Dədə Qorqud Kitabının leksikası, Bakı, 2009, 176s.
7. Məmmədli Y. Azərbaycan dilinin hərbi leksikası, Bakı, 1997, 132s.
8. Məmmədli Y. Azərbaycan türkcəsində hərbi terminlər, Tarixi və tətbiqi dilçilik, Bakı, 1993, 28-31s.
9. Məmmədov Y. Azərbaycan dilində sözlərin leksik- semantik inkişafı, 1987, 83s
10. Türkçə sözlük, Ankara, 2005, 1265s.
11. Www.tdk.gov.tr

Açar sözlər: *Silah adları, sözün mənşəyi, ox, qılınc, uyu, qalxan.*

Ключевые слова: *Имена оружия, происхождение слова, стрелка, меч, лук, щит.*

Key words: *Weapon names, origin of the word, arrow, sword, bow, shield.*

Названия оружия в словарном составе тюркских языков

Резюме

Сравнительное изучение лексического состава названий оружия в тюркских языках, их систематизация и научное обоснование - одна из важнейших проблем нашей лингвистики. В каждом турецком языке есть свои военные лексические единицы. Военные термины хорошо разработаны в письменных памятниках тюркских языков. Сегодня мы также работаем на нашем языке. Мы проанализировали названия оружия, используемые в древних письменных памятниках. В статье также рассматриваются имена оружия, а также текущая ситуация.

Location of weapons names in Turkish language vocabulary

Summary

A comparative study of the lexical composition of the weapon names in Turkic languages, their systematization and scientific justification is one of the crucial issues in our linguistics. Each of the Turkish languages has its own military lexical units. Military terms have been worked out well in written monuments of Turkic languages. Today we also work in our language. We have analyzed the names of weapons used in ancient written monuments. The article also examines the weapons' names as well as the current situation.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

M. Qıpçaq, Q. Xanməmmədov

TÜRK DİLLƏRİNDƏ TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏR

Türk dillərinin sintaktik quruluşunda fərqləndirici əlamətlərdən biri bu dillərdəki tabeli mürəkkəb cümlələr hesab edilir. Türkoloji dilçilikdə belə bir mülahizə mövcuddur ki, qərbdəki türk dillərində tabeli mürəkkəb cümlələr, şərqdəki türk dillərində isə feili tərkiblərlə genişləndirilmiş sadə geniş cümlələr daha çox müşahidə olunur.

Mürəkkəb cümlə, o cümlədən də tabeli mürəkkəb cümlə təfəkkürün və ona uyğun olaraq dilin inkişafının müəyyən mərhələsində meydana çıxır, aid olduğu dilin qanunları daxilində formalaşır və istifadə olunur. Bu mənada türk dillərində tabeli mürəkkəb cümlələrin meydana çıxmasını bu dillərin inkişafının labüd nəticəsi kimi dəyərləndirmək olar.

Türk dillərində tabeli mürəkkəb cümlələrin müəyyənləşdirilməsində tədqiqatçılar arasında fikir müxtəlifliyi var. Budaq cümləsi xəbərin şəxsi forması ilə ifadə olunan budaq cümlələri, yəni Azərbaycan dilçiliyində budaq cümlə hesab olunan cümlələri bütün tədqiqatçılar budaq cümlə kimi qəbul edir. Tədqiqatçıların bir qismi bütün feili tərkibləri (feili sifət, feili bağlama və məsdər tərkiblərini), digər qismi isə yalnız ayrıca subyektli olan feili tərkibləri budaq cümlə hesab edir. Belə ki, ayrı-ayrı türk dillərinin sintaktik quruluşuna aid yazılmış əsərlərdə feili birləşmələrin (müq. et: türkməncə *İçmek yere qaçanda onun içinde özüm xem bardım* “Kürk yerə düşəndə onun içində özüm də vardım”; tatarca *Bez avılqa kilqəndə urıp jiu başlandı* “Biz kəndə gələndə məhsul yığımı başlandı”; qaraçay-balkarca *Sen bilqenni men de bileme* “Sən biləni mən də bilirəm” və s.) budaq cümlə kimi təqdim olunmasının şahidi olur. Lakin budaq cümlə ilə feili tərkibləri (mürəkkəb cümlə üzvlərini) qarışdırmaq olmaz. Bunların qarışdırılması məntiq kateqoriyaları ilə qrammatik kateqoriyaların qarışdırılmasının nəticəsidir. Çünki türk dillərində feili sifət və feili bağlama birləşmələri bitmiş fikir əmələ gətirmir və buna görə də cümlə hesab oluna bilməz. B.A.Serebrennikov feili tərkibləri budaq cümlə hesab edən tədqiqatçıları nəzərdə tutaraq yazır ki, bəzi türkoloqların feili tərkibləri budaq cümləyə çevirməyə cidd-cəhdlə çalışması budaq cümləni müəyyənləşdirməyə semantik cəhətdən yanaşmaqdan irəli gəlir, bu konstruksiyaların rus dilinə budaq cümlə kimi tərcümə olunması imkanından çıxır. Bu isə qrammatikada məntiqçiliyin özünü ən bariz surətdə göstərməsidir.

Türk dillərində tabeli mürəkkəb cümlələrin tərəfləri müxtəlif vasitələrlə (nisbi əvəzlilər, bağlayıcılar, intonasiya və s.) bir-birinə bağlanır. Qeyd edək ki, nisbi əvəzlilərlə meydana çıxan tabeli mürəkkəb cümlə tipi ən qədim hesab olunur. Bu mürəkkəb cümlə tipi türk dillərinin hamısında özünü göstərir. Müq. et: qırğızca *Alar kəndə kəldi, oşondoy biz jönöbüz kerek* “Onlar nə vaxt gəldi, biz həmin vaxt yola düşürük”; özbəkca *Ləkin kənsə orzıkub kutmayın, dadajonim kaytmadı* “Mən nə qədər gözləsəm də, atacağım qayıtmadı”; qaqauzca *Daa gün duumamış açan fistan şansora xazırmiş* “Haçan don hazır oldu, gün hələ doğmamışdı”; çuvaşca *S'un kəs'tan s'ins'e, untan tatälät tes's'e* “Sap haradan nazıqləşərsə, oradan qırılar”; tuvaca *Nomda kənsaar bijeendir, incaar bilip al* “Kitabda necə yazılıbsa, elə də yadında saxla” və s.

Bağlayıcılarla əmələ gələn tabeli mürəkkəb cümlələr nisbi əvəzlilərlə yaranan tabeli mürəkkəb cümlələrdən sonra yaranır. Bu tip cümlələr bəzi türk dillərində tam formalaşmış şəkildədir, bəzilərinə özünü zəif şəkildə göstərir, bəzilərinə isə tamamilə yoxdur. Müq. et: azərbaycanca *Bu gün səhərdən Rüstəm kişinin işi düz gətirmirdi, sanki yolunun üstündən qara pişik adlanmış, ya da qabağına dovşan çıxmışdı*; qaqauzca *Ateş öl ki, yok niyə bakmaa* “Atəş elə idi ki, heç nə görmək olmurdu”; özbəkca *Men şunday kilişqa məjbur edim, çünki men uçun çol-karpirminq künqlığa ozor yetqazişinqiz mümkün edi* “Mən belə etməyə məcbur idim, çünki siz mənə görə qocanın qəlbinə dəyə bilərdiniz”; *Eger pirsən, eger yaş, kalma sınıx xalka paş* “Əgər qocasansa, əgər cavansansa, sirrini xalqa faş etmə”; tatarca *Dönyada küp keşelər bar ki, ütken veqakallı keşelərdən kurkap, üz tirələndə kübrək axmaklarını yörtələr* “Dünyada çox adam var ki, ötkəm və ağıllı adamlardan qorxub, öz ətraflarına axmaq adamları yığır” və s.

Türkologiyada bağlayıcı tabeli mürəkkəb cümlələrin yaranması ilə bağlı fərqli fikirlər var. Bəzi tədqiqatçılar ayrı-ayrı türk dillərində bağlayıcı tabeli mürəkkəb cümlələrin meydana çıxmasını dildə tabelilik bağlayıcılarının yaranması ilə əlaqələndirirlər. Onların fikrincə, dildə tabelilik bağlayıcıları yoxdursa, bağlayıcı mürəkkəb cümlə də yoxdur. Yəni dildə əvvəlcə tabelilik bağlayıcıları, sonra isə tabeli mürəkkəb cümlələr yaranır. Bu mülahizənin tərəfdarları türk dillərində bağlayıcı tabeli mürəkkəb cümlələrin yaranmasını yad dillərin, xüsusən də ərəb və fars dillərinin təsiri hesab edirlər. Lakin bu fikirlə razılaşmaq olmaz. Belə ki, hər hansı bir dildə tabelilik bağlayıcıları ilə bağlayıcı mürəkkəb cümlələr eyni vaxtda yaranır. Əgər hər hansı bir dilin daşıyıcılarının təfəkküründə tabeli mürəkkəb cümlə strukturu yoxdursa, həmin dildə tabeli mürəkkəb cümlə də olmur. Yəni tabeli mürəkkəb cümlələrin dildə, o cümlədən də türk dillərində meydana çıxması hadisəsini dillə təfəkkürün qarşılıqlı əlaqəsi zəminində izah etmək daha düzgündür. Türk dillərində, eləcə də türk dillərinin yazılı abidələrində başqa dillərdən alınmış bağlayıcılar var və həmin bağlayıcılar tabeli mürəkkəb cümlələrin qurulmasında iştirak edir. Lakin türk dillərinin sintaktik quruluşunda onların çəkisi o qədər də çox deyil. Müq. et: azərbaycanca *Hərçənd bizdə indi belə şeylər az tapılar, ancaq mən yüz yerə baş vurub, beş-altı maşın gətirmişəm; Nə vaxt Yaquutun yanına gəlirdimsə, həmişə gənc doktoru onun yanında görürdüm*; türkcə *Gerçi bu ona bir yaranın üstündə parmaqla oynuyormuş gibi bir istirab veriyordu, fakat madem ki, elinde olan bir tek imkan buydu* “Baxmayaraq ki, bu ona bir yaranın üstündə barmaqla oynayırmış kimi iztirab verirdi, lakin əlində olan tək imkan bu idi”; qaqauzca *Evin pencereleeri kara, zərə onnar heç bir kerə yoktur kireçlendikleri* “Evin pəncərələri qaradır, çünki bir dəfə də olsun ağardılmayıb”; *Makar ki çok keret küsüşərdik, bən sevərdim onu hem inanardım* “Çox kərə küsüşsək də, mən onu sevirdim və inanırdım”; özbəkca *Modomiki xaloyik kulqa toş olibdir, uninq künqlida dardi bordir* “Madam ki xalq əlinə daş alıbdır, onun

könlündə dərdi var” və s.

Türk dillərində bağlayıcı tabeli mürəkkəb cümlələrin yad dillərin təsiri ilə yaranması və bu zaman yad dil elementlərindən bağlayıcı vasitə kimi istifadə olunması mülahizəsinə qarşı çıxan Ə.Z.Abdullayev Azərbaycan dilindəki tabeli mürəkkəb cümlələri nəzərdə tutaraq yazır ki, 200-dən artıq müxtəlif cür qurulan iki komponentli tabeli mürəkkəb cümlələri araşdırdıqda aydınlaşır ki, bunların hamısı, demək olar ki, Azərbaycan dilinin məhz öz vasitələri ilə bağlanır. Doğrudan da, Azərbaycan dilində bu vaxta qədər qeyd alınan 204 variant iki komponentli tabeli mürəkkəb cümlədən 190 variantı öz dilimizin vasitələri ilə qurulur, yalnız 14 variant budaq cümlənin qurulmasında gəlmə vasitələr iştirak edir. Həm də bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, bu 14 variant olmasa da, bunları dilimizdə əvəz edən digər variantlar vardır, həmin variantlar onlarla paralel surətdə işlənir. Eyni sözü digər türk dilləri (türk, qağauz, tatar, özbək və s.) haqqında da söyləmək olar. Bu dillərdə də tabeli mürəkkəb cümlələrin qurulmasında xalis türk dili vasitələri həlledici yer tutur, gəlmə vasitələr isə cüzi rola malikdir.

Buradan aydın olur ki, bağlayıcı tabeli mürəkkəb cümlələr türk dillərinin öz daxili inkişaf qanunauyğunluqları əsasında, türk dillərinə məxsus bağlayıcı vasitələrin köməyi ilə meydana çıxır. Bağlayıcı tabeli mürəkkəb cümlələrin bəzi türk dillərində güclü, bəzi türk dillərində isə zəif inkişafı, eləcə də bəzi türk dillərində ümumiyyətlə olmaması türk dillərinin sintaktik quruluşunun ayrı-ayrı türk dillərində qeyri-bərabər inkişafı ilə bağlıdır və burada yad dillərin təsirindən danışmaq özünü doğrultmur. Alınma ünsürlərin köməyi ilə meydana çıxan tabeli mürəkkəb cümlə tipləri budaq cümlələrin istifadəsində üslubi rəngarənglik yaradılmasına xidmət edir. Məsələn, Azərbaycan dilində budaq cümləni baş cümləyə bağlayan vasitələrdən biri fars dilindən alınmış *guya* bağlayıcısıdır. Dilimizdə *guya* bağlayıcısı olmasaydı, onun yerinə *sanki*, *deyəsən*, *elə bil* bağlayıcı vasitələrindən birini işlətmək olardı. Yaxud türkmən dilində fars dilindən alınmış *eğer* “əgər” bağlayıcısının yerinə yetirdiyi funksiyayı, yəni şərt budaq cümləsinin komponentlərinin bir-birinə bağlanmasını türk mənşəli *-sa*, *-se* şəkilçisi də yerinə yetirə bilər. Burada alınma bağlayıcı vasitələrlə meydana çıxan tabeli mürəkkəb cümlə tiplərinin üslubi zənginlik yaratdığını xüsusi qeyd etmək lazım gəlir.

Aydın məsələdir ki, qədim yazı ənənəsinə malik olan dillərdə (Azərbaycan, türk, tatar, özbək, uyğur və s.) tabeli mürəkkəb cümlələrin müxtəlif struktur-semantik variantları var və bu qanunauyğun hal hesab oluna bilər. Yazılı ədəbi dilləri yalnız XX əsrdə formalaşmış türk dillərində isə (Tuva, xakas, şor, tofalar, Altay, yakut və s. dillərdə) tabeli mürəkkəb cümlənin inkişaf səviyyəsi nisbətən geri qalır. Bu, həmin dillərin fərdi inkişaf xüsusiyyəti kimi qəbul oluna bilər. Türk dillərinin sonrakı inkişafı zamanı həmin dillərdə də tabeli mürəkkəb cümlələrin çeşidli struktur-semantik tiplərinin meydana çıxmasını gözləmək olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Ə. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr, Bakı, 1974
2. Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri əsasları, Bakı, 1998.
3. Müzəffəroğlu T. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlənin struktur semantikasi, Bakı, 2002.
4. Serebrennikov B.A., Насыева N.Z. Türk dillərinin müqayisəli tarixi qrammatikasi, Bakı, 2001.
5. Гаджиева Н.З. Основные пути развития синтаксической структуры тюркских языков, М., 1973.

XÜLASƏ

Müasir türk dillərində tabeli mürəkkəb cümlələr bu dillərin fərqləndirici əlamətlərindən biri hesab edilir. Qərbdəki türk dillərində tabeli mürəkkəb cümlələr, şərqdəki türk dillərində isə feli tərkiblərlə genişləndirilmiş sadə geniş cümlələr daha çox müşahidə olunur. Mürəkkəb cümlə, o cümlədən də tabeli mürəkkəb cümlə təfəkkürün və ona uyğun olaraq dilin inkişafının müəyyən mərhələsində meydana çıxır, aid olduğu dilin qanunları daxilində formalaşır və istifadə olunur. Bu mənada türk dillərində tabeli mürəkkəb cümlələrin meydana çıxmasını bu dillərin inkişafının labüd nəticəsi kimi dəyərləndirmək olar.

Açar sözlər: mürəkkəb cümlə, tabeli mürəkkəb cümlə, türk dilləri

Rəyçi: dos.S.Abbasova

Məhərrəm Hüseynov, Pəri Paşayeva
POEZİYA DİLİ PROFESSIONAL KEYFİYYƏT AMİLİ KİMİ

Azərbaycan filologiyasında dil sənətkarlığına, üslub məsələlərinə diqqətin getdikcə artması təsadüfi hal deyil. Bu daha çox ədəbi prosesin inkişafındakı keyfiyyət əlamətlərinin həm də kəmiyyətə çoxalması ilə birbaşa əlaqədardır və o da diqqətəlayiqdir ki, poeziya dilindən məxsusi bəhs etmək üçün şeirin özü bol linqvistik material verir. Buna istinadən poetik linqvistika, ədəbiyyatşünaslıq və ədəbi tənqid bədii dillə bağlı bir sıra mühüm mülahizələr söyləmiş, bəzi dolaşqı və ziddiyyətli fikirlərə münasibət bildirmiş, uzun müddətdən bəri mübahisə doğuran müddəalara aydınlıq gətirmişdir. Tədqiqatçılar bütövlükdə ədəbi prosesin bir sıra aktual cəhətləri ilə dil məsələlərinin çarpazlaşmasını olduqca təbii bir hal kimi təqdim edərək diqqəti dil sənətkarlığı üzərində cəmləşdirmişlər. Təqdirəlayiqdir ki, həm linqvist, həm də ədəbiyyatşünas alimlər şeir dilini konkret tədqiqat obyektinə kimi seçib onun təhlilini verərkən hər bir söz sənətkarına onun yaradıcılıq fərdiyyətindən çıxış edərək yanaşır. Söz ustasının sənət spesifikasiyasının özünəməxsusluğunu üzə çıxarma mövqeyindən aydınlaşdırır. Onun nəticəsidir ki, əsərləri tədqiqat mövzusu olan görkəmli filoloq-alimlərimizin bədii dil və ədəbi tənqidin mühüm əlamətlərinin şərhinə həsr olunmuş silsilə əsərləri neçə illərdir ki, oxucuların da böyük marağına səbəb olmuşdur.

Şeir dili haqqındakı nəzəri düşüncələr və elmi ümumiləşdirmələr bədii yaradıcılığın kamilləşməsi yolunda ən etibarlı vasitələrdəndir, poetik təfəkkürün qida mənbələrindəndir. Ədəbi prosesin tərəqqisi dil problemlərinin elmi şərhinə geniş yer verilməsi də bununla əlaqədardır. Belə ki, poetik dilə maraq dairəsinin genişlənməsi və dərinləşməsi nəticəsində yazılan tədqiqatlar müasir poeziyanın olduqca əhəmiyyətli problem və vəzifələrini ön plana çəkir, poeziyanın dil qayğılarından ətraflı söhbət açır, şeirimizin qazandığı uğurlar fonunda onun dil-üslub qüsurlarına da diqqət cəlb edir.

Dil problemlərinə həsr olunmuş əsərlərin dəyərini artıran cəhət onlardakı mülahizələrin elmi maraqlılığı və yeniliyindədir. Onların hamısında belə bir fikir yekdilliklə təsdiqini tapır ki, ədəbi şəxsiyyətlərin qələm məhsullarında sözlə maddiləşən şeir yarandığı dövrdən gələcəyə ədəbi yadigar kimi ötürülsə də, onun yaşarlılığının təminatçısı dildir. Şeirin ideya-estetik prinsiplərinin yetkinləşməsində dilin müstəsna mövqeyi vardır. Deyilənlərə xarakterik misallar kimi sənət korifeylərimizin əbədiyaşar qələm məhsulları göstərilmişdir.

Söz, sənətkar və yaradıcılıq prosesinin vəhdət halında çoxşaxəli problemlərinin açılması baxımından da şeir dilinə dair tədqiqat əsərləri bol material verir. Sənətkar və dil probleminin mürəkkəbliyi bədii sözdə gizlənmiş ifadə potensiallarının genişliyi və bunların sənətkar şəxsiyyəti, onun estetik baxış və mövqeyi ilə ahəngdarlığı məsələləri də poeziyamızın intensiv inkişafı fonunda ümumiləşdirilmişdir. Şeir dilinin sənətkarlıq sirləri, canlı danışq dilindən istifadə incəlikləri, şair qələmindən çıxan hər bir sözün ədəbi prosesin ritminə uyğunlaşdırılması yolunda çəkilən sənətkar zəhməti, dil vahidlərini poetik qayənin mahiyyətinə istiqamətləndirmək bacarığı və poetik dilin digər mühüm nəzəri-estetik problemləri barədə ümumiləşdirmələr aparılmış, şeir yaradıcılığının dillə bağlı obyektiv qanunauyğunluqlarına əsaslanan fikirlər barədə bizdə aydın təsəvvürlər formalaşdırmışdır.

Müəlliflərin qənaətlərinə görə, poeziyada dil məsələsi ilk əvvəl istedad və sözün yüksək mənasında yaradıcı əmək məsələsidir. Ən zəruri arqument kimi yaradıcılıq istedadı söz duyumu və deyim prosesinin ilk addımıdır, başlanğıc nöqtəsidir, həyat materiallarını yüksək bədiiliklə inikas etdirməyin ilk təşəbbüsüdür. Dilə, onun sabitləşmiş qanunlarına hörmət və ehtiram qələm əhlinin şərəfli yaradıcılıq vəzifəsidir.

Tədqiqatçılara görə "poeziya dili necə olmalıdır?"- sualının cavabı gerçəkliyi maksimum bədii incəliklə, estetik tələblərə hərtərəfli riayət olunmaqla əks etdirən dil mənasında başa düşmək lazımdır.

Linqvistik poetika, ədəbiyyatşünaslıq və ədəbi tənqid şeirdə dilin bədiiliyi problemlərinə geniş yer ayırmışdır. Tutarlı tədqiqat əsərlərində şeirin dil və üslub məsələləri də daxil olmaqla ən vacib obraz yaratma komponentləri diqqətdən yayınmamış, tədqiqatçıların maraq dairəsindən kənar qalmamışdır. Belə bir fikir əsaslandırılır ki, yaradıcılıq təşkilatlarının da bu məsələyə xüsusi diqqət yetirməsi dil-üslub problemlərinə qayğının daimiliyi və məsuliyyəti ilə bağlıdır, şairin poetik fəaliyyətində özünü göstərən və sənətkarı sınaqdan keçirən amildir. Çünki dilə düzgün və müdrik münasibət poetik fəaliyyəti daha görümlü, daha faydalı və daha sanballı bir məcraya yönəldir.

Dilin nəzəri məsələlərinə bələdlik sözə estetik baxışın səciyyəsinə, bədii sözün asanlıqla açıla bilməyən sirlərini üzə çıxarmağa yardımçı olur. Bu məsələlərin elmi şərhinə cəhd bir sıra tədqiqatçının bütün elmi yaradıcılığı boyu davam edir.

Bədii üslubun inkişaf perspektivləri və vəzifələri ilə bərabər bu da öz elmi həllini tapmışdır ki, söz sənətkarının yaradıcılıq fəaliyyəti, dəsti-xəttinin özünəməxsusluğu, təkrarolunmazlığı bilavasitə dilə estetik münasibətin fərdi cəhətləri ilə aşkarlanır. Fərdi üslub dillə bağlı üslubi-estetik kateqoriyaların bir-biri ilə sıx əlaqədə olub, bir-birini tamamlayan və orijinalılıqla müşayiət olunan daxili əlamətlərin sistemidir. Fərdi söz duyumu, estetik zövqü sənətkarın ədəbi dil normaları daxilində elə həlledici stimuldur ki, hər bir şeirin taleyi, sənət əsəri kimi həyatı, yaşaya bilmə imkanı məhz bununla şərtlənir. Dilin obrazlı mahiyyətini sövq-təbii şəkildə duyub onu bədii nitqdə gerçəkləşdirmək dil mədəniyyətinin, dildən istifadə məharətinin, sözə yanaşma və onun məndə yeganə yerini müəyyənləşdirmə ustalığının ilk uğurlu adamıdır. Dilin üslubi-semantik rəngini dəqiq sezib işlənmə mühitini düzgün müəyyənləşdirmək, sözün mədəni-estetik səviyyəsini artırmaq əsl yaradıcılıq əməliyyatıdır.

Şeirşünaslıq müəyyənləşdirir ki, dilin ən dərin qatlarına nüfuz edib onu hərəkətə gətirmək, "söz əzabı" ilə

bütün leksik qatlarda mövcud olan obrazlılığı, onun emosionallıq-ekspressivlik xislətini, estetik zərifliyini orijinal üsullarla aşkarlamaq yaradıcılıq hünəridir.

Şeirşünaslığa dair elmi ədəbiyyatda bədiilik prinsipləri kəskin qoyulur və o elmi təhlildən aydın görünür ki, obrazlılıq vasitələrinin harmoniyasında dil həlledici və mərkəzi mövqedədir. Dil obrazlılıq bəhrəsini o zaman tam dolğunluğu ilə verir ki, həmin obraz daxili yaradıcılıq tələblərindən doğsun. Şeir onda səviyyə kəsb edir ki, şair söz sənətinin şeirlərinə, poeziyanın inkişaf mərhələlərinə, sənətkarlığın inkişaf meyllərinə dərinəndən bələddir.

Şeirşünaslığın tədqiqinə girişdiyi dilçilik problemlərinin, xüsusilə poeziya dilinin nəzəri və təcrübi məsələlərinin aktuallığını ön plana çəkir, onun inkişaf istiqamətlərini həqiqi xəlqi ifadə tərzinə yönəltmək baxımından olduqca faydalı hesab edir. Şeir dilinin əsas atributlarından o da sayılır ki, sözün enerjisi düzgün səfərbər edilərək misralara paylanmasında səliqə-sahman, sintaqmların ahəngin axarına uyğunlaşması fəal üslubi mövqedə dayansın.

Həm dilçi, həm də ədəbiyyatşünas alimlər dərin tədqiqat və təhlil yolu ilə bədii dil nəzəriyyəsinə kifayət qədər ciddi diqqət yetirmiş, görkəmli şairlərimizin dil sənətkarlığı haqqında geniş, zəngin dəlillərlə əsaslandırılmış fikirlərə geniş yer vermişlər. Burada şeirin səthi təhlilinə qarşı çıxılaraq müsbət təəssüratlarla yanaşı haqlı olaraq nöqsanlı tərəflərə də toxunulur, ondan prinsiplial formada söhbət açılır.

Şeirin forma gözəlliklərindən doğan incəliklərdən bəhs edilərkən belə qənaətə gəlinir ki, sadəlik bədii əsər üçün yüksək məziyyətdir. Bununla belə o, bəsitlik səviyyəsinə düşürsə, bu zaman aydınlıq pərdəsi altında gizlənmək, zahiri və ötəri sadəlik naminə ilk baxışda adi görünən, əslində isə sənət meyarlarına uyğun gəlməyən süni görüntü yaratmaqdan başqa bir şey deyildir. Barışmazlıq və ziddiyyət təşkil edən sənət mövqələrinin sərhədlərini düzgün müəyyənləşdirilmədən həqiqi sənətlə xalqaraçılığın fərqi düzgün dərk etmək mümkün deyil.

Şeirşünas alimlərimizin bir qisminin elmi irsində, ədəbi-tənqidi yaradıcılığında dil sənətkarlığı ilə bağlı məsələlər təsadüfdən-təsadüfə, ötəri səciyyə daşır. Onun ardıcıl və daimi xarakteri, poetik dil problemlərinin obyektiv mövqedən ardıcıl şəkildə işıqlandırılması estetik görüşləri sistemində mühüm yer tutur. Dil və üslub məsələləri vacib sənətkarlıq amili, sənətkarlıq əlaməti olaraq onların problemlərlə zəngin və prinsiplial məqalələrdə öz əksini tapır. Ədəbi prosesin ümumi mənzərəsini tam və əhatəli canlandırmaq naminə dil sənətkarlığı prinsiplial mövqələrdən tədqiq olunur. Sənət və sənətkarlığın mərkəzi problemi kimi dil və üslub məsələləri yaradıcılıq axtarıqlarının səmərəsi və uğurlu yekunu olaraq təqdim edilir. Üslubi özünəməxsusluq əsl sənətkar orijinallığının göstəricisi, formanın məzmununa münasib qurulma qanunauyğunluğu aspektində təqdim edilir. Ən mühüm cəhət ondan ibarətdir ki, poeziyanın dil və üslub qayğıları söz sənətinə müasir baxış fonunda çözlənir. Dil sadəliyində dərinlik, üslub aydınlığında müdriklik məqamları poetik-analitik təfəkkür süzgəcindən keçirilərək şeir sənətinin gələcək inkişafına narahatlıq hissələri düşündürücü arqumentlərlə geniş oxucu kütləsinə çatdırılır.

Estetik əhəmiyyətli bir problem kimi o da xüsusi nəzərə çatdırılır ki, zahiri effekt xatirinə, süni şəkildə qurulmuş sadəlik və aydınlığa cəhd meylləri də təbiilikdən uzaq olduğu üçün primitiv görkəm alır, adi didaktik və ritorik hökmlər poetik siqəllə yüklənə bilməyib sənət ölçülərindən kənar qalır.

Qədim Azərbaycan ədəbiyyatının zəngin poetik təcrübəsi zəminində poeziya tənqidinin xüsusi vüsət alması böyük estetik hadisə kimi dəyərləndirilməlidir. Ədəbi tənqidin poetik prosesə fəal müdaxiləsi, bu prosesdə yaxından iştirak şeirşünaslığın inkişafına təkan verir ki, bunun bilavasitə nəticəsi olaraq poeziya tənqidində xüsusi dinamizm müşahidə olunmağa başlayır.

ƏDƏBİYYAT

1. Adilov M. Klassik ədəbiyyatımızda dil və üslub. Bakı, "Maarif", 1991, 234 s.
2. Abdullazadə A. Şairlər və yollar. (Azərbaycan sovet poeziyasında yaradıcılıq üslubları). Bakı, "Yazıçı", 1984, 244 s.
3. Axundov A. Şeir sənəti və dil. Bakı, "Yazıçı", 1980, 159 səh.
4. Cəfərov M. Şeirimizin dili və vəznə haqqında. "Füzuli düşündür", Bakı, 1959, səh.152-219.
5. Hacıyev T. Bədii dilin şeir və nəsr ladları. "Azərbaycan", 1981, №9, səh.161-171.
6. Hüseynov M.A. Şeirşünaslıqda dil sənətkarlığı. Bakı, "Elm", 2007, 240 s.

Açar sözlər: dil, üslub, şeir, obrazlılıq, poeziya, sənətkarlıq, tədqiqat, forma.

Ключевые слова: язык, стиль, поэзия, символизм, поэзия, мастерство, исследования, форма.

Key words: language, style, poetry, symbolism, poetry, skill, research, form.

Резюме

В статье говорится о важности обучения языковой культуре поэзии с лингвистической точки зрения и об активизации поэтической лингвистики, литературной критики в этой области. Вот почему художественное творчество сосредоточено на важном языке и стилях, эстетическом изучении поэзии и том, что эта проблема выходит за рамки лингвистической науки. Чувствительность к требованиям поэтики жанра, проблемы языкового стиля широко интерпретируются.

Summary

The article deals with the main directions of the attitudes to the language mastership, style problems in Azerbaijani philology. Theoretical thoughts and scientific summaries on the poem language are based as the most reliable means of improving literary creativity. That is why the broad introduction of the scientific description of the problem of poetry style in linguistic science comes from necessity. Giving a broad place to the actual problems of the poem language of linguistic poetics and literary criticism is the focus of attention.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

Könül Abdurəhimova
PROSESSUALLIQ SİNFİNDƏN OLAN İNKARLIQ MƏNALI
ELEMENTLƏRİN SİNTAKSEM TƏHLİLİ
(İngilis atalar sözlərinin materialı əsasında)

Müasir dilçilik baxımından dil vahidlərində mənanın formalaşması bilavasitə bu və ya digər konseptual məzmunun sözlə təqdim olunması və konkret olaraq hansı kateqoriyaya aid olması ilə, yəni konseptuallaşma və kateqoriyallaşma prosesləri ilə sıx bağlıdır. Ayırı-ayrı fərdlərdə dünya mənzərəsi haqqında biliklər müxtəlif cür özünə-məxsus formada olmasına baxmayaraq, konseptuallaşmanın əsas idrak prosesləri konseptlər formasında və kateqoriyallaşmanın ümumi qanunauyğunluqları aşkar olunur. Dildə mövcud olan qanunauyğunluqlar dilin kateqoriyallaşmasının üç – leksik, qrammatik və moduslu, yaxud interpretasiya (şərhetmə) kimi sistemində əks olunur. Leksik kateqoriya dünya mənzərəsini olduğu kimi təqdim edir. Qrammatik kateqoriya biliyin dildə necə təqdim olunması, qaydalara və unsiyət prinsiplərinə uyğun sxemləşdirilməsi ilə müəyyən edilir. Moduslu kateqoriya biliyin ayırı-ayrı dil daşıyıcıları vasitəsilə şərhetmə üsullarını ifadə edir. Interpretasiya anlayışı geniş və dar izahat şəklində təzahür edir. Şərhetmə geniş mənada, birgə (kollektiv) və fərdi səviyyənin yeni, ikinci biliyin əldə edilməsinə yönələn hər hansı praktik əqli əməliyyat kimi başa düşülür. Dar mənada isə, şərhetmənin obyektə sayılan subyektiv anlamın nəticələrində üstünlük təşkil edən ayrıca fərdin dil və təfəkkürünün fəaliyyətidir. İnsan şüurunun şərhetmə funksiyasının xüsusiyyətlərini təhlil etdikdə, belə nəticə çıxarmaq olar ki, şərhetmə prosesi koqnitiv fəaliyyət kimi 3 cür təzahür olunur: 1) özünə-məxsus quruluşa malikdir; 2) biliklər birgə sxemlərə söykənir; 3) subyektiv olmaqla, fərdi konseptual sistemə yönəlir.¹ Şərhetmənin funksiyaları və onların araşdırılmasında alınan nəticələr bilavasitə inkarlıq funksiyasında təzahür edir. Bu onu göstərir ki, həmin funksiyanın müxtəlif cür konseptuallaşmasının səbəbləri dilin inkarlıq kateqoriyasında izah oluna bilər.

İnkarlıq funksiyası bu və ya digər hərəkətin icra olunmaması, işin yerinə yetirilməməsini ifadə edir. Müxtəlif dillərdə inkarlıq funksiyasının dəqiqliyi müxtəlif dil vahidlərinin köməyi ilə düzəlsə də, dildə dünyanın konseptuallaşmasının ümumi qaydası üzrə formalaşır. Qrammatik vasitələr həmin qaydaya uyğun olaraq, konseptual məzmunla ümumi quruluşun funksiyasını yerinə yetirir, leksik vasitələr isə onu konkret olaraq təmsil edir. İnkarlıq funksiyasının konseptuallaşması onun təmsil olunmasında ümumi vasitə kimi istifadə olunur.² Qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilində inkarlıq kateqoriyası cümlənin xəbəri mövqeyində çıxış edən morfoloji baxımdan müxtəlif zaman formalarında işlənməsindən asılı olmayaraq, hərəkət və ya iş bildirən feillərin inkar formasında işlənməsi ilə səciyyələnir. Belə halda predikativlik kimi sintaktik əlaqədə olan və cümlənin xəbəri mövqeyində iştirak edən təsirli və təsirsiz feil prosesuallıq sinfindən olub, aksionallıq (hərəkət) kimi sintaktik-semantik əlaməti ilə yanaşı inkarlıq bildirən sintaktik-semantik əlamətini də özündə birləşdirir. İngilis dilində prosesuallıq sinfindən olan belə sintaksemlər iki və daha artıq sinsemantik əlamətə malik sintaksemlərlə qarşıdurma sırasında təmsil olunur və həmin sintaksemlərlə müqayisə edilir. Belə bir müqayisə nəticəsində müvafiq sintaksemnin variantlarının özünə-məxsus formal və distributiv cəhətləri aşkar edilir.³ Bu qəbildən olan feillərin əksəriyyəti geniş leksik bazası olan təsirli və təsirsiz, eləcə də sintaktik cəhətdən müxtəlif bölünməz birləşmələrdən ibarət olur.

Təqdim etdiyimiz bu məqalədə ingilis atalar sözlərində prosesuallıq və inkarlıq bildirən sintaksemlərin işləndiyi cümlələri müqayisə edək:

Clothes do not make a man (□ Dona baxma, içindəki cana bax); Dog does not eat dog (□ İt itin ayağını basmaz); A thing you don't want is dear at any price (Sənə lazım olmayan şey hər qiymətdə bahadır.);

1. An old dog *barks not* in vain (Qoca köpək əbəs yerə hürməz); He that fears death, *lives not* (Ölümdən qorxan tez ölür).

Göründüyü kimi, ingilis atalar sözlərindən seçilmiş prosesuallıq, aksionallıq və inkarlıq bildirən sintaksemlərə aid gətirdiyimiz misallarda sintaksemi variantlarına görə qruplaşdırmaq mümkündür. Həmin sintaksemlərin 1-ci qrupunda bütöv formada işlədilən “do not make”, “does not eat” variantı tam variant kimi; 2-ci qrupda “don't want” sintaksemnin qısdılmış, yaxud qrafik variantı kimi; 3-cü qrupda “do” köməkçi feilinin inkarda formalaşmadığı qədim ingilis dili dövründə yaranan atalar sözlərində “barks not”, “lives not” arxaikləşmiş variant kimi təqdim olunur. Prosesuallıq sinfindən olan aksionallıq və inkarlıq mənalı sintaksemlərin belə variantları cümlə quruluşunda tutduğu mövqə və mənaların eyni olmasına baxmayaraq, üslubi cəhətdən fərqləndiyindən onları konnotativ və ya çalarlı variant kimi qəbul etmək olar. Daha doğrusu, göstərdiyimiz misallarda 1-ci qrup atalar sözlərində “do not make”, “does not eat” haqqında danışdığımız sintaksemnin invariantı, 2-ci qrupdakı atalar sözündə qısdılmış, yaxud qrafik variant “don't want” danışdığı üslubunda, 3-cü qrupda isə “barks not”, “lives not” arxaikləşmiş variantın poeziyada və dini mətnlərdə işlənməsi müşahidə olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, quruluş etibarilə eyni atalar sözlərində olan prosesuallıq sinfindən aksionallıq və inkarlıq bildirən sintaksemləri müqayisə edərkən, onların hansı sintaqmaya aid olması dəqiqləşdirilməlidir. Atalar sözünü adi nəqli cümləsinə transformasiya etməklə, biz bunu aydınlaşdırma bilərik. Məsələn: An old dog *barks not* in vain → An old dog *does not bark* in vain. Lakin “Every shoe *fits not* every foot” atalar sözündə “fits” feili prosesuallıq və aksionallıq kimi sinsemantik əlamətini bildirir və ondan sonra “not” inkarlıq sintaksemi feilə deyil, “every foot” sintaqmasına aid olub onun bildirdiyi əlaməti inkar edir. “Every shoe *fits not* every foot” (□ Hamını bir

arşınla ölçmək olmaz) atalar sözünü başqa, yəni əsas variantda çevirdikdə, cümlədə “not” inkarlıq bildirən sintaksemnin təsirini və atalar sözünün mənasını itirmiş olur: Every shoe fits not every foot → Every shoe does not fit every foot.

Prosessuallıq sinfindən aksionallıq və inkarlıq kimi sinsemantik əlamətlərə malik sintaksemnin belə 3 variantı əmr cümlələrindən ibarət ingilis atalar sözlərində daha çox işlənir. Məsələn:

Do not cry out before you are hurt (□ Ağaca dəyməmiş “vay qabırğalarım” demə.); Do not play with edged tools (□ Qılıncı oynama) - əsas variant;

If a donkey bray at you, don't bray at him (□ Abrını abırsızdan gözlə); Don't teach your grandmother to suck eggs (□ Bu ilki sərçə bildirkinə cük-cük öyrədir)-qısaltılmış variant;

1. *Open not* your door when the devil knocks (Qapını şeytan döyəndə açma); *Judge not* of men and things at first sight (Heç kəs və heç nə haqqında ilk baxışdan mühakimə yürütmə) - arxaikləşmiş variant.

Hər 3 variantda aksionallıq və inkarlıq bildirən sintaksemilər əlavə olaraq imperativlik (əmr, xahiş) mənasını da ifadə edir. Apardığımız təhlilin nəticəsi göstərir ki, əmr cümlələrindən ibarət atalar sözlərində inkarlıq bildirən aksionallıq mənalı sintaksemilərin qısaltılmış variantı çox təsadüf olunur.

İmperativlik və inkarlıq mənalı sintaksemilərin içərisində stativlik (hal-vəziyyət) bildirən sinsemantik əlamətə də rast gəlmək olur. Onlar əsasən qısaltılmış (don't V) və arxaikləşmiş (V not) variantlarda realizə olunur. Stativlik mənalı sinsemantik əlaməti əmr formasında işlənən feilin leksik bazasında əks olunur. Məsələn: Don't quarrel with your bread and butter (□ Çörəyinə xor baxma); Despise not your enemy (□ Düşməni qarışqa da olsa, onu fil say).

Prosessuallıq sinfindən aksionallıq və inkarlıq bildirən sintaksemilərin paradigmatik sırasında passivlik (məchulluq) kimi sinsemantik əlaməti olan sintaksemə də rast gəlmək olur. Bu tipli sintaksemilərdə feilin məchul növü ifadə olunur. Məsələn: A liar is not believed when he speaks the truth (□ Yalançının evi yandı, heç kim inanmadı); All bread is not baked in one oven (□ Beş barmağın beşi də bir deyil).

Bu tipli sintaksemilər məchulluqla yanaşı feil keçmiş zaman formasında ifadə olunduqda, preterit (ingiliscə: preterite) sinsemantik əlaməti özündə birləşdirir: Rome was not built in a day (□ Pilləkəni bir-bir ayaq qoyarlar). Məchulluq kimi sinsemantik əlaməti yoxlamaq üçün məchul növdə işlədilən feili məlum növə çevirmək transformasiyasını tətbiq etməklə yoxlamaq mümkündür: A liar is not believed when he speaks the truth → noone believes a liar when he speaks the truth. Qeyd etmək lazımdır ki, bu növ cümlələrin transformasiyası atalar sözünün əsas məzmununu aşkar etməklə yardımçı olur.

Həmin sinifdən olan aksionallıq və inkarlıq bildirən sintaksemilər gələcək hərəkəti bildirən futurallıq (ingiliscə: future) kimi sinsemantik əlamətini də özündə birləşdirə bilir. Belə sintaksemilərə əsas, yaxud tam variantda (*will not V*) və qısaltılmış variantda (*won't V*) işlədilir: Hawks will not pick hawks' eyes out (= Qırğı qırğının gözünü çıxartmaz); That cock won't fight (□ Bu kələk baş tutmaz).

Aksionallıq və inkarlıq bildirən sintaksemilərin leksik bazası sayılan feil sintaqm daxilində can, must, should, would modal feilləri ilə işləndikdə, onların semantikasına modalıq mənalı əlavə olunur. *Can* modal feili *not* inkar hissəciyi ilə bitişik formasında hərəkət mənasını əsas feillə birlikdə (*cannot V*) potensiallıq kimi sinsemantik əlamətini səciyyələndirir və bu da sintaksemnin tam variantına aid olur. Potensiallıq, aksionallıq və inkarlıq mənasına malik olan sintaksemnin “*can't V*” digər variantı isə qısaltılmış variant sayılır. Müqayisə edək:

1. A man cannot whistle and drink at the same time (□ Bir əldə iki qarpız tutmazlar). - əsas variant;
2. You can't eat your cake and have it (□ Paraya dəymə, bütövü kəsmə, amma doğra, doyunca ye). - qısaltılmış variant. Potensiallıq və inkarlıq sintaksemnin “cannot V” formasında ifadə olunan əsas variantı, feilin leksik bazasından asılı olaraq, məcburiyyət semantikasını da özündə birləşdirir. Məsələn: You cannot judge a tree by its bark (□ Dona baxma, içindəki cana bax). Eyni cannot V forması feilin mənasına görə, stativlik (hal-vəziyyət) əlamətini də ifadə edə bilir: A house divided against itself cannot stand (□ Birlik harada, dirilik də orada); The leopard cannot change its spots (qozbeli qəbir düzəldər).

Cannot be V, can't be V, not be able to be V kimi potensiallıq mənalı sinaksemnin konnotativ (çalarlı) variantları əsas feilin məchul növünün eyni sintaqm daxilində işlənməsi ilə məchulluq sinsemantik mənasını bildirir. Məsələn: 1. What's done cannot be undone (□ Atılan ox geri qatmaz). Həmin sintaksemnin sinsemantik əlamətləri bunlardır: potensiallığın inkarı, aksionallıq, məchulluq - əsas variant; 2. What's done can't be undone – sintaksemnin qısaltılmış variantı; 3. Old birds are not to be caught with chaff (Qoca tülkü tələyə düşməz) - konnotativ variantı.

Must modal feilin iştirak etdiyi sintaqmda “must not V” əsas variant vacibliyin inkarı kimi sinsemantik əlaməti bildirir. Məsələn: He that is afraid of wounds must not come near a battle (□ Qurddan qorxan qoyun saxlamaz). İngilis atalar sözlərinin içərisində bu növ sintaksemnin digər konnotativ variantlarına rast gəlmək olmur.

Sintaksem təhlili yolu ilə apardığımız araşdırmanın nəticələri göstərir ki, should not V forması ilə ifadə olunan inkarlıq mənalı sintaksem həm should feili, həm də əsas feilin leksik bazasından asılı olaraq, güman mənası ilə yanaşı digər əlavə müxtəlif sinsemantik əlamətlərlə səciyyələnir. Məsələn: 1. Fools and bairns should not see half done work (Dəlilərə və uşaqlara yarımçıq işi göstərmək olmaz). Sintaksemnin sinsemantik əlamətləri: gümanın inkarı, stativlik mənalı; 2. Fools should not have chapping sticks (□ Dəliyə kəndir verərsən, gedər özünü asar) – gümanın inkarı, mənsubiyyət mənalı.

Beləliklə, prosessuallıq sinfindən olan inkarlıq mənalı sintaksemilərin təhlili göstərir ki, ingilis atalar sözlərinin cümlə quruluşunda feilin xəbər mövqeyində işlənən sintaktik element bir-biri ilə qarşıdurmada feilin leksik bazasına əsasən potensiallıq, mənsubiyyət, vaciblik, məcburiyyət, güman və məchulluğun inkarı kimi sinsemantik əlamətləri

realizə olunur. Bu əlamətlərin aşkar olunmasında eyni zamanda onların ifadə vasitələri də mühüm rol oynayır. Hər bir sintaksem ingilis atalar sözlərində ümumiyyətlə 3 - əsas (yaxud tam), qısaldılmış (yaxud qrafik), arxaikləşmiş kimi konnotativ variantlarında təzahür edir. Müasir ingilis dilinin cümlə quruluşunda bu variantların bir-birini əvəz edilməsi mümkün olsa da, atalar sözlərində onların sabit şəkildə işlənməsi müşahidə olunur. Bu hal ingilis dilinin inkişafı tarixində variant formalarının müasir dövrə qədər əvəzlənməz və dəyişilməz şəkildə gəlib çıxması ilə izah olunur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Bu bərdə bax: Болдырев Н.Н. Интерпретирующая функция языка, Вестник Челябинского гос.университета, 2011, №33 (248), Филология. Искусствоведение. Вып.60, с.13-15
2. Болдырев Н.Н. Интерпретирующая функция языка, Вестник Челябинского гос.университета, 2011, №33 (248), Филология. Искусствоведение. Вып.60, с.14
3. Мухин А.М. Функциональный синтаксис. Санкт-Петербург. 1999, s.21-24
4. Т.Абасқулиев. İngilis atalar sözləri və onların azərbaycanca, rusca qarşılıqları. "Elm" nəşriyyatı, Bakı. 1981.

Açar sözlər: *sintaksem, prosessuallıq, inkarlıq, aksionallıq, imperativlik, məchulluq, potensiallıq*

Ключевые слова: синтаксема, процессуальность, отрицание, акциональность, императивность, пассивность, потенциальность

Keywords: syntaxeme, processuality, negation, action, imperativeness, passivity, potentiality

Синтаксемный анализ элементов с отрицательным значением из процессуального класса (на материале английских пословиц)

Резюме

Синтаксеммы с синсемантическим признаком отрицания из процессуального класса изучаются в структуре предложений. Негативность в английских пословицах выявляется в синтаксемах наряду с остальными синтаксико-семантическими признаками, такими как акциональность, пассивность, футуральность, потенциальность, стативность, посессивность. Наличие указанных синсемантических признаков доказывается методом трансформации. Эти признаки характеризуются лексической базой и средствами выражения негативных синтаксем. Исследуемые синтаксеммы в английских пословицах реализуются разными вариантами: основной (или полный), сокращенный (или графический), архаический (или коннотативный). Такой синтаксемный анализ помогает при усваивании английских пословиц с негативным значением действия.

Syntaxemic analysis of elements with a negative meaning from the processuality class (on the materials of English proverbs)

Summary

Syntaxemes with synsemantic property of negation from the processuality class are studied in sentence structures. Negation in English proverbs is revealed together with other syntactic-semantic properties, such as action, passivity, futurity, potentiality, state, possessiveness. All specific properties of the analyzed syntaxemes are justified by acceptable syntactic transformations. These properties are characterized by lexical bases and means of expression of negative syntaxemes. The syntaxemic analysis proves that the negative syntaxemes in English proverbs can function in 3 variants: main (or full), shortened (or graphical) and archaic (or connotational) that are of great importance in learning English proverbs.

Rəyçi: *filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Əliyeva Şəlalə Ənvər qızı*

Allahverdiyeva Aytən Musa qızı

SİYASİ METAFORANIN KOQNİTİV FUNKSİYASI VƏ ONUN VARIANTLARI

Məlum olduğu kimi, nitqin daha təsirli alınması və ötürülən informasiyanın daha inandırıcı səslənməsi məqsədilə ən geniş istifadə olunan ritorik fiqurlardan biri metaforadır. Elmdə metafora probleminə maraq yüzilliklərdən bəridavam edir - Aristotel dövründən başlayıb vəbu gün genişlənərək müxtəlif bilik sahələrini (məntiq, fəlsəfə, psixologiya, politologiya) əhatə edir. İrəlində də qeyd etdiyimiz kimi, metaforaların araşdırılmasına həsr edilmiş əsərlər zəngin və çoxsaylı bibliografiyanın yaranmasına səbəb olmuşdur.

Metafora siyasi, ideoloji, mədəni psixoloji kontekstlə sıx bağlı olduğu üçün siyasi diskursda ondan geniş istifadə edilir. Siyasi diskursda metafora, A.Məmmədovun təbirincə ifadə etsək, "... həyatın bir sahəsi haqqında digər sahə vasitəsilə düşünmək alətidir". Həmçinin, müəllif konseptual metaforanın bəzən koqnitiv metafora kimi nəzərdən keçirildiyini də qeyd edir [2, 47]. Bu yanaşma təsadüfi deyil – metafora dil ilə yanaşı koqnitiv prosesləri kodlaşdırma vasitəsidir. Semantik və qrammatik strukturuna əsas ənənəvi-lingvistik yanaşmadan fərqlənən bu izah metaforanı dil, obraz və hərəkət kimi üçlü elementdən ibarət olan konsept kimi dəyərləndirir. Biz də tədqiqatımızda yeni yanaşmaya əsaslanaraq metaforanı təfəkkür və təxəyyül məhsulu kimi araşdırmağı qarşımıza məqsəd qoyuruq. Tədqiqatın məqsədi özlüyündə seçilən mövzunun aktuallığını şərtləndirir və metaforanın idraki qabiliyyət kimi dəyərləndirilməsini tələb edir.

İki min ildən artıqdır ki, metaforalar tədqiqat obyektidir və bu problem üzrə olduqca geniş və zəngin bibliografiya mövcuddur. Metaforanın öyrənilmə tarixinin əsası Aristotel tərəfindən qoyulmuşdur: "Metafora – növdən hala və ya əksinə, haldan hala və yaxud, növ və ya haldan analogiya üzərinə köçürülmüş qeyri-səciyyəvi addır" [3, 669] tərifini təqdim edən Aristotel həmçinin qeyd edir ki, "...yaxşı metaforalar yaratmaq – uyğunluğu aşkar etmək deməkdir" [3, 672].

Ümumiyyətlə, son onilliklərdə nitq vasitəsilə təsir istiqamətində kompleks məsələlər geniş müzakirələrə səbəb olub. Xüsusilə, siyasi arqumentasiya müstəvisində metafora ilə siyasi tendensiyalar arasındakı ilkin əlaqələrin aktuallaşması və spesifik ritorikanın yaranması müşahidə olunur. Koqnitiv lingvistik sahəsində siyasi metaforaların daha məhsuldar tədqiqat istiqamətləri metaforik modelləşdirmədən və metaforik konseptual inteqrasiyadan, bu qisim diskurslar üçün səciyyəvi olan, müxtəlif mürəkkəblik dərəcəsinə malik olan və "diskursiv təcrübə"lərə əsaslanan metaforik modellər haqqında təsəvvürlərdən ibarətdir. Son illər müxtəlif növ diskurslarda konseptual metaforaların, metaforikliyin universal və mədəni-spesifik xüsusiyyətlərinin tədqiqinə getdikcə daha çox yer verilir. Bu məqam bilavasitə siyasi diskursda metaforikliyin tədqiqi probleminə müraciət etməyimizi əsaslandırır. Bundan başqa, korpus texnologiyaları vasitəsilə siyasi lingvistik ilə konseptual metafora nəzəriyyəsinin kəşf etməsində həyata keçirilən koqnitiv-siyasi diskurs tədqiqatları haqlı olaraq müasir koqnitivistikanın perspektivli istiqamətləndən biri hesab edilə bilər.

Metaforaların mahiyyətinin dərki ilə bağlı mövcud yanaşmalar "Metafora nəzəriyyəsi" məcmuəsində dolğun şəkildə öz əksini tapır [4]. Bu nəzəriyyələrin təfsilatına varmadan yalnız onu qeyd etmək istərdik ki, metaforaların koqnitiv-praqmatik səciyyəsinin tədqiqinə həsr edilmiş mövcud araşdırmamızın nəzəri baxımdan C.Leykoff və M.Consonun klassik monoqrafiyasına köklənir [7].

Koqnitiv prizmadan yanaşdıqda, metafora, ilk növbədə, dünyanın dərki və kateqorallaşması vasitəsi olan əsas mental əməliyyatdır. Məlum olduğu kimi, təfəkkür fəaliyyəti prosesində analogiya rəsonal təfəkkür prosedurları arasında əhəmiyyətli rola malikdir. Yeni və tam aydın olmayanla, mürəkkəb olanla qarşılaşdığı zaman dərketməni təmin etmək üçün insan daha məlum və aydın olan sferaya aid olanelementlərdən yararlanmağa cəhd edir. Yüksək abstraksiya dərəcəsinə malik olan siyasi sferanın metaforik modelləşdirilməsi zamanı insanlar tez-tez onlara yaxından məlum olan sferalara aid olan daha sadə və konkret obrazlardan istifadə edir. Çünki, metafora hazır fikirlər üçün "bəzək" deyil, gündəlik dil reallığı, təfəkkür alətidir.

İkincisi, koqnitiv dilçiliyin prinsiplərinə uyğun olaraq, "metafora" termini özü müxtəlif növ və müxtəlif yaxınlığa malik olan qarşılıqlı münasibətləri əlaqələndirən bir gəşəlt (forma, struktur), şəbəkə modeli kimi qəbul edilir. Məlum olduğu kimi, bəzən dilçilikdə metaforaların müxtəlif aspektləri, hətta termin olaraq müxtəlif mənaları fərqləndirilir. Belə ki, metafora obrazlı mənaya malik olan söz kimi və yaxud dildə, konkret kommunikativ situasiyada söz semantikasi metaforik inkişaf prosesi kimi dərk edilə bilər. "Metafora" dedikdə eynitipli metaforik mənaya malik olan bütöv bir söz qrupu (hərbi metafora, zoomorf metaforalar, tibbi diskursda metaforalar və s.) nəzərdə tutula bilər. Hətta "metafora" kommunikativ proseslərin təfəkkür forması və yaxud, koqnitiv mexanizmi – nəticədə hasil edilən biliklərin mexanizmi kimi də qəbul edilir. Yeri gəlmişkən, qeyd etmək gərəkdir ki, məhz bənzər variantların çoxluğu səbəbindən bu terminin ümumi qəbul edilmiş tərifi yoxdur. Bizim tədqiqatımızda isə metafora semantik baxımdan kontekstdən asılı olaraq istər fərqi, istərsə də ümumiləşdirilmiş formada bütövlükdə təfəkkür forması ilə, onun mexanizmi, prosesi və nəticəsi ilə əlaqədardır. Bu cür yanaşmadan irəli gələrək tədqiqat işində "metaforik proses", "metaforik mexanizm", "metaforik mənə" kimi terminlərdən istifadə edəcəyik.

Üçüncüsü, metaforanın formal əlamətlərinə görə fərqləndirilməsinə geniş yanaşma koqnitiv nəzəriyyə üçün səciyyəvidir. Məsələn, əgər digər nəzəriyyələrdə komparativ troplar arasından formal göstəricisi mövcud olan (*kimi, sanki, bənzər, eyni, demək olar ki* və s.) bədii müqayisə ilə qeyd edilmiş göstəriciləri olmayan metaforanın sərhədləri aydın şəkildə fərqləndirilirsə, koqnitiv yanaşma zamanı eyni kateqoriyanın hər iki dəyişmiş forması metaforalar sinfinə aid edilir.

Bundan başqa, metaforaların sırf dil əlamətlərinə əsaslanan feili və ismi, predikativ və yiyəlik hal və digər növləri koqnitiv dilçiliyin maraq dairəsinə daxil deyil. Koqnitiv dilçiliyin ümumi təsəvvürlərinə uyğun olaraq, dil - təbii yolla leksikaya, frazeologiya, morfologiya və sintaksisə bölünməyən rəmzi vahidlərin arasıkəsilməz birliyidir. Başqa sözlə, semantik təşbih səviyyə və struktur fərqlərindən asılı olmayan daha vacib bir faktor kimi qəbul edilir. Əlbəttə, metaforaların adları qeyd edilən növləri inkar edilmir, ancaq tədqiqatçının diqqəti araşdırılan fenomenin tamamilə fərqli aspektlərinə yönəlmiş olur.

Dördüncüsü, semantik əlamətlərə əsasən metaforaların fərqləndirilməsi zamanı koqnitiv nəzəriyyə öz geniş yanaşması ilə səciyyələnir. N.Arutyunovanın mövqeyinə əsasən “geniş mənada fikrin istənilən bilavasitə ifadə vasitəsi “metafora” adlana bilər [4,296/297]. Bu halda metafora ilə bədii müqayisə arasındakı semantik, üslubi, estetik və digər fərqlər (implisit və eksplisit analogiya, lakoniklik və quruluşun genişlənməsi, mənənin aydınlıq və ambiqutivlik dərəcəsi, mənə dolaylılığı və çarpazlaşması) xüsusilə nəzərə çarpmır. Burada metafora qismində yalnız müqayisə deyil, daha geniş mənada müqayisə elementinə malik olan digər fenomenlər – metamorfoza, mübaliğə, ironiya, evfemizmlər kimi bəzi perifrazlar, frazeologizmlər və s. nəzərdən keçirilir.

İ.Kobozevanın qeyd etdiyi kimi, siyasi metaforaların təhlili zamanı “müxtəlif ontoloji sahələrə aid olan, koqnitiv əsası obyektlərin bənzədilməsindən ibarət olan bütün obrazlı quruluşları metafora və yaxud, daha dəqiq ifadə etsək, metaforayönümlü ifadələr” kimi qəbul etmək məntiqlidir [6, 136/137]. Bununla bərabər, obrazlılıqdan tamamilə məhrum olan elementləri, məsələn, bəzi qarşılaşdırmaları metaforalar sırasına aid etməyi məntiqli hesab etmək olmaz.

Bu kimi hallarda Aristotelin “şəkildən şəklə köçürülmə” adlandırdığı kimi real bir fenomen yoxdur və bunu onunla əlaqələndirmək olar ki, konsept obyektiv gerçəliyə aid olan heç bir fraqmenti təsəvvürdə canlandırmır. Xüsusilə genetik (ölü, silinmiş, konvensional) metaforalar (*dövlət başçısı, siyasi partiya düzgün istiqamətdə irəliləyir, sağ/sol siyasi hərəkət* və s.) obrazlılığa malik deyil. Bununla bərabər, qeyd etmək lazımdır ki, müəyyən kontekstual şəraitdə “ölü mütaforalar” canlana bilər və onların “silinmiş” daxili forması kifayət qədər diqqəti cəlb etməyə başlayar. Standart siyasi metaforaların məndə dəqiqləşməsi, konkretləşməsi vasitəsilə kontekstual canlanması üsulları rus dilçiliyində A.Baranov və Y.Karaulov tərəfindən ətraflı nəzərdən keçirilir (müəllif A. Проханов) [5]:

Путин... подковал и поставил в стойло иноходцев-губернаторов, назначив над ними семь строгих конюхов, но те лужают семечки, а иноходцы прогрызают стены конюшни... Он разгромил две виртуальные империи - ОПТ и НТВ. Прогнал под дождь нашкодившего от возбуждения Доренко и вырвал клыки саблезубому тигру Киселеву, вставив ему в челюсти клочки промокашки, но вся русофобская тля, как и прежде, облепила экраны.

Zənnimizcə, mətnin metaforiklik dərəcəsini ölçərkən fərdi-müəllif yaradıcılığının məhsulu olan metaforaları ölü metaforalardan üç dəfə daha əhəmiyyətli hesab edilməlidir. Bu kimi yanaşmalar məhz yüksək aydınlıq dərəcəsinə malik olan metaforaların diqqət cəlb etdiyini bir daha sübuta yetirir -

koqnitivlik siyasi metaforaların aparıcı funksiyalarından biridir. Ancaq bu funksiyadanbəhs etməzdən öncə siyasi metaforaların funksiyalarına qısa şəkildə nəzər salmağı zəruri hesab edirik.

Elm tarixinə metaforaların əsas funksiyaları kimi estetik, nominativ, kommunikativ, praqmatik və s. funksiyaları fərqləndirən konsepsiyalar məlumdur. Məsələn, Siseron hesab edirdi ki, tarixən nominativ funksiya metaforalar üçün aparıcı olsa da, sonralar estetik funksiya ön plana çıxdı: “Sözün məcazi mənada işlədilməsi geniş vüsət almışdır. Bu, zərurətdən irəli gəldi ... lüğətin kasıb və zəifliyi, eləcə də məcazi mənənin gözəlliyi və cazibəsi nəticəsində onun istifadə sahəsi genişləndi. Tarixin ilkin mərhələlərində geyimdən soyuqdan qorunmaq üçün istifadə edilsə də, sonrakı mərhələlərdə həm də bədənin bəzək vasitəsi və başqalarından fərqləndirən əlamət kimi istifadə olunmağa başlandı” kimi metaforik ifadələr də söz çatışmazlığı nəticəsində istifadə olunmağa başlandı və zövq mənbəyinə çevrildi” [9, 234].

Ümumiyyətlə, dilçi-alimlər metaforaların silsilə təşkil edən əhəmiyyətli funksiyalarını fərqləndirirlər. Onlardan biri də İ.Kobozevadır: “Müxtəlif növ diskurslarda metafora fərqli funksiyalar yerinə yetirir... Poetik mətnlərdə metaforanın əsas funksiyası estetik və canlandırıcı səciyyə daşımaqdan ibarətdir və nəticədə idrak funksiyası ikinci plana keçir. Elmi diskursda isə metaforanın idraki və evristik funksiyaları fəallaşır. Bu məqam başqa obyektlər haqqında biliklərə əsaslanaraq yeni tədqiqat obyektinin dərk edilməsinə xidmət edir. Elmi diskursda irəli sürülən tezislərin və yaxud müddələrin həqiqiliyinə inandırmaq vasitəsi kimi metaforaların arqumentativ funksiyası da vacibdir” [6]. İ.Kobozeva siyasi diskursda metaforaların funksiyası ilə bağlı A.Baranovun fikirlərini inkişaf etdirərək onların əsasən evristik və arqumentativ funksiyalar daşdığını qeyd edir.

Bununla bərabər, siyasi diskursda mübahisəli və təhlükəli məsələlərə toxunan siyasi söyləmələrdə adresat tərəfindən deyilən sözün hərfi interpretasiyası zamanı danışanın məsuliyyətini minimuma endirmək məqsədilə metaforanın “nitqi yumşaltma” kimi interaktiv funksiya da daşması fikri danılmazdır. Bundan başqa, metafora “kommunikasiya tərəfdaşları üçün ümumi platforma yaradır ki, natiq-subyekt bu platformadan bəhrələnərək ümumi qəbul olunmayan fikirləri adresatın şüuruna daha uğurlu şəkildə yeritməyə nail olur” [6]. Beləliklə, estetik və fəallaşdırma funksiyaları siyasi diskursda “yan təsir” qismində təzahür edir.

Öz fikirləri ilə seçilən A.Stepanenکو dissertasiya işində metaforaların praqmatik, koqnitiv, emosional, representativ, milli özünüdərk xalqın mədəni və tarixi ənənələrinin qorunması və ötürülməsi kimi funksiyalarını fərqləndirir [8, 24].

Siyasi metaforaların funksiyaları ilə bağlı aparılmış və yuxarıda qeyd etdiyimiz tədqiqatların nəticələri ilə

razılışsaq da, məsələyə bizim yanaşmamız müəyyən dərəcədə fərqlənir. Zənnimizcə, siyasi diskursda metaforalar əsasən - koqnitiv, kommunikativ, praqmatik və esteteik vəzifələr yerinə yetirir və onlardan hər biri bu və ya digər variantlara (şəkilləyişmələrə) malikdir.

Tədqiq etdiyimizi mövzudanirəli gələrək bu funksiyalar arasından koqnitiv funksiyayı seçir və onun variantlarını nəzərdən keçiririk.

Koqnitiv funksiya

Koqnitiv yanaşma metaforaları təfəkkür, dərkətmə, rubrikasiya (fəsillərə bölmə), təsəvvür aləti və ssenarilər, freymlər və slotlar (informasiyanın saxlandığı terminal) vasitəsilə obyektiv gerçəklikdən iqtibas edilmiş müəyyən fraqmenti dəyərləndirmə vasitəsi kimi nəzərdən keçirir. Beləliklə, metafora yeni bir sahənin konseptualizasiyası zamanı məxəz sahənin struktur imkanlarından yararlanmağa səbəb olur. Bu konseptualizasiyanın səciyyəvi cəhətləri bir çox hallarda milli, sosial və fərdi təfəkkür kimi faktorlardan asılıdır. Metafora insan təfəkkürünün analoji imkanlarının təzahürü formasıdır. Bu imkanlar insanı düşündürən və fəaliyyətə vadar edən xüsusi sxemlərdən ibarət fərdi intellektual sistem yaradır.

Daim dəyişən siyasi situasiya isə siyasi diskursda metaforaların daha da fəallaşmasına, nitqdə onlardan daha tez-tez istifadə olunmasına zəmin yaradır. Məsələyə daha dərinə nəzər saldıqda siyasi metaforaların koqnitiv funksiyasının növbəti variantlarını fərqləndirmək olar.

Nominativ-qiymətləndirici variant

Metafora müəyyən bir müddətə qədər “adsız” realiləri adlandırmaq vasitəsi qismində çıxış edə bilər. Məsələn, SSRİ-nin eks prezidenti M.Qorbaçov tərəfindən siyasi doktrinasını ifadə etmək üçün yaradılmış “перестройка” (“yenidənqurma”) metaforasını buna misal göstərmək olar. 10.10.2017-ci il tarixdə “Moskva” kitab mağazasında “Nikbin olaraq qalırım” kitabının prezentasiyası zamanı eks prezident oxuculardan birinin “Yenidənqurmanın alınmamasında özünü günahkar hesab edirsiniz?” sualına belə cavab verir [18]:

"Я другого мнения придерживаюсь: благодаря тому, что она состоялась, и несмотря на то, что ее оборвали и после нее все время пухали, она такой толчок дала и (не только) нашей стране, нашим людям, но и весь мир пришел в движение".

Ancaq metaforalar daha çox müəyyən səbəblərdən müəllifi təmin etməyən artıq mövcud olanın əvəzinə digər bir ad qismində təzahür edir. S.Leykoffa əsaslanaraq, metaforaların yardımı ilə uyğun hadisə və şəkillər müvafiq kateqoriyalara daxil edilir və nəticə etibarilə bu təzahür formalarının mahiyyətini aydınlaşdırmaq və onlara qarşı olan münasibəti ifadə etmək daha yaxşı mümkündür. Məsələn, dövlət əmlakının şəxsi mülkiyyətə verilməsi prosesi üçün ümumi qəbul olunmuş adlar Azərbaycan dilində “*özəlləşdirmə*”, ingilis dilində “*privatization*”, rus dilində “*приватизация*”dır. Ancaq bəzi müxalifət nümayəndələri Rusiyada tətbiq edilmiş özəlləşdirməni daim “*грабёж*” (talan, qarət, soyğun) adlandırırlar. Yəni, metaforanın yardımı ilə bu hadisə “cinayət hadisələri” kateqoriyasına aid edilir və eyni zamanda, onun neqativ qiymətləndirilməsi baş verir:

Это было не накопление капитала, а бандитский грабёж страны - бессовестный и наглый. Сейчас разграбление продолжается, и края этому пока не видать (Г. Зюганов)[17].

Modelləşdirmə variantı

Qarşılıqlı əlaqədə olan metaforalar sistemindən konseptlərin yardımı ilə istifadə siyasi reallıq modelinin yaranmasına imkan verir. Nəticə etibarilə dərk etmə tələb edən siyasi situasiya tamamilə tanış situasiya kimi təqdim edilir və onun “qiymət”i artıq hazır olur. Məsələn, əgər “özəlləşdirmə” “talan”dırsa, onun təşkilatçıları və iştirakçıları quldurlardır, ölkə başçısı isə - quldurbaşıdır, xaç atasıdır. Özəlləşdirmə əleyhdarları isə qanunun keşiyində duran və cinayətin davam etməsinin qarşısını alan insanlar kimi dərk edilir. Sovet gerçəkliyinin metaforik modelinin kommunist təfəkkürü üçün səciyyəvi olan metaforaların bu cür sistemindən daim kommunist mətbuatında istifadə edilirdi.

Vasitəçilik variantı

Bu növ metaforalar daha çox elmi diskurs üçün səciyyəvi olsa da, siyasi diskursda qərarları “təhqin etməyə”, fikrin inkişafı istiqamətini təyin etməyə, yəni, təfəkkür aləti kimi fəaliyyət göstərməyə qadirdir. Məsələn, əgər “özəlləşdirmə” talandırsa, hər bir vətənpərvərin borcu cinayətkarların ciddi cəzalandırılmasına kömək etmək və “talan edilən”i qanuni sahibinə qaytarmaqdan ibarətdir. Əgər “özəlləşdirmə” talandırsa, o, cəmiyyətin inkişafının təbii qanunlarına uyğun gəlmir və nə vaxtsa hər şey öz yerini alacaq. Mayak gəminin istiqamətini təyin etdiyi kimi bu cür metaforalar fikrin inkişaf istiqamətini irəlicədən müəyyən edir.

Hipoteza variantı

Metafora sona qədər dərk edilməmiş anlayışı təsəvvür etməyə, metaforik səciyyə daşıyan obyektin mahiyyəti barədə müəyyən fərziyyə irəli sürməyə imkan verir. Bu rəngarənglik elmi diskursa xas olsa da, siyasi diskurs üçün də istisna deyil. Məsələn, fərz etmək olar ki, müasir iqtisadi formasiyanın qiymətləndirilməsi zamanı istifadə edilən “quldur kapitalizmi” metaforası bu sistemin doğrudan da cinayətkarlar tərəfindən yaradılması, cinayətkarların maraqları ilə bağlıdır. Bizim yaşadığımız qitənin dövlətləri arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin dərk zamanı “ümumAvropa evi” metaforası postSovet dövründə “dəmir pərdə” qarşılaşdırıcı metaforasını dəyişirdi. Dünənki düşmənlər arasındakı münasibətlərin dəqiq formaları hələlik məlum deyildi. Ancaq metafora aydın emosional dərkətməyə əsaslanaraq ən azından münasibətlərin ümumi prinsipləri barədə təsəvvür yaratdı – tədbirli insanlar qonşularla yaxın münasibətlər qurmağa çalışır, tez-tez qonşular bu və ya digər məsələləri birgə həll etməli olur, onlar

bir-birilərinə kömək edirlər.

Məqalə boyunca apardığımız təhlillərdən əldə etdiyimiz nəticələri belə ümumiləşdirə bilərik ki, metaforik ifadələr metaforik konseptlərlə sistemli əlaqələrə malik olduğundan metaforiklik bir koqnitiv prosesdir. Siyasi diskurs üçün səciyyəvi olan metaforik modelləşdirmə, metaforik konseptual inteqrasiya müxtəlif mürəkkəblik dərəcəsinə malik olan və “diskursiv təcrübə”lərə əsaslanan metaforik modellər haqqında təsəvvürlərdən ibarətdir. Siyasi diskursda metaforaların müəyyən pragmatik effekt doğurur. İlk növbədə, əməl olunan informasiyanın dərki adresat tərəfindən asanlaşır, digər tərəfdən isə, adresant metaforalardan istifadə etməklə gərəklili informasiyanı müəyyən yayğınlıqla və ambiqutivlik vasitəsilə auditoriyaya çatdırmaq imkanına malik olur. Ancaq sirkulyasiya edən siyasi diskursun sosial və ya situativ kontekstində baş verən bir dəyişiklik adresantın ritorik məğlubiyətinə səbəb ola bilər. Bu diskursda metafora siyasi subyekt olan danışanın situasiyaya uyğunlaşdırdığı və kommunikativ aktın stimulu rolunda çıxış edən konseptual kateqoriyanın müəyyənləşdirilməsindən tutmuş fikrin verballaşması ərzində seçilmiş konkret leksik vahidlərin motivlərinin izahı da daxil olmaqla geniş vəzifələr halqasına malikdir. Siyasi diskursda kommunikativ rəngarənglik üçün leksik, üslubi, qrammatik səviyyələrdə müxtəlif ritorik strategiyalara tez-tez müraciət edilməsi səciyyəvidir. Metaforanın dildə və nitqdə funksional təsir sferası leksik-semantik və üslubi səviyyələrdə gerçəkləşir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyatın siyahısı:

Azərbaycan dilində:

1. Abdullayev S.Ə. Qeyri-səlis dilçilik təcrübəsi. “Victory”, Bakı-2013, 596 s.
2. Məmmədov A.Y., Məmmədov M.Y. Diskurs təhlilinin koqnitiv perspektivləri. “Çaşıoğlu”, Bakı-2010, 96 s.

Rus dilində:

3. Аристотель. Сочинения: В 4-х т. Т. 4 / Пер. с древнегреч.; Общ. ред. А. И. Доватура. М.: Мысль, 1983, 830 с.
4. Арутюнова Н.Д., Журиная М.А. (ред.) Теория метафоры. Сборник. М.: Прогресс, 1990, 512 с.
5. Баранов А.Н., Караулов Ю.Н. Русская политическая метафора: материалы к словарю. М.: Институт русского языка АН СССР, 1991, 193 с.
6. Кобозева И.М. Лексико-семантические заметки о метафоре в политическом дискурсе // Политическая лингвистика. 2010. № 2 (32), с. 41-46
7. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем / пер. с англ.; под ред. и с предисл. А.Н.Баранова. М.: Едиториал УРСС, 2004, 256 с.
8. Чудинов А.П. Политическая лингвистика: учеб. пособие. Изд-е 4-е. М.: Флинта; Наука, 2012, 265 с.
9. Утченко С.Л. Цицерон и его время. М.: Мысль, 1972, 390 с.

İngilis dilində:

10. Edelman M. Politics as Symbolic Action: Mass Arousal and Quiescence. Chicago: Markham, 1971, 188 p.
11. Lakoff G. Metaphor and War: The Metaphor System Used to Justify War in the Gulf // Engulfed in War: Just War and the Persian Gulf. Honolulu, 1991, pp. 43-59
12. Lakoff G. Conceptual Metaphor // Cognitive Linguistics: Basic Readings. Berlin – N. Y.: Mouton de Gruyter, 2006, pp. 185-238
13. Lasswell H.D. The Language of Power/ Language of Politics: Studies in Quantitative Semantics. N. Y., 1949, pp. 20-39
14. Orwell G. Politics and the English Language. // The Collected Essays, Journalism and Letters of George Orwell. In Front of Your Nose: 1945-1950 / ed. by Sonia Orwell, Ian Angus. L., 1968, vol. 4, pp. 127-140
15. Petrica M. Cognitive Metaphors in Political Discourse in Malta and the Case of EU-Membership Debate. München: Ludwig-Maximilians Uni. 2014, 239 p.

Elektron mənbələr:

16. Такумбетова И.М. Концептуальная метафора “Кризис движущийся объект” в российском политическом дискурсе. URL: <http://www.academia.edu/3677598/>
17. Закончился ли “дикий” капитализм? | Архив | Аргументы и Факты URL: <http://www.aif.ru/archive/1626346>
18. ИА Новости. URL: <https://ria.ru/society/20171010/1506573779.html>

Açar sözlər: *siyasi diskurs, metafora, ritorika, koqnitiv.*

Ключевые слова: *политический дискурс, метафора, риторика, когнитивный.*

Key words: *political discourse, metaphor, rhetoric, cognitive.*

Резюме

Когнитивная функция политических метафор и ее варианты

В статье исследуется вопрос о вариантах когнитивной функции метафор в политическом дискурсе. Здесь отмечается, что метафоры появляются в качестве национальной, социальной или индивидуальной концептуализации объективной реальности с когнитивной точки зрения. В ходе исследования были дифференцированы номинативно-оценочные, модельные, посреднические и гипотетические варианты когнитивной функции политических метафор. Автор утверждает, что концепции, представленные системой политических метафор, позволяют политикам создавать модель реальности. Таким образом, политическая ситуация, требующая когниции (понимания), представляется как знакомая ситуация, которая обеспечивает предполагаемую оценку.

Summary

Cognitive function of political metaphors and its variants

The article explores the question of cognitive function of metaphors in political discourse and its variants. Here, it is stated that metaphors come into sight as a national, social or individual conceptualization of the objective reality from cognitive standpoint. In the course of the research led the nominative-evaluating, modeling, mediating and hypothetical variants of the cognitive function of political metaphors are differentiated. The author argues that the concepts represented by the system of political metaphors enable politicians to create the model of reality. Thus, the political situation requiring cognition (comprehension) is represented as a familiar situation which secures the intended evaluation.

Rəyçi:

fil.f.d., dosent A.M. Cəfərov

İbrahimova Ülviyyə

“KİTABI – DƏDƏ QORQUD” DASTANINDA FEİL

Feillər həm leksik tərkibinin, həm də qrammatik kateqoriyalarının zənginliyinə görə başqa nitq hissələrindən fərqlənir. Azərbaycan dili hər zaman başqa dillərin təsirinə məruz qalsa da yad ünsürlər feillərə öz təsirini göstərə bilməmişdir.

Hətta klassik ədəbi dilimizdə də feillərin milli xüsusiyyətlərinə yad təsirlərinə rast gəlmirik.

Müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi Azərbaycan dilinin ilk formalaşma dövründə də feil morfoloji cəhətdən rəngarəngliyinə görə digər nitq hissələrindən fərqlənmişdir.

Azərbaycan dilinin feilləri ona məxsus olan aşağıdakı əlamət və xüsusiyyətlərlə başqa nitq hissələrindən seçilir.

1. Feillərin iş görəni, iş icra edəni olur.
2. Feillərdə inkarlıq kateqoriyası vardır.
3. Feillərdə təsirlik və təsirsizlik kateqoriyası vardır.
4. Feillərdə növ kateqoriyası vardır.
5. Feillərdə zaman kateqoriyası vardır.
6. Feillərdə şəxs və kəmiyyət kateqoriyaları vardır. (bu kateqoriyalar isimlərdə də özünü göstərir).
7. Feillərdə xüsusi və ümumi şəkil vardır.
8. Feillərin törəmələri (feili isim - məsdər, feil sifət və feili bağlama) vardır. (6, 118).

H.Mirzəzadə yazır: “Feillər Azərbaycan dilinin milli orijinallığını, əsliyini mühafizə edən yad dillərin təsirinə müqavimət göstərən əsas nitq hissələrindən biri kimi diqqəti cəlb edir”.

Dilimizin qrammatik quruluşunun tarixi inkişafını öyrəndiyimiz zaman məlum olur ki, feilin əsas xüsusiyyətləri bütün dövrlər ərzində mühafizə edilib qalmışdır.

Lakin bununla yanaşı zaman keçdikcə feillərin tərkibi kəmiyyətcə artmış və zənginləşmişdir. Bu zaman morfoloji cəhətdən də müəyyən dəyişikliklər olmuş, bəzi formal əlamətlər dəyişmiş, bəziləri dəyişmiş və bəziləri də köhnəliyindən sıradan çıxmışdır. (4, 125-126)

“KDQ” dastanında işlənmiş feillər hər cəhətdən müasir Azərbaycan dili ilə bağlıdır.

“Hər şeydən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, “kitab”da feillər böyük işlənmə tezliyi ilə diqqəti cəlb edir: bu, abidənin intonasiyası və başlıcası, bədii məzmunundan, irəli gəlir – güclü dinamizm, hərəkət intensivliyi “KDQ”un əsas keyfiyyətlərindənidir”. (7, 129).

Ümumiyyətlə, “feil başqa nitq hissələrinə nisbətən həm kəmiyyətcə zəngin, həm də mənə və məzmun etibarilə çoxcəhətlidir. Bu kateqoriyanın əsas bir xüsusiyyəti də odur ki, o, bir sıra qrammatik mənalara öz daxilində toplu halda saxlayır. Yəni hər bir sadə feilin daxilində zaman, növ, forma, şəxs, kəmiyyət, tərz anlayışları kompleks şəkildə öz ifadəsini tapır”.

Feilin təsriflənməyən formaları. Təsriflənən formaldan fərqli olaraq, feilin təsriflənməyən formaları konkret zaman bildirmir, şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişmir. Feili isim (məsdər), feili sifət və feili bağlama feilin təsriflənməyən formaları sayılır. Bunlar başqa nitq hissələrinə doğru meyillənən kateqoriyalar kimi meydana çıxmışdır. Belə ki, müəyyən cəhətlərinə görə məsdər ismə, feili sifət sifətə, feili bağlama isə zərflə uyğun gəlir. Məsələn: məsdər isimlər kimi hallanır, mənsubiyyətə görə dəyişir, hətta bəzən cəmlənir, sintaktik vəzifə baxımından da ismin cümlədə daşıya bildiyi vəzifələri yerinə yetirir.

Feili sifət sifətlər kimi aid olduğu sözün əvvəlində gəlib onu izah edir, necə? nə cür? hansı? suallarından birinə cavab verir. Və cümlədə çox vaxt təyin olur.

Feili bağlama da zərflər kimi bir qayda olaraq feilə aid olur və cümlədə zərflik mövqeyində durur. (6, 178)

Bütün sadalanan oxşarlıqlara baxmayaraq feilin təsriflənməyən formaları ən mühüm feil əlamətlərini özündə saxlayır.

“Kitabi – Dədə Qorqud”un dilində feilin təsriflənməyən formaları intensiv işlənir və abidənin poetik məzmunundakı ümumi hərəkəliyi qüvvələndirir.

Feili sifətlər: Sifətləndirmə qabiliyyəti kəsb etmiş feillər Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşu sistemində olduqca qədimdir. Feili sifətlərin əmələ gəlməsində iştirak edən şəkilçilər də tarixən olduqca məhsuldar şəkilçilər olmuşlar. (4, 167).

“KDQ” dastanında – *ar* – *ər*, – *maz*, – *məz* şəkilçili feili sifətlərə rast gəlinir.

Belə feili sifətlər əşya ilə bağlı daimi əlamət bildirir. Nümunələrə baxaq.

Görər gözümlü aydını oğul

Tutar belim qüvvəti oğul (3, 38)

Feili bağlama. Yazılı abidənin dilini tədqiq edərkən məlum olur ki, dildə mövcud olan feili bağlamalar mənə və vəzifə cəhətdən elə ciddi bir dəyişikliyə uğramamışdır.

“KDQ” dastanında aşağıdakı feili bağlamalar işlənmişdir.

- 1) – *üb* – *ub*
- 2) – *uban* – *übən*
- 3) – *ubanı* – *übəni*
- 4) *Madın* / – *mədin*
- 5) – *anda* – *əndə*

- 6) dugumda – dügündə / – dügümdə – dügündə
 7) dıqda – dikdə
 8) araq (– ərək)
 9) mca – incə, – yunca – yüncə
 10) – kəc – cək – caq – icək

ibən – uban – übən feili bağlama şəkilçisi Azərbaycan dilində XIX əsrin əvvəllərinə kimi geniş miqyasda işlənmişdir. Bu şəkilçinin ifadə etdiyi mənə – ib şəkilçisinin ifadə etdiyi mənaya uyğun gəlir.

Nümunələrə baxaq:

Göz **açuban** gördüyüm

Könül verib sevdiyim (3, 30)

Dədəm Qorqud **gəlibən** boy boyladı (yenə orada)

ubanı – übəni

– **Qalqubanu** xan Bayandır yerində durmuş, bir yerə ağ otaq, bir yerə qızıl otaq, bir yerə qara otaq dikdirmiş (3, 25)

Bən varıcaq **gəlibəni** qarşuladılar (3, 25)

– **ibəni, – ubanı – übəni** feili bağlama şəkilçisi “KDQ” abidəsinin dili üçün çox əlamətdardır.

H.Mirzəzadə – **ubanı – übəni** şəkilçisinin yalnız “KDQ”un dilində işləndiyini, bu şəkilçinin sonrakı əsrlərin yazı dilinə təsir göstərmədiyini, hətta danışıq dilində çox zəif inkişaf etdiyini qeyd edir. (5, 286)

E.Əzizov yazır: “Özlüyündə dəqiq olmayan bu fikir eyni zamanda bizə imkan verir ki, – **ubanı – übəni** şəkilçisini ədəbi dil materiallarında dialekt xüsusiyyəti sayaq, çünki Azərbaycan dili tarixinin görkəmli mütəxəssisinin qeydlərindən – **ubanı – übəni** şəkilçisinin ədəbi dil üçün norma olmadığı aydınlaşır. “KDQ”un dilində bu şəkilçinin geniş şəkildə işlənməsi, görünür ki, abidənin yarandığı dövrün canlı şivələri ilə bağlıdır”. (2, 199)

Müəllif – **ibəni – ubanı – übəni** formasını oğuz elementi sayı.

– **anda – əndə** şəkilçisi ilə bağlı nümunələrə baxaq:

Çalışanda qara polat uz qılıncın gödəlməsin (3, 36)

Ağ – ban evim **dikiləndə** yurdu qalmış,

Qarıcıq anam **oturanda** yeri qalmış

Oğlum Uruz ox **atanda** buta qalmış,

Oğuz bəgləri at **çapanda** meydan qalmış

Qara mudbaq **dikiləndə** ocaq qalmış (3, 40)

Və ya

Qaranqu axşam **olanda** günü doğan,

Qar ilə yağmur **yağanda** ər kibi duran (3, 41)

– **anda – əndə** feili bağlama şəkilçisi 2 tərkib hissədən **an – ən** (feli sifət) **–da –də** (ismin yerlik hal) şəkilçilərindən ibarətdir.

Bu şəkilçi feil köklərinə artırılaraq əsas feilin zaman zərfi məqamında işlənir.

– **dügündə – digində – duğumda – duğunda** şəkilçisi

Qarı ölüm gəldiyində keçit versün (3, 36)

mca – incə, – yunca – yüncə şəkilçisi ilə bağlı nümunələrə baxaq:

Allah – Allah **diməyincə** işlər olmaz

Qadir Tanrı **verməyincə** ər bayımaz

əcəl vədə **irməyincə** kimsə ölməz (3, 19)

araq (– ərək) şəkilçisi

qanlı qoca **gedərək** gəldi, oğuzca çıxdı (3, 105)

– **kəc – cək / – caq – icək** şəkilçisi

Çoban böylə **digəc** Qazan ah etdi, ağı başından getdi,

Dünya – aləm gözinə qarannu oldu (3, 47)

– **alı, – əli** şəkilçisi bu feili bağlama şəkilçisi hal-hazırda Azərbaycan dilində qərb şivələrində saxlanılır.

Müasir Azərbaycan dilində zəifləmiş həmin şəkilçi XIX əsrə qədər bədii üslub nümunələrinin dilində işlənmişdir.

Beyrək **gedəli** Bam – bam dəpə başına çıxdınmı, qız

Qarılatıb dörd yanına baqdınmı, qız?! (3, səh.74)

Və ya

Mən bu yerdən **gedəli** dəlü olmuşsan

Dəlim ağca qarlar yağmış, dizə yetmiş (3, 74)

Məsdərə aid nümunələr

Babası aydır: “oğul, ya səni **evərməxmi** gərək?” “Bəli, bəs ağ saqalu əziz baba, **evərməx** gərək!” (3, 57)

Mən qarağuc atıma binmədin ol **binməx** gərək.

Mən qırırma varmadın ol mana baş **gətürməx** gərək. (yenə orada)

Feilin quruluşca növləri

Feillər quruluşuna görə sadə, düzəltmə və mürəkkəb feillərə ayrılır. Bütün feillərə diqqət yetirsək, görürük ki,

onların bir qismi yalnız feil köklərindən, bir qismi feil və ya başqa nitq hissələri ilə sözdüzəldici şəkilçilərdən, digər qismi də bir feillə başqa bir nitq hissəsinin, yaxud köməkçi feilin iştirakından əmələ gəlib.

Sadə feillər: Sadə feillər heç bir sözdüzəldici şəkilçinin köməyi olmadan ifadə edilir, bütün zamanlar və bütün şəxslər üzrə təsdiq və inkarda olur.

Nümunələrə baxaq:

Səksən yerdə badyalar **qurulmuşdu**

“Ünüm **anlan** bəglər, sözüm **dinlən** bəglər, yürüleyim a bəglər” (3, 37)

Əcəl **aldı**, yer **gizlədi**, fani dünya kimə **qaldı** (3, 36)

Düzəltmə feillər: Dilimizdə olan düzəltmə feillər isim, sifət, say, əvəzlik, zərf və yamsılamalardan, feil köklərindən də əmələ gəlir. (**-la, -lə, -lan, -lən, -laş, -ləş** –(ilda) və s.

Nümunələrə baxaq:

Qazan su ilə **xəbərləşdi** (3, 41)

Arğab – arğab qara dağın yığılmışdı, **yucaldı**, axır

Kafirin casusu **casusladı** (3, 41)

Mürəkkəb feillər

Öz zənginliyinə və oynadığı roluna görə müasir ədəbi dilimizdə işlənən mürəkkəb feillər böyük əhəmiyyətə malikdir.

Müasir dilimizdə olduğu kimi, qədimdə, o cümlədən “KDQ”un dilində mürəkkəb feillərin tərəfləri defislə və ayrı yazılmışdır.

Mürəkkəb feillər müxtəlif struktur-semantik xüsusiyyətlərə malikdir. Mürəkkəb feillər yaxın və əks mənalı sözlərin birləşməsindən, eyni feilin təkrarından ibarət olub defislə yazılır.

Məsələn:

Beyrək odasında igidlərlə **yeyib- içirdi** (3, 124)

Və ya

Bu oğuznaməyi **düzdi – qoşdı** (3, 50)

Mürəkkəb feillərin bir qismi əks mənalı sözlərin birləşməsindən yaranır.

Məsələn:

Oğlan keyigi qovarkən babasının ögindən **gəlib - gedərdi**. (3, 37)

Və ya

Bağsa görsə bir dərənin içinə qara-quzğun **enər – çıxar, qonar-qalqar** (3, 38).

Müstəqil mənalı feillər isimlərdən sonra işlənməklə mürəkkəb feil əmələ gətirir. Belə mürəkkəb feillərin hər 2 komponenti (ad və feil hissəsi) eyni kökə malik olur.

Nümunələrə baxaq:

Dədəm Qorqud **boy boyladı, soy soyladı** (3, 36)

Və ya

Yürügəlim, a bəglər, **av avlayalım, quş quşlayalım** (3, 37)

Feilin şəkillər. Bəzi istisna halları nəzərə almasaq, deyə bilərik ki, müasir dilimizdə işlənən feil şəkillərini düzəldən şəkilçilərin çoxu əsasən “KDQ” dastanları dilində də işlənmişdir. “KDQ” dastanları dilində əmr şəklinin bir sıra maraqlı xüsusiyyətləri vardır.

Məsələn:

Bəri **gəlgil**, başum baxtı, evim taxtı (3, 25)

Çağırıb xatununa soylar, **görəlim**, nə soylar (3, 25)

“Ana **ağlamağıl**, mana bu yaradan ölüm yoqdur, **qorxmagil!**”

“Gəlin, Dirsə xanı **tutalım**, ağ əllərin ardına **bağlayalım**

qıl sicim ağ boynuna **taqalım**, aluboni kafir ellərinə **yönələlim**” (3,)

Nümunələrdən də göründüyü kimi “KDQ” dastanında I şəxs tək üçün **-ayın, -əyin - ayım - əyim**

I şəxs cəmi üçün **-alım, -əlim - əvuz - avuz**

II şəxs tək üçün **-qıl, -ğil - gil**

II şəxs cəmi üçün **-ın, -in - un - ün, - uz, -üz**

III şəxs tək üçün **-sın, -sin -sun - sün**

III şəxs cəmi üçün **-sun(lar), -sün(lər)** şəkilçiləri xarakterikdir.

Vacib şəkli “KDQ” dastanlarında müasir Azərbaycan dilindəki vacib şəklinin əlaməti olan “- **malı / -məli**” şəkilçisi işlənməmişdir. Bunun əvəzinə müəyyən şəkillərə düşmüş feillərdən sonra “gərək” sözü yazılmışdır.

Mən qarağuc atıma binmədin, ol **binmax gərək!**

Və yaxud

Mən qırıma varmadın ol mana baş **gətirmək gərək** (3, 57).

Nümunələrdən də göründüyü kimi “gərək” sözü ən çox məsələlərdən sonra gəlir.

Şərt şəkli Müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi “KDQ”un dilində də feilin şərt şəkli **-sa - sə** – şəkilçiləri ilə ya da “isə” qoşması ilə ifadə edilmişdir.

Nümunələrə baxaq:

“Hər kim ol üç canvəri *bassa – yensa, öldürsə*, qızımı ona verirəm” deyə vədə eyləmişdi. *Basma*, başın kəsərdi (3, 104)

Arzu şəkli Müasir Azərbaycan dilində olduğu rimi “KDQ” un dilində də işin, hərəkətin keçmiş və ya gələcəkdə icra edilməsinin arzu olduğunu ifadə etmək üçün feillərə – *a*, – *a*, – *ya*, – *yə* – şəkilçiləri artırılır. Məsələn: “Baba, mən yerimdən durmadın ol *durmuş ola* (3, 104)

Və ya

Qalqubam yerimdən *duraydım* (3, 114)

“Xanım məqsudum olur ki, əgər varan qız *qalqa, oynaya*, mən qopuz çalam” (3, 72)

Bacarıq şəkli

“KDQ” dastanlarının dilində bacarıq şəklinin ancaq inkar növü, yəni bacarmamaq növü işlənmişdir.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində olduğu kimi feilə “*a/a*” şəkilçilərindən biri bitişdirilir və “*bil*” feilinin əvvəlinə qoşulur. (1, 108)

Yığar – dərər, tələb eylər, nəсібindən artuğun *yiya bilməz* (3, 19)

Səndən yeyrək Qadir bizə oğul verməz

Versə dəxü sənin yerin *tuta bilməz* (3, 91)

Göründüyü kimi feillər mətndə digər leksik qrammatik söz qrupları – nitq hissələri ilə müqayisədə böyük kəmiyyət üstünlüyünə malikdir və qeyd etmək lazımdır ki, dastanın istənilən boyunu nəzərdən keçirdikdə bu üstünlüyün şahidi olur.

Ədəbiyyat

1. Dəmirçizadə “Kitabi – Dədə Qorqud” dastanlarının dili, Bakı, 1959
2. E.Əzizov Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası
3. “Kitabi – Dədə Qorqud” dastanı
4. H.Mirzəzadə Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası, Bakı, 1990
5. H.Mirzəzadə Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyası. Bakı, Azərtədris nəşr 1962.
6. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya III hissə, Şərqi – Qərbi (Bakı 2007)
7. N.Xudiyev Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülü, Bakı 1991. N.Tusi adına APU.

Глагол в эпосе «Китаби-Деде Горгуд»

Резюме

В статье говорится о глаголах, использованных в эпосе «Китаби-Деде Горгуд». Глаголы отличаются от других частей речи как по лексическому составу, так и по богатству грамматической категории.

В составе любого простого глагола находят свое комплексное выражение категории времени, вида, наклонения, лица, числа, залога. В «Китаби-Деде Горгуд» глаголы обладают высокой частотностью употребления.

В статье на основании выбранных из эпоса примеров исследуются виды глаголов по строению (простые, производные, сложные), несклоняемые формы глагола (причастие, деепричастие, инфинитив), наклонение (повелительное, долженствовательное, условное, желательное, способное). Здесь отмечается, что несмотря на некоторые исключения, глаголы современного азербайджанского языка не так сильно отличаются от глаголов в «Китаби-Деде Горгуд».

Хотя азербайджанский язык во все времена и испытывал сильное влияние других языков, все же на глаголах это влияние не оказало какого-либо воздействия.

Ключевые слова: глагол, причастие, деепричастие, простые глаголы, производные глаголы, сложные глаголы, наклонения глагола.

Verb in the epos “Kitabi-Dede Gorgud”

Summary

The article deals with the verbs used in the epos “Kitabi-Dede Gorgud”.

Verbs differ from other parts of speech both on lexical structure, and on riches of a grammatical category. As a part of any simple verb find the complex expression of a category of time, a kind, an inclination, the person, number, pledge. In “Kitabi-Dede Gorgud” verbs possess high rate of the use. In article on the basis of the examples chosen from the epos kinds of verbs on a structure (simple, derivative, difficult), indeclinable forms of a verb (a participle, a verbal adverb, an infinitive), an inclination (imperative, necessary, conditional, desirable, ability) are investigated.

Here it is noticed, that despite some exceptions, verbs of modern Azerbaijani language not so strongly differ from verbs in “Kitabi-Dede Gorgud”.

Though the Azerbaijani language also tested strong influence of other languages at all times, nevertheless on verbs it has not rendered any influence.

Keywords: a verb, a participle, a verbal adverb, the simple verbs, derivative verbs, difficult verbs, verb inclinations.

RƏYÇİ: dos.N.Əfəndiyeva

Amalya Paşayeva
TÜRK DİLÇİLƏRİNİN ƏSƏRLƏRİNDƏ SADƏ SONQOŞMALARIN
FUNKSIONAL ASPEKTLƏRİ

Urduşunas, hind, rus, ingilis alimlərinin əsərlərində olduğu kimi türk alimlərinin də əsərlərində sonqoşma bəhsinə geniş yer verilmişdir. Durmuş Bulgur, Nuriye Bilik, Nuray Özenç kimi müəlliflərin kitablarında sonqoşmalar təhlil olunmuş, cümlədə işlənmə xüsusiyyətləri araşdırılmış, xarakter və tip baxımından təsnifatlar verilmişdir.

ko - sonqoşmasının cümlədə işlənmə xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

1) Bu sonqoşma əsasən canlı isimlərlə və keçmiş zamanda təsirli fellərlə birgə istifadə olunur:

اس نے بچے کو پانی دیا۔

Uşaga su verdi

ماں نے اپنے بیٹے کو دعائیں دیں۔

Anası oğlu üçün dua etdi

2) Cansız varlıqların ya da insandan başqa digər canlıların hər hansı bir xüsusiyyətini bildirmək istədikdə
 ko-sonqoşması işlənir.

میں نے درختوں کو دیکھا جو تارو نازہ تھے۔

Mən yamyaşıl ağacları görmüşdüm

وہ اس کتاب کو چاہتا ہے۔

O, bu kitabı istəyir

3) Cümlədə iki isim varsa və biri canlı, digəri cansız isə ko-sonqoşması canlı isimdən sonra işlənir.

میں ان کو چائے پیلاتا ہوں۔

Onlara çay içirdərəm

میں نے کتاب علی کو دی۔

Kitabı Əliyə verdim

میں نے اپنی بیٹی کو روپے دیا۔

Qızıma pul verdim

اس نے سب کو میٹھائی کھلائی۔

Hamısına şiniyyat yedirdi.

Cümlədəki isimlərin hər ikisi də canlıdırsa ko-sonqoşması feilə yaxın olan isimlə işlədilir.

اس نے بچے اس کی ماں کو دیا۔

O, uşağı anasına verdi

4) əgər cümlədə isim naməlumdursa ko-sonqoşması işlənmir, məlumdursa ko-sonqoşması işlədilir.

میں نے ایک آدمی دیکھا۔

Bir adam gördüm

میں نے اس آدمی کو دیکھا۔

Bu adamı gördüm

اس نے کتاب پڑھی۔

O, kitab oxudu

میں نے اس کتاب کو پڑھا۔

Mən bu kitabı oxudum

5) ko-sonqoşması bəzən yaşın ifadəsi üçün istifadə olunur.

اس کو ابھی چودھواں سال ہے۔

O, hələ ki, 14 yaşındadır

6) ko-sonqoşması bəzən məqsəd, səbəb bildirmək üçün istifadə olunur.

وہ یہاں ترکی سیکھنے کو آیا۔

O, buraya türk dili öyrənməyə gəlib

میں اس کے پاس کام سیکھنے کو جاتا ہوں۔

Mən onun yanına iş öyrənmək üçün gedirəm

سب دوست سیر کو نکلے۔

Bütün dostlar gəzməyə çıxıblar

7) ko-sonqoşması əvəzinə bəzən [se], [par], [ki] کی, [ki] sonqoşmaları da işlənə bilər.

اس پر رحم کرو۔

Ona mərhəmət edin

بچہ ماں سے پیار کرتا ہے۔

Uşaq anasını sevir

میں نے اس کی مدد کی۔

Ona kömək etdim

اس نے مجھ سے کہا کی "کل نہیں آوں گا"۔

Mənə "sabah gəlməyəcəm" dedi

(سے) - sonqoşması isə aşağıdakı məqamlarda istifadə olunur:

1) Başlangıçı ifadə etmək üçün istifadə olunur:

صبح سے شام تک -
Səhərdən axşamədək

2) İzah vermək üçün istifadə olunur:

وہ سریق میں سے ہے -
O, hörmətli şəxslərdəndir

3) Səbəbin ifadəsi üçün istifadə olunur:

حرص سے آدمی زلیل ہوتا ہے -
Qəzəb insanı biabr edər

4) “Köməyi ilə” mənasında istifadə olunur:

میں نے چاقو سے قلم بنایا -
Bıçaqla qələm düzəltdim

5) İstiqamət, yönəlmə mənasında istifadə olunur:

میں نے اس سے کہا -
Mən ona dedim

6) Müqayisə etmək üçün istifadə olunur:

وہ تمام لڑکوں سے زیادہ ہوشیار ہے -
O, bütün uşaqlardan ağıllıdır

7) İl, la²-şəkilçisi mənasında istifadə olunur:

علی نے سالان سے روڑی کھائی -
Əli Salanla çörək yedi

8) Sifətin dərəcələrinin ifadəsi üçün istifadə olunur:

طارق احمد سے زیادہ عالم ہے -

"میں" - sonqoşması da geniş istifadə dairəsinə malik olan sonqoşmalardandır. Aşağıdakı mənalarda çıxış edir.

1) Zərf mənasında çıxış edir:

ایک مہینے میں تیس دن ہوتے ہیں -
Bir ayda otuz gün var

2) Vəziyyətin ifadəsində istifadə olunur:

وہ غصے میں بہرا بیٹھا -
O, qəzəbindən dəliyə döndü

3) Müqayisə üçün istifadə olunur:

آزاد اور قلام میں بڑا فرق ہے -
Azad ilə qul arasında çox fərq var

4) “Arasında” mənasını ifadə etmək üçün istifadə olunur:

یہ خبر لوگوں میں پھیل گئی -
Bu xəbər insanlar arasında yayıldı

5) “Məşğuliyət” mənasını ifadə etmək üçün istifadə olunur:

وہ پڑھنے میں لگا رہتا ہے -
O, oxumaqla məşğuldur

"پر" - sonqoşması aşağıdakı hallarda işlənir:

1) Səbəbi bildirmək üçün istifadə olunur:

پتتی سی بات پر بگر بیٹھنا اچھا نہیں -
Belə xırda bir şey üçün əhvalini pozmaq yaxşı deyil

2) Bir işi başqa şəxsə həvalə etmək üçün istifadə olunur:

یہ کام آپ ہی پر ہے -
Bu işi ancaq sən görə bilərsiniz

3) “Yaxınlıq” mənasında istifadə olunur:

لاہور راوی پر واقع ہے -
Lahor Ravi yaxınlığında yerləşir

4) “Baxmayaraq ki” mənasında çıxış edir:

اس نے اتنا سمجھانے پر بھی یہ غلتی کر دی -
Bu qədər izah olunmasına baxmayaraq, bu səhvi etdi
وہ بیچے کی طرح رویا -
Uşaq kimi ağladı
وہ وقت پر کام آیا -

Vaxtında işə gəldi

ne]-sonqoşmasının şəxs əvəzlilikləri ilə işlənməsi.

Şəxs əvəzlilikləri cümlənin mübtədasi olduqda feillər cins,kəmiyyət,şəxs baxımından onlarla uzlaşır. Ancaq bir istisna vardır. Keçmiş zamanda təsirli feillər işlənərkən mübtədadan sonra ne]-sonqoşması işlənməsi mütləqdir. Bu zaman feil tamamlığın cins və kəmiyyət ilə uzlaşır. Şəxs əvəzliliklərindən sonra ne]-sonqoşması işləndikdə I və II şəxslərin tək və cəmində heç bir dəyişiklik olmur, lakin III şəxsin tək və cəmində şəxs əvəzliliklərinin forması dəyişir.

Tək hal

I şəxs میں – mən میں نے
II şəxs تو – sən تو نے
III şəxs وہ – o اس نے

Cəm hal

I şəxs ہم – biz ہم نے
II şəxs تم – siz تم نے
آپ نے siz – آپ
III şəxs وہ – onlar انہوں نے
بہ – bunlar انہوں نے

انہوں نے مجھے نہیں بتایا کہ وہ کتنی بیمار تھی۔

Onun bu qədər xəstə olduğunu mənə deməmişdilər

اس نے مجھے مبارک کا تار بھیجا۔

O mənə təbrik telegramı göndərdi

انہوں نے پرانا مکان بھیج دیا۔

Köhnə evi satıb

ne]-sonqoşmasının cümlədə işlənmə xüsusiyyətləri.

5) چاہنا [çahna]- istəmək məsdəri keçmiş zamanda ne]-sonqoşması ilə işlənir.

ہم نے چاہا تھا کہ وہ بھی آئیں۔

Biz onların da gəlməsini istəmişdik

میں نے چاہا تو نے نہ چاہا۔

Mən istədim, sən istəmədin

Lakin چاہنا [çahna]- istəmək məsdəri دل (ürək), جن (can) və طبیعت (can) –sözləri ilə işlənersə ne]-sonqoşması işlənmir.

جن چاہا تو آوگا چاہا تو نہیں آوگا۔

Ürəyim istəsə gələrəm, istəməsə gəlmərəm

6) ne]-sonqoşması urdu dilində ilə işlənməsinə baxmayaraq تَجہ və مجہ - əvəzlilikləri ilə sifət işlənersə bu zaman da istifadə olunur.

تجہ نادان نے سارے کام حراب کیے۔

Sən cahil bütün işi korladın

7) İntensiv feillərdə 2 təsirli feil işlənersə o zaman ne]- sonqoşması işlənir.

اس نے خط بھیجا۔

O məktub göndərdi

اس نے خط بھیج دیا۔

O məktubu göndərdi

8) İntensiv feillərdə köməkçi feil təsirsiz olduğu zaman əsas feilin təsirli olmasına baxmayaraq feil təsirsiz kimi qəbul olunur və ne]-sonqoşması işlənmir.

اپنا (aparmaq) لینا + جانا – لے جانا

(yemək) کھانا + جانا – کھا جانا

وہ مجھ سے دو روپے لے گیا۔

O məndən iki rupi aldı

وہ سارے آم کھا گیا۔

O bütün mañqoları yedi

9) Bəzi hallarda təsirli feillə birgə işlənən təsirsiz feil-təsirli olaraq qəbul olunur.

تم نے اسے کیوں جانے دیا؟

Getməsinə niyə icazə verdiniz?

10) ne]- sonqoşması mübtədadan sonra işlənir.

وہ آدمی جسے آپ نے دیکھا میرے دوسرے دوست کا باپ ہے۔

Baxdığınız adam dostunuzun atasıdır

11) ne]- sonqoşmasının işləndiyi cümlələrdə mübtədə xəbər ilə deyil, tamamlıq xəbərlə uzlaşır. Mübtədanın tək və cəmdə olması, qadın və kişi cinsində olması bunu dəyişmir. Amma cümlədə tamamlıq yoxdursa xəbər kişi cinsinin təkində olur. Tamamlıqdan sonra sonqoşması işlənersə yenə də xəbər kişi cinsinin təkində olur.

میں نے کھایا۔

Mən yedim

میں نے روٹی کھائی۔
Mən çörək yedim
میں نے روٹی کو کھایا۔

Mən çörəyi yedim (tamamlıgım ko sonqoşması ilə işlənməsi)

میں -sonqoşmasının aşığıdaki işlənmə xüsusiyyətləri də vardır:

1) Yer zərfi ilə birgə istifadə olunur:

وہ مجھے گلی میں ملا۔
Onunla küçədə rastlaşdım
جو دل میں ہے وہ زبان پر نہیں۔
Urəyində olanı söyləmir
سر پر توپی نہ پاوں میں جوتا۔
Nə başında papağı var, nə ayağında ayaqqabı
شیشے میں پوری اتر آئی۔
Şüşəyə tam yerləşdi
کمرے میں آئے۔
Otağa buyurun

2) Zaman zərfi ilə birgə işləndiyi hallar da mövcuddur:

آٹھ میں پانچ منٹ باقی۔
Səkkizə qalib beş dəqiqə
دیر میں آنے سے نہ آنا اچھا۔
Gec gəlməkdənsə heç gəlməmək daha yaxşıdır
سیر گا مزا چندنی رات میں ہے۔
Aylı gecədə gəzmək bir başqadır
سال میں ایک بار، ہفتے میں چار بار۔
İldə bir dəfə, həftədə dörd dəfə
آن میں کچھ ہے، آن میں کچھ ہے۔
Gah belədir, gah belə

3) Vəziyyət və keyfiyyətin ifadəsi zamanı istifadə olunur.

وہ غصے میں ہے۔
O qəzəb içindədir
وہ رنج میں یا خوش میں ہے؟
O kədərli yoxsa sevincli?
وہ مارے خوشی کے اپنے میں نہیں سما یا۔
O sevincdən dəli olub
ہوش میں آؤ۔
Özünə gəl
ہرکت میں برکت ہے۔
Hərəkətdə bərəkət vardır
دم میں دم آ گیا۔
Canına can gəlib
ہاتھ میں شفا ہے۔
Əli şəfalıdır

4) Nisbətın ifadəsi üçün istifadə olunur:

وہ عمر میں بڑا ہے۔
O yaşca böyükdür
اپنی گلی میں کتا بھی شیر ہوتا ہے۔
Öz küçəsində it belə özünü şir kimi aparır

5) Müqayisə üçün istifadə olunur:

مجھ میں اس میں زمین آسمان کا فرق ہے۔
Onunla mənım aramda yerlə göy qədər fərq var

6) Ölçü və ağırlıgın ifadəsi zamanı istifadə olunur:

تول میں کم ہے۔
Ağırlıq baxımından yüngüldür

7) Saylarla birgə istifadə olunur:

دس آدمیوں میں تقسیم کرو۔
On nəfərə bölün
سو میں اور لاکھ میں کہہ دوں۔
Yüz və yüzminlər içində deyərəm

تک – sonqoşması və onun işlənmə xüsusiyyətləri. Bu sonqoşma “qədər, dak²” mənalarında çıxış edir.

1) Yer və ya məkanın son nöqtəsini göstərmək üçün istifadə olunur:

میں شہر تک جاتا ہوں۔

Mən şəhərə gedirəm

وہ سر سے پاؤں تک کیلا ہو گیا۔

O başdan ayağa qədər islanmışdı

2) Vaxtı göstərmək üçün nəyinsə son nöqtəsini bildirmək üçün istifadə olunur:

میں شام تک یہ کام مکمل کروں گا۔

Mən bu işi axşamadək bitirəcəm

یہ سلسلہ سال بھی تک جاری رہے گا۔

Bu vəziyyət il boyu davam edəcək

بس چھ بجے تک آئیگی۔

Avtobus saat altıya qədər gələcək

3) Bəzi cümlələrdə نك – sonqoşması ya heç tərçümə olunmur, ya da “belə” mənasında çıxış edir:

اس کا نام تک نہیں نہ لیا۔

Onun adını belə anlamadı

مجھے خبر تک نہ ہوئی۔

Xəbərim belə olmadı

اس نے سلام تک نہ لیا۔

O salam belə almadı

مجھے خیال تک نہ آیا۔

Mənim ağılıma belə gəlmədi

مجھے خیال تک نہ آیا۔

Heç şübhə belə etmədim

Sonqoşmalar haqqında tədqiqat aparən müxtəlif müəlliflərin əsərlərinə nəzər saldıqda bu nəticəyə gəlirik ki, həm rus, həm urduşünas, həm də hind və türk alimlərinin izahat və təsniflərində geniş şəkildə özünü biruzə verən oxşar və fərqli xüsusiyyətlər vardır.

ƏDƏBİYYAT

1. «Azərbaycan dilinin qrammatikası». I hissə, Azərbaycan Elmlər Akad.Nəşriyyatı, Bakı 1960.
2. Г. А. Зограф. Языки Индии, Пакистана, Непала. М., 1982.
3. Г. А. Зограф. Морфологический строй новых индоарийских языков. М., 1980
4. Дымшиц З.М. Грамматика языка урду. М., 2001.
5. С.В.Бирюлев, Виноградов Ю.Н., А.В.Ефимова, Б.И. Клюев Урду-русский словарь. М., 1964.
6. Мухамеджанов Р. Учебник языка урду. Ташкент 1992
7. Durmuş Bulgur. Urdu dili ve qrameri. Konya 2007
8. Nuriye Bilik, Nuray Özenç. Urdu dili qrameri. Istanbul 2007

۹ شفق احمد طلسم هوش افزا - لاہور ۲۰۰۰

۱۰ سلطنتہ بخش خوشبو پھول تحریر کرتی ہے - اسلام آباد ۲۰۰۶

۱۱ مولوی عیال حق قواعد ارنو - نیا دہلی

۱۲ محرم محمد حیات علمی ارنو جنرل - لاہور

Резюме

Функциональные аспекты простых постпозиций в работах тюркских лингвистов

В данной статье анализируются объяснения и классификации о постпозициях в работах тюркских лингвистов и ученых. Также в статье исследуются функции постпозиций «се», «мен», «par», «не», «tak» и «ko», их функции замены друг друга, части речи, в которых они используются вместе, суффиксы, функции которых они заменяют, и их моменты использования.

Ключевые слова: постпозиции, активные и пассивные глаголы, подлежащее, дополнение, наречие места и времени.

Summary

Functional aspects of simple postpositions in the works of turkish linguists

This article analyzes explanations and classifications about postpositions in the works of turkish linguists and scientists. In this article functions of postpositions “se”, “men”, “par”, “ne”, “tak” and “ko”, their one-to-one replacement features, parts of speech they are used together, suffixes function of which they replace and their usage moments have been investigated.

Key words: postpositions, active and passive verbs, subject, object, adverb of place and time.

RƏYÇİ: dos.N.Əfəndiyeva

Təranə Əkrəm qızı Əkbərova
MÜASİR ƏRƏB ƏDƏBİ DİLİNDƏ MÜXTƏLİF ÜSULLARLA YARANAN AD QRUPLU
FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏR

Ərəb dilində frazeoloji birləşmələrin yaranmasında daimi və mütəmadi bir tərəf kimi çıxış edən qohumluq bildirən اب, ام, اخ, ام, اب kimi sözlərlə yanaşı, insanın bədən üzvlərini bildirən bəzi sözlər də müəyyən rol oynayır. Bu məsələni xüsusi şəkildə araşdırmış V.S.Tağıyev bildirmişdir ki, ərəb dilində bədən üzvlərinin adlarını bildirən sözlərin iştirakı ilə yaranan frazeoloji vahidlər geniş yer tutur (1, 340-42). Bu sözlər arasında رأس (baş), قلب (ürək), يد (əl), كبد (ciyər), عين (göz), فم (ağız), انف (burun), حنين (alın) kimi sözləri göstərmək olar (5; 58):

bağayarpağı	أذن البدي	kapital	راس مال
şedevr	عين شعر	qarınqulu	رغيب البطن
disk	عين شمس	meydança	راس السلم
qoz	عين الجمل	süngü	راس الحربة
şlyuz	عين الفترة	göz bəbəyi	قرة العين
döyənək	عين السمك	kor insan	عمى القلب
yonca	رجل الارنب	ən qiymətli	حشاشة القلب
razılıq	عين الرضا	dağın çıxıntısı	انف الجبل
bədnəzər sahibi	صاحب العين	baltanın qulpu	يد الفأس
bədnəzər	عين الحسود	körfəz	شعب اليد بارماقلار لسان البحر
arı çiçəyi	لسان العصفور	qışın ortası	قلب الشتاء
vadinin ortası	قلب الوادي		
paytaxtın mərkəzi	قلب العاصمة		

Yuxarıda verilən frazeologizmlərin yaranmasında iştirak edən عين (göz), رأس (baş) və s. sözlərlə yanaşı بطن (qarın), شفة (dodaq), زراع (qol), كف (çiyin), أنف (qulaq) sözləri də iştirak edir.

Bədən üzvlərinin adlarının köməyi ilə yaranan frazeoloji vahidlər formal izafət birləşmələri vasitəsi ilə də yaradılır. Bu birləşmələr də ərəb dilinin lügət fondunun zənginləşməsində xüsusi yer tutur.

Qeyd etmək lazımdır ki, ərəb ədəbi dilində ad qruplu frazeoloji vahidlərin böyük bir qismi qeyri-mütəmadi sözlərin hesabına yaranır və onların sayı hec də digər vasitələrlə yaranan frazeologizmlərdən az deyildir. Belə frazeoloji vahidlər əsasən izafət birləşməsi şəklində olur. Məsələ ilə əlaqədar izafət birləşməsi ilə bağlı müəyyən məlumatları verməyi zəruri hesab edirik. Ərəb dilçiliyində izafət birləşməsi tərəflərin ifadəsi baxımından iki qismə ayrılır. Hər iki tərəfi isimdən ibarət olan izafət birləşməsi əsl (الإضافة المحضة) və yaxud həqiqi izafət (الإضافة الحقيقية) və ya mənəvi izafət adlanır (الإضافة المعنوية) adlanır. Bu növ izafət ikinci tərəfin vəziyyətindən (müəyyənlikdə və ya qeyri-müəyyənlikdə olmasından) asılı olaraq Azərbaycan dilinə birinci və ya ikinci növ təyini söz birləşməsi kimi tərcümə oluna bilər. İzafətin ikinci qismi isə formal (الإضافة اللفظية) və yaxud məcazi izafət (الإضافة المجازية) adlanır. Əsl, həqiqi və ya mənəvi izafətin (الإضافة الحقيقية، الإضافة المحضة، الإضافة المعنوية) ikinci tərəfi, yəni təyin rolunda çıxış edən tərəf isim olur. Tərəflər arasındakı sintaktik əlaqə isə qarşılıqlı idarə əlaqəsidir. Belə ki, birinci tərəf ikinci tərəfi hal baxımından idarə edib, onun həmişə yiyəlik halda olmasını tələb etdiyi halda, ikinci tərəf birinci tərəfi vəziyyət baxımından idarə edir və onun artıqlı qəbul etmədən müəyyən olmasını şərtləndirir (2, 212). İzafətin tərəfləri arasında mövcud olan münasibətlərə gəldikdə isə, Əş-şeyx Mustafa əl-Gələyini bunu aşağıdakı kimi verir:

«الإضافة اربعة انواع: لامية وبيانية وظرفية وتشبيهية» (8, 549-552)

“İzafətin dörd növü vardır: sahiblik və malikiyyət əlaqəsini ifadə edən izafət, aydınlaşdırma izafəti, zərfi və bənzərlik izafəti”.

İzafət birləşməsi ilə ifadə olunan bu frazeologizmlər semantik baxımdan daha rəngarəngdir. Aşağıda təqdim edəcəyimiz nümunələr bu fikri bir daha təsdiqləmiş olacaq (5; 6; 10):

orucluq ayı	شهر صبر	xoruz pipiyi	زين الديك
nilufər	عرائس النيل	qutan	جمل الماء
dışlər	اوتاد الفم	inci	عقيلة البحر
Bəsrə	قبة الاسلام	rəndə	قارة النجار
göbələk	عيش غراب	buqələmun	جمل اليهود

كذبة ابريل، سمكة ابريل – Aprel zarafatı

الطريف في الامر ان كذبة ابريل لم يسلم منها حتى رؤساء الدول وكبار الشخصيات في العالم. (7, 71)

Maraqlı burasıdır ki, Aprel zarafatından hətta dövlət başçıları və dünyanın böyük şəxsiyyətləri belə xilas ola bilməmişlər.

تغطية الاحداث – hadisələrin işıqlandırılması

كنت رئيسا لبعثة او فدها التليفزيون المصري لتغطية الاحداث للثورة الجزائرية (11, 47).

Mən Əlcəzair inqilabını işıqlandırmaq üçün Misir televiziyaşının göndərdiyi nümayəndə heyətinin başçısı idim.

كلمة السر – parol

تفتح بكلمة السر لا يعرفها الا الرجل العجوز (13, 138).

O yalnız qoca bir kişinin bildiyi parolla açılır.

Qeyd edək ki, bu növ frazeologizmlər arasında məna baxımından motivləşməyən, yəni komponentlərinin

mənalı ilə əlaqəni itirən frazeoloji vahidlərlə yanaşı, bir komponentlə motivləşmiş frazeologizmlər də vardır. Məsələn, ملاعب الرياح-labirint (hərflər tərcümə: küləklər oynayan yerlər) birləşməsində ikinci tərəf motivləşməyə əsas verirsə, ملاعب الجن-labirint variantı belə bir motivləşməni vermir. Eyni zamanda الجمال اليهود-buqələmun frazeologiyasının necə yarandığını demək də çətinlik törədir. Hər halda belə bir fərziyyə irəli sürmək olar ki, şəraitə uyğun rəngini dəyişən buqələmun ərəblərin “dostu” olan yəhudiləri xatırladır. Yəni onlar da şəraitə uyğun olaraq öz fikirlərini, rəylərini dəyişəndirirlər. Şübhəsiz ki, عيش غراب-göbələk (hərflər tərcümə: qarğa yeməyi) frazeologiyasının yaranmasını məntiqi baxımdan izah etmək mümkündür. Lakin داء الاسد-cizam xəstəliyinin nə üçün şir xəstəliyi adlandırılmasını izah etmək heç də asan deyildir.

Ərəb dilində ad qruplu frazeologizmlərin böyük bir qismi formal izafət birləşməsi yolu ilə yaranır. Məlum olduğu kimi, formal izafət eyni zamanda bəzi dilçilər tərəfindən mürəkkəb sifət kimi də tədqiq olunur. Bu cür birləşmələrin əsl izafət birləşməsindən fərqi onun birinci tərəfinin sifət, fail və məfullar vasitəsilə ifadə olunmasıdır. Əsl izafətdən fərqli olaraq, formal izafətin birinci tərəfi izafətin, yəni mürəkkəb sifətin təyin etdiyi tərəflə kəmiyyət, hal, vəziyyət və cinsə görə uzlaşır (3, 372; 4, 136). Bu tip frazeologizmləri birinci tərəfin ifadə vasitəsinə görə üç yerə bölmək olar:

I. Birinci tərəfi sifətlə ifadə olunan formal izafət tipli frazeologizmlər:

حديث الروح – gənc, yeniyetmə
حتى حديث الروح يتحدث عن الكوكابين (11, 96).

Hətta yeniyetmə belə kokain haqqında danışır.

جميل التقاطيع – gözəl üz cizgilərinə malik olan
الواضع ان الزميلة العزيزة جميلة التقاطيع (12, 16).

Aydındır ki, əziz həmkar gözəl üz cizgilərinə malikdir.

خفيف الروح – şən, canlı
الحجرة تحولت الى مكان عذب خفيف الروح يغرى بالاقامة ويمحو الاشجان (13, 144).

Otaq yaşamağa səsləyən və dərdləri məhv edən xoş, canlı bir məkana çevrildi.

II. Birinci tərəfi ismi-failə ifadə olunan formal izafət tipli frazeologizmlər:

منقطع النظير – bənzərsiz, misli-bərabəri olmayan
فهو اولا كاتب حساس فيه رفاهة منقطعة النظير (11, 243).

Əvvələn o, bənzərsiz hazırcavablığa malik həssas bir yazıçıdır.

رابط الجأش – soyuqqanlı
كان الطلاب يعرفونه كمدرس رابط الجأش (13, 152).

Tələbələr onu soyuqqanlı bir müəllim kimi tanıyırdılar.

III. Birinci tərəfi ismi-məfulla ifadə olunan formal izafət tipli frazeologizmlər:

مخلوع القلب – qorxaq
استطاعت ان تخمن مخلوعة القلب ان هنا شيئا آخر غير العمل يحدث في المكتب (12, 48).

Qorxaraq təxmin edə bildi ki, ofisdə işdən qeyri başqa bir şey baş verir.

مسلوب الروح – cansız
كل ما استطاعت ان تفعله اخيرا هو ان تجوب الحجرة بنظرات مستغيثة مسلووية الروح (12, 103).

Sonda bütün edə biləcəyi o oldu ki, cansız imdad diləyən baxışlarla otağı nəzərdən keçirdi.

منقبض النفس – pərt, məyus, dilxor
قد خرج وهي منقبضة النفس لفكرة عودته وقضائهما بقية اليوم وحيدتين (178, 124).

Çıxıb getdi, o isə onun geri qayıdacağı və günün qalan hissəsini yalnız keçirəcəklərinə görə məyus idi.

Bu tip frazeologizmlər arasında eyni mənanı ifadə edən sinonim frazeoloji vahidləri də tapmaq olar. Məsələn, دوران الشمس və رقيب الشمس frazeologizmlərinin hər ikisi “günəbaxan” mənasını ifadə edir. Hər iki frazeologiya günəş əsasında motivləşmişdir. Sifət, ismi-fail və ismi-məfulların köməyi ilə yaranan frazeologizmlərdən bəhs edərkən onların motivləşməsinin izahının mümkünlüyü və qeyri- mümkünlüyü barədə də danışmaq olar. Məsələn, “səxavətli” mənasını كثير الرماد (hərflər: küllü çox olan) izafət birləşməsi tipli frazeoloji vahidin motivləşməsi ev sahibinin ocağı ilə əlaqədardır. Və yaxud طويل اليد (əliuzun), سخي اليد (əliaçıq) adlandırılmasının izahı məntiqi baxımdan heç bir çətinlik törətmir. Hətta bu kimi birləşmələrin motivləşməsi məntiqi baxımdan elə Azərbaycan dilində olan eyni mənalı frazeologizmlərin izahı ilə üst-üstə düşür.

Ərəb ədəbi dilində frazeoloji birləşmələrin bir qismi də atributiv birləşmə adlanan isim+sifət formalı birləşmələrin hesabına yaranır. Atributiv birləşmə və ya uzlaşan təyini söz birləşməsi vasitəsilə yaranan frazeologizmlər digər növlərə nisbətən azdır. Burada da təyin rolunda müxtəlif növ sifət, fail və məfullar çıxış edir. Aşağıdakı nümunələri nəzərdən keçirək:

السوق السوداء - qara bazar
من يكسب حقا هو من يرشو او يرتشى او يختلس في السوق السوداء (12, 199).

Haqqə sahib olan rüşvət verən və ya rüşvət alan və yaxud da qara bazarda fırıldaqçılıqla məşğul olandır.

ابتسم حمودة بابتسامة صفراء وهو يقول بصوت فيه نخوة وعلل (11, 157).

Həmudə qürur və ədalət dolu bir səslə deyərək pərt şəkildə gülümsədi.

Burada hərflər tərcüməsi “sarı gülüş” olan ابتسامة صفراء frazeologizmi “pərt, qanıqara gülüş” mənasını verir.

الدائرة المفرغة - tilsim

الكارثة أن لا احد يستطيع اخراجنا من هذه الدائرة المفرغة الا نحن (12, 19).

Faciə ondadır ki, bizdən başqa heç kəs bizi bu tilsimdən (çıxılmaz vəziyyətdən) qurtara bilməz.

لكنك لسوء الحظ في القائمة السوداء (12, 84).

Lakin sən bədbəxtçilikdən qara siyahıdasan.

“Qara siyahı” frazeologizmi etibarsız sayılan adamların siyahısı mənasında işlədilir.

النبيابة العامة – prokurorluq

فصحيح انه عمل خطر وكان المفروض ان تقوم به النبيابة العامة (12, 139).

Doğrudur ki, bu təhlükəli bir işdir və onunla prokurorluq məşğul olmalı idi.

Bu tip frazeologiyaya aid aşağıdakı nümunələr müxtəlif lüğətlərdən götürülmüşdür (5; 6; 9):

xam torpaq	ارض بيضاء	qatı nifrət	حقد اسود
səxavətli	اليد البيضاء	qatı düşmən	عدو اسود
soyuq silah	سلاح ابيض	pis gələcək	مستقبل اسود
təbii ölüm	الموت الابيض	qətl	الموت الاحمر
qatı düşmən	عدو ازرق	qəfil ölüm	الموت الزؤام
qlaukoma	الماء الازرق	klinik ölüm	الموت السريري
zəif külək	ريح مريضة	uldussuz gecə	ليلة مريضة
iti qılınç	سيف حنار	münbit torpaq	ارض نكيه
səxavətli əl	اليد العليا	qorxulu yol	طريق مذكر
dilənən əl	اليد السفلى	zəqqum ağacı	الشجرة الملعونة
işlək yol	طريق مليل	mamont	الفيل البائد
qanadlı söz	القول المأثور	maska	وجه مستحار
qorxaq kişi	رجل اجوف	soyuq tər	عرق ازرق
arteriya	عرق ضارب	vena	عرق ساكن
xeyirsiz adam	رجل يبيس	vəba	الهواء الاصفر
xoş xəbər	خبر ابيض	bəd xəbər	خبر اسود

Ədəbiyyat:

1. Tağıyev V.S. Ərəb dilində bədənün üzvlərinin iştirakı ilə yaranan frazeoloji vahidlər/Şərçünəsləşmə fakültəsinin 80 illiyinə həsr edilmiş “Şərçünəsləşmə Aktual Problemləri” mövzusunda respublika elmi konfransının materialları. Bakı: Bakı Universitetinin nəşriyyatı, 2003, s. 340-342
2. Yaşar Ahmet. Arapça'nın temel kuralları (Sarf-Nahiv). İzmir: Anadolu Matbaatçılıq, 1995, 446 s.
3. Çörtü Meral. Arapça dil bilgisi. Sarf. Nahiv. Edatlar. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1999, 455 s.
4. Talı Mehmet. Sarf-Nahiv ilmi. I cild. Kayseri: Fatih Enes kitap evi, 1986-1987, 300 s.
5. San Mevlut. El-Mavarid. Arapça-Türkçe sözlük. Mevlut. El-Mavarid. Arapça-Türkçe sözlük. İstanbul: Bahar Yayınları, 1984, 1695 s.
6. Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. Москва: Издательство «Русский язык», 1977, 942 с.
7. حسام عبد القادر. كنية ليريل. هل هي اختراع تجليزي؟! مجلة “أكتوبر” القاهرة، ٢٠٠٤، ٢٨ من مارس، العدد ١٤٣١.
8. الشيخ مصطفى الغالين. جامع الدروس العربية في ٣ أجزاء، الجزء الثالث، صيدا، بيروت، المكتبة العصرية، ٢٠٠٦، ٢٣٥ ص.
9. حسن محمد الحفافي. من أسرار اللغة العربية. أبو ظبي: المجمع الثقافي، ٢٠٠٢، ٥٦٦ ص.
10. سيويه. الكتاب: في ٥ أجزاء، الجزء الثاني، بيروت: دار الجيل، دون تاريخ، ٢٣٤ ص.
11. يوسف ادريس. لخص ليلي. القاهرة: دار مصر للطباعة، دون تاريخ، ٢٠٣ ص.
12. يوسف ادريس. لغة الأي. القاهرة: دار مصر للطباعة، دون تاريخ، ١٥١ ص.
13. <http://www.arabization.jrg.ma/downloads/majalla/47/docs/3.doc>.

Açar sözlər: frazeologiya, formal izafət, atributiv, motivləşmə, sifət

Ключевые слова: фразеология, формальная идафа, атрибутивный, мотивация, прилагательное

Key words: phraseology, formal izafet, attributive, motive, adjective

Резюме

Статья посвящена именным фразеологизмам, которые образуются различными путями в арабском литературном языке. Эти именные фразеологизмы являются частью именной фразеологии. Этот вид именных фразеологизмов был изучен со стороны арабистов. Однако, эта проблема практически не изучена со стороны арабских лингвистов и является для них новой и актуальной темой.

Summary

This article is about name group phraseological units, which are created with different ways in Arabic literary language. These phraseological units are the part of name group phraseological combinations. This type of name group phraseological combinations has been studied by orientalists. However, this problem has practically not been studied by Arabian linguists and it is completely new and topical theme for them.

Rəyçi: prof. N.Məmmədov

Nuriyev Yaşar
**LİŊVİSTİK PRAQMATİKADA DEYKSİS ANLAYIŞINA
 MÜXTƏLİF YANAŞMALAR**

Deyksis kateqoriyası dil kommunikasiyasının mühüm kateqoriyalarına aid olub dilçilikdə vacib rol oynayır. *Deyksis* yunan dilindəki *deiktikos* sözündən götürülmüşdür və “göstərmək”, geniş mənada qeyri-dil obyektinə “işarə etmək” deməkdir.

Elmi ədəbiyyatda deyksis, onun növləri haqqında kifayət qədər fikir və mülahizələr söylənmiş, bu anlayışın mahiyyətinin açıqlanması ilə bağlı müxtəlif yanaşmalar əks olunmuşdur. Deyksis “leksik və qrammatik vasitələrlə ifadə edilən mənə və ya dil vahidlərinin funksiyası” kimi başa düşülən işarədir. O, söyləmin denotativ məzmununu təşkil edən komponentlərin aktuallaşmasına xidmət edir (8, s.128). Dilçilik ensiklopediyasında deyksis “prosesin danışmaq məqamındakı elementlərin jestlər və dil ifadələri ilə göstərilməsi” kimi təqdim edilir (2, s.190). Linqvistik terminlər lüğətində deyksis “danışan şəxs və ya nitq anı ilə müəyyən əlaqəsi olan şəxs, əşya və ya hadisələri bildirən işarə funksiyası” kimi izah edilir (12, s.86).

Deyksis dil amillərinin dilxarici obyektlərə uyğunluğu əsasında mətnin bağlılığını şərtləndirən referensial vasitədir (11, s.244). Deyksisin universallığı ondan ibarətdir ki, nitq prosesini deyktik vasitələrsiz təsəvvür etmək mümkün deyildir: söyləmə məkən və zaman göstəricisi olmadan həyata keçirilə bilməz. Müasir dilçiliyin antroposentrik paradığıması deyksisi eqosentrizmin özünəməxsus təbii təzahürü hesab etməyə imkan verir; danışanın söyləmə və ya nitq yaratması, kommunikativ-koqnitiv təcrübəsinin məhsuludur (9, s.73).

Hal-hazırda deyksisin tədqiqi qrammatika, leksika və praqmatika nöqtəyi-nəzərindən həyata keçirilir. Dilxarici fəaliyyətin dil vasitələri ilə ifadəsinin əlaqə vasitəsi kimi nitq prosesində deyksisin rolu daha aydın görünür. Qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin yarısından deyksis dilin bütün səviyyələrində fəaliyyət göstərən universal kateqoriya xüsusiyyəti qazanaraq aktual tədqiqat predmetinə çevrilir.

Deyksis kateqoriyası dil kommunikasiyasının, mətnyaratmanın mahiyyətinə dərinədən nüfuz etmək imkanı verir, belə ki, ifadə olunan fikirlərin dilxarici obyektlərdə əlaqəsini həyata keçirir ki, bu da mətnin rabitəliliyinin əsas şərtlərindən birini təşkil edir (11, s.244).

A.A.Kibrik deyksisi “yalnız kommunikativ aktın fiziki koordinatlarına (iştirakçılar, məkən və zaman) müraciət etmək sayəsində şərh edilə bilən dil ifadələrinin və digər işarələrin istifadəsi” kimi müəyyən edir (7, s.216).

Deyksis anlayışına daha dar çərçivədə yanaşan P.Harveq deyksisi “danışq anında danışanın yerləşdiyi məkana münasibətdə hadisələrin qeometrik yerini göstərən təyin edilmiş dil ifadələrinin funksiyası” kimi qəbul edir (16, s.30). Deyktik sözlərə, müəllif, zərfləri və “bu, o, oraya, burada, indi, o zaman” kimi əvəzliləri aid edir.

1904-cü ildə nəşr etdirdiyi “Die Demonstrativpronomina der ingogermanischen Verben” adlı əsərində hind-avropa dilləri üzrə alman dilçisi K.Bruqman deyksis anlayışını nəzərdən keçirərək aşağıdakı tipləri ayırd etmişdir:

- 1) Der Deixis – neytral tip
- 2) Ich Deixis danışana, onun yerləşdiyi məkana işarə edir.
- 3) Du Deixis həmsöhbətə, onun yerləşdiyi məkana işarə edir.
- 4) Jener Deixis obyektin danışandan uzaqlığına işarə edir (7).

K.Bruqmanın ardınca və onun nəzəriyyəsinə əsaslanaraq özünün 1934-cü ildə nəşr etdirdiyi “Sprachtheorie. Die Darstellungsfunktion der Sprache” əsərində deyksis problemini tədqiq etmiş digər alman psixoloqu və linqvisti K.Büler öz konsepsiyasını *iki sahə nəzəriyyəsi* adlandırır. O, dil işarələrinin iki tipini fərqləndirir: deyktik və nominativ (işarə və ad bildirənlər). Nominativ dil işarələrinin predmet və hadisələrin sinfini bildirmək xüsusiyyətinə malik olduğunu söyləyən alimin fikrincə, deyktik dil işarələrinin isə belə bir xüsusiyyəti yoxdur, lakin onlar predmet və hadisələrə işarə edir (5).

K.Büler dilin deyktik sistemini əsas elementlərini jestlər və onlara ekvivalent olan hissi qavranılan məlumatlar təşkil edən işarə sahəsi (указательное поле) kimi təsvir edir. Müəllifin fikrincə, işarə sahəsinin (Origo) mərkəzini *I* ‘mən’, *here* ‘burada’, *now* ‘indi’ sözləri təşkil edir ki, bu da istənilən digər məkən və zamana işarətməni həyata keçirməyi mümkün edən vahid deyktik mərkəz yaradır (5, s.74-76).

K.Büler deyksisin üç əsas növünü müəyyən edir: 1. əyani deyksis (danışanın görmə sahəsinə daxil olan işarətmə) 2. anafirik 3. təsəvvür deyksisi (danışanın görmə sahəsinə daxil olmayan və kontekstdə bildirilməyən, lakin həmsöhbətə məlum olana işarətmə) (5, s.97).

Sonralar deyksis nəzəriyyəsinin inkişafında O.Yespersen, R.Yakobson və Ç.Filmorun xidmətlərini qeyd etmək lazımdır. Məşhur linqvist O.Yespersen işlənməsi və başa düşülməsi danışandan və digər kommunikativ koordinatlardan asılı olan dil vahidlərini səciyyələndirmək üçün “şifter” anlayışını təklif etmişdir. Şifterlərə nümunə kimi deyktik elementləri göstərən müəllifin fikrincə, *I am here* ‘Mən buradayam’ nümunəsində açıq-aydın görmək olar ki, kontekstdən kənar deyktik ifadəni şərh etmək mümkün deyil, belə ki, adresat bunun harada və nə zaman deyildiyini bilməyə bilər (6).

“Şifterlər, feli kateqoriyalar və rus dilinin feli” adlı əsərində qrammatik kateqoriyaları şifterli və qeyri-şifterli olmaqla iki qrupda qarşılaşdıran R.Yakobsonun fikrincə, zamanın semantikasına ilə bağlı iki qrammatik kateqoriya əlaqəlidir: zaman və növ. Növ kateqoriyasından fərqli olaraq zaman kateqoriyası deyktik (şifterli) kateqoriya sayılır (13).

Deyksisin söyləmin mövcud olduğu fiziki kontekstdə/situasiyada şəxsə, eləcə də, zaman və məkan xüsusiyyətlərinə birbaşa istinad edən dil elementlərindən ibarət olduğunu bildirən Ç.Filmor deyksisin beş növünü qeyd edir: şəxsi, məkan, zaman, ictimai və diskurs. Diskurs deyksisini mətn ilə bağlamayan müəllifin fikrincə, şifahi və yazılı dildə onun xüsusi ifadə vasitələri mövcuddur (15).

Bir çox əsərlərdə deyksis anlayışı və onun növlərinə daha da geniş yanaşılmış və dəqiqləşdirməyə çəhdlər edilmişdir. Belə müəlliflərdən biri kimi R.D.Brext orientasiya mərkəzinin yerləşmə yerindən asılı olaraq məkan deyksisinin endoforik və ekzoforik növlərini fərqləndirərək qeyd edir ki, orientasiya mərkəzi söyləmdən kənar, yəni ekstralinqvistik situasiyada və ya söyləmin daxilində yerləşə bilər ki, bu da istənilən kontekstdə deyktik ifadələrin təyin edilməsinin mühüm kriteriyası hesab edilə bilər.

Deyksis haqqında mövcud olan təsəvvürləri daha da genişləndirərək ekstralinqvistik deyksisi, konstruktiv fantaziya deyksisini, analoji deyksisi, anaforik deyksisi və qeyri-əqosentrik deyksis növlərini fərqləndirən görkəmli alim Q.Rey tərəfindən irəli sürülən konsepsiyada deyksis söyləm praqmatikasının ayrılmaz hissəsi kimi nəzərdən keçirilir (19, s.26).

R.Lakof deyksisin temporal-lokal, diskurs və emosional növlərini qeyd edir (17, s.436-437).

O.Bondarenko tərəfindən qeyd edilən şəxsi, lokativ və temporal deyksis növləri birbaşa situasiyanın komponentlərinin işarəedilməsi ilə bağlıdır (4, s.12).

Deyksis anlayışına və onun təsnifatına olan bir çox yanaşmalar onu deməyə əsas verir ki, danışan diskursun məkan-zaman praqmatikasını təmin edən leksik, morfoloji, sintaktik və hətta fonetik vasitələrdən istifadə etməklə söyləm ifadə edilir, yaradılır. Faktik olaraq, məhz bu, nitq söyləminin deyktik komponentinin aktuallaşması sayılır. Odur ki, deyksisi morfoloji deyil, funksional – praqmatik kateqoriya hesab etmək daha doğru olardı.

Deyktik funksiyanın daşıyıcılarının tədqiqi ilə məşğul olan görkəmli rus dilçisi V.A.Vinoqradovun deyksis nəzəriyyəsi haqqında söylədiyi fikirləri qeyd etmək yerinə düşərdi. Onun fikrincə, deyktik funksiyanın daşıyıcıları təkcə leksik vahidlər deyil, həm də qrammatik kateqoriyalar ola bilər. “Sözünülər və işarə əvəzliliklərində olduğu kimi, deyktik məna onların leksik mənalarıdır” (8, s. 128).

Qeyd olunan fikir və yanaşmalardan çıxış edərək onu deyə bilərik ki, deyksis danışan və adresata, söyləm obyektinin uzaqlıq dərəcəsinə, zaman və məkan lokallaşmasına işarə edir. O, şəxs əvəzlilikləri *I* ‘mən’, *you* ‘sən/siz’, işarə əvəzlilikləri *this* ‘bu’, *that* ‘o’ və yer zərfləri *here* ‘buraya/burada’, *there* ‘oraya/ orada’ ilə ifadə oluna bilər. Deyktik mənaya malik sözlər və ya deyktiklər və ya deyktik elementlər komponentlərin mətn daxili əlaqələrinin güclü ifadə vasitəsi kimi çıxış edir. Bu deyktik elementlər işarəedici funksiya malikdir (1, s.158).

Ümumiyyətlə, deyksis haqqında elmi ədəbiyyatda öz əksini tapmış fikir və mülahizələri araşdırdıqda belə bir ümumiləşmə aparmaq olar ki, deyksisin tədqiqində iki əsas istiqamət mövcuddur: müqayisəli-tipoloji və kommunikativ- praqmatik.

Müqayisəli-tipoloji istiqamətin nümayəndələri (Q.Rey, A.M.Abaşilova və digərləri) funksional-semantik kateqoriya kimi deyksisin müxtəlif dillərdə mövcudluğunu müqayisəli şəkildə tədqiq edirlər.

Deyksis anlayışını kommunikativ- praqmatik baxımdan tədqiq edən alimlər isə (A.A.Kibrik, E.V.Peduçeva, B.A.Uspenskiy və digərləri) onu kommunikasiya nəzəriyyəsi çərçivəsində dilin praqmatikasının digər problemləri ilə əlaqəli şəkildə araşdırırlar. Bu yanaşmanın tərəfdarları deyksisin aşağıdakı növlərini ayırd edirlər: əyani/maddi, zaman, məkan, ictimai, diskurs və kontekstual. İlk üç növü əsas və ya ilkin, son üç növü isə törəmə və ya ikinci dərəcəli hesab edirlər. Dilçilik ədəbiyyatında ilkin deyksis dialoq, ünsiyyət situasiyası kimi təqdim edilir: danışan və dinləyən bir-birini görür və eyni məkanda yerləşirlər (10). Törəmə və ya ikinci dərəcəli deyksis nitq/ünsiyyət situasiyası ilə bilavasitə bağlı deyil. Bu, hekayə, o cümlədən bədii rəvayət deyksisidir.

İctimai deyksis müxtəlif dillərdə nəzakət kateqoriyası kimi qeyd edilir. Bu terminin işlənməsini şəxs əvəzlilikləri, yəni əsas deyktik elementlər şərtləndirir. Məsələn; ingilis və azərbaycan dillərində işlədilən *you* ‘sən’ və *you* ‘siz’ əvəzlilikləri danışan və adresatın ictimai statusu ilə bağlıdır.

Diskurs deyksisinə gəldikdə isə, diskurs mətni əlaqəli edən semantik bütövün ayrı-ayrı hissələrinin asılılığının başa düşülməsini asanlaşdırır və bu asılılığı informasiya göndərənə gördüyü şəkildə eksplisit tərzdə aşkara çıxır. Deyksis ilə bağlı məsələləri nəzərdən keçirərkən, insanlara və əşyalara istinad üçün sözlərdən istifadənin sadə bir problemi olduğu qənaətinə gəlmək olar. Bununla belə aydındır ki, öz-özlüyündə sözlər deyil, danışan və yaxud yazan nəyə isə istinad edir və beləliklə, istinad və yaxud referensiya danışan və yaxud yazana, qulaq asan və yaxud oxuyana hər hansı bir hadisə və ya əşyanı müəyyənləşdirmək imkanı verən bir fəaliyyət kimi qəbul edilir. Buna görə də, deyktik elementlər böyük kontekstin quruluşuna xidmət edib, işləndiyi cümlədən əvvəlki cümləyə işarə edərək, cümlələr arasında əlaqə yaradır, əvvəlki cümlənin sonrakı cümlədə təmsilçisinə çevrilir. Bu zaman, deyktik elementin denotatı nitq aktının kontekstindən, yəni situasiyadan kənar qurula bilməz: o, nitq aktına obyektin münasibəti ilə müəyyən edilir, onun iştirakçılarına və ya məkan-zaman xüsusiyyətlərinə münasibəti ilə müəyyənləşir. Eyni zamanda deyktik sözün linqvistik nitq aktı kontekstinə müraciətsiz təsvir oluna bilməz; deyktik sözün mənası kimi bu qayda, onun denotatının nitq aktının və ya iştirakçısının kontekstinə obyektin münasibətinin qurulmasıdır.

S.Levinson “Praqmatika” adlı monoqrafiyasında deyksisin növlərini ümumiləşdirərək hesab edir ki, deyksisin ənənəvi kateqoriyasına şəxs, zaman və məkan deyksisi aiddir. Şəxs deyksisi iştirakçıların roluna və söyləmə işarə edir. Birinci şəxs danışanın özünə edilən istinadın/ışarənin qrammatikləşməsidir. İkinci şəxs bir və ya daha çox adresata işarə edilmə, üçüncü şəxs isə nə danışan, nə də adresat olan şəxs və ya obyektə işarə edilməni təşkil edir (18,

s.62-64). Başqa sözlə desək, şəxs deyksisi kateqoriyasının əsasında real gerçəklik obyektlərinin, yəni dil məlumatını göndərən, onu qəbul edən, nitq aktında iştirak etməyən və nitq yaradıcılığı prosesində ünsiyyətdə olanlar tərəfindən dərk edilən şəxs və ya predmetin kommunikasiyaya aktında rolu ilə bağlı səciyyəsi durur.

Deyksis haqqında söylənilən fikir və mülahizələrə nəzər saldıqda belə bir qənaətə gəlmək olar ki, deyksis anlayışı dar və geniş mənada şərh edilə bilər və həm ayrı-ayrı leksik vahidlər, həm də bütöv qrammatik kateqoriyalar deyktik funksiyanın daşıyıcıları kimi çıxış edə bilər. Deyktik elementlər özlərinin situativlik (nitq situasiyasından mənaca asılılıq), eqosentrizm (nitq subyektinə ilə daimi əlaqəliyi), subyektivlik (obyekt danışandan asılı olmayan özünün xüsusi/özünəxas əlaməti ilə deyil, danışan şəxslə əlaqəli əlamətə görə fərqləndirilir) xüsusiyyətlərinə malikdir. Deyktik elementlərin əsas xüsusiyyətləri onların qrammatik olması ilə seçilir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev K. A., Məmmədov A.Y. və b. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Bakı, 2012.
2. Dilçilik ensiklopediyası. Red. F. Veysəlli. Bakı: Mütərcim, 2006.
3. Məmmədov A.Y. Mətn yaranmasında formal əlaqə vasitələrinin sistemi. Bakı, 2001.
4. Бондаренко О.Г. Функционально-семантическое поле дейксиса в современном английском языке. Дисс. ... канд. филол. Наук. Ростов-на Дону, 1998.
5. Бюлер К. Теория языка. Репрезентативная функция языка. М.: Прогресс, 2000.
6. Есперсен О. Философия грамматики. М.: Изд. иностранной литературы 1958.
7. Кибрик А.А. Местоимение как дейктическое средство // Человеческий фактор в языке. Коммуникация, модальность, дейксис. М.: Наука, 1992, с.201-236.
8. Лингвистический энциклопедический словарь. Гл. ред. В.Н.Ярцева. М.: Большая Российская энциклопедия, 2002.
9. Олешков М. Ю. Дейксис в институциональном дискурсе // Актуальные проблемы общего и регионального языкознания. Материалы Всероссийской научной конференции с международным участием 28 октября 2008 года, Уфа, 2008, с. 73-77.
10. Падучева Е.В. Высказывание и его соотносительность с действительностью. М.: Наука, 1985.
11. Падучева Е.В. Семантические исследования. Семантика времени и вида. Семантика нарратива. М.: Школа. «Языки русской культуры» 1996.
12. Словарь лингвистического терминов. Сост. Жеребило Т.В. Издание 5-е. Назрань: Пилигрим, 2010.
13. Якобсон Р. Избранные работы. М.: 1985.
14. Breht R.D. Deixis in embedded structures // Foundation of Language. International Journal of language and Philosophy. Holland, 1974, vol.11, №4 p.489-518.
15. Fillmore Ch. Santa Cruz Lectures on deixis. Reproduced by the Indiana University Linguistic club. Indiana 1975, p.9-10.
16. Harweg R. Studien zur Deixis. Bochum: Universitätsverlag Dr.N.Brochmeyer, 1990.
17. Lakoff R. Remarks on this and that // Berkeley Studies in Syntax and Semantics. L: The MIT Press, 1974.
18. Levinson S.C. Pragmatics. Cambridge, 1983.
19. Rauh G. Aspects of Deixis // Essays on Deixis. Ed. G.Rauh, Tübingen: Narr, 1983, p.9-60.

Açar sözlər: *deyksis, zaman deyksisi, məkan deyksisi, diskurs, deyktik funksiya*

Key words: *deixis, time deixis, place deixis, discourse, deictic function*

Ключевые слова: *дейксис, временной дейксис, пространственный дейксис, дискурс, дейктическая функция*

Различные подходы к понятию дейксиса в лингвистической прагматике

Резюме

В настоящей статье рассматриваются сущность и понятие дейксиса и мысли разных ученых о видах дейксиса (персональный, временный и пространственный). В ней также анализируются дейктические слова, отражающие определенную систему понятий.

Different approaches to the notion of deixis in linguistic pragmatics

Summary

This article considers the essence and notion of *deixis* and the viewpoints of different scientists on various types (personal, temporal and spatial) of *deixis*. It also analyzes those deictic words that reflect a certain system of concepts.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

Abasova Şəlalə Abdulla qızı
NİTQ YARADAN VASİTƏLƏR VƏ ONLARDAN DÜZGÜN
İSTİFADƏ YOLLARI

Nitq insanın şüuru, əqli səviyyəsi, sinir sistemi, nitq aparatının quruluşu və s. ilə əlaqədar olaraq formalaşır, yaranır. Nitq cihazı normal olmadıqda nitq də normal şəkildə mövcud ola bilməz. Sözsüz ki, insanın baş-beyin sistemində, sinir sistemində, həmçinin nitq cihazında – ağciyərlər, nəfəs borusu, dil, boğaz boşluğu və s. qüsurlarsa, onun nitqi də ya qüsurlu olar, yaxud belə insan nitqdən məhrum olar. İnsanın nitqi uzun sürən bir proses nəticəsində formalaşır. Belə ki, nitq fizioloji olaraq yuxarıda qeyd etdiyimiz maddi əsasla – nitq cihazı ilə formalaşmağa başlayır, sonra isə onun təkmilləşməsi düşdüüyü mühitlə, ailə, cəmiyyət, təhsil və s. ilə şərtlənir, inkişaf edir. Cəmiyyətin mövcudluğu, insanların yaşam tərzinin ən vacib atributu olan nitqi yaradan bir çox vasitələr vardır: 1. Nitq cihazı; 2. Danışq səsləri; 3. Vurğu; 4. İntonasiya; 5. Pauza; 6. Səsin çalarları: intensivliyi, tonu, tembri və s.

Nitqi yaradan vasitələrin lazımi səviyyədə olması və ondan istifadə qaydalarına düzgün riayət edilməsi nitq mədəniyyətinin özülünü təşkil edir. Nitq cihazı nitqi yaradan, onu təmin edən, daha doğrusu, onun maddi əsasını təşkil edən əsas vasitədir. Bu səbəbdən də tədris prosesində istər dil tədrisində, istərsə də “Nitq mədəniyyəti” fənninin tədrisində birinci növbədə müəllim bu mövzunun yüksək səviyyədə tədrisini həyata keçirməlidir. Təlim prosesində müəllim müxtəlif metod, priyom və vasitələrdən istifadə edərək bu mövzunu dərinləndirən mənimsədə bilər. Burada müəllim mövzunun xarakterini, şagirdlərin anlayış, qavrayış xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq üsul seçməlidir. Müşahidə metodu ilə nitq cihazının özünü, bu cihaza daxil olan üzvləri öyrətmək mümkündür. Nitq cihazının xüsusiyyətlərini - əzələlərin gərilməsi, gərginləşməsi və s. şagirdlərə müasir təlim metodları vasitəsilə, məsələn kompüterə yığılmış rentgenoqramın nəticələrini göstərməklə, yaxud hər hansı bir şəxsin tələffüzünü çəkib göstərməklə öyrətmək mümkündür. Ümumiyyətlə, nitq cihazını əyani vasitələrlə öyrətmək daha münasibdir. Dərslərdə, fonetika dair vəsaitlərdə nitq cihazını əks etdirən nitq üzvlərinin sxemini əks etdirən şəkillər verilir. O şəkillərdə nitq cihazlarına daxil olan bütün üzvlər ardıcıl nömrələndirilərək verilir. Müəllim bunlara əhəmiyyətsiz bir vasitə kimi baxmamalıdır. Nitq cihazı, onun rolu, əhəmiyyəti, bütün üzvləri dəqiqliyi ilə tədris edilməli, öyrədilməlidir. Sual oluna bilər. Bəs bu məsələlərin təlimdə yer almasının mahiyyəti, əhəmiyyəti nədir? Bunun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, şagirdlər nitqi yaradan əsas vasitələrdən birinin səs olduğunu, səsləri isə nələrin, hansı vasitələrin əmələ gətirdiyini dərk edirlər. Bu mövzunun tədrisinin əsas əhəmiyyətlərindən biri də budur ki, təlim zamanı müəllim şagirdlərə başa salır ki, səs cihazını qaydasına salmaq, onu qorumaq, möhkəmləndirmək gözəl nitq üçün, yüksək nitq mədəniyyətinə yiyələnmək üçün əsas şərtidir. Bunları bilmək və bu məsələlərə əməl etmək lazımdır. Danışarkən, nitq söyləyərkən, mühazirə oxuyarkən, şeir deyərək, hər hansı bir mətni oxuyarkən səsi kökləmək, hazır vəziyyətə gətirmək lazımdır. Bu mənada “səsin qurulması” ifadəsi geniş işlənir. Adi danışq zamanı insanlar nitq cihazının nizamlanmasına əhəmiyyət vermir, lakin ictimai yerlərdə, rəsmi tədbirlərdə insanlar nitq cihazının necə işləməsinə, onun düzgün tənzimlənməsinə çalışır ki, səsin aydın, nitqi xoşagələ olsun. Müəllim bir məsələni də vurğulamalıdır ki, səsin, danışığın gözəl olması üçün nitq cihazı qorunmalıdır. Məsələn, çayı çox isti içmək, soyuq su içmək, qıcıqlandırıcı yeməklər, şirin şeylər yemək, soyuq havada çox gəzmək səs cihazının zədələnməsinə gətirib çıxarır.

Nitq cihazı həmişə sabit qalmır. İnsan yorğun, əsəbi, xəstə olanda, yuxudan oyananda nitq cihazında dəyişikliklər özünü göstərir. Nitq cihazının rolunu, əhəmiyyətini şagirdlərə daha dərinləndirən mənimsətmək üçün müəllim diktorların, müğənnilərin, aktyorların səslərindən, onların öz səslərini necə qorumasından, səslərini necə tənzimləmələrindən danışmalı, nümunələr gətirməlidir. Adi həyatda şagirdlər kəkələyən, çətinliklə danışan insanlara rast gəlirlər. Müəllim onlara izah etməlidir ki, problem belə insanların nitq cihazındadır. Amma həkimlərin, psixoloqların, loqoped və müəllimlərin müdaxiləsi və insanın özünün səyi nəticəsində nitq cihazını tənzimləmək mümkündür.

B.Muradov, H.Bayramovun “Nitq mədəniyyətində mühazirələr” adlı kitabda yazılmışdır: “Nitq cihazı hər adamda bir cürdür. Elə adamlar var ki, onların nitq cihazı səsləri bütün incəlikləri və çalarları ilə ifadə edə bilər. Adətən, müğənnilərin, aşıqların, aktyorların nitq cihazı belədir. Elə adamlar da var ki, onların nitq cihazı, necə deyərək, sadə quruluşludur və hər cür səsi müxtəlif çalarlarda ifadə edə bilməz. Bununla belə, bütün insanlarda, habelə müəyyən bir millətə mənsub adamlarda nitq cihazının ümumi quruluşu oxşardır və onların hamısı danışq səslərini normativ qaydada ifadə etməyə qadirdir. Buna görə də hər bir adam, xüsusilə nitqini təkmilləşdirib inkişaf etdirmək istəyənlər nitq cihazının strukturunu, ümumi əlamətlərini bilməlidirlər ki, onları işlətmək, yaxud onlardan istifadə etmək qaydalarına da yiyələne bilsinlər” (10, səh. 42). Təlim prosesində nitq cihazını, onun funksiyalarına görə fərqlənən üzvlərini əyani vasitələrdən istifadə edərək şagirdlərə və tələbələrə mənimsətmək lazımdır. Dilçiliyin fonetika şöbəsində və nitq mədəniyyətinə dair əsərlərdə, nitq cihazını yaradan üzvlər haqqında kifayət qədər məlumat verilmişdir. Bu sahədə Ə.Dəmirçizadə, A.Axundov, A.Qurbanovun xidmətlərini xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Biz B.Muradov, H.Bayramovun nitq cihazını təşkil edən vasitələr haqqındakı bölgüsünü nəzərə çatdırmağı, müəllimlərin bu bölgüdən faydalanmasını məsləhət bildik. Nitq yaradan cihazın hissələrini öz funksiyalarına görə dörd yerə bölmək olar:

1. Mərkəzi sinir sistemini idarə edən baş beyin. Ali sinir sistemi bədənin bütün üzvlərini, o cümlədən nitq səslərini yaradan bütün danışq üzvlərini idarə edir, nizamlayır.

2. Aşağı üzvlər: ağ ciyərlər, bronxlar, nəfəsborusu. Bunların vəzifəsi səslərin əmələ gəlməsi üçün hava axınıni idarə etməkdir. Ağ ciyərlərin fəaliyyəti olmadan nitqin yaranması mümkün deyildir. Düzdür o, nitq səslərini yaratmır,

lakin yaranmağına təkan verir. Səslərin yaranması üçün hava axınına nəfəs borusuna ötürür.

3. Orta üzvlər: Qırtlaq, səs telləri, udlaq, boğaz boşluğu. Bunların vəzifəsi ciyərdən gələn havanı rəqsləndirərək səsləri yaratmaqdır. Hava axını səs tellərini hərəkətə gətirir, ritmik, təmiz səslər yaradır.

4. Yuxarı üzvlər: ağız boşluğu, dil, damaqlar, dişlər, dodaqlar, alt çənə, burun boşluğu. Bu orqanlar danışıq səslərini formalaşdırır.

Təlim prosesində nitq cihazını təşkil edən danışıq üzvləri, səslərin yaranmasında onların mövqeyi, rolu mənimsədilməli və onların qorunması, möhkəmləndirilməsi yolları göstərilməlidir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, natiqlər, müəllimlər çox danışıqları üçün onların nitq cihazı, nitq üzvləri danışıq prosesində tez yorulur. Nitq üzvlərinin yorğunluğunun qarşısını almaq üçün müxtəlif tədbirlər görülür. Bunun üçün fizioterapevtik müalicə metodları vardır. Yaxud nitq zamanı isti çay və su qəbul etmək də kifayətdir. Səslərin formalaşmasında danışıq üzvlərinin hər birinin özünəməxsus funksiyasını müəllim ayrı-ayrılıqda izah etməlidir.

Səslər nitqin ilkin və ən mühüm vahidləridir. Nitqin aydınlığı, ifadəliliyi, səlisliyi, emosionallığı səslərdən və onun tələffüzündən asılıdır. Səslər nitqdə bir çox variantlarda səslənir, təzahür edir. Ona görə də nitq mədəniyyətinin bu və ya digər cəhətlərindən bəhs etməzdən əvvəl nitqi yaradan səslərdən, onların yaranması yollarından, səslərin müxtəlif çalarlarından danışmaq lazımdır. Səslərin bütün xüsusiyyətləri haqqında şagirdlərə elmi və praktik məlumatların verilməsi vacibdir. Şagirdlərdə səsi məqamına uyğun şəkildə tələffüz etmək bacarığı və vərdişlər yaratmaqla onların nitq mədəniyyətini inkişaf etdirmək lazımdır. Danışıq səsləri müxtəlif çalarlarla – həcmi, gücü, tonu, tembrli və s. ilə xarakterizə edilir. Bu cəhətləri müəllim əyani şəkildə, müşahidə metodu ilə mənimsətməklə nitq mədəniyyətinin inkişafı üçün zəmin hazırlamalıdır. Şagird dərk etməlidir ki, səsin həcmi, gücü nə ilə bağlıdır. Səsin həcmi, gücü, yaxud intensivliyi ciyərlərin işlədilməsi ilə, tələffüzlə əlaqədardır. Müəllim bu xüsusiyyəti başa salmaq üçün nəfəs alıb-vermə hərəkətini həyata keçirməli və iazh etməlidir ki, tənəffüs alıb vermə dolğun olduqda səs telləri yaxşı gərilir və səs güclü olur, səslər tam eşidilir, bütöv və aydın tələffüz edilir. Doğrudan da, sağlam adamların səsi güclü olur, zəif, xəstə adamların səsi isə zəif olur. Xəstə adamlar düzgün nəfəs ala bilmədikləri üçün səsləri zəif olur. Belə məsələlərin təlim zamanı aydınlaşdırılmasının bir əhəmiyyəti də ondan ibarətdir ki, şagirdlər dərk edirlər ki, nitq mədəniyyətinə yiyələnmək üçün insan sağlamlığı qayğısınada qalmalıdır.

Səslərin tələffüzü incəlik, həssaslıq tələb edir və həm də mürəkkəb proses hesab olunur. Çünki şifahi nitq prosesində səslər cürbəcür, müxtəlif variantlarda tələffüz olunur ki, səslərin bu xüsusiyyətləri haqqında şagirdlərin təsəvvürünün olması çox vacibdir. Belə ki, konkret mənaya, məqama görə səslər bəzən uzun, bəzən qısa tələffüz olunur, yaxud bir səsə başqa səsə əvəz olunur, bəzən sözdə səslərdən biri eşidilmir. Sözdə səslərin düzgün tələffüzünü şagirdlərə öyrətmək üçün müxtəlif yollardan istifadə etmək olar:

1. Müəllim şəxsi nümunə göstərərək sözləri özü oxuyur, sözün yazılışı ilə deyilişi arasındakı fərqləri nəzərə çatdırır. Bunun üçün müxtəlif çalışmalardan istifadə edilir. Daha sonra sözlər şagirdlərə oxutdurulur. Sözdə səslərin düzgün tələffüzünə yiyələnmədən düzgün nitqə sahib olmaq mümkün deyildir.

2. Səslərin düzgün tələffüzünü öyrətmək üçün müəllim lent yazısından istifadə edə bilər. Hər hansı parçanın lent yazısı səsləndirilir, şagirdlər sözlərin tələffüzünə diqqət yetirib yadda saxlamalıdırlar. Bundan sonra həmin sözləri şagirdlər tələffüz edirlər. Metodiki ədəbiyyatda göstərilir ki, öyrədilən sözlər şagirdlər tərəfindən tələffüz etdirilir, lentə yazılaraq dinlənir, şagirdin səhvləri nəzərə çatdırılır, yenidən düzəldilir və səslərin düzgün tələffüzü bu yolla mənimsədilir.

3. Eyni söz müxtəlif məqamlarda – şeirdə, nağılda, müxtəlif mətnlərdə, adi söhbətlərdə tələffüz etdirilir. Bununla da, eyni səsin müxtəlif deyiliş tərzini müəyyənləşdirilir.

Səslərin müxtəlif məqamlardan asılı olaraq cürbəcür variantlarda tələffüz edilməsi sahəsində bacarıq və vərdişlər yaratmaqla nitq mədəniyyətinin inkişaf etməsinə səy göstərən müəllim bu işdə xüsusi terminlərdən də istifadə edə bilər. Məsələn, çətin sözlərin tələffüz edilməsi, yanılmaclardan istifadə edilməsi, ifadəli oxuya yer verilməsi və s.

Vurğu da nitqi yaradan vasitələrdən biridir. Vurğu bir qayda olaraq sözlərin bir birindən fərqli, xüsusi qaydada deyilişini tələb edir. Vurğu sözlərin mənasını dəyişən fonetik vasitədir. Nitq mədəniyyətinin əsas atributlarından, nitqi yaradan vasitələrdən biri kimi vurğu və onun bir sıra xarakterik xüsusiyyətləri dərinədən mənimsədilməlidir. Vurğunun növləri – heca vurğusu, məntiqi vurğu, həyəcanlı vurğu nitqin düzgün qurulmasında, nitqin dəqiq anlaşılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə də müəllim nitqin inkişafı üzərində iş apararkən, şagirdlərin nitq mədəniyyətini formalaşdırarkən vurğu və onun xarakterik əlamətlərini şagirdlərə dərinədən mənimsətməlidir. Bunun üçün ədəbi materiallar müraciət etməli, hər bir sözün deyiliş, düzgün tələffüz qaydalarını praktik-şüurlu metodlardan istifadə etməklə öyrətməlidir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. VII c., Bakı, səh.269.
2. Abdullayev A. Nitq mədəniyyəti və natiqlik məharəti haqqında. Bakı, 1968.
3. Abdullayev N., Məmmədov Z. Müəllimin nitq mədəniyyəti. Bakı, 2001
4. Axundov A. Müasir Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı,1985
5. Kərimov Y. Ana dilinin tədrisi metodikasi. Bakı, 2005
6. Muradov B., Bayramov H. Nitq mədəniyyətindən mühazirələr. Bakı, 2006
7. Ушинский К.Д. Собрание сочинений. Том, V, М, 1947, стр.42
8. Рыбникова М.А. Очерки по методике литературного чтения, Москва, 1963, стр 149

**СОДЕРЖАНИЕ РАБОТ ПРИ ФОРМИРОВАНИИ КУЛЬТУРЫ В РЕЧИ
РЕЗЮМЕ**

В статье говорится о содержании работ при формировании культуры в речи. Отмечается, что есть два вида речи - устная речь и письменная речь. Хотя они связаны друг с другом, но имеют свои особенности, различаются по содержанию и формам. В этом значении для развития речи используются различные формы и методы работ. Так как устная речь является средством общения, ее роль во всех сферах больше роли письменной речи. Однако в процессе обучения и в исследовательской деятельности устной речи уделяется мало внимания и имеется мало источников о правилах разговорной речи и чтении и их технологиях.

**CONTENT OF WORKS IN FORMING CULTURE OF THE SOUND IN THE SPEECH
SUMMARY**

In article it has told about the content of works in forming culture of a sound in the speech. It is noted that there are two oral and written types of the speech. Though they are connected with each other and have the features, they differ according to contents and forms. In this meaning for development of the speech various forms and methods of works are used. As oral speech is the means of communication, its role in all spheres is more than role of a written language. However in the course of training and in research activity of oral speech not enough attention is paid and there are few sources about rules of informal conversation and reading and their technologies.

Rayçi: Zöhrə Nəbiyeva filologiya üzrə fəlsəfə dosentu

Əsgərova Münəvvər
AVROPA VƏ RUS DİLÇİLİYİNDƏ NOMINATIVLIK
PROBLEMİNİN TƏDQIQAT TARİXİ

Dövrümüzdə dilçilik elminin qarşısında duran mühüm problemlərdən biri dil sisteminin ümumi inkişaf qanunauyğunluqlarını öyrənmək, müxtəlif dildaxili və dilxarici faktorların nominativ semasiologiyaya təsirini izah etmək və ümumi dil nəzəriyyəsində onun yerini müəyyənləşdirməkdir.

Linqvistik təhlil, konkret dil faktlarının dərinə və hərtərəfli araşdırılması dilin tarixi müqayisəli metodla öyrənilməsi nominativ semasiologiyanın hərtərəfli, düzgün izahı üçün möhkəm zəmin yarada bilər. Dildə nominativ semasiologiyanın inkişafı linqvistik sistemin bütün səviyyələrinin təkamülünə səbəb olur. Nominativlik ifadə edən sözlər dil və şüurun qarşılıqlı əlaqəsi məsələsini də özündə ehtiva edir. Nominativ semasiologiya dillərin həm nəzəri, həm də praktik öyrənilməsi cəhətindən diqqəti cəlb edir. Nəzəri baxımdan nominativ və semantik uyğunluğun tədqiqi böyük maraq doğurur.

Nominativ semasioloji uyğunluq semantik funksional münasibətlər və əlaqələrin dildə olan əksidir. Dil sisteminə nominativ-semasioloji paradigmlərin təkamül problemləri, funksionallığı, üslubi xüsusiyyətləri istiqamətində ümumiləşdirici, sistemli tədqiqatlar az aparılmışdır. İndiyə qədər semasioloji nominasiya sahəsində müəyyən araşdırmalar aparılsa da, söz mənə və işarə, dil və təfəkkürdə nominativlik problemləri; nominativlik forma və məzmun müstəvisində; məzmun planı və ifadə planı kimi məsələlər kompleks şəkildə tədqiqata cəlb olunmamışdır. Nominativlik yalnız leksikanın deyil, dilin bütün səviyyələrinin təkamülündə özünəməxsus əhəmiyyətə malikdir. Nominativlik anlayışının məntiqi və fəlsəfi, semasioloji və linqvokulturoloji baxımdan araşdırılması çox vacib məsələdir.

Nominativlik probleminin mənalının diferensiallaşması və inteqrasiyası, çoxmənalılıq, sinonimlik, omonimlik, antonimlik və frazeologiya ilə qarşılıqlı münasibətləri çox böyük maraq doğurur. Nominativ semasiologiya mövzusu dünya və rus dilçiliyində müəyyən qədər işlənmişdir. Nominativ semasiologiya qədim yunan, şərq, Avropa və rus dilçiliyində tədqiq olunmuşdur.

Qədim Hind dilçiliyinin 2500 ildən çox inkişaf tarixi vardır. Hindlilər dil üzərində qədim dövrlərdən müşahidə aparmışlar. İlk Hind dilçilərindən Vaskanın adını çəkmək lazımdır. Vaska tərəfindən yazılmış ilk Hind qrammatikası eramızdan əvvəl V əsrə aiddir. Vaskanın fikrincə, mənə sözlə əşyanı birləşdirən məfhumdur. Beləliklə, Vaska ilk dəfə sözün nominativ funksiyası barədə söhbət açır.

Qədim Hindistanın ən böyük dilçisi ilk normativ qrammatikanın tərtibçisi Paninidir. Panini hələ o zaman dili sistem hesab edirdi. Hind dilçiləri dünya dilçilik elminin inkişafına böyük təsir göstərmişlər. İngilis alimi V.Tomsen yazırdı: "Hindlilərdə dilçiliyin qalxdığı yüksəklik tamamilə müstəsna haldır. Avropada dil haqqında elm bu yüksəkliyə tə XIX əsrə qədər yüksələ bilməmişdi. Yalnız hindlilərdən öyrəndikdən sonra Avropa dilçiliyi bu yüksəkliyə qalxa bildi".

Qədim çin dilçiliyində də nominativlik problemi müəyyən qədər öz əksini tapmışdı. Eramızın II əsrində Lüsi tərəfindən yazılmış "Simin" ("Adların izahı") adlı əsər bəsit formada olsa da nominativlik problemlərinə həsr edilmişdir. Müasir dilçilik bir elm kimi öz əsasını yunan dilçiliyindən götürür. Hind və çin dilçiliyindən fərqli olaraq yunan dilçiliyi sözün əsl mənasında linqvistik nəzəriyyə idi. Yunan dilçiliyi fəlsəfinin bir hissəsi kimi yaranmışdı. Yunan dilçiliyində sözlə onun adlandırdığı əşya arasındakı münasibət problemi fəlsəfi mahiyyət daşıyır. Yəni yunan dilçiləri nominativliyi fəlsəfə ilə əlaqələndirirdilər.

Eramızdan əvvəl 540-480-cı illərdə yaşamış Efesli Heraklitin fikrincə, ad adlandırdığı əşya ilə qırılmaz tellərlə bağlıdır. Heraklit sübut etməyə çalışırdı ki, ağacların, əşyaların şəkli suda əks olunduğu kimi, bizim şəklimiz güzgüdə göründüyü kimi, əşyaların şəkli də sözlərdə görünür. Əşyanın adı onun təbiətindən doğur. Ad ilə əşya eyni zamanda yaranır.

Qədim Yunanıstanda stoiklər adlanan fəlsəfi cərəyanın tərəfdarları da eyni fikirdə idilər. Onlar da adların təbiətdən verildiyini iddia edirdilər. Digər qrup yunan dilçiləri isə bu fikrin tamamilə əleyhinə çıxaraq, qeyd edirdilər ki, əşyanın adı təbiətdən deyil və ad əşya ilə eynilik təşkil etmir. Yunan dilçisi və filosofu Demokrit bu fikri müdafiə edirdi. Bu barədə Ə.Rəcəbli yazır: "Demokrit adla əşyanın təbiətdən olmadığını aşağıdakı müddəalarla sübut edir:

1. Çoxlu sözün bir neçə mənası olur, yəni bir söz bir neçə əşyanı adlandırır.
2. Çoxlu məfhumun (əşyanın) bir neçə adı olur, yəni bir əşya bir neçə sözlə adlandırılır.
3. Bir söz başqa bir sözlə əvəz edilə bilər.
4. Çoxlu məfhumu sözlə adlandırmaq olmur (sözlər mümkün olan məfhumlardan azdır)".

Qədim Yunanıstanın ən böyük mütəfəkkiri Aristotel də ad və əşya arasındakı münasibət probleminə materialist mövqedən yanaşırdı. Aristotelin fikrincə, adlar simvola çevrildikdə şərti işarələr kəsb edir.

Qədim Yunanıstanın digər dahi filosofu Platonun fikrincə, düzgün dil yalnız ideyada ola bilər. Dilin daxili qanunauyğunluqları vardır. Bu qanunauyğunluqlar isə dil hadisələrinin məqsəduyğun olmasından yaranır. Platon "Kratil, yaxud adların düzgünlüyü haqqında" adlı əsərində qeyd edir ki, adla onun adlandırdığı əşya arasında daxili əlaqə vardır, söz əşya ilə əlaqəsini itirmir, söz bir neçə nəsil tərəfindən işlədilir.

M.V.Lomonosovun 1755-ci ildə yazılmış "Rusiya qrammatikası" əsərində nominativ semasiologiya problemlərinə qismən toxunulur. Bu qrammatikanın əsasını nitq hissələri haqqında təlim təşkil edir. Söz və ad, söz və mənə arasındakı münasibətlər, semasioloji nominasiya problemləri bu əsərdə xüsusi araşdırılır.

XVII əsrdə Avropada Antuan Arno və Klod Lanslo tərəfindən yazılmış "Por-Royal qrammatikası" çap olunur.

“Por-Royal qrammatikası”nda qədim dillərdən yunan, latın, qədim yəhudi dilləri, müasir dillərdən – fransız, ispan, italyan, qismən ingilis və alman dilləri tədqiqata cəlb edilmişdir.

“Por-Royal” qrammatikasında nominativlik problemlərinə də qismən toxunulmuşdur. Əvvəlki təsviri qrammatikalardan fərqli olaraq “Por-Royal qrammatikası” bütün dillər üçün ümumi olan prinsipləri qismən nominativ semasiologiya problemlərini müəyyənləşdirməyi qarşısına məqsəd qoymuşdu.

Avropa alimləri F.Bekon, C.Lokk, R.Dekart, Q.Leybnis və başqalarının əsərlərində nominativ semasiologiya problemlərinə toxunulmuşdur. F. Bekon sözlə əşya, sözlə fikir arasındakı münasibətlərə – “Yeni orqanon”, “Elmlərin ləyaqəti və təkmilləşdirilməsi” adlı əsərlərini həsr etmişdir. C.Lokk sözün nominativ mənasını öyrənməyə xüsusi diqqət verir və bu problemi dilin mahiyyəti ilə əlaqələndirirdi. Sözün əsas funksiyası fikir ifadə etməkdir.

Nominativ semasiologiya sahəsində tədqiqat aparən alimlər arasında dahi alman dilçisi V.fon Humboldtun adını çəkmək lazımdır. V.fon Humboldt qeyd edir ki, dilin hər iki planında – məzmun və ifadə planında həyata keçirilməli olan üzvlənmə dilin fəaliyyət göstərməsi üçün vacib və zəruridir. V.fon Humboldtun dilçilik konsepsiyasının əsasını “xalqın ruhu” və onun dilinin eyniliyi haqqındakı təlim təşkil edir. V.fon Humboldt dilin işarə nəzəriyyəsini də yaratmışdır. Alimin fikrincə, dil həm inikasdır, həm də işarədir.

Sözün məfhumunun adlandırılması üçün onu sadəcə olaraq səs cildinə geyindirmək azdır. Söz öz səs siması ilə əşyanı adlandırmır, söz öz-özlüyündə əşyanın nişanəsi deyil, bu əşyanın bizim ruhumuzda yaratdığı surətdir.

V.fon Humboldt “Bəşər dilləri quruluşunun müxtəlifliyi və bunun bəşəriyyətin mənəvi inkişafına təsiri haqqında” əsərində qeyd edir ki, söz dilin ünsürü kimi əşyanın başa düşülməsi, yəni onu adlandırmağın əsasını təşkil edən və dil praktikası ilə möhkəmləndirilən səciyyəvi əlamətləri ilə motivləşir.

Dilin işarəvilik təbiəti haqqındakı nəzəriyyəni F.de Sössürün adı ilə bağlayırlar. Lakin F.de Sössürdən xeyli əvvəl Amerika dilçisi Uitni aydın şəkildə yazırdı ki, dil insan cəmiyyətinə, onun ünsiyyətinə xidmət edən alətdir, dil fikri ifadə edən işarələrdən ibarətdir; dil işarələri ixtiyarı və şərtidir. Uitni dil işarəsinin iki mühüm xüsusiyyətini – ixtiyarılığını və şərtliliyini müəyyənləşdirir. Uitni adın təbiətdən olmadığını, əşyaya ixtiyarı verildiyini göstərir. Əşya ilə onun adı arasındakı əlaqənin zərurət üzündən yox, şərti səciyyəyə daşması, yəni adın əşyaya ixtiyarı və şərti verilməsi haqqındakı fikri Uitni daha da inkişaf etdirir. Alim qeyd edir ki, əşya ilə onun adı arasındakı əlaqə şərti yox, imitativ olsa idi, onda imitasiya müxtəlif dillərdə eyni cür olmalı idi.

Sözdə səslərin müəyyən düzülüşü ilə əşyanın adı arasında heç bir üzvi əlaqə yoxdur. Rus alimi A.A.Potebnyanın da nominativ semasiologiya sahəsində maraqlı fikirləri vardır. Alim qeyd edir ki, təfəkkürün inkişafının ilkin pillələrində insan bu və ya digər əşyanı adlandırmaq üçün həmin əşyanın ən qabarıq görünən ən çox əhəmiyyəti olan əlamətini götürmüşdür. Bu əlamət əşyanın obrazı kimi, nişanəsi kimi götürülmüşdür. Hər bir əşyanın adlandırılmasında onun əsas əlaməti ifadə olunur. Bu barədə L.Feyerbaxın sözləri də maraqlıdır: “Ad nədir? Fərqləndirmək üçün olan işarə və gözə çarpan əlamətdir”.

Görkəmli rus alimi Boduen de Kurtene dili işarələr sistemi kimi qəbul edirdi. Alimin fikrincə, dil ən müxtəlif surətdə bir-biri ilə bağlanmış çoxlu təsadüfi simvolların məcmusudur. İnsan dili adlarının böyük bir hissəsi təsadüfi yaranmış simvollarıdır. Məhz bu təsadüfilik dilin səciyyəvi xüsusiyyətidir. Müəyyən bir əşyanın adını seçmək onun təsadüfi əlaməti ilə müəyyənləşdirilir.

Məşhur polyak dilçisi N.V.Kruşevskinin də nominativ semasiologiya sahəsində fikirləri böyük maraq doğurur. N.V.Kruşevskinin fikrincə, sözə bölünməz bir məfhum kimi baxmaq olmaz. Əşya haqqındakı anlayış, onun adlandırılması ilə sıx əlaqədardır. Ad əşyaya onun əlamətlərindən ən qabarıq görünənə görə verilir. Əşyanın adı əvvəlcə onun müəyyən bir hissəsinin təsviri olur. Belə ad əvvəlcə xüsusi olmur. Bu ad əvvəlcə artıq adlandırılmış əşya ilə oxşarlığa görə verilir. Tarixi inkişaf nəticəsində əşyanın adının əsasını başqa əlamətlər də təşkil edə bilər.

Avstriya dilçisi H.Şuxardt cəsarətlə böyük nəzəri əhəmiyyəti olan problemlər qaldırırdı. Alimin fikrincə, sözlərin tarixini öyrənərkən təkcə dilçilik təhlili ilə kifayətlənmək lazım deyildir. Eyni zamanda bu sözlərin adlandırdığı əşyaların tarixi də tədqiq edilməlidir. H.Şuxardtın əsərləri dilçilikdə adlar haqqında elmin – onomasiologiyanın ayrılmasına səbəb oldu. Leksik vahidlərin onomasioloji tədqiqatında sözün ad kimi fəaliyyət göstərməsi ön plana çəkilir. Alimin fikrincə, sözün dəyişməsi adların dəyişməsinə səbəb olur.

Görkəmli İsveçrə dilçisi F.de Sössür “Ümumi dilçilik kursu” əsərində dil işarəsinin təbiəti və dil sisteminə adlar probleminə xüsusi diqqət vermişdir. F.de Sössürü fikrincə, dil adların siyahısıdır, hər ad müəyyən bir əşyaya, bir anlayışa uyğun gəlir. Bu nəzəriyyə dil vahidinin iki komponentin birləşməsindən əmələ gələn ikili bir anlayış olduğunu sübut edir.

Nitq aktını araşdıran zaman aydın olur ki, dil işarəsinin hər iki komponenti – məfhum və akustik obraz psixidir və insan beynində assosiativ əlaqə vasitəsilə əlaqələnilir. Dil işarəsi əşya və onun adını deyil, məfhum və akustik obrazı əlaqələndirir. Sössür qeyd edir ki, adlandırma zamanı müşahidə olunan akustik obraz xalis fiziki material olan səslənmə deyil, səslənmənin bizim hiss orqanlarımız vasitəsilə alınan əlamətidir, təsəvvürüdür.

F.de Sössür dil işarələrini başqa işarələrdən fərqləndirən xüsusiyyətləri də göstərmişdir. Onun fikrincə, dil işarəsi iki mühüm xüsusiyyətə malikdir. Bu xüsusiyyətlər: işarənin ixtiyarılıyını (fiziki motivləşməməsi) və işarənin xəttliliyini prinsipidir. Dil işarəsinin birinci əlaməti sübut edir ki, işarələyənlə işarələnenin əlaqəsi ixtiyaridir, yəni məfhumla onun adı arasında üzvi zəruri əlaqə yoxdur. Məsələn: “ürək” məfhumu dörd səsdən ibarətdir (ü-r-ə-k) və bu anlayış başqa səs düzümü ilə də ifadə oluna bilərdi.

Rus dilçiliyində nominativlik problemi lazımi səviyyədə işlənmişdir. E.S.Aznaurovanın “Лингвистическая

сущность и аспекты номинации” (“Linqvistik mahiyyət və nominasiyanın aspektləri”); “Стилистический аспект номинации словом как единицей речи” (“Dil vahidi kimi sözün nominativliyinin üslubi aspekti”) adlı məqalələrində nominativliyin linqvistik mahiyyəti və üslubi aspektlərinə aydınlıq gətirilir.

N.D.Arityunovanın “Коммуникативная функция и значение слова” (“Sözün mənası və kommunikativ funksiyası”); “Логические теории значения” (“Mənanın məntiqi nəzəriyyələri”); “Номинация и текст” (“Nominativlik və mətn”); “Номинация, референция, значение” (“Nominativlik, referensiya və məna”); “Функциональные типы языковой метафоры” (“Dildə metaforanın funksional tipləri”); “Семантическая структура и функции субъекта” (“Semantik struktur və subyektin funksiyaları”); “Metafora” (“Metafora”); “К проблеме функциональных типов лексического значения” (“Leksik mənanın funksional növlərinin problemi barədə”); “Лингвистические проблемы референции” (“Referensiyanın linqvistik problemləri”) adlı məqalələri sözün mənasının və nominativliyinin kommunikativ funksiyaları; mənanın məntiqi nəzəriyyələri, nominativlik, referensiya və mənanın paradıqmal xüsusiyyətləri; metaforik mənanın funksional tipləri; nominativ və metaforik mənalарın sintaktik özəllikləri, referensiyanın linqvistik problemləri kimi məsələlər araşdırılır.

A.V.Bondarkonun “Грамматическое значение и смысл” (“Grammatik məna və məzmun”); L.M.Vasilyevin “Значение в его отношении к действительности, системе языка и акту коммуникации” (“Məna, reallıq, dil sistemi və kommunikasiya aktının qarşılıqlı münasibəti”); V.V.Vinoqradovun “Русский язык. Грамматическое учение о слове” (“Rus dili. Söz haqqında grammatik təlim”); “Типы лексических значений” (“Leksik mənalарın tipləri”) və s. əsərlərdə məna anlayışı müxtəlif cəhətdən izah olunur.

L.S.Viqotskinin “Мышление и речь”; “Избранные психологические исследования”); (“Təfəkkür və nitq”); (“Seçilmiş psixoloji araşdırmalar”); V.Q.Qakin “К типологии лингвистических номинаций” (“Linqvistik nominativliyin tipləri barədə”); A.A.Zalevskayanın “Психолингвистические проблемы семантики слова” (“Sözün semantikasının psixolinqvistik problemləri”); A.N.Leontyevin “Деятельность и сознание” (“Fəaliyyət və təfəkkür”); “Деятельность, сознание, личность” (“Fəaliyyət, şüur və şəxsiyyət”); “Слово в речевой деятельности” (“Nitq fəaliyyətində söz”); “Психофизиологические механизмы речи” (“Nitqin psixofizioloji mexanizmləri”); “Психологическая структура значения” (“Mənanın psixoloji strukturu”); “Психолингвистический аспект языкового значения” (“Dildə mənanın psixolinqvistik aspekti”) adlı tədqiqatlarında nominativlik problemi psixolinqvistik baxımdan araşdırılır.

S.D.Katsnelsonun “Содержание слова, значение, обозначение” (“Sözün məzmunu, mənası və mənalandırılması”); “Типология языка и речевое мышление” (“Dilin tipologiyası və nitqin təfəkkürü”); N.Q.Komlevin “Компоненты содержательной структуры слова” (“Sözün məzmun strukturunun komponentləri”); A.M.Kuznetsovun “Структурно-семантические параметры в лексике” (“Leksikada struktur – semantik parametrlər”) və s. əsərlərdə nominativlik, struktur-semantik aspektdə tədqiq olunur.

Q.V.Kolşanskiinin “О природе контекста” (“Mətnin təbiəti barədə”); “Соотношение субъективных и объективных факторов в языке” (“Dildə obyektiv və subyektiv faktorların qarşılıqlı münasibəti”); M.V.Nikitinin “Лексическое значение в слове и словосочетании” (“Sözdə və söz birləşməsində leksik məna”); “Языковые единицы и контекст”); “Dil vahidləri və mətn” və s. əsərlərdə nominativliyin məndə aktuallaşması problemindən söhbət açılır.

E.S.Kubryakovanın “Часть речи в ономазиологическом освещении” (“Nitq hissələri onomasiologiya işığında”); “Теория номинации и словообразование” (“Nominasiya nəzəriyyəsi və söz yaradıcılığı”); “Типы языковых значений. Семантика производного слова” (“Söz mənalарının tipləri. Düzəltmə sözün semantikasi”) adlı tədqiqatlarda nominativlik söz yaradıcılığı baxımından araşdırılır.

B.A.Serebrennikovun “Номинация и проблема вывода” (“Nominativlik və seçim problemi”); Y.S.Stepanovun “Номинация, семантика, семиология” (“Nominativlik, semantika, semiologiya”); V.N.Teliyanın “Вторичная номинация и ее виды” (“İkinci nominativlik və onun növləri”); “Типы языковых значений. Связанное значение слова в языке” (“Dildə mənalарın tipləri. Sözün bağlı mənası”); İ.S.Torapşevin “Очерк русской ономазиологии” (“Rus onomasiologiyasının öçerkləri”); “Предмет, задачи, материал и методы ономазиологии” (“Onomasiologiyanın metodları predmeti və materialı”) və s. əsərlərdə nominativlik problemi fərqli aspektlərdən tədqiq olunur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

1. Abdullayev Ə. Azərbaycan dili məsələləri. Bakı, 1992.
2. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı, 1988.
3. Babayev A. Azərbaycan dilçiliyinin tarixi. Bakı, 1996.
4. Qurbanov A. Dilçiliyin tarixi.
5. Qurbanov A., İbrahimov B. Azərbaycan dilçiləri. Bakı, 1970.
6. Məmmədov N. Moskva Şərq Dilləri İnstitutunun azərbaycanlı alimləri. Bakı, 1993.

Açar sözlər: ümumi inkişaf qanunları, linqvistik təhlil, konkret dil faktları, nominativ-semasioloji paradıqlar, mənalарın diferensiasiyası

Ключевые слова: общие законы развития, лингвистический анализ, номинативно-семасиологические парадигмы, дифференциация значений

Key words: general laws of development, linguistic analysis, nominative-semasiological paradigms, differen-

tiation of meanings

**История исследований по проблеме номинации
в Европейской и русской лингвистике
Резюме**

Статья посвящена истории исследования проблемы номинации в языкознании. Изучение системы языка невозможно без стремления исследовать теорию номинации.

Изучение номинации является одним из основных направлений в лингвистике, прокладывает путь к более углубленному изучению и освещению отдельных сторон лексики. Это дает возможность изучить закономерности взаимосвязи и взаимообогащения лексики, семантики и грамматики. В статье анализируются основные направления изучения теории номинации в мировом и русском языкознании. В связи с этим делается экскурс в историю изучения теории номинации и приводятся взгляды зарубежных и отечественных ученых В.Томсена, Аристотеля, Демокрита, Ф.Бекона, Дж.Локка, В.Фон Гумбольдта, Ф.де Соссюра, Бодуена де Куртене, Г.Шухардта, А.В.Бондарко, Л.С.Выготского, А.Раджабли, В.Асланова, Т.Гаджиева и др.

В статье также освещаются гипотезы относительно происхождения номинации в языке.

**Research history on nomination problem
in European and Russian linguistics
Summary**

The article is devoted to the research history on the nomination problem in linguistics. Learning the language system is impossible without the desire to explore the theory of nomination. Studying the nomination is one of the main directions in linguistics, paving the way for more in-depth study and coverage of certain aspects of lexics. This makes it possible to study the patterns of interrelation and mutual enrichment of lexics, semantics and grammar. The main directions of the nomination theory in the world and Russian linguistics are analyzed in the article. In this regard, an excursion into the history of the study of the nomination theory is made and the views of foreign and Russian doctrines by W.Thompson, Aristotle, Democritus, F.Vecon, J.Locke, V.fon Humboldt, F.de Saussure, Baudouin de Courtenay, G.Shukhardt, A.V.Bondarko, L.S.Vygotsky, A.Rajabli, V.Aslanov, T.Hajiyev and others.

The article also highlights hypotheses concerning the origin of the nomination in the language.

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

Hacıyeva Aytən Çapay q.
**FARS DİLİNDƏ MƏSDƏRLƏRDƏ MÜŞAHİDƏ OLUNAN
 İSİMLƏRƏ XAS MORFOLOJİ DƏYİŞİKLİKLƏR**

Əşyanın hal və hərəkətini ifadə edən fel özünəməxsus leksik mənaya, morfoloji əlamətə və sintaktik vəzifəyə malik olan müstəqil bir nitq hissəsidir. Məsdər isə felin mücərrəd kateqoriyasıdır. Belə ki, şəxs, kəmiyyət və zaman bildirmir. Fars dilində mövcud olan məsdər şəkilçiləri bunlardan ibarətdir: تن /tən/, دن /dən/, ين /idən/.

N.Z.Hatəmi yazır ki, məsdər əlamətindən əvvəl 11 hərf gəlir. Həmin 11 hərf bunlardan ibarətdir: ا، خ، د، ز، س، ش، ف، م، ن، و، ی

Məsdər əlaməti تن /tən/ olanda ondan əvvəl – ف، ش، س، خ hərləri gəlir. Məsələn:

بافتن - /baftən/ - toxumaq

ريختن - /rixtən/ - tökmək

رشتن - /reştən/ - ayırmək

شستن - /şostən/ - yumaq

Məsdər əlaməti دن /dən/ olanda ondan əvvəl – ی، و، م، ف، ز، ا hərləri gəlir. Məsələn:

بردن - /bordən/ - aparmaq

چیدن - /çidən/ - dərmək, düzmək

زدن - /zədən/ - vurmaq

آمدن - /amədən/ - gəlmək

غودن - /qonudən/ - yatmaq

کندن - /kəndən/ - qoparmaq, dərmək, qazmaq (3; səh. 943)

Məsdərlər mənə cəhətdən fel olduğuna baxmayaraq, isimlərə xas olan morfoloji dəyişikliklərə uğrayaraq cəmlənir, ön və son qoşma, mənsubiyyət şəkilçiləri qəbul edir. Bəzi məsdərlərin sonuna “yaye ləyaqət” adlanan “ی” şəkilçisi artırıldıqda, gələcək zaman feli sifəti – feli isim əmələ gəlir.

Məsdərlər sintaktik birləşmələrə də daxil olaraq, cümlədə mübtədə, vasitəli və vasitəsiz tamamlıq, zərflik rolu oynayır, ismi xəbərin adlıq hissəsini təşkil edir.

Məsdərlər mənə cəhətdən fel olduğuna baxmayaraq isimlərə xas olan morfoloji dəyişikliklərə uğrayır.

İsmlər kimi cəmlənir –

این آمد و رفتها مرا عصبانی کرد

(Bu gəlib-getmələr məni əsəbiləşdirdi)

در صورتی که همسایمان حاج علی که یک سال پیش آه نداشت بز ناله

سودا کند کم‌کم داخل آمد شده و به آمد و رفتها شروع کرد. (ص. ۴۵)

(O halda ki, qonşumuz Hacı Əlinin bir il əvvəl bir qara qəpiyi də yox idi, yavaş-yavaş adam oldu və get-gələ başladı.)

Göstərilən nümunələrdə *رفتن* məsdərinə *ها* cəm şəkilçisi artırılmışdır.

Hal münasibətlərini bildirən önqoşma və sonqoşma qəbul edir –

از خواندنش خوشم می آید

(Oxumağından xoşum gəlir)

Nümunədə *خواندن* məsdərindən əvvəl *از* önqoşmasından istifadə edilmişdir.

Mənsubiyyət şəkilçiləri qəbul edir –

از آمدنت همه خوشحال شد

(Sənin gəlişin hamını sevindirdi)

از قایم زدنش به قلبان دود از دو لوله دماغش با قوت تمام بنای بیرون

جهین را گذاشت. (7; səh. 53)

(Оялийана еля мяоцкям няфяс верди ки, тцтц бурнунун дешикляриндян бюйцк гцввя иля байыра сычрады.)

Yuxarıdakı nümunələrdən birincisində *آمدن* məsdərindən sonra *II* şəxsin təkini bildirən *ت* /ət/ mənsubiyyət şəkilçisi, ikincisində isə *ایم زدن* *III* şəxsin təkini bildirən */aş/* mənsubiyyət şəkilçisi gəlmişdir.

Bəzi məsdərlərin sonuna “yaye ləyaqət” adlanan “ی” şəkilçisi artırıldıqda, gələcək zaman feli sifəti – feli isim əmələ gəlir –

این کتاب خلی خواندن است

(Bu kitab çox oxunaqlıdır)

هر شب اگر سپیده دوست داشتی بود و انتظار کشیدی،

امشب تو زیباترین تا سپیده در انتظار منی. (8; səh. 21)

(Яэяр щяр ээья севэи вя интизарын сцбщ чаьы олса, бу ээья мяним интизарымда сян сцбщдьян даша эюзялсян.)

Yuxarıdakı nümunədəki birinci cümlədə *خواندن* məsdərindən sonra, ikinci cümlədə *داشتن* *۷* dost kəşidən *۷* dost kəşidən sonra “yaye ləyaqət” adlanan “ی” şəkilçisi artırılaraq gələcək zaman feli sifəti – feli isim əmələ gətirilmişdir.

Məsdərlər sintaktik birləşmələrə də daxil olaraq, cümlədə mübtədə, vasitəli və vasitəsiz tamamlıq, zərflik rolu

oynayır, ismi xəbərini adlıq hissəsini təşkil edir:

Mübtəda rolunda – Felin məsdər forması adətən işin, halın, hərəkətin adını bildirdiyi üçün mənaca isimlərə yaxındır və buna görə də həm məsdərlər, həm də məsdər tərkibləri isim kimi mübtəda rolunda çıxış edə bilər. (4; s.68)

سیگار کشیدن - ضرر دارد

(Siqaret çəkmək - ziyandır)

خواستن توانستن است (ضرب المثل)

(İstəmək bacarmaqdır)

حاجی گوشت را از کن: پول پیدا کردن آسونه اما پول نگه داشتن سخت. (ص. هدایت)

(Hacı qulağını aç: pulu əldə etmək asandır amma pulu əldə saxlamaq çətinidir.)

Yuxarıda göstərilən nümunələrdən birincisində سیگار کشیدن *məsdəri, ikinci nümunədə* خواستن *və* توانستن *məsdərləri, üçüncü nümunədə isə* پیدا کردن *və* نگه داشتن *məsdərləri* “nə?” *sualına cavab verdiyi üçün cümlədə mübtəda rolunda çıxış edirlər.*

Məsdərlər cümlədə mübtəda rolunda çıxış edə bildikləri üçün həmcins qrup da təşkil edə bilirlər. Bildiyimiz kimi, həmcins üzvlər cümlədə eyni bir sintaktik vəzifə daşıyırlar və eyni bir cümlə üzvlü əlaqədar mənə ifadə edirlər. (4; s. 157-160)

از کوشش دست کشیدن و تن به مرگ دادن برای زنده تنگ است. (از مجله سخن)

(Səndən əl çəkmək və ölümə təslim olmaq canlı üçün eybdir)

نا جوانمردیست خطر را بین وحس کردن و در پی رفع آن نکوشیدن.

(از مجله سخن)

(Təhlükəni görmək və onu ləğv etmək üçün çalışmamaq igidlikdən deyil)

سیصد تومانی گرفتن و پنهان کردن و فرض و قوله حکیم را ندانن از انصاف

نبود. (7; səh. 93)

(300 tūmən götürmək və gizlətmək, həkimin bərc-xərcini verməmək insafdan deyildi)

Göstərilən nümunədə birinci cümlədə دادن *merg* *ten* *ve* *ten* *kesiden* *ikinci cümlədə isə* *ne* *kesiden* *üçüncü cümlədə isə* *ne* *kesiden* *məsdərləri həmcins qrup təşkil ediblər.*

Vasitəsiz tamamlıq rolunda – Fellər təsirli mənada işlənərəkən vasitəsiz tamamlıq tələb edir.

کوشیدن را دوست دارم

(Çalışmağı sevirəm)

در سن پنجسالگی خواندن و نوشتن را آموخته بود. (از مجله پیام نو)

(5 yaşında ikən oxumağı və yazmağı öyrənmişdi)

... مثل اینکه تیر خوردن شاه یا فرمان مطاع عزرائیل را به دستشان داده

باشند یکه ای خورده سر و گوشی تکان دادند. (7; səh. 30)

(... sanki şahın yaralanması ya da əzrailin fərmanını əllərinə gəlmiş kimi təəccüblənərək, başlarını buladılır)

Yuxarıdakı nümunədə birinci cümlədəki *ra* *kesiden* *məsdəri* *və ikinci cümlədəki* *ra* *kesiden* *üçüncü cümlədəki* *ra* *kesiden* *məsdərləri* “nəyi?” *sualına cavab verdikləri üçün vasitəsiz tamamlıq rolunda çıxış ediblər.*

Vasitəli tamamlıq rolunda – İsmi təsirlik halında çıxış etməmək vasitəli tamamlığın əsas xüsusiyyətini təşkil edir. Vasitəli tamamlıqlar da vasitəsiz tamamlıq kimi, adətən obyekt münasibətini ifadə edir. Lakin vasitəli tamamlıqları səciyyələndirən xüsusiyyət onların müstəqim deyil, qeyri-müstəqim obyektini ifadə etməlidir. Vasitəli tamamlıqlar cümlədə bir sıra vasitələrlə, o cümlədən, məsdərlə ifadə olunur. (4; s. 102)

بچه از گریه کردن خسته شد (Uşaq ağılamaqdan yoruldu)

ریشه مان در خاک استوار و فرسوده قدرت محکمتر از این حرفهاست و من

می توانم از پاسخ دادن به این سوالها، شئه خالی کنم. (8; s.57)

(Бизим кюкляримиз мящкям вя эгъдян дцщмцщ торпагда бу сюзлярдян даща мящкямдир вя мян бу суаллара саваб вермякдян рацаглыглы бойун гачыра биялярям.)

Göstərilən nümunədəki cümlələrdə birinci nümunədə *ra* *kesiden* *məsdəri, ikinci nümunədə* *ra* *kesiden* *məsdəri* *“nədən?”* *sualına cavab verdiyi üçün vasitəli tamamlıq rolunda çıxış etmişdir.*

İsmi xəbər rolunda – İsmi xəbərlər müxtəlif nitq vahidlərinin xəbər şəkilçiləri ilə və xəbər şəkilçisi vəzifəsində olan köməkçi fellərlə işlədilməsi yolu ilə düzəldilir. Felin məsdər forması şəxs, zaman bildirmədiyindən isim mənəsi daşıyaraq, ismi xəbər ola bilər. (4; s. 86)

عاليترين كار آموختن است (Ən yüksək iş öyrənməkdir)

راستی این است که در هنر هم مانند امور دیگر مهم آغلز کردن نیست، بلکه

کامل کردن است. (از مجله سخن)

(Həqiqət bundadır ki, incəsənətdə də digər elmlər kimi mühüm məsələ başlamaq deyil, mühüm olan işin öhdəsindən kamil şəkildə gəlməkdir)

در آن روزها (یعنی در روزهای جنگ میهنی) از ولگا گذشتن یعنی مرگ را در

آغوش کردن و با آن بلیز کردن بود. (از مجله پیام نو)

(Həmin günlərdə (yəni dünya müharibəsi günlərində) Volqadan keçmək, yəni ölümü ağışına almaq və onunla oyun oynamağa bərabər idi.)

Nümunə olaraq gətirilmiş misallardakı birinci cümlədə *ra* *kesiden* *məsdəri, ikinci cümlədə* *ra* *kesiden* *məsdəri* *“nədir?”* *sualına cavab verdiyi üçün ismi xəbər rolunda çıxış etmişdir. Bu nümunələrdən birincisində və*

ikinci cümlənin ikinci misalında ismi xəbər təsdiqdə, ikinci cümlənin birinci misalında isə ismi xəbər inkarda göstərilmişdir. Üçüncü cümlədə در آغوش کردن və در آغوش کردن isə keçmiş zaman ismi xəbəri rolunda çıxış etmişdir.

با qoşması با موافق بودن ، مناقات داشتن ، تناسب داشتن ، فرق داشتن ، مناسب بودن və s. məsdərləri ilə birlikdə işləndiyi zaman vasitəli tamamlıqlar ümumi şəkildə qarşılaşdırılma obyektini ifadə edir. (4; s. 109)

اینکه با رفتن شما مخالفت کردم ، میخواستم با هم کمک کنیم. (ص. هدایت)

(Sənin gedişinə ona görə etiraz etdim ki, birlikdə kömək göstərməyimizi istəyirdim)

Yuxarıdakı nümunədə با رفتن məsdəri با qoşması ilə birlikdə vasitəli tamamlıq rolunda çıxış etmişdir.

Fars dilində tamamlıqlar "در" qoşması vasitəsilə də formalaşır. "در" qoşması ümumiyyətlə məkan anlayışı ilə əlaqədardır və isimlərlə birlikdə çıxış edərək adətən işin, hərəkətin baş verdiyi yeri bildirir. Bu mənada həmin qoşma əsasən yer zərfliyinin formalaşmasında iştirak edir. شرکت کردن ، اندوختن ، اندوختن ، تاختیر کردن ، کوشیدن ، و s. bu kimi fəllərin obyektini adətən "در" qoşması ilə işlədilər isim və ya substantivləşə bilən başqa nitq vahidi, o cümlədən, məsdərlə ifadə olunur. (4; s. 109-110)

سید نصرالله در اندوختن پول خیلی حساس بود. (ص. هدایت)

(Seyid Nəsrullah pul toplamaq məsələsinə xeyli həssas yanaşdı)

Gətirilmiş nümunədə در آغوش کردن məsdəri در qoşması vasitəsilə tamamlıq rolunda çıxış etmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. N.Z.Hatəmi. Farsca-Azərbaycanca lüğət. II hissə. Tehran, 1999, 1101 s.
2. H.Ş.Mahmudov. Sadə cümlə sintaksisi. Bakı, 1975, 166 s.
3. O.C.Axmanova. Словарь лингвистических терминов. Москва, 1966, 606 s.
4. جمالزاده. یکی بود و یکی نبود. به کوشش علی دهیانتی. تهران: ۱۳۷۹، ۲۴۳ ص.
5. شجاعی سیدمهدی. مجموعه داستان. تهران: ۱۳۸۰، ۱۲۰ ص.

Ключевые слова: причастие, субстантивация, лексико-семантическое значение, морфологический показатель, грамматические признаки

Key words: a participle, substantiation, lexico – semantic value, a morphological indicator, grammatical signs

Açar sözlər: fəli sifət, əsaslandırma, lexico semantik dəyər, morfoloji indikator, grammatik əlamətlər

Резюме

Причастие обладает свойствами глагола и прилагательного. Некоторые субстантивированные причастия, потеряв свое лексическое значение, превращаются в существительные. Субстантивированные причастия также как и существительные приобретают значение предметности, принимают суффиксы множественного числа, могут присоединять словообразующие суффиксы. Субстантивация причастий играет большую роль в обогащении словарного состава.

Summary

The participle possesses properties of a verb and an adjective. Some Substantiation of participles, having lost the lexical value, turn to nouns. Substantiation of participles also as well as nouns get value of concreteness, accept plural suffixes, can attach word the forming suffixes. Substantiation of participles plays the big role in enrichment of dictionary structure.

RƏYÇİ: dos.N.Əfəndiyeva

B.N.Hacıyeva

B.ÇOBANZADƏNİN «TÜRK-TATAR LISANIYYƏTİNƏ MƏDXƏL» ƏSƏRİNDƏ SÖZLƏRİN LEKSİK-QRAMMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ GÖRƏ TƏSNİFAT PRİNSİPLƏRİ

XX əsrin 20-30-cu illərini əhatə edən bir dövrdə Bəkir Çobanzadə türk xalqlarının dili, ədəbiyyatı, folkloru, tarixini, etnoqrafiyasını hərtərəfli tədqiq edərək Türk mədəniyyətinin, elminin inkişafında əvəzedilməz xidmətləri olan bir şəxsiyyət rolunu oynamışdır. B.Çobanzadə Krım quberniyasının Qarasubazar kəndində doğulmuşdur. Bəzi tədqiqatçılar alimin Arqın kəndində doğulduğunu qeyd edirlər. Öz şəcərəsiylə bağlı ən səhih məlumatı B.Çobanzadə aşağıdakı misralarıyla verir:

Nə mirzə var soyumda, nə aytulu bay,
Babam bir çoban, anam Yeydabay.

Gənc yaşlarında Qarasubazarda Rüştiyyə Xeyriyyə Məktəbində ilk təhsilini alan Bəkir buraxılış imtahanını çox böyük müvəffəqiyyətlə verir. Xeyriyyə Cəmiyyəti gənc tələbənin bu fəvqəladə bacarığını görərək təhsilinin davamı üçün İstanbula göndərir. Müəyyən maliyyə çatışmazlıqlarına görə bir müddət çayçı şagirdi olaraq işləsə də, tale növbəti dəfə üzünə gülür və Qalatasaraydakı Sultanıyyə Məktəbinə daxil olur. Bu liseyin müdiri görkəmli türk şairi, "Millet yoludur, hak yoludur, tuttuğumuz yol, Ey Hak yaşa, ey sevgili millet yaşa, var ol" misralarının müəllifi böyük Təvfik Fikrət idi. Təvfik Fikrət B.Çobanzadəyə şeir dəftəri hədiyyə etmiş, şairin yurdsevərlik və türkçülük fikirlərinin gəncin dünyagörüşünün formalaşmasında güclü təsiri olmuşdur.

Tariximizdə dəyərli insanların mənəv edilməsi dövrü kimi qalmış acı repressiya illəri belə geniş miqyaslı Türk alimindən yan keçə bilməzdi. Repressiyadan sonrakı illərdə uzun müddət B.Çobanzadənin elmi və bədii yaradıcılığı ilə bağlı heç bir məlumata rast gəlinmir. XX əsrin 60-cı illərində A.Babayev görkəmli dilçi alim haqqında yazır və nəhayət, uzun illərin araşdırmasından sonra 1998-ci ildə «Bəkir Çobanzadə» monoqrafiyasını təqdim edir. 1922-ci ildə Azərbaycanda latın əlifbasına keçid üçün tədbirlər planı işlənib hazırlanır. Azərbaycandakı əlifba dəyişiklikləri ilə bağlı işlərin mərkəzində duran S.Ağamalıoğlu 1922-ci ildə B.Çobanzadəni Azərbaycana dəvət edir. Bundan sonra B.Çobanzadə yaradıcılığının Bakı mərhələsi başlayır.

B.Çobanzadənin «Türk tatar lisanıyyətinə mədxəl» əsəri 1924-cü ildə Bakıda «Azərənəş» tərəfindən buraxılmış kitab əsasında nəşrə hazırlanmışdır. B.Çobanzadənin «Türk tatar lisanıyyətinə mədxəl» əsərini dilçi alim N.Novruzova 2006-cı ildə yeni əlifbada nəşr etdirmiş, onun elmi araşdırmalarını türkoloji tədqiqatlar; ümumi dilçilik məsələlərinə həsr etdiyi əsərlər; dialektoloji tədqiqatlar; terminoloji tədqiqatlar; əlifba və qrafika məsələlərinə dair; ədəbiyyatşünaslığa aid əsərlər; metodikaya aid əsərlər şəklində qruplaşdırmışdır. (6, s.4)

"Türk-Tatar lisanıyyətinə mədxəl" əsəri "Başlangıç" məqaləsi də daxil olmaqla, 17 məqalədən ibarətdir. Əsərdə B.Çobanzadə sözləri leksik və qrammatik baxımdan fərqləndirərək "ayrı söz" təbirindən istifadə edir. "Söz taqımı" olaraq adlandırdığı söz birləşmələri bir neçə məfhumu ifadə etdiyi halda, istər sadə, istər mürəkkəb sözün bir anlayışı ifadə etməsini vurğulayır. Doğrudan da, "lise mezunu" və ya "üniversite mezunu" kimi söz birləşmələrində hər iki tərəfin müəyyən qədər mənə sərbəstliyini qoruyaraq iki ayrı məfhumu ifadə etməsi aydın görünür. Lakin "alçakgönüllü, ağaçkakan, mirasədi" və s. mürəkkəb sözlərdə bir məfhum ifadəsinin aktuallığı görünür.

B.Çobanzadə "Sözlər" məqaləsində bu fikrini sayların üzərində də tətbiq edərək izah edir. Doxsan sayının doqquz və on sözlərindən yarandığını və bir məfhumu ifadə etdiyini qeyd edir. "Sözlər" məqaləsində aydınlıq gətirilən məqamlardan biri də Türk dillərində sayların ifadə etdiyi mənənlərdir. "Səksən" və "doxsan" saylarında onların "sekiz+on" və "dokuz+on"-dan əmələ gəldiyi asanlıqla anlaşılır. Lakin "altmış" və "yetmiş" saylarında ikinci tərəf "-miş" şəkilçisinin də bəzi dillərdə, o cümlədən fin-üqor dillərində qalması və "Ural-Altay" sözü olaraq "on" mənəsini ifadə etməsi qeyd olunur. Bir çox Türk-Tatar ləhçələrində, Yakut və Altay Türk şivələrində "-miş" yerinə on işlədilməsi öz əksini tapır. Eyni adlı bölmədə dəyişmələrin yüz illər boyunca müəyyən tarixi səbəblərlə mənəv qalaraq yerini tutması vurğulanır. Məsələn, otuz sözünü iki parçaya ayıraraq ut=uç; uz=miş olaraq göstərilir ki, "otuz = üçmiş = üçon" da bu fikrin məntiqi nəticəsidir. (1, s. 54) Məqalənin sonunda alim bu fikirlərin lisanıyyətin verdiyi imkandan faydalanılaraq qurulan fərziyyə qənaətində olduğunu, gələcək tədqiqatçıların bəlkə də bu fikirlərlə razılaşmayacağını vurğulayır. Əsərdə sözlərdə baş verən bu dəyişmələrin yüzlərcə illər davam edən bir formalaşma prosesi olduğu qeyd olunur ki, bu da danılmaz faktıdır. (1, s.55.) Sonrakı tədqiqatlar da bu yanaşmanın doğruluğunu təsdiq edir.

«Mənəv dəyişməsi» məqaləsində sözlərin leksik mənəvələri araşdırılır, məcazilik məsələlərinə toxunulur. Kəsmək feili ilə göstərilən nümunələrdə geniş izah öz əksini tapır ki, bu müasir Türk və Azərbaycan dillərində də eyni mənəvələri bildirir:

kesmek	ağır	
baş kesmek		ağır yük
söz kesmek		ağız söz
	ağır başlı	
	ağır xəstə	
	ağır qoxu.	

Bu sözlər içərisində sadəcə «ağırbaşlı» sözü türk dilində bu gün daha çox işlənərək «təmkinli» mənəvəni verməkdədir. (7, s.925) Digər nümunələrin hər iki dildə işlənmə dərəcəsi fərqlənir.

"Sözlərin sinifləndirilməsi" məqaləsində B.Çobanzadə sözləri mənəvələri və quruluşlarına görə təsnifləndirir.

Sözlərin mənaya görə növlərini “qeyri-sərfi” qruplar adı altında tədqiq edir. Bu bölgədə bir az qeyri standartlıq müşahidə olunur.

- 1) Sifət ifadə edən sözlər və hərəkətlə bağlı olan sözlər: ağ,sarı,bu,gitmək.
- 2) əşyanı göstərən sözlər: ben, Asya, ev, dağ.

Sifətlər dedikdə göründüyü kimi burada həm əşyanın əlaməti, həm də hərəkətin əlaməti düşüncəsi əsas götürülür. Yəni «sifət» dedikdə günümüzdəki dilçilikdə «əşyanın əlaməti» dedikdə qəbul etdiyimiz əlamətlərlə yanaşı, dəyişən hərəkət tipləri də nəzərdə tutulur.

B.Çobanzadə bu baxımdan sifət sözünü geniş anlamda götürür, həm əlamət, həm hərəkət ifadə edən sözlərə aid edir, lakin bunları iki qismə ayırır:

- 1) feili sözlər olaraq getmək, getmə, gedərək, gedib gidiş.
- 2) qeyri feili sözlərə: ağ, ağılıq, ağımtı, keçid, gözəl, yaman sözlərini aid edir.

Verilmiş nümunələrdən feili sözlərin feilin təsriflənməyən formalarını ehtiva etdiyi görünməkdədir/ Türk dilinin qrammatikasında getmək – **asil mastar**, getmə- **hafif mastar**, gidiş-**nevi mastar** olaraq məsdər növləri kimi, gedib-**ulaştırma** bağı, gedərək- **hal (tarz)** bağı olaraq feili bağlama nümunələri kimi sinifləndirilir.

Bu bölgü türk dilçisi Kaya Bilgegilin araşdırmalarında da əsas götürülməkdədir.

K.Bilgegil “kelime soyları” adı altında nitq hissələrini üç qrupa ayırır:

1. Mənası tam olmayan, nə hökm ifadə edən,nə də hökmün təsirinə uğraya bilən sözlər. (Bu qrupa bütün ədatları,bağlayıcıları,zərfləri,nidaları,eyni zamanda şəkilçiləri aid edirdi.)

2. Mənalı tam olsa da,hökmü tam üzərinə ala bilməyən sözlər. (Müəllif bu qrupa feilləri aid edir ki, bu da fikrimizcə, feilin bir nitq hissəsi kimi çox güclü olduğu türk dilləri üçün doğru yanaşma deyildir.)

3. Həm tam məna ehtiva edən, həm hökm ifadə edən,həm də hökmün təsirinə məruz qala bilən sözlər. İsimlər, sifətlər, əvəzlilər, feili sifətlər bu qrupa aid edilir.

K.Bilgegil də ümumiləşdirmənin sonunda isim soylu sözlər və feil soylu sözlər olmaq üzərə əksər dilçilər tərəfindən qəbul olan fikri dəstəkləyir. (3, s.165)

Qeyri-sərfi qruplara görə sözlərin fərqləndirilməsində növbəti bölgü (ümumi cins və xüsusi, fərdi sözlər olaraq təsnifləndirilir ki, bu da günümüzdəki bölgü ilə eyniyyət təşkil edir. Türk dilində bu bölgüyə aid edilən sözlər «özel» və «cins» isimlər olaraq öyrənilməkdədir. Sözlərin şəkillərinə görə təsnifi məqaləsində B.Çobanzadə söz şəkilçilərini sözdəyişdirici və sözyapıcı olmaqla iki yerə ayırır.

Sözdəyişdirici şəkilçilərin bir qismini mübtədanın xəbərə görə dəyişməsi zamanı meydana çıxan şəxs və zaman şəkilçiləri adı altında izah edir. Sözdəyişdirici şəkilçilərin digər növünü isə cümlənin ikinci dərəcəli üzvlərinin dəyişmələrdə aldığı hal şəkilçiləri olaraq təsnifləndirir. B.Çobanzadə təsnifatdan ümumi nəticə olaraq isə bu nəticəni çıxarır ki, türk-tatar lisanlarında heç bir müxtəlif şəkli olmayan sözlər, yalnız sözdüzəldici şəkillərə malik sözlər; həm sözdəyişdirici, həm sözdüzəldici şəkillərə malik olan əsas 3 söz qrupu formalaşmışdır. Birinci qrupa nümunə olaraq ax, ux, ay, və, əlbət, isə, nasıl sözlərini;ikinci qrupa gəlib, gedib, gedərək, gələrək nümunələrini,üçüncü qrupa isə isim,sifət,say adları,əvəzlilər və s. aid edir. T. Banquoğlu ikinci qrupa aid edilən “gelip, gidip” feili bağlamalarını “ulama zarffuilləri”, “giderek, gelerek” feili bağlamalarını “hal zarffuilləri” adı altında araşdırmışdır. (4, s.429) B. Çobanzadənin təsnifatında bu feili bağlamalar sözyapıcı, yəni sözdüzəldici şəkillərə malik sözlərə nümunə verilsələr də, fikrimizcə, burada sözün müxtəlif şəkillərə düşə bilməsi məsələsi vurğulanmışdır. Çünki feili bağlama şəkilçiləri türk dilində leksik şəkilçilər olmayıb, qrammatik şəkilçilərə aid edilir.

Bu yazılacaq səs təqlidindən eyni olan sözlər məsələsinə gəlinəcə omonimlik məsələlərinə toxunulur.

Yer (ərz) – yer (feil)

Al (almaq feili əmr şəkli) – al (rəng)

El (məmləkət), (el – bədən üzvü) nümunələri əsasında olan sözlər səs cəhətindən bir-birinin eyni olan sözlər «bu sözlər» eşsesili və ya sesteş sözlər adı altında öyrənilmişdir. El sözünün müasir Türk dilində yad, özgə mənasını verdiyi də qeyd etməliyik. Eyni zamanda bəzi şəkilçilərin də omonimlik xüsusiyyətlərinə aydınlıq gətirir.

Ayrı söz altında öyrənilən söz qrupları bölgüdə verilir. (1, s.52)

Bunlara:

- 1) Tam və müstəqil sözlər.
- 2) Yarım və qeyri-müstəqil sözlər.
- 3) Nida sözləri daxil edilmişdir.

Tam və müstəqil sözlərə yapıyor, gitti, gül nümunələri verilərək müstəqillikləri əsaslandırılaraq, ya müstəqil sözü bildirərək cümlənin bir parçası olduqları təsdiqlənir və ya bir cümləni ifadə edə bilmələri vurğulanır ki, bu da təkzibedilməzdir.

Yarım və qeyri müstəqil sözlərə şəkilçilərin, rabitələrin daxil edildiyi göstərilir və bunların başqa bir sözlə işlədilmədən məna kəsb etməsinin qeyri- mümkünlüyü qeyd olunur.

Nida sözləri qeyd olunur, bunların xüsusi tələffüzlə söylənilməsi aydınlaşdırılır və dərhal müstəqil sözlərin quruluşca növləri məsələsinə aydınlıq gətirilir. Qeyd etməliyik ki, bölgünün prinsipləri daha sonralar formalaşmış əsas nitq hissələri, köməkçi nitq hissələri və xüsusi nitq hissəsi olan nidanın qruplaşdırılması ənənəvi bölgüsüylə eyniyyət təşkil edir.

B.Çobanzadənin Türk- tatar lisanıyyətinə mədxəl əsərinə daxil olan “Şəkillər”, “Sözlərin bir-birinə bağlanması”,

“Sözlər”, “Sözlərin sinifləri”, “Mənalarnın dəyişməsi” məqalələri türk dillərində sözlərin leksik-qrammatik xüsusiyyətlərinin ümumiləşdirici bölgüsünü ifadə edən möhtəşəm əsərdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bəkir Çobanzadə. Seçilmiş şeirləri. “Şərç-Qərb”, I cild, Bakı, 2007.
2. Bəkir Çobanzadə. Seçilmiş şeirləri. “Nurlan” nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsi Bakı, 2011, 160 s.
3. K.Bilgegil. “Türkçe Dilbilgisi” 2003, 297 s.
4. T. Banguoğlu. “Türkçenin Grameri”. Türk Tarih Kurumu Basım Evi, Ankara 1986, 630 s.
5. H.Ediskun. “Dilbilgisi”, İstanbul, 1990, 389 s.
6. N.Novruzova. “B.Çobanzadə, həyatı, elmi və pədaqoji fəaliyyəti, ”Türk-tatar lisanıyyətinə mədxəl” əsəri.Bakı,Azpoliqraf, 2006.
7. Zeyneb Korkmaz “Türkiye Türkçesi Grameri. Şəkilbilgisi” Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2014, 1027s.

B.Çobanzadənin “Türk-Tatar lisanıyyətinə mədxəl” əsərində sözlərin leksik-qrammatik xüsusiyyətlərinə görə təsnifatı prinsipləri

Xülasə

Məqalədə B.Çobanzadənin “Türk-Tatar dilinin qrammatikasına giriş” əsərində sözlərin leksik-qrammatik xüsusiyyətlərinə görə tədqiqi və təsnifatı prinsipləri araşdırılmış və müasir Türk ədəbi dilindəki nümunələrlə müqayisələr aparılmışdır.

Açar sözlər: qrammatik quruluş, sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilər, leksik məna, Türk-Tatar dilləri.

The principles of classification of lexico-grammatical patterns of the words in the book “The Grammar of Turkic Tatar language” by B.Chobanzade

SUMMARY

This article deals with the principles of classification of lexico-grammatical patterns of the words in the book by B. Chobanzade “An Introduction to the grammar of Turkic Tatar language” and also makes comparison with examples from the modern Turkic language.

Key words: grammatical structure, formative suffixes, lexical meaning, Turkic Tatar languages.

Б.Н.Гаджиева

РЕЗЮМЕ

Принципы классификации лексико – грамматических особенностей слов в произведении

Б.Чобанзаде

«Введение в грамматику тюрко – татарского языка»

В данной статье рассмотрены принципы классификации лексико-грамматических особенностей слов в книге Б.Чобанзаде “Введение в грамматику тюрко-татарского языка”, а также проведены сравнения с примерами из современного турецкого языка.

Ключевые слова: грамматическая структура, словообразовательные суффиксы, суффиксы изменяющие лексическое значение, лексическое значение, тюрко-татарские языки.

Рәйси: filologiya elmləri doktoru, prof. R.Ə.Rüstəmov

Hüseynova Ülviyyə, Balayeva Şəfəq
İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ SINTAKTİK SİSTEMİN
MÜQAYİSƏLİ TİPOLOGİYASI

Sintaksis. Mürəkkəb cümlə əmələ gətirən sadə cümlələr bir-biri ilə sintaktik cəhətdən iki cür bağlanır: tabesizlik yolu ilə, tabelilik yolu ilə. Mürəkkəb cümləni təşkil edən sadə cümlələrin ya hamısı bərabər hüquqlu olur, ya da tərkib hissələrindən biri qrammatik cəhətdən müstəqil, digəri ondan asılı olur. Məsələn: Al rəngli şəfəqlər ətrafı bürüyürdü – cümləsində tərkib hissələri bərabər hüquqludur (hətta bəzi belə cümlələrdə tərkib hissələrinin yerini dəyişsək də məna dəyişmir). Mürəkkəb cümləni təşkil edən sadə cümlələr arasındakı bu cür bağlılıq tabesizlik bağlılığıdır. Belə mürəkkəb cümlələr **tabesizlik mürəkkəb cümlələr** adlanır. **Zeynəb hiss etdi, Tükəzban xala ona inanmır** – cümləsində sadə cümlələrdən birincisi qrammatik cəhətdən müstəqil olduğu halda, ikinci birinciyə tabedir, çünki ikinci cümlənin tərkib hissəsi (Tükəzban xala ona inanmır) birinci hissəsini (Zeynəb hiss etdi) aydınlaşdırır və tamamlayır. Mürəkkəb cümlənin tərkibindəki sadə cümlələr arasında bağlılıq tabeli bağlılıq adlanır. Belə mürəkkəb cümlələrə **tabeli mürəkkəb cümlələr** deyilir. Beləliklə mürəkkəb cümlələr iki növə ayrılır: 1) tabesizlik mürəkkəb cümlələri 2) tabeli mürəkkəb cümlələr.

Sintaktik tipologiyayı iki hissəyə bölə bilərik:

a) **söz birləşmələrinin tipologiyası,**

b) **cümlə tipologiyası.**

İngilis və Azərbaycan dillərində söz birləşmələri sisteminə nəzər saldıqda bir sıra **fərqlərin** olduğunu müşahidə edirik.

1) Birinci növbədə söz birləşmələrinin təsnifatına nəzər salaq. Azərbaycan dilində söz birləşmələri aşağıdakı kimi təsnif olunur:

1. a) I növ təyini söz birləşmələri: **daş divar, yaxşı adam;**
2. b) II növ təyini söz birləşmələri: **fil dişi, palıd ağacı;**
3. c) III növ təyini söz birləşmələri: **mənim adım, məktəbin direktoru və s.**

Birinci növ təyini söz birləşmələri. Hal və mənsubiyyət şəkilçiləri olmadan yaranan birləşmələrə birinci növ təyini söz birləşmələri deyilir. Məsələn: sərin su, işıqlı otaq, yağışlı hava və s. Birinci növ təyini söz birləşmələrinin asılı tərəfi isim, sifət, say, əvəzlik və fəli sifətlə, əsas tərəfi isə isimlərlə (və isimləşmiş sözlərlə) ifadə olunur. Məsələn: Birinci növ təyini söz birləşmələrinin əsas tərəfi cəm, mənsubiyyət və hal şəkilçiləri qəbul edə bilər. Məsələn: yaxşı şagird – yaxşı şagirdlər, yaxşı şagirdlərimiz, yaxşı şagirdlərdə. Lakin bu şəkilçilər birinci növ təyini söz birləşmələrinin əlaməti deyildir, çünki belə birləşmələr həmin şəkilçilərin iştirakı olmadan əmələ gəlir. Birinci növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi cümlədə təyin, ikinci tərəfi mübtədə, xəbər, tamamlıq və ya zərflilik olur. Məsələn: **Bu kitab həmin kitabdır. Sizi maraqlandıran həmin kitabdır** cümlələrində **bu kitab, həmin kitabdır** birinci növ təyini söz birləşməsidir. Birləşmələrdə bu həmin sözləri təyin, kitab mübtədə, kitabdır – xəbərdir. Bəzən birinci növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri birlikdə cümlələrin bir növü olur. Məsələn: Hər tərəf zil qaranlıq idi. Yaman gündə insan insana arxadır – cümlələrində **hər tərəf** – mübtədə, **yaman gündə** – zaman zərfliyidir. **İkinci növ təyini söz birləşmələri.** Birinci tərəfi yiyəlik hal şəkilçisiz, ikinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçili (-ı, -i, -u, -ü) birləşmələrə ikinci növ təyini söz birləşmələri deyilir. Məsələn: insan təbiiyyəti, bildirçin yuvası, şəhər bağı, məktəb direktoru və s.

İkinci növ təyini söz birləşməsi. İkinci növ təyini söz birləşməsinin tərəfləri, başlıca olaraq, isimlərlə ifadə olunur (insan təbiiyyəti, məktəb direktoru və s.). Lakin bəzən başqa başqa nitq hissələri də isimləşərək belə birləşmələrin tərəfləri kimi işləyə bilər. Məsələn: Güzəllər gözəli, yaxşılar yaxşısı və s. İkinci növ təyini söz birləşməsinin tərəfləri arasında başqa söz artırmaq olmur. Təyini söz birləşmələrinin bu növündə tərəflərdən biri cəmlənərək digər tərəf tək olur. Məsələn: Xalqlar dostluğu, qocalar evi, mədəniyyət sarayları və s. İkinci növ təyini söz birləşməsinin tərəfləri birlikdə cümlənin bir mürəkkəb üzvü olur. Məsələn: Yarış günü yaxınlaşırdı. Bu kitab sinif rəhbərinindir. Sinif rəhbəri Leyla müəlliməni alqışladılar. – cümlələrində yarış günü – mübtədə, sinif rəhbərinindir – xəbər, sinif rəhbəri – təyindir.

Üçüncü növ təyini söz birləşmələri. Bu birləşmə isə yiyəlik halı və mənsubiyyət şəkilçili olur. Birinci tərəf yiyəlik hal şəkilçili, ikinci tərəf mənsubiyyət şəkilçili olur. Məsələn: kürün daşması, sözün mənası və s

2) İkinci əsas fərqli cəhət əsas söz (**kernel, headword**) və tabe söz (**adjunct, subordinate**) arasındakı əlaqədə, onların vəziyyətlərində gözə çarpar. İngilis dilində A+K (təbə söz + əsas söz) kimi model mövcuddur. Məsələn, *five books, a beautiful park*. Lakin bəzən K+A modelinə də rast gəlirik. Məsələn, *man alive, something interesting və s.*

Azərbaycan dilində isə ancaq təbə söz + əsas söz modeli mövcuddur.

3) Digər bir fərq isə söz birləşmələrinin vahidləri arasındakı sintaktik əlaqədə müşahidə olunur. İngilis dilində söz birləşmələrinin elementləri arasında yanaşma əlaqəsi (adjoining) mövcuddur. Uzaqlaşma və idarə əlaqələri isə ingilis dilində bir o qədər də əhəmiyyətli deyildir. Azərbaycan dilində isə bu əlaqələr hər biri ayrı-ayılıqda önəmlidir.

Bu iki dilin söz birləşmələri sistemi arasında aşağıdakı **oxşarlıqlar** mövcuddur.

- Hər iki dildə söz birləşməsi sintaksisin vahididir.
- Hər iki dildə söz birləşmələrini elementləri eyni sintaktik birləşmə ilə bağlanır.
- Hər iki dildə söz birləşmələri iki və daha artıq sözdən əmələ gəlir.

Cümlə üzvlərinin tipologiyası.

Sözlərin bitmiş fikir ifadə edən birləşməsinə cümlə deyilir. Cümlələr quruluşca sadə və mürəkkəb olur. Sadə cümlələrin yalnız bir qrammatik əsası olur. Mürəkkəb cümlələrin iki və daha çox qrammatik əsası olur.

Mübtədə. Mübtədə cümlənin baş üzvü olub, hərəkət və əlaməti xəbərlə müəyyənləşən şəxsi, əşyanı bildirir. Mübtədə

kim? nə? bəzəndə hara? sualına cavab verir, ismin adlıq halında olan sözlər və birləşmələrlə ifadə olunur. Məsələn: Rövsən (kim?) susaya gedir. Onların evləri (nə?) Susadadır. Susa (hara?) gözəl və qədim şəhərimizdir. Mübtədə cümlənin ən müstəqil üzvü olur və qramatik cəhətdən heç bir üzvdən aslı deyil.

İngilis dilində mübtədanın iki növü mövcuddur. Onun birinci növü əsas nitq hissəsi ilə ifadə olunan, ikinci növü isə söz birləşməsi hətta bəzən substantivləşmiş bütöv cümlə ilə də ifadə olunan mübtədalar. Eyni zamanda mübtədalar *şəxslilə* və *şəxssiz* olurlar. Mübtədə *it* ilə ifadə olunduqda şəxssiz mübtədə adlanır. Azərbaycan dilində şəxssiz mübtədə mövcud deyildir. Hər iki dildə mübtədalar üçün oxşar cəhətlərdən birincisi onun əsasən isim və əvəzliliklə ifadə olunmasıdır. Hər iki dildə mübtədanın veri sabitdir, yəni xəbərdən əvvəl gəlir.

Xəbər. Xəbər cümlənin bas üzvü olub, haqqında danıslanın hərəkət və ya əlamətini bildirir. Məsələn: Traktor veri sumlavır. Torpaq lav-lav cevrilir. – cümlələrində xəbər (sumlavır, cevrilir) mübtədə ilə ifadə olunan, əsvanın hərəkətini bildirir. Biz cümlədə söylənilən yeni məlumatı dərəcədən xəbər və xəbərə aid olan üzvlər (tamamlıq, təyin, zərflilik) vasitəsilə alırız.

Xəbər nə edir? (felin bütün səkil və zamanlarında), kimdir?, necədir?, haradadır?, necədir? və s. suallara cavab verir. Mübtədə kimi xəbər də həm nitq hissələri, həm də söz birləşmələri ilə ifadə olunur. **Başlamaq, bilmək, istəmək, olmaq, etmək** felləri əksərən başqa sözlərlə birləşərək xəbər vəzifəsində işləyir.

Xəbər, təyini söz birləşmələri, məsdər və feli sifət tərkibləri və s. ilə də ifadə olunur. Məsələn: Dağların səsiyəm! Mən çalxalanan dənizin nəğməsivəm.

Nitq hissələri ilə ifadə olunan xəbərlər sadə, söz birləşmələri ilə ifadə olunanlar mürəkkəb xəbər adlanır.

Hər iki dildə xəbər sadə və mürəkkəb, ismi və feli olur. İngilis dilində mürəkkəb xəbərin Azərbaycan dilində mövcud olmayan iki növü mövcuddur: *compound verbal modal predicate (mürəkkəb feli modal xəbər)*, *compound verbal aspect predicate (mürəkkəb feli tərz xəbər)*.

Tamamlıq. Tamamlıq cümlənin ikinci dərəcəli üzvü olub, hərəkət və əlamətin obvektini bildirir. İsmi adlıq və viyolik halından başqa, qalan hallarda əsva, obvekt bildirən sözlər və birləşmələr *tamamlıq* vəzifəsində işləyir. Tamamlıq kimə? nəyə? kimi? nəyi? nə? kimdə? nədə? kimdən? nədən? suallarına cavab verir. Məsələn: Xəyal əlcəyi (nəyi?) mənə (kimə?) verdi.

İsin, hərəkətin, əlamətin obvektini bildirən bəzi qosmalı sözlər və birləşmələr də cümlədə tamamlıq olur. Məsələn: O, firca ilə (nə ilə?) səkil cəkdi. Tamamlıq da mübtədə kimi isim, əvəzlilik və məsdərlərlə daha çox ifadə olunur. Məsələn: Məhəmməd Eldarı səslədi. Onu telefona çağırıldı.

Sifət, say, isarə əvəzlilikləri, zərf və feli sifətlər cümlədə isimləşərək tamamlıq vəzifəsində işləyə bilər. Məsələn: Mənim rəfiqəm qırmızını çox sevdi. Bunları Adilin atası yollayıb.

Nitq hissələri ilə ifadə olunan tamamlıqlar quruluşca sadə olur. Tamamlıq ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələri, feli sifət və məstər tərkibləri ilə ifadə olunur. Məsələn: Bir dağ havasını sevirdim, bir də kövşərin ətrini, çölün ətrini! Bu cür tamamlıqlar quruluşca mürəkkəb olur. Hər iki dildə tamamlıqlar *vasitəli* və *vasitəsiz* olurlar. İngilis dilində vasitəli tamamlıqlar sözünü ilə işləyə bildiyi halda, dilimizdə bu tendensiya mövcud deyildir. Eyni zamanda ingilis dilində tamamlığın *cognate* adlanan bir növü də mövcuddur ki, dilimizdə belə tamamlıq mövcud deyil. **Təyin.**

Təyin cümlənin ikinci dərəcəli üzvü olub, isimlə və isimləşmiş sözlərlə ifadə olunan üzvləri müxtəlif cəhətdən izah edir. Təyin necə? nə cür? hansı? neçə? nə qədər? neçənci? Suallarına cavab verir. Məsələn: Çalışqan (necə?) şagirdlə beş (neçə?) maraqlı kitab aldılar. Təyin əksərən sifət, say, feli sifət və isarə əvəzlilikləri ilə ifadə olunur. Məsələn: Bu meşə çox böyük idi. İsim və zərflərdə sifətləşdikdə təyin vəzifəsində işləyə bilər. Məsələn: Mühəndis Sultanov dəri paltosunu geydi. Yuxarı otaqlar xeyli sərin idi. Təyin ismi birləşmələr və feli sifət tərkibləri ilə də ifadə olunur. Məsələn: Polis rəisi Kərimov prokurora zəng vurdu. Cümlədə isimlə və isimləşmiş sözlərlə ifadə olunan bütün üzvlərin təyini ola bilər. Nitq hissələri ilə ifadə olunan təyinlər sadə, söz birləşmələri ilə ifadə olunanlar isə mürəkkəb təyin sayılır.

Zərflilik. Zərflilik cümlənin ikinci dərəcəli üzvü olub, hərəkətin icrasını və ya əlamətin meydana çıxmasını müxtəlif cəhətdən izah edir. Zərflilik əksərən zərflərlə – tərz-i-hərəkət, zaman, yer, miqdar zərfləri ilə ifadə olunur. Məsələn: Səkinə xala sakitcə çəkilib getdi. Zərflilik yer və zaman mənalı isimlər, feli bağlamalar, qoşmaların artırıldığı isim və məsdərlər, sual əvəzlilikləri və s. ifadə olunur. Məsələn: O, Azəri bazara göndərmişdi. Mürəkkəb zərfliliklər ismi və feli birləşmələrlə ifadə olunur. Məsələn: Boz dağın qoynunda bir dəniz vardır.

Təyin və zərfliliklər hər iki dildə eyni mahiyyətə malikdirlər. Azərbaycan dilində təyin aid olduğu sözdən əvvəl gəldiyi halda ingilis dilində həm əvvəl (prepositional attribute) həm də sonra (postpositional attribute) gələ bilər.

Cümlələrin tipologiyası. Cümlələrin tipoloji araşdırılması akademik İ.İ.Meşaninovun adı ilə bağlıdır. O dilləri cümlə strukturuna əsasən iki qrupa bölmüşdür: **a) nominativ quruluşa malik dillər, b) erqativ quruluşa malik dillər**. Dilçi bizə məlum olan bütün amorf, aqqlütinativ və flektiv dilləri birinci qrupa, Qafqaz dillərini isə ikinci qrupa aid etmişdir. Beləliklə Meşaninovun təsnifatına görə Azərbaycan və İngilis dilləri hər ikisi nominativ cümlə quruluşuna malik dillərdir.

J. Qrinberqin təsnifatına görə isə İngilis dili SPO (mübtədə+ xəbər+ tamamlıq), Azərbaycan dili isə SOP (mübtədə+tamamlıq+xəbər) quruluşlu dillərə aiddir. Yəni, Azərbaycan dilində xəbər cümlənin sonunda gəldiyi halda ingilis dilində isə cümlənin əvvəlində mübtədadan sonra işləyir.

İngilis və Azərbaycan dillərinin cümlə tipologiyasına ilk *fərq* özünü mübtədanın işlənmə xüsusiyyətlərində göstərir. İngilis dilində mübtədanın mövcudluğu şərtidir, hətta şəxssiz cümlələrin mübtədası belə *it* əvəzliyi ilə ifadə olunur. Bu ingilis dilinin moroloji xüsusiyyəti ilə əlaqədardır, çünki bu dildə fellərdə mövcud olan sıfır infleksiyaya buna

mane olur. Belə ki ingilis dilində fellərin hansı şəxsi və kəmiyyəti ifadə etdiyini bildirmək üçün heç bir infleksiya mövcud deyildir, ona görə də cümlənin mübtədası eyni zamanda felin şəxs və kəmiyyətini də ifadə edir və xəbərlə uzlaşmaya şərait yaradır. Azərbaycan dilində isə morfoloji quruluş nisbətən fərqlidir, dilimizdə hər bir xəbər şəxs və kəmiyyət bildirən affikslərə malik olur ki, bunun da nəticəsində cümlədə mübtədanın mövcudluğu zərurətə çevrilir. Məsələn,

*Sabah gedirəm, Sabah gedirsən, Sabah gedir, Sabah gedirlər, Sabah gedirik və s.
I 'll go tomorrow, You 'll go tomorrow, She 'll go tomorrow, They 'll go tomorrow* və s.

Dilimizdə şəxssiz cümlələr ümumiyyətlə mübtədaya malik olmur. Məsələn,

Soyuqdur. Saat 5-dir. Günortadır.

Digər bir əsaslı *fərq* müqayisə olunan dillərdə cümlə növlərindən asılı olaraq cümlələrdəki söz sırasında müşahidə olunur. Belə ki, İngilis dilində hər bir cümlə növü xüsusi söz sırasına malik olur ki, məhz bu söz sırası cümlənin ünsiyyətin məqsədinə görə növünü müəyyən edən əsas amil kimi çıxış edir. Azərbaycan dilində isə vəziyyət fərqlidir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Musayev "İngilis dilinin qrammatikası" (Bakı 1996)
2. Yunusov "Müqayisəli Tipologiya" (Bakı 2012)
3. Veysəlov "Tipologiya" (Bakı 2004)

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

Мамедова Рена Гамид кызы
О ТОПОНИМАХ В КАБУС-НАМЕ

Кабус-наме, прославленная также, как Насихат-намэ, Андарз-намэ и Панд-намэ написана в конце XI в. и является “первым известным прозаическим произведением на фарси.” (1) Автор Кабус-наме Унсур-ал-Меали Кейкавус ибн-Искендер ибн-Кабус ибн Вушмагир ибн-Зийар (1021-98) происходил из старинного гиланского рода, обосновавшегося в Табаристане, южном побережье Каспийского моря. “Он имел и свой дом, и прислугу, однако уверенности в будущем не было — отсюда постоянное беспокойство и тревога о судьбе сына Гиланшаха, подтолкнувшие Кей-Кавуса к написанию книги, о которой идет речь.” (3)

В 759/60 г. Табаристан был завоеван арабскими войсками, в середине IX в. здесь утвердились изгнанные из центра халифата представители дома Али. Арабское завоевание и распространение ислама вызвало перерыв в развитии персидской письменности. После арабского завоевания литература в Иране долгое время развивалась на арабском языке, игравшем в мусульманских странах роль такого же международного языка, как латинский язык в странах Западной Европы.

Литературный язык «дари» (придворный), иначе «фарси» или новоперсидский сложился в IX в. На новоперсидском языке писали в Иране, Средней Азии, в Азербайджане и в сельджукской Малой Азии, а также в мусульманских государствах Индии.

По указанию автора книги, он приступил к написанию Кабус-наме в 475/1082-3 г., в возрасте шестидесяти трех лет в назидание сыну Гиланшаху. Это произведение, состоящее из 44 глав, повествует о том, как подобает вести себя в разных жизненных ситуациях, и является неким практическим руководством отца для сына о познании пути всевышнего бога, о почитании отца и матери, о смирении и умножении знания, о науке о звездах и геометрии, о любовных делах и обычаях их, а также о сне, отдыхе, охоте, женитьбе, воспитании детей, выборе друзей, о том, как воевать, какую выбрать профессию, как вести себя при дворе султана, при общении с домочадцами, слугами, при составлении торговых сделок, при покупке рабов, в путешествии, при посещении бани, при музицировании и сочинении стихов и так далее. Все содержание произведения пронизано практицизмом, гибкостью и изворотливостью.

“Иначе и не мог писать человек, судьба которого сложилась таким образом. Кей-Кавус не хочет сдаваться, он ищет путей тем или иным способом хотя бы сохранить существование, пусть в иной роли, чем он привык играть в жизни. Картина феодального быта, даваемая книгой, необычайно полна и разнообразна. Нас посвящают в такие детали быта, которые мы тщетно искали бы у историков. Ценные свойства книги усугубляются необычайно приятным тоном речи ее автора. Мягкость, юмор и несомненная нежность к сыну придают книге интимный тон, производящий впечатление личной беседы с автором.” (7)

Кабус-наме, занимая особое место в персидской литературе со времени написания, неоднократно становилась для выдающихся персидских и зарубежных литераторов объектом заимствований темы, содержания и стиля. К примеру, как пишет Джахангир Фекри Эршад в своей статье “Влияние Кабус-наме в поэзии Гете”: эта книга “сильно привлекла внимание великого немецкого литератора Гете и он в своих стихах неоднократно прямо или косвенно использовал сюжеты этой книги”. (8)

Любое глубокое и всестороннее исследование литературного произведения, несомненно, предполагает изучение его словарного состава, в частности, использованных автором собственных имён (поэтонимов). Имена собственные играют важную роль в воспроизведении реальной картины определенной социальной среды и эпохи передаваемой автором в произведении. В свою очередь, топонимы, являющиеся именами собственными, как известно, обозначают названия географических объектов.

В этой статье мы собрали и привели примеры топонимов использованных в произведении, основные из которых следующие:

و ملک گیلان از یشان بجان تو یادگار بماند. (5)

Царство **Гиланское** осталось дедам твоим на память о нём. (7, с.46)
شنیدم که درویشی و توانگری وقتی قصد خلاء خدای کردند و گویند که آن توانگر رئیس بخارا بود. (21)

Слышал я, что однажды правитель **Бухары** задумал посетить дом Божий. (7, с.58)
چون نزدیک عرفات رسیدند درویشی همی آمد، برهنه پای و آبله کرده و تشنه و گرسنه. (21)

Когда доехал он до **Арафата**, попался ему на встречу нищий дервиш, босоногий, терзаемый жаждой и голодом. (7, с.58)

ویرا بر در بغداد پنج دیه داد. (32)

Мутеваккиль дал ему в **Багдаде** имение в пять деревень. (7, с.68)
بروزگار خسرو اندر وقت وزارت بزرجمهر رسولی آمد از روم. (38)

Во времена Хосрова при везире Бузурджмихре хакиме приехал посол из **Рума**. (7, с.73)
بدانکه من بروزگار امیر ابو السوار آن سل که از حج اسلام باز آمدم بغزا رقم بگنج، که غزای هندوستان خود بسیار کرده بودم خواستم که غزای روم نیز کرده شود. (41)

Знай, сын мой, что я во время эмира Бу-с-Суvara в тот год, когда вернулся из хаджда, пошел на священную войну в **Гянджу**. Ибо я много ходил на священную войну в **Индию** и хотел, чтобы осуществилась и священная война в **Руме**. (7, с.76)

تاروزی از ولایت ماسخن همی رفت و از حل ناحیت **گرگان** از من همی پرسید من گفتم: بروستای
گرگان اندر کوه دهیست. (42)

Как-то раз зашла речь о нашей области, и говорили о диковинах разных стран. Я сказал: «В рустаке **Гурган** есть деревня у подножия горы. (7, с.77)

شنیدم که بروزگار صاحب پیروی بود **بزنگان**، فقیه و محتشم، و از اصحاب شافعی مطلبی بود رحمة الله
علیه. (48)

Слышал я, что во времена Сахиба был один старик в **Зенгане**, законовед и уважаемый человек из сподвижников [имама] Шафии, да помилует его Аллах. (7, с.81)
در وقت بر نشست و بشهر ری رفت. (48)

Тотчас поднялся он, отправился в город **Рей**. (7, с.81)

چنین شنیدم که پسر مقله، نصر بن منصور تمیمی را عمل **بصره** داد. (73)

Так слышал я, что Ибн-Мукла поручил Наср ибн-Мансуру Тамими управление **Басрой**. (7, с.101)

چنانکه **بقرنی** در شنودم که ده غلام بود در خزانهء سلطان مسعود، جامه داران خاص او بودند. (84)

Слышал я, что в **Газне** было десять гулямов на службе у султана Масуда и все они были личными его одеждохранителями. (7, с.111)

پس اگر نخجیر باز کنی پادشاهان از دو گونه کنند: ملوک **خوراسان** بدست خود بزر نپراندند و ملوک **عراق**
را رسمیهست که بدست خود پراندند و هر دو گونه رواست. (95)

Когда охотишься с соколом, то цари поступают двояко: цари **Хорасана** не пускают сокола с руки, у царей же **Ирака** обычай такой, что пускают они его собственной рукой. И то и другое можно. (7, с.119)

چون ویرا بگرفتند، بند کردند و در مهدی نشاندند و بر وی موکلان کردند و بقلعه **چناشک** فرستادند.

(100)

Схватили его, связали, положили в носилки, приставили к нему верных людей и отправили в замок **Джанашк**. (7, с.124)

و دو ملاح جلد را از **آبسکون** بیاوردند و مرا بدیشان سپرد تا مرا شنو بیاموختند. (133)

И привез он из **Абисгуна** искусных моряков и поручил меня им, чтобы они научили меня плавать. (7, с.152)

تا اتفاق افتاد که آن سال که بحج همی رفتم از راه **شام** بر در **موصل**، ما را قطع افتاد و قافله بزرند.

(133)

Случайно в тот год, когда поехал я в хаддж, (из **Шама**) у ворот **Мосула** напали на нас [разбойники]. Караван ограбили. (7, с.152)

غرض آنست که اندر دجله پیش از آنکه **بعجره** رسند جای مخوفست. (134)

А говорю я это всё за тем, что на Тигре, не доезжая **Абкары**, есть опасные места. (7, с.152)

چنانکه گشتاسپ چون از مستقر خویش بیفتاد، و آن قصه درازست، اما مقصود اینست که وی بروم افتاد،
در **قسطنطنیه** رفت، با وی هیچ چیز نبود از دنیاوی. (135)

Знай, что когда Гуштасп лишился своего трона (а это рассказ длинный, но суть вся в том, что попал он в **Рум**), поехал он в **Константинию**, а ничего у него с собой не было из мирских богатств. (7, с.153)

در خانه نشسته بود، با کنیزکان خلوت همی کرد و مادرش پری و **اصفهان** و **قهستان** سی و اند سل
پادشاهی همی راند. (146)

Он сидел дома да уединялся с рабынями, а мать его в **Рее**, **Исфахане** и **Кухистане** правила тридцать с чем-то лет. (7, с.163)

چون **بدامغان** رسید فرمان یافت. (148)

Когда приехал в **Дамган**, преставился. (7, с.165)

چنانکه **بطبرستان** قاضی القضاة ابو العباس رویانی بود. (162)

Был человек в **Табаристане**, звали его кази-алкузат Абу-л-Аббас Руйани. (7, с.176)

کسی را که هرگز کاردی بر میان نه بسته باشد مگوی که تو بشمشیر شیر افگنی و بنیزه کوه **بیستون**
برداری. (191)

О том, кто и ножа никогда не засовывал за пояс, не говори, что меч твой поражает льва, а гневом ты пронзаешь гору **Бисугун**. (7, с.201)

چنانکه امیر فضلون بوالسوار، ابو البشر را با سفهساری **بردع** همی فرستاد. وی گفت: تاز مستان در
نیاید نه روم. (200)

Когда сын Фазлуна послал хаджиба Абу-с-Суvara Абу-л-Юосра сипахсаларом в **Бердаа**, Абу-л-Юоср сказал: «Пока не наступит зима, не поеду». (7, с.209)

چنانکه شنیدم ای پسر که جد [تو] سلطان محمود رحمه الله بخلیفهء بغداد، القادر بالله، نامه فرستاد و گفت
که: باید که **ماورا[ء]النهر** بمن بخشی و مرا منشور دهی. (208)

Так я слышал, что дед твой, султан Махмуд, да помилует его Аллах, написал письмо к багдадскому халифу и сказал: «Ты должен подарить мне **Мавераннахр** и дать мне на него маншур. (7, с.216)

و نیز همچنین شنیدم که بروزگار سامانیان بو علی سیمجور که **بنیشاپور** بود گفتی که من اسفهلار و
امیر خوراسانم. (210)

И слышал я также, что во времена Саманидов был в **Нишапуре** эмир Бу-Али Симджур. Он говорил: «Я повинуюсь эмиру и полководцу хорасанскому».(7, с.217)
و عبد الجبار خوجائی خطیب خوجان بود.(210)

И был некий Абдалджаббар Худжани, который был хатибом в **Худжана**. (7, с.218)
صاحب گفت که: از کاشغر منهی من نبشته بود که: خاقان با فلان سپاه سلار سخنی گفت، نتوانستم دانستن که چه گفت؟ (219)

Ответил: «Мой доносчик писал из **Кашгара**, что хакан совещался с таким-то сипахсаларом, а я не мог узнать, что он ему сказал».(7, с.226)
چرا باید که بکاشغر خاقان ترکستان سخنی گوید که ما اینجا ندانیم؟ (220)

Зачем же это нужно, чтобы хакан **Туркестана** что-то сказал, а мы этого здесь не знали?(7, с.226)
چنانکه شنوم که ابو الفضل بلعی، سهل خجندی را صاحب دیوانی سمرقند داد.(221)

Так слышал я, что Абу-л-Фазль Балами дал Сахлю Худжанди должность сахибдивана **Самарканда**. (7, с.226)
نگر تا از ان سپهسالاران نباشی که عسجدی گوید اندر فتح خوارزم محمود را.(224)

Смотри, не будь таким сипехсаларом, о которых говорит Асджади, [описывая] завоевание **Хорезма** султаном Махмудом.(7, с.230)
شنیدم ای پسر که بروزگار جد تو سلطان محمود رحمه الله عاملی بود ویرا ابو الفرج هستی گفتندی عامل نسا و بلورد.(230)

О сын, слышал я, что в дни деда твоего, султана Махмуда, был у него амил, звали его Абу-л-Фатх Бусти. Ему дали в управление **Неса**. (7, с.235)
تا روزی از رباط فراوه زنی مظلومه آمد و از عامل بنالید.(232)

Пока как-то раз не приехала из рабата **Фаравэ** обиженная женщина и не пожаловалась на амиля того вилайета.(7, с.236)
مردی از در اندر آمد و سلام کرد و گفت: من رسولم از نزدیک عیاران مرو.(247)

Вошел какой-то человек, сказал селам и молвил: «Я гонец от аййаров **Мерва**».(7, с.248)

На основе собранного нами материала можно сделать вывод, что, в основном, названия городов и местностей, приведенных в произведении не претерпели сильных изменений. Зачастую эти изменения носят характер некоего фонетического варианта современного названия. На некоторых остановимся подробнее, например: **Хорасан-Хорасан**, **Занган-Занган**, **Чнашк-Чнашк**, **Екбра-Екбра**, **Екбра-Екбра**, **Екбра-Екбра**.

Следует подчеркнуть, что Кабус-наме неоднократно издаваясь в Иране, а также далеко за ее пределами, переводилась на такие языки как: азербайджанский, турецкий, татарский, русский, казахский, немецкий, английский, французский, арабский, японский и до настоящего времени не утрачивает своей актуальности.

Литература:

1. <http://www.vedu.ru/BigEncDic/25015>
2. Иванов М.С. История Ирана. МГУ, 1977, с. 488
3. Кляшторина В. Кабус-Наме — книга хороших советов. Наука и религия, 2000, № 1.
4. Крымский А.Е. История Персии, ее литературы и дервишеской теософии. Институт восточных языков. Москва, 1915, т. I № 4, с. (277-568)
5. Юсофи Голам-Хосейн. Избранное из Кабус-наме. Издательство Амир Кабир, Тегеран, 1385/2007, с. 443.
6. Юсофи Голам-Хосейн. Кабус-наме. Наука и культура. Тегеран, 1378/2000, с. 609.
7. Бергельс Е.Э. Кабус-наме. Издательство восточной литературы, Москва, 1958, с. 296.
8. <http://www.noormags.org/view/Magazine/ViewPages.aspx?ArticleId=235915>
9. Рубинчик Ю.А. Персидско-русский словарь. Москва, 1983, с. 864.

Summary

This article shows detailed examples of toponyms used in Qabus-nameh and gives us general information about the writing. Qabus-nameh is written by Onsor-al-Ma'ali Keikavus ebn-e Eskandar ebn-e Qabus ebn-e Vushmagir ebn-e Ziyar in XI century. The literary work is the first example of prose which has been written in classic Persian language. It demonstrates author's role in formation of classical Persian prose, and the impact of his work on the development of both East and West literature. For example, the translation of Qabus-nameh on German attracted the attention of European writer Goethe, who used plots of Qabus-nameh in his own works. The article gives a account of the history of writing of this work, its publications and translations.

Резюме

Статья посвящена Кабус-наме, автором которой является Унсур-ал-Меали Кейкавус ибн-Искендер ибн-Кабус ибн Вушмагир ибн-Зийар. В ней затрагиваются вопросы истории ее написания, изданий и переводов. Отмечается роль автора в формировании классической персидской прозы, а также влияние на литературу запада. В статье приведены и рассмотрены примеры топонимов использованных в произведении.

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

Məmmədova Nailə Kamil qızı
AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ
AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİ

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dilinin normalarında əvvəlki əsrlərin ədəbi dilində görünməyən bir mürəkkəblilik, variantlılıq və bəzən qeyri-sabitliklə təzahür edir. Lakin həmin mürəkkəblilik, variantlılıq və qeyri-sabitlik öz-özlüyündə tamamilə sabit "mövqe"lərin bir araya gəlmək və birləşmək meyilinin nəticəsidir. Həmçinin artıq həmin dövrdən ədəbi dil normasının tətbiqinə nəzarət olunur.

İlk növbədə normaların keyfiyyətinə, iki əsas meyil təsir göstərir: 1) xalq dilinə maksimum təmas, yaxınlaşma; 2) əcnəbi, qeyri-millə vahidlərdən maksimum təmizlənmə (14, s.34). Əsrin əvvəllərində özünü göstərən bu iki meyil normalardakı funksional variantlılığı, xüsusilə müxtəlif mətbuat orqanlarında təzahür edən dil-üslub əlvanlığını inkar etmir. Həmin əlvanlıq ancaq dil stixiyasının nəticəsi sayıla bilməz. Çünki kifayət qədər ciddi şəkildə "şüurlu nəzarət" altında meydana çıxır, bu və ya digər sabit "mövqe"yi əks etdirir.

Müşahidələr göstərir ki, variantlılıq həm fonetik, həm leksik, həm də müəyyən dərəcədə qrammatik normalarda ortaya çıxır. Bu mənada AXC dövründə aparılan dil quruculuğu prosesində dövrün ədəbi dil norması özünəməxsusluğu ilə seçilir.

Azərbaycan ədəbi dilinin zəngin tarixi, Nəsimi, Füzuli, Mirzə Fətəli Axundov, Nəcəf bəy Vəzirov, Həsən bəy Zərdabi tərəfindən işlənib cilalanmış dolğun lüğəti, kamil qrammatikası ilə dövlət dilinin hər bir ehtiyacını ödəməyə hazır idi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti məhz həmin dillə öz varlığını elan elədi. Füzulinin dili özünü dövlət dili elan etməkdən əvvəl milli dövlətinin qurulduğunu, Şərqdə günəş kimi doğulduğunu bəyan etdi.

Müstəqillik aktının dili ciddi bir düşüncənin məhsuludur. Bu dövlətin tərkibində Firidun bəy Köçərli, Sultan Məcud Qənizadə, Həmid bəy Şaxtaxtılı kimi mükəmməl dil savadı olanlarla yanaşı, hüquq təhsilli insanlar da (F.Xoyski, N.Yusifbəyov, Ə.Topçubaşov, N.Nərimanbəyov, X.Xasməmmədov, C.Hacınski və b.) vardı. Sənədin dili təkcə lüğəti, qrammatikası, orfoqrafiyası ilə mükəmməl deyil, həm də fikrin, hüquqi anlayışların ifadəsindəki sərrastlığı ilə seçilir. Azərbaycan türkcəsində belə sənəd hazırlanması ilk hadisə olmaqla, yəqin ki, onun dili Azərbaycanın 26 görkəmli ziyalısının (aktı imzalayan dövlət üzvlərinin) xeyli düşünüb-daşınması hesabına belə mükəmməl alınmışdır.

AXC-nin 23 aylıq fəaliyyəti dövründə dövlət dilinin rəsmi üslubu həm yazılı, həm də şifahi şəkillərdə işlənir. Üslubun şifahi qolu AXC-nin parlament iclaslarının stenoqramında əks olunmuşdur. Rəsmi qəbul olunmuş qaydaya əsasən natiqlər çıxışlarında yazdıqlarını oxumamalıydı. Hətta iclasların birində çıxışçıların biri yazını üzündən oxumağa başladığıda onu tribunadan salırlar. Yəni stenoqram təmiz şifahi nitqdır. Şifahi nitqin əlamətləri aydın görünür. Belə cümlələr: «Vəziyyətin nə halda olmasını, aşkardır ki, siz məndən yaxşı bilirsiniz». Yazılı nitqdə belə olmalı idi: Aşkardır ki...; «Mən istədim söyləyim ki...». Yazıda olmalı idi: «Söyləmək istədim ki...»; «...bundan belə parlamentə gələn...» Yazıda olacaqdı: ...bundan sonra...; ...Okuyalım, bakınız...» Yaxud belə tələffüzlər var: qüvvətli (qüvvətli yox), otçet (hesabat yox), protesto etmək (etiraz yox), günü, gördü, üçün, doğru (yazıda getməli idi: günü, gördü, için, doğru...) və s. (10, s.246).

AXC dövrünün dil normasında Türkiyə türkcəsi elementləri xüsusilə fəallaşır. Parlamentdə, demək olar ki, natiqlərin dilində Türkiyə türkcəsinə məxsus bu əvəzlilik, ədat və zərflər işlənirdi: *şu, işbu, iştə, həp, həpimiz, kəndi, əvət, şimdiki, şimdilik, kaç, yarın, nerdə*. Bir çox sözlərin deyilişində Türkiyə türkcəsi tələffüzü əsas yer tutur: *böylə, mayıs, anarşi, protesto, yigirmi, kibi*. Bəzən bu dilə aid isim, sifət və feillər də tez-tez işlənir: *köy, sıcaq, bulunmaq, yapmaq, əfəndi*. Morfoloji əlamətlərdən təsirlik halda *-y; formayı, məsələyi*; indiki zaman şəkilçisi: *alıyor, çalışıyor*, əmr formasının birinci şəxsin tək və cəmində: *gələyim, bakalım, deyəlim*; feilin birinci şəxs cəmində *-z* ünsürünün işlənməsi: *bilməriz, deməliyiz, gəliyörüz*; feilin bacarıq şəklində: *deyəməyəcəyiz, anlayamam, qorxudamaz*.

Parlamentin iclaslarındakı çıxışlar təkcə dövlət dilimizin mükəmməlliyi deyil, həm də yüksək mədəniyyət göstəricisidir. Bu nitqlərin forma və məzmununda Azərbaycan hökumətinin ictimai-siyasi həyatı, mədəniyyəti, bəşəri dəyərləri, bütün keyfiyyəti ilə Azərbaycan diplomatiyasının səviyyəsi, qərəzsizliyi əks olunur.

Bu ünsiyyət dilində insanların bir-birinə müraciətində yüksək mədəniyyət, zərif bir nəzakət var. Sədr natiqlərə «buyurunuz», «oturunuz» deyərək müraciət edir. Natiqlər söz istərkən eyni nəzakətlə davranırlar: «Əhməd bəy (yerindən) – Rica edərdim, bir kaç söz müsaidə buyurasınız. Sədr (Parlament sədrinin 1-ci müavini Həsən bəy Ağayev) – Buyurunuz, buyurunuz».

Natiqlər bu xitablarla müraciət edirlər: Əfəndilər; Möhtərəm əfəndilər; Möhtərəm məbuslar; Möhtərəm parlament əzaları; Möhtərəm zəvat/zatlar; Camaat; Həzərat; Möhtərəm məclis əzaları. Haradasa bir «cənab», «mister» deməklə kifayətlənə bilirlər.

Nitqlərin və rəsmi sənədlərin leksik, qrammatik və orfoqrafik faktları dil normasının tarixi qavranmasına istiqamət verir. Nitqlər stenoqrama salınıb: yəni ağızdan çıxan şəkildə yazıya köçürülmüşdür. Natiqlərin dilindəki *şu, şimdiki, əvət, kəndi sözləri, alıyor, alıyoruz* morfoloqiyası, *kibi, böylə, anarşi* orfoepiyası işlənirsə, deməli, başqa tarixi faktlar olsaydı, onlar da qeydə alınardı. Yazılı dildə *Bakü, Nuri, kibi, doğru, gördü* orfoqrafiyası yazıda əks olunursa, tarixi *gəlib, alub* imlası yoxdursa, demək ki, bunlar tarixi fonetika deyil. AXC-nin rəsmi mətbuat orqanı olan «Azərbaycan» qəzeti dövlət dilinin aynası idi. Burada həm rəsmi sənəd dili, hökumətin əmr və qərarları ictimaiyyətə çatdırılır, həm siyasi, iqtisadi, mədəni və digər məzmunlu elan və reklamlar əks olunur, həm də bədii, ədəbi-tənqidi yazılar və ən çox

publisist üslubun materialları çap olunur. Bütün bu dil nümunələri dövlət dilinin ictimai dəyərini nümayiş etdirir və onu təbliğ etməklə yanaşı, eyni zamanda geniş mənada ədəbi dilin inkişafına bir fəal yardımçı olur və ədəbi dilin normasını möhkəmləndirir.

Düzdür, rəsmi üslubun əsas mahiyyətində şablonlar - qəliblər olduğu üçün burada üslub əlvanlığı axtarmağa ehtiyac duyulmur. Ancaq publisist üslub öz dilinin canlılığı, təntənəsi ilə, yeri gəldikcə siyasi təşbehləri, obrazlılığı ilə zənginliyini nümayiş etdirir. «Azərbaycan»ın publisist üslubu ədəbi dilin həm leksik zənginliyini, qrammatik mükəmməlliyini, həm də leksik-qrammatik normasını göstərir. Bu, səhifənin başı həm şüar, həm reklamdır: «Yaşasın təyini-müqəddərat hüququ!».

Dilimizin dövlət dili kimi fəaliyyət göstərməsi yeni siyasi-tarixi hadisə idi. Dövlət sənədlərində, hökumətin əmr və qərarlarında, rəsmi dövlət qəzetinin publisistikasında, siyasi xadimlərin parlamentdəki çıxışlarında işlənən dil ədəbi dilimizin tarixi üçün ilk sınaq faktı idi. Bu ilk sınaqda Azərbaycan dili dövlət dili kimi özünü tamam doğrultdu. Bu, dilimizin tarixi mükəmməlliyindən irəli gəlirdi. Dilimizin tarixi mükəmməlliyi bədii üslubumuzun fəaliyyəti, dolğunluğu, semantik zənginliyi ilə bağlıdır. Bədii üslubun AXC dövründə də üslublar sistemində xüsusi yeri var. Bədii üslub ən kütləvi üslub olmaqla, xalq dili ilə bilavasitə, bütün üslublardan daha çox bağlı olduğu üçün dövlət dilinə ən etibarlı dayaq idi. Bədii üslub dövlət dilini zənginləşdirir, onu qoruyurdu. Əlbəttə, bu qısa bir dövr idi və belə bir zaman kəsiyi üslubun qol-qanad açması üçün kifayət deyil. Ancaq bədii üslub yeni siyasi atmosferlə qidalanırdı (18, s. 455).

AXC dövrü ədəbiyyatının ömrü nəsrə çatmadı. Ancaq şeirdə öz işini başladı. Bu iş, birinci növbədə, doğma türk şeir vəzninə - heca vəzninə təkan verdi. Şübhəsiz, cümhuriyyətin milli dövlətçilik məzmununu ictimai yaşayışın bütün sahələri kimi, Azərbaycan şeirinin milliləşməsinə də təsir göstərdi. Bu milliləşmə M.P.Vaqifdən, S.Ə.Nəbatidən, Qasım bəy Zakirdən sonra yazılı poeziyada fasilə vermiş heca vəzninin yazılı ədəbiyyat faktı kimi fəaliyyətə başlamasında özünü göstərdi. Bu vəzn xalq dilində işlənməyən ərəb, fars sözlərinin ədəbi-yazılı dil axınının qarşısını aldı. Bədii dildə leksika və qrammatikanın xəlqiləşməsinin genişlənməsində heca vəznə əhəmiyyətli rol oynadı.

Şeir dili cəmiyyətdə tam şəkildə anlaşmaya vərdiş yaratdı və bu vərdiş nəsr və dramaturgiya dili ilə birləşərək genişlənilib ümumi ədəbi dil mənzərəsinin müəyyənəlməsinə güclü təkan verdi. Bu heca dilinin öz leksikası, söz birləşmələri və təşbehləri ilə ərəz dilindən fərqlənməsi göz qabağındadır: *Türküstan yelləri öpüb alınını Söylüyor dərdini sana, bayraqım! Üç rəngin əksini Quzğun dənizdən rəngində bir yarpağın Ortasında bir hilal! Ey al bayraq, sənin rəngin Söylə, neyçin böylə al?; Ey Bakı, sən qorqma, gəldik, gələli Səninçün atıldıq daim irəli!* (Əhməd Cavad).

İlk növbədə, burada və bu misalların alındığı bütün şeirlərin dilində xalq dilində işlənməyən cəmiyyətin anlamadığı, bir kəlmə də olsun, söz yoxdur. Hamısı təzə ifadələrdir və maraqlıdır ki, millətin, istiqlalın nişanı kimi bütün şeirlərdə bayrağın təənnümü önə çəkilir – bayraq nazlı gözələ bənzədilir; bu torpağın hökmdarı, xaqanı bu bayraqdır, bu bayraq şeirdir, söz kimi, himn kimi ürəklərə axır, bu bayraq şəhidlərin qanıdır.

Dövrün orfoqrafiyasında başqa üslublarda olduğu kimi Türkiyə türkcəsinin fonetikasi əsas tutulur: bən, kibi, hayır, qalq (qalx), aşq, yıldız, solğun yüzli... Fe‘lin zaman və şəxs şəkildələrində həmin türkcəyə geniş yer verilir: söylüyor, qorqmıyoz, verməyiz, anlatayım, qıyamam...

Leksikada geniş planda olmasa da, bir qrup söz bütün şairlərdə (hətta bütün üslublarda) işləkdir: şu, işbu, şimdi, yavru, umuz, altın, bəkləmək, kəndi, yaldız, nerdə, er-gec (bizdə: gec-tez), yapmaq, bulmaq, əvət...

Sintaktik baxımdan Azərbaycan dilindəki çıxışlıq halda idarə yerində yönük işlənir: ona küsmək (ondan küsmək). Ancaq bütün bu kənarçıxmalar yazılı dilin anlaşma imkanlarına təsir göstərə bilmir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev N. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, 2014
2. Abbasova S. Seyidova S. Məmmədova N. Cavadov Ə. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı, 2016
3. Ağamalıyeva, N. İlk Azərbaycan parlamenti // Azərbaycan. - 1991. - №5, s. 9-13
4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. /Bakı şəhəri, 16 may 2017-ci il/ - <https://president.az/articles/23701>
5. Azərbaycan Cümhuriyyəti (1918-1920). Bakı: Elm, 1998, 336 s.
6. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. İki cildə: I cild. Bakı: Lider, 2004, 440 s.
7. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 82-ci ildönümünə həsr olunmuş Respublika elmi konfransının materialları /Red. hey. Mustafazadə T.T., Qafarov T. B., və b.- Bakı: Elm, 2000, 130 s.
8. Cəfərov N. Milli parlamentin milli dil təəssübkeşliyi. /31.07.2017/ - https://525.az/site/index.php?name=xəber&news_id=83925#gsc.tab=0
9. Cəfərov N. Azərbaycan türkcəsinin milliləşməsi tarixi. Bakı: Az.Dövlət Kitab Palatası, 1995, 208 s.
10. İbrahimov E. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və dil məsələləri. Bakı, 2018
11. İsgəndərov A. Heydər Əliyev və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti / <http://www.Xalqgazeti.com/az/news/politics/85132>

Açar sözlər: AXC, dövlət dili, ədəbi dil, normalar, dilxarici amillər, xalq dili, əsnəbi elementlər.

Ключевые слова: АДР, государственный язык, литературный язык, нормы, внешние языковые

Keywords: the ADR, a state language, a literary language, norms, external linguistic factors, folklore, foreign elements.

Азербайджанский литературный язык в период азербайджанской демократической республики

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается общая картина азербайджанского литературного языка в начале XX века. Здесь обсуждаются динамика развития азербайджанского литературного языка в период АДР, а также изменения в его фонетических, лексических и грамматических нормах. В то же время в статье также интерпретируются такие вопросы, как общее положение стилей литературного языка и их влияние на общее развитие

литературного языка того времени. Отмечается, что в языковой норме периода АДР наблюдается повышенная активность элементов турецкого языка.

The azerbaijani literary language in the Azerbaijan democratic republic period

SUMMARY

In the article is considered the overall picture of the Azerbaijani literary language in the 20th century beginning. Here are discussed changes in its phonetic, lexical and grammatical norms, and dynamics of development of the Azerbaijani literary language in the ADR. At the same time in the article are interpretations to such questions, as general provisions of styles of a literary language and their influence on the general development of a literary language.

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

Sultan Seyidova, Ayəkin Mirzəyeva
NEOLOGİZMLƏRİN LİNGVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Neologizmlər ictimai həyatın, elmin, texnikanın, mədəniyyətin, siyasətin və iqtisadiyyatın inkişafı ilə bağlı olaraq yaranır, 5-10 il ərzində dilin lüğət tərkibində yeni söz olaraq qalır. Hamı tərəfindən başa düşüldükdən sonra, öz yeniliyini itirir. Məsələn: *kosmos, lazer şüaları, yarımkeçiricilər, linqafon kabinet, evristik mü sahibə, kosmonavt, saksafon, neytron bombası* və s. kimi dil nümunələri vaxtilə neologizm olsa da, hazırda əksəriyyət tərəfindən başa düşülür, işləklik dərəcəsi genişdir.

Sözə tarixi kateqoriya kimi yanaşanlar haqlıdırlar. Ona görə ki, söz də yaranır, yaşayır, getdikcə dildə sabitləşir, bəzən köhnəlir, bəzən isə dildən tamamilə çıxır. Bu mənada müəyyən dövrdə neologizm hesab olunan söz başqa bir dövrdə öz yeniliyini itirir. Belə ki, əşya, hadisə, anlayış yeni olanda onu adlandıran söz də yeni olur. Əşya, hadisə, anlayış öz yeniliyini itirdikdə onu adlandıran söz də yeniliyini itirir. Məsələn: sovet dövründə dilimizin lüğət tərkibinə *traktor, kombayn, kolxoz, sovxoz, komsomol, pioner, kommuna, staxanovçu, raykom, kommunist, sovet, zərbəçi* və s. sözlər daxil olmuşdur. Artıq bu sözlər neologizm kimi qəbul olunmur. Onlar neologizm mahiyyətini itirmiş, köhnəlmişdir və tarixizmlər cərgəsinə daxil olmuşdur.

Dildə təzəcə yaranan, yaxud da dilə yenicə daxil olan sözlərə neologizm deyilir. Neologizm hadisəsi arxaizmin tam əksini təşkil edir.

Dilin lüğət tərkibinə müxtəlif dövrlərdən başlayaraq daxil olan yeni sözlər həmişə neologizm olaraq qalmır. Bunlar zaman keçdikcə işlənmə məqamından, nə vaxt meydana çıxmasından, anlaşılma dərəcəsindən asılı olaraq get-gedə dəyişilir. Buna görə də yeni söz, təzə söz anlayışları nisbi və şərti götürülərək dövrlərlə əlaqədar olan hadisə kimi başa düşülür (13, s. 248). Dilin lüğət tərkibinin passiv hissəsinə keçən bu və ya başqa bir söz təşəkkül tapdığı dövr üçün neologizm kateqoriyasından çıxıb, lüğət tərkibinin fəal hissəsinə keçərək işlək sözə çevrilir. Məsələn, XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq *pioner, mağaza, muzey, vaqon, telefon, kino, avtomobil, aqronom, mexanik, texnik, ton, rayon zərbəçi* və s. kimi sözlər dilimiz üçün neologizm hesab edilirdi. Lakin hal-hazırda bunlar, demək olar ki, neologizm deyildir. Çünki bu sözlər dilimizin lüğət tərkibinin fəal hissəsinə keçmişdir, orada özünə müəyyən mövqə tutaraq, digər işlək sözlərdən fərqlənmir. Eyni zamanda bunlar danışıq prosesində ciddi üslubi rəngarəngliyə malik olan təzə söz kimi də təəsvür edilmişdir.

Bütün bu qeyd olunan xüsusiyyətlərə əsasən, demək olar ki, dildə yeni sözün neologizm hesab edilməsinin əsas meyarı onun daxil olduğu dövrdəki işlək sözlərdən fərqlənməsi, təzəlik əlamətini saxlaması, yenilik çalarlığını əks etdirən üslubi keyfiyyətini mühafizə etməsidir.

Müasir Azərbaycan dilində yenilik ruhunu mühafizə edən *kibernetika, kosmodrom* və s. kimi sözlər yuxarıda deyilən digər cəhətlərə görə də ümumişlək sözlərdən fərqləndiyi üçün hal-hazırda əsl neologizmlər hesab edilir.

Neologizmlər istehsalatın, elmin, mədəniyyətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq yaranmış anlayış, hadisə və keyfiyyətləri bildirmək üçün əmələ gəlir. Neologizmlərin yaranmasında elmin rolu xüsusilə böyükdür. Müxtəlif sahələrə aid zəngin neologizmlərin əmələ gəlməsi sosializm cəmiyyəti üçün daha çox xarakterik olan hadisə idi. Çünki sosializm əlamətdar hadisələr, böyük kəşflər dövrü idi. Orada yaranan hər bir yenilik, bütün ixtiralar isə söz vasitəsilə öz əksini tapırdı. Elə buna görə də sovet dövründə Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibinə müxtəlif sahələrə aid yüzlərlə neologizm daxil olmuşdur. Bu neologizmlər iki mərhələdə birincisi, dilimizin öz daxili imkanları əsasında (*azadlıq, yedillik, solçuluq, bərabərlik* və s.), ikincisi başqa dillərdən söz almaq əsasında (*sosializm, marşal, kapitan, direktor* və s.) yaranmışdır.

Neologizmlərin əmələgəlmə mənbələri müxtəlif olduğu kimi, əmələgəlmə səbəbləri və məqsədləri də müxtəlifdir. Bunlardan bəziləri yeni anlayış və hadisələri adlandırmaq üçün yaranır, bəziləri isə üslubi məqsəd üçün əmələ gəlir. Buna görə də neologizmlər iki yerə bölünür: *ümumi neologizmlər, fərdi-üslubi neologizmlər*.

Ümumi neologizmlər. Müəyyən tələbata müvafiq olaraq ümumxalq dilində meydana çıxan neologizmlərdir. Məsələn: *təyyarəçi, radio, televizor, opera, bayraqdar, demokratik, sensor, global, printer, kollokvium* və s.

Şair və yazıçıların, alim və mətbuat işçilərinin müəyyən məqsədlərlə əlaqədar yaratdıqları neologizmlər fərdi-üslubi neologizmlər adlanır. Bu qrup neologizmlər iki cür olur: Birincisi, *müstəqil* neologizmlər, ikincisi, *kontekst* neologizmlər. İkinci forma neologizmlər sırf bədii sənətkarlıqla bağlıdır.

Şair və yazıçıların üslubunun söz yaradıcılığı cəhəti ilə bağlı olaraq yaranan sözlərin bəziləri ümumi neologizm sırasına daxil olur, bəziləri isə belə bir əlmət və keyfiyyət kəsb edə bilmir. Məsələn:

Qərbi sarmuşdı dumanlar, sislər,

Acılar duydu içindən Azər.

Özləyib Şərqi həmə çıxdı yola,

Bəlkə bir düşgünə yardımçı ola. (H.Cavid)

Misaldakı *özləmək* şairin fərdi üslubu ilə bağlı sözdür. Ümumiləşdiyi üçün ədəbi dilin fəal tərkibinə keçməmişdir.

Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibində mövcud olan neologizmlər mənə və formalarına görə müxtəlif şəkildədir. Bunlar təxminən üç növə ayrılır:

Leksik-semantik neologizmlər. Dildə həm mənə, həm də forması yeni olan neologizmlər leksik-semantik neologizmlər adlanır: *artel, proletar, diktatura, feodolizm, kommunizm* və s.

Leksik neologizmlər. Ancaq formaca yeni olan neologizmlər leksik neologizmlər adlanır: *şura (hökuməti) – sovet, darulfinin – universitet* və s.

Semantik neologizmlər. Yalnız mənası yeni olan neologizmlər semantik neologizmlər adlanır: *müqəddəs, yoldaş* və s.

Bunlardan *müqəddəs* sözü keçmişdə dini anlayışla bağlı olaraq *toxunulmaz* mənasını ifadə edirdi, indi isə *hər şeydən üstün, əziz* mənasını ifadə edir. Həmçinin *yoldaş* sözü əvvəlcə *birgə səfərə çıxan, yol gedən* mənasını bildirirdisə, indi *həyat yoldaşı, həmfikir* mənalarında işlədilir. Azərbaycan dilində neologizmlərin birinci tipinə - leksik-semantik neologizmlərə aid sözlər daha çoxdur.

Dildə meydana çıxan neologizmlər bütün fəaliyyətləri boyu neologizm olaraq qala bilmədikləri üçün iki istiqamətdə dəyişilir:

Bunların bir qrupu dilin lüğət tərkibinin fəal hissəsinə keçərək ümumişlək xarakter alır. Müxtəlif dövrlərdə əmələ gəlmiş və yarandığı dövrlərdə neologizm kimi tanınan həmin sözlərin əksəriyyəti bu yolu keçmişdir;

Neologizmlərin digər qrupu az müddətdən sonra köhnəlir, arxaikləşir. Bunlardan bəziləri əvvəl dilin lüğət tərkibinin fəal hissəsinə keçir, sonradan köhnəlir. Bəziləri isə passiv lüğətdə olduğu zamandan arxaikləşir.

Neologizmlər əmələ gəlmə yollarına və mənbələrinə görə dilin daxili imkanları hesabına, başqa dillərdən söz almaq yolu ilə, yaxud fərdi üslubi şəkildə yarana bilər. Məhz bunları nəzərə alaraq neologizmləri belə qruplaşdırmaq olar:

1. Dilin daxili imkanı hesabına yaranan neologizmlər. Məsələn: azadlıq, yeddiillik, qaradaşlaşmaq, solçuluq, bərabərlik, nəfəslik, əyləç, yelqovar, çimərlik, tozsoran, sırdaş və s.

2. Başqa dillərdən söz almaqla yarananlar. Məsələn: biznes, menecer, marşal, kapitalizm, sosializm, direktor, neylon, kristalon, lafsan, jiqui, kafel və s.

3. Ümumi şəkildə yaranan neologizmlər. Bu cür neologizmlər müəyyən tələbatla bağlı olaraq ümumxalq dilində meydana çıxır, yaranır. Məsələn: respublika, orbit, ekstremist, balet və s.

4. Fərdi üslubi neologizmlər şairin, yazıçının, alimin yaradıcılığında yaranmış neologizmlərdir. C.Cabbarlı Aydın, Almaz, Solmaz, Oqtay, Dönməz və s. adlarını, R.Rza bizimləşən, çimərlik, əməldəş sözlərini, B.Vahabzadə işıqfor sözünü yaratmışdır.

Məlum oldu ki, dilimizin lüğət tərkibində yeni sözlərin işlənmə dairəsi fərqlidir. Bəzi neologizmlər dilin lüğət tərkibinə daxil olur, bir müddət işlənir və dilin lüğət fonduna daxil olur. Bəziləri isə dilin lüğət tərkibində qalır: ya geniş işlənmə dairəsinə malik olmur, ya da arxaikləşir. Məsələn, bu gün dilimizə daxil olan *feysbuk, android, vatsap, layn, imeyl, instaqram, skayp, slayd* kimi neologizmlər artıq kütlə tərəfindən işlədilir və dilimizin lüğət fondunda yer tutur. Ancaq bəzi sözlər isə belə deyil. Məsələn, *monopod* dilimizin lüğət tərkibinə daxil olsa da, geniş işləklilik qazanmamışdır. Ancaq bunun əvəzində Türkiyə türkcəsinindən keçmiş *selfi çubuğu* ifadəsi daha aktiv işlənməkdədir.

Hər bir natiq, nitq söyləyən, o cümlədən müəllimlər nitq prosesində nitqin pafoslu olması üçün neologizmlərdən istifadə etməyə can atır. Neologizmlərdən istifadə edərkən dilin leksik normasına ciddi riayət etməli, leksik normanın tələbləri gözlənilməlidir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev N. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, 2014
2. Babayev A. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı, 2015
3. Bəylərova A. Bədii dildə üslubi fiqurlar. Bakı: Nurlan, 2008
4. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili – Leksika. II hissə. Bakı: “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, 2007
5. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Bakı, 1962
6. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası (Ali məktəblər üçün dərslik). Bakı: “Maarif” nəşriyyatı, 1987, 308 s
7. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I hissə. Bakı: Nurlan, 2003

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ НЕОЛОГИЗМОВ РЕЗЮМЕ

В статье говорится об использовании неологизмов азербайджанского языка в соответствии с лексической нормой. Приводится информация о процессе создания и происхождении неологизмов в нашем языке, а также о масштабах их использования в литературном языке. Отмечается, что неологизмы используются во всех функциональных стилях литературного языка. Однако частота употребления и функция неологизмов в каждом стиле различны. Здесь указывается, что в отличие от других стилей, использующих готовые языковые единицы, стиль художественной литературы оказывает серьезное влияние на процесс словотворчества.

Ключевые слова: азербайджанский язык, неологизмы, лексическая норма, функциональные стили, внутриязыковые факторы, иностранные источники.

LINGUISTIC FEATURES OF NEOLOGISMS SUMMARY

The article deals with the using of neologisms in accordance with the Azerbaijani language's lexical norms. Here is given information about the creating process and an origin of neologisms and their wide using in the literary language. It is underlined that neologisms are used in all the functional styles of the literary language. Only frequency of use and function of neologisms in the every style are different. Moreover, it is specified that differently from other styles which using the finished linguistic unites, the art literary style is strong influence on the word-creation process.

Keywords: Azerbaijani language, neologisms, lexical norms, functional styles, intralinguistic factors, foreign sources.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

Zöhrə Paşa qızı Nəbiyeva
KÜTLƏVİ İNFORMASIYA VASİTƏLƏRİNİN DİLİNDƏ ALINMA SÖZLƏR VƏ ONLARIN
İŞLƏNMƏ DAİRƏSİ

Hər hansı bir dil məqsədsiz olaraq başqa dillərdən söz almır. Ona görə də bütün dillərdə müxtəlif mənşəli alınma sözlər var, onların hər biri dilin lüğət tərkibində müəyyən yer tutur. Lakin tarixən dilə ehtiyac olmadan külli-miqdarda elə leksik vahidlər daxil olur ki, bunlar da zaman keçdikcə dilin lüğət tərkibinə yaxşı təsir göstərmir. Bu baxımdan başqa dillərdən gələn alınma leksik vahidləri məqsədinə görə iki qrupa ayırmaq mümkündür: 1) məcburi alınan leksik vahidlər; 2) zəruri alınan leksik vahidlər.

Əcnəbi sözlərin növlərindən danışarkən məcburi yolla alınmaların mövcud olmasını bir çox elmi ədəbiyyatlarda görə bilərik. Məsələn, Prof. H.Həsənov haqlı olaraq məcburi şəkildə dilə gətirilən sözləri alınma hesab etmir, onları "gəlmə sözlər" adlandırır (5, s.120).

Məcburi alınmalar özləri də iki yerə ayrılır: 1) ən qədim dövrlərdə dilimizin lüğət tərkibinə keçmiş məcburi alınmalar; 2) müasir dövrdə dilimizin lüğət tərkibinə daxil olmuş məcburi alınmalar. Məcburi alınmaları mənimsəməyin iki yolu var: 1. Etimon dil hakim olub sözalan dilə təzyiq göstərmək yolu; 2. Sözalan dilin daşıyıcılarının etimon dilə yüksək marağı.

Vaxtilə rus dili vasitəsilə Azərbaycan dilinə elə sözlər keçmişdir ki, dilimizdə bu sözlərin qarşılığı olduğu halda, onlarla mübarizə apara bilmirik. *Zato, okazıvayetsa, neujeli, kak raz, uje, daje, moçno* və s. sözlərin Azərbaycan dilində uğurlu ekvivalenti olduğu halda, dil daşıyıcılarının leksikonunda geniş şəkildə işlənir. Bu proses özünü, əsasən, danışq üslubunda göstərsə də, bəzən publisistikaya da ayaq açır.

Mətbuatda *simpatiya, empatik* kimi Avropa mənşəli leksik vahidlərə vaxtaşırı rast gəlinir. Əgər dilin daxili imkanları hesabına yaratdığımız yeni sözlərlə ərəb-fars mənşəli sözləri sıxışdırırıqsa, dilimizin bütün yaruslarında mənimsənilmiş ərəb-fars mənşəli orfoepik cəhətdən tam mənimsənilməyən leksik vahidləri dildən kənarlaşdırmalıyıq. Dilimizdə ekvivalentləri olmasına rəğmən, KİV-də aşağıdakı rusizmlərdən və Avropa mənşəli söz və ifadələrdən istifadə olunur:

Rusizmlər: *qarçitsa-xardal, çaynik-qəhvədan, çernil-mürəkkəb, otkritka-açıqça, fortoçka-nəfəslik, xolodelnik-soyuducu, morojna-dondurma, morozilka-buzxana, ruçka-qələm, bint-sarğı, samolyot-təyyarə, slesar-çilingər, uje-artıq* və s.

Avropa mənşəli söz və ifadələr: *parixmaxer-bərbərxana, dublyonka-kürk, ventilyator-sərinkeş, Kaspian fish-Xəzər balıq, Kaspian shop-Xəzər dükanı, mini market-kiçik dükən, oteleye-dərzi, paket-zərf, plyaj-çimərlik, Ramstore - alış-veriş mərkəzi, rul-sükan* və s.

Azərbaycan dil mühitində Türkiyə türkcəsinə meyil tarixən mövcud olmuşdur. Bu təsirləri Tuncay, Cavid, Ərtöğrul, Turan, Tural, Türkan, kimi antroponimlərin mövcudluğunda da görmək olar ki, bu, əslində müsbət haldır. Sovetlər dönəmində və hətta ondan əvvəl Azərbaycanda kütləvi surətdə ruslaşma siyasəti getdiyi kimi, müstəqilliyin ilk onilliyində türkləşmə, daha dəqiq desək, türkiyələşmə prosesi başlandı. Bu, bir sıra sahələrlə yanaşı (məsələn, incəsənət), dilimizdə də öz təsirini göstərdi. Və nəticədə çox sayda türkiyəzlər yerli-yersiz dilimizə üz tutdu. Qeyd edək ki, XX əsrdə ayrı-ayrı vaxtlarda Azərbaycan dilindən ərəb-fars mənşəli sözlərin təmizlənməsi ilə bağlı özləşmə meyilləri olmuşdu. Türkiyələrin gəlişi bu məramı xidmət etsə də, sonradan heç ürəkəçən mənzərə yaratmadı. Məsələn, *giñcal, sorun və öyrənci* sözləri Türkiyə türkcəsinin dil faktı olduğu halda, Azərbaycan dilindən *aktual, problem və tələbə* sözlərini sıxışdırmaq üçün onlar yazılı mətbuatda geniş işlədilir. Bu sonuncu söz son illərdə Azərbaycan mətbuatının dilinə yol tapmışdır. *Tələbə* sözü ərəb mənşəli olsa da, cəmiyyət artıq bu sözə doğma dil faktı kimi baxır. *Öyrənci* sözü mətbuat səhifələrində nə qədər işlədilsə də, kütlə onu işlətməyəcək və nəticədə lüğət tərkibinə daxil olmayacaqdır. Yaxud *vertolyot* sözü illərlə dilimizdə işlənsə də, türkcənin təsiri ilə *helikopter* leksik vahidi işlənməyə başlayır: görəsən, mənşəcə alınma olan hər iki söz hansı məqsədlə qarşı-qarşıya qoyulur?

KİV-in dilində (xüsusən mətbuatda) məcburi alınmaların mənşəcə mənzərəsi belədir:

Rus mənşəli məcburi alınmalar: *aboy-divar kağızı, atopleniya-qızdırıcı sistem, boyevik-döyüşçü, çəşka-fincan, domaşnik-başmaq, fartuk-önlük, yaxalıq, döşlük, informasiya-məlumat, kasınka-yaylıq, kaşqyok-pulkisəsi, klyonka-müşəmbə* və s.

Avropa mənşəli məcburi alınmalar: *abstrakt-müərrəd, antipatiya-pis münasibət, apogey-zirvə, arqument-dəlil, sübut, avtoqol-qol müəllifi, bint-tənzif, dezodorant, duxu-ətir, fizionomiya-görkəm, funksioner-fəal, invariant-bir variantın doğurduğu başqa variant, kley-yapışqan, kommentariya-şərh* və s.

Türk mənşəli məcburi alınmalar: *arxadaş-dost, yoldaş, aydın-ziyalı, başqan-rəhbər, bəirlənmək-müəyyənləşdirmək, çözülmək-həll etmək, çözümlənmək, derbi-final oyunu, ən güclü komandalardan yarış, dərgi-qəzet, jurnal, toplu, almanax, diləkçə-ərizə, Türk mənşəli məcburi alınmalar: arxadaş-dost, yoldaş, aydın-ziyalı, başqan-rəhbər, bəirlənmək-müəyyənləşdirmək* və s.

Ərəb-fars mənşəli məcburi alınmalar: *bahəm-yanaşı, birlikdə, bəhməz-doşab, dotələb-tələbkar, məmləkət-ölkə, məraz-xəstəlik, təbiri-caiz-belə demək mümkünsə, təhdid-təzyiq* və s.

Dilimizin lüğət tərkibinə daxil olan əcnəbi sözlərin ikinci qrupunu *zəruri alınmalar* təşkil edir. Zəruri alınmalar, adından da göründüyü kimi, zərurət nəticəsində dilə keçir. Bu baxımdan KİV-də işlənən zəruri alınmaları iki qrupa bölmək olar. 1. Sovetlər dönəmində dilimizə daxil olan zəruri alınmalar; 2. Müstəqillik dövründə dilimizə keçən zəruri alınmalar. Əslində zəruri alınmalar ictimai-siyasi quruluşun dəyişməsi və elmi-texniki tərəqqinin nəticəsi olaraq yaranır.

Yeni quruluşla əlaqədar dildə işlənən termin xarakterli leksik vahidlər və elmdə kəşf olunan yeni ixtiralar onu yaradan xalqın dilində adlandırılır və o xalqın dili digər xalqlar üçün etimon dilə çevrilir: *kosmos, atom, neytron, triqonometriya, planimetriya* və s. sözlər zəruri alınmalardır. Zəruri alınmaların bir qismini də ekzotik sözlər təşkil edir ki, bunlar idarə, müəssisə, təşkilat, şirkət adlarını özlərində ehtiva edirlər. Bu adlar çox zaman həcmə böyük olduğundan ixtisarla yazılır və dilçilikdə “ixtisarlar” - *abreviaturlar* adı altında araşdırılır.

Prof. N.Xudiyev leksik abreviaturların dilin lüğət tərkibindəki mövqeyini belə xarakterizə edir: “Leksik ixtisarlar bəzən xüsusi fonetik-orfoqrafik formaya malik olan, dildə öz abbreviantları ilə sinonim kimi yanaşı yaşayan, onlarla eyni hüquqlara malik olan, çox vaxt hətta işlənmə tezliyinə görə nitqdə onları üstələyən, beləliklə, dilin lüğət fondunu, leksik xəzinəsini zənginləşdirən sözlərdir” (7, s.114).

N.Xudiyev abreviaturların digər növündən - *kontaktur* sözlərdən danışarkən antroponimiyanın rus təsirinə məruz qaldığını qeyd edir. Əslində burada ruscanın təsirindən daha çox kütlənin də buna meyilli olmasını görmək olar. Alimin H.Həsənovdan təqdim etdiyi nümunələr bir qədər mübahisəlidir. Belə ki, məişət-danışq leksikasında *Təranə* antroponimi *Tata* kimi yox, əsasən, *Təriş* şəklində ixtisar olunur. Göstərilən formada isə *Natəvan* sözü *Nata* şəklində ixtisar edilir. Prof. A.Qurbanov leksik abreviaturları söz yaradıcılığı prosesində mühüm amil kimi səciyyələndirir (9, s. 386). “Mətbuatda gedən dil prosesləri” mövzusunda namizədlilik dissertasiyasının müəllifi S.Həbibova mətbuatda işlənən abreviaturlarda əhatə etdiyi semantikanı əsas götürərək onları dörd şəkildə qruplaşdırır: 1) siyasətə 2) iqtisadiyyatla 3) hərbi işlə 4) elm, təhsil və müxtəlif peşələrlə bağlı işlənən ixtisarlar (4, s.90).

Zəruri alınmalar yalnız abreviaturlardan ibarət deyildir. Onları aid olduqları sahələr üzrə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: 1.İctimai-siyasi alınmalar; 2. İqtisadi alınmalar; 3. Mədəniyyət və incəsənət sahəsini əhatə edən alınmalar; 4. Elmitexniki alınmalar; 5. Tibbi alınmalar; 6. Coğrafi alınmalar; 7. Heyvan və bitki adları; 8. Dini alınmalar; 9. Məişət, bəzi əşyaların adları və geyim adları; 10. Xörək adları; 11. Hüquqi alınmalar; 12. Diplomatik alınmalar; 13. İdman sahəsini əhatə edən alınmalar; 14. Hərbi sahəni əhatə edən alınmalar.

Mətbuatda işlənən leksemlərin əsasını ictimai siyasi sahəni əhatə edən alınmalar təşkil edir.

Avropa mənşəlilər: *aksiya, alternativ, anti-semitizm, assambleya, avantüra, avantürist, avantürizm, avtolitar, blok, bürokrat, bürokratik, bürokratizm, debat, demarş, demokratiya* və s.

Rus mənşəlilər: *odmnistrator, orqanizator, sovet.*

Ərəb-fars mənşəlilər: *bələdiyyə, hakimiyyət, hüriyyət, iqtidar, istiqlalyyət, millət, müavin, müxalifət, mürtəcə, müstəqil, müstəqillik, müşavir, müşavirə, nazir, nümayiş, siyasət, təqib* və s.

Türk mənşəli ictimai-siyasi alınmaya rast gəlinməmişdir.

Mətbuatın dilində rast gəlinən iqtisadi alınmaların mənşə tərkibi belədir:

Avropa mənşəlilər: *aksiz, artikul, assosiasiya, audit, auditor, avro, bank, bankir, barrel, biznes, debit-göstərici, debitor, dividend-gəlir, dollar, evrobond, frank, funt sterling, geotexnologiya, indeksasiya, infrastruktur, investisiya* və s.

Rus mənşəlilər: *rubl, sektor* və s.

Ərəb-fars mənşəlilər: *hərrac, iflas, iqtisadi, iqtisadiyyat, lirə, sahibkar, səhm, səhmdar, sərmayə* və s.

Türk mənşəlilər: *özəl, yatırım* və s.

Mətbuatın dilində mədəniyyət sahəsini əhatə edən alınmaların mənşə tərkibi belədir:

Avropa mənşəlilər: *aktyor, akvarel, albom, ansambl, artist, ballada, buklet, caz, debüt, dekor, dekorasiya, dekorativ, diktor, dirijor, disk, dubl, efir, ekran, estrada, festival, fonogram, instrumental* və s.

Rus mənşəlilər: *qrinyor, premyera, video, videosalon* və s.

Ərəb-fars mənşəlilər: *abidə, bəstəkar, faciə, heykəl, heykəltəraş, mədəniyyət, müğənni, rəqqas, rəsm, rəssam, sənət* və s.

Türk mənşəlilər: *bəstəçi, sənətçi, ünlü* və s.

Dövri mətbuatının dilindəki elmi-texniki sahəni əhatə edən alınmalar aşağıdakı kimi qruplaşır:

Avropa mənşəlilər: *alüminium, atom, avtomaşın, bakalavr, benzin, briyant, briqada, briqadir, brom, biürinc, buldozer, detal, doktor, doktorantura, doktorluq, drenaj, ekskavator, element, fayl-ünvan, folklor, fosfat, gimnaziya, xor* və s.

Rus mənşəlilər: *generator, izolent, kerosin, kislota, mazut, nasos, plazma, salyarka* və s.

Ərəb-fars mənşəlilər: *əhəng, maddə, məhsul, mürəkkəb, şüa, təbaşir, təhsil, təlim* və s.

Bu sahə üzrə türk mənşəli alınmalar qeydə alınmamışdır.

Zəruri alınmaların digər qrupu tibb sahəsinə aid söz və terminlərdir. Tibb sahəsi daim inkişafda olduğu üçün təbiətdə baş verən qeyri-adi təbəddülatlar, ekoloji tarazlığın pozulması yeni xəstəliklərin yaranmasına səbəb olur ki, bunların da adları ən son dövrlərdə dilimizə daxil olmuşdur.

Tibbi söz və ifadələrin böyük əksəriyyəti latın dilinə əsaslandığı üçün Avropa mənşəlidir. Bu alınmaların mənşə baxımından mənzərəsi belədir: Avropa mənşəlilər: *allerqoloq, arterial, astma, aptek, avitaminoz, bronxit, diabet, donor, eflepsiya, epidemiya, feldşer* və s.

Rus mənşəlilər: *alkoqol, alkoqolik, alkoqolizm, mama, marqans, tuperklyoz* və s.

Ərəb və fars mənşəlilər: *cərrahiyyə, dərman xəstəxana, peyvənd, səhiyyə, tibb, tibbi, vəba, vərəm, zədə* və s.

Dilimizdə tibb sahəsi üzrə türk mənşəli alınmalar qeydə alınmayıb. Bu leksemlərdən bəziləri dilimizdəki ekvivalentləri ilə paralel işlənir və etimon dildən gələn sözlər bu qarşılıqları sıxışdırır: *qrip-zökəm, operasiya-əməliyyat, rak-xərçəng, stomatoloq-diş həkimi, travma-zədə, tuperklyoz-vərəm...*

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində dini sahəni əhatə edən söz və ifadələr geniş yer tutur. Bunlar da zəruri alınmaların bir qrupudur və burada əsas mənşə (etimon dil) ərəb dilidir, lakin bir sıra elə sözlər də vardır ki, onlar mənşəyinə görə Avropa dillərinə aiddir.

Mətbuatda rast gəlinən dini terminlərin mənşə tərkibi belədir:

Avropa mənşəlilər: *buddizm, xristian, iudaizm, katolik, papa, panteizm, paster, protestant, provoslav, teleorant, teokratik* və s.

Ərəb-fars mənşəlilər: *Adəm, Adil, axund, Allah, aşura, atəşpərəst, ayatulla, ayə, azan, batil, bidət, biət, bismillah, büt-pərəst, cami, cəhənnəm, cənnət* və s.

Dilimizdə bu sahə üzrə rus və türk mənşəli alınmalara rast gəlinməmişdir.

Zəruri alınmaları sahələr üzrə qruplaşdırarkən məişət, bəzək, zinət və geyim adlarını ifadə edən alınmaların mətbuat dilində işlənməsinin şahidi oluruq. Alınmaların bu növü kütləvi olduğundan onlara həm danışıq üslubunda, həm də mətbuatda rast gəlinir. Xüsusilə də qəzetlərin «şou xəbərlər» adlanan səhifələrində bu tipli zəruri alınmalar çoxdur. Avropa mənşəlilər: *duxu-ətir, kley-yapışqan, lüstr-çılçıraq, odekolon-ətir, balkon-eyvan, kanalizasiya-çirkli su mənbəyi* və s.

Rus mənşəlilər: *aboy-divar kağızı, atopleniya-qızdırıcı sistem, doməşnik-başmaq, fartuk-önlük, yaxalıq, döşlük, qlazok-gözlük, kasınka-yaylıq, klyonka-müşəmbə, kurtka- gödəkçə, podnos-altlıq, rubaşka-köynək, saroçka* və s.

Ərəb-fars mənşəlilər: *bəhməz-doşab...*

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində mövqə tutmuş zəruri alınmaların bir qrupunu da xörək adları təşkil edir. Xalqların, millətlərin bir-birinə inteqrasiyası həm də mədəniyyətlərin inteqrasiyasıdır. Dünyanın ən zəngin mətbəxi hesab olunan türk mətbəxində də istifadə olunan xörək adlarının müəyyən hissəsi Avropa mənşəlidir. Turizmin inkişafı zaman keçdikcə Azərbaycan kulinariyasını daha da zənginləşdirəcəkdir. Bu adlardan bəzilərinin Azərbaycan dilində qarşılığı mövcuddur, lakin etimon dildən gələn söz dilimizin öz faktını passivləşdirir. Qəzet dilində rast gəlinən xörək adlarının mənşəcə qruplaşması belədir:

Avropa mənşəlilər: *blinçik, bulyon, buterbrod, büfşteks, cem, fanta, kofe, koka-kola* və s.

Rus mənşəlilər: *borş, ikra, kaşa, qorox, qreçka, pavidla, peçeniye, perəşki, pryanik, salat, smetan, sok, sosiska, sup* və s.

Ərəb-fars mənşəlilər: *fisincan, halva, müəbbə, şəkərbura, həftəbecər* və s.

Türk mənşəlilər: *dönər, lahmacun, künefə...*

Beləliklə, araşdırmamız göstərir ki, Avropa mənşəli sözlər KİV dilində daha çox üstünlüyə sahibdir. Bu da elmi-texniki tərəqqinin, inteqrasiyanın birbaşa Avropa xalqları ilə bağlı olması ilə əlaqədardır. Azərbaycan dilinin leksikasında ərəb, fars mənşəli sözlərin böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini inkar etmək olmaz, çünki məhz bu sözlərin köməyi ilə qohum dillər bir-birini başa düşə bilər. Azərbaycan dilində alınma sözlərin çoxluğu bu dilin kasıblığına deyil, əksinə daha çox zənginliyinə xidmət edir. Buna görə də KİV dilinin leksikasını hərtərəfli araşdırmaq bu sahədə olan problemlərin həlli ilə yanaşı, dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsi baxımından da mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Abbasova S. və b. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı: BDU, 2016
2. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2013
3. Budaqova Z. Azərbaycan sovet mətbuatının dili. Dil mədəniyyəti, Bakı, Elm, 1985, IV bur., s.45-52.
4. Həbibova S. Mətbuatda gedən dil prosesləri - leksika. Nam. diss., Bakı, 1993
5. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası Bakı: Maarif, 1988
6. Xudiyev N. ETT və dilin lüğət tərkibi. «Elm və həyat» jurnalı, 1987, № 10.
7. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövrü. Bakı: Maarif, 1989
8. Qafarova E. Dilçilikdə sözlərin mənasının qoyuluşuna dair. Tədqiqatlar, №3, Bakı, Elm, 1999, s.45-52.
9. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı: Maarif, 1985, 409 s. 84.
10. Məmmədov M. Mətbuat dilinin bəzi qrammatik xüsusiyyətləri. Azərbaycan ədəbi dili tarixi /sovet dövrü/. Bakı: Elm, 1982, III c., s.137-167.

Açar sözlər: *KİV, Azərbaycan dili, lüğət tərkibi, alınma sözlər, leksik alınmalar.*

Ключевые слова: *СМИ, азербайджанский язык, словарный состав, заимствования, лексические*

Keywords: *mass-media, the Azerbaijan language, dictionary structure, loans, lexical loans.*

Займствования в языке средств массовой информации и сфера их употребления

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о сфере распространения заимствованных слов в языке СМИ. Здесь более подробно рассматривается генезис заимствований и их соответствие лексическим нормам литературного языка. Указывается, что лексические заимствования в языке СМИ имеют два вида: необходимые и вынужденные. Первую группу иностранных слов, вошедших в словарный состав нашего языка, составляют необходимые заимствования. Наличие в азербайджанском языке большого количества заимствованных слов указывает не на скудность языка, а, наоборот, на его богатство.

Loans in mass media language and their using sphere

SUMMARY

The article deals with the distribution sphere of loan words in mass-media language. Here genesis of loans and their conformity to lexical norms of a literary language is in more details considered. It is underlined, that lexical loans in language of mass-media have two kinds: necessary and compelled. The first group of the foreign words which have entered into dictionary structure of our language, necessary loans make. Presence in the Azerbaijani language of a consid-

erable quantity of loan words specifies not in scarcity of language, and, on the contrary, on its riches.
RƏYÇİ: dos.S.ABBASOVA

Сафарова Джамиля Аббасгулугъзы
ПРОБЛЕМА ЗАЙМСТВОВАНИЙ В РУССКОЙ ЛИНГВИСТИКЕ
XX- НАЧАЛА XXI ВВ

В лингвистических исследованиях известно разное понимание термина «заимствование», но многие исследователи высказываются за сохранение его традиционного широкого содержания в качестве родового (У. Вайнрайх, Э. Хауген и др.). В своей статье мы придерживаемся такого широкого понимания этого термина. В XX столетии, существовавший ранее нормативный подход к заимствованиям, который был связан с оценочностью процесса, сменился аналитическим, когда акцент в изучении этого пласта слов сместился на изучение причин и условий заимствования иноязычной лексики, а также этапов освоения «чужого» слова в принимающем языке. Следует отметить, что причины заимствований во всех языках можно охарактеризовать с точки зрения таких релевантных факторов, как внешние, экстралингвистические, или социолингвистические, и внутренние, или лингвистические. Экстралингвистические причины заимствований обусловлены международно-культурными, политическими, экономическими и иными связями между народами, а также повышением интереса к изучению «чужого» языка. В рамках этого аспекта выявляются основные социальные причины и условия заимствований, их использования и распространения. В последнее время ученые рассматривают в качестве неязыковых причин заимствования гносеологические, связанные с состоянием современной лингвистической науки, описывающей и осмысливающей данный процесс (терминологические наименования и объем понятий из сферы заимствования; типология иноязычных слов и т.п.) (9, с.3-4).

Как известно, языковые причины процесса заимствования объясняются потребностью языка в обозначении новых предметов и явлений, во введении новых понятий, а также тенденцией к их дифференциации, с одной стороны, и стремлением языка к экономии языковых средств (однословная замена описательных оборотов), с другой. Лингвистическое направление в изучении заимствований охватывает лексику, грамматику, фонетику, орфографию, словообразование, выявляющее новые словообразовательные элементы и новые продуктивные модели. В настоящее время наблюдается активное проникновение заимствований в субстандарты языка (жаргоны).

Определим основные направления в изучении заимствований в русской и зарубежной лингвистике XX-начала XXI вв. и обозначим существующие подходы к их рассмотрению. К первому направлению относятся работы конца XX – начала XXI вв. по общим вопросам, связанным с процессом заимствования. В них рассматривается освоение и функционирование иноязычных слов в русском литературном языке на разных временных срезах (определение термина «заимствование», проблема языковых контактов, выявление характеристик, типологии и функционирования заимствованных единиц, изложение принципов классификации заимствованной лексики): (1), (3), (11) и др. Среди работ, относящихся к данному направлению, можно выделить также исследования, рассматривающие заимствование как процесс и результат обогащения словарного состава русского литературного языка на разных этапах его развития. Отметим монографию Е.Э.Биржаковой, Л.А. Войновой, Л.Л.Кутиной «Очерки по исторической лексикологии русского языка XVIII века» (Л.: Наука, 1972). В ней на материале широкого круга источников приводятся данные о вхождении в русский литературный язык XVIII в. большого числа заимствований, в том числе из немецкого языка, а также определяются важнейшие процессы этого времени, связанные с адаптацией заимствованной лексики на начальном этапе ее функционирования в русском языке (неопределенность границ значения, смысловые смещения, смена ведущих дифференциальных признаков и др.).

Значительное место в монографии отводится проблеме языковых контактов. «Европеизация» быта, появление таких новых видов искусства, как театр и музыка, изобразительное искусство и архитектура, формирование иного мировоззрения, «ломка и перестройка здания государственности, производства [...], предпринятая в начале века Петром Первым, перестройка по сознательно выбранным передовым западным образцам, открыла путь мощному воздействию на русскую речь иностранных форм общения» (1, с.5).

Процесс заимствований и их ассимиляция в русском языке на материале определенного хронологического среза представлен в монографии И.М.Мальцевой, А.И.Молоткова и З.М.Петровой «Лексические новообразования в русском языке XVIII в.» (Л.: Наука, 1975). В ней освещаются вопросы пополнения лексического состава русского языка рассматриваемого периода новыми словами, образованными по моделям, свойственным русскому языку. Авторы книги рассматривают новообразования в кругу отвлеченных имен существительных, прилагательных и отыменных глаголов. Особое внимание уделяется семантическому анализу новообразований: дается классификация новых слов с учетом тематического принципа и семантических критериев их выделения, прослеживаются типичные процессы, связанные с их вхождением в язык. Анализируется функционирование новых слов, определяются сферы их употребления в разных жанрах, что свидетельствует о стилистической дифференциации этих слов (8, с. 7). Научный интерес в монографии представляет хронологический словарь, включающий дериваты, отмеченные как новообразования XVIII в. Многие из них были образованы в русском языке от иноязычных основ – французских, польских, а также немецких. Например, от немецких слов, обозначающих названия владений по чину или сану их владельца, образованы существительные: *баронство, герцогство, курфюршество, ландграфство*; существительные, обозначающие должность, чин, звание, исполнение должности: *бургомистерство, гофмейстерство, квартирмейстерство* и др. (8, с. 95-

102). Несомненный интерес представляет монографическое исследование «История лексики русского литературного языка конца XVII- начала XIX века» (М.: Наука, 1981). Здесь на большом фактическом материале рассматриваются процессы обогащения словарного состава русского литературного языка заимствованными единицами. Авторы монографии, указывая на специфику протекания процесса заимствования в этот период, отмечают его сложный характер. Основные особенности процесса заимствования в это время заключаются в изменении сферы иноязычного влияния и источников заимствования: наблюдается переход от многоконтактности к постепенному ограничению активных языковых отношений сферой двух языков □ французского и немецкого, из которых влияние немецкого языка особенно сильно в 40□60-е годы XVIII в. (5, с.167-168). Отмечается также процесс детерминологизации иноязычных слов и их передвижение из терминологических сфер в общее употребление. Авторы рассматриваемой монографии выделяют и анализируют основные лексико-тематические группы заимствуемых слов, среди которых философская терминология, социально-политическая лексика, морально-этические понятия, термины искусства (живописи, архитектуры, музыкальные, театральные); научная терминология (естествознания, ботаники, химии, медицины, математики, физики и астрономии) и др. Многие термины горнодобывающей промышленности и горного дела, названия минералов и многих химических веществ в русском литературном языке рассматриваемого периода имели источником происхождения немецкий язык.

В монографии «Лексика русского литературного языка XIX- начала XX века» (М.: Наука, 1981) рассматривается процесс активного освоения новых заимствований русским литературным языком последних десятилетий XIX- начала XX века. В этот период в русском языке отмечается рост словообразовательных калек и семантических заимствований, что свидетельствовало о его широких возможностях для освоения иноязычного материала. Характерной особенностью вхождения иноязычных единиц в русский литературный язык является их стилистическая окрашенность (см. англ. *boss* □ сниженное обозначение руководителя фирмы, партии) и стилистическая перекалфикация (так, к концу XIX в. фамильярно-сниженный оттенок приобретает французское слово *амбре* «дурной запах», ирон.) (7, с. 206-207). Иноязычная лексика пополнила разные терминологические сферы; при этом приоритетными направлениями французского языка были термины авиации и воздухоплавания, а также живописи; английского □ социально-общественная и экономическая терминосистемы; немецкий язык был «поставщиком» политических терминов. Авторы монографии отмечают, что одной из особенностей развития лексического состава русского литературного языка в этот период была недолговечность ряда заимствований, которые быстро превращались из неологизмов в историзмы (7, с. 225).

К другому общему направлению изучения заимствованной лексики можно отнести исследования, посвященные англоязычным заимствованиям, которые на разных этапах своего вхождения и освоения системой русского литературного языка XX- начала XXI вв. оказывают колоссальное влияние на его развитие. Интенсификация процесса англо-американизации русского языка на современном этапе является отражением общей экспансии английского языка в мире, о чем свидетельствуют многочисленные работы. Среди этих исследований заслуживает внимания монография Е.В. Мариновой «Иноязычные слова в русской речи конца XX – начала XXI в.: проблемы освоения и функционирования» (М.: ООО «Издательство ЭЛПИС», 2008).

В ней на большом фактическом материале представлено многомерное описание иноязычной (английской по происхождению) лексики и уточненное понятие иноязычного слова, выдвигаются «конкретные критерии для разграничения собственно заимствований и слов, созданных на русской почве из иноязычного материала» (9, с.9). Здесь рассмотрены такие теоретические вопросы, как: причины лексического заимствования и разные формы заимствования (устное и письменное, графическое, прямое и опосредованное, одновременное и разновременное, материальное и скрытое), явление вторичного заимствования, а также типы калек. Автор предлагает классификацию иноязычных неологизмов, уделяет значительное внимание описанию графических заимствований и семантических калек (9, с.11-14).

В ряде исследований начала XXI в. обозначаются следующие особенности современного процесса заимствования. Во-первых, наблюдается глобализация процесса заимствования, проявляющаяся в его интенсификации, и усиление влияния английского языка как доминирующего источника заимствований. Во-вторых, происходит изменение каналов вхождения иноязычной лексики: это средства массовой коммуникации и Интернет, который способствует переходу иноязычных единиц в литературный язык (6), (11). В-третьих, в настоящее время иноязычная лексика характеризуется активным проникновением в разные жанры и стили речи и расширением сферы ее использования. Это сближает сегодняшний процесс заимствования иноязычных слов с аналогичными процессами, протекающими в системе русского литературного языка в начале XX в. Самой характерной чертой процесса заимствования в настоящее время является быстрая адаптация иноязычной лексики и интенсивность ее освоения как в языке, так и в речи.

Подводя итог вышесказанному, мы можем сделать следующий вывод. Несмотря на имеющиеся работы по проблемам заимствования в современном русском литературном языке, они по-прежнему нуждаются в теоретическом осмыслении и практическом изучении для создания целостной картины их описания.

Литература

1. Биржакова Е.Э., Войнова Л.А., Кутина Л.Л. Очерки по исторической лексикологии русского языка XVIII века. Л.: Наука, 1972.

2. Володарская Э.Ф. Заимствование как универсальное лингвистическое явление // Вопросы филологии. 2001. №1. С.11-27.
3. Габдреева Н.В., Агеева А.В., Тимиргалеева А.Р. Иноязычная лексика в русском языке новейшего периода. М.:ФЛИНТА: Наука, 2013.
4. Зырянова А.В. Функционирование неологизмов-лексем в современном русском языке в семантико-коммуникативном и прагматическом аспектах (на материале средств массовой информации). Дис. ... канд. филол. наук. Челябинск, 2006.
5. История лексики русского литературного языка конца XVII- начала XIX века. М.: Наука, 1981.
6. Камалетдинова А.Б. Иноязычная лексика в современных средствах массовой коммуникации: 1996-2001г. Автореф. ... канд. фил. наук. Уфа, 2002.
7. Лексика русского литературного языка XIX- начала XX века. М., 1981.
8. Мальцева И.М., Молоткова А.И., Петрова З.М. Лексические новообразования в русском языке XVIII в. Л.: Наука, 1975.
9. Маринова Е.В. Иноязычные слова в русской речи конца XX – начала XXI в.: проблемы освоения и функционирования. М., 2008.
10. Федосеева И.В. Социолингвистические и культурологические аспекты процесса заимствования в российском политическом социолекте 90-х гг. XX – начала XXI вв. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Ставрополь, 2003.
11. Черкасова М.Н. Заимствованная лексика русского языка конца XX века (1986-1996 гг.): на материале публицистики. Дис. ... канд. филол. наук. Ростов-на-Дону, 1997.

Ключевые слова: лингвистика, заимствование, языковые контакты, глобализация, англицизмы.

Keywords: linguistics, borrowing, language contacts, globalization, anglicisms.

Açar sözlər: linqvistikə, alınmalar, dil əlaqələri, qloballaşdırma, anqlisizmlər.

The problem of borrowings in Russian linguistics of XX and the early XXI centuries

Summary

The purpose of the article is to identify areas in the study of borrowing in modern linguistics. The thesis indicates that globalization contributes to the creation of world economic, political, scientific, educational and cultural spaces and the emergence in linguistics of the tendency to multi-directional studies of the borrowing process, as well as the consideration of foreign language vocabulary as part of its impact on the language picture of the world. The work concludes that borrowings still need theoretical understanding and practical study to create a holistic picture of their description.

C.A.Səfərova

XX ƏSR VƏ XXI ƏSRİN BAŞLANĞICINDA RUS DİLİNİN LİŊVİSTİKASINDA ALINMALAR

PROBLEMİ

Xülasə

Məqalənin məqsədi müasir dilçilikdə alınmaların tədqiqi istiqamətlərini müəyyən etməkdir. Qloballaşma dünya iqtisadiyyatının, siyasi, elmi, təhsil və mədəni sahələrinin yaradılmasına və dilçilikdə alınma prosesinin çoxözlü tədqiqat meylinin yaranmasına, eləcə də xarici dil lüğətinin dünya dilinin təsvirinə təsirinin bir hissəsi kimi nəzərdən keçirilməsinə kömək edir. Alınmaların təsvirinin bütöv şəklini yaratmaq üçün onların nəzəri anlayışa və praktiki tədqiqinə ehtiyac olduğu qənaətinə gəlinmişdir.

Rəyçi: prof. Qalina Dmitriyevna Udalux

Фираван Мамедбейли

ГЛАГОЛЬНЫЕ ИМПЕРФЕКТИВЫ В СЛОВАРЯХ РУССКОГО ЯЗЫКА

Глагольные имперфективы несовершенного вида с суффиксом -ыва- в русском литературном языке XVIII - начале XIX в. употреблялись параллельно с вторичными имперфективами с суффиксом -а-. Словари этого периода, как правило, представляли данные формы рядом, как равнозначные. В художественной и мемуарной литературе активны были имперфективные глаголы с составным суффиксом -ыва-. Глаголы несовершенного вида с простым суффиксом -а-, как более древние и исконно книжные, укреплялись в литературном языке.

В то же время отмечается значительное число имперфективов с суффиксом -а- в текстах, не связанных с высокой торжественной речью: *Седок удары утряет.* (Хемницер); *Устанавливать новые мнения.* (Радищев); *Немеряются* они ограбить (Крылов); *Начальник уловлял подчиненного.* (Грибоедов).

Вторичные имперфективы с суффиксом -а- во II половине XIX века начинают все более проникать в поэтическую речь: *Стон замирал в устах, дыханье уравнилось.* (Тютчев); *Как раздвояется наш путь.* (Фет)

Глаголы с суффиксом -ыва- приобретают стилистически нейтральную окраску. В русском литературном языке второй половины XIX века укрепляется тенденция к двоякому употреблению вторичных имперфективов, и этот процесс продолжается и в языке XX века, о чём свидетельствуют материалы словарей. В словаре В.И. Даля отмечается 709 параллельных форм несовершенного вида с простым и составным суффиксом. В парах с вторичными имперфективами при одном из глаголов стояли пометы "церковнославянское", "диалектное", "песенное", но это не влияло на их словарное (языковое) признание. Отдельная группа глаголов (около 290 параллельных форм) отмеченная в словаре Даля, уже не фиксируется Словарём русского языка.

237 глаголов с суффиксом -а(-я-) вытеснено глаголами с суффиксом -ыва(-ива-), 118 глаголов с суффиксом -ыва(-ива-) вытеснено синонимичными глаголами несовершенного вида с суффиксом -а(-я-). Следовательно, на каждый сохранившийся глагол с простым суффиксом приходится два глагола с составным суффиксом. Материалы словарей русского языка свидетельствуют, что параллелизм форм несовершенного вида всё ещё сохраняется. Глаголы, составляющие 68 пар в словаре Даля, отмечены и в Словаре русского языка 1981-1984 гг. издания, хотя при некоторых из них стоят различные стилистические пометы. Пометы "разговорное", "просторечное" стоят при десяти глаголах с суффиксом -а(-я-): *насаждать, восстанавливать, изрешать, присвоить, скидать, уловлять, узаконять, усвоить и др.*

Однако в современном русском языке наблюдается тенденция к преодолению параллелизма в видовых формах. Многие вторичные имперфективы с суффиксом -а(-я-) и реже с суффиксом -ыва(-ива-) выбывают из активного словарного запаса или же ограничивается сфера их употребления, снижается стилистическая оценка. Это следующие глаголы: *вымерять - вымеривать, вырезать - вырезывать, заготовлять - заготавливать, закалять - закаливать, замерять - замеривать, засорять - засаривать, затоплять - затапливать (земли), изготавливать - изготавливать, надломлять - надламывать (нет формы надламывать).*

В словаре Даля нет глаголов *оздоравливать, осмысливать, сужать, простуживать, ускоривать*, но есть их параллельные формы с соответствующими суффиксами. В Словаре русского языка приведено не менее 71 пары синонимичных глаголов несовершенного вида с суффиксами -а(-я-), -ыва(-ива-). Кроме того, словарь даёт формы *надламывать, оздоравливать, ускорять*, как единственно возможные формы несовершенного вида, т.е. с отсутствием параллельных глаголов.

Как показывают материалы словарей и современные источники, актуальной следует считать тенденцию к преодолению параллелизма в сфере имперфективных глаголов, вопреки мнению, что "образование параллельных форм несовершенного вида сохраняется до сих пор".

Словарь вариантов, предлагая перечень параллельных форм несовершенного вида типа *изготавливать-изготавливать*, не толкует отдельные значения подобных вариантов в специальных словарных статьях, но отмечает, что "предпочтительнее в любой сфере речи формы несовершенного вида: *простужать(ся), умалывать, ускорять, растревать, надламывать, накапливать*. В паре *затоплять - затапливать (земли)* следует предпочесть первый вариант... чтобы избежать омонимии с глаголом *затапливать (печь)*: *Мало используем ... длительное затопление* (Комсомольская правда, 1 авг. 1972)".

Во всех трёх значениях глагола *засорить*:

- 1) загрязнять сором (*засорить пол*);
- 2) загрязнить, повредить чем-нибудь, *попавшим внутрь (засорить глаза, желудок)*;
- 3) перен. заполнить чем-нибудь ненужным, отягощающим, вредным (*засорить речь вульгарными словами*) подбирается видовая пара несовершенности только в форме *засорять* (с суффиксом -а-).

Параллельная форма *засаривать*, отмеченная словарём вариантов, не зафиксирована в словаре Ожегова. Форма *засоряться* находится в словарной статье глагола *засориться* со значением "становиться засоренным", с отсутствующими формами 1-го и 2-го лица. Несомненно, что форма *засаривать*, выделенная словарём вариантов, может быть охарактеризована только как неблагозвучная.

Глагол *надломлять* вообще отсутствует в словаре Ожегова. Для данного словаря характерны формы *надламывать* и *надламываться* как видовые пары к глаголам совершенного вида *надломить* и *надломиться*. Возвратный глагол *надломиться* и его видовая пара употребляются только в 3-ем лице единственного и мно-

жественного числа в сочетании с неодушевленными существительными: зуб надломился, стебель надламывается. В том же значении: "сгибаемая, сделать в чём-нибудь трещину, сломать не до конца" формы *надломить - надламывать* распространяются также на одушевлённые предметы, где субъектом действия становится лицо (глаголы имеют уже полную парадигму лица). В переносном значении "ослабить, подорвать" преимущественно употребляется форма совершенного вида: жизнь его надломилась. Полагаем, что конструкция "жизнь его надломилась" может быть только окказиональной. По материалам словаря Ожегова, для некоторых групп глаголов не наблюдается параллелизма в формах несовершенного вида.

Пары *накалять - накаливать* не претерпели каких-либо семантических изменений. Они параллельные, равноправные выразители несовершенности к глаголу *накалить* во всех его значениях: *накалить - накалять (накаливать) печь* перен. *накалить - накалять (накаливать) атмосферу*.

Глагол *накопить(ся)* толкуется словарём Ожегова как форма совершенного вида к глаголу *копить(ся)* - не более. Известные в языке формы несовершенного вида, зафиксированные словарём вариантов как употребительные и актуальные, (*копить(ся), накапливать(ся)*), отсутствуют в толковом словаре. Словарь вариантов не просто фиксирует данные формы, а особо подчёркивает необходимость употребления второго варианта с суффиксом *-ива- накапливать*. Словарь Ожегова не признаёт целый ряд аналогичных форм несовершенного вида с составным суффиксом *-ыва (-ива)*: нет форм *изготавливать, накапливать(ся), обособливать(ся), обрезать(ся)*.

В данном словаре отмечена и другая особенность: неприятие форм несовершенного вида с простым суффиксом длительности таких, как: *изготавливать, накапливать, надломлять, отмерять*. Из конкурирующих параллельных форм несовершенного вида словарь русского языка отдаёт предпочтение формам на *-а* в следующих парах: *накапливать(ся)- накапливать(ся), обрезать-обрезать(ся), обособлять(ся)- обособливать(ся), оздоравливать- оздоравливать(ся), срезать-срезать(ся), уменьшать- уменьшать(ся), ускорять- ускорять(ся)*.

Формы несовершенного вида с суффиксом *-а* оказываются единственно возможными для соответствующих глаголов совершенного вида. В указанных далее парах отдаётся предпочтение глаголам с суффиксом *-ыва(-ива-)* как единственно возможным и наиболее употребительным глагольным формам несовершенности: *надламывать(ся)- надломлять(ся), суживать(ся)- сужать(ся), узаконивать- узаконивать(ся)*.

Как параллельные и в равной мере употребительные, соответствующие всем значениям своих коррелятов совершенного вида, характеризуются пары: *опорожнять- опорожнять(ся), осмысливать- осмысливать(ся), готовить(ся)- готовить(ся), растравлять- растравлять(ся)*.

Материалы обоих словарей не всегда оправданны, некоторые из глагольных форм вообще не употребляются носителями языка, поскольку оказываются неблагозвучными. Подобные формы можно рекомендовать только в том случае, если они существуют и необходимы в языке как единственно возможные. Так, неблагозвучная и громоздкая форма *опорожнять* является параллельной с формой *опорожнить* и признаётся словарём русского языка как равнозначная глаголу *опорожнить*; тоже относится к форме *вырезать*.

По данным Словаря вариантов, параллельных форм несовершенного вида в современном русском языке около трех десятков. Из двух возможных (всего 27 пар) избирается одна или же обе формы. Судьбу глаголов несовершенного вида суффиксами *-а(-я)*, *-ыва (-ива-)* определит степень частотности, активной их употребительности в устной и письменной речи.

Словарь подчеркивает: «Для большинства глаголов этого типа в современном языке произошло перераспределение стилистических функций разных суффиксальных форм несовершенного вида: в парах, где равно возможны оба варианта, формы с суффиксом *-а* более разговорны, с *-ыва-* более книжны».

В качестве параллельных форм "Словарь трудностей русского языка" (с учетом его построения) дает следующие пары глаголов: *вырезать- вырезать(ся), готовить-готовить(ся), изготавливать - изготавливать(ся), накапливать- накапливать, засорять- засорять(ся)*.

Отдельные глагольные формы, кроме пометы «разговорное», характеризуются частотностью употребления, в отличие от словаря вариантов, в задачи которого входила именно эта характеристика данных форм. Разговорными, независимо от суффиксов, определяются формы *заготавливать, приспособляться, простуживаться*. Стилистически сниженными являются формы *опорожнять* (устаревшее), *засорять* (устаревшее и просторечное). Факты языка свидетельствуют о почти равном сосуществовании параллельных форм несовершенного вида с суффиксами *-а-*, *-ыва(-ива-)*. Словарные материалы в основном доказывают смысловую идентичность параллельных форм (кроме *закалять-закаливать*, в одном из значений *срезать-срезать(ся)*), отличающихся сферой и частотностью употребления.

Литература

1. Венеликов Г.К. О морфологических средствах имперфективации в русском языке. // Вопросы языкознания, 1961, №2.
2. Виноградов В.В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. - М., 1972.
3. Ломтев Т.П. О возникновении и развитии парной корреляции внутри одного глагола по категории совершенного вида в русском языке. // В кн.: Сборник статей по языкознанию. - М., 1961.
4. Мучник И.П. О значениях видов русских глаголов. // В кн.: И.П. Мучник. Грамматические категории глагола и имени в современном русском литературном языке. - М., 1971.
5. Очерки по исторической грамматике русского литературного языка XIX в. Глагол, наречие, предлоги, союзы. / Под ред. В.В.Виноградова и Н.Ю.Шведовой. - М., 1964.
6. Граудина Л.К., Ицкович В.А., Катлинская Л.П. Грамматическая правильность русской речи. Опыт частотно-стилистического словаря вариантов. - М.,

1976.

7. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4-х т. - М., 1955.

8. Ожегов С.И. Словарь русского языка. / Под ред. Н.Ю.Шведовой, - М., 1986.

9. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь трудностей русского языка. - М., 1984.

10. Словарь русского языка: В 4-х т. / Под ред. А.П. Евгеньевой. - М., 1981-1984.

Keywords: *verb, imperfect, compound affixes, structure, the Russian literary language.**Ключевые слова: глагольные имперфективы, формообразующие аффиксы, структура глагола, русский литературный язык.*

Xülasə

Felin imperfektiv forması XVIII-XIX əsr rus ədəbi dilində uzun müddətli semantikasını olan fəllərdir. Bu fəllər morfoloji cəhətləri ilə fərqlənir. Onların tərkibində mürəkkəb və sadə şəkilçi istifadə olunurdu. Paralel imperfektiv formalar rus dilinin izahlı lüğətlərində öz əksini tapmışdır. Müasir rus dilində mürəkkəb şəkilçisi olan imperfektivlər XX əsr rus ədəbi dilində və lüğətlərdə dublet formalardan mürəkkəb şəkilçisi olan imperfektivlərdən daha aktiv işlənir.

Summary

The imperfect forms of verbs have semantics of many years in the Russian literary language of the XVIII-XIX centuries. These verbs are remarkable for their morphological features. Compound and simple affixes are used in their structure. Parallel imperfect forms are reflected in the explanatory dictionaries of the Russian language. The imperfect verbs with the compound affixes in the modern Russian language are used more actively than the duplicate forms and imperfect verbs with compound affixes in the Russian literary language and dictionaries of the XX century.

RƏYÇİ: *dos.L. Ələkbərova*

Ülkər Abdullayeva
“VƏTƏN” ANLAYIŞI VƏ AZƏRBAYCAN DİLİNİN LEKSİK SEMANTİKASINDA “EV, EL, YURD, ÖLKƏ” KONSEPTİ

(“Kitabi Dədəm Qorqud” dastanının materialları əsasında)

Azərbaycan ədəbiyyatının şah əsəri olan “Kitabi Dədəm Qorqud” dastanları (12) İslam dininin ilkin yayılma çağında – VII əsrdə ölkəmizdə - Dərbənd keçidindən Həmədanadək, Xəzər dənizindən Şərqi Anadoluyadək uzanan tarixi Azərbaycan torpağında bəstələnərək yaranmışdır. “Kitabi Dədəm Qorqud əla lisan-i taife-i Oğuzan”(Oğuz tayfalarının dilində Dədəm Qorqudun Kitabı) Oğuz türk dastanı həm də Azərbaycan xalq ədəbiyyatının ən qədim yazılı abidəsi kimi XI-XII əsrlərə aid edilir. Bu möhtəşəm epik abidə görkəmli alim Süleyman Əlyarlı tərəfindən tariximizin ana qaynağı hesab edilmişdir. (3,s.36) “Kitabi Dədəm Qorqud” dastanlarının müəllifi Dədə Qorqud hesab olunur. Kitabın Müqəddiməsindən görüldüyü kimi, Dədə Qorqud Məhəmməd Peyğəmbər Əleyhüssalamın dövründə, yəni VII əsrdə yaşamışdır. Müqəddimədə belə yazılmışdır:

Məhəmməd Peyğəmbərin zamanına yaxın Bayat boyunda “Qorqud ata” adlanan bir kişi vardı. Okışı oğuzların kamil bilicisi idi: nə deyirdisə, olurdu. Gələcəkdən qərribə xəbərlər söyləyirdi. Allah onun könünə ilham verirdi...

Qorqud ata dedi: “Axırda xanlıq geriyə- Qayıya dönər, heç kim əllərindən almaz...” Qorqud atanın bu dediyi Osman nəslidir. Qiyamət günü qopunca necə var, elə də ömür sürüb gedəcək... və daha buna bənzər neçə söz söylədi.

Qorqud ata oğuz xalqının çətin işlərini həll edərdi. Nə olsa, Qorqud ataya danışmayınca iş görməzdilər. O nə buyursa, qəbul edirdilər, sözi tutub gedirdilər.

“Kitabi Dədəm Qorqud” dastanı XI əsrdə yazıya alınsa da, bu epik abidənin ədəbiyyatşünaslıq və dilçilik elminə məlum olan ən qədim əlyazma nüsxələri XVI əsrə aiddir. “Kitabi Dədəm Qorqud” dastanının əsas əlyazmasından biri məşhur alman şərqşünası Fridrix fon Dits tərəfindən Türkiyənin İstanbul şəhərindən Almaniyaya aparılaraq 1556-cı ildə Drezden şəhərindəki kral kitabxanasına bağışlanmışdır. Dastanın bu mükəmməl nüsxəsi Müqəddimə və 12 boydan ibarətdir. Dastanın XX əsrin 50-ci illərində üzə çıxarılan Vatikan nüsxəsi Müqəddimə və 6 boydan ibarətdir. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Əlyazmalar İnstitutunda “Kitabi Dədəm Qorqud”un üçüncü əlyazma nüsxəsi hazırlanmışdır.

Qədim Oğuz türklərinin həyatı, məişəti, təsərrüfatı, dünyagörüşü, mifologiyası, mənəvi-əxlaqi dəyərləri, vətən uğrunda yadelli işğalçılara qarşı mübarizəsi, Oğuz elində mövcud olan siyasi münasibətlər və s. haqqında hərtərəfli məlumat verən bu qəhrəmanlıq dastanı Müqəddimə və 12 boydan ibarətdir:

1. "Dirsə xan oğlu Buğacın boyu"
2. "Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy"
3. "Bayburanın oğlu Bamsı Beyrək boyu"
4. "Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boy"
5. "Duxa Qoca oğlu Dəli Domrulun boyu"
6. "Qanlı Qoca oğlu Qanturalı boyu"
7. "Qazılıq Qoca oğlu Yeynəyin boyu"
8. "Basat Təpəgözü öldürdüyü boy"
9. "Bəkil oğlu Əmranın boyu"
10. "Uşun Qoca oğlu Səgrəyin boyu"
11. "Salur Qazan dustaq olub oğlu Uruz çıxardığı boy"
12. "İç Oğuz Daş Oğuz asi olub Beyrək öldüyü boy" (12)

Azərbaycan dilçilik elmində epik abidələr, xüsusilə “Kitabi Dədəm Qorqud” dastanları ayrı-ayrı alimlər məsələn, Samət Əlizadə, Tofiq Hacıyev tərəfindən tədqiq və təhlil olunsada, indiyədək “vətən” konsepti baxımından araşdırılmamışdır. İngilislərin “Beovulf” eposu – dastanı (4) ilə təxminən eyni vaxtda yaranan “Kitabi Dədəm Qorqud” epik abidəsi həm məzmun, mənə və dilçilik materialı baxımından daha zəngin olması ilə seçilir. “Kitabi Dədəm Qorqud” dastanının boylarında 4530 söz vardır ki, bunlardan 4044-ü türk (90%-ə yaxın), 350-i ərəb, 136-ı fars sözüdür. Görüldüyü kimi, ümumi sözlüyün yüzdə üçü farscadan alınma sözlərdir. (2,s. 204) Sonrakı dövrdə (XV-XIX əsrlər) Azərbaycan türkçəsinin əsas ədəbi nümunələrini yaratmış Füzulinin, Şah İsmayıl Xətəinin, Seyid Əzim Şirvaninin ana dilimizdə yazdıqları “Divan”larındakı sözlərin yarısından çoxu ərəb və fars sözləridir. Bu da onu göstərir ki, Dədə Qorqudun lügət tərkibi, hətta sonrakı dövrlərdə yaranan ədəbi əsərlərdən daha təmiz olması ilə fərqlənir. Dastanın dili Azərbaycan türkçəsinin üstünlük təşkil etdiyi Oğuz ədəbi dilidir. Dilçi alimlərin fikrincə bu dil eyni zamanda Oğuz-Qıpçaq, Oğuz-Bulqar şifahi və yazılı dil ənənəsini vahid kəmiyyət və keyfiyyət sistemində birləşdirmişdir. Oğuz ədəbi dilinin klassik örnəyi sayılan Kitabi Dədəm Qorqud dili fonetik, leksik-semantik, morfoloji və sintaktik baxımlardan zəngin, faktik materialı birləşdirən mükəmməl sistemi əhatə edir. Bu dil Azərbaycan türkçəsinin leksik-semantik, qrammatik, üslubi-poetik dəyərlərini daha çox ifadə edir. (5, s.111-112)

Dastan üzərində apardığımız təhlillər göstərir ki, hər hansı bir insanın ölkəsindən, sözü geniş mənasında vətənindən daha əvvəl bağlı olduğu və yaşadığı, həyatını sürdüyü “ev” anlayışının müxtəlif çalarlarına epik abidənin ayrı-ayrı boylarında 50 dəfədən çox rast gəlinmişdir. (12,s. 20, 22, 23, 25, 38, 43, 44, 50, 54, 57, 59, 61, 67, 73, 74, 89, 93, 95, 104, 105, 107, 113, 124, 126, 129, 134, 135, 136, 138, 142, 143, 146, 164, 169) Dastandakı “ev” anlayışı birinci növbədə yaşayış yeri, tikili, bina mənasında işlənmişdir.

Dastanın Drezden nüsxəsinin Müqəddiməsində “qara ev” anlayışına rast gəlinir ki, “böyük ev”, “böyük tikili” mənasını verir. Dastanda belə deyilir: Qonuğu gəlməyən “qara evlər” yıqılsa, yeg, Allaha ibadət olunan müqəddəs məkan, Allahın evi isə “Tanrı evi Məkkə” kimi işlənmişdir. Dastanın başqa bir yerində “ev” ailə və ocaq mənalarını bildirir. Elə bir ev və ocaq ki, orada yaşayan ailənin qadını həтта, əri evdə olmasa belə, yazıdan-yabandan gələn qonağı yaxşı qarşılayıb, yedirib içirər və ağır layib göndərər. Dədə Qorquda görə belə qadın Ayişə və Fatimənin soyundandır. Hər kəsin ocağına bu cür arvad gəlsin. Göründüyü kimi, dastanda “ev” ilə “ocaq” demək olar ki, eyni mənada işlənmişdir və ingilislərdən fərqli olaraq, Azərbaycan türklərində evlə yanaşı, ocaq da müqəddəs hesab edilir. (12,s.22,175) Oğuz türklərində bir ailənin yaşadığı ev və ya müqəddəs ocağın əsas şərtləri Ayişə, Fatimə nəslindən olan ana və arvadla yanaşı, müqəddəs nemətlər olan un, ələk və çörəkdir. (12, s.23, 175)

Dastanın "Salur Qazanın evinin yağmalandığı" adlanan ikinci boyunda “ev” anlayışı bina və tikilini deyil, oğuzlar üçün toxunulmaz hesab edilən “ailə” mənasında işlənmişdir. Dastana görə, Qazan xan Şöklü Məlik tərəfindən əsir aparılan evini, ailəsini qurtarmaq istəyən Qaraca Çobanı ağaca bağlayaraq öz ailə üzvlərini yəni qoca anasını, arvadı Burla xatunu, oğlu Uruzu və digərlərini xilas etmək üçün “kafirin” üstünə mərdi-mərdanə təkbaşına getməyə qərar verir. Dastanın Drezden əlyazmasında müxtəlif boylarda 12 yerdə rast gəlinən “altun başlı ban ev” (12, s.28, 35, 37, 45, 47, 48, 61, 64, 76, 89, 99, 101) alimlərimiz tərəfindən “qızıl tağı uca ev”, 11 yerdə rast gəlinən “ağ banlı ev” isə (12, s.40, 42, 52, 58, 71, 77,117,119,120,135,146) “uca ev” kimi təqdim edilmişdir. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində “ban” - evin damı ilə tavan arasında olan hissə kimi verilmişdir. (1, s.217) Belə evlər heç şübhəsiz ki, genişliyi, ucalığı, hündürlüyü ilə seçilməklə Oğuz xanlarına və ali zümrənin digər nümayəndələrinə məxsus idi. "Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boy"da Uruzun dilindən belə söylənir: *"Qayıduban, baba, gerü döngil! Altun ban evinə sürüb varğıl!"* (12,s.89)

"Kitabi Dədəm Qorqud" dastanının yaranmasından 1300 ildən çox keçsə də, ingilislərdə olduğu kimi türk xalqlarının, o cümlədən Azərbaycan türklərinin “vətən” anlayışında “ev” konsepti uzun müddət özünün ilkin mənasını qoruyub saxlamışdır. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində “ev” anlayışı aşağıdakı mənalarda verilmişdir.

“Ev” anlayışı :

1. Ev- yaşayış binası, müxtəlif müəssisə və idarələrin yerləşdiyi bina, tikili, yaşayış evi, kərpic ev, daş ev və s.
2. Ev - insanların mədəni və məişət ehtiyaclarına xidmət edən ictimai müəssisə, yer: məsələn, körpələr evi, müəllimlər evi, ziyalılar evi və s.
3. Ev- ailə, oğul-qız, uşaq, külfət
4. Ev qurmaq, ev-eşik qurmaq, evlənmək, ailə qurmaq
5. Ev adamı, ev qadını, ev sahibi, ev yiyəsi
6. Ev işləri, ev xörəyi, ev çörəyi (1, s.43)

Ev ilə bağlı lüğətdə verilən izahdan aydın görünür ki, “Kitabi Dədəm Qorqud” dastanında məna baxımından çox zəngin olan “ev” konsepti müasir Azərbaycan dilində özünün identikliyi qoruyub saxlamışdır.

Oturaq həyat sürən, əkinçiliklə yanaşı, yarımköçmə (yaylaq,qışlaq) maldarlıq təsərrüfatı ilə məşğul olan oğuzların yaşadığı “evin” yanında heç şübhəsiz, ev təsərrüfatı da var idi. Epik dastanın mətnində bir neçə yerdə həmin ev təsərrüfatının nədən ibarət olduğu açıq şəkildə göstərilmişdir. Dastanın müqəddiməsində “tavuq koması” və “sığır damı” oğuz türklərində “ev” anlayışının tərkibinə daxil idi. Oğuz kişilərinin hər biri igid bir döyüşçü, ər olduğundan onları atsız təsəvvür etmək qətiyyəni mümkün deyildi. Dastanda Qazan xana məxsus “tövlə-tövlə şahbaz atların” olmasından bəhs edilmişdir. (12,s.23,38)

Türkləri köçəri, daimi yaşayış yeri, vətəni olmayan toplum hesab edənlərə ən əsaslı və tutarlı cavabı “Kitabi Dədəm Qorqud” dastanı verir. Dastanda oğuz türklərinin sabit, daimi, oturaq yaşayış yeri və məskənlərini ifadə edən yüzlərlə “ev”, “el”, “yurd” kimi anlayış və leksemlərə rast gəlinmişdir. Halbuki, “çadır” sözü cəmi 10 yerdə işlənmişdir. (12,s.26,78,80,107,117,148,160,161,165,169) Dastana görə, oğzulardakı çadırı (bəzi yerlərdə otaq kimi də işlənir) köçəri həyat sürən tayfaların və xalqların böyük köç və yürüşlər zamanı onlara yad olan ölkələrdə saldıqları düşərgələrdə müvəqqəti qalmaq üçün qurduqları çadırlarla qətiyyəni eyniləşdirmək olmaz. Oğuz türkləri çadırları və ya otaqları (bu zaman evin otağı nəzərdə tutulmur - Ü.A.) daimi yaşadıkları məskəndə özünün yurdunda, elində və ya obasında hər hansı bir müvəqqəti tədbiri həyata keçirmək üçün qısa müddətə qururdular. "Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boy"da göstərilədiyi kimi, Qazan xan məhz ova çıxarkən hündür və gözəl bir yerdə çadır qurmuşdu. (12, s.227) Savaşıda düşmən üzərində qazanılan qələbəni qeyd etmək- şadlıq etmək üçün Qazan xan çadır qurmuşdu. Dastanın "İç Oğuz Dış Oğuz asi olub Beyrək öldüyü boy"da bununla bağlı belə yazılmışdır: *"Qazan gög alan çəmənə çadır dikdirdi. Otağın qurdurdi. Dədəm Qorqud gəlübən şadlıq çaldırdı"* (12,s.169) Dastanda verilən “çadır” ilə “otaq” demək olar ki, eyni leksik mənanı ifadə etdiyindən bir neçə dəfə sinonim kimi yanaşı verilmişdir. Dastanın Drezden əlyazmasında “otaq” leksemində 13 dəfə rast gəlinmişdir. "Dirsə xan oğlu Buğacın boyu"nda çox maraqlı bir sujet ilə qarşılaşırıq. Bütün Oğuz elinin başçısı *"Xanlar xanı xan Bayandır yildə bir kərrə toy (yığnaq-yığıncaq) edib, Oğuz bəglərin qonaqlardı. Genə toy edib atdan ayğır,dəvədən buğra,qoyundan qoç qurdurmuşdı. Bir yerə ağ otaq, bir yerə qızıl otaq,bir yerə qara otaq qurdurmuşdı. Kimin ki, oğlı-qızı yox, qara otağa qondurun, qara keçə altına döşən, qara qoyun yaxnisından öninə gətürün, yer isə, yesün, yeməzsə, dursun, getsün-demişdi. Oğlı olanı ağ otağa, qızı olanı qızıl otağa qondurun, oğlı-qızı olmayanı Allah-Taala qarğayıbdır, biz dəxi qarğarız; bəllü bilsün-demiş idi...Bayandır xanın yigitləri Dirsə Xanı qarşuladılar. Gətürüb qara otağa qondurdılar. Qara keçə altına döşədilər.Qara qoyun yaxnisından öninə gətürdilər".* Bayandır xandan buyruq böylədir,xanım,dedilər. Dirsə xan

aydır: *"Bayındır xan, bənim nə əksikligim gördü, qılucumdanımı gördü, süfrəndənmi gördü? bəndən alçaq kişiləri ağ otağa, qızıl otağa qondurdu; bənim suçum nə oldu kim, qara otağa qondurdu?"-dedi.*

Aytdılar: Xanım, bugün Bayındır xandan buyruq şöylədir kim, oğl-qızı olmayanı Tanrı-Taala qarğayıbdır, biz dəxi qarğarız, demişdir"-dedilər". (12,s.24-25)

Dastanın müxtəlif böylərində "qırmızı otaq" (12,s.55), yanaşı olaraq çadır otaq (12,s.78, 163,165), qırq (qırx) otaq (12,s.93,112) kimi leksemlərə də rast gəlinir. Bütün hallarda "çadır otaq" müvəqqəti qurulmuş yer mənasını ifadə edir. Otağı çadırdan fərqləndirən əsas cəhət otağın nisbətən daha böyük olmasıdır. Görkəmli dilçi alimimiz T.Hacıyev bu məsələ ilə bağlı belə yazırdı: *Xüsusi mərasimləri keçirmək üçün türk öz daimi yaşayış evlərindən kənarında, müəyyən olunmuş sahələrdə əski olimpiya qurğularının tipində qurğular qururmuş. Bunlar, həqiqətən, çadırlar idi. Ancaq türkün ömürlük, gecə-gündüz yaşayış yerləri deyildi". (12,s.9)*

Oğuzlarda ayrı-ayrı evlərin yerləşdiyi daha böyük məkan, ərazi "oba" adlanırdı. "Ev" və "ocaq" ilə yanaşı, oba da "vətən" konseptinin anlayışlarından biridir. Dastanda "oba" sözünə cəmi 3 yerdə rast gəlinmişdir. "Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul" boyunda deyilirdi: *Məgər bir gün köprisinin yamacında bir böyük oba qonmuş idi. Ol obada bir yaxşı-xub yigit sayru düşmüş idi. (12, s.23, 95)*

Oğuz türklərinin, o cümlədən, azərbaycanlıların dünya dil mənzərəsinə daxil olan və "vətən" konseptinin əsas anlayışlarından biri olan "yurd" lekseminə dastanda 5 yerdə rast gəlinmişdir. İkinci boyda deyilir: *"Qazan bəg yola getdi. Gəli-gəli yurdunun üzərinə gəldi. Qazan xan belə söyləmişdi :*

*Qovm-qəbilə mənim quma yurdum,
Qulanla sığın-keyikə qonşu yurdum,
Səni yağı nərədən darımuş,gözəl yurdum?!
Ağ-ban evim dikiləndə yurdu qalmış. (12,s.40)*

İkinci boydan gətirilən bu parçanın məzmununu göstərir ki, burada "yurd" oğuzlara məxsus böyük vətən torpağını (yəni bütövlükdə Oğuz yurdunu)deyil, Oğuz dövlətinin Qazan xan tərəfindən idarə olunan hissəsinə aiddir. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində "yurd" termininin mənası aşağıdakı kimi verilmişdir:

1. Yurd- insanın doğulub böyüdüğü yer, məmləkət, ölkə; vətən.
2. Yurd- yaşayış yeri, ev-eşik, məskən
3. Yurd- yaşayış məntəqəsi; kənd, el, oba
4. Yurd salmaq, oturmaq, sakin olmaq (1,s.627)

Dastanda yurd müsbət mənada doğma torpaq və vətənlə yanaşı, bəzən mənfəi çalarda da işlənmişdir. Məsələn, "Qazan xanın evinin yağmalandığı" boyda yurd boş qalmış, xaraba, viranə qalmış yer mənasını bildirir. Boyda belə deyilir: *"Gördü kim uçarda quzğun qalmış, tazı dolaşmış, yurtda qalmış". (12,s.40)*

Dastanın dördüncü boyunda "vətən" konseptinə daxil olan "ölkə" anlayışına rast gəlinir. *"Cilasun ərənlərə qara ölkə verdi, cübbə-çuqa verdi".* Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində "ölkə" anlayışının aşağıdakı mənaları verilir:

1. Məmləkət,diyar; yer, ərazi
2. Bir dövlətin idarəsi altında olan yerlər, dövlət
3. Tərkibində muxtar vilayət olan böyük inzibati-ərazi bölgü (1,s. 548)

Anqlosaksların "Beovulf" epik abidəsində "homeland"-vətən sözünə 3 dəfə rast gəlinəndi halda, "Kitabi Dədəm Qorqud" dastanında "vətən" anlayışı yalnız bir yerdə ("Bəkil oğlu Əmran boyu"nda) işlənmişdir. "Bəkil oğlu Əmran" boyuna görə Oğuz elinin başçısı Bayandur xan Gürcüstandan gələn bir at, bir qılinc və çomağı eı ağsaqqalı Dədə Qorqudun məsləhəti ilə Bəkil oğlu Əmrana verib, Oğuz elini qorumaq üçün Gürcüstan sərhədinə göndərmişdi. Dastanda deyilirdi: *"Bəkil derlərdi, bir yigit vardı. Ana baqdı,aydır: "Sən nə dersən?" Bəkil razı oldı. Qalqdı, yer öpdı. Dədəm Qorqud himmət qılıcın belinə bağladı.Çomağı omuzına bıraqdı. Yayı qarısına keçürdi. Şahbaz aygırı çəkirdi, buda bindi. Xəsmi, qövmini ayırdı. Evini çözdı. Oğuzdan köç eylədi. Bərdəyə, Gəncəyə varub vətən tutdı. (12,s.135)*

Dilçilikdə "vətən" konseptində "ev", "oba", "ölkə", "yer", "yurd" anlayışları ilə yanaşı, hər hansı bir etnosun yayıldığı geniş ərazini ifadə etdiyi termin - böyük vətən anlayışı aparıcı rola malikdir. Qeyd etmək lazımdır ki, "vətən" termini Azərbaycan xalqının dilinə ərəb dilindən keçmişdir. "Vətən" وٲٲٲٲ dilində "vətənə" sözündən olub, "yaşamaq", "bir əraziyə yerləşmək", "məskən salmaq" deməkdir. (11,s. 471)

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində "vətən" aşağıdakı mənələrdə işlənmişdir:

1. Bir adamın doğulub böyüdüğü və vətəndaşı olduğu ölkə, məmləkət; doğma yurd, Ana yurd
2. Bir şeyin törədiyi meydana gəldiyi yer (1, s.482)

Dilçiliyin "vətən" konsepti baxımından yanaşdıqda, aydın olur ki, dastanda Azərbaycan türkləri yaşadıkları vətənlərini daha çox toplayıcı, birləşdirici məfhum olan Oğuz adlandırmışlar. Türk etnonimi olan oğuz sözünün etimologiyası ilə bağlı dilçilik elmində vahid bir fikrə rast gəlinmir. "Kitabi Dədəm Qorqud kitabı ensiklopedik lüğəti"ndə oğuz etnonimi bir neçə mənada izah olunmuşdur. Həmin lüğətdə oğuz sözünün müdrək, qüdrətli, güclü tayfaların birləşməsi mənaları ilə yanaşı, cüssəli, iribədənli adam kimi izahına da diqqət yetirilmişdir.(5,s.252) Lüğətdə oğuz etnoniminin etimologiyaları içərisində bu sözün "oğ" (qəbilə, tayfa) və cəmlilik əlaməti olan /uz/ hissələrindən ibarət olması fikri daha məntiqli hesab edilmişdir. Belə ki, oğuz sözünün əsasında dayanan "oğ" kökü bugün də "uk" şəklində Altay və Tuva dillərində "yax" şəklində, çuvaş dilində "qəbilə" mənasında işlənməkdədir.

X əsrin sonu-XI əsrin əvvəllərində oğuz etnonimi "türkmən" adı ilə əvəz olunmuş və indiki Azərbaycan,

Türkmənistan, Türkiyə, İran və İraq ərazisində yaşayan oğuzlar daha çox bu adla tanınmışlar. (5,s.251) Görkəmli türk tədqiqatçısı V. Hammerin yazdığına görə, İslamı qəbul etdikdən sonra Türkmən adlanan Oğuzların bir hissəsi Xəzər dənizinin qərbində, digər hissəsi isə Şərqi Qərbdə məskunlaşmışdır. Beləliklə, Türkmənlər Qərb Türkmənləri və Şərqi Türkmənləri olmaq üzərə ikiye ayrıldılar. (9, s. 41)

Ensiklopedik lüğətdə “Oğuz” bölməsinin müəllifi dilçi alim Elbrus Əzizov oğuz etnoniminin ilkin mənasını qəbilələr, tayfalar kimi deyil, iki qəbilə (tayfa) mənasında işlədilməsinin daha doğru olduğunu əsaslandırmağa cəhd göstərmişdir. Onun fikrinə görə, oğuzlar tarixə “Boz Ok” və “Üç Ok” adlanan iki əsas qola ayrılmış və elmə məlum olan 24 oğuz tayfası bu iki qolun törəmələri hesab olunur. “Boz Ok” və “Üç Ok” adlarındakı “ok” sözü də “tayfa” mənasında işlənmişdir. (5,s.252-253)

Tarixdə Oğuz türklərinə məxsus hesab edilən ərazilərin hüdudları “Kitabi Dədəm Qorqud” dastanında göstəriləndən də xeyli geniş olmuşdur. Oğuz türklərinin erkən orta əsrlərdə (III-XI əsrlər) çox geniş və ucu-bucağı olmayan böyük ərazilərdə yaşaması haqqında dövrə aid tarixi qaynaqlarda kifayət qədər danılmaz fakt və məlumatlara rast gəlinir. Məsələn, II Göytürk xaqanlığının (682-ci ildə yaranıb) baş vəziri Tonyukukun yazılarına görə, Göytürk dövləti müstəqillik əldə edəndə, Oğuz dövlətinin başında xaqan dayanırdı və onlar Tula çayı sahilində yaşayırdılar. Göytürk hökmdarı Bilgə xaqanla Oğuz xan Baz xan arasında dörd savaş olmuş və nəticədə Oğuz xan öldürülmüşdür. (14, s.454) Bu yazı göstərir ki, Oğuzlar hələ VI əsrdə Dərbənddən şimaldakı torpaqlarda yaşayırdılar. Ərəb tarixçisi əl-Məsudi isə yazırdı: “*Türklərin bir qolu olan Oğuzlar (Quzlar) Xəzər sahilində qışlağa gəlirlər. Bəzən su (dənizə tökülən çayın suyu) donur və onlar öz atları ilə keçirlər.*” (7, s.18) Əl-Məsudi əsərinin başqa yerində Oğuzların məskunlaşdığı əraziləri daha dəqiq göstərərək yazırdı ki, Aral dənizindən Xəzər dənizinə qədər olan ərazilərdə və həmin dənizlərə tökülən çaylar və bu çayların qolları ətrafındakı torpaqlarda yaşayan Oğuzlar və Qarlular (Qarluqlar) bura gələn tayfalardan gömrük haqqı alırlar. (8,s.254)

V. Hammer Oğuz türkləri ilə bağlı yazırdı ki, Oğuzlar Türküstan ərazisində Seyhun (Amu-Dərya) və Ceyhun (Sır-Dərya) çayları arasındakı məmləkətdə dinc şəraitdə, əksər vaxtlarda isə Sasani hökmdarları və Ərəb xəlifələri ilə savaş şəraitində yaşayırdılar. (9, s. 41)

Məşhur ərəb tarixi-coğrafi salnaməsi olan “Hüdüd əl-Aləm” əsərində verilən məlumatlar Əl-Məsudinin Oğuzlar haqqındakı yazıları ilə demək olar ki, üst-üstə düşür və onu tamamlayır. Bu əsərə görə, X əsrdə Oğuzların ölkəsinin şərq tərəfində Oğuz çölü, cənubunda bu çölün uzantıları ilə Xəzər dənizi, şimalında və qərbində isə İdil (Etil-Volqa) çayı yerləşirdi (10,s.312).

“Dədə Qorqud kitabı ensiklopedik lüğəti”-nə görə, dastandakı Oğuzların yaşadıkları yer adları deyəndə dərhal ilk növbədə Azərbaycan və sonra Şərqi Anadolu göz önünə gəlir. Başqa sözlə deyilsə, İslam coğrafiyaçıların Ərəməniyyə (İndiki Türkiyə ərazisindədir) adlandırdıkları bölgələr, Aran (Şimali Azərbaycan), Azərbaycan (Cənubi Azərbaycan) ölkələri ilə birlikdə Gəncə, Bərdə, Naxçıvan, Qara dəniz sahil, Axsaxa (Axsıxa) -Van gölü, bütövlükdə Oğuz elinə aiddir. Orta əsrlərə aid mötəbər qaynaq hesab edilən Əbubəkr Tehraninin “Kitabi-Diyarbəkrriyyə” əsərində Oğuz elinin başçısı Oğuz xan haqqında belə yazılmışdır: “Allahdan qorxan pak bir padşah idi. İran, Turan, Şam, Misir, Qıpçaq çölü, Hindistan, Kəşmir, Xətay, Türküstan və yer üzərindəki digər məmləkətləri öz ölkəsinə çevirdi. Oğuzdan sonra səltənətə çatan Gün xan Oğuz xanın fəth etdiyi əksər məmləkətləri öz ixtiyarına keçirdi. (6,s.46) Ondən sonra hakimiyyətə gələn və “Kitabi Dədəm Qorqud” dastanına görə Oğuz elinin başçısı olan Bayandur xanı haqqında Əbubəkr Tehrani belə xarakterizə edirdi: “O öz padşahlığı dövründə İran, Turan, Rum, Şam, Misir, Əfrəc, Xətay, Dəşti - Qıpçağı tamamilə fəth etmişdi... O, Qarabağ qışlağına və Göyçə dəniz yaylağına yollandı. Böyük qurultay çağırırdı. Çoxlu camaat yığıdı və əzəmətli məclis qurdu. Çox böyük qızıl çadır qurdu ki, türkcə buna “ban ev” deyirlər”. (6,s.46)

Oğuzların yayıldığı arealı müəyyən etmək məqsədi ilə geniş araşdırmalar aparən alimimiz Ş.Cəməşidovun fikrincə, dastanda adı çəkilən Qaracuuq dağı Arazdan cənubdakı Azərbaycan torpaqlarında – Qaradağ mahalında yerləşir. Bu dağın adı 1895-ci ildə tərtib olunmuş Azərbaycan xəritəsində Qaracuuq kimi qeydə alınmışdır. (5,s.254)

“Kitabi Dədəm Qorqud” dastanında türklərin “böyük vətəni”-ni bildiren “Oğuz” adına 26 dəfə rast gəlinmişdir. Müqəddimədə, yəni dastanın elə əvvəlində, Oğuz qövminin (tayfasının) yaşadığı Oğuz torpağının adı çəkilmiş və davamlı olaraq, “Oğuz bəgləri”, “Oğuzda səhabəsi olan”, “Oğuzun ucunda (sərhədində), “Oğuzun içində”, “Oğuz zamanında”, “Oğuz elləri, Oğuz eli”, “Oğuzun sərhədi”, “Oğuz ərənləri” şəklində müxtəlif formalarda işlənmişdir. (12,s.19,27, 34, 49, 53, 55, 57, 66, 71, 93, 104, 108,119,121,127,155,145,153,154) Qeyd etmək lazımdır ki, “Oğuz”, “Oğuz elləri” və “Oğuz eli” (12,s.121,155) “vətən” konseptində ərazi- coğrafi məkan anlamında “böyük vətəni” bildirməklə yanaşı, siyasi çalar da daşıyır. Çünki “Oğuz eli” kifayət qədər böyük əraziyə, türk köklü əhaliyə, güclü hərbi qüvvəyə, qorunan sərhədlərə, hökmdarlara (məsələn, Bayandur xan, Qazan xan) malik olan Oğuz dövlətini ifadə edir. Dastanda oğuzların vətəni 29 yerdə “Qalın Oğuz”, 9 yerdə “İç Oğuz”, 10 yerdə “Daş Oğuz” kimi verilmişdir.

Dastanda “Qalın Oğuz”- Qalın Oğuz bəgləri, Qalın Oğuzun qız-gəlini, Qalın Oğuz dövləti, Qalın Oğuz imrəncəsi (arzu olunan,qıbtə edilən şəxs və ya əşya), Qalın Oğuz arqası, Qalın Oğuz içində, Qalın Oğuz eli və Qalın Oğuz elləri şəklində müxtəlif çalarlarda adı çəkilmişdir. (12, s. 27-29, 40,43, 48,49,52,55,57, 58, 62-64, 76-78, 89, 111,128, 133,134) Qalın Oğuzun dastanda açıq şəkildə 2 dəfə dövlət, 1 dəfə el, 2 dəfə ellər kimi verilməsi bu ifadənin vətənlə yanaşı, siyasi məzmun daşmasından xəbər verir. Əslində “Qalın Oğuz” və ya “Oğuz” oğuz türklərinin yayıldığı bütün əraziləri əhatə edən toplayıcı termin olub, “böyük vətən” anlamına gəlir. Dilçilik baxımından “qalın”

leksemi güclü, qüdrətli, saysız çox olmaq və qələbəlik bildirən bir anlayışı ifadə edir. (5, s. 194) Məşhur qorqudşünas alimimiz Süleyman Əliyərli böyük dilçi alim V.V. Bartoldun “Qalan Oğuzlar” kimi tərcümə etdiyi Qalın Oğuzu İç Oğuz (Boz Ok) və Daş Oğuzun (Üç Ok) siyasi birliyi və yaxud bütün oğuzların ümumi vətəni hesab etmişdir. (13, s. 272, 273) “Dədə Qorqud kitabı ensiklopedik lüğəti” nə görə, Manas dastanındakı “Kalmıq il (Qalın el), Altay dastanındakı Kalın yurd (Qalın yurd) ifadələrini tərkibində olan “qalın” sözü “Qalın Oğuz” ifadəsindəki mənə ilə tamamilə üst-üstə düşür. (5, s. 194)

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə. IV cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2006, 712 səh.
2. Azərbaycan tarixi. Uzaq keçmişdən 1870-ci ilə qədər. İkinci nəşri. S.S. Əliyərli'nin redaktorluğu ilə. Bakı, “Çıraq” nəşriyyatı, 2009, 861 səh.
3. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar – Tərtibçisi və redaktoru Süleyman Əliyərli. Bakı, “Çıraq nəşriyyatı”, 2007, 395 səh.
4. Beowulf. Caitlin R. Kiernan, Neil Gaiman, Roger Avary. Harper collins e-books, 2007.c. 382.
5. Dədə Qorqud kitabı. Ensiklopedik lüğət. “Öndər nəşriyyat”, Bakı, 2004, 368 səh.
6. Əbubəkr Tehrani. Kitabı-Diyarbəkrriyyə. Fars dilindən tərcümə edən, önsöz və şərhlərin müəllifi Rəhilə Sükürova. Bakı, “Elm”, 1998, 336 səh.
7. Əbul Həsən bin Əli bin Hüseyn əl-Məsudi. Müruc əz-zəhəb və Madən əl-cövħər. Mocaled 1-9. Cild 2. Paris 1861. 206 səh.
8. Əbul Həsən bin Əli bin Hüseyn əl-Məsudi. Müruc əz-zəhəb və Madən əl-cövħər. Mocaled 1-9. Cild 3. Paris 1861. 391 səh.
9. Hammer V. J. Böyük Osmanlı Tarihi: 18 ciltte, 1 c. İstanbul, 2007, 278 səh.
10. Hudud al-Alam. The region of the World. Translated by V. Minorsky. London: 1987, 524 p.
11. Hussein A. T. The Concise Arabic-English Lexicon of Verbs in Context. Cairo: The American University in Cairo Press, 2011, 528 p.
12. Kitabı-Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Tərtib edən: Samət Əlizadə. Nəşrə hazırlayanı və redaktoru: Tofiq Hacıyev. Bakı, “Öndər nəşriyyat”, 2004, 376 səh.
13. Süleyman Əliyərli. Tariximiz açılanmamış mövzuları ilə. – Bakı: Mütərcim, 2012. - 560 səh.
14. Türklər. 21 ciltte, IV c. Ankara: Yeni Türkiyə yayınları, 2002, 1670 s.

**The notion of “Motherland” and the “home, birthplace, homeland, country”
(on the basis of materials of “Kitabi Dede Qorqud”)**

SUMMARY

Currently exploration of the epic monument “Kitabi Dede Qorqud” has a great significance for the linguistics. This epos is rich with the linguistic material for the clarification of the main concept of the notion “motherland”. This paper, for the first time in the Azerbaijani linguistics, attempts to determine the main features of the notions such as “home”, “homeland”, “country”, “birthplace” and others, which cover the concept of “motherland”.

Key words: Dede Qorqud, home, homeland, country, Qazan xan

Понятие “vətən” и концепты “ev, el, yurd, ölkə” в лексической семантике азербайджанского языка (на основе материалов эпоса «Китаби Дедем Горгуд»)

Резюме

Исследование эпического памятника «Китаби Дедем Горгуд» с точки зрения языкознания и в настоящее время имеет большое значение. Эпос богат необходимым лингвистическим материалом для выявления и изучения основных понятий концепта “vətən”. Впервые в азербайджанской языковедческой науке на основе эпического памятника исследованы входящие в концепт “vətən” понятия “ev”, “yurd”, “ölkə”, “el” и выявлены другие важные особенности этого концепта.

Ключевые слова: Деде Горгуд, дом, юрт, страна, Газан хан

XÜLASƏ

“Kitabi Dədəm Qorqud” epik abidəsinin dilçilik elmi baxımından araşdırılması hazırki dövrdə də böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu dastanda dilçiliyin “vətən” konseptinin əsas anlayışlarının üzə çıxarılaraq öyrənilməsi üçün zəruri dil materialları ilə zəngindir. Azərbaycan dilçilik elmində ilk dəfə olaraq epik abidə əsasında “vətən” konseptinə daxil olan “ev”, “yurd”, “ölkə”, “el” və digər anlayışlar araşdırılmış, konseptin bir sıra mühüm xüsusiyyətləri üzə çıxarılmışdır.

Açar sözlər: Dədəm Qorqud, ev, yurd, ölkə, Qazan xan

RƏYÇİ: Dos. S.Abbasova

Pərviz İsmaylov
OĞUZ VƏ QIPÇAQ QRUPU TÜRK DİLLƏRİNİN DİALEKTLƏRİNDƏ
ŞƏXS ƏVƏZLİKLƏRİ

Əvəzlik nitq hissələri arasında özünəməxsus yer tutan, digər söz qruplarını əvəz edən bir kateqoriya kimi diqqəti cəlb edir. Əvəzlilərin tarixən milli xarakter daşması onu bir çox digər nitq hissələrindən fərqləndirən ən başlıca keyfiyyətidir. Şəxs əvəzliləri bu baxımdan xüsusi rol oynayır. Müasir dövrdə türk dillərinin əksəriyyətində şəxs əvəzliləri öz qədim tarixi formasını saxlamışdır. Lakin burada əsas diqqəti cəlb edən əvəzlilərin fonetik variantlılığı və bu variantlardan hansının daha qədim olmasıdır. Müasir türk ədəbi dilləri ilə yanaşı, dialekt və şivələrində də şəxs əvəzlilərinin çoxsaylı fonetik variantlarına rast gəlinir. Bu prosesini daha aydın təsvir etmək üçün mənbələrə müraciət etdikdə bir çox maraqlı faktlar ortaya çıxır.

Türkoloji ədəbiyyatda əvəzlilər ilkin söz köklərindən hesab edilir. F.Bopp, A.M.Şerbak, B.Xəlilov və b. əvəzlilərin ilkin köklər olması haqqında fikirlər söyləmişlər. B.Məhərrəmli bu məsələdən danışarkən yazır ki, "Biz də əvəzlik köklərini ən qədim söz qruplarından hesab edirik, çünki dildə ilkin sözlərin yaranmasında konkret anlayışların ifadəsi birincidir, sonra isə mücərrəd anlayışların adlandırılması baş vermişdir" (6, səh.39)

Şəxs əvəzlilərdən danışarkən onu qeyd etmək lazımdır ki, mən və sən I şəxs əvəzlilərinin tarixən işlənmə məqamları bir-birinə daha uyğundur. Ona görə də əksər hallarda bu əvəzlilərin dialekt formaları və variantları da eynilik təşkil edir. Ona görə də həmin əvəzliləri birlikdə nəzərdən keçirmək mümkündür.

Məlumdur ki, türkologiyada I və II şəxs əvəzlilərinin təkinə aid fonetik variantlar içərisində mən, sən forması daha qədim hesab olunur. Bu fonetik variant "Qədim türk lüğəti"ndə də rast gəlinir (2, Səh 340). Müasir türk dillərindən qıpçaq qrupuna daxil olan altay, qazax, qaraqalpaq, qırğız, noqay dilləri ilə yanaşı, tuva, türkmən, özbək, şor dillərində də şəxs əvəzlilərinin mən, sən forması ədəbi dildə norma olaraq sabitləşmiş, hazırda da işlənməkdə davam edir. Maraqlıdır ki, bu qədim tarixi formaya Azərbaycan dili dialekt və şivələrində bu gün də rast gəlinməkdədir. Bunu dilimizin Qax və Quba şivələrində müşahidə etmək olar. M.İslamov şəxs əvəzlilərinin mən, sən fonetik variantına Quba şivəsindən aşağıdakı nümunələri təqdim etmişdir: "–Mən hoların hamısını dimiyəm hələ; - Hindi mən sağa İlisunun tarığının danışım; -Haburda oturma mənin atasının yurdu; -Mən danışan dili sən də danışdın" (5, səh.10)

Göründüyü kimi, göstərilən nümunələrdə mən və sən əvəzliləri eyni fonetik variantda işlənməkdədir. Dilimizin Qax şivəsində də şəxs əvəzlilərinin həmin variantına rast gəlinməkdədir. Məs: Mən,sən hona nə diyax ki, qayıdıp gitsin. Məni horda qoyuf gitdi və s.

Türk dillərində əvəzlilərin, o cümlədən şəxs əvəzlilərinin tədqiqində xüsusi rolu olan M.İslamov mən, sən əvəzlilərinin türk dilləri dialektlərində rast gəlinən variantlarından bəhs edərək müasir türk və qaqauz ədəbi dilində norma səciyyəsi daşıyan bən I şəxs əvəzliyinin Azərbaycan dili şivələrində az işləndiyini göstərmişdir. (5, səh.10) Tədqiqatçı-alim yazır ki, "Tədqiqatlardan aydın olur ki, dilimizin tarixinin əvvəlki dövrlərində birinci şəxs təkdə əvəzliyin bən formasından da istifadə edilmişdir; həm də bu, Azərbaycan dili tarixinin ancaq qədim və orta dövrlərində yazılmış ədəbi əsərlərin dilində müşahidə edilir" (5, səh.10). Müəllif həmin variantı yalnız Saatlı rayonunun Ağarəhimli kəndində rast gəldiyini göstərək "–Bən mıyı bilmərəm, sən bilərəm; -Bən səyi çağırdım, eşitmədin" nümunələrini təqdim etsə də, Azərbaycan dilinin Şəki rayonuna aid odan Oraban və Baş Kəldək şivəsində həmin variantı rast gəldik. Maraqlıdır ki, həmin kəndlərin yalnız yaşlı nümayəndələrinin dilində bən variantı qorunmuşdur. Orta və gənc nəsillər bu variantdan istifadə etmirlər. Məs: Bən dünyagörmüş kişiyəm, haburda nə didim ki? Benim hona nə sözüüm var? H.Mirzəzadə tarixi dilimizdə mən/bən formasının bir müddət paralel işləndiyini göstərsə də, mən variantının ikincini üstələdiyini qeyd edir (7, səh.168). E.Əzizov m səsinin b səsinə keçməsinə aid Azərbaycan dili yazılı abidələrindən aşağıdakı nümunələri təqdim edir: mən//bən, manla//banla, iz//biz, kimi//kibi (KDO). Muni deyincə ox yayına qoyub, çəkməgə durub dedi; ...mundan nə təberrük hasil olur ("Şeyx Səfi" təzkirəsi, XVI əsr)" (3, səh.103).

Dilçilik ədəbiyyatında m və b variantlarından hansının daha qədim olması haqqında fikir müxtəlif mövcuddur. V.Radlov, V.A.Boqoroditski, V.Bank, N.Poppe, M.Mansuroğlu və b. b variantlı I şəxs əvəzliyini daha qədim hesab etsələr də, Q.İ.Ramstedt və M.B.Munkaçi haqlı olaraq mən//men variantını daha qədim hesab etmişlər. Fikrimizcə, I şəxs təkinə aid mən əvəzliyi daha qədim variant hesab olunmalıdır. Çünki türk dillərinin müasir dialekt və şivələrində bu variantın daha işlək olması həmin formanın qədimliyinin göstəricilərindən biri hesab edilə bilər. Məsələyə münasibət bildirən M.İslamov haqlı olaraq diqqəti m/b əvəzlilərinə yönəldərək yazır ki, "Ədəbi dildə və dialektlərimizin çoxunda b ilə işlənen və tərkibində burun sonorları olmayan bir qrup sözlər vardır ki, onlar bəzi dialekt və şivələrimizdə m ilə tələffüz edilir: miz "biz", mutax "budaq", muxara "buxarı" və s. Belə bir uyğunluq qədim abidələrdə və müasir türk dillərində də müşahidə olunur. Belə ki, M.Kaşğaridə və Əbu-Həyyanda biz sözünün miz şəklində işləndiyinə təsadüf edilir. Buz sözü qazax, qaraqalpaq, qırğız, özbək, uyğur dillərində m ilə yəni muz şəklində işlənir. Eyni hadisə başak və biğ sözlərində də özünü göstərir. Altay dilində majak, qazax və qaraqalpaq dillərində masak, noqay dilində masak, qırğız dilində maşak" (5, səh.12).

Maraqlıdır ki, türk dillərində qədim əlamət hesab olunan sağır nunlu variantlara, eləcə də man//san, maa//saa məgə//səgə kimi formalara da, əsasən, "m" elementli şəxs əvəzlilərinə rast gəlinir. M.İslamov bu formalar içində məgi, səgi variantını daha qədim hesab etmiş, dialekt və şivələrdə işlənməsinə aid nümunələr vermişdir. Müəllif həmin variant əsasında şivələrimizdə məyi, səyi formasının mövcudluğunu da qeyd etmişdir. M.İslamov yazır ki,

“məyi, səyi forması məgi, səgi forması ilə əlaqədardır. Başqa sözlə desək, məgi, səgi formasındakı g səsi y səsi ilə əvəzlənmişdir”. (5, səh.49) Güman ki, sağır nun variantlı formadan sonra mægə, sægə, məgi, səgi, daha sonra isə məyi, səyi variantları ortaya çıxmışdır.

Beləliklə, bu qənaətə gəlmək üçün müasir türk dillərinin, eləcə də dialekt və şivələrimizin dil faktları da imkan verir ki, I şəxsin təkində mən//men, məgi, məyi əvəzlik variantları daha qədim hesab edilə bilər.

M.Qıpçaq yiyəlik halın türk dillərində qədim işlənmə imkanlarından bəhs edərkən şəxs əvəzliliklərindən də bəhs etmiş, üçüncü şəxsin təkində o əvəzliyi hallanarkən işlənən, müasir dilimizdə bitişdirici samit hesab n samitinin məhz qədim yiyəlik halın qalığı olduğunu qeyd etmişdir. Müəllif yazır ki, “Bu halın (yiyəlik halın – P.İ.) izlərinə türk dillərində I və II şəxs əvəzliyinin təkində (mən/min, sən/sin) rast gəlmək mümkündür. Araşdırıcılar III şəxsin təkinin əvəzliyini –in şəklində bərpa edirlər. Çox güman ki, bərpa olunmuş bu arxetipin tərkibindəki –n aktiv halın şəkilçisinin reliktdə halında qalığıdır. Müqayisə et: o, o-n-a, o-n-da, o-n-dan, o-n-lar və s.” (4, səh. 98) Bu bərdə dilçilik ədəbiyyatında fikir müxtəlifliyi olsa da, şivələrimizdə həmin formaların işlənməsi haqda M.İslamov yazır: “Şəxs əvəzliliklərinin təki təsirlilik halda mə//mə, sə//sə, u//hu, u//hu şəklində də işlənir. Mən, sən, o əvəzlilikləri bəzən təsirlilik halda formal cəhətdən yiyəlik haldan seçilmir, onların hansı halda olduğunu ancaq cümlə daxilində müəyyənləşdirmək mümkündür; məs: -Didim una hara gessən, mə də apar (Ş) –Mə xəcələtdi eləmə ; -Sə qoymıjux boşda; -Hu söylə bu da eşissin; -U qonax apardılar; -U qoymadılar (Ş)” (5, səh.50). Maraqlıdır ki, müəllif menqi, senqi, unqi; məgi, səgi; məni, səni, onu; məyi, səyi, oyi; məy, səy, oy; məi, səi, oi//oy kimi şəxs əvəzliliklərinin fərqli variantlarını əks etdirən çoxsaylı nümunələr də göstərmiş, həmin formaların həm təsirlilik, həm də yiyəlik halı bildirmə məqamlarını izah etmişdir. (5, səh.47-49)

O şəxs əvəzliyində dialektlərimizdə u, hu, ho variantlarında rast gəlinəndə də məlumdur. Bu xüsusiyyətə Ordubad, Quba, Bakı, Sisyan, Mehri şivələri ilə yanaşı, Şəki və Qax şivələrimizdə daha çox təsadüf olunur. Nümunələr diqqət yetirək: Ho mağa söz verifdi. Hona bie kəlmə də dimədim (Qax). Ho bırdə nağa.rır? Honu görmədin? (Şəki).

Maraqlıdır ki, o şəxs əvəzliyinin u variantına müasir dövrdə qazax, özbək və uyğur dillərinin dialektlərində də təsadüf olunur. Məs: U jaksı biliy. U bis kitab alğan (Qazax).

Dialekt və şivələrimizdə mən və biz əvəzliliklərinin yiyəlik halda bizim qədim formasını saxladığı da müşahidə olunmaqdadır. Qədim türk yazılı abidələrində bizim variantı ilə paralel işlənən bu formaya Şəki, Qax, Quba şivələrimizdə rast gəlirik. Məs: -Mənin bir atım vardı (Quba). -Menin uşax habırdadı. Bizin işlər həll olunutdu (Şəki). -Menin balalara yazığın gəliy? (Qax).

M.İslamov həmin fakta aid aşağıdakı nümunələri təqdim etmişdir: -Mənin bir dostum vardı, sənən yeg ulmasun, Bakı şəərində (Quba). – Menin oğul gedip, menin öy batıp; -Bi dənə tülki dadanıpdı menin balalara (Qax); -Bizim adamlar yaddıx bilmiyi (Şəki). (5, səh. 27-28) Müəllif həmin formanın yiyəlik halda sağır nun variantının da işləndiyini göstərərək Qax, Gədəbəy şivələrindən nümunələr verir: “-Menin yerində ho oturup. –Honu uşax ikidi (Qax). –Sizin keyfiniz nejadi (Gədəbəy). Qeyd edək ki, türkmən, qırğız, qazax, uyğur dillərinin dialektlərində də həmin varianta rast gəlinir. Məs: qazax dilində menin, bizgin, türkmən dilində menin, bizim, qırğız dilində menin, bizdin, uyğur dilində menin, bizim və s. Sözsüz ki, Orxon-Yenisey yazılı abidələrində işlək olan bu formanın dialektlərdə qorunması həmin dil faktının qədimliyinin sübutudur. Tədqiqatçılardan bu məsələdən bəhs edərkən haqlı olaraq sağır nun samitinin tədricən nq//nğ samitinə keçdiyini, hətta bu səs birləşməsinin fonetik variantı kimi “v” ünsürlü morfemlərin də meydana gəldiyini göstərmişlər. Akademik M.Şirəliyev nq və nğ səslərinin sonrakı inkişafı haqqında yazır ki, “Daha sonralar bu səsin parçalanması nəticəsində oğuz tipli türk dilləri q, qıpçaq tipli türk dilləri ğ ünsürünə üstünlük vermişdir” (8, səh.5). M.İslamov şivələrimizdə şəxs əvəzliliklərinin “v” ünsürü ilə işlənməsini də yiyəlik halın n samiti kimi qovuşuq nq səsinəndən törədiyini qeyd edərək yazır ki, “Ağcabədi rayonunun Üzeyirkənd şivəsində və Dərbənd dialektində II və III şəxs əvəzliliklərinin tək və cəmi yiyəlik halda –üv, -uv şəkilçisini qəbul edir; Məs: sənüv, sizüv, onuv, ollaruv; -Hindi sənüv hələ vaxtuv dəgül qartimisəv, kit əvüvdə otu (Dərbənd)” (5, səh.31).

Müəllif belə bir formaya dilimizin digər şivələrində, eləcə də müasir türk dilləri və qədim yazılı abidələrdə rast gəlinmədiyini göstərərək yazır ki, “-in, -in, -un, -ün yiyəlik hal şəkilçisindəki n səsinin yerində v səsinin işlənməsi n(-uv, -üv) də yuxarıda qeyd edilən hadisə- qovuşuq nq səsinin parçalanması və ya sadələşməsi hadisəsi ilə bilavasitə əlaqədardır. –üv, -uv şəkilçisindəki v samiti nq//nğ səs birləşməsindəki ğ səsinin v səsinə keçməsi nəticəsində əmələ gəlmişdir. Daha doğrusu, nq hissələrinə ayrılaraq onun birinci tərkib hissəsi n düşmüş, qalan q//ğ samiti isə v səsinə keçmişdir. Beləliklə, -üv, -uv şəkilçisindəki v da dolayı yolla yenə nq//nğ ilə bağlıdır, onun əsasında yaranmışdır” (5, səh. 31-32). Daha sonra müəllif fikrini əsaslandırmaq üçün ğ~v uyğunluğuna aid dialekt və şivələrimizdən nümunələr təqdim etmişdir: buzuğ ~ buzov, suğab ~ savab, cuğab ~ cavab, suçoğul ~ siçovul, yaxud: qutuğuz ~ qutuvuz, gözüğa ~ gözüva, xalağı ~ xalovi və s. (5, səh.32)

Müəllifin qənaətlərini haqlı hesab etməklə onu əlavə edə bilərik ki, qədim sağır nun elementi əsasında müasir dilimizdə çoxsaylı söz, ifadə və n, v, y elementli şəkilçi və şəkilçi variantları müşahidə etmək mümkündür. II şəxsin təkində şənsubiyyət şəkilçisi Tabasaran şivəsində də -n əvəzinə -v variantında ortaya çıxır. Məs: -Sənu aduv kimdi? (1, səh. 86) Türk dillərinin qədim qatlarına aid olan şəxs əvəzliliklərində həmin variantların üzə çıxması isə bir daha bur kateqoriyanın türk dillərinin morfoloji quruluşunda tarixən oynadığı əhəmiyyətli rolun sübutudur.

Beləliklə, yuxarıda deyilənlərdən bir daha aydın olur ki, türk dillərinin nitq hissələri içərisində xüsusi yeri olan əvəzliliklər, xüsusən də şəxs əvəzlilikləri öz tarixi inkişafında əldə etdiyi xüsusiyyətlərin bir çoxunu ədəbi dil elementi

kimi mühafizə edə bilməsə də, müasir türk dillərinin, eləcə də Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində həmin xüsusiyyətlər qorunub saxlanmışdır. Belə qədim dil faktlarının araşdırılıb ortaya qoyulması türk dillərinin tarixi inkişafı ilə bağlı bir sıra problemlə məsələlərin həllində də öz sözünü deyə bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin dərbənd dialekti. Bakı, Elm, 2009
2. Древнетюркский словарь. Л.1969. 676 стр.
3. Əziziov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, Elm, 2016.
4. Кыпчак М. "Категория падежа в тюркских языках" Bakı, 1994. 151 стр.
5. İslamov M. Türk dillərində əvəzlilər (Azərbaycan dilinin dialekt materialı əsasında). Bakı, Elm, 1986.
6. Məhərrəmli B. Türk dillərinin qədim leksikası. Bakı, 2017
7. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyası. Bakı, 1962.
8. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının son nailiyyətləri. Azərb.SSR EA Xəbərləri (Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası), №2, 1970 səh. 4-5

Açar sözlər: əvəzlilik, kateqoriya, oğuz, qırçaq, morfoloji quruluş

Key words: местоимения, category oğuz, кыпчак, морфологической структур

Ключевые слова: Pronouns, категория, oguz, kipchak, morphological structure.

Резюме

Личные местоимений в группах Огуз и Кыпчак на тюркском языке

Местоимения играют особую роль в морфологической структуре тюркских языков. Эта группа ключевых слов привлекает внимание со древностью. В современных диалектах и акцентах тюркских языков есть многочисленные фонетические варианты. Среди этих фонетических вариантов "men, ben, sen, biz, miz, məgə, səgə, oğa, oa, ua, o, ho, məyə, səyə, mənin, 'bizin" и т. д. могут быть показаны. В дополнение к диалектам тюркских языков, включенных в группу Кыпчак и Огуз, эти местоимения использовались в других тюркских языках и древних письменных памятниках.

Summary

Personal pronouns in Oguz and Kipchak groups of Turkic languages

Pronouns play a special role in the morphological structure of the Turkic languages. This group of keywords attracts attention with antiquity and oldness. In modern dialects and accents of Turkic languages there are numerous phonetic options of them. Among these phonetic options, "men, ben, sen, biz, miz, məgə, səgə, oğa, oa, ua, o, ho, məyə, səyə, mənin, 'bizin" etc. can be shown. In addition to the dialects of the Turkic languages included in the Kipchak and Oguz groups, these pronouns were used in other Turkic languages and ancient written monuments.

Bu iş Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Elmin İnkişaf Fondunun maliyyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir. Qrant № EIF/MQM/Elm-Təhsil-1-2016-1(26)-71/07/5

Гусейнова Айнур МОДАЛЬНЫЕ ГЛАГОЛЫ В АРАБСКОМ ЯЗЫКЕ

Модальные глаголы относятся к лексико-грамматическим выражениям модальности: «Они в основном вспомогательные глаголы, обладающие семантикой модальности, исключительными морфологическими и синтаксическими свойствами». (8; 13)

Модальные глаголы являются одним из самых употребительных способов выражения модальности в арабском литературном языке. Это такие глаголы, которые обозначают не само действие, а указывают на отношение лица, называемого местоимением или существительным, к действию или состоянию, выраженному полнозначным глаголом. На синтаксическом уровне модальные глаголы в сочетании с основным глаголом в сослагательном наклонении образуют неизменные грамматические конструкции, которые можно рассматривать также как составное глагольное сказуемое.

Модальные глаголы имеют совершенную и последовательную систему в арабском языке: объективная и субъективная модальность глаголов - это тесно связанные между собой, взаимодействующие стороны этой системы. Для каждой из этих сторон характерно выражение синтаксической активности и специфических модальных значений.

Различие между глаголами, выражающими объективную и субъективную модальность, проявляется в морфологии. Глаголы, выражающие субъективную модальность, употребляются во всех глагольных временах и лицах. Глаголы же, выражающие объективную модальность, выступают в основном в форме настоящего времени и по большей части в третьем лице.

Рассмотрим это на примере конкретных глаголов.

Как уже говорилось, некоторые модальные глаголы употребляются в форме 3-го лица единственного числа настоящего-будущего времени. Лицо действия - субъект модальности выражается личной формой знаменательного глагола в сослагательном наклонении, или путем присоединения к модальному глаголу личного местоимения в косвенном падеже:

يمكن أن تقول – يمكنك أن تقول

Ты можешь сказать

В роли субъекта модальности может выступать имя вместе с зависимыми от него словами. Для прошедшего времени модальных глаголов характерно употребление двух форм прошедшего времени:

- простой (لزم - امكن - وجب)

- аналитической с глаголом كان / прошедшее длительное (كان يجب - كان يمكن - كان يجب)

Примерами на субъективную модальность может служить употребление почти всех глаголов со значением желать, хотеть.

Модальные глаголы в арабском языке, как и в других языках, могут выражать долженствование, возможность, допустимость, желаемость, запрещение действия. Кроме этого, существует разряд глаголов, выражающих личное и эмоциональное отношение к основному действию, которые в определенных конструкциях могут быть отнесены к модальным глаголам.

Глаголы, выражающие долженствование, допустимость и возможность действия

Модальные понятия «можно», «нельзя», «нужно», «надо», «следует», и т.д. в арабском языке передаются по-разному. Чаще всего, они выражаются при помощи соответствующих глаголов или их сочетаний с **масдарами**.

К глаголам модального значения, обозначающим долженствование или возможность (допустимость) действия относятся:

جاز (y) – быть разрешенным, дозволенным

امكن – быть возможным

وجب (يجب) – следовать, быть обязательным

ينبغي (ينبغي) – следовать, надлежать

يلزم (يلزم) – быть нужным, необходимым

يسع (يسع) – быть позволительным, быть возможным, мочь

В арабском языке, предложения типа: «Я должен написать письмо родителям»; «Она должна выехать сегодня вечером» ит.д. строятся при помощи глагола **وجب (يجب)** После него употребляется предлог **على**, к которому при соединяются соответствующие слитные местоимения. Далее, запредлогом **على** следует с мысловый глагол в сослагательном наклонении с союзом **أن**. Например:

يجب علينا أن نرحب بكلّ الرّياضيّين الذين مثلوا أذربايجان في بيكين.

Мы должны приветствовать всех спортсменов, которые представляли Азербайджан в Пекине.

يجب عليك أن تدعو جميع المشتركين لهذا المجلس الى اتفاق شامل.

Ты должен призвать всех участников этого съезда к полному согласию.

Встречается также вариант употребления данного глагола без предлога **على**.

Например:

يجب أن نذهب إلى المعهد للتعرف على نتائج الامتحانات الأخيرة.

Мы должны пойти в университет, чтобы узнать результаты последних экзаменов.

Следует отметить, что возможен вариант употребления в данном значении предлога *على* без самого глагола *يجب*.

Для выражения долженствования в прошедшем времени перед глаголом *يجب* употребляется вспомогательный глагол *كان*. В аналогичной ситуации иногда употребляется тот же самый глагол, но только в форме прошедшего времени *وجب*.

كان يجب عليّ أن أذهب إلى المستشفى.

Я должна была пойти в госпиталь.

وجب عليها أن تدرس اللغات المختلفة أن تكون اختصاصية طبية.

Она должна была изучать различные языки, чтобы стать хорошим специалистом.

В предложениях типа «Ему следует показаться врачу», «Ей следует показаться врачу» и т.д. употребляется глагол *يُنبغي*. Он в обязательном порядке употребляется с предлогом *لـ*, к которому присоединяется слитное местоимение. Затем следует личная форма глагола в сослагательном наклонении. Например:

يُنْبَغِي لَكُمْ أَنْ تَتَحَلَّوْا بِمَسَائِلِ مَعِ اصْدِقَائِكُمْ.

Вам следует разрешить все проблемы со своими друзьями.

يُنْبَغِي لِي أَنْ أُمَارِسَ كَثِيرَ الْبُلُوغِ أَحْسَنَ النَّتَائِجِ.

Мне следует много практиковаться, чтобы добиться лучших результатов.

Для выражения той же мысли в прошедшем времени перед выше указанным глаголом ставится вспомогательный глагол *كان*.

Другим глаголом с модальным значением, обозначающим «нужно», является глагол *لزم*.

يُلْزِمُهُ أَنْ يَزُورَ كُلَّ أَقْرَبَائِهِ قَبْلَ إِتِحَالِهِ إِلَى مَوْسِكُو.

Ему нужно навестить всех своих родственников перед тем, как он уедет в Москву.

يُلْزِمُنِي أَنْ أَخْطِيَ الْخَطَوَاتِ الْجَدِيدَةَ لِأَنْ أَبْلُغَ أَحْسَنَ النَّتَائِجِ فِي مَجَالِ اللُّغَةِ الْعَرَبِيَّةِ.

Мне нужно предпринять новые шаги для достижения наилучших результатов в области арабского языка.

Следующий глагол, выражающий возможность, а точнее невозможность действия - *وسع*. Он употребляется в качестве вспомогательного глагола в форме 3-го лица единственного числа мужского рода - *يسع*, с частицей отрицания *لا*.

К форме *يسع* присоединяется слитное местоимение в том же лице, что и глагол, следующий после союза *ان* в сослагательном наклонении. Например:

لا يسعك أن تذهب إلى الجامعة دون بطاقة الطالب.

Ты не можешь идти в университет без студенческого билета.

لا يسعنا إلا نعبر لكم عن أحسن التمنيات.

Мы можем выразить вам только наилучшие пожелания.

لا يسعني أن أساعد جميع أصدقائنا.

Я не могу помочь всем своим друзьям.

Для выражения возможности совершения действия каким-либо лицом в арабском языке употребляется глагол *يمكن* - *يمكن*. К нему добавляется соответствующее слитное местоимение, после которого следует глагол в сослагательном наклонении. Например:

يمكنه أن تذهب إلى المكتبة لبحث المواد الماضية.

Он может пойти в библиотеку для поиска давних материалов.

يمكننا أن نتفق عن الخطوات القادمة مع هيئة الجامعة.

Мы можем согласовать последующие шаги с коллективом университета.

К глаголам модального значения также относят глагол *جاز* (быть разрешенным, дозволенным). Он является одним из наиболее продуктивных в арабском языке. Рассмотрим примеры на этот модальный глагол:

يجوز التثخين في كل مكان إلا في البيت.

Разрешается курить везде, кроме дома.

يجوز استخدام جميع المعلومات لبلوغ أحسن النتائج في مجال العلم و الثقافة.

Разрешается использование всей информации для достижения лучших результатов в области науки и культуры.

Также широко используется сочетание модального глагола *جاز* с частицей отрицания *لا*. Например:

لا يجوز الأستخدام الا لتثخين خلال التروس للطلاب فحسب بل للمعلمين أيضا.

Во время урока не разрешается использовать интернет не только студентам, но и педагогам.

Одним из часто употребляемых глаголов со значением «быть в состоянии, мочь» является пустой глагол X породы *يستطيع* (استطاع). Например:

إنه يستطيع أن يعمل أصعب الترجمات.

Действительно, он может (в состоянии) выполнить самые трудные переводы.

Глагол *يستطيع* (يقدر) *قدّر* последующим предлогом *على*, также выражает модальное значение «быть в состоянии, мочь». Так же, как и глагол *استطاع*, он выражает способность самого субъекта выполнить какое-либо дейст-

вие. Глагол **قدر**, выполняя вспомогательную функцию, изменяется по лицам в настояще-будущем времени, после него следует сослагательное наклонение смыслового глагола с союзом **أن**. Например:

إنهم يقدرون على أن يحضروا هذا.

Они могут подготовить это.

إنها تقدر أن تكون مترجمة بعد ممارستها في إحدى الأقطار العربية.

Она сможет стать переводчиком после того, как попрактикуется в одной из арабских странах.

Глаголы, выражающие желание и намерение

Глаголы, выражающие желание, намерение, довольно широко представлены в арабском языке. Этот разряд некоторые арабисты вносят в самостоятельный лексико-семантический разряд (**افعال التمني**) и относят сюда следующие глаголы (9; 12):

رغب – желать, хотеть

رغب عن – не желать, не хотеть

ارغب – возбуждать интерес

نرى – намериваться

انتمي – намериваться

تمنى – желать, высказывать желание

اراد – хотеть, желать, любить

حب – желать, любить

استحب – находить желание

شاء – хотеть

تعطش – испытывать жажду, жаждать (чего)

الف – любить

طمع – желать

رجا – желать

هوى – хотеть желать

Этот разряд модальных глаголов арабские лингвисты называют самым продуктивным и широко применяемым. Рассмотрим наиболее употребительные глаголы из вышеперечисленных на конкретных примерах.

Глагол اراد

تريد أن تستفيد من كل الإمكانيات لبلوغ هدفك.

Ты хочешь использовать все возможности для достижения своей цели.

ارنتم أن تعالجوا جميع المسائل دون دعم والديكم.

Вы хотели разрешить все проблемы без помощи ваших родителей.

Глагол **ارغب** Он является не менее продуктивным, чем **اراد**.

أرغب في أن تتوقف فرنسا عن تأييد أرمينا في نزاع قرباغ الجبلية.

Я очень хочу, чтобы Франция перестала поддерживать Армению в Нагорно-Карабахском конфликте.

رغب احمد في أن يساعد السياح من ألمانيا الذين ما كانوا يجدوا الطريق إلى المركز.

Ахмед хотел помочь туристам из Германии, которые не могли найти дорогу в центр.

Вдвойне неправильный глагол **نوى**. Например:

نويت أن تتدس اللغة الفرنسية لكأنك لم تستطع

Ты намеревался выучить французский язык, но ты не смог.

أيها السيد يحيى هل تنوي أن تحدث طلاب جامعتنا عن الأهرام المصرية؟

Господин Йахья, вы намерены рассказать студентам нашего университета о египетских пирамидах?

Следующим глаголом модального значения является глагол **تمنى**. Переводится, как желать, высказывать желание.

يتمنى أن يحصل على الشعبية في جميع أنحاء العالم.

Он желает получить всемирную популярность.

من هو الشخص الذي يتمنى أن يشارك في المؤتمر حول تأييد رجال الأعمال الناشئين؟

Кто тот, кто хотел участвовать на конференции по поддержке молодых предпринимателей?

Глагол **تعطش**, имеющий основное значение «испытывать жажду», употребляясь с предлогом **لـ**, приобретает значение «жаждать чего-то» и также придает речи модальную окраску. При этом союз **أن** употребляется в форме **لأن** (10; 227) Например:

إنه يتعطش لأن يتعلم العربية.

Он очень хочет выучить арабский язык.

أتعطش لأن أعيش في مصر ولكن أفهم جيدا أنني أحتاج في العمل الطيب.

Я хочу жить в Египте, но я понимаю, что мне нужна хорошая работа.

Вдвойне неправильный глагол **ود** также является одним из часто употребительных в качестве вспомогательного глагола. Например:

أود أن أتحدث لكم بعض شيء عن النتائج الذي تبحث فيها عن حياة الشاعر العظيم نظامي كنجوي.

Хочу рассказать вам кое-что о произведении, в котором говорится о жизни великого поэта Низами

Гянджеви.

وَدَّتْ فَاطِمَةُ أَنْ تَشَارَكَ فِي مَجْلَسِ رِئَاسَةِ كَلْبَتِنَا لَكُنَّهَا كَانَتْ فِي الْبَعْثَةِ الْعِلْمِيَّةِ.

Фатима хотела участвовать на собрании руководителей нашего факультета, однако она была в научной командировке.

Еще один глагол с модальным значением «желания» - **شاء**.

شَاعَتْ النِّسَاءُ فِي مِصْرَ أَنْ تُوجَّهْنَ رِسَالَةً إِلَى الْمَحْكَمَةِ التَّوَلِّيَّةِ حَوْلَ حُقُوقِ الْإِنْسَانِ فِي لَاهَاي.

Египетские женщины хотели обратиться с письмом в международный суд по правам человека в Гааге.

سَنَنْتُ أَنْ أَرَى الْأَصْنَقَاءَ مِنَ السَّقْرَةِ التَّرْكِيَّةِ لَكُنْهُمْ قَدْ رَجَعُوا إِلَى وَطَنِهِمْ.

Я хотел увидеть друзей из посольства Турции, но они уже вернулись на Родину.

Еще один глагол с модальным значением, выражающий желаемость какого-либо действия, вдвойне неправильный глагол **هو**.

أَهْوَى أَنْ أَنْتَهِيَ جَمِيعَ أَعْمَالِي فِي الْقَرِيبِ الْعَاجِلِ لِأَنَّي طَعْبَانٌ جَدًّا.

Я хочу завершить все свои дела в скором времени, так как я уже устал.

هُوَ حَامِدٌ أَنْ يَدْعُو زَمَلَانَهُ لِاحْتِفَالِ الْعِيدِ إِلَى الْبَيْتِ الصَّيْفِيِّ.

Хамид хотел пригласить своих коллег отпраздновать праздник на даче.

Список использованной литературы

на русском языке:

1. Агазаде Н.К. К вопросу о категории наклонения и модальности в современном азербайджанском языке. Баку, 1965
2. Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. Москва, 1999
3. Борисов В.М. «Русско-арабский словарь», Москва, 1967
4. Виноградов В.В. О категории модальности и модальных словах в русском языке. Москва, 1975
5. Гранде Б.М. Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении. Москва, 1963
6. Кузьмин С.А. Учебник арабского языка. Москва, 1993
7. Ковалёв А.А., Шарбагов Г.Ш. Учебник арабского языка. Москва, 1969
8. Коцарев Н.К. Предикативные средства выражения модальности в современном арабском литературном языке, М., 1964, с.13.)
9. Раззагова Л.С. Лексико-семантическая классификация глаголов в современном арабском литературном языке, Автореферат дис... кандидата филол. наук. Баку, 1995
10. Мамедов А.Дж. Арабский язык. Баку, 1980

на арабском языке:

11. عيسى حسن، النحو الوافي، الجزء الرابع، القاهرة، 1968
12. الغلابي مصطفى، جامع الدروس العربية، الجزء الثاني، بيروت، 1980

на турецком языке:

13. Ahmet Yaşar. "Arap dilinin temel kuralları", 1990
14. Bekir Topaloğlu, Hayreddin Karaman. "Sarf-Nahif kitabı", 1994

Ключевые слова: Модальность, глаголы, сослагательное наклонение

Açar sözlər: Modallıq, feillər, arzu forması

Key words: Modality, verbs, the subjunctive

Xülasə

Ərəb dilində modal feillər

Təqdim edilən məqalə ərəb dilində modallığın ifadə edilməsində ən mühüm vasitələrindən biri olan modal feillərə həsr olunmuşdur. Burada modal feillərin təsnifatı verilir və işlədilməsi barədə ətraflı şəkildə bəhs edilir. Modal feillər elə feillərdir ki, onlar hərəkətin özünü deyil, əvəzliliklə, yaxud isimlə ifadə olunan şəxsin görülən hərəkətə ya vəziyyətə olan münasibətini bildirir. Ərəb dilində bu çür feillər kifayət qədər böyük bir qrup təşkil edir. Bunları mənə baxımından bir neçə qrupa ayırmaq olar: 1) vaciblik, imkan və bacarıq bildirən feillər; 2) arzu və istək bildirən feillər. Cümlədə işlədilməsinə gəlincə, bütün feillər eyni qaydaya tabe olur və əsas mənadaşıyan feillə "ən" bağlayıcısı vasitəsilə əlaqələndirilir.

Summary

Modal verbs in Arabic

The presented article is dedicated to modal verbs, one of the most important means of expressing modality in Arabic language. Here is a classification of modal verbs and is described in detail. Modal verbs are the verbs which are not the essence of the action, The modal verbs are verbs that do not mean the action itself, but indicate the attitude of a person, called a pronoun or noun, to an action or state expressed by a full-valued verb. In Arabic, these verbs are quite large. They can be subdivided into several groups in terms of meaning: 1) verbs of importance and ability; 2) verbs of desires. Regarding the use of the sentence, all the verbs are subordinate to the same order, and are associated with the main semantic verb by the conjunction "an".

RƏYÇİ: dos.N.Əfəndiyeva

Расулова Садагат Гейдар гызы

МАКРОПОЛЕ «КОСМОНИМ» В АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ И РУССКИХ ПАРЕМИЯХ

На протяжении всей истории человечества небесные тела занимали умы, притягивали своей загадочностью, недоступностью.

С ними связаны мифологические представления, предания, легенды. Они нашли свое отражение в той или иной форме в искусстве, литературе, языке, в том числе фразеологии и паремиологии.

Известно, что паремии являются важной, неотъемлемой частью духовной жизни азербайджанского народа, всегда живые, символы мудрости [3, с. 7].

Основу паремийного корпуса, безусловно, составляют собственно паремии, или, как их еще называют, народные паремии, народная мудрость, афоризмы народного происхождения, фольклорные афоризмы, практическая философия, нравственные формулы, историческая память народа и т. д. [7, с. 536].

Как отмечает З. Ализаде, «паремии характеризуются особенностью семантического слова и с лингвистической точки зрения выражают легитимность в независимом смысле, переносятся на одни и те же объекты и обозначают предметы, события, признаки и качество, в составе которого содержатся мудрость, наставление, призыв и поощрение, во избежание неприятных действий и выражаются активным вмешательством в жизненно важные факты» [4, с. 65].

Изучение пословиц и поговорок помогает наиболее ясно понимать менталитет носителей языка, разбираться в его исторических особенностях и постоянно совершенствовать коммуникативные навыки.

Цель статьи – изучение космических объектов в составе паремий, а также их сопоставление в обоих языках. Космонимы привлекали внимание еще издавна; они относятся к древнейшему пласту лексики. Нами были рассмотрены следующие космонимы: *солнце//солнышко, луна//месяц, звезда//звездочка, ay, günəş//gün, ulduz: Солнце, солнышко// günəş//gün*

Как известно, сема «солнце» в русской и азербайджанской паремиологии солнце является символом могущества, единства и непоколебимости. В славянской мифологии небесное светило сравнивали с Богом и называли Царь-Солнце. С принятием христианства понятие «солнце» видоизменилось и участвовало в устройстве мира [9]. В азербайджанской мифологии солнце занимает одно из центральных мест и, в основном, связано с обликом женщины [1, с. 54]. Солнце является создателем и правителем вселенной. Образ солнца в азербайджанской и русской паремиологии характеризуется следующими функциями:

1. источник света и тепла: *При солнце тепло, а при матери добро; Солнце прогреет - все поспеет; Не солнце, всех не обогреешь (на всех не угреешь)»; Хорошо солнышко: летом печет, а зимой не греет; На весь мир и солнышко не утешь (не угреть); Все мы растем под красным солнышком, на божьей росе; Солнце сияет на благие и злые; Солнце как родная матушка никого не обидит; Кто от солнца убегает, тот и озябает; Где солнце прогреет, там и вода примет; Красное солнышко на белом свете черную землю греет; Свет плоти - солнце, свет духа – истина; Gün altında yatmayan kölgənin gədrini bilməz; Gün öz işığını heç kəsdən əsirgətməz; Günəşdən gizlənən yarasalardı [5; 6; 8].*

2. символ высшей космической, царской, всевышней силы: *На смерть, что на солнце, во все глаза не взглянешь; На одно солнце глядим, да не одно едим. Светится одно солнце на небе, а царь русский на земле; Что мне золото, светило бы солнышко; На солнышко во все глаза не взглянешь; На солнышко не гляди - ослепнешь (заблестит очи); Велика святая русская земля, а везде солнышко; Видимо дело, как солнце на небе; От солнца бегать – свету не видать; Солнышко нас не дожидается; Солнышко восходит, барских часов не спрашивается; Ни солнышку всех не угреть, ни царю на всех не угодить; Gün kimi aydındır; Gün doğuşundan bəllidir; Gün hansı tərəfdən (hardan) çıxıb?; Gün doğuşundan bəllidir; Gün doğanda xoruzdan soruşmur [5; 6; 8].;*

3. определение жизни человека по небесному светилу, глаз мира и глаз дня: *Покуда солнце взойдет, роса глаза выест//Поколе солнце взойдет, а роса глаза выест; Солнце низенько, так и вечер близенько; Солнце встанет, так и утро настанет; Когда солнце задом оборотится; Лежебоку и солнце не в пору всходит; Боже мой, боже, всякий день то же: солнце встанет - хочется есть; Еще солнышко высоко, а знать тут ночевать; Слава тебе, господи, и солнышко село; Когда солнышко взойдет от заката; День в день, а топор в пень; смотрю не на работу, а на солнышко; Не заслонись солнце рукавицей, не убьешь молодца небылцей; Gün gəralır açaşam ilə, insan solur nigil ilə; Gün ilə bat, gün ilə çıx [5; 6; 8].;*

4. символ удачи, надежды, терпения, материального достатка: *Взойдет солнце и к нам на двор; Взойдет солнце и над нашими воротами; Солнышко садится, а в моине ничего не шевелится; На одно солнышко глядим, да не одно едим. Придет солнышко и к нашим окошечкам; Не все ненастье, проглянет и красно солнышко; После ненастья солнышко; После дождика даст бог солнышко; Взойдет солнышко и к нам на двор (или: и на наш двор);*

Дождик вымочит, а красно солнышко высушит; И красно солнышко на всех не угождает; Дождь вымочит, солнышко высушит, буйны ветры голову расчешут [6; 8].;

5. символ любви и болезни: *И солнце на ночь к бабе уходит; От солнца бегать – здоровья не видать; В кой дом не заглядывает солнце, там хозяином хворь; Gün girtəyən ev həkim (naxoşluq) girər; Günəş də açşamlar yar yanına gedir [5; 6; 8].;*

Как видно из вышесказанного, в азербайджанских и русских паремиях образ солнца является источником света, жизни. В основном все паремии, связанные с солнцем антропоцентричны, так как люди с древних времен представляли его одушевленным: оно плачет, смеется, радуется и грустит как человек.

Луна, месяц//ay

Луна и месяц в русской мифологии характеризует два начала: луна – женское начало, месяц – мужское начало. Образ луны в азербайджанской мифологии связан с началом мира и созданием всего живого. В отличие от азербайджанской мифологии, в славянской мифологии образ луны характеризуется с загробным миром, с областью смерти противовес солнцу. В азербайджанских и русских паремиях образ луны можно охарактеризовать следующим образом:

1. символ становления: *Русский месяц подождет (потому что отстал, по старому счислению); На одной неделе четверга четыре, а деревенский месяц – с неделей десять; Русский час – с днем тридцать; деревенский месяц – с неделей десять; Год – житейский, день – в святцах, а месяц на небе (т. е. неизвестно когда, о будущем); Ay var, gün var, tələməyə nə var; Ayın on beşi qaranlıq isə, on beşi aydınlıqdır [2, с. 256]; Ay tatat, hesab bəlli; Ay qaranlığı axşamdan məlumdur [5; 6; 8].;*

2. символ вечности, бессмертия, зарождения, исчезновения и появления Луны: *Что это за месяц? Когда светит, а когда нет; Как молодой месяц покажется, да опять и спрячется; Молод месяц – не на всю ночь светит; Пропал, как молодой месяц; Светит, да не греет (месяц), только напрасно у бога хлеб ест; Ay aydın, hesab bəlli [2, с. 44]; Ay aydır, onunda üzündə ləkə [2, с. 44]; Ay həmişə bulud altında qalmaz. [2, с. 45]; Çıxan ay doğuşundan bəllidi [2, с. 74]; İl ötər, ay dolanar, şənbə düşər novruza [2, с. 135]; Aydan arı, sudan duru; Ay var ili bəslər, il var, ayı bəsləməz; Ay var – ili gözlər, il var – ayı gözlər; Ay parçası kimi parlar; Ay olmasa da ülkər də olmaz; Ay kimi bəlli; Ay hilalında məlum olar [5; 6; 8].;*

3. символ верности, вестимого: *Месяц на небе, а чисто в святцах; Kasib oğurluğa çıxdı, Ay da bir yandan çıxdı [2, с. 145]; Yetim oğurluğa çıxar, ay ilk axşamdan doğar; Yetimə ay da qaranlıqdı, gün də; Oğurluğun əvvəli, o da ay işığında [2, с. 192]; Kasib oğurluğa çıxdı, Ay da bir yandan çıxdı [2, с. 145], [5; 6; 8].;*

4. символ темной силы, духовной силы, отражение разума в виде света божественного Солнца: *Вольно собаке и на небо лаять (на месяц, на владыку); Всю ночь собака на месяц пролаяла, а месяц того и не знает; Ay işığınaithürər; Axmaq it aya hürər; Aya tiffənq sıxır [5; 6; 8].;*

5. символ любви: *Ay təzə, yar təzə; Ay yeni, yar yeni [5].*

При рассмотрении паремий с образом луны следует отметить, что данное небесное светило не антропоцентрично, оно не связано ни с эстетическими, ни с эмоциональными переживаниями человека.

Звезда//Ulduz

Образ звезды в русской и азербайджанской паремииологии выражает символ божественного начала, бессмертия, вечности: *По звездам корабли ходят; На семи поясах бог поставил звездное течение; Небо – терем божий; звезды – окна, откуда ангелы смотрят; Не считай звезды, а гляди в ноги: чего не найдешь, так хоть не упадешь. Заря вгонит, другая выгонит (в дом, из дому); Ulduzu barışmayanın salamıda savaşıdır [2, с. 226]; İlan ulduz görməsə ölməz [2, с. 135]; Yeddi göydə bir ulduz yoxdur [5; 6; 8].*

В некоторых пословицах и поговорках в одном контексте употребляются различные небесные светила. Рассмотрим конкретные примеры:

1. Луна/месяц и солнце// ay və gün/günəş: *Светило бы мне солнце, а месяц даром; Грело бы мне солнце, а месяц, как хочет (как знает); Взойдет красно солнце – прощай, светел месяц; Солнце – князь земли, луна – княжна; Сын да дочь – ясно солнце, светел месяц; И месяц светит, когда солнца нет//солнца нет, так и месяц светит; Краснее красного солнышка, яснее ясного месяца; Ay doğar – gün dincələr; Ay işığı gündən alar; Aya-günə dönmüsən [5; 6; 8].*

В образовании паремий участвуют два наиболее значимых светила, олицетворяющих зарождение и исчезновение символов света, власти и родственных связей (в некоторых преданиях Солнце и Луна – брат и сестра или муж и жена). Пословицы о Солнце и Луне построены на противопоставлении.

2. Солнце и звезда// Günəş və ulduz: *Закатилась моя звезда, мое красно солнышко; Ясен, как солнце, как звездочка, как пуговка, как золото.*

Следует отметить отсутствие азербайджанских паремий с компонентом *солнце и звезда*. Символические представления данных космонимов в русских пословицах олицетворяются в противопоставлении символов власти.

3. Луна/месяц и звезды//ay və ulduz: *Светил бы мне ясный месяц, а по частым/мелким звездам колом бьют; Старый месяц тож в дело идет: бог на звезды крошит; Ay görmüşün ulduza nə minnəti! [2, с. 44]; Ay mənə olsun, ulduzun gözüne barmaqım [2, с. 45]; Ay-ulduz göyə yaraşır [2, с. 45]; Yolun azana, ulduz ay kimi görünür; Min ulduz var bir ay [2, с. 182]; Təzə ay doğanda, köhnə ayı doğrayıb ulduz ələyərlər [2, с. 221]; Ulduz coxsa, ay bir [5; 6; 8].*

В данных пословицах Луна является символом власти над всем живым, а звезды являются его слугами.

На основании полученных данных в русском языке можно отметить единичный случай употребления образа «кометы» в пословицах: *Метлы (кометы) небо подметают перед божьими стопами*. Часто кометы являются предвестниками бед, войн и т.д.

В результате исследования был получен материал, анализ которого позволил заключить, что из 80 русских паремий (51 паремия с образом «солнца», 12 паремий с образом «луны», 5 паремий с образом «звезды», 1 паремия с образом «кометы» и 11 паремий со смешанными космонимами), а из 50 азербайджанских паремий (12 паремий с образом «солнца», 25 паремий с образом «луны», 3 паремии с образом «звезды» и 10 паремий со смешанными космонимами). Доминирующей коррелятивной группой среди исследуемых паремий в русском языке является лексема «солнце», в азербайджанском же языке – «луна».

Таким образом, в статье на основе данных русских и азербайджанских словарей были определены лексические группы каждого конкретного вида пословиц. Все небесные тела в исследуемых языках обладают положительной коннотацией и воспринимаются человеком как нечто ценное и важное.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

на азербайджанском языке

1. Ağbaba A. Mifologiya (Filologiya fakültəsinin tələbələri üçün dərs vəsaiti). Sumqayıt: 2008. 60 səh.
2. Bəydili C. Atalar sözü. Bakı: Öndər nəşriyyat, 2004, 264 s.
3. Əhmədova X. S. Müxtəlif sistemli dillərdə atalar sözlərinin linqvistik təhlili və tərcümə məsələləri (azərbaycan və alman dillərinin materialları əsasında) filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı
4. Əlizadə Z. Azərbaycan atalar sözlərinin həyatı. Bakı: Yazıçı, 1985, 79
5. Həmidov İ., Axundov B., Həmidova L. Azərbaycanca-rusca, rusca-azərbaycanca atalar sözləri və zərbi məsələlər lüğəti

на русском языке

6. Даль В.И. Пословицы русского народа. М.: Гос. Изд-во художественной литературы, 1957, 991 с.
7. Лановик М.Б. Українська усна народна творчість: Підручник. К.: Знання-Прес, 2005, 591 с.
8. Пословицы, поговорки, загадки в рукописных сборниках XVIII – XX веков. Изд. АН СССР, М.-Л., 1961, 280 с.

интернет-ресурс

9. <http://slavyanskaya-kultura.ru/slavic/tradition/solnce-slavian.html>
10. <http://vdahl.ru/>

Ключевые слова: макрополе, звезда, луна слова., комета, солнце, русский, азербайджанский, пословицы, поговорки

Açar sözlər: makrosahə, ulduz, ay, kometa, günəş, rus, Azərbaycan, atalar sözü, zərbi məsələlər

Keywords: macrosphere, star, moon, comet, sun, Russian, Azerbaijani, proverbs, sayings

Microsphere “Cosmonyms” in the azerbaijani and russian paremia

SUMMARY

The article deals with the systematization and semantic analysis of the cosmonyms “sun, moon, half moon, star, comet” that are components of the Azerbaijani and Russian proverbs and sayings. The cosmonyms symbolize the different notions depending on the concrete people’s mentality, worldview and way of thinking. The comparative analysis of such Azerbaijani and Russian proverbs and sayings makes it possible to reveal their similarities and distinctions. It is noted that such paremia have positive connotation in both languages.

Azərbaycan və rus dillərinin atalar sözlərində və zərb-məsəllərində "Kosmonimlər" mikrosahəsi

XÜLASƏ

Məqalədə tərkibində "günəş/gün", "ay", "aypara", "ulduz", "comet" kosmonimləri olan Azərbaycan və rus atalar sözləri və zərb-məsəlləri sistemləşdirilir və semantik aspektdə təhlil olunur. Konkret faktlar və misallar əsasında göstərilir ki, kosmonimlər xalqın mentalitetindən, dünya görüşündən, təfəkküründən, düşüncə tərzindən asılı olaraq müxtəlif anlayışların rəmzi kimi çıxış edir. Bu tipli Azərbaycan və rus atalar sözlərinin və zərb-məsəllərinin müqayisəli tədqiqi onların arasındakı oxşar cəhətləri və fərqləri aşkar etməyə imkan verir. Məqalədə qeyd olunur ki, hər iki dildə belə atalar sözləri və zərb-məsəllər müsbət mənə daşıyır.

RƏYÇİ : dos.L.Ələkbərova

M.Tarverdiyev, A.Yəhyayev
 N.GƏNCƏVİNİN "LEYLİ VƏ MƏCNUN" ƏSƏRİNDƏ İŞLƏNƏN
 İZAFƏT BİRLƏŞƏLƏRİ

Fars dilində işlənən izafət tipli söz birləşmələrinin məna çalarları çox rənkərənk və müxtəlifdir. Bu rənkərənklik hər şeydən əvvəl, bilavasitə birləşmənin tərəflərinin hansı nitq hissələri ilə ifadəsi, onun quruluşu ilə əlaqədardır. Buna körə də iza- fətin mə"na xüsusiyyətlərindən danışmazdan əvvəl, fars dilində, həmçinin Nizami Gəncəvinin "Leyli və Məcnun" əsərində işlənən bu növ söz birləşmələrinin tərəflərinin hansı nitq hissəsi ilə ifadə olunmasını göstərmək lazım gəlir.

Göstərilən əsərdə izafət birləşməsinin tərəflərinin ifadə vasitələrinə görə modelləri belədir:

I. isim - isim

گردن مرغ، کمر مراد، اسیر غم، اندام زمین، استاد طریقت، بلبل باغ، شاهنشاه عشق، رموز آسمان، آرزوی جانان، چشمه عشق، ستاره آسمان، مذهب عاشقان، یارای شکایت، صلابت پدر، فرزند شروانشاه، دل سنگ، کشمکش مخالفت، پند پدر، چشمه آب، سبزه باغ، سایه سرخ گل، نامه خسروان، چشم اهو، خواب خرگوش

میدان سخن مراسم امروز به زین سخن کجاست! امروز (ص ۷۱)

تا سبزه باغ را ببیند در سایه سرخ گل نشیند (ص ۱۸۵)

از صحبت با شاه به پرویز چون پنبه خشک از آتش نیز (۹۸)

Bu model üzrə əmələ kəlon söz birləşmələrində istər birinci və istərsə ikinci tərəfdə işlənən isimləri məna, quruluş və qrammatik kateqoriyalarına görə də qruplaşdırmaq olar. Yəni yuxarıdakı birləşmələrin birinci tərəfində quruluşca sadə

(میزان، پند، شکار، آینه، سحر، ستاره)

کشمکش mürəkkəb یار، چشمه düzəltmə

isimlər, həmçinin ərəb mənşəli isimlər də və s. işlənmişdir. İkinci tərəfdə göstərilən xüsusiyyətlərlə yanaşı, kəmiyyət kateqoriyasının göstəricisinin, mürəkkəb quruluşlu ümumi və xüsusi isimlərin mövcudluğu da müşahidə olunur.

Hər iki tərəfi isimlə ifadə olunmuş izafət birləşmələri əsasən yiyəlik və mənsubiyyət bildirir. Bu zaman birinci tərəf əşya, zaman, məkan bildirən isim, ikinci tərəf canlı məfhum ifadə edən isim olur. Məsələn:

شمشیر پهلوان /şəmşir-e pəhləvan/- pəhləvanın qılıncı

کلاه حسن /kolah-e həsən/-həsənin papağı

Bu birləşmələrdə birinci tərəflə ifadə olunan məfhum ikinci tərəfin "malı" olur. Deməli qılıncın yiyəsi pəhləvan, papağın yiyəsi isə Həsəndir. Bu tipli birləşmələrə fars dilində ezafe-ye melki/ yə"ni yiyəlik bildirən izafətlər deyilir.

Yiyəlik bildirən birləşmələrin birinci tərəfini əsasən ümumi məfhum bildirən isimlər عام/ikinci tərəfini isə xüsusi isimlər خاص təşkil edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, hər iki tərəfi isimlə ifadə olunan söz birləşmələri mənsubiyyət də bildirir. Mənsubiyyət bildirən söz birləşmələrinə fars dilində ezafe -ye nesbi/ deyilir.

Bu növ birləşmələr birinci tərəfin ikinci tərəfə mənsub olduğunu göstərir. Məsələn:

پند پدر /pənd-e pedər/-ata nəsihəti

نامه دوست /name-ye dust/-dost məktubu

خال مجنون /xal-e məcnun/-məcnunun xalı

گر دل نهی ای پسر بدین پند از پند پدر شوی برومند (ص ۸۲)

مجنون چو بخواب نامه دوست افتاد برون چو پسته از پوست (۳۶)

Yuxarıdakı misallar nəsihətin ataya, məktubun dosta, xalın Məcnuna mənsub olduğunu göstərir. Göründüyü kimi, ezafe-ye nesbi ilə əlaqəli bir- birindən fərqləndirərkən diqqətli olmaq lazımdır.

İzafət birləşməsində yiyəlik və mənsubiyyət münasibətindən əlavə digər məna əlaqələri də vardır. Bəzən ikinci tərəf birinci tərəfin cinsini, nədən əmələ gəldiyini ifadə edir. Bu kimi söz birləşməsinə fars dilində ezafe-ye bəyani/ deyilir.

Məsələn:

دانه لعل /dane-ye lə'l/-lə'l danəsi

خانه خاک /xane-ye xak/ -torpaq ev

قبا لعل /qəba-ye lə'l/-lə'l paltar

میزیست در آن شکنجه تنگ چون دانه لعل در دل سنگ (۴۵۸)

زین خانه خاک پوش تا کمی زو خوردن زهر و نوش تاکی (۹۱)

Yuxarıdakı izafət birləşmələrində danənin lə'l- dan, evin torpaqdan və s. hazırlandığı göstəridir.

İzafət birləşmələrinin ikinci tərəfi heç bir məna dəyişikliyinə uğramadan

ya-ye nesbi/ qəbul edə bilər. Məsələn:

در آهني /dərə ahən/ = /dər-e ahəni/ در آهن

چوراب ابریشمی /çurab-e əbrişəm/ چوراب ابریشم

Lakin ya-ye nesbi/ qəbul edən izafət birləşmələrinin tərəflərinin ifadə vasitələrinə görə nisbət bildirən sifətlərə daxil etmək olar və lazımdır. Bu tipli söz birləşmələrinin belə bir xüsusiyyəti vardır ki, həmin birləşmələrin ancaq birinci tərəfi cəmlənə bilər. Məs.:

derəxt-e sərvi/- sərvi ağacı /درخت سرو

derəxtə-ye sərvi/-sərvi ağacları /درخت های سرو

Belə söz birləşmələrinin bəziləri Azərbaycan dilindəki birinci növ təyini söz birləşməsinə, məsələn خاك خانه /xane-ye xak/-torpaq ev, bəziləri isə ikinci növ təyini söz birləşmələrinə uyğun gəlir, məsələn: /derəxt-e sərvi/-sərvi ağacı və i.a.

Göstərilən model əsasında yaranan izafət birləşmələrinin ikinci tərəfi birinci tərəfə olan aidliyyəti, nisbəti, qohumluğu, hissənin bütövə olan münasibətini də göstərir. Məsələn:

səğf-e otaq/-otağın tavanı /سقف اتاق

gərdən-e şir/-şirin boynu /گردن شیر

fərzənd-e pedər/-atanın övladı /فرزند پدر

doə-ye şah/-şahın duası /دعای شاه

uz hələ zəlf vəqt nəxçir /بر گردن شیر بست زنجیر (۱۷۴)

hər mərəğ kə mərəğ səbğəhəst vərd nəfəs doə-ye şahəst (۹۳)

Quruluş etibarilə bu tipli birləşmələr əsasən Azərbaycan dilindəki üçüncü növ təyini söz birləşmələrinə də uyğun gələ bilər. Məsələn professor R.Sultanovun göstərdiyi kimi fərzəndən-e pedər/ -"atanın övladları" deyil, "ata övladları" kimi tərcümə edilməlidir. [4, 270]

Lakin elə hallar ola bilər ki, eyni bir izafət birləşməsi bu və ya başqa növə aid olsun. Məsələn, yuxarıdakı misaldə gərdən-e şir/ -şirin boynu birləşməsi hissənin bütövə olan münasibətini bildirir. Amma həmin söz birləşməsinə əlavə nisbiyyəti də aid etmək olar. Belə ki, boyun şirə mənsubdur. Belə hallar izafət tipli söz birləşmələrinin atributiv birləşmələrin vahid tərkib hissəsi olması ilə əlaqədardır. [10, 59]

Göstərilən modellə düzələn izafət birləşmələrində izafətin bütün növlərinə rast gəlmək mümkündür. İzafətin yuxarıda göstərilən növlərindən əlavə daha bir neçə növü də mövcuddur. Bu növlərdən biri də əzafə-təxsisidir. Bu kimi söz birləşməsində birinci tərəf ikinci tərəfə məxsus olur. Məsələn:

səbzə-ye bağ/-bağın yaşıllığı /سبزه باغ

bolbol-e bağ/-bağın bülübülü /بلبل باغ

nəfəs-e məsih/-İsanın nəfəsi /نفس مسیح

ta səbzə bağı rəbə bə bənd /در سی سرخ گل نشیند (۱۸۵ ص)

perəvənlə dəl çərəğ bərdəst /من بلبل باغ و باغ سرمست (۳۹ ص)

səbzə z bəhəst bərdəmid /بدش نفس مسیح دید (۳۴۲ ص)

Yuxarıdakı birləşmələrdə yaşıllığın və bülübülün bağa, nəfəsin İsayə məxsus olduğu bildirilir. Bu tipli söz birləşmələri yuxarıda göstərilən əzafə-təxsisinə və əzafə-təxsisinə birləşmələrindən mənaca tamamilə fərqlənir.

İzafətin mənaca növləri yuxarıda sadalananlarla qurtarmır. Bəzən təyin olunan söz həqiqi mənada deyil, məcazi mənada işlədilir. Belə hallar əsasən fikrin təsir gücünü qüvvətləndirmək üçün istifadə olunan bədii priyomlardır. Təbiidir ki, belə ifadələr Nizami Gəncəvinin "Leyli və Məcnun" poeması üçün daha xarakterikdir. Əsərdə məcazi mənada işlənmiş çox zəngin izafət birləşmələrinə rast gəlirik. Məsələn:

çəşmə-ye eşq/-eşq çəşməsi /چشمه عشق

şişə-ye nənk/-həyə şüşəsi /شیشه تنگ

xane-ye qəm/-qəm evi /خانه غم

soxən/-söz meydanı və s. /میدان سخن

az çəşmə eşq də məra nūr /وین سومه مکن ز چشم من نور (۱۵۱ ص)

qəra bə nəm və şüşə-təng /افتاد و شکست به سر سنگ (۱۳۹ ص)

dr kəhənə qəm bəqə nğird /چون برق بزاید به بمیرد (۳۰۵ ص)

meydan soxən mərasət əmروز /به زین سخن کجاست امروز (۸۱ ص)

Aydındır ki, həqiqətdə nə eşqin çəşməsi, nə həyə şüşəsi, nə də qəm evi ola bilər. Bu kimi birləşmələrlə şair məhəbbətin böyüklüyünü, qəm-qüssənin çoxluğunu, həyənin çox zərif hiss olduğunu özünəməxsus bədii dillə, məcazi mənada ifadə etmiş və bununla da fikrin bədii təsir qüvvəsini qat-qat artırmışdır.

Fars dilində bir sıra izafət birləşmələri vardır ki, onlar oxşayış mənasını ifadə edir. Bu zaman iki hal ola bilər. Həm ikinci tərəf birinci tərəfin, həm də birinci tərəf ikinci tərəfin təyini ola bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, bu tipli izafət birləşmələrində tərəflərinin yerinin dəyişməsi ilə mənə dəyişikliyi yaranmır:

Məsələn:

sərəşk-e xun/-qan kimi köz yaşı /سرشک خون

çəşmə-ye ahu/- ahu kimi göz /چشم اهو

çəndən rəzə sərəşk xun /ریخت کاند زمین بخون برامیخت (۳۱۲ ص)

əhu çəşmə kə çəşmə əhəş /میداد بشیر خواب خرگوش (۳۴۵)

Yuxarıdakı misallarda birinci tərəf ikinci tərəfə oxşadıldığından həmin söz birləşmələrinə məşbəbə be məşbəbəhon beh/ deyilir. Həmin birləşmələrdə sözlərin yerini dəyişməklə ikinci tərəfin birinci tərəfə oxşadıldığına şahidi olaraq:

xun-e sərəşk/-qan kimi köz yaşı /خون سرشک

ahu-ye çəşmə/-ceyran kimi göz /اهوی چشم

İkinci tərəfin birinci tərəfə oxşadığını bildirən söz birləşmələrinə fars dilində məşbəbə be məşbəbəhon beh

be moşəbbəh/ deyilir. Yuxarıda qeyd etdik ki, bu kimi izafət birləşmələrində tərəflərin öz yerlərini dəyişməsi ilə mənə dəyişmir.

Belə bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, iki şeyi, iki hadisə və ya iki nəfəri bir-birinə oxşatmaq üçün təkcə اصافه تشبيهی deyil, oxşarlıq mənasını verən مثل /mesl/, مانند /manənd/,

چون /çun/ və sair sözlərdən də istifadə olunur. Belə hallarda oxşadılan söz birinci tərəfi, oxşayan söz isə ikinci tərəfi təşkil edir, oxşarlıq məfhumu bildirən sözlərdən biri isə iki tərəfin arasında işlənir. Yuxarıdakı misalları oxşarlıq bildirən sözlərin iştirakı ilə aşağıdakı kimi də vermək olar.

سرسک مثل خون /sereşk-e mesl-e xun/

چشم نظر اهو /çəşm-e nəzir-e ahu/

Göründüyü kimi isim-isim modeli əsasında yaranan izafət birləşmələri ifadə etdiyi mənə əlaqələrinə, növlərinə, funksiyalarına görə çoxcəhətli və müxtəlifdirlər. Peysikovun göstərdiyi kimi izafət birləşmələrini tam əsasla ismi birləşmələr adlandırmaq olar, belə ki, ən çox hallarda əsas söz rolunda isim çıxış edir. İsmi əsas söz rolunda çıxış etməsinə geniş imkan verən isə fars dilində ismin sintaktik xüsusiyyətləridir. [10, 65]

Bu modelə düzələn izafət birləşmələri cümlədə vahid bir üzv olaraq, funksiyalarına görə cümlənin əsas etibarlı ilə mübtədə, tamamlıq və ismi xəbərlərin isim hissəsini təşkil edir.

Məsələn:

آن می که کلید گنج شادبست

جان داروی جام کیقبادبست (ص ۱۰۰)

Beytdəki کیقبادبست izafət birləşməsi است /əst/ xəbər şəkilçisi qəbul edərək bütövlükdə cümlənin ismi xəbəri yerində işlənmişdir.

مجنون که بخواند نامه دوست

اقتاد برون چو پسته از پست (ص ۳۶۰)

Bu beytdə isə نامه دوست izafət birləşməsi cümlənin vasitəsiz tamamlığı yerində işlənmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Ə., Seyidov J., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili, IV hissə, Bakı, 1972
2. Əlizadə H., Hətəmi N. Fars dili, Bakı, 1961
3. Seyidov J. Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri, Bakı, 1966
4. Sultanov R. Sədi yaradıcılığında "Gülüstən", Bakı, 1961
5. Березин Н. Грамматика персидского языка, Казань, 1853
6. Бертельс Е.Э. Грамматика персидского языка, Ленинград, 1926
7. Галунов Краткая грамматика персидского языка, Москва, 1922
8. Залеман К.Г. Жуковский В.А. Краткая грамматика новоперсидского языка, Санкт-Петербург, 1890
9. Мирза Джафар. Грамматика персидского языка, М., 1900
10. Пеисиков Л.С. Вопросы синтаксиса персидского языка, Москва, 1956
11. Рубинчик Ю.А. Современный персидский язык, Москва, 1960
12. Рубинчик Ю.А. Краткий очерк персидского языка "Персидско-русский словарь", М., 1983

Резюме

В этой работе рассматриваются вопросы закономерностей изафетных конструкций, структурированы изафетные конструкции по значению и вражению его частей которые выбраны из произведения Низами Гянджави "Лейлы и Меджнун", сделаны выводы об изафетных словосочетаниях

Summary

In this article, the compound composition (izafat) is examined. Additional compound meanings used in Persian are very different and colorful. Of these poets, especially Nizami Ganjavi, have used these izafats structure in their works. In addition, it's interesting to see which extra parties are being fired by which types of words. In this paper, the addition of the compound is explained by using the examples of Ganjavi's system in "Leyli and Majnoon".

ƏYÜÇİ: dos. N.Əfəndiyeva

Allahverdiyeva Mətanət, Yunusova Elnarə
FRANSIZ DİLİNDƏ QEYRİ-MÜƏYYƏNLİYİN MƏTN DAXİLİNDƏ AŞKAR EDİLMƏSİ
(Azərbaycan dili ilə müqayisədə)

Fransız və Azərbaycan dilçiliyi sahəsində qeyri-müəyyənliklə bağlı əsərlərin araşdırılması göstərir ki, bu məsələ hal-hazırda da həllini gözləyən məsələlərdəndir. Bu məqaləmizdə fransız və Azərbaycan dillərində ismin qeyri-müəyyənlik kateqoriyasını mətn daxilində müxtəlif kontekstlərdə araşdırmağı qarşımıza məqsəd qoymuşuq. Təbii olaraq öncə bu problemin müxtəlif dilçilik istiqamətlərində araşdırılmasını diqqətdə saxlayacağıq. Bu məsələ ilə bağlı ilkin müşahidələr göstərir ki, müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik morfoloji qarşılaşdırma kimi öyrənilmişdir, lakin belə qarşılaşdırma zamanı yanaşmalar müxtəlif olmuşdur. Belə ki, bu məsələ həm ənənəvi, həm psixolinqvistik, həm kommunikativ dilçiliklə məşğul olan dilçilərin nəzərindən kənar qalmamışdır.

Ənənəvi təlimə əsasən əksər hallarda müəyyənlik “məlumla”, qeyri-müəyyənlik “qeyri-məlumla” eyniləşdirilmişdir. Buna fransız dilçiliyinə dair əsər həsr etmiş dilçilərdən L.İ.İliyanın məqalə və kitablarında rast gəlmək mümkündür (7, 8).

Psixolinqvistlər bu məsələni izah edərkən təfəkkürün hərəkətini əsas götürmüşlər. Bu haqda B.B.İsmayılov haqlı olaraq qeyd edir ki, fransız dilində psixosistematika ilə məşğul olan G.Giyom (10) ismin müəyyən və qeyri-müəyyən artikllə işlənməsini təfəkkürün “ümumidən fərdiyə” və “fərdidən ümumiyyə” doğru hərəkəti ilə izah etmişdir (9). Psixosistematika üçün bu nəzəriyyə heç də bütün dilçilər tərəfindən qəbul edilmir. Müasir dövrdə bu məsələ daha çox “nitq” səviyyəsində araşdırılır və ona görə də mətn dilçiliyinə, kommunikativ sintaksisə daha çox diqqət yetirilir.

Rus roman dilçiliyində qeyri-müəyyənlik haqda qısaca olaraq iki dilçinin yanaşmasına nəzər salaq.

L.İ.İliya məsələyə ənənəvi cəhətdən yanaşaraq göstərir ki, qeyri-müəyyənlik qeyri-müəyyənlik bildirən artikllərlə bağlıdır. Onun fikrincə qeyri-müəyyən artikllə işlənən isim “hər hansı”, “hansısa”, “çoxlarından biri” mənasını verərsə, qeyri-müəyyənlik ifadə edir (8, 40).

Bundan fərqli olaraq V.Qak qeyri-müəyyənlik kateqoriyasının göstəricilərinə qeyri-müəyyən artikllərdən başqa hissə bildirən artiklləri, qeyri-müəyyən sifətləri də daxil edir (6, 114).

Bu problem mətn dilçiliyi daxilində o qədər də ətraflı şəkildə öyrənilməmişdir. Bu sahədə Azərbaycanda roman dilləri ilə məşğul olan B.B.İsmayılovun fransız dilinin kommunikativ sintaksisinə həsr etdiyi əsərlər baza rolunu oynayır, məsələnin mətn dilçiliyi və kommunikativ sintaksis baxımından araşdırılmasında yeni bir istiqamət açır (4).

Aqlütinativ dil olan Azərbaycan dilində isə bu məsələyə ənənəvi cəhətdən yanaşan M.Hüseynzadə Azərbaycan dilində qeyri-müəyyənlik kateqoriyasını ismin adlıq, qeyri-müəyyən ziyəlik və qeyri-müəyyən təsirlik halla bağlayır (2, 58). Romanist dilçi prof. B.B.İsmayılov isə ismin qeyri-müəyyənlik kateqoriyasının yalnız ismin göstərilən üç halı ilə deyil, ismin digər halları ilə də bağlı olduğunu bildirir. Və buna aid misallar göstərərək çox vaxt adlıq halda işlənmiş isimlərin müəyyənlik bildirdiyini göstərir (3, 2). A.Həsənov isə qeyri-müəyyənliyin qeyri-müəyyənlik bildirən “bir” sözü, “belə”, “elə” işarə əvəzlilikləri, miqdar sayları, qeyri-müəyyən saylar, qeyri-müəyyən sifətlər, həmçinin bunların tələb etdiyi “necə?”, “nə qədər?” sual əvəzlilikləri ilə meydana çıxdığını bildirir (1, 10). Azərbaycan və ingilis dillərində “bir” və “one” sözlərinin funksional-semantik təhlilini verən prof. E.Hacıyev göstərir ki, Azərbaycan dilinin “bir” sözü ingilis dilindəki “one” sözünə nisbətən qeyri-müəyyənliyin ifadə edilməsində də geniş işlənmə potensialına malikdir (5, 21).

Fransız və Azərbaycan dillərinin müqayisəli tədqiqinə həsr etdiyi işlərdə B.B.İsmayılov isə həmin məsələnin Azərbaycan dilinin özünəxas leksik vasitələrlə ifadə olunmasını qeyd edir, qrammatik vasitələr kimi yalnız qeyri-müəyyənlik bildirən halları analiz edir.

Fransız dilində isimlərin qrammatik determinasiyasına həsr etdiyi dissertasiya işində o, yazır “elə hallar rastlanır ki, qeyri-müəyyən isimlər Azərbaycan dilinə “bir + isim” konstruksiyasına uyğun gəlir. Determinativ ümumiyyətlə ola bilsin ki, Azərbaycan dilinə tərcümə olunmasın. Belə hallarda Azərbaycan dilində isimlər cümlə daxilində yalnız mövqe və intonasiya ilə formalaşır” (9, 9).

Məsələyə ənənəvi cəhətdən yanaşan dilçilərin fikirlərini nəzərə alaraq həm Azərbaycan, həm də fransız dillərində ismin qeyri-müəyyənlik kateqoriyasının ifadə vasitələrini aşkar etmək üçün bədii ədəbiyyatdan seçilmiş misallara müraciət edək.

I. İsmın qeyri-müəyyən artikllə işlənməsi:

Un assez gros éclat m'enleva mon chapeau, et tua un homme auprès de moi (Prosper Mérimée, «L'enlèvement de la Redoute», p. 53).

Yekə bir qəlpə mənim papağımı başımdan aldı və yanımdakı adama dəyib öldürdü (Şamil Zaman, “İstehkamin alınması”, səh. 38).

Nümunədə verilən “éclat” və “homme” isimləri qeyri-müəyyən artikllərlə müşayət olunmuşlar. Azərbaycan dilində isə “qəlpə” sözü qeyri-müəyyənlik ifadə edən vasitələrdən olan “bir” sözü ilə müşayət olunmuşdur. Əslində burada həmin sözün vasitəsi ilə tərcüməçi üslubi cəhətdən xüsusiləşdirməyə diqqət yetirmişdir, fransız dilində olan “homme” sözü isə Azərbaycan dilinə ismin yönlük halı ilə ifadə edilmişdir. Halbuki, bu birləşmə (“un homme auprès de moi”) “yanımdakı bir adama” kimi ifadə edilsə, daha yaxşı olardı.

II. İsmın qeyri-müəyyən determinatif “quelques” ilə işlənməsi:

Il me reçut d'abord assez brusquement ; après avoir lu la lettre de recommandation du général B... ; il changea

de manières ; et m'adressa quelques paroles obligeantes (Prosper Mérimée, « L'enlèvement de la Redoute, p. 50).

Məni əvvəlcə çox könülsüz qarşılıdı, ancaq general B-nin zəmanət məktubunu oxuyandan sonra səsinin ahəngini dəyişdi və mənə bir neçə ürəkaçan söz dedi (Şamil Zaman, "İstehkamin alınması", səh. 36).

Bu misalda "paroles" sözü fransız dilində qeyri-müəyyən "quelques" determinatifi ilə işlənmiş və qeyri-müəyyənlik ifadə etmişdir. Azərbaycan dilində isə "söz" ismi qeyri-müəyyənlik bildirən "bir neçə" sözü ilə müşayiət olunmuşdur.

III. İsmi qeyri-müəyyən determinatif "différentes" ilə işlənməsi:

C'est cette manière de taillis fourrée que l'on nomme maquis. Différentes espèces d'arbres et d'arbrisseaux le composent, mêlés et confondus comme il plaît à Dieu (Prosper Mérimée, « Mateo Falcone », p. 30).

Bax belə sıx qalın pöhrəliklərə maki deyirlər. Burada cürbəcür ağac növünə və kolluğa rast gəlmək olar (Şamil Zaman, Mateo Falkone, səh. 23).

Bu misalda "espèces d'arbres et d'arbrisseaux" birləşməsi qeyri-müəyyən "différentes" determinatifi ilə işlənmişdir. Azərbaycan dilində isə "ağac" və "kolluq" isimləri qeyri-müəyyən "cürbəcür" sifəti ilə müşayiət olunaraq ismin yönük halındadır.

IV. İsmi qeyri-müəyyən determinatif "aucun" ilə işlənməsi:

Il était semblable à la foudre, cet amour ; et qu'un cœur touché par lui demeurerait ensuite tellement vidé, ravagé, incendié, qu'aucun autre sentiment puissant, même aucun rêve, n'y pouvait germer de nouveau (G. de Maupassant, « La Rempailleuse », p. 92).

O, ildırım kimi bir şeydir, toxunduğu ürək boşalır, qovrulur, xarabazara çevrilir. Orada yenidən heç bir hiss, heç bir arzu baş qaldıra bilməz (Hamlet Qocayev, "Kürsü hörən qadın", səh.250).

Bu misalda "sentiment", "rêve" isimləri qeyri-müəyyən "aucun" determinatifi ilə işlənərək qeyri-müəyyənlik ifadə edir. Azərbaycan dilində isə "hiss" və "arzu" isimləri ismin adlıq halında işlənmiş və qeyri-müəyyən "heç bir" sifəti ilə birləşərək I növ təyini söz birləşməsi ilə ifadə olunmuşdur.

V. İsmi qeyri-müəyyən determinatif "certain" ilə işlənməsi:

On m'avait indiqué certain manuscrit de la bibliothèque de Dominicains (Prosper Mérimée, « Carmen », p. 489).

Mənə Dominikan kitabxanasından bir neçə əlyazmanı göstərdilər (Şamil Zaman, "Karmen", səh. 115).

Bu misalda "certain" qeyri-müəyyən determinatifi ilə müşayiət olunmuş "manuscrit" (əlyazma) sözü Azərbaycan dilinə qeyri-müəyyən "bir neçə" sayı kimi tərcümə olunsada ismin müəyyən təsirlik halında verilmişdir. Amma müəllif "certain manuscrit" birləşməsindəki "certain" sözünü "bəzi" kimi tərcümə etsə daha yaxşı olardı, çünki burada fikir saya deyil, məhz naməlumluğa ("bəzi əlyazmalar") yönəlməliydi.

Misallardan da görüldüyü kimi qeyri-müəyyənliyin ifadə edilməsində isimlərin yalnız adlıq, qeyri-müəyyən yiyəlik və qeyri-müəyyən təsirlik hallarda olması fikri hər zaman özünü doğrultmur.

Elə bu baxımdan da məsələni mətn dilçiliyi baxımından araşdırmaq daha düzgün olardı. Bunun üçün biz B.B.İsmayılovun məşhur fransız dilçisi A.Veyə istinadən seçdiyi iki mətn tipindən istifadə edəcəyik:

a) ardıcıl kontekst tipi

b) paralel kontekst tipi (8, 1970)

Ardıcıl kontekst tipi eyni bir ismin müəyyən kontekst daxilində ikinci dəfə xatırlanıb təkrar olunmasına deyilir. Aşağıdakı misallara müraciət edək:

1. Une voiture attelée de chevaux de poste stationnait dans la première cour: C'est la même voiture qui m'avait amenée (V.Hugo, « Le dernier jour d'un condamné », p. 455).

Poçt atları qoşulmuş bir araba birinci həyətdə dayanmışdı: Bu məni gəzdirən ikitəkərli həmin araba idi (Şamil Zaman, "Ölümə məhkumun son günü", səh. 99).

Bu mətnə təqdim olunan "une voiture" ismi (bir araba) növünə görə təyin olunmağa ("attelée de chevaux de poste" - "poçt atları qoşulmuş") çalışılsa da, qeyri-müəyyən artiklla müşayiət olunmuş və Azərbaycan dilində də həmin qeyri-müəyyənlik mənası saxlanılmışdır. Mətnin sonrakı cümləsində isə "voiture" ismi yenidən təqdim olunur və bu dəfə "même" sifətinin və "qui" təyin əvəzliyinin köməyi ilə təyin edilir və müəyyənləşir.

2. Enfin dans le sentier qui menait de la plaine à la maison de Mateo, parut un homme coiffé d'un bonnet pointu comme en portent les montagnards, barbu, couvert de haillons, et se traînant avec peine en s'appuyant sur son fusil. Cet homme était un bandit, qui, était parti de nuit pour aller acheter de la poudre à la ville était tombé en route dans une embuscade de voltigeurs corse (Prosper Mérimée, « Mateo Falcone », p. 33).

Nəhayət düzənlikdən Mateonun evinə gələn cığırda, başında dağlıların başına qoyduğu şiş papaq, üzünü tük basmış, üst-başı cır-cındır içində tufənginə dayana-dayana gələn bir adam görüldü. Bu adam məhkəmədən qaçıb gizlənen, gecə vaxtı şəhərə barıt almağa gedərkən yolda Korsika voltijerlərinin pusqusuna rast gələn quldur idi (Şamil Zaman, "Mateo Falkone", səh. 25).

Bu mətnə "homme" ismi mətnə ilk dəfə daxil edildiyindən qeyri-müəyyən artiklla (un) işlənmişdir və qeyri-müəyyənlik ifadə edir. Mətnin sonrakı cümləsində isə yenidən xatırlanan həmin isim müəyyənləşərək müəyyən artiklla işlənmişdir. Azərbaycan dilində isə ilk dəfə mətnə daxil edilmiş qeyri-müəyyən olan "adam" ismi qeyri-müəyyənlik ifadə edən "bir" sözü ilə işlənmişdir. Daha sonra mətn daxilində təkrarlanan bu isim "bu" işarə əvəzliyi ilə müşayiət olunaraq müəyyənləşir və ismin adlıq halında işlənir. Burada məsələyə ənənəvi dilçilik nöqtəyi-

nəzərindən yanaşan alimlərin adlıq halın qeyri-müəyyən olması haqqında nəzəriyyəsi çəkilən nümunənin əsasında məsələyə mətn dilçiliyi baxımından yanaşanda heç də özünü doğrultmur.

Mətn tiplərindən asılı olaraq B.B.İsmayilov hesab edir ki, “ismin müəyyənliyini ardıcıl quruluşlu kontekst tipi vasitəsilə də aşkarlamaq mümkündür. Belə cümlələrdə ayrı-ayrı cümlələrin teması ümumi bir temanın ayrı-ayrı tərəfləri kimi çıxış edir” (8, 1970). Məsələn:

Puis une porte basse s’ouvrit. J’entrai dans un salon. Les fenêtres étaient ouvertes; les gais rayons du soleil traçaient ça et là la figure lumineuse des croisées, tantôt allongée sur le plancher, tantôt développée sur les tables, tantôt brisée à l’angle des murs et de ces losanges éclatants aux fenêtres chaque rayon découpait dans l’air un grand prisme de poussière d’or (V.Hugo, « Le dernier jour d’un condamné », p. 433).

Alçaq bir qapı bizim qarşımızda açıldı. Mən salona daxil oldum. Pəncərələr açıq idi. Günəşin şən və oynaq şüaları gah döşəmədə, gah stolların üstündə, gah da pəncərələrin şüşələrindən içəri girib kəşişir, orda-burda qəribə parlaq xətlər və pəncərələrdən düşən işığın əmələ gətirdiyi bu romblardan çıxan hər bir şüa havada qızılı rəngə çalan böyük prizmanı kəsirdi (Şamil Zaman, “Ölümə məhkumun son günü”, səh. 61).

Mətnin birinci cümləsində tema kimi verilmiş isim (“un salon”) qeyri-müəyyən artiklla işlənmişdir. Mətnin ikinci cümləsində işlənən “les tables”, “le plancher”, “l’angle des murs” isimləri isə qeyri-müəyyən kimi təqdim olunan “un salon” isminin komponentləri kimi təqdim olunduğundan həm adı çəkilən, “salonun” təyin olunmasına şərait yaradırlar, həm də özləri də ümumi temanın ayrı-ayrı tərəfləri kimi çıxış etmiş, müəyyən artiklla işlənərək müəyyənlik kəsb etmişlər (“stolların üstündə”, “pəncərələrin şüşələrindən” və s.).

Məqalədə apardığımız tədqiqatın nəticəsi həm Azərbaycan, həm də fransız dilində həcm etibarlı ilə ən böyük nitq hissələrindən biri olan ismin qeyri-müəyyənlik və müəyyənlik kateqoriyasının aşkarlanmasına xidmət edən yol və vasitələrin öyrənilməsinə nəzərə çarpdırmaqdır. Belə ki, Azərbaycan dili auditoriyada 2 müxtəlif dil ailəsinə aid olan dillərdə isim bəhsini öyrənən zaman ortalığa çıxan ümumi və fərdi xətalara aradan qaldırmaq üçün öncə şagird və tələbələrə hər 2 dil üçün ismin fərqli və oxşar xüsusiyyətlərini və qrammatik kateqoriyalarını mənimsətmək lazımdır, sonrakı etapda isə romanist alim, B.B.İsmayilovun bu sahədə irəli sürdüyü konsepsiyaya müvafiq olaraq Azərbaycan dilində artikl olmadığından bu kateqoriyanın müxtəlif vasitələrlə (qrammatik və leksik, yuxarıda göstərdiyimiz nümunələrə əsasən) aşkarlanması yollarını elmi və praktik əsaslarla başa salmaq və fransız dilində ismin determinantları kimi fəaliyyət göstərən artikl, işarə, mənsubiyyət, qeyri-müəyyən və s. determinatiflərin rolundan və cümlədəki yerindən bəhs etmək faydalı olardı.

Ədəbiyyat:

1. Həsənov A. Azərbaycan dilində müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyası. “Maarif”, Bakı, 1970
2. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. “Maarif”, 1983
3. İsmayilov B.B. Fransız dilində ismin müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyası haqqında. Azərbaycan məktəbi, 1972, №4
4. İsmayilov B.B. Fransız dilinin kommunikativ sintaksisi, Bakı, 1989
5. Гаджиев Э.И. Функционально-семантический анализ слов “one” и “bir” в современном английском и азербайджанском языках. Тбилиси, 1987
6. Гак В.Г. Теоретическая грамматика французского языка. Высшая школа, Москва, 1979
7. Илья Л.И. Артикль во французском языке. М.: Уч.педизд., 1956
8. Илья Л.И. Грамматика французского языка. Высшая школа, 1964
9. Исмаилов Б.Б. Способы грамматической детерминации имени существительного во французском языке (в сравнении с некоторыми подобными явлениями азербайджанского языка). Баку, 1970
10. Guillaume G. Le problème de l’article et sa solution dans la langue française. P., 1919

Açar sözlər: qeyri-müəyyənlik, mətn dilçiliyi, mətn tipləri, neопределённость, текстовое языкознание, типы текста, indefinite, types of the text

Summary

Finding of the indefiniteness in the text in the French language (in comparison with the Azerbaijan language)

The article deals with finding out the indefinite category of the noun in the text in the Azerbaijan and French languages. The analysis we presented in both of these languages the theoretical basis of this article refers to prof. B.B.İsmayilov’s conceptions.

Резюме

Обнаружение неопределённости в тексте во французском языке (в сравнении с азербайджанским языком)

Статья посвящена обнаружению категории неопределённости существительного в тексте во французском и азербайджанском языках. Анализы, представленные на основе материала двух языков в теоретической базе этой статьи, основываются на концепции профессора Б.Б.Исмаилова.

Rəyçi: dos.S.Abbasova

Айтен Ялчин гызы Ализаде

НЕКОТОРЫЕ ПОЛОЖЕНИЯ КНИГИ «تيسير النحو التعليمي قديما و حديثا مع نهج تجديده» («Облегчение учебной грамматики в прошлом и в новое время с методикой ее обновления»)**ЕГИПЕТСКОГО ФИЛОЛОГА ШАУГИ ДАЙФА**

Известному египетскому филологу доктору Шауги Дайфу принадлежит большая заслуга в области реформы традиционной арабской грамматики. После Ибрагима Мустафы и Амина ал-Хули его по праву можно считать автором нового реформистского течения в современном арабском языкознании. Шауги Дайф неоднократно участвовал на различных конференциях и совещаниях, посвященных проблемам облегчения грамматики арабского языка, проведенных в некоторых столицах арабских стран. Его перу принадлежит несколько книг и проектов, где изложены его взгляды и предложения по изучаемой проблеме. Он долгие годы вплотную занимался этой проблемой и посвятил ей несколько исследований. Его первая работа, издание книги «الرد على النحاة» («Ответ грамматикам») ибн Мада ал-Куртуби, в свое время вызвала большой резонанс среди общественности Египта.

В 1977 году Шауги Дайф представил в Академию арабского языка проект облегчения грамматики. Академия, в свою очередь, направила этот проект для рассмотрения в Комитет по методике. Большая часть проекта была принята. Комитет в 1979 году представил его на обсуждение Академии, и она утвердила его.

Этот проект и некоторые другие вопросы реформы традиционной арабской грамматики нашли свое подробное отражение в книге «تيسير النحو التعليمي قديما و حديثا مع نهج تجديده» («Облегчение учебной грамматики в прошлом и в новое время с методикой ее обновления»). Судя по дате, указанной в конце предисловия, первое издание книги вышло в свет в апреле 1986 года. А в грифе, данном в конце книги, указано, что второе издание вышло в свет в 1993 году. Книга всецело посвящена вопросам облегчения традиционной арабской грамматики для учеников средних школ и для широкого круга читателей. Излагая свою главную цель в составлении этой книги, автор пишет в предисловии: «Если в период расцвета арабского языка ал-Джахиз призывал учителей арабского языка к упрощению грамматики для подростков, то, спустя несколько веков, мы тоже должны призывать к ее упрощению для подростков нашего времени».

Во введении автор книги отмечает, что «все арабские страны жалуются на то, что их подростки не знают грамматику, другими словами, не умеют чисто говорить по-арабски. Причиной этого недостатка является грамматика, которая им преподносится и которая утомляет их своими многочисленными главами, определениями, структурами и формами, не употребляющимися в языковой практике. Вместе с тем, в ней упущено большое количество вопросов словоизменения, служебных слов и форм арабского языка, что не позволяет подросткам уяснить для себя многие положения арабского языка и правильно их применять» (1,3). Далее говорится, что все эти недостатки учебной грамматики побудили людей к ее облегчению и упрощению. Двенадцать веков тому назад ал-Джахиз призывал преподавателей арабского языка к упрощению грамматики для подростков и к тому, что нужно довольствоваться обучением основных ее правил, которые должны спасти их от ошибок и говорил: «Запутанность грамматики не помогает в общении, и в ней нет никакой необходимости».

С этой целью Шауги Дайф издает сначала книгу «الرد على النحاة» («Ответ грамматикам») ибн Мада Ал-Куртуби, который предлагал в ней, прежде всего, упразднить теорию управляющих факторов (العوامل) и связанные с ней эллипсы, причины, аналогии и выдуманные упражнения. Он отмечает современные попытки упрощения грамматики для подростков, в том числе книгу Рафа'аат-Тахтави, усилия Хафни Насыра и его товарищей Али ал-Джарима и Мустафы Амина, а также книгу «احياء النحو» Ибрагима Мустафы. Затем он рассказывает о предложениях комиссии Министерства образования Египта, созданной в 1938 году. Министерство - говорит автор,- направило эти предложения в Академию арабского языка для их рассмотрения. Академия в свою очередь на конференции, проведенной в 1945 году, внесла в них некоторые поправки и попросила Министерство образования составить книги по грамматике на основе предложений и принятых решений. Спустя десять лет были составлены книги, на которые жаловались во всех школах. Было решено отказаться от них. Тем самым провалились все новые попытки облегчения грамматики и устранения ее трудностей.

В докладе, с которым выступил Шауги Дайф на конференции Академии, он добавил к своему проекту, который состоял из четырех частей еще две части и довел их число до шести. Потом он решил составить на базе этих шести основ книгу для обучения подростков. В этой книге он сократил восемнадцать второстепенных глав, вспомогательные показатели флексии, виртуальную флексию, флексию по месту и др. Автор назвал свою книгу «تجديد النحو» («Обновление грамматики»).

Облегчение учебной грамматики в прошлом

Этот раздел состоит из двух глав, первая из которых носит название «Составление текстов и кратких грамматических книг». Речь здесь идет об истории упрощения арабской грамматики и о том, как некоторые средневековые ученые составляли для подростков простые тексты и краткие грамматические материалы на базе «Книги» Сибавейхи. Первым этим занялся ал-Ахфаш ал-Аусат, который написал книгу «الاوسط في النحو». За ним последовал его современник Абу Мухаммад ал-Йазиди и тоже составил краткую грамматику под названием «مختصر في النحو», которая в свое время славилась.

Начиная с ал-Кисаи, ученые куфийской грамматической школы стали подражать ученым басрийской школы в составлении кратких грамматических очерков. Сам ал-Кисаи составил краткий курс арабской грамматики под названием « مختصر النحو » («Краткая грамматика»). После этого, т.е. со II века хиджры, один за другим стали появляться краткие грамматические очерки, направленные на облегчение грамматики для подрастающих поколений. Среди видных ученых, составивших упрощенные грамматические книги, можно назвать Хишама бин Муавия, Абу Омара ал-Джарми, Ахмада бин ЯхьюСаалаба, Муфаддала бин Салама, Абу Мусу ал-Хамыда, ибн Кейсана, ибн Шукайра, Ныфтавейхия и многих других. Особой популярностью в то время пользовалась краткая грамматика, составленная Абу-л-Касимом аз-Заджджаджи. Она называлась « الجملة في النحو » («Предложения по грамматике»). Ею пользовались для обучения подростков в Сирии, Йемене, Египте, странах Магриба, Андалузии и в других странах. Многие видные ученые тех стран составили по ней обширные комментарии, число которых, как сообщается в источниках, превысило 120. Книга аз-Заджджаджи была написана понятным, доходчивым языком, в ней отсутствовали многие второстепенные грамматические явления и сложные материалы о категориях причины и аналогии. Поэтому она имела большой успех среди желающих изучать арабскую грамматику. Краткая грамматика, написанная Абу Джафаром ан-Наххасом, - автором обширного комментария к «Книге» Сибавейхи, - называлась « كتاب التفاحة » («Книга яблока») и состояла всего из шестнадцати страниц. После них это дело продолжили ибн Дуруставейхи (« الهداية »), ибн Халавейхи, который назвал свою краткую грамматику тем же названием, что и книга аз-Заджджаджи الجملة في النحو, Абу Али ал-Фариси (الأوليات في النحو), Али бин Муса ар-Руммани (الإيجاز في النحو), ибн Джинни (اللمعة في النحو), Абду-л-Кахир ал-Джурджани (الجمال), Хатибат-Табризи (المقدمات), Абу-л-Касим аз-Замахшари (الانموذج), ибн ал-Хаджиб (مقدمات وجيزة), ибн Малик ал-Андалуси (عمدة الحفيظ و عمدة اللفيظ في مبادئ النحو) (1,14-15).

«Вероятно - пишет Шауги Дайф, - ни одна краткая грамматика не получила такое большое распространение и славу, какой пользовалась книга المقامة الاجرومية في مبادئ علم العربية («Аджрумийское введение об основах науки об арабском языке») ибн Аджрума ал-Магриби (ум.в723 г.х.) Она получила достойный прием во всех странах арабского мира. По ней были составлены многочисленные солидные комментарии, в то время как сама книга состояла всего из двадцати страниц. Она была переведена востоковедами на многие европейские языки и издана в Риме, Братиславе, Париже, Кембридже и т.д.» (1,16).

Следует отметить также краткие грамматические очерки الاعراب عن قواعد الاعراب («Слово о правилах флексии»), قطر الندى («Капля росы») и شذور الذهب («Крупинки золота») крупного египетского ученого VIII века хиджры ибн Хишама ал-Ансари - автора грамматической энциклопедии, называемой مغنى اللبيب عن كتب قطر الندى («Избавляющая умного от книг о флексии»). До последнего времени его краткая грамматика قطر الندى использовалась в университете ал-Азхар в качестве одного из основных учебников (2,17).

Все это наглядно свидетельствует о том, что с первых дней становления арабской грамматической науки постоянно велась работа по упрощению грамматики для молодого поколения. Она в ту эпоху дала положительные результаты. Благодаря этим кратким грамматическим книгам многие получили возможность изучить арабскую грамматику и, тем самым, арабский литературный язык.

Вторая глава раздела «Облегчение учебной грамматики в прошлом», называемая «Бунт ибн Мада против грамматики и грамматиков», посвящена книге «Ответ грамматикам» ибн Мада.

Облегчение учебной грамматики в новое время

Этот раздел состоит из пяти глав: «Современные попытки», «Книга احياء النحو», «Предложения комиссии Министерства образования», «Решения конференции Академии арабского языка от 1945 года» и «Основы облегчения грамматики и ее упрощения».

Здесь говорится о том, что и в новое время в школах продолжали обучать подростков старыми методами на основе средневековых грамматических очерков и текстов. Однако, спустя некоторое время, педагоги почувствовали необходимость в составлении современных книг по грамматике. В числе первых филологов, которые почувствовали такую необходимость, был глава современной египетской интеллигенции Раф' аат-Тахтави (1801-1873), который по окончании учебы в ал-Азхарском университете, был назначен руководителем первой делегации в Париж в период правления Мухаммада Али. Там он изучил французский язык, которым впоследствии владел в совершенстве. После возвращения в Египет он основал школу языков, руководил движением перевода на арабский язык некоторых литературных произведений, составил книгу о западной философии. Этим он заложил основу возрождения новой египетской мысли. Учитывая потребность подростков в упрощенной грамматической книге, он составил книгу под названием التحفة المكتبية في تقریب اللغة العربية («Школьный дар по сближению арабского языка»), где довольствовался только основными главами арабской грамматики и поместил различные таблицы по примеру грамматики французского языка.

После него выпускник тоже ал-Азхарского университета Хафни Насыф вместе с университетскими товарищами издал краткую грамматику арабского языка под названием « قواعد العربية » («Правила арабского языка») для учеников средних школ, которая состоит примерно из ста страниц. За ним последовали Алиал-Джарими Мустафа Амин, которые выпустили книгу « النحو الواضح » («Ясная грамматика»), где применили новые методы обучения (3,27). Во всех этих работах авторы старались упростить арабскую грамматику, освободить ее от устаревших и сложных правил и сделать ее доступной для всех.

В книге Шауқи Дайфа излагаются конкретные предложения и причины облегчения. Автор, в первую очередь, предлагает пересмотреть последовательность глав грамматики. После этого он переходит к принципам этого облегчения и считает необходимым упразднить виртуальную флексию и флексию по месту, версию о слове, поясняющем наречие или предложное сочетание, вспомогательных показателей флексии и многое другое. О слове, поясняющем наречие или предложное сочетание, например, говорится, что многие поздние грамматики считали, что в предложениях со сказуемым, выраженным наречием или предложным сочетанием типа « محمد في المنزل », настоящим сказуемым является слово « كون » или же какое-то элиминированное слово, а не само наречие или предложное сочетание, которое считается зависимыми от элиминированного слова. По мнению грамматиков в предложении محمد في المنزل сказуемым считается элиминированное слово « مستقر ». А Шауқи Дайф вслед за ибн Мада ал-Куртуби и Ибрагимом Мустафа считает, что в подобных предложениях наречие или предложное сочетание сами являются сказуемыми, и нет необходимости в поясняющем слове и элиминировании.

В целях упрощения грамматики Шауқи Дайф так же, как и предыдущие ученые, предлагает упразднить главу « التنازع ». По словам автора, Сибавейхи назвал ее «Глава двух действующих и двух подлежащих, каждая из которых связывается с управляющим словом, так же как и другая», например: « ضرب و ضربني زيد ». Последующие грамматики назвали эту главу « التنازع » (букв. Борьба), т.к. два глагола борются за управление одним именем. Один из глаголов может потребовать постановки имени в именительном, а другой – в винительном падеже.

Шауқи Дайф предлагает также упразднить в арабской грамматике главу « الاشتغال ». Он считает эту главу одной из сложнейших глав синтаксиса ввиду наличия в ней множества вариантов и разногласий между учеными. Большинство грамматиков определяет « الاشتغال » следующим образом: это имя, предшествующее глаголу и управляющее его возвращающимся местоимением или же именем, принявшим это возвращающееся местоимение», например: الكتاب قرأته (Книга - я прочел ее). Часть грамматиков считала, что препозитивное имя должно находиться в именительном падеже, поскольку оно отвлечено от управления глагола. А другие утверждали, что оно непременно должно употребляться в винительном падеже, потому что оно является дополнением. Таким образом, эти споры бесконечно и безрезультатно продолжались и мешали изучать арабскую грамматику и арабский литературный язык. Поэтому Шауқи Дайф также считал необходимым изъять эту главу из арабской грамматики.

Таким образом, из всего этого можно сделать вывод о том, что конечной целью всех попыток реформы традиционной арабской грамматики явилось стремление восстановить господство арабского литературного языка и распространить его среди арабского населения в качестве основного средства общения вместо разговорного языка.

ЛИТЕРАТУРА

- 1.
- 2.
- 3.

شوقي ضيف. تيسير النحو التعليمي قديماً وحديثاً مع نهج تجديده. القاهرة. دار المعارف. 1993. 204 ص.
شوقي ضيف. كتاب الرد على النجاة لابن مضاء القرظي. القاهرة. دار المعارف. 1988. 149 ص.
إبراهيم مصطفى. إحياء النحو. القاهرة. مطبعة لجنة التأليف والترجمة والنشر. 1959. 200 ص.

XÜLASƏ

Məqalədə ərəb dilçiliyində reformist hərəkatın müasir mərhələsini işıqlandırılan, XX əsrin ortalarından başlayaraq bu sahədəki kifayət qədər məhsuldar fəaliyyət göstərmiş və məşhurlaşmış Misir filologu Şauqi Dayfin ərəb qrammatikasını sadələşdirmək istiqamətində layihələri və elmi mülahizələri geniş təhlil olunur. Onun «Keçmişdə və indiki zamanda tədris qrammatikasının yeniləşmə metodikası ilə yüngülləşdirilməsi» kitabındakı müddəaların ərəb dilində müasir reformist cərəyanların inkişafına təsiri işıqlandırılır. Məlum olduğu kimi, Şauqi Dayfin reformist müddəaları ərəb elmi dairələrində böyük maraq doğurmuş, Misir Dil Akademiyasında, digər elm və tədris müəssisələrində müzakirə edilmiş, kitabdakı bir sıra mülahizələr dövlət tərəfindən rəsmi qəbul edilmişdir.

Acar sözlər: *i slahatçı, fleksiya, qrammatika.*

SUMMURY

The article widely analyzes projects and scientific assumptions to simplify Arabic grammar of the popular Egyptian philologist Shawqi Daif, who illuminated the modern stages of the reformist movement in Arabic linguistics and since the middle of the XX th century has been quite productive and well-known in this. It highlights the influence of the provisions of his book «The simplification of the grammar of teaching by the methodology of modernization in the past and present times» on the development of modern reformist trends in Arabic. As is known, the reform positions of Shawqi Daif were of great interest to the Arab academic circles, were discussed in the Egyptian Academy of the Arabic Language, in other scientific and educational institutions, and a number of provisions of this book were officially accepted by the state.

Key words: *reformer, flexion, grammar*

RƏYÇİ: *dos.N.Əfəndiyeva*

Fərəcova Maya Əli qızı

MÜASİR FARS DİLİNDƏ OŞLƏNƏN SİFƏT DÜZƏLDİCİ ŞƏKİLÇİLƏR VƏ ONLARIN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Sifət əşyanın əlamət və keyfiyyətini bildirən söz və ya söz qrupuna deyilir. Sifətlər adətən isimlərə aid olur. Sifətlər müstəqil bir nitq hissəsi olaraq, digər nitq hissələrindən bir sıra xüsusiyyətləri ilə fərqlənirlər, bu da onların öz leksik mənası ilə başqa nitq hissələrindən fərqlənməsi, sifət dərəcəsini qəbul etməsi, başqa nitq hissələrinin yerində işləndikdə öz leksik mənasını saxlaması, ismə xas olan hal, mənsubiyyət, kəmiyyət və s. şəkilçiləri qəbul etməsindən ibarətdir.

Ümumiyyətlə, sifəti digər nitq hissələrindən fərqləndirən xüsusiyyətlərindən biri də odur ki, zərf vəzifəsində işləndikdə, öz leksik mənasını saxlayır.

Əksər dillərdə olduğu kimi fars dilində də sifətlər quruluşca 3 yerə bölünür:

1. صفات ساده – sadə sifətlər
2. صفات مشتق – düzəltmə sifətlər
3. صفات مرکب – mürəkkəb sifətlər.

Bu məqalədə məqsədimiz sifətlərin yalnız biri barədə – düzəltmə sifətlər barədə danışmaqdır.

Düzəltmə sifətlər digər nitq hissələri kimi morfemlər və birləşdirici vasitələrin iştirakı ilə düzəliir.

Morfemlər də iki hissəyə bölünür:

1. Leksik morfem (kök)
2. Affiksial morfem (şəkilçilər).

Fars dilində düzəltmə sifətlərin əmələ gəlməsində əsas rol oynayan sözdüzəldici şəkilçilərdir. Şəkilçilər, önşəkilçi və sonşəkilçilərdir.

A. Önşəkilçilər və onların yaratdığı düzəltmə sifətlər:

1. "بی" (bi) önşəkilçisi.

V.S.Rastorquyeva "بی" (bi) önşəkilçisi haqqında belə yazır:

"بی" (bi) önşəkilçisi ancaq konkret və mücərrəd isimlərə artırılıb, müəyyən bir keyfiyyətin olmadığını bildirən düzəltmə sifətlər əmələ gətirir: a) konkret isimlərə: بی دست (bi dəst) əlsiz بی پدر (bi pedər) – atasız

b) mücərrəd isimlərə: məsələn, بی رحم (bi rəhm) – rəhmsiz

بی انصاف (bi ensaf) – insafsız

بی فهم (bi fəhm) – düşüncəsiz

Doktor Məhəmməd Moın özünün 6 cildlik lüğətində «"بی"» önşəkilçisi haqqında belə yazır:

"بی" (bi) önşəkilçisi isimlərə əlavə olunub mənfi sifət mənasında sifət düzəldir.

Bu şəkilçi heç vaxt sifətlərə əlavə olunmur, özü isə inkar mənasını daşıyır.

"بی" (bi) önşəkilçisi ancaq bir nitq hissəsinə, yəni isimlərə əlavə edilir. Qalan nitq hissələrinin heç birinə artırılmır.

Məsələn: بی هنر (bi honər) – hünərsiz

بی ادب (bi ədəb) – ədəbsiz və s.

"بی"şəkilçisi məhsuldar şəkilçilər sırasına daxil olub, nitq hissələrindən yalnız isimlərə əlavə edilib, düzəltmə sifətlər əmələ gətirir.

2. «"بە"» (be) önşəkilçisi

«"بە"» (be) önşəkilçisi «"با"» (ba) önşəkilçisinin ifadə etdiyi mənalara yaxın mənaları göstərir;

Məs.: tələsik

«"با"» (ba) şəkilçisi az məhsuldar şəkilçilər sırasına daxildir. Doktor Məhəmməd Moın da «"بە"» (be) önşəkilçisini az məhsuldar şəkilçi kimi göstərərək yazır ki, bu şəkilçi az məhsuldar şəkilçilərə bənzər olub, əvvəlki nitq hissələrini tələsik.

(zərflik) isimlərə əlavə olunub, zərflik əmələ gətirir:

2 – isimlərə artırılıb, düzəltmə sifət əmələ gətirir. Məsələn:

بخرد (be xerəd) – ağıllı

3. «"با"» (ba) önşəkilçisi

«"با"» önşəkilçisi hər hansı əlamət və keyfiyyətin çoxluğunu göstərir və düzəltmə sifətlər əmələ gətirir.

1. Bu şəkilçi isimlərə əlavə olunaraq, düzəltmə sifətlər əmələ gətirir. Məsələn: با هنر (ba honər) – hünərli, با گذشت (ba qozəşt) – güzəştli.

2. Ərəb məsdərlərinə artırılaraq, sifətlər əmələ gətirir. Məsələn: با عظمت (ba əzəmət) – böyük, əzəmətli

با اطلاع (ba ettela')- xəbərdar, bilən, məlumatlı «"با"» (ba) önşəkilçisi mücərrəd isimlərə əlavə olunub, sifətlər yaradır.

Məsələn: با وفا (ba vəfa) – vəfalı, با هوش (ba huş) – ağıllı, huşlu

با دوام (ba dəvam) – davamlı, dözümlü

Ümumiyyətlə, «"با"» önşəkilçisi

a) İsimlərdən sifətlər düzəldir

b) Ərəb məsdərlərindən sifətlər düzəldir.

Bu şəkilçi də məhsuldar şəkilçilər sırasına daxildir.

4. «باز» (baj) və «بر» (bər) ön şəkilçiləri «باز» (baj) önşəkilçisi həm feillərə, həm də isimlərə əlavə oluna bilər və sifətlər əmələ gətirir.

Məsələn: cəvrilmiş «باز» (baj) ön şəkilçisi az məhsuldar şəkilçidir.

«بر» (bər) ön həkilçisi isə, eləcə də ərəb məsdərlərinə əlavə edilərək, düzəltmə sifətlər əmələ gətirir. Məs.:

بر دوام [bərdəvam) – dözümlü, davamlı

برقرار [bərgərar) – düzəlmə, tikilmə, qurulan və s.

5. «بدون» [bedun -e] ön şəkilçisi

بدون (bedun -e) ön şəkilçisi «بی» (bi) ön şəkilçisi kimi, isimlərə əlavə olunaraq, müəyyən bir keyfiyyətin olmadığını bildirən düzəltmə sifətlər yaradır. Məsələn: بدون شک (bedun -e şək) – şübhəsiz

بدون توجه (bedun -e təvəccöh) – diqqətsiz

«بدون» (bedun -e) ön şəkilçisini az məhsuldar şəkilçilər sırasına daxil etmək

Nitq hissələrindən ancaq isimlərə əlavə edilir və düzəltmə sifət əmələ gətirir.

6. «وا» ön şəkilçisi «وا» ön şəkilçisi həm feillərə, həm də feli sifətlərə əlavə edilir və düzəltmə sifətlər əmələ gətirir. Feli sifətlərə artırılaraq, aşağıdakı düzəltmə sifətləri misal göstərək:

Bu ön şəkilçi az məhsuldar şəkilçilərdəndir.

7. «نا» (na) ön şəkilçisi

«نا» (na) şəkilçisinin funksiyası «بی» (bi) və «بدون» (bedun -e) ön şəkilçilərinin funksiyası ilə eynidir, yəni isimlərə artırılaraq, müəyyən keyfiyyətin olmadığını bildirir.

Buna baxmayaraq, «بی» ön şəkilçisini qəbul edən isimlərin, demək olar ki, heç biri «نا» (na) ön şəkilçisini qəbul etmir. Məsələn: نه موزون (na mouzun) – yöndəmsiz, namünasib, simmetrik olmayan.

نه روا (na rəva) – rəva olmayan, məsləhət görülməyən.

Bu göstərdiyimiz misallardakı «نا» (na) ön şəkilçisi «بی» (bi) önşəkilçisi ilə əvəz edilə bilməz. Başqa sözlə desək: بی اهل بی مبارک نا ادب ناخیال ناقکر demək mümkün olmadığı kimi.

Bu şəkilçi isim və sifətlərə əlavə olunub, inkar mənasını daşıyan mənfi mənə kəsb edən düzəltmə sifətlər əmələ gətirir. 1) İsimlərdən mənfi mənə kəsb edən sifətlər:

ناچیز (na çiz) – lazımsız, əhəmiyyətsiz, xırda

ناگزیر (na qozir) – ləbüd, inkar edilməz.

2) Sifətlərdən inkar mənasını daşıyan düzəltmə sifətlər əmələ gətirir; Məsələn: نامناسب (na monaseb) – uyğun olmayan, münasib olmayan

ناپاک (na pak) – natəmiz, çirkli

نادرست (na dorost) – nadürüst, pis əməl sahibi olan.

Yuxarıda deyilənlərdən əlavə «نا» (na) ön şəkilçisi:

a) fel köklərinə: نادان (nadan) – nadan, avam

b) keçmiş zaman fellərinin kökünə:

نابود (nabud) – yox olmuş, məhv olmuş

c) keçmiş zaman feli sifətlərinə:

ناشکفته (naşekafte) – açılmamış, çiçəklənməmiş

ناراست (narast) – yalançı, düzgün olmayan

d) bəzi düzəltmə isimlərə: نابینا (nabina) – kor, görməyən

e) indiki zaman feli sifətlərinin bəzilərinə ناگفتنی (naqoftəni) – deyilməsi mümkün olmayan, deyiləsi olma-

yan.

f) ləyaqət bildirən sifətlərə artırılır:

ناگفتنی (naqoftəni) – deyiləsi olmayan, deyilməsi mümkün olmayan.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

Azərbaycan dilində:

1. H.Əlizadə, N.Z.Hatəmi, «Fars dili», Bakı, 1961, s.406

2. Q.Z.Rüstəmov, Fars dili, 2012, s.113

Rus dilində:

4. Расторгова В.С. «Краткий очерк грамматики персидского языка, Персидско-русский словарь». М.М.Мюллера, Москва, 1963, стр.665

Fars dilində:

3. دکتر محمد معین. تهران. ۱۳۴۲. صفحه ۶/۴

4. دکتر محمد معین. جلد اول. تهران. ۱۳۶۲. صفحه ۴۵۲

5. دکتر محمد معین. فرهنگ شش جلدی. جلد چهارم. تهران. ۱۳۴۷. صفحه ۴۳۴۷

Summary

In the Persian Language as in many world languages adjectives play an important role in linguistics. This article is about derivative adjectives, about suffixes and prefixses, forming derivative adjectives and about their characteristics and functions. In the given article the author besides her own opinions and thoughts used and expressed opinions and thoughts of other orientalisists of Azerbaijan, Iran and Russia.

Аннотация

В персидском языке, также как и во многих мировых языках прилагательные играют важную роль в языкознании. В этой статье говорится о производных прилагательных, о суффиксах и префиксах, образу-

щих производные прилагательные и об их характеристике и функциях. В этой статье автор помимо своих мнений и мыслях, также использовала мнения других мировых ученых лингвистов.

Eldost İldırım oğlu İbrahimov
URDU DİLİNDƏ İŞLƏNƏN FARS MƏNŞƏLİ SÖZLƏRİN FONETİK
XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Tarixdən də bəllidir ki, dilçilikdə belə bir məlum həqiqət var ki, dillərin bir-birindən söz alması prosesi dilxarici və dildaxili amillərlə bağlı olan məsələdir. Xalqlar arasında mövcud olan qədim tarixi, iqtisadi və mədəni əlaqələr nəticəsində Hind yarımadasında yaranan və danışılan urdu dilinə şifahi və yazılı yolla xeyli miqdarda fars mənşəli sözlər daxil olmuşdur. Belə sözlər də müəyyən dəyişikliklərə uğrayaraq fonetik və semantik baxımdan mənimsənilmə prosesi keçirmiş və olduqca təbii şəkildə urdu dilinin fonetik və semantik sisteminə uyğunlaşmışdır. Məhz bu səbəbdən də urdu dilində fars mənşəli sözlərin işlənməsi ilə bağlı müşahidə olunan spesifik fonetik fərqlər ortaya çıxmışdır. Araşdırmalardan da aydın olur ki, bu fərqlər sait səslərdə daha çox müşahidə olunur. Göstərilən cəhət, fikrimizcə, urdu dilində yazılı ədəbi dil ənənəsinin qədimliyi və daha erkən dövrlərdən başlanması səbəbi ilə izah oluna bilən fars mənşəli sözlərin böyük həcmdə daha çox şifahi yolla alınması faktını da buraya əlavə etmək istərdik.

Dil əlaqələrinin əsas aspektlərindən biri alınma sözlərin fonetik cəhətdən mənimsənilməsi məsələsidir. Məlum olduğu kimi, hər bir dilin özünəməxsus fonetik sistemi və qrammatik strukturu var. Başqa dillərdən alınan sözlərin bəziləri əksər hallarda formasını olduğu kimi saxlayır, bir hissəsi qismən dəyişir, bəziləri isə tamamilə dəyişər və onların alınma olduğunu ayırd etmək çətin olur. H. Zərinəzadə qeyd edir ki, hər bir dilin özünəməxsus fonetik qanunları vardır. Bunun nəticəsində əgər eyni bir söz bir neçə dilə keçibə, o söz həmin dillərin hər birində müxtəlif fonetik dəyişmələrə uğraya bilər. (2, səh.77)

Fonetik sistemin və qrammatik strukturun özünəməxsusluğu, sabitliyi hesabına hər bir dil ona kənardan olan təsirlərə müqavimət göstərir. Alınma sözlər də həmin müqavimətə rast gələrək keçdiyi dilin daxili qanunauyğunluqlarına uyğundur. Başqa sözlə desək, alınma sözün keçdiyi dildə mənimsənilməsi prosesi gedir.

Bütün dillərdə olduğu kimi, urdu dilində də alınma sözlər və xüsusilə də, fars mənşəli alınma sözlər bu dilin daxili qanunauyğunluqlarına müvafiq surətdə mənimsənilmə prosesinə məruz qalmışdır. Fars mənşəli alınma sözlərin forma və məzmunca dəyişməsi urdu dilinin daxili inkişaf qanunları ilə müəyyən olunur və fonetik səciyyəsi həmin dilin qanunlarına əsasən dəyişir.

Urdu dilində olan fars mənşəli sözləri fonetik cəhətdən forma və mənaca bir neçə qismə bölmək olar:

1. Forma və mənaca heç bir dəyişikliyə uğramayan sözlər. Belə sözlər urdu dilinin lüğət tərkibində işlək olmasına baxmayaraq heç bir dəyişikliyə məruz qalmamışdır. Məsələn: azad – azad; arzu – arzu; bazar – bazar; ab – ab; abşar – abşar və s.

2. Forma və mənaca qismən dəyişikliyə uğrayan sözlər. Bu sözlər urdu dilində işlənən zaman fars dilində işlənən mənalarını qismən itirir və urdu dilində başqa mənə bildirir. Məsələn: ab-o-hava;

Fars mənşəli sözlərin urdu dilində məruz qaldığı fonetik dəyişiklikləri, əsasən aşağıdakı prinsiplərə görə şərh etmək olar: saitlərin əvəzlənmə hadisəsi və samitlərin əvəzlənmə hadisəsi.

1) Saitlərin əvəzlənmə hadisəsi:

Urdu dilində olan fars mənşəli sözlərdə baş verən fonetik dəyişikliklərə nəzər yetirməzdən əvvəl fars və urdu dillərində olan sait səslərin xarakterik xüsusiyyətlərinə diqqət yetirmək lazımdır. Urdu və fars dillərində olan sait səslərin miqdarı müxtəlifdir. Belə ki, urdu dilinin saitlər sistemində doqquz, fars dilində isə altı sait səs vardır. Məlumdur ki, fars dilində a, i, u saitləri – həmişə uzun tələffüz edilir, urdu dilində isə bu səslər həm uzun, həm də qısa tələffüz olunur. (5. səh. 17)

Uzun və qısa tələffüz olunmasına görə fars və urdu dillərinin saitlər sistemi aşağıdakı kimi xarakterizə olunur:

a) fars dilində olan “ə” səsi urdu dilinin saitlər sistemində yoxdur və bu səs urdu dilində “a” (qısa a) kimi tələffüz olunur. Məsələn: derəxt – darəxt;

b) fars dilində “o” səsi qısa olduğu halda, bu səs urdu dilində həmişə uzun tələffüz olunur və “ı” (vav) hərfi ilə yazılır. Məsələn: dust – dost;

c) fars dilindəki “e” səsi urdu dilində “a” (uzun a) kimi tələffüz olunur. Məsələn: bəççe – baççaa; xane – xaanaa və s.

d) fars dilində olan “ii” (uzun i) səsi urdu dilində bəzən “e” kimi tələffüz olunur. Məsələn: miiz – mez; şiiir – şer və s.

e) fars dilində olan uu (uzun u) səsi, urdu dilində çox vaxt “o” səsini ifadə edir. Məsələn: düst – dost; zuur – zor və s.

Misallardan göründüyü kimi, fars dilindəki uzun saitlər urdu dilində uzunluq keyfiyyətini itirirlər.

Saitlərin əvəzlənmə hadisəsi də öz növbəsində saitlərin təsniflərindəki prinsiplərə əsasən aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar.

1. Dilortası dodaqlanmayan açıq incə saitin, dilarxası dodaqlanmayan açıq qalın saitle əvəzlənməsi: e-a) Belə səs əvəzlənməsi hadisəsinə urdu dilinə keçən fars mənşəli sözlərin demək olar ki, əksəriyyətində rast gəlmək olar. “e” səsi, dilarxası dodaqlanmayan açıq qalın “a” səsi ilə yerini dəyişir. Məsələn ayine – ayinaa; xane – xanaa; dərvaze – darvazaa, taxte – taxtaa və s.

Bu səs dəyişməsi əsasən özünü sözün sonunda gələn səslərdə göstərir. Qeyd edək ki, fars dilində olan “hayye-

havaz” hərfi sözün sonunda gələndə “e” səsini bildirdiyi halda, urdu dilində bu hərf “çhoti he” adlanır və sözün sonunda gəldikdə əsasən “uzun a” səsini bildirir.

2. Dilönü dodaqlanmayan açıq incə sait, dilarxası açıq qalın saitle əvəzlənməsi. (ə – a) “ə” saitin “a” saiti ilə əvəzlənməsi hadisəsinə də digər əvəzlənmələr kimi urdu dilinin lüğət tərkibində vətəndaşlıq almış fars mənşəli sözlərdə tez-tez rast gəlinir. Bu cür əvəzlənmələrdə dilönü dodaqlanmayan açıq incə sait olan “ə” dilarxası dodaqlanmayan açıq qalın “a” saiti ilə yerini dəyişir. Məsələn: bahər – bahar; gəh – qah;

3. Dilortası dodaqlanmayan açıq incə sait, dilönü dodaqlanmayan qapalı incə saitle əvəzlənməsi. (e – i). Qeyd etdiyimiz kimi, urdu dilində “e” – səsinin uzun tələffüz olunur və yazıda xüsusi qrafik işarə ilə yazılır, fars dilində isə bu səs qısa tələffüz olunması və xüsusi qrafik işarəsinin olmaması səbəbindən “e” səsi urdu dilində qısa “i” tələffüz olunur və yazıda qeyd olunmur. Məsələn: del – dil; delkeş – dilkaş; çerağ – çirağ və s.

4. Dilarxası dodaqlanan açıq qalın sait, dilönü dodaqlanan qapalı incə saitle əvəzlənməsi. (o – u). Fars dilində urdu dilinə keçən sözlərdən elələri vardır ki, “o” qalın saiti “u” qısa saiti ilə əvəz olunur. Məsələn: doşmən – duşman; çohre – çuhra; sost – süst və s.

5. Dilarxası dodaqlanan qapalı qalın sait, dilarxası dodaqlanan açıq qalın saitle əvəzlənməsi. (u – o) Urdu dilinin lüğət tərkibinə daxil olan fars mənşəli sözlərdən elələri vardır ki, həmin sözlərdə “u” qalın saiti urdu dilində “o” qalın saiti ilə əvəzlənir. Məsələn: dust – dost; şur – şor və s.

6. Dilarxası, dodaqlanan, açıq, qalın saitin dilönü, dodaqlanmayan, qapalı incə saitle əvəzlənməsi. (o – i). Bu səs əvəzlənməsi urdu dilində olan fars mənşəli sözlərdə çox nadir hallarda baş verir. Belə ki, urdu dilində işlənən fars mənşəli sözlərdən yalnız yalnız az bir hissəsi belə əvəzlənməyə məruz qalmışdır. Digər səs əvəzlənmə hadisələrinə nisbətən “o – i” əvəzlənməsi urdu dilinin fonetik qanunlarına daha az tabe olmuşdur.

2) Samitlərin əvəzlənmə hadisəsi:

Urdu dilinin samitlər sistemi bir sıra samitlər istisna olmaqla demək olar ki, fars dilinin samitlər sistemi ilə eynidir. Fars dilində olan bir sıra samit səslər urdu dilinin səs sistemində, artikulyasiya xüsusiyyətlərinə uyğunlaşmışdır.

a) urdu dilində “g” səsi olmadığı üçün fars dilindən keçmiş alınma sözlərdə “g” səsi “q” kimi tələffüz olunur. Məsələn: gərdən – qardan; əgər – aqar və s.

b) “j” səsi nə sanskrit dilində var, nə də ərəb dilində. Fars dilindən alınma sözlərdə j səsi urdu dilində dəyişməz olaraq qalır. (4, səh. 21) Məsələn: pəjmorde – pəjmurda; jale – jala

c) fars dilindən alınma sözlərdə ğ (qaf) səsi bütün hallarda (sözün əvvəlində, ortasında və axırında) urdu dilində dilarxası “kx” ilə əvəzlənir. Məsələn: vəğt – vakxt;

Başqa dillərdə olduğu kimi, urdu-fars dil əlaqələri də ikitərəfli münasibətlər müstəvisində tənzimlənir. Bir tərəfdən urdu dilində olan fars mənşəli alınmalar mənbə dildəki xüsusiyyətlərini qorumağa çalışır, digər tərəfdən isə daxil olduqları dillərdə fonetik və semantik cəhətlərdən mənimsənilmə prosesinə məruz qalır. Bu cəhətdən urdu dilində işlənən fars mənşəli sözlərin müəyyən bir hissəsi mənbə dildəki formasını eynilə qoruyub saxladıqları halda, bir hissəsi dəyişikliyə uğrayaraq bu dilin fonetik və semantik sistemində uyğunlaşmışdır.

Alınma sözün onun bütün səs, forma və mənaları ilə dəyişilməz şəkildə alınması faktik olaraq çox nadir hadisədir, əks halda bu, söz alan dilin sisteminin tamam dəyişilməsinə səbəb olardı, ona görə də dilin daşıyıcıları alınma sözlərdəki bəzi məqamları öz dillərindəki adət edilmiş elementlərlə əvəzlənmə vasitəsilə yan keçirlər. Alınma sözün xarici forması nəinki dəyişir, eyni zamanda fonetik əvəzlənmənin müəyyən qanunlarına uyğun olaraq dəyişikliyə məruz qalır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. A.R.Kərimov “Urdu dilinin qrammatikası”, Bakı, Adiloğlu 2010
2. H. Zərinəzadə “Fars dilində Azərbaycan sözləri”, Bakı, 1962
3. Abdul Haqq “Urdu lisanıyyat”, İslamabad, 2004
4. Dəktar Şoqat Sabzdari “Qavaid urdu”, Lahor, 1987
5. Masud Hussein Khan “Tarix-i zaban-i urdu”
6. Moulavi Muhammad Zeynalabdin Farcaud Kutanui “Ayin-i urdu”, Pancab, 1926

Açar sözlər: lüğət tərkibi, urdu dili, fars dili, alınma sözlər, fonetika

Ключевые слова: словари, персидский язык, заимствованные слова, фонетика

Key words: dictionary content, urdu language, persian language, borrowed words, phonetics

Xülasə

Urdu dilində işlənən fars mənşəli sözlərin fonetik xüsusiyyətləri

Məlum olduğu kimi, hər bir dilin özünəməxsus fonetik sistemi və qrammatik strukturu var. Başqa dillərdən alınan sözlərin bəziləri əksər hallarda formasını olduğu kimi saxlayır, bir hissəsi qismən dəyişir, bəziləri isə tamamilə dəyişir və onların alınma olduğunu ayırd etmək çətin olur. Bunun nəticəsində əgər eyni bir söz bir neçə dilə keçibsə, o söz həmin dillərin hər birində müxtəlif fonetik dəyişmələrə uğraya bilər. Fonetik sistemin və qrammatik strukturun özünəməxsusluğu, sabitliyi hesabına hər bir dil ona kənardan olan təsirlərə müqavimət göstərir. Alınma sözlər də həmin müqavimətə rast gələrək keçdiyi dilin daxili qanunauyğunluqlarına uyuşur.

Резюме

Фонетико-семантические особенности слов персидского заимствования в урду

Как известно, каждый язык обладает определенной грамматической структурой и фонетической системой. Заимствованные из других языков слова в основном сохраняют свою форму, определенная их группа частично меняется, а некоторые меняются до такой степени, что невозможно определить являются ли они заимствованиями. Подобно другим языкам и в языке урду имеются заимствованные слова и в особенности персидского происхождения, которые в определенном подвергаются процессу соответствия законом того языка. Изменение формы и смыслового значения слов персидского происхождения определяются внутренними законами языка урду, а фонетические особенности изменяются также по законам этого языка.

Summary**Phonetic features of Persian words in Urdu**

It turns out that each language has instructions and a special phonetic system. Words that are taken from other languages maintain their own structure. The part also transforms its own structure. Sometimes it completely loses its structure. Because of this, their determination determines their origin. In the Urdu language, the words accepted, especially words from the Persian language, have been taken in agreement. The structural and figurative change of Persian words is determined by the rules of the internal development of the Urdu language. Their phonetics are subject to the rules of that language.

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva

Эллада Мамедова
ОСОБЕННОСТИ АКТУАЛЬНОГО ЧЛЕНЕНИЯ
В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ И ЯПОНСКОМ ЯЗЫКАХ

Актуальное членение предложения становится актуальной темой лингвистических исследований в конце первой половины прошлого столетия, когда импульс, заданный «Курсом общей лингвистики», не только не иссяк, но набирал силу. И хотя многие несоответствия и противоречия основной идее Ф. де Соссюра позволили А. А. Холодовичу говорить о «Курсе» как несинонимичном парафразе, сделанном Ш. Балли и А. Сеше, импульс исследованию универсальной единой структуры языков мира в единстве ее семиотической системы был задан. Свидетельством этому служит появление многих структуралистских направлений, так или иначе связанных с системой идей Ф. де Соссюра, но и способных значительно оторваться от них.

Инициаторами идеи актуального членения предложения, как известно, выступили представители Пражского кружка или Пражской лингвистической школы. Традиционно называют В. Матезиуса, как первого лингвиста, заговорившего о необходимости изучения языков мира с точки зрения не грамматического, а, как он это назвал, *актуального* членения предложения. В основе актуального членения предложения лежит вовсе не новая идея изменения структуры предложения в зависимости от цели высказывания и логического акцента. Понятно, что вне логического акцентирования структуры синтагмы ее как таковой просто и быть не может. Другое дело, что предложение-синтагма может иметь нейтральный и обычный порядок слов, например, обычное повествовательное предложение не воспринимается как «нарушенное». Оно, конечно, также обладает определенной целевой направленностью, чем и определяется его актуальная структура. Но то, что бросается в глаза как некоторый синтаксический трансформ, предполагает рассуждение о смысловой и структурной мотивации такого рода трансформации. Ясно, что они могут быть описаны, поскольку имеют предел трансформации. В конечном счете структурные трансформации, обусловленные актуальным членением, запрограммированы. Потенциал языка не абстрактное явление, а вполне конкретное, поскольку проявляется в каком-то определенном направлении. Просто так говорить о потенциале того или иного языка не приходится, потенциал проявляется в различных аспектах семиотического выражения.

Мысль об актуальном членении предложения формируется в контексте структурализма, однако выходит за рамки чистого структурализма. Последовательный структурализм пытался максимально отвлечься от побочных факторов, под которыми можно было подразумевать ситуативное оформление речевых конструкций, характер превращенной формы в языке, как отягощенности семиотических значимостей этноментальными или этнопсихолингвистическими феноменами. Не случайно абсолютный структурализм ставил перед собой цель обнаружения идеальной и единственно верной универсальной схемы человеческого языка, никак не зависящего от историко-культурных и этно-ментальных своеобразий.

Актуальное членение предложения непосредственно отражает структурные возможности языка, что, безусловно, носит семиотически конкретный характер. С другой стороны, в каждом языке эти структурные возможности разные. Ситуативная акцентология, наверно, носит универсальный характер. Смысл ее определяется коммуникативной типологией, структуры организуются в соответствии с задачами коммуникации, но меняются от языка к языку. Различия могут быть незначительными, если речь идет о схожих грамматических системах.

Вообще считается, что актуальное членение предложения отличается от всех прочих возможных членений своей функциональной направленностью. В принципе, конечно, любой тип членения текста и предложения имеет ту или иную функциональную нагрузку, но для актуального членения характерно участие не только пропозициональных качеств, а также выход за рамки семантики конкретных конструкций и актуализация экстралингвистических факторов. Поэтому вообще членение предложения проводится на двух уровнях. Первый уровень связан с грамматическим субъектом и предикатом, второй – с выделением логического субъекта и предиката. Тема-рематическое деление предложения, на наш взгляд, выявляет гибкость семантической структуры предложения в целом. Иными словами, при актуальном членении предложения выявляется одна его особенность, а именно – структура может оставаться неизменной при реализации порой довольно значительного диапазона семантического и функционального варьирования. В абсолютной позиции и при абсолютных оценках создается впечатление, что тема всегда связана с подлежащим, субъектом высказывания. Ведь нечто, что происходит, имеет место быть, случается, происходит с ним, субъектом высказывания. На самом деле оказывается, что субъект вовсе не обязательно всегда должен быть связан с темой. Актуальное членение выявляет неустойчивость грамматического состава темы и ремы, что в свою очередь связана со сложностью и неоднозначностью их дифференциации, проведение четких границ достаточно сложно. В этой связи следует отметить еще одно обстоятельство, непосредственно затрагивающее различные речевые жанры, разновидности общенационального языка. Функциональное варьирование высказывание по-разному выглядит в письменной и разговорной разновидностях литературного языка. Спонтанность разговорной речи способна сокращать значительную часть темы, фокусируя внимание исключительно на реме. Ясно, что обе разновидности речи подчинены коммуникативным установкам. Существует один критерий оценки речи – ее коммуникативная эффективность. Критерий оценки непосредственно связан с

целью коммуникации, суть которой заключается в адекватном восприятии слушающим того, что говорит говорящий. В связи с этим в разговорной речи закономерным образом сокращается тематическая часть, одновременно выпячивается рематическая. Таким образом, в разговорной речи значительно увеличивается такой фактор, как актуализация пресуппозиции, которая вбирает в себя тематическую информацию.

В письменной разновидности литературного языка, как известно, порядок слов и в целом строй предложения является более строгим и правильным, поэтому здесь состав и темы и ремы, как правило, оказывается максимально полным. В этом случае чаще всего тематическая часть предшествует реме, как бы подтверждая логику высказывания. Считается, что в азербайджанском языке существует устойчивый порядок слов, в соответствии с которым в предложении сначала идет подлежащее, а затем сказуемое. Как отмечают исследователи, такое устойчивое расположение членов предложения в азербайджанском языке создает благоприятную почву для актуального членения (230). Жесткий инвариантный порядок слов способствует выпуклому, очевидному изменению в соответствии с варьированием логического ударения. Любые изменения порядка слов, обусловленные изменением границ темы и ремы, сразу же бросаются в глаза. В этом смысле акцентная структура высказывания чрезвычайно прозрачна.

Характерной особенностью актуального членения в азербайджанском языке считается передвижение, подвижность членов предложения. Меняется порядок слов и таким образом структура предложения. Это можно продемонстрировать на примере обычных простых предложений. Например, подлежащее передвигается на один шаг вправо, совершенно меняя интонационную и логическую структуру высказывания. Фраза *Aslan bu gün işə getmədi* может варьироваться как интонационно, так и структурно. Интонационное варьирование напоминает бег по горизонтали и вертикали. По горизонтали логическое ударение уходит от первого компонента вправо, т.е. от начала высказывания к его концу, после чего оно может вновь возвращаться к началу. По вертикали логическое ударение и соответственное актуальное членение будет заключаться в повышении и понижении тона. Соответственно повышение тона ориентировано на рему высказывания, понижение – на тему.

С другой стороны, варьирование логического ударения предполагает изменение порядка слов в предложении и таким образом перемещение позиции его членов. Например, подлежащее может перемещаться от одной на несколько позиций. *Aslan bu gün işə getmədi – Bu gün Aslan işə getmədi – Bu gün işə Aslan getmədi – Bu gün işə getmədi Aslan*. На наш взгляд, структурное варьирование компонентов предложения не исключает полностью интонационного, т.е. вертикального. Интонация и ударение это своеобразная семиотически релевантная игра, которая по большому счету обязательно должна анализироваться в единстве. В противном случае полного и адекватного представления о том, что называется актуальным членением предложения, получить достаточно сложно, если не невозможно вовсе.

В книге “*Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər*” специально отмечается, что сильной позицией для дополнения также является конец предложения (233). Вообще получается, что в азербайджанском языке конец предложения это своеобразная позиция ремы, что обусловлено жестким порядком слов в предложении. Однако, на наш взгляд, дело обстоит не совсем просто и в азербайджанском языке. Дело в том, что и в примерах, приведенных в этой книге, можно говорить о сложном дополнении или своеобразном составе дополнения. Например, “*Ağalar və xanlar başladılar çay içməyə*” (233). Дополнением здесь является, видимо, конфигурация *çay içməyə*, т.е. в принципе достаточно сложная конструкция. Если же считать, что дополнение здесь составляет прямой объект, подвергающийся действию, то придется признать таким объектом только *çay*. Как бы это не соответствовало стилистическим нормам азербайджанского языка, но тем не менее, видимо, теоретически возможна конструкция типа *Ağalar və xanlar başladılar içməyə çay* или *Ağalar və xanlar çay içməyə başladılar*. В любом случае фактор вертикального выделения ремы не исключается в зависимости от горизонтального варьирования.

В японском языке фактор интонации приобретает еще большее значение. Но и в японском языке позиция ремы в структуре предложения играет важную роль. Например, И. И. Басс указывает: «Если подлежащее – рема, оно обычно оформляется именительным падежом и занимает любое место относительно других актантов» (299). Отсюда следует, что позиция ремы-подлежащего определяется исключительно падежом. Но если так, то как соотносится подлежащее с темой, функция падежа ведь не меняется. В общем-то это обстоятельство сближает японский язык с азербайджанским. Если рема-подлежащее способно занимать любую позицию по отношению ко всем прочим актантам, то, следовательно, и в японском языке горизонтальный фактор не может выступать единственным аргументом, на основе которого проводится граница между темой и ремой. Однако в японском языке при разграничении темы и ремы большое значение приобретает и функция служебных частей речи. Следовательно, в азербайджанском языке особое значение приобретает позиция в предложении, в японском же она носит свободный характер.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər*. Bakı: Mütərcim, 2012.
2. Басс И. И. Проблемы современного японского языкознания. СПб.: СПбГУКИ, 2004.

Ключевые слова: Азербайджанский язык, японский язык, актуальное членение, семантика, логика, синтаксис

сис, ментальность, когнитивный анализ

Açar sözlər: Azərbaycan dili, yapon dili, aktual üzvlənmə, semantika, məntiq, sintaksis, mentalitet, koqnitiv təhlil

Keywords: Azerbaijani language, Japanese language, actual division, semantics, logic, syntax, mentality, cognitive analysis

Xülasə

Azərbaycan və yapon dillərində aktual üzvlənmənin xüsusiyyətləri

Məqalə Azərbaycan və yapon dillərində aktual üzvlənmənin xüsusiyyətlərinə həsr olunub. Diqqət mərkəzində deyimin funksional səciyyəsinin məntiqi vurğudan asılı olaraq dəyişməsi dayanır. Azərbaycan dilində dəyişmənin diapazonu cümlənin bütün komponentlərini əhatə edir. Bu isə cümlənin qrammatik quruluşu və söz sırasının sabitliyi ilə bağlıdır. Yapon dilində aktual üzvlənmə intonasiya və köməkçi nitq hissələrinin imkanları ilə bağlıdır. Bunlar deyimin mənasın adresantın kommunikativ məqsədlərindən asılı olaraq dəyişir.

Summary

Peculiarities of actual membership in azerbaijani and japanese languages

The article is devoted to the problem of actual division in the Azerbaijani and Japanese languages. The focus is on the range of variation of the functional characteristics of the utterance, depending on the movement of the logical stress. In the Azerbaijani language, the range of variation covers all components of the sentence, which is directly related to the grammatical structure of the sentence and the strict order of words. In the Japanese language, actual division has more opportunities, which is associated with intonation and use of the service parts of speech, varying the meaning of the utterance depending on the communicative purposes of the addressee.

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva

Arif Yusif oğlu Xəlilov

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLIS ATALAR SÖZLƏRİ VƏ ZƏRB-MƏSƏLLƏRİNDƏ
LOKALLIĞIN İFADƏSİ

Qədim dövrlərdən gələn söz sərvəti hər bir xalqın mədəniyyətini, adət-ənənəsini göstərməklə yanaşı, həm də onun tarixindən xəbər verir. On min il tarixi olan Avstraliya aborigenlərinin əfsanələrindən Azərbaycan folkloru heç də geri qalmır.

Atalar sözləri və zərb-məsəllər məkanından, zamanından və etnik mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bütün dünya xalqlarının folklor janrının əsasını təşkil edir. Dünyanın heç bir xalqının düşüncə sistemi atalar sözlərindən qıraqda qalmır. Bu isə, atalar sözlərinin milli poetik düşüncənin, ictimai şüurun və psixologiyanın struktur hadisəsi olduğuna sübutdur. Atalar sözləri hər zaman, hər məkanda kollektiv təcrübə, biliyin ötürülmə və yaşama vasitəsi olmaq funksiyasını yerinə yetirmişdir.

Ədəbiyyatımızda tez-tez işlədiyimiz “folklor” sözü ingilis sözüdür. **Folk**-xalq, **lore**-isə bilik, hikmət mənasındadır. 1846-cı ildə ingilis tarixçi-arxeoloqu Vilyams Toms ilk dəfə olaraq bu sözü işlətməmişdir.

Xalqın adət və ənənəsi, dünya görüşü, istək və arzuları, azadlıq uğrunda mübarizəsi, yenilməzliyi həqiqi sənət dililə folklorlarda əks etdirilmişdir. Bu baxımdan xalq ədəbiyyatı yüksək qiymətləndirilmiş və ondan öyrənmək tövsiyə edilmişdir.

Xalqın həyatı və məişəti, əmək fəaliyyəti ilə daha sıx bağlı olan, atalar sözü və məsəllər formaca kiçik, mənaca geniş janrlardan biridir. Oxunaqlığı və təsiri ilə insan qəlbinə asanlıqla yol tapan müdrik kəlamlar və aforizmlərdə xalqın hikməti, zəkası, əsrlər boyu əldə etdiyi sınaq və təcrübələrin nəticələri ümumiləşdirilmişdir. Müdrik kəlamlar və aforizmlər oxucular üçün, xüsusilə gənclərimiz üçün etibarlı dost, nəsihətçi, məsləhətçi və ağıl mücrüsü ola bilər. Ona görə də, atalar sözü və məsəllərdən istifadə olunması şifahi nitqdə ifadələrin daha canlı, sərrast və təsirli olmasına kömək edir. Böyük rus yazıçısı M.Qorki demişdir: “Ən böyük hikmət sözün sadəliyindədir. Atalar sözü və məsəllər həmişə qısa olur, lakin onlarda tam kitablar dolusu ağıl və hiss vardır. Mən məsəllərdən, daha doğrusu, aforizmlərlə düşünməkdən çox öyrənmişəm”.

İngilis və Azərbaycan dillərindəki atalar sözlərini və zərbi-məsəlləri mənə etibarilə üç qrupa ayırmaq olar:

1. Həm mənə, həm obraz, həm də leksik tərkib etibarilə hər 2 dildə eyni olan atalar sözləri və zərbi-məsəllər. (bu zaman sintaktik quruluş çox vaxt bir-birinə uyğun gəlmir ki, bu da İngilis və Azərbaycan dillərinin qrammatik quruluşu arasındakı fərqli xüsusiyyətlərlə əlaqədardır.) məsələn:

If you run after two hares, you will catch neither = İki dovşanın dalınca qaçan heç birini tuta bilməz.

Bu cür qarşılıqları şərti olaraq ekvivalent adlandırırıq.

2. Analoji, yəni, mənaca uyğun, lakin obraz və leksik tərkib etibarilə bir-birindən fərqli olan atalar sözləri və zərbi-məsəllər, məsələn:

Every man thinks his own geese swans ≅ Heç kim öz ayrına turş deməz

Belə qarşılığı şərti olaraq analoq adlandırırıq. Bəzi ingilis atalar sözləri və məsəllərinin Azərbaycan dilində bir deyil, bir neçə analoqu vardır. Məsələn:

Among the blind the one-eyed man is king ≅ Qoyun olmayan yerdə keçiyə Kərəməddin ağa deyərlər; Qazan olmayan yerdə güvəc də qazandır.

Claw me and I shall claw thee ≅ Himmət et mənə, xidmət edim sənə; xətir xətirə bağlıdır; əl əli yuyar, əl də (qayıdib) üzü.

3. Azərbaycan dilində müvafiq qarşılığı, yəni ekvivalenti və ya analoqu olmayan atalar sözləri və zərbi-məsəllər, məsələn:

Never refuse a good offer ≅ Yaxşı məsləhətdən heç vaxt imtina etmə

Müxtəlif qrupdan olan atalar sözləri və zərbi-məsəllər Azərbaycan dilinə ayrı-ayrı üsullarla tərcümə olunur. Həmin üsullar aşağıdakılardır:

1. I qrupdan olan atalar sözləri və məsəllər Azərbaycan dilinə öz ekvivalentləri vasitəsilə tərcümə olunur. Bu zaman kalka, sərbəst tərcümə və s. üsullardan istifadə olunmur, məsələn:

Fish begins to stink at the head = Balıq başından iyənər

Əgər başqa analoq varsa, o, ekvivalentdən sonra verilir və // işarəsi ilə ayrılır, məs.:

A new broom sweeps clean = Təzə süpürgə təmiz süpürür // təzə bardaq suyu sərin saxlar.

2. II qrupdan olan ingilis atalar sözləri və məsəllər Azərbaycan dilinə öz analoqları vasitəsilə tərcümə olunur. Analoqları ekvivalentlərdən fərqləndirmək üçün analoqların qarşısında təxmini bərabərlik (≅) işarəsi qoyulur, məsələn:

Out of sight, out of mind ≅ Gözdən uzaq, könüldən də iraq

Cut your coat according to your cloth ≅ Ayağını yorğanına görə uzat; gücünə bax, şələnə bağla.

Bir-birindən obraz və leksik tərkib etibarilə fərqlənən atalar sözləri və zərb-məsəllərdə semantik oxşarlığı üzə çıxarmaq və duymaq bir qədər çətinləşir. Belə hallarda ingilis atalar sözünün analoqundan əvvəl azərbaycanca sərbəst və ya kalka üsulu ilə tərcüməsi verilir, məsələn:

As the tree, so the fruit- Ağac necədirsə, meyvəsi də elədir; ≅ Əsli nədirsə, nəslə də odur; Ot kökü üstə bitər.

Birds of a feather flock together- Eyni lələkli quşlar bir yerə yığışar; ≅ kor kuru tapar, su da çuxuru; taylı tayını

tapmasa, gün ah-vayla keçər.

3. Azərbaycanca ekvivalenti və ya analoqu olmayan atalar sözləri isə sərbəst və ya kalka (köçürmə) üsulu ilə tərcümə olunur və lazım gələrsə onların mənası orta mötərizə içərisində izah edilir, məs.: **He that serves God for money, will serve the devil for better wages**- Allaha pul ilə (haqq ilə) xidmət edən artığma şeytana da xidmət edər [yəni satqın adam satılar, tək pulu (haqqı) çox olsun]

Bildiyimiz kimi, Azərbaycan dilində məkan anlayışı morfolojiya baxımından ismin yönlük, yerlik və çıxışlıq halları ilə, ingilis dilində isə, söz önləri vasitəsilə ifadə olunur. Lakin hər iki dildə atalar sözləri və zərb məsəllərini müqayisə etdikdə görürük ki, dillərdən birində ifadə olunan məkan anlayışı digərində ifadə olunmur.

İsmin yönlük halında işlənən söz ilə ifadə olunan atalar sözləri və zərb-məsəllər:

1. **A fool always rushes to the fore** = dəli həmişə irəli soxular.
2. **A fool may throw a stone in a well which a hundred wise men can not pull out** = dəli quyuya bir daş atdı, yüz ağıllı çıxarda bilmədi.
3. **All are not saint that go to church** = hər kilsəyə gedən mömin olmaz; ≅ hər əlifba oxuyan qarı-quran olmaz.
4. **A word is enough to the wise** = ağıllı (qanan) adama bir kəlmə də kifayətdir; ≅ arifə bir işarə kifayətdir.
5. **Better go to heaven in rags, than to hell in embroidery** = cır-cındır içində cənnətə getmək zər-ziba içində cəhənnəmə getməkdən yaxşıdır [yəni, haram dövlətdən halal yoxsulluq yaxşıdır]; ≅ ac ol, düz ol; bez geyərəm düz gəzərəm.
6. **Misers put their back and belly into their pockets**≅ Xəsis əynindən və qarından kəsib cibinə yığar.
7. **Never look a gift horse in the mouth** = heç vaxt peşkəş atın ağızına baxma ≅ bəy verən atın dişinə baxmazlar.
8. **Nothing falls into the mouth of a sleeping fox** = yatan tülkünün ağızına heç nə keçməz. [“tənbəl ac qalar”]; yatan aparmaz, yetən aparar.
9. **Out of the frying pan into the fire** = tavadan çıxıb ocağa düşdü ≅ yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük.

İsmin yerlik halında işlənən söz ilə ifadə olunan atalar sözləri və zərb-məsəllər:

1. **A bargain is a bargain**≅ Şerti şumda kəsək, xırmanda yabalaşmayaq; söz danışıqdan keçər.
2. **A bird in the hand is worth two in the bush** ≅ (or in the wood) Əldəki bir quş koldaki (məşədəki) iki quşdan yaxşıdır; ≅ sərçə olsun, əlimdə olsun, göydə uçan laçını neylərəm; soğan olsun, nağd olsun.
3. **A cow is valiant on his own dung hill** = hər xoruz öz peyinliyində qoçaqdır; ≅ hər quş öz yuvasında ağadır; öz yürüşündə Muradəli də bəydir.
4. **A drawing man will catch at a straw** = suda boğulan saman çöpündən yapışar//suda boğulan ilana sarılar.
5. **A friend in court is better than a penny in purse** ≅kisədə pulun olunca, divanda dostun olsun.
6. **All bread is not baked in one oven** = çörəyin hamısı bir küpədə bişməyib [“insanların hamısı bir deyil” mənasında]; ≅ beş barmağın beşi də bir deyil; hamını bir arşında ölçmək olmaz.
7. **All cats are grey in the dark (or in the night)** = qaranlıqda (gecə) pişiklərin hamısı boz görünür; ≅ gecə qara, cücə qara.
8. **Beauty lies in the lover`s eyes** = gözəllik sevənin gözlərindədir; ≅ könlü sevən göyçək olar.
9. **Everything comes to him who waits** = hər şey gözləyənindir [yəni gözləyən, səbr edən hər şeyə nail olar]; ≅ səbr edən fərac tapar.
10. **Everything is good in its season** = hər şey öz fəslində (vaxtında) yaxşıdır ≅ hər meyvə öz mövsümündə.
11. **That`s good wisdom which is wisdom in the end**≅ axırda gülən yaxşı gülər.
12. **The devil lurks behind the cross** = şeytan xaçın arxasında gizlənir; ≅ qurd qoyun dərisinə girib.
13. **There are no birds of this year in last year`s nest** = keçən ilki yuvada bu il daha quş yoxdur ≅ gördüyün küləklər kəsilib, o baban öldü.
14. **There is a black sheep in every flock** = hər sürüdə bir qara qoyun var; meşə çaqqalsız olmaz.
15. **There is crook in the lot of everyone** = hamının həyatında çətin anlar olur.
16. **There is many good time played on an old fiddle** = köhnə kamanda hələ çox hava çalmaq olar [“köhnənin də qədrini bil, lazımı olan”mənasında].

17. **There is one good wife in the country, and every man thinks he has her** ≅ hər bir ər(kişi) zənn edir ki, yer üzündə yaxşı bir arvad varsa, o da onun arvadıdır.

18. **They must hunger in winter that will not work in summer** = yayda işləməyən qışda ac qalar; ≅ yayda yatan qışda dilənər.

19. **Those who (that) live in glass houses should not throw stones** = şüşə evlərdə yaşayanlar gərək daş atmasınlar [“eybi olan gərək özgəsinə rişxənd etməsin” mənasında]; hamı dinsə də, sən dinmə bəri.

20. **Truth lies at the bottom of a well** = həqiqət quyunun dibindədir ≅ haqq 40 arşın quyunun dibindədir; haqq varsa, xırıltısı da var.

21. **Unlucky in love, lucky at play** = məhəbbətdə bədbəxt, oyunda xoşbəxt.

22. **Wash your dirty linen at home** = çirkli paltar evdə yu; ≅ evin sirrini çölə vermə.

23. **What's got over the devil's back is spent under his belly** = şeytan kürəyində qazandığını qarnının altında xərclər ≅ kələklə gələn küləklə gedər; hayla gələn, vayla gedər.

24. **What's learnt in the cradle lasts till the tomb** = beşikdə öyrənilən məzara qədər davam edər (unudulmaz) [“uşağa körpəlikdən təlim və tərbiyə vermək lazımdır” mənasında].

25. **When wine is in, wit is out** = çaxır olan yerdə ağıl olmaz.

26. **Marriages are made in heaven** = kəbinlər sözdə kəsilir [kimlə evlənmək təleyin işidir].

27. **Never buy a pig in a poke** = heç vaxt torbada donuz alma [yəni heç vaxt üstüörtülü alver eləmə, alacağın şeyi gör, yoxla, sonra al] müq.ət. örtülü bazar, dostluğu pozar.

28. **When in (at) Rome do as the Romans do** = Romada olarkən romalıları kimi hərəkət et; ≅ girdin şəhərə (bazara), gördün hamı gözü-qıpqıdır, sən də ol gözüqıpqı; köhnə bazara təzə nırx qoyma.

29. **Nightingales will not sing in a cape** = bülbül qəfəsdə oxumaz; ≅ qızıl qəfəsdə olsa da bülbül, yenə məhbəsdədir.

30. **Something is rotten in the state of Denmark** (W.Shakespeare) = Danimarka dövlətində nə isə xarab olub [“burada nə isə bir əngəl var” mənasında]; ≅ iş əngəlsiz deyildir.

İsmin çıxışlıq halında işlənən söz ilə ifadə olunan atalar sözləri və zərb-məsəllər:

1. **After dinner (meat) mustard** = nahardan sonra xardal; ≅ toydan sonra nağara.

2. **After dinner sit a while, after supper walk a mile** ≅ nahardan sonra bir az dincəl, şamdan sonra bir az gəz.

3. **A fool may sometimes speak to the purpose** = dəlidən doğru xəbər, bəzən dəli də məqsədəuyğun danışır.

4. **Out of sight, out of mind** = gözdən iraq, könlüdən uzaq.

5. **The pitcher goes often to the well, but is broken at last** ≅ su səhəngi suda sınar.

6. **Fish begins to stink at the head** = balıq başdan iylenər.

7. **The fire which warms us at a distance will burn when near** = uzaqdan isidən od yaxından yandırar.

8. **When poverty comes in at the door love flies out of the window** = yoxsulluq qapıdan girəndə məhəbbət bacadan çıxır.

Nəticə

Bütün dünya xalqları öz atalar sözlərində dostluğu hər şeydən uca tutur və yüksək qiymətləndirirlər. “Dostun min də olsa azdır, düşmənin bir də olsa çoxdur”-deyirlər. Bu danılmaz həqiqətdir ki, əsl dostluq adamlar bir-birini daha yaxşı tanıdıqda mümkün olur. İnsanların bir-birini daha yaxşı tanımalarına və möhkəm dostluq etmələrinə müəyyən kömək göstərə bilən vasitə dahi adamların dedikləri, böyük potensial qüvvəyə, lakonik ifadə üsuluna, geniş məzmununa malik olan və insanlara yüksək mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlər aşılayan hikmətli sözlərdir. Çünki bunlar əsl poeziyadır; ürəkləri oxşayan, insanları xeyirxahlığa, saflığa, mərdliyə, əmin-amanlığa, müdriqliyə və düz yola çağıran hikmətli poeziya.

Ədəbiyyat:

1. Əbdülqasım Hüseynzadə. “Atalar sözləri”. Bakı, 1949
2. Əbdülqasım Hüseynzadə. “Atalar sözləri”. Bakı, 1956
3. X. Əhmədova, İ. Rəhimov. “Azərbaycanca-İngiliscə, İngiliscə-Azərbaycanca müxtəsər frazeoloji lüğət”. Bakı, 1962
4. Tofiq Abasquliyev. “İngilis atalar sözləri və onların azərbaycanca, rusca qarşılıqları”. Bakı, 1981

5. A. Johnson. "500 Common English Proverbs". London, 1955
6. W.G. Smith. "The Oxford Dictionary of English Proverbs". Oxford, 1935
7. G.L. Apperson. "Proverbs and Proverbial Phrases. A Historical Dictionary". London-Toronto, 1929
8. М.С. Гварджаладзе, А.Л. Гильбертсон, Т.Г. Кочинашвили. "500 английских пословиц и поговорок". М. 1959
9. В. Даль. "Пословицы русского народа". М. 1957
10. Н.Е. Григорьева и И.Е. Мотина. "Русские пословицы, поговорки и образные выражения". М. 1963
11. М.А. Рыбникова. "Русские пословицы и поговорки". М. 1961

Резюме

Прежде всего, в этой статье предоставляется информация о пословицах и поговорках. Сравнивается и анализируется английские пословицы, поговорки и их эквиваленты на Азербайджанском языке. Исследуются типы пословиц и поговорок, в частности пословицы и поговорки, которые выражают локальности в обоих языках.

Пословицы, мудрые изречения и афоризмы, отражающие желания, борьбу за свободу, обычаи и традиции, жизнь и благополучие, мудрость и разум людей, могут служить руководством и наставником для читателей, особенно для молодежи.

Ключевые слова: локальность, фольклор, жанр, мудрый, традиция, афоризм.

Summary

Firstly, this article provides information about proverbs and sayings. English proverbs, sayings and their equivalents in the Azerbaijani language have been compared and analyzed. The types of proverbs and sayings, particularly proverbs and sayings that express locality in both languages have been researched in this article.

Proverbs, sayings and aphorisms that reflect desires, struggle for freedom, customs and traditions, life and welfare, wisdom and intelligence of people, can be a guide and mentor for the readers, especially young people.

Key words: locality, folklore, genre, wise, customs and traditions, aphorism.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

Mirqədirova Şəbnəm

YAPON VƏ AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ

Ünsiyyət nədir? Ünsiyyət dedikdə biz nitq və nitqdənkənar təsirin köməyi ilə həyata keçirilən qarşılıqlı münasibəti nəzərdə tuturuq. Ünsiyyət insanlar arasında təmasın yaranmasına və inkişafı prosesin artmasına mühim təsir göstərir. Heç bir insan birliyi oradakı adamlar arasında təmas yaradılmadan birgə fəaliyyəti həyata keçirə bilməz və qarşılıqlı anlaşma baş verməz. Ünsiyyət insanlar arasında birgə fəaliyyət tələbatından doğan təmasın çoxplanlı inkişaf prosesidir. Başqa sözlə, ünsiyyət iki və daha çox insanın münasibətləri aydınlaşdırmaqğa xidmət göstərir. Ünsiyyət müxtəlif vasitələrlə həyata keçirilir. Onların içərisində nitq xüsusi yer tutur.

Bir çox faktlar göstərir ki, ünsiyyət eyni zamanda psixi proseslərin ifadəsində özünəməxsus yer tutur. Ünsiyyət eyni zamanda şəxsiyyətin formalaşmasına da müəyyən tərzdə istiqamət verir. Belə ki, ünsiyyət sayəsində insan keyfiyyətə dəyişir, müəyyən ictimai vəzifəni yerinə yetirir, sosial rolu ifadə edir, zəruri rəftar və davranış normalarına, praktik fəaliyyət vərdislərinə yiyələnir.

Ünsiyyət prosesində nitq mühüm rol oynayır. İnsan istər onu əhatə edən mühit, istərsə də keçmiş və gələcək barədə hər cür məlumatı əsasən yazılı və şifahi nitq vasitəsilə alır. Ən çətin şəraitdə deyilən bircə kəlmə söz belə insanda ruh yüksəkliyi yaradır, onda müsbət emosiyaların baş qaldırmasına, nəci bəxtə keyfiyyətlərin yaranmasına səbəb ola bilər. Burada əsl məsələ hər sözdən yerində istifadə etmək, bununla da ünsiyyətə düzgün qiymət verməkdir.

İnsanlar arasında ünsiyyətin müxtəlif formaları var. Bunlar aşağıdakı kimi təzahür edir

1. Mimika sifət əzələlərinin dinamik ifadəsi kimi özünü göstərir. Qaş, göz, yanaq, dodaqlar və s. sifətin bu və ya digər dərəcədə lokal mimika sahələridir.

Son zamanlar vizual ünsiyyət- «gözlərin təması» problemi diqqəti daha çox cəlb edir.

2. İntonasiya ünsiyyətin başlıca akustik vasitəsidir. Onun ekspressiv- emosional funksiyası önəmlidir. İntonasiyanın bu funksiyası xüsusi məntiqi vurğu, pauza və s ilə ifadə edilir.

3. Kinesika «bədənin hərəkətlərinin dili» kimi meydana çıxır. Buna cox vaxt "jestlər" də deyilir.

İfadə vasitəsinə görə nitq iki cür olur:

1. Şifahi nitq.

2. Yazılı nitq.

Şifahi nitqin materialı sözlər, onların ifadə olunması, tələffüz edilməsidir. Yazılı nitqin materialı isə hərfi işarələrdir və onların vasitəsilə yaranan yazıdır. Şifahi nitqdə səsin ahəngdarlığı, tembr, melodiya, mimika, jest, düzgün tələffüz,

emosionallıq, yığcamlıq, səlistlik, aydınlıq və s. nəzərə alınır. Yazılı və şifahi nitqdə monoloqdan, dialoqdan və s. istifadə edilir.

İfadə olunan bu və ya digər fikir nitq mədəniyyətinin tələbləri baxımından düzgün, aydın, məntiqi, yığcam, səlis, zəngin, canlı, ahəngdar, sadə, dəqiq və anlaşılıq olmalıdır. Bizim doğma dilin ifadə imkanları o qədər zəngin və o qədər rəngarəngdir ki, bunu sözlə ifadə etmək belə çətinidir. Buna görə də eyni dildə danışan hər fərdin öz danışığı tərz, öz ifadə üsulu var. Lakin dilin müqəddəsliyini qorumaq, onun ədəbi dil kimi daha da püxtələşməsi və səlisləşməsi naminə yazıda və nitq prosesində heç kəs ədəbi dilin müəyyən edilmiş normalarından kənara çıxmamalıdır və bu normalara əməl etmək hamının şəxsi vəzifəsidir.

Elə bu baxımdan demək olar ki, mədəniyyətin ən vacib və aparıcı tərkib hissələrindən biri də nitq mədəniyyətidir. Biz nitq mədəniyyəti anlayışına danışığı mədəniyyəti ilə yanaşı, yazı mədəniyyətini də daxil edirik.

İnsanlar arasındakı ünsiyyət bir-birinə müraciətdən başlanır. Müraciət forması isə müraciət edənə müraciət olunan arasındakı münasibətdən asılıdır. Hətta bu asılılıq o dərəcədədir ki, ünsiyyətin başlanması və inkişafı müraciətə müəyyənləşir.

Adamlar onları əhatə edənlərlə ünsiyyətdə müxtəlif məqsədlərlə əksəriyyətin işlətdiyi bir sıra ifadələrdən istifadə edirlər ki, onların böyük bir qismini mədəni danışığı etiketləri təşkil edir. Vaxtilə monarx saraylarında, diplomatik dairələrdə və s. davranış qaydaları "etiket" adlanırdı. Hal-hazırda hər hansı bir cəmiyyətdə qəbul edilmiş davranış və nəzakət formalarına da "etiket" deyilir. Xalqımızın milli təfəkkürünə, etnoqrafiyasına, ənənələrinə uyğun işlənən bu ifadələr olduqca zəngindir. Bu ifadələr gündəlik həyatımızın müxtəlif sahələrinə aiddir. Məsələn, iş sahəsində, ailədə, məktəbdə və s. ola bilər.

Bilindiymiz kimi, hər bir dilin istər fonetik, istər qrammatik sahəsində özünəməxsus normaları var. İnsanların həmin normalara yiyələnməsi və gündəlik ünsiyyətində ona əməl etməsi nitq mədəniyyətidir. Məsələnin başqa tərəfi də var. Nitqin gözəlliyi normalara formal əməl olunmasında da deyil. Nitqin məzmunu gözəl olmalı, danışığı aydın və dinləyənin, ya dinləyənlərin səviyyəsinə uyğun gəlməli, anlaşılmalıdır.

Bəzi hallarda natiqliklə nitq mədəniyyətini eyniləşdirilir. Natiqlik - xüsusi bir sənət sahəsidir. Hər kəs gözəl nitq söyləyə bilər, lakin hamı natiq ola bilməz. Ancaq hər kəs nitqini cilalamağı, normaları öyrənməyi çalışmalıdır. Ədəbi dildə gözəl danışmaq nitq mədəniyyətinə sahib olmağa çalışmaq deməkdir. Təsədüfi deyil ki, bir sıra Avropa xalqlarında "ədəbi dil" adlandırdığımız anlayışa "mədəni dil", "mədəniyyət dili" deyirlər. Yəni nitqin mədəniliyi dilin – danışığın gözəlliyi bütövlükdə millətin mədəniyyətinin tərkib hissəsidir.

Azərbaycan dili həm fonetik, həm leksik, həm də qrammatik quruluşuna görə dünyanın ən inkişaf etmiş zəngin dillərindən biridir. Bu dil hər hansı fikri ifadə imkanlarına görə də, musiqiçiliklə ilə də diqqəti cəlb edir.

Bir çox ədiblərimizin söylədiyi kimi Azərbaycan dili "musiqili" dildir. Musiqinin mədəniyyət tarixi üçün nə demək olduğunu bilən hər kəs Azərbaycan dilinin Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafındakı rolunu aydın təsvir edə bilər.

Azərbaycan dilində çox qədim dövrlərin şifahi, eləcə də yazılı ədəbiyyatı yaranmışdır. Bu dildə "Dədə Qorqud kitabı" kimi dünya mədəniyyətinin nadir incisi yaranıb. Bu dildə Nəsimi, Füzuli, M. F. Axundov, M.Ə. Sabir, C. Məmmədquluzadə, Ü. Hacıbəyli və başqa dahi sənətkarlarımızın söz inciləri yaranıb. Həmin ədəbiyyat xalqımızın zəngin nitq mədəniyyətindən xəbər verir. Hər bir azərbaycanlı bu mədəniyyəti dərinlən mənimsəməyə, ana dilindən lazımı səviyyədə istifadə etməyə borcludur. Öz dilini yaxşı bilməyən adamı yüksək mədəniyyətli adam hesab etmək olmaz. Xalq ümumən milli mədəniyyətin, o cümlədən də nitq mədəniyyətinin qoruyucusu, daşıyıcısıdır. Böyük söz ustaları həmişə xalqın dilinə əsaslanmış və onun inkişafı, yayılması yolunda çalışmışlar.

Dil mədəniyyəti dedikdə hər bir xalqın öz dilində öz fikrini bütün incəliyi ilə ifadə edə bilməsi başa düşülür. Dil mədəniyyəti nəzakətli ünsiyyət, xoş rəftar mehribançılıq, qarşılıqlı anlama ilə bağlıdır. Dilin inkişaf tarixində onun bir dövrünün nailiyyəti, o bir dövrdəkindən fərqlənir. Hər hansı bir dilin inkişafı həmin dil üçün böyük mədəniyyət əhəmiyyət kəsb edir. Dil mədəniyyəti tarixi səciyyə daşıyır. Bu ayrı – ayrı dövrlərdə müxtəlif keyfiyyət özünü göstərir. Bu mənada dil mədəniyyəti keçmişin canlı şahidi, müasir mədəniyyətin fəal iştirakçısıdır. Nitq mədəniyyəti dilin funksional və struktur inkişafının ən yüksək mərhələsidir. Nitq mədəniyyəti geniş mənada fikir, düşüncə mədəniyyətidir.

Hər bir xalqın özünəməxsus dil qaydaları, dil etiketləri və müraciət formaları mövcuddur. Bildiyimiz kimi, Altay dilləri Avropadan Uzaq Şərqi qədər böyük bir coğrafi ərazidə geniş istifadə olunan bir dil ailəsidir. Bu dil ailəsinə türk dilləri (eləcə də Azərbaycan dili), monqol, tunquz, yapon, koreya dilləri aiddir. Bu dilləri hərəsi özlüyündə xüsusi bir fərqliliyə malikdirlər. Biz bu gün dünyada artıq geniş yayılmış yapon dili və onun yapon dil üslubundan, eləcə də Azərbaycan dili ilə yaxınlığından söhbət açacağıq.

Yapon dilində nəzakətlik səviyyəsinə görə fərqlənən bir-nəçə danışq üslubu var. Yapon dilində, vəziyyətdən asılı olaraq müəyyən ünsiyyət formasından istifadə edilir. Ünsiyyətdə olacağınız həmsöhbətinizlə danışq üslubunu seçmək üçün bunlara diqqət yetirmək lazımdır:

- həmsöhbətin yaşı
 - həmsöhbətin sosial statusu
 - mövcud vəziyyət
 - bu adam sizin nəyinizdir (dost, ailə üzvü, kənar şəxs və s.) və həmin şəxslə münasibətləriniz nə dərəcədə yaxındır.
- Qramatik baxımdan bu danışq üslubları, ismin, felin dəyişilməsi və bağlayıcılardan istifadə edilməsi ilə fərqlənir. Burada, fel əsas diqqət yetirilir, belə ki, fel daha çox dəyişikliyə məruz qalır və bundan asılı olaraq hansı danışq üslubundan istifadə edilməsi müəyyənləşir.

Yapon dilində yapon danışq dilinin bir-nəçə üslubu vardır:

- nəzakətli-hörmət üslubu
- nəzakətli-neytral üslub
- sadə xalq danışq üslubu

Hər bir dilin özünün danışq etiketləri olduğu kimi yapon dilinin də özünəməxsus danışq etiketləri vardır. Bir çox dillərdən fərqli olaraq, yapon dilində nitq formaları çoxluq təşkil edir. Bu, yapon xalqının olduqca mədəni bir xalq olmasından irəli gəlir. Yaponiya da insanlar öz yaşdılları ilə başqa, kiçiklər ilə başqa, kiçiklər ilə başqa formada danışırlar. Bu təkcə yaş cəhətdən deyil rütbə cəhətdən də özünü göstərir. Danışan dinləyiciyə öz dabişiq üslubi vasitəsilə ona hörmət və ehtiramın hansı dərəcədə olduğunu çatdırır. Bu baxımdan yapon dilində nəzakətli danışq üslubuna görə bir neçə müraciət formaları var. Bunlar yapon dilində bu cür ifadə olunur:

1. 警護 (けいご) - keigo. Bu müraciət formasından danışanın dinləyiciyə öz hörmətini göstərmək üçün istifadə olunur. "Keigo" yapon dilindən tərcümədə "nəzakətli nitq" deməkdir. Bu formada danışanın yaşı, statusu nəzərə alınır. Keigo 3 formada olur:

1. 尊敬語 (そんけいご) Sonkeigo
2. 丁寧語 (ていねいご) Teineigo
3. 謙讓語 (けんじょうご) Kenjyougo

İlk öncə birinci təsriflənməyə nəzər salaq. Sonkeigo dedikdə danışanın özünü sabit saxlayıb, qarşısındakının səviyyəyə qaldırılması başa düşülür. Məsələn: 食べます(tabemasu) yemək - meshiagarimasu (meshiagarimasu) yemək, します(shimasu) etmək - なさいます(nasaimasu) etmək və s.

İkinci forma isə qeyd etdiyimiz kimi teineigodur. Teineigo ümumi nəzakətli danışq formasıdır. Bunu aşağıdakı nümunələrdə görmək olar.

いいですか (ii desuka) olar mı, mümkündürmü? = よろしいでしょうか Üçüncü müraciət forması isə kenjougudur. Kenjyougo isə danışanın özünü səviyyəyə aşağı salıb, qarşısındakını sabit saxlaması başa düşülür. Məsələn; 食べます(tabemasu) yemək = いただきます(itadakimasu) yemək, きます(kimasu) gəlmək = まいります(mairimasu) gəlmək. Gördüyümüz kimi, bütün formalarda fellər kökdən dəyişilir.

Hələ qədim dövrlərdən bəri yapon danışq üslubunda kişi və qadın danışq üslubu fərqlənirdi. O zamanlar saray xanımları yapon dilində olan hiragana əlifbasından (təmiz yapon sözlərinin yazılışında istifadə edilən əlifba) istifadə edərək esse, roman və povestlər yazırdılar. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, kişilər tərəfindən yazılan həmin

dövrə təsadüf edən heç bir əsər yoxdur. Sadəcə o səbəbdən bədii ədəbiyyat kişilər üçün qeyri-ciddi sayılırdı. Amma müasir Yaponiyada kişilər və qadınlar demək olar ki, eyni yazı üslubundan istifadə edirlər. Amma danışıq dilində olan fərqlər bəzi məqamlarda özünü büruzə verir. Yaponlar hər zaman cümlənin sonunda müxtəlif emosiyaları ifadə edən ədatlardan istifadə edirlər. Bu ədatlar kişi və qadın danışıq formalarında fərqlidir. Bizim Azərbaycan cəmiyyətində olduğu kimi müasir yapon cəmiyyətində də ailədə, hətta iş sahəsində belə kişinin üstünlüyü müəyyən qədər də olsa hiss olunur. Təbii ki, bu fərqlilik dil və ünsiyyət sahəsində də özünü büruzə verir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz formalar yapon dilində nəzakətli danışıq formaları idi. Amma yapon dilində adi, səmimi, neytral danışıq forması da mövcuddur. Səmimi üslub - dostlar, qohumlar və yaxın adamlarla danışdığımız zaman işlənir. Bununla yanaşı, bu üslub yüksək sosial mövqeyə malik şəxslər tərəfindən cəmiyyətdə aşağı mövqedə olan şəxslərlə münasibətdə işlənir. Bu danışıq üslubu aşağıdakı xüsusiyyətlərlə səciyyələnir: İsimlərdən yaxud fellərdən sonra (です - desu) bağlayıcısı əvəzinə onun sadələşdirilmiş (た - da) variantı işlənir. Lakin, yalnız (た - da) bağlayıcısının işlənməsi həmsöhbətə qarşı kobudluq kimi səslənə bilər. Buna görə də, ya burada ədatdan istifadə etməmək, yaxud ona sətir əlavə etmək lazımdır.

Fellər sadə formalarda istifadə edilir (indiki-gələcək, keçmiş).

Misallar:

たべる taberu yeyirəm

たべた tabeta yemişəm

たべない tabenai yeməyəcəyəm

たべなかつた tabenakatta yeməmişəm

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, yapon dilində bəzi məqamlarda kişi və qadın danışıq üslubları fərqlənir. Bu özünü felin əmr və qadağa formasında özünü büruzə verir. Məsələn, əmr və qadağa formasından daha çox kişilər istifadə edirlər. Bu bir qədər kobud səsləndiyindən qadınlar bu formadan (müəllimlərin şagirdlərə qarşı, valideynin uşağa qarşı) az hallarda istifadə edirlər. Bu zaman onlar bir qədər yumşaldılmış ~なさい (nasai) formasında istifadə edirlər. Məsələn, べんきょうしなさい (benkyoushinasai) - Oxu!, たべなさい (tabenasai) Ye!

Ədəbiyyat:

- <http://tr.wikipedia.org/wiki/Japonca>
- Minna no Nihongo, Tokyo, 2006, s.215
- Kanji Look and Learn, Japan, 2009, s.225
- www.nihongo.aikidoka.ru
- Yapon dilində fellərin leksik-qrammatik kateqoriyalarının bəzi xüsusiyyətləri Bakı, AzAtam-2007, s.146
- Ə.Dəmiçizadə "Müasir Azərbaycan dili", Bakı "Maarif nəşriyyatı"1972, s.303

Культура речи в азербайджанском и японском языке.

Резюме

В статье речь идет о стиле речи и формах обращения Азербайджанского языка и японского языка - одного из интересных языков Дальнего Востока. Здесь изложено - разнообразие японского языка, сложные и простые стороны, своеобразность этого языка. В статье имеется подробная информация о необходимости знаний по культуре речи при общении. Подробно изложено широко используемые в японском языке формы вежливости и подходящие моменты их использования. Обе языки имеют как похожие и отличающиеся черты. У японского языка, как и в других языках имеются свои этикетные разговорной речи. В отличие от других языков в японском языке имеются многие формы разговорной речи. Потому что, японцы со своими ровесниками, с взрослыми, с младшими разговаривают в разных формах. Несмотря на то что, японский язык является трудным языком, многие страны с удовольствием изучают этот язык. Эта статья может быть полезной при организации специальных курсов и научных семинаров в филологических факультетах высших учебных заведений.

Rhetoric of Japanese and Azerbaijani languages

SUMMARY

The article talks about style of speech and its application forms of Azerbaijani forms of Azerbaijani language and one of the interesting languages of Far East Japanese language. The peculiarity, the diversity of the writing system and the complex and easy sides of Japanese language are clarified in this paper. The article provides extensive information on the necessity of speech culture during communication. Polite style of speech and its pattern is clearly shown in the article. Beside similarity of the two languages, there are different features as well. Japanese language has its own label of speech just like every other language. Unlike other languages there are many styles of speech in Japanese language, due to pattern of language differs when it is used among friends or when addressing superiors and juniors. Despite the difficulty of the language, advantages and peculiarities of Japan inspire people to learn it. This article may be effective in organizing special lectures and scientific seminars in philology faculties.

Rəyçi: professor Oqtay Cəlilbəyli

Mustafayeva Xəyalə Rəhman qızı

ƏRƏB DİLÇİLİYİNDƏ İLKİN QRAMMATİK KATEQORİYALAR

Ərəb dilində nitq hissələrinin daha dəqiq təsnifatı kriteriyalarını müəyyənləşdirmək üçün adı çəkilmiş nəzəriyyələrdə həmin məsələnin qoyuluşunu dərinlən araşdırmaq və onların ərəb dilçiliyinə bu və ya digər dərəcədə təsirini nəzərdən keçirmək lazımdır. Bu məsələ bizi həm ərəb, eləcə də sanskrit və qədim yunan dili kimi daha qədim dil sistemlərində təkcə ardıcılıq aşkar edilməsi və nitq hissələrinin ənənəvi (qanunauyğun) təsnifatı arasında qarşılıqlı əlaqə mövqeyindən deyil, eləcə də ərəb dilində nitq hissələrinin ümumi təsnifatı sistemində nitq hissələrindən biri kimi sifətin yerinin və əhəmiyyətinin müəyyənləşdirilməsi və aşkar edilməsi nöqtəyi-nəzərindən maraqlandırır.

Ümumi dilçilikdə üç qədim elmi ənənə məlumdur. Bunlar “Qədim Yunan”, “Qədim Hind” və “Ərəb dilçilik” ənənələridir. Bunlardan başqa, “Qədim Çin” dilçilik təliminin də mövcud olmasına baxmayaraq, o ümumi ənənələrdən tamamilə fərqlənən başqa xarakterə malikdir.

Məlum olduğu kimi Qədim Hind, Qədim Yunan dilçilik ənənələrində dil probleminin öyrənilməsi tamamilə müstəqil istiqamətlərdə getmişdir. Bunlardan daha qədimi Hind təlimi olduğu üçün əvvəl onunla bağlı müəyyən fikirlər söyləmək istərdik.

Bu təlim barədə L.Blumfild yazırdı: “Avropalıların dil haqqında təsəvvürlərində köklü şəkildə inqilab yaradan bütün biliklərin məcmusu Hindistanda yaranmışdır” (5, 24).

Məlumdur ki, dilçilik hindistanlılarda ilkin olaraq qədim müqəddəs himnlərin – Vedlərin və xüsusilə də onlardan ən qədimi hesab edilən, ayrı-ayrı hissələri b.e.ə. təxminən 1200 – cü ilə aid edilən Riqvedlərin öyrənilməsi ilə inkişaf etməyə başlamışdır (5, 24; 11, 9).

Dildə nitq hissələrinin təsnifatı və onlardan hər birinin yerinin və əhəmiyyətinin müəyyənləşdirilməsi məsələsi müasir dilçiliyin ən maraqlı və aktual məsələlərindən-dir. İndiyə qədər bu sahədə çoxlu sayda elmi tədqiqatlar aparılsa da, heç də onların hamısı qoyulan məsələnin tarixini, bu və ya digər təsnifatı prinsiplərin yaranma mənbələrini tam şəkildə əks etdirə bilməmişdir.

Zaman ötdükcə bəzi hissələri artıq geniş kütlə üçün anlaşılmaq üçün özünəməxsus üsluba malik müqəddəs poetik əsərin dilini son dərəcə dəqiqliklə qorumaq səylərindən yaranmış bu dilçilik təlimi sürətlə inkişaf etməyə başladı. Bundan başqa, məlumdur ki, bir çox hind qrammatikləri yalnız müqəddəs dilin mətnlərini öyrənmir, eyni zamanda ali kastın, dini rəhbərlərin dilini də öyrənirdilər. Ümumi danışmaq və yazı dili hesab edilən düzgün nitqin həmin növü sanskrit adlanırdı (5, 25).

Həmin dövr hind dilçilərinin ən görkəmli qrammatika traktatı günümüzdə qədər öz genişliyi və çoxcəhətliliyi ilə hamını təəccübləndirməkdə davam edən Paninidir. Çoxsaylı tədqiqatlar əsasında məlum olmuşdur ki, “Səkkiz Kitab” adlanan bu əsər b.e.ə. VII əsrdən II əsrə kimi olan dövr ərzində ortaya qoyulmuşdur (3, 77).

Sanskrit dilinin qrammatik tərtibatının kamilliyi artıq XIX əsrdən etibarən hər bir avropalı dilçi-alim üçün onun öyrənilməsinə vacib bir iş çevirmişdir (5, 25).

Nitq hissələrinin təsnifatına gəldikdə, qeyd etmək lazımdır ki, qədim hind dilində, bir sıra fikir ayrılıqlarına baxmayaraq, nitq hissələri əsasən dörd yerə bölünmüşdür: isim (namau), feil (akhyata), önlük (upasarqa) və ədat (nipota) (9, 9).

Əvəzlik və zərf müstəqil nitq hissəsi kimi seçilmir və əsas nitq hissələri olan isim və feil arasında yer almışdır. Hind qrammatikləri əsasən, feil mənalı əsaslara (dhatu) (köklərə) birləşdirməyə (aid etməyə) çalışmışlar. Bu cəhətdən Panininin adı çəkilmiş əsəri diqqətəlayiqliyi ilə seçilir. Həmin əsərdə mənalı da göstərilməklə köklərin uzun siyahısı verilmişdir (11, 10).

Qədim Hind dilində isim qrupuna aid olan sözlərlə əlaqədar demək olar ki, onlar da geniş morfoloji təhlilə məruz qalmışdır. Qrammatiklər tərəfindən bu kateqoriyada xüsusi adları olmayan və yalnız sıra sayları ilə qeyd olunmuş (birinci, ikinci və s.) yeddi hal müəyyənləşdirilmişdir.

Əgər Qədim Hind dilçiliyində dilin bu və ya digər hadisələrinin öyrənilməsində empirik yanaşma əsas götürülürdüsə, Qədim Yunan dilçiliyində fəlsəfi yanaşma əsas kimi qəbul edilirdi. Buna görə də dilçilik məsələləri filosoflar tərəfindən işlənirdi və fəlsəfi problemlərin əsas hissəsini təşkil edirdi. Qədim yunanlar çox böyük maraqla dilin mənşəyi, tarixi və quruluşu barədə düşündülər. Tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi yunan və ondan sonra da latın qrammatikası “Ön Asiyanın və Misirin qədim mədəniyyətinin varisləri hesab olunurdu” (3, 82).

Qeyd etmək lazımdır ki, misir yazısı kimi, yunan yazısı da onunla fərqlənirdi ki, burada samitlərlə saitlər bir sətirdə yanaşı olaraq yerləşmişdir. Yunanlarda təhlillə bağlı ilk addımlar əsərlərində məna ilə söz və əşyalarla onların adları arasında münasibəti təhlil etmiş filosoflar tərəfindən atılmışdır (11, 13).

İlk dəfə olaraq, məhz onlar tərəfindən mübahisə edən məktəblərin və cərəyanların terminləri təklif olunmuşdur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, hal-hazırda işlənən terminlər yunan filosofları tərəfindən təklif olunan terminlərdən fərqli olaraq, bir qədər başqa məna daşıyan “analogiya” və “anomaliya” metodlarına uyğundur. Bu məsələ yüzilliklər boyunca filosofların diqqətini cəlb etmişdir. Bununla əlaqədar olaraq böyük maraqlı doğuran yunan filosofu Platonun məşhur dialoqu “Kratil” diqqəti cəlb edir. Müəllif burada məntiq prinsiplərinə əsaslanaraq nitq hissələrinin təsnifatını aparmışdır. O, nitq hissələrini isim və feil olmaqla iki hissəyə ayırır.

Nitq hissələrinin bölgüsü ilə daha çox məşhur yunan şairi və filosofu Aristotel məşğul olmuşdur. Lakin bu araşdırmalar daha çox məntiqə əsaslandığından məsələnin mahiyyətini tam şəkildə açma bilmirdi. Buna görə də

V.Tomsen tamamilə haqlı olaraq qeyd edir: “O (Aristotel. X.M.) qətiyyəq qrammatik deyil” (11, 17).

Aristotel özünün “Poetika” əsərində qeyd edirdi: “Hər bir danışıqda aşağıdakı hissələr mövcuddur: element, heca, bağlayıcı, isim, feil, üzv, hal, cümlə”. O, fikrinə davam edərək deyir: “isim şərti mənalı, vaxtla əlaqəsi olmayan, ayrı-ayrı hissələri heç bir məna kəsb etməyən səsdır” (4, 60).

“Feilə gəldikdə isə, onun hissələri ayrılıqda bir məna kəsb etməyən bir söz olaraq həm də zaman bildirir. Məsələn, “sağlamlıq” isimdir, lakin o “sağlamdır” feildir, çünki burada həm də indiki zamanı bildirən əlamət vardır” (4, 61).

Adı çəkilən hissələrin xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq qeyd etmək lazımdır ki, burada nitq hissələri dörd yerə ayrılır – “isim”, “feil”, “üzv”, “bağlayıcı”. Bundan əlavə, Aristotelin bölgüsündə “bağlayıcı” ilə “üzv” arasında xüsusi bir fərq hiss olunmur.

Heç də təsadüfi deyil ki, Aristotel digər əsəri olan “Ritorika”da artıq üç nitq hissəsini müəyyən edir: “isim”, “feil”, “bağlayıcı”. Müəllif qeyd olunan iki kateqoriyanı müstəqil məna daşıyan sözlər kimi, sonuncusunu isə müəyyən qrammatik funksiyaları yerinə yetirən sözlər kimi təyin etmişdir.

Bunları nəzərə alaraq demək olar ki, Aristotelin tərifləri yalnız məntiq üçün kifayət olan dilçilik sisteminin başlanğıc mərhələsidir (11, 20).

Dilin qrammatik kateqoriyalarının sonrakı müəyyənləşdirilməsi problemləri ilə “stoik fəlsəfi məktəbi” məşğul olmağa başlamışdır. Stoiklər (Babilistanlı Diogen) “artıql”, “üzv”, “ümumi isim” kimi məfhumları müəyyən etdilər (3, 95).

Beləliklə də, stoiklər artıq beş nitq hissəsini müəyyən etdilər: isim, sifət, feil, bağlayıcı, üzv. Burada diqqəti cəlb edən cəhət ondan ibarətdir ki, “bağlayıcı” artıq öz yerinə yetirdiyi funksiyaların xarakterinə görə “üzv”dən seçilir. Aristoteldən fərqli olaraq, stoiklərin fikirlərinə görə nitqin bütün elementləri müəyyən bir məna daşıyır.

Antik qrammatik nəzəriyyə özünün daha tamamlanmış və tərtib olunmuş formasını İskəndəriyyə qrammatika məktəbinin fəaliyyəti nəticəsində əldə etmişdir. Bu məktəbin görkəmli nümayəndələrindən biri Frakiyalı Dionis hesab olunur. O, qrammatika ilə əlaqədar olaraq yazırdı: “Qrammatika daha çox şairlərin və nasirlərin əsərlərində deyilənlərdən xəbərdar olmaq deməkdir” (4, 105). Bu məktəbin nümayəndələri artıq səkkiz nitq hissəsini müəyyənləşdirərək “üzv”ü (“artıqlı”) də oraya daxil etmişlər. Belə ki, Frakiyalı Dionisin əsərində deyilir: “Səkkiz nitq hissəsi vardır: isim, feil, feili sifət, üzv, əvəzlilik, önlük, zərf və bağlayıcı” (3, 100).

Zərfin müstəqil nitq hissəsinə daxil olub-olmaması ilə bağlı bu gün də mübahisələr davam etməkdədir. Bəzi dilçilər onu ayrıca nitq hissəsi hesab etsələr də, bəziləri onu hələ də müstəqil nitq hissəsi hesab etməkdən çəkinirlər (10, 475-479). Qeyd etmək lazımdır ki, Aristotelin təsnifatından fərqli olaraq bu bölgü linqvistik təlimə tam uyğundur və bəzi dəyişikliklərlə XIX əsrə qədər Avropa dilçilik sisteminə daxil olmuşdur.

Beləliklə də, başlanğıcını qədim qrammatika nəzəriyyəsindən alan ənənəvi dilçilik nəzəriyyəsi müəyyən əlavə və dəqiqləşdirmələrlə nitq hissələrinin aşağıdakı bölgüsünü qəbul etmişdir: 1) isim, 2) sifət, 3) əvəzlilik, 4) say, 5) feil, 6) zərf, 7) önlük, 8) bağlayıcı, 9) nida və 10) artıql (8, 9). Lakin bir çox dillərin quruluşunun tədqiqi belə bir qənaətə gəlməyə əsas verdi ki, bu bölgü kifayət qədər nisbi xarakter daşıyır və nitq hissələrinin bölgüsü zamanı hər bir dilin qrammatik quruluşu nəzərə alınmalıdır (6, 180). Ərəb dilçilik nəzəriyyəsi ərəb klassik dili təzahürlərinin empirik tədqiqatı əsasında əmələ gəlmişdir. Bu cür tədqiqat zamanı yalnız dil hadisələri və dillər sisteminə onların qarşılıqlı əlaqəsi əsas meyar kimi çıxış edir. Bunun nəticəsində də müxtəlif qrammatik kateqoriyalar və ərəb dilinin ayrı-ayrı hadisələrinin təsnifatı həyata keçirilir. Bu cəhətdən tamamilə doğru qeyd edilmişdir ki, “ərəblərin qrammatik sənəti orta əsrlərin qrammatika sahəsində yeni bir söz kimi ortaya çıxmışdır. Nəticədə bu sənət ərəb dilindən geneoloji və tipoloji cəhətdən fərqlənən dillərə də, məsələn türk və fars dillərinə də təsir etmişdir” (3, 147).

Ərəblər müxtəlif dil hadisələrinə münasibətə əsaslanaraq dildəki sözləri üç qrupa bölmüşlər: isim, feil və ədat. İlk baxışda bu bölgü Aristotelin nitq hissələrinin təsnifatının kor-koranə təqlidi kimi görünə bilər. Avropa alimləri öz əsərlərində bu məsələyə dəfələrlə toxunmuşlar. Onlardan bir çoxu ümumiyyətlə hesab edirdi ki, “bütün orta əsrlər ərəb elmi xüsusilə də dilçilik elmi antik dillərdən tərcümələrdən yaranmışdır” (10, 476). Lakin, artıq yuxarıda qeyd edildiyi kimi Aristotel tərəfindən sözlərin üç nitq hissəsinə ayrılması yalnız məntiq baxımından nəzərdən keçirilir və dilçiliyə heç bir aidiyyəti yoxdur və Aristotelin məntiq terminləri ilə ərəb qrammatikası terminologiyası arasında əhəmiyyətli fərq mövcuddur (10, 476). Bu, dildə qədim yunan və ərəb nəzəriyyələrinin formalaşması və inkişafının bütün gedişi və xüsusiyyəti ilə izah olunur. Ərəb alimləri “... özlərinin nitq prosesinin öyrənilməsi əsasında ümumiləşdirmələr apararaq əsas dil qaydalarını özündə cəmləşdirən müvafiq qanunlar yaratdılar və onları digərləri ilə müqayisə etməyə başladılar. Onlar qərara aldılar ki, subyekt adlıq halda (الفاعل مرفوع), obyekt isə təsirlik halda (الفاعل منسوب) olmalıdır” (13, 1057). Əgər əvvəllər nitq hissələrinin təsnifatı zamanı daha çox semantik prinsiplərə üstünlük verilirdisə, sonrakı dövrlərdə sintaktik prinsiplər önə çıxarıldı. “Sintaktik prinsip dedikdə sözlərin ayrı-ayrı nitq hissələri və onlara aid affikslərlə uzlaşması (uyğunlaşması) imkanları nəzərdə tutulur” (1, 70).

Ərəb dilində nitq hissələrinin təsnifatında semantik və fonetik xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla morfoloji və sintaktik prinsiplər əsas kimi götürülür. Ərəb dilində sözlərin üç qrupa (isim, feil, hərf) bölünməsi ilk dəfə Sibəveyhinin “Əl-Kitab” əsərində qeydə alınmışdır. Lakin, belə bir mülahizəyə baxmayaraq müəllif onların hər birinə ayrı-ayrılıqda bir fəsil həsr etmir və yeri düşdükcə məsələ ilə bağlı araşdırmalarını davam etdirir.

Digər bir orta əsr alimi Əhməd İbn Fəris bu halı tam qanunauyğun fakt kimi qəbul edərək, qeyd edir ki, “bütün elm adamları belə bir nəticəyə gəldilər ki, nitq üç hissədən ibarətdir: isim, feil, hərf” (12, 82).

Eyni fikrə məşhur filoloq İbn Malikin “Əlfiyyə” əsərində də rast gəlmək mümkündür. Orta əsr ərəb alimlərinin əsərlərini təhlil edərək bir daha əmin oluruq ki, onlar sözlərin nitq hissələrinə bölgüsü zamanı empirik metoda əsaslanaraq onları isim, feil və ədatlara (köməkçi sözlərə) bölmüşlər. V.M. Qrande bütün bunları nəzərə almaqla çox haqlı olaraq qeyd edir: “Sami dillərində bu cür təsnifat ilk növbədə morfolojiya və əhəmiyyətli dərəcədə də sintaksis əsasında aparılır. Doğrudan da bu dillərə mənsub olan sözləri nəzərdən keçirərkən biz onların iki geniş kateqoriyaları – isim və onun daxili bölmələri və feil arasında mövcud olan dərin morfoloji fərqləri görə bilirik”.

Bütün bu fikirlərə baxmayaraq, demək olar ki, adı çəkilmiş alimlərdən heç biri həmin nitq hissələrini ayrıca bölmələrdə tədqiq etmədi. Onların ayrıca bölmələrdə araşdırılması yalnız orta əsrlərin məşhur alimi Zəməxşərinin “Əl-Mufassəl fi Ən-Nəhv” əsərindəki yanaşma ilə başlamışdır. Həmin əsəri dörd fəslə (isimlər, feillər, hərfilər, müştərək sözlər) bölən alim adı çəkilmiş mövzuları ayrı-ayrılıqda təhlil etmiş və “müştərək sözlər” adlanan sonuncu fəsilə də ərəb dilinə məxsus fonetik hadisələri şərh etmişdir (10, 479).

XÜLASƏ

Başlanğıcını qədim qrammatika nəzəriyyəsiəndən alan ənənəvi dilçilik nəzəriyyəsi müəyyən əlavə və dəqiqləşdirmələrlə nitq hissələrinin aşağıdakı bölgüsünü qəbul etmişdir: 1) isim, 2) sifət, 3) əvəzlilik, 4) say, 5) feil, 6) zərflər, 7) önlük, 8) bağlayıcı, 9) nida və 10) artıqlar. Zərflərin müstəqil nitq hissəsinə daxil olub-olmaması ilə bağlı bu gün də mübahisələr davam etməkdədir. Lakin bir çox dillərin quruluşunun tədqiqi belə bir qənaətə gəlməyə əsas verdi ki, bu bölgü kifayət qədər nisbi xarakter daşıyır və nitq hissələrinin bölgüsü zamanı hər bir dilin qrammatik quruluşu nəzərə alınmalıdır. Ərəblərin qrammatik sənəti orta əsrlərin qrammatika sahəsində yeni bir söz kimi ortaya çıxmışdır. Ərəb qrammatika elmi empirik şəkildə inkişaf etmişdir və müxtəlif kateqoriyalar da dilin daxili qanunlarına uyğun olaraq ayrılmışdır. Sözlərin üç hissəyə bölünməsi: isim, feil, ədat bütün sami dilləri üçün xarakterikdir. Burada eyni zamanda bütövlükdə semantik-morfoloji, sintaktik və fonetik prinsiplər də nəzərə alınır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Məmmədəliyev V.M., Ərəb dilçiliyi, Bakı, Maarif, 1985.
2. Dr. Meral Çörtü. Araçca dilbilgisi – sarf, İstanbul, 2001.
3. Аморова Т.А. и др. Очерки по истории лингвистики. М., 1975.
4. Античные теории языка и стиля. Под общей редакцией Фейденберг О.М., М – Л., 1936.
5. Блумфилд Л. Язык, М., изд. Прогресс, 1968.
6. Гранде В.М. Введение в сравнительное изучение семитских языков, «Наука», М., 1972.
7. Гранде В.М. Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении, М., 2001.
8. Жирмунский В.М. О природе частей речи и их классификации, сб. Вопросы теории частей речи, изд. «Наука», Ленинград, 1968.
9. Звегинцев В. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях. (ч. 1), М., 1960.
10. Оруджева Л.М. Теория частей речи в арабском языке в сравнительно-историческом аспекте. Сб. Советское востоковедение. Изд-во «Наука», М., 1988.

11. احمد ابن فارس، الصلحي في فقه اللغة، بيروت، 1963.

12. ابن خلدون، المقدمة، بيروت، 1961.

ج 2، القاهرة، الكتاب، 1312هـ|سيوييه، *Açar sözlər: empirik metod, təsnifat, köməkçi sözlər, Sami dilləri*

РЕЗЮМЕ

Основные грамматические категории в арабском языкознании

Традиционная теория языкознания, берущая начало от первичных грамматических теорий, делит части речи, с определенными дополнениями и уточнениями, на следующие части: 1) имя существительное, 2) имя прилагательное, 3) местоимение, 4) числительное, 5) глагол, 6) наречие, 7) предлог, 8) частицы, 9) междометия и 10) артикль. В отношении того, включено ли наречие в независимый речевой раздел, по-прежнему ведутся споры. Вместе с тем изучение структуры многих языков дает основание сделать вывод о том, что это разделение имеет относительный характер, а при определении частей речи должна учитываться грамматическая структура каждого языка. Арабская грамматическая наука появилась в средневековье как новое слово в сфере грамматики. Арабская грамматика эмпирически развита и разделена на разные категории в соответствии с внутренними законами языка. Разделение слов на три части: имена, глаголы, частицы, характерно для всех семитских языков. В то же время здесь учитываются семантико-морфологические, синтаксические и фонетические принципы.

Ключевые слова: эмпирический метод, классификация, служебные слова, семитские языки.

SUMMARY

Basic grammatic categories in arabic linguistics

Mustafayeva Khayala Rahman, Teacher at the Department of Arabic Philology of Baku State University

The traditional theory of linguistics, originating from the primary grammatical theories, divides parts of speech, with certain additions and clarifications, into the following parts: 1) noun, 2) adjective, 3) pronoun, 4) numeral, 5) verb, 6) adverb, 7) apron, 8) particles, 9) interjections and 10) article. There are still disputes as to whether the adverb should be included in the independent speech section. At the same time, studying the structure of many languages gives reason to conclude that this division has a relative character, and the grammatical structure of each language must be taken into account when determining the parts of speech. Arabic grammatical science appeared in the Middle Ages as a new word in the field of world grammar. Arabic grammar is empirically developed and divided into different categories in accordance with the internal laws of the language. The division of words into three parts: names, verbs, and articles is characteristic of all Semitic languages. At the same time, semantic-morphological, syntactic

and phonetic principles are taken into account.

Keywords: *empirical method, classification, service words, Semitic languages*

RƏYÇİ: *dos.N.Əfənditeva*

Orucova Mələhət İsa qızı
WORTARTEN KATEGORISIERUNG

Das Substantiv ist die zahlreichste Wortart. Sie besitzt die Kategorie Kasus, der Zahl, der Bestimmtheit/Unbestimmtheit, die sich in verschiedenen Formen desselben Wortes, in seinem Paradigma offenbaren, außerdem die Kategorie des grammatischen Geschlechts, die bei jedem Substantiv unveränderlich bleibt. Das Geschlecht nennt man eine klassifizierende Kategorie, weil auf Grund des Geschlechtes alle Substantive in drei Klassen eingeteilt werden: Maskulina, Feminina und Neutra.

Hinsichtlich der Kategorie der Zahl zerfallen alle Substantive in zwei Gruppen:

1. Bezeichnungen von zählbaren Begriffen: Kind, Vogel, Stein, 1 Bezeichnungen von zählbaren Begriffen: Obst, Datum.

Nach der semantischen Gliederung der Substantive stehen folgende Gruppen einander gegenüber:

1. Individualbezeichnungen Namen von Einzelgrößen, Individuen Mensch, Berg, Apfel.

Kollektivbezeichnungen oder Sammelnamen: Volk

2. Bezeichnungen für Lebewesen (Menschen und Tiere) Bezeichnungen für Nichtlebewesen und Pflanzen.

3. Bezeichnungen für konkrete Begriffe (Konkreta) Bezeichnungen für abstrakte Begriffe (Idee, Freude)

Eigenname - Gattungsname (Konkreta/Abstrakta)

Substantive werden unter anderem semantisch eingeteilt in:

1. Eigennamen, Name - Ein **Eigenname**, auch **Nomen proprium**, bezeichnet einzelne Dinge und Wesen. Eigennamen bilden eine eigene Klasse von Wörtern. Zusammen mit den Gattungsnamen (Appellativa) und den Stoffnamen (Kontinuativa) bilden sie die Nomina (Namen im allgemeinen Sinne). Nomina (als Substantive) haben eine Benennungsfunktion und üben im Großen und Ganzen dieselben Funktionen im Satz aus. Die Eigennamen weisen aber auf allen linguistischen Ebenen Besonderheiten auf.

Die Abgrenzbarkeit und die Abgrenzung der Eigennamen von den Gattungsnamen ist im Einzelnen fraglich und streitig (siehe näher unten zu Eigenname und Bedeutung). Der sprachwissenschaftliche Begriff ist unschärfer als der logische Begriff des Eigennamens. In der Logik sind Eigennamen (definitivisch) nur solche Ausdrücke, die einen einzigen Gegenstand bezeichnen. Darunter fallen Eigennamen im engeren Sinn (z.B.: Alexander der Große), Kennzeichnungen (z. B.: der Sohn des mazedonischen Königs Philipps II., der von 356 bis 323 v. Chr. lebte) und deiktische Ausdrücke (z. B.: dieser Feldherr hier, der uns Bewohner von Artacoana (danach Alexandria) in die Sklaverei verkaufte). Namen im Sinne der Logik sind nur Eigennamen. Mehrere Gegenstände bezeichnende Gattungsnamen sind im logischen Sinn keine Namen, sondern Prädikatoren Prädikate im logischen Sinn).

Im Mittelpunkt stehen die sprachwissenschaftlichen Merkmale von Eigennamen. Historische und genealogische Gesichtspunkte von Eigennamen werden hingegen unter den Lemmata Name, Vorname, und Familienname abgehandelt.

Gattungsnamen (Appellativa) (lat. nomenappellativum). Innerhalb dieser Klassen zeichnen sich kleinere Gruppe ab: unter den Bezeichnungen für konkrete Begriffe sind vor allem Stoffnamen: Eisen, Milch.

Sand und Unika - einzigartige Größen: Erde

Gattungsnamen werden wiederum eingeteilt in:

Konkreta- Als Konkretum (auch: Gegenstandswort) bezeichnet man ein Substantiv (Nomen), das etwas Gegenständliches bezeichnet, d.h. hier etwas konkret sinnlich Erfahrbares. Der Gegenbegriff ist Abstraktum.

Beispiele: Katze, Stuhl, Auto, Tasche, Apfel, Buch, Tisch

Abstrakta- Ein Abstraktum ist in der Grammatik und Linguistik ein Substantiv, mit dem etwas Nichtgegenständliches bezeichnet wird. Als Gegenbegriff gilt das Konkretum, etwas Dingliches, Der Denkprozess, der bestimmte Eigenschaften von

nicht-dinglichen und dinglichen Einheiten zur Begriffsbildung in sprachliche Beschreibungen fasst, wird allgemein - also auch außerhalb der Grammatik - als Abstraktion bezeichnet.

Beispiele: Freundlichkeit, Streik, Liebe, Hoffnung, Glaube

Die deutschen Substantive gehören entweder dem Genus Maskulinum (männlich) mit dem bestimmten Artikel der, dem Femininum (weiblich) mit dem bestimmten Artikel die oder dem Neutrum (sächlich) mit dem bestimmten Artikel das an.

Beispielhafte Wortgruppen für Maskulina:

1. Himmelsrichtungen, Witterungen (Osten, Monsun, Sturm)

2. Spirituosen (Wodka, Wein, Kognak)

3. Mineralien, Gesteine (Marmor, Quarz, Granit, Diamant)

4. Währungen (Euro, Dollar; Ausnahmen: die Mark, die Lira, das Pfund)

Beispielhafte Wortgruppen für Feminina:

1. Schiffe und Flugzeuge (die Wilhelm-Gustloff, die Boeing)

2. Zigarettenmarken (Camel, Marlboro)

3.Zahlen (Eins, Million)

Kasus: Substantive sind in flektierenden Sprachen deklinierbar im Deutschen existieren vier Fälle (Kasus): Nominativ, Genitiv, Dativ und Akkusativ. Die Deutsche Deklination ist noch einigermaßen komplex.

Numerus: Obwohl die meisten Substantive in den Numeri Singular und Plural vorkommen, werden bestimmte Substantive nur im Singular oder im Plural gebraucht.

Die Formen des Artikels. Es ist die Aufgabe einiger dieser Wörter, Substantive, die sie begleiten, als bestimmte Einzelwesen und -dinge oder als Vertreter einer Gattung zu kennzeichnen:

das Tor, der Torwächter, die Wette; aber: einen guten Morgen

Man nennt diese Wörter Artikel oder, weil ihnen auch die Geschlechtsbezeichnungen zugefallen ist, Geschlechtswort

Das Hauptmerkmal der Kategorie der Bestimmtheit/Unbestimmtheit dient die Gegenüberstellung des bestimmten und des unbestimmten Artikels.

Der Artikel ist ein „Mehrzweckmittel“ er erfüllt mehrere Funktion:

1) Er tritt als Merkmal der Wortart Substantiv auf. Deshalb fungiert er bei der Substantivierung eines beliebigen Wortes: das Leben, die Fünf

2) Er bezeichnet Geschlecht, Kasus und Zahl: der Lehrer

3) Er bringt die Kategorie der Bestimmtheit/Unbestimmtheit zum Ausdruck

Der unbestimmte Artikel steht vor Nomen im Singular, die einzelne Personen oder Sachen bezeichnen, die (noch) unbekannt und nicht eindeutig bestimmt sind.

In einem Text werden daher die (noch) unbekannt Personen und Sachen am Anfang mit dem unbestimmten Artikel eingeführt.

z.B. Ein japanischer Tourist kommt in eine norddeutsche Kleinstadt. Er will in einem Hotel übernachten und fragt einen jungen Mann nach einem guten Hotel.

Der bestimmte Artikel wird benutzt, wenn die Personen oder Sachen eindeutig bestimmt bzw. bekannt sind:

1) Im vorausgehenden Text werden Personen und Sachen bekanntgemacht.

2) Die Situation (der „Kontext“) bestimmt die Dinge eindeutig. (Die norddeutsche Kleinstadt hat nur ein Zentrum und einen Bahnhof!)

3) Etwas ist allgemein bekannt oder einmalig. (z.B. die Nordsee, die Sonne)

4) Es liegt eine Generalisierung vor, d.h. das Nomen bezieht sich auf alle Dinge mit dieser Bezeichnung.

Der junge Mann sagt zu dem Japaner: „Es gibt hier in der Stadt mehrere gute Hotels“

„Es gibt ein sehr gemütliches Hotel im Zentrum der Stadt, direkt gegenüber dem Bahnhof“

„Zur Nordsee sind es von dort nur 15 Minuten. An der Nordsee ist es wunderschön, besonders wenn die Sonne scheint“

Hafenstädte liegen am Meer.

Das Verb. Da es dem Verb zufällt, das Sein und Geschehen zu bezeichnen bildet es in fast allen Sätzen den grammatischen Kern der Aussage. Dadurch kommt ihm eine Bedeutung zu, die es über alle anderen Wörter erhebt. Das bringt auch das lateinische Wort verbum zum Ausdruck, das einfach „Wort“ bedeutet.

Zu den konjugierbaren Formen gehören:

3 Personalformen im Singular und im Plural.

6 Zeitformen: Präsens, Präteritum, Perfekt, Plusquamperfekt, Futur 1, Futur 2.

3 Genera: Aktiv, Passiv, Stativ.

3 Modi: Indikativ, Konjunktiv, Imperativ.

Zu den Nominalformen gehören:

4 Infinitivformen Infinitiv 1 und 2 Aktiv; Infinitiv 1 und 2 Passiv. Fügt man noch Infinitiv 1 und 2 Stativ hinzu, so ergibt sich die Zahl 6. In den meisten Grammatikbüchern aber erwähnt man nur 4 Infinitive. 2 Partizipien: Partizip 1 und 2.

Das Verb ist diejenige Wortart, die Tätigkeiten, Vorgänge und Hände bezeichnet.

Tätigkeiten: arbeiten, essen, laufen, schreiben, tun

Vorgänge: frieren, regnen, scheinen, schneien, wehen

Zustände: dürsten, hungern, leben, leiden, schlafen, wachen.

Nach ihrer Bedeutung unterscheidet man Tätigkeits- oder Handlungsverben, Vorgangsverben, Zustandsverben. Man spricht in solchen Fällen auch von Tätigkeits- oder Handlungssätzen, von Vorgangssätzen und Zustandssätzen.

Als abstrakte Verben bezeichnet man eine Reihe verhältnismäßig neutraler Verben, die in der Regel zusammen mit einem Substantiv die gemeinte Bedeutung wiedergeben, z.B. sein, geben, geschehen, stattfinden, bekommen, halten, machen, tun, unternehmen u.a.

Nach ihrer Flexion unterscheidet man starke, schwache und unregelmäßige Verben.

Nach der Form spricht man vom finiten und unfiniten Verb, d.h. von personengebundenen Verbformen und Nominalformen, die nicht durch Personen bestimmt sind; von persönlichen und unpersönlichen Verben und) von reflexiven Verben. **Adjektive.** Alle Adjektive gliedern sich in qualitative und relative, e qualitativen Adjektive nennen eine absolute Eigenschaft des Gegenstandes:

- a) Farben: rot, gelb, blau
- b) Größe: groß, klein
- c) Gewicht: schwer, leicht
- d) Alter: jung, alt
- e) Geschmack: bitter, süß
- f) Andere physische Eigenschaften: blind, taub
- g) Innere Merkmale: böse, gut, dumm, klug.

Der relative oder beziehungsverweisende Adjektive nennen eine Eigenschaft des Gegenstandes durch seine Beziehung zu einem anderen Gegenstand, einem Merkmal, einem Vorgang.

- a) Den Stoff aus dem ein Gegenstand besteht
- b) Räumliche und zeitliche Merkmale
- c) Merkmale, die mit einem anderen Begriffe verbunden sind.

Zugehörigkeit eines Adjektivs zur ersten oder zur zweiten Gruppe hängt auch von seiner Verwendung im Text ab: ein Beziehungsadjektiv in übertragener Bedeutung verwandelt sich in ein qualitatives Adjektiv. Vgl. in stählernes Gitter, ein goldener Ring, goldene Hände

Die Wortgruppe kann folgenden Bestand haben:

1. Begleitwort (Artikel, Pronomen, Zahlwort) + Adjektiv+ Substantiv
2. Adjektiv-t Substantiv

Die starke oder prominale Deklination zeichnet sich durch deutlich ausgeprägte zusammenfallen. Im Genitiv Singular erhalten die Adjektive e: Maskulina und Neutra die Endung (en) statt der Endung (es), weil es der einzige Kasus ist, des das Substantiv selbst durch seine eigene Endung markiert. Die schwache oder nominale Deklination fällt mit der schwachen Deklination der Substantiv zusammen. Die Adjektive werden schwach Liniert nach folgenden Begleitwörtern: der, dieser, solcher, jener, jeder, derselbe. Bei Feminina erscheinen in allen Kasus nominale Endungen. Im plural geht der unbestimmten Artikel, folglich wird das Adjektiv stark dekliniert, nach den Begleitwörtern keine, meine, deine u.a. wird das Adjektiv schwach dekliniert.

Das Pronomen. Das Hauptmerkmal der Pronomen besteht darin, daß zu den bannenden Wortarten gehören, sondern verweisende Wörter sind. Sie nennen nicht Erscheinungen der objektiven Realität, sondern wegweisen auf sie. Sie werden auch Zeigewörter genannt.

Die Pronomen sind nur einige Dutzend Wörter, doch nach der Wendungsfrequenz stehen sie den Funktionswörtern nicht nach. Die eigentlichen Pronomen lassen sich nach dem Charakter ihrer Beziehung zum Substantiv, d.h. nach ihrer grammatischen Bedeutung in folgende Subklassen einteilen.

2. Die Kennzeichnung eines Eigentums- bzw.

Zugehörigkeitsverhältnisses-Possessivpronomen: mein, dein, sein, ihr, unser, euer, ihr, Ihr.

3. Die Kennzeichnung einer Identitätsverhältnisses-Demonstrativpronomen:

der, die, das, dieser, jener, solch/ solcher, derselbe, derjenige, selbst

4. Die Kennzeichnung einer unbestimmten Person bzw. eines unbestimmten Gegenstandes - Indefinitpronomen: jemand, jeder, jedermann, man, einer, s jeglicher, gewisser, einigen Indefinitpronomen schließen sich negative Pronomen an: jemand- niemand, einer- keiner, etwas- nichts.

Die Kennzeichnung einer Frage nach einer Person, einem Gegenstand bzw. nach ihrer Beschaffenheit - Interrogativpronomen: wer? Was? Welcher?

Was für ein? ;

6. Die Kennzeichnung der Beziehung eines Gliedsatzes auf eine Person bzw. einen Gegenstand - Relativpronomen; der, die, das, welcher, wer, was.

Die Numerale (Zahl). Die Numeralien heben sich von den anderen Nomina nur im Bereich der Grundzahlwörter ab, die durch eine besondere Bedeutung, das Fehlen von produktiven Wortbildungstypen (es können hier ne..neuen Wörter" im eigentlichen Sinne entstehen, alles ist schon sozusagen „gebildet"), Flexionslosigkeit und eine ganz bestimmte Stellung Satz gekennzeichnet sind. Grundzahlwörter als eine Abart von Adjektiven zu betrachten, wie das heutzutage manchmal geschieht, wäre von Grund aus falsch, denn 1) Die Grundzahlwörter sind in der Regel flexionslos, was für die Adjektive als Wortart nicht stimmt; 2) sie können nicht - wie die Kurzform der Adjektive - bei Beibehaltung derselben Bedeutung den Substantiven nachgesetzt werden: zwei Zimmer ist etwas ganz anderes als Zimmer zwei. Vgl. a) ein kleines aber helles Zimmer und b) Das Zimmer, in aber hell und sauber, gefiel ihr schon auf den ersten Blick, wo die Adjektive sowohl bei Voran- als auch bei Nachstellung ein und denselben begrifflichen Inhalt besitzen. **Die Adverbien.** Einige dieser Wörter geben die näheren Umstände eines Geschehen, eines Zustandes oder einer Eigenschaft an:

bald darauf langten sie an; war noch geschlossen: nur einzelne Nachtigallen: über die stillen Straßen weg.

Präpositionen. Andere Wörter bezeichnen die Verhältnisse, die zwischen Wesen oder Dingen bestehen:

sie langten an dem Gebirgsstädtchen an; in dem Städtchen war noch alles leer; nur einzelne Nachtigallen vor dem fenstern und unzählige von den Bergen über dem Städtchen schlugen um die Wette; mehrere alte Brunnen mit zierlichem Gitterwerk rauschten einformig auf den Gassen.

Man nennt sie deshalb Verhältniswörter oder, nach ihrer Stellung vor dem on ihnen abhängigen Wort, Präposi-

tionen.

Interjektionen. Schließlich gibt es noch Wörter, die als Ausdrücke in Gefühlsausbrüchen außerhalb des grammatischen Zusammenhanges stehen:

Ah! Oh! Ach! Pfui! an nennt sie Ausrufewörter oder Interjektionen.

Ключевые слова: люди, животный, птицы, фрукты, дата, идея, друзья

Keywords: people, animal, birds, a rack, fruits, dates, idea, friends

Резюме

Слова языка мы делим на отдельные группы, которые мы называем частями речи. Грамматический состав большей части всех слов относится к самым трудным задачам лингвистики. Разница в количестве частей речи в языковой традиции и в наукой литературе не является случайной. В языке не всегда единая форма соответствует общему единому содержанию. Это было выявлено при рассмотрении и практическом использовании различных частей речи.

Summary

We divide words of our language into separate groups that we call parts of speech. The grammatical structure of the most part of all words is considered as the most difficult problem of linguistics. The difference in number of parts of speech in language tradition and in scientific literature is not coincidental. In language not always the uniform corresponds to the general uniform contents. It was revealed by consideration and practical use of various parts of speech.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

Оруджова Туркан
КОЛОРНИМЫ В СОСТАВЕ БОТАНИЧЕСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ
(на материале русского и английского языков)

Как показали наши наблюдения над материалами терминологических словарей, значительная часть названий растений и животных, состоящих из двух или более слов, содержит колоронимы. Само по себе это не удивительно, так как многие растения и животные имеют яркую покровительственную окраску. Однако, интересно выяснить, какие функции выполняет цвет в таких словосочетаниях.

Известно, что ботаника изучает жизнь растений, их строение, жизнедеятельность, условия обитания, происхождение и эволюционное развитие. (Название этой науки происходит от греческого слова «ботанэ», что значит «зелень, трава, растение»). Все разнообразие современных культурных растений создано упорным трудом человека в результате последующего накопления сведений о форме и свойствах растительных организмов, об их жизнедеятельности, распространенности, изменчивости и т.д.

Поскольку в рамках одной статьи охватить все ботанические термины с компонентом-колоронимом невозможно, ограничимся рассмотрением лишь некоторых из них.

Проанализированный нами в статье материал позволяет выделить следующие группы ботанической терминологии в сравниваемых языках:

1) устойчивые сочетания с колоронимами, в которых данным цветом обладает вся называемая реалия:

Белый- White: *Тополь белый* – вид лиственных деревьев из рода Тополь семейства Ивовые. Видовой эпитет «белый» происходит от цвета рыльца [1, с. 506]; *Белый орех* – редкое, реликтовое листопадное дерево, третичного периода, семейств Аралиевые. Видовой эпитет «белый» происходит от цвета древесины [1, с. 637]; *Дуб белый* – вид деревьев рода Дуб семейства Буковые. Видовой эпитет «белая» происходит от цвета древесины [1, с. 648];

White willow (Ива белая) – типовой вид лиственных деревьев или кустарников рода Ива семейства Ивовые. Видовой эпитет «белая» происходит от цвета листьев [8, с. 61]; *White clover* (Клевер белый) – растение из рода Клевер подсемейства Мотыльковые семейства Бобовые. Видовой эпитет «белый» происходит от цвета венчика [8, с. 70].

Желтый- Yellow: *Зверобой желтый* – многолетнее травянистое растение; вид рода Зверобой семейства Зверобойные. Видовой эпитет «желтый» происходит от цвета лепестков [1, с. 112]; *Ирис желтый* – многолетнее прибрежное травянистое растение рода Ирис семейства Ирисовые. Видовой эпитет «желтый» происходит от цвета яйцевидной, при основании сразу суженной в короткий ноготок пластинки [1, с. 131];

Yellow khalla (Калла желтая) – род многолетних водно-болотных или прибрежных травянистых растений семейства Ароидные, или Аронниковые. Видовой эпитет «желтая» происходит от цвета покрывала, которое снаружи желто-зеленое, а изнутри – желтое [1, с. 110]; *Yellow lily* (Лилия желтая) – красивоцветущее многолетнее травянистое растение; вид рода Лилейник семейства Лилейниковые. Видовой эпитет «желтая» происходит от цвета воронковидного венчика [1, с. 167];

Зеленый-Green: *Зеленый лук* – род двулетних и многолетних травянистых растений, относимых к подсемейству Луковые семейства Амариллисовые порядка Спаржецветные. Видовой эпитет «зеленый» происходит от цвета ложного стебеля [1, с. 172]; *Зеленый перец* – многолетнее вьющееся растение, вид рода Перец семейства Перечные. Видовой эпитет «зеленый» происходит от цвета многосемянного плодов [1, с. 220]; *Зеленый лимон* (Лайм) – вид цитрусовых растений семейства Рутовые, происходящих из Индии, генетически схожий с лимоном. Плоды небольшие, яйцевидные, мякоть зеленоватая, сочная, очень кислая. Видовой эпитет «зеленый» происходит от цвета кожуры [1, с. 526];

Green peas (Зеленый горошек) – род однолетних и многолетних травянистых растений семейства Бобовые. Зеленый горошек – сохраненный с помощью способа консервации. Видовой эпитет «зеленый» происходит от цвета молодых зерен (молочной стадии зрелости), когда они еще нежны и богаты сахаром и витаминами [1, с. 84]; *Green mustard* (Зеленая горчица) – вид однолетних травянистых растений рода Горчица семейства Капустные. Лепестки бледно-зеленые [1, с. 86]; *Green cabbage* (Зеленая капуста) – однолетнее овощное растение, разновидность вида Капуста огородная семейства Капустные. Видовой эпитет «зеленая» происходит от цвета кружевных листьев, не образующих кочан [1, с. 128].

Красный-Red: *Валериана красная* – род многолетних травянистых растений подсемейства Валериановые семейства Кентрантус. Видовой эпитет «красная» происходит от цвета многочисленных и мелких цветков, собранных в плоские кистевидные соцветия [1, с. 60]; *Красный горох* – вид растений из рода Каянус семейства Бобовые. Видовой эпитет «красный» происходит от цвета спелых семян, с белым рубчиковым валиком в месте прикрепления семени к бобу [1, с. 84]; *Кратива красная* (Яснотка) – вид однолетних или двулетних травянистых растений рода Яснотка семейства Яснотковые. Видовой эпитет «красная» происходит от цвета не крупного, двугубого, с прямой трубчато (Шпинат красный)-однолетнее травянистое растение; вид рода Шпинат семейства Амарантовые. Видовой эпитет «красный» происходит от цвета листьев [1, с. 164]; *Red chestnut* (Конский каштан мясо-красный) – гибрид конского каштана обыкновенного и конского каштана красного. Видовой эпитет «красный» происходит от цвета волосистых или железистых

цветков, собранных в кистевидные соцветия [1, с. 404]; *Red lentils* (Чечевица красная) – травянистое растение; вид рода Чечевица семейства Бобовые. Видовой эпитет «красная» происходит от цвета семян [1, с. 376];

Оранжевый: *Златоцвет оранжевый* – род растений из семейства сложноцветных. Видовой эпитет «оранжевый» происходит от окраски цветков, окруженных оберткой или поволокой из нескольких рядов сохощавых пленчатых листочков [1, с. 95].

Серый-Синий: *Мухомор серый* – гриб рода Мухомор семейства Аманитовые. Форма шляпки с возрастом меняется от колокольчатой до распростертой, кожица серая, коричнево-серая или серовато-пурпурная, покрыта шелковистыми волокнами и иногда остатками общего покрывала, края шляпки без борозд. Видовой эпитет «серый» происходит от цвета кожицы [1, с. 614]; *Серое манго* – плоды растений рода Манго семейства Анакардиевые. Видовой эпитет «серый» происходит от цвета кожуры [1, с. 421]; *Тик серый* – вид листопадных деревьев рода Тиктона семейства Яснотковые. Видовой эпитет «серый» происходит от цвета ветвей [1, с. 362].

Зверобой синий – многолетнее травянистое растение; вид рода Зверобой семейства Зверобойные. Видовой эпитет «синий» происходит от цвета лепестков [1, с. 313]; *Синий корень* (медуница лекарственная) – условно съедобный гриб из рода Леписта семейства Рядовковые. Видовой эпитет «синий» происходит от цвета шляпки, которая у молодых грибов ярко-синеватая, к зрелости, начиная с краев, выцветает и приобретает светло-синий оттенок, светлеющий при сухой погоде [1, с. 635].

Голубой- Blue: *Ромашка голубая* – род многолетних цветковых растений семейства Астровые, или Сложноцветные. В корзинках имеются цветки двух типов: на диске находятся желтые трубчатые обополюе цветки, с краю – голубые ложноязычковые пестичные (изредка встречаются корзинки только с трубчатыми цветками) [1, с. 37]; *Голубые фиалки* – декоративное растение, род растений семейства Фиалковые. Видовой эпитет «голубые» происходит от окраски цветков [1, с. 82].

Blue grapes (Голубой виноград) – плоды винограда культурного и некоторых других растений рода Виноград, в зрелом виде представляющие собой сладкие ягоды. Видовой эпитет «синий» происходит от цвета плодов [1, с. 353]; *Blueberry* (Голубика) – вид листопадных кустарников из рода Вакциниум семейства Вересковые. Видовое название происходит от цвета округлых плодов [10, с. 37]; *Blue startulip* (Голубой звездный тюльпан) – род многолетних травянистых луковичных растений семейства Лилейные. Видовой эпитет «голубой» происходит от окраски цветков [1, с. 124]; *Blue-bell* (Голубой колокол) – род исключительно травянистых растений из семейства Колокольчиковые. Видовой эпитет «голубой» происходит от цвета колокольчатого венчика [1, с. 143].

Розовый- Pink: *Родиола розовая* – многолетнее травянистое растение; вид рода Родиола семейства Толстянковые. Видовой эпитет «розовая» происходит от окраски соцветий [1, с. 116]; *Герань розовая* – род семейства Гераниевые. Видовой эпитет «розовая» происходит от цвета венчика [1, с. 217]; *Акация розовая* – вид кустарников рода Робиния семейства Бобовые. Видовой эпитет «розовая» происходит от окраски цветков [1, с. 450].

Eucalyptus pink (Эвкалипт розовый) – вечнозеленое дерево, вид рода Эвкалипт семейства Миртовые. Видовой эпитет «розовый» происходит от цвета гладкой коры, покрытой розовыми пятнами [1, с. 499]; *Pink christmas lily* (Розовая рождественская лилия) – род растений семейства Лилейные. Видовой эпитет «розовая» происходит от цвета соцветий [1, с. 554].

Фиолетовый- Purple: *Арония фиолетовая* – гибриды аронии черной и красной. Видовой эпитет «фиолетовая» происходит от цвета плодов [1, с. 337]; *Амарант фиолетовое дерево* – ядровая древесина деревьев рода Peltogyne из семейства бобовые. Видовой эпитет «фиолетовая» происходит от цвета древесины, которая под воздействием воздуха приобретает насыщенный фиолетовый цвет [1, с. 368].

Granadilla purple (Гранадилла фиолетовая) – вечнозеленая тропическая лиана, вид растений из рода Страстоцвет семейства Страстоцветные. Видовой эпитет «фиолетовая» происходит от цвета плодов, имеющих шаровидную или продолговато-яйцевидную форму [1, с. 470].

Черный- Black: *Зверобой черный* – многолетнее травянистое растение, вид рода Зверобой семейства Зверобойные. Видовой эпитет «черный» происходит от цвета точечных железок, расположенных на поверхности листьев и на краях [1, с. 112]; *Крапива черная сибирская* – многолетнее травянистое растение, вид рода Крапива. Видовой эпитет «черная» происходит от часто встречаемого на кустах крапивы целого клубка черных гусениц [1, с. 214]; *Тополь черный* – растение семейства Ивовые, вид рода Тополь. Видовой эпитет «черный» происходит от цвета коры [8, с. 117].

Black cumin (Черный тмин) – однолетнее травянистое растение семейства Лютиковые. Видовой эпитет «черный» происходит от цвета сушеных плодов [1, с. 26]; *Black birch h* (Береза черная) – вид растений рода Береза семейства Березовые. Видовой эпитет «черная» происходит от цвета коры [1, с. 342]; *Black hawthorn* (Боярышник черный) – кустарник или небольшое дерево, вид рода Боярышник семейства Розовые. Видовой эпитет «черный» происходит от цвета шаровидных плодов [1, с. 388]; *Black mint* – мята перечная черная, листья и стебли которой имеют темно-зеленую или черную окраску.

Такие словосочетания обладают буквальным значением, поскольку они при помощи содержащегося в них цветового прилагательного обозначают всю реалию.

2) устойчивые сочетания с цветовыми прилагательными, в которых данный цвет определяет лишь часть называемой реалии:

Белый-White: *Белоголовник* – многолетнее травянистое растение семейства Сложноцветные. Видовое название происходит от окраски цветка [1, с. 47]; *Белокудренник* – род многолетних травянистых растений семейства Яснотковые. Видовое название происходит от цвета стебля [1, с. 47]; *Белоцветник* – род растений семейства Амариллисовые. Луковицы, многочешуйчатые, состоят из замкнутых белых перепончатых чешуй, из которых одна часть – низовые листья, а другая – основания ассимилирующих листьев [1, с. 48].

White-barkedfir (Пихта белокорая) – дерево; вид рода Пихта семейства Сосновые. Кора гладкая, белая, с возрастом темнеющая, с желваками, заполненными душистой прозрачной живицей (также называемой пихтовый бальзам). Видовой эпитет «белая» происходит от цвета коры [8, с. 16]; *White-leaved cornflower* (Василек белolistный) – род травянистых растений семейства Астровые. Все листья сверху серовато-зеленые, покрыты белым паутинистым опушением, снизу густо беловойлочные. Видовой эпитет «белolistный» происходит от цвета листьев [8, с. 16].

Желтый- Yellow: *Желтокорень* – род двудольных цветковых растений, включенный в монотипное подсемейство Гидрастисовые семейства Лютиковые. Видовое название происходит от цвета корня, который используется в качестве желтого текстильного красителя [1, с. 78]; *Желтоцвет* – народное название очень многих травянистых растений с яркими желтыми цветками. Так могут называться гусиный лук, пулавка красильная, многие виды лютиков, крестовников, золотарника. Желтоцветом могут называть многолетние виды адониса или горичвета [1, с. 90].

Yellow-leaved tobacco (Табак желтолистный) – род многолетних и однолетних растений семейства Пасленовые. Видовой эпитет «желтолистный» происходит от цвета листьев, которые после правильной теневой сушки приобретают приятный светло-желтый оттенок [8, с. 54]; *Yellow-flowering jasmine* (Жасмин желтоцветковый) – род вечнозеленых кустарников из семейства Маслиновые. Видовой эпитет «желтоцветковый» происходит от цвета венчика, разделенного большей частью с узкой длинной трубкой, внутри которой находятся две тычинки с короткими нитями [8, с. 54].

Зеленый- Green: *Кизил зеленоголовчатый* – кустарник или небольшое дерево; вид рода Кизил семейства Кизиловые. Видовой эпитет «зеленоголовчатый» происходит от окраски цветков, находящихся в маленьких округлых головчатых соцветиях [8, с. 58].

Green-fruited tomato (Томат зеленоплодный) – однолетнее или многолетнее травянистое растение, вид рода Паслен семейства Пасленовые. Среднеспелый крупноплодный сорт салатного назначения, с необыкновенными плодами зеленой, слегка буроватой окраски и изумительного вкуса. Видовой эпитет «зеленоплодный» происходит от цвета плодов [8, с. 58]; *Green-flowered tulip* (Тюльпан зеленоцветковый) – род многолетних травянистых луковичных растений семейства Лилейные. Видовой эпитет «зеленоцветковый» происходит от цвета лепестков [8, с. 58].

Красный-Red: *Орешник краснолистный* – плод некоторых растений, как правило, со съедобным ядром и твердой скорлупой. Видовой эпитет «краснолистный» происходит от цвета листьев [8, с. 80]; *Можжевельник красноплодный* – вид растений рода можжевельник семейства кипарисовые. Видовой эпитет «красноплодный» происходит от цвета шишек [8, с. 80].

Red-hair red echinopsis (Эхинопсис красноволосистый) – род растений семейства Кактусовые. Видовой эпитет «красноволосистый» происходит от цвета длинных волосатых колючек [8, с. 80]; *Red-seeded dandelion* (Одуванчик красносемянный) – род многолетних травянистых растений семейства Астровые, или Сложноцветные. Видовой эпитет «красносемянный» происходит от цвета семян [8, с. 80].

Серый- Grey: *Сероцвет* (Цмин) – крупный род многолетних, реже однолетних, трав, полукустарников и кустарников семейства Астровые. Видовое название происходит от окраски соцветия [1, с. 301].

Grey-leaved adenostiles (Аденостилес серолистный) – это крупное многолетнее травянистое растение, семейство Сложноцветные. Видовой эпитет «серый» происходит от цвета неравномерно-зубчатых, с войлочным опушением листьев [8, с. 160].

Синий-Blue: *Синеглазка* (Коммелина обыкновенная) – однолетнее травянистое растение из рода Коммелина семейства Коммелиновые. Видовое название происходит от цвета лепестков с почти округлой пластинкой и довольно длинным ноготком [1, с. 52]; *Синеворот* (дикий клевер) – род растений семейства Бобовые, подсемейства Мотыльковые. Название происходит от цвета венчика [1, с. 116]; *Крыжовник синеплодный* – род листопадных кустарников, семейство Жимолостные. Видовой эпитет «синеплодный» происходит от цвета плодов кислых на вкус [8, с. 161].

Blue-flowered hyssop (Иссоп синецветковый) – род растений трибы Мятные семейства Яснотковые. Видовой эпитет «синецветковый» происходит от цвета неправильных, расположенных в верхушечном колосовидном соцветии цветков [8, с. 161].

Розовый-Pink: *Томат розовоплодный* (Pink-fruited) – однолетнее или многолетнее травянистое растение, вид рода Паслен семейства Пасленовые. Видовой эпитет «розовоплодный» происходит от цвета плодов [8, с. 154].

Pink-flowered tobacco (Табак розовоцветковый) – род многолетних и однолетних растений семейства Пасленовые. Видовой эпитет «розовоцветковый» происходит от цвета крупных цветков [8, с. 154].

Черный-Black: *Камыш черносемянный* – род многолетних и однолетних прибрежно-водных растений семейства Осоковые. Видовой эпитет «черносемянный» происходит от цвета семян [8, с. 198]; *Чернослив* – чаще всего любая слива в сушеном виде. Видовой эпитет «черный» происходит от цвета сушеных плодов [1, с. 326].

Black-fruited aronia (Арония черноплодная) – плодовое дерево или кустарник. вид рода Арония семейства Розовые. Видовой эпитет «черноплодная» происходит от цвета шаровидных, реже сдавленно-округлых, черных или черно-пурпурных, блестящих, с сизоватым налетом плодов [8, с. 198]. Таким образом, как видно из вышерассмотренных примеров, словосочетания и сложные термины с компонентами - колоронимами в ботанической терминологии русского и английского языков могут быть представлены в виде следующей таблицы:

ЦВЕТ	БОТАНИЧЕСКИЕ ТЕРМИНЫ			
	Словосочетания		Сложные	
Белый (White)	6	4	6	7
Желтый (Yellow)	5	5	5	5
Зеленый (Green)	8	3	3	2
Красный (Red)	7	6	3	2
Коричневый	-	-	-	-
Оранжевый (Orange)	1	-	-	-
Серый (Grey)	6	-	1	1
Синий (Blue)	4	1	3	1
Голубой (Blue)	2	7	-	-
Розовый (Pink)	5	3	1	1
Фиолетовый (Purple)	2	1	-	-
Черный (Black)	12	10	2	1

Как следует из вышерассмотренных примеров и таблицы, в системе ботанической терминологии и русского, и английского языков, в состав которой входят колоронимы, наряду со словосочетаниями функционируют и сложные слова. В обоих языках в рассматриваемом разряде терминов отсутствует коричневый цвет.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

(для первой главы)

1. Бугаев И.В. Научные и народные названия растений и грибов. Томск: ТМЛ-Пресс, 2010, 688 с.
2. Колшанский, Г. В. Некоторые вопросы семантики языка в гносеологическом аспекте/ Принципы и методы семантических исследований. Москва: Русский язык, 1976, 243 с.
3. Краткий зоологический словарь. Под редакцией В. А. Радкевича. Москва: Высшая школа, 1990, 238 с.
4. Пятиязычный словарь названий животных. Амфибии и рептилии. Под редакцией В. Е. Соколова. Москва: Русский язык, 1988, 560 с.
5. Пятиязычный словарь названий животных. Млекопитающие. Под редакцией В. Е. Соколова. Москва: Русский язык, 1984, 352 с.
6. Пятиязычный словарь названий животных. Под редакцией В. Е. Соколова. Птицы. Москва: Русский язык, 1994, 845 с.
7. Пятиязычный словарь названий животных. Рыбы. Под редакцией В. Е. Соколова. Москва: Русский язык, 1989, 733 с.
8. Русско-английский ботанический словарь. Составитель Давыдов Н. Н., Москва: АВ, 1962, 212 с.
9. Русско-английский толковый словарь названий животных. Составитель Саламова Л. Д., Владикавказ: СЕМ, 2012, 160 с.
10. Русско-английский толковый словарь названий растений. Составитель Саламова Л. Д., Владикавказ: СЕМ, 2012, 176 с.

Botanika terminologiyasında rəng adları (rus və ingilis dillərinin materialları əsasında)

Xülasə

Məqalədə rus və ingilis dillərinin materialları əsasında tərkibində rəng adları olan botanika terminləri sistemləşdirilir və müqayisəli aspektdə təhlil olunur. Botanika terminləri iki struktur- semantik qrup üzrə tədqiq olunur. Konkret faktlar və misallar əsasında göstərilir ki, “ağ”, “sarı”, “yaşıl”, “qırmızı”, “boz”, “mavi”, “narıncı”, “cəhrayi”, “bənövşəyi”, “qara” kimi rənglər hər iki dildə botanika terminlərinin komponentləridir. Məqalənin axırında münasib cədvəldə söz birləşmələri və mürəkkəb söz formasında olan terminlər haqqında statistik məlumatlar verilir.

Açar sözlər: rəng adları, botanika, terminologiya, komponent, növ epiteti, bitkilər

Coloronyms in the botanical terminology (on the material of the Russian and English languages)

Summary

The article deals with the systematization and comparative analysis of the botanical terms the components of which are coloronyms on the material of the Russian and English languages. The materials are analyzed upon two structural-semantic groups. It is proved that such coloronyms as white, yellow, green, red, grey, blue, orange, pink, purple, black are the components of the botanical terms in both languages. There is a table at the end of the article that contains figures of terms in the form of word-combinations and compound words.

Keywords: coloronyms, botany, terminology, component, typical epithet, plants

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva

Yeganə Qəhrəmanova

AZƏRBAYCAN DİLİNİN XIII-XVIII ƏSR YAZILI ABİDƏLƏRİNDƏ ADLIQ HAL

Türkoloqlar arasında qədim və orta dövr türk dillərində ismin hallarının sayı barədə fərqli fikirlər irəli sürülmüşdür. Tədqiqatçılardan A.fon Qaben, M.Mansuroğlu, Ə.Şükürlü, A.Dilaçar (adlıq halı digər hallar sırasında verməmişdir) qədim və orta dövr türkcəsində doqquz, V.K.Kondratyev, Y.Məmmədov, Ə.Rəcəbli, M.Novruzov səkkiz, A.M.Şərbak, Q.Kərimov, R.Əskər yeddi hal göstərirlər. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan dilində isə ismin hallarının sayı ya müasir dilimizdə olduğu kimi altı, ya da birgəlik-ələt halı da əlavə olunmaqla yeddi göstərilir.

Azərbaycan dilinin qədim materialları üzrə həmin halların inkişaf tarixini ayrı-ayrılıqda izləyərkən adlıq halla bağlı yaranan mənzərəyə diqqət yetirdikdə aydın olur ki, adlıq hal heç bir xüsusi əlamət qəbul etməyən, əsasən, baş hal, qeyri-müəyyən hal, əsas hal, şəkilçisiz hal, ilkin hal və digər adlarla adlandırılan, əşyanın adını və onun məzmunundakı ümumiliyi, qeyri-müəyyənliyi bildirən, mübtədə, xəbər, təyin vəzifələrində, eləcə də xitab kimi çıxış edən, cümlə üzvləri ilə yanaşma və uzlaşma əlaqələri ilə bağlanan, bütün sadə və mürəkkəb izafət birləşmələrini, qeyri-təyini və I növ ismi birləşmələrin ilk tərəfini əhatə edən haldır. Əksər türk dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də həm müasir dövrdə, həm də tarixən adlıq halın şəkilçisi olmamışdır. Məsələn:

Qazanlan Qaraca çoban çapar yetdi. “Kitabi-Dədə Qorqud”

*Dünya durcaq yer degil, ey can, səfər eylə!
Aldanma anın alinə, andan həzar eylə! Nəsimi*

*Güləndam qaldı o əfğan içində
Fəraqü zar edib giryən içində. “Dastani-Əhməd Hərəmi”*

*Qara xal şol iki qaş arasında,
Siyəhpuşək aldı dərbənd ağzın. Hidayət*

*Nola mən divanə qucsam sən pərini bir gecə,
Boynuma zəncirtək dolansa hər yan kakiliin. Kışvəri*

Tarixi dilimizdə adlıq halla bağlı maraqlı məqamlardan biri bundan ibarətdir ki, Y.Məddahın “Vərqa və Gülşah” poemasında “nigar” sözü həm mübtədə, həm də xitab kimi işlənərkən -in, -in şəkilçisini qəbul edir. Məsələn:

*Ol nigarin kəndü halın söylənir,
Gah ah edir, gah zarlıqlar qılır.*

*Vərqa aydur: -Ya nigarin, bu sözü
Söyləmə, nəgah oda yaxma bizi.*

Müasir dilimizdə olduğu kimi, klassiklərimizin əsərlərində də adlıq hal morfoloji göstəricisi olmayan bir hal kimi daha çox mübtədə və xitab funksiyasında çıxış edir. Lakin tarixi dilimizdə xitabın özündən sonra -a, -ya şəkilçisi qəbul etməsinə də tez-tez təsadüf olunur. Məsələn:

*Nigara, ləli-ləbün aşiqidürür bu könül,
Key isə cənnətin içində hövzi-kövsər ola. Qazi Bürhanəddin*

*Dilbəra, mən səndən ayrı təndə canı neylərəm?
Mülki-malı, təxti-tacı, xanimanı neylərəm? Nəsimi*

*Saqiya, dur mey gətir, başə çəkim
Məst olub sirlər açım mən an bə an. Şah Qasim Ənvar
Vaqifa, bir məhliqayi-mehribanə meyl qıl,
Ta kəməli-əşqə ondan zərrə nöqsan olmaya. Vaqif*

Yazılı abidələrimiz dili üzərindəki araşdırmalar göstərir ki, bu fakta XIX əsr söz sənətkarlarımızın dilində də rast gəlinir. Məsələn:

*Xari-müjəmdən etməsə əndişə, Zakira,
Sərvi-səhi basardı qədəm göz bulağına. Zakir*

Qədim abidələrimizdə mürəkkəb və ya silsilə təşkil edən xitablara da tez-tez təsadüf olunur. Ana kitabımız hesab edilən “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da belə xitablar kifayət qədər gen-bol işlənmişdir. Dastanda “müraciət edən şəxsin münasibətindən asılı olaraq xitab ya bir-iki sözdən ibarət olur, ya da uzun bir silsilə təşkil edir. Əgər müraciət olunan şəxs müsbət qəhrəmandırsa, xitab bir qayda olaraq silsilə təşkil edir: Vay, ağ duvağum iyəsi, vay, alnım-başım umuru, vay, şah yigidim, vay, şahbaz yigidim, doyunca yüzünə baxmadığım xanım yigit, qanda getdin məni yalnız qoyub, canım yigit, göz açuban gördüğüm, konul verib sevdiğim, bir yastıqda baş qodduğum, yolunda öldüğüm, qurban olduğum, vay, Qazan bəgin inağı, qalın oğuzun imrəncisi, Beyrək” (1, səh.70-71).

Mürəkkəb xitabların Nəsimi yaradıcılığında da poetizm və emosionallığın güclənməsində rolu böyükdür. “İ.Nəsiminin poetik dili üçün ən səciyyəvi xüsusiyyətlərdən biri adlıq halda formalaşmış quruluşca mürəkkəb xitabların geniş dairədə işlənməsidir; bir qayda olaraq belə xitabların əvvəlində ey nidası işlənir:

*Ey Süleyman məntiqindən quş dilin ögrənmiyən,
Divə uymuşsan, anuñcun tabei-əfsanəsən!*

*Zülfün rüxün vüsalinə susamış, ey qəmər, gözüüm,
Ey qəmərin qatında yüz ayılə gün, sitarə, gəl!” (1, səh.251).*

Maraqlıdır ki, M.Qıpçaq adlıq hallı sözlərin xitab vəzifəsində çıxış etməsi haqqında fikirlərə tənqidi yanaşaraq xitabın cümlə üzvləri ilə qrammatik bağlılığa malik olmadığını əsas gətirərək xitabların adlıq halda olmasını inkar edir. (6, səh. 50-51). Y.Seyidov isə məsələyə fərqli mövqedən yanaşaraq göstərir ki, “Xitabın ifadə olunduğu söz adlıq hal formasıdır. Əgər bəzi dillərdə xitabın şəkilçisi olan xüsusi halı varsa və ya olubsa, bu o deməkdir ki, xitab hal sisteminə girmiş sözlə ifadə olunur” (5, səh.239). Azərbaycan dilinin tarixi inkişafı prosesində dilimizə ərəb-fars dillərindən gələn bir sıra alınma sözlərdə xitablar müəyyən şəkilçilərlə işlənsə də, dilimizin öz qrammatik normalarının tələbinə görə tarixən xitabın xüsusi şəkilçisi olmamışdır və bu qrammatik vahidlər adlıq hallı sözlərlə ifadə olunmuşdur. Bizə elə gəlir ki, xitabın cümlə üzvü olmaması və ya cümlə üzvləri ilə qrammatik bağlılığa malik olmaması onun adlıq halda olduğunu inkar etməyə əsas vermir. Çünki xitabın əsas ifadə vasitələri isim və isimləmiş sözlərdir ki, bu sözləri də haldan kənardan təsəvvür etmək mümkün deyil. Hər hansı sintaktik vahidin morfoloji cəhətdən ifadə vasitəsi olduğunu nəzərə alsaq, xitabın adlıq hallı isim və isimləmiş sözlərlə ifadə olunması fikrində də qeyri-adi bir şey yoxdur.

Adlıq hal Azərbaycan dilinin qədim və müasir dövründə olduğu kimi, “Qutadğu bilig” və “Divani-lüğət-it türk” əsərlərində də xüsusi morfoloji göstəricisi olmayan əsas hal formasıdır. Məsələn: “Qutadğu bilig”: Oğul, kız səbəbi ata ol ana. =Oğul, kız səbəbi ata, anadır (4, səh.198). “Divani-lüğət-it

Müasir dilimizdə olduğu kimi, klassiklərimizin əsərlərində də adlıq hal qoşmalarla işlənə bilər. Həmin qoşmaları məzmunca aşağıdakı kimi göstərmək mümkündür:

a) Bənzətmə, müqayisə qoşmaları:

*Qarğu kibi qara saçum yolduğum çoq. “Kitabi-Dədə Qorqud”
Gözü uyxular kibi, bizi salar uyxuya,
Sora əgər varasın, biz uyuruz, ol ayaq. Qazi Bürhanəddin*

Bilmən ki, yar cövrü cəfa kimdən öyrənir?

Eşqində bunca dərdü bəla kimdən öyrənir? Ş.İ.Xətai

b) Birgəlik-vasitə qoşmaları:

*Yemədim qəsd ilə bən heç həramı
Ki, gəzdüm Rumi və Şami təmami. “Dastani-Əhməd Hərami”*

Yar bizüm ilə yenə gör ki, nə al eylədi,

Ta ki, yaşum qan ola,yanağın al eylədi. Qazi Bürhanəddin

c) Səbəb-məqsəd qoşması:

*Yan-yana səf dutubanı durdular,
Zərb üçün küsü nəğərə vurdular. Y.Məddah “Vərqa və Gülşah”*

“Şühədanamə”nin dilini araşdıran S.Əlizadə burada da adlıq halın öz morfoloji-sintaktik vəzifəsinə görə müasir dildəki vəziyyətindən fərqlənmədiyini bildirərək adlıq halın müxtəlif sintaktik vəzifələrdə işlənməsinə dair nümunələr göstərmiş, “Məkkədən Kufə sarusinə varurduk” cümləsinin izahı zamanı belə bir maraqlı faktı qeyd etmişdir ki, “Sonuncu cümlədə “Kufə ismi ilə işlənen “saru” sözü qeyri-sabit qoşma olduğuna görə özündən əvvəl gələn ismi idarə edə bilməmiş, mənsubiyyət və yönlük hal şəkilçilərini qəbul etmişdir. Müasir Azərbaycan dilində sabit qoşma olan “saru” ancaq ismin yönlük halı ilə işlənir” (3, səh. 72-79).

Müasir dilimizdə olduğu kimi, qədim və orta əsrlər Azərbaycan dilində də adlıq hallı sözlər mübtədə, xəbər, təyin, qoşmalarla işləndikdə zərflilik və tamamlıq vəzifələrində çıxış edir.

Adlıq hal mübtədə vəzifəsində:

Yeynəg babasile görüşdü. “Kitabi-Dədə Qorqud”

Qul gərək tanıda öz doğruluğun həq yoluna,

Ətiqaddan azmaya gər bayü gər qəllaş ola. Ş.İ.Xətai

Adlıq hal xəbər vəzifəsində:

Ləblərindir abi-heyvan, gözlərin meyxanələr,

Mürği-canı seydi-eşq etdi şu damü danələr. C.Həqiqi

Yüzün kim, səlasil pürçində gizlüdür,
Bir Rumidir ki, qalmış ola Zəngibarda. *Hidayət*

Adlıq hal təyin vəzifəsində:

Qatar-qatar qızıl dəvələrini yetdilər. *“Kitabi-Dədə Qorqud*

Adlıq hal zərflik vəzifəsində:

Kişvəritək yardan ayru məni-matəmzədə

Payimali-ruzigarü cövrü-gərdunəm yenə. *Kişvəri*

Hər gecə ta sübh hüsnün pərvanətək,
Cümlə aləmlər fəğanimdən tutuşub yanədir. *Ş.İ.Xətai*

Adlıq hal tamamlıq vəzifəsində:

Dün mənimlən rubəru buldu nigar, öldü rəqib,

Gözlərindən çox işarətlər qılır, qaş oynadır. *Ş.İ.Xətai*

“Oğuznamə”də adlıq halla bağlı maraqlı bir fakta rast gəldik:

Adəmi var, qızıl alma naqşıdur,

Adəmi var, heyvan andan yaqşıdur.

Göründüyü kimi, Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığında adlıq halda verilən “adam var” ifadəsi burada “adəmi var” şəklində işlənmişdir.

Deyənlər belə bir faktı bir daha təsdiq edir ki, türk dillərinin, eləcə də Azərbaycan dilinin tarixində adlıq halın struktur-semantik xarakteri tarixən müasir dilimizlə uyğunluq təşkil etsə də, müəyyən fərqlənmələr də müşahidə olunmaqdadır. Qədim yazılı abidələrimizdə və klassiklərimizin əsərlərində bu halın digər halları əvəz etmə xüsusiyyətinə də rast gəlinir. Kişvəri dilinin tədqiqatçısı R.Eyvazova şairin əsərlərində adlıq halın müasir dilimizlə eyni morfoloji-sintaktik funksiya daşdığını, adlıq halın müxtəlif halların yerində işləmə bilməsi imkanlarını qeyd etmişdir. Müəllif yazır ki, “Kişvəri əsərlərinin dilində adlıq hal müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi, bütün nitq hissələrini əhatə edir və formal əlamətsiz işlənir (məs: baş, binəvə və s.). (2, səh.61). “Şəhriyar” dastanının dilini araşdıran S.Mehdiyeva, “Əsrnamə”nin tədqiqatçılarından Ş.Xəlilov, M.Əmaninin dilini araşdıran Z.Rzayeva da tədqiq etdikləri mənbələrdə adlıq halla bağlı eyni fikirdədirlər. Vaxtilə V.Kotviç apardığı araşdırmalara əsasən belə bir haqlı qənaətə gəlmişdir ki, “Adlıq hal türk dillərinin qədim yazılı abidələrində, habelə folklor nümunələrində mənacə istənilən halı asanlıqla əvəz edə bilmişdir” (7, səh. 161). Zaman keçdikcə adlıq halın ifadə vasitələri dəqiqləşmiş, feillə idarə nəticəsində adlıq halın istifadə dairəsi get-getdə məhdudlaşmış, əvvəlki çoxfunksiyalılığını itirərək məna və funksional cəhətdən sabitləşmişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. AMEA. I hissə. Bakı, Şərq-Qərb, 2007
2. Eyvazova R. XV əsr Azərbaycan dilində hal şəkilçiləri haqqında. Kişvəri “Divan”ının materialları əsasında. AZ.SSR EA-nın Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası. Bakı, 1974. №2. səh.61-69
3. Əlizadə S. “Şühədanamə”də ismin hal kateqoriyası. Elmi əsərlər ADU, Bakı, 1967, №1. səh.72-79
4. Əsgər R. Qutadğu-bilig. Bakı, Elm, 2003, 320 səh.
5. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası (morfolojiya). Bakı, 2011.
6. Кыпчак М. Категория падежа в тюркских языках. Баку, 1994.
7. Котвич В. Исследование по алтайским языкам. Москва, 1962.

Summary

Common case of the Azerbaijan language in the XIII-XVIII century in written monuments

Although have been conducted many researches about case category of nouns of the Azerbaijani linguistic system, including Turkology, we still have discussions about the history and development of the morphological indicators of individual cases and those cases that reflect the meaning and functionality of our ancient and rich language system.

The ancient written scripts of Azerbaijani and the works of our classics prove that, in earlier times of our language, the category of case of nouns has different features than it was before. The nominative case historically had no morphological features, as in modern language, and has served as the starting point for other cases. However, in the language of scripts is observed that nominative case appeared as the function of all other cases. As the majority of researchers have pointed out, this ancient language phenomenon is associated with a lack of functionality and a lack of accurate functionality.

Key words: Azerbaijani language, ancient Turkic language, category of cases, nominative case, substitution

Резюме

Именительный падеж в письменного памятников азербайджанского языка XIII-XVIII веков

Несмотря на то, что было проведено множество исследований по категории падежа существительных азербайджанской лингвистической системы, в том числе тюркологии, у нас все еще есть дискуссии об истории и развитии морфологических показателей отдельных падежей и тех случаях, которые отражают значение и функциональность наших древних и богатых языковой системы.

Древние памятники письменности азербайджанского языка и произведения наших классиков доказывают, что функции падежей существительных Азербайджанского языка разительно отличаются от нынешних. Исторически именительный падеж существительных не имел никаких морфологических признаков и послужило отправной точкой для других падежей. Как отмечает большинство исследователей, это явление древнего языка связано с недостатком точности и отсутствием точной функциональности.

Ключевые слова: азербайджанский язык, древнетюркский язык, категория падежа, именительный падеж, замена.

RƏYÇUI: dos.S.Abbasova

Şirinivə Gülarə Nüsrət qızı
QƏDİM TÜRK ONOMASTİKASI MAHMUD KAŞĞARININ
DİVANI-LÜĞƏT-İT TÜRKİNDƏ ŞƏXS ADLARI

Məlumdur ki, dildə fərdləşdirmə xüsusi adlar vasitəsi ilə mümkün olur. Xüsusi adların böyük bir qismini antroponimlər təşkil edir. İnsan adları uzun dövrlərin məhsuludur. Onları öyrənməyin çox böyük əhəmiyyəti var. Belə ki, adları öyrənmək, onları yaratmış xalqın tarixini araşdırmanın əsas vasitələrindən biridir. Adların meydana çıxmasını izləmək bir daha xalqımızın tarixi keçmişinə nəzər salmaq deməkdir. Antroponimlər bir dövrün deyil, bir əsrin, bir mərhələnin deyil minillərin məhsulu kimi özünü göstərir.

Hər hansı bir antroponim tarixin bir parçası haqqında məlumat verir. Xüsusilə xalqımızın qədim və keçməkeşli tarixi öz möhrünü ad sisteminə də vura bilmişdir.

Onomastika və onun tərkib hissəsi olan antroponimika yalnız dilçilik predmeti deyil, milli mədəniyyətin və tarixi yaddaşın ayrılmaz hissəsi kimi qiymətlidir.

Xüsusi adlar, onların yaranması, inkişafı, fəaliyyətinin qanunauyğunluğu haqqında elm kimi onomastika son vaxtlar daha çox diqqət cəlb etməkdədir. Bir neçə elmin (lingvistik, tarix, coğrafiya və s.) sərhəddində meydana çıxan onomastika araşdırılan obyektlərə – xüsusi adlara hərtərəfli münasibət tələb edir. Bu elmdən istifadə etmək onomastika, öz növbəsində lingvistik, tarix coğrafiya, etnoqrafiya və bir çox problemlərin həllində yardımçı olur. Odur ki, təkcə lingvistlərin deyil, tarixçilərin, coğrafiyaçıların və etnoqrafların da onomastikanı müşahidə və araşdırma obyektini kimi seçməsi tamamilə qanunauyğundur.

Onomastikanın bu xüsusiyyəti onda iki lingvistik və ekstralingvistik amillərin sıx qarşılıqlı əlaqədə olmasından irəli gəlir. Lakin görkəmli sovet onomastika nəzəriyyəçisi A.B. Superanskayanın (11, 17) göstərdiyi kimi lingvistik komponent ona görə üstünlüyə malikdir ki, hər bir ad ilk növbədə, dilin qanunlarına uyğun olaraq inkişaf edən söz olmaqla yanaşı, həm də hər bir adın informasiyası lingvistik vasitələrin köməyi ilə əldə edilir. Buna parlaq nümunə slavyan, german, iran, türk və s. onomastikasının fərqləndirilməsidir. Bunların hər biri onomastikanın bütün metodlarından istifadə etsə də, hər hansı bir dilə yaxud dil qrupuna aid olan konkret materialla fərqlənir.

Onomastik tədqiqatların inkişafının müasir və ən yeni mərhələsi lingvistlərin, tarixçilərin, etnoqrafların xüsusi adlara artan marağı ilə, onomastik tədqiqatların mövzu dairəsinin müxtəlifliyi ilə əvvəl əsas nəzəri problemlərin işlənməsinə xüsusi diqqətlə, tədqiqat metodları ilə xarakterizə olunur.

Sovet dilçiliyində türk onomastikası yüksək nailiyyətlər əldə etmişdir. Ancaq ölkəmizdə çıxan yeni işlərin əksəriyyəti, o cümlədən türk onomastikasına da aid olan tədqiqatlar onomastik sistemin sinxron vəziyyətini əks etdirir. Hər bir ən müasir sistemdə yalnız yeni yaranan adlar deyil, qədim keçmişimizdən gələn adlar daha çoxdur.

Onomastik ekskursiyasız türk dillərinin nəzəri və tarixi məsələlərini həll etmək mümkün deyil (bu xüsusilə qədim türk və qədim uйğur abidələrinə aiddir).

Qədim türk onomastikası mürəkkəb, kifayət qədər dürüst sistemdir, və onun formalaşması qanunauyğunluqlarının və fəaliyyət xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə sistemli yanaşma tələb edir.

Qədim türk onomastikası substrat, abstrakt, alınma və xüsusi struktur və elementlərin mürəkkəb qovuşması şəraitində formalaşmışdır ki, bu da qədim türklər tərəfindən mənimsənilmiş mədəni qatların rəngarəngliyindən, türklərin dövlət birləşmələrində (I və II türk xaqanları, Uйğur xaqanlığı, Şərqi Türküstanda Uйğur dövlətləri Qaraxanlıq dövləti və b.) olan sosial-siyasi sistemlərin inkişafı və varisliyindən irəli gəlir. Bundan əlavə, qədim türk onomastikasının formalaşdırılması və fəaliyyətinə müəyyən dövrlərdə din də mühüm təsir göstərə bilmişdir. Türklər müxtəlif dövrlərdə, bəzən hətta eyni zamanda müxtəlif bölgələrdə praktik olaraq bütün dünyəvi dinlərin təsirini hiss etmişlər, bu öz əksini onomastikada tapmışdır, buna görə də bu cür əksətmənin təsirini fərqləndirmək üçün xeyli zəhmət tələb edir.

Beləliklə, qədim türk onomastikasında yuxarıda adları çəkilən və digər diferensial əlamətləri ilə bir-birindən fərqlənən xaqanlıqlar – Qaraxanlıq dövləti dövrünün xüsusi adlar sistemini ayırmaq olar antroponimiyada titulların bu və ya digər nomenklaturası, toponimiyada coğrafi antroponimiyaya, etnonimin sosial statusu və b. ilə)

Qədim xüsusi adları özündə qoruyub saxlayan tarixi abidələr çox böyük maraq doğurur. XI əsr türk mədəniyyəti abidələrinin ən gözəl nümunəsi Mahmud Kaşğarının «Divani-lüğət-it türk» əsəridir.

Bildiyimiz kimi – bu Divan türk dünyasının ilk ensiklopedik əsəri XI əsrdə yaşamış böyük türk alimi Mahmud Qaşqarlı tərəfindən Bağdadda 1072-1074-cü illər arasında yazılan türkcə-ərəbcə lüğətdir. Bu lüğət həm II əsrdə söz varlığının genişliyini, müxtəlifliyini nümayiş etdirir, həm də o dövrdə insan və cəmiyyət həyatıyla türklərin maddi və mənəvi mədəniyyətilə əlaqədar maraqlı qeydləri özündə cəmləyir.

Bu əsər, türk dilinin öyrənilməsi üçün yazılmış quruluş etibarını ilə lüğət olsada hikmətli sözlər, atalar sözləri, şeir, nəsr kimi nümunələrlə zəngin səkkiz bölmədən ibarət ərəb dilinin qaydalarına uyğun yazılmış bir kitabdır.

Ərəblərə türkcə öyrətmək, türk dilinin yayılmasını təmin etmək üçün yazılmış ümumi 7500 türk sözlərindən ibarətdir. Qaraxanlı türkcəsi ilə yazılmış lüğətdə maddi mədəniyyət nümunələri, toponimlər, ailə-qəbilə bölgüsü, qohumluq və münasibət terminləri, titul və müxtəlif vəzifə, yemək, heyvandarlıq və s. ad və terminlər haqqında...

Coğrafi terminologiya və nomenklatura, şəhərlər, dərman və xəstəlik adları, anatomik terminologiya, metal və minerallar, müxtəlif tarixi və mifoloji qəhrəman adları haqqında və s. nümunələr müxtəlif tədqiqat sahələri kimi öyrənilmişdir.

A.H. Kononovun fikrincə (9, s.12) bu, türklərin XI əsr həyatı haqqında yeganə məlumat mənbəyi olmuşdur.

«Divani-lügət-it türk»ün onomastikasına öz elmi işlərində dəfələrlə akad. V.V. Bartold müraciət etmişdir. O, «İslam ensiklopediyası» üçün məqalələrində türklərin qəbilə və adba-ad bölgüsü, türk şəhərləri haqqında «Divan» müəllifinin məlumatlarından istifadə etmişdir. Bartold türk qəbilələrinin yerləşmələri haqqında Mahmud Kaşğarının «Divan»dakı məlumatlarına başqa mənbə və materiallar əsasında bəzi dəqiqləşdirmələrə tənqidi münasibətini göstərmişdir (6, s.5).

Tədqiqatçıların diqqətini daha çox Mahmud Kaşğarının 20 əsas türk qəbilələrinin yerləşmələri haqqındakı mülahizələri cəlb etmişdir. Bu mülahizələr haqlı olaraq türk dillərinin təsnifatına dair ilk və ən uğurlu cəhd sayılır.

Mahmud Kaşğarının toponimik irsi xüsusilə böyük maraq doğurur. «Divan»ın müəllifi təkcə iri ölkələrin deyil, otlaq və asırımların adlarını da əhatə edən çoxlu coğrafi adlar göstərir. Bu adların bir çoxu ya Mahmud Kaşğarının özü tərəfindən maraqlı etimoloji təhlil edilir ya da onların mənşəyini açıqlayan əfsanələrlə müşayiət edilir. «Divan»a əlavə edilən unikal dünya xəritəsində türk torpaqları o dövr üçün çox dolğun şəkildə göstərilib. Burada başqa bölgələrin təsviri də verilir.

Lügətə türklərin (qaraxani, xaqan) türkmənlərin, oğuzların, çigullərin, yagma və qırğızların leksikasını əks etdirən 7500-ə qədər söz daxildir.

Ən müxtəlif mənşəli xüsusi adlara təsadüf edilir, buna görə də «Divan» lüğətinin müəllifi müsəlman – türklərin torpaqlarındakı obyektlərin yalnız coğrafi adlarını təsvir etmək və onların ən geniş yayılmış şəxsi adlarını nəzərdən keçirmək cəhdinə baxmayaraq, «Divan»ın onomastikasının tərkibi dil cəhətdən çoxcəhətlidir.

Mahmud Kaşğarının «Divani-lügət-it türk»ün xüsusi isimləri arasında antroponimlər mühüm yer tutur. «Divan» lüğətinin müəllifi qarşısına müsəlman türklərinin daha geniş yayılmış adlarını təsvir etmək məqsədi qoymasına baxmayaraq (M.K. 5, 27) antroponimlərin tərkibi eynicinsli deyil. Şəxs adlarını daha əhəmiyyətli 3 hissəyə ayırmaq olar: ərəb, iran və əsl türk, həmçinin müəyyən dərəcədə «Divan»da müxtəlifdilli şəxs adlarının olmasını izah edən əlamətlərə görə də qruplara ayrılır: birincisi bu, lügət sözləri kimi təqdim olunmuş əsl türk adlarıdır ki, bunların çoxunu «Divan» müəllifi tarixi- etimoloji baxımdan təhlil etmişdir. İkincisi, izahlı lügətlərdə, sitatlarda, bu və ya digər tarixi hadisələr, qəbilə, səhər və s. haqqında təsadüf olunan adlardır. İkinci qrupun adları həmişə geniş işlədülənlərə aid edilə bilməsə də, bu tarixi şəxsiyyətlərin, əfsanəvi qəhrəmanların, səhər salamlarının, nəhayət, folklorlardan gələn qədim adlardır. «Divan»ın antroponimiyalarının tərkibində ərəb və iran mənşəli şəxs adlarının olması təsadüfi deyil və müəyyən tarixi dövrlərdə türklərin ərəb və iranlılarla müəyyən qarşılıqlı əlaqəsi ilə bağlıdır.

Vaxtilə türklər ərəb və iran mədəniyyətinin mühüm təsirinə məruz qalmışlar və bu, sözsüz ki, ilk növbədə türk adlarında əks olunmuşdur, belə ki, şəxs adlarının tərkibi bu və ya digər mənada xalqın tarixi-mədəni həyatını əks etdirir. «Divan»da ərəb mənşəli iyirmi ad vardır. Ərəb antroponimiyası bir sıra yaxın v orta Şərq dillərinin onomastik sisteminin formalaşmasında birinci dərəcəli rol oynamışdır. Ərəb adlarını öyrənmədən nə türk, nə fars, nə də əfqan antroponimiyasını anlamaq mümkün deyil.

IX-XI əsrlərdə Türklərin islamı qəbul etməsi və bununla bağlı sözsüz ki bu dinin şəxs adlarını da qəbul etməsi ilə əlaqədar olaraq ad qoyma adət-ənənələri də dəyişmiş, xüsusən bütpərəstliklə bağlı adlar sıxışdırılmış əvəzində dini mənşəli ərəb adları geniş yayılmışdır. Belə ki, «Divan»da «Bibliya» peyğəmbərlərinin adları verilir. İsu □ İusu, Nuh, İbrahim, İshak, İafes və (5, 245) bu adlar məxsusi ərəb adları: deyil, belə ki, bunlar daha qədim dindən – induizmdən götürülmüş, ərəb dilinə uyğunlaşdırılmışdır (Abraam- İbrahim, İusus – İsa), İslamda yeni şəkllə düşmüş, müsəlman təliminin birbaşa təsiri ilə türklər tərəfindən mənimsənilmişdir. Bu isə həmin adları türklər üçün ərəblərdən alınma hesab etməyə əsas verir.

XI əsrdə ərəb mədəniyyətinin təsiri o qədər, əhəmiyyətli idi ki, türk kübarlarının əksər nümayəndələri formaca sırf ərəb adları daşıyırdılar, müqayisə edin: Muhammed - ül-Muk - tedi-bi-emr- İllah (5, 342). Abu Bekr-il-Muftul Cerceray (5, 151).

Bu adlara demək olar ki, ərəb adlarının bütün komponentləri daxildir: ucm – ələm – doğulduqda verilən ad kumyu – qohumluq münasibətini bildirən ad, lakab – ləqəb, nisbu – əsl bildirir. Türklərdə çox zaman qarışıq tipli adlara təsadüf edilir; ərəb adı ilə bərabər adların tərkibinə türk mənşəli hissəciklər işlədilir. Belə ki, müsəlman türklər islamın banisi Muhammed (5, 60) vəsiyyətlərinə əməl edərək, öz adlarının tərkibinə peyğəmbərin adını və ya onun epitetlərindən birini, həmçinin digər peyğəmbərlərin də adlarını daxil edirdilər. V.A.Qordeski türk qəbilələrindən birinin antroponimiyasında bu hadisəni türklərdə islama qədərki ənənələrin möhkəmliyi ilə izah edir, onlar müsəlmanlığı qəbul etdikdən sonradan köhnə adətlərdən əl çəkmək istəməmişlər. O yazır: «Rəsmi olaraq oğuz – müsəlmanlar zahiri qiyafədir, onlarda uzun müddət iki ad yanaşı işlənmişdir; yeni, müsəlman adı və köhnə nəsl ad və ya təxəllüs... (7,84-85).

Bu və ya digər tarixi hadisə ilə əlaqədar olaraq «Divan»da tez-tez Zü/karnan (5, 90) xatırlanır. Bu dahi çarın adına əlavə edilmiş ərəb epitetlərindən biridir. Ərəb dilindən tərcümədə «Zülqərneyn hərfi mənada «iki buynuzlu» deməkdir. A. Qafurovun fikrincə (8, 80), bu ad İskəndərə Misiri fəth edib oranın fironu kimi başına tac qoyulduqdan sonra verilmişdir. Fironların isə hündür, baş geyimləri olurdu, üstündə günəş və ayın arasında buynuz şəklində olan tac.

İsgəndər bütün dünyanı fəth etmişdir, buna görə də onu Zu/karnajn «dünyanın hər iki (bütün) tərəfinin sahibi» adlandırırlar.

Mahmud Kaşğarlı Qaraxani Qədir xanın qızı ilə evlənmiş qəznəvilər hökmdarı (1030-1041) Sultan Masudun (5, 60) adını çəkir. Bu adda Sultan – ərəb titulu, «monarx», hökmdar, Masud – ərəbcə «xoşbəxt» (8, 205) deməkdir.

«Divan»da 10 İran mənşəli söz mühüm yer tutur. Bunlar türklərin iranlılarla əlaqəsinə dəlalət edir. Bu əlaqə deyilənə görə, VI əsrin 60-cı illərində başladı. Bu əlaqə deyilənlərə görə, VI əsrin 60-cı illərində türklərin orta Asiyayı işğal etdikləri zamanından başlamışdır. Halbuki, belə bir ehtimal da var ki, «Türklərlə şərqçi Türküstanın Hind-Avropa əhalisi, o cümlədən soqdlərlə əlaqə hələ Orta Asiyayı işğal etmələrindən xeyli əvvəl başlamışdı və çin-türk əlaqələri dövründəkindən daha sıx idi (10,114).

Qədim türk – İran əlaqələri onomastik materiallarla da təsdiq edilir. Belə ki, türk elminin əfsanəvi banisi Asunun adını tədqiqatçılar qədim İran dili ilə. Sad, üabəu və b. tipli qədim türk titulları da qədim iran dilləri ilə əlaqələndirilir (10, 111). İlk türk xaqanlarının adları – Bumin, İsteml, Mukan, Taspər, Nivar, İsbəra və rümek yazı abidələrində verilmiş digər qədim türk adlarını daha qəti əsaslarla İran adlarına aid etmək olar.

Ərəb dilindən alınmış antroponimlərin sayı farsizimlərdən çoxdur, belə ki, türk dillərindən tarixən daha qədimdi. Ərəb adlarının əksəriyyəti türk dillərinə İran dillərindən əsasən fars dilindən keçmişdir.

Qədim dövrlərdə türklərin iranlılarla əlaqələrini belə bir fakt da göstərir ki, iran eposunun qəhrəmanlarından birinin adı təmiz iran adı Afrasiab «rəhmlı» (5, 1, 159, 243, 381 və b.) olmuş və Turanın başçısı kimi təqdim olunmuş, türk qəhrəmanlıq ənənəsi ilə əlaqələndirilmişdir.

XI əsrdə Mahmud Kaşğari və onun müasiri Yusif Balasaqunlu bir-birindən xəbərsiz öz əsərlərinə qədim türk epik qəhrəmanlıq Alp Er daxil etmişlər (5, 159; KB, 31). Bu əsər bizə «Dədə Qorqud dastanları»nı, «Kutadı-bilik»i və başqalarını oxuyub anlamaq üçün çox əhəmiyyətli bir məxəədir. Əsərin orijinal 1914-cü ildə tapılıb, 1915-17-ci ildə İstanbulda nəşr olunub.

Ədəbiyyat:

Azərbaycan dilində:

1. Adilov M., Paşayev A. Azərbaycan onomastikası. Bakı, 1987
2. Adilov M., Verdiyeva Z., Ağayeva F. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı, 1989
3. Qurbanova A. Azərbaycan dilinin onomalogiyası. Bakı, 1988
4. Paşayev A. Azərbaycan şəxs adları. Bakı, 1996
5. Mahmud Kaşğari. Kaşğari. Divanı lüğət-it-türk. Bakı: Ozan, 2006
6. Səmədova K. Azərbaycan etnonimlərinin arealları. Bakı: Nurlan, 2008, 54 s.

Rus dilində:

7. Гордлевский В.А. Избранные сочинения (текст). Этнография, история востоковедения, рецензии, 1968, т.4, 611 с.
8. Гафуров А. Лев и Кипарис. М.: Наука. 1971. 240 с.
9. Кононов А.Н. История изучения тюркских языков в России: Дооктябрьский период / АН СССР. Ин-т востоковедения. Ленинград: Наука. Ленингр. отд-ние, 1972, 272 с.
10. Кляшторный. Древнетюркские рунические памятники. Москва: Наука, 1964, 214 с.
11. Сулперанская А.В. «Современный словарь русских личных имён». Москва: Айрип ПРУ СС, 2005, 384 с.

RƏYÇİ: dos. Ü.Vəliyeva

Zülfuqarlı Leyla

ФУНКЦИИ НЕОЛОГИЗМОВ В СОВРЕМЕННЫХ СМИ

Неологизмы могут выполнять различные функции, в частности, номинативную, но в большей степени они способны выражать субъективную оценку автора. Появление нового слова тесно связано с социальной потребностью в той или иной лексической единице.

Однако использование неологизмов может привести к репрезентации нового понимания объекта познания и отрицательным последствиям, что проявляется в нарушении системного баланса между формой, значением и функцией. Автор любого текста должен четко понимать, что именно он намерен донести до адресата, используя в своей речи тот или иной неологизм.

Употребление неологизмов в современных СМИ и прагматический анализ их функций показывает, что новые слова выполняют несколько функций.

Номинативная функция – это первичная новая когнития, поскольку новые слова появляются в результате обозначения новых понятий, явлений, предметов, освоенных социумом. Неологизмы обогащают словарный состав, восполняют пробелы в лексике. Таких примеров достаточно много.

Например, в русский язык постоянно вливаются новые заимствованные слова, обозначающие политические, экономические и культурные понятия, социальные реалии.

Следовательно, появление неологизмов в СМИ обусловлено потребностью осознать востребованное для выражения мнение о реалиях окружающей действительности. В этом случае можно утверждать, что использование неологизмов в СМИ привязывает повествование к современности. **Номинативную функцию** как основную функцию выполняет большинство неологизмов, служащих для обозначения новых понятий, например, в области модернизации техники: в сфере информатики (сайт, ноутбук, флешка, файл, блог, монитор); в сфере экономики (маркетинг, бартер, менеджер); в сфере политики (брифинг, импичмент, омбудсмен, конгрессмен, парламент (сфера политики)), в сфере лингвистики (категоризация, концептуализация, репрезентация, антропоцентризм).

Наряду с употреблением отдельных новых слов, появились и новые устойчивые словосочетания, выполняющие номинативную функцию, например, «зайти в Интернет», «войти в Интернет», «лазить по сайтам», «залезть на сайт». Такие устойчивые сочетания слов стилистически нейтральны, их задача – назвать новую реалию. Однако нельзя сказать «ходить по сайту» или «бегать по сайту».

Следует отметить, что данная функция является главной только в текстах информационных жанров, при употреблении нового слова в аналитических и художественно публицистических жанрах, где в большей степени проявляется личность автора и его отношение к сообщаемому, номинативная функция уходит на задний план. Речь идет о том, что когда новые слова реализуют особые прагматические цели, служат стилистически маркированными, номинативная функция уступает другим функциям, являясь второстепенной.

Особое значение имеет **функция привлечения внимания** адресата. Как известно, СМИ являются определяющим каналом образования и основой общественного мнения, поэтому эффективность деятельности СМИ неразрывно связана с учетом восприятия той или иной аудитории.

Для успешной реализации целей своей деятельности СМИ учитывают потребности, интересы, мотивы, установки и соответствующие им характеристики адресата. В этом случае для аудитории используются активные способы, т. е. лексический, морфологический, синтаксический, стилистический, имеющие определенные цели и являющиеся результатом коммуникативности процесса.

Использование неологизмов – один из самых действенных лексических способов привлечения внимания адресата. Например, новые слова иноязычного происхождения становятся частотно употребляемыми, даже более удобными, чем соответствующие слова в русском языке, поскольку несут в себе колоритный контрастный оттенок, привлекающий внимание читателей. Например, словосочетание PR – public relations – пиар: пиар-деятельность, пиар-агентство, пиар – воздействие, черный. В начале 1990-х гг. согласно газетно-публицистической стратегии поднятия читаемости, новые заимствованные слова обороты становятся названиями газетных и телевизионных заголовков и постоянных рубрик типа Бомонд, Ноу-хау, Эпицентр, Форс-мажор, Криминал, Резонанс, Монитор, Эксклюзив, Хит-конвейер, Презентация, Хеппенинг, Пресс-клуб и др. В процессе номинации неологизмов осуществляется толерантное отношение к слову, точнее, к заимствованной лексике.

Традиционно под лексическим заимствованием в русском языкознании понимается переход лексических единиц из одного языка в другой как следствие языковых контактов. Обращает на себя внимание терминологическое заимствование, к которому относится не только переход терминов из одного языка в другой, но и терминологические элементы. В этом отношении интерес представляет русская лингвистическая терминология, которая являет собой неоднородную с генетической точки зрения совокупность и систему языковедческих терминов, в состав которых входят национальные, иноязычные и созданные на базе греко-латинских корней и аффиксов единицы [1]. Будучи заимствованными, многие русские лингвистические термины некогда являлись собой неологизмы, в настоящее же время они вошли в состав активной лексики: залог, падеж, причастие, существительное, билингвизм, окказионализм.

Относительно новыми являются термины типа антропоцентризм, нарратив, дискурс, гипертекст, ме-

татекст и др. Функция экономии лексических средств в публицистическом тексте имеет особое значение. Согласно понятию экономии языковых средств, которое было сформулировано французским лингвистом А. Мартинетом, изменение языка – это компромисс между потребностями коммуникации и стремлением человека к минимизации коммуникативных усилий. Он отмечает, что постоянное противоречие между потребностями общения человека и его стремлением свести к минимуму свои умственные и физические усилия может считаться определяющими в изменении языковой системы.

Таким образом, вследствие принципа языковой экономии в письменной и устной коммуникации в публицистической сфере появляется и употребляется большое количество новых языковых единиц. **Функцию экономии языковых средств**, в первую очередь, выполняют новые слова по способу сокращения и пересечения первой составной части сложных слов. Так, новообразование паралимпиада образуется пересечением части сложных слов: «пара-», обозначающей отклонение от чего-либо, и существительное «олимпиада», обозначает «Олимпийские игры спортсменов-инвалидов»: «14 марта Россия стала досрочным победителем Паралимпиады: биатлонист Николай Полухин принес сборной 25 золотую медаль». Функцию экономии реализуют и многие окказиональные неологизмы [2].

Большинство из них образуются по узуальному способу словообразования: биотектура (биологическая + архитектура), господарищ (господин + товарищ), грибалка (гриб + рыбалка), кармат (картофель + томат) и т. д. Однако в современной газетной речи одним из наиболее активных способов для экономии языковых единиц стал способ сращения с помощью дефисов.

Как показали наши наблюдения, все активнее в печати появляются окказиональные существительные, например, «Пресняков-старший-жене...» (Аргументы и факты. 1999. 2 июня), составленных на базе не просто словосочетания, а почти предложения [3, с. 48-49; 4].

Новые слова иностранного происхождения также выполняют функцию экономии в случае, если выбранные заимствованные слова оказываются короче русских.

Например, бэкграунд (прошлое человека, его происхождение, образование, профессиональная деятельность), дедлайн (крайний срок сдачи чего-либо), топ-модель (высококвалифицированная и высокооплачиваемая манекенщица, фотомодель), юзер (пользователь ЭВМ) и др.

В газетном языке для замены обозначений, которые представляются читателю нежелательными, неприличными или грубыми, автор употребляет более пригодные слова для завуалирования сути явления, смягчения грубых выражений в коммуникации с адресатом. Процесс эвфемизации тесно переплетается с процессом номинации, формирующей речевую деятельность человека, окказионального словообразования [4].

Эвфемистическая функция реализуется главным образом с помощью заимствованных слов. Еще в конце прошлого столетия отмечалось, что иноязычная лексика чаще, фигурирует в качестве эвфемизма, «поскольку иноязычные слова меньше шокируют и кажутся более благородными». Например, «валютная либерализация», где употреблено иноязычное слово либерализация вместо «повышение цен»; канцер вместо «рак»; педикулез вместо «вшивость»; селадон вместо оскорбляющего слух слова «бабник». Особенно эффективно эвфемистическую функцию выполняют аббревиатуры, например: президент Казахстана предлагает усилить роль стран ЕЭП в Содружестве» где ЕЭП означает европейское экономическое пространство. Функция эвфемизации также проявляется в неологических фраземах, например, в перифразах, когда представляется отрицательная коннотация, которую по разным причинам желательно заменить нейтральными средствами.

Например: «В интернате живет больше 140 детей со всей Смоленской области. Дети с проблемами – так это теперь политкорректно называется».

Под новым выражением «дети с проблемами» подразумевается «дети из неблагополучных семей» или «дети без родителей, т. е. сироты». «Особенно в таких банановых республиках, как Болгария, где рынок недвижимости полностью не контролируется государством. Рост цен не контролируется, нет защиты потребителя».

Выражение «банановая республика» раньше использовалось для обозначения стран Латинской Америки. В этом примере высказывание означает «страну с продажным правительством, разрушенной экономикой, большим внешним долгом, коррупцией». Перифрастические неологизмы, выполняющие функции эвфемизации, могут выражать негативную оценку или агрессию [5].

Хотя эвфемизация и негативная оценка противостоят друг другу, однако существуют такие слова, которые могут выполнять и ту, и другую функцию. Это объясняется тем, что слова могут иметь положительную или нейтральную оценку для одной группы людей и отрицательную – для другой. Например, новое политкорректное словосочетание «лицо кавказской национальности» с позиции «вне группы» несет нейтральную коннотацию, но с позиции «внутри группы», т. е. с точки зрения самих людей, выходцев с Кавказа, такое выражение закрепило отрицательную оценку.

Вывод:

Как видно из рассмотренных примеров, прагматическая функция неологизмов тесно переплетается с коммуникативной функцией [6, 44], когнитивной функцией. Ученые особо подчеркивают наличие связи ре-

чемыслительной активности с фондом языкового и неязыкового сознания, с прагматическими установками [7]. Поскольку функционально-стилистический аспект неологизмов выражен относительно ярко, то прагматическая функция неологизмов в большей степени проявляется при их использовании в средствах массовой информации с целью передачи некоей информации для привлечения внимания.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Ком Книга, 2007. – 576 с.
2. Белаковская В.А. Фразеологические неологизмы в современном французском языке (на материале «Словаря новых слов» Пьера Жильбера) // Семантический анализ лексических единиц. – Иркутск: ИПИ, 1979. – С. 75-83.
3. Бузунов Н.Н. Французские неологизмы-глаголы, образованные за период со второй половины XX века по настоящее время: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М., 2008. – 19с.
4. Бюлер К. Теория языка. Репрезентативная функция языка. – М.: Прогресс, 2001. – 502с.
5. Виноградов, В.В. Избранные труды. Лексикология и лексикография [Текст] / В.В. Виноградов. – М.: Высшая школа, 1977. – 456 с.
6. Волков С.С. (1983). Неологизмы и внутренние стимулы языкового развития / С.С. Волков, Е.В. Сенько // Новые слова и словари новых слов. – Л.: Наука, 1983. – С. 43–57.
7. Герасименко И. Е., Чжан Ц. Особенности современных неологизмов // Молодой ученый. — 2016. — №13.2. — С. 25-26. — URL <https://moluch.ru/archive/117/32369/> (дата обращения: 29.10.2018).

Keywords : neologisms , mass media , functions , addressee , pragmatism, notion

Açar sözlər: neologizmlər, kütləvi informasiya vasitələri, adresat, pragmatizm, məfhum

Ключевые слова: неологизмы, СМИ, функции, адресат, прагматика, понятие

Neologizmlərin müasir kütləvi informasiya vasitələrində funksiyaları

Xülasə

Məqalədə müasir KİV-də işlənən neologizmlər sistemləşdirilərək, pragmatik aspektdə təhlil olunur. Onların konkret funksiyaları (nominativ, üslubi və s.) müasir KİV-dən seçilmiş çoxsaylı faktlar və nümunələr əsasında tədqiq olunur. Alınma sözlərə və onların başqa dilə keçmə səbəblərinə xüsusi diqqət yetirilir. Tələblər, maraqlar, motivlər, məqsəd və adresatın təsviri kimi faktlar nəzərə alınır. Məqalədə həmçinin qeyd olunur ki, müxtəlif fəal üsullar (leksik, morfoloji, sintaktik, üslubi) oxucular üçün geniş istifadə olunur.

Functions of neologisms in the modern mass media

Summary

The article deals with the systematization and pragmatic analysis of the functions of neologisms in the modern mass media. Their concrete functions (nominative, attractive, stylistic functions, economy of language means) are studied on the basis of the numerous facts and examples chosen from the modern mass media. Special attention is given to the loan-words and reasons of their borrowing. Such factors as requirements, interests, motives, aim and description of addressee are taken into consideration. It is noted that the different active ways (lexical, morphological, syntactic and stylistic ones) are used for audience.

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

Həmidova Tovuz
İNGİLİS DİLİNDƏ TABELİLİK BAĞLAYICILARI İLƏ YARANAN
MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏR

Bağlayıcılar köməkçi nitq hissəsi olduqlarına görə müstəqil cümlə üzvü olmur. Onların vəzifəsi sözlər, söz birləşmələri və cümlələr arasında əlaqə yaratmaqdır.

Morfoloji quruluşuna görə bağlayıcılar

sadə: for, that, and, till, if və s.

düzəltmə: untill, unless və s.

mürəkkəb: wherever, however, whereas və s.

tərkibi: in order that, by the time və s.

qoşa: so... that, such... that, either... or, neither... nor və s. bağlayıcılara bölünür. Bağlayıcılar nəinki iki cümləni bir-birinə bağlayır, həm də bu iki cümlənin mənası bir-birinə necə bağlı olduğunu göstərir.

We brought the food and they supplied the drink, (addition)

I'll phone you when I arrive, (time)

She was poor but she was honest, (contrast)

We can go home, or we could stay here, (alternative)

Bəzi hallarda bağlayıcı və onun aid olduğu cümlə tək işlənir. Bu adətən cavablarda və hər hansı bir fikri ifadəli demək istədikdə baş verir.

Why did you do that? ~ Because I felt like it.

I'm going out. Mum. ~ As soon as you've brushed your hair.

This government has got to go. Before it does any more damage.

Sonradan yürüdülmə fikri bağlayıcı ilə başlanı bilər.

Ok, I did it. - But I didn't mean to.

If, when, while, until, once, unless və (al)though bağlayıcılarından sonra mübtəda funksiyasında işləyən əvəzlilik (a pronoun subject) və fəel düşə bilər, rü pay for you if necessary. (=... if it is necessary.)

If in doubt, wait and see. (=If you're in doubt...)

When in Rome, do as the Romans do.

Cook slowly until ready.

İngilis dilində tabeli mürəkkəb cümlələrin əmələ gəlməsində də bağlayıcıların - tabelilik əlaqəsi bildiren bağlayıcıların böyük rolu vardır. Onlardan bir neçəsini nəzərdən keçirək.

While bağlayıcısı. İngilis dilinin qrammatikalınının böyük əksəriyyətində bu bağlayıcı tabelilik əlaqəsi bildiren bağlayıcılara aid edilir, onun vasitəsilə yaradılan mürəkkəb cümlələr isə tabeli mürəkkəb cümlə hesab edilir. Həqiqətən də bir sıra hallarda belə mürəkkəb cümlələrin while bağlayıcısı vasitəsilə digər cümləyə bağlanan hissəsinin tabeli səciyyə daşdığı heç bir şübhə doğurmur; məsələn;

While he was in goal, Dickens, Macreddy and Habbot Browne came across him by chance. Alva, unable to pursure while Lonis threatened his rear bought the surrender of Monks on good times. While these, and many other enco- mians, were bring passed on the accomplished Nancy, that young lady made the best of her way to the police-office.

Burada while bağlayıcısı ilə o biri cümləyə bağlanan cümlələrin bir hissəsi bəzən eyni mənada bağlayıcısız da işlənir, lakin indiki məqamda bağlayıcı müşayiət etdiyi cümləni baş cümləyə bağlayır, belə ki, onun bağladığı cümlə mürəkkəb cümlənin əsas hissəsinə (baş cümləyə) xidmət edir və onda icra edilən hərəkəti izah edir. Tabelilik onda özünü göstərir ki, while bağlayıcısı ilə o biri cümləyə bağlanan cümlə when və ya during what time suallarına cavab verir və o biri cümlədən əvvəl gələ bilər, onun arasına daxil ola bilər və ondan sonra işləyə bilər. Belə tabeli mürəkkəb cümlələri iki hissəyə - komponentlərinə ayırır onları müstəqil cümlələr kimi işlətmək qeyri-mümkündür.

Bir sıra hallarda while bağlayıcısı biri digərinə xidmət etməyən cümlələri də birləşdirir. Belə mürəkkəb cümlələrin komponentləri bir-birinə eyni dərəcədə xidmət edir, bir-birindən asılı olmur. Belə mürəkkəb cümlələrin komponentləri arasında, aşkar şəkildə, qarşılaşdırma əlaqəsi olur; məsələn:

In the North the nobility had dropped into the background, while the burgher class, merging with small land-owners ruled unchallenged. Now the child loved kippers with an affection that amounted almost to passion, while she loathed kidneys worse than powder.

Bəzi hallarda while bağlayıcısı mürəkkəb cümlənin komponentlərini qarşılaşdırmağa xidmət etmir, onları, sadəcə olaraq, birləşdirir, məsələn:

My general called me in and told them who I was, while I stood at attention and Agathocles coughed. "Now good woman are", he said, while the tears came into he ayes... it was even thought necessary to introduce the Count Casimir and his more-aristocratic supporters to members of the British royal family, while articles and paid advertisement to popularize his movements appeared in the British Press.

Bu nümunələrdə mürəkkəb cümlələrin komponentləri arasında tabelilik əlaqəsi yoxdur; bir az əvvəlki cümlələrdə olduğu kimi, bu cümlələr də bir-birinə tabelisizlik əlaqəsi ilə bağlanmışdır. Deməli, bu məqamda bir while tabelilik bağlayıcısından söhbət gedə bilməz; ya biri tabelilik, digəri tabelisizlik bildiren iki omonim while

bağlayıcısından, ya da V.I.Jilvisin yazdığı kimi, ikili səciyyəli - mürəkkəb cümlənin komponentlərini həm tabelilik, həm də tabesizlik əlaqələri ilə bağlayan ikili xasiyyət daşıyan while bağlayıcısından danışmaq olar.

While bağlayıcısı təyin budaq cümləsini də baş cümləyə bağlayıb tabeli mürəkkəb cümlə əmələ gətirə bilər; məsələn: These were bare, hard, grinding times for the Netherlands, while apathy changed to anger, and anger to hope.

While bağlayıcısı mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında güzəşt münasibəti də yaradır; məsələn:

While these simpler contractions are in general, characteristic of colloquial speech, they are not at confined to it.

İngilis dilində elə mürəkkəb cümlələrə də rast gəlinir ki, onlarla komponentlər arasında eyni zamanda həm tabelilik, həm də tabelilik münasibətləri olur. Dilçilik ədəbiyyatında belə halları keçid mərhələsi adlandırırlar və bu vəziyyətdə olan cümlələri nə tabesizlik, nə də tabelilik əlaqəsi ilə əmələ gələn mürəkkəb cümlələr bölgüsünə salırlar. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, belə cümlələrdə, bir tərəfdən, qarşılaşdırma, digər tərəfdən, zaman münasibətləri olduğu müşahidə olunur; məsələn:

While the King of France unburdened his mind, the Prince of Orange had remained metaphorically speaking - silent. He talked with his squires while his lady took her ease on a cot in corner of the tent. I could work all the morning on the roof with an awning over me to keep off sun, while Ethelber the trimmed the roses.

Aşağıdakı mürəkkəb cümlədə komponentlər arasında eyni zamanda həm güzəşt, həm də qarşılaşdırma münasibətləri özünü göstərir:

While it pleased me it also made me sad. I remembered his name as of an amiable person while my own still eluded me.

Bu nümunədə isə zaman və güzəşt münasibətlərinin eyni zamanda mövcud olduğuna rast gəlirik:

While she twisting and protesting, he carried her down the stairs awing into the living-room, and seated himself in the great armchair still holding her tight in his arms.

İngilis dilində komponentləri zaman və səbəb əlaqələri ilə birləşən mürəkkəb cümlələrin işlənməsinə də təsadüf edilir; məsələn:

Summoned to Brussels, William was unwilling to leave Antwerpen while its continued order depended on his presence.

When bağlayıcısı. İngilis dilində when bağlayıcısının ən geniş funksiyası mürəkkəb cümlənin əsas hissəsində (baş cümlədə) icra edilən iş və hərəkətin zamanını bildirməkdir; məsələn:

Later, when the Carthaginians began to die from an epidemic, the Romans reconquered the rest of Sicily. When I was at St. Ives, in Hampshire, an open country. I sat the farmers and smoked a pipe by way of preparation for evening service.

Bu tip cümlələr, adətən, tabeli mürəkkəb cümlə olur. Lakin ingilis dilində komponentləri when bağlayıcı ilə bağlanan elə mürəkkəb cümlələrin işlənməsinə də rast gəlmək olur ki, həmin mürəkkəb cümlələri təşkil edən sadə cümlələr bərabər hüquqlu olur və while **bağlayıcısı** ilə olduğu kimi. Komponentlər arasında ya müqayisə, ya da qarşılaşdırma əlaqəsi özünü göstərir; məsələn:

Curious that Fleur should have dark eyes, when his own were grays. They do not think so, and their bent is to glean hurriedly and from conclusions as hasty, when their business should be sift at each step, and question.

Nümunə gətirilən cümləni heç cür zaman budaqlı tabeli mürəkkəb cümlə hesab etmək olmaz. Bu nümunə xalis tabesiz mürəkkəb cümlədir.

İngilis dilində when bağlayıcısı vasitəsilə güzəşt çalarlı tabeli mürəkkəb cümlələr də əmələ gəlir; məsələn:

He send her to the academy over at Birdstail for two years, when it took nearly every pound of wool to pay the expenses. When he admitted them to his presence, he did not suffer them to sit and treated them with the most contemptuous reserve and haughtiness.

İngilis dilində when bağlayıcısı ilə baş cümləyə bağlanan budaq cümlənin şərt çalarında işləndiyinə də təsadüf edilir; məsələn:

Prison is the most regenerating and civilizing force, when it's handled by a fine gentlemanly man like Dr. Slenk. Sentences are said to be of coordinate or equal rank, when one is not dependent on the other, nor enters in any way into yts instruction.

İngilis dilində when bağlayıcısı səbəb çalarlı budaq cümlələri də baş cümləyə bağlayır; məsələn:

Can't you see that I like you, when I tell you so much?

While bağlayıcısı ilə olduğu kimi, ingilis dilində bir qisim mürəkkəb cümlələrdə when bağlayıcısı ikili səciyyə daşıya bilər, məsələn zaman və müqayisə mənalı ifadə edə bilər. Aşağıdakı cümlələrə diqqət yetirək:

Heaven knows they're so improvident buying autos and washing-machines and so on and so forth when they can't pay the interest. Young Oliver here is pinned down to his breakfast, when he ought to be ranging the meadows after botanical phenomena of all Kinds.

Göründüyü kimi, when bağlayıcısı ilə yaranan mürəkkəb cümlələr də tək-cə tabeli mürəkkəb cümlələrdən ibarət olmur; bu bağlayıcı ilə tabesiz mürəkkəb cümlələr də əmələ gəlir.

So that bağlayıcısı. İngilis dilində so... that bağlayıcısı həmişə tabeli mürəkkəb cümlənin komponentlərini bağlayırsa, so that bağlayıcısı haqqında bunu demək olmaz. So that bağlayıcısı ingilis dilində tabeli mürəkkəb

cümlələrdə baş cümlədə icra olunan hərəkətin məqsədini bildirən budaq cümləni baş cümləyə bağlamaq üçün işlədilir. Bu hal xüsusən ikinci komponentində modal fəllər işlənən mürəkkəb cümlələr üçün səciyyəvidir; məsələn:

I rang up Hewelley, asked him to see the case with me, so that I could get it into the ward. Meanwhile I felt like a sacrificial victim waiting the priest knife. Had my hosts spared me only so that I might serve as an offering to some pagan Yad?

İngilis dilində bəzən hətta mürəkkəb cümlənin ikinci komponentində modal fəl işləndikdə belə cümlədə məqsəd əlaqəsi yox, nəticə ifadə oluna bilər; məsələn:

A pair of knee duck trousers and an old sweater made him a presentable wheel costume, so that he could go with Ruth or afternoon rides. Now, this back-room was immediately behind the bar, so that any person connected with the house ... could not only look down upon any guests in the back-room ...but could ascertain... the subject of conversation.

Lakin əksər hallarda ingilis dilində mürəkkəb cümlənin ikinci komponentində modal fəl iştirak etmir və çox vaxt həmin cümlə nəticə budaq cümləsi olur; məsələn:

I should tell you, by the way, that the story was translated from some dead Russian writer, so that the author had not taken his type from my friend. Among modern writers, Faulkner, for example, is a master in the creation of atmosphere, so that the atmosphere of terror, madness, or fear, will sometimes completely dominate his books, almost overwhelming the characters.

V.İ.Jilvisin təsnifinə görə tabeli mürəkkəb cümlələrdəki nəticə budaq cümlələrində işlənən *so that* bağlayıcısını ikili əlaqə hallarına aid etmək lazımdır. Deməli, *so that* bağlayıcısı işlənən cümlələri heç də həmişə tabeli mürəkkəb cümlə hesab etmək olmaz.

Ədəbiyyat

1. V.S.Pilng "The Classification of the Conjunction For American Speech", 1950.
2. О.В.Каминская «Функции и значения английского союза *an*».
3. Л.С.Бархударов, Д.А.Штелинн Грамматика английского языка М., 1973.
4. В.Н.Жильвис. Существуют ли в языке сочинительные и подчинительные союзы? «Вопросы английской филологии». М., 1962
5. Б.А. Ильиш. Строй современного английского языка М., 1961
6. Б.А. Ильиш. Структура сложноподчиненного предложения в современном английском языке.
7. К.Н. Качалова, Е. Е. Израилевич. Практическая грамматика английского языка с упражнениями и ключами. М., 1997.

Резюме

В статье исследуется образование сложных предложений при помощи подчинительных союзов в английском языке. Анализируются сложные предложения, компоненты, которых присоединены союзами **while, when, though, so that**.

Summary

The formation of complex sentences with the help of subordinating conjunctions of English language is investigated in this article. The complex sentences which components are subordinated with the conjunctions **while, when, though, so that** are analyzed.

RƏYÇİ : dos.S.Abbasova

Gülər Qasımova

İBRI DİLİNİN DIRÇƏLDİLMƏSİNDƏ ELIEZER BEN YEHUDANIN ROLU

XIX əsrdə Avropada maarifçilik hərəkatı onun yəhudi sakinlərindən yan keçə bilməzdi. Bu dövrə qədər başqa xalqların arasında dini və etnik fərqləri ilə kimliyini qoruyub saxlamış yəhudilər maarifçilik hərəkatına qoşulduqda milli kimlik məsələsi ortaya çıxmış oldu. Beləcə, milliliyin əsas ünsürlərindən olan milli dilə maraq artdı. Yəhudilər ibri dilini tam unutmamışdılar və dini mətnləri bu dildə oxuyaraq anlayırdılar. Əsrin sonlarında ibri dilini dirçəltmək ideyaları bütün Avropa yəhudilər arasında yayıldı. Ziyalılar artıq Fələstinə köçmüş yəhudilər arasında ibri dilini yaymağa başladılar. Ancaq 1700 il əvvəlkin lüğət tərkibi müasir dövr üçün yetərli sayıla bilməzdi. Beləliklə, dilçi alimlər ibri dilində yeni sözlərin yaradılması, söz bazasının genişləndirilməsi prosesinə başladılar. Artıq 20-ci illərdə İsrailin yəhudi gənclərinin yarısından çoxu ibri dilini əsas danışmaq dili kimi işlədirdi. Bu, dil tərkibinin gündəlik danışığa imkan verəcək qədər zənginləşdirildiyindən xəbər verirdi. Bu dövrdə ibri dilinə alınma sözlər və mənasını dəyişmiş qədim ibri sözləri şəklində külli miqdarda neologizmlər daxil olmuşdur.

1899-90-cı illərdə Yerusəlimdə "İbri dili komitəsi" təşkil olunmuş və buraya dörd nəfər üzv seçilmişdi (Eliezer Ben Yehuda, David Elin, Xayim Xırşenzon və Avraam Moşe Lunts) (1, 16). Bu təşkilat həmçinin, ondan sonra yaradılmış İbri dili Akademiyası yarandığı dövrdən etibarən ibri dilinin lüğət tərkibinin genişləndirilməsi və müasir dil tələbatlarına uyğun səviyyəyə gətirilməsi üçün çalışırdı. Xüsusilə, E.B.Yehudanın çoxcildlik ibri dili lüğətləri bu məqsədə xidmət edirdi. Komitənin 1912-ci ildə çıxmış hesabatında deyilirdi: "Komitənin iclaslarında ən zərur anlaşıq və məfhumların ifadəsi üçün yeni sözlər və tələffüz qaydaları müzakirə edilməlidir" (10).

İbri dili komitəsinin, sonralar isə, onun vəzifələrini yerinə yetirən İbri dili Akademiyasının üzvlərin söz yaradıcılığına yanaşımı, adətən, purizmin nəzər nöqtəsindən olur və gündəlik danışmaq reallığından nisbətən uzaq qalırdı. Məsələn, məşhur yəhudi şairi Xaim Naxman Biyalik dilçi alim Eliezer ben Yehudanın yaratdığı yeni sözləri "söz fabriki" adlandırmışdı (4, 9). X.N.Biyalik özü də (xüsusilə də, İsrailə köçdükdən sonra) yeni sözlərin yaradılmasında fəal və uğurla iştirak edirdi. İbri dili Akademiyası ilə gətirdikə inkişaf edən küçə danışığı arasındakı neologizm mübarizəsi – Akademiyanın dilin yüksək və saf səviyyəsini qorumaq, gündəlik danışmaq dilinin isə, onu asanlaşdıraraq istifadəyə rahat formaya salmaq cəhdləri ibri dilinin dirçəldiyi dövrdən etibarən onda yaranan neologizmlərin əmələ gəlmə yollarının əsas xarakterik xüsusiyyətlərindən idi. Bütün cəhdlərə baxmayaraq, İbri dili Akademiyası, əlbəttə ki, bu mübarizədə uduzurdu, çünki gündəlik danışmada əsas məqsəd dilin aliliyini və saflığını qorumaq yox, lazım olan fikri ən sadə və rahat üsulla çatdırmaqdır. Bununla belə, ibri dilini gündəlik danışmaq tərzinin təsirindən qorumaq cəhdləri bu gün də bir çox yəhudi dilçi alimlər tərəfindən davam etdirilir.

Ben Yehuda Eliezer (1858, Lujki, Vilen quberniyası, - 1922, Yerusəlim), ibri dilinin danışmaq dili olaraq dirçəlməsində ağla gələn ilk isimdir. Xasid ailəsində doğulmuşdur. 13 yaşında olarkən Ben Yehuda Polotskdakı icmaya köçmüşdür. İcmanın, dünyəvi təhsilin tərəfdarı olan başçısı, onu ibri dilində olan dünyəvi ədəbiyyat nümunələri ilə tanış etmişdir. Ben Yehudanı dünyəvi kitabları oxumaqdan uzaqlaşdırmaq məqsədilə, əmisi onu Polotsk şəhərindən çıxararaq, onu Vilnüsə oxumağa göndərmişdir. Burada Ben Yehuda, gələcəkdə Xabad tərəfdarı olacaq Şmuel İonasla tanış olmuş və ibri dilində dünyəvi dövrü nəşrlərdə iştirak etmişdir. İonas, Ben Yehudanı dünyəvi təhsil almağın zəruriliyinə razı salmışdır. İonasın qızı Dvora, Ben Yehudaya rus dilini öyrətmiş və bir illik hazırlıq müddətindən sonra Ben Yehuda Dvinsk şəhər gimnaziyasına daxil olmuş və buranı da 1877-ci ildə bitirmişdir.

Balkan xalqlarının Türkiyədən azad olmaq uğrunda mübarizəsi və bununla əlaqədar olan 1877–1878-ci il rus–türk müharibəsi Ben Yehudada öz tarixi torpaqlarında yəhudi xalqının yenidən dirçəlməsi mümkünüyü ideyasını verdi. O, Fələstinə köçməyi qərara aldı və ata-baba torpağında pul qazanmaq üçün 1878-ci ildə Parisə gedərək tibb üzrə təhsil aldı. Parisdə oxuyarkən Ben Yehuda 1879-cu ildə P.Smolenskinin "Ha-Şaxar" qəzetində "Qızgın sual" adlı məqalə dərc etdirdi. Məhz bu məqalədə o, Fələstində bütün yəhudi xalqı üçün dini mərkəzin yaradılması ideyasını ifadə etmişdir. Bu fikir dini sionizm adlanan əsas ideyanın həyata keçməsindən bir müddət sonra gerçəkləşdi.

Yəhudi xalqının dirçəlməsinin əsas elementi kimi, gündəlik ünsiyyət vasitəsi kimi ibri dilinin dirçəlməsini görürdü. Öz məqalələrini Ben Yehuda təxəllüsü ilə yazmışdır. Həmin il vərəm xəstəliyinə tutulan Ben Yehuda Fələstinə olan səyahətini tezləşdirmək qərarına gəlir, bu məqsədlə o, tibb təhsilini dayandırır və müəllimlər seminariyası alyansına daxil olur. 1881-ci ildə Dvora İonas ilə ailə həyatı quran Ben Yehuda Fələstinə yola düşür. Yola çıxmazdan əvvəl o, Perelmanı soyadını Ben Yehuda ilə dəyişir. Ben Yehudanın ailəsi Fələstində tamamilə İbri dilində danışan ilk ailə - ev idi, onun böyük oğlu Ben Tsion (daha sonra İtamar Ben Avi), ibri dilinin danışmaq funksiyasının bitməsindən min il keçdikdən sonra doğma dil kimi bu dilin ilk təmsilçilərindən olmuşdur. Oun devizi "yəhudi, ibricə danış!" (ibricə: "yəhudi, daber ivrit!") idi (8, 15).

Bir danışmaq dili olaraq ibri dilinin tələffüz normaları kimi Ben Yehuda yəhudi-sefərd tələffüzünü qəbul etmişdir. Emosional xarakterin səbəbi isə o idi ki, aşkenaz tələffüzü Ben Yehudada yəhudilərin qürbətdə mövcudluğu ilə birləşmişdi (11).

1882-1885- ci illərdə Ben Yehuda Yerusəlimdəki Alyans məktəbində dərs demiş və burada ibri dili yəhudi fənlərinin keçirilməsi üçün yeganə tədris dili olaraq qəbul edilmişdi. Beləliklə, Ben Yehuda sayəsində bu məktəb ibri dilinin tədris dili olduğu ilk məktəb olaraq tarixə düşmüşdür. 1884-cü ilin sonunda Ben Yehuda, 1908-ci ildə yenidən gündəlik qəzet kimi təşkil olunan, 1910-cu ildən etibarən isə "Ha-Or" adlanan və 1915-ci ilə qədər mövcud olan "Ha-Tsvi" həftəlik qəzetin əsasını qoymuşdur.

“Ha-Tsvi” avropa normalarına cavab verən ibri dilində ilk dövrü nəşr idi. Ben Yehuda indiyə kimi ibri dilində hələ də istifadə olunan neologizmlərə daha çox diqqət çəkmişdir. Ben Yehuda həmin dövrdə yəhudi mətbuatında mövcud olan qəliz və çətin anlaşılacaq üsluba qarşı mübarizə apararaq, mətbuata sadə və asan anlaşılacaq üslubu gətirməyə çalışmışdır.

1891-ci ildə həyat yoldaşı Dvora vəfat etdi. Ben Yehuda onun balaca bacısı Xemde ilə ailə həyatı qurdu. Ədəbi fəaliyyətində həyat yoldaşının daimi köməkçisi olan Xemde öz nəşriyyatında ibri dilində çoxsaylı tərcümələr və hekayələr çap etdirmiş və daha sonralar Ben Yehudanın elmi və ədəbi irsinin nəşri üçün çalışmışdır.

Ben Yehudanın qeyri-ortodoksal rəftarı və diaspora ölkələrindən gələn ianələr hesabına mövcudluq əleyhinə kampaniya Yerusəlimin ultratodoksal müxalifçilərinin etirazına səbəb oldu. Nəticədə, Ben Yehuda bir illik həbsə məhkum edildi. Ben Yehudanın həbsi yəhudi mühitində böyük narahatlıq doğurdu, appelyasiya verildi və o azad edildi. 1910-cu ildə Ben Yehuda “Qədim və müasir ibri dilinin müfəssəl gəti”nin nəşrinə başladı. Bu möhtəşəm əsərin nəşri yalnız 1959-cü ildə-onun son on səkkizinci cildi işıq üzünə gərəkəndə başa çatdı. 1890-cı ildə Ben Yehuda D.Elin, A.Mazia və başqaları ilə birlikdə “Vaad ha-laşon ha-ivrit” – “İbri dili komitəsi”nin əsasını qoydu və ömrünün sonuna qədər bu komitəyə rəhbərlik etmişdir. “Vaad ha-laşon ha-ivrit” 1920-ci ildə Ben Yehudanın təklifi ilə təsis edilmiş İbri dili Akademiyasının sələfi idi.

Fələstin üzərində Britaniya mandatının təsdiqindən sonra Ben Yehuda A.M.Usişkin ilə birlikdə ali britaniya komissarı Q.Samueli ingilis və ərəb dilləri ilə yanaşı ibri dilinin də ölkənin üç əsas rəsmi dilindən biri olmasının elan edilməsinə razı saldı. Ben Yehudanın ibri dilinin danışılacaq dili kimi dirçəlməsində, bu dilin inkişafı və zənginləşməsində, onun gündəlik yazılı və şifahi ünsiyyət vasitəsinə çevrilməsində oynadığı rol onun “müasir ibri dilinin atası” adını qazanmasına səbəb oldu (8, 93).

E.B.Yehuda İbri dili Akademiyasının əsas təsisçilərindən biri idi. Həmin dövrdə İbri dili Akademiyasından başqa İsraildə müxtəlif müəssisələrin (məsələn: gömrük, ordu, standartlar institutu və s.) tərkibində də terminologiya komissiyaları fəaliyyət göstərirdi. Məsələn, 1939-cu ildə qeyri-hökumət təşkilatı olan “İbri dili fondu” (קרן ללישון-העברית-העברית-מנדורה [keren lalaşon ha-ivrit]-מנדורה [miqdiyah]-bonbonerka sözlünə görə mükafat qazandı (7, 121). Normativliyi ilə seçilən Akademiyanın qarşı çıxdığı שמרנות [şmartaf]-uşaq baxıcısı, תסכול [tiskul]-məyusluq, יישום [yişşum]-tətbiq etmək kimi sözlər isə tezliklə dilin lüğət tərkibinə daxil oldular.

İbri dilinin dirçəldilməsinin fəal iştirakçılarından olan Xayim Naxman Biyalik yazırdı ki, bütün canlı və inkişaf edən dillər bir-biri ilə təmasda olaraq sözlər mənimsəyir və öz material çatışmazlığını digərlərinin hesabına tamamlayırlar. Xarici təsirlər müasir ibri dilinin inkişafında istər kalka yolu ilə edilən tərcümələr, istərsə də birbaşa mənimsənilən sözlər vasitəsilə böyük rol oynayır. Sionist hərəkatının üzvlərindən biri, yaradıcılığının əsas hissəsi ibri dilində olan Yehoşua Sirkın 1917-ci ildə çap olunmuş “dilnin eybəcərliyi” adlı məqaləsində yazırdı (4, 69): “Xarici ifadələr bizim müqəddəs dilimizi çirkləndirir”. O, misallarla alman və rus ifadələrinin hərfi olaraq ibri dilinə necə tərcümə edildiyini göstərir və əlavə edirdi ki, bu proses Tövrat və ya Talmud mətnlərinin dilində həmin ifadələrin ekvivalentinin tapılmasına cəhd belə edilmədən gerçəkləşir. Əslində, dilin dirçəldilməyə başladığı ilk vaxtlar bu təsirə münasibət purizmin qüvvətli olduğu yəhudi ziyalıları arasında mənfi idi, ancaq zamanla dilə müxtəlif forma və yollarla daxil olan xarici dillərə aid söz və ifadələr ibri dilinin lüğət fonduna daxil olaraq onun söz tərkibinin etimologiyasını müəyyənləşdirirdi. 1953-cü ildə professor Ben-Xayim bu barədə yazırdı (1, 46): “Bibliya dövründən sonrakı və müasir ibri dili qarışıq bir dildir. Onun qrammatik özümlü əsasən qədim ibri dili olsa da, başqa dillərdən bir çox formalar mənimsəmişdir. Ancaq bu yolla zamanın axarında sanki donmuş ibri dili axıcılıq qazanaraq mövcud ola və çağdaş həyatın reallıqlarına uyğunlaşa bilər, kütlənin dilinə çevrilərək müəyyən mənada artıq yeni bir dil kimi istifadə oluna bilər”. Daha sonra o, yazır “dilnin tərkibinin kalka tərcümələr vasitəsilə bərpası və zənginləşdirilməsi onun dirçəldilməsi ilə nəticələnə bilər və prosesi başqa məcrada yönləndirildi. İndi bu, dilin inkişafında ən əsas amillərdən biridir”.

Dil dirçəldikdə onda yazan ədəbiyyat xadimləri artır və ədəbiyyatın hüdudsuz imkanlarının ifadəsini təmin etmək üçün yeni sözlər yaradılırdı. Bir çox sözlər müəlliflərin özləri tərəfindən müxtəlif üsullarla yaradılır və ya artıq küçə danışığı səviyyəsində mövcud olan ibri dilindən yazıya keçirdi. Artıq dilin inkişafı elmi müəssisələrlə məhdudlaşmırdı. Danışılacaq dili getdikcə yazı və ədəbiyyat dilindən uzaqlaşaraq yeni çalarlar qazanmışdı. Məsələn:

אינני רוצה [’eyneni rotseh]- “mən istəmirəm” əvəzinə אני לא רוצה [’ani lo’ rotseh],

אני יושן [’ani yoşen]-“mən yatıram” əvəzinə אני יושן ביותר [hayefe beyoter]-“ən gözəl” əvəzinə הכי יפה [haxi yafe] və s (5, 38).

E.B.Yehudanın söyləri nəticəsində ibri dilinin son iki yüzillikdəki tarixində təkcə sözlər yox, yeni qrammatik formalar, ifadə vasitələri yaranmışdır. Buna ən parlaq misal avropa dillərinin məntiqi təsiri nəticəsində əmələ gəlmiş bilinən, cümlədə işi görən subyektdən də verildiyi məchul növ fellərin ifadə formasıdır. Belə ki, qədim ibri dilində məchul növ işlədilərək işi görən şəxsin felin növünü dəyişmədən cümlədə iştirak etməsi mümkün deyilənsə, yeni dildə artıq buna imkan yaranırdı. Məsələn, qədim dildə “המכתב נכתב” [hamixtav nixtav]-məktub yazılıb” deyərək onun kim tərəfindən yazıldığını eyni yolla ifadə etmək üçün qrammatik vasitə yox idi. Ancaq yeni dildə danışan adam deyərək bilər: המכתב נכתב על-ידי המנהל [hamixtav nixtav ‘al ydey hamenahel]-məktub direktor tərəfindən yazılıb (8, 93).

Hələ ibri dilinin dirçəldilməsi prosesi başlamazdan çox-çox əvvəl, orta əsrlərdə də bu dilə kalka tərcümələr yolu ilə sözlər keçirdi. Bu tərcümələr əsasən yəhudi icmalarının əksəriyyətinin yaşadığı və mədəniyyətin çiçəklənmə dövrünü keçirdiyi ərəb ölkələrinin rəsmi dili olan zəngin ərəb dilindən edilirdi (Xüsusən, XI və XII əsrlərdə Kordova

Xilafətinin inkişafının zirvəsində olduğu dövrlərdə bu ölkədə yaşayan çoxsaylı yəhudi icmaları da tarixçilərin “yəhudi mədəniyyətinin qızıl əsri” adlandırdıqları dövrü keçirirdilər və bu amil kalka tərcümələrin edilməsində, sözsüz ki, böyük rol oynayırdı. Məsələn, Əhdi-Ətiq mətnlərində “mirvariləri sapa düzmək, mirvariləri bağlamaq” mənasına gələn, חרז [xet-reş-zayin] kökündən yaranan fel ərəb dilində də həmin mənada işlənir. Ancaq ərəb dilində bu kök “qafiyəyə salmaq, qafiyə qoşmaq” mənalarını da verir. Müasir ibri dilində işlənən חרוז [xaruz]-qafiyə sözü də haqqında danışdığımız kökün ərəb dilindəki ikinci mənasından qaynaqlanır, çünki qədim ibri dilində həmin kök “qafiyə” mənasında heç bir yerdə işlənir. Yaxud Əhdi-Ətiq mətnlərində “gizli olan” mənasında işlənən מצפון [matspun] sözünün kökü ([צפן]-tsade-pe-nun) ərəb dilində “vicdan” mənasını ifadə edir və eynilə bu dildəki “gizlətmək” kökündən yaranmışdır. İbri dilində מצפון [matspun] sözünün “vicdan” mənasında işlənməsi də ərəb dilinin təsiri ilə baş vermişdir. Eyni tipli sözlərin bir neçəsinə nəzər yetirək:

İlkin mənə	Ərəb dilindəki fərqli mənə	Yeni söz və mənə
גשם [qeşem]	yağış	גשמי [qışmi]-material
רשם [raşam]	qeyd etmək	רשמי [rişmi]-rəsmi
כמה [kamah]	nə qədər	כמות [kamut]-kəmiyyət

E.B.Yehuda ibri dilində “slenq” anlayışını formalaşdıran dilçidir. İbri dilində də başqa dillərdə olduğu kimi küçə dili və ya slenq (ingiliscə: slang) adlanan danışq üslubu mövcuddur (11). Küçə danışığı nəzakətli danışq tərzini olmasa da, burada qrammatik səhvlər də qəbul edilmir. Küçə danışığını şərtləndirən əsas amil bu üslubdakı bir çox söz və məfhumların müəyyən dar bir çərçivəyə-qrupa (məsələn, yeniyetmələr, əsgərlər, tələbələr və s.) aidiyyətidir. Küçə danışq tərzinin özünəməxsus ifadələri mövcuddur. Nümunə üçün ibri dilində bir ifadəyə baxaq: הפרונט שלך [hafront şelxa şavur]-sənin ön oxun sınıb (hərfən: “sənin önün sınıb”). Nümunədəki hər bir sözü bilən şəxs belə, əgər ibri jarqonlarına bələd deyilsə, ilk dəfədən bu deyimə nə demək olduğunu anlamaq bilməz. Ancaq araşdırdıqda nümunədəki “front” sözünün avtomobilin ön təkərlərini birləşdirən oxu bildirdiyini öyrənmək olar (ingiliscə tam şəkil: front axle).

İsraili ilə ibri dilində təmasda olan hər bir kəs onun sadə danışığındakı תמבל [tembel]-axmaq, avam, חתיכה [xatixah]- gözəlçə (hərfən: kəsik), חרבו [xerbon]-uğursuzluq, dilxorçuluq, פנצ'ר [pançer]-deşik, yırtıq, עולם [‘olami]-əla-əla- əla, gözəl (hərfən: dünyaca böyük) kimi jarqonizmləri eşidə bilər. Əslində belə sözlərin əksəriyyəti ya xarici dillərdən alınır, ya da kalka yolu ilə tərcümə edilir. İbri dilində küçə danışığı barəsində tədqiqat işi aparmış Daniel Perski bu haqda belə yazır: “Əgər biz kəskin mənalı və ya yumorlu sözlərə nəzər yetirsək, onların çoxunda əcnəbi dillərin izini görə bilərik”. Bu zaman ibri dilinin küçə danışığına başqa dillərdən tək-cə sözlərin yox, həm də bəzi şəkilçilərin keçdiyinə diqqət yetirmək lazımdır (məsələn, Avropa mənşəli –ist, rus mənşəli –nik şəkilçiləri).

Küçə danışığında xarici mənşəli sözlərin çoxluq təşkil etməsinin bir neçə əsas amilə bağlı olduğunu deyə bilərik. Bu amillərdən ən başlıcası müasir ibri dilinin əsasən qədim dini mətnlərin üzərində qurulması faktıdır. Bu mətnlər isə məlum olduğu üzrə, küçə danışığını səciyyələndirən söz və ifadələr baxımından çox yoxsuldur. Başqa bir amil yabançı dillərlə yaxından təmas və İsrailə dünyanın müxtəlif ölkələrindən kütləvi mühacir axınıdır. İsrailə köçən insanların ana dili ibri dili deyildir və onlar bu yeni dili nə qədər gözəl bilsələr də, bir çox məfhumları öz dillərində adlandırdılar. Bu gün də bir çox sözlərin ibri dilində qarışılıqlığının olmasına baxmayaraq bir çox hallarda İsrail insanı keçmə (xüsusən, anqlosaks mənşəli) sözlərə üstünlük verir.

E.B.Yehuda tərəfindən yaradılan və daha inkişaf etdirilən İsrail küçə dili xüsusən ikinci dünya müharibəsindən sonra inkişaf edərək dəyişmişdir. Buna səbəb gündəlik məişətdə sadə danışq tərzinə üstünlük verən və ana dili ibri dili olan gənc nəslin yetişməsi olmuşdur. Bu dəyişikliklər əvvəllər yalnız yüksək ədəbi dil kimi yaradılmış ibri dilinin sadələşməsinə və küçə danışığı sayəsində bir çox yeni sözlər qazanmasına səbəb olmuşdur.

Bu günkü ibri jarqonlarından bir neçəsinə diqqət yetirək:

1. בשר טרי [basar tari]- orduya yeni çağırılmış əsgər (hərflə tərcüməsi: təzə ət);
2. אף-אלף [‘alef-‘alef]- əla, pakizə, ən yaxşı;
3. ראש קטן [ro ‘ş katan]- (orduda) a) məsuliyyətdən boyun qaçırma və şəxsi maraq güdmə, b) qanunlara həddən artıq dərəcədə, xırdalığına qədər riayət etmə (hərfən: balaca baş) (3, 71);
4. אפטר [‘after]- ikinci dünya savaşında ingilis ordusunda vuruşmuş yəhudi briqadası. (ingiliscə “after duty leave” sözündən);
5. דפּר, דפּר אפּס [dapar, dapar ‘efes]- fərsiz, bacarıqsız;
6. הישחיל [hişxil]- düşməyə zərbə vurmaq (hərflə tərcüməsi: saplamaq, ip keçirmək);
7. לשים את משהו על הקיינת [lasim ‘et mişehu ‘al hakayenet]- kiməsə rəqib gözü ilə və ya şübhəli baxmaq (hərfən: gözünü kiməsə dikmək);
8. טפס שלווה [tafas şalvah]- orduda məşq və ya növbədən boyun qaçırmaq (hərflə tərcüməsi: fürsət tapmaq);
9. קומזיץ [kumzits]- mənasız danışq, mənasız sözlər yığını (mənasız söhbətlər edən adamlar haqqında);
10. צ'יסבט [çisbat]- uzun məsələ;
11. וזוזו [vuzvuz]- aşkenaz yəhudilərinə verilən alçaldıcı ad;
12. חלטורה [xalturah]- (rus dilindən) ciddi yanaşılmayan ikinci iş, başdansaovma;
13. פייטר [fayter]- cəsur əsgər (ingiliscə “fighter” sözündən)
14. לבן [lavan]- narkotika (hərflə tərcüməsi: ağ. ingilis dilindən kalka yolu ilə çevrildiği açıq-aydın görünür);

Ədəbiyyat siyahısı

- 1) Бар-Ашер М. «О принципах грамматической нормы в деятельности Комитета языка иврит и Академии языка иврит. // Иврит: проблемы современного языкознания в Израиле: сборник статей», Иерусалим 2009
- 2) Блюм Ш, Рабин Х. «Современный иврит: Самоучитель, начальный курс», Иерусалим 1982
- 3) Лемельман И. «Иврит. Практическая грамматика для всех, часть первая», Иерусалим 1995.
- 4) Мораг Ш. «Язык и эстетика – современный иврит. // Иврит: проблемы современного языкознания в Израиле: сборник статей», Иерусалим 2009
- 5) «Принципы транслитерации ивритских слов, используемые в Евреике». // <http://109.74.196.34/wiki>.
- 6) Прохоров Е.П. «Публицистика в жизни общества», Москва, 1968
- 7) Электронная Краткая Еврейская Энциклопедия. Том 1.
- 8) אחרון מגן "המקור ושם הפעולה בתפיסת עימן אל פרג הרוק בספר מדקרים בלשון העברית ובלשונת היהודים משה באר אשר", ירושלים, 1998, עמ' 102
- 9) <http://www.eleven.co.il/article/11675>
- 10) <http://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/1340860>
- 11) http://he.wikipedia.org/wiki/הגיית_העברית.
- 12) <http://hebrus.lugovsa.net/hebrew0/abc.htm#stress>.

Açar sözlər: *dilin dirçəldilməsi, alınma sözlər, linqvistik proses, fonoloji dəyişiklik, beynəlmiləl söz*

Ключевые слова: *возраждение языка, заимствованные слова, лингвистический процесс, изменение фонологии, интернационализм*

Key words: *the revival of the language, the borrowed words, the linguistic process, phonology change, internationalism*

Summary

Eliezer Ben-Yehuda was "father of modern Hebrew." the founder of Hebraism. a man who devoted his whole life to the revival of Hebrew as a modern spoken language. its development and enrichment. He was a Hebrew lexicographer and newspaper editor. He created one of the first weekly in Hebrew. founded the Committee of the Hebrew Language (which later became the Academy of the Hebrew Language). and began publishing the first complete Hebrew dictionary. He was the driving spirit behind the revival of the Hebrew language in the modern era.

Резюме

Элиэзер Бен-Йехуда «отец современного иврита», основатель гебраизма; человек, отдавший всю свою жизнь возрождению иврита в качестве современного разговорного языка, его развитию и обогащению. Создал один из первых еженедельников на иврите, основал Комитет языка иврит (ставший впоследствии Академией языка иврит), начал публикацию первого полного словаря иврита. В предисловии к своему словарю писал: «Если можно восстановить язык, на котором перестали говорить, и сделать его разговорным, выражающим всё, что хочет сказать хотя бы один человек, то несомненно такой язык можно сделать разговорным языком и для всего общества».

Elmi rəhbər: *dos. T.H.Hüseynbalayeva*

Nigar Nazim qızı Rzayeva

MÜASİR ƏRƏB ƏDƏBİ DİLİNDƏ QARIŞIQ TIPLI TABESİZ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRİN
LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Mürəkkəb cümlə haqqında indiyədək deyilmiş təriflərdən belə bir ümumi nəticəyə gəlmək olar ki, mürəkkəb cümlələr müstəqil sadə cümlələrdən təşkil olunsa da və onları asanlıqla bir-birindən ayırmaq mümkün olsa da, onların bu müstəqillik xüsusiyyəti nisbidir. Burada əsas olan həmin sadə cümlələrin mürəkkəb sintaktik vahid halında birləşməsidir. Mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini təşkil edən sadə cümlələr ayrılıqda deyil, məhz mürəkkəb cümlə daxilində müəyyən məna əlaqələri üzərində qurulan bitmiş fikir və intonasiya ifadə edə bilər. Başqa sözlə desək, mürəkkəb cümlədə olan məna bütövlüyünü və vahid intonasiyanı yalnız onun daxilində qorumaq mümkündür.

Azərbaycan, rus və ingilis dilçi alimlərin mürəkkəb cümləyə verdikləri təriflərin demək olar ki hamısı bir-birini tamamlayır və hətta bəzi hallarda bir-birini təkrarlayır. Ərəb dilçiliyində isə vəziyyət tamamilə başqa cürdür. Məsələ burasındadır ki, "mürəkkəb cümlə" anlayışı ərəb dilçiliyi üçün yeni bir mövzudur. Buna görə də, ona yalnız Qərb dilçilik ənənələri əsasında ərəb dilini araşdıran bəzi dilçi tədqiqatçı alimlər toxunmuşlar. Müasir ərəb dilçiləri arasında mürəkkəb cümləni araşdıran və bu barədə apardığı elmi araşdırmalarla önə çıxan tədqiqatçılardan Əhməd Mütəvəkkil daha çox tanınır. Onun bu mövzuda qələmə aldığı "الجملة المركبة في اللغة العربية" ("Ərəb dilində mürəkkəb cümlə") əsəri ərəb dilçiliyində bu sahədə olan boşluğu müəyyən qədər doldurmuşdur. Bu tədqiqat əsərində onun mürəkkəb cümləyə verdiyi tərif demək olar ki, Qərb dilçilərinin tərifləri ilə üst-üstə düşür. Tərifə nəzər salaq:

"الجملة المركبة هي التي تتكوّن من حمول متعدّدة تقوم بينها علاقة إجماع أو علاقة استقلال."

"Arasında assimilyasiya və sərbəstlik əlaqəsi olan müxtəlif hissələrdən ibarət cümləyə mürəkkəb cümlə deyilir. [2, s.7]

Əhməd Mütəvəkkil bu tərfi verdikdən sonra mürəkkəb cümləyə iki cümlə nümunə gətirir:

"زارني الرجل الذي قابلناه أمس"

Dünən rastlaşdığımız kişi mənə baş çəkdi."

"نجح خالد ورسبت هند."

"Xalid imtahanda uğur qazandı, Hind isə kəsildi."

Bu cümlələrin birincisi dilimizə sadə cümlə kimi tərcümə edilsə də, ərəb dilindəki cümlə polipredikativdir, yəni hər iki tərkib hissəsi müxtəlif xəbərlidir. Müasir ərəb dilçiliyində bu tip cümlələr təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb adlandırılır. Cümlənin komponentlərinə diqqətlə baxsaq, görərik ki, onlar həm qrammatik cəhətdən, həm də intonasiya-məzmun baxımından öz müstəqilliklərini itirərək qarşılıqlı şəkildə vahid cümlə intonasiyasında birləşib semantik cəhətdən bir-birini şərtləndirir. Sadəcə olaraq, cümlədəki الذي bağlayıcısının "hansıki" sözü vasitəsilə Azərbaycan dilinə tərcüməsi dilimizin sintaktik normalarına uyğun gəlmədiyi üçün təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin Azərbaycan dilinə fəli sifət tərkibi hesabına genişlənmiş sadə cümlə şəklində tərcüməsi mümkün olur. İkinci cümlə isə ziddiyyət çalarlı qarşılaşdırma məna əlaqəsi ilə qurulan tabesiz mürəkkəb cümlədir.

Ərəb dilində tabesiz mürəkkəb cümlələrin özünəməxsus bir sıra səciyyəvi xüsusiyyətləri vardır ki, hal-hazırda bunların hər birinin ayrılıqda müasir Qərb dilçilik elminin nəzəri prinsipləri çərçivəsində araşdırılmasına, təsnif edilməsinə ehtiyac vardır. Bunun əsas iki səbəbi vardır. Bunlardan birincisi və ən əhəmiyyətli indiyədək Azərbaycan Şərqsünaslıq elmində bəzi dərslərdə olan cüzi və qısa məlumatlar istisna olmaqla, "Ərəb dilində tabesiz mürəkkəb cümlələr" mövzusunda akademik səviyyədə heç bir elmi araşdırma aparılmamışdır. İkinci səbəb isə klassik ərəb dilçiliyində bu mövzunun ümumiyyətlə işlənilməməsi və müasir ərəb dilçilərinin əsərlərində bu barədə olan tədqiqatların yetərli və qənaətbəxş olmamasıdır.

Klassik ərəb qrammatikasında cümlə bölgüsünə nəzər yetirdiyimiz zaman görürük ki, iki və ya daha artıq sadə cümlənin məna və qrammatik cəhətdən bərabər hüquq əsasında birləşməsi hadisəsi nəinki öyrənilməmiş, hətta ərəb dilçi alimləri bu mövzuya otəri də olsa toxunmamışlar. Yalnız Qərb dilçilik ənənələrinə söykənən və müasir araşdırma metodlarına meyl edən müasir dilçi alimlər bu mövzunu əsərlərində müəyyən səpkidə gündəmə gətirmişlər.

Araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycan dilində olduğu kimi, ərəb dilində də mürəkkəb cümlələr struktur-semantik cəhətdən iki yerə ayrılır:

- *sadə quruluşlu mürəkkəb cümlələr*

- *qarışıq tipli mürəkkəb cümlələr*

Bu nöqtəyi nəzərdən, mürəkkəb cümlənin bir növü olan tabesiz mürəkkəb cümlələr iki sadə cümlədən təşkil oluna bildiyi kimi, ikidən artıq sadə cümlədən, sadə və tabeli mürəkkəb cümlələrdən, tabeli mürəkkəb cümlələrdən, hətta tabesiz mürəkkəb cümlələrdən də təşkil oluna bilər. [1, s.273] Bu baxımdan tabesiz mürəkkəb cümlələri tərkib hissələrinin quruluşuna görə ümumi şəkildə belə qruplaşdırmaq olar:

- "sadə-sadə"

- "sadə-mürəkkəb"

- "mürəkkəb-mürəkkəb"

Burada "mürəkkəb" dedikdə həm tabeli, həm də tabesiz mürəkkəb cümlələri nəzərdə tuturuq. Bildiyimiz kimi, tabesiz mürəkkəb cümləni əmələ gətirən sadə cümlələr bir-biri ilə müxtəlif məna əlaqələri – zaman, ardıcılıq, səbəb-nəticə, aydınlaşdırma, qarşılaşdırma, bölüşdürmə, qoşulma əlaqələri ilə bağlanırlar. Tərkib hissələri sadə cümlələrdən

təşkil olunan belə tabesiz mürəkkəb cümlələr, yəni "sadə-sadə" quruluşunda olan hər bir cümlə meydana gəlmiş mənə əlaqəsinə görə təsnif edilir və belə cümlələr həm danışmaq dilində, həm də bədii əsərlərin dilində çox rast gəlinir. Bir neçə nümunəyə nəzər salaq:

"أبلغوا أبي بما حدث فأتى لها بطبيب من الأ قصر."

"Baş verənləri atama çatdırdılar və o, Luksordan onun üçün bir həkim gətirdi." [3, s.135] - (Səbəb-nəticə əlaqəsi)

"وساد الصمت لحظة ، ثم عاد الجندي إلى الكلام فقال..."

"Bir anlıq sükut çökdü, sonra əsgər yenidən dilləndi və dedi." [4, s.17] - (Ardıcılıq əlaqəsi)

"تجمعت البلدة كلها في بيتنا وراحت أمي تُوزعُ الشربات والكر كنيه."

"Bütün qəsəbə bizim evdə toplanmışdı və anam şərbət və karkade çayı paylayırdı." [3, s.59] - (Eynizamanlı birləşdirmə əlaqəsi)

"ولم يكن الشيخ أسنًا فحسب، ولكنه كان أدبيًا أيضًا."

"Şeyx təkcə müəllim deyildi, həm də ədib idi." [9, s.202] - (Birləşdirmə əlaqəsi)

"عميت عن الزمن الحاضر فعمتي عنها هذا الزمن."

"O, hazırkı zamanı görmür, zaman da onu görmür." [10, s.6] - (Ziddiyyət çalarlı qarşılaşdırma əlaqəsi)

Nümunədə göstərilən tabesiz mürəkkəb cümlələrin hamısı iki sadə cümlədən ibarətdir. Ancaq ərəb dilində üç və ya daha artıq sadə cümlədən ibarət tabesiz mürəkkəb cümlələr də mövcuddur. Üç sadə cümlədən qurulan tabesiz mürəkkəb cümlə:

"فلما لم يأت از دنت إعجاباً به وارتفعت منزلته في قلبي وتحول الإعجاب إلى حب شديد."

"O gəlib çıxmıyanda ona qarşı heyratım artdı, qəlbimdə yeri yüksəldi və təəccüb güclü sevgiyə çevrildi." [6, s.57] - (Səbəb-nəticə əlaqəsi)

Dörd və ya daha artıq sadə cümlədən qurulan tabesiz mürəkkəb cümlələr:

"فابتسم نجم الدين وقال : بورك فيك يا يوسف إنك تطلب السيادة ، وأنت أهل لها ، ولكن لكل أجل كتاب."

"Nəcməddin gülümsədi və dedi: Bərəkəllah, ey Yusif, sən hakimiyyət istəyirsən və buna layiqsən, amma hər şeyin öz vaxtı var." [6, s.26] - (fərqləndirmə çalarlı qarşılaşdırma)

Bu cür mürəkkəb cümlələrin tərkibini təşkil edən sadə cümlələrin sayının daha artıq olması mümkündür, lakin bu cümlənin mənə yükünün ötürülməsinin ağırlaşmasına səbəb olduğu üçün belə cümlələrə dildə nadir hallarda rast gəlinir.

Tərkib hissələri sadə və mürəkkəb cümlələrdən təşkil olunan cümlələr, yəni "sadə-mürəkkəb" və "mürəkkəb-mürəkkəb" quruluşunda olan cümlələr isə qarışıq tipli tabesiz mürəkkəb cümlələr adlanır. Adından da göründüyü kimi, belə cümlələrdə tabesiz, tabeli mürəkkəb cümlələr və sadə cümlələr bir cümlə daxilində bir-birinə "qarışaraq" işlənir. Bu tip cümlələrdə çox vaxt bir neçə mənə əlaqəsinə rast gəlmək olur, yəni mənə əlaqələrinin də bir-birinə "qarışması" hadisəsi baş verir. Ancaq "qarışma" adlandırdığımız hadisə cümlənin strukturunun mürəkkəbləşməsi deməkdir və burada heç bir xaotiklik və kortəbiiyyət müşahidə edilmir, əksinə həm cümlə bitmiş fikir ifadə edir, həm də cümlədəki mənə əlaqələri öz aralarında əlavə mənə münasibəti meydana gətirir. Yəni struktur cəhətdən mürəkkəbləşmə labüd şəkildə semantik cəhətdən mürəkkəbləşməyə səbəb olur. Cümlənin əhatə dairəsi genişlənir və bədii ifadə gücü artır. Elə buna görə də belə cümlələrə bədii əsərlərdə – roman, povest və hekayələrdə daha çox rast gəlinir.

Ərəb dilində qarışıq tipli tabesiz mürəkkəb cümlələrin ən çox aşağıdakı quruluşda olan növlərinə rast gəlinir:

1. Tərkib hissələrindən biri *sadə* quruluşlu, digəri *tabesiz* mürəkkəb cümlədən ibarət qarışıq tipli tabesiz mürəkkəb cümlələr:

"لا تقولي خليفة ولا عامّة، إنني أسيرة في هذا القصر وهو طليق، وقلبي أسير أيضاً ولا أدري إذا كان قلبه كذلك."

"Xəlifə də, rəiyyət də demə, həqiqətən də mən bu qəsrdə əsirəm, o isə azaddır, qəlbim də əsirdir və bilmirəm onun qəlbi də belədir, ya yox." [6, s.117] - (nəticə-səbəb)

"هذي دار الأمير فخر الدين ولكنه هجرها بأهله منذ أسبوع وحيء بنا إليها ليلة أمس، أفلا تدري ذلك؟"

"Bu, əmir Fəxrəddinin evidir, ancaq o, bir həftə əvvəl ailəsi ilə birgə bu evdən köçüb, bizi də bura dünən gətiriblər, məgər bundan xəbər yoxdur sən?" [8, s.62] - (Güzəşt çalarlı qarşılaşdırma)

أترى الحب تجارة بيع و شراء...تعطيني نقوداً فأعطيك حياً؟

"Görəsən, məhəbbət alqı-satqıdan ibarət ticarətdimi...Sən mənə pul ver, mən sənə sevgi?" (Aydınlaşdırma)

Nümunələrdən də göründüyü kimi, burada bir komponentlə (sadə cümlə ilə) digər komponent (tabesiz mürəkkəb cümlə) arasında müəyyən bir mənə əlaqəsi var. Eyni zamanda özlüyündə mürəkkəb olan komponentin (tabesiz mürəkkəb cümlənin) tərkib hissələri arasında da başqa bir mənə əlaqəsi mövcuddur ki, bu da ümumilikdə cümlənin qarışıq tipli olmasının əsas göstəricisi hesab edilir.

2. Tərkib hissələrindən biri *sadə* quruluşlu, digəri *tabeli* mürəkkəb cümlədən ibarət qarışıq tipli tabesiz mürəkkəb cümlələr:

"إن السيدة نهاد امرأة رائعة، وأرجو أن تتعلم منها أموراً كثيرة."

"Nihad xanım ecəzkar bir qadındır, ümid edirəm ki, ondan çox şey öyrənəcəksən." [11, s.23] - (Aydınlaşdırma əlaqəsi)

"الركب أنت قبلي، ثم أركب أنا حتى لا نترك أثراً لاجتماعنا."

"Sən məndən əvvəl min, sonra da mən minim ki, yığışmağımıza dair burada bir iz qoymayaq." [4, s.23] -

(Ardıcılıq əlaqəsi)

"فاستبشر الخمر بأن أناساً من أهل الوجاهة قادمين إليه، ثم اقتربت الأصوات واشتد وقع الحوافر وظهر على الباب فارس."

"*Xəmmar mötəbər, nüfuzlu kəslərin onun yanına gəlməyinə sevindi, daha sonra səs-küy getdikcə yaxınlaşdı, heyvanların ayaq səsləri daha da gur eşidildi və qapıda bir atlı peyda oldu.*" [4, s.17] - (Ardıcılıq əlaqəsi)

"أعتقد أن يوم استقبالهم سيكون حافلاً.. أين يكون ذلك يا تري؟"

"*Düşünürəm ki, onların qarşılama günü təmtəraqlı olacaq.. görəsən harda olacaq bu?*" [5, s.20] - (Qoşulma əlaqəsi)

Burada birinci cümlədəki tabeli mürəkkəb cümlə tamamlıq budaq cümləli, ikinci cümlədəki məqsəd budaq cümləli, üçüncü cümlədəki səbəb budaq cümləli, dördüncü cümlədəki isə mübtəda budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir.

3. Tərkib hissələrinin *hər ikisi tabesiz mürəkkəb* cümlədən ibarət olan qarışıq tipli tabesiz mürəkkəb cümlələr:

"خرج الجميع ولم يبق هناك غيره فانتبه الفقيه لنفسه لما غابت الشمس وخيم الظلام، وهم بالنهوض فرأى جوهر الخادم يحمل إليه سراجاً مضيئاً."

"*Hamı çıxdı, ondan savayı orada heç kim qalmadı və günəş batıb hər tərəfə qaranlıq çökəndə fəqih özüinə diqqət yetirdi, elə qalxmaq istəyirdi ki, bir də gördü ki, xidmətçi Cövhar əlində işıqlı bir çıraqla ona tərəf gəlir.*" [5, s.24] - (Ardıcılıq)

"كوني مطمئنة وقد تعبت اليوم من هذا الحديث وأن الرقاد فتوسدي فراشك."

"*Rahat ol, bu gün artıq bu söhbətdən yorulmuşsan, indi isə yatmaq vaxtıdır, yatağına uzan.*" [6, s.58] (Müqayisə çalarlı qarşılaşdırma)

4. Tərkib hissələrinin *biri tabesiz, digəri isə tabeli mürəkkəb* cümlədən ibarət olan qarışıq tipli tabesiz mürəkkəb cümlələr:

"أنت تعلم يا أعظم الدهاقين أن العرب يفاخروننا بالنبوة لأن النبي منهم، وقد احتقرونا وأذلونا وعاملونا معاملة الرق ولو استطاعوا ألا يبقوا منا أحداً لفعلوا."

"*Ey ən böyük dehqan, sən bilirsən ki, ərəblər bizə qarşı peyğəmbərliklə öyünürlər, çünki peyğəmbər onlardandır və bizi təhqir edir, alçaldır və bizimlə qul kimi rəftar edirlər; əgər bizdən bir kəsi belə sağ qoyماماğa gücləri çatmayıdı, bunu edərdilər.*" [7, s.32] - (Birləşdirmə)

"يظهر أنك متعبة يا جنار، نامي وتوكلي على الله، وأنا أعرف تعقلك وحسن تدبيرك، وأعتقد أنك إذا كنت عند الكرماتي وكنت أنا مع أبي مسلم بنتاً في مأمن، وأصبح الفوز مضموناً لنا في كل حال."

"*Gülnar, görünür, sən yorğunsan, yat və Allaha təvəkkül et; mən sənin ağılına və fərasətinə bələdəm və düşünürəm ki, sən Kirmaninin yanında olsan, mən isə Əbu Muslimlə birgə olsam, əmin-amanlıqda olarıq və hər bir halda qələbə bizim yanımızda olar.*" [7, s.40] (Aydınlaşdırma)

5. Tərkib hissələrinin *hər ikisi tabeli mürəkkəb* cümlədən ibarət olan qarışıq tipli tabesiz mürəkkəb cümlələr:

"هذا السؤال يجب أن يوجه إليكم أنتم، وعليكم وحنكم أن تجيبوا عليه."

"*Bu sual sizə ünvanlanmalıdır və yalnız siz bu suala cavab verməlisiniz.*" [12, s.95] - (Nəticə-səbəb)

"أعتقد أن عبد المجيد بك لن يتأخر، علي أن أكون حاضرة عند أمره."

"*Düşünürəm ki, Əbdülməcrid bəy gecikməyəcək, gərək onun əmrinə hazır olum.*" [11, s.21] (Səbəb-nəticə əlaqəsi)

Birinci cümlənin hər iki tərkib hissəsi mübtəda budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir və onların arasında aydınlaşdırma mənə əlaqəsi mövcuddur. İkinci cümlə səbəb-nəticə mənə əlaqəsi ilə qurulmuşdur. Ancaq bu cümlənin birinci tərkib hissəsi tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə, digər tərkib hissəsi isə mübtəda budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir.

6. Tərkib hissələrinin *biri sadə cümlə, digəri isə tabesiz və tabeli mürəkkəb* cümlələrdən ibarət olan qarışıq tipli tabesiz mürəkkəb cümlələr:

"أضرب يا مختارنا، اضرب بكل قوتك، لك اللحم ولي العظم، وحتى العظم لا أريده، تستطيع أن تشنقه على شجرة التوت أمام عيني جزاء فعلته الفظيعة."

"*Vur ay kəndxuda, var gücünlə vur, əti sənin, sümüyü mənim, ancaq heç sümüyünü də istəmirəm: etdiyi bu işrənc hərəkətin cəzası olaraq gözümün qabağında tut ağacından da asa bilirsən.*" [13, s.10] - (Aydınlaşdırma)

Bu cümlə biri digərini mənaca qüvvətləndirən sadalama intonasionalı iki sadə cümlə ilə başlayır. Sonra özündən əvvəlki komponent ilə aydınlaşdırma əlaqəsi ilə bağlanan tabesiz mürəkkəb cümlə gəlir. Tamamlıq budaq cümləsindən təşkil olunan cümlənin son tərkib hissəsi isə, özündən əvvəlki tərkib hissələrini aydınlaşdıraraq fikri tamamlayır.

Qeyd edilən cümlələrin bir məqalə çərçivəsində müfəssəl şəkildə şərh edilməsi mümkün olmadığı üçün biz burada onları sadəcə nümunə göstəririk. Aydındır ki, ərəb dili kimi zəngin və ifadəli bir dildə qarışıq tipli tabesiz mürəkkəb cümlələrin mümkün olan bütün modellərini nümayiş etdirmək olduqca çətin bir vəzifədir. Lakin hətta bir neçə cümlə tipinin nəzərdən keçirilməsi bir daha təsdiq edir ki, istər sadə, istərsə də mürəkkəb cümlə ilk növbədə stuktur –semantik aspektlərin vəhdətindən ibarətdir və bu aspektlərdən hər hansı birini nəzərə almadan cümlə haqqında tam məlumat vermək mümkün deyil.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1- Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A., Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. IV hissə, Bakı, "Maarif", 1972, səh.
2- أحمد المتوكل، الجملة المركبة في اللغة العربية. -

- 3- بهاء طاهر، خالتي صفيية والدير، دار الهلال، مصر 1991.
- 4- جرجي زيدان، الأمين والمأمون، مؤسسة هنداوي، القاهرة 2012.
- 5- جرجي زيدان، عبد الرحمن الناصر، مؤسسة هنداوي، القاهرة 2012.
- 6- جرجي زيدان، صلاح الدين الأيوبي، مؤسسة هنداوي، القاهرة 2012.
- 7- جرجي زيدان، أبو مسلم الخرساني، مؤسسة هنداوي، القاهرة 2012.
- 8- إبراهيم رمزي، أبطال المنصورة، مؤسسة هنداوي، القاهرة 2012.
- 9- طه حسين، الأيام، مؤسسة هنداوي، القاهرة 2012.
- 10- عبد الكريم برشيد، امرؤ القيس في باريس، كتّاب في جريدة، عدد 77، 5 يناير، بيروت 2005.
- 11- عبد السلام العجيلي، قلوب على الأسلاك، دار الشرق العربي، ط2، بيروت 1990.
- 12- علي أحمد بكثير، عمر المختار، مكتبة مصر.
- 13- حنا مينة، نهاية رجل شجاع، دار الآداب، بيروت، ص 10.

Xülasə

Məqalədə ərəb ədəbi dilində mürəkkəb cümlə növlərindən biri – qarışıq tipli tabesiz mürəkkəb cümlələr araşdırılır. Bu tip cümlələrin quruluş xüsusiyyətləri ilə yanaşı, onların tabesizlik əlaqəsi ilə bağlanan əsas komponentlərinin bir-birilə mənə əlaqəsinin növü də müəyyənləşdirilir. Nəzəri məlumatlar müasir ərəb nəsrindən seçilmiş cümlə nümunələrindən ibarət illyustrativ materialla təchiz edilmiş, tədqiq edilən cümlə tipi üçün səciyyəvi olan modellər həmin nümunələr əsasında təsbit edilmişdir.

Резюме

В статье изучается один из разновидностей сложного предложения в арабском литературном языке – сложносочиненное предложение смешанного типа. Наряду с их структурными свойствами, изучаются также смысловые отношения между их основными компонентами, которые входят в сочинительную связь. Теоретические заключения оснащены иллюстративным материалом состоящим из предложений, отобранных из современной арабской прозы. Модели, характерные для изучаемого типа сложных предложений устанавливаются на основе данного материала.

RƏYÇİ: dos.N.Əfəndiyeva

Qasimova Şəkar Vəli qızı
N.XOMSKININ GENERATİV DİLÇİLİK İDEYALARININ KOQNİTİV DİLÇİLİYİN
İNKİŞAFINDA ROLU

Koqnitiv dilçilik XX əsrin son illərində dilçiliyin inkişafını müəyyənləşdirən amillərdən birinə çevrildi; onun mahiyyətini belə təyin etmək olar: «Koqnitiv dilçilik linqvistik və eksiralingvistik deyər bölünməyən semantikanın təntənəsindən başqa bir şey deyil» (3, 41). Koqnitiv dilçiliyin təşəkkülü və inkişafı, koqnitiv yanaşmanın mahiyyəti və onun kateqorial aparatına dair təsəvvürlər «Koqnitiv terminlərin qısa lüğəti»ndə (1996) verilmişdir.

Koqnitiv paradigmanın sürətli və müzəffər yürüşünün əsasında dilçilikdəki antroposentrik tendensiyalar durur. Koqnitivizm hal-hazırda liderlik edir və öz orbitinə digər paradigmaları gətirməyə iddia edir, lakin ümumi antroposentrik panoramada o, öz strukturuna görə dil-koqnitiv səviyyə yaxud tezaurusa malik olan dil şəxsiyyəti nəzəriyyəsinin yalnız bir hissəsidir.

Koqnitiv paradigma çərçivəsində semantika, sintaktika və praqmatikanın sintezi mümkündür. Belə ki, semantika və praqmatikanın koqnitiv sahəyə meyli etməsi intensionallıq problemini həm sırf insani, həm də təkamül-bioloji aspektlərdə ortaya çıxardı. Koqnitivlik rakursunda sintaktika məntiqin və idrak nəzəriyyəsinin bir sıra spesifik problemlərini üzə çıxardı. Koqnitiv problemlər kompleksini üçün fundamental olan biliyin konsepti «praqmantaksis» (Ç.Fillmor) yeni impuls verir: məna «çalışmalarının» fərqləndirilməsi yenidən aktuallaşır, mental vəziyyət və mental stereotip anlayışları ilə bağlı mədəni konseptlər olan «həqiqət», «ədalət», «qanun», «səbəb», «fakt» və başqaları ön plana çıxarılır, K.Q.Yunqun arxetipləri ilə paralellər aparılır və s.

Koqnitiv dilçiliyin əsas obyektini nitq-fikir fəaliyyətinin mexanizmləri, nitqin yaranması və anlanması prosesləridir. Onun əsas məqsədi dilin semantik sistemində (leksik və qrammatik mənalarda) möhkəmləndirilmiş dil biliyinin qeyri-dil biliyi ilə necə bağlı olduğunu, təbii dilin mental dillə (fikir dili ilə) qarşılıqlı təsirini anlamaqdır.

Koqnitiv dilçiliyin bugün üçün əsas nailiyyətləri bunlardır:

- 1) dil mənzərəsinin tərkib hissəsi kimi daxil olduğu dünyanın koqnitiv (mental) mənzərəsi haqqında təlim;
- 2) bu mənzərənin (sistemin) komponentləri kimi dünya haqqında bizim biliklərin ayrı-ayrı kvantlarının mental reprezentantları kimi çıxış edən konsept və freymlər haqqında təlim;
- 3) əsasən öz qaydalarına uyğun fəaliyyət göstərən modulların mürəkkəb sistemi kimi dil haqqında təlim;
- 4) kateqoriyalaşmanın yeni nəzəriyyəsi...» (1, 172-173).

Müvafiq olaraq dilçilik tədqiqatlarında bir sıra yeni aksentlər meydana çıxdı ki, buna misal olaraq insan ünsiyyətinin dilxarici amillərinə, məsələn, dünya haqqında insanın bilikləri istiqamətlənməni göstərmək olar.

Gerçəklik fərdin şüurunda məfhum və konsepsiyalar formasında əks olunur və onun bilik və təcrübə sistemini formalaşdırır. Məfhum və konsepsiyalar əşya və hərəkətlərin əsas xassələrinin əsasında qurulur. Konseptlər yaddaşın məzmun vahidləri, strukturlaşdırılmış biliklərin kvantları kimi başa düşülür. Konseptin representasiyanın «həcm-praqmatik» variantları müxtəlifdir: konseptlər söz, söz birləşməsi, cümlə, bütöv mətnlə representasiya oluna bilər. Freymi metaforik olaraq özünəməxsus «kartoteka» kimi təsəvvür etmək olar ki, orada məfhumlar olan «vərəqlər» kök prinsipinə görə birləşmişdir. Hər bir freymlə müxtəlif növlü informasiya bağlıdır: 1) freymi necə istifadə etmək olar, 2) onun tətbiqindən sonra nə baş verər. Freym terminallardan ibarət olan «şəbəkə» kimi təsvir oluna bilər. Freymlər freymlər sistemində birləşə bilər, bu zaman bir sıra ümumi terminallardan istifadə olunur.

Həm obyektiv, həm subyektiv reallığı əks etdirən freymləri təsvir etmək olar. Freym-vəziyyətləri və freym-ideyaları araşdıran müəllif ondan çıxış edir ki, freym kompleksləri mətnaltı informasiyanın formalaşmasının əsasıdır. Məlumdur ki, produsient və resipient hər hansı hadisələr barədə faktual informasiyanın özünü deyil, bu hadisələrin şəxsi interpretasiyasını qeydiyyata alırlar. «Söyləmin əməliyyat işlənməsi» (Van Deyk) dil materialının qavranılması və onun interpretasiyasının eyni vaxtda baş verməsi ilə fərqlənir. Müəllifə görə, mətnin təhlili zamanı koqnitiv yanaşma çərçivəsindən kənara çıxmaq lazımdır. Psixolinqvistik yanaşma lazımdır ki, bu zaman mətnə müəllif şüuru obrazlarının verballaşdırılması kimi baxılır, mətnin qavranılması isə müəllifin və resipientin şüurlarının ümumiliyi ilə şərtlənir. O cümlədən, koqnitiv təhlilin psixolinqvistik təhlillə kəşifində reklam mətnləri mətnaltı baxımdan təhlil olunur. Belə ki, kosmetik dəstlərin adlarını reklam edən mətnin əsasını məhəbbət və həzz freymləri təşkil edir ki, arada yüngüllüklə, oyunla, qayğısızlıqla bağlı sözlər də verilir.

Rusiyada koqnitivizmin mənbələrini L.V.Şerbanın, A.M.Peşkovskinin, A.İ.Smirnitskinin irsində axtarmaq lazımdır. Onlar sözü qrammatik, semantik və diskursiv xassələrin daşıyıcısı kimi qəbul edirdilər. Lakin Rusiyadakı müasir koqnitiv tədqiqatlar xarici, xüsusilə də Amerika alimlərinin əsərləri ilə fəallaşmışdır. Və burada dilçiliyin inkişafında yeni dönüş N.Xomskinin adı ilə bağlıdır. Amerika strukturalizminin nəhəng nümayəndəsi olan Xomski 1957-ci ildə «Sintaktik strukturlar» adlı kitabını nəşr etdirmişdir. Bu əsər generativ (törədici) qrammatikanın əsasını qoydu. Generativ dilçiliyin əsasında dilin törədici modeli haqqında təsəvvür yer almışdır, yəni məhdud qaydalar dəsti vardır ki, dilin yalnız düzgün cümlələrini yaratmaq qabiliyyətinə malikdir. Bu, dil iyerarxiyasının hansı tərəfindən nitqin yaranması haqqında təsəvvürləri alt-üst etdi. Törədici dilçiliyə görə, nitqin yaranması sintaksisdən fonologiyaya doğru baş verir, yəni ən absrakt sintaktik strukturlardan başlayaraq. Xomskinin aradıcıları anlamağa başladılar ki, sintaksis yox, semantika cümlənin mənasını müəyyənləşdirir. Yeni istiqamət formalaşır – törədici semantika, onun təşəkkülündə rus alimləri İ.A.Melçuk, A.K.Jolkovski və başqaları mühüm rol oynamışlar. Xomskinin əsərlərinin əhəmiyyətinin artması ilk növbədə kütləvi kommunikasiya problemlərinin həlli ilə bağlı meydana çıxan praktiki məsələlərlə izah olunur.

N.Xomskinin adı ilə bağlı olan radikal dəyişikliklər hər bir elmi inqilab kimi keçmiş strukturalist biliklərlə əlaqəni kəsirdi və yeni transformasiya-törədici istiqamətə yol açdı. «Törədici qrammatika» terminin özü 70-ci illərin əvvəlində C.Serl və Fr.Nyumeyerin əsərlərində meydana çıxmışdır. ABŞ-da strukturalizm ənənələrindən tam imtina göz qabağındadır. N.Xomskinin əsərləri psixologiya sahəsində dəyişikliklər yaratmış, o, davranışı stimullara fizioloji reaksiyalar kimi qəbul edən biheviorizmdən imtina etmişdi.

Həç bir alimə dilçilik tarixində yaradıcılığının bütün aspektlərinə N.Xomski qədər diqqət yetirilməmiş, ziddiyyətli qiymətlər verilməmişdir. Onun konsepsiyasının əsas müddəası alimin ümumiyyətlə biliyə və o cümlədən dilçilik biliyinə fərqli yanaşmasıdır. Hələ 80-ci illərdə koqnitivizm ilə bağlı üç problem fərqləndirilir: biliyin təbiəti, insan şüurunda biliklər sisteminin meydana çıxması, biliklərin istifadə olunması mexanizmləri. Lakin buna oxşar məsələləri N.Xomski daha erkən əsərlərində nəzərdən keçirmişdi. Bütövlükdə Xomskinin etdiyi inqilab biliklərin üç yeni sahəsinin meydana çıxması ilə bağlıdır: sintaksisin semantikasi, qrammatikanın formal xüsusiyyətləri və koqnitiv-yönəldilmiş psixologiya. E.S.Kubryakova yuxarıda göstərilən lüğətdə elmi biliklərin yeni Xomski paradigmasını müəyyənləşdirmiş aşağıdakı əlamətləri göstərir:

1) tədqiqat predmetinin təhlilinin induktiv metodlarının əvəzinə ona hipotetik-deduktiv yanaşmanın üstünlüyünün elan edilməsi;

2) insanın dilə qarşılıqlı təsirinə yaradıcı, kreativ xarakteri haqqında müddəalar və bu qarşılıqlı təsirin həmin tərəfinin bütün təzahürlərini öyrənmək zərurəti;

3) dilçilik tədqiqatlarının mərkəzində fəaliyyətin kreativ xarakterinin xüsusilə aydın duyulduğu dil sahəsinin – sintaksisin yerləşdirilməsi və avtonom sintaksis nəzəriyyəsinin digər modulardan asılı olmayan modul kimi irəli sürülməsi;

4) dilə mental fenomen kimi, insan psixikası və şüurunun, onun ağıl və beyninin fenomeni kimi, anadangəlmə xarakter daşıyan xüsusi koqnitiv qabiliyyət kimi baxılması;

5) dilin xarici, eksteriorlaşdırılmış təzahürlərini deyil, interiorlaşdırılmış qabiliyyət kimi dilin tədqiqi zərurətini postulat kimi qəbul etmə;

6) dilin daxili quruluşunu səciyyələndirən postulat kimi qəbul edilən modulların formal xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirmək tələbi;

7) uşağın koqnitiv inkişafı və onun dili mənimsəməsi haqqında məsələni xüsusi nəzəri problem kimi ayırmaq (2, 194).

Xomski paradigmasının bütün bu tərəfləri Xomskiyə həsr olunmuş çoxsaylı əsərlərdə öz inkişafını tapmışdır. Dilçilərin (Xomskinin özünün də) xüsusi diqqətini koqnitivistikanın dilçiliklə əlaqələri, koqnitiv elminin əsas anlayışlarının dilin təhlili ilə qarşılıqlı əlaqədə tədqiqinin perspektivliyi cəlb edirdi. E.S.Kubryakova qeyd etdiyi kimi, törədici qrammatikanın təşəkkülü sadəcə olaraq koqnitiv elmin meydana çıxması illərinə təsadüf etməmişdi: hər ikisi insan ağılının və onun əsas tərkib hissəsi olan dilin tədqiqinə yeni yanaşmaları gətirdi.

Beləliklə, törədici qrammatika insanın bütün təbiətinə və onun davranışına baxışın dəyişməsində mühüm amilə çevrildi. İnsanın davranışının onun biliklərindən, qabiliyyətlərindən, bioloji təşkilindən asılı olduğu fikri irəli sürüldü. Xomskinin ayrı-ayrı müddəalarının mübahisəli olmasına baxmayaraq, məsələn, dil şüurunun andangəlmə olması haqqında fikir, məsələnin belə qoyuluşu elmi fikrin inkişafına təkan verdi.

Xomski tərəfindən işlənmiş transformasiya təhlil metodu ənənəvi sintaksisdə həll olunmamış, məsələn, Oğlan donduma yeyir. Dondurma oğlan tərəfindən yeyilir tipli eyni bir cümlə yaxud iki müxtəlif cümlə məsələsinin həll olunmasına imkan verdi. Belə cümlələr oğlan aqensli və dondurma pasiensli bir dərəcənin strukturun üst variantlarıdır və belə transformasiyaların sayı ona qədər ola bilər. Xomskinin cümlə üçün qurduğu «Ağac» modelinə oxşar törədici semantika modelləri qurulur. Belə ki, C.Kats və C.Fodorun modeli ona əsaslanır ki, söz fonem kimi differensial semantik əlamətlərə məlikdir. Bu əlamətlər fonoloji əlamətlər kimi binar oppozisiyalar şəklində qurulur.

ABŞ-da törədici qrammatika üstün mövqə tutdu, lakin Avropada onu canlı insan ünsiyyətinə yönəlmiş modellər – nitq aktları nəzəriyyəsi, məntiqi semantika sıxışdırdı.

Ədəbiyyat

1. Васильев А.Д. О некоторых вопросах изучения концептов // Материалы Первой международной школы-семинара по когнитивной лингвистике, 26-30 мая 1998.

2. Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., Данкрац Ю.Г., Лузина Л.Г. Краткий словарь когнитивных терминов. М., 1996.

3. Чернейко Л.О. Металингвистика: хаос и порядок // Вестник Московского университета. Сер. Филология. 2001, № 5.

Ключевые слова: концепт, фрейм, когнитивная лингвистика, трансформационная грамматика, поверхностная структура, глубинная структура, трансформации, мыслительные структуры, порождающие модели языка, синтаксическая семантика.

Key words: concept, frame, cognitive linguistics, transformational grammar, surface structure, deep structure, transformations, mental structures, generative language models, syntactic semantics.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается влияние идей генеративной лингвистики Н. Хомского на развитие когнитивной лингвистики.

SUMMARY

The article focuses upon the impact of Noam Chomsky's ideas of generative linguistics on Cognitive Lin-

guistics.

RƏYÇİ: dos. E.VƏLİYEV

Leyla Seyidzadə

İNGİLİS DİLİNDƏKİ BƏZİ SLENQLƏRİN SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

İngilis dilində elə söz qrupları vardır ki, onlar daha tez-tez dil daşıyıcılarının müxtəlif səviyyələri tərəfindən istifadə edilir. Müxtəlif səviyyəli dedikdə biz həm onların yaş səviyyəsi, intellekti və həmçinin peşələrini nəzərdə tuturuq. Bu söz qrupları “slenq” adlanır. Qeyd etməyi lazım bilir ki, “slanq” – “slenq” sözü yazıda İngiltərədə ilk dəfə XVIII əsrdə qeydə alınmışdır və “təhqir” anlamını ifadə edirdi. Bu isə dilçilikdə hər şeydən əvvəl çox aydın olmayan və diskusiyaya səbəb olan bir məsələ olmuşdur. Lakin zaman keçdikcə münasibət dəyişmiş və XIX əsrdə “slanq” – “slenq” anlayışı skandinav dilində alınma termin kimi qəbul olunmuş və norveç dilində olan etimoloji cəhətdən “slenja-kjefen” – “kimisə söymək, təhqir etmək” anlamını ifadə etdiyi göstərilmişdir. Başqa bir dilçilik ədəbiyyatında qeyd olunmuşdur ki, “slanq” – “slenq” aqlyutinasiya prosesinin dəyişməsindən baş vermişdir. Aqlyutinasiya özlüyündə sözün kökünü dəyişmədən şəkildə artırmaqla yeni formalar və ya yeni sözlər düzəldilməsi deməkdir.

Ancaq bu fikirlərdən fərqli olaraq E.Partridj hesab edir ki, bu terminin mənşəyi “sling” feilinin 2-ci feili sifət formasıdır və belə düşünür ki, dildə feilin formalarında təhrif olunmalar olduğundan bu hadisə baş vermişdir. Daha sonra E.Partridj “slanq” – “slenq” izahına aid belə bir fikir söyləyir ki, “slanq” - “slenq” 1756-cı ildə meydana gəlmişdir və onun normal dil səviyyəsindən aşağı olduğunu vurğulamaqla XIX əsrin ikinci yarısında “slanq” – “slenq” termininin ümumi qəbul olunmuş “qeyri-qanuni danışq dili”, dayanıqsız, kodifikasiya olunmamış daha çox nizamsız və təsadüfi leksemlərin məcmusu adlandırılmış və qeyd etmişdir ki, həmin termin altında işlədilən ifadələr insanların ictimai düşüncəsini əks etdirir və həmin insanlar (yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi) müəyyən sosial və peşə yönümlü kütlə içərisində olanlardır (2, s. 121).

Dilçilik tarixinin köklərinə psixoloji istiqamətdə bağlanmış olan daha çox nəzəri-lingvistik anlayışlı olan “slanq” – “slenq” barədə O.Yespersenin fikirləri isə bizə elə gəlir ki, daha çox lakonik və nəzəri-elmi cəhətdən əsaslandırılmış hesab oluna bilər. O.Yespersen yazır: “...slenq elə bir nitq formasıdır ki, cəmiyyətin bizə sirdiği adı dildən mənşəyinə görə insan şəxsiyyətinin normadan kənara çıxmaq arzusuna borcludur. Slenqin yaranmasında əsas impuls hansısa “əqli-hissi idrakın üstünlüyüdür”. Slenq – insanlığın bəşər övladının “əylənmə arzusudur” (love of play) (1, s. 81).

Slenqlərdən bəhs edən tədqiqatçılardan biri də V.A.Xomyakovdur. V.A.Xomyakov slenqləri iki anlamda ifadə edir. O vurğulayır ki, “slenqlərin iki növü vardır: ümumi slenqlər və xüsusi slenqlər və özünün gəldiyi qənaətləri belə əsaslandırır”. Slenq – adi danışq dilinin əsas komponenti olan dil vahidləridir (və bunları öz növbəsində müəllif ikinci səviyyədə norma adlandırır – S.L.). Bunlar bir tərəfdən özlərində sosial variantları, yəni kent və kentə yaxın olan nitq formaları (qafiyəli slenqlər və başqaları), professional – peşə və korporativ jarqonlar, digər tərəfdən isə geniş yayılmış ümumi sosial anlayışlı mikrosistemlər, özünün genetik tərkibinə son dərəcə müxtəlif tərkiblilik və birinci səviyyə normasına yaxınlaşma dərəcəsini birləşdirir (4, s. 63).

A.İ.Smirnitski vurğulayır ki, bir tərəfdən slenq anlayışı sıxı surətdə sözün emosional-ekspressiv xüsusiyyəti ilə bağlıdırsa, digər tərəfdən öz mənşəyinə görə əksər hallarda slenqlər məhdud professional, sosial və başqa hər hansı bir qrupun leksikasını özündə ehtiva edir. Genetik cəhətdən danışqdan və yaxud müəyyən sosial əhadə də təklifsiz nitq (danışq) üslubudur (3, s. 201).

Slenq anlayışı haqqında yuxarıda qeyd olunan fərziyyə və fikirlərə söykənərək biz də ingilis dilində olan bəzi slenqlərin koqnitiv semantik aspektlərindən bəhs etməyə çalışacağıq. Qeyd olunduğu kimi slenqlər fərqli sahələrdə və fərqli insan qrupları tərəfindən formalaşır, istifadə olunur. Əlbəttə onu da bəri başdan vurğulamaq istərdik ki, hər hansı söz və yaxud ifadə etmək yeni məna kəsb etmək üçün orada həm motivləşmə, həm də metaforlaşma vacibdir, əks halda heç bir sözü yeni mənada işlətmək mümkün olmaz.

E.Partridge özünün “Slenq: Today and Yesterday” (ilk dəfə 1933-də nəşr olunub) kitabında slenq işlədilməsinin 17 səbəbini göstərmişdir, lakin insanlar sonra buna fikir verdikcə onu xırdaçı adlandırmışlar. Əlbəttə bütövlükdə slenqlərdə təbii olaraq emosiya, yumor, fərdilik mövcuddur, eyni zamanda bir qədər öncə vurğuladığımız kimi müəyyən sosial qrupların, hətta ümumi işlək sözlərin də arasında slenqlərə rast gəlmək olar.

Fat-well supplied: having an overabundance of something - Azərbaycan dilində, kök yağlı, yaxşı təmin olunmuş mənalarla yanaşı, küt, anlamaz anlamlarını da ifadə edir. İstər izahlı lüğətdə, istərsə də tərcümə lüğətində həmin sözün mənaları içərisində bolluq-zənginlik olmaqla bərabər onun əksini bildirən anlamda vardır. Biz bunları kontekst daxilində – asanlıqla görə bilirlik.

When it comes to printer paper, this place is fat. - *Söhbət çap kağızından olduqda bura onunla zəngindir.* (5, p. 57)

We're fat with paper, but there's not ribbon in sight. - *Bizim kağızımız boldur, lakin lent (bafta) görünmür.*

Fat-cat – I'm not fat-cat. I'm usually financially embarrassed in fact. - *Mən zəngin adam deyilən, faktik olaraq maliyyə cəhətdən adətən çətinlik çəkirəm.*

Cümlədə işlədilmiş “*fat-cat*” ifadəsi kontekstdən asılı olaraq artıq inkarda işlədildə slenq kimi işlədilmişdir. Əlbəttə, burada biz məsələyə koqnisiya nöqtəyi-nəzərindən yanaşırıq, çünki, insan özünə heç zaman pişik deməz, lakin öncə qeyd etdiyimiz mənalara əsasən bu kontekstdə artıq motivləşmə-zənginlik, metaforlaşma isə mənənin köçürülməsi nəticəsində “şəxs özünün zəngin (varlı) olmamasını israr” edir.

Başqa bir kontekstdə həmin slenq özlüyündə sifət funksiyasında çıxış edə bilər.

You'll never see me driving any of those fat-cat cars. - Siz məni heç zaman elə zəngin (bahalı) avtomobil idarə edən görməyəcəksiniz.

Başqa bir birləşmədə "fat" mənfi konnotasiyada, sarkastik anlamı ifadə edə bilər.

Fat chance I'll never get a new car. - Olduqca cüzi imkan, Heç zaman mən təzə avtomobil almayacağam.

Təbii olaraq bütün hallarda bu və ya digər sözlərin, eləcə də slenqlərin lüğəvi mənaları vardır, lakin həmin sözlərin semantikasını onların işlədildiyi kontekstdən və hansı söz və sözbirləşməsindən, cümlədən əvvəl və sonra gəlməsindən asılı olaraq dəyişir. Bizim nümunə gətirdiyimiz sonuncu cümlədə qeyd etdiklərimizi asanlıqla görə bilərik. Belə ki, "fat" sözü zəngin, varlı-anlamını versə də "chance" sözünün birləşmə yaratmaq qabiliyyətinə əsasən semantika bir qədər dəyişir, çünki lüğəvi mənalarına görə "fat chance" – "zəngin imkanı, varlı imkan" birləşməsi kimi semantikaya malik olmaz, digər tərəfdən isə cümlənin ikinci tərəfi olan "I'll never get a new car" birbaşa "varlı-zəngin" anlamlarını mənfi konnotasiya ifadə etməsini tələb edir və son ucda vurğuladığımız "fat-chance" slenqi tamamilə yeni məzmun ifadə edir və bu da heç mübaliğə olmadan koqnisiya ilə bağlıdır, çünki bizim idrakımızda həmin fikrin əksi olmasaydı cümləni qeyd etdiyimiz kimi anlayıb qavramazdıq və informasiyanı başqasına ötürə bilməzdik.

Fat city - bu ifadənin arxasında varlı olmaq və rahat olmaq durur (6, p.56)

I could settle down in fat city without any trouble. - Bu rahat şəhərdə mən heç narahatçılıq olmadan məskunlaşa bilərdim.

Cümlənin tərcüməsindən göründüyü kimi artıq "fat" sözü "city" sözü ilə birləşmə yaradıb kontekstdə işlədilərək məkən anlamını, eləcə də rahat-komfort məkən anlamını ifadə edir. Əlbəttə, burda da koqnisiya öz işini görür hardasa lap dərin qatda "fat" sözünün semantikasında bunu sezmək olar, çünki, lüğəvi mənada varlı kök zəngin, kalan olduğundan asanlıqla anlamaq olur ki, hər bir şərait olanda rahat olmaq olar və bu da son ucda hər bir şəxsin ilk növbədə məliyyə vəziyyəti ilə bağlıdır.

Dilçilik ədəbiyyatlarında qeyd olunur ki, hər sözün özünəməxsus birləşmə yaratmaq qabiliyyəti vardır. Bizə elə gəlir ki, birləşmə yaradan sözlərin birləşmə yaratdıqdan sonra aldıkları semantika heç də həmişə həmin sözlərin lüğəvi mənası ilə üst-üstə düşmür, burada ola bilsin, hər iki komponentin mənfi konnotasiyası üzə çıxsın və yaxud komponentlərdən birinin.

Belə sözlərdən biri *fathead* sözüdür. Əslində *fathead* iki müxtəlif nitq hissəsi sifət+isim (adj+noun)-nun birləşib mürəkkəb söz yaratmasıdır, lakin bu mürəkkəb söz slenqdır və yaxud ən yaxşı halda danışq dilində işlədilən ifadədir və lüğəvi mənası kütbeyin deməkdir.

You can be such a fathead. - Sən kütbeyinsən.

Paul, you are being a perfect fathead. - Paul, sən tamam kütbeyinsən.

Həmin sözdən başqa bir söz də yaradılır *fat-headed* - korazehin, axmaq, səfeh.

Now that is really a fatheaded idea. - İndi o həqiqətin səfeh ideyadır.

Let's not come up with a fatheaded plan. - Gəlin bu axmaq səfeh plana fikir verməyək. (7, p. 68)

Sonuncu nümunə gətirdiyimiz cümlələrdəki "fatheaded, fat-headed" sözlərinin semantikasının dəyişməsinin səbəblərini şərh etməyə çalışaq.

İlk növbədə semantikanın birdən-birə belə dəyişməsi koqnisiya ilə əlaqədardır, çünki "fat" sözünün lüğəvi mənalarından biri "kök" deməkdir. İnsan övladının yaddaşında "kök" adamın başqaları kimi cəld hərəkət edə bilməməsi, çevik olmaması vardır və bu bucaq altında məsələyə baxdıqda "fathead" və yaxud "fat headed" təbii olaraq nə çevik fikirləşə bilər, nə də hərəkət edə bilər və buna görə də qeyd etdiyimiz sözlər həm slenq kimi, həm də adi danışq sözü kimi ingilis dilində situasiyadan asılı olaraq işlədilir. Ancaq bir məqama diqqət çəkmək istərdik ki, öncə vurğulamışdıq ki, A.İ.Smirnitski slenqi nitq (danışq) üslubu adlandırır. Əlbəttə, biz bu fikirlə razılıqla yanaşı qeyd etmək istərdik ki, bütün hallarda situasiya və kontekst rol oynamaqla bərabər fikri ifadə edənini niyyətinin (intensiyasını) nəzərdən qaçırmaz. Kommunikasiya zamanı bu əsas şərtlərdəndir və koqnisiya da bunu mütləq şəkildə tələb edir, əks halda ünsiyyət yarana bilməz, informasiya ötürəni informasiyası qəbul edən tərəfindən lazımı səviyyədə başa düşülməz.

Yazımızın əvvəlində qeyd etmişdik ki, slenqlər elə söz qruplarıdır ki, onlar müxtəlif peşə sahibləri, müxtəlif/sosial qruplar tərəfindən yaradılır və gündəlik həyatda işlədilir.

Məsələn, xüsusilə gənclər arasında elə slenqlər vardır ki, onun leksik mənası müsbət konnotasiya ifadə etmir, lakin onu istifadə edən şəxs elə işlədir ki, müsbət konnotasiya ifadə edir.

I had a smashing time on holiday, it was so much fun! - Mən tətillərinizdə əla (gözəl) vaxt keçirdim, bu çox şənlik idi!

Hətta həmin cümləni "Mən çox dəhşətli vaxt keçirdim" kimi də vermək olar, ancaq burada olan dəhşətli heç də lüğəvi anlamdakı *dəhşətli* deyil müsbət mənədadır. İngilis dilində "smashing" sözünün birinci lüğəvi mənası – dağıdıcı, sarsıdıcı olsa da ikinci mənası çox gözəl, heyrətamizdir. Lakin işlədildiyi kontekstin ikinci hissəsi birinci hissəyə diqqət edir ki, məhz bu situasiyada "smashing" - çox gözəl, heyrətamiz anlamını ifadə etsin. Bütövlükdə sözün semantikasının belə asanlıqla dəyişməsi koqnisiyanın qüdrətindən asılıdır.

Biz bunu onunla izah edə bilərik ki, insan yaddaşında və düşüncəsində praqmatik olaraq sevincdən də nəşə dağıla bilər, kimsə sarsıla bilər, həmçinin pis hadisədən də. Yəni bizim gətirdiyimiz cümlə nümunəsinin ikinci

hissəsində olan “*it was so much fun*” özündən əvvəl gələn fikri koqnsiyanın hesabına müsbət konnotasiyaya yönəldə bilər və bu hadisələrin əksinin insanın beynində əksi olduğundan asanlıqla onu başa düşür və ötürülən informasiya tam aydınlığı ilə başa düşülür, anlaşılır.

Bütövlükdə yekun olaraq slenqlərin də kontekstdən asılı olaraq semantikasının dəyişməsinə biz koqnsiya ilə əlaqədar hesab etməklə yanaşı, onların hər birinin sözlərlə yanaşı və yaxud birləşə bilmək qabiliyyətinin fərqli olması fikrindəyik.

Ədəbiyyat

1. Jespersen O. Growth and structure of the English language. Oxford, 1938, 256 p.
2. Partridge E. Slang: Today and Yesterday. London? 1979, 258 p.
3. Смирницкий А.И. Лексикология английского языка. М., 1998, 260 с.
4. Хомяков В.А. Три лекции о сленге. Вологда, 1970, 64 с.
5. Oxford Concise Dictionary of English Etymology. Oxford University Press, 2003, 552 p.
6. Oxford Advanced Learner's Dictionary. Oxford University Press, 2005, 1539 p.
7. Oxford Dictionary of Modern Slang. Oxford University Press, 2010, 408 p.

Açar sözlər: *bəzi slenqlər, semantika, xüsusiyyət, kontekst*

Key words: *some slangs, semantics, peculiarity, context*

Ключевые слова: *некоторые сленги, семантика, особенности, контекст*

Summary

Semantic features of some slang in the English language

The article deals with certain features of slang in the English language. First of all, the article reveals the definition of the word slang by well-known linguists like Partridge, Jespersen, Smirnitsky and Khomyakov. Then describes some of the characteristics of slang, studied using the context.

Резюме

О семантических особенностях некоторых сленгов в английском языке

В статье рассматриваются определенные особенности сленгов в английском языке. В первую очередь в статье показывается определение слова "сленг" известными лингвистами как Патридж, Джесперсон, Смирницкий и Хомяков. Затем описываются некоторые характерные черты сленгов, изучаемые с помощью контекста.

RƏYÇİ:

fil.f.d. A.S.Seyidova

Rəfibəyli Günay Lətif qızı

İNGİLİS DİLİNDƏ “İNG” SUFFİKSİ İLƏ BİTƏN FEİLİN ŞƏXSİZ FORMALARININ TƏDQIQI VƏ ONLARIN BİR-BİRİNDƏN FƏRQLƏNDİRİLMƏSİ

İngilis dilinin feil sisteminə feilin şəxslı və şəxssız formaları daxildir. Feilin şəxssız formaları bir çox alimlərin tədqiqat obyektı olmuşdur. Bir sıra alimlər –O.Musayev,M.Qanşına, B.İlyış və s.müasir ingilis dilindəfeilin şəxssız formalarını kəmiyyət və adlandırılmaya görə üç yerə bölürlər: məsdər, feili sifət və cerund.

Digər qrup qrammatiklər isə-E.Krılova, E.Qordon, E.Starişpova cerund və feili sifət I formalarını eyni qrupda birləşdirib aşağıdakı kimi təsnif edirlər: məsdər, “ing” şəkilçili forma və feili sifət.

Bəzi dilçi-alimlər isə T.Barabaş, İ.Berman, N.Kobrina və s. hər dörd formaya ayrı-ayrılıqda baxılmasını vacib hesab edib onları beləqruplaşdırırlar: məsdər, cerund, feili sifət I və feili sifət II.

Qrammatist V.Burlakovaisə qeyd edir ki, feilin şəxssız formaları feil olmayan nitq hissələrindən (isim, sifət)inkışaf etmiş və bunlar öz ismi və adyektiv xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamışlar. Bu kimi formalar da öz növbəsində cümlədə sintaktik funksiya daşıyırlar.

Feilin şəxslı formaları cümlədə sadə xəbər vəzifəsində olduğu halda (yalnız bir sintaktik vəzifə daşıyırlar), feilin şəxssız formaları sadə xəbər vəzifəsindənbaşqa bir sıra sintaktik funksiyalarda çıxış edir.Cümlədə daşdığı vəzifəyə görə onlar adlara (yəni isim, sifət, say, əvəzlik) yaxındırlar. Lakin məsdər feilin digər şəxssız formalarından fərqlənir. Bir çox hallarda feilin şəxssız formaları feilə yaxındır.

Feili sifət II-dən başqa bütün digər formalar vasitəsiz tamamlıq və zərflə işlənə bilir.Feili sifət II-dən başqa feilin digər şəxssız formalarının tərz kateqoriyası vardır. Onlar şəxs, kəmiyyət və zaman kateqoriyasına da malik deyil.Belə ki, onlar hərəkəti hər hansı bir dəqiq müddətə aid edə bilmirlər, zamanı yalnız nisbi göstərə bilirlər.

İngilis dilində bu formaların ismi formalar kimi meydana gəldiyinə baxmayaraq sonrakı inkışaf mərhələsində feil sisteminə daxil olmuş, feilin tərz və növ kateqoriyalarını əldə etmişlər. Əlavə edim ki, rus dili də ingilis dili kimi Hind-Avropa dilləri qrupuna aiddir və ona görə də ingilis dilində olduğu kimi rus dilində də feilin şəxssız forması üçdür: məsdər (инфинитив), feili sifət (причастие) və feili bağlama(деепричастие).

Ümumiyyətlə, bütün şəxssız formalara isə iki xüsusiyyət aiddir:

1)Məsdər,cerund isim və feilin xüsusiyyətlərinə, feili sifət isə feil və sifətin xüsusiyyətlərinə malik olur;

2)İngilis dilində feilin şəxssız formaları isim və əvəzliklə birgə vahid tərkib əmələ gətirir, cümlənin bir üzvü kimi çıxış edir. Məsdər, cerund və feili sifət ilə olan birləşmələr mürəkkəb tərkiblər əmələ gətirir.

Feilin şəxssız formalarını dilçi-alimlər feil sisteminə aşağıdakı prinsiplərə görə aid edirlər:

1.Feilin şəxssız formaları şəxslı formaları kimi hərəkətin, prosesin vəziyyətini və mənasını bildirir;

2.Nisbi zaman fərqlərinə malikdir;

3.Məlum və məchul növdə işlənir;

4.Tamamlıq və zərfliliklə işlənə bilirlər;

5.İsmlə birlikdə predikativ tərkib (konstruksiya)əmələ gətirir.

Bir çox dilçi-alimlər feilin şəxssız formalarını feillik dərəcəsinə görə bu ardıcılıqla düzürlər:məsdər, feili sifət I, cerund, feili sifət II.

Bu şəxssız formalar feil kateqoriyaları ilə işləndikdə onlar aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

Məsdərlərdə tərz kateqoriyası tam özünü göstərir.Davamedici formada olan cerund, feili sifət I-də isə tərz kateqoriyasına nadir hallarda rast olunur.

Növ kateqoriyasına gəldikdə isə ona feilin bütün şəxssız formalarında təsadüf olunur. Zaman kateqoriyası feilin şəxssız formasında nisbi anlamdadır.Feilin şəxssız formalarında hərəkət əvvəl, feilinşəxssız qeyri-perfekt formalarında baş verən hərəkət

isə əsas feilin hərəkətindən sonra baş verir. Məs, My watch needs repairing. Having done the job,we decided to rest a little.

Qeyd etmək lazımdır ki, bəzən əsas feilin ifadə etdiyi hərəkətdən əvvəl baş vermiş hərəkəti bildirmək üçün qeyri-perfekt şəxssız formadan da istifadə olunur. Məs, Turning round the corner he saw a policeman. Bəzi hallarda məlum növdə olan məsdər və cerund məchul növü bildirmək üçün işlənir. Məs, Thisisthehousetolet.

Qeyd etmək lazımdır ki, feili sifət II-nin tərz,növ və zaman formaları yoxdur.

Cerund və feili sifət I oxşadırlar. Buna görə də bəzi qrammatistlər onları vahid “ing” şəkilçili formada birləşdirərək fərqləndirmirlər. Dilçi alim L.S.Barxudarov qeyd edir ki,feili sifət I və cerund iki müxtəlif morfoloji forma deyil , eyni formanın iki sintaktik işlənmə tipidir.

Mülahizələri yekunlaşdırıb“ing” suffiksi ilə bitən bu formaların oxşar və fərqli cəhətlərini araşdıraraq.

Cerundfeilin şəxssız forması olub hərəkətin prosesini idarə edərək həm ismin, həm də feilin xüsusiyyətlərinə malikdir. Feili isim isə yalnız ismi xüsusiyyətlər daşıyır.Onların hər ikisi ingsuffiksi ilə bitdiyinə baxmayaraq aralarında fərqli cəhətlər mövcuddur.Bu fərqlərə nümunələr əsasında nəzər yetirək:

1.Cerund həm ismin, həm də feilin xüsusiyyətlərinə malikdir.

Məs,Cryingwill not help you.

I could not help laughing.

2.Feili isim yalnız ismi xüsusiyyətlərə malikdir. Məs, Thesinging of birds gave me pleasure.

3. Cerund artiklsiz, feili isimisə artikilləşir. Məs, It is only way I got to make a living. We're going to see the changing of the guard at Buckingham Palace.
4. Cerundun qarşısında işarə əvəzliyi işlənmədiyi halda, feili ismin qarşısında işarə əvəzliyi olur. Məs, I do not think this building is as clean as it should be. That meeting was not very productive.
5. Cerund cəm şəkilçisi qəbul etmir, feili isim isə cəmdə işlənir. Məs, These comings and goings bothered me. Show me the writings which were sent yesterday.
6. Cerundun qarşısında sifət olmadığı halda feili ismin qarşısında sifət işləndiyini müşahidə edə bilərik. Məs, It is a clear writing. That is a very nice painting.
7. Cerunddan sonra vasitəsiz təamamlıq gələ bilər. Məs, They started unloading the cargo. Feili isimdən sonra sözlü ismi birləşmə gəlir, bu da təyin vəzifəsində işlənir. Məs, They started the unloading of the cargo. The commission demanded the breaking up of the company into two separate units.
8. Cerunddan sonra zərf gəldiyi halda, feili isimdən sonra zərf işlənir. Məs, Would you mind our running fast to catch the train?
9. Cerund növ kateqoriyasına malikdir. Məs, Do you prefer teaching anybody or being taught? Feili ismin isə növ kateqoriyası yoxdur.
10. Cerundun Perfect və Non-Perfect formaları mövcuddur, feili isimdə isə bu formalar yoxdur. Məs, I regret having spent so much time on it. Digər ingsuffiksi ilə bitən feilin şəxssiz formalarından biri də Participle-dır. Azərbaycan dilində feili sifət adlandırılan bu forma feili xassələrindən əlavə, həm sifət, həm də zərf xüsusiyyətlərinə malikdir. Eyni şəkilçi ilə bitən bu iki formanı –yəni cerund və feili sifəti nə ilə fərqləndirmək olar?
1. Cerund sözlü ilə işlənməz. Məs, On seeing me he did not know what to say. . In copying the text, he made a few mistakes. He called me before leaving. Feili sifətlər isə sözlü ilə işlənir.
2. Cerund bağlayıcı ilə işlənmədiyi halda feili sifətlər bağlayıcı ilə işlənir. Məs, When coming here I met an old friend of mine. While staying in London he met a few useful people.
3. Cerundun qarşısında ziyəlik halında olan isim və ya mənsubiyyət əvəzliyi gələ bilər. Məs, He denies Tom's knowing her future plans. Forgive me saying it. Do you mind my helping you? I heard of your coming to us. He insisted on her returning home. Feili sifətlərdə bu hallara rast gəlmirik. Qeyd etmək lazımdır ki, feilin şəxssiz formalarından biri olan məsdər ingsuffiksi ilə bitməsə də, işlənmə yerinə görə gerunddan fərqlənir. Bəzən tərcümə zamanı məsdər yaxud cerundun işlədilməsini seçimi çətinlik yaradır. Buna görə də hansı hallarda gerund yoxsa məsdərin düzgün yerini bilmək çox vacibdir. Məsdər və ya cerundun işlənmə yerinə nəzər yetirək:
1. Təamamlıq məsdərlə ifadə olunubsa onda bu feillərdən sonra (to agree, to desire, to intend, to prepare, to attend, to fail, to forget, to learn, to want, to wish, to seem və s.) məsdər gəlir. Məs, He is planning to sell his house this year. She wanted them to read that book. I wish you to be happy.
2. Bəzi sifətlərdən sonra (anxious, eager, pleased, difficult, usual, easy, common, ready, dangerous, strange və s.) məsdər işlənir. Məs, It is difficult to find the solution of the problem.
3. Bir sıra feillərdən sonra (to delay, to admit, to regret, to avoid, to postpone, to recall, to suggest, to consider, to mind və s.) gerund müşahidə edirik. Məs, John regretted not going to the party last evening. He suggested travelling abroad.
4. Bir qrup sözlü feillərdən sonra (to approve of, to give up, to rely on, to worry about, to keep on, to think about, to put off, to depend on, to insist və s.) cerund işlənir. Məs, He insisted on buying the piano. Tom gave up smoking because of the doctor's advice. Roy accused me of disliking him. What prevented you from becoming a professional actor?
5. Sifət+ Sözlü+ Cerund (accustomed to, afraid of, intend of, capable of, fond of, tired of və s.) tipli modellərdə cerund müşahidə edirik. Məs, The year accustomed to sleeping late on the first day off. I don't have the TV too loud, because I'm afraid of disturbing the neighbors. The teacher was displeased with the boys being noisy. We were surprised at your leaving the party.
6. İsim+ Sözlü+ Cerund tipli konstruksiyalarda (choice of, possibility of, excuse for, intention of, reason for, method of və s. isimlərlə) cerund işlənir. Məs, Tom has no excuse for dropping out of school. There was little hope of finding the man. They gave up the idea of selling their car. I don't like his manner of reading.
7. Bir sıra feillərdən sonra həm cerund, həm də məsdər gələ bilər. Bu zaman cümlənin mənasına xələl gəlmir. Məs, (to begin, to lie, to start, to hate, to prefer, to love, to continue, can't stand, to like, to attempt, to intend və s. feillərdən sonra) The children began playing (to play). Please continue writing (to write).

She likes travelling (to travel). They hate to work (working).

8. Bəzi feillərdən sonra (to stop, to remember, to forget) həm cərənd, həm də məsdər işləmə bilər amma bu halda cümlənin mənası dəyişir. Məs,

I stopped eating. (Mən yemədim, yəni daha yemədim)

I stopped to eat. (Mən yemək üçün ayaq saxladım yəni dayandım ki, yeyim)

I remembered reading this book. (Mən bu kitabı oxumağımı xatırladım, yəni nə vaxtsa oxumuşam.

I remembered to read this book. (Bu kitabı oxuyacağım yadıma düşdü, yəni nə vaxtsa oxuyacam.

Qeyd: To go feili ilə cərənd birləşərək bir sıra birləşmələr əmələ gətirir. Məs, to go shopping, to go sailing, to go fishing, to go jogging, to skiing və s.

I went jogging before breakfast this morning.

Richard has a small boat and he often goes sailing.

Beləliklə, aparılan araşdırmadan aydın olur ki, məsdər və ya cərənddan istifadə etmək seçimi yalnız feillərin siyahısından ibarət deyildir. Bu zaman bəzi qanunauyğunluqları nəzərə almaq lazımdır:

1. Məsdər hərəkətin qısa və konkret zaman ərzində baş verdiyini bildirir. Cərənd isə hərəkətin daha uzunmüddətli olduğunu göstərir.

2. Məsdər bir növ gələcəkdə baş verən hərəkətləri, cərənd isə indiki və keçmişdə olanları ifadə edir.

3. Bir məqamı da nəzərə almaq lazımdır ki, müasir zamanda ingilis dilində cərənd əvəzinə məsdərdən istifadəyə daha çox üstünlük verilir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Abdullayev T. İngiliscədən Azərbaycan dilinə tərcümənin əsasları. Bakı, 2001

2. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı, 2003

3. Аракин В. Д. История английского языка. – М., 2001.

4. Вейхман Г. А. Новое в английской грамматике. Учеб. пособие для ин-тов и фак. иностр. яз. – М.: Высш. шк., 1990.

5. Каушанская В. А. Grammar of English language. Moscow, 2008

6. Крылова И., Гордон Е. A Grammar of Present-day English. Moscow, 2003

7. Кузюзов Л. Практическая грамматика английского языка. Москва, 1998

8. Резник Р., Сорокина Т., Казарицкая Т. Практическая грамматика английского языка. Москва, 1999

9. Хорнби А. Конструкции обороты английского языка. Москва, 1992

10. Agatha Christie. Murder on the Orient Express. New-York, 1980

11. Charles Dickens. Cricket on the Hearth. New-York, 1994

12. Priestley J. B. Dangerous corner. Moscow, 1997

13. Yagodnikova O., Driga L., Shamray L., Baturina E. A Grammar of the English verb in tables. Verbals. Kiev, 1989

Key words: *verbal noun, gerund, participle, infinitive, passive voice*

Açar sözlər: feili isim, cərənd, feil sifət, məsdər, məchul növ

РЕЗЮМЕ

По происхождению герундий связан с существительным. Развитие существительного с суффиксом "ing" привело к возникновению двух омонимичных форм на "ing": отглагольного существительного и глагольной формы герундия. Формы причастия и герундия имеют две общие функции-определение и обстоятельства. Однако, так как причастие в функции определения и обстоятельства употребляется без предлога, а герундий с предлогом.

SUMMARY

On the heritage gerund disconnected with the noun. The development of noun with suffix "ing" caused to the formation of two homonymous forms ending in "ing": Verbal noun and gerund. The forms of participle and gerund have two general functions- attribute and adverbial modifier. However, participle is used without preposition in the function of attribute and adverbial modifier, but gerund with them.

Rəyçi: *professor Abbas Abbasov*

Səlimova Qənirə Şahin qızı

AVROPA DİLLƏRİNDƏN DAXİL OLAN VARVAR VƏ ƏCNƏBİ SÖZLƏRİN ÜSLUBİ
MƏQSƏDLƏRLƏ İSTİFADƏSİ

Müasir ingilis dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsinin əsas yollarından biri digər dillərdən sözlərin alınmasıdır. Dünyada ancaq öz xalis sözlərindən ibarət olan saf dil yoxdur. Bütün dillər bir-birinə söz vermiş və başqasından söz almışdır. İngilis xalqı da öz tarixi boyu qonşu olan və olmayan müxtəlif xalqlarla dostluq və qonşuluq münasibətində yaşamamışdır. Bu əlaqə və münasibətin dilin leksik tərkibinə təsir etməsi bir qanunauyğunluqdur.

Məlumdur ki, alınmalar daxil olduqları dilin lüğət tərkibinə bu və ya digər dərəcədə təsir göstərir. Alınma sözlərin bir qismi çoxdan dilin leksikasına daxil olub tamam dərk edilən və alınma olduğu hiss olunmayan sözləri əhatə edir. Alınma sözlərin böyük əksəriyyəti isə tam vətəndaşlıq hüququ qazanaraq ədəbi dilin həm şifahi, həm də yazılı növündə müəyyən məfhumu ifadə edir. Alınma sözlərin bəziləri ədəbi dildən çıxıb, yalnız dialektlərdə işləyə bilər. Yaxud da danışq dili vasitəsilə alınan söz ancaq dialektlərdə qalır. Alınma sözlərin bir qismi dilin lüğət tərkibində qalır, bir qismi isə tərkibdən çıxır.

Başqa sözlərdən söz almaq müasir dillərin zənginləşməsi üçün vacib olan prosesdir. “Lakin bu və ya digər anlayışın ifadəsi üçün başqa dildən söz almaq dilin həyatında olduqca məsuliyyətli məsələdir. Buna görə də söz almaq çox böyük həssaslıq və ehtiyatlılıq tələb edir.” Alınma sözlərin dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində və yeni anlayışların ifadə olunmasında böyük rolu var. Alınma sözləri müxtəlif cəhətdən təsnif etmək olar. Belə ki, dildəki alınma sözləri alınma tarixinə, işlənmə dairəsinə mənşəyinə və s. görə qruplaşdırmaq olar, həmçinin sözlər təsnif olunarkən onların hansı dil vasitəsilə başqa dilə keçdiyi əsas götürülür. Alınma sözləri təsnif edərkən mənbə dil nəzərə alındıqda daha düzgün təsvir əldə edilir. Buna görə də alınma sözlər təsnif olunarkən mənbə dil əsas götürülməlidir.

Sözlərin alınması prosesində dilin tələblərinə uyğun gələn sözlər alındığı dildə olduğu şəkildə, yeni dəyişdirilmədən götürülür. Alınma sözlər daxil olduğu dilin sözlərindən fərqləndikdə isə həmin dilin fonetika və qrammatikasının müqavimətinə rast gəlir və assimilyasiyaya uğrayır.

Şifahi alınmalar daha asan mənimsənilir və daxil olduğu dilin, demək olar ki, bütün qayda-qanunlarına tabe olur. Yazılı yolla alınan sözlər isə öz xüsusiyyətlərini daha çox saxlayırlar.

İngilis dilinin özünəməxsus fonetik və leksik sistemi, qrammatik strukturu var. Başqa dillərdən alınan sözlər dildə, adətən, fonetik, qrafik, leksik-semantik və qrammatik cəhətdən assimilyasiyaya uğrayır. Ümumiyyətlə, assimilyasiyanın üç növü var: 1) fonetik, 2) qrammatik, 3) leksik.

Fonetik assimilyasiya başqa dillərə məxsus yad səslərin milli səslərlə əvəzlənməsi və vurğunun yerinin dəyişməsi ilə bağlıdır. Alınma sözlər öz fonetik tərkibini dəyişərək ingilis dilinin fonetik-orfoqrafik qaydalarına uyğunlaşır və ingilis dilinin fonetik sistemində uyğun tələffüz olunur. Məsələn, fransız mənşəli sözlərin sonundakı uzun [e] və [ə:] səsləri dəyişərək ingilis dilinə uyğun olaraq [ei] kimi tələffüz olunur. Məsələn, “communique, cafe, chausse və s”. Alman mənşəli “spitz” [ʃpits] sözü, ingilis dilində [spits] kimi tələffüz olunur. Fransız dilindən alınan sözlərdə mövcud olan [a] səsi, [au] səsi ilə əvəzlənmişdir: vacant > vacaunt, vacant / estrange > straunge, strange

Hər bir dilin qrammatikası onun milli özəlliklərinin, sistemliliyinin, daxili strukturunun qoruyucusudur, ingilis dilinə daxil olan alınma sözlər qrammatik kateqoriyalara görə dəyişirlər. Məsələn, “count (French)-counted-counting”. Quruluşca mürəkkəb olan alınma sözlər ingilis dilində sadə formada istifadə olunur. Məsələn, italyan mənşəli “portfolio” sözünün mürəkkəb söz olduğunu tədqiqat aparmadan demək mümkün deyil. Fransız mənşəli “saunter” sözündə məsdər şəkilçisi “er” öz xüsusiyyətini itirərək sözün digər qrammatik kateqoriyalarında formal olaraq qalır: saunter-sauntered-sauntering və s.

“Render, tender” sözləri də bu qəbildəndir.

Qeyd etmək lazımdır ki, digər dillərdən ingilis dilinə təkcə sözlər deyil, şəkilçilər də daxil olmuşdur. Bu şəkilçilər əsl ingilis sözlərinə qoşularaq hibrid sözlər əmələ gətirirlər. Məsələn, shortage, goddess, amazement, forbearance, fulfilment və s. Bundan başqa alınma sözlərə də ingilis dilinə xas şəkilçilər artırıla bilər. Məsələn, pain-pained-painful-painless-painlessness. Skandinaviya mənşəli sözlər cəm şəkilçisi “-s” qəbul edir. Məsələn, eggs, laws, gates və s. Latın mənşəli sözlər “ed” şəkilçisi qəbul edə bilər. Məsələn, acted, corrected, disturbed və s. Latın mənşəli “us” şəkilçisi ingilis dilində “ous” və “al” şəkilçiləri ilə əvəzlənmişdir. Məsələn, L.barbarus-E.barbarous, L.botanicus-E.botanical, L.balneus-E.balneal. italyan mənşəli “ballot, stiletto, umbrella, violoncello” sözlərinin tərkibində “-etto, -otta, -ella, -cella” şəkilçilərinin olmasını tarixi müşahidələrə istinad etmədən demək qeyri-mümkündür. Deməli, qrammatik assimilyasiya öz ifadəsini alınma sözlərin qrammatik kateqoriyalarının və morfoloji quruluşlarının dəyişməsində tapır.

Leksik assimilyasiya dedikdə, alınma sözlərin semantik xüsusiyyətlərinin dəyişikliyə uğramasını nəzərdə tuturuq. Çoxmənalı alınma sözlər daxil olduğu dildə ancaq bir və ya iki mənə ifadə edir. Məsələn, fransız dilində çoxmənalı söz olan “timbre” ingilis dilində ancaq musiqi termini kimi istifadə olunur, ispan dilində çoxmənalı söz olan “cargu” ingilis dilində yalnız “gəmidə daşman yük” mənasını verir.

Bəzi hallarda isə alınma söz xüsusiləşir. Fransız mənşəli “revue” sözü “baxış” mənasını verməsinə baxmayaraq, ingilis dilində “əyləncəli teatr növü” mənasını verir. Bəzi alınma sözlər daxil olduğu dildə yeni mənalar kəsb etmişdir. “Scope” sözünün orijinal mənasının “məqsəd” olmasına baxmayaraq, onun ingilis dilində “baş düşmək

bacarığı”, “imkan, hərəkət azadlığı” mənaları vardır.

Alınma sözlərin mənalarının genişlənməsinə və daralmasına da rast gəlinir. Məsələn, fransız dilindən keçən “terrorist” sözünün mənası genişlənərək “hakimiyyətə qarşı çıxan insan” mənasını verir. “Umbrella” sözü ancaq “günəşdən qorunmaq üçün çətir” mənasını verirdisə də, ingilis dilində onun mənası genişlənərək “həm günəşdən, həm də yağıntıdan qorunmaq üçün istifadə olunan çətir” mənasını almışdır. “Əyləncə, istirahət” mənasını bildirən fransız mənşəli “disport” sözü ingilis dilində fonetik və semantik assimilyasiyaya uğrayaraq “sport” formasını almışdır. Bu söz yeni sözlərin yaranmasında da istifadə olunur. Məsələn, sportsman-sportsmanship-sportingly. “Move” sözü ingilis dilinin lüğət tərkibinə daxil olduqdan sonra çoxmənalı sözə çevrilmişdir: 1) təklif etmək 2) köçmək 3) idarə etmək 4) irəli getmək 5) toxunmaq, həyəcanlandırmaq. “Fellow” sözünün öz mənasının “comrade, companion” olmasına baxmayaraq indi daha çox “boy” mənasında istifadə olunur.

İngilis dilində alınma sözləri assimilyasiya dərəcəsinə görə aşağıdakı qruplara bölmək olar: 1) tam assimilyasiyaya uğrayan sözlər, 2) qismən assimilyasiyaya uğrayan sözlər, 3) assimilyasiyaya heç uğramayan sözlər və yaxud varvarizmlər.

Tam assimilyasiyaya uğrayan alınma sözlərə erkən dövrlərdə bir sıra dillərdən keçən sözlər daxildir. Latın mənşəli alınma sözlər - “cheese, Street, wall, wine və s.”, skandinaviya mənşəli alınma sözlər “husband, fellow, gate, root, wing, call, die, take, ill, happy, low, odd, wrong və s.” tamamilə assimilyasiyaya uğrayaraq ingilis dilinin lüğət tərkibinin əsas hissəsini təşkil edir. Fransız mənşəli sözlərin böyük əksəriyyəti tamamilə mənimsənilmişdir. Gündəlik istifadə olunan “table, chair, face, figure, finish və s.” buna misal ola bilər. Bu qrupa daxil olan sözlər ingilis dilinin bütün morfoloji, fonetik və orfoqrafik qaydalarına tabe olur. Bu sözlər işlənmə tezliyinə və üslubi neytrallığına görə fərqlənirlər. Sinonimik qruplarda bu sözlər əsasən dominant olurlar. Sözdüzəltmədə də bu sözlər böyük rol oynayırlar.

Qismən assimilyasiyaya uğrayan sözlər də aşağıdakı yarımqruplara bölünürlər:

Semantik cəhətdən mənimsənilməyən alınma sözlər - Bu sözlər məxsus olduqları dilə aid əşya və obyektlərin adını bildirir. Onlar əcnəbi geyim (sari (İndian), sombrero (Spanish) və s.), başqa xalqlara məxsus vəzifə, rütbə və peşə (shah (Persian), rajah (İndian), sheikh (Arabian), bei (Turkish) və s.), əcnəbi pul vahidlərini (rupee (İndian), rouble (Russian), shekel (Hebrew), sou (French), peseta (Spanish) və s.) bildirirlər.

Qrammatik cəhətdən tam assimilyasiyaya uğramayan sözlər- Bu qrupa öz cəm formasını saxlayan latın və yunan sözlərini misal gətirmək olar. Məsələn, index-indices, data-datum, stratum-strata, phenomenon-phenomena, formula- formulae, crisis-crises və s.

Fonetik cəhətdən tam assimilyasiyaya uğramayan sözlər - Buna Paris dialektindən və daha sonralar ingilis dilinə daxil olan fransız mənşəli sözləri misal çəkmək olar. Belə fransız mənşəli sözlər əvvəllər Norman dialektindən daxil olan fransız mənşəli sözlərdən öz fonetik xüsusiyyətləri ilə seçilirlər. Əvvəl alman sözlər ingilis dilinin qayda və qanunlarına tamamilə tabe olmuşlar. Sonra alman sözlər öz spesifik fonetik xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamışlar. “Baron, button, mutton” sözlərində ingilis dilində olduğu kimi vurğu I hecaya düşür, amma daha sonralar alman “cartoon, buffoon” sözləri II hecaya düşən fransız vurğusunu qoruyub saxlamışlar. Əvvəl alman “chandler” və “chapel” sözləri ilə sonralar alman “chandelier” və “chaperon” sözlərini müqayisə etsək “ch” hərf birləşməsinin fərqli tələffüzünün şahidi olarıq, “ch” hərf birləşməsi əvvəl almanlarda [tj], sonra alman sözlərdə isə fransız dilində olduğu kimi, [1] kimi tələffüz olunur. Eyni zamanda “g” hərfi əvvəl alman “message, cabbage” sözlərində [d3], digər sözlərdə isə- “massage, prestige, mirage” [3] kimi tələffüz olunur.

Qrafik cəhətdən tam assimilyasiyaya uğramayan sözlər- Fransız mənşəli sözlərdə axırıncı samitin oxunmaması, sözlərdə müəyyən qrafik işarələrin olması buna misal ola bilər. Məsələn, “ballet, buffet, cafe, cliché, fiancé, corps və s.”

Üçüncü qrup sözlər varvarizmlər adlanır. Varvarizmlər heç assimilyasiyaya uğramayan sözlərdir. Bu sözlər digər dillərdən olduğu kimi götürülür, heç bir dəyişikliyə uğramır və tərcümə olunmur. Məsələn, italyan mənşəli “ad-dio ciao” sözü (good bye), fransız mənşəli “affiche ” sözü (placard), “coup d’Etat” sözü (a sudden seizure of State power by a small group), latın mənşəli “ad libitum” sözü (at pleasure) və s.

Latınca barbarus sözündən əmələ gələn varvarizm- özgə dilə məxsus olan, yadelli anlayışını ifadə edir. Əlbəttə, elə bir dil təsəvvür etmək olmaz ki, orada başqa dillərdən bu və ya digər söz işlənməsin. Dilləri bir – birinə qarşılıqlı təsirdən ayrı düşünmək olmaz. Dildə işlənən yeni sözlərin bir qismi də başqa dillərdən keçən sözlərdir. Lakin başqa dillərdən keçən söz o zaman müvəffəqiyyət qazana bilər ki, həmin dildə onun işlədilməsinə ehtiyac hiss olunsun. Ehtiyac olmadan danışdıqda başqa dilə mənsub olan sözlərin işlədilməsi ədəbi dil normaları baxımından düzgün deyil və buna yol verilmir. Lakin başqa dildən gələn söz və ifadələrin bədii əsərdə işlədilməsindən bir priyom kimi istifadə edilir, bu da ədəbiyyatşünaslıqda varvarizm adlanır. ” Yoldaşlar, bircə spokoyks olun, qoy sözünü desin,qurtarsın!”(C.Cabbarlı)- cümləsində spokoyks sözünün işlənməsinə ehtiyac yoxdur. Azərbaycan dilində həmin söz ifadə edən sakit olun demək mümkün olduğu halda, yazıçı spokoyks sözünü Şərifin diliylə çox işlətməklə əsərdə varvarizm yolu ilə gülüş yaratmağa çalışmışdır.

Yazıçı əsərdə başqa dildən keçən sözə müəyyən məqsədlə müraciət edir. Belə ki, sənətkar yaratdığı obrazın danışığında belə sözlər işlətməklə onun xarakterindəki müəyyən cəhətləri oxucunun nəzərində canlandırmağa çalışır. Məsələn, C.Cabbarlının “Sevil” əsərində Dilbər in nitqindən bir parçanı nəzərdən keçirək: “ Mən qəti deyirəm , yoxsa bu saat geyinib gedəcəm. Olmaz ki, dayım gəlsin, atanı burda görməsin. Eviniz çox gözəldir, ancaq fu... Kak bezvkusno ubrano! Po moemu bu stolu buraya, bu şeyləri də buraya yığsanız daha gözəl olardı. Deyilmi, Əbdülmü

bəy?” Bu parçada istifadə olunan rus sözləri – varvarizmlər yazıçının yaratdığı rus obrazın- Dilbər (Edilya xanım) meşşan təbiətə malik olduğunu göstərir. Əlbəttə, yazıçı həmin sözləri Azərbaycan sözləri ilə ifadə edə bilirdi. Lakin onun meşşan xasiyyəti haqqında müəyyən təsəvvür yaratmaq üçün nitqdə varvarizmə xüsusi diqqət yetirir. Yaxud Dilbər dedi ki : “ Bu saat sizdən ayrılıb bu otağa getdim. Bir də gördüm lap otağın içində kakoy-to çoban dayanmışdı, həm də çıpaq, ponimayte!” sözlərindən onun danışmaq mədəniyyətini, doğma dilinə münasibətini aydın görmək olar.

Azərbaycan ədəbiyyatında əcnəbi sözlərdən yersiz istifadəyə - varvarizmə M.F.Axundovun “ Hekayəti- müsyö Jordan həkimi-nəbatat və dərviş Məstəli şah caduküni-məşhur” əsərində Dərviş Məstəli şah “ Aldanmış kevakib” əsərində axund Səməd, C.Məmmədquluzadənin “ Ölülər” komediyasında Şeyx Nəsrullah və başqa obrazların nitqində müşahidə olunur. Eyni zamanda oxucu həmin obrazların dilində yersiz işlənən əcnəbi sözlərin onların xarakterinin açılmasında necə rol oynadığını aydın hiss edir.

Bədii əsərdə bəzən bir neçə dildən alınan söz işlədilərək varvarizmə daha geniş yer verilir:

Haydı kola, xıncır oğlu
Şimdi durma qarşıda;
Paşol, malçı,idi,durak
Səni verrəm padsuda.
Oxuram innə fətəhna,
Mətləb allam yuxuda:
Şahi-mərdan nökrüyəm,
Dərsimi pünhan verirş (Aşıq Ələsgər)

Bu parçada şair bir neçə dildən (rus, ərəb, türk) gələn sözləri işlətməmişdir.

Bu və ya digər xalqa aid olan əşyaları,hadisələri, adətləri təsvir etmək və milli koloriti yaratmaq məqsədilə həmin dilin sözlərinin başqa bir dildə heç bir dəyişiklik edilmədən işlədilməsi varvarizm adlanır. Başqa sözlə, assimilyasiyaya uğramayan və aid olduğu dilin əksər xüsusiyyətlərinin özündə saxlayan alınma sözlər varvarizmlərdir. Onlar müəyyən dərəcədə nitq normalarına uyğunlaşsalar, ancaq tamamilə assimilyasiya olunmadıqlarından və öz xarici “görünüşlərini” qoruduqlarından onları müəyyən etmək çox asandır.

Varvarizmlərə misal olaraq fransız dilindən alınmış “parvenu, protege, propos, bon-mot, en route, bon vivants, beau monde” latın dilindən alınmış “adovo,de novo, alter ego”,italyan dilindən alınmış “dolce-far-niente, sempre” və s. sözləri göstərmək mümkündür. Fransız dilinin ingilis dilinə təsiri çox böyük olduğundan bu dildən gələn varvarizmlərə daha çox rast gəlmək olar. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, varvarizmlərin əksəriyyətinin ingilis dilində sinonimi var, Məsələn, chic-stylish, en passant – in passing, ad infinitum- infinity və s.

Varvar sözləri və əcnəbi sözlər bir-birindən ayırmaq bəzən çətinlik törədir. Çünki onlar arasında qəti sərhəd, ayırıcı bir xətt qoymaq mümkün deyil. Müxtəlif müəlliflərin əsərlərini gözdən keçirdikcə görürük ki, onlardan bəziləri bu iki qrupu bir-birindən ayırmamış və onlar arasında heç bir fərq qoymamışlar, Bəziləri isə varvar sözləri və əcnəbi sözləri bir-birindən mütləq ayırmaq lazım olduğunu göstərmişlər. Sonuncular arasında İ.R.Qalperini qeyd etmək olar. O, “Stylistics”kitabında qeyd edir ki,üslubi məqsədlər üçün varvarizmlər ingilis dilinin lüğət tərkibinə daxil olublar və onun bir hissəsini təşkil edirlər. Əcnəbi sözlər ancaq tək-tək hallarda müəyyən üslubi məqsədlə istifadə olunurlar, çap olunarkən xüsusi kursivlə verilir ki, digər sözlərdən fərqlənsinlər və əksər hallarda müəllif tərəfindən izah olunurlar. İngilis dilində elə əcnəbi sözlər var ki, terminoloji funksiya daşıyır. Bu cür əcnəbi sözlər də varvarizmlərlə səhv salınmamalıdır. Məsələn, “udarnik, soviet və s.” Bu sözlər İngiltərə reallığına yad olan sözlərdir və onların ingilis dilində qarşılığı yoxdur... Bundan əlavə “solo, tenor, concerto, blitzkrieg, luft üaffe” kimi sözlər də varvarizmlərdən fərqləndirilməlidir. Bu sözlər tək-cə öz funksiyalarına görə deyil,həm də təbiətlərinə görə fərqlənirlər. Onlar terminlərdir. Terminoloji alınmaların sinonimi olmur, halbuki, varvar sözlər çox dəqiq sinonimə malik olurlar.

Alimin gətirdiyi arqumentləri nəzərdən keçirdikdə onun haqlı olduğunu görmək olar. Lakin varvar sözlər və əcnəbi sözlər arasındakı fərqi dərin olmasını və onların üslubi funksiyalarının tam üst-üstdə düşdüyünü nəzərə alaraq biz onları ayırmır, eyni başlıq altında veririk. Eyni zamanda sözün formal şəkildə dilin lüğət tərkibində əks olunmaması onun varvarizm olmasına dəlalət edir.

Varvarizmlər tarixi kateqoriyadır. İngilis dilində bir vaxtlar işlənən bir çox əcnəbi sözlər və ifadələr vaxt keçdikcə varvar sözlər qrupuna daxil olmuşlar, bu varvarizmlərdən bir çoxu assimilyasiyaya uğrayaraq ingilis dilinin öz sözləri ilə qaynayıb qarışmışlar. Məsələn, “conscious, retrograde, scientific, methodical, penetrate, figurative, obscure, function”. Ben Consonun “The Poetaster” əsərindəki “conscious, retrograde, spurious, strenuous” sözləri əvvəllər varvarizmlər kimi istifadə olunmalarına baxmayaraq sonralar ümumişlək sözlərə çevrilmişdilər.

Varvarizmlər bu və ya digər xalqın ictimai həyatının adət və ənənələrini, məişətinin fərqli cəhətlərini, milli mənsubiyyətini və etnoqrafik xüsusiyyətlərini vermək məqsədi ilə elmi, publisistik, bədii, siyasi, ictimai əsərlərdə işlədilir.

Bədii ədəbiyyatda varvar sözlərin funksiyaları olduqca müxtəlifdir. “The little boy, too, we observed, had a famous appetite, and consumed schinken and braten kartoffeln and cranberry jam with a gallantry that did honour to his nation” (“ Vanity Fair” Thackeray). Bu sözlər bədii əsərlərdə başqa millətlərin nümayəndələrinin – personajların nitqini səciyyəvləndirmək, onların yaşayış tərzini təsir etmək məqsədilə də işlədilir. ”Revelation was alighting like a bird in his heart,singing “ Elle est ton reve! Elle est ton reve!” (“In Chansery” John Galsworthy).

Bəzən isə varvarizmlər əsərdə əsas fikrin önə çıxarılması üçün arxa planda verilir. Əsər qəhrəmanlarının dilində varvarizmlərin istifadəsi qəhrəmanın nitqinə və hərəkətlərinə daha “nəcib” çalar vermək məqsədində güdə bilər.

“He picked up his portfolio, rose, held out his hand, “Au revoir, cher maître” (A.Cronin). “Yes”, he said, “I think that is true. A child of nature, malgre tout.” (A. Huxley).

Bəzən varvarizmlər mənalar arasındakı incə fərqi göstərmək üçün istifadə olunur. “She had said “Au revoir”, not good-bye” (J.Galswothy)

Mətnin əvvəlində varvarizmlərin istifadəsi onu göstərirkə bütün mətn başqa dildədir. Məsələn S.Heymin “Səlib yürüşçüləri” əsərindən epizodu göstərmək olar. Burada mənçəcə alman olan amerika ordusunun əsgəri, Bing , mühasirəyə alındanda alman müraciətini “Deutsche Soldaten” ifadəsi ilə başlayır.

Mətnin qalan hissəsinin ingiliscə verilməsinə baxmayaraq, birinci sözlər bütün mətnin alman dilində danışıldığını göstərir. Bundan başqa varvar sözlərin istifadəsi danışanın ingilis olmadığına işarə verə bilər. A.Kristinin çoxsaylı detektiv hekayələrinin qəhrəmanı olan Erkül Puaro ana dili fransız dili olduğu üçün öz nitqində tez-tez fransız sözlərindən istifadə edir “it is as well,mon ami, that be have no affairs of moment on hand” “And stars give light! Voila! Calm yourself, Hastings” “A la bonne heure, Hastings. You rise your gray sells at last.”

Bundan başqa əcnəbi sözlərə müəllifin nitqində də yer verilə bilər. Bu sözləri işlətməkdə məqsəd nitqi daha nəcib səslənməsini təmin etmək və ya dövrün tələblərinə cavab verməkdir. Nümunə kimi Takereyin “Vanity Fair” əsərini göstərmək olar. Əsərdə müəllifin nitqində olduqca çox əcnəbi sözlərə yer verilib. “He was a lazy, peevish, and a bon-vivant; The appearance of a lady frightened him beyond measure... Perhaps she just looked first into the bouquet, to see whether there was a billet-doux hidden among the flowers; but there was no letter.what a distinguee girl she was-how she could speak French better than the Governor-General’s lady herself.”

Bundan əlavə əcnəbi sözlər və varvarizmlər yumoristik effekt əldə etmək üçün də istifadə oluna bilər. Bu hal əcnəbi sözün uyğun olmayan kontekstdə və ya uyğun olmayan personajın dilində işləndə baş verir. Nümunə kimi adi yeməklərin fransız dilində təqdim edən Pitt Krolinin aşbazının nitqini göstərmək olar. “Mouton aux navets and the soup is potage de mouton a l’ecossaise. The side dishes contain pommes de terre au naturel and chou-fleur.”

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYATIN SİYAHISI

Azərbaycan dilində:

1. Abbasova B. Sözlərin hadisəsinin əsasları. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1995, 90 s.
2. Cəfərov S.Ə Müasir Azərbaycan dili. (Leksika) Bakı, Maarif, 1982, 215 s.
3. Dəmirçizadə Ə.M Azərbaycan dilinin üslubiyatı. Bakı, 1962, 270 s.
4. Əfəndiyeva T.Ə Azərbaycan dilinin leksik üslubiyatı. Bakı, Elm, 1980,250 s.
5. Həsənov H.Ə Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı , Maarif, 1988, 306 s.
6. Xudiyev N. “Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibinin inkişafı”, “Maarif”, Bakı , 1986
7. Xudiyev N.M. Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövrü. Bakı, Maarif, 1989, 404 s.
8. Qarayev A.H. Müasir Azərbaycan dilində avropa mənşəli leksik alınmalar. Bakı, ADU nəşri, 1989, 95 s.
9. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan dilinin semasiologiyası, ADPU, Bakı, 1964.
10. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan dili, Bakı , 2003.
11. Məmmədov İ. “Azərbaycan dili semasiologiyasına giriş”, Bakı 1988.
12. Məmmədov N. Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinin mənbə və üsulları, Gənclik, Bakı, 1968.
13. Şiraliyev M. , Budaqova Z. Müasir Azərbaycan dili, Bakı, 1978.
14. Verdiyeva Z. Azərbaycan dilinin semasiologiyası, ADU, Bakı, 1979.

İngilis dilində:

15. Arnold İ.V “The English Word”, “Vyssaja skola”, Moscow , 1986
16. Galperin I.R “Stylistic”, “Higher school”, Moscow, 1977
17. Ginzburg R.S “A Course in Modern English Lexicology”, “Vyssaja skola”, Moscow 1979
18. Ilyish B. “ Historu of the English Language”, Vyssaja skola”, Leningrad 1973
19. Jespersen O. “Grows and Structure of the English Language”, “University of Chicago Press”, Chicago 1982
20. Koonin A. “English Lexicology”,” Book Publishing House”, Moscow, 1940
21. Molhova J. “Outlines of English Lexicology”, Sofia 1967
22. Onions C.T “ The Oxford Distionary of English Etymology”, “Oxford University Press”, 2000
23. Orembovskaya M. “English Lexicology”, Tbilisi 1964
24. Radford E. “ Unusual words and how they came about”, “ Oxford University Press”, London , 1966
25. Rastorguyeva T.A “ A History of English”, “ Vyssaja Skola”, Moscow, 1983
26. Rayevska N.M “ English Lexicology”, “Vyssaja Skola”, Kiev, 1979
27. Smith L.P “The English Language”, “Oxford University Press”, London, 1966

Rus dilində:

28. Аракин Б.Д « История английского языка», «Высшая школа», Москва, 1985
29. Арнолд И.В « Стилистика современного английского языка» Москва « Высшая школа» 1981
30. Бруннер К. « История английского языка», « Высшая школа», Москва 1955-56
31. Иванов В.В Терминология и заимствования в современном китайском языке М., 1973
32. Соловьева К. « Лексикология современного английского языка», «Высшая школа», Иванова 1971

Internet saytları:

33. www.askoxford.com/globalenglish/borrowings
34. En.wikipedia.org/wiki/Loanword
35. www.omniglot.com/language/articles/etymology
36. www.ruf.rice.edu/~kemmer/Words/loanwords.html
37. www.answers.com/topic/english-words-of-greek-origin
38. www.macmillandictionary.com/
39. En.wikipedia.org/wiki/Language_contact
40. www.m-w.com/help/faq/etymology.htm

Açar sözlər: dil, alınma, lüğət, varvar

Key words: language, borrowed, dictionary, barbarism

Ключевые слова: язык, заимствованные, словарь, варварство

Xülasə

Məqalədə Avropa dillərindən daxil olan varvar və əcnəbi sözlərin üslubi funksiyaları tədqiq edilmişdir. Burada varvar və əcnəbi sözlərə tarixi kateqoriya nöqtəyi nəzərindən yanaşılmış, onun müxtəlif məqsədlərlə işlədilməsi araşdırılmışdır. Həmçinin varvar sözləri assimilasiya dərəcisnə görə assimilasiyaya heç uğramayan kateqoriya kimi də tədqiq edilmişdir.

Summary

The article illustrates the stylized functions of the barbarism and borrowed words from European languages. Here, the barbarism and borrowed words is interpreted from the historical point of view, and its use for different purposes.

Also, barbar words is explored as a non-assimilated category for assimilation.

Резюме

В данной статье речь идет о стилизованные функции местных и иностранных слов из европейских языков. Здесь варваризм и заимствованные слова были истолкованы с исторической точки зрения и использовались для разных целей. Как и варварские слова, были изучены как катехизис, который никогда не был ассимилирован по степени ассимиляции

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

Arifə Yusubova

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ALINMA SÖZ PROBLEMİ VƏ ONUN
MÜXTƏLİF İSTİQAMƏTLƏRDƏN HƏLLİ YOLLARI

Hər hansı bir dilin zənginləşməsi yollarından biri də dilə daxil olan alınma sözlərdir. Başqa dillərdən alınma sözlər, əlbəttə, keçdiyi dildə əsas, həlledici deyil, köməkçi rola malikdi. Dünya xalqları arasında ictimai-siyas, mədəni-iqtisadi, elmi və s. əlaqələrin yaranıb inkişaf etməsi, eyni zamanda, onların dillərində də öz əksini tapır. Əgər alınma sözlər ehtiyac nəticəsində daxil olduğu dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə kömək edirsə, bu müsbət təsirdir. Belə vəziyyətdə dil öz keyfiyyətini itirir. Alınma sözlər dil əlaqələrinin aspektlərindən biri olmaqla bərabər bir dildən digərinə söz alınması prosesində mütləq baş verir. Sözlərin bir dildən digərinə keçməsi həmin dilin fonetik vasitələri ilə ifadə olunması iki mərhələdən ibarət bir prosesdir. Dilçilik ədəbiyyatında bu prosesin mərhələlərinin terminaloji ifadəsində müxtəliflik diqqəti çəkir. Alınma söz və ifadələr tərcümə edilmədən və dəyişdirilmədən işlədildikdə mənbə dilin orfoqrafiyasını və orfoepiyasını saxlayır. Çox zaman, mumiyyətlə, ərəb, fars adı ilə işlənən istər fars, istərsə də ərəb - fars sözlərinin əksər bir qismi, düşdüyü yeni mühitdə, Azərbaycan sözlərinin və bu sözlərə aid fonetik qaydaların təsiri altında öz dilinin xüsusiyyətlərini itirərək, Azərbaycan sözlərindən seçilməyən bir şəkllə düşmüşlər. Bununla belə, hər iki dildən gələn sözlər gəlidiyi dillərə məxsus olan fonetik xüsusiyyətləri də müəyyən dərəcədə saxlamışlar. Həmin bu fonetik xüsusiyyətdən onların hansı dilə xas olması bəlli olur. Çünki burada saitlər əsas rol oynayır, bir qayda olaraq bu sözlər ahəng qanununa tabe edilmir. Məs. Nüfuz, iaşə, idrak, mehman, şüur, qürur və s. Bu sahədə yazarkən, dilin zənginləşməsi ən azı üç səviyyədə tədqiq edilməlidir: -fonetik, qrammatik və leksik - semantik. Leksik alınmanın dilin zənginləşməsində oynadığı rol hər şeydən əvvəl özünü dilin lüğət tərkibindəki dəyişmələrlə göstərsədə, dilin fonemlər sisteminin məruz qaldığı təsir nəticəsində yeni keyfiyyətlər kəsb etməsi müşahidə olunur:

1. fonetik uyğunlaşma, 2. fonetik mənimsəmə.

Alınan sözün xarici qıyasında süni və ya konkret zaman ərzində təbii yolla baş vermiş variant fərqləri leksik assimilyasiyanın məhsulu hesab olunur. Leksik assimilyasiya şərti anlayışdır və fonetik, qrafik, qrammatik və s. assimilyasiyanı bu və ya digər dərəcədə ehtiva edir. Dilçilik ədəbiyyatında leksik - semantik assimilyasiya ilə bağlı dolaşq fikirlər söylənmiş, yaxud ayrı-ayrı mövqelər təqdim edilmişdir. Bəzən tarixi inkişaf prosesində alınma sözün əvvəlki semantik quruluşunda mövcud olmayan yeni məna əldə etmiş olur. Bir qayda olaraq yeni mənaların formalaşması alınma sözün dilə keçdiyindən bir əsr, ya yarım əsr sonra baş verir. Bəzən eyni söz müxtəlif dövrlərdə eyni dildən 2-3 dəfə alına bilər. Hər iki variantda söz dilin fonetik xüsusiyyətlərini təşkil edir. Bəzən sözlər qəribə bir dövrə vurur. Elə sözlər var ki, başqa dilə keçmiş, həmin dildə, fonetik, morfoloji, hətta semantik dəyişikliyə uğramış və yenidən geri qayıtmışdır.

Məs: fransız dilinə keçmiş, sonra yenidən alınma dilə alınma söz kimi daxil olmuş "bulvar" sözü kimi. Alman dilindən fransız dilinə "bresche," italyan dilindən alman dilinə keçən " balkon " sözləri əslində vaxtilə alman dilindən həmin dilə keçmiş və yenidən geri qayıtmışdır. Qrafik assimilyasiya olunmuş alınma sözlər ilk baxışda mənbə dildən fərqlənmiş; lakin əslində həm qrafik, həm fonetik seçilmiş olur. Dilin yalnız zahiri görkəmi assimilyasiya olunmuş təsiri bağışlayır. Qrafik alınmalar isə mənbə dildəki yazı şəklini saxlamış vahidlərdir. İlk baxışda onlarda heç bir assimilyasiyaya uğramamış kimi görünür. Bütün deyilənləri yekunlaşdıraraq bu nəticəyə gəlmək olar ki, alınma sözlərin hamısı assimilyasiya prosesinin təsirini hiss etmiş olur. Onlar bəzən fonetik dəyişikliyə uğrayır, bəzi tanış olmayan səs və ya səs birləməsi reseptor dilə daha yaxın olan səslə əvəz olunur, bu da çox uzun bir proses olaraq qəbul olunur. Qrammatik assimilyasiya öz əksini alınma sözlərin qrammatik kateqoriyalarını və ümumilikdə paradigmaların və morfoloji quruluşun dəyişməsində tapır. Leksik --semantik assimilyasiya zamanı alınma sözlər reseptor dildə yeni məna çalarları əldə etmiş olur. Səslərin dəyişməsi, mənənin daralması və genişlənməsi, qrammatik kateqoriyaların reseptor dilin morfoloji quruluşuna uyğunlaşdırılması alınma prosesində aparılır. Assimilyasiya dərəcəsi isə alınma sözün mənimsənilmə səviyyəsindən reseptor dilə daxilolma vaxtından, üslubundan və işlənmə tezliyindən asılıdır. Beləliklə, nə qədər ki, ictimai yaşayış dəyişir, əmək əlaqələri genişlənir, mədəniyyətlərarası əlaqələr meydana çıxır, dünya dillərinə yeni sözlərin daxil olması labüd hal alır. Son dövrdə ölkəmizin avrovijın mahını müsabiqəsində ev sahibliyi etməsilə mədəniyyətlər arası münasibət daha da möhkəmləndi və bu proseslə əlaqədar çoxlu yeni sözlər dildə möhkəmləndi ki, nu da qaçılmazdır.

Sözlərin bir dildən başqa dilə keçməsi prosesidünyanın bütün dillərinə xasdır. Fikrimizi sübut etmək üçün misallar gətirək. Dilimizə türk, rus, yunan, latın, alman dilləri ilə yanaşı fransız dilindən : drap, triko, ~kostyum, etaj, mebel, sup, kotlet restoran, frizör, avanard, serjant, korpus, desant kimi sözlər keçmiş, bütün teatr terminləri, 30-cu illər ədəbiyyatında işlənən terminlərin çoxu fransız sözlərindən ibarətdir, çünki 18-ci əsr fransız mədəniyyəti geniş vüsət almışdı. Çox qəribədir ki, fransız dilinin özünə külli miqdarda latın və italyan sözləri keçmişdir. Həmi sözlərdən : kredit, koridor, vata, bandit, şarlatan və s. fransız dili vasitəsilə bizim dilə də daxil olmuşdur. Fransız dili öz inkişafında üç dövrə bölünür : qədim fransız dili (XI-XIV əsr), orta fransız dili (XIV- XV) və yeni fransız dili (XVI əsrdən bu günə kimi). Bu dilin yazılı abidəsi IX əsrdəndir. Fransız dilinin Avropa dillərinə təsiri 11-12-ci əsrdən başlamışdır. O zamanlar fransa öz cəngavərliyi, saray mədəniyyəti, ədəbiyyatı, yeni dəblərin, kulinarivasi, saray etiketinin inkişafı ilə Orta əsr Qərbi Avropa feodalizm sisteminə nümunəvi rol oynayırdı. Bu isə dillərin zənginləşməsində nümunəvi rol oynayırdı. 17-18-ci əsrdə fransız sözlərinin ikinci axını başladı, çünki həmin dövrdə Fransız öz dəbi, saray etiketlə

Oərbi Avropanın aparıcı dövləti rolunu oynayırdı. Lakin modanı təqib edən sözlərin bəziləri tezliklə dildən çıxarıldı. Məs: Coquet, net, qalant, omelette, parade və s.

18-ci əsrin 2-ci, 19-cu əsrin 1-ci yarısı Fransa inqilabı ilə əlaqədar yeni: revolution, republique, social, proletaire, communisme və s. sözləri varandı. Bununla belə bu prosesdən fransız dili kənarda qalmadı. İtaliya intibahı nəticəsində : opera, sopran, bas, tenor, konsert, piano; arxitekturdan: calerie, korridor, fassade, finans üzrə: banca rotta, lombard, ducato; hərbi üzrə: soldato, panciera, granata və s. kimi sözlər fransız dilinə və bu dil vasitəsilə alman, rus, türk, Azərbaycan və s. bir çox dünya dillərinə keçmişdir.

Deməli, dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində alınmalar böyük rol oynayıb. Burada kalka çox vacibdir. Söz və ya bütövlükdə birləşmə hərfi tərcümə edilir. Məs.:ingilis dilində varanmış (summit conference) (vüksək səviyyədə görüş) bizim dilə və "sammit" kimi, və da "zirvə görüşü" kimi tərcümə olunur ki, sonralar diplomat və tərcüməçilərin malinə çevrilir. Bu fransız dilinə də tərcümə edilmişdir./konference au sammet/. Bu siyasi, diplomatik, iqtisadi və mədəni yaxınlaşmalarda dominant dilin başqalarına diqtəsi kimi qəbul edilə bilər.

Buradan aydın olur ki, hər hansı dilə daxil olan sözlərin lüğət tərkibini zənginləşdirməsi faktı danılmaz olduğu kimi, həddən artıq versiz termin və kəlmələrlə yüklənməsi də təqdir olunacaq hal deyildir. bu dildə süni ağırlıq vardır. Belə hala bütün dillərdə olduğu kimi fransız dilində də rast gəlinir. XVI əsrdən etibarən, xarici sözlərin fransız dilində süni istifadəsi mənfi reaksiyaya səbəb oldu. Fransız dilində pəvda olunmuş külli miqdarda əcnəbi sözlərin və alınmaların təməzlənməsinə qarşı geniş hərəkət başladı ki, bu da "Purizm" adlanır. Purizm termini latınca-purus-təmiz-saf deməkdir. Purizmə dilin təməzlənməsi prosesi daxildir. Bu proses çox dillər üçün xarakteriktir, əsas da o xalqlardakı, milli süurun ovanısı, özünəqavıdıs başlayır. Bu kimi hallar Türkiyədə, Azərbaycanda da baş vermiş, zivalılar, dilçi alimlər bir arada toplaşaraq dili vəd ünsürlərdən təməzləmək vollarını aramış, bu sahədə böyük işlər görmüşlər. Dilini, xalqını ürəkdən sevən alimlərimiz bu gün də bu sahəyə diqqəti azaltmırlar. Lakin bəzən bu sahədə göstərilən səvələr uğurla nəticələnməmişdir. Bu sahədə yazıcılarımız da çox iş görmüşdür. Yazıcı Anar öz əsərlərində alınma sözləri əvəz edən çox savda sözləri işlətməmişdir. Sifahi üsulla sözalma zamanı fonetik assimilyasiya özünü daha dərindən bürüzə verir. Bu zaman alınma söz xarici sözün aydın forması olmaması, fonetik strukturunun sərti xarakteri faktiki olaraq, onun söz tərkibinin tərkibinin yenidən canlanmasında tələb olunan dəqiqliyi sifra endirir. bu da təbiidir ki, sifahi alınmanın reseptor dildə yazıya alınmasına öz təsirini göstərir, səslərin veri səhv salınır, bir səs başqası ilə əvəz olunur və s. Hecanın dəyişdirilməsi və ya ixtisara salınması ilə bir tərəfdən dilin daxili tələbatı ödənilə bilər, ikinci tərəfdən sözün özündə məna dəyişikliyi, vurğu yerdəyişməsi baş verə bilər. Deməli, alınmaların fonetik assimilyasiyası bir neçə istiqamətdə reallaşır. Məs: latın variantında "autoritar" şəklinə düşmüş, köklü "autoritar" formasının da birinci olaraq avtoritetli, nüfuzlu mənasında işlənməyə başlanmışdır. Hecanın strukturu və fonetik qanunauyğunluqların dəyişməsi alınma sözlərdə ekspirator vurğunun dəyişməsinə təsir göstərir. Leksik alınmanın qrafik cildinin onun dildəki tələffüzünü təyin etməsi bütüün dillərə şamil olunmalıdır. Aydındır ki, söz yazılışına görə oxunur. Oxunur zamanı istisnaların mövcud olduğu fonetik transkripsiyadan istifadə edilir. Başqa dillər kimi fransız dilində də bu dilin oxu qaydalarına tabe olmayan külli miqdarda istisnalar vardır. Dil daşıyıcıları bu istisnaları asanlıqla qavrayırlar, lakin başqa dilin daşıyıcıları fransız dilini öyrənərkən şübhəsiz ki, transkripsiyadan istifadə edirlər. Leksik alınmalar mənşəcə mənsub olduqları dillərin qrammatik əlamətlərini qismən özlərində daşıyır. Onlar keçdikləri dillərdə bu əlamətləri qoruyur. Bir sıra leksik alınma obyekt dildə qrammatik segmentasiyaya uğraya bilər. Obyekt dildə asanlıqla tərkib hissələrinə ayrılmalara ümumiyyətlə, leksik alınmalara xas xüsusiyyətlər deyildir. Lakin oxşar quruluşlu leksik alınmaların sayı artdıqca onların tərkib elementlərinin aşkara çıxarılması asanlaşır. Qrammatik mənimsənilmə prosesinin tədqiqatı göstərir ki, dildə fonetik mənimsənilməyə nəzərən bu proses daha məhdud səviyyədə gedir. Qrammatik mənimsənilmənin geniş yayılması dilin qrammatik normalarının daha sərt xarakter daşmasında irəli gəlir. Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, dil əlaqələri prosesində leksik alınmaların obyekt dildə özünə ver tutması onların tərkibindəki qrammatik vasitələrin uyğunlaşması və mənimsənməyə məruz qalmasına səbəb olur. Bu hadisə dilin zənginləşməsinə öz təsirini göstərir.

Hər bir dilin qrammatikası həmin dilin daxili strukturunun qoruyucusu kimi çıxış edir. Məhz buna görə də , vəd qrammatik struktura malik alınma sözlər reseptor dilə orijinal variantda daxil ola bilmir. Bu səbəbdən də, vəd quruluşlu söz birləşmələri əvvəlcə modelini doğrultmalı sonra reseptor dil artıq onun diqtəsi ilə yenidən qurulmalı olur.

Leksik səviyyədə mənimsənmə məsələsi Azərbaycan dilində müxtəlif şəkillərdə izah olunur. Tədqiqatçıların əksəriyyəti onu leksik alınmaların dildə özünə ver tutması ilə əvənləşdirir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, leksik mənimsənməni yalnız bununla məhdudlaşdırmaq olmaz.A. Ourbanov sözlərin semantik dəyişikliklər əsasında mənimsənilməsi və sözlərin qrammatik dəyişikliklər əsasında mənimsənilməsi kimi iki formanı fərqləndirir.. İkinci forma qrammatik mənimsənilməni əhatə edir. Burada eyni zamanda, qrammatik uyğunlaşma halı da özünü göstərə bilər."Tormoz " verinə "əyləc" , "svetafor" verinə - isiqfor və s. 60-70-ci illər ərzində bu sahədə böyük işlər görüldü.

Purizm hərəkəti ilk dəfə 16-cı əsrdə Fransada meydana gəldi. Fransa Akademiyası fransız dilinin lüğət tərkibini latın və italya dillərinin elementlərindən təməzləmək üçün hərəkət keçirilir. 19-cu əsrin başlanğıcında Böyükdən milli alman elementlərinin çıxarılması yolunda kəskin mübarizə başlandı. Alman işğalından qurtulan cəx xalqı bu volda qətiyyətlili idi. Cəx intibahı adlanan bu milli-vətəndaş sərhədini əsa bilmədilər və ümumiyyətlə, dili bütün alınma sözlərdən təməzləməyi qərara aldılar. Purizm ənənələri Rusiyada 19-cu əsrdə başladı. Bu hərəkətdə A.S.Şişkov başçılıq edirdi və o, çox şeyə nail oldu.

Ədəbiyyat

1.N.Məmmədov. A.Axundov. Dilçilivə giriş. Bakı-1996."Maarif nəşriyyatı.

2.Engels.F.Təbiətin dialektikası. Azərb. Dözlət nəşriyyatı.1968

3.F.Veysəlov.Dil.Təhsil.2007.

AÇAR SÖZLƏR: Azərbaycan dili, alınma söz, inkişaf, zənginləşmə, mədəniyyət

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Азербайджанский язык, заимствованные слова, развитие, обогащение, культура

KEY WORDS: Azerbaijan language, development, my forehead word, culture, to become rich.

ЗАИМСТВОВАННЫЕ СЛОВА В СОВРЕМЕННОМ АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается история, развитие и текущее состояние азербайджанского языка. Азербайджанский язык официальный государственный язык Азербайджанской Республики. На основании генеалогического распределения азербайджанский язык относится к тюркским языкам. Азербайджанский язык относится к юго-западной группе тюркских языков. Как и в других языковых группах, языки которые относятся к этой группе близки друг-другу с точки зрения лексики, морфологии и синтаксиса. Диалекты разные друг от друга по фонетическим свойствам. Азербайджанский язык относится к Огуз тюркской семье, к подгруппе Огуз-Сельчук. Азербайджанский язык один из языков прошедших длительный период развития. В статье рассматривается в Азербайджанском языке заимствованных слов из различных языков мира. Многие варианты этого концепта вместе с примерами включены в исследование. Заимствованные слова в устной народной литературе были исследованы, и было определено его место в рассматривается в контексте семейных отношений, абстрактных понятий, убеждений, национальных традиций. На основе примеров дается похожие и разные аспекты заимствования в азербайджанском языке глубоко изучается и распространяется в лингвистике, роль, которую высоко оценивается в азербайджанской литературе.

MY FOREHEAD WORDS IN AZERBAIJAN LANGUAGE SUMMARY

Comparative-typological study of my forehead words on the basis different languages is theoretically and partially important for linguistics. From structural and semantical point of view these language unites can be divided in to different groups. My forehead words take a particular ce in the system of the language and they are important in the figurative and through (comprehensiv) expremssion of thoughts. Phraseological units can be nominative and communicative. This article gives detailed information about them. Analysis my forehead words used in Azerbaijani and Russian proverbs are presented in the article. Different variants of this concept are discussed with examples. The core my forehead concept in folklore is researched and its place is defined in the mind and culture of two nations. "Mother" concept is explored on the basis of family relationships, abstract ideas, religious beliefs, and national customs context. Different a features concept in azerbaijani and my forehead words are revealed.

RƏYÇİ: Həbib Mirzəyev

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent.

Xuraman Məhərrəmovə
HEYDƏR ƏLİYEVİN NATIQLIK MƏHARƏTİ

Nitq mədəniyyəti ilə bağlı olan natiqlik məharəti, bəlağətli danışq təzi bəşəriyyət tarixində qəlbi xalq üçün döyünən görkəmli şəxsiyyətlərin ana dilinin qayğısına qalmaq, onun gələcək inkişafı, taleyi haqqında düşüncələrinin predmeti olmuşdur. Bu şəxsiyyətlərin əsas narahatlığı bütün dövrlərdə ana dilinin inkişafı, saflığı uğrunda çalışmaq, özlərinin nəzəri fikirləri, danışq təzləri ilə yaddaşlarda dərin kök salmaqla cəmiyyətdə nümunə olmaq nüfuzu qazanmışlar. Akademik Budaq Budaqov, "Heydər Əliyev fenomeni" kitabında Ulu Öndər Heydər Əliyevin həyat yolunu şərti olaraq 7 mərhələyə ayırır: I 1923-1944- cü illər; II 1944-1969-cu illər; III 1969-1981 -ci illər; IV 1982-1987-ci illər; V 1987-1990-cı illər; VI 1990-1993-cü illər; VII 1993-cü və sonrakı illər. Heydər Əliyev həyatının bütün mərhələlərində dünyagörüşünü genişləndirmiş, təfəkkür tərzini dərinləşdirmiş, iş təcrübəsini püxtələşdirmiş, yaddaşını cilalamış və həyatının yeni mərhələsində özünü sanki uçuş platformasında möhkəm dayanmaq üçün hazırlamışdır. Bu mərhələlər onun həyatında yeni istedadın meydana çıxması, sovetlərin qapalı aləmi DTK, Respublikamızın iqtisadiyyatını sovet inkişaf xüsusiyyətlərini saxlamaq şərti təşkil və inkişaf etdirmə, keçmiş SSRİ-nin çoxmillətli xalqını, geniş ərazisi və mürəkkəb təsərrüfatı olan ölkənin öncüllər sırasına çıxarmaq, itirilən illərin ömrünü yaşamaq, doğma diyara dönmək və qayıdış illəri ilə bağlıdır.

Qədim dövrlərdən başlayaraq dünyanın başqa xalqlarının da görkəmli natiqləri olmuşdur. Bəşəriyyət tarixi Demosfen, Siseron, Sokrat, Aristotel, Platon, Hegel kimi çox məşhur natiqlər yetişdirmiş və bunlar haqqında bizə çox məlumatlar çatmışdır. Lakin bu natiqlərin heç birini biz dinləməmişik, onları yalnız tarixin səhifələrindən oxumuşuq, öyrənmişik. H.Əliyevin bütün çıxışlarının bilavasitə dinləyicisi olduğumuz üçün ondakı qeyri-adiyi, estetik gözəlliyi, məntiqi, səmimiyyəti, təsir gücünü daha yaxşı duyuruq. "Müstəqilliyimiz əbədidir" kitabının müqəddiməsində oxuyuruq: "Bu dahi şəxsiyyətin hər bir çıxışı, nitqi, müraciəti ulu Tanrının vergi kimi ona bəxş etdiyi müdirikliyin, qeyri-adi istedadın, həsəd aparılacaq ensiklopedik savadın, heyratamız yaddaşın məhsuludur. Dövlət başçısı tərəfindən birbaşa edilmiş çıxış, nitq və müraciətlərin hər birində Heydər Əliyev şəxsiyyəti, müdirikliyi, doğma dilin zənginliyindən professionalıqla istifadə etmək bacarığı qabarıq görünür". [1.s. 71]

Heydər Əliyevin nitqinin gözəlliyi, onun natiqlik məharəti haqqında siyasi xadimlər, elm və mədəniyyət nümayəndələri bu və ya digər münasibətlə maraqlı fikirlər söyləmişlər. Özbəkistan prezidenti İslam Kərimov Ulu Öndərin Azərbaycanın prezidenti olduğu vaxtda dövlət başçısı Heydər Əliyevin şərafinə təşkil olunmuş rəsmi qəbuldakı çıxışında onun nadir yaddaş və çox dərin erudisiyaya malik olduğunu, onun nitqinin, psixoloji təsir gücünü qeyd edərək demişdir "Hər dəfə sizin çıxışınız məni bir çox xüsusiyyətləri ilə valeh edir. Düşünürəm – tarixi hadisələri bu qədər dəqiq xatırlamaq olarmı? Ən başlıcası- sizin fikriniz ilk sözlərdən başlayıb son nəticəyə qədər məntiqidir. Siz öz fikirlərinizi çox dəqiq və ardıcıl ifadə edirsiniz... Mən əsla mübaligə etmirəm. Demək istəyirəm ki, burada sizin malik olduğunuz çox böyük təcrübə ilə bərabər, həm də görünür fitri istedadınız özünü göstərir. Bu görünür ilahidən gəlir. Allah vergisidir. Çünki siz nəinki auditoriyanı sakitləşdirməyə qadirsiniz- auditoriyaya hətta düşmənçilik əhval-ruhiyyəsində olsa belə, həm də siz danışdıqca əvvəl o qədər də xeyirxah əhval-ruhiyyədə olmayan adamlara da fikirlərinizi aydın çatdırmağa, izah etməyə qadirsiniz. Bu auditoriyanın diqqətini cəlb etmək məharətidir. Lakin ən başlıcası, hətta bu da deyildir. Ən başlıcası odur ki, Sizin hər bir şərhinizdə çox dərin fikirlər var. [1.s.32] Akademik Ramiz Mehdiyev "Elimizin və dilimizin xilaskarı" adlı məqaləsində yazır "Heydər Əliyevin natiqlik istedadı Azərbaycan dilinin ifadə imkanlarından istifadə məharəti, onun şifahi nitqinin mükəmməlliyi və üslub xüsusiyyətləri hətta mütəxəssisləri də heyran edir... Heydər Əliyev ən mürəkkəb mövzularda kağızsız- qələmsiz səlis və rəvan bir dildə çıxışları ilə, nurlu zəkanın və dəqiq məntiqin bəhrəsi olan natiqlik məharəti ilə şöhrət qazanmışdır. [1.s.12]

Bitmiş bir fikirdə aydınlıq, səlislik, məntiqi ardıcılıq Heydər Əliyevin çıxışlarının, nitqlərinin, danışqlarının və söhbətlərinin hər birində öz bariz və fərqli nümunələrini nəzərə çarpdırır. Bu hər şeydən əvvəl Heydər Əliyevin mütəmadi mütaliəsi, xalqla, qonşu və digər xarici dövlətlərin xalqları ilə, Azərbaycan diasporu ilə müntəzəm ünsiyyətinin nəticəsindən irəli gələn maraq, bilik və məlumatlar bolluğuna malik olmasından xəbər verir.

Böyük mütəfəkkir-alim Nəsirəddin Tusi (1201-1274) "Əxlaq Nasiri" əsərinin, "Əxlaqın saflaşdırılması haqqında" 1-ci məqaləsinin 5-ci fəslində "İnsani nəfisdə" kamillik və naqislikdən bəhs edərək yazır : "İnsanın da özünə aid elə xüsusiyyətləri var ki, o bunun vasitəsilə başqa varlıqlardan ayrılır, amma elə xüsusiyyətlər də var ki, onların bəzisi heyvanat, bəziləri də nəbatat bir qismi də cansız cisimlərlə şərikdir, bunlar haqqında az da olsa məlumat verilmişdir. Lakin onun heç kəsə şərik olmayan bir xüsusiyyəti var ki, o da mənalı nitqdır, ona görə də insana "natiq" də deyilir. Bu kar və lallarda olan "hərəkət nitqi" deyildir, bunda da məna vardır, lakin "hərəkət nitqindəki" məna kimi deyildir, buradakı məna əqli kateqoriyaların fərqləndirilməsi dərki, biliklərin möhkəmləndirilməsi, məfhumların fərqləndirilməsi mənasıdır ki, onun vasitəsi ilə yaxşılıq- pislikdən, gözəllik- eybəcərlikdən, şərafət- qəbahətdən ayırd edilir və iradənin dəxaləti ilə onlar dəyişdirilir. Bu qüvvənin nəticəsində işlər də iki yerə bölünür: xeyir və şər, gözəl və çirkin, bunları xoşbəxtlik və bədbəxtlik adı altında ümumiləşdirirlər, başqa heyvanlar və bitkilərdə belə xüsusiyyət yoxdur. Deməli, kim bu qüvvədən düzgün istifadə edib öz səy və iradəsi nəticəsində arzu edilən fəzilətə çatsa xoşbəxt olacaqdır, bu qüvvədən düzgün istifadə edə bilməsə, ya əks istifadə etsə fəlakət olacaqdır" [8.səh 55] Öz səy və iradəsi nəticəsində arzu edilən fəzilətə çatıb nitqində fərqli çalarlar yaradan Heydər Əliyev məhz xalqının xoşbəxt övladı kimi tarixə düşmüş, dərin düşüncə, zəkasının qüdrəti və müdirikliyinə fəvqündə dayanmışdır.

Başqa bir ölkənin prezidenti, siyasətçisi yaxud tarixçinin Heydər Haqqında , onun nitqi ilə bağlı söylədiklərindən

Azərbaycan xalqı iftixar ilə məmmunluq hissi duyur. Bu, bir həqiqətdir ki, Ulu Öndərin bütün nitq və çıxışlarında əsrin mühüm hadisələri, qarşılaşdığı tarixi şəxsiyyətlər söhbətlərini yaddaşda olduğu kimi saxlamaq qabiliyyəti hər kəsə müəssər olmayan keyfiyyətdir. İsveçrə yazıçısı Lafater Yohann Kaspar (1741-1801) yazır: “Ağıllı olmaq istəyirsənsə, ağıllı sual verməyi, diqqətlə dinləməyi, sakit cavab verməyi və sözün qurtaranda susmağı öyrən” [9.səh 36] İsveçrə yazıçısının söylədiyi bu keyfiyyətləri Heydər Əliyevdə müşahidə edən xalq ona olan sevgisini aförizmlərdə, şeir və nəğmələrdə yaşatmaqdadır. Xalq bilir ki, Ulu Öndər bir məsələyə qərar verməmiş öz ağıl və kamalına arxalanmağı vacib hesab edirdi. Dahi Nizami Gəncəvinin dediyi kimi hər şey insan təfəkküründə öz yerini vaxtında tutmalıdır

İnsana arxadır onun kamalı,
Ağıldır hər kəsin dövləti, malı.
Amandır, ağılını unutma ki, sən
Gülünü tikana dəyişməyəsən.
Hər kimdə vardırısa ağıllılıq cövhəri,
O bacarar hər işi, parlar onun gövhəri. [9.s.37]

Azərbaycan nitq mədəniyyəti qədim tarixi köklərə malikdir. Bu mədəniyyət zaman-zaman inkişaf etmiş, müxtəlif tarixi dövrlər ərzində yeni keyfiyyətlərə malik olmuş, fərqli dəyərlər qazanmışdır. Azərbaycanda nitq mədəniyyətinin Heydər Əliyev mərhəməti maraqlı xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. Onun çıxış, nitq, bəyənət, məktub, müsahibə, məruzə, müraciət və fərmanlardan ibarət böyük bir mədəni irsi vardır. Heydər Əliyevin həm informasiya, həm də çağırış, müraciət, xəbərdarlıq yadasalma və s ifadə edən ciddi, çox zaman da emosional və cazibədar nitqləri ahəndarlığı ilə yaddaşlarda qalmış, mədəniyyət xəzinəmizi zənginləşdirmişdir. Onun nitqləri linqvistik xüsusiyyətlərinə görə çox maraqlıdır. 27 oktyabr 1998-ci ildə Bakı Əyləncə Mərkəzində Heydər Əliyevin Türkiyə Cumhuriyyəti yaradılmasının 75-ci ildönümü münasibətilə qarşıda ölkənin Azərbaycandakı səfirliyinin təşkil etdiyi rəsmi qəbuldakı nitqindən bir parçaya nəzər salaq: “Hörmətli cənab səfir! Hörmətli xanımlar və cənablar! Dostlar! 75 il öncə Türkiyə Cumhuriyyətinin yaranması XX əsrdə dünyada baş vermiş ən mühüm tarixi hadisələrdən biridir. Osmanlı imperatorluğunun dağıntıları içərisində yeni dövlət, Cumhuriyyət -Türkiyə Cumhuriyyəti qurulmuşdur” [10.səh. 94]

Bu nitq nümunəsində biri yığcam, ikisi geniş olmaqla 3 xitab işlənmişdir. Heydər Əliyevin həmin nitqindəki müraciətlərin hamısı insanlara ünvanlanmışdır. Onlar adi xitablar deyil. Bu xitablar auditoriyadakı iştirakçıların kimlərdən ibarət olduğunu ifadə etməklə dinləyicilərə aydınlıq gətirən nitq vahidlərindəndir. Bundan başqa Heydər Əliyevin nitqlərinin çoxunda olduğu kimi sözügedən nitqində də işlədilən xitablar ekspressivlik təsirli danışıma qüdrəti əlamətləri ilə diqqəti cəlb edir. Ulu Öndərin emosional nitqi onun nitq mədəniyyətindəki göstəricilərindən biridir. Linqvistik xüsusiyyətlərinə görə Heydər Əliyevin “Uşaqların beynəlxalq Televiziya və Radio günü” münasibətilə teleteatrda “Uşaqlar dünyanın sevincidir!” devizi altında keçirilən mərasimdəki çıxışı da diqqəti cəlb edir. Ümummilliyet lideri həmin nitqə, dörd xitabla başlamışdır: “Əziz uşaqlar, balalar, qızlar, oğlanlar! Mən sizi bu gün münasibətilə - uşaqların Beynəlxalq Televiziya və Radio günü münasibətilə ürəkdən təbrik edirəm” [10.s.399]

Heydər Əliyevin nitqlərində eyni sözün bir cümlə və ya mətn daxilində dəfələrlə təkrarı nitqin obyektinə haqqında məlumatın dərinləşdirilməsindən başqa, onun ahəngdarlığını təmin edir. Bundan başqa, dilimizdəki sədalı səslərin bol olduğu sözlərdən istifadə həmin nitqlərə bədii çalar verir ki, onların səslənməsində bunun böyük əhəmiyyəti vardır: “Mən hər bir insan kimi uşaqları hədsiz dərəcədə sevirəm. Öz övladlarımı sevirəm, nəvələrimi sevirəm, bütün uşaqları sevirəm, bütün Azərbaycan uşaqlarını sevirəm, əziz balalar sizi sevirəm. Mən bu sözlərimlə Azərbaycandakı bütün sağlam düşüncəli insanların fikrini ifadə edirəm. Hesab edirəm ki, hər bir sağlam düşüncəli insan uşağı sevməlidir, uşağa qayğı göstərməlidir, uşaqların yaşaması üçün onların təhsil alması üçün inkişaf üçün öz xidmətlərini göstərməlidir. [10.s.399-400]

Heydər Əliyevin çıxışlarında nitq məharətinin daha yüksək çalarlarla diqqəti cəlb etməsi onun nitqlərində sinonimliyin olması ilə xarakterizə olunur. Doğrudur, sinonim sözlər əsasən bədii üslub üçün yararlıdır. Lakin onlardan ədəbi dilimizin digər funksional üslublarında da istifadə edilir. Ulu Öndərin nitqlərində sinonimsiz mətn tapmaq çətinidir.

Heydər Əliyevin Uşaqların Beynəlxalq Televiziya və Radio günü münasibətilə söylədiyi çıxışında da əlavə, həmcins üzv, sinonim və nida intonasiyasının mühüm rolu vardır “Mən sizi- Azərbaycanın bütün uşaqlarını, bütün gənclərini, həqiqətən ata, baba məhəbbəti ilə sevirəm və bu sevgi ilə, bu məhəbbətlə sizin hamınıza can sağlığı, səadət arzulayıram!” [10.s.403]

Heydər Əliyevin nitqləri bir daha təsdiq edir ki, bu böyük sima ana dilinin bilicisi olmuş, bu dilə möhkəm bağlı olmuşdur. Onun bu sözləri əhəmiyyətini heç bir zaman itirməyəcək: “Hər bir azərbaycanlı, birinci növbədə öz dilini bilməlidir. Ondan sonra başqa dilləri bilməlidir.” Azərbaycan nitq mədəniyyəti tarixində Ümummilliyet lideri Heydər Əliyev xüsusi rola malikdir.

Heydər Əliyev 1997-ci ildə İslam Konfransı Təşkilatının İstanbulda fəaliyyət göstərən İslam Araşdırma və Tədqiqat Mərkəzində olmuş və orada Azərbaycanda islam dini mövzusunda simpozium keçirilməsi haqqında Ekmelledin İhsanoğlu ilə fikir mübadiləsi aparmışlar. Bu təşəbbüs nəticəsində 9 dekabr 1998 -ci ildə Azərbaycanda “İslam sivilizasiyası Qafqazda” mövzusunda beynəlxalq simpoziumu keçirilmişdir. Heydər Əliyev həmin simpoziumu yalnız Azərbaycan xalqı üçün deyil, bütün Qafqaz xalqları və islam aləmi üçün əhəmiyyətli bir hadisə

kimi dəyərləndirmiş və gələcəkdə də belə işlərə himayədarlıq eləməyi öz öhdəsinə götürmüşdür. “İslam sivilizasiyası Qafqazda” mövzusunda Ulu Öndər beynəlxalq mərasimdəki nitqində dini məsələlərə aydınlıq gətirmişdir: “... Qafqazda islamın yayılması və inkişaf etməsi Qafqaz xalqlarının tarixinin böyük bir hissəsini təşkil edir, eyni zamanda islam sivilizasiyasının Qafqaz xalqlarına bəxş etdiyi dəyərli töhfələrin olması əks etdirir. İslamın Qafqazda yayılması tarixini siz alimlər yaxşı bilirsiniz. Mən, sadəcə bir nöqtəni vurğulamaq istəyirəm ki, Azərbaycan bu sahədə mühüm yer tutur”. [10.s.350] Bütün bu deyilənlərdən bir daha aydın olur ki, doğrudan da Heydər Əliyevin nitqi qeyri-adi, fitri istedadın məhsulu olan bir nitqdır, yüksək və aydın təfəkkürün təzahürüdür. Heydər Əliyevin özünün nitqi ilə Azərbaycan nitq mədəniyyətinin inkişafında əsl nümunə olmuşdur. Təkcə Azərbaycanda yox, dünyanın bir çox inkişaf etmiş dövlətlərinin mərkəzi şəhərlərinin- məsələn Nyuyork, Vaşinqton, Paris, London, Ankara, İstanbul, Pekin, Helsinki, Strasburq, Kişinyov, Təbriz və başqa şəhərlərin ən yüksək tribunalarında Heydər Əliyevin nitqindəki natiqlik məharəti səslənmiş, alqışlanmışdır.

Ədəbiyyat

1. Heydər Əliyev Müstəqilliyimiz əbədidir 1-ci cildə, 1-ci cild müqəddimə Bakı , Azərneşr 1997.
2. B.Budaqov Heydər Əliyev fenomeni, Bakı, “İsmayıl” nəşriyyat Poliqrafiya Müəssisəsi 2002, 144 səh
3. Ərəb və fars sözləri lüğəti (Azərbaycan klassik ədəbiyyatını oxumaq üçün)
4. Fəlsəfə ensiklopedik lüğəti “Azərbaycan” ensiklopediyası nəşriyyat poliqrafiya birliyi 1997, 517 səh.
5. Heydər Əliyev dil haqqında və Heydər Əliyevin dili Bakı- Elm 1998.195 səh
6. Qabusnamə Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı 1963, 236 səhifə səh 46
7. Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri VIII beynəlxalq elmi konfransın materialları, Bakı-Mütərcim, 2017, 644 səh
8. Xacə Nəsirəddin Tusi “Əxlaqi -Nasiri” Elm nəşriyyatı, 1980, 255 səh
9. İpə- sapa düzülməmiş incilər Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı 1981, 242 səh
10. H.Əliyev Müstəqilliyimiz əbədidir, Bakı Azərneşr,2006, 18-ci cild
- 11.H.Əliyev Müstəqilliyimiz əbədidir. 5-ci kitab, Azərneşr, Bakı-1998, 490 səhifə

RƏYÇİ: dos. S.ABBASOVA

Behbudova Esmira Şafa qızı
İNGİLİSCƏ AZƏRBAYCANCA FRAZEOLoji BİRLƏŞMƏLƏRİN
TƏRCÜMƏ PROBLEMLƏRİ

Tərcümə işi insanlığın, bəşəriyyətin inkişafı tarixində mühüm rolunu oynayan xüsusi bir sahədir. Dünya xalqlarını bir-birinə yaxınlaşdıran müxtəlif xalqların ədəbiyyatından edilən tərcümələrdir. Xalqlar məhz həmin tərcümə ədəbiyyatları vasitəsilə bir-birinin tarixi, adət-ənənəsi, mədəniyyəti ilə tanış ola bilər, dahi əsərləri öz dilində oxuya bilər. Məlumdur ki, tərcümə prosesi zamanı tərcüməçi müxtəlif problemlərlə üzlənir. Bu problemlərin çətinlikləri tərcümə prosesini ləngidir. Belə problemlərdən biri də İngiliscə Azərbaycanca frazeoloji birləşmələrin tərcümə problemləridir.

Frazeologizmlər dilin xalq fizionomiyası, onun orijinal vasitəsi, varlıq və zəka zənginliyidir. Onların həm məzmunu, həm də forma etibarlı ilə zənginliyi və dildə həddindən artıq işlədilməsi alimlərin diqqətini özünə cəlb etmişdir. Ona görə də frazeologiya dilçilik elminin bir şubəsi olan leksikologiyanın xüsusi bir bülməsinə çevrilmişdir. Frazeologizmlərin daxili mənə quruluşunun və xarici strukturunun, onların ayrı-ayrı dillərdə yeri və mövqeyinin açıqlanması, tərcümə olunma imkanlarının öyrənilməsi, milli və beynəlmiləl mahiyyətinin şərhı, onların işlənmə xüsusiyyətlərinin və istifadə olunma sahələrinin təhlili həm nəzəri, həm də praktik cəhətdən aktualıq kəsb edir.

İngilis dilini öyrənən şəxslər üçün onun frazeologiya sahəsi böyük çətinlik törədir. Onlar əsasən bu dilin frazeologizmlərinin tərcüməsi zamanı böyük çətinliklərlə üzləşirlər. Frazeologizmləri əksər hallarda başqa bir dildə olduğu kimi tərcümə etmək olmur və çox zaman mənasız, gülünc alınır. Bəzi tədqiqatçılar, o cümlədən S.İ.Aba-kumov, A.A.Reformadski, L.A.Bulaxovski, E.İ.Levintova, Y.M.Volf, M.Ruzikulova, A.Arnold, S.İ.Ojeqov və başqaları frazeologizmlərin bir dildən başqa bir dilə hərfən tərcüməsinin mümkün olmamasını qeyd edir və bunun səbəbini həmin dillərin milli səciyyəsi ilə əlaqələndirmirlər[8, s.34]. Bəzidilçilər isə bu əlaməti frazeoloji vahidlərin dilin milli xüsusiyyətini əks etdirməsi ilə izah edir. Azərbaycan dilçiliyində də bu məsələ müxtəlif şəkildə şərh edilmişdir. Onlar frazeologizmlərin başqa dillərə eynilə tərcümə olunma bilməməsini qeyd edir. İngilis dili frazeologizmlərinin tərcüməsi prosesində nəinki təcrübəsiz tərcüməçilər, həmçinin təcrübəli tərcüməçilərdə çətinliklərlə üzləşirlər. Onlar çox zaman bu frazeologizmlərin yalnız tərcüməsinə veririlər[2, s.4-6]. Tədqiqatçılar frazeologizmlərin tərcümə problemlərini aradan qaldırmaq üçün müxtəlif fikirlər irəli sürmüşlər və müxtəlif tərcümə metodları təqdim etmişlər. Bizim də əsas məqsədımız ingilis dili frazeologizmlərinin azərbaycan dilinə tərcüməsi yollarını öyrənməkdən və tərcümə prosesində ortaya çıxan problemləri aydınlaşdırmaqdan, aradan qaldırmaqdan ibarətdir.

Müxtəlif kontekstlərdə rastlaşdığımız sözlərin və ya söz birləşmələrin tərcümə zamanı bir sıra çətinlikləri meydana çıxır. Bəzən iki müxtəlif mənaya malik olan söz, bir birləşmə tərkibində bir mənəni ifadə etmək üçün semantik əlaqəyə girir. Bu növ problemlərin həlli zamanı bir sıra ədəbiyyatlar nəşr edilib ki, buna toplu demək olar. İngilis dilində bu topluya daxil olan sözlər “Set expression”, Azərbaycan dilində isə frazeoloji lüğətlər və ya frazeoloji birləşmələr adlanır. Bu topluların nəşri gərgin tərcümə prosesini bir qədər yüngülləşdirir. Məsələn, Aygün Qurbanovanın “İngiliscə Azərbaycanca frazeoloji birləşmələr” adlı əsəri buna misaldır. O bu topluya təxminən 2500 ədəd frazeoloji vahidlərlə yanaşı, ingilis dilində hazır ifadələr, atalar sözləri və məsəllər, idiomlar, frazal feillər də daxil etmişdir[1, s.3-4].

Man proposes but God disposes – sən saydığını say, gör fəlak nə sayır

Neck or nothing – öldü var, döndü yox

Narrow minded – dünya gürüşünün dar olması [1, s.98].

Where there is a will, there is a way – Niyətin hara mənzilin ora [1, s.99].

Jacket potato – qabıqla bişmiş kartof [1, s.8].

A snow job – qeyri-səmimi söhbət; A smart aleck – çoxbilmiş [1, s.9].

At random – təsadüfən; Average joe – adi insan [1, s.13].

Be in a fence = be in a jam – çətin vəziyyətdə olmaq [1, s.17].

Ask the floor – çıxış üçün söz istəmək [1, s.12].

Bu frazeologizmlərin başqa dillərə tərcüməsi dilçilikdə ən mühüm və mürəkkəb məsələlərdən biridir. İstər ölkəmizdə, istərsədə xaricdə ingilis dili frazeologizmlərinin tərcüməsi işinə xüsusi diqqət yetirilir. Onların başqa dillərə tərcüməsi çox çətin və məsuliyyətli bir işdir.

Görkəmli yazıçı M.Qorki belə hesab edirdiki, hər hansı bir fikri tərcümə etmək üçün hər bir dilin kifayət qədər imkan və vasitəsi vardır. Bu müddəə eynilə azərbaycan dilinə də aid ola bilər. Təcrübə göstərir ki, dünyanın ən zəngin dillərində verilmiş elə bir fikir tapmaqçətindir ki, onu bizim dilimizdə ifadə etmək qeyri-mümkün olsun[8, s.62].

Rus dililüğətində frazeologiyaya verilmiş tərifdə dildəki sabit söz birləşmələrin və ifadələrin məcmusu ilə yanaşı, ədəbi cərəyanlara, müəyyən dövrdəki ictimai təbəqələrə və ya qruplara məxsus üslubi ifadələrdə frazeoloji vahid hesab olunur. Rus dilçiliyində N.M.Şanski frazeologiya üzərində əhəmiyyətli araşdırma aparmışdır. N.M.Şanski “frazeoloji ifadə” adı ilə dildəki iki və ya daha artıq çox vurğulu sözdən ibarət mənə catam, söz tərkibi və quruluşca sabit şəkildə işlənen vahidləri nəzərdə tutur[8, s.102].

Bununla belə, ingilisdilində olan frazeologizmləri azərbaycan dilinə tərcümə edərkən müəyyən çətinliklərə də

təsədüf olunur ki, bu çətinliklər ingilis dili ilə azərbaycan dilinin lüğət tərkibi və qrammatik quruluşu arasındakı fərqlərdən irəli gəlir. İngilis dilindəki sabit söz birləşmələrinin azərbaycan dilindəki qarşılığı ilə tam, eynilə uyğun gəlməməsinin əsas səbəbi onların ingilis dilinin qayda-qanunları əsasında, xalqın həyat tərzindən, məişətindən, dünya görüşünə təsir edən amillərdən asılı olaraq həmin dilin yüzillər boyu davam edən tarixi inkişafı nəticəsində sabitləşməsidir [5, s.34]. Buna görə də, frazeologizmlərin lüğətlərdə dəqiq qarşılığının verilməsi, demək olar ki, mümkün deyil. Frazeoloji birləşmələr hər bir xalqın milli kaloritini, adət ənənəsini, nəhayət dil sistemindəki özünəməxsus leksik-qrammatik formalarını əks etdirdiyindən belə ifadələr azərbaycan dilinə tərcümə edilərkən orijinaldakı xüsusiyyətlərinin hamsını eyni dərəcə də saxlamaq imkanı xaricindədir. Frazeologizmlərin yanlış tərcüməsinin əsas və ilkin səbəblərindən biri onların verilmiş mətndən düzgün seçilməməsi, sərbəst söz birləşmələri ilə qarışdırılmasıdır. Digər bir səbəb isə tərcüməçinin seçilmiş bu frazeologizmləri yalnız dərk etməsidir ki, bu da çox zaman mətnin təhrifinə gətirib çıxarır.

Buna görə də frazeologizmlərin tərcüməsində səhvə yol verməmək üçün tərcüməçi ilk növbədə onları verilmiş mətndən düzgün seçməli, onları düzgün dərk etməli və orijinaldakı fikri təhrif etmədən ifadə edə bilməlidir. Onun orijinal da təsvir olunan xalqın həyatını və milli varlığını təşkil edən xüsusiyyətlərini bilməsi vacibdir. Frazeologizmlərin tərcüməsi zamanı lüğətdən düzgün istifadə olunmalı, dil və üslubi məsələlərinə dərinləndirən diqqət yetirilməlidir [3, s.101-103].

Frazeologizmlərin tərcüməsi dedikdə hər şeydən əvvəl aşağıdakı iki başlıca moment nəzərdə tutulur: a) tərcümə olunacaq frazeologizmi tam başa düşmək, b) başadüşülmüş frazeologizmin adekvat şəkildə ana dilində ifadə olunması. Bu iki momentin vəhdətindən ibarət olan tərcümə prosesində ingilis dilində suylənilmiş frazeologizm semantik, stilistik və qrammatik nöqteyi nəzərdən təhlil olunur, həmin birləşmənin leksik mənası və üslubi xüsusiyyəti ilə yanaşı, onun qrammatik məna və vəzifəsi müəyyən edilir. Bütün bunlar ana dilinin normaları ilə tutuşdurulur və nəticədə ingilis dilində suylənilmiş frazeologizm ana dilindəki ifadə vasitələri ilə müəyyənləşdirilir. Bütün tərcümə prosesi tutuşdurma və müqayisə əsasında gedir.

İngilis dilinin frazeologizmləri azərbaycan dilinə tərcümə edilərkən onların çox mənalı və omonim olduğunu da nəzərə almaq lazımdır. Verilmiş frazeologizmin mənalardan bir frazeoloji, digəri omonim ola bilər. Bunlara aşağıdakı frazeologizmləri misal göstərmək olar: Don't mention it 1) bu haqda məna xatırlatmayın, 2) dəyməz (frazeologizm). To be narrow in the shoulders 1) dar çiyinli olmaq, 2) yumor hissi olmayan (frazeologizm). To pin back smb's ears 1) bir kəsin qulağını çəkmək, 2) bir kəs üzərində qələbə qazanmaq (frazeologizm). The girl next door 1) qonşu otaqda yaşayan qız, 2) belə qızlar çoxdur (frazeologizm). To see eye to eye 1) göz-göz gəlmək, 2) birkəslətə razı olmaq (frazeologizm). To stretch one's legs 1) ayaqlarını uzatmaq, 2) gəzişmək (frazeologizm). Eyni bir söz birləşməsinin həm sərbəst, həm də sabit olması tərcümə prosesində tərcüməçilər üçün böyük çətinliklər yaradır. İngilis dilinin frazeologiyasını dərinləndirən bilməyən tərcüməçilər bu cür frazeologizmlərin düzgün tərcüməsini vermək üçün külli miqdarda frazeologizm ehtiyatına malik olmalıdır. O, verilmiş söz birləşməsinin sabit və ya sərbəst olduğunu müəyyən etməyi bacarmalıdır. Tərcüməçi bu cür frazeologizmlərin məhz hansı mənada işləndiyini mətnin tələbləri baxımından da müəyyənləşdirə bilər.

Frazeologizmlərin dəqiq və mükəmməl formada tərcüməsi ingilis dilinin frazeologizmləri ilə azərbaycan dilinə frazeologizmləri arasındakı əlaqədən, uyğunluq dərəcəsindən asılıdır. Frazeologizmlər tərcümə nöqteyi-nəzərdən iki qrupa bölünür: 1) ekvivalent frazeologizmlər, 2) ekvivalentsiz frazeologizmlər [7, s.171].

I. Ekvivalent frazeologizmlər. Tərcümə olunduğu dildə ekvivalenti olan frazeologizmlərə ekvivalent frazeologizmlər deyilir. Bu frazeologizmlərin iki növü var: 1) tam frazeoloji ekvivalentlər, 2) natamam frazeoloji ekvivalentlər.

1. Tam frazeoloji ekvivalentlər – bu frazeoloji ekvivalentlərin tərkibinə məna, leksik tərkib, bədiilik, qrammatik quruluş və üslubiçalarlıq baxımından tərcümə olunduğu dilin frazeologizmləri ilə uyğun gələn və yaxud üst-üstə düşən, dildə hazır şəkildə olan frazeologizmlər daxildir. Bunlara aşağıdakı frazeologizmləri misal göstərmək olar: Achilles' heel "axilles dabanı"; Augean stables "avgin tövlələri"; to show somebody the door "bir kəsə qapını göstərmək" (bir kəsi qovmaq); as cold as ice "buz kimi soyuq"; the iron heel "dəmir daban" (imperializm); in the sweat of one's brow "alının tərilə"; to stick like a leech "zəli kimi yapışmaq"; [6, s. 241-245].

2. Natamam frazeoloji ekvivalentlər – bu frazeoloji ekvivalentlərin tərkibinə isə tərcümə olunduğu dilin frazeologizmləri ilə bədiilik və məna baxımından nisbətən uyğun gəlməyən frazeologizmlər daxildir [7, s. 179]. Tərcüməçi bu cür frazeologizmləri tərcümə edərkən onun ifadəliliyini, emosionallığını da nəzərə almalıdır. Natamam frazeoloji ekvivalentlərə aşağıdakı frazeologizmləri misal göstərə bilərik: To be in black book "qara siyahıda olmaq"; golden opportunity "gözlə firsət"; to be in pins and needles "tikan üstündə oturmaq"; to fall on stony ground "boşa çıxmaq"; to have pity on (smb.) "bir kəsə ürəyi yanmaq"; monkey out of somebody "bir kəsi ələ salmaq"; fly off the handle "özündən çıxmaq"; small talk "boş söhbət" [6, s.249].

II. Ekvivalentsiz frazeologizmlər - dildə sayca çox olan frazeologizmlərdir. Onlar tərcümə edərkən qeyri - frazeoloji üsullardan istifadə edilir. Ekvivalentsiz frazeologizmlərin tərcüməsi heç bir zaman dəqiq tərcümə adlandırmaq olmaz. Bu cür frazeologizmlərin tərcüməsində bədi çətinliklər olur. (bədiilik, ekspressivlik) Məsələ: What will Mrs Crundy say? "camaat bizə nə deyər?"; Paul Pray "Paul Pray" "burnunu hər şeyə soxan insan"; Jack Spratt "cırdan" "çox kiçik boylu" [6, s.301]. Ekvivalentsiz frazeologizmlərin tərcüməsində kalka tərcümə növündən geniş istifadə olunur. İngilis dilində verilmiş frazeologizmin azərbaycan dilində maksimal adekvat tərcüməsini əldə etmək üçün tərcüməçi tərcümənin müxtəlif növlərindən istifadə edir. Bunların sırasına ekvivalent, analoq, təsviri, kalka və ya

hərifi, antonim, müstərk, parallel tərcümə nüvləri daxildir. Ekvivalent tərcümə – bu tərcümə nüvü ingilis dilində verilmiş frazeologizmlərin mənasını, bədiilik xüsusiyyətlərini ana dilimizdə tam olaraq əks etdirir. Ekvivalent tərcüməyə aşağıdakıları misal göstərmək olar: As cold as ice “buz kimi soyuq”; red as blood “qan kimi qırmızı”; black as coal “kömür kimi qara”; to play with fire “odla oynamaq”; the golden age “qızıl əsr”;

Analoq tərcümə – tərcümənin bu növü isə ingilis dilində verilmiş frazeologizmlərin mənasını azərbaycan dilində ifadə edə bilsədə, onların bədiilik xüsusiyyətlərini ya tam, ya da qismən fərqli əks etdirir. Məsələn: It is raining cats and dogs: Şiravaran yağış yağır; a drop in the bucket “dənizdə bir damla”; to fall up on one “bir kəsin davamçısı olmaq”; have a good time “yaxşı vaxt keçirmək”; that’s flat “qısa və konkret”; pop the question “əvlənmə təklifi etmək”; the observe do fall observers “diqqət mərkəzi və s.

Tərcümə prosesinə təsir göstərən əsas səbəblərdən biri də ingilis dilində zahirən oxşar, lakin semantik cəhətdən fərqlənən frazeologizmlərin olmasıdır. İngilis dilini kifayət qədər bilməmək, tərcümə prosesində diqqətsizlik belə frazeologizmlərin birinin digəri ilə qarışdırılmasına gətirib çıxarır. Məsələn: “to make good time” frazeologizmi “to have a good time” frazeologizmi ilə qarışdırılır. Əslində isə bunlar tam fərqli mənalar ifadə edirlər. “To make a good time” frazeologizmi “sürətlə keçib getmək”, “tez çatmaq” mənasını, “to have a good time” isə yaxşı vaxt keçirmək mənasını ifadə edir. “To make good time” frazeologizmi işlədilər cümləyə nəzər salaq: We made very good time on our trip to Florida – Biz Floridaya çox tez çatdıq [9, s.23].

Digər dillərdə olduğu kimi, ingilis dilində frazeologiya dünyası çox böyük və müxtəlifdir. Bu dilin frazeologizmlərlə zənginləşməsində Bibliyanın, roma, yunan əfsanələrinin, bədi ədəbiyyatın və başqa dillərin rolu olmuşdu. Qədim dövrlərdən indiyədək Bibliya insanlar tərəfindən ən çox oxunan kitab olduğu üçün ingilis dilindəki frazeologizmlərin əksəriyyəti Bibliyadan götürülmüşdür. Bibliyadan götürülmüş frazeologizmlər bibleizmlər adlandırılır. İngilis dilinin lüğət tərkibi bibleizmlərlə yanaşı şekspirizmlər və ingilis ədəbiyyatından götürülmüş frazeologizmlərlə zəngindir. Bu dildəki frazeologizmlərin müəyyən bir qismi İngiltərəyə ABŞdan gətirilmişdir. Amerika mənşəli bu frazeologizmlərin əksəriyyəti amerika bədi ədəbiyyatından alınmış frazeologizmlərdir. Bunlardan əlavə ingilis dilinin frazeologizmləri sırasına fransız, ispan, italyan, alman, ərəb, çin dillərindən alınmış frazeologizmlərdə daxildir. Alınma frazeologizmlərinin bir qismi nisbətən dəyişdirilərək müasir formada ingilis dilinin lüğət tərkibinə daxil edilmişdir [10]. Bütün bu frazeologizmlər ingilis dilinin zənginləşməsinə xidmət edir. İngilis dili frazeologizmlərin azərbaycan dilinə tərcüməsi çox çətin və məsuliyyətli işdir. Bu çətinlikləri ingilis dili ilə azərbaycan dilininin lüğət tərkibi və qrammatik quruluşu arasındakı fərqləndirən irəli gəlir. İngilis dilində verilmiş frazeologizmin azərbaycan dilində maksimal adekvat tərcüməsini əldə etmək üçün tərcüməçi tərcümənin müxtəlif növlərindən istifadə edir [4, s.125].

Tərcüməçi ingilis dilində verilmiş frazeologizmi azərbaycan dilinə düzgün, səhvə yol vermədən, orijinaldakı xüsusiyyətlərini saxlayaraq tərcümə etmək üçün aşağıdakı qaydalara riayət etməlidir:

1. Tərcümə olunacaq frazeologizmi tam başa düşməli
2. Orijinalda təsvir olunan xalqın həyatını və milli varlığını təşkil edən xüsusiyyətlərini bilməli
3. Tərcümə prosesində lüğətdən düzgün istifadə etməli, dil və üslubi məsələlərinə dərinləndirən diqqət yetirməli
4. Hər iki dilə məxsus müxtəlif ifadə vasitələrindən istifadə etməli
5. Verilmiş frazeologizmin azərbaycan dilinə tərcüməsində onların sinonimlərindən istifadə etməyi bacarmalı.
6. Tərcümə metodlarından düzgün istifadə etmək bacarığına malik olmalıdır.
7. Bədi əsərin kontekstindən uzaqlaşdırmamalı.
8. Tərcümə olunduğu dilin tələblərinə cavab verməli [9, s.69].

Beləliklə hər bir dil bu və ya digər frazeologizmi özünə məxsus şəkildə dərk edir. Buna görə də tərcüməçi dillər arasındakı fərqi dəqiq şəkildə öyrənməyə borcudur. Bir sözlə tərcümə olunan ayrı-ayrı frazeoloji ifadələr həm orijinal zəmindən qoparılmamalı, həm də bu ifadə ilə azərbaycan dilinin oxucusu arasında nəzərə çarpacaq ögeylik olmamalıdır.

Ədəbiyyat

1. Qurbanova A. İngiliscə Azərbaycanca frazeoloji birləşmələr. Alatoran yayınları. 2015. 100 s.
2. Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, 1978. 67 s.
3. Həsənov H. Azərbaycan dilinin frazeologiyası. Bakı, 1979 səh 2-9
4. Vəliyeva N. Azərbaycanca - ingiliscə - rusca frazeoloji lüğət. Bakı, 2006. 243 s
5. Həjiyeva A.H. English lexicology (textbook). Bakı, “Elm və təhsil”, 2011, 248 p.
6. Kumin A.V. English-Russian phraseological dictionary. 4th edition. Ruskii yizik. Moscow. 1984, 944 p.
7. Ginzburg R.S. A course in Modern English Lexicology. Moscow, 1979, 256 p.
8. Кузнецова. А. М. Структурно-семантические параметры в лексике. М.: 1980, 217 стр.
9. Комиссаров В.Н. Теория перевода. М., 1960. səh 69-71.
10. Internetresurslar: www.en.wikipedia.org
www.metodiktoviyev.blogspot.com
www.anl.az

Key words: translation process, exact meaning, word combination, phraseological unit, polysemy, semantic relation

Açar sözlər: tərcümə prosesi, dəqiq məna, söz birləşməsi, frazeoloji vahid, çoxmənalılıq, semantik əlaqə.

Ключевые слова: процесс перевода, точное значение, словосочетание, фразеологическая единица, многозначность, семантическая связь

Summary

The difficulties which appeared because of some words and word combinations in different contexts during translation are discussed in this article. Author addressed to some researcher's thoughts and some offered translation methods for eliminating translation problems in order to solve this problems. The main goal of this article is to study translation methods of the phraseological units into English and Azerbaijan languages and investigate problems which appeared in translation process.

İngiliscə Azərbaycanca frazeoloji birləşmələrin tərcümə problemləri**Xülasə**

Məqalədə müxtəlif kontekstlərdə rastlaşdığımız sözlərin və ya söz birləşmələrin tərcümə zamanı meydana çıxan bir sıra çətinliklərdən danışılır. Müəllif bu problemin həllində bir sıra tədqiqatçıların frazeologizmlərin tərcümə problemlərini aradan qaldırmaq üçün müxtəlif fikirlərinə və təklif etdikləri müxtəlif tərcümə metodlarına müraciət etmişdir. Məqalənin əsas məqsədi ingilis dili frazeologizmlərinin azərbaycan dilinə tərcüməsi yollarını öyrənməkdən və tərcümə prosesində ortaya çıxan problemləri aydınlaşdırmaqdan ibarətdir.

Проблемы перевода фразеологических словосочетаний в английском и азербайджанском языках**Резюме**

В статье говорится о некоторых трудностях, возникающих при переводе слов или словосочетаний взятых из различных контекстов. Для решения данной проблемы автор обращается к высказываниям исследователей о путях преодоления проблемы перевода фразеологизмов и предлагаемым ими методам перевода. Основной целью статьи является изучение путей перевода фразеологизмов английского языка на азербайджанский язык и разъяснения проблем возникающих в процессе перевода.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

Əfəndiyeva Fatimə İbrahim qızı

TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRİN TƏDQIQI HAQQINDA

Tabeli mürəkkəb cümlə iki və daha artıq sadə cümlənin məna və qrammatik cəhətdən tabelilik yolu ilə vahid bir tam kimi birləşməsi nəticəsində yaranan sintaktik vahiddir. Tabeli mürəkkəb cümlələr tərkib hissələri arasında semantik və qrammatik əlaqənin möhkəmliyi ilə fərqlənir və buna görə də mürəkkəb cümlə tipi kimi mütəxəssislər arasında heç bir şübhə doğurmur.

Pərviz Natel Xanlari tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələri struktur baxımdan çox yaxın olduğunu hesab edir. Belə ki, bu hal tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələrin struktur-semantik təkamülünün yaxınlığından irəli gəlir. Hər ikisi eyni dil materialı əsasmda formalaşır; hər ikisinin komponentləri eyni cümlə formaları - cümlə birləşməli və təktərkibli cümlə tipləri əsasmda qurulur; hər ikisi iki və daha artıq sadə cümlənin birləşməsi yolu ilə yaranır; hər ikisinin tərkib hissələri məna cəhətdən birləşərək vahid bir tam təşkil edir; hər ikisinin tərkib hissələrini əlaqələndirmək üçün intonasiya və bağlayıcılardan istifadə edilir; hər ikisinin tərkib hissələri arasında müəyyən fərqlərlə zaman, qarşılaşdırma, səbəb, nəticə və s. kimi məna əlaqələri olur (5).

Xosrov Fərşivərd isə tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələri müstəqil mürəkkəb cümlə növləri kimi fərqləndirən mühüm əlamətləri araşdıraraq belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, ən mühüm fərqləndirici əlamət tərkib hissələrin məna və qrammatik cəhətdən asılılıq dərəcəsi ilə bağlıdır. Tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri bərabərhüquqlu və bir-birindən eyni dərəcədə asılı olduğu halda, tabeli mürəkkəb cümlələrdə bu asılılıq birtərəflidir - tərkib hissələrdən biri (baş cümlə) qrammatik cəhətdən müstəqil, o biri (budaq cümlə) ondan asılıdır. Buna görə də tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentləri fikrin ifadəsində bilavasitə, birbaşa iştirak edir, tabeli mürəkkəb cümlələrdə isə tərkib hissələrdən biri (budaq cümlə) dolayı yolla, baş cümlənin məzmununu izah edib, aydınlaşdırmaq yolu ilə fikrin ifadəsinə xidmət edir. Tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri tabesizlik bağlayıcılarının, tabeli mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri tabelilik bağlayıcılarının köməyi ilə əlaqələnir (6).

Qeyd etdiyimiz kimi, tabesiz mürəkkəb cümlələrdən fərqli olaraq, tabeli mürəkkəb cümlələrin komponentlərindən biri qrammatik cəhətdən müstəqil, digəri ondan asılı olur. Tabeli mürəkkəb cümlə tərkibində qrammatik cəhətdən müstəqil olan hissəyə baş cümlə, baş cümlədən asılı olan, onu izah edib aydınlaşdıran hissəyə budaq cümlə deyilir. Bəzən fikirlərimizi dilə gətirərkən dilçilik baxımından qiymətləndirsək, baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra işlənmişdir. Budaq cümlə baş cümlənin bir üzvünə - xəbərinə aid olub, hərəkətin obyektini bildirir. Bu cür cümlələr tarixən bir sadə cümlədən - bir özəkdən ibarət olmuş, sonralar onların feili sifət tərkibi ilə ifadə olunmuş üzvü kənara çıxaraq predikativlik qazanmış və ayrıldığı hissəyə intonasiya və ya ki bağlayıcısı ilə bağlanaraq analitik budaq cümləyə çevrilmişdir. Ona görə də bu cür tabeli mürəkkəb cümlələrdə kənara çıxan üzvü yenidən yerinə qoymaq, cümləni sadələşdirmək, bir sadə cümlə - bir özək şəklində salmaq olur. Tarixən bir sadə cümlədən, bir özəkdən yarandığı üçün bu cür cümlələrə bir özəkli tabeli mürəkkəb cümlələr deyilir. İkinci tabeli mürəkkəb cümlə (və bu qrupdan olan tabeli mürəkkəb cümlələr) başqa yolla əmələ gəlmişdir. Bu cür cümlələr (Ailən burada qalmasa, sənə kim qulluq verər) tarixən iki sadə cümlədən, iki özəkdən ibarət olmuş və ilk dövrlərdə nitq prosesində müstəqil cümlələr kimi ardıcıl işlənmişlər. Tarixən iki sadə cümlədən, iki özəkdən yarandığı üçün bu cür cümlələrə iki özəkli tabeli mürəkkəb cümlələr deyilir.

Əhməd Şəfayi tədqiqatlarında belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, iki özəkli tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümlə əksərən bütövlükdə baş cümləyə aid olur və iki özəkdən əmələ gəldikləri üçün belə cümlələri sadə cümləyə çevirmək, sadələşdirmək olmur. Şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin bir qismi, qarşılaşdırma, nəticə və qoşulma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr iki özəkli, qalan bütün tabeli mürəkkəb cümlə növləri bir özəklidir. (4)

Məhəmməd Cavad Şəriət yazır ki, tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələri vahid ad - "mürəkkəb cümlə" adı altında birləşdirən bu xüsusiyyətlərdən əlavə, onların struktur oxşarlığının mühüm bir səbəbi də tabeli mürəkkəb cümlələrin bir qisminin tarixən tabesiz mürəkkəb cümlələrdən əmələ gəlməsidir. Tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri arasında əlaqə tabelidə olduğu qədər möhkəm olmur. Tabesiz mürəkkəb cümlədən tabeliliyə keçid hallarında eyni cümlədə hər iki bağlayıcı növünün (tabesizlik və tabelilik bağlayıcılarının) işlənməsi, tərkib hissələr arasında bağlayıcıların dəyişməsi ilə mürəkkəb cümlə növünün dəyişməsi də mürəkkəb cümlənin tabesiz və tabeli növlərinin yaxınlığı və tarixi əlaqələri ilə bağlıdır (8).

Yuxarıda deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, cümlənin inkişafı "sadə cümlə - tabesiz mürəkkəb cümlə - tabeli mürəkkəb cümlə" istiqamətində olmuşdur.

Tabeli mürəkkəb cümlələri təşkil edən budaq cümlələr arasında bağlayıcı vasitələr mövcuddur. Bu bağlayıcı vasitələr bunlardan ibarətdir: tabelilik bağlayıcıları; bağlayıcı sözlər; ədat, modal söz və şəkilçilərlə; intonasiya ilə; Rubincik Y. A. tabeli mürəkkəb cümlələrdən bəhs edərkən qeyd edir ki, mürəkkəb cümlələrdə budaq cümlələrin əksəriyyəti sadə cümlədəki üzvlərin sintaktik funksiyalarını yerinə yetirir. Lakin bununla belə budaq cümlələr tərkibindəki tabeli bağlayıcılar və xəbərlər vasitəsilə fikri daha dəqiq çatdırmaq imkanına malikdir. (3)

Əbdürrəhim Humayun Fərrux belə hesab edir ki, baş və budaq cümlələrin yeri, təbii ki, qarşılıqlı şəkildə bir-birindən asılıdır. İnformasiyanın verilmə tərzinin, danışanın, yazanın üslubunun, struktur formalardan hansına daha çox meyilli olmasının, hansı bağlayıcı vasitələrdən istifadə etməsinin baş və budaq cümlənin bu və ya digər pozisiyada yerləşməsində rolu vardır. Budaq cümlə baş cümləyə bağlayıcı ilə bağlandıqda baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra

işlənir. Bu zaman budaq cümlə baş cümlənin bir üzvünə aid olur: baş cümlənin buraxılmış və ya qəlib sözlə ifadə olunan mübtədası aydınlaşdırılır, qəlib söz xəbəri izah edir və ya xəbər müxtəlif vasitələrlə tamamlanır, hərəkətin tərz, dərəcəsi, zamanı, səbəbi, məqsədi və s. bildirilir, yaxud da baş cümlədən doğan nəticə ifadə olunur, budaq cümlə baş cümləyə qoşularaq əlavə məlumat verir və ya münasibət bildirir. Bu cür cümlələrdə baş cümlə daha çox müstəqildir. Bu müstəqilliyin nəticəsidir ki, ona görə də, ona görə ki, çünki, odur ki bağlayıcıları ilə başlanan müstəqil cümlələrə mətndə daha çox rast gəlmək olur (8).

Baş və budaq cümlənin yeri məsələsində bağlayıcı cümlələrlə intonasiya ilə qurulan tabeli mürəkkəb cümlələr bir sistem təşkil edir və bir qrupa daxil olur. Bağlayıcı tabeli mürəkkəb cümlələrdə olduğu kimi, yalnız intonasiya ilə qurulan cümlələrdə də baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra işlənir.

Tabeli mürəkkəb cümlələrin budaq cümlələri arasında əlaqə yaradan bağlayıcı sözlər bağlayıcılardan fərqli olaraq cümlə üzvü qismində çıxış edə bilirlər. Məsələn:

کسی که سختگیر است می تواند هر چیزی را به دست بیاورد

(Kim ki əməksevədir, hər şeyə nail ola bilər)

Cümlə nümunəsindəki " کسی که " (kim ki) bağlayıcı sözü mübtədadır. Bağlayıcı sözlər əsasında qurulan budaq cümlələr, bir qayda olaraq, baş cümlədən gəlir.

Modal sözlər vasitəsilə də qurulan tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümlələr baş cümlədən əvvəl gəlir. Məsələn:

آیا، شنیدی چه گفت؟

(Eşitdinmi, nə deyir?)

Intonasiya ilə qurulan tabeli mürəkkəb cümlələrdə aktuallaşma ilə əlaqədar baş və budaq cümlə öz yerini dəyişə bilər. Bu zaman budaq cümlə "məlum"u, baş cümlə "yeni"ni bildirir; məsələn,

آیا فهمیدی که باید با دزد چه کار کرد؟ (صادق هدایت)

(Başa düşdünmü ki, oğrunu nə etmək lazımdır?)

Əhməd Şəfai qeyd edir ki, bu cür cümlələrdə komponentlərin normal sırasını düzəltməklə baş və budaq cümlə arasına "و" bağlayıcısını əlavə edə bilərik ki, bu da həmin cümlələrin komponentlərində yerdəyişmə olduğunu və onların yuxarıdakı ilə eyni tipli olduğunu göstərir (4):

Tərkib hissələri bağlayıcı və ya intonasiya ilə əlaqələndən tabeli mürəkkəb cümlələrdə bəzən baş cümlə budaq cümlənin daxilində yerləşir, yəni budaq cümlənin üzvlərinin biri və ya bir qismi baş cümlədən əvvəl keçir.

Budaq cümləsi bağlayıcı söz, şəkilçi və ədatlarla baş cümləyə bağlanan tabeli mürəkkəb cümlələrdə, ədəbi dil normalarına müvafiq olaraq, budaq cümlə baş cümlədən əvvəl işlənir. Bağlayıcı cümlələrdən fərqli olaraq, "budaq cümlə + baş cümlə" quruluşlu cümlələrdə əsas məna yükü - yeni informasiya baş cümlənin üzərinə düşür. "Budaq cümlə + baş cümlə" quruluşlu tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş və budaq cümlənin məzmununu qarşılıqlı şəkildə şərtlənmiş olur, bağlayıcı söz müvafiq qarşılıq bildiren söz tələb etməklə baş cümlənin lazımı istiqamətdə qumlmazma səbəb olur.

Beləliklə, budaq cümlələr baş cümləyə tabelilik bağlayıcıları və ya intonasiya ilə bağlandıqda baş cümlədən sonra; bağlayıcı söz, şəkilçi və ədatlarla bağlandıqda baş cümlədən əvvəl işlənir.

Tabeli mürəkkəb cümlənin növləri budaq cümlələrə görə müəyyənləşdirilir.

Fars dilində tabeli mürəkkəb cümlələr müxtəlif cür təsnif olunur. Ə. Şəfai tabeli mürəkkəb cümlələri 16 yerə bölmüşdür (4).

جملات مرکب وابسته با فراگرد تعیینی

جملات مرکب وابسته با فراگرد متممی

جملات مرکب وابسته با فراگرد نهادی

جملات مرکب وابسته با فراگرد گزاره ای

جملات مرکب وابسته با فراگرد زمینی

جملات مرکب وابسته با فراگرد مکانی

جملات مرکب وابسته با فراگرد سببی

جملات مرکب وابسته با فراگرد مقصدی

جملات مرکب وابسته با فراگرد نتیجه ای

جملات مرکب وابسته با فراگرد شرطی

جملات مرکب وابسته با فراگرد خلفی

جملات مرکب وابسته با فراگرد چگونگی

جملات مرکب وابسته با فراگرد مقداری

جملات مرکب وابسته با فراگرد مطابقه ای

جملات مرکب وابسته با فراگرد مقایسه ای

جملات مرکب وابسته با فراگرد بیانی

Azərbaycan dilində isə tabeli mürəkkəb cümlələrin aşağıdakı növləri var:

Mübtəda budaq cümləsi

Xəbər budaq cümləsi

Tamamlıq budaq cümləsi

Təyin budaq cümləsi

Zərflik budaq cümləsi
 Tərzi-hərəkət budaq cümləsi
 Dərəcə budaq cümləsi
 Zaman budaq cümləsi
 Yer budaq cümləsi
 Kəmiyyət budaq cümləsi
 Səbəb budaq cümləsi
 Məqsəd budaq cümləsi
 Şərt budaq cümləsi
 Qarşılaşdırma budaq cümləsi
 Nəticə budaq cümləsi

Azərbaycan dili ilə fars dilində qeyd etdiyimiz bölgüdən görürük ki, dilimizdə cümlə üzvlərinə müvafiq budaq cümlələr işlənməkdədir. Xosrov Fərşivərdin araşdırmalarına görə, tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələrin uyğun və fərqli cəhətləri axtarırlarkən mürəkkəb cümlənin komponentləri arasındakı məna asılılığının dərəcəsi əsas götürülür. Burada, bizzə, bağlayıcılar və bağlayıcı sözlər ikinci dərəcəlidir. Belə ki bağlayıcılar tabelilik və ya tabesizlik yaratmır, əksinə, mürəkkəb cümlə ya tabeli, ya da tabesiz olur, tərkib hissələri birləşdirməyə xidmət edən formal qrammatik vasitələr isə cümlənin mövcud məna kompleksinə əsasən tabelilik və ya tabesizlik kateqoriyalına xidmət edir.

Beləliklə, bağlayıcılar mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini əlaqələndirməklə bərabər, cümlənin ümumi mənasına da təsir edir və intonasiya yükünün xeyli hissəsini öz üzərinə götürür, beləliklə də mürəkkəb cümlənin daşdığı əsas qrammatik mənanı formal əlamətlərlə daha da qabarıq şəkildə nəzərə çarpdırır. Bu hadisənin səbəbi ondan ibarətdir ki, istər tabeli və istərsə də tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrini əlaqələndirmək üçün ilk vasitə intonasiya olmuş, bağlayıcılar isə, yuxarıda deyildiyi kimi, sonralar yaranmışdır. İntonasiya danışq dilinə məxsus bağlayıcısız mürəkkəb cümlələrdə öz üstün rolunu indi də saxlamışdır (6).

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

1. Budaqova Z.İ. Müasir Azərbaycan dili. III cild. Sintaksis. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Bakı: Elm, 1981 (440 s.)
2. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. Ленинград: АН СССР, 1941 (417 s.)
3. Рубинчик Ю.А. Современный персидский язык. Москва: Изд. Восточной литературы, 1960 (140 s.)
4. احمد شفيعي. دستور زبان فارسی. تهران: انتشارات نوین، تهران، ۱۳۶۳ (۴۴۵ص)
5. پرويز نائل خايلرى. دستور زبان فارسی. تهران، انتشارات اساطير، ۱۳۷۰ (۲۶۷ص)
6. خسرو فرسيورد. دستور امروز. تهران، انتشارات اساطير، ۱۳۶۷ (۳۷۲ص)
7. عبدالرحيم همليون فرخ. دستور زبان فارسی. تهران، انتشارات نوین، ۱۳۶۴ (۱۲۰۳ص)
8. محمد جواد شريعت. دستور زبان فارسی. تهران، انتشارات اساطير، ۱۳۶۶ (۴۹۹ص)

Резюме

Об изучении сложноподчиненных составных предложений

Сложноподчиненное составное предложение - это синтаксическая единица, созданная комбинацией двух или более простых предложений, осмысленно и грамматически подчиненных одному целому. Сложноподчиненные составные предложения различаются по семантическим и грамматическим отношениям между компонентами. Большинство составных предложений в сложноподчиненных составных предложениях выполняют синтаксические функции членов простых предложений. Тем не менее, составные предложения также способны более точно принести ясность предложениям с помощью подчинительных союзов и предикатов.

Ключевые слова: *сложноподчиненные составные предложения - комбинация простых предложений подчиненных одному целому - семантические и грамматические отношения между компонентами - составные предложения - подчинительные союзы - предикаты*

Summary

About studying complex sentences

Complex sentence formed as a result of the combination of two or more simple sentences meaningfully and grammatically subordinate to a single whole. Complex sentences differ in the semantic and grammatical relationships between the components. In most complex sentences, most of the subordinate sentences fulfill the syntactic functions of simple sentences. Complex sentences also has the capability of delivering the idea more accurately through subordinate conjunctions and predicates.

Keywords: *complex sentences - combination of simple sentences to a single whole - semantic and grammatical relationships between the components - subordinate sentences - subordinate conjunctions - predicates*

RƏYÇİ: dos. N.Əfəndiyeva

Şəhla İbrahimova

AZƏRBAYCAN DİLİNƏ RUS DİLİNDƏN KEÇMİŞ SÖZLƏRİN İŞLƏDİLMƏ PRİNŞİPLƏRİ

Azərbaycan dili Azərbaycanda və bir sıra qonşu ölkələrdə əsrlərdən bəri yaşayan azərbaycanlılara ünsiyət vasitəsi kimi xidmət edən ana dilidir. Azərbaycan dili türk dilləri ailəsinin qərb qrupuna mənsub olmaqla bu qrup daxilində mərkəzi mövqə tutan və geniş nüfuz dairəsinə malik olan bir dildir. Həmdə bu qrupa mənsub dillər arasında ən əvvəl, yəni təqribən VII-IX əsrlər arasında ümümxalq dili halında formalaşmışdır. Azərbaycan dili uzun müddət “türki”, türk dili”, “türkcə” adları ilə də tanınmışdır.

Məlum olduğu üzrə ədəbi dil ümümxalq dili vahidləri üzərində seçmə və əvəzetmə prinsipi əsasında əməliyyat aparma yolu ilə formalaşan və ümümləşən dildir. Belə əməliyyat dilin bütün vahidləri üzərində aparılır. Ədəbi dilin formalaşmasında, inkişaf etdirilməsində aparılan seçmə və əvəzetmə əməliyyatının meyarları və bu meyarların əsasları bütün dövrlər üçün eyni, sabit və ümumi olmadığı kimi, ədəbi dilin bütün növləri, sahələri və xidmət dairələri üçün də eyni və standart olmur. Hətta burada ayrı-ayrı dövrlərin, təbəqələrin, siniflərin, müxtəlif dövlət quruluşunun müəyyən dərəcədə istiqamətləndirici təsiri olur.

Dil onu yaradan və yaşadanlara xidmət edən ünsiyət vasitəsi olduğu üçün, onun qayda qanunlarında həmin dildə danışanların inkişafı ilə əlaqədar surətdə dəyişir və təkmilləşir.

Azərbaycan dili qədim və zəngin dillərdən biridir. Dünyada ancaq öz xalis sözlərindən ibarət olan saf dil yoxdur. Bütün dillər bir-birinə söz vermiş və başqasından söz almışdır. Bu proses indidə mövcud dillərdə davam edir. Bu və ya digər dilin başqa dildən aldığı sözə alınma söz deyilir. Alınma ancaq sözlərdə deyil, ifadə və şəkilçələrdə də ola bilər. Alınma bütün dillərdə eyni kəmiyyətdə olmur. Belə ki, bəzi dil çox, bəzi dil isə başqasından az söz alır. Alınmanın çoxluğu dilin müstəqilliyini inkar etmir və təsir qüvvətini azaltmır. Dilçilərin müəyyən etdiyinə görə ingilis dilindəki sözlərin ancaq 30 % öz sözləridir. Lakin buna baxmayaraq ingilis dili müasir dillərdən heçdə geri qalmır. Əksinə ingilis dili ümümxalq danışq dilidir.

Bir dildən başqa dilə sözlər müxtəlif şərait və zamanlarda, müxtəlif səbəblərdən və bir sıra yollarla keçir. Onlardan bir neçəsi ilə tanış olaq, çünki həmin yollarla azərbaycan dilinə rus dilindən sözlər daxil olur.

I. Zəruri və məcburi alınma.

Başqa dildən müəyyən tələbatla bağlı olaraq alınan sözlər zəruri alınma sözlərdir. Bunlar dilin inkişafında xüsusi rol oynayır. Belə ki, xalq öz inkişafı, mədəni yüksəlişi ilə əlaqədar yeni yaranan məvhumları, əsasən, bunların köməyi ilə ifadə edir. Zorakılıqla alınan sözlər isə məcburi alınma adlanır.

2. Ədəbi və danışq dili vasitəsi ilə alınma.

Bu və ya digər dilin sözü iki yolla alınır:

a. Ədəbi dilin vasitəsi ilə;

b. Danışq dili ilə.

Ədəbi dilin istər yazılı, istərsədə şifahi yolu ilə, əsasən, elmi, siyasi və s. Terminlər, beynəlmiləl sözlər alınır, Ədəbi dilin yazılı forması əsasında, yəni kitab vasitəsi ilə keçən sözlərin çoxu məhdud dairədə işlənir.

Danışq dili vasitəsi ilə alınan sözlər isə daha çox məişətə, həyay tərzinə, təsərrüfata və s. Aid olur. Tarixən azərbaycan dilində həm ədəbi dilin, həm də danışq dilinin vasitəsi ilə başqa dillərdən söz alınmışdır. Bu hər iki yoldan indidə istifadə olunur.

3. Vasitəli və vasitəsiz alınma. Hər bir dil başqa dilin sözlərini ya bir başa özü, ya da başqa dilin vasitəsi ilə alır. Başqa dilin sözlərini bilavasitə mənbə dildən almağa vasitəsiz alınma deyilir. Məsələn, azərbaycan dilinin rus dilindən aldığı sözlər vasitəsiz alınmadır.

Başqa dilin sözlərini mənbə dildən yox, başqa üçüncü bir dilin vasitəsi ilə almağa vasitəli alınma deyilir. Dilimizə keçmiş avropa mənşəli sözlər rus dili vasitəsi ilə alınmış, bun görə də onlar vasitəli alınmadır. Beləliklə, azərbaycan dilinə sözlər vasitəli, vasitəsiz yolla daxil ola bilərlər. Bu elmi-tədqiqat işində azərbaycan dilinə vasitəli və vasitəsiz yolla daxil olan terminlər barəsində məlumat vermək istərdim. Ona görə ki, bu dildə indiyədək elm və texnikanın, iqtisadiyyat və mədəniyyətin müxtəlif sahələrinə aid terminologiya yaradılmışdır, amma tədqiqində müxtəlif səhvlərə yol verilmişdir. Etiraf etmək lazımdır ki, azərbaycan dilində xalq təsərrüfatının, elm və texnikanın ayrı-ayrı sahələrinə aid bir çox türminlər çatışmır və mövcud terminlərdən bəziləri sabit şəkil almadığından onların nizamla salınması ehtiyacı qarşıya çıxır. Həyat irəlilədikcə ölkəmiz gündən-günə inkişaf etdikcə bu ehtiyac da artır. Termin yaradıcılığında ana dilinin əsas mənbə kimi həlledici rolunu qeyd etmək lazımdır. Terminlər azərbaycan dilinə başqa dillərdən rus dili vasitəsi ilə daxil olurlar.

Azərbaycan dilinin terminologiyası indiki səviyyəyə birdən birə çatmamışdır. Dilimizdə terminlərin yaradılması tarixi çox qədimdir. Azərbaycan dilində terminlər yaradılmasının mənbələrdən birini rus dili və onun internasional fondu təşkil edir. Azərbaycan dilində bu və ya digər anlayışı dəqiq ifadə etmək üçün termin yaratmaq mümkün olmadığı üçün həmin anlayışın ifadəsi üçün rus dilində işlədilən termin hazır şəkildə götürülür. Lakin indiyədək bu mənbədən istifadə edilməsi üçün elmi prinsiplər müəyyənləşdirilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Mirzə Fətəli Axundovun azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin, xüsusən bu dilin terminologiyasının zənginləşməsində və inkişafında rus dilinin böyük rolunu başa düşərək, elmi-fəlsəfi fikirlərin

ifadəsi üçün bu dildən terminlər götürülməsini zəruri hesab edirdi. O, Azərbaycan dilində müvafiq qarşılığı olmayan Avropa sözlərini tərcümə etmədən işlətməyi lazım bilirdi. M.F.Axundov yazırdı: "Müxtəlif bilikləri öyrənmək üçün bu gün biz məcburuq ki, Avropa xalqlarının dillərindən istənilən mənanı verən saysız hesabsız sözlər əlaq və öz dilimizdə işlədək, çünki bu kimi sözlərin qarşılığı bəhs edilən üç dildən heç birində yoxdur." (M.F.Axundov, əsərləri.III c.,səh.166.) Buna görə də M.F.Axundov məqalə və mərtublarında,ədəbi bədii əsərlərində çoxlu miqdarda rus dilinə məxsus termin işlətməmişdir. Məsələn: " ... ingilis filosoflarının təhqiqinə görə isbat edilmişdir ki ,başqalarının əsəri üçün bu növ cinayətləri nəinki aradan qaldırmır, hətta qətiyyənlə azaltmır."(M.F.Axundov. Bədii və fəlsəfi əsərləri . Bakı.1987,səh.310.). Belə misallara tək cə M.F.Axundovun əsərlərində təsadüf etmirik. M.F.Axundov rus - avropa dillərindən aldığı terminlərdən bəzilərini olduğu kimi qəbul edib işlətdiyi halda, bəzilərinə Azərbaycan dilinə məxsus şəkilçilər artıraraq, onlardan yəni terminlər düzəltmişdir. Məsələn: aristokratlıq, fanatıqlıq, patriotluq və s. M.F.Axundov dilimizə gətirdiyi yeni terminlər haqqında izahat verirdi. M.F.Axundov aktyor sözünü izah edir: "O vaxt drama sənətinin ustaları ki, fransızca, xüsusilə bir əhvalatın oxşatmasını göstərirlər, tamaşaçılar isə onların danışığına qulaq asırlar. "I.Terminlər üslubi cəhətdən neytraldır. Terminoloji leksika öz özlüyündə qurudur. Buna görə də terminlər işləndiyi mətnədən, əhatə edildiyi sözlərdən və sairədən asılı olmayaraq hər yerdə eyni mənada başa düşülür, məsələn: aşağıdakı şe'r parçalarını nəzərdən keçirək:

Sement verin !

Beton verin!

Qaçırmayın Kürü gözdən.

Bir an belə buraxmayaq cilovunu

əlimizdən !

Etibarsız dostlar kimi

oynaməsın bizimlə Kür.

Görürsənmi o bulanır ,ohırsənir,

O döyünür

Qurğumuzu uçurmasın !

Qayaları sökün ,sökün ! (S.Vurğun Əsərləri.B., I c., səh.112)

Olarını maşınlar boş bekar qalsın

İşin gücün belə qızgın çağında?

Axşamlar yığışib öyrənirdiniz-

Sürə bilərsiniz traktorları siz.

(O.Sarıvəlli.Əsərləri. B.,1978,səh 178.)

Göründüyü kimi, bu şe'r parçalarındakı sement, beton, maşın, traktor terminləri əlaqədar terminoloji sahələrdə hansı mənada işlənsə, bədii əsərlərdə də elə həmin mənədadır.

Terminlər üçün üslubi variantlar xarakterik deyildir. Lakin bəzi tədqiqatçılar R.Q.Pistrovskinin ardınca gedərək terminlərdə üslubi cəhətlər axtarırlar. R.Q.Pistrovski yazmışdır : "... Həm elmi, həm də professional terminin tam üslubi neytrallığından danışmaq olmaz. Termin özünə məxsus ilavətəbii ifadəliliyi itirərək yeni keyfiyyət- "texniki halət", adət etdiyi xüsusi kontekstə məxsus mənə çalarlığı kəsb edir." (R.Q.Pistrovskiy.K. voprosu ob izuçenii termina. zap. BQU vıp.18, 1952, səh.36).

Hazırda rus dilindən bütün milli dillərə onları zənginləşdirən söz və terminlərin keçməsi təbii hal hesab olunur. Hər bir dil başqa dilə məxsus terminləri ya bilavasitə ya da ikinci bir dil vasitəsi ilə alır. Terminlər bilavasitə mənə dildən alınarsa, bunlar vasitəsiz alınma terminlər hesab olunur. Məsələn, Azərbaycan dilindəki arəb, fars və rus terminləri vasitəsiz alınma terminlərdir.

Terminlər bilavasitə mənə dildən deyil, başqa bir dilin vasitəsi ilə alınarsa, bunlar vasitəli alınma terminlər sayılır. Dilimizdəki internasional terminlərin əksəriyyəti bu qəbildəndir. Həmin terminlər rus dili vasitəsi ilə alınmışdır. Alınma terminlərin işlədilməsi prosesində aşağıdakı cəhətlər müşahidə olunur:

I.Alınma termin dilin lüğət tərkibinə möhkəm şəkildə daxil olmaqla onun həm yazılı, həm də şifahi qolunda bu və ya digər məfhumu ifadə edir.elə terminlər daxil olduqları dilin sözləri ilə eyni hüquqa malikdir.

II.Alınma terminlərdən bəziləri yalnız canlı danışq dilində işlənir, ədəbi dilə keçmir.

III.Alınma termin müəyyən dövrdən sonra dildən çıxa bilər. Bu proses müxtəlif yollarla gedir:

a). Dilin öz sözləri əsasında yaranan termin alınma termini sıxışdırıb sıradan çıxarır ;

b). Alınma terminlər bir-birini sıxışdırır. Məsələn, vaxtı ilə dilimizdə işlənmiş firqə, darülfunun, nəhv,sövtiyyat terminləri indi partiya, universitet, sintaksis, fonetika terminləri ilə əvəz olunmuşdur.

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində çoxlu miqdarda alınma termin vardır. Bu terminlər müəyyən tarixi şəraitdə, müxtəlif səbəblərlə əlaqədar olaraq dilimizə keçmişdir.

Azərbaycan dili indiyədək rus dili vasitəsilə saysız-hesabsız elmi-texniki ,ictimai-siyasi və başqa terminlərlə zənginləşmişdir. Azərbaycan dilinə terminologiya cəhətdən heç bir dilin rus dili qədər müsbət və geniş təsiri olmamışdır. Bu rus dilinin beynəlxalq miqyasda böyük nüfuza malik bir dil olması ilə əlaqədarlıdır.

Azərbaycan ədəbi dilinə rus dilindən terminlərin keçməsi tarixinin konkret şəkildə müəyyənləşdirmək mümkün deyildir.Ayrı-ayrı sahələr üzrə dilimizə daxil olan terminlərdən nümunələr bunlardır :

I. İctimai- siyasi terminlər: respublika, demokratiya, kapitalizm, imperializm, materializm, ideya, materiya, konstitusiyaya, proletariat və s.

II. Mədəniyyətin inkişafı ilə baəli olan terminlər :kino, teatr, klub, musiqi, diktör, konsert, ansambl, radio, televizor, roman, dramaturq, artist, opera, balet, dirijör, prodüser, menecer, menecment, coystik, fayl.

III. Xalq maarifi və elmlə əlaqədar terminlər: internet, metodist, pedaqogika, astrofizika, biologiya.

Rus dilindən alınan terminlərin müəyyən qismi azərbaycan ədəbi dilində heçbir dəyişiklik edilmədən işlədilir. Rus dilindən və rus dili vasitəsilə başqa dillərdən alınan terminlərin forması maksimal dərəcədə mühafizə olunmuşdur. Bu işə alınma terminlərin unifikasiyasını xeyli asanlaşdırmışdır. Bir neçə fakta müraciət edək.

1. Azərbaycan dili sözləri müəyyən ahəngə tabedir. Bu sözlərdə, əsasən, qalın və incə saitlərin bir birini izləməsi möhkəm qanun kimi özünü göstərir. Halbuki, rus dilindən alınıb işlədilən terminlərin əksəriyyəti ahəng qanununa tabe deyildir: məsələn :neorealizm, respublika ;

2. Müasir azərbaycan ədəbi dili üçün sözün əvvəlində və axırında iki samitin yan-yanı işlənməsi xarakterik cəhət deyildir. Lakin alınma terminlərdə belə bir prinsip mühafizə edilir. Məsələn: start, stansiya, spirt, kran, plan sirk, metr, kvartal terminlərində olduğu kimi.

3. Rus və internasional terminlərdən bəzilərinə müxtəlif hecalardan olan iki sait birgə tələffüz olunur, sözün əvvəlində, ortasında, yaxud axırında iki müxtəlif və ya eyni sait qovuşur. Həmin terminlərə məxsus belə bir xüsusiyyət azərbaycan dilində də eyni ilə qalır, məsələn: okean, zooloq, ideologiya, aerostat.

Azərbaycan dilində vurğu qayda olaraq sözlərin sonunda olur. Lakin belə bir qanuna uyğunluq alınma terminlərin əksəriyyətində vurğu rus dilində işlənməkdə düşüyü hecədə qalır, məsələn, antenna. Hazırda alınma terminlərdə fonetik və qrafik cəhətdən əsasən, aşağıdakı dəyişikliklər edilir.

Terminlərdəki bir səs başqa səsə əvəz olunur, məsələn, vokzal-vağzal, stantsiya-stansiya, fakultet-fakültə, byuro-büro və s. Terminlərin sonundakı sait səs atılır, məsələn, sxema-sxem. Rus dilindən alınan terminlərin böyük bir qismi həqiqətən azərbaycan dilinin qrammatik qanunlarının müqavimətinə rast gəlir, daha doğrusu azərbaycan dilində dəyişikliklə işlədilir.

Əksər halda alınma terminlərdə qadın cinsini bildirən şəkilçi ixtisara düşür, məs.: teorema-teorem, atmosfera- atmosfer, maşına – maşın və s. Alınma terminlərdəki bütün dəyişikliklər azərbaycan dilinin qanunlarına uyğun şəkildə aparılır. Rus dilində yalnız cəm formasında işlənməyən isimlər alınma onların cəm formasını göstərən şəkilçi ya ixtisar edilir, məs.: kursı-kurs ya da dəyişdirilir, məs: sutki-sutka, belə terminləri azərbaycan dilində cəm şəkilçisi artırmaqla işlətmək mümkündür, məs: sutkalar və s.

Rus dilindən terminlər alınma aşağıdakı prinsiplərə əsaslanmaq lazımdır.

1. Terminlər yalnız ehtiyacla əlaqədar, yəni azərbaycan dilinin daxili imkanları əsasında nəzərdə tutulur. Anlayışları dəqiq ifadə edən, yaxşı yadda qalan konkret terminlər yaratmaq mümkün olmadıqda alınmalıdır, mənası dəqiq olmayan suni terminlər yaratmaqda rus dilində işlənməyən terminlərdən istifadə etmək daha əlverişlidir.

2. Müəhim anlayışları ifadə edən və beynəlxalq miqyasda işlədilən terminlərdə azərbaycan dilində də bir qayda olaraq tərcüməsiz işlədilməlidir.

3. Rus dilindən terminlər götürülərkən onların derivantları da nəzərə alınmalıdır.

Rus dilindən elə terminlər almaq lazımdır ki, azərbaycan dilində onların derivatlarını düzəltmək mümkün olsun. Məs: azərbaycan dilində norma sözündən normal, normalıq, dialekt sözündən dialektoloq, dialektoloji terminlərindən derivatlar yaratmaq mümkün olmuşdur.

Ədəbiyyat.

1. Ş.Cəfərov. Müasir Azərbaycan dili. B. 1985.
2. M.Ş.Qasımov Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı. 1973.
3. M.T.Axundov Əsərləri. II və III c. 1938.
4. M.Axundov. Bədii və fəlsəfi əsərləri. B., 1887.
5. S.Vurğun. Əsərləri. Bakı 1989.
6. A.Qurbanov Azərbaycan dilinin leksikologiyası, 1964.
7. Rusca-azərbaycanca tarixi leksikasına dair tədqiqlər. Bakı, 1988.
8. Rusca- azərbaycanca idarə terminləri lüğəti. Tərtib. M.Qasımov, B.Abdullayev. B., 1991.
9. Ə. Dəmirçizadə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı., 1972.

Açar sözlər: alınma sözlər, terminlər ,ədəbi dil, vasitəli və vasitəsiz alınma.

Ключевые слова: заимствованные слова, литературный язык, термины, прямое и опосредованное заимствование.

Keywords: borrowed the words, literary language, terms, direct and indirect borrowing.

Резюме

В статье говорится о принципах употребления в азербайджанском языке слов, заимствованных из русского языка. Подчеркивается особая роль азербайджанского языка как главного источника в образовании терминов.

Xülasə.

Məqalədə azərbaycan dilinə rus dilindən keçmiş sözlərin işlədilmə prinsipləri haqqında danışılır. Termin yaradıcılığında ana dilinin əsas mənbə kimi həlledici rol qeyd edilir.

Summary

In the article the principles of Azerbaijan words borrowed from Russian language are spoken about. As a main source the decisive role of native language is showed in term creation.

Rəyçi: f.ü.f.d. İ.T.Arxova.

Kərimli Vüsalə

MİR CƏLAL PAŞAYEVİN “BİR GƏNCİN MANİFESTİ” ROMANINDA LEKSİK TƏKRARLAR TEKSTYARADICI FAKTOR KİMİ

“Mətn” sözünün fransız dilində “texte” və ya ingilis dilindəki “text” ilə ifadəsinin mənşəyi latın dilindən götürülmüşdür. Latın dilində “textus” formasında işlənən bu sözcüyün mənası “parça” deməkdir. Bir parçanın yaranması üçün ilmələrin bütünləşməsi gərəkli olduğu kimi, mətnin də formalaşmasında müxtəlif vasitələr birləşir.

Mətn ardıcıl, mənalı və bir-birini izləyən cümlələrin bir araya gələrək yaratdığı mənalı vahiddir. Mətn sadəcə cümlələrin bir araya gəlməsi deyil. O, həmin cümlələr tərəfindən gerçəkləşir. Mətnin formalaşmasında önəmli olan cümlələr yazıçı tərəfindən müəyyən məna ardıcılığı əsasında bir yerə toplanılır. Ancaq bu məsələdə mətnin kommunikativ yönünü unutmaq olmaz. Mətni sadəcə cümlədən böyük vahid kimi və ya cümlələr yığını kimi qəbul etmək onun kommunikativ yönünü diqqətdən kənar qoyur. Mətnin əsas dəyəri onun insanlar arasında əsas əlaqə vasitəsi olduğu dərk edildikdə ortaya çıxır [1, 600].

Mətn anlayışını, onu formalaşdırən cümlələrin bir-birlərinə bağlanması və ardıcıl şəkildə birləşməsi ilə yaranan, müəyyən bir məqsədə xidmət edən, əvvəl və son sərhədləri olan şifahi və ya yazılı dil vahidi kimi izah etmək olar [2, 126]. Dil vahidlərinin mətn ola bilməsi üçün, onun insanlar arasında ünsiyyət vasitəsinə çevrilməsi üçün bir sıra ünsürlər əsas rol oynayıb. Bu ünsürlərdən biri də təkrarlardır.

“Bir gəncin manifesti” əsəri Mir Cəlalın varadıcılığının kulminasiyası, zirvəsidir. Roman həm məzmunu, ideyası, həm də bədii mükəmməlliyinə görə, vaxtının başqa əsərlərindən xevli vüksəkdə dayanır. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının sədəvrləri sırasında qərar tutan bu roman ədəbin yaradıcılığında uzun illərdən bəri davam edən mütərəqqi ənənələrin xoş nəticəsidir.

Görkəmli yazıçı Mir Cəlal Paşayev digər ədiblər kimi yaradıcılığında təkrarlara geniş yer verib. O, təsvir etdiyi hadisəyə, şəxsə və ya əşyaya oxucunun diqqətini cəlb etmək üçün, mətnin komponentlərini əlaqələndirmək üçün təkrardan üslubi vasitə kimi istifadə etmişdir [3, 304]. Təkrar ilə zəngin olan əsərlərindən biri də “Bir gəncin manifesti” romanıdır. Romanda mürəkkəb sintaktik bütövün komponentləri arasında kommunikasiyanı təmin edən təkrar çoxcəhətli bir sistemə malikdir və mətn yaratmada güclü bir faktor kimi çıxış edir. Bu məsələ ilə bağlı K.Abdullayev yazır: “Mətnə özünü göstərən təkrarlar spesifik bir sistem təşkil edirlər. Belə ki, burada təkrarların ən müxtəlif struktur növlərinə rast gəlmək mümkündür və özünün struktur mürəkkəbliyindən və ya sadəliyindən asılı olmayaraq, təkrar, prinsip etibarilə mətn bütövlüyünə xidmət edən çox möhkəm sementvari bir üsul kimi üzə çıxır” [4, 290]. O, həmçinin qeyd edir ki, iki və daha artıq bir-birinə bağlı cümlələrdə mənanın daha da aydın surətdə başqasına çatdırılması üçün ən yaxşı vasitə təkrardır. Belə ki, mətn boyu təkrar edən hissə təkrar olunan hissədəki sözü sanki ardıcıl surətdə, get-gedə açır. Öz quruluşunun mürəkkəb olub-olmamasından asılı olmayaraq, təkrarların müxtəlif növləri mürəkkəb sintaktik bütövün quruluşuna daxil olur. Bununla da o, mürəkkəb sintaktik bütövün bütövlüyünə xidmət edən məna gücləndirici bir əlaqə vasitəsi yaratmış olur [5, 115].

Təkrarlar çoxşaxəli xarakter daşıyır. Belə ki, təkrar bir cümlə daxilində məhdud şəkildə işlənir. Onlar yanaşı gələn iki və daha artıq cümləni, abzası, hətta fəsiləri də əhatə edə bilər. Bu, təkrarların geniş əhatə dairəsinə malik olduğunu göstərir. Tekstyradıcı faktor kimi çıxış edən təkrarların fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik təkrarlar kimi növləri var. Bunlardan ən geniş yayılanı və sintaktik bütövə obrazlılıq, emosionallıq, ekspressivlik yaradan leksik təkrarlardır. E.Həsənova mətnə leksik təkrarların vəzifəsindən danışaraq qeyd edir ki: “Mətn tərkibində sözlərin təkrarı iki əsas vəzifə daşıyır. Onlardan biri məna üzvlənməsinin ifadəçisi kimi, çox vacib zərurətdən doğur. Bu cür üzvlənmə mətnin kommunikativ açılış istiqamətini müəyyənləşdirir, fikrin qeyri-müəyyəndən müəyyənə doğru açılışına kömək edir, zəncirvari və paralel üzvlənmədə mühüm rol oynayır. Digəri isə üslubi funksiya daşmasıdır. Mətn daxilində təkrarlanan sözü xüsusi aksentlə deməklə diqqəti həmin sözün semantikasına cəlb etmək və mətnə üslubi-semantik münasibət yaratmaq məqsədi daşıyır” [6, 80].

Kamal Abdullayev tam, natamam və sıfır leksik təkrarlar kimi növlərini göstərir [5, 118]. Bu növlər ikikomponentli və çoxkomponentli mürəkkəb sintaktik bütöv daxilində həm ayrıca bir söz, həm söz birləşməsi, həm də cümlə şəklində özünü göstərə bilər. Tam leksik təkrarlar sözün, söz birləşməsinin və ya cümlənin olduğu kimi təkrarlanmasıdır. Dilçilikdə sözlərin olduğu kimi təkrarlanmasının nitqin zənginliyinin pozulması kimi qəbul edilirdi hallar da mövcuddur: “Nitqin zənginliyinin əsas əlaməti onda işlənən sözlərin təkrar olunmadan kəmiyyətcə çoxluğu” [7, 92]. Lakin bu cür təkrarlar hadisənin, əşyanın, şəxsin dəqiq şəkildə oxucuya aydın olmasına, şəxsin təfəkküründə iz qoymasına xidmət edir. Yazıçı “Bir gəncin manifesti” romanında həmin təkrar vasitəsilə oxucuya nəyisə çatdırmağa çalışır. Onun beynində həmin hadisə, əşya və ya şəxs ilə bağlı qaynar bir ocaq formalaşdırır. Və bu təkrar bir “açar” rolunu oynayır. *Yamaqlara yayılan qoyun-quzu mələşərək Sonaya baxırdı. Qoruqçular, çobanlar Sonaya baxırdı. Vətənin hana quran əli qabiliyyətli qızları, məclisləri bəzəyən məğrur oğlanları Sonaya baxırdı.*

Bu nümunədə fikirlər Sonanın üzərində cəmlənir. Yazıçı Sonanın diqqət mərkəzində olmasını, əsas şəxs olmasını xüsusi vurğulamaq üçün təkrardan istifadə edir. Mətn parçasında işlənən təkrarlar təkrir növlərindən biri olan epiforadır. İzahlı dilçilik terminləri lüğətində epiforanın izahı belə verilmişdir: “Poetik nitqə xüsusi qüvvətləndirici ifadə vermək üçün sözlərin, söz birləşmələrinin (eyni elementlərin) şeir, strofa və cümlə sonluğunda

təkrarlanmasından alınan üslubi fiqur. Adətən anafora ilə qarşılaşdırılır” [8, 129].

Ritorika kitablarında “antistrofa” kimi də adlandırılan epifora (eyni sonluq) eyni nitq vahidinin ardıcıl işlənmə və ya bir-birinə yaxın yerləşən misraların, bəndlərin, yaxud da cümlələrin, abzasların sonunda təkrar edilməsindən ibarət olan üslubi fiqurdur [9, 78].

“Bir gəncin manifesti” romanında söz birləşməsinin də tam təkrarına rast gəlinir. Qeyd ediləcək nümunədə təkrar olunan söz birləşməsi əvəzlik+say strukturlu III növ təyini söz birləşməsidir:

Onların çoxu buna oxşar hadisələr görmüş, ya eşitmişdi. Kəndlilərin Zülqədarovlara, Şahyarbəylərə necə divan tutduğunu bildirdilər. Lakin onların çoxu öz gözləri qabağında itaətində olduqları ağanın bu kökə düşdüyünü görməmişdilər.

Cümlənin tam təkrarı ilə formalaşan ikikomponentli və çoxkomponentli mürəkkəb sintaktik bütövlərdə bu təkrarlar həm sadə, həm də mürəkkəb cümlə şəklində olur. Bədii əsərlərdə bu tipli təkrarların bir qismi ardıcıl verilir, bir qismi ümumi əsər boyu yeri gəldikcə təkrar olunur, digər qismi isə müəyyən bir surətin nitqində eyni cümlənin və ya cümlələrin əsər boyu təkrar edilməsi kimi yollarla yaranır [9, 101-118].

Nəyə isə, hər halda qorxulu bir iqdama hazırlaşdığını oğlunun yanan gözlərində, qəti hərəkətində, riqətlə səsində, həyəcanlı sükutunda görüb duyurdu. Duyurdu ki, Mərdan bərk hirsələnmişdir. Duyurdu ki, oğlu tənqə gəlmişdi. Duyurdu ki, o, Hacınin qapısına gedəcək, ancaq tamam ayrı cür gedəcək.

Cümlənin tam təkrarı sintaktik bütövde açıq şəkildə diqqəti çəkir. Buradakı cümlə təkrarı tabeli mürəkkəb cümlənin baş cümləsinin təkrarıdır. Bu ardıcıl təkrarlarda fikri aydınlaşdırmaq üçün bir budaq cümlə kifayət etmədiyindən baş cümlə təkrarlanaraq yeni budaq cümlələrlə birləşib hadisəni daha ətraflı izah edir.

Yuxarıdakı mətn parçasında birinci cümlənin son sözü ikinci cümlənin ilk sözü kimi çıxış edir. Anadiplosis adlanan bu təkrar növünə həm nəzm, həm də nəsr əsərlərində tez-tez rast gəlinir. Anadiplosis həm klassik, həm də müasir bədii əsərlərdə geniş şəkildə işlənmə üslubi fiqurdur. Onun bir neçə növünü qeyd etmək olar. Bunlardan biri cümlənin sonundakı nitq vahidinin sonrakı cümlənin əvvəlində təkrarlanmasıdır. Belə təkrar vasitəsilə birinci cümlədəki fikir sonrakı cümlədə müəyyən cəhətdən izah olunur, açıqlanır və ya davam etdirilir. Eyni zamanda, anadiplosisin bu forması fikrin ifadə vasitəsinin ritmini gücləndirir, onu melodik şəkllə salır və ifadə bütövlüklə təsirli, emosional-ekspressiv olur [9, 89-90]:

...O özünü, arxasını yüzlərlə igid yoldaşına söykəmiş məğrur adam kimi hiss edirdi. O hiss edirdi ki, yoldaş Yəhya tədbir tökür, o hiss edirdi ki, fəhlələr xəbər tutmamış deyillər. Təşkilat, öz adamlarının hər birini müsəlləh əsgər kimi qoruyur, həmişə qoruyacaqdır. O hiss edir ki, indi sən Sona oğlu Mərdan deyilsən, sən komsomolun oğlusan!..

Belə təkrarlar bağlayıcıların iştirakı ilə komponentlər arasında müxtəlif münasibətlər-ardıcılıq, aydınlaşdırma, qarşılaşdırma münasibətləri formalaşdırır. Yuxarıda qeyd edilən sintaktik bütövde “ki” bağlayıcısı cümlələr arasında aydınlaşdırma mənası ifadə edir.

Cümlənin tam təkrarı ilə formalaşan digər təkrar növünə isə anadiplosisin xüsusi formalarından biri olan replika-təkrarları qeyd etmək olar. Bu təkrar növü qarşılıqlı söhbət əsnasında dialoji nitqdə özünü göstərir:

...Bir hambalı döyüb soruşurdular:

– *Niyə öskürdün, həmşəri köpək oğlu!*

– *Niyə öskürdün?*

– *De görüm, niyə öskürdün? Çexotqa tutsun səni!*

M.Adilov anadiplosis haqqında yazırdı: “Göstərmək lazımdır ki, bu təkrarlar xalq dilinə məxsus deyildir. Cümlənin arxitekturası ilə əlaqədar belə təkrarlar sırf xarici əlamətdir, düşünülmüş, planlı şəkildə işlədilmiş təkrarlardır. Odur ki, bunlar danışıq dilinə də o qədər xas deyildir. Şifahi danışıq dilində əsas və yeganə məqsəd fikri ifadə etməkdir. Burada cümlələri xüsusi tərzdə qurmaq, seyğəlli şəkllə salmaq və s. üçün vaxt və imkan da yoxdur və bu lazım da deyil. Yazılı bədii dildə isə bu təkrarlar üslubi səciyyə daşıyır və hətta xüsusi terminlə qeyd olunur” [10, 359].

Mir Cəlal Paşayevin yaradıcılığında bu tipli təkrarların işlənməsi ilə bağlı M.Adilov qeyd edir: “Mir Cəlal bu təkrarlar vasitəsi ilə nəinki cümlələri, hətta ardıcıl gələn abzasları bir-biri ilə bağlaya bilir. Başqa sözlə, əvvəlki abzasın son sözü ikinci abzasın ilk sözü kimi işlənilir (Əlbəttə, həmin üsula başqa müəlliflərdə də rast gəlinir, ancaq bu məhz Mir Cəlal üslubunda özünə yer tutmuşdur)” [10, 362].

Natamam leksik təkrarlarda isə təkrar olunan komponentlər müəyyən dəyişikliyə uğrayır. Bu dəyişiklik şəkilçilərin iştirakı ilə yaranır:

Yəhya əlavə etdi:

– *... Bunların hamısına mən şərikəm, amma Mərdanda bir üstün cəhət var. O cəhət Mərdanın bütün nöqsanlarını yuyub aparır. Mərdan əti-qanı ilə, zəhməti və həyatı ilə bizə, inqilaba bağlı oğlandır, anadangəlmə bizim adamdır. Mərdan inqilabın indiyə qədər yetim, sahibsiz qalmış oğludur. Yetim də məlum şeydir ki, zəif olar, cılız olar, bacarıqsız olar. İndi Mərdan bizim hamımız kimi yetimlikdən çıxmışdır. Əli öz atasına-anasına, böyük inqilaba çatmış bir oğlandır. Bundan sonrakı Mərdan ilə indiyə qədərki Mərdanı tay tutmaq düz deyil.*

Leksik təkrarların digər növü isə sıfır təkrarlardır. Bunlara elliptik təkrarlar da deyilir. Türk dilçiliyində elliptik təkrarlar bağlılıq və ardıcılıq yaradan ünsürlərdən biri kimi qiymətləndirilir. Bağlılıq və ardıcılıq mətnin formalaşmasında önəmli rol oynayır. A. Karadeniz, R. Can elliptik təkrarları “eksilti anlatım”, A. Zeki Güven isə

“eksiltili yapı” adı altında təqdim edir. [11, 4; 12, 160; 1, 601]. A. Zeki Güven qeyd edir ki, “eksiltili yapılar” mətnin məzmununa və ya vermək istədiyi mesajı təsir etmədən, mətnin içində təkrarlanan bəzi söz və ifadələrin düşməsi nəticəsində yaranır və bu təkrarların istifadəsi oxucunu daim aktiv mövqedə tutur [1, 601].

İzahlı dilçilik terminləri lüğətində göstərilir ki, ellipsisi cümlədə buraxılmış sözün asanlıqla bərpasından ibarət ritorik sualdır. İfadənin hər hansı bir elementinin ixtisarıdır. İxtisar olunmuş ünsür mətndən, kontekstdən asılı olaraq asanlıqla bərpa edilə bilər. Kodlaşdırılmış ədəbi dildən fərqli olaraq danışq dilində geniş vüsət almış linqvistik hadisədir [8, 125].

Ellipsisin yaranma səbəbi bütün dillər üçün ümumi xarakter daşıyır. Lakin hər bir dilin öz strukturuna müvafiq xüsusi elliptikləşdirmə üsulları vardır. Azərbaycan dilində mövcud olan sintaktik konstruksiyaların-söz birləşmələri və cümlələrin struktur-semantikasında ellipsis hadisəsi mühüm rol oynayır [9, 14-28].

Elliptik təkrar sintaktik bütövde bəzi söz və ifadələrin düşməsi nəticəsində yaranır. Lakin bu proses mətnin bütünlüyünü pozmur. Oxucu və ya dinləyici buraxılan parçaları özü bərpa edir. Ellipsisə uğramış cümlə sintaktik bütövün ayrılmaz parçasına çevrilir və ondan asılı olur. Çünki sintaktik bütövü təşkil edən cümlələr ellipsisə uğramış hissəni oxucuya işarə edir, kontekst və situasiya ellipsisə məruz qalmış üzvləri konkretləşdirir. R.Cana görə, cümlədən çıxarılan hissələr hər bir dildə anlatmanı asanlaşdırır və qısaltma məqsədi daşıyır. Bu əksik parçaların qarşılığını cümlə və ya mətndə daha öncə qeyd edilən məsələlər təmin edir [12, 160].

...*Adamlar darıxdıqlarından nə oturur, nə dura bilir, nə söhbətə davam gətirir, nə də qışqırıb yüzbaşını çağırmağa cəsarət edirdi. [Adamlar] Həyat boyu gəzinir, hirsə qəlyan tüstülədir, dodaqaltı mızıldanır, bəzən də bir-birilə acıqlı danışırldılar. [Adamlar] Yassarın pəncərəsinə işarə edib ehməllə söyürdülər.*

Nümunədə mübtədanın ellipsisə uğraması özünü göstərir. Bu hal Azərbaycan dili üçün çox xarakterikdir. “Bir gəncin manifesti” romanından qeyd edilən parçada mübtədə sonrakı cümlələrdə elliptik təkrar şəklində təzahür edir. Mətnin başlanğıc mərhələsində işlənən “adamlar” sözü sonrakı mərhələlərdə işlənməsə də, asanlıqla bərpa oluna bilər.

Elliptik təkrarlar bədii nəsr nümunələrində daha çox üslubi xarakter daşıyır. Bu təkrarlar tək-cə yazılı nitqdə deyil, şifahi nitqdə də lakoniklik yaradan vasitə kimi çıxış edirlər. Bu, dilin qənaət prinsipini hesabına başa gəlir.

Görkəmli ədib Mir Cəlal Paşayevin həm “Bir gəncin manifesti” romanı, həm də digər bədii nəsr nümunələri intensivlik, ardıcılıq yaradan vasitə olan təkrarlarla olduqca zəngindir. Həmin təkrarlar bu və ya digər şəkildə mətni üslubi baxımdan naqis etmir, əksinə, simvolik xarakter daşıyaraq ekspressivliyi artırır.

Nəticə olaraq qeyd etmək olar ki, Mir Cəlal Paşayevin “Bir gəncin manifesti” romanında təkrarlar mətnyaradıcı faktor kimi çıxış edərək mətnin komponentlərinin bir-birinə bağlanması, rabitəliliyin, ardıcılığın təmin edilməsində fəal iştirak edir. Zəngin yaradıcılığı ilə seçilən Mir Cəlal kimi, Azərbaycan ədəbiyyatında yazıçıların hər biri təkrar növlərindən istifadə etmişlər. Çünki təkrar personajın keçirdiyi hiss-həyəcanı, onun psixoloji vəziyyətini daha qabarıq şəkildə oxucunun diqqətinə çatdırır və həmin hadisə və ya obraz oxucunun yaddaşına həkk olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. Güven A. Z. Mustafa Kutlu'nun hikayelerinde bağdaşıklık ve tutarlılık // International Journal of Language Academy, winter, 2014, s.599-609
2. Onursal İ. Türkçe metinlerde bağdaşıklık ve tutarlılık // Günümüz dilbilim çalışmaları, 2003, s.121-132
3. Hüseynova H. Mir Cəlalin bədii əsərlərinin linqvopoetik xüsusiyyətləri. I cild. Bakı: ADPU nəşriyyatı, 2018, 430 s.
4. Abdulla K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: MTM-Innovation, 2016, 360 s.
5. Abdullayev K.M., Məmmədov A.Y., Musayev M.M. və başqaları. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Bakı: Mütərcim, 2012, 608 s.
6. Həsənova E.C. Təkrarların ekspressiv mətnin yaranmasında rolu // Bakı Universiteti xəbərləri №2 (Xüsusi buraxılış: Birinci Türkojoloji qurultay), 2016, s.79-8
7. Hüseynov S. Nitq mədəniyyəti. Bakı: Yazıçı, 2010, 239 s.
8. İzahlı dilçilik terminləri lüğəti. Bakı: Elm, 2018, 912 s.
9. Bəylərova A. Bədii dildə üslubi fiqurlar. Bakı: Nurlan, 2008, 212 s.
10. Adilov M. Əsərləri. II cild. Bakı: Elm və təhsil, 2011, 370 s.
11. Karadeniz A. Metin dil bilimi temelli metin çözümlemesinin bağdaşıklık araçlarını kullanma ve tutarlı metin oluşturma becerilerine etkisi // Mersin Üniversitesi Eğitim fakültesi, cilt 11, sayı 1, nisan 2015, s.1-17
12. Can R. Ortaöğretim öğrencilerinin bağdaşıklık araçlarını işlevlerine göre yazılı anlatımlarında kullanma becerileri // Erzincan Üniversitesi Eğitim fakültesi, cilt 14, sayı 1, 2012, s.157-182
13. Mir Cəlal Paşayev. Bir gəncin manifesti. Bakı: Kitab klubu, 2016, 264 s.

Açar sözlər: cümlə, mətn, mürəkkəb sintaktik bütöv, leksik təkrar

Key words: sentence, text, compound syntactic unit, lexical repetition

Ключевые слова: предложение, текст, сложное синтаксическое целое, лексическое повторение

Lexical repetitions as a text creating factor in Mir Jalal Pashayev's novel “Manifest of a young man”

SUMMARY

Repetition has a multicolored system and performs as a strong factor in text creation. In Mir Jalal Pashayev's novel “Manifest of a Young Man” repetitions are providing methods in connection of components, coherency, consistency. Lexical repetitions also realize the function of delivering psychological situation of characters to readers.

Лексические повторения как фактор создания текста в романе Мир Джалала Пашаева «Манифест молодого человека»

Резюме

Повторение имеет разноцветную систему и действует как мощный фактор для создания текста. В романе Мир Джалала Пашаева «Манифест молодого человека» он обеспечивает согласованные компоненты, согласованность, последовательность. Лексические повторения также обеспечивают читателю функцию доставки психологического состояния персонажей.

ƏDƏBİYYAYSÜNASLIQ- LİTERATURABƏDƏNİ

Gülnarə Abdullayeva

YƏHUDİ ƏDƏBİYYATINDA ÖLÜ DƏNİZ ƏLYAZMALARININ YERİ

Ölü dənizin şimal- şərq sahilində Kirbet – Kumran adlı xarabalıq yerləşir. 1947- ci ildə həmin xarabalığa aid olan mağaraların birində külli miqdarda Bibliya və qeyri- Bibliya mətnlərinin saxalandığı aşkar edildi. Şərti olaraq “ Ölü dəniz əlyazmaları adlandırılan” Kumran əlyazmaları dünya elmi ədəbiyyatı tərəfindən bu adla tanındı. Lakin zaman keçdikcə bu ad onlar üçün yararsız oldu. Belə ki, Ölü dəniz əlyazmaları məfumu daha geniş məfumdur və o, Kumran əlyazmaları adını özündə birləşdirərək daha geniş anlayışlar sistemini yaratmış olur.

Əlyazmaların ilkin araşdırması çox faydalı məlumatlar verdi. Həmin dövrdə bədəvilərin əhəmiyyətsiz bilib dəyər-dəyməzinə tacirlərə satdıqları bu əlyazmalar dünya tarixi üçün böyük əhəmiyyətə malik idi. Əvvəla, bu əlyazmalar e.ə IV- III minillikdən İsa Məsihin tarix səhnəsində peyda olmasına qədər olan geniş zaman kəsiyini doldurmaqda bizə yardımçı olmuş olur.

İkincisi, bu əlyazmalar xristianlıq dininin mənbəyi və İsa Məsihin həyat təzi haqqında maraqlı bilgiler vermiş olur.

Bu faktlar arxeoloqların və din xadimlərinin çox böyük marağına səbəb oldu. Çünki əlyazmalarda xristianlığın əsaslarından söhbət gedirdi. Alimlər bu cür imkanı əldən verə bilməzdilər, onlar ən qədim Bibliya əlyazmalarını təhlil edərək yeni-yeni məlumatlara sahib olacaqdılar. Hər bir alimin ən əsas istəklərindən biri də heç kimin bilmədiyi bir şeyi kəşf etmək və bununla dünya şöhrəti qazanmaqdır. Odur ki, Ölü dəniz əlyazmaları onlar üçün ən gözəl şans ola bilərdi. Dindarlar isə ömür boyu riayət etdikləri müqəddəs yazılarla yaxından tanış olmaq imkanı qazanacaqdılar. Onlar üçün bundan gözəl heç nə ola bilməzdi.

Digər tərəfdən, bu, bir dəfəlik “Müqəddəs kitabın” dəyişilib dəyişilməməsi haqqında mübahisələrə son qoyacaqdı. Ancaq onu da qeyd etmək lazımdır ki, Ölü dəniz əlyazmaları ətrafında gedən söz-söhbət bəlkə də heç zaman kəsilməyəcək. Belə ki, tapılmasından uzun zaman keçməsinə baxmayaraq, bəzi əlyazmaların məzmunu nəşr edilmir. Bu da teistlər və ateistlər arasında çox kəskin mübahisələrə gətirib çıxarır. Çoxları bunu antisemitizmlə, bəziləri isə bunu dünya dinlərinin kökü ilə bağlayır. Çoxsaylı fərziyyələrdən biri də budur ki, Vatikan kilsəsi bu əlyazmaların açıqlanmasına qadağa qoyub. Belə ki, bu əlyazmaların geniş oxucu kütləsinə çatdırılması dünya dinlərinin əsasını sarsıda bilər. Hələ ki, bütün bu fərziyyələr elə fərziyyə olaraq qalır.

Ölü dəniz əlyazmalarının dünya tarixinə verdiyi töhfələrdən savayı, onlar həm də antik dövrün gözəl kəlliqrafiya nümunələri sayıla bilər.

İovun kitabında deyilir: “Mənim sözlərim ya dəri üzərində cızılacaq, ya da dəmir alətlə daş, qayaya həkk olunacaq”

Bu ondan xəbər verir ki, yəhudi üzünü köçürmə sənətinin özünəməxsus xüsusiyyətləri var idi. Qədim yəhudi əlyazmalarının mühüm xüsusiyyətlərindən biri odur ki, onlar həkkətmə yolu ilə yazılırdılar.

Ən gözəl əlyazma nümunələri isə təbii ki, Tövrətin əlyazmaları idi. Daha sonra nikah müqavilələri və digər qanuni sənədlər gəlirdi. Kumran mağarasından tapılan əlyazmalar arasında bu cür əlyazmalara rast gəlmək mümkündür. Bu bir daha onu sübut edir ki, bu yerlərdə məskən salan Kumran icmasının nümayəndələri xəttatlıq sənətinin incəliklərinə dərinədən bələd idilər.

Bu əlyazmalar müxtəlif dövrlərdə ayrı-ayrı arxeoloqlar tərəfindən işlənmiş, hal- hazırda da işlənməkdədir. Hətta arxeologiya elmində “Kumranşünaslıq” adlı sahə yaranmışdır. Bundan əlavə 1956 – cı ildə Parisdə “Revue de Qumran” adlı jurnal nəşr olunmağa başlanmışdır.

Əlyazmaların orijinal mətni Oksford universitetinin nəşr etdirdiyi “Discovery scrolls from Judean desert” adlı məcmuə də çap olunmuşdur.

Bəşər tarixində mədəniyyətin meydana gəlməsi və inkişafı yazı və onunla birlikdə əlyazma kitabının

yanması ilə sıx surətdə bağlıdır. Müxtəlif ölkələrdə ayrı-ayrı dövrlərdə meydana gəlmiş yazı və əlyazma kitabı, elmin, maarifin yaranmasına və insan zəkasının inkişafına əsaslı təkan vermiş başlıca qüvvə olmuşdur.

İsrail dövlətinin və ümumiyyətlə dünya dinlərinin sirlərinin öyrənilməsi üçün “Ölü dəniz əlyazmaları” ilə tanış olmağa dəyər.

Ölü dəniz rayonundakı Kumran mağaralarından təsadüfən tapılan əlyazmaları şərti olaraq “Ölü dəniz əlyazmaları” adı ilə adlandırılmışdır və bu ad dünyanın bütün dillərində elmi ədəbiyyatlarda qəbul edildi və hələ də Kumran mağaralarındakı əlyazmaların adı kimi işlədilir. Lakin hal-hazırda “Ölü dəniz əlyazmaları” anlayışı, “Kumran əlyazmaları” anlayışı ilə uyğun gəlmir.

Kumran əlyazmaları e.ə. II əsrlə e. 68-ci illəri arasında yazılmış yəhudi dini mətnləridir. Kumran əlyazmaları tapıntılarının tarixini qısa şəkildə belə göstərmək olar: [4,7]

Ölü dənizin şimal-qərb sahilinin yaxınlığında, Yəhuda səhrasının yüksəkliklərində, ərəblərin Kerbat Kumran adlandırdıqları qədim xarabalıqlar yerləşir. 1947-ci ildə Taamiri köçəri bədəvi tayfasından olan 2 gənc oğlan içərisində anlaşılmaz yazılarla örtülü yeddi əlyazmanın saxlandığı, saxsı küpələr aşkar etdilər. Növbəti gün daha min əlyazma fraqmentləri də tapıldı. Beləliklə bu tapıntılar həm bədəvilər, həm də arxeoloqların böyük marağına səbəb oldu.

Bu kəşfdən sonra kapitan Filip Lippensin söyi nəticəsində bu ərazidə ekspedisiya təşkil edildi. Mağaranın Kirbet Kumrana yaxınlığı onun başqa bir mağara ilə əlaqəsi olduğu təsirini bağışlayırdı. Amma 1949 –cu ildə aparılan araşdırmalar göstərdi ki, belə bir əlaqə mövcud deyil, yəni həmin mağara başqa birinə bitişik olmayıb.

Bədəvilərin təsadüfi araşdırmaları bir növ “zəncirvari reaksiya” ilə yeni tapıntıların və ayrı-ayrı müxtəlif əlyazma çeşidlərinin qorunub saxlanıldığı yerlərin tapıntısına gətirib çıxardı. Təbii ki, alimlər də bədəvilərin izləri ilə həmin mağaraları araşdırırdılar. Lakin əfsuslar olsun ki, bu yerlərə daha yaxından bələd olan bədəvilər yeni mağaraları daha tez kəşf edirdilər. Onlardan sonra isə yararlı halda olan əlyazma və ya maddi- mədəniyyət nümunələri tapmaq çox nadir hallarda mümkün olurdu. Ancaq buna baxmayaraq bədəvilərlə arxeoloqlar dəstəsi arasında gedən “yarış” öz bəhrəsini göstərmiş oldu.

Beləliklə, 1952 – 1956-cı illərin arxeoloji qazıntıları yalnız Kumran rayonunun mağaralarında deyil, Ölü dənizin qərb sahillərindəki Yəhuda səhrasındakı digər mağaralarda da qədim əlyazmaların olduğunu üzə çıxardı.

Tapılan əlyazmaların özəlliyi ondan ibarətdir ki, onlar çox qədim tarixə malikdirlər. Hətta bəzi əlyazmalar o qədər qədim idilər ki, alimlər axır vaxtlaradək onları açıb oxumağa cəsarət etmirdilər. Əlyazmaların oxunması və onların yaşını müəyyənləşdirmək üçün alimlər bir neçə metoddan istifadə etdilər.

Birinci paleoqrafik metod idi ki, burada yazıların şrifti, xətti və s. öyrənilir və o şriftin hansı dövrə aid olduğu müəyyənləşdirildi. Bu üsuldən gələn nəticəyə görə əlyazmalar bizim eradan əvvəl III əsrdən, bizim eranın ikinci əsrinə qədərki zaman kəsiyini əhatə edir. Sıralama zamanı ən qədim bibliya əlyazması isə Samuelin kitabı oldu. [6]

İkinci metod radiokarbon metodu idi ki, karbon şüalarının vasitəsi ilə əlyazmaların materialının qədimliyi yoxlanılırdı. Bu üsul da birinci üsulda alınan nəticə ilə nisbətən uyğun gəlirdi.

Bu araşdırmalar əlyazmaların həqiqətən də çox qədim olduğunu sübut edirdi. Belə qədim əlyazmaların kəşfi teoloqlar üçün gözəl imkan idi. Belə ki, onlar əlyazmaların kəşfinə qədər orijinal Bibliya mətnləri ilə tanış olmamışdılar. Onların əlində olan digər əlyazmalar isə Orta Əsrlərdə üzə köçürülmüş olan Bibliyanın bəzi tərcümələri idi.

Müqayisə zamanı alimlərə məlum olur ki, bu əlyazmalardan Bibliyanın üç məşhur nüsxəsi yaranmışdır. Bunlar: yetmiş alim tərəfindən yunan dilinə tərcümə edilmiş Septuaginta (LXX), Samaritan beşliyi, Vulqata və Peşitta idi.

Son zamanlar isə alimlər xırda parçaları araşdırmaq üçün DNK testi keçirmək qərarına gəlirlər. Belə ki, perqamentlər heyvan dərisindən hazırlandığından onların özünəməxsus DNK kodu vardır. Və alimlər belə düşünürlər ki, minlərlə xırda parça arasında təhlil apararaq oxşar DNK-ya məxsus olanları bir araya gətirmək və parçaları nisbətən bütövləşdirərək oxumaq olar.

Həmin dövrdə mağarada tapılan sənədlərin əsl sayını dəqiqləşdirməyin qeyri-mümkün olmasına baxmayaraq, sənədlərin bir qisminin əntiq mallar satan tacirlərin əlinə düşdüyü məlumdur.

Əlyazmaların hazırlanmasında müxtəlif materiallardan istifadə edilmişdi. Təxminən əlli manuskript (qədim əlyazma) papirusdan hazırlanmışdı, lakin mətnlərin böyük əksəriyyəti isə bir - birinə tikilmiş perqament vərəqlərinin üzərində yazılmışdı. Əlyazmaların uzunluğu perqamentin ölçüsündən asılı olurdu. Tapılanlar arasında ən uzun əlyazmanın doqquz metr uzunluğunda olduğu məlum idi. Mətnlər, əsasən, ibri dilində, bəziləri isə arami dilində tərtib olunmuşdu. Çox az olsa da yunan dilində də bəzi fraqmentlər aşkar olunmuşdu, lakin bu fraqmentlərin ölçüsü o qədər kiçik idi ki, onların oxunulması qeyri-mümkün idi. [3, 34-36]

Müxtəlif xətt nümunələri, yazı üslubu, mövzunun müxtəlifliyi və s. amilləri nəzərə alaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, Kumran əlyazmalarının müəllifləri çox idilər.

Əlyazmaların saxlanma üsullarına gəlinə isə onların bir qismi gildən hazırlanmış küpələrdə yerləşdirilmiş, bir qismi ehtiyatla qalın kətanlara bükülmüşdü, digər qismi isə səliqəsiz şəkildə mağaraya atılmışdı. Təbii ki, mağarada mövcud olan nəmişlik və açıq hava ilə təmas sonuncuların yararsız hala düşməsinə səbəb olmuşdu. Saxsı küpələrdə saxlanılan əlyazmalar isə tərtibindən bir neçə əsr keçməsinə baxmayaraq çox möhtəşəm şəkildə qorunub saxlanılmışdı. Görünür, onları tərtib edən insanlar onları qorumaq üçün xüsusi üsullardan istifadə etmişdilər. Əfsuslar olsun ki, piramidaların sirrini açığqlamaq mümkün olmadığı kimi əlyazmaların hazırlanma üsulu və saxlanılması haqqında bəzi sirləri açığqlamaq hələ də mümkün olmamışdır, bəlkə də bu bir sirr olaraq qalacaq...

Bədəvilər tərəfindən tapılan əlyazmaların tərkibinə gəlinə isə, onları üç qrupa bölmək olar.

Onların təxminən yarısı Bibliyaya daxil olmayan dini mətnlər idi. Məsələn, mədhiyyələr, dualar və təqvimlər və s.

Təxminən dördü Əhdi-Ətiqdən olan mətnlərdən ibarətdir

Daha dörd mətn təriqətçi mətnlər adlandırılan mətnlərdir. Bura Kumran sektasının mətnləri daxil idi. [3, 37-38]

Əhdi-Ətiqdən heç nə aşkarlanmamışdır. Fraqmentlər arasında xristianlıq tarixinin öyrənilməsi üçün yararlı olan mətnlər də var idi.

Uzun sürən alqı-satqı prosesindən sonra bu əlyazmalar professor Elezer Sukenikin əlinə düşdü. O, əlyazmaların Kumrandakı esseylər cəmiyyətinə aid olması haqqında nəzəriyyənin banisidir. Sukenikin oğlu professor İqal Yadin 1954-cü ildə ABŞ-da daha dörd əlyazma aldı.

Altı günlük müharibədən sonra əlyazmalar praktiki olaraq İsrail dövlətinin mülkünə çevrildi. Qeyd etmək lazımdır ki, sensasiya doğuran bu tapıntılar hər kəsin böyük marağına səbəb oldu. Belə ki, 1951 – 1953-cü illərdə arxeoloqlar dəstəsinin Ayn- Feşxi və Kirbet Kumran adlı ərazidə apardığı qazıntı işləri maraqlı tapıntılarla nəticələndi.

Qüdsdəki Fələstin arxeoloji muzeyinin dəstəyi ilə Lankester Hardinq və Rolan de Vo bu ekspedisiyaya başçılıq edirdilər. Onlar qazıntılar zamanı böyük maraq doğuran yaşayış kompleksi aşkar etdilər.

Sonrakı araşdırmalar göstərdi ki, bu kompleks bir dini icmanın məskəni olmuşdur. Tarixi araşdırmalara əsasən bu icma Kumran icması idi. Fərziyyələrə görə Kumran vadisindən tapılan əlyazmaları da məhz həmin icmanın nümayəndələri gizlətmişdilər.

Ancaq, İsrail arxeoloqlarının son tapıntıları sübut edir ki, Kumran esseylər icmasının yox, həmin dövrün tipik yaşayış məskəni idi. Peleq və Maqen, hətta sələflərini, öz nəzəriyyələrinə qarşı çıxan faktları qəsdən gizlətməkdə ittiham edirdilər. Buna baxmayaraq, əlyazmaların orijinallığına şübhə yoxdur.

1967-ci il altı günlük müharibədən sonra qədim Yerusəlim kral muzeyi, bütün tarixi tapıntıları ilə İsrailə birləşdirildikdə əlyazmaların vəziyyəti də dəyişdi. İsrail dövləti Kumran mağaralarında tapılmış əlyazmaların xoşbəxt sahibinə çevrildi. Bu şansıdan, tarixin tapmacalarının həqiqiliyini üzə çıxarmaq üçün istifadə edilə bilərdi!

Lakin İsrail adət-ənənəsində kök salan təkəbbür üzündən bu imkandan istifadə edilmədi. Mətnlərin qorunmasına, onlar üzərində aparılan işlərə, onların nəşrinə cavabdeh olan səkkiz “qoruyucu” mütəxəssisdən ibarət olan kiçik qrup yaradıldı. Fələstin kral muzeyi, muzeyin işlərini maliyyələşdirən məşhur milyarder sponsorun şərəfinə Rokfoller muzeyinə çevrildi. Qrupun rəhbəri, Kumran əlyazmalarının taleyini öz əllərində cəmləyən, Harvord universitetinin professoru Con Straqnell oldu. O, əlyazma mətnlərinin bərpasından və nəşrindən cavabdeh idi. Lakin o, elm dünyasına bu barədə heç bir şey söyləmədi.

“Kumran əlyazmaları tarixin hələ bir çox tapmacalarını işıqlandıra bilər, lakin, mənə belə gəlir

ki, dini və siyasi dairələrin təzyiği səbəbindən, biz heç vaxt əsl maraqlı sənədləri görə bilməyəcəyik, çünki, bu sənədlər naşir ailələri tərəfindən sirli arxivlərdə saxlanılacaq.”

“Ölü dəniz əlyazmaları” aşağıdakı meyarlara görə təsnif olunur:

Məzmununa görə (bibliya mətnləri, Bibliyaya daxil olmayan mətnlər, Kumran icmasının məxsus olan ədəbi nümunələr, nikah müqavilələləri, pul sövdələşmələri, tarixi, asteroloji təqvimlər, filakteriyalar və s.);

yerləşdiyi müxtəlif ərazilərə görə (Kumran Vadisi, Murabbat Vadisi, Xirbet-Mird, Naxal-Xever, Masada, Daliax Vadisi və.s);

yazı materiallarına görə (dəri, perqament, papirus, kəllə sümükləri, ağac, polad);

dillərə görə (qədim yəhudi-bibliya və mişnait, arami-fələstin və xristian-fələstin arami dili, nəbatı, yunan, latın, ərəb);

yanarın vaxtına və quruluşuna görə araşdırılır. [3, 39-40]

Kumran ərazisində aşkar edilmiş 11 mağaradan 10 tam şəkildə olan lülələnmiş əlyazma və 25 minə yaxın xırda əlyazma fraqmentləri tapılmışdı. Bəzi fraqmentlərin ölçüsü poçt markasının ölçüsünü keçmirdi. 900 parçanın uzun sürən analizi və müqayisəsi nəticəsində onların qədim arami və yəhudi dillərində tərtib olunduğu aşkar edildi.

E.ə III əsrdən eramızın I əsrinə kimi yaradılmış olan və Əhdi –Ətiq qanonuna daxil olmayan ədəbi nümunələr- apokriflər adlanır. Bu yunan dilindən tərcümədə “gizlədilmiş”, “sirli olan” mənasını verir. Apokriflər, həmçinin, Septuagintanın və Bibliyanın digər yunandilli tərcümələrinin tərkibinə daxil olan mətnlər məcmusudur.

Kilsə yazıcıları təxminən 70-ə yaxın sayda yəhudilərin qəbul etmədiyi Əhdi - Ətiq apokrifi müəyyənləşdirmişlər. Onların böyük hissəsi məhv olub. Yalnız 30- u xristian dünyası tərəfindən qorunub saxlanılıb. Sonralar bu kitabların bəziləri xristianların Bibliya qanonuna daxil olur və “ Doqquzuncu qanon kitabları ” adını alırlar.

Əfsuslar olsun ki, bu kitabların orijinaları məhv olub. Günümüzdə onların yalnız yunan, latın, həbəş, kopt, qədim arami, qədim gürcü və slavyan dillərinə edilmiş tərcümələri gəlib çatmışdır.

Beləliklə, kumran mağaralarında aşkar edilən apoqrafik ədəbiyyat nümunələri ilə tanış olaq: Apoqrafik ədəbiyyatın yəhudi və xristian apokaliptikasına böyük təsir göstərmiş nümunələrinə “Hanox”, “Yubileylər” və “ On iki patriarxın vəsiyyətnaməsi ” adlı kitabları misal göstərmək olar. Kumran mağaralarında bu kitabların yəhudi və arami dillərində orijinallarının tapılması alimlərin böyük marağına səbəb olmuşdur.

Bu kitablar Septuagintaya daxil olmasalar da bəzi kilsə kitabxanalarında “Müqəddəs kitab”ın tərcümələri kimi saxlanılırlar. Məhz buna görə də bəzən onları psevdopeiqraflar adlandırılırlar.

Hanoxun kitabı iki bir- birilə əlaqəsi olamyan müxtəlif məzmunlu hissədən ibarət bir əsərdir. Bu hissələr Hanoxun I və II kitabı kimi tanınır.

Hanoxun kitabının məzmunu bizə əsasən Hanoxun I kitabından, yəni həbəş nüsxəsindən məlumdur. Apokaliptik xarakter daşıyan kitabda dünyanın kosmoloji tarixi, gələcəyin sirləri, bəşəriyyətin Adəmdən peyğəmbərdən başlamış “axır dövrlərə” kimi olan tarixi şərh edilir. Əsərdə Məsihin gəlişi ilə bağlı olan təsəvvürlər daha qabarıq şəkildə təsvir edilir.

Burada bildirilir ki, Məsihin gəlişi ilə dünya öz nizamına düşəcək. Ölülərin dirilməsi, dünyəvi məhkəmə, günahkar bəndələrin cəzalandırılması və onların cəhənnəm əzabı, möminlərin isə cənnətdəki həzzi-istirahəti də Məsihin gəlişi ilə əlaqələndirilir.

Belə güman olunur ki, Hanoxun I kitabında cənnət cə cəhənnəmin ətraflı təsviri antik yunan ədəbiyyatının şedevrləri sayılan Dantenin “İlahi komediya”sı və Miltonun “ İtirilmiş cənnət ” əsərləri üçün mənbə olmuşdur. [5]

Kitabda Bibliya mifologiyası daha da inkişaf etmiş formada təzahür edir, qəzəblənmiş mələklərin təsviri və onlarla əlaqəli olan yeni səhnələr yaranır.

Bu əsərin böyük bir qismi Kumran əlyazmalarının arasında qorunub saxlanılmışdır. Qazıntılar zamanı onun 37-dən 71-ə kimi fəsilləri istisna olmaqla demək olar ki, bütün hissələri aşkar edilmişdi. Kitabın Kumrandan tapılan parçaları və bəzi yunandilli əlyazmaları sübut edir ki, onun tərtibatında e.ə II əsrə aid olan müxtəlif materiallardan istifadə olunmuşdur. Hanoxun kitabının sonuncu nəşri “ İbarələr kitabının ” tamamlanmasından sonrakı dövrə, yəni eramızın I əsrinin sonlarına təsadüf edir.

Kitabın Kumran versiyasına “ Nəhənglər kitabı ” adlanan hissə daxil idi ki, ona Efiopiya nəşrində rast gəlinmir.

Hanoxun II kitabı Slavyan Hanoxu da adlandırılır. Bu kitab müəyyən məqamlarda Hanoxun I kitabı ilə oxşardır. Buna Hanoxun və onun Nuh daşqınına qədər yaşamış olan nəslinin tərcümeyi-halı haqqında məlumatın olması misal ola bilər. Burada Nuh daşqını, Hanoxun səmavi səyahətləri haqqında məlumatlar verilir. Burada Hanox bir növ müdrik ağsaqqal kimi təsvir edilir. Süjet boyu o, öz övladlarına öyüdnəsihətlər verir. Əsərin sonunda Hanox göylərə çəkilərək yox olur. Əsərin orijinalının yəhudi, yaxud yunan dilində yazılması barəsində dəqiq məlumat vermək mümkün deyildir. Çünki əsər dövrümüzə bir neçə dilə tərcümə olunmuş şəkildə gəlib çatmışdır. Bunlar arasında ən müfəssəl tərcümə isə qədim slavyan dilinə edilən tərcümədir ki, məhz bu səbəbdən Hanoxun II kitabını “Slavyan Hanoxu” da adlandırılır. Kitab eramızın I əsrinin sonuna aid edilir.

Yunan-roma dövründə müqəddəs kitabı nizamlamaq, onu tamamlamaq məqsədi ilə görülən tədbirlərdən biri onun üzünü köçürmək idi. Müxtəlif müəlliflər bu kitabın müqəddəsliyinə hörmət əlaməti olaraq oradakı ayələri şərh etməyə, Bibliyada yazılan sözləri müasir dövrləri ilə uyğunlaşdırmağa can atırdılar. Məhz buna görə də oxu zamanı kitablarda bəzi çatışmazlıqlar, anlaşılmazlıqlar olduğu məlum olur. “Yubileylər”in kitabı “sürəti çıxarılmış Bibliya”nın ən gözəl nümunələrindən biri idi. Bu kitabın sayəsində İkinci Məbədin kahinləri müqəddəs kitab haqqında öz fikirlərini bildirir, ona şərhlər edir və beləliklə digər insanlara da onun prinsiplərini başa sala bilmək imkanı qazanırdılar. Yubileylər kitabında Bibliyanın “Varlıq” kitabından “Çıxış” kitabının 12 fəslinə kimi olan bütün hadisələr verilir. Kitab “Pesax ” bayramının gözlənilməsi haqqında vəsiyyətnamə ilə tamamlanır.

Kitabda həmçinin müxtəlif yəhudi dini bayramları haqqında- onların dəqiq vaxtları, qaydaları və s. haqqında maraqlı məlumatlar verilir. Bütün kitab boyu sürətlər iudaizm qayda- qanununa ciddi şəkildə riayət edirlər. “Ölü dəniz əlyazmaları”nda bu əsər haqqında məlumatlar verilir. Onların arasında kitabın ibri dilində olan orijinalından bəzi parçalar da tapılmışdır. Yubileylər kitabının həmçinin Kumrandan tapılmış olan Varlıq kitabının apokrifi ilə oxşarlığı var. Ona görə də belə təxmin edilir ki, əsər e.ə II əsrdə Fələstin yəhudilərinin yaşadığı mühtdə yazılıb. Və güman edilir ki onların Kumran icması ilə əlaqəsi olub.

Ümumiyyətlə, “Yubileylər kitabı” Efiopiya ərazisində İudaizmin yayılmasında mühüm rol oynamışdır. “12 patriarxın vəsiyyəti” kitabında Yaqubun oğullarının öz övladlarına verdiyi öyüd - nəsihətlər yer alır. Bu kitabda bu xeyir - dua mətnlərinin məzmununu ilə tanış olmaq mümkündür. Dövrümüzə tam şəkildə yunan dilində gəlib çatmış olan dua mətnlərindən hazırda kilsə rahibləri öz gündəlik ibadətləri zamanı istifadə edirlər.

Kitabda hər duanın mətnindən əvvəl onun müəllifinin həyatı haqqında məlumat verilir.

Kumranda Levinin vəsiyyətnaməsinin arami dilində, Naftalinin vəsiyyətnaməsinin ibri dilində olan fraqmentləri aşkar edilmişdir. Buradan belə nəticə çıxır ki, yunandilli mətnin müəllifi öz işi üçün e.ə 100 və 63 –cü illərdə yazılmış olan müxtəlif ibri və aramidilli mənbələrdən istifadə etmişdir. Bu kitabda Hanoxun, Yubileylər kitabının və Kumran ədəbiyyatının təsiri hiss edilir.

Məzmununda anlaşılmazlıqlar olan kitablardan biri də “ Ezranın I kitabıdır ”. O, e.ə. 621-ci ildə Qüdsdə Yəhuda çarı Yosi tərəfindən möhtəşəm Pasxa şənliyinin keçirilməsi təsviri ilə başlayır. Ardınca isə Ezra kitabının bütün dəyişkən versiyaları və Neemiya kitabının hissələrindən nümunələr gətirilir. Kitab Ezranın islahatları ilə sona çatır. Müəllif burada Yosi Zorovavel və Ezranın yəhudilərin ibadətlərinə gətirdikləri yenilikləri vurğulamaq istəyir.

Kitabdakı hadisələrin xronoloji ardıcılığı qarışıq şəkildə verilmişdir. Bu da müəllifin bir neçə tarixi mənbədən yararlandığını və öz təhlillərinə əsasən “Müqəddəs kitaba ” dəyişikliklər etməyə çalışdığını göstərir. Lakin bu dəyişikliklər kitabın məzmununa xələl gətirmiş, nəticədə onun anlaşılmasını çətinləşdirmişdir.

Tovhidin kitabında hadisələr bu ardıcılıqla cərəyan edir: Tovielin oğlu Tovhid bərk xəstələnir və gözləri tutulur. O, öz oğlu Toviyanı Midiyaya ona məxsus olan pulların dalınca göndərir.

Yolda Rəfail adlı mələk ona bələdçilik edir. Onun köməkliyi ilə Toviya Midiyada Sara adlı qadınla evlənir. (Bu qadının Toviyadan əvvəlki yeddiəri evliliyin ilk gecəsində Asmodey adlanan qara qüvvə tərəfindən öldürülmüşdü.)

Beləliklə qısa bir müddətdə Toviyanın başçılığı ilə dəstə səfərdən uğurla başa çatdırır və Toviya atasının

gözlərini sağaldır. Bu əsərdən belə nəticə çıxır ki ; “Yaxşılıq edənün qarşısına yaxşılıq çıxar.”

Elə Tovhidin və onun oğlu Toviyanın adına nəzər yetirsək, onların adının kökündə “tov” sözünün durduğunu görürük. Bu söz ibri dilindən tərcümədə “yaxşı” deməkdir.

Kitabın tarixinə gəlincə isə bir çox alimlər belə zənn edirlər ki, əsər ya ibri dilində, ya da arami dilində yazılmış və e.ə III əsrə aid edilir. Kumran mağaralarında Tovhidin kitabının dörd aramicə nüsxəsi və bir ibridilli nüsxəsi tapılmışdır. Bu tapıntıya əsasən arxeoloqlar belə bir fikir yürüdürlər ki, əsərin orijinalı arami dilində yazılmış sonradan ibri dilinə tərcümə edilmişdir. Onun yunandilli tərcüməsi isə dövrümüzə tam şəkildə gəlib çatmışdır.

“Yudif”in kitabı bu kitaba mənə və məzmunca yaxındır. Buradakı hadisələr Birinci Məbədin dövründə cərəyan edir. Burada farsların hakimiyyəti dövrünün bəzi elementləri də vardır. Əslində isə kitab Makkaveylər dövründə baş verən hadisələrlə əlaqədar olaraq yazılmışdır.

Kitab Yudif adlı yəhudi dini qanunlarına sadıq dindar qadının Vefuil qaləsindəki yəhudi soydaşlarını xilas etməsindən danışır. Yudif məhz öz gözəl əməlləri sayəsində buna nail ola bilir.

Fərziyyələrə görə, kitab ibri dilində yazılmışdır, lakin dövrümüzdə onun yunan dilində və fəsil dilində olan nüsxələri gəlib çatmışdır. Əsərin latın dilindən ibriyə tərcümə olunmuş variantı da aşkar edilmişdir.

Bibliyaya daxil olmayan bəzi kitablar dövrümüzdə Septuagintanın tərkibində gəlib çatmışdır. Məsələn Esfirin kitabının yunan dilli versiyasında Mordexayın şahı xilas etməsi və Esfirin yəhudi xalqı üçün şaha yalvarış səhnəsinin altı müxtəlif nüsxəsi vardır. Həmçinin şahın yəhudiləri öldürmək haqqında verdiyi sərəncam, Mordexay və Esfirin yəhudi xalqı üçün etdiyi duaların mətni və s. da bu siyahıya aid edilə bilər.

Güman edilir ki, bu əlavələrin çoxu Lisimax tərəfindən edilmişdir. Belə ki, Esfir kitabının kolofonunda (sonluğunda) e.ə 114- cü ildə onun bu kitabı tərcümə etdiyi bildirilir. Orada olan məlumatlara görə o, dindar yəhudi idi.

Belə əlavələrə Daniilin kitabında da rast gəlmək olar. Yəhudi dindarları bu kitabın Daniil tərəfindən yazıldığını hesab edirdilər. Sonrakı araşdırmalar nəticəsində alimlər belə qənaətə gəlirlər ki, kitabın yazılma tarixi iki müxtəlif dövrün qovşağına aiddir:

Birinci dövr Daniilin Babilə hökm sürməsi dövrü, yəni e.ə III əsr

İkinci dövr isə öz apokalipstik rəmzləri ilə səciyyələnən Makkaveylər dövrüdür ki, IV Antiox Epifionun (e.ə 167- 163) hakimiyyəti illərinə təsadüf edir.

Kitab orijinal variantda – ibri və arami dillərində qorunub saxlanılmışdır. Bir çox Kumran əlyazmalarında aşkar edilmişdir.

Daniilin kitabının Sepyuagintaya daxil olan yunandilli variantında üç əlavəyə rast gəlmək olar:

Azariyanın duası və üç yeniyətmənin hüznü müşaiəti. Bu hissə Daniilin kitabının arami dilli variantının üçüncü fəslində buraxılmışdır.

Susannanın tarixi. Öz namusunu rahiblərin zorakılığından qorumağa çalışan gözəl qadının hekayəsidir. Məqsədlərinə çata bilməyən rahiblər gənc qadını zinada ittiham edirlər. Belə çətin bir vəziyyətdə Daniil qadının köməyinə çatır, ona bəraət qazandıraraq öz müdrikliyini bir daha sübut etmiş olur. Bu hekayənin məğzi oxucuya nəyin yaxşı, nəyin isə pis olduğunu göstərməkdən ibarət deyil, müdriklik yaşa baxmır prinsipini vurğulamaqdan ibarətdir.

Bel və əjdaha haqqında hekayədə Daniil yalançı allahları ifşa edir və onlara inamın əsassız olduğunu vurğulayır.

Buna oxşar məqamlara digər Kumran əlyazmalarında da rast gəlmək olar. Məsələn:

“Nabonidin duaları” və “Psevdo-Daniil”dən parçaları misal göstərə bilərik. Məlumdur ki, Daniilin kitabına olan bütün əlavələr onun yunan dilinə tərcüməsi zamanı daxil edilmişdir. Bu da təxminən eramızdan 100 il əvvəl təsadüf edir. Lakin onların orijinal dili, tərtib olunma şəraiti və vaxtı haqqında dəqiq məlumat yoxdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, “Nabondinin duaları” e.ə. I əsrin ikinci yarısına aid edilir. Harada yaradılması haqqında dəqiq məlumat yoxdur.

Məzmununa gəlincə isə Babil şahı Nabondin (555-539) öz günahlarına görə Allah tərəfindən cəzalandırılmasından danışılır.

Allah onu ağır xəstəliyə düşür edir. Xəstəliyi üzündən taxt-tacını atan Nabonid səhralara düşür. Vəhşi həyat tərzi keçirməyə başlayır. Burada o müdrik qoca ilə rastlaşır. Onun məsləhəti ilə Nabonid

bütpərəstlikdən imtina edir və gecə-gündüz Allaha dualar edir. Nəhayət allah onun dualarını eşidir. Bununla da Nabonid cəzadan xilas olur.

Baruxun I kitabı həmişə Yeremiya kitabının əlavəsi hesab olunub. Bu Yeremiya Baruxa məxsus olan psevdoepiqrafdır. Bu kitabda yəhudilər bütün günahlarını etiraf edirlər. Onlar ən çox özlərini Babil üsyanına görə günahkar hesab edirlər. Belə ki, bu üsyanın nəticəsi olaraq Məbəd dağılır.

Kitabda, həmçinin bütün müdrikliyin Allahdan gəldiyi qeyd edilir. Kitabda irəli sürülən ideya odur ki; “Allah qadirdir və O, öz xalqını doğma torpaqlarına qaytaracaq.”

Görünür, Baruxun kitabı ya arami, ya da ibri dilində tərtib olunmuş iki və ya daha artıq hissədən ibarət olub. Güman edilir ki, kitabın yaranma yeri qədim Fələstin olmuşdur.

Kitabın birinci hissəsinin e.ə II əsrdə yazıldığı güman edilir, ikinci hissə barədə isə dəqiq məlumat vermək qeyri- mümkündür. Təxmin edilir ki, o, İkinci məbədin çökməsindən sonra - eramızın 70 –ci ilində yaradılıb. Çünki burada bu faciənin təsvirinə geniş yer ayrılır.

Bəzi ellin tərbiyəli yəhudilər bu kitabı Doqquz av günü , yəni hər iki məbədin dağıdılmasına həsr olunmuş faciə günü oxuyurlar.

Yeremiyanın məktubu e.ə 597-ci ildə Yəhudadan Babilə qovulmuş peyğəmbərin nəsihətnaməsi hesab edilir. Bütpərəstliyin ifşasına həsr olunmuşdur. Güman edilir ki, bu kitab e.ə II əsrdə yunan dilində tərtib edilib. Kumranda isə həmin kitabın e.ə I əsrə aid olan nüsxəsi aşkar edilmişdir.

Şah Manassinin duaları Xroniklərin II kitabına əlavə hesab edilir. Burada Manassinin Allaha etirafı zamanı etdiyi duaları əks olunur.

Ben-Sira və Süleymanın müdriklik kitabları əxlaqi-didaktik ədəbiyyatının nümunələridir. Burada kitablar başdan–başə ibrətamiz hekayələrdən ibarətdir. Onlar öz xarakterinə görə bir növ Bibliyanın “ İbarələr kitabı”nı xatırladırlar. Ben- Siranın kitabı insanlar arasında müxtəlif yönümlü münasibətləri qaydasına salmaq üçün sadə məsləhətlər verir. Bu münasibətlər sırasına ailədaxili, iş məsələləri, etik təlimatlar və s. aid idi.

Bu kitabda da belə fikir irəli sürülür ki; “Fazillik və mərhəmət Allahdan gəlir. O həm cəzalandıran, həm də əfv edəndir.” Ben- Sira kitabında ilahi fazillik Tövrətlə eyniləşdirilir, yəni “Tövrətdə Allahın bütün müdrikliyi cəmlənmişdir” ideyası irəli sürülür. O, Tövrətlə əməl etməyin ən vacib əməllərdən biri olduğunu vurğulayır, əksinə ellin adət - ənənələrini inkar edir. Kitabda Mömin Simeon da daxil olmaqla İsrailin bütün bibliya qəhrəmanları mədh edilir. Kitabın müəllifi olan Yehuşua ben Sira e.ə 180– ci ildə onu ibri dilində yazmış, nəvəsi isə e.ə 130- cu ildə əsəri yunan dilinə tərcümə etmişdir.

Ben- Sira kitabının bir neçə parçası Masada və Kumrandakı əlyazmalar arasında qorunub saxlanmışdır. Kitabın mühüm bir qismi isə ibri dilində orta əsr əlyazmaları arasında dövrümüzə qədər gəlib çatmışdır. Süleymanın müdriklik kitabı öz ilhamını Bibliya mətnlərindən alıb. Burada, həmçinin ellin və yunan fəlsəfi fikir və ənənələrinin təsiri də özünü biruzə verir. Bütün əsər boyu bütpərəstlik və çoxallahlıq ifşa edilir. Düzdür, burada Süleyman peyğəmbər birbaşa təsvir edilmir, ancaq süjet boyu bütün hadisələr onun dili ilə danışılır. Əsərin baş qəhrəmanları kimi əvvəl tək bir insan, sonra şah, daha sonra isə İsrail xalqı çıxış edir.

Müdriklik, fazillik anlayışı burada “ ilahi nur ” kimi təzahür edərək bir növ Filonun mətnlərindəki “ lo-qos”u xatırladır. Eyni zamanda burada Bibliyanın “İbarələr kitabı”nda istifadə edilmiş obrazlar sistemi verilir.

Fərziyyələrə görə Süleymanın müdriklik kitabı İsgəndəriyyədə Roma əsarəti dövründə tərtib edilmişdir. Ezranın II kitabını bəzən, Ezranın IV kitabı da adlandırırlar. O, Septuagintaya daxil olan apokriflər arasında apokaliptik məzmun daşıyan yeganə kitabdır. Burada Uriel adlı mələk Ezraya yaxınlaşan “dünyanın sonu”nun sirlərini açıb göstərir. Deyilir ki, Məsih gələndə pislik edən hər kəs bir nəfər kimi yox olacaq. Bu kitabı eramızın 81- 96- cı illərinə aid etmək olar. Əvvəlcə kitab ya ibri, ya da arami dilində yazılmışdır. Əsərin bütünlükdə qorunub saxlanmayan yunandilli variantı isə daha sonrakı dövrlərin məhsuludur.

Kitab eramızın 66- 73- cü illərində Babilə qarşı olan üsyandan törəyən yəhudi faciəsnə - Süleyman məbədinin dağıdılmasına həsr edilmişdir. Burada əks olunmuş apokaliptik və məsihçilik ideyaları əsərin artıq ilkin ravvin ədəbiyyatının cürcətilərindən olduğunu göstərirdi.

Nəhayət, apokriflər sırasına II Məbədin tarixinə həsr edilmiş daha iki əsəri misal göstərmək olar. Bunlar Makkaveylərin birinci və ikinci kitablarıdır.

Makkaveylərin I kitabı e.ə 175- 134- cü illər ərzində Yəhudanın tarixini əks etdirir. Burada Makkaveylər üsyanına qədər olan hadisələr, üsyanın səbəbləri, üsyanın gedişatı, Yehuda Makkaveyin qəhrəmanlığı və onun qardaşları Yonatan və Simeonun yəhudilərin müstəqilliyi uğrunda göstərdikləri fədakarlıqlardan söhbət gedir. Müəllif burada Xasmonayları Əhdi- Ətiqə sadıq qalan yəhudilər kimi təsvir edir. Onlar böyük rəşadətlə ellinizasiya tərəfdarlarına və Selevki havadarlarına qarşı mübarizə aparırdılar.

Kitab e.ə I əsrin ilk onilliyində ibri dilində tərtib edilmişdi. Əsərin yalnız yunandilli nüsxəsi qorunub saxlanmışdır ki, görünür, sonralar Yosef Flavi bu kitabdan öz yaradıcılığı üçün bəhrələnmişdir.

Makkaveylərin II kitabı Kirenli Yasonun beş cildlik əsərinin qısaldılmış formasıdır. Yasonun kitabında olduğu kimi burada da yunan ritorikasının tələblərinə riayət edilmişdir. Makkaveylərin II kitabında Makkaveylər üsyanına səbəb olan hadisələr diqqətlə nəzərdən keçirilir. Burada Yehudanın fəaliyyəti əvvəlki gündən onun ölümünə qədər – 160 –cı ilə kimi izlənilir. Burada “Xanuka ” bayramı haqqında da təfərrüatı ilə məlumat verilir.

Bu kitab birinci kitabı tamamlayır. Belə ki, hər iki kitab Makkaveylər üsyanının ayrı- ayrı tərəflərini şərh edir. Lakin Makkaveylərin birinci və ikinci kitabları arasında tarixi hadisələrin xronoloji gedişatında fərqlər nəzərə çarpır.

Makkaveylərin III kitabını da bəzi alimlər apokriflər sırasına daxil edirlər. Bu kitab Misir yəhudilərinin dini təqiblərdən qurtulması və onlara edilən təzyiqlər haqqında qeyri-tarixi hekayələr məcmusudur. Bu kitabda Esfirin, Makkaveylərin II kitabından və s. mənbələrdən götürülmüş bəzi oxşar motivlərə rast gəlmək olar.

Bu kitabda, həmçinin Misirdə “ Purim ” bayramına bənzər olan ellinistik bayramın varlığı və onun adət-ənənələri haqqında məlumat verilir.

Kumran əlyazmaları arasında əvvəllər məlum olmayan arami və ibri dillərində yazılmış başqa apokrafik nümunələr də aşkar edilmişdi. Bunlardan biri Əhdi- Ətiqin “Varlıq ” kitabınının apokrifidir ki, burada Nuh peyğəmbərin, İbrahim peyğəmbərin və Saranın həyatı haqqında daha ətraflı məlumatlar verilir. Buradan Fələstinin folkloru, topoqrafiyası, toponomikası və onomastikası haqqında zəngin bilgilər əldə etmək olar. O, həmçinin ədəbi və danışiq arami dilinin öyrənilməsi üçün gözəl material hesab olunur.

ƏDƏBİYYAT

Abba Eban «History of the Jews», New York 1979.

Nathaniel Kravitz «3000 years of Hebrew Literature», Chicago 1972.

Д.Д Юревич «Рукописи Мёртвого моря» журнал «Церковный Вестник»2002, №1.

И.Д.Амусин «Рукописи Мёртвого моря», Москва 1960.

<http://apokrif.fullweb.ru/kumran/all.shtml>

www.ancient-hebrew.org/31_html.ss.

www.eleven.co.il

Açar sözlər: Ölü dəniz əl yazmaları, Ben Siranın kitabı, Kumran mağaraları

Ключевые слова: рукописи Мёртвого моря, книга Бен Сиры, пещеры Кумрана

Key words: Dead Sea Handwritten, the book of Ben Sina, Kumran Caves.

Роль рукописей Мёртвого моря в еврейской литературе

РЕЗЬЮМЕ

В статье говорится о рукописях которые были обнаружены в XX веке Кумранских пещерах около Мёртвого моря. Эти рукописи относятся к периоду III век до н.э. –II век нашей эры. Большинство рукописей находятся в IV Кумранской пещере.

The Role of Dead Sea handwritten in Jew's literature

SUMMARY

Manuscripts which found in near the Dead Sea Kumran Caves in 20th century are spoken in article. The researchers prove these manuscripts to both belong to 3rd center of BC and the 8th center of current center. Most of the manuscripts have been piled up at 4th Kumran Cave.

RƏYÇİ: prof.L.Əhmədova

Cabarova Mədinə Ağakərim qızı

ABDULLA BƏY ASİ YARADICILIĞINA KLASSİK ŞƏRQ, O CÜMLƏDƏN AZƏRBAYCAN POEZİYASININ TƏSİRİ

XIX əsrin ikinci yarısında fəaliyyət göstərən şairlərin böyük bir qismi klassik Şərq fəlsəfi lirikasından bəhrələnmiş, şeirlərinin əksər hissəsini bu istiqamətdə qələmə almışdılar. Məclis şairlərinin şeirlərində Azərbaycan dilində yazmaq meyli qüvvətlənsə də, fars dilində yazıb-yaratmaq ənənəsi təmənilə sıradan çıxmamış, müəyyən miqdarda öz əhəmiyyətini qoruyub saxlamağı bacarmışdı. Bu dövrün lirikasını araşdıran N.Qarayev məclis şairlərinin klassik üslubda yazmaq meylini şairlərin aldığı mollaxana və mədrəsə təhsili ilə əlaqələndirir: “Məclis şairlərinin klassik üslubda yazmaq məsələsinə gəlincə, demək lazımdır ki, bunun əsas səbəbini onların fars və ərəb dillərində təhsil aldıkları məktəb-mədrəsələrdə axtarmaq lazımdır”. (7,149) Bu barədə prof. Ə. Qədimov “XIX əsr Ordubad ədəbi mühiti” adlı doktorluq dissertasiyasında da geniş izah vermişdir: “Ədəbi mühit nümayəndələrinin klassik Şərq fəlsəfi lirikasına hədsiz dərəcədə meyl etməsi müəyyən tarixi-dini və ədəbi ənənələrlə bağlı idi. Əvvəla, bu şairlərin əksəriyyəti dini təhsil görmüş, mollaxana və mədrəsələrdə oxumuşdular. Sədi, Hafiz, Xəyyam kimi şairlərin yaradıcılığı ilə yaxından tanış idilər. Digər tərəfdən, onların təhsil illərində və sonrakı illərdə Şərqin Ə.Cami, Ə.X.Dəhləvi, Ə. Nəvai, Nizami və Füzuli kimi böyük klassiklərinin ədəbi irsini də mütaliə edib mənimsəmişdilər.” (9,148)

Klassik Şərq lirikasının ənənələrini öz şeirlərində yaşadan məclis şairlərindən biri də Abdulla bəy Asi olmuşdur. Şairin lirikasını araşdırdıqda şeirlərində dahi Azərbaycan şairləri Nizaminin, Füzulinin, Şərqin böyük şeir ustaları olan Sədi Şirazinin, Ə.Nəvainin təsiri açıq aydın duyulur. Bəzi hallarda bu ruhda yazılan şeir nümunələrini yanlış olaraq “ustadı təqlid” kimi qiymətləndirənlər də olmuşdur.(9,160) Lakin klassik ədəbi ənənələrə rəğbət bu dövr şairlərinin yaradıcılığında təqlid və yamsılama şəklində təzahür etmir, əksinə özünəməxsus şəkildə ortaya çıxırdı. “Əncüməni-şüəra” ədəbi məclisinin nümayəndələrinin klassik şeir ənənələrinə olan meylini fərqli, lakin orijinal mövqedən qiymətləndirən prof. Ə.Qədimov yazır: “Lakin “Əncüməni-şüəra”nın bu mərhələni əks etdirən yaradıcılıq axtarışları ziddiyyətli olub, ictimai idealla xəyali romantikanın, həyatı gerçəkliklə təqlid və yamsılamanın, ideya-bədii dərk etmə ilə varislik və ustada sədaqət duyumunun qarşılıqlı mübarizəsi şəklində, başqa sözlə desək, büdrəmələr və qalxmalar formasında təzahür edir” (9,160)

Qarabağ ədəbi mühitinin görkəmli nümayəndəsi Abdulla bəy Asi də ustadlarından yararlanaraq klassik ədəbi ənənələri öz şeirlərinə daxil etmişdir. Şair lirikasında Nizami və Füzuli ədəbi məktəbinin layiqli davamçısı kimi çıxış edir:

Mənə xoşdur qədim, canan, ona gəl dərman axtarma!

Sual etmə “Nədir dərdir?” əcəb bimar saxlarsan?... (13,22)

Eşq dərdilə xoşam, əl çək əlacımdan təbib,

Qılma dərman kim, həlakim zəhri-dərmandadır. (11,125)

Qəmə fəraqə dəva yox təbibdən, Asi,

Budur əlac, gedim padşahimə dadə. (6,82)

Asinin Şərqin böyük ustaları Nizami, Füzuli,Nəvai ədəbi ənənələrindən faydalanması da təsadüfi seçim deyildi. “Çünki istər Nəvainin, istərsə də Nizami və Füzulinin fəlsəfi-lirik və ictimai-estetik fikir dünyasının mərkəzində milli türk əxlaqı, türk təfəkkürü və türk mənəviyyəti dayanırdı”. (9,157)

XIX əsrin ikinci yarısına məxsus poeziya mövzu və məzmun baxımından klassik ədəbi nümunələrdən ciddi şəkildə fərqlənmiş və bu baxımdan bəzi ədəbiyyatşünaslar bu tipli şeirləri “yeni ruhlu poeziya”nın inkişafına maneə kimi qiymətləndirmişlər: “Şairlər hələ də Füzulinin sehrli təsiri altında idilər, bu təsirdən çıxmağa canlı təşəbbüs də hələlik hiss olunmurdu. Bu cür ideya ətaləti və poetik forma-janr donuqluğu, üslub cazibəsi, təbii ki, yeni tipli və yeni ruhlu poeziyanın zühurunu ləngidir və ləngitməyə də bilməzdi”. (12,38) M.Mutafayevin fikrinin əksinə olaraq prof. N.Qarayev Füzuli sənətkarlığından bəhrələnən şairlərin rolunu yüksək qiymətləndirmiş və buna səbəb kimi ana dilli qəzələ müraciətdə Füzuli zirvəsinin əlçatmazlığını, dahi şairin qələminin qüdrətini göstərməyə çalışmışdır: “Füzuli elə böyük şairdir ki, onun bədii ifadə vasitələrindən, dərin məzmunlu lirikasından, bir sözlə, insanı heyran edən sənətkarlığından öyrənmək, ondan yaradıcılıqda istifadə etmək böyük müvəffəqiyyət sayılmalıdır”. (8,26) Klassik ədəbi məktəblərin davamçıları olan XIX məclis şairləri yaradıcılıqlarında klassiklərin ideya-estetik və bədii qaynaqlarından faydalansalar da bununla kifayətlənmir, novatorluğa meyl edərək yeni

ideya və forma axtarışlarına can atırdılar. Lakin bəzi hallarda ədəbiyyatın bu istiqamətdə inkişafı təqdirəlayiq qarşılanmamış, əksinə “milli poeziyanın məzmunca, ideyaca yoxsullaşması ilə” izah edilmişdir: “Beləliklə, Azərbaycan ədəbiyyatı öz orijinal mənliliyini itirmiş və Füzulinin ardınca qoşmağa başlamışdı. Artıq ədəbiyyat öz mövzusunun həyatdan və mühitin təməlinə almır, həyatın psixologiyası ilə yaşamır, bəlkə keçmiş, söylənmiş sözləri, daha doğrusu Füzulinin dahiyənə şeirlərini daha bayağı, daha zəif və boyasız bir şəkildə təkrar edirdi”. (3,222) XIX əsr ikinci yarısında Ordubadda fəaliyyət göstərən “Əncüməni-şüəra” ədəbi məclisinin fəaliyyətini araşdıran prof Əsgər Qədimov Füzuli ədəbi məktəbinin davamçıları olan məclis üzvlərinin yaradıcılığında bəzi yenilikləri qeyd etməklə şairlərin bu istiqamətdəki fəaliyyətlərini “klassik ədəbi ənənələrdən axtarış, yeniləşmə və novatorluq yoluna düşmə” kimi dəyərləndirmişdir: “ Bu axtarış və novatorluq yolunda Ordubad ədəbi mühitinin nümayəndələrini təkcə yeni ideya axtarışları deyil, poetik forma axtarışları da düşündürürdü. Odur ki, məclis üzvləri bu mərhələdə Nizami və Füzuli mövzularında yazdıqları nəzirə və bənzətmələrinin ideya istiqamətində yeniləşmə yaratmağa çalışdıqları kimi, onların poetik formasında da dəyişiklik edir və təqlidçilikdən uzaqlaşdırdılar”. (9,170)

Azərbaycan xalqının digər xalqlarla çoxəsrlik tarixi, mədəni əlaqələrinin nəticəsi olaraq ədəbiyyatın müxtəlif sahələrində bəhrələnmə, inkişaf, zənginləşmə baş verir ki, bu faktlar ədəbiyyatşünaslıqda ədəbi təsir kimi qiymətləndirilir. “Ədəbi təsir daha çox ədəbiyyatlardan birinin başqalarına nisbətən çiçəklənmə mərhələsini yaşadığı dövrlərdə və həmin yüksəlişin mərkəzində duran böyük dahilərin yaradıcılığı ilə bağlı şəkildə baş verir”. (2,226) XIX əsrdə təşkil edilmiş ədəbi məclislərdə Azərbaycan klassikləri ilə bərabər Yaxın Şərq ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin yaradıcılığından da faydalanmış, şairlərin müzakirə obyektinə çevrilən bu klassik nümunələr sayəsində bir çox gənc şair yeni biliklər əldə etmişdir. Bu istiqamətdə fəaliyyət göstərən, müasirlərinin bir çoxundan bir addım öndə gedən istedadlı, gənc şairlərdən biri də Abdulla bəy Asi olmuşdur. O, Azərbaycan və fars dilləri ilə bərabər cığatay dilində də yazıb-yaratmışdır. Buna səbəb isə böyük özbək şairi Əlişir Nəvai irsinin ədəbi məclislərdə sevə-sevə, böyük həvəslə öyrənilməsi olmuşdur. Bu barədə N. Qarayevin “XIX əsr Azərbaycan ədəbi məclisləri” adlı kitabında yazır: “... özbək şairi Əlişir Nəvainin bu məclislərdə, xüsusən “Məclisi-üns” və “Məclisi-fəramuşan”da böyük həvəslə və maraqla öyrənilməsi nəticəsində H. Yüzbaşov, A. Asi və başqaları özbək dilində də gözəl qəzəllər yazmışlar”. (8,19)

Əmir Əlişir Nəvai öz zəngin ədəbi irsi ilə dünya ədəbiyyatı xəzinəsinə misilsiz incilər bəxş edən qüdrətli bir sənətkardır. “Onun əsərlərində özbək xalqının, habelə dünyanın bütün sadə adamlarının bir çox nəcib arzu və istəkləri gözəl bədii ifadəsini tapmışdır”. (4,120) Nəvai əsərlərini özünə ustad hesab etdiyi dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin təsiri ilə yazmış, fars dilli poeziyanın hökmranlıq etdiyi bir zamanda türk dilində yazdığı əsərləri ilə bu dili zirvələrə ucaltmağa müvəffəq olmuşdur. Nəvai lirikasının türkdilli poeziyanın inkişafına böyük təkan olduğunu hesab edən Almaz Binnətova yazır: “ Fars dilinin şeir dili kimi hökmran olduğu bir vaxtda cığatay türkcəsində yazdığı “Xəmsə”dəki lirik duyğuları, əxlaqi-fəlsəfi görüşləri, əsrarəngiz eşq lövhələri ilə türk dilinin əzəmətini, gözəlliyini poetikləşdirdi”. (5,11) Əlişir Nəvai ustadı Nizamidən bəhrələndiyi, onun əsərlərindən ruhlandığı kimi bir çox Azərbaycan şairi də onun türkdilli poeziyanın inkişafı üçün açdığı cığırla irəliləmiş, böyük şairin yaradıcılığından ilhamlanaraq yazıb-yaratmışlar. Bu isə iki qardaş xalqın əlaqəsi sayəsində ədəbiyyatımızın inkişafına təkan olmuşdur. Nəvainin Azərbaycan xalqı ilə əlaqəsini işıqlandıran Məmməd Bəktaş yazır: “ Məlumatlardan aydın olur ki, böyük dahilər yetirmiş Azərbaycan xalqının ədəbiyyatı başqa qardaş xalqların ədəbiyyatı ilə əlaqədə böyümüş, möhkəmlənmişdir. Bu ədəbiyyatın böyük oğulları öz vətənlərinin kənarında belə şöhrət və hörmət qazanmış, daima ustad olaraq qarşılandığı kimi, başqa qardaş xalqların progressiv və dahi şairlərindən öyrənməkdən boyun qaçırmamışlar”. (4,119) XIX əsrin ikinci yarısında fəaliyyət göstərən ədəbi məclis nümayəndələrinin yaradıcılığında Nəvai təsirini yüksək qiymətləndirən Əsgər Qədimov Ordubad ədəbi mühitində fəaliyyət göstərən Qüdsinin və Salikin türk poeziya ənənələrinə olan meylini yeni bir başlanğıc kimi dəyərləndirmişdir: “...Qüdsinin və Salikin əlyazma divanlarında “Qəzəli-cığatayı” başlığı altında qələmə alınmış lirik qəzəlləri Şərq fəlsəfi lirikasına aludə olub uzun müddət fars poeziyasının təsirindən aralana bilməyən şairlərin klassik türk poeziya ənənələrinə yaradıcı münasibətlərinin başlanğıcı kimi qiymətləndirmək olar. Bu şairlərin cığatayca qəzəlləri onların lirikada klassik türk şeirinin ideya-estetik və sənətkarlıq məziyyətlərinin axtarışlarından xəbər verirdi”. (9,155) Əsgər Qədimova məxsus bu fikri Asi daxil olmaqla cığatay dilində şeir yazan digər məclis üzvlərinə də aid etmək olar.

Abdulla bəy Asi cığatay türklərinin poeziya ənənələrinə, ədəbi dil normalarına söykənən, ilk misraları “Səndən ayrı kunlimin kup naləvü əfğanı bar”, “Könül hicri-ruxunda sinsizin daim fəğan eylər”, “Səbağa itsam əhvalımmı şər, imdad qılğaymu” misrası ilə başlayan üç qəzəlin müəllifidir. Hər üç qəzəldə şair Azərbaycan və cığatay dillərinin vəhdətindən yaradılan bənzərsiz şeir nümunəsi nümayiş etdirmiş, sənətkarlıq baxımından orijinal əsər yaratmağa müvəffəq olmuşdur:

Səndən ayrı kunlimin kup naləvü əfğanı bar,
Neylasun hicr əlindən, daim dili-naşadı bar.

Ey xoş ol kim bu cahanda qüssədin azad olub,
Sin kimi qarşusida bir sərvəddi-azadı bar. (16, 11)

Qəzəlin üçüncü beytində şair “cim”, “vav”, “əlif” və “dal” hərflərinin vasitəsilə klassik Şərq poetikasının çox işlək poetik vasitəsi olan müəmmadan istifadə etməklə şeirin Cavad adlı şəxsə ünvanlandığına üstüörtülü şəkildə işarə etmişdir. Müəmma haqqında Mahirə Quliyeva “Şərq poetikasının əsas kateqoriyaları” adlı kitabında mərhum M.Sultanovun “Orta əsr əlyazmalarında müəmma, onun tərtibi və kəşfi” adlı məqaləsinə istinadən yazır: “Müəmma nədir? Sözü lüğəvi mənası “üstüörtülü”, “ibarəli” deməkdir. Poetik mənası, Füzulinin dili ilə desək, “Bütün nəzm şərtlərinə uyğun, müəyyən bir fikir ifadə edən, mənası gizli şəkildə anlaşılan bədii parça və ya ifadə tərzidir deməkdir”. (10,268)

Asinin biri yeddi, digəri isə doqquz beytdən ibarət olan digər iki qəzəli və şairin tövbə etdikdən sonra məktublaşdığı Şirvan şairlərinin ona tərcibənd şəkildə göndərdiyi təşəkkürnaməyə cığatay və türk ləhcəsində yazdığı mənzumə də Nəvai poeziyasından bəhrələnən mükəmməl sənət nümunəsi hesab edilə bilər:

Mənə əhbab itar tənə neçün min,
İtaydır Şişə içrə tərki-badə.

Bu zəmmın dəfinə bir cami-mey dut,
Ki, ta seyr eyləyüm kuyi-fənədə. (16,50-51)

Orta əsrlər fars ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, qəzəl janrını əlçatmaz zirvələrə ucaldan dahi şair Sədi Şirazinin əsərləri bir çox şairin ilham mənbəyinə çevrilmiş, şairin qəzəllərinə çoxlu sayda nəzirələr və təxmislər yazılmışdır. “Müxəmməsin klassik ədəbiyyatımızda işlənən bir növü də təxmisdür”. (15,130)

Lakin müxəmməsdən fərqli olaraq təxmisdə beş misradan ibarət bəndin üç misrası şeir müəllifinə, digər iki misrası isə başqa şairə aid olur. Bu isə öz növbəsində təxmislər yazan şairdən böyük istedad, şairlik bacarığı tələb edir. Çünki, şeirin məzmununa və mənasına xələl gətirmədən standart qəlibə uyğun şeir nümunəsi yaratmaq hər şairin müvəffəq ola bilməyəcəyi sahədir. Təxmislər yaratmağın çətinliyindən bəhs edən Əsgər Qədimov bu şeir növünün ədəbiyyatşünaslığımızda məqbul sayılmamasının səbəbini bu cür izah edir: “... XIX əsr Azərbaycan şairlərinin müəyyən bir qismi təxmislər yazmaqda müvəffəq ola bilməmiş, şeirin formasına daha çox aludə olduqları üçün əsas məzmunundan uzaqlaşaraq sadəcə formaya nail olmuşlar. Məhz buna görə də vaxtilə ədəbiyyatşünaslığımızda nəzirəçilik və təxmislilik ədəbiyyata yenilik gətirməyən mühafizəkar forma kimi tənqid olunmuş, nəzirə ədəbiyyatı məqbul sayılmamışdır”. (9,171) Lakin yuxarıda qeyd olunan fikrə zidd olaraq Bəkir Nəbiyev “Təxmislər də bir aləmdir” adlı məqaləsində istənilən şeir növündə formanın tələbinə uyğun olaraq müəllifin imkanlarının az da olsa məhdudlaşdığı fikrini irəli sürmüşdür: “Bu mülahizəni oxuyanda istər-istəməz belə bir sual yaranır: klassik Azərbaycan poeziyasında və aşıq yaradıcılığında hansı şeir növü tapmaq olar ki, formanın tələbinə uyğun olaraq müəllifin imkanlarını heç olmazsa “bir qədər” məhdudlaşdırmır?”. (14,3)

Asinin Sədi Şirazinin qəzəlinə yazdığı aşağıdakı təxmisdə məzmun və forma vəhdətinin pozulması hallarına rast gəlinmir, əksinə hər iki şairin misraları məna baxımından yüksək poetik vəhdətdə qovuşur:

آمد بهار دیده بهمن شد اشک ریز
بر بهمن که کرد ز سلطان گل گریز
بخود قضای سیر گلستان بهیچ چیز
پیوند روح می کند این باد مشکریز.
هنگام نوبت سحر است ای ندیم خیز.

(1, 26b-27a)

(Bahar gəldi bəhmənin gözlərindən yaş süzüldü,

O bəhmən ki, gülü soltandan qaçaq etdi.

Özünə qəzadır heç nəsis gülüstanı seyr etmək,
 Ruha peyvənd edər müşk saçan külək.
 Ey nədim, səhərin növbə vaxtıdır qalx. (6,182)

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, XIX əsrin II yarısında yazıb-yaradan ədəbi məclis iştirakçılarının görkəmli nümayəndəsi Abdulla bəy Asi özünəqədərki ustad sənətkarların yaradıcılığında bəhrələnərək poeziyanın mübarizə meydanına daxil olmuş, özünəməxsus tərzdə söz demək bacarığı və istedadı ilə oxucularının rəğbətini qazanmışdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan mənbə, cümg B-3352/4987
2. Binnətova A. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında özbək klassiklərinin yaradıcılığı.(Fil. e. dok. a. dər. al. üçün təq. ed. diss). Bakı: 2010, 360 s.
3. Cabbarlı C, Əsərləri. 4 cildə, I cild, Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1950.
4. Əlişir Nəvai Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında. (məqalələr toplusu). Bakı: Qartal, 2009, 360səh.
5. Əlişir Nəvai və onun ədəbi xəzinəsinin inciləri. Binnətova Almaz //Aydın yol, 2016, 15 oktyabr, səh 11
6. Kərimov R. Abdulla bəy Asinin həyatı və yaradıcılığı. Bakı:Nurlan, 2009.
7. Qarayev N. XIX əsr Azərbaycan ədəbi məclisləri. (Fil. e. dok. a. dər. al. üçün təq. ed. diss). Bakı: 1997, 352 s.
8. Qarayev N. XIX əsr Azərbaycan ədəbi məclisləri, Bakı: Nurlan, 2010, 324 səhifə.
9. Qədimov Ə. XIX əsr Ordubad ədəbi mühiti.(Fil. e. dok. a. dər. al. üçün təq. ed. diss). Bakı: 2006, 371 s.
10. Quliyeva M. Şərq poetikasının əsas kateqoriyaları. Bakı: Maarif, 2010, 397 səh.
11. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. 6 cildə, I cild, Bakı:Şərq-qərb, 2005, 400 səh.
12. Mustafayev M. XIX əsr Azərbaycan şeirində lirika. API, 1998, 84 səh.
13. Nizami Gəncəvi. Lirika. Bakı : Lider nəşriyyatı, 2004, 160 səh.
14. Təxmis də bir aləmdir..., Nəbiyev B // Azərbaycan qəz, 1993, 1 oktyabr, səh 3
15. Yusifoğlu R. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı: Sabah, 2001, 228 səh.
16. Müznibin arxivı. AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Fr-831/7979

Açar sözlər: ədəbiyyat, ədəbi mühit, Şuşa

The key words: literature, literary atmosphere, Shusha

Ключевые слова: литература, литературная атмосфера, Шуша

Summary

Abdulla bey Asi one of the most talented poets of Qarabagh literary atmosphere. He was born in Shusha and studied there. He lost his father an early age and raised under the auspices of his grandfather Kasim bey Zakir. Kasim bey brought up his grandsons, engaged his education and helped them to grow as a poet. Information sources about Asis birth and death date complemented one another. Thanks to Mir Mohsun Navvab, Firudin bey Kocarly and Muctehidzade he glorified as a great poet. It is a pity that poet died an early age.

Резюме

Абдулла бек Аси один из талантливейших поэтов которого вырастило литературное течение Карабаха. Он родился и получил образование в городе Шуша. Лишившийся в раннем детстве отца поэт вырос под покровительством дедушки – Касум бек Закира. В получении образования и воспитания и формировании Аси как поэта имел высокую роль дедушка Касум бек. Источники дающий информацию про Аси (про рождения и смерть поэта) дополняют друг-друга. В становлении Аси любимым поэтом своего времени нужно особо подчеркивать заслуги Мир Мохсун Навваб, Фирудин бек Кочарли и Мучтехидзаде. К сожалению молодому поэту в юном возрасте пришлось расстаться с жизнью, с тем самым сильно огорчил своих современников.

Rəyçi: akademik Möhsün Nağısoylu

УДК 821.161.1

Наргиз Джабраилова

РОМАНТИЧЕСКИЕ ВЕЯНИЯ В «МАГОМЕТЕ ПЕРЕД ОМОВЕНИЕМ»

Я.П. ПОЛОНСКОГО

Появившиеся в 1824 году "Подражания Корану" А.С. Пушкина (1, с.120-125) оказали большое влияние на развитие русской ориентальной литературы последующих лет. Высокий уровень художественного мастерства, глубоко правдивое изображение характерных особенностей мировоззрения и мышления восточного человека, способность тонко и умело передать поэзию Корана наряду с субъективным мироощущением самого автора - все это способствовало тому, что это произведение стало предметом непреходящего интереса. «Подражания Корану» Пушкина вызвали к жизни ряд оригинальных и подражательных поэтических образцов. С легкой руки поэта, обращение к Корану стало своего рода традицией, которой следовали многие русские литераторы второй половины XIX века, творчески связанные с Востоком.

Коранический тип мышления привлекал русских поэтов тем, что его воспроизведение открывало большие возможности приблизиться к национальному миру иных народов, расширяя горизонты изображаемой действительности, создавая возможности для проникновения в психологию восточного человека, раздвигая горизонты поэтического мира.

Мотивы и образы Корана давали русским литераторам возможность применять и толковать их в гражданском, нравственном, политическом смысле.

Новаторство, сила и живучесть пушкинских "Подражаний Корану" связана именно с тем, что поэту удалось в рамках этого цикла успешно решить обе задачи.

Известно, что ориентальная тематика занимает немаловажное место в литературном наследии известного русского поэта Якова Петровича Полонского (1819-1898). Творческое обращение Полонского к Востоку не было случайным явлением. Как свидетельствует и сам поэт, и его ближайшее окружение, он рвался в этот край, изучал его древнюю культуру, зачитывался посвященными ему книгами. Характерно, что сборник «Священные книги Востока» Полонский перечитывал не один десяток раз. Приехав летом 1846 года в Тифлис, в тогдашний административный и культурный центр «русского Востока», Кавказа, Полонский прожил в этом городе более пяти лет. Созданные за это время кавказские произведения, пожалуй, и оказались высшей точкой развития его поэзии, прославив автора, поставив его в один ряд с лучшими представителями русской поэзии.

На Кавказе во все времена совместно проживали разные по вероисповеданию люди, большей частью христиане и мусульмане. Созданные в результате близкого соприкосновения с ними, наблюдениями за их нравами и обычаями, стихотворные произведения Полонского оказались насыщены яркими, запоминающимися образами как западных, так и восточных людей. Эти произведения свидетельствуют о глубоких познаниях автора литературы, культуры, основ религии представителей разноразных народов, населяющих кавказский край.

На наш взгляд, особый интерес представляет обращение Полонского к жизни пророка Мухаммада. Известно, что русский поэт задумал посвятить ему поэму. Этот замысел остался неосуществленным, но сохранился стихотворный фрагмент «Магомет перед омовением» (2, с.40-41), несомненно, представляющий определенный интерес. Причин этому несколько. Во-первых, хотя Полонский не был ярко выраженным романтиком, названное стихотворение созвучно некоторым романтическим произведениям таких представителей русского романтизма, как Д.П. Ознобишин (Делибюрадер) и А.А. Бестужев - Марлинский. Во-вторых, помимо наиболее характерных признаков русского романтического ориентализма (идеальные и подретушированные герои, образы вихря, дождя, приукрашивание реальной действительности, экзотика восточного края и т.п.), в стихотворении Полонского описан один из главных мусульманских обрядов, низменно привлекающий внимание представителей русского романтизма. Достаточно напомнить соответствующие места из кавказских повестей «Аммалат-Бек» и «Мулла-Нур» вышеназванного А.А. Бестужева – Марлинского.

Отличие стихотворения Полонского в том, что описанная в нем молитва мусульманина, обращена она не к предметам живого или нематериального мира, что характерно для русских романтиков, а к играющим значительную роль в ментальной сфере жителей Востока отвлечённо-ассоциативным понятиям. В нем автор по следам коранических мотивов говорит о временном ха-

рактуре пребывания человека на земле, о бренности бытия. Молитва героя у Полонского есть намёк на некий символический знак, посредством которого христианский читатель смог бы легче войти в сюжетную ткань мусульманского текста, образно выражаясь, проникся «духом восточным». Этот знак в мусульманской культуре весь устремлён в пространство, одухотворён идеей небесной высоты, а, следовательно, приближен к Богу. Иными словами, молитва здесь неизменно возносится к небесам; например, в «Песне араба над могилой коня» родоначальника русского романтизма В.А. Жуковского араб в своей молитве обращается исключительно к земной юдоли. В отличие от этого, лирический герой Полонского в конце стихотворения обращается не только к небесам, но и к горам, считая последнее обителью богов земли. Из данного философского силлогизма, по мнению поэта, вытекает доминанта незыблемости, прочности и древности. Утверждается, что горы, по Корану, ровесники сотворения мира, и поэтому само их присутствие на Земле означает вневременность (в отличие от суеты сует человеческой жизни, временности пребывания человека на земле, а, значит, и бренности бытия). Человек покинет этот мир, следует восточной мистификации Полонский, и его любимые горные вершины, такие высокие и недоступные, соединятся с ним. Логика В.А. Жуковского отчасти совпадает с рассуждениями Полонского. Причём, не только в настоящем стихотворении. Например, в послании «К Войекову» В.А. Жуковский также пишет о гармоничном воссоединении небес с землёю. И словно один из фрагментов цветовой картины мира в романтической поэтизации прозвучало: Я чувствую «...соприсутственных небес // Незримое с землёй слиянье». А в самом конце анализируемого стихотворения араб говорит о скором воссоединении душ (человека и павшего коня) в загробном мире:

О, спутник!

Из пыльного гроба исторгнув меня,

Величествен, гордый, с бессмертной красою,

Ты пламенем солнца помчишься стезёю [2, с.165-166].

Нетрудно видеть, что в этих заключительных строках вера всё же берёт своё: та же мистика неистового романтика, приверженца тёмных сил, что наблюдалась и при манифестации национального материала в знаменитых балладах.

Характерно, что вольное переложение В.А. Жуковским «Песни араба над могилою коня» французского поэта Шарля Юбера Мильвуа (1782-1816) оставило свой след в русской романтической поэзии. Подчеркнём, что Жуковскому удалось тонко передать особенности этого символически переосмысленного стиля. До Пушкина он достаточно глубоко проник в структуру восточного слога. Небезынтересно проследить за тем, что в дальнейшем возникла традиция рисовать пейзажи «с натуры», давать портреты восточных красавиц. В них, правда, чувствовался и некий трафарет, стандартизация композиции. Но тем самым Жуковский развил и закрепил понятие стилевого романтического клише. То есть, в отдельных поэтических образцах на ориентальную тематику появились такие выражения, как, к примеру, «мирная нега ночей», «знойные лобзанья», «нежное прикосновенье рук», «сладостная прохлада фонтанов», «восторг и упоение», «знатная роскошь».

Что же касается упомянутого выше вольного перевода из Ш. Мильвуа «Песня араба над могилою коня», то в нем вовсе нет экзотики. Даже вполне привычный для слуха поэта-романтика восточный край дан здесь не в торжественных, восторженно-хвалебных, а в печальных тонах. Это «солнцем выжженные» поля, «извечный ветер», «часы зноя и жажды» и т.п.

Характерно, что вольное переложение «Песни араба над могилою коня» французского поэта Шарля Мильвуа оставило свой след в русской романтической поэзии. Жуковский словно интуитивно почувствовал, что перевод должен быть сделан слогом жёстким и энергичным, чтобы перед глазами читателя зримо предстал прерывистый бег задыхающегося коня.

Все силы природы вместе с человеком оплакивают гибель животного, и потому о волшебном крае чудес Жуковский не сказал здесь ни слова. Несмотря на общий мрачный фон стихотворения, поставленная в сочинении цель нашла своё ясное подтверждение.

Конь для арабского наездника неопределённых времён всегда был первейшей необходимостью, надёжной опорой в бою. На Востоке его берегли, как зеницу ока. От имени героя сказано: «В час зноя и жажды скакал он со мною». Конь, как вторичные доспехи. Его чутьё (по Жуковскому) – это поиск в степи «древа прохлады и струи ключевой». Его напор и стремительность – «от противных

груди защита», а бесстрашие – «верный соратник в бою и трудах».

Читая это стихотворение, приходишь к выводу, в какой степени Жуковскому удалось не только умело стилизоваться под восточный слог, но и в буквальном смысле раствориться в искомой тематике. Все помыслы араба обращены к коню, чей бег в самый ответственный для поединка момент был прерван вражеской стрелой:

«Сей друг, кого и ветер в полях не обгонял,

Он спит – на зыбкий одр песков пустынных пал [3, с.164].

Конь – это «единственный друг степей и наездника», и путнику остаётся делить с ним лишь горести:

И воздухом брани уже он не дышит;

И грозного ржанья пустыня не слышит... [3, с.164].

Здесь уместно сопоставить «Молитву араба...» с вышеупомянутом несколько более поздним, датируемым серединой 1840-х годов романтическим стихотворением Я. П. Полонского «Магомет перед омовением» (2, с.40-41). Основу этого стихотворения тоже составляет молитва мусульманина, только обращена она не к предметам живого или нематериального мира, а к отвлечённо-ассоциативным понятиям, впрочем, играющим значительную роль в ментальной сфере жителей Востока. В сочинении по следам коранических мотивов утверждается временность пребывания человека на земле, а, значит, и бренность бытия. Молитва героя у Полонского есть намёк на некий символический знак, посредством которого русскоязычный читатель смог бы легче войти в сюжетную ткань мусульманского текста, образно выражаясь, проникся «духом восточным». Этот знак в мусульманской культуре весь устремлён в пространство, одухотворён идеей небесной высоты, а, следовательно, приближен к Богу. Иными словами, молитва здесь неизменно возносится к небесам; араб у Жуковского обращается исключительно к земной юдоли.

Но вот что примечательно: Полонский в конце стихотворения обращается не только к небесам, но и к горам, считая последнее обителью богов земли. Из данного философского силлогизма, по мнению поэта-романтика, вытекает доминанта незыблемости, прочности и древности. Он утверждает, что горы – это, по Корану, ровесники сотворения мира, и поэтому само их присутствие на Земле означает вневременность (в отличие от суеты сует человеческой жизни, временности пребывания человека на земле, а, значит, и бренности бытия). Человек покинет этот мир, следует восточной мистификации Полонский, и его любимые горные вершины, такие высокие и недоступные, соединятся с ним. Логика Жуковского отчасти совпадает с рассуждениями Полонского. Причём, не только в настоящем стихотворении. Например, в послании «К Воейкову» Жуковский также пишет о гармоничном воссоединении небес с землёю. И словно один из фрагментов цветовой картины мира в романтической поэтизации прозвучало: Я чувствую «...соприсутственных небес // Незримое с землёй слиянье». А в самом конце анализируемого стихотворения араб говорит о скором воссоединении душ (человека и павшего коня) в загробном мире:

О, спутник!

Из пыльного гроба исторгнув меня,

Величествен, гордый, с бессмертной красою,

Ты пламенем солнца помчишься стезёю [3, с.165-166].

Нетрудно видеть, что в этих заключительных строках вера всё же берёт своё: та же мистика неистового романтика, приверженца тёмных сил, что наблюдалась и при манифестации национального материала в знаменитых балладах.

Это кстати, заставляет нас вспомнить частые сцены из героических эпосов «Китаби Деде Коркуд» или «Кёр-оглу» о скакунах. Те же строки встречаются в сотой суре Корана: «нападающие на заре», «высекающие искры из-под копыт» и т.д. Добавим, что в переложениях Жуковского и Батюшкова существует и басня Лафонтена «Сон могольца», в которой дана картина мусульманского рая.

Использованная литература

Пушкин А.С. Полное собрание сочинений в 10-ти томах Ленинград: Наука, 1977, т. 1, 567 с.

Полонский Я.П. Лирика. Проза. Москва: Правда, 1984, 607 с.

Жуковский В.А. Собрание сочинений в 3-х томах. Москва: Художественная литература, 1967, т. 1, 298 с.

XÜLASƏ

Polonskinin Şərqə olan müraciətini təsadüf saymaq olmaz. Bizim fikrimizcə, Polonskinin Peyğəmbər Əfəndimizin həyatına olan müraciəti xüsusi maraq doğurur. Məlumdur ki, rus şairi ona əsər həsr etməyi planlaşdırırdı. Bu fikir yerinə yetirilməmişdir, amma şübhəsiz ki, müəyyən bir marağı təmsil edən "Yuyulmadan öncə Məhəmməd" ayəsi qorunub saxlanılmışdır. Bu dövrdə yaradılmış Qafqaz əsərləri, şairin şöhrətlənməsinin ən yüksək nöqtəsi idi, müəllifi şöhrətləndirərək, rus şairini ən yaxşı nümayəndələri ilə bir sraya qoymuşdu.

Açar sözlər: Quran, rus romantizmi, Qafqaz

РЕЗЮМЕ

Творческое обращение Полонского к Востоку не было случайным явлением. На наш взгляд, особый интерес представляет обращение Полонского к жизни пророка Мухаммеда. Известно, что русский поэт задумал посвятить ему поэму. Этот замысел остался неосуществленным, но сохранился стихотворный фрагмент «Магомет перед омовением» (2, с.40-41), несомненно, представляющий определенный интерес. Созданные за это время кавказские произведения, пожалуй, и оказались высшей точкой развития его поэзии, прославив автора, поставив его в один ряд с лучшими представителями русской поэзии.

Ключевые слова: Коран, русский романтизм, Кавказ

Romantic trends in "Mohammed before bathing" Y.P. Polonsky

SUMMARY

The creative appeal of Polonsky to the East was not an accidental occurrence. In our opinion, Polonsky's appeal to the life of the Prophet Muhammad is of special interest. It is known that the Russian poet planned to devote a poem to him. This idea remained unfulfilled, but the verse fragment "Mohammed before bathing" (2, 40-41), undoubtedly, representing a certain interest, was preserved. Created during this time Caucasian works, perhaps, was the highest point of development of his poetry, glorifying the author, placing him on a par with the best representatives of Russian poetry.

Key words: Koran, russian romanticism, Caucasus

Rəyçi: prof. A.C. Hacıyev

UOT:372.8:82

Hacıyeva Taliyə Mirismayıl qızı

CAMAL ƏHMƏDOV UŞAQ ŞEİRLƏRİNİN SƏNƏTKARLIĞI HAQQINDA

C.Əhmədov öz əsərində Sabir kimi dahinin də uşaq ədəbiyyatının inkişafına verdiyi töhfələrdən danışmış və göstərmişdir ki, ən böyük sənətkarlar yalnız böyük ideyaları, zamanın vacib problemlərini qələmə almır, həm də onları istedadla, ustalıqla, orijinal bədii axtarışların nəticələri ilə təsvir edirlər. Sabir sənətinin böyük gücü, istedadı, yaradıcılıq axtarışlarının səmərəli bədii nəticələri onun uşaq şeirlərində də özünü göstərir.

Elə A.Şaiq də M.Sabir də uşaq ədəbiyyatı sahəsində yazıb-yaratmağın çətinliyini, məsuliyyətini dərk etmiş, bu sahədə dəyərli əsərlər yaratmışlar. C.Əhmədov uşaq ədəbiyyatının inkişafında böyük xidmətlər göstərərək M.Ə.Sabirin uşaq şeirlərini təhlil etmiş, bu şeirlərin böyük sənətkarlıqla yazılmasının səbəblərini açıqlayaraq yazır ki, şeirlərin bu dərəcədə gözəl təsir gücü Sabirin uşaq psixologiyasını, uşaq dilini yaxşı bilməsindən irəli gəlir. “Uşaq və buz”, “Yaz günləri”, “Cütçü”, “Məktəbə təğrib” və s. şeirləri nəinki uşaqların, böyüklərin də sevdiyi şeirlərdir. Sabir uşaq şeirlərində Azərbaycan dilinin poetik imkanlarını, gözəlliyini, təbiət gözəlliyi ilə üzvi vəhdətdə yaratmağı, birləşdirməyi bacaran güclü bir sənətkar olmuşdur.

“Uşaq ədəbiyyatında ideya və sənətkarlıq məsələləri” adlı məqalədə C.Əhmədov müxtəlif janrlarda yaradılan bir sıra dəyərli uşaq ədəbiyyatı nümunələrindən, onların yaradıcılarından danışır, sənətkarlıq xüsusiyyətləri haqda müəlliflərə dəyərli məsləhətlər verir. Müəllif, M.Rzaquluzadə, M.Dilbazi, H.Abbaszaadənin kiçik yaşlı uşaqlar üçün yazdıqları lirik və süjetli şeirlərinin uğurundan, uşaqların məhəbbətini qazanmasından danışır və qeyd edir ki, müəlliflər uşaqları Azərbaycan təbiətinin gözəllikləri, zənginlikləri və florası ilə tanış edirlər. Yazıcıların kənd həyatına müraciət etmələrini alqışlayır, Vətən müharibəsi qəhrəmanlarının həyatından bəhs edən əsərləri çox dəyərləndirir. Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, vaxtilə xalq yazıcımız, akademik M.İbrahimov bu məqalənin lazımlı və faydalı olduğunu qeyd etmiş, yüksək qiymətləndirmişdi.

“Uşaqlarda bədii zövq” məqaləsində C.Əhmədov yenə də dövrün tələbinə uyğun tərzdə Sovet adamlarının kommunist dünyagörüşünün formalaşmasında estetik tərbiyənin rolunu vurğulamış və estetik tərbiyənin mühüm sahəsinin bədii zövq tərbiyəsi olduğunu göstərmişdir. Müəllif yazır ki, estetik zövq anadangəlmə verilmir. Estetik zövqə insan həyatda, fəaliyyətdə, yaradıcı əməkdə yiyələnir. Buna görə də uşaqların kiçik yaşlarından bədii ədəbiyyat vasitəsilə bədii zövqünü inkişaf etdirmək ailədə valideynlərin, məktəbdə müəllimlərin borcudur. C.Əhmədov haqlı olaraq yazır ki, uşağın zövq mənbələri müxtəlif və rəngarəngdir. İlk növbədə valideynlər zövqlü olmalıdır ki, uşaqları zövqlü musiqi əsərləri, rəsm əsərləri, bədii əsərlərlə tanış etsinlər. Məsələn: Sabirin - “Ağaclar açsın çiçək, yarpağı ləçək-ləçək” təsvirləri necə zərif, incə duyğular ifadə edir. Bədii zövq eşitmək, görmək, dinləmək, mütaliə etməklə bilavasitə bağlıdır ki, bunların da bünövrəsi ailədə qoyulur, məktəbdə davam etdirilir. Məktəbdə gözəl şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin – nağılların, yuxarı siniflərə qalxdıqca bədii ədəbiyyatın vasitəsilə uşaqlarda bədii zövq formalaşır.

“Uşaq şeirində Vətən” məqaləsini də C.Əhmədov ölməz şairimiz Səməd Vurğunun sözləri ilə başlayır. “İnsan hissələri içərisində ən müqəddəs, əbədi, tərəqqi və inkişafa təkan verən amillərdən biri, bəlkə, ən mühümü vətənpərvərlikdir” C.Əhmədov Vətən və vətənpərvərlik mövzularının ədəbiyyatımızda ənənəvi mövzu olduğunu, bu mövzuda A.Səhhətin, Sabirin, A.Şaiqin, S.Vurğunun və başqalarının əsərlərinin geniş təhlilini vermişdir. Müəllif məqalədə göstərir ki, uşaq əsərlərində Vətənə məhəbbət tərbiyəsi o zaman bədii əhəmiyyətə malik olur ki, bu nəcib hissənin təbliğində uşaqların yaş xüsusiyyəti, bilik dairəsi nəzərə alınsın.

Məqalədə Sovetlər ölkəsinin gözəlliklərindən, müqəddəsliyindən danışılsa da, bütövlükdə aktual mövzuda yazılmış əsərdir.

“Mükəmməl uşaq xarakterləri yaratmalı” adlı məqalədə C.Əhmədov məsələyə bir pedaqoq kimi yanaşır və yazır ki, uşaq ədəbiyyatında yaradılan xarakterlər fərqli olmalıdır. Uşaqlar yazıçıdan obrazın daha dəqiq olmasını, həssas müşahidəçilik bacarığı tələb edir. Müəllif öz qəhrəmanının yaş, bilik səviyyəsini, psixoloji xüsusiyyətlərini bilməli, mənəvi aləmini dərinədən əks etdirməyi bacarmalı, elə etməlidir ki, kiçik yaşlı oxucular üçün təsvir olunanlar inandırıcı olsun. M.İbrahimovun “Mehribanın dəftəri” hekayəsində dərs əlaçısı Mehribanın obrazını yaradarkən uşaq psixologiyasına xas olan canlı və

həyatı ştrixlər tapmış, mənəvi keyfiyyətlərini üzə çıxarmışdır.

Məqalədə müəllifin biri-birindən maraqlı fikirləri öz əksini tapmışdır.

“Uşaq və zaman” məqaləsində C.Əhmədov maraqlı mövzuya toxunur və yazır ki, uşaq ədəbiyyatı ilə məşğul olanlar uşaqları maraqlandıran, zamanın tələbindən irəli gələn məsələləri qələmə almalıdırlar. Məsələn, elmi-fantastik janr uşaqlarda elmi təxəyyülün formalaşmasına müsbət təsir edir, onun xəyallarına qol-qanad verir. Müasir yazıçı köhnə bilik və təsəvvürlərlə yazmamalı, o texniki tərəqqi dövrünün yazıçısı, ziyalı olmalı, uşaqların hərtərəfli inkişafı üçün əhəmiyyətli mövzulara toxunmalıdır. C.Əhmədovun bu mövzuda yazdığı məqalə çox maraqlıdır. Müəllif burada da yazıçı və sənətkarlara material verir, dəyərli təkliflər, məsləhətlər, yollar material verir, dəyərli təkliflər, məsləhətlər, yollar göstərir: yazıçılar günün tələblərinə cavab verən, həyatı dərinədən öyrədən, oxucunu öz arxasınca apara bilən əsərlər yazmalıdırlar.

C.Əhmədov “Axtarış illəri” məqaləsini görkəmli Azərbaycan yazıçısı Qılman İlkinin (Q.Musayev) yaradıcılığına, bir sıra əsərlərinin təhlilinə həsr etmiş və yazmışdır ki, Q.İlkinin Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının inkişafında böyük xidmətləri olmuşdur. C.Əhmədov yazıçının “Yaralı şahin”, “Mayor”, “Göylər adamı”, “Gülyaz”, “Qiyətli tapıntı” və s. kimi əsərlərinin mövzularını, sənətkarlıq xüsusiyyətlərini bəyənir və uşaqların tərbiyəsində belə əsərlərin böyük əhəmiyyət kəsb etməsini göstərir.

“S.Vurğun və uşaq ədəbiyyatının bəzi məsələləri” adlı məqalə də adından göründüyü kimi çox maraqlıdır. C.Əhmədov bu məqalədə görkəmli şairimiz S.Vurğunun uşaq ədəbiyyatı sahəsində də gör-düyü misilsiz işləri tədqiq edir, göstərir ki, S.Vurğunun uşaq şeirləri sayca az olsa da, bədii keyfiyyət nö-qteyi-nəzərindən uşaq poeziyasının yaxşı nümunələri kimi diqqəti cəlb edir. S.Vurğun öz mövzularına ustalıqla, məharətlə yanaşır ki, bu şairin poetik axtarışlarını öyrənmək baxımından çox faydalıdır. Onun “Azərbaycan”, “Dağlar” kimi şeirləri uşaqların dilindən düşmür. S.Vurğun uşağa adi varlıq kimi deyil, düşünən, duyan, küsüb-inciyən gözəl arzularla yaşayan bir varlıq kimi baxmalıdır. S.Vurğun uşaq əsərlərinin əsas məziyyətlərindən bəhs edərkən mənə gözəlliyini ön plana çəkirdi. “Uşaq ləkəsiz, boyasız, təmiz bir varlıqdır. O, sanki sevinc, nəşə üçün yaranmışdır, onun ruhu ən xeyirxah hisslər yuvasıdır. Madam ki belədir, uşaq yazıçısı öz balaca oxucusuna ən xeyirxah hisslər təbliğ etməlidir”. S.Vurğun uşaq əsərlərində Azərbaycan təbiətini təbliğ etməyi, oxuculara müşahidəçilik qabiliyyəti aşılamağı yüksək qiymətləndirirdi: Vətən torpağının günəşli səhərlərini, ulduzlu axşamlarını, gözəl insanlarını həqiqi, təbii şeir dili ilə təsvir etməyi güclü vasitə sayırdı. “Ədəbiyyat uşaq şüuruna nitqlər demək yolu ilə deyil, uşaq qəlbini təbiət və insana məftun etmək yolu ilə öyrədilməlidir.”

C.Əhmədov şairin uşaq ədəbiyyatı haqqında mülahizələrini, yazdığı bədii əsərləri xüsusi tədqiqat obyektinə çevirərək onların böyük elmi-nəzəri əhəmiyyətini diqqətə çatdırırdı.

“Çalğıcı quşların nəğməsi” məqaləsində C.Əhmədov tanınmış şair Məstan Əliyevin bir-birinin ardınca çap etdirdiyi və Respublika Dövlət mükafatına layiq görülmüş “Çəmən qızı”, “Nəğməli qonaq”, “Çalğıcı quşlar” kitablarında toplanmış şeirlərin bədii təhlilini vermiş, onları tədris etməyi, belə əsərlərin öyrədilməsi yollarını izah etmişdir. Müəllif Məstan şeirlərinin bədii poetik gücünü, şairin isə böyük məsuliyyət hissini gözəl bir dillə oxuculara təqdim etmişdir.

“Mövzular, bədii axtarışlar” adlı yazıda C.Əhmədov yenə də öz ideyasına sadıq qalaraq uşaq ədəbiyyatını inkişaf etdirməyin qayğısına qalır, gənclərin formalaşmasında uşaq ədəbiyyatının necə böyük rol oynadığını vurğulayır, uşaq yazıçıları qarşısında ciddi tələblər qoyur: müasir uşağı, onun psixologiyasını, uşaq kollektivini, onların tələblərini dərinədən öyrənməyi məsləhət görür, mövzu seçimini aydınlaşdırır, (valideynə məhəbbət, vətənə məhəbbət və s.), diqqəti İ.Tapdıq, T.Mahmud və s. kimi uşaq yazıçılarının mövzularına yönəldir.

“Lalələr apreldə açır” və “Yaxşıların dünyası” adlı məqalədə C.Əhmədov uşaq ədəbiyyatımızın son illər inkişaf etməsinə mövzu dairəsinin genişlənməsinə sevinir, bununla yanaşı çatışmazlıqları da qeyd edir. Müəllif yenə də sovet rejiminin təsiri ilə yazdığı bu məqalədə “aprel inqilabı”nı təbliğ edən əsərlərin yazılmasını alqışlayır. Ə.Əmrahovun “Lalələr apreldə açır” (1981) kitabındakı uşaq povestlərini-oradakı “qəhrəman pionerlərimizin” fəaliyyətini tərifləyir. Povestlərdən biri də “Dağ bənövşəsi” adlanır. Burada da müəllif Azərbaycanda kollektivləşmə uğrunda gedən mübarizədə pioner və məktəblilərin iştirakını ön plana çəkir.

C.Əhmədov “Uşaq və zaman” adlı kitabında topladığı məqalələrin hamısında özünəməxsus bir dillə Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının inkişafı üçün dəyərli, mənalı, əhəmiyyətli fikirlər söyləmişdir. Bu

cəhətdən professor C.Əhmədovun Azərbaycan ədəbiyyatı tarixindəki xidmətləri, gördüyü işləri qiymətləndirmək, ictimaiyyətə çatdırmaq bizim əsas vəzifəmiz, borcumuz olmalıdır. Lakin müəllifin yaşadığı dövrün diktəsi ilə söylədiyi fikirlərə də hörmətlə yanaşaraq onun səhvi kimi yox, zamanın tələbi kimi qiymət verməliyik.

1983-cü ildə C.Əhmədovun İ.Babayevlə birlikdə “Maarif” nəşriyyatı tərəfindən “Ədəbiyyat” 6-cı sinif üçün oxu kitabı çap olunmuşdur. Bu on birinci nəşr idi. 260 səhifədən ibarət kitabın tərtibatı ilk baxışda oxucunu cəlb edir. Belə ki, nəfis tərtibatı kitabın üz qabığında Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli sənətkarlarının portretləri verilmişdir. Kitabda proqrama uyğun oxu nümunələri ilə yanaşı, əlavə oxu nümunələri də toplanmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, kitabın oxu nümunələrindən ibarət olmasına baxmayaraq, bu işi görmək çox çətindir. Belə ki, o nümunələri uşaqların yaş və bilik səviyyələrinə uyğun bir tərzdə tapmaq, sistemləşdirib işləmək uzun və həvəsə, müəllimə tələb edən iş olduğu üçün çətindir. Müəlliflər belə bir çətin işin öhdəsindən bacarıqla gəlmiş şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən başlamış, klassik ədəbiyyat nümunələri də daxil olmaqla müasir dövrə qədər bütün mövzuları əhatə etmişlər. Kitabda 42 müəllifin 58 əsərindən seçmələr və 5 şifahi xalq ədəbiyyatı nümunəsi toplanmışdır ki, şagirdlərin bədii təfəkkürlərinin inkişafında belə dərslərlərin, kitabların böyük əhəmiyyəti vardır. Dərslərdə yazıçı və şairlərin portreti verilmiş hər bir ədəbi materialın mətnindəki çətin sözlərin lüğəti tərtib olunmuşdur. Hər bir mətnədən sonra ona aid suallar və tapşırıqlar da dərslərdə öz əksini tapmışdır.

Dərslərdə elmilik, dəqiqlik, sistemlilik, aydınlıq və s. kimi dərslərdə üçün vacib olan bütün tələblərə cavab verir. Ona görə də oxunaqlıdır. Belə dərslərləri təqdir edirik.

Əlbəttə, dərslərdə yazıldığı dövrün tələbinə görə orada toplanan əsərlərin əksəriyyəti həmin dövrün məhsulu olan əsərlərdir. Ancaq yenə də müəyyən təlim- tərbiyəvi əhəmiyyət kəsb edən nümunələrdir.

VI. “İkinci sevinc” C.Əhmədovun yaradıcılığı ilə əlaqədar M.F.Axundov adına Azərbaycan Respublikası kitabxanasının kataloqunda müəllifin bir çox yaradıcılıq nümunələri ilə tanış olduq və belə qənaətə gəldik ki, C.Əhmədov çox məhsuldar tədqiqatçı, yaradıcı bir insan olmuşdur. O əsərlərdən yalnız əldə edə bildiklərimiz haqqında kiçik məlumatlar verməyi qərara aldığımız.

C.Əhmədov bizə hər sahədə yazdığı bacaran, zəhmətkeş insan təsiri bağışladı. Onun əlimizə keçən əsərlərindən biri də “İkinci sevinc” adlı kitabçadır. 20 səhifədən ibarət kitabçanı vərəqləyərkən C.Əhmədovun həm də görkəmli bir publisist kimi fəaliyyəti də nəzərimizdən qaçmadı. Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı tərəfindən 1962-ci ildə çap olunmuş bu kitabda C.Əhmədov Xəzər tikinti idarəsinin 445-ci sahəsinin gənc bənnası Ümumittifaq Lenin Kommunist Gənclər İttifaqının XIV qurultayının nümayəndəsi Vəkil Ağababayevin həyatından, iş təcrübəsindən bəhs etmişdir.

C.Əhmədov bir yazıçı, publisist, jurnalist kimi vəkil Ağababayevin uşaqlıq illərindən, aldığı orta məktəb təhsilindən, ali məktəbə qəbul imtahanından, müsabiqədən keçmədiyi üçün tikintidə əmək fəaliyyətinə başlanmasından, bu sahədəki uğurlarından, nəhayət, Azərbaycan Dövlət Universitetində ali təhsil almasından, yalnız öz mənafeyi üçün deyil, bütün həmyerliləri üçün, dostları üçün çalışmasından, ictimai fəaliyyətindən, möhkəm xarakterindən, mətinliyindən əsil insani keyfiyyətlərindən, zəhmətkeşliyindən əsl yazıçı kimi danışır, bütün bu xüsusiyyətləri elə bir dillə təsvir edir ki, kitabı oxuyan hər kəs belə bir zəhmət adamının yüksək peşəkarlığına, ağılına, xarakterinə, səmimiyyətinə, insanlığına qibtə etməyə bilməz. Hər bir oxucu bu qəhrəmandan nümunə götürməyə çalışsın, özünü ona bənzədsin. Belə əsərlərin yazılması gənclərin tərbiyəsinə, əxlaqi keyfiyyətlərinin inkişafına müsbət təsir göstərir. Belə əsərləri ilə də C.Əhmədov bir pedaqoq kimi gənclərin mənəviyyatının zənginləşməsində böyük rol oynamışdır.

C.Əhmədovun ədəbiyyat və metodika, publisistika sahələrinə aid çap olunmuş əsərləri çoxdur. Məqalədə biz əldə edə bildiklərimizi təhlilə cəlb etmişik. C.Əhmədov 1992-ci ildə nəşr olunmuş “Ədəbiyyat tədrisi metodikası” kitabında hələ sovet ideologiyasından tam azad ola bilməmiş, yeri gəldikcə Marksdan sitatlar gətirmişdi. “Uşaqlarda bədii dövq” məqaləsində C.Əhmədov yenə də dövrün tələbinə uyğun tərzdə Sovet adamlarının kommunist dünyagörüşünün formalaşmasında estetik tərbiyənin rolunu vurğulamışdır. C.Əhmədov uşaq ədəbiyyatını inkişaf etdirməyin yollarını araşdırmış, gənclərin dünyagörüşünün formalaşmasında uşaq ədəbiyyatının rolunu yüksək qiymətləndirmiş, uşaq yazıçıları qarşısında ciddi tələblər qoymuşdur: müasir uşağı, onun psixologiyasını, uşaq kollektivini, onların tələblərini dərindən öyrənməyi məsləhət görmüşdür.

ƏDƏBİYYAT

C.Əhmədov Ədəbiyyat tədrisi metodikası, "Maarif" nəşriyyatı, Bakı, 1992

C.Əhmədov Ədəbiyyat tədrisi metodikası (Yenidən işləyəni professor Y.Seyidov, dosent M.Osmanoğlu), Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2007

C.Əhmədov. Ədəbiyyat tədrisi metodikası (Yenidən işləyəni professor Y.Seyidov, dosent M.Osmanoğlu), Bakı Universiteti nəşriyyatı, Bakı, 2009

C.Əhmədov. "İkinci sevinc" Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, Bakı, 1962

C.Əhmədov "Uşaq və zaman", "Yazıçı" nəşriyyatı, Bakı, 1983

Orta məktəbdə ədəbiyyat tədrisi I hissə, "Maarif" nəşriyyatı, Bakı, 1966

Orta məktəbdə ədəbiyyat tədrisi. II hissə, "Maarif" nəşriyyatı, Bakı, 1966

V.C.Əhmədov, İ.Babayev Ədəbiyyat kitabı (6-cı sinif)

РЕЗЮМЕ

Развитие художественного вкуса у детей младшего возраста является первой обязанностью родителей в семье и учителей в школе. В первую очередь, родители должны иметь художественный вкус. Персонажи созданные в детской литературе должны быть разными. Автор должен знать возраст, эрудированность и психологические характеристики своего героя, и уметь отражать его внутренний мир, также он должен делать так, чтобы изображённое было правдоподобным для читателей младших возрастов.

Hadjiyeva Taliya Mirismayıl

SUMMARY

It is parents and teachers responsibility to improve children's artistic taste by means of belles-letters from the early age. First of all parents should have good taste in choosing literature. Characters in such kind of reading should be divergent. The author should consider the age, level of knowledge and psychological characteristics of the hero and clearly reveal his or her inner world so as to assure his little readers about the authenticity of the described events.

Ключевые слова: Методы, искусство, школа, родина, художественное

Açar sözləri: metod, sənətkarlıq, məktəb, vətən, bədii

Keywords: method, craftsmanship, school, homeland, artistic

Rəyçi: f.ü.f.d., dosent Mətanət Oruc qızı Həsənova

Lalə Əlizadə

TALE ŞAİRİ MİKAYİL MÜŞFİQİN ŞEİR – SƏNƏT TALEYİ

XX əsr sovet dövrü Azərbaycan poeziyasının yaradıcılarından və banilərindən olan, incə zövqlü, həmişəcəvən şairimiz Mikayıl Müşfiqin yaşamaq, yaradıb–yazmaq eşqi ilə coşub–daşan sənətkar ömrü xaincəsinə faciəli ölümə tuş gəlsə də əslində, bir ölümsüzlük qazandı. O, ruhi, mənəvi, əxlaqi gözəllikləri ilə cismani yoxluğa meydan oxudu, bəqa mülkündə mənzil tutmaq şərəfinə yetdi. Heç təsadüfi deyil ki, Mikayıl Müşfiq haqqında söz düşünəndə onun gənc, tərəvətli, gözəl, şux obrazı gözlərimiz qarşısında canlanır. Əlbət ki, bu obraz onun bütövlükdə ədəbi irsindən boylanır, orijinal poetik düşüncəsindən, sehirli–incə rübabından süzülən misralarından cilvələnir. Həyat sevgisi, insanlara, yeni quruluşa rəğbət, gələcəyə ümid, nikbinlik, əlbəttə ki, böyük ədəbiyyatla olan ülfət – ünsiyyət bu obrazın daxili enerjisinə çevrilirdi. Bu gün öz düşüncələrimi ifadə edərkən indiki Bakı Dövlət universitetində bizə Müşfiq yaradıcılığında xüsusi kurs aparan mərhum müəllimimiz f.e.d., professor Gülhüseyn Hüseynoğlu mühazirələrindən əxz etdiklərim, vaxtilə eşitdiklərimi, tələbə fəhmilə duyduqlarımı mövcud yazımdakı təhlili fikirlərimdə bir daha xatırlayıram. O zaman müəllimimizin Müşfiq haqqında elə ürək yanğısı və çılğınlıqla danışmasının səbəbini, təbii ki, qədərincə anlaya bilməzdik. Lakin sonralar ədəbi görüşlərdə, Müşfiqlə bağlı tədbirlərdə aparılan müzakirə və elmi diskusiyalardakı mübahisələrindən, çıxışlarından, nəhayət 1987–ci ildə çapdan çıxan “M.Müşfiqin yaradıcılıq yolu” adlanan kitabından Gülhüseyn müəllimin humanist duyğularını əsil alim, tədqiqatçı, sətənkər, vətəndaş təəssübkeşliyinin mahiyyətini dərk etməyə başladım. O cümlədən böyük şairin haqqında yazılmış saysız – hesabsız məqalələr, xatirələr, bu sıradan müşfiqsünas xanım alimimiz Səfurə Hüseynovanın fundamental elmi əsəri və digər tədqiqat işləri, tarixi faktlar, sənədli materiallar məni bir daha Müşfiqlə bağlı düşünməyə, bu istiqamətdə təhlil və araşdırmaya yönəltdi. Əvvəlcə M.Müşfiq ədəbi irsinə kiçik bir ekskurs etmək məqsədüeyğun sayıldı.

Müşfiq istər şəxsi həyatı, istərsə ədəbi şəxsiyyəti, sətənkər taleyi ilə milli düşüncəmizdə, estetik zövürün mehvərində hər zaman yaşamaqdadır. Fəci taleyi ilə bağlı suallar isə bu gün də bizi rahat buraxmır.

1926–cı ildən, hələ orta məktəbdə oxuyarkən “Gənc işçi” qəzetində çapdan çıxan “Bir gün” şeirindən sonra “Maarif və mədəniyyət”, “Komsomol” jurnallarında müntəzəm şəkildə çıxış etməyə başlayan M.Müşfiqin ilk şeirlər məcmuəsi 1930–cu ildə nəşr olunur (Küləklər), 1932–ci ildə “Günün səsləri”, “Vuruşmalar”, “Pambıq”, “Bir may”, “Buruğlar arasında”, “İki il sonra”, “Şeirlər”, “Şəngül, Şüngül, Məngül”, 1935–ci ildə “Qaya”, “Kəndli və ilan” kitabları işıq üzü görür. Şairin məhsuldar yaradıcılıq dövrü olan 1930–35–ci illər ərzində bu kitabların ardınca Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qurulmasının 15 illiyi münasibəti ilə ədəbi əsərlər üçün yazıçılar arasında keçirilən müsabiqədə “Səhər” poemasına görə yaxşı bədii əsər qismində ikinci mükafata layiq görülür.

1936–cı ildə “Azadlıq dastanı” poeması, “Nəğmələri”, “Üç sağlıq”, “Şeirim”, “Könlümün dedikləri”, “Duyğu yarpaqları” və digər şeirləri ilə ədəbi mühitdə, sənət aləmində diqqət mərkəzinə keçir, böyük oxucu rəğbəti qazanır. Hələ tərcümələri... Amma 1937–ci ildə çapa hazırladığı “Çağlayan” kitabında toplanan qüvvətli şeir və poemalarının nəşrini görmək ona nəsib olmadı. Çünki 1939–cu ilin 12 martında ürəyi yaşayıb–yaratmaq eşqi ilə çırpınan şairimizin cismani həyatına son qoyuldu. Kiçik xronoloji xatırlatmadan da bəlli olduğu kimi M.Müşfiqin yarımçıq qalmış sevdalı ömrünün on iki illik yaradıcılıq yolu 30–cu illərə təsadüf edir. Bu, o dövr idi ki, Azərbaycan Proletar Yazıçıları Cəmiyyətinin 1929–cu ildə yazıçılara olan çağırışında “...Bu yeni həyat və yeni həyatı quran yeni insanlar proletar yazıçılarının qələmilə, bədii bir tərzdə ifadə edilməlidir” söylənilirdi, tövsiyə olunurdu. (Bax: İnkılab və mədəniyyət jurnalı. 1929, №6, səh. 43). Müşfiq də həmin proletar çağırışlarına mültəfitliyini məhz 1930–cu ildə yazdığı aşağıdakı nümunədə olduğu kimi göstərirdi:

Haydı yoldaş, çıxalım gəl yarışa,

Çıxalım mövzu üçün axtarışa!

Aləmə vəlvələ salmaq lazım,

Quruluş şairi olmaq lazım. (1, 42)

“Qələm yoldaşları Süleyman Rüstəm, Səməd Vurğun kimi digər şairlərlə birlikdə Azərbaycan sovet şeirinin ilk nümunələrinin yaranmasında fəal iştirak edir, bu poeziyanın inkişaf etdirilməsində səylə çalışırdı”. Gülhüseyn Hüseynoğlu “M.Müşfiqin yaradıcılıq yolu” (2, 29) adlanan monoqrafiyasında M.Müşfiqin adını məhz o dövrün sayılan – seçilən müqtədir proletar, düşüncəli şairləri ilə bir sırada əbəs yerə çəkmirdi, onları eyni əqidədə görürdü. O zaman düşünürsən ki, Müşfiqin vətəndaş – şair mövqeyi

adları çəkilən digər nüfuzlu sovet şairlərindən fərqi nə idi? Onun suçu, günahı nə ilə izah olunmalıdır? Gülhüseyn müəllim belə suallar ətrafında daim düşündür, cavab axtarır, yana – yana sevimli şairinin şəyat və yaradıcılıq yolunu izləyir və təhlilə çəkirdi. Biz də elə bu cür suallar üzərində şairin sənətkar ömrünü vərəqləyir, o zamanın siyasi – ictimai abu – havasını, rejimin təhlükəli qanun – qaydalarını xatırlayırıq. Bu o zaman idi ki, Müşfiq canı–dildən bağlı olduğu yeni sovet Azərbaycanının yüksəlişini, müasir insanların qurub–yaratmaq həvəsini tərənnüm edir, xalqının milli adət–ənənələrini təbliğə, sevdirməyə çalışır, bir sözlə “keçmişin dəyərli mirasının təzə həyatın tələbləri ilə bir araya gəlməsini” lazım bilirdi. Bu baxımdan Müşfiq təkcə yeni dövrün, bu dövrün siyasi–ideoloji baxışlarının təbliğatçısı deyil, milli mənəvi sərvətlərimizin qoruyucularından və poeziyamızın orijinal şəkildə, novatorcasına yaradıcılarından biri kimi, tarixi–xəlqi yaddaşımızın salnaməçisi qismində qələm çalırdı. Müşfiq formaca yeni, məzmunla görə kökləri ilə, ilkiləri ilə şərq – türk təfəkkürünə bağlı olan klassik poeziyamızın davamçısı, cəfakeşi, möhnət yükünə tablayanı kimi çağlayırdı, mədəni, mənəvi dəyərlərimizi şövlə, inamla poeziya dilində səsləndirirdi.

Bu o zamanlar idi ki, bolşevizm ideallarına alqış deyə – deyə Füzuli kimi düha, Seyid Əzim və Raci kimi söz ustalarımız təftiş edilir, “Mənim tanrım gözəllikdir, sevgidir” – deyən Cavidimiz uzaq Sibir çöllərində aram – aram can verirdi... Məhz elə həmin vaxtlarda M.Müşfiq muğamı yasaq, tarı dustaq etməkdən ötrü dəridən – qabıqdan çıxanların əksinə “Oxu, tar, oxu tar, səni kim unutar”, “Yazalım, özümüzü öyməyəlim, Füzuliyə dəyməyəlim” deyə hayqırırdı. Görünür elə bu səbəbdən də ağla gətirilə bilməyən böhtanlarla, damğalarla “konturrevolusioner – əksinqilabçı, nantürkist kontrabantçı, oğru” ... kimi dəhşətli ittihamlara tuş gəlib ilim – ilim itirildi...

Bəlli olduğu kimi bu dövrün amansız siyasi rejiminin icraçıları Müşfiq poeziyasının fəvqəladə sənətkarlıq gücündən xoşlanırdı. Axı Firdovsini, Xəyyamı, Nizamini, Füzulini əzbər bilən, dünya ədəbiyyatı incilərini yüksək poeziya dili ilə doğma azərbaycancaya çevirməkdə mahir olan Müşfiqi aradan götürməkdən ötrü, bir sənətkarın şeir rübabını susdurmaqdan ötrü şəhər və böhtandan başqa nədən yararlanmaq olardı!?

Bu arada Gülhüseyn Hüseynoğlunun Müşfiq haqqında yazdıqlarını olduğu kimi verməyi lazım bildik. “O, klassik ədəbiyyatımızın, qədim mədəniyyətimizin həqiqi varisi, layiqli carçısı kimi də müasirlərinin hafizəsində yaşamaqdadır” (s. 70).

Söhbətin bu məqamında Müşfiqin bir əsərini yada salmaq yerinə düşür. Müşfiq “Şən teyflər”də Ömər Xəyyam, M.Ə.Sabir və Mirzə Cəlil kimi üç dahi sənətkarın yaradıcılığı əsasında gəldiyi fəlsəfi – idraki qənaətlərini çox maraqlı ədəbi üsulla dilə gətirir.

Xəyyamı, Sabiri və C.Məmmədquluzadənin “Ölülər” komediyasının məşhur tragik – komik qəhrəmanı olan kefli İskəndəri xəyalı obrazlarda bir–biri ilə görüşdürərkən də onun özündən əvvəlki ədəbi şəxsiyyətlərə, klassik irsə olan yüksək ehtiramı, diqqət və güvən hissi duyulur. Bu həm də Müşfiqin dərin mühakimə, geniş mütaliə qabiliyyətindən soraq verir. Görünür, Müşfiqin öz yaradıcılığına qarşı tələbkərligi də elə klassiklərimizin ənənəsini davam etdirməklə bu irsdən yararlanması ilə bağlı idi.

Yazalım, özümüzü öyməyəlim,

Füzuliyə dəyməyəlim.

– müraciəti də böyük sənətkarın klassik poeziyaya dəruni məhəbbəti, həmçinin bu poeziyanın inceliklərinə qədərincə bələdliyindən irəli gəlirdi. Bəllidir ki, Müşfiq əsərlərini özü tənqid və təhlil süzgecindən keçirirdi.

Şairin yaradıcılıq yolunu diqqətlə izləsək, görərik ki, 1935–37–ci illər arasında ərsəyə gələn ədəbi nümunələri xeyli püxtələşmiş, forma, həm də məzmun baxımından yüksək səviyyəyə çatmışdı. Lirik – aşiqanə, yaxud ictimai – siyasi məzmun baxımından onların hamısında Müşfiq istedadının enerjisi, onun zərrələri, zəngin söz ehtiyatı, poetik vüsət, milli ruh, Azərbaycan – şərq koloriti, Bakı, onun təbii sərvətlərinə, Abşeron havasına vurğunluğu yüksək sənətkarlıqla təcəssüm tapırdı. Şairin 1932–ci ildə çapdan çıxan ilk kitabı “Küləklər” haqqında danışarkən G.Hüseynoğlu belə yazırdı: “Küləklər” kitabında toplanmış şeirlərin hamısı şairin etiraf etdiyi kimi zəif şeirlər deyildi. Bu kitabda qüvvətli, bitkin, dərin məzmunlu şeirlər də vardı. Əgər belə olmasaydı, şair həmin şeirləri sonralar çap etdirdiyi kitabına salmazdı (2, 29). Ardınca müəllif “Küləklər” haqqında ayrı–ayrı müəlliflərin qərəzli fikirlərini də, o dövrdə mətbuatda çap olunan məqalələri də xatırladır (2, s. 30).

Tədqiqatçıların araşdırmalarından bəllidir ki, M.Müşfiq şeirlərini dövrü mətbuatda çap etdirəndən sonra,

kitab halına salanda, yaxud ədəbi məclislərdə oxuyanda meydana çıxan nöqsanları, özünün də bəyənmədiyi yerləri dəyişir, ixtisara salır, yenidən onların üzərində bir zərgər işi aparırdı. Bu anda mənim yadıma, istər – istəməz dahi Füzulimizin poetik etirafı düşür: "...Elə vaxtlar olmuşdur ki, gecə səhərə qədər oyaqlıq zəhərini dadmış və bağırimın qanı ilə bir məzmunu tapıb yazmışam. Səhər olanda başqa şairlərə uyğun gəldiyini görüb, yazdığımı pozmuşam, ona sahib çıxmamışam (Şeirlərim sırasına salmamışam). Elə vaxtlar da olmuşdur ki, gündüz axşama qədər düşüncə dəryasına dalıb, söz alması ilə mənə gövhərini deşmişəm (Bunu görənlər:) bu məzmun anlaşılır, bu ləfz xalq arasında işlənmir və xoşagəlməzdir – deyər–deməz, o məzmun gözümdən düşmüş, hətta onun üzünü köçürməmişəm" (16, 20). Bəli, Müşfiq lirikası birbaşa və ya dolayısı ilə özündən əvvəlki ənənəyə söykənməklə novator sənətin bənzər nümunəsi kimi meydana çıxdı. Çox çətin məsələdir ki, yeni dünyanın gətirdiyi quruluşun diktə etdiyi qanunların qarşısında, həmin dövr və zaman üçün məqbul sayılmayan ədəbi dəyərləri, milli məfkurəyə dayanan, əxlaqi – estetik anlayışları bir araya gətirənsən. Bu, məhz elə bir dövr–zaman idi. Məhz həmin situasiyada Müşfiqin səmimi, əsil bəşəri düşüncə və arzuları yəqin ki, heç özü də bilmədən daşa deyir, onun fəci taleyini hazırlayır, ölümünə hökm fərmanı yazdırırdı. Bu gənc qələm sahibinin xalq içində çox məşhurlaşan, dillər əzbərinə çevrilən misralarının ictimai–siyasi durumdan qaynaqlanması ilə əlaqəli olması, yoxsa sövqi–təbii, bir şair ovqatının poetik ifadəçisi olduğu maraqlıdır, düşündürür. Görün gənc şair təhtəşüurla necə bir poetik lövhə yaradır:

Mən gəncəm, bilirəm, istiqbalım var,

Hələ bədr olmamış bir hilalım var,

Yelkənim açılır, qara yel, əsmə!

Mənim bu dəryada bir sandalım var (1, 27).

Sanki, duymuşdu, ömür yelkəni Nargin sularında bir qayıq tək qara yellərin qurbanı olacaq.

Yoxdur qəlbimizdə ölüm qorxulu,

Verir həyatımız bahar qoxusu,

Bizim ruhumuzun beşiyindədir,

Məhsuldar əməyin şirin uyğusu (1, 56).

Səhərdir, üzülür can cananından,

Öpüşüb ayrılır canan canından,

Sürahi qəlbini doldurur hər kəs

Altun fəcirlərin çağlayanından (1, 34).

Yazmaram ürəyim sizi anmasa,

Sizin eşqinizlə alovlanmasa.

El kəsib qarşımı burdaca sordu;

Gözdən yaş çıxarmı ürək yanmasa?

Bu gözəl metaforalar özlüyündə poeziyanın məcazi tərzilə insanı düşüncələri real, həyatı münasibətləri, arzu və diləkləri canlandırır, insanın insana olan inam və etibarından, həyat eşqindən söz açır. Bu idimi şair taleyinin qənimti? Onun bənzətmə, təzad və rəmzlərinin altında qərəz, kin, küdürət, xainlik gizlənməyirdi. Əksinə bu metaforalar şair sözünün məcazi obrazlı təqdimində təsvirlərdə işıqlı enerjinin poetik inikası idi. Bunların içində vətən xainliyinə dəlil gətirilə biləcək bir işarə belə tapmaq mümkün deyil. "Çağlayan" şeirindən aşağıdakı misralara diqqət verək:

Gözəldir, bu uca əməl bəsləyib,

Bu əməl uğrunda qan – tərə batmaq.

Gözəldir, günəşi, ayı səsləyib,

Onları da bizim dəstəyə qatmaq (1, 95).

Müşfiq incə qəlbli, təxəllüs adının mənasına müqabil olan şəfqətli, insanlara qarşı daim xoşniyyətli olan şairin poeziyasında məqsəd və məramı, tərənnüm obyektini sevgili vətən, millət, yeni quruluşun uğurları, sovet xalqının qələbəsi, əməkçi insanın xoşbəxt həyatı idi. Şairin humanizm, gözəllik, məhəbbət duyğularının qida mənbəyi, görəsən nə idi? Qəlbli şövqlə, eşqlə dolub – daşan bu gəncin belə nikbinliyi, ümidi, gələcəyə inamı qidasını haradan alırdı?! Bu kimi ritorik və həm də real – həyatı suallar zaman – zaman təkrarlanmışdır.

Yaradıcılığının ən gözəl nümunələri sırasında önəmli yer tutan "Yenə o bağ olaydı" şeiri Müşfiq ömrünün sücətli, bədii kompozisiyalı möhtəşəm bir sənət abidəsi tək ədəbiyyatımızda müstəsna məqamdadır. Elə

həmin əsərin təlqin etdiyi yüksək poetik ovqatın məbədi olaraq şairin təxəllüsünə də müəyyən qədər uyğun gələn Mikayıl və soyadı İsmayılzadənin leksik – lüğəvi, həmçinin tarixi, dini, əxlaqi – didaktik məna və mahiyyətinə diqqət yönəltmək istərdik.

Bu yerlə, göylə əlləşən həmvətənlərindən, yaşadığı işıqlı dünyadan necə də ayrılmaq istəmirdi o cavan söz bahadırı. Onun şəxsi dərdi uşaqlıq illərinin niskilli çağları haqqında yazdıqları sonralar yaşadığı xoşbəxt anlarla bir təzad yaradırdı. Amma gidi dünyanın qəfil oyunu hər şeyi dəyişir, o qısa müddətli xoşbəxt günlərini, sanki, ona çox görürlər. Müşfiqin nastalji hissələr oyadan, qəlbləri diqqətə gətirən, sarı simləri dilləndirən şeirlərindən daha bir məqamı xatırlayanda, həqiqətən bu insanın başı üstündə daim qara buludların gəzdiyinə inanırsan, onun bir tale şairi missiyası daşdığını duyursan:

Yenə o bağ olaydı, yenə yığışaraq siz

O bağa köçəydiniz –

Biz də muradımızcan fələkdən kam olaydıq.

Sizə qonşu olaydıq ... (1, 15)

İlk misralardan əziz Bakımızın, doğma Abşeronumuzun səfəli, koloritli, qədim bağları xatirimizə gəlir. Meynəli, əncir ağaclı, qızıl qumlu, kulafirəngli, xəzri–gilavarlı səfəli bağlarımız. Xəzərimizin qumlu sahilləri, dil–dil ötən ləpələri, qıvrılan şahanə dalğaları, xırçın suları bir mahir rəssamın fırçasından doğan tablону xatırladır. Soyadındakı İsmayıl gəlincə, İsmayıl qurbanı haqqında bildiklərimiz xatırlanır. Belə ki, təsadüfdənmi, yoxsa Allahın yazdığı olan alın yazısındanmı, təpədən – dırnağa şeiriyyətdən soraq verən, incə zövqlü, qəlbli şəfqət və məhəbbət dolu Mikayıl Müşfiq İsmayılzadə bu işıqlı dünyadan xain əllərin qurbanı olaraq qoparıldı. Tale şairimi – deyək, nakam gəncmi – deyək, yoxsa böyük sənətkarımı – deyək... Müşfiq üçün ... Hər bir halda o, bətnindən doğan, ruhundan çağlayan söz gövhərləri ilə sənətinin timsalında özünün bənzərsiz mənəvi varisini bizlərə əmanət qoydu.

M. Müşfiqin sevdiyi söz sənətkarlarından olan Cəfər Cabbarlının ölümünə həsr etdiyi şeirdən sonuncu dörd misranı onun özünə ünvanlamaqla böyük şairimiz haqqındakı yazımı sona yetirmək istərdim:

Böyük Füzuliyə ruh verən ellər,

Özünü tarixə göstərən ellər

İşini vaxtında bitirəcəkdir,

Hər zaman Cəfəri yetirəcəkdir (4.9)

Hər zaman Müşfiqi yaşadacaqdır.....

ƏDƏBİYYAT:

Mikayıl Müşfiq. Seçilmiş əsərləri. “Maarif” nəşriyyat, Bakı – 1983.

Gülhüseyn Hüseynoğlu. M. Müşfiqin yaradıcılıq yolu. S.M.Kirov adına ADU–nın redaksiya nəşriyyat şöbəsi. Bakı – 1987.

“Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixi”. İki cildə, I cild, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, Bakı, 1967.

Arif Məmməd. “Lirikadan eposa (M. Müşfiqin “Buruqlar arasında” poeması haqqında)”, “İnqilab və mədəniyyət” jurnalı, 1933, № 1, səh. 43 – 45.

“İnqilab və mədəniyyət jurnalı”. 1929, № 6.

Füzuli əsərləri. III cild. B., 1958.

Açar sözlər: poetika, müstəqillik, repressiya, vətəndaş, Nargin, Mikayıl, Müşfiq

XÜLASƏ

“Tale şairi Mikayıl Müşfiqin şeir – sənət taleyi” adlandırdığımız məqalədə əsl şair taleyi ətrafında söhbət açılır. Belə ki, Azərbaycan xalqının yaddaşında daima cavan, gözəl, saf qəlbli, həyat aşiqi, milli – mənəvi dəyərlərimizin təbliğatçısı, azadlıq və məhəbbət carçısı kimi özünə məskən salan Mikayıl Müşfiqin ömür və yaradıcılıq yoluna vəhdət halında nəzər salınmışdır. Məqalə müəllifi ürək ağrısı ilə aşağıdakı həqiqətləri elmi – bədii rəkursdan təqdimə çalışmışdır. XX əsr sovet dövrü Azərbaycan poeziyasının yaradıcılarından və banilərindən olan incə zövqlü, həmişəcəvən şairimiz Mikayıl Müşfiqin yaşamaq, yaradıb–yazmaq eşqi ilə coşub–daşan sənətkar ömrü xaincəsinə faciəli ölümə tuş gəlsə də əslində, bir ölümsüzlük qazandı. O, ruhi, mənəvi, əxlaqi gözəllikləri ilə cismani yoxluğa meydan oxudu, bəqa mülkündə mənzil tutmaq şərəfinə yetdi.

Mövcud məqalədə şairin yaradıcılığı məhz onun böyük şəxsiyyəti ilə paralel şəkildə təhlilə cəlb olunur. İlk şeirlərindən, çap olunmuş kitablarından başlayaraq son illərdə çap etdirdiyi ədəbi nümunələr haqqında ümumiləşdirilmiş şəkildə söhbət açılır. Mikayıl Müşfiq haqqında şairin öz sağlığından etibarən söylənilən fikirlərə, yazılan məqalə və monoqrafiyalara (məqalənin həcmi müqabilində) münasibət bildirilərkən daha çox görkəmli şairimiz, Müşfiq yaradıcılığının fundamental araşdırıcısı olan professor Gülhüseyn Hüseynoğlunun tədqiqlərinə istinad etmişik. Sözügedən məqalədə şairin vətənpərvərlik, əmək, yaşayış–yaratmaq eşqi ilə müzəyyən poetik misraları təhlil süzğəcindən keçirilir. Müşfiqin şair – vətəndaş mövqeyi təhlilimizin əsas mahiyyətini təşkil edir. Beləliklə, Müşfiqin bədii irsi, yaradıcılıq kredosu böyük ictimai–siyasi, burulğanlar dövrünün problemləri və ənənə–novatorluq müstəvisində araşdırılır. Şairin öz sözləri ilə məqaləyə yekun vurulur.

RƏYÇİ: dos. S.ABBASOVA

Seyidzadə Cahaxanım

XIX ƏSR İNGİLİS ƏDƏBİYYATINDA QOTİK İSTİQAMƏT

Dünya ədəbiyyatının ən əhəmiyyətli mərhələlərindən olan XIX əsr formalaşdırdığı yeni ədəbi trendlər və cərəyanlarla yadda qalmışdır. Bu mərhələ istər sosial-iqtisadi, istərsə də siyasi baxımdan bir çox dünya ölkələrində olduğu kimi İngilis ədəbiyyatına da təsirsiz ötüşməmişdir. Nəzəriyyəçi alim Eagleton dünya ədəbiyyatının modern mərhələsinin məhz XIX əsrdən başladığını iddia edir. Bu dövrdə yaranmış əsərlərin əsas obyektini sinif ayrışçılığı, sənayeləşmə, demokratiya, incəsənət və s. təşkil edirdi. XVIII əsrdə geniş yayılmış rəşadətə qarşı əks reaksiya olan romantizm ədəbi cərəyanının da bu mərhələdə meydana çıxması təsadüfi deyildir. Məhz belə bir mərhələdə, xüsusilə İngilis ədəbiyyatında özünəməxsus canlanma müşahidə olunur. Erkən romantiklərlə yanaşı yeni bir istiqamət – qotik istiqamət də özünü büruzə verir. Bəzi ünsürlərini məhz romantizm ədəbi cərəyanından aldığı iddia edilən istiqamətin ilk nümunəsi İngilis yazıçısı Horace Uolpolun “Otronto qəsri” romanıdır. Adı çəkilən romanın nəzəri-estetik xüsusiyyətlərinə keçməzdən öncə “qotik” termininin haradan törədiyini aydınlaşdırmaq daha məqsədəuyğun olar.

Bir çox sənət və ədəbiyyat cərəyanları kimi Qotik janr da ilk olaraq arxitektura sahəsində meydana çıxmışdır. Qotik üslub XII əsrin ikinci yarısında memarlıqda yaranmış, XVI əsrə qədər varlığını davam etdirmişdir. Ədəbiyyatda isə bu janr XVIII əsrin sonları XIX əsrin əvvəllərində yaranmağa başlamış, İngiltərə ədəbiyyatında özünün ən yüksək inkişaf mərhələsinə çatmışdır. Bu əsrlərdə “qotik” kəliməsi daha çox qrotesk, tənha və sirrli mənalarında istifadə olunurdu. (5, s 1). Adı çəkilən mərhələdə daha çox romantizm aparıcı mövqe daşdığından qotik elementlər özünü romantik və pikoresk romanlarda büruzə verirdi. Lakin buna baxmayaraq, Qotik ədəbiyyat öz-özlüyündə bir janra çevrilə və müstəqil formada inkişaf edə bildi. Qotik ədəbiyyat dedikdə, romantizmdən və bu mərhələdən öncəki dövrün ədəbiyyatından fərqlənən, özünün kompleks halda formalaşmış özəllikləri və elementləri olan ədəbiyyat janrı nəzərdə tutulur. Qotik janrla romantizmin yaranması fərqli olsa da, bir çox tədqiqatçıların fikrincə, romantizmin nümayəndələri, xüsusilə İngilis ədəbiyyatında, Bleik, Kolric, Şelli, Bayron kimi müəlliflər qotik ədəbiyyatın şəkilləndirməsində xüsusi rol oynamışlar. Qotik ədəbiyyat hər zaman realizmdən daha çox romantizmə yaxın olmuşdur, çünki hər ikisi insanın hiss və duyğularının ifadəsi olaraq meydana çıxır ki, bu da özünü fantastika və yuxunun daha gizli tərəflərində büruzə verir. Yəni, hər iki istiqamətdə yazılmış əsərlər hiss və həyəcanları özündə ehtiva edərək, insanın psixoloji durumunu ifadə etməkdədir. Qotik, realizmin əksinə daima insanın real dünyasına ziddir, təməl prinsipləri melanxoliya və qorxudur. Qotik janr dedikdə fəvqəltəbii qüvvələrin yer aldığı, qorxunc, dəhşətli hadisələrin baş verdiyi, qeyri-adi gücə malik qəhrəmanların iştirak etdiyi və bütün bu hadisələrin sirrli, əzəmətli özünəməxsus memarlığı olan qəsrlərdə baş verməsi nəzərdə tutulan ədəbiyyat janrı nəzərdə tutulur. Qotik janr və ya qotik ədəbiyyat (“gothic fiction” or Gothic genre”) anlayışları zaman-zaman ədəbiyyatşünasların mübahisələrinə səbəb olmuşdur. Belə ki, dünya ədəbiyyatı üzrə bir çox mütəxəssislər, “qotik ədəbiyyat” anlayışını qəbul etsələr də, buna etiraz edənlər də az deyil. Con Mullanın fikrincə, “qotik janr” anlayışı daha doğrudur. Qotik dedikdə, özündə bir neçə komponenti birləşdirən bir qutu deyil, sadəcə bir yöndə istiqamətlənmiş ədəbiyyat janrı nəzərdə tutulur. (6, 1)

“Qotik” termini ingilis dilindəki “Gothic” sözündən olub, “Orta əsrlərdən gələn” və ya “barbar” mənasını verir. Bu ad qədim Skandinaviya xalqları olan qot tayfalarının adından yaranmışdır. Onlar Cənubi Skandinaviyanın Qotland bölgəsində yaşayırdılar.

Çox zaman “Qotik sənət” dedikdə, qotların yaratdığı ədəbiyyat, memarlıq və digər sənət nümunələri başa düşülsə də, bu yalnız yanaşmadır. Renesans dövründə insanlar Roma-Yunan memarlığını yenidən kəşf etməyə başladılar. Bu dövrdə onlar həmin memarlıq abidələrini “Qotik” yəni, “barbar” olaraq adlandırırdılar. Bu adın ortaya çıxmasında İtalyan rəssam Gibertinin əhəmiyyətli rolu olmuşdur. Antik dövrdən sonrakı mərhələni daha çox barbarlıqla müşayiət olunan Orta əsrlərin izləməsi və bu dövrün barbarlarının Corco Vazarinin fikrincə, Qotlar olması düşüncəsinə görə bu üsluba yalnız olaraq Qotik deyilmişdir. XIX əsrlərdə bu sənətin barbar, yəni qotların sənəti olması fikri dəyişilsə də yenə ondan istifadə olunmuşdur. (4, 1) Bu termindən ilk dəfə Horas Uolpolun “Otronto qəsri” əsrinə yazdığı “Bir Qotik hekayəsi” adlı başlıqda istifadə olunmuşdur (7, 1).

Qotik mərhələ Orta əsrlər mərhələsinə bitirib, Renesansı başlanan bir cərəyandır. Xüsusilə, əzəmətli və qeyri-adi formada tikilmiş qəsrlər, kilsələr bu üslubun əhəmiyyətli nümunələrindəndir.

Əksər tədqiqatçılar qotik ədəbiyyatın yaranması və yayılması ilə bağlı bir-birinə zidd və oxşar fikirlər səsləndirənlər də, nəzəriyyəçi Con Mullanın fikrincə qotik janr intellektual bir zarafatla başlamışdır. (7, 1).

Qotik üslub hələ XII əsrdən öz rüşeymlərini büruzə versə də, roman janrı olaraq təxminən 1780-ci illərdən formalaşmağa başlamış, 1800-cü illərdə isə tamamilə, məşhurluq tapmışdır. Bu üslubda yazılan romanlar qotik roman adlandırılırdı, çünki əsərlərdə baş verən hadisələr əsasən nəhəng feodal qəsrlərində, kilsələrdə, əzəmətli köşklərdə və bunun kimi digər memarlıq baxımından qotik üslubda tikilmiş binalarda cərəyan edirdi. Qotik janr bir neçə komponenti kompleks halında ehtiva edərək özünün əsas keyfiyyətlərini formalaşdırır. Buna görə də, bəzi tədqiqatçılar haqlı olaraq hər hansı bir əsəri sadəcə arxitektura baxımından qotik üslubda tikilmiş məkanda cərəyan etməsinə görə qotik roman adlandırmağı yalnız hesab edirlər. Anni Neyqerberin fikrincə, bu tip romanların qotik roman adlandırılması üçün xüsusi seçilmiş məkanlar kifayət deyil. Hər bir janr kimi qotika da özünün prinsip, mesaj və nəzəriyyəsi olan konkret strukturdan ibarətdir. Qotik janra qısa tərif versək, demək olar ki, o romantizmlə dəhşətin, sevgiyə qorxunun vəhdətindən ibarətdir.

Qotik janr özünün ən yüksək inkişaf mərhələsinə İngilis ədəbiyyatında çatsa da, Fransız ədəbiyyatında da onun rüşeymlərinə rast gəlmək mümkündür. Fransız ədəbiyyatında qotik ədəbiyyatla oxşarlıq təşkil edən Parnasçılar meydana gəlmişdi. Parnasçılar mürtəcə romantiklərə bağlı idilər. Onlar Oqüst Kontun pozitiv-ist fəlsəfəsinə istinad edir, müəllifin obyektivliyini əsas götürürdülər. Onların fikrincə, incəsənətin heç bir məqsədi olmamalıdır. Sənət əyləncə və oyundur. Onlar ən çox mistik və əcaib mövzularda əsərlər yazır, qəbirdən çıxmış ölümləri, başı kəsilmiş cəsədləri təsvir edirdilər. (1, 145)

Qotik roman janrının ilk nümunəsi Horace Uolpolun 1764-cü ildə yazdığı “Otronto qəsr” əsəridir. Roman modernizm ruhunda yazılmışdır. Belə ki, Uolpol bu romanın 1529-cu ildə latın dilindən tərcümə olunduğunu və bir tərcüməçi tərəfindən İtalyan bir ailənin kitabxanasında kəşf etdiyini iddia edirdi. Uolpol məkan olaraq istifadə etdiyi Otronto qəsrini öz evinin modeli əsasında təsvir etmişdir. Əsərdə qotik ədəbiyyatın prinsiplərinə uyğun olaraq qorxu, dəhşətli hadisələr cərəyan edir.

Qotik roman janrın digər görkəmli nümayəndəsi Horas Uolpoldan təsirlənən və bununla yetinməyib bir-birindən önəmli əsərlər yaradan Ann Radklifdir. Ann Radklif qotik roman janrının peşəkarlarından sayılır. Qotik roman janrının digər nümayəndələrinin demək olar ki, hamısı onun yaradıcılıq nümunələrindən təsirlənmişdilər. Xüsusilə, onun “Udolf sirri” əsəri qotik ədəbiyyatın təməl sütunlarından sayılır.

İngilis ədəbiyyatında daha çox psixoloji romanlarla məşhurlaşmış Ceyn Ostin də Ann Radklifin təsiri ilə qotik roman janrına müraciət etmişdir. Onun “Nothenger Abbatlığı” romanının qəhrəmanı Katerin Morland çoxlu qotik əsərlər oxuduqdan sonra təsirə düşərək özünü qotik qəhrəman kimi xəyal edən gənc qızıdır. Lakin əksər tədqiqatçılar bu romanın tam olaraq qotik janrdə yazılmadığını, əksinə onun qotik əsərlərə parodiya kimi yazıldığını iddia edirlər. Elizabet Vidmarkın fikrincə, Ceyn Ostin “Nothenger Abbatlığı”nda çoxlu qotik romanlardan nümunə gətirsə də, bu əsər bütün qotik romanların imitasiyası olaraq meydana çıxmışdır. Tədqiqatçı xüsusilə, romanın yazılma dövründə müəllifin çox gənc olmasını əsas gətirərək belə bir çətin üslubda mükəmməl əsər yaratmağın mümkünsüzlüyünü vurğulayır. “Açıq-aşkar aydındır ki, bu əsər qotik romanlara parodiyadır. Çünki Nothenger Abbatlığında heç bir real təhlükə yoxdur”. (9, s 6) Romanda iştirak edən şəxslər hamısı adi insanlardırlar, heç bir fəvqəltəbii və ya qorxunc cəhətləri yoxdur. Sadəcə Nothenger Abbatlığı qotik üslubda tikilmişdir. Bu isə Anni Neyqerberin dediyi kimi qotik romanın özəlliklərini tamamlamır. Qotik romanının əsas komponentlərindən biri də fərqli özəlliklərə məlik olan baş qəhrəmanın bütün qorxunc və dəhşətli olaylara qarşı mübariz dayanması, gizli hadisələrin açılmasındakı əzmkarlığıdır. Lakin Katerin digər obrazlardan heç bir xüsusiyyəti ilə fərqlənməyən, adi qızıdır. Ceyn Ostin Katerinin bədii portretini yaradarkən bu cəhətə diqqət çəkir. Katerin sadəcə özünü qotik romanın qəhrəmanı kimi xəyal edir. Bu onu həqiqətən də qotik qəhrəman etmir. Qotik janr Edqar Alan Ponun yaradıcılığında da aparıcı xətt kimi inkişaf etmişdir. Bir çox tədqiqatçılar onu qorxu ədəbiyyatının ən peşəkar nümayəndəsi hesab edirlər.

Beləliklə, kökü antik dövrlərə qədər gedib çıxan qotik üslub müxtəlif dövrlərdə forma, məzmun, eləcə də, mahiyyət dəyişikliyinə uğrasa da, digər janrlar arasında əriyib itməmiş, öz varlığını qorumaqla yetinməyib, müstəqil bir janra çevilmişdir. Qotik janr özündən sonrakı bir çox cərəyana öncüllük etmiş, həmçinin müasir dövrdə də bir sıra romanların da inkişafında öz payına düşən funksiyanı yerinə yetirmiş-

dir. Qotik janr bu gün də məzmun cəhətdən öz əhəmiyyətini qoruyur, yeni yaranacaq əsərlərin süjet xəttinə təsir imkanını saxlayır.

Ədəbiyyat:

Xarici ölkələr ədəbiyyatı, Bakı: 1963, 255 s

Austen Jane. Nothanger Monastırı, İstanbul: Türkiyə İş Bankası yayınları, 2017, 356 s.

Turanî, A. Sanat terimləri sözlüğü, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1998

Türker, D., Anne Ben Gotik Oldum* *Çevrimiçi+. <http://bizimkocaeli.com/yasameki/24504-anne-ben-gotik-oldum.html>, *Erişim tarixi: 05. 11. 2013].

Croddy, S. Gothic Architecture and Scholastics Philosophy. *British Journal of Aesthetics*, No 3. 1999, 244 s

Elizabet Vidmark "Catherine Morland in Jane Austen's Northanger Abbey", London: University of Gothenburg, 2011, 22 s.

Heindorff, A. M. Painting, book illustrations, and tapestry, 2008, from <http://arthistory.heindorffhus.dk/frame-Style08-Gothic.html>.

Gotikin kökenleri/ <http://gorgondergisi.org/gotikin-kokenleri-1780-1832-romanlari/>

<http://www.acarindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423878056.pdf>

https://gupea.ub.gu.se/bitstream/2077/26145/1/gupea_2077_26145_1.pdf

Origin of the Gothic/ <https://www.bl.uk/romantics-and-victorians/articles/the-origins-of-the-gothic>

The Concise Oxford Dictionary of Literary Terms. New York: Oxford University Press. • Burgess, A., (1984).

Jane Austen and the War of Ideas Oxford: Clarendon. • Copeland, E., (1993). *Perils of the Night: A Feminist Study of Nineteenth-Century Gothic*. Cary, NC, USA: Oxford University Press, Incorporated. • Eagleton, T., (1996).

Romantic Poetry. Philadelphia, PA, USA: John Benjamins Publishing Company. • Fischer-Lichte, E., (2001).

Xülasə

Məqalə qotik janrın aparıcı xüsusiyyətlərinin, özünəməxsusluqlarının öyrənilməsinə, eləcə də Avropa ölkələri ədəbiyyatında onun keçdiyi inkişaf prosesinin izlənilməsinə həsr edilmişdir. Məqalənin müəllifi qotik janr və Avropa ədəbiyyatı tarixinə dair elmi-nəzəri tədqiqatlara istinad edir. Janr haqqında tədqiqatlarda "qotik" ədəbi termininin və anlayışının dəqiqləşdirilməsi, janrın əsas xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi mərkəzi yer tutur. Məqalədə bu məsələlərə aid nəzəri fikirlərə və araşdırmalara işıq salınır.

Qotik janr XII əsrin əvvəllərində Avropada rəsm, heykəltaraşlıq və memarlıqda geniş şəkildə yayıldı və Renesans dövrünə qədər populyarlığını qorudu.

Sonda qotik janrın üzvi şəkildə yeni janrlara daxil olmaq imkanına malik olması nəticəsinə gəlinmişdir.

Açar sözlər: Qotik, Qotik roman, Qotik janr, fantastika, Ceyn Ostin

SUMMARY

Gothic direction in the 19th century English literature

The article deals with the studying of principal features and characteristics of the gothic genre and the monitoring of the development process of this genre in the literatures of the Europe countries.

The author of article refers to scientific-theoretical researches on the gothic fiction and the history of the European literature. The researches on the genre mainly focuses on the specification of the literary term and notion "gothic" and the determination of its main characteristics. The article elucidates theoretical opinions and researches regarding these issues.

Beginning in the twelfth century, Gothic painting, sculpture, and architecture quickly became dominant in Europe and remained popular until the Renaissance. The essential character of the Gothic period, particularly at the outset, was the predominance of architecture; all the other arts were determined by it.

Finally, it was concluded that, the gothic genre has access to new genres naturally.

Keywords: gothic, gothic novel, genre, fantastic, fiction, Jane Austen

Резюме

Готическое направление в английской литературе XIX века

Статья посвящена изучению ключевых особенностей готического жанра, его уникальностей, а также процесса его продвижения в европейской литературе. Автор статьи относится к научно-теоретическим исследованиям истории готического жанра и европейской литературы. В генеалогических исследованиях основное внимание в определении литературного термина "готика" и уточнение понятия, имеет важную особенность в определении центрального места. В статье рассматриваются теоретические идеи и исследования по этим вопросам.

Готический жанр широко распространен в живописи, скульптуре и архитектуре в Европе в начале XII века и сохранил свою популярность до эпохи возрождения. Наконец, было сделано заключение, что готический жанр имеет возможность доступа к новым жанрам.

Ключевые слова: готика, готический роман, готический жанр, научная фантастика, Джейн Остин

RƏYÇİ: dos.S.Abdullayev

Xanım Rza qızı Sultanova

M.Ə.SABİR YARADICILIĞINDA DİLİN MİFOLOJİ
YADDAŞI – ALQIŞ, QARĞIŞ, SINAMALAR

M.Ə .Sabir yaradıcılığı xalq həyatını əks etdirən bir aynadır.Lakin Sabir satirasının sənətkarlığına, dil və üslub xüsusiyyətlərinə, şairin publisist fəaliyyəti, şifahi ədəbiyyatla bağlılığı ədəbiyyatşünasların daim diqqət mərkəzində olmuşdur.

Şairin xalqın yaddaşında yaşayan mifoloji görüşlərə müraciəti də cəlbedicidir. Böyük şair məhz mifoloji görüşləri öz əsərlərində özünəməxsus, təkrarolunmaz bir üslubda tərənnüm edərək şeiriyyatda mifopoetik modelin yaşamasında xüsusi yanaşma tərzini nümayiş etdirmişdir. Onun satirasında dilin mifoloji yaddaşı andlar, alqış, qarğış kimi elementlər qeyri-adi məharətlə gündəmə gətirilir. Azərbaycan şeirində heç kəsdə bu elementlər bu qədər çevikliklə, mütəhərriklə üslubi istiqamət götürə bilmir. Sabir satirik məqamları daha qabarıq göstərmək üçün bu elementlərdən istifadə edir. Mifoloji obrazlar satirik kontekstdə göstərilməklə lirik qəhrəmanın daxili mahiyyətini daha aydın çatdırmağa bilir. Sabir qələmi xüsusi ecazkarlıqla mifoloji yaddaşa, elementlərə xitablara satirik məzmun verir. XX yüzil Azərbaycan poeziyasının A.Səhhət, M.Hadi, A.Şaiq, R.Rza, X.Rza, S.Vurğun və s. kimi nümayəndələri də mifoloji görüşlərə geniş ölçüdə müraciət etmişlər. Lakin bunlar adətən lirik məqsədlər üçün alınmışdı. Sabirin satirik tiplərinin gülüş obyektinə çevrilməsi mifik elementlərin köməyi ilə qüvvətlənir. Sabir daima ibtidai insan təfəkkürünün bədii məhsulu olan mifologiyanın şirin bəhrələrindən qidalanır.Onun şeirlərində tez-tez xalq inancları, qədim adət-ənənələr, andlar, alqışlar, qarğışlar, sinamalar, cin, şeytan,mələk, fələk, xoxu,xortdan, damdabaca və.s. kimi mifik obrazlar yada salınır.Bildiyimiz kimi Sabirin hər satirasında həyat həqiqətləri əks olunduğu üçün bədii obrazlar da real həyatdan götürülmüş ümumiləşdirilmiş tiplərdir. Hər əsərdə əsasən bir konkret məsələdən bəhs olunub qabaqcadan düşünülmüş fikir aşılır. Mifoloji elementlərə tez – tez müraciət etməsi şairin xalqilik prinsipindən irəli gəlir. Böyük sənətkarın əsərləri elə bir qüdrətlə işlənmişdir ki, o xalqın hər bir təbəqəsi, hətta ən savadsız bir insanın başa düşəcəyi qədər sadədir. O, sadə el dili ilə gündəlik həyatda baş verən hadisələri obraz səviyyəsinə qaldırılan tiplərin köməkliyi ilə açıqlayır. Öz bədii təsir qüvvəsinə görə şairin satiralarında mifoloji mənə daşıyıcısı kimi alqışlar və qarğışlar yan yana durur. Sabir yaradıcılığında işlədilən bütün alqış və qarğışların hamısı xalqdan gəlir. Bu sadə sözlər şairin yaratdığı tipin daxili aləmini, dünyagörünüşünü, sosial vəziyyətini, cəmiyyətə münasibətini və bir sıra xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmağa imkan verir. Əsərlərində mifoloji görüşlərdən, elementlərdən istifadə etmək meyli onların xalqın canlı dilinə və ruhuna yaxınlığını nümayiş etdirmək istəyindən irəli gəlir. Onun alqış və qarğışlarında sadə xalqın dilində sözüən maqik gücünə inam, sözə arxaik bağlılıq duyğusu öz bədii ifadəsini tapır. Lakin bu sözlər dövrünün müasir məqsədləri üçün istifadə olunur. Tanınmış tədqiqatçı C.Xəndan Sabir yaradıcılığında istifadə olunan folklor nümunələri haqda araşdırma apararkən yazırdı: “Onun heç bir şeirində folklordan gəlişi gözəl, keçmiş yada salmaq, xalq yaradıcılığında öyrənməyi göstərmək naminə istifadə olunmur. Müasir tələblər o qədər əsas götürülür ki, oxucuda xalqdan gələn fikrin yalnız müasir məqsəd üçün hətta indi yarandığı təəvvürü oyanır.... Adama elə gəlir ki, bu sözlər min il bundan qabaq yox, lap elə bu vəziyyətdə, bu zəmanədə yaranmışdır” (3, 379).

C.Xəndanın yuxarıda qeyd olunmuş fikirlərini şairin yararlandığı mifoloji görüşlərə də şamil etsək səhv etmərik. Kökləri mifoloji düşüncənin ilkin çağlarına bağlanan özünəməxsus janr göstəricisi olan alqış və qarğışlar Sabir satiralarına xüsusi çalar verir.Sənətkarın əsərlərində C.Xəndan tərəfindən qarğışlar tədqiqata cəlb olunsa da alqışlar haqda hələ də müəyyən bir fikir yürüdülməmişdir. Ona görə də satiralarda rast gəlinən alqış mətnlərinin üzərində dayanmağa üstünlük verdik. Bildiyimiz kimi alqışlar metoforik görünüşünə baxmayaraq əslində məcaz olmayan sözüen bir nəsnəni yaratmaq, “həyata gətirmək” kimi bir gücü olduğuna dair əski mədəniyyətdəki arxaik mifoloji görüşlərin ifadəsidir. “Mifoloji – magik dünyaduyumunda sözlə onun işarələyi cisim arasında heç hansı uzaqlıq və ya bir boşluq olmadığından alqışın alqış olduğuna inanılırdı. Bu mənada mifoloji görüşlər kompleksini anlamaq və dərk etmək, mifoloji arxaika elementlərinin semantikasını üzə çıxarmaq baxımından alqış mətnləri etibarlı qaynaqlardandır” (2,34). Bu etibarlı qaynaqlardan məharətlə və tutarlı istifadə edən M.Ə.Sabir bütöv bir xalqın mənəviyyatını, arzusunu, məmnuluğunu, minnətdarlığını və ən əsası ritualla birbaşa bağlı əsas komponentlərdən birini təşkil edən Tanrıya təbiət güclərinə, ulu varlıqlara olan yalvarışını daha dolğun tərzdə tərənnüm etmişdir. Lakin sənətkarın satiralarındakı bu tərənnüm sabiranə bədii

poetika qəlibində həyata keçir. Sabir bəzən bu alqışı İlahiyə müraciətlə edirsə, digər bir halda gözə görünməzin adını çəkmədən arzu şəklində verir. Məsələn, “Qərini-məğfirət qıl, ya İlahi” şeirində bütün “İranın qıbləgahına çevrilmiş” İran şahına görə Allaha dualar edir. Əlbətdəki bunun özəyində kinayə durur. Şair qədim rituallara uyğun əvvəlcə dua edənin paklığını dilə gətirərək sonra dularını səsləndirir.

Bu hali-zali- məhrumanəmizlə,
Mələli-nəfsi-məhmumanəmizlə,

Xülasə-qəlbi-məsumanəmizlə
Sənə ərz eyləriz biz, ya İlahi,
Qərini- məxfirət qıl, ya ilahi,
Müzəffərdin vəfali padişahı!.. (4, 325)

Şair duaları müxtəlif ifadələrlə allaha çatdırır: Şahın etdiyi əməllərə görə o dünyada cənəbə düşməsinə, yerində qalan vəliəhdinin isə rəiyyətlə düz, xalqla bir olmasını istəyir.

Humayi ruhini xuldaşıyan et,
O zaı əqidəsi cənnətməkan et
Mübarək qəbrini rəşki-cinan et,

Ayırma rəhmətindən sən bu şahı,
Qərini- məğfirət qıl, ya ilahi
Müzəffərdin vəfali padişahı!
Onun qanuni pakın payidar et,
Vəliəhdin müsavat ixtiyar et,
Rəiyyətdust, hürriyyətşüar et,
Sərəflənsin bu yolda izzü cahi...

Bu Şeirdə dünyasını dəyişmiş şaha görə o dünyada rahatlıq təzə gələn Məhəmməd şaha görə isə uzun ömür sürməsi üçün alqışlar olunur. Dövrünün müasir tələblərini dilə gətirməklə şair alqış etmək, dua oxumaq ritualının qayda-qanunlarına əməl etməyə çalışır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi şair bəzən bu alqışı Allahın adını çəkmədən dilə gətirir. Bu hər hansı satirik tərzdə deyilsə də alqış tərzini qoruyub saxlayır. “Bir cibimdə əskinasım, bir cibimdə ağ manat” şeirində mənə tərsinə yozulsa da alqış mətni ilə üzləşirik.

Xuni-əxvan ilə qoy olsun vətən bir laləzar,
Zalimanın zülmü hərgiz etməsin vicdanə kar,
Tək ucalsın şəniniz olsun, təyüş bərqərar

Olsun, olsun, qoy çox olsun böylə ləzzətli həyat! (4.125)
Bəzən isə bu alqışlar ikrahla deyilmiş” halal olsun “ sözü ilə tərənnüm olunur.
Doğurdan da, Məmmədli, qeyrət halal olsun sənə!
Bağı- şəhdə etdiyin işarət halal olsun sənə!
Əhlinə şah olduğun dövlət halal olsun sənə!
Verdiyin məşruteyi-millət halal olsun sənə! (4.182)

Bu şeirdə ” halal olsun “sözü ilə ifadə olunan alqış öldürücü gülüşün təsir gücünü daha da qüvvətləndirir. Sabir yaradıcılığında xəlqilik baxımından etnosun davranış stereotiplərinin, düşüncə eyniliyinin ifadəsi kimi sınaqlara da yer verilmişdir. Ümumiyyətlə sınaqlar arxaik-mifoloji cizgiyə malik qiymətli qaynaqdır. Lakin kononik tipli olmadığı ilə səciyyənlənən digər inam və etiqad, yasaq tipli mətnlər kimi mifoloji görüşlərlə bağlı sınaqlar və onların janr göstəriciləri haqda da elmdə sabit və ortaq konsepsiya kimi qəbul edilən fikir hələ ki yoxdur. Tanınmış mifoloqlardan C.Bəydili, Y.Pavlova, O.Xristoforova və b. açıq etiraf edirlər ki, (5; 6) sınaqlar funksional göstəricilərə və intuitiv amillərə əsaslanır (2, 321). Aldığımız bilgilərə görə “mifoloji düşüncənin məhsulu kimi meydana çıxan sınaqlar gerçəkdə baş verən hansısa situasiyanın yozumudur. Ondan ənənə daşıyıcıları öz davranış tərzlərini qurmaq üçün istifadə edirlər. Sınaqların müxtəlifliyi ilə bərabər verdiyi proqnozların variantları da olduqca məhdud saydadır. Həmin variantların əsas tipini olacaqların pisə və ya yaxşıya, xeyrə və ya şərə, uğura və ya uğursuzluğa yozulması təşkil edir. Professor Arif Acalovun tərtib etdiyi “Azərbaycan mifoloji mətnləri”ndə xalqımıza məxsus 70-ə qədər sınaqlar və yozumlarla tanış oluruq. Məs: İt uluyanda heç vaxt xeyir çəkməzlər. Və yaxud yemək zamanı duz tökülsə ehtiyatlı olmaq lazımdır. Dava düşər. (1.158) Türk mifoloji sözlüyündən aldığımız məlumata görə” bu sınaqlar etnosu əhatə edən ətraf aləmin, gerçəkliklərin ənənə

daşıyıcısı, bu etnosun insanından ötrü özlüyündə zəncir kimi bir-biriylə bağlı işarələrlə dolu mətn olduğunu göstərir. "Onun etnik stereotiplərin proqramlaşdırılma dili olaraq nizamlayıcı funksiya daşması isə öz ifadəsini etnosa (və ya insana) yozum modeli verilməsində tapır"(2.322) Yəni olanlar və sonradan baş verənlər xalq təsəvvürlərində sınaqdan çıxıb modelləşibdir. Araşdırıcılar sınaqları "elmi" və "mövhumi" olduqları şəkildə bölgüləşdirmənin əleyhinə çıxırlar. Bu çoxluğun ümumiləşdirici fikrinə əsaslanır, elmi və mövhumi dəyəri göstərilir. Azərbaycan xalqının mifoloji ənənə daşıyıcılarının düşüncəsində elə sınaqlar var ki, onlar hələ də mifoloji mətnlərə daxil edilməmiş və onlar haqda bilgi verilməmişdir. Hesab edirik ki, belə sınaqlardan biri də bir iş görəndə və yaxud gələcək plan haqqında söz deyilən zaman, tək səbrin vurulmasıdır. El arasında deyirlər ki, "tək səbrin düşər- düşməzi olar" Tək səbr uğursuzluq əlaməti kimi dəyərləndirilir. Bu sınaqaya insanların ifrat münasibəti Sabir tərəfindən tənqid atəşinə tutulmaqla illərlə bu sınaqın xalq arasında modelləşməsinin təstiqidir. Səbr şeirində söz ustası tək səbiri böyük bir xalq üçün "bəla" hesab edir.

Ta gəlirik biz də bir az anlayaq,
Məhzəri- irfanda vurur tək səbir,
Ya deyirik işləri samanlayaq,
Məclisi -əyanda vurur tək səbir.(4.114)

Şair qeyd edir ki, tək səbir stereotipi tək Azərbaycanda deyil, bütün Qafqazda uğursuzluq əlaməti sayılır.

Yalxı bizi eyləməyib müptəla,
Səfheyi –Qafqazı tutub bu bəla,
Qaxda, Qaxaxda, Şəkiddə bərməla
Şişədə, Şirvanda vurur tək səbir.

Göründüyü kimi tək səbrin coğrafi sərhədləri bir o qədərdə məhdud deyildir. Lakin şairin bu sınaqını daha çox proqramlaşdırıb qarşıda olacaqlardan öncədən xəbərdar olmaq və fəaliyyətini uyğun quran bəzi bölgələrin ənənə daşıyıcılarının fəaliyyətini daha da qabardaraq gülüş hədəfinə çevirir.

Lakin o yerlərdə gedir, durmayır,
Bir elə layiqli kələk qurmayır,
Gəncədə derlərsə vurur, vurmayır,
Öylə ki, Səlyanda vurur tək səbir.

Şeirdən açıq aydın məlum olur ki, Azərbaycan xalqının mifoloji ənənə daşıyıcısı olan adamlarının tənəkküründə tək səbr uğursuzluq nişanəsi kimi dəyərləndirilir.

Aparığımız araşdırmalardan məlum olur ki, Sabir yaradıcılığında mifoloji görüşlər sadə xalq dilindən gələn qida ilə canlanmış, bu görüşlərdən qaynaqlanan ifadələr isə çox zaman satiranın tələblərinə uyğun şəkildə işlənmiş, seçilmiş konkret mətnlərə isə müasir tələblərə uyğun məna verilmişdir. Realist şair satiralarında istifadə etdiyi mifik şərtliliklərin, elementlərin obrazların böyük əksəriyyətini poetik yüksəkliyə qaldıraraq mürəkkəb bir həyat hadisəsini asan yollarla oxucuya çatdırılmasına kömək etmişdir. Konkret ünvanlara şahlara, milyonerlərə, əyanlara və s. qarşı çevrilmiş satira ilə yanaşı şairin ümumiyyətə aid kinayələri var ki, mifoloji motivlər bu kinayələrin doğurduğu gülüşü daha da qüvvətləndirir. Çünki bu mücərrəd mənada ümumiləşdirmə yox, ayrı-ayrı fərdlərin məcmusudur. Ona görə də hər bir oxucu öz payına düşən töhvəni qavraya bilir. Böyük sənətkar satiralarında ibtidai insan tənəkkürünün doğurduğu mifik düşüncəni yaratdığı tiplərin xarakterinə uyğun seçib işlətməmişdir. Xalq həyatı ilə yaxınlığı insanların psixologiyasını və satiranın tələblərini yaxşı bildiyinə görə hər bir tipə uyğun mifik obrazı, mifik elementi, əski düşüncənin məhsulu olan arxaik cizgiləri aydın görünən yasaq, sınaq və b ilə yanaşı mifoloji mətnləri seçməkdə çətinlik çəkməmişdir.

Bütün bunlardan belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, M.Ə. Sabir satirik şeirin qanunauyğunluqlarını saxlamaqla əsərlərini istifadə etdiyi mifoloji görüşlərlə bəzəmiş, eyni zamanda öz millətinin mifoloji yaddaşına poetik ekskurs etmişdir. Bununla da dahi sənətkar XX yüzil Azərbaycan poeziyasında mifopoeetik ənənənin özünəməxsus tərzdə davamçısı olmuşdur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

Acalov A. Azərbaycan mifoloji mətnləri ön söz mətnlərin tərkibi. Bakı. Elm, 988

Bəydilli Cəlal. Türk mifoloji sözlüyü. Bakı. Elm.2003.408 səh

3Xəndan C. Sabir yaradıcılığının sənətkarlıq xüsusiyyətləri. Bakı, 1962, 435 s.

Sabir M.Ə. Hophopnamə. Bakı: Yazıçı, 1980, 558 s.

Повлова Е. Опыт классификации народных примет. Паремнологические исследования. Москва. 1984.

Христофорова О.К. вопросу о структуре примет: //www.ruthenia.ru фольклоре hristoforova 2.htm.

Мифологическая память языка-хвала, проклятие, приметы в творчестве М.А.Сабира

Резюме

М.А.Сабир является одним из ярких представителей азербайджанской поэзии XX столетия. Его творчество оказало влияние на развитие общественной сатиры не только в азербайджанской, но и в мировой литературе. Исследователи, занимающиеся изучением творчества Сабира, в своих работах достаточно полно отразили неоспоримые заслуги великого поэта в развитии литературы. В данной статье к анализу привлекается проблема, нуждающаяся в силу своей недостаточной освещенности в дальнейшем изучении. Особое внимание автор статьи уделяет вопросу обращения Сабира к мифопоэтической традиции.

Mythological memory of language in the creativity of M.A.Sabir applause damnation essays

Summary

M.A.Sabir is one of the greatest figures of Azerbaijan poetry of XX century. His creativity affected to development of satire not only in Azerbaijan but also in other countries of the world. The scientists dealing with Sabir's creativity, described in their works his great maintenance to the development of literature. In X.Sultanova's article "Mythological memory of language in the creativity of M.A.Sabir applause damnation essays", the essential problem and other different mythical conditionalities are also were investigated.

Rəyçi: prof. F.S.Nacıyeva

Əliyeva Leyla

DEN BRAUNUN “MƏLƏKLƏR VƏ İBLİSLƏR” ROMANININ

BƏDİİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Qərb ədəbiyyatşünaslığında belə bir fikir formalaşmış ki, son onillikdə yaranan romanlar kütləvi oxucu auditoriyası üçün nəzərdə tutulur. Müasir əsərlər oxucunun zövqünə uyğun yazılır, onun maraq dairəsi diqqət mərkəzində saxlanılır.

Kütləvi ədəbiyyatın əsas janrlarından biri də detektiv romanıdır. Belə romanların aparıcı mövzuları bir qayda olaraq mürəkkəb cinayət işlərinin açılması, bu yolda qəhrəmanın başına gələn ağılaşmaz, qeyri-adi, sirli hadisələrlə qarşılaşması olur və onlar çox vaxt “whodunit” (1) üslubundayazılır.

Bu sahədə yaranan yeni ədəbi janrlara diqqət ədəbi tənqidin maraq dairəsində olur ki, bu sıraya Den-Braunun (Dan Brown) romanlarını da aid etmək olar. Məhz D. Braun romanlarında triller, casus və gizli xəfiyələr haqda hekayələr, fantastik-detektivlər və intellektual oxucular üçün nəzərdə tutulan detektivlər vəhdət təşkil edir (3; s.53).

Qərb ədəbiyyatşünaslığında D. Braun yaradıcılığını kütləvi ədəbiyyata aid edən tənqidçilər yazıçının romanlarının geniş oxucuya xitabən yazıldığını vurğulayır, bir qayda olaraq bu sırada onun “Rəqəmsal qala” (Digital Fortress) (1998), “Mələklər və iblislər” (Angels and Demons) (2000), “Da Vinçifrəsi” (The Da Vinci Code) (2003), “İtirilmiş simvol” (The Lost Symbol) (2009) romanlarının adlarını çəkirlər (8, 9).

D. Braun romanları bədii dil və ifadə vasitələri, simvol və metaforaların öyrənilməsi baxımından da ədəbi tənqidin diqqətində olmuş, xüsusilə onun əsərlərində fəlsəfə, tarix, din, mədəniyyət problemlərinin geniş işıqlandırılmasına münasibət bildirilmişdir (5; s.25). Kütləvi ədəbiyyatla intellektual ədəbiyyatın sərhədlərində yaranan D. Braun romanları məhz bu səbəbdən geniş oxucu auditoriyasının maraq dairəsini heç vaxt tərk etmir.

Şübhəsiz, yazıçının belə əsərlərindən biri də “Mələklər və iblislər” romanıdır. Əsər çoxsaylı simvol, işarə, allüziya və sitatlardan, söz oyunlarından və eyni zamanda, müəllifin özünün də vurğuladığı kimi oxucuya yeni nəsnələri çatdırmaq üçün nadir ifadələrdən, söz və realilərdən yığılıb. Müəllif tez-tez dəyişən əhval-ruhiyə ilə oxucunu gərginlikdə saxlayır, onu əsəri bir nəfəsə oxumağa sövq edir. Oxucu ilə əsər arasındakı belə münasibət müasir ədəbiyyatın əsas fərqləndirici xüsusiyyətlərindəndir.

“Mələklər və iblislər” romanı dinin elmə qarşı apardığı əsrlərlə davam edən qarşıdurmalardan və mübahisələrindən bəhs edir. Dinə görə əgər onlar elmin təşviqatını aparıb, ona qulluq edərlərsə onda tanrıya olan sevgi və inamı itirər, ruhani dəyərlərdən əlcəkmiş olurlar. Elmin dinlə mübahisəsi isə insanların sonuncuya olan inamının itməsinə və özünə güvənin artmasına gətirib çıxaracaq.

Rahib və eyni zamanda ali mola əsərin qəhrəmanı Leonardo Vetra bu qarşıdurmanın nəticəsi olaraq qətlə yetirilir və sonrakı hadisələr bu cinayətin açılması fonunda davam edir. Yüksək çinli din xadimi Venerteska rahiblər arasındakı sevgi münasibətlərindən dəhşətə gəlir, katolikliyin təməl bağlarının böhrana uğradığını dilə gətirir. Digər tərəfdən Koler kimi katolik dini ittiham edir, ona göstərilməyən tibbi xidməti tanrı iradəsi və alinyazısı kimi dəyərləndirən dinə şübhə ilə yanaşır. Göründüyü kimi dini görüşlərlə elmi təfəkkür arasında qarşıdurma əsərin ana xəttini təşkil edir.

Bu müzakirələrin fonunda iki köhnə düşmən – Vatikan və İllüminatı arasında tarixi mübarizə yeni müstəviyə çıxır. Əsərdə bu mübahisə nəinki hakimiyyət uğrunda mübarizə, eyni zamanda da elm və din arasında əsrlərlə davam edən qarşıdurmanın davamı kimi əks olunur. İllüminatların sui-qəsdçisi “qara maddəni” San-Petro bazilikasında yerləşən Akroplun altında gizlədir və əsərin süjet xətti məhz onun axtarılması ətrafında cərəyan edir.

İllüminatı süjetin personajlar sisteminə qulluq edir və təhkiyənin simvolunu ifadə edir. Orta əsrlərdə xristian dininin içərisində yaranan bu cəmiyyət “maariflənmişlər” mənasını daşıyır və elə bununla bağlı onlar əsərdə elmin tərəfdarlarını əks etdirirlər. Lakin bu termin “Lüsiferə aid” kimidə başa düşülür, bu baxımdan İllüminatların elmə münasibətləri ilə dinə qarşı motivasiyalarının ikili yanaşmaları ortaya çıxır. Əsərin təhkiyəsində bu cəmiyyətin din və korrupsiya, dini terrorizm, dini inamın skeptisizmlə müqayisəsi arasında müzakirələrini də görmək olur.

Triller-detektiv janrında yazılmış “Mələklər və iblislər” romanı Robert Lenqdon adlı qəhrəmanın təhkiyəsində bir necə personajın nəzər nöqtəsini ifadə edir. Ölüm hadisəsinin ardınca sirin açılmasına çalışan baş qəhrəman özü də bilmədən din və elm arasında gedən əsrlərin mübahisəsinə qoşulur. Alimin evində tapılan xaç onun xristian dini ilə bağlılığına işarə edir, bu isə öz növbəsində Robert Lenqdonun elm

adamının dinlə bağlılığınatəccüb yaradır. Bu iki qütb arasında yaxınlıq və eyni zamanda da biri-birini inkar etmə əsərin pik nöqtəsində – “Tanrı görüntüsü və səsi hər yerdə” şəklində bürüzə verir və İllüminatların onu elmi cəhətdən izah etməsi ilə nəticələnir.

“Mələklər və iblislər” romanının adı da ikili mənə daşıyır. Əsərdə baş verən hadisələrin nəyin xeyir, nəyin şərin daşıyıcısı olması sona qədər sirr pərdəsi altında qalır. Din və elm arasında gedən mübahisələr hansının mələk, hansının isə iblis olması sualına aydınlıq gətirmir. Əsərdə qaldırılan bu sual ambigramın istifadəsi ilə özünün son həddinə çatır. Məlumdur ki, ambigram mətnlərə hansı tərəfdən baxılmasından asılı olmayaraq hər istiqamətdə eyni şəkildə görünür və oxunur. Kalliqrafiyanın bu metodu İllüminatı tərəfindən istifadə olunur və onlar öz qurbanlarını belə işarələyirlər. Bu vacib simvol əsərin ana xəttini təşkil edir və dindarlarla terrorçuların baş-ayaq çevrilmiş niyyətlərinin əks etdirir. Xeyir və şərin yerdəyişməsi təsəvvürlərin qavranılmasında çətinlik yaradır.

Romanın ideya-məzmununda olduğu kimi adındakı xeyir və şər başlanğıcı da ambigramingörüntüsü ilə eynilik təşkil edir. Mələklər və iblislər ifadəsi birmənalı mahiyyət daşıyır, din və elm arasındakı qarşıdurmaya aydınlıq gətirmir. Həqiqətin kimin yanında olması ideyası da sirr olaraq qalır. Başqa sözlə, müəllif metaforası oxucunu düşünməyə vadar edir: mələk və iblis kimdir və yazıçı nəyi nəzərdə tutur. Bir tərəfdən bu metafora bəşəriyyətin son durumu, gəldiyi son vəziyyətdirsə, digər tərəfdən özündə xeyir və şərin ikili mənasını daşıyır. Eyni zamanda da bu ifadəni insan simasında gizlənən mələk və iblislə də müqayisə etmək olar. Əgər mələk xeyir və işığın, nurun təcəssümüdürsə, iblis fitnə-fəsadın, şərin, pis əməllərin simvoludur. Paradoks ondadır ki, iblis də mələkdir, lakin “qovulmuş” mələkdir. Yüksək çinli din xadimi Ventreska mələk kimi görünən, iblis kimi hərəkət edən insandır. Məhz bu obraz vasitəsilə D.Braun romanın əsas ideyasını ifadə edir: din və elm eyni məsələdən danışır, lakin müxtəlif dillərdə bunu izah edirlər. Ventreskanın tanrı qulluğunda dayanması, ona əbədi sadiqliyə and içməsinə baxmayaraq qəlbində iblislə müttəfiqdir və bu da onun faciəsinə çevrilir. Demək, Ventreska əsərdəxeyirin deyil, şərin daşıyıcısıdır.

Lakin o, eyni zamanda da ikili və ziddiyyətli personajdır. O, iki süjet xəttində iştirak edir və ikili həyat yaşayır. Ventreska qədim yunan tanrısı iki üzvlü Yanusu təcəssüm edir. Bir üzü cavan, digər üzü qoca kimi təsvir edilən Yanus müxtəlif istiqamətlərə baxır, xeyir və şər kimi bir-biriylə bağlı, lakin müxtəlif mahiyyət daşıyan obrazdır. Qədim yunanlara görə Yanus qeyri-səmimi, ikiüzlü insan mənasını daşıyır. Ventreska da Yanusun görünən və görünməyən üzvlərini ifadə edən personajdır. Romanda Yanus oxucuya İllüminatın gizli üzvlü, pozucu işlərin mücəssəməsi təsirini bağışlayır. Ventreska isə Yanusun əksi, onun əməllərindən əzab çəkən nümunəvi dindardır. Göründüyü kimi əsərin personajı ikili xarakter daşıyır və “Mələklər və iblislər” romanın adına da aydınlıq gətirir. Elə bu ifadə metaforik şəkildə qəhrəmanın hiss və həyəcanlarını, düşüncələrini, gerçəkliyə münasibətini və davranışlarını müəyyən edir.

Başqa sözlə,D.Braunun yaratdığı Ventreska obrazı oxucu gözləntisinə və onun reaksiyasına hesablanıb. Ventreskanın şəxsiyyətinin ikililiyi nəyin ki formal tərəfində, həmçinin onun hərəkətlərində, hiss və düşüncələrindəifadə olunur. O, çox qəddar və qeyri-əxlaqi metodlara müraciət etməklə məqsədinə nail olmasına baxmayaraq, davranışlarının kökündə dayanan motivlər ona bəraət qazandırır. Ventreska həqiqətən və səmimi şəkildə bəşəriyyətin birliyinə, xüsusilə də Vatikanın əzəmətinə can atır. Ventreskaya görə katolik kilsəsi öz möhtəşəmliyini və insanların ona olan inamını itirib, elə bununla bağlı o keçmişini bərqərar etməlidir. Bu yanaşmadan Ventreskanın əməlləri başa düşülən və anlaşılandır, lakin o, özündə xeyir və şəri, mələkləri və iblisləri, dini və elmi təcəssüm edir, iki sərhəddə yaşayır.

Digər tərəfdən,Ventreska obrazı D.Braunun özünün dilmancı, dəfələrlə müsahibələrində səsləndirdiyifikirləriylə üst-üstə düşür: “Biz haradan gəlmişik, hara gedirik? Bütün bu sualları insan olan hər kəs özünə verməlidir. Bütün dinlər bu suala cavab verməyə çalışır, son dövrlər elm də bu sualı cavablandırmağa cəhd edir. Əvvəllər təbiət dünyasını anlatmaq üçün tanrıların panteonu var idi, sonralar elm bura qoşuldu.. elm bunlara cavab verməyə başlayanda nə baş verir? İndi tanrılar mövcud olacaqmı?”(7)

Əsərin süjeti eyni zamanda qədim və orta əsr alimləri, onların din tərəfindən məhv edilməsi ilə bağlı miflərlə zəngindir. Bu miflər əsərin süjet xəttinə qoşularaq onunsirliliyini təmin edir. Lakin bu sirli, mifik obrazlar roman dünyasının struktur-kompozisiya xüsusiyyəti kimi katolik dininin içərisində gedən gizli hadisələrin təsvirinə xidmət edir.

Romanda baş verən qətl hadisələri din xadimlərinin elm adamlarına, elmin isə dindarlara qarşı əbədi

mübarizəsinin nəticəsi olaraq dəyərləndirilir. Başqa sözlə əsərdə elmin dinə, dinin isə elmə qarşı “səlib yürüşü” baş verir.

Müəllifin qurduğu təhkiyə prinsipi oxucu gözləntisinə və onun reaksiyasına hesablanıb. Yazıçı buna simvol və şifrlərin, uydurma və gerçəkliyin köməyi ilə nail olur. Əsər abstrakt fikirlərin reallıq qədər həqiqət olduğuna, lakin eyni zamanda da reallığın uydurma olduğu fikrə əsaslanır. Göründüyü kimi belə yanaşma kütləvi ədəbiyyatın oxucu problemi ilə bağlılığından xəbər verir.

Sirli elementlərin süjetdə istifadəsi müəllif tərəfindən oxucu auditoriyası üçün nəzərdə tutularaq “kimdir müqəssir?” tapmacasının açılmasına yönəlib. Katolik kilsəsinin əksində simvol və şifrlərə “bürünən” süjet xətti dinin və dini sistemin mövqeyini bildirir. Əsərdə kilsə və onun gücü, Papa hakimiyyəti bir sistem kimi insan tərəfindən dini öz mənafeyinə uyğun istifadədə göstərilir. Dini gözdən salan belə yanaşma müəllif təhkiyəsində real faktlarla təsvir olunur və oxucunu düşünməyə vadar edir.

İllüminatların Leonardo Vetranı öldürdükdən sonra onu od, su, torpaq və hava kimi elementlərlə şifrləməsi vacib mətləblərdən xəbər verir. İllüminatlara görə dini insanları müqəssir bilən qüvvələr kainatdan idarə olunur və onun tərəfindən nəzarətdə saxlanılır. Bu onu göstərir ki, din öz təbiətinə uyğun “pozucudur”.

İllüminatlara görə dini sistemə qarşı çıxan yeganə qüvvə fiziki dünyadır və onlar belə dünyanın keşikçiləridirlər. Od, torpaq, hava, su süjetin vacib elementləri, İllüminata gedən yolun açarları isə bu elementləri işarə edir. Hər bir element konkret yerlərdə od mələkləri, su fəvvarələri, küləklə əsən mələklər və torpaqda inşa edilən türbələr şəklində dini artefaktlarla təcəssüm olunur.

Dörd kardinalın qətində istifadə edilən artefakt elementləri əsərin süjet xəttinə uyğun şəkildə suda boğulma, yandırılma, tənəffüs orqanlarının deşilməsi, torpaqla boğulması ilə icra olunur. Kardinalların öldürülməsində istifadə edilən elementlərin adlarıyla işarələnməsi isə detektiv süjetinin oxucu auditoriyası üçün nəzərdə tutulmasından xəbər verir. Belə yanaşma bir qayda olaraq kütləvi ədəbiyyatın üslubi priyomları sırasında olub oxucuda güclü təəssürat yaratmağa yönəlir.

Yepiskop Brendinqisə kilsənin altar hissəsində çarmıxa çəkilən alimin ölümünü dinin qisası kimi dəyərləndirir. Göründüyü kimi dini görüşlərin tərəfdarı olan dindarlarla dində islahatlar aparmaq istəyən teoloqlar arasında əbədi qarşıdurmanın hələ də davam etdiyini vurğulayan müəllif oxucuları müzakirələrə çəkir.

Əsərin vacib elementlərindən biri də tarixi əks etdirən mayak metaforasıdır. Lenqdon dəfələrlə mayak işarələrə rast gəlir: “The angel's fiery spear was raised like a beacon, pointing the way” (6; s.39). Digər tərəfdən mayak tanrı işarəsi, onun yol göstəricisidir. Mayak həmçinin göylərin sifarişi, nura qovuşmanın rəmzidir: “I am a beacon in the darkness. I am the light” (6; s.72) – deyən alim də özünü tanrının elçisi, onun canişini kimi görür.

Lenqton müxtəlif artefaktlarla işləyir, ona gətirilən qədim sənədləri tək dini əlyazma kimi deyil, eyni zamanda da mədəniyyət abidəsi kimi dəyərləndirir. Elə bununla bağlı o, ilk dəfə “canlı əjdaha” əlyazmasını İllüminatların simvolu kimi qarşılayır.

Metafora, simvol, gizli işarələr müəllifin üslubi priyomları olub detektiv süjetin mürəkkəb quruluşuna xidmət edir. D.Braun romanlarının janr xüsusiyyətlərini öyrənən ədəbi tənqidçi O.Dexniç yazıçının detektiv süjetlərinə münasibət bildirərək yazır: “Belə janrların əsas təhkiyə prinsipləri insan həyatını idarə edən gizli, gözəgörünməz qüvvələrdir. Belə detektivlər bir qayda olaraq tarixi faktlarla, sirli işarələrlə, simvol və şifrlərlə əlaqəli olurlar” (3; s.18). Tədqiqatçının gəldiyi qənaət tam doğru olaraq D.Braunun “Mələklər və iblislər” romanının ideya-məzmununu əhatə edir. Oxucunu gərginlikdə saxlamağa yönələn D.Braun romanları bir qayda olaraq detektiv janrının bu xüsusiyyətindən yararlanması ilə seçilir.

Geniş oxucu auditoriyası üçün nəzərdə tutulan kütləvi ədəbiyyatın ən gözəl nümunəsi sayılan “Mələklər və iblislər” romanı yazıldığı dövrdən bu günümüzə qədər öz populyarlığını itirməyib, eyni zamanda çoxsaylı mübahisələrə və müzakirələrə səbəb olub. Əminliklə qeyd etmək olar ki, D.Braunun roman dünyasının öyrənilməsi baxımından məhz bu əsər gələcəkdə də təhlil obyektini kimi əhəmiyyətini itirməyəcək və daha fərqli tədqiqatlara yol açacaqdır.

Ədəbiyyat:

1. Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка. (Стилистика декодирования). Л., 1973, 203 с.
2. Горбунова А.М. Особенности языка и стиля Дэна Брауна в аспекте перевода. Москва, 2010, 167 с.

3. Дехнич О. В. ЖАНРОВАЯ СПЕЦИФИКА РОМАНА ДЭНА БРАУНА // Международный научный журнал // Филологические науки. № 4, 2016, 40с.
4. Baker M. In Other Words: A Coursebook on Translation. New York: Routledge, 2011, 230 p.
5. Burstein D. Secrets of the Code: The Unauthorized Guide to the Mysteries Behind The Da Vinci Code. London: Orion Books Ltd., 2005, 150 p.
6. Brown D. Angels and Demons . London: Corgi Books, 2001, 625 p.
7. DanBrownPitsCreationismAgainstScienceIn His Latest Novel. <https://www.npr.org/2017/10/22/559403076/dan-browns-pits-creationism-against-science-in-his-latest-novel-origin>
8. Cawelti JG. Suspense: Conceptualizations, Theoretical Analyses and Empirical Explorations . Lawrence Erlbaum Associates, NY: Prestel, 1996, 361p.
9. Taylor G. The Guide to Dan Brown's The Solomon Key. DeVorss & Company, 2006, 213 p.
- Açar sözlər: Den Braun, "Mələklər və iblislər", roman, simvol
- Ключевые слова: Дэн Браун, «Ангелы и демоны», роман, символ
- Key words: Dan Brown, "Angels and Demons", novel, symbol

Резюме

Художественные особенности романа Дэна Брауна "Ангелы и демоны" Романы Дэна Брауна, адресованные широкой читательской аудитории, всегда находились в центре внимания литературных критиков. Его интерес к такому массовому литературному жанру как детектив также объясняется этим. Романы Дэна Брауна "Цифровая Крепость", "Ангелы и демоны", "Код да Винчи", "Потерянный символ" находятся на перекрестке массовой и интеллектуальной литературы и являются причиной разного рода дискуссий. Анализ романа "Ангелы и демоны", в котором рассматриваются отношения между религией и наукой, имеет большое значение с точки зрения изучения литературных особенностей данного произведения.

Summary

Literary features of the novel "Angels and Demons" by Dan Brown Novels by Dan Brown addressed to the large reading audience have always been the focus of the literary critics. His interest in such popular literary genre as detective is also described from the same point of view. Dan Brown's novels as "Digital Fortress", "Angels and Demons", "The Da Vinci Code", "The Lost Symbol" are at the crossroads of mass literature and intellectual literature and thus have become the reason for various discussions. The analysis of the novel "Angels and Demons" which depicts the relations between religion and science is interesting for the literary features of the work.

Rəyçi: dos. E.Vəliyeva

Məlakə Elyasova Ağasəf qızı

“KOROĞLU” DASTANINDA AT OBRAZLARI VƏ DÜNYA ƏDƏBİYYATINDA ANALOQLARI

Azərbaycan ədəbiyyatında, mədəniyyətində və məişətində ata çox önəm verilib. Hətta XX əsrdə yazılan bədi ədəbiyyat nümunələrində də bunun əyani sübutunu görürük. Məqalədə əsas məqsəd ata verilən dəyərin səbəb və köklərini Azərbaycan və dünya ədəbiyyatı nümunələrində araşdırmaq və ortaya çıxarmaqdır.

At obrazı bir çox xalqların şifahi və yazılı ədəbiyyatında mühüm yer tutur. At obrazını ilkin olaraq miflərdə araşdırmağa çalışacağıq. Bir çox xalqların mifologiyasında at obrazına xüsusi yer verilmişdir. Məqalədə əsas məqsədlərdən biri at obrazlarının qeyri-adi özəlliklərini araşdırmaq, nümunələr əsasında təhlil etməkdir.

Məqalədə qarşıya qoyulan məqsədlərdən asılı olaraq miflərdə və dastanlarda əksini tapan və qeyri-adi özəlliklərə malik at obrazları aşağıdakılardır: Yunan (Pegasos, Areion, Satyr, Centaurlar, Kheiron, Pedasos, Balios və Ksanthos), Türk (Tulpar, Qırat), Hind (Uchchahshravas), Çin və Koreya (Chollima, Longma), Skandinav (Skinfaxi və Hrimfaxi), İskandinav (Sleypnir).

At obrazının xüsusi yer aldığı mifologiyalardan biri də yunan mifologiyasıdır. Yunan mifologiyası digər mifologiyalar qədər at obrazı barəsində zəngin motivlərə malikdir. Yunan mifologiyasında əksini tapan at obrazları da qeyri-adi özəlliklərə sahibdirlər. Bu atlardan biri də danışabilən və inanılmaz dərəcədə sürətli qaça bilən Areion adlı atdır. Areion adlı at Poseidon ilə Demeterin ciftləşməsindən yaranmışdır. Yunan mifologiyasında önəmli bir motiv də qanadlı “Pegasos”dur. Yunan mifologiyasında qanadlı at “Pegasos” Medusa adlı bir qadının başının kəsildikdən sonra torpağa axan qanından yaranmışdır. Atın rəngi təməmlə ağdır və iki qanadı vardır. Uçarkən havada qaçan at kimi görünür.

Ayrıca, at qulaqlı, atquyruqlu, at ayaqlı yarı insanlar vardır ki, bunlara Satyr adı verilir. Bundan əlavə yunan mifologiyasında fərqli biçimə sahib Centaurlar (At-adam) vardır. Bunlar yarı insan-yarı at biçimli varlıqlardır. Başları, sinələri və qolları, ön ayaqları insan kimidir. Qarınlarından arxası at biçimindədir. Bu at-adamlardan Kheiron (Chiron) adı ilə qeyd edilən at xəstələri sağaltmaqla həkimliyin qurucularından sayılır. Ölümsüz at obrazları yunan mifologiyasında da özünə xüsusi yer tutmuşdur. Bunlar Akhilleusun Pedasos, Balios və Ksanthos adlı ölümsüz üç atlarıdır. Akhilleus savaqlara Ksanthos ilə qatılır. Döyüşlərdə Akhilleusa hər zaman kömək edən bu ölümsüz at bir günə dilə gələrək sahibinin öləcəyini bildirir.

Türk mifik düşüncəsində at həmişə igidin dostu, qardaşı və köməkçisi kimi verilir və onun vasitəsilə iki dünya – qaranlıq və işıqlı aləm, kaos və kosmos arasında əlaqə yaradılır. Çox zaman isə səfərə təkbaşına gedən igidə el ağsaqqalı, müdrik insan və ya ata tərəfdən at hədiyyə olunur. Bu da igidin xilaskarı rolunda çıxış edən atın güclü olmasına və uzaq məsafələri qısaltmaq gücünə işarədir.

Türk mifologiyasında əksini tapmış Tulpar Qırçaq kökənlidir, Türk bayraqlarında qarşımıza çıxan qanadlı at obrazıdır. Tulparın adı Türk, Qırğız və Altay mifologiyasında keçir. Adətən ağ və qara rənglərində olur. Ağ qanadları vardır və Tanrı tərəfindən igidlərə kömək etməsi üçün yaradılmışdır. Tulpar qanadlarını yalnız qaranlıqda, bütün əngəlləri və məsafələri aşarkən açar. Əgər biri tərəfindən tulparın qanadları görülsə, Tulparın qeyb olacağına inanılır. “Koroğlu” dastanında da bunu görürük. “Koroğlu” dastanında da Qırat və Düratın qanadları qaranlıqda meydana gəlir, işıq düşdüyü və insan gözü gördüyü üçün yoxa çıxır. Qanadlı at- Tulparın özəlliklərindən biri də onun digər heyvanların cildinə girə bilməsidir. Tulparlar “Manas” dastanında göstərildiyi kimi rüzgar qədər sürətlidirlər.

Uchchahshravas (Uçaçihshravas)- Hind mifologiyasında qanadlı at yeddi başlı, qara quyruqlu ağ atdır. Bu atın uçma qabiliyyəti də vardı. Ucaxihshravasın bütün atların hökmdarı olduğuna inanılırdı. Bu atın bəzi hind mifoloji mətnlərində tanrı İndraya, bəzi mətnlərdə isə Baliyə məxsus olduğunu görürük.

Chollima (Çhollima)- Çin və Koreya mifologiyasında görünən qanadlı at hesab edilir ki, Chollima Çin mifologiyasından Koreya mifologiyasına keçid etmişdir. Bu atın özəlliyi qanadlı olması və inanılmaz sürətə malik olması idi. Əfsanəyə görə o özü kimi sürətli varlıq olmadığından özünə rəqib görməmiş və səmələrə çəkilərək qeyb olmuşdur. Chollima tərəqqinin və irəliləyişin, inkişafın simvolu hesab edilir. Hal-hazırda Şimali Koreyada onun bu simvolistikasından inkişaf və iqtisadiyyat dairələrində simvol kimi istifadə edilir.

Longma- Çin mifologiyasında da qanadlı ata rast gəlmək mümkündür. Longma əjdaha və atın birləşməsi

görüntüsünə malikdir, onun adının mənası da əjdaha at və ya su atı mənasına gəlir. Bu əfsanəvi qanadlı at güc və cəsarəti özündə birləşdirir. Bu at motivi sonradan Yaponiyaya keçmiş və hətta indi insanlara verilən məşhur adlardan biridir.

Skinfaxi (Skinfaksi) və Hrimfaxi (Hrimfaksi)- Skandinav mifologiyasında gece tanrısı ana Nottun və onun oğlu gündüz tanrısı Dagrın (Daq) atlarıdır. Onların da Koroğlu kimi sehirli gücə malik iki atları vardır, bunlar Skinfaks və Hrimfaksidir. Daq Skinfaksi ilə göylərdə görünəndə hava işıqlanır və gündüz olardı. Hrimfaksi isə gecənin düşəcəyinin göstəricisi idi.

Sleypnir- İskandinav tanrısı Odinin atıdır. At həm səkkiz ayaqlı, həm də uça bilər. Odin atını minərək dünyaya səyahət edir. Sleypnirin 8 ayağı kompasa cəhətlərini simvolizə edir. Qirat kimi o da inanılmaz sürətə malikdir, lakin rəngi boz at kimi boz rəngdədir. Sleypnir Manannan Mak Lir və İmDaqa kimi kelt tanrıları ilə müqayisə oluna bilər.

At obrazı istər Türk xalqlarının, istərsə də digər xalqların dastanlarında əsas obrazlardan biri olmuşdur. At dastan qəhrəmanlarının ən vəfalı dostudur. Qəhrəmanın yaxşı bir ata sahib olması onun qələbəsinə asanlaşdırır. Döyüşə, ova getmək ancaq at ilə mümkün olurdu. At öz hərəkətləri ilə qəhrəmanı tamamlayır. Türklər arasında atın gücünün Tanrı tərəfindən verildiyinə inanılırdı. Dastanlarda qəhrəmanların ən böyük köməkçisi atıdır. At dastanlarda eynilə qəhrəmanın özü kimi qeyri- adı özəlliklərə sahibdir. Qəhrəman atsız heç bir işi bacarmaz. Adətən, dastanlarda zəfərin və məğlubiyyətin gerçək sahibi atdır. Dastan qəhrəmanlarının atları ağıllı, təhlükəyi əvvəlcədən duyan və xəbər verən özəllikləri ilə fərqlənirlər.

Dastanlardakı at obrazları qeyri- adı özəlliklərə sahibdirlər. Yunan mifologiyasında əksini tapan qanadlı at obrazı türk xalqının dastanlarında da yer almışdır. “Koroğlu” dastanında Koroğlunun Qıratı da bu at obrazlarından biridir. Qırat Koroğlunun dostu, sirdaşı və varlıq səbəbidir. Koroğlunun Qıratı insan kimi ağıllı və anlayışlıdır. Bağdatda Koroğlu igidləri ilə əsir edilincə Qırat kimsə onu bəyənib almasın deyə özünü kor və şikəst rolunda aparır. Bununla yanaşı Koroğlu öluncə Qırat bir insan kimi qırx gün sahibi üçün yas saxlayır.

Atından uzaq qalmış qəhrəman gücünü- qüvvətini və cəsarətini itirər, sıradan bir insan halına düşər. Keçəl Həmzə Qıratı qaçırdıqdan sonar Koroğlubütün gücünü və məharətini itirir, nə zaman ki Qıratı təkrar geri qazanır və o zaman qolu qanadı açılır və yenilməz gücə sahib olur. Döyüş meydanında Aşkari itirən Battal Qazi başqa birata minər, lakin heç bir qələbə qazana bilməz və əsir düşər.

Dastan qəhrəmanlarının hər birinin ən yaxın dostu olan atların oxşar cəhətləri vardır. Yunanlılarda “Pegasos”, Ruslarda “Konek Gurbunok”, Ərəblərdə Hz. Əlinin “Düldül”ü, Azərbaycanda Koroğlunun “Qırat”ı, Qazaxlarda Kobilandının “Tayburıl”ı və Alpamışın “Bayşubar”ı quş kimi uçma özəlliyinə sahibdirlər. Araşdırmış olduğumuz dastanların bir çoxunda qanadlı at və uçan at motivləri vardır. Bu özəllikləri ilə bəzən qəhrəmanı çətin vəziyyətdən qurtarır, bəzən də qəhrəmanı gedəcəyi yerə qısa zamanda çatdırır. Türk dastanları içərisində önəmli bir yeri olan “Koroğlu” dastanında “Qırat” uçabilmə özəlliyi ilə qəhrəman qədər ön plana çıxmaqdadır. Battal Qazinin atı “Aşkar”ın da ucacaq qədər sürətli olduğu və bu atların ayaqlarının yerə dəymədiyini dastanlardan görməkdəyik” (1, 68).

Atın öz sahibi ilə danışması və ona yol göstərməsi motivinə nağil və dastanlarımızda rast gəlirik. Azərbaycan və bir çox türkdilli xalqların daha əski çağlarla səsleşən dastanlarında, nağıllarında igidin atla söhbəti, məsləhətləşməsi, onun öz sahibinə yardım etməsi epizodlarına tez-tez rast gəlirik. Məsəl üçün, Koroğlu dəfələrlə Qırata müraciət edir. “Bəxtiyar”, “Qırx Qönçə xanım”, “Məlik-Düçar”, “Şah oğlu Bəhrəmin nağılı” vəs. nağıllarda at igidlə danışır, ona məsləhət verir, yardım edir. “Maaday Qara” dastanının igidi Kögüdey-Merqen də atı ilə dəfələrlə məsləhətləşir, onun dediyi kimi hərəkət edir. Manas da atı ilə danışır. Qam-Şaman da, igid də, ara-sıra qızlar da atla danışır, məsləhətləşirlər, at onlara yardım edir” (7, 282).

At obrazı miflərdən, dastanlardan keçərək XX əsr Azərbaycan bədii ədəbiyyatına da təzahür etmişdir. İ.Şıxlının “Dəli Kür” romanında yaratdığı at obrazı-Qəmər “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Koroğlu” dastanlarındakı at obrazlarının məntiqi davamıdır. “Kitabi- Dədə Qorqud” dastanında Beyrəyin, Qazan xanın, Qanturalının və “Koroğlu” dastanında Koroğlunun öz atlarına yaxın sirdaş, dost kimi yanaşmaları Cahandar ağanın “Qəmər” atına verdiyi dəyərlə qarşılaşdırılır. Beyrək atına qardaş, yoldaş kimi, Cahandar ağa Qəmərə dar gününün harayçısı kimi baxır. Cahandar ağanın həyata baxışının üç mühüm şərti var: “Kişinin namusu üç şeydir: at, arvad, bir də papaq. Bunlara toxunmaq, onun namusunu ayaq altına atıb

tapdalamaq deməkdir” (5).

“Kitabi- Dədə Qorqud” dastanında yer alan Beyrəyin Boz aygırı da öz sədaqəti və vəfali olması ilə diqqəti cəlb edir. “...Boz aygır yiyəsinə sədaqəti, vəfalılığı ilə, bəlkə də insanı da vurub keçir. Beyrək fəndlə düşmən qalasından aşağı enib azad olarkən, düşünür ki, bir at tapsın, tutsun minib tezliklə aradan çixsın. Heç demə, Boz aygır 16 ildir ki, sahibini gözləyirmiş. Beyrəyi görüb iki ayağı üstə şahə qalxır və kişnəyir, ona tərəf gəlir” (4, 101).

Qeyd etdiyimiz kimi, araşdırmamızda at obrazları qəhrəmana sadəcə dost, sirdaş deyil, ona çətin zamanında kömək edir, onu çətinliklərdən və bu zaman “dardan qurtarma” funksiyasını yerinə yetirir. Bunun əsaslı sübutunu “Kitabi- Dədə Qorqud” dastanında görürük: Banuçiçəyi Beyrəyə almaq istəyən el ağsaqqalları onun dəli qardaşından qorxurlar. Qərara gəlirlər ki, elçiliyə Dədə Qorqud getsin. Bu zaman Dədə Qorqud deyir: “... siz özünüz Dəli Qoçərin xasiyyətinə bələdsiniz, barı Bayandur xanın tovlasından iki şahbaz, yüyrek at gətirin, biri Keçi başlı Keçər aygırı, bir də Toğlu başlı Dür aygırı. Əgər qaçma-qovma olsa, birisini minərəm, birisini yedəyimə alaram” (3, 41).

Beləliklə, beş müxtəlif xalqın şifahi xalq ədəbiyyatını araşdırandan sonra aşağıdakı nəticələrə gəlmək mümkündür. Atlar insanların, xüsusilə də igidlərin ən yaxın dostu, sirdaşı, qardaşı və etibarlı müdafiəçisi, qoruyucusu, xilaskarıdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Boratav P. N. Köroğlu Destanı. İstanbul: Adam Yayınları, 1984.

Carr M. Chinese Dragon Names. Linguistics of the Tibeto-Burman Area. 1990.

Cəmşid Ş. Dədə Qorqud dastanları. Bakı, 1980.

Əlibəyzadə E. Kitabi- Dədə Qorqud. Bakı, 1999.

İmanova S. “Dəli Kür”də millilik amili. “Mədəniyyət” qəzeti, fevral, 1999.

Lindow J. Norse Mythology: A Guide to the Gods, Heroes, Rituals, and Beliefs. Oxford University Press, 2001

Seyidov M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı, 1989.

Simek R. Dictionary of Northern Mythology, 2007

Spring M.K. Fabulous Horses and Worthy Scholars in Ninth-Century China. T'oung Pao, 1988.

Visser M.W. The Dragon in China and Japan. J. Müller, 1913.

Açar sözlər: mif, dastan, obraz, ədəbiyyat, qanadlı at

Key words: мифы, легенды, образы, литература, крылатый конь

Ключевые слова: myths, legends, images, literature, winged horse

XÜLASƏ

Ümumiyyətlə, Azərbaycan ədəbiyyatında, mədəniyyətində də ata çox önəm verilib. Hətta XX əsrin əvvəllərin bir sıra bədii əsərlərimizdə də (“Dəli Kür”) ata yüksək qiymət verildiyini müşahidə edirik. Ata verilən dəyərin səbəblərini, köklərini qədim miflərimizdə, dastanlarımızda araşdırmağa çalışacağıq.

SUMMARY

In general, the literature and culture of parents is very important. Even in the works of the twentieth century, art in various əvvəllərin (“Gastronom Kur”) is observed by the father of a high price. Father of the reasons, significance, the roots of the ancient miflərimizdə, dastanlarımızda to study the work.

РЕЗЮМЕ

В целом, литература и культура родителей очень важно. Даже в произведениях XX века искусства в различных əvvəllərin («Гастроном Кур») наблюдают отец высокую цену. Отец из причин, значение, корни древнего miflərimizdə, dastanlarımızda изучить работу.

Rəyçi: dos. S. Abbasova

Aygün Qasımova

XX ƏSRİN 70-80 - Cİ İLLƏR EPİK ŞEİRİNDƏ

EL MÜDRİKİ OBRAZI

Xalq həyatının, adət-ənənəsinin, məişət tərzinin və əmək məşğuliyyətinin elə səhnələri və məqamları var ki, onlar milli-mənəvi yaddaşın etnoqrafik cizgilərini bütün tərəfləri ilə şifahi xalq yaradıcılığının çeşidli ədəbi növ və janrlarında öz bədii ifadəsini tapır. Bu baxımdan folklorda özünə yer alan ədəbi-bədii nümunələr yalnız bu istiqamətdə müəyyən bilgi və məlumat verməklə öz vəzifəsini məhdudlaşdırmır, o həm öz zamanında həm də özündən qərinələrlə, əsrlərlə sonra gerçəkləşdirilən ədəbi təcrübəyə də əsaslı və güclü şəkildə təsir göstərir. Bu cəhət daim mövcud olan ədəbi dövriyyə və hərəkətin fasiləsizliyini folklordan adlayan milli-tarixi enerji ilə təmin edir və bu səbəbdən təkamül və inkişaf anlamında mühüm dəyər və əhəmiyyət daşıyır.

Məlum olduğu kimi, xalqın, etnosun həyat və məişətinin dağ, aran, köç-binə, təsərrüfat işinin incəlikləri yalnız ekspedisiyalar nəticəsində əldə olunan maddi-mədəniyyət nümunələri ilə özünün tarixən mövcud olan bir dövrünün mənzərəsi barədə müəyyən təsəvvür yaratmır. Belə bir xüsusiyyəti söz sənətinin, məxsusi olaraq ağız ədəbiyyatının bir çox xarakterik nümunələrində də izləmək mümkündür. Burada sadəcə olaraq istedad səviyyəsindən irəli gələn ifadə üsulunun və icra mexanizminin keyfiyyət göstəriciləri fərqli görüntülər yarada bilər.

Bu baxımdan poeziyada elat həyatının, məişət tərzinin etnoqrafik cizgilərlə canlandırılması, hər şeydən əvvəl, milli-mənəvi yaddaşa maraq və münasibətin tamamilə fərqli bir mərhələdə davam və inkişafını əyani şəkildə təsdiqləyir. Belə bir yaradıcılıq axtarışları yaşlı nəslin nümayəndələrindən xalq şairi Osman Sarıvəllinin, əlli-altmışıncı illərdə ədəbiyyata gələn şairlərdən Qasım Qasımzadənin, İslam Səfərlinin, Hüseyn Arifin, Məmməd Arazın, Musa Yaqubun, Məstan Günərin, Hüseyn Kürdoğlunun, Məmməd İsmayılın, Məmməd Aslanın, Dilsuzun silsilə şeirlərində nəzərə çarpan başlıca keyfiyyət göstəricilərindəndir. Osman Sarıvəllinin “Gətir, oğlum, gətir!” silsiləsində ömrün geridə qalan anları, doğma yerlərin, kənd həyatının, onun axar-baxarlı təbii mənzərələrinin, sazlı-sözlü ağır məclislərinin xatırlanması baxımından yaddaqalan bədii lövhələrdir.

Şeirdə poetik mühakimə ilk misralarda ümumi səciyyə daşsa da, az sonra bu birbaşa mətləb və ideyanın üzərində cəmləşir, şair öz uşaqlığı, böyüyüb boya-başa çatdığı doğma kənd-elat həyatı ilə oğlunun doğulduğu şəhəri müqayisə edir. Bu müqayisədə kəndə məxsus adət-ənənə ilə şəhər məişət tərzinin özünəməxsusluğu qarşılıqlı şəkildə-bütün təzadları və ziddiyyətli tərəfləri ilə bədii ədəbiyyat müstəvisinə çıxarılır, belə bir yanaşma nəticə etibarilə qətiyyət bir tərəfin digər tərəfdən üstünlüyü və idealizə olunmasına gətirib çıxarmır, əksinə, üz-üzə-gətirilən mənzərə bədii tablolar xalq ruhunun zəngin ovqatını yarada bilir: mövzuya obyektiv yanaşmanın özü zəmin yaradır:

Mən kənddə doğuldum, sən də şəhərdə,

Sən beşikdə yatdın, mən də yəhərdə.

Yatdım boz otlaqda boz dovşan kimi!...

Gözümüz dünyaya açılan kimi.

Mən çomaq götürdüm, sən kağız, qələm,

Çomaq bir aləmdir, qələm bir aləm (6, 123-124).

Bu misilsiz poetik örnekdə el müdriki, el ağsaqqalı, elat adamı şairin özüdür. O özünün bütün hərəkət, davranış və düşüncələri ilə elat həyat tərzini təmsil edir.

Şair oğlunu özünün dünyaya göz açdığı doğma yerlərə aparmaqla əslində bu təbii özünəməxsusluğu və koloriti bütün miqyası ilə canlandırmağa çalışır. Kürboyu mənzərələr, tarixi Sınıq körpü, Xram cayının füsunkar gözəlliyi ilə üzbəüz qalan qonağın keçirə biləcəyi düşüncə və təəssüratlar son dərəcə inandırıcı şəkildə təsvir edilir. Şair bir çox məqamlarda lirik epik ricətlərə çıxaraq təbiətdə baş verən hadisələrlə real həyatdakı gerçəklikləri qarşı-qarşıya gətirərək yadda qalan ibrətamiz mülahizə və fikirlər irəli sürür. Doğma elat həyatına məxsus xüsusiyyətləri canlı xalq danışığı dilinə, folklor koloritinə uyğun bir tərzdə gerçəkləşməsi burada özünü açıq-aydın göstərməkdədir. Bu, hər şeydən əvvəl, silsilədə folklor simvolikasına məxsus özünüifadə üsullarından yetərinə istifadə olunduğunu diqqət yetirməsi ilə bağlıdır.

Şairin bir yaz axşamı çınarın dibinə toplaşan elat insanlarını – dünyagörmüş qocaları, kənd ağsaqqallarını, ağbirçək nənələri, eləcə də gənc oğlan və qızları saz-söz məclisinə dəvət edərək aşığın

söylədiyi və onların dinlədikləri nağıllara, dastanlara, orada nəql olunan müdrik əhvalat və mətləblərə bir ibrət dərsi kimi yanaşması yadda qalan səhnələrlə canlandırılır. Əslində aşığın danışdığı nağılda iştirakçı özü şeirin qəhrəmanıdır və başına gələn vahiməli olaylardan onu xilas edən də folklor düşüncəsindəki mifik obrazlar kimi səciyyələndirilən surətlərdir. Bu surətlər içərisində göydən nazil olan mələk, Humay quşu qəhrəmanı əjdahaların, qaplan və pələngin əlindən alan xilaskar kimi xeyirxahlığı, nəcib keyfiyyətləri təmsil edən qüvvələr kimi təsvir edilir ki, bu da folklorlarda simvolizə olunmuş obrazlarla tamamilə səsleşmənin real əlamətlərini görüntüyə gətirir. Burada tilsimlərin açılmasında, qəhrəmanın nicat yolunun tapılmasında iştirak edən qüvvələrin rəmzi-mifoloji xarakteri də nağıl məzmununu və bütöv slrukturunu yetərinə xatırladır.

Nağıl dünyasının özəllikləri, söyləyici aşıq-sənətkarı elat ruhunun dərin bilicisi kimi el-oba içərisində böyük nüfuz sahibinə çevrilməsi, sadə adamların saza mehirdən və məhəbbəti milli özünəməxsusluğun, xəlqi koloritin canlandırılmasında mühüm rol oynayır.

Sazın xalqın dərd-sərinin, istək və arzularının tərcümanı kimi yüksək dəyərləndirilməsi bu mənada təsadüfi xarakter daşımır. Şair sazın simlərində bir xalqın ruhi-mənəvi dünyasına məxsus ən incə mətləblərin hifz olunduğunu, milli azadlıq və istiqlal mücadiləsinin cəng və döyüş səhnələrinin yuva qurduğunu belə dilə gətirir:

Onda “Kərəmi” var, onda “Cəngi” var,
Hər simdə bir əsrin öz ahəngi var.
Titrəyən hər ağ sim, cınlayan hər səs,
Hər şirin zəngülə, hər şirin nəfəs.
Bizə vadigardır əcdadımızdan,
Ellərin qəlbindən qopduğu zaman.
O bəzən yüksəlir, bəzən alçalır,
Hər pərdə bir dövrün dərdini çalır...
Xalqın əzəməti, fikri, xəyalı.
Onun hissi, zövqü, ağılı, kamalı.
Sanma bir qılıncda, bir hünərdədir,
Onlar bu sazlarda, bu sözlərdədir!” (6, 127).

Elat həyat tərzini dərinləndirən Osman Sarıvəlli qələmə aldığı poetik lövhələrin içərisində yaratdığı simvolik el müdriklərini aşığı, qoca bağbanı, həyatın, çöl-bayırın ağır sınaqlarını görmüş yapıncılı nuranə çobanı, nəvələrinə oxşayıb nağıllar söyləyən başı kəlayıgılı ağbirçək nənəni elə bil birbaşa folklor dünyasından çəkib gətirir. El adətləri, toy mərasimləri ilə bağlı səhnələrdə - cıdır yarışmasında qalib gələn gəncin aldığı nəmər etnoqrafik - milli ənənələri göz önündə canlandıran bu səhnələrin folklorla bağlı məqamları sözügedən silsilə boyu xarakterik cizgi və poetik boyalara köçürülür.

Şair Qasım Qasımzadənin bütövlükdə Azərbaycan anasını təmsil etmək məqsədi ilə yaratdığı konkret obrazla-ana vasitəsilə elat həyatına, mənəviyyatına məxsus rəmzi-məcəzi detalları və nüansları qabartmağa nail olur. Bu mənada “Anamgildədir” adlı qoşma özünün mənə və məzmun səciyyəsi ilə seçilir. Şeirin ilk bəndləri ömrün geridə qalan anlarını, uşaqlıq çağlarının xatirələrini göz önündə canlandırmaqla bərabər, həm də el-oba, doğma yurd-yuva haqqında səmimi söhbət açır:

Şir-
inli-acılı ömür keçmişəm,
Yaxşını, yamanı görüb seçmişəm,
Evli-eşikliyəm, var işim-peşəm...

Uşaqlıq həsrəti anamgildədir (5, 247).

Şeirin son bəndləri el-oba həyatının özəllikləri, yaxın və doğmaların hərarətli nəfəsi ilə isinən ev-eşiyin, doğma yurd-yuvanın üstünlüyü yadda qalan detallarla canlandırılır:

Qızına bilmirik oduna qazın:

Havası isinmir otağımızın.

İndi duyuram ki, ocağımızın

Közü-hərarəti anamgildədir (5, 248).

Məmməd Arazın poeziyasında “müdrik qoca” obrazı təbiətlə, canlı aləmlə əlaqə və münasibətdə təsvirə gətirilən surətlər sırasında mühüm yerlərdən birini tutur. Şair bəzən özünün çatdırmaq istədiyi bir çox mətləbləri bu simvolik obrazın üzərində cəmləşdirir, onun vasitəsilə bir çox ictimai, həyatı məsələlərə

münasibət bildirməyə nail olur:

“Babamın səsi” şeirində ərənlərin gücü, qüdrəti səsin, gülüşün vasitəsilə diqqətə çatdırılır ki, bu da dastan və nağıl qəhrəmanlarını xatırladır. Burada konkret bir babadan söz açılır. Şairin diqqət önünə çəkdiyi baba bizim hamımızın əcdadı, kökü-köməkçidir. Onun hətta səs-danışıq tərzində belə nəbə dolu ərənləyə, igidliyə, bəhadrılığı görünən şair əsrlərin uzaqlığından gələn saflığı, qüdrəti də rənz kimi mənalandırmağı bacarır. Şeirdə buna dəqiq işarələrin olması göz qabağındadır:

Babamın gur səsi vardı:

Babam bəzən

Elə bərkdən danışardı –

Az qalırdı taxçadakı

Çıraq söne.

Yarpaqlar

tab gətirməzdi

gülüşünün

ləpəsinə (1,197-198).

Burada diqqəti çəkən maraqlı bir detal – babanın gur səsi “Koroğlu” dastanındakı dəli Koroğlu nərəsinin əlamətlərini də xatırladır.

Səsin-harayın, Koroğlu nərəsinin düşmən bağrını dələn, bir milli-tarixi keyfiyyət kimi folklor simvolikasından öz başlanğıcını Məmməd Arazın böyük sənətkarlıqla yaratdığı “Babamın səsi” şeirində özünü qabarıq cizgilərlə nümayiş etdirməkdədir.

Xoş gününü

Əldə qılınc

At belində sürən igid –

Gur səslə də,

Harayla da

İlkin hasar oldu yada,

Meşələrin sükutuna

Batan kəndlər,

Dərələrin boğazında

Yatan kəndlər,

Nərələrdən qalxmalıydı:

Bu nərələr

Basqınlara,

Silahlanmış azğınlara

İgidlərin ən birinci qalxanıydı (1, 197-198).

Düşməni lərzəyə salan bu səs-sədanın təbiətlə üzvü vəhdətdə verilməsi folklor simvolikası ilə bərabər təbiət rəmzlərindən istifadə üsulları barədə də əyani təsəvvür formalaşdırır:

Bəzən elə bir nəbə də

Sıldırımlı bir dərədə

Səda verib min olurdu:

Qoca dağlar silkələnib

Düşmən üstə uçulurdu (1,199).

Səsə verilən əzəmi dəyər şeirin sonunda ictimai mənə və məzmunla əvəzlənir. Şeir bu günün baş verən olaylarına ciddi və sərt bir münasibəti özündə ehtiva edir. Sərt ismarıclar da, müraciət və hədəf seçilən tərəflər də bu günün reallıqları ilə yaxından səsleşir:

Qoy bu günün düşməni də

At çapmasın harın-harın;

Torpaq altda gizlətməmişik

Gur səsinə babaların! (1,199).

Folklor səciyyəsi daşıyan simvolik müdrik qoca obrazı Məmməd Arazın epik irsində də özünəməxsus sənətkarlıqla işlədilər surətlər silsilələrindəndir. Şair bu səpkidə olan əsərlərində müdrikliyin fəlsəfəsini, həyatı gücünü canlı insanlarla, təbiətlə ünsiyyətin ümumi axarında izləməyə çalışır, doğma elat həyatının

təsvirində, adət-ənənələrdə, xeyir-şərdə bu obraz xalqa işıq və nicat yolunu göstərən bir ağsaqqal kimi təsvir olunur.

Bu cəhət şairin 1970-1972-ci illərdə və folklor-etnoqrafiya mədəniyyətimizi unudulmaz lövhələrlə təmsil edən, qələmə aldığı dərin milli dəyərə malik “Atamın kitabı” poemasında özünü daha qabarı büruzə verir. Şair poemanı atası İnfil İbrahimova həsr edib. Əslində şair öz doğma atasının şəxsində əliqabarı, işi-gücü əkin-biçində olan, dağların, qayaların, çöllərin, biçənəklərin, qarın, yağışın “dilini bilən” bir torpaq adamının simvolik obrazını yaradır. Əlbəttə, bu obraz heç də şairin fərdi-subyektiv düşüncələrini ifadə etmək məqsədi daşmır, əksinə, “ata” burada ümumiləşdirilmiş, xalqın arzu və istəklərinə, adət-ənənəsinə, ağrı-acılarına, qayğı və müşküllərinə yaxından bələd olan müdrik bir insanı, rəmzi el ağsaqqalını göz önündə canlandırır. Şübhəsiz ki, bu səciyyəvi xüsusiyyətlər şairə konkret bir insanın – fərdin şəxsində təbiətlə, ətraf aləmlə təmas və ünsiyyətinin yadda qalan səhnələrini təsvirə gətirməyə geniş imkanlar açır, onun dözümlü və dəyanətini həyatın sərt sınaq və imtahanlarından keçirir, məğrur və əyilməz qürurunu bütün mənzərəsi ilə görüntüyə gətirir.

XX əsrin yetmiş-səksəninci illərində təbii və xəlqi ruhun poeziyaya gətirilməsində bənzərsiz istedad nümayiş etdirən Məstan Günərin bir çox qoşma və gəraylılarında elat həyatının özünəməxsus xüsusiyyətləri ən müxtəlif planlarla canlı lövhələrə köçürülür. Həmin poetik örnəklərdə kəndin təbiəti, dağ, yol, bulaq, meşə mənzərələri, sadə insanların saf və səmimi duyğuları şairənə bir pafosla təsvir olunur:

Səndən ötrü qəribsədim,
A saçları yoxsan, anam
Yaş ötdü, yaşın hökmünə
Öyrəsən, uyuşan anam.

Yeri taxıllı, tənəkli,
Zər naxışlı, gül döşəkli.
Göyü göyərçin bəzəkli,
Çöllərə yaraşa anam.

İgidlər ilə ünləşən,
Şilləsinə papaq düşən.
Gəliniylə mehriləşən
Bir az fağırlaşan anam.

Fikirli yatsa gecələr –
Yuxusunu qatcam əgər.
Gördüyünü səhər-səhər
Sulara danışan anam (4,181).

Saçları yovşan anam, çöli taxıllı-tənəkli göyü göyərçin bəzəkli, çöllərə yaşadan anam, və s. bu sıradan çoxsaylı folklor əlvanlığı nümayiş etdirən bu şeirdə əslində Məstan Günər Öz anasının sımasında bu gözəl mənəvi keyfiyyətləri daşıyan bütün anaları- bizim hər birimizin anasını təsvir və tərənnüm edir. Buradakı hər bir portret cizgisi Azərbaycan anasının ümumilləşdirmiş obrazını, rəmzi-mənəvi keyfiyyətlərini əsl sənətkarlıq səviyyəsində təqdim edir. Şairin şeir boyu bənd-bənd irəliləyən bədii-poetik boyaları nağıl və dastan dünyasındakı el analarının unudulmaz obrazı kimi də yadda qalır. Bu baxımdan Məstan Günərin yaratdığı “ana” obrazı onun öz doğma anası kimi həm də folklor obrazını, bir qədər obrazlı desək, folklor anasını gözümüz önündə canlandırır. Ananın təbiətlə ilahi bir vəhdətdə təsviri Məstan Günərin digər şeirlərində də son dərəcə kövrək, və insanı rıqqətə gətirən duyğular oyandırır. Aşağıdakı poetik parçalardan bunu bir daha görmək mümkündür:

Çay üstündə kənd evimiz ağarır,
Bulud- bulud budaqların içində.
Sağdır anam hərdən elə bilirəm,
Axtarıram otaqların işində.

Yaşadardı o taleyin yalqızı,
Yer də gülü, göy üzündə ulduzu.
Torpaq yaşıl, çiçək qızıl-qırmızı,
Köz sağıydı ocaqların içində (4, 211).

Göründüyü kimi, bu şeirdə də “Anamın şeir payı”nda olduğu kimi konkretlik və poetik ümumilləşdirmə son olaraq rəmzi “folklor anası” obrazını doğura bilmişdir.

Qoşmada kəndə, elat həyat tərzinə, adət-ənənəsinə məxsus ən xarakterik görüntülər canlı və unudulmayan obrazlara çevrilir. Bununla belə ana obrazı yenə də mərkəzdə-diqqət önündə dayanır:

O nəğməkar şən nəğmələr deyərdi,
Əllərini qızlar suya döyərdi.
Mavi dağlar bir-birinə dəyərdi
Durna gözlü bulaqların içində (4, 211).

Elat ruhunu təmsil edən simvolik folklor obrazlarının poeziyaya gətirilməsində də Məstan Günərin “Usuboğlu deyərdi” silsiləsində rast gəldiyimiz rəmzi-şərti el aşığı Usuboğlu obrazını ayrıca vurğulamaq lazım gəlir. Məstanın həmin silsiləsinə göz gəzdirdikdə Usuboğlunu sadəcə ustad bir el aşığı kimi görmürük. O, elin xeyrində, şərində nizam yaradan, mərdliyin, halallığın el gözündəki meyarlarını qoruyan və onun yeni nəsillərə tələq edən igidlik, qəhrəmanlıq, ərlək-ərənlik keyfiyyətlərini əks etdirən əfsanə və rəvayətləri, əhvalatları, el məsəllərini tez-tez dilə gətirən, öz söz-söhbətləri ilə eli-mahalı ayıq-sayıq saxlayan bir söz sərrafı və hikmət bilicisidir:

Orda Yaquboğlu tənha dolanır,
O el nəğməkarı, el aşığıdır.
Sağın göz gəzdirir, sola boylanır,
Qolları sazının sarmaşığıdır

Güllərin açmışdı Usuboğlunun,
Solda ağ yanırı, sağda qırmızı.
Həyatı al-əlvan gülürdü onun,
Bulaqdan axırdı bağda qırmızı (3, 328).

Usuboğlu obrazı Məstan Günərin poeziyaya gətirdiyi elat həyat tərzini ifadə edən mükəmməl bir simvolik folklor obrazıdır.

Nümunə kimi gətirilən bu faktlar bir daha onu təsdiqləyir ki, keçən əsrin 60-cı illərindən başlayaraq poeziyada el adət-llpənənəsinin yaşarı xüsusiyyətlərinə fəal münasibət həm də milli koloritin, özünəməxsusluğun bariz bir görüntüsü kimi üzə çıxır, siyasi-ideoloji yasaqlara rəğmən milli ruhun və düşüncənin yaddaşlarda qorunub saxlanılmasına real imkanlar yaradır.

ƏDƏBİYYAT

Araz M.İ. Daş harayı. Şeirlər. (Redaktoru: Məmməd Aslan). Bakı: Yazıçı, 1992, 256

Araz M.İ. Seçilmiş əsərləri. Şeirlər poemalar. (Redaktoru: V.Rüstəmzadə). Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1986, 480 s.

Günər M.R. Seçilmiş əsərləri. İki cildə, I c., (Redaktor: Əli Vəkil). Bakı: XXI- Yeni Nəşrlər Evi, 2003, 432 s.

Günər M.R. Seçilmiş əsərləri. İki cildə, II c., (Redaktor: Əli Vəkil). Bakı: XXI- Yeni Nəşrlər Evi, 2003, 432 s.

Qasımsadə Q.X. Seçilmiş əsərləri. (Tərtib edən: Nəriman Qasımoğlu, və ön sözün müəllifi: Yaşar Qarayev). Bakı: Avrasiya press, 2005, 280 s.

Sarıvəlli O.A. Seçilmiş əsərləri. Redaktoru: Ə.Cəmil. 2 cildə, I c., Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1958, 250 s.

XÜLASƏ

Folklor səciyyəsi daşıyan simvolik müdrik qoca obrazı özünəməxsus sənətkalılıqla işlədilən surətlər silsilələrindəndir. Şair bu səpkidə olan əsərlərində müdrikliyin fəlsəfəsini, həyatı gücünü canlı insanlarla, təbiətlə ünsiyyətin ümumi axarında izləməyə çalışır, doğma elat həyatının təsvirində, adət-ənənələrdə,

xeyir-şərdə bu obraz xalqa işıq və nicat yolunu göstərən bir ağsaqqal kimi təsvir olunur. Bu mərhələnin poetik axtarışlarında xalq həyatını bütün etnoqrafik cizgiləri ilə canlandırmaq, əmək və məişət tərzini, əkin-biçin qayğılarını, təsvir edən nümunələrdə bunu aydın şəkildə görmək mümkündür.

THE IMAGE OF THE FOLK SAGE IN THE EPIC VERSES OF 70 YEARS OF THE 20TH CENTURY SUMMARY

The imagination of a symbolic wise old man of a folklore character, is a series of illustrated artworks. In his works, the poet describes the philosophy of wisdom as an elder person, who strives to observe the vital power of living people, trying to follow the general course of communication with nature, in the description of the native life of group of related people, traditions, in good and evil, this imagination is described as an elder who shows the light and the path of salvation to the people. At this stage of his poetic quest, he revived with the help of ethnographic touches the way of life of the people, their life and everyday work, concerns about the harvest. All this is clearly seen in the work of the poet.

Keywords: oral folk art, poetry, the image of a folk sage, symbolism, epic poems

ОБРАЗ НАРОДНОГО МУДРЕЦА В ЭПИЧЕСКИХ СТИХАХ 70 ГОДОВ XX ВЕКА РЕЗЮМЕ

Символический образ мудрого старика является одним из мастерски используемый образов, несущих специфический фольклорный оттенок.

Поэт в своих работах, на жизненном примере людей, общении с природой, пытается проследить философию мудрости, силу жизни. Описывая быт родных ему мест, традиции, обычаи, поэт рисует образ мудрого старика, показывающего светлый путь спасения народа.

На этом этапе поэтических исканий, он оживил при помощи этнографических штрихов образ жизни народа, его быт и трудовые будни, заботы об урожае. Все это отчетливо прослеживается в творчестве поэта.

Ключевые слова: устное народное творчество, поэзия, образ народного мудреца, символика, эпические стихи

Rəyçi: dos. E.Vəliyeva

Şəmsili Şəmsiyyə Tehran qızı

QABRIEL QARSIA MARKEZİN “NƏHƏNG QANADLI ÇOX YAŞLI ADAM”
HEKAYƏSİNDƏ MAGİK REALİZM

XIX əsrdə romantizmə cavab olaraq realizm meydana gəldi. XX əsrdə magik realizm isə realizmə bir reaksiya olaraq yarandı. Bu cərəyanın inkişaf tarixiüç dövrü əhatə edir. Birinci dövr 1920-ci illərdən başlayaraq Almaniyə ədəbiyyatında, ikinci dövr 1940-cı illərdən başlayaraq Mərkəzi Amerika ədəbiyyatında və nəhayət üçüncü dövr 1955-ci ilin əvvəllərindən ta bugünə qədər Latın Amerikası ədəbiyyatında formalaşmışdır. (4) Bu termin 1925-ci ildə ilk dəfə olaraq alman tənqidçisi və tarixçisi olan Frans Roh tərəfindən təqdim edilmişdir. “Nach-Expressionismus, Magischer Realismus: Probleme der neuereuropäischen Malerei” (“Postekspressionizm, Magik realizm: Yeni Avropa rəsminin problemləri”) adlı əsərində o, alman rəssamlarının rəsm əsərlərinin xəyali, fantastik mövzularını izah etmişdir və ilk dəfə olaraq burada magik realizm terminindən istifadə etmişdir. (6)

Ədəbiyyatda ilk dəfə olaraq bu termin italyan yazıçısı və tənqidçisi Massimo Bontempelli tərəfindən istifadə olunmuşdur. O, magik realizmin köməkliyi ilə reallığın fantastik, sirli təbiətini öz yazılarında əks etdirmişdir. (2)

Magik realizm sehirlili ünsürlərin zahiri gerçəkliyin içərisində təbii olaraq inkişaf etməsinə yardım edən, fantastika ilə gerçəkliyi bir birinə bağlayan bir postmodernist cərəyandır. (5). Sehirlili ünsürlərə postmodern əsərlərdə tez-tez rast gəldiyinə görə magik realizmi postmodernizmin mərkəzi adlandırırlar. Magik realizm bir sıra xüsusiyyətlərinə görə digər cərəyanlarla bənzərlik təşkil etsə də, amma onlardan özünəməxsus bir neçə xarakterik xüsusiyyətlərinə ilə fərqlənir. Realizmdə əsasən gerçəkliyə, tarixə arxalanma, hadisələrin səbəb-nəticə əlaqəsi ön planda olduğu halda, magik realizmdə əksinə mif, əfsanə, sehir, xəyalgücü, alleqoriya ön plana keçir. Bəzən bu cərəyanı sürrealizm adlanan digər cərəyanla da eyniləşdirirlər. Bu məsələ ilə bağlı bir sıra müzakirələr də olmuşdur. “Bu iki cərəyan arasında oxşarlıqlar vardır, ən önəmlisi də daha sonralar magik realistyazıçılar, xüsusilə Aleyo Karpenter, Rohdan, və digər sürrealistlərdən təsirlənmişdir.” (3) Frans Roha görə “magik realizmdə gündəlik həyat nağılvari formaya salındığı halda, ondan bir neçə il öncə hökm sürən sürrealizm isə mövcud olanı tamamilə yadlaşdırmış şəkildə ortaya çıxardır.” (6)

Bu cərəyanda qələmə alınmış əsərlərdə zamanın axımı bir qədər fərqlidir. Belə ki, burada hadisələrin baş vermə sırası ardıcıl şəkildə, düz xətt ilə deyil, spiralvari formada təqdim olunur. Həqiqət, gerçəklik bir növ darmadağın edilir. Gerçəkliyi əks etdirən ayna əvəzinə sanki başverənləri hərtərəfli şəkildə əks etdirən bir prizma yerləşdirilir. Buradakı qəhrəmanların xarakteri haqqında digərlərindən fərqli olaraq ayrıca bir məlumat təqdim edilmir. Oxucu onun xüsusiyyətlərini, psixologiyasını hadisələrin gedişi nəticəsində, onun davranışlarına uyğun müəyyən edir. Hadisələrin cərəyan etdiyi məkanlar mifoloji xarakter daşıyır. Markesin “Yüz ilin tənhalığı”, “Yarpaq fırtınası”, “Gözlənilən qətlin tarixçəsi” və s. əsərlərində hadisələr Makonda adlı kənddə baş verir. Əslində isə bu addan istifadə etməsinə balaca uşaq ikən yaşadığı bir hadisə vəsilə olur. “O, anası ilə bir yerdə Arakatakaya nənəsi ilə babasının özünün də içində doğulduğu evini satmağa gedir. Qatar isə heç bir yaşayışı olmayan bir dayanacaqda dayanır. Daha sonra qatar oradan uzaqlaşarkən yeganə banan təsərrüfatı olan bir ərazidən keçir və bu təsərrüfat sahəsinin qapısına Makondo adı yazılmışdı. Markes bunu görür və bu ad onu cəzb edir. Bununla da o əsərlərində Makonda kəndindən istifadə etməyə başlayır.” Əslində Makondo Markesin uşaqlığının keçdiyi Arakatakadır. Doğma vətəni Latın Amerika olan magik realizm digər ölkələrin ədəbiyyatında da tez-tez müraciət olunan cərəyanlardan biridir. Magik realizm deyərkən ağıla ilk Qabriel Qarsia Markes gəlir. İstər romanları ilə, istərsə də hekayə və povestləri ilə bu cərəyanın misilsiz örnəklərini yaratmışdır. Xüsusilə “Yüz ilin tənhalığı” romanı magik realizmdə ən çox adı çəkilən əsərlər sırasında gedir. Bununla yanaşı həcmələrinin kiçik olmasına baxmayaraq hekayə və povestlərində bu cərəyanın bütün incəliklərindən istifadə edərək şah əsərlərini yaratmışdır. Nümunə kimi “Polkovnikə məktub yoxdur”, “Dünyanın ən gözəl ölüsü”, “Saat altıda gələn qadın”, “Süni qızıl güllər”, “Bizlərdə oğru yoxdur”, “Yarpaq fırtınası” “Nəhəng qanadlı çox yaşlı adam” və s. hekayə və povestlərini göstərmək olar.

Xüsusilə onun hekayələrində magik realizmin ünsürlərindən biri olan məkanın qeyd olunmaması daha qabarıq görünür. Buna “Nəhəng qanadlı çox yaşlı adam” adlı hekayəni nümunə olaraq göstərmək olar. Hadisələrin konkret olaraq hansı ölkədə, hansı ərazidə cərəyan etdiyindən oxucunun xəbəri olmur. Yalnız hekayənin başlanğıcında hadisələrin kəndli Pelayo və arvadı Elisendanın evinin həyatında cərəyan

etdiyindən xəbərdar oluruq.

Hekayə aramsız yağan yağışın üçüncü gününün olması, evdə çox sayda xərçənglərin və onların evdə yaratdığı ifunət qoxusu, onların yeni doğmuş körpələrinin bütün gecə yüksək temperaturdan əziyyət çəkməsi kimi gündəlik həyat təsvirinin təqdim olunması ilə başlayır. Markesin yazı üslubu elə ilk cümlələrdən oxucunun diqqətini dərhal cəlb edir. O, bu adi təsviri verməklə yanaşı “Çərşənbə axşamından bəri dünyanın dadı qaçmışdı” deyərək qeyri-adi təsvirçilikdən, ideomatik ifadədən istifadə etmiş və sanki magik realizmin əsas üsürü olan gerçəkliklə fantastikanı bir-birinə paralel şəkildə tamamlamışdı.

Bu hekayədə nağıllarda, əfsanələrdə mövcud olan və magik realizmin də üz tutduğu mələk obrazı təqdim olunur: “Pelayo xərçəngləri atdıqdan sonra geri dönərkən həyətin arxa tərəfində bir şeyin tərpendiyini, inildədiyini ancaq böyük bir cəhd sərf etdikdən sonra fərqi nə vara bildi. Bunun üzə üstə palçığa gömülmüş yaşlı bir adam olduğunu və çox güc sərf etməsinə baxmayaraq böyük qanadlarına görə heç cür tərpenə bilmədiyini görməsi üçün oraya daha da yaxınlaşması lazım oldu.” (1)

Əsas elementlərdən biri olan paradoksdan istifadə insanların gerçək həyatda mövcud olmayan mələk haqqındakı təsəvvürləri ilə bağlı meydana çıxır. Beləki Merkez məhz bununla sanki insanların düşüncəsinə qəti bir zərbə endirir. Onların müqəddəs olaraq gördüyü, xəyallarında müqəddəslik çərçivəsində canlandırdıqları mələk keçəl başında bir neçə ağ saçı, ağızda iki-üç dişi qalmış, tamamilə islanmış yaşlı bir qoca olaraq təsvir edilir. Yoluq, kirli qanadları ilə kərkəs quşuna bənzədilir.

İlk baxışda hər ikisi üçün qeyri-adi görünən bu böyük qanadlı yaşlı adam daha sonra onlar tərəfindən normal qarşılanır: “Pelayo ilə Elisenda onu elə uzun, elə diqqətli izlədilər ki, tez təəccüblərindən qurtulub sonunda ona öyrəşdilər. Ona səsəlməyə onunla danışmağa çalışdılar, o da qalın dənizçi səsiylə anlaşılmaz bir dildə qarşılıq verdi. Beləcə bir müddət sonra qanadlarının yaraşsızlığını görməzlikdən gəlib ağıllarını istifadə edərək onun fırtınada itmiş bir gəmidən qalan yaralı olduğu nəticəsinə gəldilər.” (1) Bu da artıq bir növ bu cərəyan üçün xas olan gerçəkliklə fantastikanın çulğalaşmış şəkildə təqdim olunma nümunəsidir.

Hekayənin başından sonuna qədər ironiya nəzərə çarpır. Beləki, Pelayo və Elisenda bu adamı görsün və kim olduğunu desin deyə ölüm və dirim haqqında hər şeydən xəbərdar olan bir qonşu qadını çağırırlar. O isə bunun bir mələk olduğunu, uşaq üçün gəldiyini və mütləq şəkildə öldürülməsi lazım olduğunu bildirir. Onun fikrinə görə mələklərin əsas qidası naftalindir, onlar yalnız bununla qidalanırlar. Ancaq onun bu fikri yanlış olur, yaşlı adam badımcan pürəsindən başqa bir şey yemir və bir növ yazıçı ironiya ilə qonşu qadının çoxbilmişliyini puç edir. Digər bir nümunə isə, yaşlı kişinin qanadları olmasına baxmayaraq palçıqın içində batıb qalması və buradan canını qurtara bilməməsidir. Oxucunun adı düşüncəsinə görə mələk qanadları ilə güclüdür, amma o adi bir palçıqdan qalxacaq gücü belə özündə tapa bilmir.

Oxucuları daim düşündürməsi, onların ağıllarında sual işarələri yaratması da Markes yazı üslubu üçün xarakterik olan əsas əlamətlərdəndir. Bununla sanki Markes oxucunu tərəddüdlər içərisində buraxmağa məcbur edir və deyə bilərik ki, o bundan-magik realizmin bu üsüründən məharətlə istifadə edir. O, qanadlı yaşlı adamın qanadları ilə ya da kökləri ilə bağlı heç bir açıqlama vermir və bunu oxucunun öhdəsinə buraxır. Bu bütün Markes yaradıcılığına xas olan xarakterik xüsusiyyətdir. Hekayədə hər kəs yaşlı adamla bağlı bir neçə fikir irəli sürür: “İçlərində ən saf olanlar onun millətlər məclisinin başçılığına gətiriləcəyini düşünürdülər. Daha sərt yaradılışda olanlar onun bütün savaşıları qazanmaq üçün beşulduzlu general dərəcəsinə yüksəldiləcəyini sanırdılar.” (1) Papa Qonzaqa da onun kim olduğunu maraqlananlar arasında idi. O, yaşlı adamın saxlandığı toyuq hininə girir və ona latın dilində “sabahın xeyir” deyir və başqa dildə qarşılığını alır. “Adamın tanrı dili olan latın dilindən heç nə anlamadığını, tanrı xidmətində olanları salamlamağı bilmədiyini görəndə kənd papası bu işdə bir hiylə olduğunu düşünməyə başladı. Sonra yaxından baxdıqda yad adamın daha çox insana bənzədiyini gördü.” (1) Papa insanları ehtiyatlı olmağa çağırır, onun fikrincə bu mələk deyildir, şeytanın öz əməllərini yerinə yetirməsi üçün qəbul etdiyi bir simadır.

Məhz bu epizodu təqdim etməklə Markes sanki oxucuların qarışıq olan fikirlərini daha da dumanlandırır. Çünki, o həm insani, həm də səmavi xüsusiyyətlərə malik olan bir canlıdır. Realda varmıdır yoxmudur deyə düşünərək oxucu ikilik arasında qalır. “...mələk olduğundanmı, yoxsa qocalmış bir ixtiyar olduğundanmıdır badımcan pürəsindən başqa bir şey yemədiyini, daha doğrusu badımcan pürəsindən başqa bir şey yeyib yemədiyini kimsə öyrənə bilmədi. Tək qeyri-adi tərəfi deyəsən səbri idi.” (1)

Magik realizmin əsas elementlərindən biri olan simvolizm böyük qanadlı yaşlı adamın simasında təzahür etmişdir. Yazıçı əslində bununla insanların onlara yad olan hadisələrə qarşı davranışını təqdim etmək istəmişdir. Ən əsası isə belə şəraitdə onların qarşısındakı şəxsin yaxşılığını deyil, öz mənfəətlərini necə düşündüklərini vurğulamışdır. Pelayo yaşlı adamı palçığa batmış, gücsüz bir halda görəndə ona yardım etmək əvəzinə qaçaraq Elisendaya xəbər vermiş, sonradan isə onu toyuq hininə bağlamışdılar. Hətta ona yarım mərhəmət də göstərmişdilər: "...mələyi açıq dənizdə taleyi ilə başbaşa buraxaraq onu üç günlük azuqə və su ilə bir qayığa mindirməyə qərar verdilər." (1) Bu mərhəmətləri ta ki bir səhər yuxudan oyanıb qayıya mələyi görməyə gələn camaatı görəndə qədər davam etdi. İnsan sayı hər dəqiqə o qədər artırdı ki, sonda Elisendanın ağına gələn ilk şey mələyi görməsi üçün gələnlərdən beş sent almaq gəldi. Bu düşüncənin nəticəsi olaraq tez bir zamanda onlar çox pul qazanaraq evlərini təmir edirlər. Bu vəziyyətdən məmnun olmayan isə bircə mələk idi. Çünki ona qəfəsdəki sirk heyvanı kimi davranırdılar. Ona işgəncələr edirlər, o isə bunlara dözürdü. Ən dəhşətli isə onun artıq səbrinin daşmasına səbəb olur: "Yalnız bir dəfəsində gənc buğaları dağladıqları qızgın dəmirlə belini yandırdıqları zaman səbrini daşırlar. Saatlarca heç tərpnəmədən olduğu kimi yatdığından onu öldürmüşdülər. Birdən çox qorxaraq yerindən qalxdı və gözlərindən yaşlar axaraq o anlaşılmayan dili ilə çığırmağa, hər yanı inlətməyə başladı..."

Hekayədə çevrilmənin olması Markesin magikasını göstərən digər bir nüansdır. Çevrilmələrdən biri hekayənin başlanğıcında göstərilən sonra sonda səbrinə görə ölümə tərk edilməsinə baxmayaraq, çətin qısqınsız fəslindən keçib yazın ilk günəş işıqları ilə yenidən iri və sərt tükələri çıxmağa başlayan mələkdir. Digəri isə hörümçək qadındır. "Qadının vücudu qoç böyüklüyündə böyük bir tarantula, başı isə qəmgin baxışlı bir gənc qız başı idi." (1) Artıq onun görünüşü insanlar tərəfindən adi qarşılanır-dı. Diqqəti cəlb edən onun görünüşü deyil, başına gələn onu bu vəziyyətə salan əsl fəlakət idi. "Daha uşaq yaşındaykən bir gün ata evindən gizlin qaçaraq rəqsli bir əyləncəyə getmiş və bütün gecə iznsiz rəqs etdikdən sonra meşədən keçərək evə döndükdə müthiş bir gurultu ilə göyüzü orta yerindən ikiye ayırılır, aradakı yarıqdan görünən ildırım kükürlər saçaraq yerüzünə düşüb onu hörümçəyə çevirmişdi." (1)

Mübaligə hekayənin bir çox yerlərində nəzərə çarpır ki, bu da yazıçının dilinin daha çox rəngarəng olmasına kömək edir. "Yerüzünü tir-tir titrədən bu qiyamət qarışıqlığının ortasında Pelayo və Elisenda yorulmaqdan çox xoşbəxt idilər." "...hacı na-mizədlərinin sırası hələ də üfün o biri ucuna qədər gedib çatırdı." (1) Bunlara bir sıra nümunələri göstərmək olar, bunlardan biri də yuxarıda qeyd etdiyim hörümçək qadının nağıl etdiyi göyüzünü ikiye parçalanmasıdır.

Magik realizmin əsas xarakteristikalarından biri olan düzxətli zaman deyil, spiralvari zaman formasının bariz nümunəsinə bu hekayədə şahid oluruq. Zaman axımında gələcəyə doğru irəliləmə daha sonra söhbət əsnasında yenə indiki zamana və yaxud keçmiş zamana qayıtma vardır. Qonşu qadın yaşlı adam haqqında fikir bildirərkən əks olunan zaman indiki zamandırsa, sonradan gələcək zaman göstərilir: "Ertəsi gün Pelayonun evində canlı bir mələyin tutulduğu xəbəri hər yana yayıldı." (1) Sonra isə yenidən eyni ardıcılıqla indiki və gələcək zamana yönəlir. "...yatmadan öncə onu palçıqın içindən çıxardaraq tellə əhatələnmiş toyuq hininə toyuqların yanına saldı." (1) Bu epizod onların qonşu qadınla danışdıqları günə aid edilir. "Amma günün ilk işıqları ilə birgə həyətin arxa tərəfinə çıxdıqlarında bütün kənd əhalisinin hinin ətrafına toplaşmış olduğunu və mələklə hörmətsizcəsinə zarafatlaşdığını, sanki qeyri-adi bir varlıq deyilmiş də bir sirk heyvanıymış kimi ona tellərin arasından yemək atdıqlarını gördülər." (1) Zaman məfhumunu ifadə etmək üçün Markes Pelayo və Elisendanın uşaqlarından xronologiya kimi istifadə etmişdir. Körpənin yeriməyə başlaması, təzə dişlərinin çıxması, məktəbə getməyə başlaması kimi xırdalıqlarla zamanın necə ötməsini oxucunun diqqətinə çatdırır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

1. <http://www.izdiham.com/gabriel-garcia-marquez-koskocaman-kanatli-cok-yasli-bir-bey/>
2. https://en.wikipedia.org/wiki/Magic_realism
3. Maggie Ann Bowers. "Magic(al) realism". 2004, 150 s.
4. <https://prezi.com/oymgdwrjhha9/magical-realisma-very-old-man-with-enormous-wings/>
5. Magical Realism: Theory, History, Community, L. P. Zamora and W. B. Faris (ed.), USA: Duke University Press, 163-191.
6. ROH, F. (2005). "Magic Realism: Post Expressionism", *Magical Realism: Theory, History, Commu-*

nity, L. P. Zamora and W. B. Faris (ed.), USA: Duke University Pres, 15-33.

Açar sözlər: magik realizm, mələk, simvolizm, paradoks, ironiya, fantastika

Ключевые слова: магический реализм, ангел, символика, парадокс, ирония, фантастика

Keywords: magic realism, angel, symbolism, paradox, irony, science fiction

Резюме

Магический реализм в истории Габриэля Гарсии Маркеса «Очень старый человек с огромными крыльями»

Магический реализм, появившийся в XX веке, является родным для Латинской Америки. Этот термин впервые был использован немецким критиком и историком Францем Рохом. Габриэль Гарсиа Маркес, один из самых выдающихся представителей этой тенденции, умело отражает изысканность этой тенденции в своих рассказах, повестях и романах. В его работах явно проявляются качества магического реализма. Эта статья дает представление о волшебных элементах, таких как парадокс, ирония, символизм, эмпатия, трансформация и т. д. используемые истории «Очень старый человек с огромными крыльями».

Summary

Magical realism in the story of Gabriel Garcia Marquez's "A very old man with enormous wings"

The native land of magical realism which is established in XX century is Latin America. Firstly this terminology was used by german critic and historian Frans Roh. One of the most prominent representatives of this stream G.G. Marquez reflects elegant of tendency not only in stories, novellas, but also in novels. The qualities of magical realism are clearly noticed in his works. He gives place to elements of magical realism such as paradox, irony, symbolism, exaggeration, transformation and etc. In this article - named "A very old man with enormous wings" story gives place to magical elements such as paradox, irony, symbolism, hyperbole and transformation and so on.

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva

Tağızadə Vüsalə

TƏNQİDİ REALİST NƏSR: BƏDİİ MƏTN HƏQİQƏTLƏRİ VƏ İCTİMAİ YUXARILAR

XX əsrin əvvəllərində tənqidin ədəbi həyatla möhkəm qaynayıb qarışması nəticəsində onun məqsəd və vəzifələri, ictimai həyatda tutduğu mövqeyi haqqında mülahizələr də formalaşmağa başlayır. Yeni şəraitə uyğun olaraq, tənqidin prinsipləri müəyyən edilir. Tənqid bu zaman təkcə bədii ədəbiyyatın xüsusiyyətlərini deyil, ədəbi tənqidin özünə xüsusiyyətlərini izah etməklə məşğul olurdu. Hətta XX əsr mütəfəkkirləri ədəbi tənqidi, hər eynən əvvəl, ədəbiyyatın müsbət və mənfi, qüvvətli və zəif cəhətlərini meydana çıxaran, nöqsanları aradan qaldıraraq müsbət keyfiyyətləri inkar etməklə ədəbiyyatı irəli apararaq bir vasitə hesab edirdilər. Məhz buna görə də tənqidi realist nəsrə bədii metodun xarakterini onun " kimdir müqəssir" və " nədədir nicat" suallarına verdiyi cavabda təyin edir. Həmin cavab isə hər metodun özünəməxsus tipik müsbət və tipik mənfi qəhrəmanlarının meydana çıxmasını tarixən eərtləndirir. Metodun tipi və mahiyyəti dəyiedikdə, adətən, onun axtardığı qəhrəman da dəyieir. Təxminən belə bir vəziyyət XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda yaranmışdır. Yeni fikri intibah dövrünə qədəm qoymaq cəmiyyət hər eynə olduğu kimi, özünün mənəvi vəziyyətinə də ədəbiyyata da tənqidi münasibət bəsləməyə ehtiyac hiss edirdi. Cəmiyyətin bütün sinif və zümrələrində belə bir fikir yaranmışdı ki, artıq tənqidsiz kezinmək mümkün deyil, hər eynə tənqidi yanaşı onun yaxşı və pis tərəflərini meydana çıxarmaq lazımdır. Əlbəttə, hər sinif, hər təbəqə tənqide sinfi mənafeyi nöqteyi-nəzərindən yanaşı, ondan öz ictimai-siyasi və ədəbi marağı üçün istifadə etməyə çalışırdı.

Ancaq bizim tənqidi realist nəsr ədəbiyyatımızın hər mərhələsində xalq və onun taleyi problemi, qəhrəmanların taleyində xalqın keçiyi və hələ kezcəyi yolu izləmək axtarıları get-gedə billurləən və qanunauyğun şəkildə dərinləən bir istiqamətdə davam etmiedir. Cəmiyyəti hərəkətə gətirən qüvvələrin sorasında bizim realizm xalqın, demək olar ki, bütün zümrələrinin nümayəndələrinin müsbət qəhrəman kimi sınımışdır. Xalqın tarixi taleyini kimin, hansı ictimai qüvvənin iradəsi ilə bağlamaq axtarıları tənqidi realistlərin müsbət qəhrəman axtarılarında həlledici rol oynamışdır. Təsədüfi deyil ki, bizim realist ədəbiyyatımızın ilk qəhrəmanı elə xalqdır. Onun ilk mətləbi xalqın taleyi haqqında mətləbdir. Hacı Nuru və " nuxulular", Yusif Sərrac və " saraylılar" - M. F. Axundovun ziyalı, sənətkar və xalq arasındakı münasibətləri ifadə etmək qayğıları ilə bilavasitə bağlı idi .

Ümumiyyətlə, tənqidi realist ədəbiyyatda xarakter, tip yaratmaq məsələsi ədəbiyyatımızın ən mühüm və başlıca problemdir. İnsan həyatından kənar bədii ədəbiyyatın mövzusu olmadığı kimi, bədii əsərləri də insandan, obrazdan, xarakter və tipdən ayrı dəyənək mümkün deyildir. Doğru olaraq deyildi ki, obraz, şəxsiyyət, tip olmadan bədii əsərin özü də yoxdur.

Müxtəlif tarixi eəraitdə həmin eəraitə və sosial mühitin tələblərinə uyğun ədəbiyyatın üzərinə dəyən funksiya da dəyiediyi kimi, sənətkar tərəfindən yaradılan tipində sosial - bədii funksiyası dəyieilə bilər. XX əsr tənqidi realist ədəbiyyatında qələmə alınan bu xarakterləri, tipləri də məhz bu meyardan dəyərləndirmək mümkündür .

" İctimai yuxarılara" qəzəb və ittihamnamə, yoxsa aşağılara ümid, xitab, çağırış və danlaq?. Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığını nəzərdən kezirək görərik ki, Mirzə Cəlil ikinci yolu və realist müsbət qəhrəmanın ictimai mənsubiyyət, sinif, təbəqə, silk ünvanını dəyiedi !

Əsl realizm insanın surətini, zahirini, rəsmi yox, sirrini, seyrini, möcüzəsini təsvir edir . Məhz bu mənada Novruzəlinin möcüzəsini açmaq, Çatskinin, İsgəndərin, Peçurinin və Rudinin möcüzəsini açmaqdan az çətin deyildi. Ən çox tilsimlənmə məxluq elə o idi və onun tilsimin açmaq, kiminsə, hansı bir ictimai qüvvənsə bəddua oxuyub daea döndərdiyi bu məxluq həyata qaytarmaq- birinci dərəcəli vəzifə idi...

Bizim ədəbi realist nəsrimizdə mülkədara, bəyə, ağaya, çinovnikə gülmək, satira, komediya, həb həsr etmək qədim ənənə idi. Ancaq xalqın öz mənafeyi cəbhəsindəki xalqın özünə gülmək, kəndlini, fəhləni çox ciddi tənqidi münasibətin predmeti etmək, xalqın öz ətalətinə, sadələvlüyünə, mütillik və avamlığına, mövhumat və fanatizminə gülmək- məhz ədəbiyyatda vətəndaşlıq və müasirliyin daha fəal bir demokratizmi, nə zaman və nəyə gülmək lazım olduğunu duymaq həssaslığı demək idi. Yaear Qarayev " Tənqid, problemlər, portretlər" adlı kitabında qeyd edir : "Cəmiyyətin əsas sükançısını hansı ictimai qüvvədə görmək məsələsi yalnız kimi tərənnüm etməyi yox, kimi tənqid etmək, inkar etmək yaxud tərbiyələndirmək prinsipini də müəyyən etməli olur. Nədanlığın ziyalıda, mülkədarda yox, kəndlidə təzahürünə fəal marağın səbəbi bu idi" .

M. F. Axundov yaradıcılığına nəzər salsaq, Axundov realist nəsr güzgüsündə iri planda görünən hakim ictimai təbəqənin özüdür. " Saraylıların", " Nuxulların" ictimai tərkibinə baxmaq kifayətdir. O, əsasən nadan, yekəbae " yuxarıları" tənqid edir. Mirzə Cəlildə isə " ictimai yuxarıları" və " aeağılara" ayrılan diqqətin nisbəti dəyiəir. Məhz aeağıların həyat tərzini tənqid etmək yolu ilə " yuxarıların" tarixi taleyinə də hökm oxumaq ! - bu, müasirliyin böyük tələbi və realist novator bir həqiqəti idi. Azərbaycan realist ədəbi fikrinin iki böyük tarixi mərhələsi arasındakı ictimai- estetik fərq bir də ele bu iki gülüəün məzmunu və hədəfi arasındakı fərqdə idi.

Aydındır ki, ədəbiyyatşünaslıqda tənqidi realizmdə gülüşün ancaq ifşaedici, öldürücü, məhv edici səciyyə daşmasına müstəqillik dövrünün ədəbiyyatşünaslıq düşüncəsində yaranan tendensiya müqavimət göstərmişdir. Bunun nəticəsidir ki, məhv edici gülüş anlayışının ideoloji mahiyyəti ilə bəzi hallarda müəllif məqsədi üst-üstə düşmədi. Və tənqidi realist nəsrə gülüşün kəskin xarakter daşması, dəyişdiricilik funksiyası, bunun ancaq, " ictimai aşağıların" obrazlarına yox, " ictimai yuxarıların" da obrazlarına yanaşmada elmi- tətqiqin perspektivliyi C. M. Məmmədquluzadənin, Ə. Haqverdiyevin, Y. V. Çəmənəmnlinin tənqidi realist nəsrində öz əksini tapdı.

Ədəbi tənqid və Azərbaycan bədii nəsrində xarakter məsələsi ilə əlaqədar əmək və qəhrəman, müsbət və mənfi qəhrəman, ictimai yuxarılar və aşağılar xarakter və xarakteristika, tipiklik kimi problemlərdən bəhs edərkən gördük ki, bütün bu problemlər baxımından Azərbaycan ədəbi tənqidi həmişə inkişafda olmuşdu, bəzən bu inkişaf sürətli, bəzən ləng olmuşdur. Müsbət və mənfi surətlərə sxolastik, quru sosioloji münasibət elmi- nəzəri səviyyə, doğmatikadan uzağ obyektiv mülahizə və fikirlər qarşısında məğlubıyyəətə uğradı. Bədii nəsrimizdə xarakter məsələsinə münasibətindəki sapıntıları heç zaman bütöv, tam olmamışdır, bu sapıntıların bəzən zəif, bəzən lap cüzi, bəzəndə nisbətən güclü oponenti olmuşdur və bu illər keçdikdən sonra Azərbaycan ədəbi tənqidində qələbə qazanmışdır.

Realist nəsrə ədəbi tənqiddə olan ehtiyacı tənqidsi əsrin, zamanın öz tələbləri ilə əlaqələndirirdi. O, bu qənaətə gəlmişdi ki, artıq ədəbi tənqid ictimai həyatın müxtəlif məfkurəvi bir sahəsi kimi meydana çıxmalıdır. Ona görə də realist ədəbiyyatın müsbət qəhrəmanı ən çox milli və ictimai azadlıq hərəkatının gedişi ilə bağlı olmuş, onun tarixi inkişafı və mərhələləri ilə eərtlənmiedir. Бууык реализм бьтєнлєkdə xalq və onun taleyi bədii dəbəcəninin əsas hədəfi kimi seziləndə yaranmışdır. Puşkinin dediyi kimi, xalqın taleyi - insanın taleyi vahid problem kimi dərk ediləndə və irəli sürələndə yaranmışdır. Artıq məieət həqiqətəbənzərliyi, gerəkliyin zahiri təfərrüfatı ilə empirik oxşarlığın dərəcəsi yox, xalqın tarixi taleyi üçün məsuliyyət duyğusunun dərkı və bədii fəlsəfi yetkinliyi realizmi və onun xəlqilik keyfiyyətini müəyyən etməyə kömək göstərən ən əsas ədəbii estetik amil və eərt olmuədur. Bu eərt realist nəsrimizdə Y.V.Çəmənəmnlinin, Ə.Haqverdiyev, C.Məmmədquluzadənin nəsrində özünü açıq şəkildə göstərir. Mirzə Cəlil kəndi və kəndlini böyük nəsrə gətirən ilk realist ədbimizdir. Ən böyük "kəndli həqiqəti" isə o dövrdə məhz Novruzəli həqiqəti idi. "Kəndli Rusiyası" kimi "Kəndli Azərbaycanı" da bu kəndliyə gələcək inqilabın hərəkatverici qüvvəsi kimi baxmağa, onu məhz bu baxımdan qiymətləndirməyə əsas verirdi. Odur ki, bu dövrdə nəsr Novruzəli uğrunda mübarizənin hədəfi kimi Novruzəlinin özünü sezir. Bu təcəssüm- "ictimai yuxarıların və ictimai aeağıların" obrazlarının təsviri özünü sonralar Ə.Haqverdiyevin "Ata və oğul" heyakəsində, A.Divanbəyoğlunun "Əbdül və eəhzadə", İ.Musabəyovun "Xoəbəxtlər", "Gözəllərin vəfası", " Neft və milyonlar səltənətində" əsərlərində Cəlil ağa, Lütfəli bəy, Qeys və baeqa obrazların timsalında göstərmiedir. Bu ədiblərin hər biri tənqidi realist kimi, öz kəndi və xalq idealını həmieə dolayı yolla ifadə edir: pozitiv üsulla müsbət ideal ifadə etmək əsas məqsəd kimi, ümumiyyətlə bu realizmin qarşısında durmur. Odur ki, təsvir etmək ьзьн kəndlinin də qeyri-adisini, qəhrəmanını, igidini yox, ən adisini, naturalını seziirlər. Bunların səbəblərini araədirərkən tənqidi realistlər mücərrəd ədalət və ilahi, əzəli həqiqətlər axtarırdılar, viruslar və mikroblar axtarırdılar! Cəmiyyəti sarsıdan, hərəkatdən qoyan xəstəliklər, düyünlər, əngəllər axtarırdılar. Balaca adamı xalqın ən yaxın perspektiv gələcəyi, ən real tarixi vəziyyəti və vəzifələri baxımından təsvir edirdilər. Göylərə, uzağa, yüksəyə yox, daxilə, mahiyyəətə, həyatın dərinliklərinə doğru- onun ədalət, həqiqət və qəhrəman axtarışlarının istiqamətini belə ifadə etmək olar. Romantilərin, idealistlərin fəryad etdiyi, ağıladığı həqiqətlərə realistlər gülürdülər. Sənətkar hər eeyə daha ucadan baxdıqca çox müdhie eeylər ona gülünc görünür. O, onlardan birini, yüzlərdən birini yox, onminlərdən, yüzminlərdən, həyatın dibindən, qara caamatdan birini təsvir edirdi.

XX əsrdə yaeayan "kizikərin", "balaca qəhrəmanların" bir yaxın dostu məhz "ьзьнсу silki" nəzərdə

tutaraq demiedir: "Bəəriyyətin nadanlığı ЫЗЫН özümü günahkar hesab edirəm". (T.Drayzer). Təxminən eyni fikri R.Taqor, H.İpsen və Lu Sin də ifadə etmişlər. Maraqlıdır ki, hələ o vaxtdan, Prometey dövründən bütün bəəriyyətin avamlığı ЫЗЫN günahkarlığı bütün dahilər öz üzərlərinə götürmüşlər. Bizim XX əsrin milli- ədəbi mühitində belə bir günahkarlığın könüllü intixabı və tarixi icarsı ЫЗЫN mənəvi haqqa, əxlaqi səlahiyyətə ən çox bu dövrün realistləri hazır olmuşlar!

Ədəbiyyat siyahısı

Tənqidi realist ədəbiyyatda bədii tip məsələsi. Bakı, Şirvanəşr, 1998, 5, ç/v.

Ədəbiyyatda xarakter problemi. Bakı, Şirvanəşr, 1998, 7 ç/v.

Ədəbi xarakter və tip. Bakı, " Elm", 1999, 6 ç/v.

Realist nəsrdə bədii tip problemi. Dil və ədəbiyyat, II buraxılış, Elmi əsərlər toplusu. Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Bakı, 1995, səh. 19-21.

S. M. Qənizadənin hekayələrində obrazlar aləmi, Filoloji araşdırmalar, XV kitab, Bakı, " Nurlan", 2002, səh. 50- 53.

S. S. Axundovun " Türk birliyi" əsərində komik- satirik tiplər. " Dil və Ədəbiyyat" jurnalı, Bakı, 2003, N: 2, səh. 77- 78.

Ədəbi portret- karikatura bədii tip yaratmaq vasitəsi kimi. Azərbaycan filologiyası, V kitab, Bakı, 2003, səh. 64- 66.

Summary

Critical realistic prose ... Truths in the literary text and higher social strata

In the direction of the critical realism of literary criticism, the destructive, murderous, and exposing nature of laughter was resisted by a new tendency that emerged in the literary thought during the period of independence. Sometimes the author's goal did not coincide with the ideological essence of the notion of "murderous laughter". Stern character and transformational function of laughter in critical realistic prose, the perspectives of scientific research in the approach not only to the images of "lower social strata", but also that of "higher social strata" is reflected in the critical realistic prose of J. Mamedkuli-zade, A. Akhverdiyev and Y.W. Chemenzeminli.

Резюме

Критическая реалистическая проза ... истины в художественном тексте и высшие социальные слои

В направлении критического реализма литературоведения разрушительному, убийственно-му и разоблачительному характеру смеха сопротивлялся новая тенденция, возникшая в литературной мысли периода независимости. Следовательно, иногда цель автора не совпала с идеологической сущностью понятия «убийственный смех». Суровый характер и преобразовательная функция смеха в критической реалистической прозе, перспективность научного исследования в подходе не только к образам «низших социальных слоев», но и «высших социальных слоев» нашел свое отражение в критической реалистической прозе Дж.Мамедкулизаде, А. Ахвердиева и Ю.В.Чеменземинли.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

Həsənov Namiq Ağaməli oğlu

TOMAS STERNZ ELIOTUN MODERNİZMİ

XX əsr ingilisdilli poeziyanın inkişafında Tomas Sternz Eliotun böyük xidməti vardır. O, amerikan – ingilis şairi olmaqla yanaşı poeziyada modernizmin ən böyük nümayəndəsidir. Qədim ingilis nəslinə, eyni vaxtda da yeni amerikan burjuaziyasına aid edilən T.Eliot 1888-ci il sentyabrın 26-da ABŞ-ın Sent –Luis şəhərində dünyaya gəlmişdir. Onun Bostonda müəllimlik edən babası Uilyam Qrinlif Eliot Sent-Luisdə universitet kilsəsini, Vaşinqton Universitetini və “Qızlar məktəbi”ni və başqa tədris mərkəzlərini açmışdır. Sent-Luisi olmuş Emerson Uilyam Qrinlif ser Tomas Eliotu “Qərbin müqəddəs adamı” adlandırmışdır.

Tomas Sternz Eliotun uzaq əcdadlarından biri , “Hökmdar” (“Governor”, 1531) fəlsəfi-etik traktatın, “Saf qadınların müdafiəsinə” (1540) pyesinin müəllifi ser Tomas Eliot (təq. 1489-1490 – 1546) müasirlərinin düşüncəsinə böyük təsir göstərmişdir. Ser Tomas Eliot 1538-ci ildə “Latınca-ingiliscə lüğət” tərtib etmiş və ilk dəfə ingilis dilinə “ensiklopediya” anlayışı gətirmişdir. O, Pulutarxın əsərlərini tərcümə etmişdir, bir çox əsərlərin müəllifi sayılır. T.S.Eliot məşhur əcdadının “Hökmdar” traktatından götürdüyü bir fraqmenti özünün “İst Kouker” əsərində, başqa bir fraqmenti isə “Dörd kvartet” əsərində istifadə etmişdir.

Tomas Eliotun əcdadları XVII əsrdə İngiltərədən Amerikaya köç etməli olmuşlar. Şairin özünün etirafına görə o, 1914-cü ildə həmin yolla “kütləvi mədəniyyətdən” xilas olmaq üçün ABŞ-dan tarixi vətəni İngiltərəyə qayıtmışdır (1). Eliot 1910-1911-ci illər Fransada yaşamalı olur. Anri Berqsonla öz baxışlarının yaxınlığını hiss edən Eliot burada onun fəlsəfi görüşlərini, fəlsəfi təlimini və fransız poeziyasını öyrənir.

Eliotun 1909-1911-ci illərdə yazdığı şeirlərində romantik mövzulara qarşı adamayovuşmaz soyuq münasibət aydın görünür .Onun 1917-1919-cu illərdə yazdığı dörd misralı şeirlərində satirik effekt ucalıqdan adiliyə doğru qəsdən pedantlıqla üst-üstə yığılmış detalların və kəskin keçmələrin sayəsində əldə edilir.

1914-cü ilin sentyabrında Tomas Eliot Ezra Paundla tanış olur. O dövrdə Ezra Paund artıq böyük şöhrət tapmış şair idi. E.Paund T.Eliotun əlyazma şəklində olan şeirlərini oxuduqdan sonra onları çap etdirməyi gənc şairə məsləhət görür. Eliotun əsl poetik yaradıcılığı İngiltərəyə köçdükdən sonra başlayır.1915- ci ildə o, “J.Alfred Prufrokun məhəbbət nəğməsi” (The Love Song of J.Alfred Prufrock), “Bir ledinin portreti”(Portret of a Lady), “Başlanğıc” (Preludes), “Küləkli gecədə yazılmış rapsodiya”(Rapsody on a Windy Night) şeirlərini çap etdirir.

Onun “J.Alfred Prufrokun məhəbbət nəğməsi” şeirində miskin bir insanın səmimi duyğulara olan iddiası istehza ilə təsvir olunur. Şairin istehzalı baxışları Dantenin, Şekspirin, Con Donnun, Brauninqin, Tennesinin motivlərinin parodiya şəklində istifadəsində ortaya çıxır. Şeir özlüyündə qəhrəmanın “şüur axını” göstərir. Alfred Prufrok anlayır ki, onun keçirdiyi hisslər gülüncüdür. Bu şeir arzusunun əbəs olması, məhvə məhkum olması haqqında kədərli nəticə ilə bitir:

Biz su pərisi ölkəsində xəyal edirik

Və insan səsləri eşidərkən, inildəyirik

Və həyata göz açıyıq və qərq oluruq.

“Küləkli gecədə yazılmış rapsodiya” şeirindəki urbanistik mövzuda dərin ruh düşkünlüyünün kök saldığı duyulur.

Eliotun şeirləri soyuqdur. Bu şeirlər insanların duyğularının çatdırılmasına çağırış kimi səslənir. Romantiklərdən və realistlərdən fərqli Eliot öz şeirlərində emosiyaları azad etmirdi, əksinə onlardan qaçırdı. Əgər romantiklər və realistlər insan təbiətinin təkrarolunmaz fərdiyyətini göstərməyə çalışdırlarsa, Eliot fərdi şəxsiyyət obrazı olmayan, şəxsiyyətləndirməyən poeziya yaratdı. Həyatın emosional və fərdi qavrayışından imtina etməsi, onu qəbul etməməsi, romantik, eyni zamanda da realist poeziyanın spesifikasından uzaqlaşmaq onun modernist poeziyasının ifadəsinə çevrilir. Bununla bağlı professor N.P.Mixalskaya yazır: “Eliotun erkən yaradıcılığı neoklassisizmin və imajizmin estetik proqramının təsiri altında inkişaf edirdi” (2. 378).

T.Eliot müasir burjuva gerçəkliyində hərcmərcliyi qəbul etmirdi, qayda-qanun yaratmağa çalışırdı. Buna o, neoklassisizmin ciddi sisteminin ideal şəkildə əksini tapdığı öz poeziyasında nail olmağa çalışırdı. Eliot İntibah incəsənətinə mənfi münasibət bəsləyirdi. O,düşünürdü ki, İntibah incəsənəti müasir

münasibətlərin fərdiyyətçiliyini hazırlamışdır. Bununla belə, XVII əsr metafizik şairlərinin, ilk növbədə də C.Donnun yaradıcılığı Eliot üçün poeziya nümunəsi olmuşdur.

T.Eliotun modernizmi onun ictimai tərəqqiyə və insanların mənəvi gücünə inanmaması ilə müəyyən olunur. Onun “Bərəkətsiz torpaq” (The Waste Land, 1922) poeması uğursuz fəaliyyət və əhəmiyyətsiz narahatlıq mövzusunda həsr olunmuşdur. Müasir cəmiyyətin düşkünlüyü, burjuva mədəniyyətinin ruhsuzluğu haqqındakı təsəvvürlərini şair parlaq assosiativ obrazlarda vermişdir. Poemanın “Ölümün basdırılması” adlanan I hissədə artıq ölüm mövzusu səslənir. Şair “Şahmat oyunu” adlanan II hissədə şahmat taxtasının üstündə fiqurların yerdəyişdiyi vəziyyətin elə həyatın özü olduğunu göstərir. Eliota görə həyatda güclü hissələr yoxdur. Məhəbbət ehtirasdır, o, sadəcə oyundur və həmişə şeirin sonunda ölümün hakim olacağı qətiyyətlə bildirilir:

Düşünürəm ki, biz siçovul cığırının üstündəyik,
Hara ki ölümlər sümüklərini səpələmişlər.

Poemanın “Alovlu moizə” adlanan III hissəsində deyilir ki, soyuq küləkdə ölümün istehzalı gülüşündən və insan sümüklərinin taqqıltısından başqa heç nə eşidilmir. Poemada “Sudan gələn ölüm” adlı IV hissəsi bütün poemaya başçılıq edir. Bu hissədə bir finikiyalının meyidinin dənizdə üzdüyü təsvir edilir. Poemanın “Şimşək nə dedi?” adlanan V hissəsində şair ölüm mövzusunun, bütün canlıların məhv olacağı fikrini nəzərə çatdırır. Susuz daşlı səhrədə şimşək çaxır, lakin yağış yağmır. Hər kəs həbsxana həyatı yaşayan dustaq kimi qorxu içində yaşayır. Poema dəlilik dərəcəsinə çatmaq motivi və sanskritcə “şanti” (dünya) sözünün teokratik təkrarlanması ilə bitir.

“Bərəkətsiz torpaq” poemasında modernistlərə xas olan əsatirlərə meyillilik özünü göstərir. Eliotun əsatirə müraciət etməsi onun tarixdən imtina etməsi demək idi. Poemanın tarixə ziddliyi müxtəlif tarixi hadisələrinin və personajlarının birləşdirilməsində ortaya çıxır. “İncil”də əksini tapmış qədim insan məskənlərinin yerində yaranmış boş torpaq poemada da nəzərə çarpır və o, istehzalı xarakter daşımaqla yanaşı qəmgindir, dili çətindir və fraqment şəklində olması seçilir. Poema müxtəlif obrazların, motivlərin, səhnələrin assosiativliyi sayəsində qurulmuşdur. Mixalskayaya görə, “bu onu göstərir ki, T.Eliotun poeması oxucu üçün deyil, əqli elita üçün nəzərdə tutulmuşdur” (2.320). Poema Birinci dünya müharibəsindən sonrakı Avropa mədəniyyətinə oxunan hökm və ictimai ideallara olan ümitsizlik kimi başa düşülür. Bibliya və Renesans illüziyaları ilə dolu olan “Bərəkətsiz torpaq” poeması I dünya müharibəsindən sonrakı gənclərin əhval-ruhiyyəsini əks etdirdiyi üçün Eliotun müasirləri tərəfindən bir növ “itirilmiş nəslin” manifesti kimi qəbul edildi. İnsanın düşkünlüyü və məhvi mövzusu Eliotun “İçki boş adamlar” (The Hollow Men, 1925) poemasının ortasında səslənir:

Biz içi boş adamlarıq

İnsan deyilik, müqəvvayıq

Əyilirik birlikdə -

Saman qırıntıları başımızda

Poema dünyanın gələcək məhvindən xəbər verməsi ilə bitir:

Dünyanın sonu bax belə bitəcəkdir

Partlayışla deyil, iç çəkməklə bitəcəkdir.

T.Eliotun “Böyük pəhriz çərşənbəsi” (Ash Wednesday, 1930) poemasında öz xalqla əlaqəsini qırmış və öz iniltisini başqa bir məxluqun iniltisi ilə birləşməsinin mümkünsüzlüyünün faciəsini bildiren şairin səmimi etirafı səslənir.

Eliotun bəzi əsərlərinin məzmunu müasir dövrün hadisələrinin xarakterilə səslənir. Məsələn, o, “Koriolan” (1931-1932) şeirində XX əsrin 30-cu illərində Almaniyada hakimiyyət başına gəlməyə can atan faşist militarist diktatorunun satirik portretini yaratmışdır. Eliotun “Dörd kvartet” (Four Quartets, 1943) poemasında şairin dünyaya, insan həyatına və əbədliliyə olan dini fəlsəfi baxışları əksini tapır. Poemanın kompozisiyası dörd ünsürün – havanın, torpağın, suyun və odun, ilin dörd fəslə və insanın dörd yaş dövrünün təsvir edilməsi əsasında qurulmuşdur. Şeirdə həyat ölümə bərabər tutulur. Şairə görə ölmək ilahi idraka qovuşmaq deməkdir.

T.Eliotun yaradıcılığının tədqiqatçıları onun poeziyasının fəlsəfi xarakter daşdığı və böyük bədii gücə malik olduğunu söyləyirlər. O, öz şeirlərində fikir və məna dolaşılığını və qarışıqlığını ciddi və qaydaya salınmış şəkildə çatdırmağa çalışır. Bununla belə, şairin assosiativ şeiri onun əsərinin dumanlı mənasına nüfuz etməyə imkan yaratmırdı. Mixalskayayanın dediyi kimi, “Eliotun poetik irsinin əhəmiyyəti

ondadır ki, şair müasir burjua aləmində bəşəriyyətin məhvi haqqında çəkdiyi kədərini, iztirabını, dərđini oxuculara çatdırma bilmişdir. Arabir konservativ məzmunun və modernist formanın içindən səmərəsiz burjua mədəniyyətinə qarşı şairin narazılığı və burjua “kütləvi mədəniyyətinə” qarşı etirazı səslənir” (2. 320). XX əsrin 30-cu illərində T.Eliot mənzum dram əsərləri yazmaq qərarına gəlir. Onun 1934-cü ildə “Qaya” (The Rock, 1934), 1935-ci ildə “Baş kilsədə qətl hadisəsi” (Murder in the Cathedral, 1935), 1939-cu ildə yazdığı “Ailə bayramı” (The Family Reunion, 1939) pyeslərində katolik ideyalar təbliğ olunur.

Eliot hələ 1828-ci ildə öz həyatı mövqeyini bu cür müəyyənləşdirmişdir: “Ədəbiyyatda klassist, siyasətdə monarxist, dində ingilis katolikiyəm”. Müasir burjua sivilizasiyası mənəvi başlanğıcını itirdiyi, cırışdığı üçün şairi iyrendirirdi. Mixalskaya yazır:” Eliot insanın tərəqqisinə və onun kamilləşməsinə şübhə ilə yanaşırdı. Eliotun tarixə zidd baxışları onun öz idealının orta əsrlərdə axtarmasında tam aydınlığı ilə ortaya çıxır. Eliot görə o dövrdə hökmdarların və katolik kilsəsinin müəyyən etdiyi qayda və qanun hökm sürürdü. Dünyanın bütövlüyünü və vəhdətini Eliot tanrı ilə eyniləşdirir və onların axtarışında isə anqlokatolikiyə yönəlir” (2. 320). XX əsrin 20-30-cu illərində T.Eliotun rəhbərliyi altında nəşrdən çıxan “Kraytirion” jurnalında müxtəlif siyasi görüşlü müəlliflərin əsərləri ilə yanaşı Eliotun da əsərləri çap olunurdu. T.Eliot şair olmaqla bərabər həm də ədəbi tənqidçi idi. O, “Müqəddəs meşə” (The Secret Wood, 1920), “Poeziyanın faydası və tənqidin faydası” (The Use of Poetry and The Use of Criticism, 1930) kimi ədəbi-tənqidi məqalələrin müəllifidir. Eliot ədəbi tənqiddə formalizmi nəzəri cəhətdən əsaslandırılmışdır. Eliotun əsas prinsiplərindən biri onun hər hansı yazıçının şəxsiyyəti, tərcümeyi-halı ilə bağlı bədii əsərinin müzkirəyə qoyulmasından, təhlil edilməsindənəm imtina etməsi olmuşdur. Onun fikrincə hər bir əsər müəllifdən asılı olmayaraq tam sərbəst olur, o muxtardır və müstəqil əhəmiyyət daşıyır. Beləliklə, bədii əsərə ayrıca, özünəqapanmış gerçəklik kimi baxılır. Eliotun bu fikri bədii əsərin sosial- tarixi şərhindən imtina edən, onun immanent, yəni daxili mahiyyətinin üzərində durmasını israr edən ingilis-amerikan “yeni tənqidi”nin nəzəriyyəsinin əsasını təşkil edir (2. 321).

1926-cı ildə T.S.Eliot Kemrbric Universitetinin nəzdindəki Trinti kollecində “XVII əsrin metafizik poeziyası” mövzusunda mühazirələr oxumuşdur. 1927-ci ildə T.Eliot anqlikan kilsəsinin üzvü olur. Bu hadisə onun gələcək poetik yaradıcılığında dərin iz buraxır. Onun “Külə dönmüş mühit” (Ach Wednesday, 1930) poeması tanrıya dərinədən etiqad edən insanın əsəridir, asketikcəsinə özünü sıxışdırmanın uzun praktikasının nəticəsidir. Əsərdəki əsas fikir ondan ibarətdir ki, gündəlik əzab insan ruhunun təmizlənməsinə təsir göstərə bilər.

1935–1942-ci illərdə T.Eliotun yazdığı “Dörd kvartet suitası” (Four Quartets, 1943) onun poetik yaradıcılığının zirvəsi sayılır. Eliotun “Suini –Agonist” (Sweeney-Agonistes, 1924) pyesindən isə iki pərdə və məşhur epiloq qalmışdır. Əsərdə Eliot müzik – hol ritmində eksperiment aparmış, ekspressionist üsullardan istifadə edərək “no” dramına oxşar bir şey yaratmağa çalışmışdır. Eliot E.Martin Braunla birlikdə “Qaya” (The Rock, 1934) dini misteriyasını, onun ardınca Tomas Beketin mənəvi tənəzzülü və əziyyətli ölümündən danışan “Məbəddə qətl” (Murder in the Cathedral, 1935) şedevr əsərini yazır. 1939-cu ildə isə qədim yunan dramaturqu Esxilin Orest haqqındakı trilogiyasından götürülmüş süjet əsasında ailənin başının üstünü almış lənətlərin və günahların bağışlanmasından danışan “Ailənin birləşməsi” (The Family Reunion, 1953) melodramasını yazılmışdır. Eliot Evripiddən əxs etdiyi həmin poetik ölçünü insanın özünü dərk etməsindən və onun vəzifəsindən danışan “Koktelli gecə şənlikləri” (The Cocktail Party, 1949) və “Şəxsi katib” (The Confidential Clerk, 1953), o cümlədən Sofoklun “Edip Kolonda” faciəsini qismən xatırladan “Yaşlı dövlət xadimi” (The Elder Statesman, 1958) pyesində istifadə etmişdir (3).

Eliotun 1950-ci ildən sonra yazdığı ədəbi-tənqidi məqalələrinin çoxu məhdud çərçivədə poeziyanın melodik elementləri, poeziyanın ümumiyyətlə dram və xüsusi ilə poetik dram kimi, şairin poetik dil qarşısındakı vəzifəsi kimi xüsusi məsələyə həsr olunub. “Lanselot Endriyusun müdafiəsinə” (For Lanselot Andrews, 1928), “Seçilmiş oçerklər” (Selected Essays, 1932), “Poeziyanın faydası və tənqidin faydası” (The Use Poetry and The Use of Criticism, 1933), “Köhnə və yeni oçerklər” (Essays Ancient and Modern, 1936), “Mədəniyyətin müəyyən edilməsinə dair qeydlər” (Notes towards the Definition on Colture, 1948), “Şairlər və poeziya haqqında” (On poetry and Poets, 1957) kimi əsərlər onun nəsr əsərlərindəndir. “Müxtəlif illərin məqalələri” əsərində Eliotun 12 məqaləsi çap edilmişdir. “Poeziyanın faydası və tənqidin faydası” əsəri 1933-cü ildə Londonda çapdan çıxmışdır. Bu hadisədən 66 il sonra Moskvada rus dilində çap olunmuş bu kitab vasitəsilə rusdillə oxucular Eliotun ən əhəmiyyətli elmi-tənqidi fikirləri ilə tanış ol-

muşlar. Rus alimi İvan Davidov yazır: “Poeziyanın faydası və tənqidin faydası” əsərinə çox maraqlı giriş məqaləsi yazmış A.A.Astvaçurovun ingilis-amerikan klassiki Eliotun ədəbiyyata olan baxışları ümumi kontekstdə təhlil edilir. Eliotun bir formalist və təmiz sənət nəzəriyyəçisi olması haqqında fikir formalaşmış. Doğrusunu deyim ki, mən formalist olmağa pis baxmıram. Onu da deyim ki, oxucular üçün maraq doğura biləcək məsələlərdən biri də odur ki, Eliot incəsənəti müəllifin emosiyasının ümumi harmoniyasından azad etməyi istəyirdi” (4). Sovet dövründə T.Eliotun bir çox məqalələri oxucuların və tədqiqatçıların diqqətindən kənar qalırdı. Həmin dövrdə çox kiçik tirajla çap edilmiş və bu gün çox böyük çətinliklə tapılan “ABŞ yazıçıları ədəbiyyat haqqında”, “İngiltərə yazıçıları ədəbiyyat haqqında” kitabları maraqlı və təzadlı fikirlərlə dolu məqalələr toplusudur. İvan Davidov yazır: “Faciə haqqında çox yazılsa da Eliotun “Hamlet və onun problemi” məqaləsində bu günə qədər heç kimin demədiyi fikir səslənir: “Pyes təkcə şedevr deyil, bu, şübhəsiz dramaturqun bədii uğursuzluğudur”(4).

T.Eliot “müasir poeziyaya mühim yenilik gətirməklə onu zənginləşdirdiyi üçün 1948-ci ildə ədəbiyyat sahəsində Nobel mükafatı almışdır. Şairin fikrincə “poeziya təkcə öz dövrünün dilinin kamilləşməsinə kömək etməli deyil, onu böyük sürətlə baş verən dəyişikliklərdən həm də qorunmalıdır. Əgər dil həddən artıq sürətlə inkişaf etməyə başlasa bu dilin sürətlə cırılmasına gətirib çıxarar. Bizi bu gün qorxudan əsl səbəb budur”. Eliot Stokholmdakı çıxışında poeziya haqqında demişdir: “Poeziya insanları bir-birindən ayırır ki, onları yenidən birləşdirsin” (5).

Rusiyalı professor Olqa İvanovna Polovinkina “Mayak” radiosunda Eliotun yaradıcılığına həsr olunmuş verlişdə şairin ingilis poeziyasındakı yerini belə müəyyən etmişdi: “Çox güman Eliot özünü ingilis ədəbiyyatının rəhbəri kimi görürdü”(6). İngilis tədqiqatçısı A.L.Mortonun T.Eliot haqqında dediyi sözlər bunu təsdiq edir: “Eliot ömrünün sonuna yaxın ingilis poeziyasının patriarxına, hündüralın toriyə və ədəbiyyatın rəsmi dayacağına çevrildi” (7.227).

Ədəbiyyat siyahısı

1. Т.С.Элиот. Стихотворения 1910-1916 гг. Вступительная статья, переводы- Ян Пробштейн. <https://www.oblaka.ee/авторы/авторы-из-россии-и-балтии/ян-пробштейн/т-с-элиот-стихотворения/>

2. Аникин Г.В., Михальская Н.П. История английской литературы. Москва, «Высшая школа», 1985, с.378).

3. Элиот, Томас Стернз. [i www.hrono.info/biograf/bio-e/eliot-t.php](http://www.hrono.info/biograf/bio-e/eliot-t.php)

4. old.russ.ru/journal/zloba_dn/97-12-10/david.htm

5. Томас Элиот Стернз об искусстве, поэзии, драматургии и одиночестве.

<https://eksmo.ru/entertaining/tomas-sterzn-eliot-ob-iskusstve-poezii-dramaturgii-i-odinochestve-id-3535978>

6. Русская историческая библиотека. Элиот Томас Стернз – краткая

биография. rushist.com/index.php/literary-articles/4623-eliot-tomas-sterzn-kratkaya-biografiya

7. Мартон А.Л. От Мелори до Элиота. М., 1970, с.227)

Açar sözlər: Modernizm, Tomas Sternz Eliot, amerikan-ingilis şairi və tənqidçisi

Ключевые слова: Модернизм, Томас Стернз Элиот, американо-английский поэт и литературный критик

Key words: Modernizm, Thomas Stearns Eliot, American-English poet and literary critic

Резюме

В этой статье рассматривается пути формирования и особенности модернистского творчества современного американо-английского поэта и литературного критика Томаса Стернза Элиота. Здесь также говорится о литературно-критических статьях и прозаических драмах Элиота, о его религиозно и общественно-политических взглядах, что оказало значительное влияние на все его творчество.

Summary

In this article is considered the ways of formation of modernist activity of English poet and literary critic Thomas Stearnz Eliot. There also considered on literary critical articles and the prosaic dramatic works and as well as on religions and sosio-political outlooks of T.S.Eliot.

Rəyçi: prof.Cəlil Nağıyev

Səfərova Günel Sahib qızı

CƏFƏR RƏMZİ İSMAYILZADƏNİN POEZİYASININ MÖVZU DAİRƏSİ

Müasir Azərbaycan ədəbiyyatını özünəməxsus yaradıcılıq nümunələri ilə zənginləşdirən şəxsiyyətlərdən biri də Cəfər Rəmzi İsmayilzadə olmuşdur.

Cəfər Rəmzinin bədii irsi forma və məzmun baxımından olduqca zəngin, rəngarəng və çoxşaxəlidir. Bu irsdə lirika özünəməxsus yer tutur. Cəfər Rəmzi özündən əvvəlki ədəbi irsə dərinlən yiyələnmiş, bu irsə hörmət və məhəbbətlə yanaşmış, bir sənətkar kimi klassik irsdən əhəmiyyətli dərəcədə bəhrələnmə bilmişdir.

Cəfər Rəmzi 1920-ci ildə 15 yaşında olarkən bədii yaradıcılığa başlamış, “Sufi” təxəllüsü ilə şeirlər yazmışdır. Daha sonra əsərlərini “Cəfər Rəmzi” təxəllüsü ilə dövrü mətbuatda çap etdirmişdir. 1935-ci ildə həbs olunan Cəfər Rəmzi 21 il iki ay dustaq həyatı yaşamış, 1956-cı ildə həbsdən azad olunduqdan sonra onun bir neçə şeirlər kitabı işıq üzü görmüşdür. Onun ilk kitabı “Şeirlər” adlanır. Bu kitab 1974-cü ildə nəşr olunmuşdur. 89 səhifəlik bu kiçik kitabda şairin satirik şeirləri, qəzəlləri özünə yer almışdır. Cəfər Rəmzinin ikinci kitabı “Günləri sayıram” adlanır. 1982-ci ildə nəşr olunmuş bu kitabda şairin satirik şeirləri, qəzəlləri “İllər aşdıqca”, “Quyruğundan xəbərsizlər” adlı iki başlıq altında verilmişdir. Şairin “Ürəkdən səslər” adlı üçüncü şeirlər kitabında qəzəllər, dördlülər, lirik şeirlər, təmsillər toplanmışdır. Kitab 1986-cı ildə çap olunmuşdur. Cəfər Rəmzinin qəzəlləri, lirik şeirləri, dördlülərinin toplandığı “Gecikən arzular” adlı dördüncü kitabı 1990-cı ildə nəşr olunmuşdur.

Biz bu məqalədə Cəfər Rəmzinin lirik şeirlərini əsasən mövzu baxımından nəzərdən keçirməyə çalışacağıq. Şairin şeirlərinin mövzu dairəsi geniş və rəngarəng və əhatəlidir. Onun lirikasında vətənə bağlılıq, onun əsrarəngiz təbiəti, böyüyüb boya-başa çatdığı doğma Mərdəkan torpağına məhəbbət, vətən oğullarının tərənnümü, ulu nənə və babalarımız, anaya, ümumilikdə qadına yüksək hörmət və ehtiram və s. mövzular aparıcılıq təşkil edir.

Cəfər Rəmzinin şeirlərini tədqiq etdikdən sonra belə qənaətə gəlmək olar ki, şairin lirik yaradıcılığını mövzu baxımından aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

Məhəbbət lirikası;

vətənə, doğma Mərdəkan torpağına, anaya həsr olunmuş şeirlər;

Nəsihətamiz fikirlər aşılaman şeirlər.

Bildiyimiz kimi, eşq, məhəbbət klassik ədəbiyyatımızdan başlayaraq müasir dövr ədəbiyyatımızadək lirik düşüncəni formalaşdıran aparıcı amil kimi bütün dövrlərdə poeziyada aktual mövzu olmuşdur. Bu sahədə qələmini sınımayan bir şair tapmaq qeyri-mümkündür. Cəfər Rəmzinin də poeziyasında məhəbbət mövzusu başlıca yer tutur. Şairin bu mövzuda yazılmış şeirləri çoxluq təşkil edir.

Məhəbbəti insan həyatının mənası hesab edən Cəfər Rəmzinin lirik şeirlərinin böyük qismi aşiqdən məşuqəyə xitabən yazılmışdır. “Gülüm”, “Gözəlim”, “Sənə qurban”, “Mən səni”, “Sual”, “Səni görəndə”, “Mənə bəsdir”, “Neynim”, “Sən olmasaydın”, “Qurban” və s. bu baxımdan səciyyəvidir. “Gülüm” şeirində sevdiyi qızı ölkənin, elin ən gözəli, ilhamının qolu-qanadı, fikrinin sürəti, ağızının dadı, könlünün muradı adlandıraraq onun yolunu gözlədiyini bildirirsə, “Gözəlim” şeirində gözəli hətta Günəşə, Aya da dəyişməyəcəyini vurğulayır. “Mən səni” şeirində aşiq xurmadan, şəkərdən, baldan da şirin olan yarını yetişdirən anaya minnətdarlıq edir, “Sənsiz dünya, aləm boş gəlir mənə”- deyir. “Sənə qurban” şeirində ilin bütün fəsilləri aşiqin sevdiyi gözələ qurban verilir. “Sual” şeirində aşiq məşuqədən bir ümid yerinin olub-olmamasını sual edir, “Səni görəndə” şeirində aşiqin sevgilisini görəndə özünü necə itirdiyindən, dilinin dolaşmasından söhbət açır. “Mənə bəsdir” şeirində məşuqədən onu el içində məzəmmət edib xəcalətə salmamağı xahiş edir. “Neynim” şeirində aşiq yarın ona nəzər salmamasından, yarıdan xəbər gəlməməsindən gileylənir, “Sən olmasaydın” şeirində aşiq məşuqəsi olmadan bülbülün ötməyəcəyini, zamanın keçməyəcəyini, ahının ərşə ucalacağını təsvir edir. “Qurban” şeirində aşiq öz sevgilisinə canını, ad-sanını qurban edir:

Dünya dövlətindən bircə canım var,

Qoy olsun səndəki tellərə qurban!

Elimdə, günümdə adım-sanım var,

O da səni verən ellərə qurban! [1, 67]

Şair bir qism şeirlərdə sevdiyi gözəli hər şeydən üstün tutan, həyatını ona fəda edən lirik qəhrəmanın daxili dünyasının mənəvi baxımdan zənginliyinə, onun məhəbbətə qeyri-adi bağlılığına diqqət çəkməyə

səy göstərirdisə, digər qism şeirlərində yardan vəfa görməyən aşıqın halının pərişan olmasına səmimi qəlbdən acıyır, məşuqəni insaf edib aşıqə əzab verməməməyə səsləyir. Cəfər Rəmzi lirik qəhrəmanın çəkdiyi hicran əzabını “Biqərarəm, biqərar” şeirində təbii və sadə dillə dolğun şəkildə canlandırır:

Getdi əldən ixtiyarım bitdi tab,
Atəşi-hicrin məni etmiş kəbab.

Bəsdi verdin canıma munca əzab,
Biqərarəm, biqərarəm, biqərar. [2, 53]

“Atdın məni” şeirində aşıq vədinə xilaf çıxan sevgilisini onu bihəyə, dilbilməzə satmaqda ittiham edir:

Çiy su qatdın hazır olmuş aşıma,
Gəlmədi rəhmin axan göz yaşım.
Qoy fələk görsün, nə gəldi başıma,
Söylə, sən söylə, neçin atdın məni?

Bihəyə, dilbilməzə satdın məni. [3, 107-108]

Vətən mövzusu əzəli və əbədi oub, hər zaman öz aktuallığını qoruyub saxlamışdır. Vətən bizim səcdəgahımızdır, hamımıza doğmadır, toxunulmazdır, müqəddəsdır. Bütün şair və yazıçılarımız bu mövzuya daim müraciət etmiş, bənzərsiz sənət əsərləri ərsəyə gətirmişlər.

Cəfər Rəmzidə doğma torpağına, vətəninə bağlı vətənpərvər şair idi. O da bu ümumbəşəri mövzudan yan keçməmişdir. Şairin yaradıcılığında vətən mövzusu önəmli yerlərdən birini tutur. Şair bəzi şeirlərində vətənin gözəlliklərini tərənnüm edirsə, digər şeirlərində vətənin bütöv görmək arzusunun dilə gətirir.

Şair vətənoğullarını əl-ələ verərək, birləşərək vətəni, onun nemətlərini xainlərdən, biganələrdən qorumağa səsləyir. “Vətən qəhrəmanlarına” şeiri bu baxımdan səciyyəvidir:

Dolanın ölkəmizin dövrəsini eşq ilə,
Yad edin şəmə vurulmuş dəli pərvanələri.
Qoruyun xalqımızın nemətini şahintək,
Yaxına qoymayınız xaini, biganələri. [2,4]

“Ey müqəddəs diyar” şeirində vətənin görkəmli sənət ustaları Nizami, Füzuli, Nəsimini xatırladan Cəfər Rəmzi bir daha vətənə sonsuz bağlılığını, ondan ilham aldığını, canı, bütün varlığı ilə ona sadıqlığını vurğulayır.

Səndə düzmüş Nizami hikmətlər,
Zövqlər, şövqlər, kəramətlər.

Ey Füzulilərin gülüstanı,
Ürəyi, fikri, hissi, həyəcanı.

Səndə tapmış Nəsimi aramı,
Səndən almış Koroğlu ilhamı.

Qoy bütün aşıqəm deyən kəslər

Qoy bütün yarə can deyən səslər,

Qoy bütün dost, qoy bütün düşmən

Şahid olsun ki, aşıqəm sənə mən... [4, 6-7]

Cəfər Rəmzi bu şeirdə eyni zamanda Bakını çəmənə bənzədir, onun öz gözəlliyi ilə bütün dünyanı, gəlib-gedənləri mat qoyduğunu söyləyir və vətəninə üz çevirsə, gözlərinin kor olmasını diləyir.

Cəfər Rəmzi “Vətənim” şeirində də vətənin gözəlliklərini, onun həyat bəxş etdiyi alimlərini tərənnüm edir.

Cəfər Rəmzi vətənə olan sonsuz məhəbbətini çox sadə və anlaşılıqlı şəkildə şeir dilinə çevirərək öz oxucusunda vətən eşqini oyadır:

Bir uşaq tək vurğunam daim sənə,
Mən saman, sən kəhrəbasan, ey Vətən!

Görmədim səndən şirin, səndən əziz,

Ruhu oxşar xoş sədasan, ey Vətən!

Rəmzi Məcnunundu, sən Leylasısan,

Vəsfə gəlməz macərasan, ey Vətən! [2, 12]

1848-ci il Türkmənçay müqaviləsinə əsasən Azərbaycanımızın iki yerə parçalanması, qardaş-

bacılarımızın bir-birindən ayrı düşməsi tarixi faktı Cəfər Rəmzinin şair qəlbini mütəəssir etməyə bilməzdi. Bütün bunları biz onun “Siz o tayda, biz bu tayda” şeirindən açıq-aydın şəkildə görürük. Şair vətəni bütöv görmək istəyir, onun birləşməsinə səbirsizliklə gözləyir.

Xatırladıq ötənləri

Gözlərik birlik xəbəri,-

Yenilməz şanlı zəfəri

Siz o tayda, biz bu tayda [2, 17]

Cəfər Rəmzi sürgün illərində qürbətdə olarkən qəlbi vətən həsrəti ilə döyünmüş, bütün bunları öz şeirlərində əks etdirmişdir. Bu baxımdan onun “Vətən həsrəti”, “Xəbər varmı?” şeirlərini xüsusilə qeyd etmək lazımdır.

Günüm keçməkdə qürbətdə,

Müsibətdə, zəlalətdə

Məşəqqətdə, əziyyətdə

Diyarımdan xəbər varmı? [2, 18]

Cəfər Rəmzi doğulduğu, böyüyüb boya-başa çatdığı Mərdəkan torpağına çox bağlı idi. Biz bunu onun şeirlərindən də aydın şəkildə görürük. O, bir neçə şeirini Mərdəkana həsr etmişdir. Şairin sürgün illərində Mərdəkanı xatırlayanda hansı hisslər keçirdiyinin aşağıdakı dördlük şəklində yazdığı kiçik bir şeir parçasında da şahidi oluruq :

Mərdəkan söyləyən zamanda mənəm

Ürəyim çırpınır, əsir bədənim

Dolanır gözlərimdə xatirələr,

Deyirəm: Ah! Ey əziz vətənim! [2, 76]

Mərdəkan torpağını “Mərdəkandır” şeirində də vəsf edərək, onun bir daşını heç nəyə dəyişməyəcəyini bildirir.

Bütün şairlərimizin yaradıcılığında özünəməxsus aparıcı mövqe tutan ana mövzusunə Cəfər Rəmzi də biganə qalmamış, dəfələrlə bu mövzuya müraciət etmişdir. Onun şeirlərində də vətən və ana mövzusu ayrılmazdır. Şair “Ana” şeirində ananı bütün müqəddəslərdən yüksəklərə qaldırır:

Ananın laylayı xoşdur yayılan səslərdən,

Uludur şöhrəti, şəni ucalan kəslərdən,

Cənnətin tacı yazılmış onun ürfanda adı,

Doğrudan da ucadır cümlə müqəddəslərdən. [4, 10]

Digər bir şeirində Cəfər Rəmzi ana sevgisi ilə müqayisə olunacaq bir sevginin olmadığını təkrar olaraq vurğulayır. Şair “Cənnət anaların ayağı altındadır” kəlamına əsaslanaraq anaları cənnətin tacı adlandırır:

Analıq həqqini əda için

Sinə gərdin şərə müqəddəsana!

Cənnətin tacıdır sənə qədəmin

Ey müqəddəslərə müqəddəs ana! [2, 130]

Şairin anasına olan məhəbbəti sonsuzdur. Onun yoxluğu ilə heç cür barışa bilmir. Səhsiz-hesabsız bələlara düçar olduğunu, bütün bu dəhşətli bələlara qartal kimi “uf!” demədən sinə gəldiyini, iradə möhkəmliyi ilə hamını mat qoyduğunu söyləyən Cəfər Rəmzi ana dərdinin onu necə sarsıtdığını, keçirdiyi bu kədər hissini, ağrı-acını təsvir etməkdə qələmin, dilin aciz olduğunu “Anamın məzarı başında” şeirində sadə, anlaşılıq dillə, olduqca təsirli şəkildə qələmə almışdır.

Yumdun gözünü, getdi qərarım tamam əldən,

Xoş günlərim, arzum, əməlim uçdu təməldən

Qəbrində, ana, diz çökürəm qolları bağlı,

Qəbrində, ana, yaş tökürəm sinəsi dağlı.

Min çarə ilə getməyəcəkdir izi hərgiz,

Təsvirini verməkdə dil aciz, qələm aciz...[4, 11]

Cəfər Rəmzi ümumilikdə müqəddəs kitabımız “Quran”da olduğu kimi qadına böyük dəyər verirdi.

“Dahiləri dünyaya verən” şeirində biz bunun şahidi oluruq:

Eşq atəşinə sinə gərən kimdi?

Qadımdı!

Can nəqdinə övladı dərən kimdi?
Qadındı!

Aslanları məğlub eyləyən
Bir nəzərilə,
Dahiləri dünyaya verən kimdi?

Qadındı! [4, 10-11]

Cəfər Rəmzinin dördlük formasında yazdığı şeirlərin müəyyən qismi nəsihətamiz xarakter daşıyır. Dahi Nizami Gəncəvi kimi Cəfər Rəmzi də zəhməti “həyat gülzarı” adlandıraraq insanları zəhmət çəkməyə səsləyir və bildirir ki, “Həyat zəhmətin barıdır”, “Zəhmətlə ucalmış bəşər övladı səmaya, Hökm etməkdə ulduzlara, hökm etmədə aya”. Digər bir dördlük şəklində yazdığı şeirdə içkini pisləyərək, badəyə uyanların hörmətdən düşməsindən, gündən-günə alçalmasından danışır.

Şair oğula xitabən yazdığı şeirlərində oğuldan bir vasitə olaraq istifadə edərək bəşəriyyətə, insanlığa öz nəsihətlərini ünvanlayır. Belə ki, Cəfər Rəmzi hörmət görmək istəyənlərə dikbaş olmamağı, qalmaqallardan, ziyafətlərdən uzaq olmağı, pis günlərdə özünü ələ almağı, düşməni sevindirməməyi, dərini kimsəyə açmamağı, kiminsə quluna çevrilməmək üçün kimsəyə sirrini verməməyi, ehtiyacdan qapına gələnləri naümid gönməməyi, bacardığın qədər kömək etməyi, yalnız yaxşılıq etməklə rəhmət qazanmağın mümkünlüyünü, etdiyin yaxşılığı dilə gətirməməyi, insanı alçaldan təkəbbürdən uzaq olub təvazökar olmağı, beş günlük həyatda vicdanını unudub insanı tapdalamamağı, mürşidlərə itaət etməyi təlqin edir, zirvələrə gedən yolun sevgidən keçdiyini xüsusilə vurğulayır.

Cəfər Rəmzinin şeirləri onun folklorumuza, şifahi xalq ədəbiyyatına bağlılığını göstərir. Belə ki, Cəfər Rəmzi şifahi xalq ədəbiyyatının nümunələrindən, o cümlədən atalar sözlərindən bəhrələnmiş, rəngarəng şeir nümunələri yaratmışdır. Aşağıdakı şeirlərdə bu aydın şəkildə görünür.

Var-dövlət dərdi-sərdi
Mənsəbin çoxdu dərdi.
Gördüyünə sarılma
Hər şey gəldi-gedərdi [2, 90]
Fərli övlad var tapar özünə
Hamı qiymət qoyar onun sözünə.
Fərsiz övlada qalsa milyonlar,
Dağıdır cümləsin, qalar naçar. [2, 90]
Olma deyilənlərə ümidvar
Şirin dilə, xoş sözə xiridar.
Pis gündə sına həqiqi dostu

Xoş gündə bilinməmiş vəfadar. [2, 114]

Göründüyü kimi bu şeirlərdə “Pul əl çirkidir”, “Yaxşı oğul ata malını neylər, pis oğul ata malını neylər”, “Dost dar gündə tanınar” kimi atalar sözlərində ifadə olunan fikirlər poetik mənə kəsb etmişdir.

Cəfər Rəmzi elmə, kitaba da yüksək qiymət verir, insanları elm öyrənməyə, kitab oxumağa səsləyir, “Zülmətə nur saçan maya qdı kitab” deyərək ali məqsədlərə yalnız bu yolla çatmağın mümkünlüyündən danışır.

Zülmətə nur saçan maya qdı kitab,
Dolaşıqlar açan dara qdı kitab.
Ali məqsədlərin yolunda duran,
Divləri doğrayan yara qdı kitab. [4, 52]

Biz bu məqalədə Cəfər Rəmzi İsmayılzadənin lirik şeirlərini mövzu baxımından imkan daxilində tədqiq etməyə çalışdıq.

Ədəbiyyat

Cəfər Rəmzi “Şeirlər” Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1974, 90səh.

“Gecikən arzular” Cəfər Rəmzi. Bakı, Yazıçı, 1990. 144 səh.

Cəfər Rəmzi “Ürəkdən səslər” Bakı. Yazıçı, 1986. 127səh.

Cəfər Rəmzi “Günləri sayıram” Bakı, Yazıçı, 1982. 87 səh.

Резюме

Тема стихов Джафара Рамзи Исмаилзаде

В этой статье поэзии Джафар Рамзи привлечены к исследованиям с тематической точки зрения. После общих сведений о книгах поэта, его поэзия была обобщена в контексте темы, пересмотрена на основе обобщенных, конкретных стихов.

Summary

The theme of Jafar Ramzi Ismailzadeh's poetry

In this article Jafar Ramzi Ismailzadeh's poetry has been investigated from the point of view of thematic.

After giving general information about his books, his poetry has been generalized from the point of view of thematic and has been reviewed on the basis of concrete poetry samples.

Elmi rəhbər: f.e.d., akademik Hüseynov Rafael

f.e.d., professor Quliyev Elman

Нигяр Ахмедова

ГОРДИМСЯ МЫ ПОЭТОМ НАСИМИ

"Мне жаль тех, кто
безразличен к культуре
своего народа".

Ч.Абдулаев.

В этом году в Баку состоялся фестиваль поэзии, искусства и духовности, посвященного творчеству одного из гениальных поэтов и мыслителей Востока Имадеддину Насими. Фестиваль был организован Фондом Гейдара Алиева при поддержке Министерства культуры, который прошел с 27 по 30 сентября. Фестиваль Насими прошёл под лозунгами - "Превосходя себя", отражающим философские взгляды поэта, и "Я - крупица", "Я - святыло", которые являются строками его газелей. В дни фестиваля в разных уголках Баку, а также в родном краю Насими - Шамахе были организованы различные мероприятия с участием всемирно известных поэтов, философов, ученых, которые пишут о духовности в современном обществе.

Наш народ обладает многовековой богатой историей и культурой. Наша культура достойно заняла своё место и в мировой культуре. Знаменитых имён у нас много и мы можем гордиться ими. Их знает весь мир: Насими, Низами, Вагиф, Т. Салахов, У. Гаджибеков, К. Караев и др.

Сегодняшняя культура Азербайджана основывается на созданной выдающимися личностями культуре, науке, духовности, передовые нам через века. И мы должны всегда помнить свою историю, свои корни, чтобы у каждого азербайджанца усилилось чувство гордости и патриотизма.

История народов Востока знает много личностей, которые шли на смерть за свои убеждения. Однако ни одна из этих смертей не была так трагична и мучительна, как казнь Насими. Именно поэтому уже на протяжении пяти веков имя Насими на всём Ближнем Востоке символизирует мужество, героизм, верность своим убеждениям.

2016 год по инициативе Юнеско был объявлен годом Насими - великого азербайджанского поэта и мыслителя XIV – XV веков. Насими (Сеид Имадеддин) родился в 1370 году. Место рождения Насими точно не известно, но многие предполагают, что он родился в Шемахе. И большинство учёных согласны, что место его рождения Шемаха - столица государства Ширваншахов. Поэтический псевдоним поэта Насими предположительно является производным от арабского слова «Несим» («легкий ветерок»).

Долгое время Насими жил в Азербайджане в Шемахе - в одном из крупных центров культуры. Здесь он получил хорошее образование. Шемаха после принятия ислама становится одним из крупных центров культуры. Здесь действуют много школ, университетов, популярных на Востоке поэтических и музыкальных меджлисов. Здесь, в Шемахе проходят школьные годы Насими.

Для своего времени Насими был эрудитом: он настолько хорошо владел языками, что мог писать свои произведения на азербайджанском, фарси и арабском языках. Насими прекрасно знал классическую литературу, философию Востока и древней Греции, мусульманское и христианское богословие, медицину, астрологию, астрономию, математику, логику.

Насими считается отцом азербайджанского дивана. Он создал шедевры азербайджанской поэзии, заложив основы письменного азербайджанского литературного языка. Насими близок к народной речи, его поэзия обогащена множеством пословиц, поговорок, крылатых фраз.

В своих стихах он воспевае любовь и женскую красоту, красоту чувств.

Мы думаем о тех, в кого мы влюблены,
Чьи брови словно лук, глаза - черным черны,
Мы любим их, они тиранить нас вольны,
А наш удел иной: мы им служить должны.

Луна и та испытывает стыд

Пред огнём твоих божественных ланит.
 Что делать, беден я и всеми позабыт
 И по тебе одной душа моя болит.

Поэзия Насими поражает своей искренностью, тоской чувств и рассказами о том что омрачало, волновало и радовало его душу.

Я тебя полюбил - и страшнее мученья нет,
 Я по миру бродил - но нигде утешенья нет.
 Всем теперь скажу: кроме губ незримых твоих,
 Для души влюбленной иного леченья нет.

В чужой цветущий сад вошел я, дерзновенный
 И замер, восхищен красою сокровенной.
 Склонилась лилия ко мне и прошептала:
 "Ах, настоящий миг - лишь этот миг мгновенный!"

Насими был первым поэтом в истории азербайджанской литературы, писавшим любовные лирические стихи- газели на азербайджанском языке.

Твоя краса - укор и розам, и тюльпанам,
 И пусть твой лик всегда красой богатым будет.

Где розы выросли, скажи, подобные тебе?
 Да есть ли кипарис в саду, стройнее, чем твой стан?

Лишь обрел он тебя, - все, что есть, позабыл Насими:
 Дивный мой кипарис, ты - всех краше, скажу не тая.

Красота, природа окружающего мира - вот что вдохновляло поэта на его пути к познанию жизни и вселенной.

Если хочешь ты скрытые тайны узнать,
 Если хочешь проникнуть в нечто,
 Ароматы цветов пусть расскажут тебе
 О начале миров и вещей.
 Если хочешь, о внемлющий, чтобы сейчас
 Всё на свете открылось тебе,
 Ты мелодию взяв, отыщи в глубине
 Все законы движения в ней.

Поражаешься способности вмещать в себе столько философии, мышления о духовных ценностях человека, отражающих широту и гуманизм его воззрений. Даже в переводе острота слов и значений не теряется.

В меня вместятся оба мира, но в этот мир я не вмещусь.
 Я - суть, я не имею места, и в бытие я не вмещусь.
 Все то, что было, есть и будет, - все воплощается во мне.
 Не спрашивай. Иди за мною. Я в объясненья не вмещусь.

Начало творчества Насими совпало со временем распространения в Азербайджане идей хуруфизма, одного из ветвей суфизма. В этот период Насими познакомился с учением Фазлуллаха Наими, встречался с ним, разделял его воззрения и в знак уважения к нему подписывал свои стихи псевдонимом Насими. Насими стал последователем своего учителя Наими. Он был крупным азербайджанским философом, основателем хуруфизма. Наими был казнён. Смерть своего учителя, Фазлуллы Астрабадского, Насими воспел в чудесных стихах, завоевавших широкую популярность. В элегии, посвященной образу казненного учителя, поэт призывает его вер-

нуться

О душа, от разлуки с тобой, от горя мое сердце кровью полно,
вернись!

Слезам моих очей полон мир, и буря в мире, вернись!

Вырвал из рук моих твои черные кудри, ветер.

Мое сердце горем и смятением полно, вернись!

После казни своего учителя и наставника Насими не мог больше оставаться в Азербайджане, пропагандируя учения хуруфизма, Насими скитался по странам Ближнего Востока. Он был в Турции, потом поселился в Сирии и долгое время жил в Халебе (Сирии).

В Халебе в то время жило множество тюркоязычных племен.

Халеб был крупным торговым центром между Востоком и Европой. Там встречались торговые караваны из Индии и Ширвана. В конце XIV века из ширванского шелка в городах Сирии выделялись прекрасные ткани. Купцы с Запада везли ширванский шелк через Сирию в Европу. Возможно, сюда приезжали преследуемые в Баку и в Шемахе хуруфиты. В Халебе поэт нашел сторонников и начал широко распространять свои взгляды. Он обосновался в Халебе и в течение многих лет жил там со своей семьей.

Насими волнуют философские проблемы, такие как: человек, человек и природа, человек и мир его радостей, тревог, его любовь, его жизнь и смерть. И он воспекает самое великое, что создала природа – человека. Ибо человек для Насими – центр мироздания, его венец.

Вхожу ли я в мечеть, иду ли мимо храма,

Направо я иду, налево или прямо,

Я думаю о том, и убеждаюсь в том,

Что бог - любой из нас, из сыновей Адама.

Жизнь в понимании Насими - это эволюция. Мир был создан в результате развития материи. На формирование философских взглядов Насими оказали несомненное влияние греческие философы-материалисты. Насими отвергает учение Корана. Он призывает мусульман отказаться от служения Аллаху и религии. Образ человека - центр, вокруг которого развивается вселенная. Взгляды Насими были прогрессивными для XIV века.

Ученье о человеке – Боге подрывали основы мусульманского вероучения. Насими подвергался гонениям, преследованиям и даже тюремным заключениям. Но это не останавливало великого поэта.

Стихи поэта- философа переписывают, учат наизусть, читают на базарных площадях и поют.

«Я – вечный свет, лишь с виду прах!» - сказал я

«Суть всех вещей – в моих словах!» - сказал я

«Пусть не все поймут, пусть не все поверят

Аллах во мне, я сам – Аллах !» - сказал я.

Насими признавал тождество человека с божеством. Его знаменитая формула «Аллах - это я» имела огромное распространение по всему Ближнему Востоку. За это Насими был приговорён к смертной казни, которую он неоднократно предсказывал сам в своих стихах.

Существует ряд преданий о смерти Насими. В одном из них говорится, что однажды в городе Халеб некий молодой хуруфит громко читал стихи Насими. Содержание стихотворения привлекло внимание духовенства.

Чтеца арестовали. Чтобы не выдавать автора стихов, он заявил, что написал их сам. По решению духовенства его приговорили к смертной казни через повешение. В это время Насими находился у сапожника, который чинил ему обувь. Узнав о происшествии, поэт устремился к месту казни, заявил, что стихи принадлежат ему, и добился освобождения молодого человека.

Согласно другому преданию, Насими находился в Антабе и был близким другом вали (губернатора). Недруги поэта, решив посорить его с городским головой, тайком вложили в обувь поэта экземпляр текста «йа син» — суры Корана. Затем в присутствии губернатора спросили его, как бы он отнесся к человеку, который топчет ногою текст Корана. Насими ответил, что этого человека необходимо опозорить и содрать с него кожу. "Тогда ты сам вынес себе приговор" - сказали ему и извлекли из его обуви экземпляр суры Корана.

Он умер мученической смертью. Но даже умирающий, он всё твердил слова своего учителя, основу учения хуруфитов: «Аллах – это я». Тогда палачи обратились к нему с вопросом: «Если ты Аллах, так почему бледнеет твоё лицо?» Собрав последние силы, Насими ответил: «Я солнце, взошедшее над горизонтом великой любви. Когда солнце садится оно бледнеет».

Так завершил свою жизнь великий поэт и мыслитель Насими, имя которого вошло в мировую историю. Похоронен Насими в Халебе в семейном пантеоне, который до настоящего времени считается святилищем. Паломникам, посещающим это святое место, присваивается почётное имя «Насими».

Не только мужественная смерть Насими за свои убеждения, но, может быть, еще и то, что в своих произведениях поэт выразил большую любовь к человеку, веру в его могущество и творческие силы, мастерски сумел высказать свои прогрессивные идеи на языке высокого искусства, сделало имя его бессмертным даже для идейных противников поэта.

Блестящая лирическая поэзия Насими и его идеи имели большое влияние на последующее развитие азербайджанской литературы (Хабиби, Хатаи). Именем Насими кончается средневековая история поэзия Азербайджана и начинается новый этап азербайджанской культуры, венцом которого явился великий поэт XVI века - Мухаммед Физули.

Азербайджанскими учёными Х.Араслы, М. Сеидовым, М. Ибрагимовым, З. Кахрамоновым, А. Аслановым, Я. Караевым, М. Рафили и др. была проведена большая исследовательская работа в связи с изучением жизненного пути и творчества Насими. Как утверждает ученый - насимивед С.Шихиева Насими создавал такж назире (подражание). Назире поэты подтверждали своё мастерство. Поэтому не случайно, что Насими писал назире, однако это не носило технический характер, в них отражались оригинальные взгляды автора. На стихи поэта Насими тоже создавались назире не только поэтами, но и правителями того времени как Джахан хан Хагиги, Султан Мехмет, Шах Исмаил Хатаи, Шейбан Хан. Даже спустя 20 лет после смерти Насими на его стихи были написаны многочисленные назире. Было констатированно, что только на 9 газелей Насими написано 226 назире. Переводы стихов Насими русскими литераторами: Л. Озеровым, С. Шервинским, Г. Стрешневой, К. Симоновым и др. говорят о том, что его поэзия пользовалась большим вниманием.

Безусловно 2016 год, названный ЮНЕСКО годом Насими создал условия для того, чтобы нынешнее поколение осознало богатство нашей истории и почувствовало какой вклад внес азербайджанский народ в мировую культуру. Юбилейный год Насими вдохновил меня на эти строчки:

Гордимся мы поэтом Насими,
Родоначалником письма Азербайджана.
Он пел, писал и говорил как мы,
Объёмным был, неповторимым явно.
Религии служил, молился и постился
И скинув кожу, как питон.,
Без стопа, слёз и крика он
Так и не во что и не вместился.
И в памяти в народной на века
Остался образ смелого аскета,
Учёного, философа, поэта
Носителя идей ума и света.

Литература:

1. А.Джафар "Лирика поэзии Насими". Сборник статей 1973 г.
2. А.П.Векилов "Насими биографическая справка" (Поэты Азербайджана). 1970 г.
3. Р.Рза "Духом непокоренный" .Журнал "Огонек" 1978г.
4. "Имадеддин Насими" Избранная лирика в 2-х томах.2001 г.

Резюме

Статья посвящена жизни и творчеству выдающегося азербайджанского поэта Востока И.Насими,

произведения которого получили широкую известность .Насими оставил богатое мировое наследие : газели, рубай и др.

Ключевые слова: творчество, хуруфизм, суфизм, наследие, вероучение, газель, рубай.

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

Səidə Bəhlul qızı Dadaşova

LE MOYEN ÂGE DE LA LITTÉRATURE FRANÇAISE

Le Moyen Âge est une période de l'histoire européenne, s'étendant du Ve siècle au XVe siècle, qui débuta avec l'effondrement de l'Empire romain d'Occident et se termina par la Renaissance et les Grandes découvertes. Située entre l'Antiquité et l'époque moderne, la période est subdivisée entre le haut Moyen Âge (VIe-IXe siècle), le Moyen Âge central (XIe-XIIIe siècle) et le Moyen Âge tardif (XIVe-XVe siècle).

Mais on écrit à la « Littérature progressive du français » que le Moyen Âge littéraire s'étend du XIIe siècle à la fin du XVe siècle.⁴

La littérature médiévale en France correspond à des œuvres écrites entre l'an 1000 et l'an 1500 dans diverses langues issues du latin, langues d'oïl au nord et en langues d'oc au sud.

Chronologiquement, on retient d'abord le genre épique des chansons de geste qui exaltent les exploits des chevaliers (ex. la Chanson de Roland, XIe siècle), puis vient la littérature courtoise, apparue au XIIe siècle, qui voit troubadours et trouvères chanter l'amour parfait dans leurs poèmes et Chrétien de Troyes qui a écrit les Romans de la Table Ronde, alors que la fin de la période offre une poésie lyrique authentique avec Rutebeuf, au XIIIe siècle, et surtout François Villon, au milieu du XVe siècle.

À côté des genres nobles apparaissent des genres populaires (souvent anonymes) comme les fabliaux, le satirique Roman de Renart ou au théâtre les farces comiques à côté des Mystères aux sujets religieux. D'autres genres existent aussi comme le genre semi-littéraire de la chronique historique avec Joinville ou Froissart.

Le premier texte connu de la littérature médiévale entre 881 et 882 est le Cantilène de sainte Eulalie, qui en fait est une adaptation en 29 vers d'un poème latin, à vocation religieuse et pédagogique.

Le Moyen Âge est le moment où nous pouvons saisir notre civilisation et notre littérature dans leur état primitif. La source de la littérature française se situe au Moyen Âge, d'où elle coule de façon continue jusqu'à nous. La connaissance de ses origines médiévales est alors indispensable à sa compréhension. Parcourant une période de cinq siècles dans une approche thématique et chronologique, Michel Zink offre un exposé clair et cohérent de cette littérature qui, ne se laissant pas aborder à travers les poncifs des autres époques, révèle toute sa richesse et son attrait. 1

Aperçu de la période ; les chansons de geste sont de longs poèmes comportant des milliers de vers qui sont destinées à être chantées en public, geste signifiant ici exploits guerriers. Elles relatent, sous une forme épique mêlant légendes et faits historiques, des exploits guerriers passés, et mettent en valeur l'idéal chevaleresque. La plus ancienne et la plus connue est la Chanson de Roland qui a été écrite au XIe siècle ; elle raconte, en les idéalisant, les exploits de l'armée de Charlemagne.

La Chanson de Roland a été d'abord un poème de la croisade, tout pénétré des rêves des seigneurs et des guerriers qui allèrent lutter en Espagne autour de Saragosse. 3

La littérature courtoise, apparue au XIIe siècle, a pour thème principal le culte de l'amour unique, parfait et souvent malheureux. Elle trouve son origine dans l'antiquité, intègre des influences orientales dues au retour des Croisés, et s'inspire de légendes celtiques. Ainsi, la légende de Tristan et Iseult raconte l'histoire d'un amour absolu et impossible qui se termine par la mort tragique des amants ; ces poèmes étaient chantés à la cour des princes par les troubadours et les trouvères. Chrétien de Troyes (1135–1190) est sans doute le premier romancier de la littérature française ; ses romans comme Yvain ou le Chevalier au lion, Lancelot ou le Chevalier de la charrette et Perceval ou le Conte du Graal sont typiques de ce genre littéraire. Le long poème Le Roman de la Rose, écrit au début du XIIIe siècle, est l'un des derniers écrits portant sur le thème de l'amour courtois, et cela seulement dans son court début écrit par Guillaume de Lorris. Le reste du poème, continué par Jean de Meung contient au contraire des passages (dont celui de La vieille) d'une étonnante misogynie, mêlée par ailleurs à des arguments articulés de critique sociale. Vers la même époque, le Roman de Renart est un ensemble de poèmes qui relatent les aventures d'animaux doués de raison. Le renard, l'ours, le loup, le coq, le chat, etc. ont chacun un trait de caractère humain : malhonnête, naïf, rusé. Les auteurs anonymes raillent dans ces poèmes les valeurs féodales et la morale courtoise.

Après la guerre de Cent Ans, le poète François Villon (1431–1463) traduit le trouble et la violence de cette époque. Orphelin d'origine noble et bon étudiant, il est ensuite condamné pour vol et meurtre. Son

œuvre à la fois savante et populaire exprime une révolte contre les injustices de son temps.

Le théâtre religieux se développe tout au long du Moyen Âge, il met en scène à partir du XVe siècle les Mystères, c'est-à-dire les fêtes religieuses comme Noël, Pâques et l'Ascension ; au contraire des genres littéraires précédents plutôt aristocratiques, il s'adresse au plus grand nombre. À côté de ce théâtre religieux, un théâtre comique appelé farce apparaît, toujours au XVe siècle, où il est durement combattu par les autorités religieuses.

La littérature féodale; Les chansons de geste ou épopées, du XIe au XIIe siècle, sont majoritairement écrites en langue d'oïl. "Geste" vient de "gesta" qui signifie "exploit héroïque". La Chanson de geste est considérée à l'époque comme une histoire vraie (se fondant sur un soi-disant de très vieux manuscrits trouvés en abbaye), et non comme de la fiction. Le héros, un chevalier est un exemplaire, qui incarne le lien social, le chevalier idéal, les rapports féodaux parfaits, et bien sûr la foi inébranlable en Dieu. L'épopée puise dans l'histoire de la communauté afin d'affirmer l'unité d'un territoire. Plus tard, il y a une évolution vers la littérature distrayante avec l'introduction du rire carnavalesque, bouffon, et le merveilleux du folklore, une dérive vers le roman grec. Elles peuvent être regroupées en trois cycles :

La Geste du Roi ; Ce cycle est dominé par le personnage de Charlemagne et regroupe une trentaine d'œuvres qui permettent de reconstituer une histoire poétique de la vie de Charlemagne. L'empereur absorbe en sa légende tous les Carolingiens depuis Charles Martel. Il prend à son compte les exploits, les épreuves, les victoires. Il groupe autour de lui héros et personnages ou historiques ou légendaires.

La Geste de Garin de Monglane ; Ce cycle contient environ vingt-cinq poèmes s'ordonnant autour du personnage de Guillaume d'Orange, arrière-petit-fils de Garin de Monglane.

La Geste de Doon de Mayence ; Autour du thème central de luttes féodales, les chansons de ce cycle sont groupées de façon plus artificielle que dans les cycles précédents. On dit que certaines des chansons sont des "chansons rebelles".

La littérature courtoise[; La littérature courtoise est, en quelque sorte, utilisée par les nobles au XIIe siècle. Elle illustre les principes de l'époque, les valeurs courtoises: la force, le culte, la générosité et l'élégance. Les auteurs ne signent pas leurs œuvres à cette époque.

Le Roman de la Table ronde ; Le roman s'oppose à la chanson de geste en ce qu'il est le récit d'une aventure plus ou moins fictive, alors que la chanson de geste a toujours-ou prétend avoir-un fondement historique. Les romans ont pour origine les traditions celtiques sur le roi Arthur et ses chevaliers. On y joint les contes du Graal, qui serait le vase où Joseph d'Arimathie recueillit le sang du Christ. Ces histoires, qui constituent la matière de Bretagne, passent en France au XIIe siècle sous forme de lais, dont les plus célèbres sont ceux de Marie de France.

Les lais de Marie de France, au nombre d'une quinzaine parmi lesquels, le lai d'Yonec, le lai du Chèvrefeuille, le lai de Lanval, le lai d'Eliduc, le lai du Bisclavaret.

Des chansons d'amour et de danse qui sont des chansons des femmes. Depuis une antiquité reculée, existait la tradition d'une poésie amoureuse attribuée à des femmes.... aux femmes l'expression de la passion amoureuse.²

Tristan et Iseult, dont il existe deux romans différents : celui de Béroul, composé vers 1150 et celui de Thomas d'Angleterre, composé vers 1170.

Chrétien de Troyes, l'auteur d'Érec et Énide, Cligès Yvain ou le Chevalier au lion, Lancelot ou le Chevalier de la charrette et Perceval ou le Conte du Graal.

Les Romans d'aventures du XIIe au XVe siècle; Ceux-ci n'empruntent plus leurs sujets et leurs héros à la Bretagne, leurs sources étant plus diverses et souvent byzantines. Le Roman des sept sages - Floire et Blanchefleur - Partonopeus de Blois - La Châtelaine de Vergi - Jean de Paris

La chantefable Aucassin et Nicolette, deuxième moitié du XIIe siècle, petit roman écrit mi-partie en prose, mi-partie en vers.

La Poésie allégorique; L'œuvre principale est le Roman de la Rose, composé de deux parties, la première de Guillaume de Lorris, la seconde, la continuation, de Jean de Meung.

Aux XIVe et XVe siècles ; Apparition de genres lyriques nouveaux : rondeaux, rondels, lais, virelais, ballades, chants royaux. Principaux poètes : Guillaume de Machaut ; Jean Froissart ; Eustache Deschamps ; Christine de Pisan ; Alain Chartier; Charles d'Orléans; François Villon.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Michel Zink, *Littérature française du Moyen Age*, PUF, col. «Quadrige», Paris, 2004, https://www.puf.com/content/Littérature_française_du_Moyen_Age
2. Michel Zink, *Livre de Poche, Bienvenu au moyen âge*, France Inter, Paris 2015, page 23
3. Jean Dufournet, *La chanson de Rolland*, Garnier Flammarion, 1993
4. *Littérature progressive du français*. M. Grandmangin. CLE Internationale, 2004, page 10

Резюме

Средневековье - это период европейской истории, простирающийся от 5-го до 15-го века, который начался с развала Западной Римской империи и закончился эпохой Возрождения и Великими открытиями. Расположенный между древностью и современностью, период подразделяется между ранними средневековьями (VI век), Средневековьем (11-13 вв.) и поздним средневековьем (XIV-XV вв.) Литературными образцами средневековья являются: Песнь Ролланда, Роман де Роуз, Роман де Ренарт, Тристан и Исеулт, Аукассин и Николетт.

Summary

The Middle Ages is a period in European history, extending from the 5th century to the 15th century, which began with the collapse of the Western Roman Empire and ended with the Renaissance and the Great Discoveries. Located between antiquity and modern times, the period is subdivided between the early Middle Ages (6th century), the Middle Middle Ages (11th-13th century) and the late Middle Ages (14th-15th centuries)

The literary exemplars of the Middle Ages are: Rollande's Song, Roman de Rose, Roman de Renart, Tristan and Iseult, Aucassin and Nicolette.

Rəyçilər : 1. prof : Ə. Zeynalov
 2. f. ü. f. d İ. Dadaşova

Əliyeva Ceyran Ələsgər qızı

İNGİLİS SENTİMENTALİZMİNİN ƏSAS NÜMAYƏNDƏLƏRİ

Dünya ədəbiyyatı yarandığı dövrdən etibarən müxtəlif keşməkeşli, mürəkkəb dövrlər və hadisələrin sınağından keçərək bu günümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Hər dövrün və hər xalqın özünəməxsus ədəbiyyatları mövcud olmuşdur. Sentimentalizm ədəbi cərəyanı da bir ədəbi cərəyan kimi XVIII əsrin 50-60-cı illərində İngiltərədə yaranmış və sonradan Fransaya yayılmışdır. Sentimentalizm sentiment – hissiyyat, sözündən əmələ gəlmişdir. Bu sözü ilk dəfə Stern “Sentimental səyahət” əsərində işlətməmişdir. Sentimentalistlər İngiltərədə ictimai ziddiyyətlər kəskinləşdiyi zaman həmin ziddiyyətləri tənqiddə başlayırlar. Sentimentalistlər kapitalizmi tənqid edirlər. Lakin bu tənqidin özü ziddiyyətlidir. Sentimentalistlər kənd həyatını, patriarxal həyatı, kiçik sexlər dövrünü idealizə edirlər. Onlar kapitalizmin tarixi bir zərurət olduğunu başa düşmək istəmirlər. Buna görə də onlar gələcəyə ümid bəsləməzlər. Sentimentalistlər insan zəkasının gücünə də inanmırlar. Onlar aqlın, idrakın əvəzinə hissiyatı irəli sürürlər. İngilis sentimentalizmi öz fəlsəfi qidasını Berklinin və Yumun subyektiv idealizmindən alır (4, 550). Berkli bizim şüurumuzdan asılı olmayaraq mövcud olan maddi varlığı inkar edərək, onları hisslər komplektinin məhsulu kimi qəbul edir.

İngilis sentimentalistlərindən biri Ceyms Tomsondur (1700-1748). Tomson xüsusi ilə “İlin fəsilləri” adlı əsəri ilə tanınmışdır. Bu əsərdə dörd poema var: Qış, yaz, yay, payız. Bu poemalarda şair ilin dörd fəslini, həmin fəsillərdə təbiətdə baş verən hadisələri və mənzərələri təsvir etmişdir. Həmin əsərdə şair kəndin idillik lövhələrini təsvir etməklə yanaşı kəndlilərin zəhmətini, əkinini, biçini, səpini, kəndlilərin işdən sonra dincəlmələrini də qələmə almışdır. Bunlar hamısı idillik şəkildə verilmişdir (5, 37). Tomson oxucuları həyəcanlandırmaq üçün tragik lövhələri də unutmamışdır. Bu faciəvi hallar təbiət qüvvələri ilə insanlar arasında olur. İnsanlar bəzən borana düşür, onları ildırım vurur. Əsərin sonu isə yaradanın şərəfinə deyilən himnlə qurtarır. Əsər bədbin və dini mahiyyət daşıyır.

Eduard Yunq isə (1683-1765) lirik şe’rlər sahəsində sentimentalizmin nümayəndəsi olmuş Yunq keşişi idi. Daha sonra onun qızı və arvadı ölmüşdü. Bütün bunlar ona tə’sir etmiş və Yunq şe’rlərində dindarlığın güclənməsinə səbəb olmuşdur. Yunq pessimistdir. Volterin dili ilə desək o, “qəbiristanlıq şe’rləri” yazmışdır. Onun şe’rlərində gecə zülməti, qəbiristanlıq, axirət dünyası əsas yer tutur. İnsan ölümə məhkumdur. Onun yeganə təsəllisi ruhun ölməzliyidir. Beləliklə Yunqun məşum hadisələr qoynunda qıvrıldığı, ölümü və qəbirləri təsvir etdiyini görürük. Biz bu hala başqa sentimentalistlərdə də təsadüf edirik.

Bu cəhətdən Tomas Qreyin (1716 — 1771) “Kənd qəbiristanlığında yazılmış elegiyalar” adlı əsərində lirik bir şair kimi çıxış edən Tomas Qrey kainatın puçluğunu təsvir etməklə yanaşı idillik patriarxal kənd həyatını, kəndlilərin zəhmətini də təsvir etmişdir. Bütün bu adını çəkdiyimiz yazıçılar ingilis sentimentalizminin ilk nümayəndələridir. Lakin bu cərəyanın ən görkəmli nümayəndələri Oliver Qoldsmit və Lorens Sterndir.

İngilis sentimentalizminin görkəmli nümayəndələrindən biri olan Oliver Qoldsmit (1728-1774) İrlandiyada, kənd ruhanisi ailəsində anadan olmuşdur. Dublində kollec qurtardıqdan sonra Şotlandiya və İngiltərədə universitetlərdə oxuyur. Ancaq müntəzəm və axıra kimi təhsil ala bilmir. 1756-cı ildə İngiltərəyə qayıdır və Riçardsonun mətbəəsində işləyir. Elə burada da onun ədəbi fəaliyyəti başlayır. Əvvəlcə “Arı” adlı satirik jurnal çap etdirir, “Çinlinin məktubları” adlı satirik əsərini yazır. Lakin bunların heç biri onu maddi cəhətdən təmin edə bilmir. Qoldsmit “Vekfild ruhanisi” adlı əsərini yenidən yazıb qurtaran kimi onu, borcunu ödəyə bilmədiyinə görə zindana salırlar. Kitab çıxandan sonra bir az pul alıb dustaqlıqdan yaxasını qurtarır. Qoldsmitin ədəbi irsi böyükdür. O, “Vekfild ruhanisi”ndən başqa “Səyyah” və “Dağılmış kənd” adlı poemalarını, “Xeyirxah insan” və “O, qalib gəlmək üçün sakitləşir” adlı komediyalarını, “İngiltərə tarixi”, “Roma tarixi” adlı əsərlərini yazmışdır. Qoldsmit “Çin məktublarında” Avropada yaşayan bir filosofun dili ilə ingilis mühitini, zadəganlığı bir qrup qəsbkarın öz var-dövlətlərini qorumaq üçün azadlıq şüarından necə istifadə etdiklərini göstərir və onları tənqid edir. “Xaraba kənd” poemasında çəpərləmə dövründə viran qalmış kəndin mənzərəsini, kəndlilərin torpaqsızlaşmasını lirik bir tərzdə təsvir edir (5, 23).

Qoldsmitin “Vekfild ruhanisi” romanında biz onun yaradıcılığının əsas cəhətlərini görürük. Bu romanda yazıçı yoxsul kənd ruhanisi Primrozun və ailəsinin başına gələn fəlakəti təsvir edir. Primroz kasıbdır. Onu yerli mülkədar Tornxill tə’qib edir. Bu pozğun mülkədar Primrozun gözəl qızını ələ

keçirmək istəyir. Qızın atasını borca salır. Sonra onu və oğlunu zindana atdırır. Ancaq bu mülkədarın əmisi və əslində bu yerlərin sahibi mister Borçel onun köməyinə çatır. Həqiqətdə mister Borçel adı altında bu yerlərdə dolaşan və özünü laübalı varlı bir adam kimi qələmə verən adam Vilyam Tornxilldir. O, qardaşı oğlunun hərəkətlərini görür, keşişin qızı Sofiyanı xilas edir, Primrozu və oğlunu azad edir, qardaşı oğlunu ifşa edir. Əsərin sonunda iki toy olur.

Əsərin qəhrəmanı keşiş Primroz dindar adamdır. O, hər şeyi taleyə bağlayır. Müqavimət göstərmir. Həbsxanaya düşən zaman hər gün ibadət edir. Dustaqlıqda onu oğrular, canilər ələ salır, lakin o geri çəkilmir. Əksinə onları da allahın yoluna çağırır. Bir həftədən sonra dustaqlar sakitləşir və onun dediyi kimi hərəkət edir, ibadətə başlayırlar. Primroz nümunəvilərə mükafat, özünü pis apararlara cərimə təyin edir. Qoldsmıt bu surətin vasitəsi ilə özünün fikrini yayır. Bu dünyaya inanmır, ümidini axirət dünyasına bağlayır.

Primrozun oğlu Corc hərbi qulluqdadır. Atası həbsxanada ondan məktub alır. Sevinir ki, oğlu əsgərlikdədir və onun başına fəlakət gəlməyib. Elə bu vaxt döyülmüş bir gənci onların yanına gətirirlər. Bu Corcdur. Corc anasının məktubundan hər şeyi öyrənir və intiqam almaq üçün kəndə gəlir. Ancaq onu da tutub zindana salırlar. Keşişin oğlu müqavimət göstərir, ona görə cəza çəkir. Keşiş isə sakit olduğu və axirətə bel bağladığı üçün azadlıq əldə edir.

Qoldsmıt patriarxal və idillik kəndin təsvirinə əsas yer verir, belə həyatı müdafiə edir. Yazıçı bir tərəfdən feodal hərə-mərcliyini tənqid edir, o biri tərəfdənsə kral üsul-idarəsini, mütləqiyyəti müdafiə edir. O deyir ki, çoxlu ağaya xidmət etməkdən, bir padşaha qulluq etmək daha yaxşıdır. Belinski Qoldsmıtı, onun mütilik fəlsəfəsini amansızcasına tənqid edir. Qoldsmıt bir ailənin timsalında ingilis cəmiyyətini təsvir edə bilmişdir. Əlbəttə Qoldsmıtın yaradıcılığında məhdud cəhətlər çoxdur. Onun romanındakı xeyrixah adamların təsviri, onların hər şeyi həll etməsi və əsərlərin sonunun yaxşıqla qurtarması saxta təsir bağışlayır.

İngilis sentimentalizminin ikinci görkəmli nümayəndəsi olan Lorens Stern (1713-1768) yoxsul zabıt ailəsində anadan olmuşdur. Onun uşaqlığı ehtiyac və məhrumiyyətlər içində keçmişdir. Sternin çoxlu bacı-qardaşları olmuşdur. Sternin atası hərbi qulluqla əlaqədar İngiltərə və İrlandiyanı dolaşdıqca uşaqlar da anası ilə birlikdə atalarının dalınca gəzirdilər. Bə'zən də bir müddət varlı qohumlarının evində qalırdılar. Bütün bunların nəticəsində Sternin bacı-qardaşları uşaqkən ölürlər. Stern özü də on səkkiz yaşında atasını itirir. Bundan sonra varlı qohumlarının köməyi ilə Stern Kembriç universitetini qurtarır. Daha sonra dayısının tələbi ilə ruhani təhsili alır və iyirmi il kiçik bir kilsədə işləyir. Daha sonra yenə dayısının tələbi ilə parlament mübarizələrinə qoşulur.

Stern çox darıxdırıcı bir həyat sürürdü. Kiçik bir kilsədə xidmət edən Stern boş vaxtlarını mütaliə ilə keçirirdi. Onun Stivenson adlı bir məktəb yoldaşı var idi. O, sonradan varlı bir mülkədara çevrilmişdi. Stivenson kilsənin yaxınlığında öz qəsridə yaşayırdı. Buraya qərribə adamlar toplaşır və Rablenin “Telem cəmiyyətinin” qanunlarını əsas götürüb, oranın üzvləri kimi yaşamaq istəyirdilər. Stern də orada olurdu. O, özlərini cəmiyyətə qarşı qoyan və mövcud qanunlara istehza ilə yanaşan bu adamların məclislərində iştirak edir, mlikanədəki zəngin kitabxanadan istifadə edirdi.

1760 – 1767-ci illərdə Stern “Centlimen Şendinin həyat və fikirləri” adlı romanını yazır. Roman böyük müvəffəqiyyət qazanır. Yazıçının 1768-ci ildə “Fransa və İtaliyaya sentimental səyahət” əsəri çap olunur. Səyahət ona kömək etmir. Stern 1768-ci ildə Londona qayıdır və mart ayında ölür. Tristram Şendinin həyat və fikirləri” əsəri bir neçə cildəndən ibarətdir. Əsərin süjet xətti çox dolaşıqdır. Burada real hadisələrdən daha çox yazıçının özünün düşüncə və hissləri, ötəri hadisələr və novellalar əsas yer tutur (1, 24). Burada əsasən iki qardaş verilir. Onun biri Valter Şendidir. Valter pedantdır. Uzun-uzadı nitqlər söyləməyi sevir və antik tarixi bilməyi ilə həmişə fəxr edir. Tobi isə vaxtı ilə müharibədə olub, hətta yaralanıb. İndi isə öz malikanəsində oturub hərbi sərkərdə kimi planlar cızır, qəsrinin müdafiəsi haqqında düşünür. Bir sözlə bu qardaşlar qərribə adamlardır. Yazıçı həmin qardaşların düşüncəsi, həyat tərzi və fəaliyyətlərini təsvir etməklə dövründəki hadisələrə gülür. Onların həyatının mənasızlığına istehza edir. Əsərdə belə bir fəlsəfi fikir də var ki, insan təbiəti dərk etməkdə acizdir. Ona görə də fəaliyyətsizdir.

Sternin ikinci görkəmli əsəri “Sentimental səyahət” əsəridir. Bu əsərin də kompozisiyası dolaşıqdır. Bu əsərdə avtobioqrafik cəhətlər çoxdur. Əsərin qəhrəmanı İorik keşişdir. Yazıçı İoriki Şekspirin “Hamlet”indən götürüb. Oradakı təlxəyin adını almış və qəhrəmanına vermişdir. Bu təsadüfi deyil. Belə ki, bu əsərdə biz istehzaya rast gəlirik. Qəhrəman Fransanı dolaşır. Burada yazıçı gördüyü real

hadisələrdən daha çox qəhrəmanın gördüyü hadisələrə münasibəti, onun keçirdiyi hissi hallar daha çox maraqlandırır (2, 58). Yazıçı öz qəhrəmanının həm hissiyyatını, hər şeydən tezcə mütəəssir olduğunu, həm də onun eqoist cəhətlərini təsvir edir. Şübhəsiz bu əsərdə ictimai məsələlərə münasibət də əsas yerlərdən birini tutur. Onun azadlıq və Bastiliya qalası haqqındakı söhbətləri bunu göstərir. Bu əsərdə həmçinin yazıçının yoxsulları məhəbbətlə təsvir etdiyini görürük.

Stern öz əsərləri ilə dövründə diqqəti cəlb edən yazıçılardan olmuşdur. Göte göstərir ki, hər bir oxumuş adam mütləq Sterni bilməlidir. Marks və Engelsin məktublarından başa düşürük ki, onlar da Sternin əsərləri ilə tanış olubdur. Stern Volter və Didronun da diqqətini cəlb etmişdir. Belinski Sternin romanlarına qiymət verərkən onun əsərlərini XVIII əsrin əsil romanları adlandırır. Doğrudan da Stern roman janrının yaranmasında böyük rol oynamışdır.

Samuel Riçardson Derbeşir qraflığında bir dülgər ailəsində anadan olmuşdur. Sonra xüsusi qrammatika məktəbində oxumuşdur. Riçardsonun on yeddi yaşı tamam olanda Londona gəlir və mətbəədə mürəttib vəzifəsinə girir. Sonra mətbəə sahibinin qızı ilə evlənir. Daha sonra mətbəənin sahibi olub varlanır. Riçardson uşaq vaxtından gözəl məktublar yazırdı. Onun tələbə yoldaşları, mətbəə işçiləri, yoxsul qulluqçu qızlar tez-tez Riçardsona məktub yazdırardılar. Kimisi nişanlısına, kimisi ata-anasına, kimisi də qohumlarına göndərmək istədikləri məktubları Riçardsona yazdırardılar. Riçardson onların sözünü yerə salmaz və gözəl məktublar yazardı. Beləliklə onda gah sentimental ruhlu, gah da çox incə və lirik bir üslubda məktub yazmaq vərdişi əmələ gəlir. Buna görə də onun iş yoldaşları Riçardsondan xahiş edirlər ki, məktublar yazıb mətbəədə çap etdirdirsin. Riçardson dostlarının təklifi ilə razılaşıb və məktublar məcmuəsi tərtib edir. Riçardsonun dövründə ailə məktubları yazmaq və onları çap etmək dəb idi. Bundan başqa Riçardson torpağı əlindən çıxmış kəndlilərin London küçələrində işsiz və dilənçi vəziyyətində dolaşdıqlarını çox görmüşdü. Həmçinin yoxsul kəndli qızları varlıların evində qulluqçuluq edir, sonra isə öz ağaları tərəfindən ləkələnib küçələrə atılırdı. Əsilzadələr isə öz şərəflilikləri ilə fəxr edir, sadələvh və kimsəsiz qızları ləkələməkdə məharət göstərdiklərini hətta öz ailə memuarlarında belə iftixarla qeyd edirdilər. Bütün bunlar Riçardsona yeni əsər yazmaq üçün geniş material verirdi.

Nəhayət, Riçardson 1740-cı ildə həmin bu müşahidələri əsasında “Pamela, yaxud qiymətləndirilmiş ləyaqət” adlı ilk romanını yazıb çap etdirdi. Pamela yoxsul kəndli qızıdır. O, xanım B.-nin evində böyümüşdür. Pamela qulluqçudan daha çox xanımın tərbiyə etdiyi qızıdır. Xanımın ölümündən sonra onun oğlu Pamelanı ələ keçirmək istəyir. Pamela onu rədd edib, öz namusunu qoruyur. Xanımın oğlu Pamelanı gah pul və qiymətli hədiyyələrlə ələ keçirmək istəyir, gah qorxudur, böhtana salıb hədələyir, hətta zorakılığa belə əl atır. Lakin Pamelanın iradəsini sındıra bilmir. Axırda qızın iradə və ləyaqətinə heyran qalaraq onunla qanuni şəkildə evlənir.

Roman böyük şöhrət qazanır. Bütün təbəqələr əsəri oxuyur. Roman bir ildə bir neçə dəfə nəşr edilir. Bunun səbəbi nə idi? Birincisi: Riçardson öz qəhrəmanı yoxsul kəndli qızı Pamelanın təmizlik və iradəsini təsvir etməklə yoxsulların təmiz qəlbliyini, iztirablarını göstərdi və bunu pozğun kübarlara qarşı qoydu. İkincisi: Riçardson göstərirdi ki, namus və cəsarətlik kübarlara aid xasiyyət deyil, əksinə bu keyfiyyətlər yoxsullar arasında daha çox mövcuddur. Pamela və onun ailəsi namussuzluq və ləkələnmək bahasına var-dövlət qazanmaq istəmirlər. Hətta xanım B.-nin nöqərləri və qulluqçuları ağalarının yox, Pamelanın tərəfini saxlayırlar. Xanım B.-nin oğlu varlıdır. Onun əlində qızıl var. O, qızılın köməyi ilə Pamelanı sındırmaq və özünə tabe etmək istəyir. Lakin istədiyinə nail ola bilmir. O, həmin pulla yoxsulları, nöqər və qulluqçuları satın almaq istəyir ki, Pamelanı ələ keçirməkdə ona kömək etsinlər. Ancaq yoxsullar satılmır. Varlılar isə pula satılır. Pamela qonşu zadəganlara məktub yazıb kömək istəyir, zadəganlar həmin məktubları Pamelanın ağasına verirlər. Keşişlər onu müdafiə etmirlər. Polislər Pamela evdən qaçarsa, qızı oğru kimi tutmağa hazırdırlar.

Əsərin qəhrəmanı Pamela dindar, müti bir qızıdır. Onun qəlbində nifrət və qəzəb hissi yoxdur. Ən çətin anlarda belə Pamela ağasına yalvarır, ondan rəhm diləyir. Pamelanın valideynləri də sakit və mütidirlər. Pamela ərə getdikdən sonra sevinir. Xanım B.-nin oğlunun uzun əziyyətlərdən sonra qıza evlənmək təklif etməsi Pamela tərəfindən alicənablıq və səadət kimi qarşılanır. Pamela kəndli qızından daha çox burjua qızına oxşayır. Çünki o kənd işindən uzaqlaşmışdır.

Bu əsər çapdan çıxdıqdan sonra Pamela surəti ilə razılaşmayanlar da oldu. Qızı soyuqluqda, hətta kələkbazlıqda ittiham edənlər, bu əsərə parodiya yazanlar da tapıldı. Çox adam Pamelanı ağasını ələ keçirmək üçün hiylə işlədən qız kimi qiymətləndirdi (7, 442).

1747-1748-ci illərdə Riçardson “Klarissa” romanını yazdı. Əsərin qəhrəmanı Klarissa Qarlou varlı ailədənndir. Burjua mühitinin qızıdır. Bu ailədə ziddiyyət var. Klarissanın böyük qardaşları və bacıları onu təqib edirlər, ələ salırlar, qızın istəmədiyi və nifrət etdiyi bir adama ərə getməsini tələb edirlər. Bütün bunların nəticəsində Klarissa pozğun bir gənc olan Lovlasa qoşulub qaçmağı qərara alır. Klarissa Lovlası sevirdi. Ancaq Lovlas pozğun idi. Həm də Klarissagilin ailəsini sevmirdi. Onlara ləkə vurmaq və bu ailədən intiqam almaq üçün Lovlas ona inanan qızı ləkələmək və növbəti qurbanlarından birinə çevirmək istəyir. Lovlas qızı inandırmaq istəyir ki, doğrudan da onu sevir. Sonra iki pozğun qadını qızla tanış edir ki, bunlar mənim qohumlarımdır. Lovlas Klarissanı fahişəxanaya aparır və bihüşdar verərək qızı zorlayır. Sonralar Lovlas öz səhvini “düzəltmək” məqsədilə Klarissaya evlənməyi təklif edir. Qız onun mənaviyyatını bildiyindən Lovlası rədd edir. Klarissa Lovlasın əlindən qaçmaq istərkən fahişəxananın sahibəsi polislərə xəbər verir, onu tuturlar. Klarissa ilə pozğun küçə qızı kimi rəftar edirlər. Nəhayət, qızın dostları xəbər tutub onu xilas edirlər. Lakin artıq gec idi. Fiziki və mənəvi cəhətdən sarsılan Klarissa bu əziyyət və təhqirlərə dözə bilməyib ölür. Lovlas isə vicdan əziyyətlərindən yaxa qurtarmaq üçün İtaliyaya səyahət edir. Orada Klarissanın əmisi oğlu polkovnik Mordenə rast gəlir, Morden dueldə Lovlası öldürür. Bu roman əvvəlkinə nisbətən daha dolğun və bitkindir. Oxucular Riçardsona məktub yazıb tələb edirlər ki, əsərin sonu gənclərin evlənməsi ilə qurtarsın. Lakin yazıçı bu yolla getmir. O, gənclərin ölümü ilə əsərini tamamlayır. Yazıçı bu yolla günahkarı cəzalandırır (3, 396).

Riçardson “Klarissa Qarlou” əsərində burjua zadəgan mühitindəki qadınların faciəsini göstərir. Klarissa ailəsi və Lovlas tərəfindən atıldıqdan sonra maddi cəhətdən çox çətinlik çəkir, bu maddi əziyyət də onun ölümünə səbəb olur. Klarissa Pameladan da nəcibdir. Lakin təkcə nəciblik insanı xilas edə bilmir. Klarissa mənən daha təmiz qızıdır. Lakin o, Pamela kimi onu incidən və təhqir edən adama ərə gedə bilmir. Klarissa ölümü, Lovlasa ərə getməkdən üstün tutur (6, 25).

Riçardsonun gözlədiyinin əksinə olaraq oxucular Klarissanın deyil, Lovlasın tərəfində dayanır. Oxucular Lovlası daha çox sevir. Klarissanı isə soyuqluqda ittiham edirlər. Riçardson Lovlasın əksinə ideal kişi surəti yaratmaq məqsədilə “Ser Çarlz Qrandisonun əhvalatı” adlı romanını yazır və 1754-cü ildə çap etdirir. Əsər çoxcildlik məktublardan ibarətdir. Qrandison xeyirxah adamdır. Hamıya yaxşılıq edir. Çətinliyə düşənə əl uzadır. Kimsəsiz qızları xilas edir. O, ağıl adamdır. Hissdən uzaqdır. İradəsizdir. Bütün əsər boyu onu sevən iki qızdan hansını seçəcəyini müəyyənləşdirə bilmir. Onu dəlicəsinə sevən italyalı qıza qəti fikrini deyə bilmir. Çünki qızdan ötrü öz dinindən dönmək istəmir. Nəhayət italyalı qız Klementinanın razılığı ilə, miss Bayronla evlənir. Klementina bundan sonra da bir müddət öz hisslərini boğa bilmir. İngiltərəyə gedir, hətta monastra gedib zahidliyi qəbul belə istəyir. Nəhayət sakitləşir və markiz Belvederlə evlənir. Romanın sonu idillik təsvirlə qurtarır. Roman oxucular arasında müvəffəqiyyət qazanmadı. Riçardson bu əsərləri ilə ingilis sentimentalizminin əsasını qoyur. Çünki ilk dəfə Riçardson təsvirlərində hissi əsas götürürdü. Riçardsonun romanlarında insan hissi, iztirab və duyğular yeni mənə kəsb edir.

İngilis sentimentalizminin nümayəndələri öz yaradıcılıqları ilə dünya ədəbiyyatında tamamilə yeni bir ədəbi cərəyan olan sentimentalizm ədəbi cərəyanının əsasını qoymuşlar. Onların əsərləri digər xalqların dillərinə də tərcümə edilərək sürətlə yayılmışdır. Bu əsərlərdən neçə-neçə şair və yazıçılar təsirlənərək bir-birindən dəyərli sentimentalist əsərlər yaratmışlar.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

1. Атарова К.Н. Лоренс Стерн и его «Сентиментальное путешествие». М., 1988
2. Верцман И. Е. Лоренс Стерн // Из истории реализма на Западе. М., 1941. 180 с.
3. Елистратова А.А. Ричардсон // История английской литературы. М.- Л.: Изд-во АН СССР, 1945. Вып.2. Т.1. С. 390-408.
4. Жирмунский В.М. Сентиментальная поэзия // История английской литературы. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1945. Вып.2. Т.1. С. 541-563.
5. Kaplan, Fred. Sacred Tears: Sentimentality in Victorian Literature. Princeton University Press, 1987.
6. Noble, Marianne. The Masochistic Pleasures of Sentimental Literature. Princeton: Princeton University Press, 2000.
7. Richardson, Samuel. Pamela or Virtue Rewarded. N.Y.: The Century Co., 1907. 533 p.

Açar sözlər: sentimentalizm, hiss ədəbiyyatı, Lourens Stern, Samuel Riçardson, Tomas Qrey.

Ключевые слова: сентиментализм, чувственная литература, Лоуренс Стерн, Сэмюэл Ричардсон, Томас Грей.

Keywords: sentimentalism, feeling literature, Lawrence Stern, Samuel Richardson, Thomas Gray.

The main representatives of the English sentimentalism

Summary

The life and creativity of the main representatives of the English sentimentalism was investigated in this article. Eduard Yunq, Thomas Gray, Oliver Goldsmit, Lorens Stern, Samuel Richardson are the main representatives of the English sentimentalism. They laid the foundation of sentimentalism in the World literature with their works. Sentimentalism originates from the word of the sentiment – feeling. For the first time, Lawrence Stern used this word in his work “Sentimental travel”.

Основные представители английского сентиментализма

Резюме

В этой статье исследовалась жизнь и творчество главных представителей английского сентиментализма. Эдуард Юнк, Томас Грей, Оливер Голдсмит, Лоренс Стерн, Самуил Ричардсон являются главными представителями английского сентиментализма. Со своими произведениями, они заложили основы сентиментализма в мировой литературе. Сентиментализм исходит из слова сентимент - чувства. Впервые, Лоуренс Стерн использовал это слово в своей работе “Сентиментальное путешествие”.

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

Gülğun Əliyeva

ÜSYANKAR ŞAİRİN OBRAZI TÜRK MƏN POEZİYASINDA

Türk xalqları ədəbiyyatının maraq dairəsində olan şəxsiyyətlərdən biri Seyid İmadəddin Nəsimidir. Onun həyat və yaradıcılıq yolu yeddi əsrə yaxındır ki, düşüncə və ehkamlara, inam və etiqadlara sığmayan fəvqəlfə təfəkkür möcüzəsi kimi yüzilliklərin ədəbi-fəlsəfi fikrini özünə cəlb etməkdədir. Seyid İmadəddin Nəsiminin Yaxın Şərqlərləndəki, xüsusən, onun doğma vətəni Azərbaycanla qonşu olan İran, Ərəbistan, Türkiyə və Türkmənistandakı şöhrətini İslam Şərfinin məşhur klassikləri Əbülqasım Firdovsi, Əfzələddin Xaqani, Nizami Gəncəvi, Məhsəti Gəncəvi, Şədi Şirazi, Hafiz, Əlişir Nəvai, Şah İsmayıl Xətayi və Məhəmməd Füzuli kimi ulu sənətkarların mövqeyi və onlara olan ümumxalq məhəbbəti ilə müqayisə etmək olar. Türk xalqları içərisində olan Türkmənistan elində də Seyid İmadəddin Nəsimiyə olan maraq və sevgi danılmazdır. Türkmən klassik ədəbiyyatında və folklorunda İ.Nəsiminin adı böyük rəğbətlə anılmış və vəsf olunmuşdur. Üsyankar ruha malik olan şairin siması müxtəlif xalq dastanlarında və qoşqularında tərənnüm olunmuşdur. Məsələn, “Nəcəfoğlan” adlı xalq dastanında Novruz baxşının:

Ol nədir ki, yemədilər, doydular?

Ol nədir ki, yumadılar, qoydular?

Ol nədir ki, diri ikən soydular?

Bu nə sirdir, aç bilməm, bu nədir?.. -sualına Nəcəf belə cavab verir:

Məleykələr yemədilər, doydular,

Ol Musanı yumadılar, qoydular,

Nəsimini diri ikən soydular,

Xəlifəm, bu sirri aç bilməzsən.

Klassik türkmən poeziyasında İ.Nəsiminin həyat və yaradıcılığına müraciətlər olduqca çoxdur. Görkəmli türkmən ədəbiyyatşünası, prof. Nəzər Qullayev məlumat verir ki, Türkmənistan EA-nın Əlyazmalar fondunda saxlanan bir poema şair Ağməhəmmədə məxsusdur. Əsər 1710-cu ildə yazılmış və təxminən, 1250 misradan ibarətdir. Həmin poemada həm Mənsur Həllacdan, həm də Seyid İmadəddin Nəsimidən bəhs edilir:

Allah adı ilə uşbu

Sözü qıldı ibtida.

Həmidulla...

Bizi adam qıldı ya –

misraları ilə başlanıb, aşağıdakı sətirlərlə tamamlanır:

Babam idi baxşeyiş,

Mərdan içrə arayış.

Bu dəftəri yazanın

Adı Ağməhəmməd idi ya.

Seyid İmadəddin Nəsiminin obrazına Marufun “Dövlətyar” dastanında da rast gəlirik. Dastan qəhrəmanlarından Ağa Məhəmməd şaha yaxın olan şairlərdən İsa Alı:

Ol kimdir ki, diri ikən soydular?

Əgər bilsən, mənə bundan xəbər ver! –

deyə ondan sorarkən, Dövlətyar şahın şairinə belə cavab verir:

Nəsimini diri ikən soydular,

Bizdən xəbər sorsan, cavab böylədir.

Marufun yaxın müasirlərindən Mahmud Qayıbin yaradıcılığında da Nəsiminin adına və taleyinə dəfələrlə işarə edilmişdir. Məsələn, görkəmli şairin “Gələndə vardır” adlı el içərisində geniş yayılmış qoşqusunda: Nəsiminin dərisini soyanda vardır, - misrasına rast gəlirik. Həmin şairin “Qaməti – rahnaya aşıq olmuşam” adlanan məşhur müxəmməsində də:

Kim Nəsimi tək kəsib başımı, soydursa məni, -

sətirində Şərfin böyük şəhidi və müqəddəsi Nəsiminin mübarək adı xatırlanır. XVIII əsrdən başlayaraq türkmən poeziyasında Nəsimi şəxsiyyətinə və yaradıcılığına müraciət intensiv xarakter almışdır. Demək olar ki, ən görkəmli və ən istedadlı türkmən şairləri öz əsərlərində Nəsimi obrazına müxtəlif poetik aspektlərdən müraciət etmişlər. Bu dövr türkmən ədəbiyyatında Nəsimiyə həsr olunmuş şeirlərin sayı o qədər çoxdur ki, bu cəhətdən onu yalnız Məhtimquluya ithaf olunmuş əsərlərin sayı ilə müqayisə etmək

olar. Nəsiminin təkcə əsərləri deyil, onun faciəli həyatı və şəxsiyyəti də onlarla bədii cəhətdən gözəl qəzəllərin, qoşquların mövzusuna və mündəricəsinə çevrilmişdir.

Türkmən ədəbiyyatının qızıl dövrü – XVIII əsr poeziyasının görkəmli nümayəndələrindən biri Şeydayinin “Gül-Sənubər” dastanında qələndərlərdən biri: “Ey oğlan, göydə, yerdə nə gördün?” deyərək sual verərək ona Sənubər “Gördüm” rədifli mürəbbə ilə cavab verərək belə deyir:

Nəsiminin dərisini soydular,
Saman tıxıb, darvazada qoydular;
Başın kəsib, töhmət ilə asdılar,
Mənsurun asılan darını gördüm.

Böyük şairlərlə zəngin türkmən XVIII əsrinin klassik nümayəndələrindən biri, xalq içərisində məşhur şair Şahbəndənin “Şahbəhram” dastanında da Şahbəhramın dilindən söylənmiş aşağıdakı beytdə:

Saldı at hüsnün kamalından bizə xəyyül-kərim,

Soysalar, eşqində razı ol, Nəsimi tək dərim, - deyərək lirik qəhrəman Nəsimi obrazına istinad edərək, öz eşqində və məsləkində Nəsimi kimi dönməz, yenilməz və məğlubedilməz olduğunu poetik cəhətdən uğurla ifadə edir. Klassik türkmən ədəbiyyatının ən məşhur nümayəndələrindən biri Seydinin “Əlində” adlanan mürəbbəsində:

Deyirsən: “Nəsimi tək soyan yaraşar”,

Hər nə etsən, ixtiyarın əlində, -

aşıqın öz eşqində sadıqlığını göstərmək və məşuqəyə sevgisinin tükənməzliyini nümayiş etdirmək üçün türkmən xalqının ürəkdən sevdiyi və ehtiram bəslədiyi müqəddəs obrazlardan biri kimi Nəsimiyə müraciət edir.

XVIII-XIX əsrlər klassik türkmən poeziyasının istedadlı nümayəndələrindən biri, həm də öz böyük səlfi Seyid İmadəddin Nəsimi kimi Seyidi təxəllüsü ilə şeirlər yazmış Hətəm adlı şairin də əsərlərində mənsub olduğu bədii-fəlsəfi cəryanın mənbələrindən biri kimi Nəsiminin adı hörmət və ehtiramla çəkilmişdir.

Onun xalq içərisində məşhur olan gözəl qoşqularında böyük Nəsiminin adı üç yerdə - üç beytdə yad edilmişdir:

Nəsimi tək öldürsələr, ölərəm,

Günahım qoyaslar boynuma mənəm.

Müəllif bu beytdə Nəsiminin günahsız olduğu halda şəhid edildiyinə işarə edir. Yəni mən də Nəsimi kimi şəhid olmağa hazırım, amma mənəm günahımı boynuma qoya biləcəklərimi? Şair bununla, yəni Nəsiminin günahsız, heç bir dəlil-sübutsuz öldürüldüyünü öz zamandaşlarına xatırlatmaqla, böyük mücahidin və şəhidin müqəddəs xatirəsinə ehtiramını bir daha vurğulamışdır.

Nəsimi tək dara çəksələr canım,

İmanım, yoldaşım, sana tapşırdım.

Bu beytdə isə özünü Seyid Nəsiminin həqiqi varisi və xələfi sayan Seyid Xatəmi öz imanına, əqidəsinə və məsləkinə ölüm anlarında da sədaqətli olacağına and içir. Ümumən, XVIII əsr türkmən şairlərinin və poeziyasının Nəsimi mənəviyyətinə, Nəsimi məsləkinə sadıqlığı, həqiqətən, sonsuz bir heyrət doğurur.

Yaradan Allahdır püştü-pənahım,

Nəsimi tək dildə zikrü senahım.

Seyid Xatəminin bu misralarında isə qadir Allaha və Nəsimi ideyalarına, onun inam və görüşlərinə bağlılıq, bu yoldan dönməzlik öz parlaq ifadəsini tapmışdır.

XIX əsr türkmən poeziyasında da Nəsimi ruhunun və fəlsəfəsinin əks-sədasını müşahidə edirik. Bu yüzilin tanınmış şairlərindən biri Oraz Aşıqın yaradıcılığında da Nəsiminin adı və taleyi ehtiramla yad edilir. Oraz Aşıqın aşağıdakı misralarında Nəsiminin mənəvi səlfi Mənsur Həllacdan bəhs edilsə də, müəllifin Nəsimi taleyini də yaddaşında yaşatdığı açıq-aydın görünür.

Mənsur tək cananı dardan asdırıb,

Dərisin soydurdun, başın kəsdirib...

Qeyd edə bilərik ki, görkəmli türkmən ədəbiyyatşünasları İ.Nəsimi yaradıcılığı ilə türkmən ədəbiyyatı arasındakı bənzərliklərə maraq göstərmiş, və bu məsələyə öz yazılarında müxtəlif aspektlərdən yanaşmışlar. Bu cəhətdən prof. N.Qullayevin İ.Nəsiminin əsərlərinə 1972-ci il Aşqabad nəşrinə yazdığı ön söz maraq dairəsindədir. Üsyankar şairimizin bir çox qəzəllərini türkmən şairlərinin əsərləri ilə

müqayisə edərkən həqiqətən gözəl və diqqətəlayiq mənzərəylə qarşılaşırıq. Məsələn, Nəsiminin “Olmasın” rədifli qəzəlini Qayıbinin həmin rədifli qəzəli ilə müqayisə edərkən bu uyğunluğu müşahidə etmək çətin deyil.

Nəsimi:

Heç kişi mən tək sənə eşqində heyran olmasın,
Həsərətindən gecə-gündüz didə-giryan olmasın.

Qayıbi:

Eşqin oduna mən kimi heç kimsə biryan olmasın,
Yar vəslin arzulayıb, həcr ilə giryan olmasın.

Nəsimi:

Nə günahım var idi, qıldı fələk səndən cüda,
Var xudaya, heç kişi mən tək pərişan olmasın.

Qayıbi:

Heç kişi keçirməsin ömrün mənim tək zar ilə,
Taqəti bitaqət olub, halı pərişan olmasın.

Göründüyü kimi, Qayıbinin öz qəzəlində Nəsimidən təsirləndiyi, böyük ustadının ifadə tərzinə və manerasına səmim-qəlbədən rəğbət bəslədiyi bariz surətdə nəzərə çarpır. Bu cür həmahənglikləri yalnız Qayıbi yaradıcılığında deyil, başqa türkmən şairlərinin əsərlərində də müşahidə etmək mümkündür. Məsələn, Nəsiminin “Canımın cananası” qəzəlinə türkmən şairlərinin nəzirələrini nəzərdən keçirsək, buna əminlik hasil etmək olar:

Mərhəba, ey bəhri-zatın gövhəri-yekdanəsi,
Şəm'i-vəhdətdir cəmalın, kün-fəkan pərvanəsi.

Ta əbəd hüsnün önündə səcdəyi-şükr eylərəm,
Ey cəmalın Kə'bə, sənsən küntə-kənzin xanəsi!

Böyük şairin və mürəfəkkirin ictimai-fəlsəfi görüşləri ilə yanaşı, onun şeiriyyətinin sadə və cazibədar dili də türkmən şairlərini özünə məftun etdiyi açıq-aşkar görünməkdədir:

Ey mana, mişkin saçından könlünü qurtar, deyən
Qanğı qafildir, səlasildən çözər divanəsi.

Çünki viran könlüm, ey can, məskən oldu eşqinə,
İstəməz ayruğ imarət könlümün viranəsi.

Nəsiminin əqidə və məsləkinə hörmətlə yanaşan, onun dünyagörüşünü yüksək dəyərləndirən türkmən şairləri, eyni zamanda, böyük sənətkarın bədii təcrübəsini, onun sənət möcüzələrinin sirrini və türkmən poeziyasını inkişaf etdirmək üçün Nəsiminin poetik dərslərini dərk etməyə, yaradıcı surətdə mənimsəməyə çalışırdılar.

Nəsimi:

Dilbərin lə'li əzəl bəzmində içirmiş mana,
Şol meyi kim, nöh fələkdir kəmtərin peymanəsi...

Qayıbi:

Bolmuşam bir dilbərin şeyda ilə divanəsi,
Atəşi eşqində yanan natəvan pərvanəsi.

Zəlili:

İqlim pərizadı sən, qəmgin könlüm şadi-sən,
Sən bir eşqin odusan, mən fağır pərvanəsi.

Nəsimi:

Hər ki, qəvvas oldu bildi vəhdətin bəhrində kim,
Aləmin cismi sədəfdir, sənisen dürdanəsi.

Qayıbi:

Püstə ağzını açıb, ağzını xəndan eyləgəc,
Taqətimi qarət eylər dişlərin dürdanəsi.

Zəlili:

Üzlərin gül-gülmüdür, avazın bülbülmüdür,
Züflərin sünbülmüdür, dişlərin dürr danəsi.

Yuxarıdakı misallardan və ədəbi-elmi müqayisələrdən açıq-aydın görünür ki, Seyid İmadəddin Nəsimi yaradıcılığı klassik türkmən poeziyasının formalaşmasında və inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Bir çox tanınmış türkmən klassikləri Dövlətməhəmməd Azadi, Nurməhəmməd Əndəlib, Məhtimqulu ilə yanaşı Abdulla Şahbəndə, Molla Nəfəs, Zəlili, Qayıbi, Məmmədveli Kəminə və digər türkmən şairlərinin əsərlərində Nəsimi ruhu öz əksini tapmışdır, yüzillər keçsə də, unudulmamasına səbəb olmuşdur.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Neceboglan. Aşqabad, 1960.

Seyid İmadəddin Nəsimi. Şeirlər. "Türkmənistan" nəşriyyatı, Aşqabad, 1972. Ön söz. Gündoğanın böyük şairi. S.16

Seyid İmadəddin Nəsimi. Şeirlər. "Türkmənistan" nəşriyyatı, Aşqabad, 1972. Ön söz. Gündoğanın böyük şairi. S.18

Qayıbı. Saylanan eserlər. Aşqabat, 1965, s. 145

Qayıbı. Saylanan eserlər. Aşqabat, 1965, s. 165

A.Meredov. Şeydayı. Aşqabat, 1964, s.271

Şabendi. Şabəxram. Aşqabat, 1966. S.43

Seydi. Saylanan eserlər. Aşqabat, 1959. S.71

Xatam şaxır. Saylanan eserlər. Aşqabat, 1965. S.20

Xatam şaxır. Saylanan eserlər. Aşqabat, 1965. S.42

Xatam şaxır. Saylanan eserlər. Aşqabat, 1965. S.54

Aşıkı. Saylanan eserlər. Aşqabat, 1965. S.76

Seyid İmadəddin Nəsimi. Şeirlər. "Türkmənistan" nəşriyyatı, Aşqabad, 1972. Ön söz. Gündoğanın böyük şairi. S.3-81

Seyid İmadəddin Nəsimi. Şeirlər. "Türkmənistan" nəşriyyatı, Aşqabad, 1972. Ön söz. Gündoğanın böyük şairi. S.56

14.İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. I cild. Bakı, "Lider" nəşriyyatı, 2004. S.82

Qayıbı. Saylanan eserlər. Aşqabat, 1965, s. 131

Qayıbı. Saylanan eserlər. Aşqabat, 1965, s. 131

18.Zelili. Eserlər. Aşqabat, 1959. S.75

Резюме

В статье рассматриваются произведения классиков туркменской поэзии таких как Гаиби, Сеиди, Ашиги, Шейдаи, Шахбенде, Залили и др., в творчестве которых чувствуется влияние поэзии Имадеддина Насими. Произведения великого азербайджанского поэта явились большим шагом к гуманизму, демократизму не только в азербайджанской, но и в целом, в литературах народов Ближнего и Среднего Востока.

Ключевые слова: И.Насими, классическая туркменская поэзия, стихи о Насими, Гаиби, Сеиди, Ашиги, Шейдаи, Шахбенде, Залили и др.

Summary

The article deals with the works of the classics of Turkmen poetry such as Gaibi, Saidi, Ashigi, Sheidai, Shakhbanda and others, in whose works the influence of Imadeddin Nasimi's poetry is felt. The works of the great Azerbaijani poet were a big step towards humanism, democracy not only in Azerbaijan but also, generally, in the Middle and Near East literature.

Key words: I.Nasimi, classical Turkmen poetry, poems about I.Nasimi, Gaibi, Saidi, Ashigi, Sheidai, Shakhbanda

Türkan Əliyeva

İSKƏNDƏR PALANIN "OD" ROMANINDA İLAHİ VƏ BƏŞƏR SEVGİ

İskəndər Palanın ən yaxşı əsərlərindən də biri "Od" romanıdır. "Od. Bir Yunus Romani" əsərinin ən mühüm özəlliyi həm onun mövzusu və ideya məzmunu, həm də klassik Şərq poetikasının hikmətli və sadə üslublu ənənəvi təhkiyəsi və bu təhkiyənin əsasını təşkil edən islam fəlsəfəsinə, sufi-irfani dəyərlərə müraciətdir (3). Romanda ilahi və bəşəri sevginin, maddi və mənəvi dünyanın sintezinin mümkünlüyü yeni tipli bədii obrazlar və sinkretik ədəbi priyomlarla oxucuya ünvanlanır. Qədim və zəngin sufizm

təlimi çağdaş humanitar təfəkkür işığında bədii cəhətdən mənalandırılır. Yazıçı dünənlə bu gün, tarixi keçmişlə modern oxucu arasında əlaqə yaradaraq maarifçi, əxlaqi-didaktik mətnlər vasitəsilə tarixi yaddaşı sənət yaddaşına çevirməyə çalışır.

İ.Pala “Od” romanında tarixi nə ideallaşdırır, nə də təhrif edir. Məlum hadisələrə naməlum nöqtələrdən baxışı ilə fərqlənən ədib tarixi mövzuda əsər yazmağın məsuliyyətinin fəvqündədir. Biz məhz bu məqama diqqəti yönəltmək istəyirik ki, tarixi janrdə yazılmış əsərdə bədii təfəkkürlə yanaşı tarixi dəqiq və dərindən bilmək vacibdir. Romanda Osmanlı dövlətinin quruluşu öncəsi, sırası və sonrası illərinin insan və cəmiyyət münasibətləri, tayfalar və bəyliklərarası əlaqələr, Anadolunu dörd bir tərəfdən əhatə edən və yeni doğulmaqda olan cahanşümul İmperiyanın siyasi-ideoloji və mədəni bazisini yaradan sufi-dərviş ideologiyası, əxilik, mövləvilik, bektəşilik və yəsəvilik kimi qardaşlıq təşkilatı və təriqətlərinin obyektiv elmi dərki və düzgün estetik təqdimatı məhz İ.Palanın tarixi gerçəkliyi dərindən öyrənmiş olmasının, hadisələri və şəxsiyyətləri öz zaman və məkanlarına uyğun şəkildə düzgün bədii mənalandırmasının məntiqi yekunudur.

“Od” romanı Yunus Əmrənin bir dördlüyü ilə açılır və “Bizim Yunus’un aziz ruhuna!..” ithafı ilə davam edir. Romanda təxminən 1240-1320-cı illərdə yaşayıb-yaratmış Yunus Əmrənin bir tərəfdən fərd olaraq həyatı, şair olaraq poeziyası, insan olaraq dünyəvi məhəbbəti (Sitarəyə-Əlifə), digər tərəfdən, ümumbəşəri sevgisi və humanizmi, Şərq təsəvvüf fəlsəfəsi prizmasından xoşgörüsü (tolerantlığı) maraqlı süjet müstəvisində canlı dil və bədii üslubla işıqlandırılır. Romanın içərisinə Yunus Əmrənin fani hikmətlərlə dolu şeirlərindən alıntılar yerləşdirmək surətilə yazıçı, bərbaxıma, romanın oxucuya ünvanlanan əsas məramının sufizmin və vəhdəti-vücut fəlsəfəsinin, tək varlıq hikmətinin bədii-estetik təqdimatı olmasına diqqəti yönəldir.

Məlumdur ki, sufizm kamil insan haqqında təlim olub, yaradılmışların Yaradana doğru pillə-pillə qalxmaq yolunu müəyyən edən, İslamda Haqq yoluna yüksəlmək üçün zəruri sayılan yaşayış tərzidir, dini-fəlsəfi cərəyandır. İnsanın zəkasıyla qavraya bilmədiyi ilahi həqiqətləri və qeyb aləminə dair gerçəklikləri hissləriylə duya bildiyi bir yoldur. Təsəvvüf Eşq yoludur. Bu yolda insan əvvəlcə Allahı sevər, çünki Allah hüsn-ü mütləqdir, yəni qüsursuz gözəllik sahibidir. Sufizmin əsas məqsədi Adəm övladlarını kamil insan pilləsinə yüksəldərək yoxluq dünyasından (fəna) əbədiyyətə (bəqa) qovuşdurmaqdır. Allaha inam və məhəbbət təsəvvüf nəzəriyyəsinin əsas prinsipidir.

Ə.Rəsulov təsəvvüf təlimi bilicilərinin şahidliyinə söykənərək qeyd edir ki, bu müdrik Şərq fəlsəfəsinin başlıca mahiyyətini dörd mərhələli “məqam” təşkil edir. İlk mərhələ Şəriətdir, yəni islamdan kənarında sufizm mövcud deyildir. Yunus Əmrə: “Haktan gelen şerbeti içtik elhemdülillah // Şol kudret denizini geçtik elhemdülillah”- deyərək bunu nəzərdə tuturdu. Bu mərhələ islamın bütün göstərişlərinin dəqiq və səylə yerinə yetirilməsini tələb edir və həqiqi sufizmə çatmaq üçün hazırlıq və sınaq dövrü sayılır. Məlum olduğu kumi, təsəvvüf təliminə görə, Şəriət səviyyəsindəki əsas ürfani fikir “Səninki sənin, məninki mənim” düsturudur (2, 541).

İkinci mərhələ Təriqət (islam şəriəti çərçivəsində qalmaqla xüsusi seçilən yol) adlanır. Təriqət eyni zamanda məktəbdir, müəllimi-mürşüdü, şagirdi-müridi var. Yunus Əmrə şeirlərində öz müəllimi və şeyxi Taptığın adını dəfələrlə xatırlamışdır: “Taptuğun tapusunda, kulolduk kapusunda // Yunus miskin çığ idik, piştik elhemdülillah” (2, 542).

Hər bir təriqətin öz qanun-qaydaları, ədəb-ərkanı olur. Yunus Bektəşilik təriqətinə mənsub idi. O, Hacı Bektaş Vəlidən əl almış Taptıq Əmrənin dərğahında 99 gün çilə doldurmuş, qırx il qulluq etmiş, odunçu və suçu olmuşdur. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, “Od” romanda onun mövləvililiyin banisi Mövlana Cəlaləddin Rumi ilə maraqlı görüş və mükəlimə səhnələri yer alır. Məlumdur ki, Yunus Əmrə mədrəsə təhsili almış, ərəb və dillərini dərindən öyrənmiş, islam tarixinə və islami elmlərə, ümumiyyətlə, zəmanəsinin bir çox elminə yiyələnmişdir. Görkəmli türksünas-alim Aydın Abi Aydın haqlı olaraq qeyd edir ki, “Onun yüksək bilik və elm sahibi olmasında o dövrün böyük elm və mədəniyyət mərkəzi Konyanın rolu az olmamışdır. Şərqin böyük mütəsəvvif alimi və şairi, məşhur Mövlana Cəlaləddin Rumi ilə də Konyada görüşdüyünü, onun dərin mənalı söhbətlərindən zövq və ilham aldığını Yunus Əmrənin şeirlərindən öyrənirik” (1, 131).

Üçüncü mərhələ olaraq, Mərifət (mənsub olduğun təriqət-məktəb ədəb-ərkanını mənimsəməklə öyrənilən elm) gəlir: “Benibendedemen, bendedeğilim, Bir ben vardır bendebendeniçerü.” Mərifət Yaradani tanımaqdır. Bu məqamda insan maddi aləmin müvəqqəti və ölümlü oluşunu dərk edir. Üçüncü mərhələyə

varan sufi “arif” – Haqqı bilən, Haqqdan xəbər alan insandır. Bu mərhələdəki irfani fikir “Nə mənimki var, nə səninki” hikmətidir (2, 544).

Nəhayət, sonuncu dayanacaq olan Həqiqət mərhələsidir: “Yol oldur ki doğru vara // Göz oldur ki Hakkıgöre.” Bu məqamda artıq sufi İlahi həqiqətə yetişir, qəlbi işıqlanır, ekstaz (özündəngetmə) vasitəsilə Allaha qovuşur. Həqiqət səviyyəsindəki kamil insanın arifanə fikri “Nə sən varsan, nə mən” hikməti ilə ifadə edilir (2, 546).

Romanda haqqa çatmaqdan ötrü Yunus Əmrə bu dörd qapıdan keçirilir, bu dörd mərtəbənin hər birinin məqam və dayanacaqlarını əxz edir, irfan təliminə yiyələnərək kamilləşir. Bütün sufilər üçün bu qapıları açib haqqın vüsəlinə çatmağın tək yolu və son məramı Tanrı sevgisi olduğu halda, roman qəhrəmanı Yunus Əmrə üçün bu, eyni zamanda, səxavətlə paylaşdığı bəşəri sevgidir, humanizm və xoşgörüdür (toleranlıqdır).

Şəriət müstəvisində qurulan, Mürşidin müəllim, Müridin şagird olduğu Məktəbdə (təriqətdə) öyrədilən elmin adıdır Mərifət. Ürfani dəyərləri ehtiva edən bu elm sahəsini əxz edən Yunus Əmrə kamilləşir, bütün yer üzündəki canlı-cansız varlıqların Allahın nurundan yardıldığını, Tanrının təcəllisi olduğunu idrak edir, bütün yaradılanları Yaradandan ötrü sevir, bağışlayır. İçindəki Eşq alovdur, atəşdir, oddur. Əsərin adı da buradandır və rəmzi mənə kəsb edir. Dörd ünsürdən (su, torpaq, hava və od) heç biri insanı od-alov qədər saflaşdırma bilmir. Od yandırsa da paklaşdırır, bütün çirkinlikləri, pislikləri külə döndərir, yox edir. Sufinin içərisində ilahi eşq də, aşiqin qəlbindəki həqiqi məhəbbət də oddur, atəşdir. Kamilliyə doğru gedən Dərviş sevgilisinin eşqi ilə özünü odda yandırmaqdan qorxmayan pərvanə kimidir. Beləliklə, dörd mərhələdən Eşq oduyla keçən sufi öz nəfsinə qalib gələrək Mütləq varlığa qovuşur və “fənafillah” pilləsinə yüksəlir. Təsəvvüf düşüncəsinə görə, bu mərhələlərdən keçən və fənafillah pilləsinə yüksələn insan Kamil insandır: Yoklukummanına uğradı yolum, / Fənafillah oldum Elhəmdülillah.

Romanın əvvəlində yazıçı bir rəvayətdən yola çıxır. YunusƏmrənin təxminən üç min şeirinin minini suya atan, minini havaya uçuran Molla Qasım sadəcə min ədədini (“DərvişYunus bu sözü əgribügrüsoyleme // Seni sığayaçeken bir Molla Kasımgelir” beytinə rast gəldikdən sonra) qoruyub saxlayır, yəni torpağa havalə edir. Bu səhnə də simvolik xarakter daşıyır. Yunus Əmrə yalnız yer üzünün deyil, həm də dənizaltı canlıların, səmavi varlıqların, din-irq-cins ayrı-seçkiliyi olmadan bütün küllü-ələmin sənətkarıdır. Əlbəttə, rəvayət rəvayət olaraq qalır. A.A.Aydının yazdığı kimi, “Əsl həqiqətdə isə YunusƏmrənin 300-ə qədər şeir vardır. Bunun təxminən 60-ı əruzla, qalanı isə heca vəznindədir”(1, 133).

Romanda kamil insan fəlsəfəsi sənətkarın konkret şeirlərinin roman dilində, müvafiq süjet və kompozisiyalı bədii-estetik açılışı əsasında təqdim edilir. Roman “Rəncbər”, “Dərviş” və “İşiq” adlı üç hissədən ibarətdir. Yazıçı birinci hissədə gənc Yunusu, onun həyatı və məişətini, Əliflə evliliyi səhnələrlə dünyəvi yaşantısını təsvir edir. Əlif adının sufiyanə rəmzi ustacaişığıdır: Əlif əbcədəhesabla “bir” deməkdir, vahid, tək olan isə uca Yaradandır. Əlifə duyduğu sevgi ilə Yaradana duyduğu eşq üst-üstə düşür. Əlbəttə, dünyəvi sevgi içərisində oğulları İbrahim və İsmayıl bəslənən ata məhəbbəti də yer alır. Bu hissədə qıyıqgöz monqolların (yazıçı onları “çəkikgöz” adlandırır) hücumu zamanı Əlifin (əsrə boyu ona Sitarə - ulduz diyə müraciət edir) və oğlu İbrahimin həlak olması, oğlu İsmayılın (əsrədə bu adın həm də yəhudi mənşəli “Samuel” forması işlədilir) əsir götürülməsi təsvir olunur. Bəşəri sevgiyə dolu ata Yunus ilə taleyin cəvşilə cəllad köməkçisi, yolkəsən quldur olmuş İsmayıl dilemması əsərin ən faciəli məqamlardan sayıla bilər.

İkinci hissədə Yunusun dərviş həyatı təqdim edilir. Sənətkar romanda Yunus Əmrənin yetişdiyi ədəbi-ictimai mühitin dərin təhlilini verir. İ.Pala romanı YunusƏmrənin ərəb-fars kəlmə və tərkibləri ilə ağırlaşdırmamış, xalq danışığı dilinin axıcı və duru türkcəsi ilə qələmə almış, yeni-yeni formalaşmaqda olan Anadolu türkcəsinin Y.Əmrənin yaşadığı dövrdəki mənzərəsi haqqında təsəvvür yaratmağa müvəffəq olmuşdur. Türk ədəbiyyatı tarixçisi S.K.QaraəlioğluYunusƏmrəni “Anadolu türkcəsinin peyğəmbəri” adlandırmaqda haqlıdır (3, 45).

Romanın süjet xətti mənbələrdən bizə məlum real tarixi şəxsiyyət, zaman, məkan və hadisələrlə irreal dünyanın bilinməyən, fəhm edilən tərəfləri, hadisələr, yer və tarixləri gah paralel şəkildə qurulur, gah da tarixi-xronoloji ardıcılıqla biri digərini tamamlayır. İrrealıq obyektiv gerçəkliyin açılması üçün bədii şərtlilik rolu oynayır. Lakin bu elə ustalılıqla edilir ki, oxucu bu şəxsiyyətlərin və onların ətrafında baş verən hadisələrin hansının real, hansının irreal olduğunun fərqi varmır. Məsələn, gənc Yunusun real sevgilisi Əlif və onun irreal adı Sitarə yazıçıya ona görə lazım olmuşdur ki, romanın leytmotivini təşkil

edən ilahi sevgi ilə dünyəvi məhəbbət arasında bağlantı qura bilsin: “Elif onun gerçəkəydi. Onu tanıyıp gönlümü kaptırdığım günlərdə yanına sokulmuş, kulağına “Sen benim yıldırım, sitaremsindemiştim!” O gündən sonra hep “Sitarə” diye çağırıdım onu” (4, 41). Bu və bunun kimi onlarla mətn parçası insan Yunusla Dərviş Yunusun, maddiyyatla mənəviyyatın, ağılla qəlbin sinkretizmidir. Ulduzun varlığı Günəşin işığı, insanın varlığı Tanrının nuru ilə təcəlli edir. Ədib Yunus Əmrənin həyatını və onunla bağlı bir çox məsələni, roman vasitəsilə həyatımızın bir hissəsinə çevirməyə nail olur, nəticədə, Yunus sadəcə bir obraz kimi yox, gerçək İnsan olaraq köüllərə yol tapır.

Yazıçı romandakı hadisələr yumağı vasitəsilə dahi sənətkarın poeziyasının məzmun qatını təşkil edən sufizmin mahiyyətini açmışdır. İskəndər Palanın bütün bədii yaradıcılığının olduğu kimi, bu romanın da açar kəlməsi Eşqdır. Bu fəzilətin bədii təqdimatı üçün təsəvvüf kəlmələrindən – mütəssəvif, mürşid, mürid, zikr, ədəb; şəxsiyyətlərindən – arif, vəli, şeyx, pir; əməli təcrübələrindən – möcüzə, kəramət, fərasət, bəsirət, kamal; nəhayət, Allah yolçusu salikinözəlliklərindən – eşq, zühd, ixlas, hüzur, seyrü-sülük və s. istifadə etmişdir. Məlumdur ki, böyük mütəssəviflər (Əhməd Yəsəvi, Mövlanə, Yunus Əmrə) təkyələrdə öz fikirlərini, hissələrini və inanclarını daha çox şeir vasitəsilə dilə gətirmiş, özünəxas, xalqın başa düşəcəyi dil və üslubda ifadə etmişlər. Dahi sufi şair və mütəfəkkir Yunus Əmrə haqqında yazılan bir romanda, təsadüfi deyil ki, yazıçı onlarla şeir parçasından və şeirlərdə istifadə olunan təsəvvüf məfhumundan, çox sayda termin və simvoldan (məsələn, çilə – dərğahdakı təlim əsnasında öz nəfsini tərbiyə məqsədilə yarı ac-yarı tox Allahın adını zikr etmək, məşəqqətli əzab-əziyyətə qatlaşmaq; məclis – aşiqlər topluluğu; meyخانə – təkyə, dərğah; saqi – mürşid, insani-kamil; şərab – ilahi eşq; sərxoş – Allah eşqilə özündən keçən insan və s.) yararlanmışdır.

Əsərin üçüncü hissəsində Yunus artıq İşiqdir, “fənafillah” mərtəbəsinə yüksəlmişdir, “ən-əl Həqqdir”. Romanda Yunusun xanımı Əlifin adı ilə rəmzləşdirilən Tanrının təkliyi, eləcə də kainatın varlığı “varlıq birliyi” anlayışı ilə izah edilir. Burada vəhdət-i vücud (tək varlıq) nəzəriyyəsi bədii-estetik şəkildə təqdim olunur. Vəhdətin birlik, təklik demək olması, “Vəhdəti-vücud”un tək vücud, tək varlıq mənasına gəldiyi didaktik şəkildə, Yunus Əmrənin ilahilərindən, nəfəslərindən, “Risalət-ün nushiyyə” əsərindən, Divanından alınmış şeirlərin, bəndlərin, beytlərin, misraların şərhləri, yozumu, izahı ilə oxucuya ünvanlanır.

Fikrimizcə, romanın fərqli məziyyətlərindən biri də eşqə münasibət məsələsində Yunus Əmrə obrazının Füzulinin Məcnunundan əsaslı şəkildə ayrılmasıdır. Belə ki, Məcnun Allah sevgisiylə, öz Rəbbinə qovuşmaq ehtirası ilə Leylidən imtina etdiyi halda (“Get, sən o Leyli deyilsən...”), Yunus Əmrə Allaha qovuşmaq üçün fənafillah mərtəbəsinə yüksəlsə də, Günəş (Yaradan) naminə Ulduzdan (Sitarədən) imtina etmir. Yazıçının missiyası və oxucuya ünvanladığı əsas məram məhz budur ki, Allaha duyulan sevgi ilə bəşər övladına bəslənən məhəbbət insanda daima qoşa addımlayır.

Fikrimizcə, ikinci adı “Bizim Yunus” olan “Od” romanının baş qəhrəmanı alovda yanmaqdan qorxmamış, bu fikir, hiss və inanclarını irfanişeyrləri vasitəsilə xalqın başa düşəcəyi dil və üslubla ifadə etmiş Dərviş və ozan Yunus Əmrənin əkizidir. Təsadüfi deyil ki, türk ədəbiyyatşünası Yusif Yaquboğlu özünün roman haqqındakı məqaləsinə “Od”dakı Yunus odu” adını vermişdir. O, məqalədə romanın bu qədər məşhurlaşmasının səbəbi haqqında danışarkən bu işin “sirrini” açıq və qeyd edir ki, “Yunus adı bir roman qəhrəmanı kimi yox, romandakı İnsan olaraq köüllərə yol tapır” (5).

Romanda Yunus Əmrə ilə Mövlananın qarşılaşdırılması səhnəsi türk mədəniyyət tarixinin, təsəvvüf fəlsəfəsinin təkamülü baxımından maraqlıdır. Belə ki, Yazıçı “Bu qarşılaşmadan sonra Şeyr, Yunus üçün bambaşqa bir meyar kəsb edəcəkdik” fikrini irəli sürür. Xatırladaq ki, Mövlana, Yunusun içindəki mübhəm Şeyri oyandırdığı kimi, Mövlananın öz içində poeziyanı oyandıran Şəms Təbrizi olmuşdur.

Romanda Yunus Əmrə ilə Mövlananın qarşılaşması, türk mədəniyyət tarixi qədər, təsəvvüf tarixinin də maraq oyadan və mübahisə doğuran mövzularındandır. İ.Pala öz kitabında bu mövzuya çox geniş yer ayırmasa da, onu layiqincə təsvir etdiyini deyə bilərik. Özünün ifadə etdiyi kimi, bu qarşılaşmadan sonra Şeyr Yunus üçün bambaşqa bir məna və meyar kəsb edəcəkdik, çünki Mövlana Yunus Əmrənin içindəki şeir pərisini oyandırmışdı. Mövlananın öz ruhundakı poeziyanın ilham qaynağının isə Şəms Təbrizi olduğu məlumdur.

ƏDƏBİYYAT:

1. Aydın Abi A. Türkiyə ədəbiyyatı tarixi. 3 cildə, I c., Bakı: Tural, 2005, 456 s

2. Rəsulov Ə. İskəndər Palanın “Od” romanında tarixi gerçəklik və bədii şərtlik // Yaşayan Yunus Əmrə. Bakı: Elm və təhsil, 2013s.541-554
3. Pala İskender.Od (Bir Yunus romanı). İstanbul: Kapı Yayınları, 2011, 361 s.
4. Karaalioğlu Seyit Kemal. Türk Edebiyatı Tarihi: 2 ciltte. II c., İstanbul: İnkılapve Aka Yayınları, 1973, 798 s.
5. Yaquboğlu Yusif. “Od”dakı Yunus odu. Türkiyə türkçəsindən S.Hüseynli çevirdi.
<https://www.azadliq.org/a/24449821.html/2012/12/26>

Açar sözlər: təhkiyə, ənənə, postmodern, ilahi eşq

Божественной и человеческой любви в романе Искандера Палы «Огонь»

Резюме:

Единство восточной поэтики и современной западной эстетикой, традиционного пересказа с техникой постмодернистского письма является характерной чертой творчества одного из известных прозаиков новой традиционистской прозы Турции Искандера Палы. В этом смысле очень характерен его роман под названием «Огонь»

Ключевые слова: пересказ, традиция, постмодерн, божественной любви

Divine and universal love in İskender Pala’s Novel “Fire”

Summary

For the artistic works of İskender Pala, one of the well-known prosaists of Turkish new traditionalist prose, unity of orientalist poetics and modern occidental aestheticism, togetherness of traditional narration and postmodernist writing techniques are the most characteristic virtues. In this respect his novel “Fire” is quite specific.

Keywords: narration, tradition, postmodernism, divine love

Rəyçi: prof.E.Quliyev

Nigar Qüdrət qızı İsmayilzadə

TƏKKƏ ƏDƏBİYYATINDA ALLAHA ULAŞTIRAN EŞQİN ÖZƏLLİKLƏRİ VƏ NÖVLƏRİ

İslami ədəbiyyatda eşq ilahi və bəşəri olmaqla əsasən iki mənada istifadə edilmişdir. İlahi eşqi ümumilikdə “həqiqi eşq”, bəşəri eşqi də “məcazi” və ya “üzri” eşq adlandırmışlar. Məcəzi eşq bu dünyadakı gözəllərə, gözəlliklərə, ata-anaya, qohumlara, dostlara və digər yaradılışlara duyulan sevgidir. Bu eşq də əslinə baxılırsa ilahi mənşəlidir, ancaq obyekt bəşəridir. Çünki insan kimi və nəyi sevirse sevsin yenə də Tanrını, yəni onun təzahür etdiyi şeyi sevmiş olur. Ona görə də mütəsəvvüflər tərəfindən ilahi və həqiqi eşqə doğru aparılan məcazi eşq də xoş qarşılanmışdır. Çünki həqiqi eşq yoluna məcazi eşqdən girilir. Məcəz isə həqiqətin körpüsüdür (əl-məcəzi kantaratü'l-hakika) (15, 86). Bilindi ki kimi Allah hər şeydə təcəlli etmişdir. Bu halda bütün sevgilər Allaha (cc) yönəlmişdir. Hər gözəlin gözəlliyi Allahın camal sifətinin bir əksidir. Bu dünyada məcazi eşqi yaşamayan şəxs həqiqi eşqə çata bilməz. İlahi eşqə qədərki yolda könlün yanması və çırpınması lazımdır. Aşıqın sevgiliyə çata biləcəyi yol aydın olmalıdır. Bu yolda qarşılaşdığı çətinlikləri və maneələri qaldırmaq üçün tədbirli olmalıdır. Məcəzi eşq vadisində aşıq dərələrdən, tərələrdən, dağlardan keçərək, diyarlardan diyara sevgilisinin arxasınca qaçar, min bir çətinliklərə boyun əyər, bütün bunlardan sonra da sevgilisində qovuşa bilməz. Məcəzi eşqə hətta Quran-i Kərimdə bir işarə də vardır: “Yusifin məhəbbəti Züleyxanın aqlını başından çıxardı, qəlbini bütünlüklə əhatə etdi” (9, 90). Bu eşq məcazi eşqdır.

Eşq yolunda yürüyən hər aşıqın Tanrıya inancı olmalıdır. İstər məcazi eşq, istərsə də həqiqi eşq Tanrıya möhtacdır. Tanrının ilahi nuru bir insanın qəlbinə girməyə qədər o insan həqiqi aşıq sayıla bilməz (6, 275). Hər bir eşq insanı Tanrıya doğru aparır.

Həqiqi eşq Allahın qulu və ya qulun mütləq varlıq olan Allahı sevməsi mənasını daşıyır. Həqiqi eşqə çatan fəna-fillaha çatmış sayılır. Məcəzlar insanı həqiqi eşq yoluna aparır. Həqiqi eşqin hansı səbəbdən qaynaqlanmasına baxmayaraq əgər sevgilinin fiziki gözəlliyi ilə məhdudlaşarsa bu həqiqi deyil, məcazi eşqdır. Məcnun kimi bir çox aşıq məşuq uğrunda bir çox iztirablara sinə gərmiş, canını fəda etmişdir. Burada ən başda duran düşüncə aşıqın sevgilisinin xoşbəxtliyidir. Məcəzi eşqə tutulan aşıqlar ilahi eşqə çatmaq üçün onu körpü adlandırmışlar və bu körpünün aşıqı tez gec Tanrısına qovuşduracağını düşünmüşlər. Çünki onlara görə məcazi eşqin simvolu olan Məcnun Leylini vasitə sayıb ilahi eşqə çatmışdır. Buna görə dərin bəşəri eşq yaşayanlar, bu duyğudan məhrum olanlar nə qədər ilahi eşqə çatmaq istəsələr də bu imtahanı keçə bilməyib həmin yolu tərk edərlər (7, 120). Buradan anlaşılır ki, həqiqi eşq məcazi eşq olmadan mümkün deyildir.

“Leyli və Məcnun” məsnəvisi məcazi eşqdən həqiqi eşqə yüksəlməyin ən kamil sənət əsəridir. Leylini məktəbdə ikən sevməyə başlayan Məcnun eşq yolunda əziyyət çəkib, rüsvay olub kamilləşdikcə Tanrıya daha da yaxınlaşır. Hətta bir gün vüsəlinə qovuşmaq üçün onu çöldə axtaran sevgilisini də tanımır. Artıq “tək varlıq” içində əridiyini, ikiliyin aradan götürüldüyünü bildirən bu misralar ilə Leyliyə müraciət edir:

Gər mən, mən isəm nəsin sən ey yar?

Gər sən, sən isən, nəyəm mən-i zar? (8. 129-130).

Dünyadakı gözəllər, gözəlliklər həqiqi gözəl olan Haqqın gözəlliyinin təcəssümüdür. Yalnız şiddətli məcazi eşq yolu ilə həqiqətə çatmaq mümkün olur. Aşıq həqiqi eşqə (ilahi eşqə) çatmaq üçün pillə rolunu oynayan məcazi eşq qədəmindən qurtum-qurtum içməli, özünü sevgilisinin iradəsinə təslim etməlidir. Buna örnək aşağıdakı misralardır:

Cür'a-i işk-ı məcazinuş eylə sıdk ilə

Ta həqiqətdən yana yol tapasın mi'racılıq (15, 87).

Həqiqi eşqi dilə gətirmək üçün sözlər də kifayət etmədikdə artıq məcazi eşq başa çatmış, demək ki, yeni bir mərhələ başlamışdır.

Mütəsəvvüflərə görə aləmin yaradılış qayəsi eşqdır. Yaradılmış olan hər şeyi Yaradandan ötrü sevmək əsasdır. Yaradılan hər şey bizi Tanrıya və Tanrı eşqinə doğru aparır. Kainat və əşya vücud-u mütləqin kölgəsi və ya tək varlığın bir güzgüdə görünən əksidir. Mütləq Varlıq şərhətsiz gözəlliyə sahibdir. Gözəllik isə gizli qalaraq sevilmək və görünmək istər. Yaradılışın səbəbinin Allahın bilinmək istəməsi, yəni eşq olması bundan irəli gəlir. Aşıqlar gördükləri hər şeydə Haqqı görürlər, qəlblərində Onu hiss edərlər. Ona görə də aşıqlar eşqin həqiqətini hər şeyi sevgiliyə bağışlamaqla mümkün olacağını təsəvvür etmişlər və eşq sayəsində bütün maddi əngəlləri ortadan qaldıraraq ilahi vüsəla çatacaqlarına inanmışlar.

Burada Füzuli Bayatın təsəvvüf təlimində eşqi ümumiləşdirən sözləri eşqin ilahi mənşəyini aydınlaşdırmaq baxımından qiymətlidir: “Vəhdəti-vücudun bütün təsəvvüf əhli üçün ümumi, məqbul sayılan eşq anlayışı qısa şəkildə belədir: Mütləq Varlığın nuruna qovuşmaq istəyən insan nəfsindən keçməlidir. Təsəvvüf əhlinə görə eşq zühurun, həm də mütləq Zata dönüşün səbəbidir. Bu tip eşqin yaranmasına səbəb gözəllikdir. Gözəlliyin əsas qaynağı haqdır. Demək, sevgi və onun daha çılğın, ifrat dərəcəsi olan eşqin ilk mənəvi ilahi sevgidir, yəni sevgi başlanğıcdan ilahidir” (1, 61).

Sufi üçün ən ümdə pillə “ifna-yi nəfs”, yəni nəfsin öldürülməsi mərhələsidir. Allah sevgisinin qəlbə yerləşməsinin iki yolu vardır. Birinci yol nəfsin başqa şeylərə sevgisini azaldaraq qəlbə olan masuva sevgisini (Allahdan başqa hər şey masuva adlanır) çıxarıb atmaqdır. Sufilər könül evini “masuva”dan təmizləyənləri və onları fani dünya ilə bağlayan əlaqələri tam üzənləri əsl aşıqlar kimi qəbul etmişlər. Başqa sözlə onlar nəfsi mənəvi anlamda infə etmişlər. Məşhur sufi şair Fəridəddin Əttar “Pəndnamə” (Tezkiretül Evliya) əsərində nəfsi dörd vasitə ilə ram etməyin mümkün olduğunu söyləyir: “Nəfsi ancaq dörd şeylə öldürmək mümkündür: sükut xəncəri, aclıq qılıncı, yalnızlıq mizrağı və yuxusuzluq silahi” (4, 26). Nəfsi öldürməyin qısa yolu eşqdən keçir. Quran-i Kərimdə “Allah Təala insanın qəlbində iki ürək yaratmışdır” ayətində bəşəri və həqiqi eşqi vurğulayaraq (əl-Əhzab, 33/4) qəlbə iki sevginin, yəni həm bəşəri həm də həqiqi eşqin mümkün olmayacağını da bildirmişdir. Çünki sevginin kamalı Allah Təalanı sevməsindən irəli gəlir. Yəni də Quran-i Kərimin bir başqa ayəsində “Nəfsani həvəsini ilahiləşdirənləri görmürsənmi?” (əl-Furkan, 25/43) misalı Allah sevgisini azaldan səbəblərin başına dünya sevgisini üstün sayanlardan bəhs olunur (13, 193).

Nəfsi bərtəraf etməyin ikinci yolu çox ibadət etməklə mərifəti artırmaqla mümkündür. Mərifətin insan qəlbini əhatə etməsi isə məhəbbəti doğurur. İman toxumunun başlıca məqsədi ibadətə, gözəl əxlaqla, səmimi sevgi ilə ruhu gücləndirməkdir (16, 218-219).

Eşq mütəsəvvüflər tərəfindən “pərdəni yırtmaq və sirləri kəşf etmək” kimi də tərif olunur. Çünki hər varlıq, hər əşya Tanrıyla insan könlü arasında bir pərdə kimidir. Bir az fərqli söyləmiş olursaq eşq yarıdanla yaradılan arasındakı siri pərdəsini yırtmaqdır. Eşqə düşən insan bu dünya pərdəsinin arxasındakı gerçəkliyi görəndə kimi artıq dünya onun üçün mənasını itirməyə başlayır və bundan sonra ilahi vəcd ortaya gəlir. Mütəsəvvüflərə görə “vəcd” halı aşiqin zikrin ləzzətinə qovuşduğu anda ruhun bitməz tükənməz istəklərinə dayana bilməməyidir (3, 42).

Işk bir sır-ı İlahidir nə bilsün mübtədi

Hamdülillah Mehri cahildən bu irfan gizlidür (Mihri Hatun) (15, 88).

Bu beytdə eşqin ilahi sır olduğu və cahillərin bu haqda təsəvvürlərinin belə olmadığı, sirri anlamadığı dilə gətirilmişdir. Aşağıdakı bir başqa beytdə isə şair, dəniz mürəkkəb, ağaclar qələm olsa da eşqin sirlərini yazma bilməyəcəyini ifadə etmişdir:

Fikr idərəm ki yazayım zərrəcişk sirrini

Bahr midad ağac kaləm tas-ı fələk dəvat olur (Nəsimi) (15, 92).

Böyük sufi şair Yunus Əmrəyə görə həqiqi qurtuluş aşiqin onu Haqdan ayıran dünya pərdəsini yırtmasından başlayır. Yunus dünya pərdəsini yırtan hər kəsin Haqqı görə biləcəyini, yırtma bilməyənlərin isə Onu görə bilməyəcəklərini bildirir (2, 27).

Mövlanə Cəlaləddin Ruminin düşüncə sistemində eşq anlayışı olduqca mərkəzi mövqedə yerləşir. Mövlanəyə görə eşq təkamülün əsas hissəsidir. O, bəşəri eşqlə ilahi eşq arasında müqayisə edilməyəcək qədər fərq olduğunu deyir. “Sən canına can qatan, heç ölməyəcək olan diriye aşiq ol. Haqqa qarşı duyulan eşqdə, onu sevən də, onun tərəfindən sevilən də ölümsüz və əbədidir. Belə bir sevgiyə nail olanlar iki aləmdə də arzularına çatmış, yaxşı ad-san qoymuşlar” (10, 287). Başqa bir yerdə isə Mövlanə belə deyir: “Allah eşqi, Rəbbə aid olan eşq, ucalıq və kamal günəşidir” (10, 415).

Təsəvvüfə görə həqiqi varlıq Allahın varlığıdır. Aşıqlar hara baxsalar onu görür, hər şeydə Haqqı duyur, qəlblərində Onu hiss edirlər. Eyni zamanda mütəsəvvüflərə görə eşq izzət, sıxıntı, çilədir. Eşqdə rahatlıq yoxdur, o dərd, əzab və bəlalər ki, var, onlar Haqqa yaxınlaşmağa işarədir. O, sevdiklərini bəlalərlə sınağa çəkər, kamilləşdirər. Peyğəmbərlər və onların səhabələri daha çox sıxıntılar çəkmişlər. Cəfa aşiqin qidasıdır, eşqi hər an artırır. Belə ki, eşqə də cəfadan qüvvə gəlir.

Mütəsəvvüflərə görə, görünməz və görünən məqamları özündə birləşdirən və inikas etdirən yalnız və yalnız ilahi mütləq varlıq olan Allahın (cc) substansiyasıdır, heç vəch ilə onun mahiyyəti görünməz, Onun bəzi əlamət və sifətləri isə nisbi varlıq kimi təzahür edir. Yəni Allahın Zatı mütləq bilinməzdir, bilinən

isim və sifətlərinin təcəllisidir. Mütləq ilahi varlığın calal və camal sifətləri insanın qəlbində ayna kimi əks edir. Bütün aləm onun təcəllisindən ibarətdir. Sufilərin fikrincə, Allah bütün kainatı öz gözəllik və qüdrətini bizə ifadə məqsədilə yaratmışdır (5, 186).

Təsəvvüfdə ölüm belə məşuq ilə aşiqin arasındakı pərdənin qaldırılması və sevgiliyə doğru uzanan bir körpünün qurulması kimi başa düşülür. Çünki eşq dərdinin tək dərmanı ölümdür. Aşiq məşuqda özünü yox edərək vüsala qovuşa biləndir. Bunu təsəvvüfün güclü təsiri altında qalan sonrakı dövrün divan şairlərində Nəcati Bəy də bir qəzəlinde eşqə çarə axtarsa da, ölümdən başqa dərman tapa bilmədiyini dilə gətirir:

Zəcr-i həcrə çox aradum bulamadım çarə

Işk dərdünün əvət ölmək imiş dərmanı (12, 192).

Təsəvvüfə anlayışa görə eşq aşiqin ruhunu, canını, cismini, bir sözlə hər şeyini tamamilə sevgiliyə verməsi, fəda etməsi, sevgilisi uğrunda canını yox etməsidir. Eşqdə məqsəd vüslət bayramına çatıb eşqin yolunda canını canana qurban verməkdir.

Zahidə bu işkdən aşiqlərə məqsud nə

İd-i vasla irişüb canını qurban eyləmək (12, 94).

Eşq insanı ağladır, gözlərindən yaş axıdır. Eşqi ən gözəl şəkildə gözlərdən sel kimi axan yaş dilə gətirə bilər. Göz yaşları aşiqin çarəsiz halını sevgiliyə göstərmə vasitəsidir. Saralmış üz, zəif cisim, qanlı göz yaşları eşqin ən böyük dəlilləridir.

Göz yaşı bəniz sarusu vü cism nizarı

Yetməz mi acəb işkımızı bunca dəlail (12, 94).

Eşqin rəmzi olan Mənsuru “eşq şəhidi” adlandırmışlar. Mənbələrə görə vücudundan axan qanlar yerə Allah şəklinde yazıldığı üçün ona bu ad verilmişdir. Mütəsəvvüflər “Allah yolunda öldürülənləri ölü saymayın. Çünki onlar diridirlər” (Ali-İmran, 3/169) ayəsini Həllac Mənsurun axan qanına və ölən vücuduna istinad kimi göstərmişlər. O baxımdan klassik şairlərin Divanlarında eşq şəhidi tərkiblərinə rast gəlinir. Nəcati Bəy Divanında Həllac Mənsurun eşq şəhidi olduğu və kəfənə ehtiyacı olmadığını yazır:

Ten gərəkməz tiğ-i gam mərəghuna

Kim şəhid-i işka yaraşmaz kəfən (12, 95).

Bu beytdə də ifadə olunduğu kimi eşq uğrunda aşiqin çəkdiyi əzabların, riyazətin, acıların mükafatı hər şeydən daha dəyərli olacaqdır. Eşq şəhidi Allah tərəfindən yüksək dəyənləndiriləcək, eşqi uğrunda qan tökdüyü üçün artıq ondan ayrı qalmayacaqdır. Həllac Mənsur Tanrısı ilə qovuşmuş ilk eşq qurbanıdır (11, 108). Mütəsəvvüflər Həllacın şəhadətini bu misralarla da ifadə etmişlər:

Gəl ey aşiq şahid ol işk içində

Ki Hakdur ol şəhidin qan bahası

Kim şəhid-i işka yaraşmaz kəfən (12, 96).

Eşq anlayışına ilk dəfə qan qarışdığı bilinən Həllac, bəzi mənbələrə görə edam edilərkən əlləri kəsildiyi zaman üzünü qana bulamış, səbəbini soruşduqda isə “Eşq ilə qılınacaq iki rükət namazın abdesti, qanla alınmazsa qəbul olunmaz” cavabını vermişdir. Eşq şəhidi olduğunu və namazın abdestinin də qanla yuyulması lazım gəldiyini dilə gətirən Şeyxi bu hadisəyə aşağıdakı beytdə belə işarə verməkdədir:

Aşkın şəhidiyəm sanəma silmə kanumu

Kan yutup ölmüşəm yinə kan ilə yu bəni (14, 96).

ƏDƏBİYYAT

Bayat Füzuli Türk təkkə (təsəvvüf) ədəbiyyatı. Bakı: Elm və təhsil, 2011.

Emel Koç. Yunus Emre düşüncesinde aşk ve eğitim. Hacı Bektaş Veli. Araştırma Dergisi, 2003/26.

Əbu Hamid əl-Qəzali. Qəlblərin kəşfi. Bakı, 2011.

4. Feriduddin Attar. Pendname. İstanbul: Altın ok, 2006.

Göyüşov N. Quran və irfan işığında . Bakı 2004.

İdrisi Habib. “Yunus Emre ve Şah İsmail Hataide insan ve aşk”. Uluslararası Yunus Emre sempozyumu bildiri. Atatürk kültür, dil ve tarih yüksek kurumu. Ankara: Atatürk kültür merkez yayınları, 1991.

6. Kaval Musa. “Mesnevide aşk ve aşık”. Ekev akademisi dergisi, sayı 15, 2011.

Kabaklı Ahmet. Türk Edebiyatı. Cilt 2, İstanbul: 1973.

Kurani Kerim ve açıklama meali. Ankara: TDV yayınları, 1993.

Mesnevi, V, İstanbul, 2006.

Massignon Louis. The Passion of al-Hallaj, Mystic and Martyr of Islam. Translated by Herbert Mason. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1982.

Necati Beg Dîvânı, Hazırlayan Ali Nihad Tarlan, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1963.

Soysaldı İhsan, "Tasavvufta aşk ve marifet". Fırat Üniversitesi İlahiyat fakültesi, Sayı 3, Elazığ 1988.

Şeyhi Divanı Tetkik, A.N.Terlan, Ankara: Akçağ yayınları, 2004.

Üstüner Kaplan, Divan şiirinde tasavvuf (14. ve 15. yy. divanlarına göre). Ankara: Birleşik yayınevi, 2007.

Yılmaz Kamil. Anahatlarıyla tasavvuf ve tarikatlar. İstanbul: Ensar yayınları, 1994.

Açar sözlər : Təkkə ədəbiyyatı, təsəvvüf, bəşəri eşq, ilahi eşq, sufi

Ключевые слова :суфийская литература, суфизм, общечеловеческая любовь, божественная любовь, суфи

Key words :sofi literature, sufizm, human love, devine love, sufi

XÜLASƏ

İslami ədəbiyyatda eşq ilahi və bəşəri olmaqla əsasən iki mənada istifadə edilmişdir. Məcəzi (bəşəri eşq) eşq ilahi eşqə çatmaq üçün körpü rolunu oynayır. Həqiqi eşq Allahın qulu və ya qulun mütləq varlıq olan Allahı sevməsi mənasını daşıyır. Təkkə ədəbiyyatının böyük şairi Yunus Əmrəyə görə həqiqi qurtuluş aşiqin onu Haqdan ayıran dünya pərdəsini yırtmasından başlayır. Mövlanə Cəlaləddin Ruminin düşüncə sistemində eşq anlayışı olduqca mərkəzi mövqedə yerləşir. Mövlanəyə görə Haqqa qarşı duyulan eşq ölümsüz və əbədidir. Təkkə şairlərinə görə eşq aşiqin ruhunu, canını, cismini, bir sözlə hər şeyini tamamilə sevgiliyə verməsi, fəda etməsi, sevgilisi uğrunda canını yox etməsidir.

SUMMARY

The Characteristics of Divine Love and Its Types in Sufi Literature

Love is understood in two meanings in Islamic literature: divine and human. Human love, which is metaphorical is regarded as a bridge to reach divine one. Real love should be between God and His servants. According to Yunus Emre, the great poet of Sufi literature, salvation starts with the worldly barrier between the lover and God. Moreover, the theory of love consists a central place in the system of thought of Mawlana Jalal al-Din al-Rumi. In Mawlana's view, love in God is endless, and eternal. According to Sufi poets in general, love is devoting life, soul, body or simply everything completely to the beloved by the lover, in other words destroying oneself for the sake of the beloved.

РЕЗЮМЕ

Особенности и виды божественной любви в суфийской литературе

В исламской литературе любовь, являясь божественной и общечеловеческой, в основном использована в двух значениях. Иносказательная (общечеловеческая) любовь играет роль моста для достижения божественной любви. Истинная любовь подразумевает раба божьего или его непреходящую любовь к Господу. Согласно выдающемуся поэту суфийской литературы Юнусу Эмре, истинное спасение начинается с разрушения любящим мировой занавеси, отделяющей его от Праведности. В системе размышлений Мевланы Джалаледдина Руми понятие любви занимает предельно центральное положение. Согласно Мевлане, любовь к Праведности является бессмертной и вечной. По мнению суфийских поэтов, любовь – это когда любящий отдает, жертвует любимой свою душу, тело, божественное начало, словом, все, идет на самопожертвование ради нее.

Rəyçi : akademik V.M.Məmmədəliyev

Məmmədova Türkan

NAMİQ KAMAL VƏ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI

XIX əsr türk ədəbiyyatının qüdrətli nümayəndəsi, “Yeni Osmanlılar Cəmiyyəti”nin fəal üzvü, əsərlərində xalqa azadlıq, vətən, millət sevgisi aşılayan Namiq Kamal yaradıcılığı, nəinki türk ədəbiyyatında eləcə də Azərbaycan ədəbiyyatına öz təsirini göstərmişdir.

Namiq Kamalın Azərbaycan ədəbiyyatında “türklərin üç inqilabçı şairindən biri kimi səciyyələndirilməsi, sözün həqiqimənasında, onun vətən eşqi, vətən sevgisi ilə öyünən yaradıcılığının ideya-bədii xüsusiyyətlərinin düzgün müəyyənəndirilməsi və qiymətləndirilməsindən irəli gəlmişdir[3, 75].

Namiq Kamal, eyni zamanda, Azərbaycan, Azərbaycan ədəbiyyatı və teatrı ilə bağlı bir sənətkardır. XX yüzilliyin öncələrində Azərbaycanda çıxan “Füyuzat”, “Həyat”, “İrşad”, “Yeni İqbal”, “Həqiqət” və b mətbuat orqanlarının səhifələrində Namiq Kamalın əsərləri və onun yaradıcılığı ilə bağlı yazılar dərc olundu. Onun “Vətən, yaxud Silistrə”, “Gülrihal”, “Akif bəy”, “Zavallı Cocuq” və “Qara bəla” pyesləri adəptə edilərək Bakıda, Tiflisdə, Gəncədə, Lənkəranda, Həştərxanda və digər şəhərlərdə tamaşaya qoyulmuşdur. Pyeslər öz adlarından fərqli adlarla da aparılmışdır. Məsələn, “Vətən, yaxud Silistrə” - “Osmanlı müharibəsi”, “Zavallı çocuq” – “Bəxtsiz bala”, “Gülrihal” – “İntiqam”, “Qaplan paşa”, “Akif bəy” – “Namus” adı ilə tamaşaya qoyulmuşdur [1, 145].

Namiq Kamal həm satirik, həm də lirik-romantik şairlərimizin ən çox bəhrələndikləri sənətkarlardandır. Onun əsərlərinə xeyli nəzirələr yazılmışdır.

Ürəyi daim xalq məhəbbəti və sevgisi ilə çırpınan Namiq Kamal yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatında Mirzə Ələkbər Sabir yaradıcılığında təsirsiz ötürməmişdir. Namiq Kamal onu ən çox sevdiyi şairlərdəndir. Salman Mümtaz vaxtilə Mirzə Ələkbər Sabirlə Aşqabadda görüşdükdə ondan Osmanlı klassiklərindən kimləri bəyənirsiniz? deyə soruşmudu. Mirzə Ələkbər Sabir isə cavabında Əbdülhəmid Ziya Paşa və Namiq Kamalın adını qeyd etmişdir.

Namiq Kamal yaradıcılığında aparıcı yer tutan, hazırda türk gəncliyinin dillər əzbəri olan, milli duyğu və hisslərin tərənnümü baxımından əvəzsiz nümunəyə çevrilən “Nam alırıq biz” şeirindən Mirzə Ələkbər Sabirdə təsirlənmiş və “Amalımız, əfkarımız ifnayı vətəndir” rədifli şeirini yazmışdır. Əgər türk milli şairinin milli marşı bütün türkləri bir ideal ətrafına toplayırdısa Mirzə Ələkbər Sabirin satirik milli marşları eyni funksiyanı yerinə yetirirdi.

Amalımız, Əfkarımız iqbalı- vətəndir,
Sərhədimizə qələ bizim xaki bədəndir.
Osmanlılarız zinətımız qanlı kəfəndir,
Qovğada şəhadətlə bütün kam alırıq biz,
Osmanlılarız can veririk, nam alırıq biz.

Şeir parçasından görüldüyü kimi Namiq Kamal can qorxusu bilməyən, vətəninin “şir kimi yatan” igid oğulları ilə fəxr edir və “Osmanlılarız can veririk, nam alırıq biz” deyərək, igid oğullarının canlarından keçməklə vətəninin basılmayacağını əminliklə ifadə edir. Vətən yolunda ölümə meydan oxunur. Şeirə nəzər yetirdikdə görürük ki, şeirin hər bəndinin sonundakı beyt təkrarlanır. Şeirdə böyük vətənə, Osmanlı imperiyasına heyranlıq, onun gücünə, qüvvəsinə, sarsılmazlığına inam hissi aşılanır, yenilməzliyi təbliğ olunur.

Amalımız, əfkarımız ifnayı-vətəndir
Kinü qərəzü hirs bizə rahi-bədəndir,
Əfal yox, ancaq işimiz lafi-dəhəndir,
Dünyada əsarətlə bütün kam alırıq biz,
Qafqazlılarız, yol kəsiriz, nam alırıq biz!

Mirzə Ələkbər Sabirin şeiri ilə Namiq Kamalın şeiri bir-birinə oxşasa da, hətta bir çox sözlər eynilə saxlansa da məzmunca tamam başqa-başqa şeylərdir. Yuxardakı şeir parçasından görüldüyü kimi Mirzə Ələkbər Sabir Namiq Kamalın şeirindəki “Amalımız, Əfkarımız iqbalı- vətəndir” misrasındakı “iqbalı” sözünü “ifnayı” sözü ilə əvəz etmişdirsə də yenə məzmun başqa cür alınmışdır. Çünki Namiq Kamalın şeiri lirik, Mirzə Ələkbər Sabirin şeiri isə satirik səpkidə qələmə alınmışdır. Cəfər Xəndan demişkən bu kiçik dəyişiklik böyük fərqə səbəb olmuş, lirik şeir satirik şeirə çevrilmiş, N.Kamalın misrası Sabirin olmuş, şeirin ideya-istiqaleti, hətta üslubu da fərqlənmişdir [1,146]. Hər iki şeirinaxıncı misrasına nəzər yetirdikə bu fərq daha aydın hiss olunur. Namiq Kamal “Osmanlılarız can veririk,nam alırıq biz” deməklə

dünyaya qorxu bilməz, cəsəreti və hünəri ilə səs salan osmanlı igidləri ilə öyündüyü halda, Sabir “Qafqazlılarız, yol kəsiriz, nam alırıız biz” deməklə yol kəsən, quldurluq edən vətəndaşlarını yerin dibinə batırır, onlara acı-acı gülürdü.

Namiq Kamal

Qan ilə qılıncdır görünən bayrağımızda,
Can qorxusu girməz ovamızda, dağımızda,
Hər guşədə bir şir yatar torpağımızda,
Qovğada şəhadətlə bütün kam alırıız biz,
Osmanlılarız can veririz, nam alırıız biz.

Mirzə Ələkbər Sabir

Əqrəb kimi neştər gücü var dırnağımızda
İslam sussuz olsa, su yox bardağımızda,
Hər küncdə min tülkü yatıb çardağımızda
Min hiylə qurub rütbəvü ikram alırıız biz,
Qafqazlılarız, yol kəsiriz, nam alırıız biz.

Namiq Kamal “Hər guşədə bir şir yatar torpağımızda”, deyərək vətən yolunda canından keçməyə hazır olan igid oğullarını şirə bənzədir, Mirzə Ələkbər Sabir isə “Hər küncdə min tülkü yatıb çardağımızda” deyərək baş kəsməklə ad çıxaranları tülküyə bənzədir.

Əsərin sonrakı beytlərinə nəzər yetirdikdə görürük ki, Mirzə Ələkbər Sabir artıq bu beytlərdə Namiq Kamalın söz, ifadə və misralarından demək olar ki, istifadə etməmişdir, ancaq müəllif vəznə və qafiyələnmə sistemini saxlamaqla kifayətlənmişdir. Bu beytlərdə müəllif gündə bir arvad alan, şəhvət hissənin qurbanı olan, məktəbə, maarifə xor baxan vətəndaşlarını kəskin tənqid etmişdir.

Biz xoşlamamıq dərsi ki, min məktəb açılısın,

Gər min də maarif sözü dünyaya saçılısın,

Məktəbdə nə hörmət ki, o samana qaçılısın?

Meyxanada votqa vurarıız, kam alırıız biz,

Qafqazlılarız, məst olarıız, nam alırıız biz.

Sabirin şeirləri ideyasından, mövzu və problematikasından asılı olmayaraq yüksək vətəndaşlıq nümunəsidir. Zahirən satirik poeziya ilə istiqbal, istiqlal, azadlıq motivləri üst-üstə düşür, lakin Sabir ilk dəfə olaraq məhz satirik – romantik şeirləri ilə vətəndaşlıq poeziyası yaratdı [2, 300].

Namiq Kamal yaradıcılığı özünün siyasi tutumuna görə daha zəngindir ki, Türkiyə Cümhuriyyətinin yaradıcısı Atatürk Namiq Kamal yaradıcılığının hürriyyət, istiqlal, türkçülük ideyalarının təsirini yüksək qiymətləndirərək demişdir: “Vətənin qurtuluşu və istiqlalı üçün ölməyi bu günkü nəsə Namiq Kamal öyrətdi. Bu səs ruhumuzu şimşək kimi çaxdırırdı. Bu səs indiyədək oxuduğum şeirlərdəki səsə heç oxşamırdı” [3, 75]. Namiq Kamal yaradıcılığı ilə zəngin olan hürriyyət, vətən, millət eşqini, xalqın azadlıq mücadiləsini özündə əks etdirən əsərlərdən biri də “Hürriyyət qəsidəsi”dir. “Hürriyyət qəsidəsi” təkcə Türkiyə xalqının deyil, bütünlüklə Azərbaycan ziyalılarının sevdiyi əsərlərdəndir. Azərbaycan ziyalıların bir çoxunun yaradıcılığında həmin şeirin təsiri duyulur.

Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi olan M.Hadi özünün bir çox əsərlərində “Hürriyyət qəsidəsi”indən bəhrələnmişdir.

M.Hadini «20-ci əsrdəki romantik ədəbiyyatımızın ən bariz simalarından biri» sayan Ə.Yurd sevrəisə şairin üslubunda və fikirlərin də Namiq Kamalın, Tofiq Fikrətin və Əbdülhəqq Hamidin təsirini görür: «Məhəmməd Hadi, vətən sevgisini aşılaraq şerlərində Namiq Kamala, humanist və sülhsevərlik fikirləriylə Tofiq Fikrətə, fəlsəfi düşüncələri etibarilə də Hamidə yaxlaşmaqdadır [5, 136].

Məhəmməd Hadi şeirinə dünya ədəbi cərəyanlarının təsiri danılmazdır. Bu dövrdə bir tərəfdən türk şeirinin, digər tərəfdən Avropa şeirinin milli poeziyamızda təzahürü həm dövrün bir çox sənətkarlarının Türkiyə və Avropa təhsili görməsindən, oranın ədəbi-ictimai mühiti, yenilikçi şairləri (Türkiyədə divan-təriqət şeirinin çərçivələrini dağıtmış N.Kamal, Ə.Hamid, T.Fikrət, R.Tofiq, Avropada Höte, Şiller, Bayron, Rusiyada Puşkin, Lermontov, Blok, Yesenin, Bedni, Mayakovski) ilə tanışlıqlarından, həm də tərcümələr vasitəsilə təsirlənmədən doğurdu. Ədəbiyyatşünas Əziz Mirəhmədov "Məhəmməd Hadi" monoqrafiyasında Hadinin məşhur "İmzasını qoymuş miləl övraqi-həyatə,/ Yox millətimin xətti bu imzalar içində..." beytini nəzərdə tutaraq yazır ki, "Azərbaycan şairinin bu mübaligəli, həyəcanlı

hökmünə də Lermontovların, Nekrasovların, Çernişevskilərin dərin vətən sevgisinin, vətəni daha qüvvətli, daha gözəl, daha uca mərtəbədə görmək arzusunun xüsusi bədii ifadəsi kimi baxmaq lazımdır". Zənnimizcə isə, Məhəmməd Hadi poeziyasındakı bu təsir daha çox türk poeziyasına aid edilməlidir. Bu yöndə ədəbi fikirdə münasibətlər haçalanır. Şairin daha çox türk şairi Namik Kamalla bədii-estetik ruh yaxınlığından bəhs edənlər də var, bu müqayisə ilə barışmayıb etiraz edənlər də. Ötən əsrin əvvəllərində Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin "Əsrimizin Səyavuşu" əsərində oxuyuruq: "Azərbaycan gəncliyi saf və səmimi bir niyyətlə türk öyrətmənlərinin tələbəsi oldu. Çox keçmədi ki, Namiq Kamal Məhəmməd Hadini, Əbdülhəq Hamid Hüseyn Cavid, Məhəmməd Əmin də Əhməd Cavadı oğulluğa qəbul etdilər"[4].

M.Hadinin yazmış olduğu "Nə əfsunkar imişsən, ah ey didari-hürriyyət" əsəri mövzu ideya baxımından səsləşir. Bu şeirdə hürriyyət tərrənnüm edilir. Yaradıcılığa yeni başlayan, gənc şairin hürriyyəti üfüqdən boylanan günəşə bənzətməsi onun yaradıcılığına nə qədər önəm verdiyini göstərir.

Mücəssəm bir xəyalat, ya həqiqətsənmi sən sana?

İnanmaq istəməm ənzərə, ey didari-hürriyyət!

Niqabı sal üzündən, ərzi-ruyi ibtisameylə,

Görənlər söyləsinlər dilbəri-səhhəri hürriyyət!

...Kamalın bu kəlamilə xitam et nəğməni, Hadi,

"Nə əfsunkar imişsən, ah, ey didari-hürriyyət! [2, 187]

Fikrimcə M. Hadi Azərbaycan ədəbiyyatında Namiq Kamalın ideyalarının daşıyıcısıdır. Hər iki şairin lirikasının aparıcı xətti hürriyyət, azadlıq və vətənin tərrənnümüdür. Hər iki ədibin şeirlərinin hər sətirindən belə hürriyyət boylanır.

Namiq Kamal

Nə əfsunkar imişsən ah, ey didari-hürriyyət

Əsiri-eşqin olduq gərçi qurtulduq əsarətdən.

Nə yari-can imişsən, ah ey ümmidi-istiqlal

Cahanı sensən azad eyləyən min yası - möhnətdən.

Sənindir dövrü dövlət, hökmünü dünyaya infaz et

Xuda, iqbali hiş eyləsin hər dürlü afətdən.

Gilabi - zülmə qaldı gəzdiyim nazondə səhrələr

Oyan ey yaralı şir, oyan bu xabi-qəflətdən.

Namiq Kamal yaradıcılığında hürriyyət xalqın yeganə çıxış yolu kimi göstərilir. Bu qəsidə vətənpərvər şair Namiq Kamalın andı kimi səslənir, oxucuya yeni ideya aşılayır, müəllifin azadlıq haqqındakı idealını ortaya çıxardır. Şair bu şeiri ilə vətəndaşları ayıltmaq zülmə, geriliyə qarşı onlardan ifrət oyatmaqla bərabər, poeziyanın ictimai siyasi həyatda rolunu yüksəltmiş olur. Qəsidənin hər misrası fəlsəfi, sosial, siyasi, hikmətli fikirlər ifadə edir. Şair, sanki, vətən, millət, azadlıq uğrunda mübarizə aparanların adından çıxış edərək, tutduğu yoldan dönməyəcəyinə and içir.

M.Hadi yaradıcılığının qoşa qanadı Azadlıq və Vətəndir. Onun poeziyasının qoşa qanadı Azadlıq və Vətən tamamilə bir-birinə bağlı və bir-birini bağlayın çəfhumlardır. Şair bəzən Vətəni yüksəklərə qaldırır, bəzən də Vətənin kimsizliyindən şikayətlənir [2, 188]. Onun "Dünyada əməlimiz fəqət emari-vətəndir", misrası "Amalımız əfkarımız iqbali vətəndir" misrası ilə səsləşir.

Namiq Kamalın istiqlal, hürriyyət, azadlıq ideyaları Abdulla Şaiq, Abbas Səhhət yaradıcılığında öz təsirini göstərmişdir.

Namiq Kamal türk ədəbiyyatı tarixini, nəinki vətənpərvər şeirləri ilə o cümlədən roman və dram janrları ilə zəngiləşdirmişdir ki, onun romanları və dramları türk ədəbiyyatında özündən əvvəlki və sonrakı dram və romanlardan fərqlənir, öz orijinallığı ilə seçilir.

Namiq Kamal dramaturgiyasının şah əsərlərindən hesab olunan "Zavallı Çocuq" əsəri Azərbaycan ədəbiyyatında bir çox ziyallılarımızın o cümlədən Cəfər Cabbarlının "Solğun çiçəklər", "Vəfalı Səriyyə" əsərləri ilə səsləşir.

"Zavallı Çocuq" əsərində Şəfiqə obrazı "Solğun çiçəklər" əsərinin qəhrəmanı Sara obrazı ilə səsləşir.

"Solğun çiçəklər" əsərinin qəhrəmanı Sara analığının hiyləsinin qurbanı olur, var-dövlətini itirir, bütün mənliliyi ilə bağlandığı, saf məhəbbətlə sevdiyi əmisioğlu Bəhrəmin bacılığı Pəri ilə evləndiyini eşitdikdə vərəmləyib ölür. "Zavallı Çocuq" əsərinin qəhrəmanı Şəfiqədə anasının onu zorla başqa bir adamla

evləndirməsinə tab gətirməyərək vərələyib ölür. Hər iki sürət zamanəsinin qurbanı olur. “Zavallı Çocuq” əsərində Şəfiqənin anası Tahirə “Vəfali Səriyyə” əsərində Çimnaz obrazı ilə səsləşir. Hər iki sürət qızlarının saf sevgisini var-dövlətə qurban edir. Çimnaz əsərdə qızı Səriyyəni öz qardaşı oğlu qoçu Qurbana vermək istəyir, eləcə də Şəfiqənin anası Tahirə xanım və atası Xəlil bəy qızını 40 yaşlı varlı bir kişiye vermək niyyətindədirlər. “Zavallı Çocuq” əsərindəki Ata obrazı “Vəfali Səriyyə” əsərində Rüstəm obrazı ilə səsləşir. Hər iki obraz tələbədir və sevgiləri uğrunda mübarizə aparırlar.

Hər iki dramaturqəsləri ilə öz şəxsi mənafeləri naminə övladlarının taleyinə biganə münasibət bəsləyən valideyinləri ittiham edir. Əsərdə Tahirə xanım və Çimnaz xanım analıq hissələrindən məhrum olan tip təsiri bağışlayır.

C. Cabbarlı 1917-18-ci illərdə türk xalqlarının tarixi taleyi ilə maraqlanmış, Türkiyədə və əhalisinin xeyli hissəsi Azərbaycan türkü olan İranda gedən tarixi-siyasi hadisələr haqqında əsər yazdığı bir yazıçı kimi özünə borc bilmişdir. Özü də gənc olan yazıçı, xüsusən Türkiyədə imperializmə qarşı mübarizə aparan "Gənc türklər" hərəkatı ilə maraqlanır və alqışlayırdı. "ittihad və tərəqqi" adlanan "Gənc türklər" hərəkatı Balkan savaşı zamanı ölkədəki siyasi hadisələrlə bağlı iki dəstəyə bölünmüşdü: imperiya ənənələrini bərpa etməyə çalışanlar və azadlıq, istiqlaliyyət, milli yüksəliş uğrunda mübarizə aparanlar. İkinci dəstəyə Mustafə Kamal başçılıq edirdi. Həm də bu dövrdə Türkiyədə və Azərbaycanda İsmayıl bəy Qaspiralı, Əli bəy Hüseynzadə kimi ideoloqlar "Türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək" ideyasını inkişaf etdirirdilər. "Gənc türkcülər" də bu ideyanı alqışlayırdılar. C. Cabbarlının "Yıldız, yaxud Trablis müharibəsi" və "Ədirnə fəthi" dramlarında bu ideyaya xüsusi diqqət yetirilmişdir. Çünki C. Cabbarlı əsl türkçü olaraq Namiq Kamal, Tofiq Fikrət, Mahmud Əkrəm kimi türk yazıçılarının əsərlərini mütaliə edir, onlardan bəhrələnirdi [6].

Namiq Kamal yaradıcılığında roman janrında özünəməxsusluğu ilə seçilir. Ədib “İntibah” və “Cəzmi” romanlarının müəllifidir. “İntibah” romanı Azərbaycan ədəbiyyatında Hüseyn Cavidin “Uçurum” faciəsi ilə səsləşir. Namiq Kamal “İntibah” romanın baş qəhrəmanı Əli bəyin, Hüseyn Cavid “Uçurum” faciəsinin qəhrəmanı Cəlal obrazının timsalında öz həyatını düzgün qura bilməyən, etdiyi səhvləri gecdə olsa başa düşdükdən sonra, yeni həyata qayıdarkən məhv olan gənclərin faciəsini vermişdir. Cəlal və Əli bəy faciəsinin dərinliyi ondadır ki, o düşdüyü uçurumu vaxtında dərk edib, “ziyanın yarısından” qayıda bilmir. Cəlal Anjel kimi zahiri gözəl olan, daxilən isə mənəviyyatca pozğun birinə uyduğuna görə, Əli bəy də Mahpeykər adlı hiyləgər bir qadının toruna düşdüyü üçün məhv olur.

Ədəbiyyat

1. Aydın Abi Aydın. Türk xalqlar ədəbiyyatı, II cild, I hissə, BDU nəşriyyatı, 2007.
2. Bədirxan Əhmədov. XX Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, Bakı, 2011, 477s.
3. Elman Quliyev. Türk xalqlar ədəbiyyatı, Bakı, 2008, 367 s.
4. Elnarə Akimova. Cümhuriyyətə gedən yolun şairi - Məhəmməd Hadi Ədəbiyyat qəzeti, 2018, 26 may. - № 20. - S. 4-5.
5. Nikpur Cabbarlı. Mühacirət və klassik ədəbi irs, Bakı – Elm – 2003 170 S.
6. Fatimat Məmmədova, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə dramaturgiyamız, “Şərq”, 2010, 28 may. -N.93. -S.11.

Açar sözlər: Namiq Kamal, vətən, azadlıq, M.Ə.Sabir, lirika, M.Hadi.

Key words: Namik Kemal, homeland, freedom, M.A.Sabir, lyric, M.Hadi.

Ключевые слова: Намик Камал, родина, свобода М.А.Сабир, лирика, М. Хади

Xülasə

“Namiq Kamal və Azərbaycan ədəbiyyatı” məqaləsində Namiq Kamalın Azərbaycan ədəbiyyatındakı yerindən, onun ziyalılarımızın yaradıcılığına olan təsirindən bəhs edilmişdir. Namiq Kamalın “Vətəndir” şeiri ilə Mirzə Ələkbər Sabirin “Amalımız, əfkarımız ifnayı vətəndir” şeirinin müqayisəli təhlili verilmişdir. Məhəmməd Hadi, Hüseyn Cavid, Cəfər Cabbarlı yaradıcılığında Namiq Kamal izlərinə toxunulmuşdur.

Summary

"Namik Kemal and Azerbaijani Literature" article discusses the influence of Namik Kemal in Azerbaijani

literature, its influence on the creativity of our intellectuals. Comparative analysis of Namik Kemal's poem "Homeland" by Mirza Alakbar Sabir is entitled "Our business is our homeland". Mahammad Hadi, Hussein Javid, Jafar Jabbarli, Namig Kemal's traces were touched.

Аннотация

В статье Намик Камал и литература Азербайджана говорится о влияние творчества Н.Камала на Азербайжанскую литературу. А также был проведен сравнительный анализ стихотворения Намик Камала «Ватандир» и стихотворения М.А.Сабира Амалымыз, Ифкарымыз ифнаи ватандир». Были затрануты следы Намик Камала в творчестве Дж.Джаббарлы, М. Хади и Г.Джавида

RƏYÇİ: dos. E. Vəliyeva

Nuranə (Kərimova) Orucova

SEHRLİ NAĞILLARDA SƏFƏR MOTİVİNİN DOMİNANTLIĞI

Məsələnin qoyuluşu: Nağılların məzmun və forma xüsusiyyətlərinin səfər motivi kontekstindən tədqiq edilməsi.

İşin məqsədi: Nağıllarda səfər motivinin spesifik xətlərinin öyrənilməsi, o cümlədən nağıl qəhrəmanlarının mifik səfərlərinin araşdırılıb təhlil edilməsi.

İrihəcmli epik növ janrları sırasında nağıllar xüsusi dominantlığa malikdir. Həcmcə geniş olan, təsvir və təhkiyəyə əsaslanan, müəyyən istiqamətlərdə dastanlara yaxınlaşan bu janrı səfər motivi kontekstindən də tədqiqatə cəlb etmək nağılların öyrənilməsində yeni addım sayıla bilər. Bu elə bir detaldır ki, digər motivlərdən fərqli olaraq, yalnız fikri müəyyən obyektə tərəf yönəlmir, süjet daxilində inkişafda olub, özündə müəyyən problemləri əks etdirir. Azərbaycan nağılları bir çox folklorşünas alim və tədqiqatçılar tərəfindən kifayət qədər araşdırılmışdır. Əslində, bu haqda müəyyən bədii-nəzəri fikirlərə rast gəlsək də, nağıllarımız bu istiqamətdə sistemli şəkildə elmi tədqiqat obyektinə çevrilməyib. Səfər motivinin multi zənginliyi Azərbaycan nağıllarının tipoloji bölgüsündə sehrlı nağılların payına düşür.

Nağılların hamısında səfər motivinə eyni səviyyədə rast gəlmədik. Şərti şəkildə qruplaşmaya ümumi nəzər saldıqda sehrlı nağıllarda motivin daha çox üstünlük təşkil etdiyini deyə bilərik. Məişət nağıllarında və ya tarixi qəhrəmanlarla (daha çox Şah Abbasla-“Dərzi şagirdi Əhməd”, “Baftaçı Şah Abbas” və s. nağıllarda) bağlı nağıllarda səfər motivi bir o qədər də dərin işlənmişdir. Görünür, bu, çatdırılacaq ideya ilə birbaşa bağlıdır. Səfər motivi ilə daha çox zəngin olan nağıllara isə “Məlikməmmədin nağılı”, “Hatəmin nağılı”, “Tapdıq”, “Şəms və Qəmər”, “Qızıl qoç”, “Sehrlı üzük”, “Ovçu Pirim”, “İbrahim”, “Qırx Qönçə xanım” və s. aid etmək olar. Nisbətən gizli formada və ya az işlənmə dərəcəsinə görə “Becə dərvişin nağılı”, “Oxxayla Əhməd”, “İsgəndər Zülqərneyn”, “Cəlayivətən”, “Üç şahzadə” və s. nağıllarını misal göstərmək olar. Bahadırlıq nağıllarına "Soltan İbrahim", "Təpəgöz oğlan", "Kəl Həsən", "Tapdıq və ya Oğurlanmış qızın xilas edilməsi", "Qara Kəkil", "Ayğır Həsən", "Musa və Firon" və başqalarını aid etmək olar ki, bu nağılların hamısında səfər ana motivdir.

Nağıllarda qəhrəman, əsasən, iki səbəbdən problemlərlə, çətinliklərlə qarşılaşmalı olur. Bu əzab - əziyyətlərə bir tərəfdən taxt-tac uğrunda, digər tərəfdən isə sevgiliyə qovuşmaq uğrunda çəkilən əzablar daxildir. Obrazın səfərə qədərki təcrübəsi sıfıra bərabərdir. Bu zamana kimi onun qəhrəmanlığı tam açılmır və bəzi hallarda səfərə çıxmasına etirazlar da olur (“Hatəmin nağılı”nda İbrahimin səfərə çıxması və s. kimi). Onun padşah və ya digər təbəqənin nümayəndəsi olması önəmli deyildir. Çünki əksər hallarda qəhrəmanın yanında nə qoşun, nə də başqa yardımçı vasitələr olur. Burada önəmli olan obrazın şücaəti, səfər zamanı göstərdiyi qəhrəmanlıqdır. Səfərdə önəmli olan detallardan biri də dara düşən qəhrəmanın aldığı nəsihətlərdir. Bu nəsihətlər müdrik qocalar, qarılar, bəzən padşahlar, hətta sevgili tərəfindən verilir. Növbəti səfərlərdə aldığı nəsihətlərlə birlikdə sınaqların daha da çətinləşdiyini görmək mümkündür. Obraz hər səfərdə qazandığı nailiyyət və təcrübə sayəsində sonda qələbə çalır və özünün bir fərd, şəxsiyyət kimi gücünü dərk etmiş olur. Artıq obraz qəhrəmana çevrilərək məqsədinə çatmışdır. Bu, əsərin finalı sayıla bilər. Obraz öz qəhrəmanlığını göstərmək üçün qılinc oynatmalı, lazım olduqda döyüşə getməlidir. Lakin qəhrəman olmaq üçün yalnız fiziki güc kifayət etmədiyindən onun zəkasının gücü də önəmlidir. Bütün bunlara isə səfər motivi real imkan yaratmış olur. Nağıllarda isə konkret zaman anlayışı, demək olar ki yoxdur, bu mifoloji zamandır: “Nağıllarda zaman olmaz, yol başlayıb getməyin binasını qoydular, dərələrdən yel kimi, təpələrdən sel kimi, badeyi-sərsər kimi, dağların dabanıyan, yolların kənarıyan, günə bir mənzil, teyyi-mənazil, az getdilər, çox dayandılar, çox getdilər, az dayandılar, dağlar aşdılar, çaylar keçdilər, gəmilər mindilər, cəzirələr aşdılar, uzaq yolu yaxın etdilər, axır gəlib öz ölkələrinə çatdılar”.

Sehrlı nağıllarda edilən səfərlərin sonu demək olar ki, müsbət sonluqla yekunlaşır. Oruc Əliyev yazır: “Baş qəhrəmanın ölümü sehrlı nağıllar üçün səciyyəvi deyil. Çünki sehrlı nağılların semantikasına görə, ölümlə həyat xeyirlə şəər kimi bərişməzdir; bərişməz mübarizədə şəər ölümə məhkumdur və şəəri ölümə yuvarladan xeyir son anda xoşbəxtlik qazanmalıdır. Heyvanlar haqqında bəhs edən nağıllarda isə ölüm-həyat münasibəti başqa cürdür” (1,10). Bu baxımdan, heyvanlar haqqında nağıllarda ölüm tragik səciyyəvi deyil. Oruc Əliyev sehrlı nağıllarda qəhrəmanların libas dəyişməsi məsələsinə də toxunur: “Sehrlı nağılların bir qisminə isə nağıl qəhrəmanı müəyyən müddət keçəl sifətində gizlənilir. O, səfərə yola düşəndə öz paltarını yolda hər hansı bir çobanla dəyişir, keçəl sifətində sevgilisinin yaşadığı yerə gəlib

çıxır, öz gələcək qaynatasının sürüsünün otarır və s. Adaxlı müxtəlif sınaqlarda uydurulmuş ad altında hərəkət edir, onu əhatə edənlərdən həqiqi sifətini gizlədir" (1,24). Sehrli nağıllarda cild dəyişmək həm libas dəyişməklə, həm də reinkarnasiya keçməklə, toteme qayıdıqla da mümkündür. Bütün bunlar isə inisiyasiya prosesindən kənarında deyildir. Ramil Əliyev yazır: "Azərbaycan nağıllarında ölüb-dirilmə motivinin struktur müxtəlifliyi qəhrəmanların həyatında yeraltı dünyanın rolu ilə də təyin olunur. Burada qəhrəman cismani olaraq ölmür, ancaq ölümün xüsusiyyətlərini daşıyaraq ölüb-dirilmə haqqında ibtidai təsəvvürlərə əsaslanır və sakral məzmunu malik olur" (2,130). O dünyaya gedib-gəlmək od ünsürü ilə də əlaqələndir. Qədim insanlar hesab edirdilər ki, ölünün ruhu tüstü vasitəsilə o biri dünyaya gedib gəlir. Bu proses bəzən su vasitəsilə də inikas olunur. Suyu isə nağıllarımızda dərya və ya bulaq əks etdirir.

Bahadırlıq nağılları əksər hallarda sehrli nağılların sırasında verilir. Bir qrup alim isə onların ayrıca tədqiq edilməsini önəmli sayaraq bahadırlıq nağıllarını sehrli nağıllardan ayırır. İlkin Rüstəmzadə fin məktəbinin nümayəndəsi Aarnenin kataloqunda süjetlərin sistemləşdirilməsindən bəhs edir. O, "Azərbaycan nağıllarının süjet göstərici" əsərində ilk dəfə olaraq Azərbaycan nağıl süjetlərinin sistemli göstəricisini vermişdir. O, bahadırlıq nağıllarının sehrli nağıllardan fərqləndiyini bildirir və doğru olaraq, qeyd edir ki, "Azərbaycan folklorşünaslığında bahadırlıq nağılları müstəqil qrup kimi qəbul olunmasa da, sehrli nağıl qəhrəmanına həsr olunmuş araşdırmalarda bahadır obrazına və ona məxsus xüsusiyyətlərə yer verilir" (7,39). Biz hər bir alimin fikirlərinə hörmət edərək tədqiqat işimizdə bahadırlıq nağıllarını elə sehrli nağılların daxilində tədqiq edəcəyik. Bahadırlıq nağıllarında səfər motivinin ideya zənginliyi və onun işlənmə dinamikası digər nağıllara nisbətən daha çoxdur. Oruc Əliyev yazır: "Sehrli nağılların müxtəlif süjet tipləri üçün ən səciyyəvi cəhət ondan ibarətdir ki, bu nağıllarda möcüzəli motivlər, obrazlar və hərəkətlər süjetin özəyində durur və sistem halında təşkil olunur"(1,43). Həmin möcüzəli motivlər, qəhrəmanın qarşılaşdığı problemlər və yeni yoldaşlar (və ya müdrik qoca, qarı, şər qüvvələr) səfərə çıxmadan öncə mətnə daxil olmur. Hər bir nağıl süjetində səfər müəyyən məqsədə xidmət edir. Qəhrəmanlar çətinliklə rastlaşdığı zaman müdrik qocalar və ya xeyirxah qarılar ona kömək edib məsləhət verir. Bu da səfər zamanı məqsədə nail olmaya funksional təsir göstərərək onu əlçatan edir. "Çətin səfərə yola düşən qəhrəman, müdrik məsləhətçinin köməyi ilə istəyinə yetir. Çox vaxt onun verdiyi sehrli vasitə qəhrəmanın çətin anlarında köməyinə çatır. Həmin funksiyada nurani qoca çıxış edir... Qəhrəman gələcəkdən xəbər verən müdrik qocanın sözlərinə danışıqsız əməl etməsilə istəyinə yetir. Müdrik qoca addımbaşı qəhrəmanın köməyinə çatır, ona yol yoldaşı olur" (1,35). Nağıllarımıza diqqət yetirsək, bu fikir doğruluğunu təsdiq edir. Lakin səfər zamanı ağır sınaqlarla üzləşən qəhrəmanlar bütün nağıllarda müdrik qocanın köməyi ilə istəyinə yetmir. Bu, çox zaman şər qüvvə kimi tanıdığımız divlər, sehrli qüvvələrin köməyi ilə də mümkündür. Səfər zamanı baş qəhrəman ya ona köməklik edən digər obrazlarla, ya da düşmənlərlə qarşılaşır. Yeraltı dünyaya enən qəhrəman isə qeyri-adi obrazlarla qarşılaşdırılır və bu, əsasən, divlər olur. Səfərdə itirilən zaman qısa bir müddətdə keçər, bu vaxt aylar, illərlə deyil, müəyyən hadisələrlə tamamlanır. Sehrli nağıllarda qəhrəman digər obrazlardan öz bacarıq və qabiliyyətlərinin çoxluğu ilə fərqlənər. Əsasən, qeyri-adi doğuluqla dünyaya gələn qəhrəmanlar digərlərindən daha fərasətli olur. Bu tip nağıllarda qəhrəman nə qədər güclü olsa da, o yene də sehrli qüvvələrə arxayındır. Bu baxımdan sehrli əşyalar da mətnə aparıcı roldadır.

Əksər nağıllarda yüksək zümrədən olanlarla aşağı zümrədən olanlar arasında sosial sinfi mübarizə baş qaldırır və bu da edilən səfərlərin istiqamətlərinə və onların hansı nəticə ilə yekunlaşacağına zəmin yaradır.

Əksər Qərbi folklorunda isə nağıllar 3 qrupa ayrılır: pərilərlə bağlı, triksterlərlə bağlı və fantastik nağıllar.

Pərilərlə bağlı nağıllarda sehr əsas, açar elementdir. Obrazları pərilər, divlər, ifritələr, nəhəng adamlar və başqalarıdır. Sehrli ölümlər tilsim və transformasiyalar vasitəsilə göstərilir və adətən, xəşbəxt sonluqla yekunlaşır. Trikster (kələkbaz) nağıllarında zəif, cılız birisi özündən qat-qat bacarıqlı birinin cildinə girər. Kələkbazlar axmaq və ya səriştəli ola bilər. Fantastik nağıllarda obrazın fiziki hərəkətlərində mübaliğə aparıcı, açar elementdir. Həmin mübaliğə xüsusi yumor və macərələri təmin edir. Əksər Amerikan nağılları bu qrupa daxildir. Burada qəhrəmanlar belə 3 qrupa bölünür: romantik qəhrəman, ironik qəhrəman və tragik qəhrəman.

Fikirlərimizə "Tapdığın nağılı" ilə aydınlıq gətirək. "Tapdığın nağılı" süjet strukturu mürəkkəb olan və gözlənilməz sonluqla bitən nağıllardandır. Süjet boyu qəhrəmanın qarşısındakı ilkin tapşırıq bacısı Qəməri axtarmaq üçün səfərə yola düşməkdir. Hadisələrin ana xətti Tufan divin Qəməri oğurlayıb zülmət

dünyasına aparması ilə başlayır. Qəmər də Məlikməmməd kimi qaranlıq dünyaya səfər edir, lakin bu səfərlər müxtəlif semantikaya malikdir. Oğurlanma motivi də inisiyasiya prosesi ilə əlaqəlidir. İlk dəfə olaraq S.Rzasoy oğurlanma hadisəsini inisiyasiya aktı kimi işləyib tədqiq etmişdir. Azərbaycan nağıllarında oğurlanma motivinə tez-tez rast gəlirik.

Tapdığı səfərdən əvvəl Cinlər padşahının oğlu Nurəddin dünyanın səfərini görürük. O, Tufan divi öldürmək üçün dağa tərəf istiqamət alır. Lakin süjet xəttində Tapdığı səfəri dominant xarakterlidir.

Tapdıq ata-anası ilə halallaşib yola düşür:

... Gəlib bir xarabalığa çatır. Tufan div onu götürüb uzaq yerə tullayır və o, Ağ divin məkanına gəlib çıxır.

Mağara ətrafında dolandı, balaca bir küful (N.O yeraltı su yolu) tapdı. Küful da mifik mətnədə keçid funksiyasını daşıyır və onun yeraltı dünyaya səfərinə yardım edir. Əjdəhalarla, divlərlə döyüşür və qalib gəlir. O, hər divlə 40 gün dalaşır. Bu zaman iki aşiq və məşuqu bir-birinə qovuşdurur. Tapdıq ona kömək etmək istəyən cavanlardan Qaf dağının yerini öyrənir.

Mənzilbəmənzil gedib Qaf dağına çıxdılar.

Tapdıq əvvəlcə Gülüstani İrəmə səfər edir. "Gülüstani-İrəm"ə bəni adəm ayağı dəyəndə o adamı yüz ağac kənara tullayır. Səfər zamanı Tapdığa heç bir tilsim təsir etmir. Bu detal da oxucunu intizarda saxlayır.

Sözügedən səfər zamanı məlum olur ki, Tapdıq Gün xanımın Tufan bəyin oğludur. Demək, tilsimlərin Tapdığa təsir etməməsinin səbəbi onun elə tilsimli dünyada göz acmasıdır. Şəmsi xanım isə qəhrəmanın gücünü və sevgisini sınayır.

Qızla xüdəhafızlaşib yola düşür. Şəmsi xanım pəhləvan paltarı geyinib onunla 3 gün 3 gecə vuruşur və daha sonra onunla xüdəhafızlaşib yenidən yola düşür..... Gedib bir xaraba qalaçaya çıxdı. Bura Zülmət dünyası imiş. Olar-olmaz çətinliklərlə qarşılaşan qəhrəman qocanı əhdəhanın qarnından xilas edir və bundan sonra qoca onun yol yoldaşı olur. Əjdəjanın belinə minib digər tərəfə atlanırlar. Əjdəha nağılda xaotik dünyanın mifik minik obrazı kimi canlandırılır. Tufan div meymun cildinə girib Tapdıqla vuruşur. Tufan div cild dəyişməklə ölüb dirilməkdən keçir, o, libasını deyil birbaşa cismani formada cildini dəyişir. Tapdıq isə onu öldürə bilmir və meymunu minib yola düşürlər.

Gülüstani-İrəmə yenidən qayıdırlar.

Mağaraya gəlirlər, bir ildə belə gedir.

Yenidən Gülüstani-İrəmə qayıdırlar.

Əsərin mifik statusunda nizamın üç dəfə pozulmasını və bərpasını görürük:

Qəhrəmanın dünyaya gəldikdən sonra xaotik aləmdən kosmosa atılması və onun Zülmətlər dünyasına səfəri valideynlərini tanıması

Tapdığı Şəms xanıma aşiq olması və toy günü bacısı olduğunu bilməsi, inisiyasiyadan keçməklə nizamın bərpası

Süjetin strukturuna əsasən qəhrəman öz sevgilisini axtarmaqdan ötrü səfər etməlidir. Əsərin əvvəlində Tapdığı bacısını tapmaq üçün xaosa gəlməsini və sınaqlardan keçməsinə görürük. Əslində isə bu sınaqlar qəhrəmanın sevgilisi üçün çəkdiyi əzab-əziyyətlərdir. Tapdığı Qəmər xanımla evlənməsi ilə nizam bərpa olunur.

Tapdığı səfərinin sonu digər nağıllarda olduğu kimi qəhrəmanın evlənməsi və padşah olması ilə yekunlaşır.

Demək, sehrli nağıllarda qəhrəman müəyyən bir işin öhdəsindən gəlmək üçün və ya sevgilinin arxasıya uzaq ellərə səfər edir. Həmin qadın qəhrəmanlar isə əksər hallarda uzaq Çin, Hindistan padşahlarının sarayında və dörd tərəfi divlərlə mühafizə olunan Gülüstani-İrəmdə yaşayırlar. Real məkanlardan fərqli olaraq əfsanəvi məkanlardakı qadın sürətləri pərilərdir. Nağıllarımızda tez-tez insanların həmin pəriləri sevməsi, onlara aşiq olması və evlənməsi ilə rastlaşırıq. Bu da sehrli nağılların mətn konsepsiyasına yad xüsusiyyət deyildir.

Sehrli nağıllar nikbin sonluqla yekunlaşdığından burada səfərin sonunda məqsədə çatmamaq real görünür. Həmin akt zamanı isə sehrli qüvvələr qəhrəmana birbaşa yardım edir. Səfərə çıxan qəhrəman çətin sınaqların öhdəsindən gəlməlidir. Həmin çətin sınaqlar ya qəhrəmanın qız almaq üçün elçi getməsi şəraitində, ya da padşahın öz oğluna müəyyən nəsihətlər və tapşırıqlar verməsi şəraitində icra olunur. Hər iki halda qəhrəman bu sınaqların öhdəsindən gələcəyinə inamlıdır. Əgər bu sınaqlardan keçə bilməzsə, onu sınaqlardan əlavə müəyyən təhlükələr, hətta ölüm gözləyir. Deməli, səfər motivi nağıllarımızda da,

qəhrəman obraz yaratma rolunu oynayır. Bu, əsasən, sehrli nağıllara aiddir. Bu çətin sınaqların sonu qız alıb evlənmək və padşahlığa sahib olma ilə yekunlaşır.

İşin elmi yeniliyi: Azərbaycan folklorşünaslığında nağıllarımız səfər motivinin spesifik istiqamətləri (xaos və kosmosa səfər, horizontal və vertikal səfərlər, aktiv və passiv dinamikalı olmaqla) baxımından tədqiq edilmədiyindən məqalədə problemə yanaşma istiqaməti yenidir.

İşin elmi nəticəsi: Nağılların məzmun xüsusiyyətlərinə yeni elmi münasibət bildirilərək aşağıdakı nəticələrə gəlinmişdir: Digər nağıllara nisbətən sehrli (həm də bahadırlıq) nağıllarda səfər motivi dominant motividir. Qəhrəman, əsasən, sevgiliyə qovuşmaq və ya müəyyən məqsədə nail olmaq üçün uzaq ellərə vertikal və horizontal səfərlər edir ki, bu səfərlər də mətndə daha gözəçarpan şəkildə olub ya aktiv dinamikalıdır, ya da mətnin alt qatlarında inikas olunub xüsusi araşdırma tələb etdiyindən passiv dinamikalıdır.

İşin tədbiqi əhəmiyyəti: Məqalədən nağıllarla bağlı araşdırma aparən tədqiqatçılar yararlanı bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

Əliyev O. Azərbaycan nağıllarının poetikası. Bakı: Səda, 2001, 192 s.

Əliyev R. Azərbaycan nağıllarında mifik görüşlər. Bakı: Elm, 1992, 117 s.

Əsgərov Ə. Azərbaycan sehrli nağıllarında qəhrəman (səciyyəsi və mənşəyi). Namizədlik dissertasiyası. Bakı: 1992, 164s.

Kazımoğlu M. Föklorda obrazın ikiləşməsi. Bakı: Elm, 2011, 228 s.

Qarayev S. Azərbaycan folklorunda mifoloji xaos. Fil. Üz. F. Dok. .. Dis. Bakı: 2014, 190 s.

Quliyev H. Müdrik Qoca arxetipinin semantik strukturu və paradigmaları. Bakı: "Elm və təhsil", 2016.

Rüstəmzadə İ. Azərbaycan nağıllarının süjet göstəricisi. Bakı: Elm və təhsil, 2013.

SEHRLİ NAĞILLARDA SƏFƏR MOTİVİNİN DOMİNANTLIĞI

Xülasə

Səfər motivi nağılların süjet sturukturunda da ağır çəki ilə özünə yer almaqdadır. Sözügedən motiv sehrli nağıllarımızda xüsusilə dominantdır və o, aktiv və passiv dinamikalı olub qəhrəmanın yeraltı və yerüstü məkanlara etdiyi mifik səfərlərlə də müəyyənləşir. Əsasən, müsbət sonluqla yekunlaşan hər bir nağıl süjetində səfər müəyyən məqsədə xidmət edir. Məqalədə səfər motivi kontekstindən nağıllarımıza bir daha nəzər salınaraq qəhrəmanın vertikal və horizontal istiqamətli səfərlərinə diqqət yetirilmişdir.

Açar sözlər: motiv, sehrli nağıl, sehrli qüvvələr, mifik səfərlər, inisiyasiya.

ДОМИНАНТНОСТЬ МОТИВА ПУТЕШЕСТВИЯ В ВОЛШЕБНЫХ СКАЗКАХ РЕЗЮМЕ

Мотив путешествия получает своеобразное место в сюжетной структуре сказок. Названный мотив особенно доминирует в волшебных сказках и он, являясь активно и пассивно динамичным, определяется мифическими путешествиями героя в подземный и наземный мир. В каждом сюжете сказок, заканчивающихся в основном, с положительной концовкой, путешествие служит определенной цели. В статье еще раз, рассматривая наши сказки из контекста мотива путешествия, внимание обращено на путешествия героя вертикального и горизонтального направления.

Ключевые слова: Мотив, волшебная сказка, волшебные силы, мифические путешествия.

DOMINATION OF TOUR MOTIVE IN FAIRY-TALES

Summary

Tour motive has a place with heavy weight in subject structure of fairy-tales. The motive that's dealt with is especially dominant in fairy-tales and it is determined by mythical tours made by the hero to sub-way and above ground destinations by being active and passive. Tour serves to certain purpose in each fairy-tale subject that mainly concludes with positive end. In the article by looking over fairy-tales once more time from tour motive context vertical and horizontal directed tours of the hero have been paid attention.

Key words: motive, fairy-tale, magical powers, mythical tours.

Rəyçi: dos.E. Vəliyeva

Гюнель Габиль гызы Раджабова

РОМАНЫ, НАПИСАННЫЕ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ И ТУРЕЦКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Многие из романов, написанные в начале XX века были слабыми, чем написанные в конце 19 века. В этот период романский жанр не смог формироваться в азербайджанской литературе. Не из-за того, что, большая часть объёма низка. Если присмотреться на объём романа «Бахадур и Сона», по словам Н. Нариманова и есть «маленький роман».

Основная причина в том, что, упомянутые романы были далеки от оригинала и не могли проанализировать и объяснить углубленное содержание контекста противоречия жизни. Эти работы были не в состоянии удовлетворить все требования романного жанра. У них были недостатки не только в объёме, но и в идеях, и в искусстве тоже. В таких романах реализм, конфликт и характер немного поверхностный. Одна из причин этого то, что некоторые писатели имитировали. Они пытались писать в стиле запада. Но большинство из них из-за неталантливости не смогли найти себе место в Азербайджанской литературе. Таким образом, большинство из этих работ в то время являлись предметом критики и не были приняты в сферу литературы. Тем не менее, в упомянутых произведениях были затронуты интересные актуальные морально релевантные темы. Эти произведения соединяют в одно направление такие темы как, невежество, незнание, критика феодализма, науки, образование, культура и свобода.

Были также в романном жанре написанные в конце XIX и в начале XX века, публицист лирический роман (Бахадур и Сона), эпистолярный роман (Мектубати – Шейда Бек Ширвани), лирика эпический роман, (Герои этого века), приключенческие романы (Бледный цветок) и т.д.

В начале XX века также были написаны много любовно приключенческих романов. Даже некоторые из писателей опубликовали турецкие и азербайджанские эпосы как романы. Во многих романах сюжет был выбран и искусственно создан из фольклора и из литературы других стран и поэтому не смог себя показать в литературной среде.

В турецкой литературе ситуация тоже была такой. Там тоже создавались приключенческие романы через имитацию в европейскую литературу.

По словам выдающегося представителя Турецкой школы «Сарвати-Фюнун» Мехмета Рауфа, такие романы далеки от турецкого менталитета и не соответствуют с турецкой психологией. Такие же мышления высказывал и азербайджанский писатель С. Гусейнов об искусственных романах такие как «Несчастливая невеста», «Накам Кыз», «Федаи Эшг», «Бедный Джавад», «Асли и Керем» и «Короглу». Некоторые из них были взяты и основаны на народных эпосах, а некоторые из европейской литературы. Из-за непрофессионализма писателя романы были написаны на простом языке, и сюжет был очень слабым. Эмоциональное воздействие таких работ является слабым. Большинство литературных произведений, написанных в начале 20 века не смогли иметь положительное влияние на окружающую среду.

В целом романы Азербайджанской и Турецкой литературы отражали в себе сельскую и городскую жизнь, классы, желания и действия старшего и младшего поколения. Они осуждали феодальную структуру, отсталость невежество, а на первом месте стояли наука, образование, свобода гуманизм и патриотизм.

Темы романов, написанных в начале 20 века, были очень близки к турецким романам периода Танзимата. Эти произведения также соответствовали Европейской прозе. События ежедневной жизни были основой романа. А на основе романов 19 века лежала эпическая традиция востока. В романах конца 19 века предпочтение отдавалось вопросам религиозной и этнической дискриминации, устранения невежества, отсутствия перспективы, взяточничества, злоупотребление властью со стороны должностных лиц права женщин. А в романах начала 20 века предпочтение отдавалось вопросам предательства и измены, страдающих женщин, и о неприличных образах жизни. В этих романах отражаются большое количество пространственных представлений, природа, человеческий образ и т.д.

Азербайджанские романы начала 20 века: М.С.Ордубади – «Бедбехт миллиончу (Несчастный Миллионер)» (1914), А.Шаиг – «Эсримизин Гехреманлары (Герои нашего века)» (1905-1918), «Ики Мюстериб (Двое страдающих)», Абдурагим Талыбов – «Мясаликул Мяхсинин» (1905) на персид-

ском языке, Рза Заки – «Накам Гыз (Злополучная девушка)» (1911), «Языг Джавад (Бедный Джавад)» (1912), Агабаба Юсифзаде – «Хаинин сону (Конец предателя)» (1912) состоит из двух частей, Али Сабри Гасымов – «Солгун Чичек (Бледный цветок)» (1913), Абдулла Диванбекоглу – «Джан Янгысы (Боль в душе)» (1913), Гаджи Джаббарзаде – «Ашиг Гариб» (1913), Ибрагимбек Мусабеков- «Гозеллерин вефасы (Верность красавиц)» (1914), «Хошбехтлер (Счастливики)» (1914), «Нефт ве миллионлар селтенетинде (В царстве миллионеров и нефти)» (1917), Алаббас Муз-ниб – «Юсиф и Зулейха» (1914), Багир Джаббарзаде – «Йетимлерин налеси (Плач сирот)» «Гардашын гардаша хейанети (Предательство брата против брата)» (1915), Немат Басир – «Ики накам (Два злосчастных)» (1916).

Али Сабри Гасымов занимает особое место среди интеллектуалов того времени. Известный писатель, журналист, переводчик и как один из выдающихся личностей национально освободительной борьбы до сих пор остаются нераскрытыми страницы его жизни. Али Сабри Гасымов родился 1892 году в селе Нехрам Бабекского района. В журнале «Мола Насреддин» он выступал под подписью Таги Юнусзаде. Сабри это его псевдоним.

Роман Али Сабри «Солгун Чичек (Бледный цветок)» относится к сериям маленьких романов. Сюжет романа основан на несчастной любви Фархада и Афруза. Сюжетная линия романа «Солгун Чичек (Бледный цветок)» основана на капризах отца Фархада Исрафил Бека который препятствовал любви молодых, итогом которой является несчастье.

Такой же сюжет мы можем видеть и в Турецком романе «Гаашуки Талат и Фытнат». В романе отец Фытната хочет выдать свою дочь замуж за старого и богатого Али Бека и в итоге роман заканчивается гибелью двух молодых влюблённых Талата и Фытната. В общем, такие мотивы повторялись во многих романах конца 19 и начала 20 века. По сути невежество, скупость были объектами критики.

Невежественный отец Фархада вынуждает его вернуться на родину с неоконченной учёбой. С тех пор Фархад начинает вести неприличный образ жизни. Но друг Фархада Сервер из современной семьи уговаривает его вернуться в приличный образ жизни. Но по-всякому отец Фархада Исрафил Бек, который проиграл много денег на азартных играх хочет вернуть себе состояние, женив своего сына на богатой девушке. Но Фархад убегает из дома в брачную ночь со своей возлюбленной Афруз и начинает жить в другом месте. Но униженный отец Фархада узнаёт его место жительства, приходит к нему и выстрелом убивает своего сына. А сам умирает в руках своего подчинённого Ибада. А Афруз от тоски в одну зимнюю ночь умирает у могилы своего возлюбленного. Роман Ага Мирза Исмаил Асефа «Саркузашти Этиман» связан с судьбами тысячи страдающих сирот. Этот маленький роман состоящий из 117 страниц имеет 31 главу.

Тема этой работы взят из Южного Азербайджана. Но несмотря на множество глав как вы видите события написаны в обширном и сложном характере.

В романе отражаются трагедии и все тяжести семей. И все эти события происходят в городе Сараб находящаяся у озера Эйнель к юго- западу от Тебриза. Автор показывает все негативы невежества и незнания общества, которые в конце приводят к страшным бедствиям. Судьбы детей Надирия и Джамилы и их несчастное положение в которую они папали разрывают сердца у читателей. Автор высокой естественностью показал их психологическое состояние, чувство и волнение. Основной сюжет состоит в том, как жена купца Ага Муссы умирает и он жениться с Гямяр которая ненавидит его маленьких дочерей Надирия и Джамиллу и которая заставляет их покинуть дом. Попадая в очень сложную ситуацию одна из дочерей, Джамилла погибает, а Надира остаётся в живых. Увидев эту сцену, отец Ага Мусса теряет рассудок и убивает свою жену Гемер и попадает в тюрьму. Абдулла Бек Диванбейоглу родился 1 января 1883 года в селе Гусенбейли Газахского района Азербайджана. После получения начального образования в Газахе, продолжил учёбу в Закавказском учительском семинаре в Гори. (1898-1903), некоторое время в качестве преподавателя работал в начальных школах Батуми и Баку. Работал на различных должностях в наркомате и в то же время был директором государственного архива Азербайджана (1920-1922)

Роман А. Диванбейоглы «Джан Янгысы» является спорным жанром, как и другие маленькие романы. Сюжет романа основан на трагической жизни Ахмета городского парня и Ругии с гор. Ахмет убежавший в горы из одного Османского правительства встречает кочевников. Он влюбляется в

красивую девушку по имени Ругия. Но не смотря на сильную любовь, как и в других романтических произведениях это долго не продолжается.

Главной темой романа «Джан Янгысы» является не только любовь. В романе представлена несчастная судьба женщины, а также отношение Ахмета к богатым и бедным. Реалист писатель Ибрагимбек Мусабеков в начале 20 века интересовался в основном вопросами морали и порядочности а также судьбами молодых людей. Его романы «Верность Красавиц» и «Счастливики» считались национальными романами начала XX века.

В романе «Счастливики» основной темой была кровная месть. Как и в других романах героям Аслан и Джахану препятствовали их родители. Отличаясь от других романов, итог заканчивается счастьем молодых.

Мы можем говорить о романах Халид Зия Ушаглыгил, которые были написаны в начале XX века в тюркской литературе. «Маи ве Сийах» является первым из четырёх романов написанный Халид Зия Ушаглыгилем. Автор романа говорит о крайне эмоциональном внутреннем мире писателя Ахмед Джамила. А также в романе успешным образом изображены традиции и обычаи регионов Станбула начала 20 века. Одна из самых зрелых романов Халид Зия Ушаглыгиля является роман «Ашкы- мемну» (Запретная любовь). В романе говорится о самодовольных людях высшего общества.

Аднан Бек 45-ти летний богаты человек, у которого есть дочь Нихаль и сын Бюлент. А его жена умерла. Вскоре Аднан Бек женился на молодой девушке по имени Бихтер. Бихтер вышла за него из-за богатства. Вскоре Бихтер понимает, что деньги не главное в её жизни и она влюбляется в Бехлюл племянника мужа. Некоторое время спустя Бехлюлю надоедает и он влюбляется в дочку Аднан Бека Нихаль и захочет на ней жениться. Но Бихтер начинает бороться за свою любовь. Увидев, что такой шаг ей не приносит пользу, она раскрывает секрет и заканчивает жизнь самоубийством.

В конце концов Бихтер умирает, Бехлюл убегает, а Нихаль с разочарованием остаётся одна рядом с отцом.

«Кырык Хаятлар» (Разрушенные жизни) это третий большой роман Халид Зия Ушаглыгил. Этот роман не схож с другими его романами. Основная тема романа - это жизнь бедного и среднего класса. В романе идёт речь о женатом докторе по имени Омер Бехич, у которого две маленькие дочери. Он был верным семьянином. Но вскоре у него начинаются романтические отношения с пациенткой Нейир, из-за которой он отдаляется от семьи. Одна из его дочерей вскоре болеет и умирает. Он винит себя в этом и разрывает отношения с Нейир и возвращается к жене. Но было поздно.

Как мы видим стиль в турецких и азербайджанских романах в начале XX века была критика. В основу критики входили такие темы как феодальный строй, невежество, отсталость, и препятствие на пути к прогрессу.

ЛИТЕРАТУРА

Бекир Озтурк Литература Танзимата. Мимоза, Конйа, 1993, с.265

Гулу Хелилов «Азербайджан тарихинин инкишаф тарихинден»,

Гулиев Е. *Türkiyə türk ədəbiyyatı*, Bakı, 2003

Халид Зийа Ушаглыгил «Маи ве Сийах», Озгур йайынлары, Истанбул, 2010, с.400.

Халид Зийа Ушаглыгил «Ашки-Мемну», Йакамоз китап, Истанбул, 2016, с.396.

Халид Зийа Ушаглыгил «Кырык хаятлар», Инкилап китапиви, Истанбул, 1989, с. 412.

Ключевые слова: роман, литература, Турция, азербайджанский, характер, реализм.

Açar sözlər: roman, ədəbiyyat, Türkiyə, Azərbaycan, xarakter, realizm.

Keywords: novel, literature, Turkey, Azerbaijani, character, realism.

XÜLASƏ

XX əsr Azərbaycan və türk ədəbiyyatında yazılan romanlar

XX əsrdə yazılan romanların çoxu zəif idi. Bu dövr Azərbaycan ədəbiyyatında roman formalaşa bilməzdi.

Əsas səbəb odur ki, roman janrınınin tələblərini ödəyə bilməzdi. Təkcə miqyasında deyil, həm də ideya

baxımdan ödəyə bilmirdilər. Həm də yazarlar Qərb üslubda yazmağa meylli idilər. Məqalədə bir çox romanlar təhlil olunur: "Solğun çiçəklər", "Xoşbəxtlər" və s.

SUMMARY

Novels written in the early twentieth century in Azerbaijani and Turkish literature

Most of the novels written in the 20th century were weak. During this period, novels in Azerbaijani literature could not be formed. The main reason is that they could not meet the novel's genre. They were unable to pay for ideas, not just on the scale. Both authors were inclined to write in Western style. The article analyzes many novels: "Faded Flowers," "Happiness".

Rəyçi: prof. Akif Hüseynli

Türkanə Tofiq qızı İbrahimova

UINSTON ÇÖRÇİLL YARADICILIĞINDA TARİXİ FAKTLARLA ŞƏXSİ MEMUARLARIN VƏHDƏTİ

Anqlofon ölkələrində ədib kimi tanınan iki Uinston Çörçill (Winston Churchill) vardır. Onlardan biri amerikalı, digəri isə Böyük Britaniyanın baş naziri, ictimai-siyasixadimi, journalist və yazıçısı Uinston Çörçilldir.

1953-cü ildə “tarixi və bioqrafik əsərlərinin böyük sənətkarlığına, eləcə də ən yüksək insani dəyərlərin müdafiəsinə yönəlmiş parlaq natiqlik məharətinə görə” Nobel mükafatına layiq görülən Uinston Çörçill həm də XX əsr Britaniya ədəbiyyatının tanınmış yazıçıları sırasına daxil olmuşdur.

Tanınmış ədəbiyyatşünas alim və diplomat, prof. Vilayət Quliyev “Ədəbiyyatda Nobel mükafat Laureatları” adlı ensiklopedik annotasiyalar kitabında Uinston Çörçill yaradıcılığını aşağıdakı kimi səciyyələndirmişdir: “Keçmiş sosializm sistemi ilə Qərbin münasibətlərinə dair çox işlənən “dəmir pərdə” ifadəsini siyasi leksikona ilk dəfə Uinston Çörçill gətirmişdir. İkinci Dünya müharibəsi başa çatanda o, tərkibinə Almanıyanın da daxil olduğu Avropa Birləşmiş Ştatları – indiki Avropa Birliyi modelini təklif etmişdi. 1948-1954-cü illərdə Çörçill altı cildlik “İkinci Dünya müharibəsi” əsərini yazmışdı. Bu əsərdə tarixi faktlarla şəxsi məlumatlar son dərəcə bacarıqla uzlaşdırılmışdı (1, 193).

Onu da qeyd etmək ki, Uinston Çörçill “II Dünya Müharibəsinin tarixi” (“History of World War II” adlı 6 cildlik əsərinə görə 1953-cü ildə Nobel mükafatına layiq görülmüşdür.

Britaniya ədəbiyyatının istedadlı yazıçısı və ingilis dilinin ustası kimi qiymətləndirilən Uinston Çörçill ictimai-siyasi və ədəbi dəyəri ilə seçilən qırx üç kitabı ilə dünya ədəbi auditoriyasının görüşünə çıxmışdır. Onun ədəbi yaradıcılığından söhbət açarkən qeyd etmək ki, Uinston Çörçill məhsuldar ədib kimi tanınmışdır. Hətta müsahibələrinin birində o, “sümüklərində ingilis cümlə strukturu olduğunu” bəyan etmişdir (2).

Bu əsəri “Tarixin ən parlaq hərbi memuarları” kimi dəyərləndirən tarixçi Troper-Rover, onu Uinston Çörçillin ictimai xadim və yazıçı zəkasının bədii sənədli yaradıcılıq nümunəsi adlandırmışdır.

Ədəbin 1929-1939-cu illərdə dörd cildlik “Malboro. Onun həyatı və dövrü”

adlı tarixi bioqrafik əsəri isə öz şəərisinə həsr olunmuşdur.

Uinston Çörçillin 1948-1954-cü illərdə yazdığı altı cildlik “İkinci Dünya müharibəsi” kitabı onun tarixi faktlar bazasında şəxsi memuarların dəyərlı nümunəsi kimi qiymətləndirilmişdir.

Bütövlükdə, Uinston Çörçillin zəngin yaradıcılığı onun Britaniya ədəbiyyatında yaşadığı dövrün yaradıcı təcrübəsini özündə ehtiva edən bədii sənədli salnamə təsiri bağışlayır. Bu baxımdan onun memuar irsinin ayrıca tədqiqat mövzusu kimi işlənilməsi müasir Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elmi üçün faydalı ola bilər.

Əsil adı Ser Uinston Leonard Spenser olan Uinston Çörçill (Winston Churchill, 1874-1965) 1895-ci ildə Ordu sıralarına daxil olmuş, Kubada, Hindistanda, Misirdə və Sudanda xidmət etmişdir. Bir sıra ölkələrdə hərbi müxbir kimi çalışmışdır.

Onun bədii yaradıcılıq nümunələri isə aşağıdakı şəkildə qruplaşdırılır:

- “Malakan köçünün tarixi” (“The Story of the Malakand Field Force”, 1898);
- “Çay müharibəsi” (“The River War”, 1899);
- “Londondan” Pretoriya vasitəsilə Leydismitə” (“London to Ladysmith via Pretoria”, 1900);
- “İan Hamiltonun marşı” (“İan Hamilton march”, 1900);
- “Liberalizm və sosial problem” (“Liberalism and the Social Problem”, 1909);
- “Dünya böhranı” (“The World Crises”, 1923-1929);
- “Mənim erkən həyatım” (“My Early Life”, 1930);
- “Malboro” (“Marlborough”, 1933-1938);
- “Müharibə nitqləri” (“War Speeches”, 1940-1945);
- “İkinci Dünya müharibəsi” (“The Second World War”, 6 volumes, 1948- 1954);
- İngilisdilli ölkələrin tarixi” (“The History of English - speaking peoples”, 4 volumes, 1956-1958)

Uinston Çörçillin rəsmi bioqrafiyasının 1-ci və 2-ci cildini oğlu Randolf Çörçill (Randolf Churchill, 1911-1968) çapa hazırlayıb, 1966-cı və 1967-ci illərdə nəşr etdirmişdir. Rəsmi bioqrafiyanın 3-cü cildini isə Martin Qilbert (Martin Gilbert) 1971-ci ildə çap etdirmişdir.

İngilis ədəbiyyatının tanınmış ədiblərindən biri kimi dünya şöhrəti qazanmış Uinston Çörçill siyasətçi,

ordu generalı, 1940-1945-ci illərdə, eyni zamanda 1951-1955-ci illərdə Birləşmiş Krallığın baş naziri olmuşdur. II Dünya müharibəsində baş nazir kimi İngiltərəni qələbəyə aparən dövlət xadimi kimi Böyük Britaniyanın tarixində silinməz izlər buraxmışdır.

Qeyd etdiyimiz kimi, o, yalnız İngiltərənin baş naziri deyil, eləcə də ədəbiyyat sahəsində də böyük uğurlar qazanmışdır. Onun Nobel mükafatçısı olması buna bariz nümunədir. Uinston Çörçill gözəl rəssamlıq qabiliyyəti ilə də seçilmiş, bir sıra rəsm əsərlərinin də müəllifi kimi tanınmışdır.

Uinston Çörçillin ən dəyərli kitablarından biri “Dünya böhranı (“World Crises”) adlanır. Altı cildlik bu kitab I Dünya müharibəsindən bəhs edir. 1923-1931-ci illərdə nəşr olunmuşdur. Kitabı eyni zamanda tarixi sənəd də adlandırmaq olar. Dünyanın müxtəlif dillərinə tərcümə olunan adını çəkdiyimiz kitab I Dünya müharibəsi ilə əlaqədar bir çox mətləblərə aydınlıq gətirmişdir. Kitab müharibədə ön və arxa cəbhədə baş verən hadisələr haqqında, eyni zamanda Avropada gedənvəziyyət barədə sözün əsil mənasında müharibənin ağır-acıları barədə ədəbi-bədii salnamə təsiri bağışlayır.

Uinston Çörçill unikal şəxsiyyət kimi tarixdə öz imzasını, möhürünü vurmuş yazıçı, dövlət xadimi, rəssam kimi tanınmış, eyni zamanda Britaniya Akademiyasının fəxri üzvü seçilmişdir.

Onun rəssamlıq arealında müəyyən uğurlar qazanmasında Paul Mazenin böyük rolu olmuşdur. Uinston Çörçillin Paul Mazenle Birinci Dünya Müharibəsindən başlanan dostluğu ömrü boyu davam etmişdir. Çörçillin rəsm əsərləri indi de Dallas İncəsənət Muzeyində(Dallas Museum of Art) saxlanılır.

Uinston Çörçillin “İkinci Dünya müharibəsi” şəxsi memuarlar kitabında hərbi sahəsində gedən proseslər, ədibin görüb şahidi olduğu hadisələr realist bədii əksini tapmışdır. Hərbi mövzusu ədəbiyyatında xüsusi yeri ilə seçilən mövzulardandır. İngilis ədəbiyyatında Tomas Adamson (Thomas Adamson), Ralf Barker (Ralph Barker), Uilliam Eldredin əsərləri o dövr ingilis ədəbiyyatında hərbi memuarların vüsət almasında mühüm rolu olmuşdur.

Çörçill XX əsrin dahi siyasətçilərindən sayılır. Ömrünün 90 ilinin yarısını hərbi siyasətə həsr etmiş bu insan dünya siyasəti liderlərinin ən qabaqcıl nümayəndələrindən biri olmuşdur.

Onun altı cildlik hərbi memuarları 1953-cü ildə Nobel mükafatına layiq görülmüşdür.

O, Hitlerin siyasətini dərinədən dərk edərək memuarlarında qeyd edirdi ki, kommunizmə heç də Hitlerdən az nifrət etməmişdir.

Çörçillin II Dünya müharibəsi adlı memuarlar kitabı 1918-ci ildən 1945-ci ilə qədər Avropada və dünyada gedən siyasi proseslərdən bəhs edir.

Eyni zamanda, burada hərbi faktlar, dövlət xadimlərinin xarakteristikası da real bədii əksini tapmışdır. Kitabın həcmi böyük olsa da, asanlıqla oxunur və XX əsrin vacib faciəsi olan İkinci Dünya müharibəsini əks etdirən ən böyük və əhəmiyyətli bir əsər kimi dəyərləndirilir.

“İngilisdilli ölkələrin tarixi” kitabının I fəslə Britaniyanın erkən (qədim) tarixinə həsr olunmuşdur. Roma imperiyasına qədərki dövrdən başlayaraq yadelli işğalçılara qədər dövrü əks etdirən bu kitab Britaniya dövlətinin yaranması dövrünü və orada gedən siyasi və iqtisadi mərhələni oxucu diqqətinə çatdırır.

Kitabın II fəslə İngiltərə krallığının XVI-XVII əsrlərdə Tüdorlar və Stüartlar tərəfindən idarə olunmasından bəhs eir. Tarixin qəhrəman personajları olan VIII Henri, Oliver, Kromvel, I Yelizaveta, Mariya Stüart və başqalarının keçdiyi yollardan söhbət açılır. Vətəndaş müharibəsinin başladığı, eyni zamanda monarx və parlament arasında gedən çaxnaşmalardan bəhs edən yazıçı mərkəzləşdirilmiş, sərbəst bir dövlətin yaranmasının nə qədər labüd olduğunu göstərir.

Ədib III fəsildə isə Böyük Britaniyanın Şimali Amerikadakı müstəmləkələrindən ayrıldığından sonra Fransa ilə 1688-ci ildən 1815-ci ilədək davam edən müharibəyə və onun bu müharibədən qalib çıxaraq ən güclü dövlətə çevrildiyini realist bədii lövhələrlə əks etdirmişdir. Bu dövr dövlətin daxili siyasətində konstitusiyalı monarxiyaya əsaslanan güclü partiya mübarizəsi ilə səciyyələnir. Uinston Çörçillin Vilhelm Oranskiyə, Hersoq Malboroya, Robert Uolpola, Uilyam Pittə, Core Vaşinqton və Tomas Ceffersona verdiyi diqqət oxucunun maraqla qarşılaya biləcəyi mətnlərdə təcəssüm olunmuşdur.

Sonuncu fəsildə isə XIX əsrdə anqlosakson dünyasında qərb demokratiyasının yaranmasından bəhs edilir. Eyni zamanda Çörçill ingilislərin Yeni Zelandiya, Avstraliya, Cənubi Afrika, Kanadada tutduqları mövqedən söhbət açır. O, Qladston və Dizraeli, Qrant və Linkoln, III Napaleon və şahzadə Viktoriya kimi tarixi şəxsiyyətlərdən söhbət açarkən Krım müharibəsi, vətəndaş müharibələri (Amerikada) kimi tarixi hadisələrdən də yan keçməmişdir.

Bütövlükdə isə Uinston Çörçillin memuar irsi yaşadığı dövrün bədii sənədli salnaməsi kimi diqqəti çəkir.

Heç şübhəsiz ki, ictimai -siyasi xadim və görkəmli ədib kimi tanınan Uinston Çörçillin ədəbi irsini Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında öyrənilib tədqiqi edilməsi vacibliyi və aktuallığı ilə seçilə bilər. “Dahiliyin dəyəri cavabdehlikdir” (“The price of greatness is responsibility”) (7) yazan Uinston Çörçill dünya siyasəti və ədəbiyyatı tarixində öz sözünün və cavabdehliyinin ən böyük dəyərini dahiliyində tapmış desək, səhv etmərik. Lakin onun yaradıcılığında XX əsr tarixinin fakt və hadisələri şəxsi memuarlarının vəhdətinin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi müasir oxucunu unudulmayan keçmişə ekskursu aparan qiymətli mənbə kimi tədqiqatçı alimlərin diqqətindən yayınmamalıdır və elə hesab edirik ki, bu haqda daha əhatəli araşdırmaların aparılması xüsusilə vacibdir.

Ədəbiyyat:

1. Çörçill Uinston. – Quliyev Vilayət. Ədəbiyyatda Nobel mükafatı Laureatları. Bakı: “Kitab alimi” Nəşriyyat – Poliqrafiya Mərkəzi, 2009, 384s.
2. Winston Churchill’s “Writing style” <https://studentshare.org/Literature/1425777-winston-churchill-s-writing-style>
3. Churchill Spencer Winston. *Memoirs of the Second World War*. Houghton Mifflin Company. Reprint Edition, 1991.
4. Churchill S. Winston. *India*. Published by Dragonwyck Publishing, Hopkinton, New Hampshire, 1990.
5. Churchill S. Winston. *The Second World War. Closing the Ring*. Published by Boston: Houghton Mifflin, 1951.
6. Churchill Winston. *The River War. An Historical Account of the Reconquest of the Soudan*. Published by Forgotten Books, 2018.
7. Clarke Peter. *On Winston Churchill as a Writer* // <https://www.youtube.com/watch?v=VTaiz18KEYA>

KEYA Uinston Çörçill yaradıcılığında tarixi faktlarla şəxsi memuarların vəhdəti

Açar sözlər: baş nazir, sosial problemlər, İkinci Dünya müharibəsi, ingilis dilli xalqların tarixi, müharibə müxbiri, Nobel mükafatı

Ключевые слова: премьер министр, социальные проблемы, Вторая Мировая война, история англоязычных народов, военный корреспондент, Нобелевская премия

Key words: Prime minister, social problems, the Second World War, a history of the English – speaking peoples, a war correspondent, the Nobel Prize

Xülasə

Araşdırmada ədəbiyyat arealında Nobel mükafatı Laureatı və yeganə hökumət başçısı kimi tanınan Uinston Çörçillin (1874-1964) öz dövrünün tanınmış yazıçılarında olduğu ön plana çəkilmiş, yaradıcılığa jurnalistikadan başlayan dövlət xadiminin yazıçı karyerasının bir çox məsələlərinə aydınlıq gətirilmişdir. Onun 1923-1929-cu illərdə yazdığı I Dünya müharibəsinin bədii tarixini təcəssümünü yaradan dördcildlik “Dünya böhranı”, 1929-1939-cu illərdə qələmə aldığı dördcildlik “Malboro. Onun həyatı və dövrü” kitabları, habelə 1948-1954-cü illərin məhsulu olan altı cildlik “İkinci Dünya müharibəsi” əsəri Uinston Çörçillin yaradıcılıq fəaliyyətinin yüksək bədii dəyərli, tarixi faktlarla şəxsi memuarların vəhdətini yaradan nümunələr kimi ciddi elmi maraq doğurur. Araşdırıcı elmi işində Uinston Çörçillin yaradıcılığı əsasında tarixi faktlarla şəxsi memuarların vəhdəti kontekstində polemik elmi mühakimələri ilə ədibin yaradıcılıq emalatxanası haqqında müəyyən təsəvvürün yaradılmasına cəhd göstərir.

The Combination of Historical Fact and Personal Memories in the Creativity of Winston Churchill

Abstract

It has been brought to the forefront that Winston Churchill (1874-1964) known as the Nobel prize winner for literature and the sole head of state who was one of the most famous writers of his time.

A number of issues related to the writing career of statesman whose work began with journalism have been clarified. The four-volume “World Crisis” created by him in 1923-1929, which had formed the artistic and historical idea of the World War I, written in 1929-1939, as well as the six-volume work “World War II” published in 1948-1954, aroused great scientific interest in the creative activity of Winston Churchill as examples of high artistic values that combine personal memories with historical facts. In her scientific essay, the researcher tries to create a definite idea of the writer’s creative workshop through polemical scientific judgments in the context of combining personal memories with historical facts through the example of Winston Churchill’s writing.

Сочетание исторических фактов и личных воспоминаний в творчестве Уинстона Черчилля

Резюме

На передний план вынесен тот факт, что Уинстон Черчилль (1874-1964), известный как лауреат Нобелевской премии в области литературы и единоличный глава государства, является одним из самых известных писателей своего времени. Дано разъяснение ряду вопросов связанных с писательской карьерой государственного деятеля, творчество которого началось с журналистики. Созданный им в 1923-1929 гг. четырехтомник «Мировой кризис» сформировавший художественно-историческое представление о Первой Мировой Войне, четырехтомник «Мальборо. Его жизнь и время», который она написал в 1929-1939 гг., а также произведение «Вторая Мировая Война» в шести томах, созданное в 1948-1954 гг, вызвали большой научный интерес к творческой деятельности Черчилля, как образцу высокой художественной ценности, объединившему личные воспоминания с историческими фактами.

В своей научной работе исследователь на примере творчества Уинстона Черчилля пытается создать определенное представление о творческой мастерской писателя посредством полемических научных суждений в контексте сочетания личных воспоминаний с историческими фактами.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

Simuzər Sultan qızı İsmayılova

AZƏBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA BALLADA JANRININ TƏŞƏKKÜLÜ VƏ İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ

Ballada bir janr kimi çox uzun və mürəkkəb bir inkişaf yolu keçmişdir. Lüğəti mənası latınca “rəqs etmək, oynamaq” olan ballada avropa mənşəli qədim lirik janrlardandır. Orta əsrlərdə Fransada rəqslə ifadə olunan nəğmə kimi yaranmış, “İtalyada Dantevə Petrarkanın poeziyasında yeni keyfiyyətlər alıb rəqs xüsusiyyətlərini itirmişdir.” Fransa poeziyasında bu janrın böyük ustadı Fransua Viyonun balladaları çox məşhur olmuşdur.

XIV-XVI əsrlərdə inglis-şotland poeziyasında da ballada özünəməxsus yer tutmuş, bir janr kimi geniş yayılmışdır. Bu dövrdə yaranmış əksər balladaların qəhrəmanıəfsanəvi Robin Qud olmuşdur. Hətta 1510-cu ildə Robin Qud haqqında balladalardan ibarət kitab da çap olunmuş, sonralar Avropada bu janrda minlərlə şeir işıq üzü görmüşdür.

XVIII-XIX əsrlərdə də Avropa xalqlarının ədəbiyyatında ballada geniş yayılmış, müxtəlif ölkələrin romantik şairləri –F.Şiller, Y.V.Höte, V.Hüqo, A. Mitskeviç, eləcə də rus şairləriV.A.Jukovski, A.S.Puşkin, M.Y.Lermantov kimi məşhur şairlər bu janra çox müraciət etmişlər. İlk mərhələdə ballada daha çox tarixi, qəhrəmanlıq, əfsanə və s. motivlər əsasında yaradılmış, sonrakı illərdə isəən müxtəlif mövzulara müraciət olunmuşdur. Sovet dövründə ballada janrına müraciət edən şairlərdən A.T.Tvardovski, B.L.Pasternak, N.S.Tixonov, K.M.Simonov kimi bir sıra şairlər daha çox Böyük Vətən müharibəsinə, onun ayrı-ayrı qəhrəmanlarına həsr olunmuş balladalar yazmışlar.

Azərbaycan ədəbiyyatında isə ballada janrıXXəsrə təşəkkül tapıb formalaşmışdır. Bir sıra Azərbaycan ziyalıları hələ XIX əsrin ortalarından rus vəAvropa ədəbiyyatı ilə tanış olmuş, o cümlədən ballada janrında yazılmış əsərləri də mütaliə etmişlər. Azərbaycan ədəbiyyatında ilk ballada tərcümələri də elə həmin əsrin sonlarına təsadüf edir. Əldə olan faktlara əsasən Əsgər ağa Gorani 1889-cu ildə rus şairi M.Y.Lermantovun “Yel gəmisini” balladasını dilimizə çevirmiş, “Kəşkül” qəzetinin əməkdaşları həmin əsəri ayrıca kitabça şəklində nəşr edərək qəzetin 26 avqust 1889-cu il tarixli 88-ci sayına əlavə kimi oxuculara göndərmişlər(9, s.92-93). XXəsrin əvvəllərində də balladaların tərcüməsi və nəşri ilə bağlı müəyyən işlər görülmüşdür. 1912-ci ildəAbbas Səhhət alman şairi Y.V.Hötenin “Ərdə Məlik” balladasını tərcümə etmiş və “Məğrib günəşləri” kitabının ikinci hissəsində çap etdirmişdir(6 s.158-159). Baxmayaraq ki, Abbas Səhhət bu əsəri orijinaldan yox, rus dilindən tərcümə etmişdir, lakin bu balladanın tərcüməsi çox uğurlu alınmışdır. Qeyd edək ki, həmin ballada son illərdə şair-tərcüməçi Həmid Arzulu tərəfindən də alman dilindən, orijinaldan şəkil və qafiyə xüsusiyyətlərini saxlamaqla tərcümə və nəşr edilmişdir. Ümumiyyətlə, sovet dövründə, eləcə də son illərdə rus və avropa xalqlarının poeziyasından bir çox balladalar dilimizə tərcümə olunmuşdur. Şübhəsiz bu tərcümələr Azərbaycan poeziyasında ballada janrının təşəkkülü və inkişafında mühüm rol oynamışdır.

Qeyd edək ki, uzun müddət bir janr olaraq mübahisə doğuran ballada son illərin nəzəri mənbələrində lirik-epik janr kimi təqdim olunur.Ədəbiyyatşünas alim Əziz Mirəhmədov da balladanı lirik-epik janr adlandırmış, yığcam həcmə, müəyyən süjetə malik olduğunu, fikir və hisslərlə bərabər, onları doğuran səbəbləri, hadisələri də əks etdirdiyini diqqətə çatdırmışdır (3,s.23). Azərbaycan ədəbiyyatşünası Mikayıl Rəfilidə Ədəbiyyat nəzəriyyəsinə giriş kitabında balladanı lirik və epik növlərə aid səciyyəvi əlamətlərini nəzərə alaraq onu qarışıq janrlar sırasında qiymətləndirmişdir. Lakin alimin “kiçik bir hekayə mənzum şəkildə yazıldığı zaman ballada janrı yaradıla bilər” fikri mübahisəli görünür. Çünki nəzmlə yazılan hər kiçik hekayə ballada sayıla bilməz. Balladada lirizmin özünəməxsus mövqeyi vardır ki, bu da hər kiçik hekayə üçün vacib deyil.

Bu cür mülahizələrin sayını artırmaq da olar. Bununla belə, balladanın epiklik əlamətlərini inkar etməmək şərti ilə onu lirik növün janrlarından biri kimi qiymətləndirənlər də vardır (1,s.45).

Tədqiqatçılardan Hüseyn Həşimlinin də gəldiyi son nəticə belədir ki, “ballada lirik növə aid olub, müəyyən epiklik keyfiyyətlərinə malik lירו-epik janrdır. Burada hadisədən daha çox onun oyatdığı hiss və həyəcanın ifadəsi ön planda dayanır”(2, s. 29).

Dünya poeziyasında balladanın yüksəlişi romantizm ədəbi cərəyanı ilə bağlıdır. Bizim poeziyada da bu janrın yaranması məhz romantizm mərhələsinə təsadüf etmişdir. Abdulla Şaiqin 1914-cü ildə yazdığı “Ana və oğul”(Simurq quşu) adlı əsəri Azərbaycan ədəbiyyatında balladanın ilk nümunəsi hesab edilir.Ballada o zaman A.Şaiqlə bir məktəbdə çalışan litvalı şair V.İ.Miskeviç tərəfindən rus dilinə

tərcümə olunmuşdur. Abdulla Şaiqin xatirələrində oxuyuruq: “O vaxt mən “Ana və oğul”(Simurq quşu) balladasını (alleqorik məzmunlu) elə təzəcə yazıb qurtarmışdım. Balladada deyilirdi ki, öz xalqının azadlığı uğrunda həlak olan qəhrəmanların müqəddəs ruqları o qədər böyük və güclüdür ki, onlar ölümdən sonar da məhv olmurlar... Balladanın əsas ideyası bu idi ki, ölümsüz, qurbansız xoşbəxtlik və azadlıq əldə etmək olmaz... Səhərişi gün... Vikenti İosifoviç cibindən kitabçasını çıxartdı və mənim “Ana və oğul” balladamın əla tərcüməsini əzbərdən oxudu”(7, s. 344).

Avropa xalqları poeziyasında bir sıra balladalar məhz folklor motivləri, əfsanə süjetləri əsasında qələmə alınmışdır. Romantik balladaların bir çoxu azadlıq ideyasının əfsanə süjetləri və obrazları zəminində təqdim olunması ilə səciyyələnir. Abdulla Şaiqin xalq əfsanəsi əsasında yazdığı alleqorik məzmunlu “Ana və oğul” (“Simurq quşu”) balladası da bu qəbildən olan balladalardandır. Ana və oğulun dialoqu əsasında qurulan bu balladanın əvvəlində oğul anasından soruşur ki, niyə o uca dağın başı həmişə dumandır? Ana isə cavab verir ki, o görünən Qaf dağında Simurq quşu yaşayır, yer üzündə haqsızlıqlar artdıqca, insanlar pis əməllər törədikcə Simurq quşu qanadların çırparaq ağlayır və bu zaman onun göz yaşları göydə dumana dönərək hər yanı bürüyür. Lakin çox çəkməz ki, eia bir zaman yetişər və o quş sevinərək gülər. Qəlbimizdən dərd-qəm silinər və qaranlıq buludlar yox olar:-Eşitmişəm, oğlum, mərhum babandan:

Çox cəkməmiş yetişəcək bir zaman,
Qəlbimizdən dərdi-qəmi siləcək.
O gün sanki başqa günəş doğacaq,
Bu qaranlıq buludları boğacaq
Enəcəkdir onda yerə səadət,
Yaşayacaq hamı asudə, rahat (8, s.230).

Balladanın sonrakı sətirlərində ata obrazı haqqında da məlumat verilir. Söhbətdən aydın olur ki, uşağın atası igid bir şəxs olmuş, daima ədalət uğrunda vuruşmuşdur. Atasının ölümünü xatırlayan oğulun dilindən verilən misralar və eyni zamanda anasının ona cavabı igidlərin ruhunun ölməzliyini simvolik tərzdə mənalandırır:

Ağzını bir-iki açdı, qapadı,
Quş şəkildə bir nur ağzından çıxdı.
Daxmamızı bir dəqiqə dolaşdı,
Qanadlaşıb birdən uçdu, uzaşdı...
-O nur, oğlum, ruhu imiş atanın,
Uçub o ruhlara qarışdı yəqin (8, s.231).

Balladanın sonluğu bir daha əsas ideyanın, azadlıq qayəsinin qabarıq şəkildə təqdim edilməsinə yönəlir, ümid olunur ki, Qaf dağının ətrafındakı dərə igidlərin ruqları ilə dolacaq, Simurq quşu güləcək nəhayət hürriyyət günəşi doğacaq.

Göründüyü kimi A. Şaiqin “Ana və oğul” balladası əfsanə motivləri əsasında yazılmış azadlıq ideyasının romantizmə xas simvolik tərzdə təqdimi burada özünün dolğun bədii həllini tapmışdır.

1930-cu illərdə də ballada janrına müraciət olunmuşdur. Mikayıl Rəfilinin 1934-cü ildə yazdığı “Yevlax balladası” bu baxımdan qeyd oluna bilər. Cəmi səkkiz bənddən, otuz iki misradan ibarət həmin şeirin bəndləri bayatı üçün səciyyəvi olan qafiyə düzümünə (aaba) malikdir. Bu balladada misralar 5,6, bəzən də 7 hecalıdır. Şeirdə köhnə və yeni həyat qarşılaşdırılır, quruculuq işləri nəzərə çatdırılır. O da qeyd olunmalıdır ki, o dövrün ədəbiyyatı üçün səciyyəvi olan yüksək pafos burada o qədər də qabarıq deyil:

Məni ondan alın,
Yola xalı salın.
Yevlaxa Venera
Gəlmiş ayaqyalın(5, s. 14).

Ayrı-ayrı müşahidələrin, detalların oyatdığı təəssüratların təqdimi, lirik başlanğıc bu əsəri ballada adlandırmağa əsas verir. Lakin dinamizmin, emosionallığın qabarıq olmaması da nəzərə çarpır.

Zaman keçdikcə Azərbaycan poeziyasında ballada janrı mövzu və bədii-sənətkarlıq baxımından çoxşaxəli təkamül yolu keçmişdir. Ötən dövr ərzində bu janr ədəbiyyatımızda cilalanmış, təkmilləşmiş, həm dogma ədəbiyyatın müəyyən ənənələri, həm də dünya söz sənətinin zəngin ənənələri əsasında inkişaf etmişdir. Tarixi-əfsanəvi və qəhrəmanlıq motivləri bu janr üçün daha xarakterikdir. Qeyd etmək lazımdır ki, çağdaş

ədəbi prosesdə də bu janr özünəməxsus yer tutur.

Ədəbiyyat:

1. Həbibov İ.- Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı, API nəşr., 1985
2. Həşimli H.- Avropa lirik janrları və azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, Elm və təhsil, 2009.
3. Mirəhmədov Ə.- Ədəbiyyatşünaslıq. Ensiklopedik lüğət. Bakı, "Azərbaycan ensiklopediyası", nəşriyyat-poliqrafiya birliyi, 1998.
4. Rəfil M.- Ədəbiyyat nəzəriyyəsinə giriş. Bakı, API-nin nəşriyyatı, 1958.
5. Rəfil M.- Yevlax balladası, "İnqilab və mədəniyyət" jurnalı, Bakı, 1935, №3.
6. Səhhət A.- Əsərləri iki cildə, II c., Bakı 1976
7. Şaiq A.- Əsərləri beş cildə, V c., Bakı, 1978.
8. Şaiq A.- Seçilmiş əsərləri, Bakı, 1984.
9. Zeynalov A.- "Kəşkül"də bədii ədəbiyyat. Bakı, 1978.

Açar sözlər: Azərbaycan ədəbiyyatı, poeziya, ballada, lirik- epik janr.

Key words: Azerbaijani literature, poetry, ballad, lyrical-epic genre

Ключевые слова: азербайджанская литература, поэзия, баллада, лирико-эпический жанр.

Formation and development stages of the genre ballad In the Azerbaijani literature

SUMMARY

The ballad is one of genres formed and established in the 20-th century Azerbaijani literature.

This article deals with the problems of discussion related to the genre of ballad within a long term in the last years' theoretical sources; the matter is that during the said period the ballad has been presented as the lyrical-epic genre. It was indicated that the ballad created mostly based on the historical, heroic and legendary motives in the initial stage of development has penetrated through various themes during last years. The work by Abdulla Shaig "Mother and the son" has been considered and analyzed as the first Azerbaijani ballad in this article.

Возникновение и этапы развития жанра баллады в азербайджанской литературе

РЕЗЮМЕ

Одним из жанров, возникших и сформировавшихся в азербайджанской литературе XX века, является баллада. В данной статье отмечается, это жанр баллады, на протяжении многих лет являвшийся предметом обсуждений, в последние годы в литературно – теоретических источниках стал восприниматься как лирико-эпический жанр, отмечается, что баллада, зародившаяся на первых этапах как изображение исторических, героических, легендарных и т.п. событий, в последнее время расширила круг своей тематики. Написанное в 1914 году Абдулла Шаигом произведение «Мать и сын» рассматривается в статье как первая азербайджанская баллада.

Аль-Аббаси Новаль Хейри

ФИЛОСОФИЯ МАРТИНА ХАЙДЕГГЕРА В ИНТЕРПРЕТАЦИИ СОВРЕМЕННЫХ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ФИЛОЛОГОВ

Творчество Мартина Хайдеггера – своеобразный прорыв в немецкой и – шире – мировой философии. С одной стороны, оно вбирает в себя богатый опыт античного мышления (Анаксимандр, Аристотель, Платон), с другой, трансформирует и логично продолжает идеи более современных немецких философов (И. Канта, Э.Гуссерля, Ф.Гельдерлина, Ф.Ницше, Р.М.Рильке и некоторых других). Синтезируя огромный массив историко-философской литературы предшествующих столетий, М.Хайдеггер попытался создать целостную систему, представляющую собой учение о бытии как основе человеческого существования. Такая попытка осуществлена в его трудах: «Время картины мира» (1938), «Слова Ницше «Бог мёртв» (1943), «Поворот» (1949) и «Вопрос о технике» (1953) и т.д.

Знаменательно, что к самобытной философии этого учёного обращались ещё в советские годы.

Г.И.Патент одним из первых в СССР стал автором учебного пособия «Марксизм и экзистенциализм». (К критике иррационализма «фундаментальной онтологии» М.Хайдеггера). Однако рубеж XX-XXI столетий был более плодотворным. В свет выходит монография А.В.Михайлова «Мартин Хайдеггер. Человек в мире». Ценные сведения о жизни и деятельности философа содержатся в статьях С.С. Аверинцева, Н.Н.Болховитинова, П.С.Грацианского, К.Г.Скрябина, Д.М.Урнова и других.

Заслуги азербайджанских учёных гораздо скромнее. Во-первых, нам не удалось обнаружить журнальных статей в республиканской периодике. Строго говоря, их просто не существует на сегодняшний день. Во-вторых, нет специальных, то есть профильных работ. Однако в диссертациях, учебных и методических пособиях его имя упоминается. Иногда отдельные труды Хайдеггера вкратце анализируются в связи с тем или иным художественным направлением творчества европейских (чаще, конечно, немецких или австрийских) писателей. В настоящей статье нами впервые сделана попытка установить, в чём суть определённого новаторства современных азербайджанских учёных в осмыслении научного наследия М. Хайдеггера.

При обращении к изысканиям азербайджанских исследователей, посвященных творческому наследию М.Хайдеггера, внимание в первую очередь привлекают две работы доктора филологических наук, профессора Бакинского Славянского университета Н.Дж.Мамедхановой. В 2003 году ею была защищена докторская диссертация на тему: «Французский роман 70-90-х годов XX века. Поиски новой концепции жизни и героя» [3]. Затем в 2006 году в свет вышла её монография «Зарубежная проза II половины XX века. Литература Франции, Великобритании, Германии» [4]. В названных двух работах мы сталкиваемся с разбором таких трудов М. Хайдеггера, как «Время картины мира» (1938), «Слова Ницше «Бог мёртв»» (1943), «Поворот» (1949) и «Вопрос о технике» (1953). Напомним, что М.Хайдеггер в основном известен своими философскими работами. Но азербайджанской исследовательнице удалось обстоятельно обосновать серьёзное, глубокое влияние его идей на западноевропейскую литературу в целом. Так, особо отмечается, что выстроенная М.Хайдеггером иерархия в пользу трансцендентального мира вечных сущностей задаёт тон всему последующему западноевропейскому рационализму с его акцентом на сущее как таковое и «забвении» бытия в пользу всего сущего. Отмечается, что именно Хайдеггер указал, что порочность метафизики не только собственно в «забвении» социального бытия, но и в принципиальной невозможности узреть истину сущего. Метафизика в худшую сторону изменяет существо человека, и метаморфозы приводят к эгоцентризму, антропологизму и как следствие этого, - к самообожествлению.

Всё это, по заверению Н. Дж.Мамедхановой, незамедлительно сказывалось в литературе и искусстве. Обретение истины бытия, подчёркивается в указанной диссертации, возможно, по Хайдеггеру, через язык. Вспомним его знаменитые изречения: «Язык – это дом бытия» и «Существо человека покоится в языке». Немецкий философ справедливо критиковал современный неподлинный язык как формализованный, тесно связанный с логикой и грамматикой. В свою очередь он предлагал обрести язык через умение глубоко вслушиваться в произносимое (то есть «слушать бытие»). Это заключается в феноменологической процедуре «внятия» в то, о чём и как говорит язык наедине с самим собой.

Добавим в тему настоящей статьи, что этим аспектом анализ научного наследия М.Хайдеггера Н. Дж.Мамедхановой не исчерпывается; продолжается изучение по линии религиозного характера, подводящее к литературной полемике. Так, в работе читаем: «В Европе сложился принципиально новый тип людей творческого склада, которые уверовали в возможность развития литературы и искусства без оглядки на отживающие традиции. В своё время это новое поколение людей, отказавшееся от бога, охарактеризовал Ф.Ницше, выразив их умонастроение единым изречением: «Бог умер». Впоследствии Мартин Хайдеггер расширил эту формулу: «Бог не умер. Он скрылся от людей, а они сами не смогут найти к нему дорогу» [4,41]. Это серьёзное заявление, так как, отталкиваясь от формулы австрийского философа, немецкие и французские романисты середины XX столетия строили свои художественные произведения.

Как уже было отмечено, азербайджанские исследователи в большинстве своём не отделяют имя немецкого философа от творчества других европейских писателей – его современников. В названной монографии Н.Мамедхановой указывается, что идеи Хайдеггера особенно оказались близки Ф.Кафке, Ж.-П.Сартру, А.Камю и другим.

Нас привлекли любопытные новации пути-дороги. Оказывается, у многих французских писателей «Путь-дорога» как некий божественный символ, как правило, не замыкается такими формальными заданными точками, как рождение и смерть. Путь цивилизованного человека, прежде всего любовью, он также созерцает на своём жизненном пути природу, близких или далёких от своего миро-

видения людей, восторгается, если обнаруживает какую-то искру и т.д.

Ф.Кафка, Ж.-П.Сартр, А.Камю и другие вводят данное понятие в художественную ткань своих романов. Н.Мамедханова полагает, что оно тесно связано с особой структурой философского текста М.Хайдеггера. Ярким образцом является его статья «Творческий ландшафт»: почему мы остаёмся в провинции?». Примечательно, что текст философа не чужд поэтического качества. Между тем это текст, бесспорно, философский, и на него опираются названные художники. Перед читателем такая философская поэзия, которая, по мнению Мамедхановой, своими корнями глубоко уходит в небытие, что придаёт ей особую замысловатость, если не сказать таинственность. Именно последняя черта философского текста Хайдеггера является печатью некоторых произведений Ф.Кафки, Ж.-П.Сартра, А.Камю и других.

Перед нами нередко маячит мысль о знаковом биографическом рассказе в лирических тонах. С одной стороны, она как бы приобщена к поэзии, с другой, этим вовсе не ограничивается. Мысль Хайдеггера, а вместе с ним и писателей как бы стремится схватить, осознать, а затем и словесно выразить основополагающее, коренное (в философии и художественной литературе одновременно), что органично присуще тому социально-общественному бытию, в котором человек повседневно пребывает, размышляет. Тем самым азербайджанский учёный выдвигает версию о том, что философский текст Хайдеггера надобно читать именно как лирическое воспоминание.

Так о чём же этот текст, и чем он интересен французским писателям? По мысли Н.Мамедхановой, он о пути, причём, не в отвлечённо-переносном смысле, но о самой обычной пути-дороге. Конкретнее: это родина самого философа, небольшой городок Месскирх, что в Швабии, на юго-западе Германии. Просёлочная дорога, о которой пишет философ в вышеназванной статье, вмещает в себя всё, что только есть в жизни людей. В философском смысле эта дорога непомерно расширяется, доходя до уровня масштабного «живого пространства». Этот ли путь воспоминаний проходит, по идее Н.Мамедхановой, главный герой из «Постороннего» Камю? Не это ли «живое пространство», лишь замкнутое и опасное, как для больного клаустрофобией в «Стеклянном зверинце» Теннесси Уильямса?

Любопытно, что поиск в этом направлении продолжила в Азербайджане И.И.Дадашева, внесшая свой небольшой вклад в развитие азербайджано-немецких литературных связей. В своей кандидатской диссертации на тему «Поиск смысла бытия в «антидрамах» Сэмюэля Беккета и Эжена Ионеско (на материале творчества 50-80-х годов XX века)» И.И.Дадашева, в частности, протянула нить от некоторых теоретических положений философии Мартина Хайдеггера к произведениям одного из корифеев «алогичной драмы» во Франции С.Беккета.

Автор справедливо называет Хайдеггера одним из родоначальников немецкоязычного экзистенциализма. Но она развивает эту мысль, показывая, что понятие экзистенциальной тоски трансформировано в «антидрамах» С.Беккета и Э.Ионеско опорные символы «смятения» и «страха» реализуются теперь в других значениях, используются в иных контекстах. А именно: в «антилогике» на самом деле кроится зародыш логики. Только её надо между строк увидеть, вовремя распознать.

Так, в интересующем нас разделе «Драматургия Сэмюэля Беккета как разновидность авангардистского искусства» И.И.Дадашева разворачивает один из стержневых тезисов австрийского философа: «Человек - это такое явление в мире, которое, пребывая в бытии, сопряжено с бытием, озабочено им, печется о нем, задается вопросом о нем и вопрошает его. Будучи бесконечно далеким от того, чтобы пониматься как «субъект», человек есть определенное место в системе бытия. Человек в мире замкнут некоторым кругом подлинной человеческой деятельностью, из которой ему свыше суждено выпадать и вырываться, но в эту деятельность он же обязан и вернуться вновь, восстанавливая «тождество одного того же» (2, 67).

В сущности, это есть перефразировка автором основополагающего суждения М.Хайдеггера о человеке в чуждом и малопонятном ему мире. Здесь важно отметить продолжение этой идеи, а именно того факта, что учение австрийского философа до сих пор вызывает в современной науке оживленные споры, но следует отметить, что наиболее важные стороны его философского наследства, несомненно, близки нам, нашей культуре, проблематике нынешнего образа жизни. Человек на своем месте в мире и человек, оторванный от земли, от родного дома, - вот персонажи жизнен-

ной драмы, которая разворачивается на страницах ряда работ М.Хайдеггера.

«Само человеческое существование, существование индивида у М.Хайдеггера, - отмечает И.И.Дадашева, - установлено как его место в мире: немецкое *dasein* (существительное) – это, собственно, бытие здесь (иной вариант: здесь в бытие)» [2,32]. Философы, историки и литературоведы однозначно доказали, что мировоззрение Беккета и Хайдеггера связаны кровными нитями. Без преувеличения можно сказать, что философия М.Хайдеггера явилась основой драматургии С.Беккета. Примечательно, по мнению автора диссертации, что именно М.Хайдеггер в своё время говорил о потере личностью своих исконных человеческих качеств в страшном и непонятном для него мире. М.Хайдеггер, органически связанный с философией экзистенциализма и отчасти отражающий идеи авангардистов, оказался тем ученым, который словно бы ответил на вопросы, мучающие С.Беккета.

Исследование И.И.Дадашевой строго выдержано в сравнительно-сопоставительном ключе, и это есть ещё одна характерологическая черта в развитии азербайджано-австрийских литературных и культурных связей на стыке филологической и философских наук. Так, И.И.Дадашева подчёркивает, что для Хайдеггера и С.Беккета человек в мире абсурда представлялся абстрактным существом, в поисках истины блуждающем как в потемках; его окружает алогичное и враждебное бытие. Нередко других своих сородичей этот человек считает существами жалкими, униженными, довольными своей ограниченностью и данное положение вещей, как это ни прискорбно, считает нормой и законом жизни.

Такой философии реально придерживался М.Хайдеггер. Российский исследователь А.В.Михайлов, изучавший его жизнь и труды, подчёркивал: «Никто не писал об обезличивании человека с таким внутренним накалом страсти, как он. Считая искажения человеческие тоже чем-то бытийным, М. Хайдеггер, тем не менее, верил в сохранность устоев существования (тоже ведь принадлежащих бытию). Более того, он верил даже в незыблемость тех жизненных форм, какие застал в годы детства» [5,32].

Вот почему, перекидывая мост к французской антидраме и отмечая австрийское влияние на неё, автор исследования продолжает в следующей тональности. Обезличивание человека явилось также и краеугольным камнем драматургии Сэмюэля Беккета. Именно философия М.Хайдеггера помогла С.Беккету нарисовать в своем воображении образ «маленького человека», более похожего на тень, чем на личность умеющую ставить вопросы, трезво осмысливать их и решать в соответствии с обстановкой, в которой он находился.

В 2014 году И.Дадашева написала методическое пособие на тему «История французской литературы XX века (1910-1949)». Несмотря на совершенно, казалось бы, определённое название, в нём есть небольшой раздел посвящён современной немецкоязычной литературе. В пособии, в частности, указывается, что после 1945 года из эмиграции вернулись многие немецкие и австрийские писатели-антифашисты, которые во весь голос заговорили у себя на родине. И красной нитью здесь проходит мысль о том, что их творчество с современных позиций надлежит изучать не только в контексте собственно германской или австрийской литератур, но и мирового искусства в целом. По мысли азербайджанского исследователя, проходит «свежая», на наше усмотрение, небезынтересная идея, связующая творчество немецких, австрийских, французских и русских писателей в единое целое по ряду определённых аспектов литературно-философского характера.

Среди них автором было обращено особое внимание на такой важный, с нашей точки зрения, аспект, как приверженность М.Хайдеггера и целого ряда французских писателей-современников экзистенциализму. От имени самих художников слова исследовательница связывает философию М.Хайдеггера с творчеством Сартра и Камю, которые «называли его своим учителем, а Кьеркегор прямо указывал на факт зарождения так называемого «концепта тревоги» под непосредственным влиянием философии Мартина Хайдеггера» [2,37].

Что примечательного и отчасти новаторского в работе И.Дадашевой? Прежде всего, она занялась кропотливым квантитативным (количественным) подсчётом лексем, равноправно выражающих у Хайдеггера и французских писателей экзистенциальные черты и признаки. Оказывается, в философских трудах и художественных произведениях огромное место занимают мотивы резиньяции, господствует тоска, одиночество, уединённость, взаимное недоверие. Как в работах Хайдеггера,

так и в творчестве Камю, Сартра и других есть некий малый островок, на котором временно пребывает человек, сознательно огораживающий себя от людей. Да, только не легендарный «остров невезения», а «остров невозвращенцев», собственный замкнутый мирок, который они не желают покидать некоторое время. Правда, и в азербайджанской филологической науке были написаны рецензии (на национальном языке), в которых некоторые идеи И. Дадашевой ставились под сомнение. Во всяком случае, тематические или стилистические параллели с Хайдеггером вызвали споры. Но для всех было очевидным – и это особо хочется отметить, что волнующие автора темы можно рассматривать под разным углом зрения, придавая им экзистенциальные либо реалистические черты. Так, скука или бездеятельность отдельных персонажей выступают как признаки трагического разлада людей и их идейной разобщённости. В том же ключе рассуждал и немецкий философ. И это воспринималось критиками уже однозначно.

В 2012 году молодой азербайджанский учёный С.Д. Гасимова издала монографию «А.П. Чехов и Стефан Цвейг. Проблема характера в новеллистике Чехова и Цвейга» [1]. В частности, она показала, что Хайдеггер относился к поколению философов, чьи научные изыскания были близки мировоззрению писателей-экспрессионистов. Сегодня в любом справочном пособии можно прочесть о том, что импрессионизм всегда неизменно тяготел к ярко выраженному, точнее, необузданному искусству. Несдержанность в своих порывах, резкость чувств, бьющих через край – это, несомненно, главные черты настоящего направления в искусстве и литературе. Именно по этой причине Хайдеггеру были близки идеи Р. Рильке, Г. Тракля, С. Георге и С. Цвейга. Что касается автора знаменитых новелл, то здесь азербайджанский учёный пытается установить прямую зависимость. В её трактовке это тройственная связь. Получается следующая цепочка: М. Хайдеггер – Стефан Цвейг – А.П. Чехов. Причём, здесь важнее не столько вопрос о том, кто же в конце концов у кого учился художественному мастерству и философии (это выходит за рамки исследования нашей статьи), сколько связь по линии выражения экзистенциального склада чувств и мысли, которые в буквальном смысле у Чехова, Цвейга и Хайдеггера в определённые периоды их жизни и творчества рвались наружу, стремились к абсолюту. Эту идею пытается донести до нас С.Д. Гасимова. Нам остаётся добавить, что, к сожалению, само творчество Хайдеггера в азербайджанской науке ещё явно недостаточно изучено. Но обнадеживает тот факт, что все перечисленные работы написаны в сравнительно-сопоставительном аспекте. А за сравнительным литературоведением, как следует из высказываний многих авторитетных учёных, будущее.

Использованная литература:

- Гасимова С.Д. А.П. Чехов и Стефан Цвейг. Проблема характера в новеллистике Чехова и Цвейга. Saar Bruken: Lambert, 2012, 110 с.
- Дадашева И.И. Поиск смысла бытия в «антидрамах» Сэмюэля Беккета и Эжена Ионеско (на материале творчества 50-80-х годов XX века). Дис. ... канд. филол. наук. Баку: Библиотека Бакинского Славянского Университета, 2007, 141 с.
- Мамедханова Н. Дж. Французский роман 70-90-х годов XX века. Поиски новой концепции жизни и героя: Автореферат дисс. ... доктора филологических наук, Баку, 2003, 54 с.
- Мамедханова Н. Дж. Зарубежная проза II половины XX века. Литература Франции, Великобритании, Германии. Учебное пособие. Баку: БСУ, Китаб Алями, 2006, 158 с.
- Михайлов А.В. Мартин Хайдеггер. Человек в мире. Москва: Московский рабочий, 1990, 242 с.
- Патент Г.И. Марксизм и экзистенциализм. (К критике иррационализма «фундаментальной онтологии» М. Хайдеггера). Челябинск: Челябинский государственный педагогический институт, 1973, 251 с.
- Ключевые слова: Философия, Бог, язык, бытие, экзистенциализм
Key words: Philosophy, God, language, existence, existentialism
Açar sözlər: Fəlsəfə, Allah, dil, varlıq, ekzistensializm

Resume

A certain essence of the modern Azerbaijani scientists' innovation in the study of M. Heidegger scientific heritage is explained in the article for the first time. At the same time, the characteristic features

of philology and philosophy sciences were reflected in the development of literary and cultural relations between Azerbaijan and Austria.

M.Heidegger's works in the Azerbaijani science has not been studied sufficiently, but it is encouraging that all the listed factors have been presented in a comparative aspect. As many prominent scholars have pointed out, future is in comparative literary studies .

Xülasə

M.Haydeqgerin elmi irsinin araşdırılmasında müasir Azərbaycan alimlərinin yeniliyinin müəyyən bir mahiyyəti məqalədə ilk dəfə olaraq izah olunur. Eyni zamanda Azərbaycan-Avstriya ədəbi və mədəni əlaqələrinin inkişafında filologiya və fəlsəfə elmlərinin xarakterik xüsusiyyətləri öz əksini tapmışdır. Azərbaycan elmində M.Haydeqgerin yaradıcılığı yetərinə öyrənilməmişdir, lakin ümidverici haldır ki, sadalanan bütün amillər qarşılıqlı müqayisə aspektində təqdim olunmuşdur. Bir çox nüfuzlu alimlərin qeyd etdiyi kimi, gələcək, müqayisəli ədəbi tədqiqatlardadır.

RƏYÇİ: soa.L.Ələkbərova

Quluzadə Gülarə Knyaz qızı

QIRĞIZ NAĞILLARINDA SEHRLİ QÜVVƏLƏR VƏ MİFOLOJİ OBRAZLAR

Qədim dövrlərdə ibtidai insanların dünyanı, kainatı, eləcə də təbiət hadisələrini qavraması, dərk etməsi yönündə cəhdləri, öyrənmə istəklərindən doğan dünyagörüşləri folklor nümunələrində də öz əksini tapmışdır. İnsanların yaratdığı bu bəsit örnəklər zaman-zaman ayrı-ayrı xalqların folklorunda rast gəlinir. Türk xalqların ədəbiyyatlarında da bu cür nümunələr üstünlük təşkil edir.

Qırğız nağıllarında əks olunan sehrlı və mifoloji obrazlar da məhz ibtidai insanların mifoloji dünyagörüşündən qaynaqlanır. Sehrlı obrazların yer aldığı nağıllarda insan ağı, zəkası qorxunc sehrlı qüvvələrə qarşı qoyulur. Bununla yanaşı, insanlara çətin yolda köməkçi olan metafizik gücə sahib olan xeyirxah sehrlı qüvvələr də iştirak edir.

Qırğız nağıllarında rast gəlinən aparıcı antaqonist mifoloji obrazlardan da biri Divlərdir. Divlər müxtəlif xalqların mifoloji dünyagörüşündən qaynaqlanan folklor nümunələrində yer alan qeyri-adi varlıqdır. Divlər Azərbaycan nağıllarında olduğu kimi qırğız nağıllarında da yeraltı dünyanın sakini olaraq, çox böyük və qüvvətli bədheybət bir obraz kimi təsvir edilmişdir. "Divlərə Səməvi dinlərdə və digər əski inanclarda da bir sıra işarələr edilmişdir. Ümumilikdə təsvir eynidir: ilk insan yaradılışından əvvəl yaşamış, "Tanrı oğulları" olaraq bilinən və tanrının insan oğulları ilə əlaqəyə girən yeddi mələyindən törəmişlər. Hanok kitabına görə, Nuh peyğəmbər də doğularkən adı çəkilən divlərlə eyni özəlliklərə sahib olmuşdur" (9).

Bütün bu qeyri-adi ölçülərdəki mifoloji varlıqlar olan divlər Yunan dilində "Gigantes" adlanır (10). "Gigantes" sözünün mənası da "yer üzündən doğan" deməkdir, çünki bütün nəhənglərin yer və ya "torpaq ana" Gaiadandoğulduqlarına inanırlar. Başqa sözlə, Divlərin, əsasən, Allahlarla bir qohumluğu vardır. Bəlkə də bu üzdən, eynilə irsdən məhrum edilmiş bir haqq sahibi kimi, tez-tez tanrılara meydan oxuyublar və müəyyən tanrıların yerinə keçmək istəmişlər.

Qırğız nağıllarında da Azərbaycan nağıllarında olduğu kimi, Divlərin müxtəlif növləri (Ağ Div, Qara Div) təsvir edilir. "Naabat" nağılında baş qəhrəman Divləri axtara-axtara doqquz mərtəbəli böyük bir evə gəlib çıxır. Burada bir qadınla qarşılaşır, məlum olur ki, bu, Ağ Divin anasıdır. Naabat xalqın mal-mülkünü talayan Ağ Divi 3 gün, 3 gecədəki mübarizədə məğlub edir. Sonra isə Qara Divin məskunlaşdığı doqquz mərtəbəli bir evə üz tutur. Nabaat ağı, gücü sayəsində Qara Divi də öldürür. Bu nağılda Azərbaycan nağıllarındakı 3 otaqlı evə, eləcə də qəhrəmanın bu otaqları aqlının, gücünün sayəsində keçməsinə, yardımçı qüvvələrə rast gəlmirik. Azərbaycan nağıllarının əksəriyyətində Divlər "Avesta" təsəvvürlərində olduğu kimi, dərin quyuların, yerlərin dibindəki üç otaqlı mağaralarda yaşayırlar. "Bu mərtəbələr Anqra-Manyunun yaratdığı yer qatlarına uyğun zəncirvari formada bir-biri ilə sıx əlaqəyə bilsin. Birinci və ikinciyə baş vurmada birbaşa üçüncüyə, yaxud sonuncu qaranlıq aləmə keçmək mümkünsüzdür" (9). Bu nağılda isə 9 mərtəbəli evə rast gəlirik. Doqquz dünyanın bütövlük modelidir. Bu isə Divlərin bütün dünyaya hakimlik etdiyini göstərir. 3 gün, 3 gecə vuruşmanı isə dünyanın şaquli strukturuna bir işarə hesab etmək olar, bundan başqa, üç mərhələnin keçilməsi sanki işıqlı dünyaya bir vəsiqədir. Ağ Div və Qara Div isə Zərdüştükdən gələn dünyagörüşü ilə birbaşa əlaqədardır.

"KaraçBaatır" nağılında da baş qəhrəman Karaç divlərin oğurladıqları qardaşlarını xilas etməyə gedir. Bu nağılda isə qəhrəman təkə öz zəkası və gücü ilə deyil, həm də müsbət metafizik gücə malik olan bir qüvvə tay, at, qaplan cildində olan qüvvənin köməyi ilə Divlərə qalib gəlir. Ümumiyyətlə, sehrlı atlar qırğız nağılları üçün spesifikdir. "Qızıl quş" nağılında da sehrlı alma axtarışına çıxan qəhrəmana at yol göstərir. Atların ilkin mifoloji variantına Yakut, Tuva, Başqır, Altay və digər türk xalqlarının epik əsərlərində rast gəlinir. Yakutların əfsanəsinə görə, atlar göydəki tanrıların göstərişi ilə yerdəki adamlara (qəhrəmanlara) xidmət etməsi üçün göndərilmiş müqəddəs heyvandır. Atlar qəhrəmanları ən qanlı döyüşlərdə qoruyaraq xidmət göstərir. Mifik gücə malik olan atlar məğlubedilməz, yorulmaz gücə, adam kimi ağıla və nitqə sahibdirlər. Bunların adları da bəzən dastan qəhrəmanlarının adlarına bənzəyir. Yəni insan kimi dünyaya gəlirlər. Qəhrəman ilə at sanki qardaşmış kimi bir ananın südünü içib böyüyür.

Qırğız nağıllarında rast gəlinən obrazlardan olan ilan da mifik obrazlardan sayılır. Bəzən şeytani varlıqlar arasında adı keçən bu obrazın bəzi nağıllarda müsbət xarakterlərini görürük. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, bu ikiləşməni Azərbaycan nağıllarında da müşahidə edirik. Bəzi nağıllarda ilan fitnə törədən, şər əməllərlə məşğul olan, bəzi nağıllarda isə müsbət metafizik gücə sahib olan obraz kimi rastımıza çıxır. Məsələn, "Qızıl üzük" nağılında ilan qəhrəmana təşəkkür olaraq bir qızıl üzük verir. Ona 60 dua öyrədir.

Mistik gücə sahib olan sehrli qüvvə olan üzük 60 dua vasitəsi ilə qəhrəmanın arzularını gerçəkləşdirir. "Qiymətli daş" adlı başqa bir nağılda da qəhrəman ilanı qiymətli daşla diriltiyi üçün ona yardımçı olur, hətta bu köməkliyi şahın qızını sancaraq ölümcül hala salmaqla edir. "İlan ilə əkinçinin bir-birilərini sehləməsi" nağılında da ilan insanlara xətər gətirmək istəyir, lakin əkinçinin qızının ağı sayəsində ilan ölür. Bəzi nağıllarda qəhrəmanlar ilanları öldürərək yığdığı xəzinəni ələ keçirir. Lakin çox zaman bu ilanlar mifik gücə sahib olaraq dirilir, ölümsüzləşir, sehrli və müqəddəs bir heyvan kimi qəbul edilir. "Qırğızlar və digər türk xalqları uşaqlara nəzər dəyməsin deyə onların geyimlərinə ilanbaşı tikmişlər" (6,78). Hətta şamanların geyimlərində də ilan başlarına rast gəlinir.

"Qırğızlar ağ ilanı evlərin əyələri olaraq görür, ona heç bir zərər verməzlər. Tam əksinə, gələcəkdə bir yaxşılıq olacağına işarəsi kimi qəbul edərlər. Onun qabağına süd tökərək evdən çıxarırlarmış. Bunu bilməyən biri ilanı öldürsə, dərhal evinə gedib yeddi dənə çörək bişirərək ilanı öldürdüyü yerə doğru getməkdə olanlara ikram edərmiş. Çörək yeydikdən sonra ilandan üzr istəyib bağışlanmasını gözləyirmiş" (6, 78).

Bu səbəbdən də Qırğız nağıllarının əksəriyyətində ilanları xeyirxah, yardımçı bir obraz kimi görürük. Digər türk xalqlarında olduğu kimi, Qırğız nağıllarında da yeraltı dünya sakinlərinə bənzər olan, mənfi, eləcə də mifik obraz kimi əjdahanı misal göstərmək olar.

Müxtəlif heyvanların xüsusiyyətlərini özündə cəmləyən, buna görə də, demək olar ki, bütün heyvanların gücünü, xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Əjdahanın timsah və kərtənkələ ilə mənşə eyniliyinin olduğuna inanırlar. Uzaq Şərqdə uzun ömürləri, sehrli güc səbəbindən müdrikliyin simvoludur Çin mifologiyasında çox tez-tez rast gəlinən əjdahanı bir çox heyvanların bədən üzvlərini təşkil edir. Başı bir dəvənin başına bənzəyir, bir maralın buynuzları var başında, bir canavarın gözləri, bir inəyin qulaqları, bir ilanın boynu, bir çəki balığının pulcuqlarına, bir qartalın caynaqlarına və bir pələngin ayaqlarına sahibdir. Kəlləsinin üzərində "Chiihmuh" deyilən böyük bir hissə var. Gövdəsi üç hissədən ibarətdir. Gövdəsində 117 ədəd olan pulcuqdan 81 dənəsi yaxşı (yang) təsir göstərəkən, 36 dənəsi isə pis (ying) təsirlə doludur. Beləliklə, əjdaha həm bir qədər qoruyucu həm də bir az yox edicidir. Boyun altındakı pulcuqları tərsdir və hər bir ayağında beş ədəd barmaq olur. Bir kişi əjdaha dişisindən təpəsinə doğru gedərək dalğalı bir buynuzla ayrılır. Həmçinin dişi əjdahanın burnu da düzdür.

Qanadlı əjdahalar olduğu kimi, at-əjdaha, it-əjdaha, balıq-əjdaha, qurbağa-əjdaha və s. də mövcuddur. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, əjdahalar digər heyvanlara çevrilə bilirlər. Əjdahaların suyun qarşısını kəsmə xüsusiyyəti mifologiyada yağışın, suyun tanrısı hesab olunmaqla bağlıdır. Bəzi mifoloji mənbələrdə əjdaha fırtına tanrısı, temperatur tanrısı da hesab olunur. Əjdahaların daha sürətlə inkişafı da müşahidə olunur. Müalicəvi əhəmiyyətə malik otlar, qəhrəmanlar lazım olan qiymətli əşyalar əjdahalar tərəfindən qorunur.

"Rum padşahı ilə Turum padşahı" adlı nağılda baş qəhrəman Kırankara Əjdahanı öldürür. Bu nağılda Zümrüd quşunu Azərbaycan nağıllarında olduğu kimi, qəhrəmana kömək edən sehrli qüvvə kimi deyil, baş qəhrəman Kırankara ilə mərc edərək uduzmuş (4, 211), hiylə ilə öz atını oğurladan obraz kimi görürük.

Zümrüdü anka: Simurq quşu, Hüma, Səməndər, Dövlət quşu, Simurq və başqa kimi adlarla da tanınır. Dünyanın müxtəlif yerlərində, müxtəlif din və etiqadlara tapınanlar tərəfindən mifoloji bir quş kimi qəbul edilib, iri heyvanları belə qaldıracaq qüvvədədir. Bir sığırı, ya da bir fili daşıya biləcək qədər böyükdür. Mənbəyi Qədim Misir inanclarından qaynaqlanır. Hazırda bütün xalqların mifologiyalarında sehrli obraz kimi tanınır. Göyərçinə bənzədilərək hazırlanan bu quş zümrüdü yaşıl qanadlara malik olub, həmçinin qızıl rəngli uzun tükləri olan gözəl səslə bir kişi quş kimi təsvir edilir. İnanca görə, Qaf dağının arxasında yaşayan və yalnız sümüklə qidalanan bu quş kim öldürsə 40 gün içində ölür və üzərindən keçdiyi şəxslərə də xoşbəxtlik gətirir. Hər zaman üçün dünyada yeganə olan Simurq quşu 1700 il yaşayır və özünü atəşlə yeniləyir. Öləcəyi zaman özünü atəşə atıb özünü yandırır və o, yanarkən də yeni və gənc bir Simurq quşu meydana gəlir. Gənc quş atasının külünü Heliopolisdəki günəş məbədinə aparıb qoyur. Kimin başına qonarsa, ona böyük sərvət və mövqə nəsib olar.

Mifoloji quşun digər bir adı isə Alp Qaraquşdur. Türk xalqları ilə yanaşı, Hind-Avropa mətnlərində kosmik ağacın üzərində yaşadığına inanılır. Alp Qaraquş Sibir folklorunda da rast gəlinir. Allahların xəbərçisi kimi tanınır. Eyni zamanda, Altay kahinlərinin kosmik səfərlərində müavinləridir. Alp Qaraquş bir çox nağıllarda balalarını əjdahadan qoruyan qəhrəmana kömək edir, onu işıqlı dünyaya çıxardır. "Ər

Töştük” dastanının nağıl variantı olan “Kence Bala” nağılında Alp Qaraquş balalarını əjdahadan xilas edən qəhrəmanı udaraq onu sehrli edir, tüpürərək onu ox batmaz, qılınc kəsməz hala gətirir. Sonra da kürəyinə mindirərək yer üzünə çıxarır. Zümrüd Anka kimi də Alp Qaraquş insanlarla bəhsə girir, yarışlar aparır. Alp Qaraquş təbiətin də qoruyucusudur. Yer aldığı hər nağıl və dastanda uçduğu zaman külək, yağış və şimşəklə birlikdə təsvir edilir.

Sehrli qüvvəyə malik olan obrazlardan da biri maraldır. Qırğızların nağıllarında maral cild dəyişdirmə kimi mifoloji xüsusiyyətlərə malikdir. “Kəncə Bala” nağılında kiçik oğlan atasının yuxuda gördüyü mərcan gözlü quşu, eləcə də bu quşun dalınca gedən və itən iki qardaşını axtarmağa gedir. Yolda qarşısına çıxan ceyran sürüsünün içindən keçmək məcburiyyətində qalır. Divlər bu oğlanı marala çevirirlər, lakin magik gücə malik olan Alp Qaraquş sayəsində maral əti yeyərək işıqlı dünyaya çıxır. Müəyyən çətinliklərdən keçərək qardaşlarını tapsa da, quşu tapmaq asan olmur. Bu arada, qabağına ceyran sürüsü çıxır. Bunlar o qədər çox olur ki, uşağın keçib getməsinə maneçilik törədirlər. Uşaq əjdaha kimi fit çalib qışqıranda bir az sussalar da, təkrar yolu bağlayırlar. Bu dəfə oğlan pələng kimi sürünün içinə girir və maralları ikiyə bölərək yolu açır. Beləliklə, uşaq gecə dincəlib gündüz yol alaraq, sonunda "gak" və "guk" edən qarğanın belə olmadığı kimsəsiz bir yerə gəlir.

Qırğız nağıllarında mifoloji obraz kimi qurdu görürük. Azərbaycan nağıllarında qurd obrazı, əsasən, heyvanlar haqqında nağıllarda olsa da, qırğızların nağıllarında yol göstərən, ilahi qüvvələrə malik sehrli obraz kimi təsvir edilir. Qırğız nağıllarında eynilə “Oğuz Xaqan”, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında olduğu kimi qəhrəmanla danışaraq ona kömək edir. “Qızıl Quş” nağılında bağlarındakı almanı oğurlayan quşun axtarışına çıxan balaca oğlanın atını qurd yeyir. Oğlan ağlamağa başlayır. Bu zaman qurd ona kömək edəcəyinə söz verir. Zümrüd quşunun magik qüvvəsini biz qurda da görürük. Qurd oğlanı öz belində quşun yaşadığı yerə aparır. Zümrüd quşu qəhrəmanı işıqlı dünyaya çıxardığı halda, qurd qaranlıq dünyaya aparır. Bununla belə, ona yol göstərir. Lakin qəhrəman qurdun dediklərini unudur, zərərə uğrayır. Qurdun maral kimi don dəyişdirmə xüsusiyyəti də var. Qurd bu nağıl boyunca ata, qıza çevrilir, qəhrəmana kömək edir. Qırğızlar arasındakı qurdla bağlı çox geniş yayılmış inanc və mərasimlər vardır. Qırğızlar inanırlar ki, qurd dırnaqları, dərisi və diz sümüyü insanları xəstəlikdən, göz-nəzərdən qoruyur. Nəticə olaraq deyə bilərik ki, qırğız nağılları da digər türk xalqlarının folklorundakı kimi sehrli, magik gücə malik olan obraz və vasitələrlə zəngindir.

ƏDƏBİYYAT:

Azərbaycan folkloru antologiyası: 16 cildə, XVc. Dərələyəz folkloru / Toplayıb tərtib edənlər H.Mirzəyev, H.İsmayılov, Ə.Ələkbərli. Bakı: Səda, 2006, 484 s.

Azərbaycan nağılları: 5 cildə, III c. / Toplayanı və tərtib edəni Ə.Axundov. Bakı: Azərb.SSR EA, 1962, 282 s.

Əliyev O. Azərbaycan nağıllarının poetikası. Bakı: Səda, 2001, 192 s.

Ahmet Alı Aslan. AkılayArapova. Kırğız masalları. Kömenyayınları, 2017, s.320

Karadavut, Z.. Kırğız Masalları, Konya: Köme, 2006

Karadavut, Z. Kırğız masallarında mitolojikunsurlar, Milli Folklor, 2010, 11(85), 71-80.

Orucova S.H. Azərbaycan folklorunun toplanma, tərcümə və nəşr problemləri. Bakı, Elm və təhsil, 2012, 536 s.

Təhmasib M.H., Azərbaycan xalq dastanları (Orta əsrlər), Bakı:Elm nəşriyyatı, 1972.

Rövşən Məmmədov.Azərbaycan uşaq nəsrində Div surəti.<http://edebiyat-az.com/?p=10623>

https://www.dunyadinleri.com/tr-TR/mitoloji/yunan-mitolojisi/oku_mitolojik-yaratiklarin-en-azmanlari-devler

QIRĞIZ NAĞILLARINDA SEHRLİ QÜVVƏLƏR VƏ MİFOLOJİ OBRAZLAR

Xülasə

Məqalədə Qırğız nağıllarında əks olunan sehrli və mifoloji obrazlar təhlil olunmuşdur. Aydın oldu ki, sehrli və mifoloji obrazlar ibtidai insanların mifoloji dünyagörüşündən qaynaqlanırlar. Sehrli obrazların yer aldığı nağıllarda insan ağılı, zəkası qorxunc sehrli qüvvələrə qarşı qoyulur. Bununla yanaşı, insanlara çətin yolda köməkçi olan metafizik gücə sahib olan xeyirxah sehrli qüvvələr də iştirak edir. Məqalədə şər qüvvələr kimi Div, Əjdaha, xeyirxah sehrli qüvvələr kimi Zümrüd anka, qurd, sehrli vasitələr kimi qızıl üzük, ikili xarakterə malik olan ilan təhlil edilir.

Açar sözlər: Mifologiya, qırğız, nağıllar, sehrli qüvvə, div

ВОЛШЕБНЫЕ СИЛЫ И МИФОЛОГИЧЕСКИЕ ОБРАЗЫ В КИРГИЗСКИХ СКАЗКАХ

Резюме

В статье анализируются волшебные силы и мифологические образы, отраженные в киргизских сказках. В процессе исследования выясняется, что волшебные и мифологические образы берут свое начало из мифологического мировоззрения и взглядов первобытных людей. В сказках, в которых действуют волшебные образы, человеческий разум, смекалка противопоставляются злым волшебным силам. Вместе с тем, в сказках участвуют и добрые волшебные силы, обладающие метафизической мощью и помогающие людям в преодолении трудностей на их пути. В статье анализируются такие злые силы, как Див, Дракон, и такие добрые силы, как Зюмрюд анка, волк, кольцо, являющееся волшебным средством, и змей, обладающий двойственным характером.

Ключевые слова: мифология, киргизские сказки, волшебные силы, див

SUMMARY

MAGICAL POWERS AND MYTHOLOGICAL CHARACTERS IN KYRGYZ FAIRY TALES

In the article there were analysed the magical powers and mythological characters in Kyrgyz fairy tales. We found out that, the magical and mythological characters are product of the mythological worldview of ancient people. The intellect of magical characters in the tales is against the terrible mystical figures. In the same time, there are kindly magical powers that help people in difficult path. In the article Ogre and Dragon are analysed as evil forces, Simurg and Wolves as kindly forces, golden ring as magic tool, and a snake as a hypocritical.

Key words: mythology, Kyrgyz, fairy tales, magical powers, ogre

Rəyçi: prof.S.H.Orucova

Məmmədova Könül Əbülfəz qızı

CAHİZİN QURANIN BƏYANI, BƏLAĞƏTİ VƏ ECAZI İLƏ BAĞLI FİKİRLƏRİ

Əl-Cahiz bizə gəlib çatmış kitablarından oxuduqlarımıza istinadən onun Quranın bəyanı, bədii ifadə vasitələri və ecazi ilə bağlı fikirlərini təsəvvür etmək mümkündür. Müəllifin bu mövzuda tədqiqatlarının ən mühümü olan "نظم القرآن" əsərinin bizə gəlib çatmamasına görə çox təəssüf edirik. Lakin buna baxmayaraq, bizə gəlib çatmış digər əsərlərindən həmin kitab haqqında xeyli məlumat əldə etmişik və onların vasitəsilə bu sahədəki addımlarımıza işıq sala bilərik.

Cahiz əsərlərində qətiyyətlə bildirir ki, Quran nizamı haqqında fikir söyləmək və həmin məsələni araşdırmaq üçün ərəb dili və ədəbiyyatını dərinlən bilməklə yanaşı, eyni zamanda bir çox elm sahələrindən də xəbərdar olmaq lazımdır. Yalnız bundan sonra Quran nizamı ilə ərəb söz sənəti arasında ümumi və fərqli xüsusiyyətləri müəyyənləşdirmək mümkündür. Müəllif bütün bu məsələlər barədə özünün "الحيوان" və "البيان والتبيين" əsərlərində geniş şəkildə bəhs etmişdir.

Qeyd edək ki, ədib "البيان والتبيين" əsəri ilə ilk dəfə olaraq "bəyan" elminin əsasını qoydu. Demək olar ki, ərəb ədəbiyyatının qayda-qanunları məhz bu kitab sayəsində yarandı. O dövrdə heç bir millətin (fars, hind) "ədəbiyyat" haqqında müəllifi məlum olan bir kitabı olmamışdır. Təkcə yunanların məntiq elminin yaranmasına səbəb olan fəlsəfə kitabları bu baxımdan istisnadır. Orada sözün fəhəti, bəlağəti və mənasının öyrənilməsinə baxmayaraq, bunların bəyanla heç bir əlaqəsi yox idi. Bu barədə Taha Hüseyn qətiyyətlə vurğulayır ki, ərəb ədəbiyyatı bütün qərbi dünyası üçün qiymətli bir nümunədir. Bu ədəbiyyat sonralar yunan və Avropa ədəbiyyatı ilə qarışaraq özünün inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. [16,19] Əl-Cahiz "bəyan"ı qəbul etməyib Hz.Peyğəmbərdən (s) ("Nifaqın qollarından ikisi bunlardır: "dəyişməzlik (səhv də olsa sözünü dəyişməmək) (البناء) və "bəyan" (açıq-aşkar danışmaq) (البيان)). "İman"nın qollarından ikisi isə bunlardır: "həya" (الحياء) və "kəkələmə (utancından danışığında qusurlu olma) (العي) rəvayət edənlərə deyir: "Allah bizi bağışlasın, məgər Quran "bəyan" bildirib, Allahın Rəsulu (s) isə kəkələmə?! Allah bizi bağışlasın, məgər Allahın Rəsulu (s) həyasızlıqla bəyanı birləşdirib?!"

Daha sonra əl-Cahiz sözlərinə davam edərək deyir: "Söz miqdarından çox olduqda qadağan olunmalı, miqdarından az olduqda isə, qüsurlu hesab olunmalıdır. Qüsurluluq və səfehlik danlağa səbəb olur, yaxşı hal hesab olunmur." [13,202]

Aşağıdakı misallarla əl-Cahiz bəyanın iki yolunu göstərir:

Bir dəfə Ğilan bin Xərşə əd-Dabi adlı bir nəfər Abdullah bin Amirlə Bəsrə şəhərini ayıran "Ummu Abdullah (أم عبد الله)" adlı çayın kənarından keçərkən Abdullah deyir: "Bu çay yerli əhaliyə necə də çox fayda verir!". Ğilan deyir: "Bəli, ey Amir. Bu çay vasitəsilə insanlar üzməyi öyrənir, əkin sahələrini suvarır, içməyə buradan su götürür və onun sahilində gəzərək zövq alırlar".

Bir dəfə Ğilan Ziyad adlı bir nəfərlə həmin çayın sahilində gəzirdilər. Bu vaxt Ziyad deyir: "Bu çay necə də yerli əhali üçün zərərli!". Ğilan ona belə cavab verir: "Vallah düz deyirsən. Onun suyu çox çirklidir və eyni zamanda bu çayda çox uşaq boğulur. Deyə bilərəm ki, çayın çirkli suyuna görə buraya çox ağcaqanad gəlir".

Əl-Cahiz bu iki hadisəni müqayisə edərək yazır: "Bəyan"a nifrət edənlər yuxarıdakı misallarda görünən ikiüzlülüğü əsas tuturlar. Başqaları isə "bəyan" gözəlliyi qarşısında aciz qaldıqları üçün ona nifrət edirlər. Onlar "bəyan"ı bəyənmədikləri halda, qüsurlu olanı mədh edirlər. Bütün bunlar bəzi insanların ağılsızlıqlarından xəbər verir". [13,206]

Əl-Cahiz özünün "البيان والتبيين" əsərində bir fəslə "bəyan" mövzusunda aid etmişdir. Müəllif orada mənadan, insanların daxilində olan hissləri beynlərində necə təsvir etmələrindən və danışarkən onları necə bəyan etmələrindən ətraflı bəhs etmişdir. Onun fikrinə görə, mənanı dəqiq bildirmək üçün aydın dəlillər gətirməli, məqsədə işarə edilməli və imkan daxilində fikirlər lakonik şəkildə verilməlidir. Bütün bunlarla məna tam şəkildə aydın görünə bilər. Məna nə qədər aydın izahlarla verilsə, onda o daha mənfəətli və daha uğurlu olar. [19,20] Əl-Cahiz gizli mənalardan zahiri dəlillərlə göstərilməsi haqqında belə deyir: "Bəyan - Allah-Təalanın ifadə etdiyi fikirləri aydın şəkildə göstərməyə yardım edən bir elmdir. Quran bəyanla nazil olmuş və insanların Allah yoluna dəvətinin mahiyyəti məhz bu elm vasitəsilə meydana çıxmışdır. "Bəyan" ərəblərin fəxr etdiyi bir elmdir və onlar əcəmlərdən bu elmə sahib olduqları üçün seçilmişlər. Əl-Cahiz daha sonra fikrinə davam edərək bəyanın tərifini bu şəkildə göstərir: "Bütün gizli hissləri aşkara çıxaran və nitq prosesində həqiqəti bəlli edən elm "bəyan" adlanır. Burada deyən və

eşidən arasında müəyyən bir əlaqə yaranır ki, bu da “fəhm” (anlama - الفهم) və “ifhəm” (anlatma - الإفهام) adlanır. Hər hansı bir mövzu kommunikasiya prosesində “anlatma” yolu ilə qarşı tərəfə çatarsa, o zaman məna aydınlaşır və beləliklə də, bəyan üzə çıxır. [13,234]

Əl-Cahiz “bəyan” elmini beş yerə bölmüşdür: 1) söz; 2) işarə; 3) bir-birinə bağlılıq; 4) yazı; 5) vəziyyət, hal. [17,162]

Bəlağət

Kəlamçılar arasında Quranın möhkəm və mutəşəbeh ayələri, mutəşəbeh ayələrin təfsir olunmasının mümkünlüyü, Quranın xəlv olunması və ya xəlv olunmaması, Allahın sifətləri barədə ayələr və s. bu kimi ciddi məsələlər haqqında mübahisələrin şiddətləndiyi bir zamanda kəlamçılarla yanaşı, müsəlman fəqihləri də bu mövzular barədə ciddi fikirlər söyləməyə və söz-məna məsələlərini araşdırmağa başladılar.

İslam fəthatlarının genişlənməsi, yeni dinin Ərəbistan yarımadası sərhədlərindən çıxaraq bir çox xalqların həyatına nüfuz etməsi və islamın çoxsaylı xalqların ümumi dininə çevrilməsi sayəsində ərəblərlə əcəmlər bir-birinə qarışmışdı. Bütün bunlar fəqihləri ərəb dilini bilməyən müsəlmanların Quranı qiraət etmələri və onun mənalarnı anlamaları barədə fikirləşməyə məcbur edirdi. Onlar müsəlmanların Quranı söz və məna ilə birlikdə dərk etmələri, təkcə mənanı bilmələri, ecazın sözlə, yoxsa məna ilə bağlı olması və ya təkcə məna ilə həyata keçməsi barədə düşünür, Quranın digər dillərə tərcümə oluna bilməsinin mümkünlüyü haqqında fikirləşirdilər.

Həmin dövrdə şafilər, malikilər və hənbəliyə Quranı ərəb dilindən başqa dildə oxunmasının qeyri-mümkün olduğunu bildirirdilər. Şafilərin fikrinə görə, ərəb dilini bilməyən müsəlman savadsız hesab olunur və onun qıldığı namaz da batildir.

Malikilər isə, ərəb dilini bilmədən də namaz qılmağın caiz olduğunu bildirirdilər. Lakin onların fikrinə görə, namazda oxunan surələrin məhz orijinalda, yəni ərəb dilində oxunmasının vacibliyini vurğulayırdılar.

Hənbəli məzhəbinə daxil olan fəqihlər isə, müsəlmanların ərəb dilini öyrənmələrini mütləq hesab edir, bu işə imkanları çatdığı halda, ondan imtina etməyi onların qıldığı namazları batil etdiyini bildirirdilər. Əbu Yusif və Məhəmməd ibn Həniyə Quranın özünün nizamı və mənası baxımından bir möcüzə olduğunu bildirmişlər. Onların fikrinə görə, Quranın nizamını dərk edən insan ona vacib buyrulmuş əməllərin mahiyyətini dərk edə bilər. Bu işdə aciz qalan insan isə bacardığı qədər orada göstərilən əməllərə riayət etməlidir. [11,45]

Bəzi alimlər Əbu Həniyənin Quranı fars dilində qiraət etməyin mümkünlüyü barədə fikir söylədiyini nəql edirlər. Lakin bir çoxları, o cümlədən Əbdül-Əziz Əbu Həniyənin özünün həmin fikrini geri götürdüyünü rəvayət edirlər. [11,47]

Bir qrup alimlər isə, Quranın yalnız ərəb dilində oxunmasının vacibliyini bildirir, Allah kəlamının ecaz xüsusiyyətlərinin yalnız bu dildə təzahür etdiyini vurğulayırdılar. Onların fikrinə görə, Quranın ecazi söz-məna məfhumlarının bir-birini tamamlaması zamanı meydana çıxır. Məhz buna görə də, tərcümə zamanı iki komponentdən ibarət olan məna-surət vəhdəti öz xüsusiyyətini tam şəkildə göstərə bilmir, bu da öz növbəsində Quranın həm qiraəti, həm də mənasında bu və ya digər xətlərin meydana çıxmasına səbəb olur. Bunları nəzərə alan İmam əş-Şatibi Qurandakı söz-məna vəhdətini bilavasitə ərəb bəlağəti ilə əlaqələndirir və Quran təfsirlərində bu önəmli cəhətin nəzərə alınmasını tövsiyə edirdi:

Hər hansı bir söz yalnız bir əsas məna ifadə edir. Bu hal bütün dillərə şamil olunur. Burada danışanın yalnız bir məqsədi olur. Məsələn: "قام زيد" "Zeyd qalxdı". [12,54]

Hər hansı bir söz özünün əsli mənasından başqa, digər mənalar da ifadə edir. Bu hal ərəb dilinə özünü daha bariz şəkildə göstərir. Belə ki, bu dildə hər hansı bir məsələni ifadə etmək üçün aydın, gizli, icaz, itnab və s. kimi digər bədii vasitələrdən istifadə olunur.

İmam əş-Şatibi yuxarıda göstərilmiş fikirlərini ümumiləşdirərək Qurani-Kərimin məhz ərəb dilində özünün bütün bəlağət xüsusiyyətlərini meydana çıxartdığını qeyd edir və buna görə də Quranın digər dillərə tərcümə olunmasını bəyənirdi. Onun fikrinə görə, Quran bütün bəlağət xüsusiyyətlərini ərəb dilində mövcud olan “bədii nizam” səbəbindən təzahür etdirə bilər. [16,180]

Cahiz Quranın nizamı, Onun digər dillərə tərcüməsi və ərəb poeziyasında bədii ifadə vasitələrinin işlənməsi mövzularını dərinlənən araşdıraraq belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, təkcə Allah kəlamının deyil, eyni zamanda ərəb poeziya nümunələrinin digər dillərə tərcüməsi zamanı mənadan uzaqlaşma baş verir və bəzi hallarda da bu iş mənanın təhrifi ilə nəticələnir. Ədib bütün bunları ərəb dilinin bəlağəti və

Quranın nizamı ilə əlaqələndirərək yazır: “Allah kəlamının yüksək üslubu, eczakar ifadə tərzii, nizamı, ərəblərin poeziya nümunələrində poetik fiqurlardan qeyri-adi şəkildə istifadə edərək əsrarəngiz lövhələr yaratmaq bacarıqları həm sakral mətnin, həm də ərəb poeziyasının tərcümədə orijinal mənasının saxlanmasını mümkünsüz etmişdir”. Ədib Quranın ecazının ilahi xarakter daşdığını bildirərək ərəb ədəbiyyatı nəzəriyyəsi istilahlının məhz sakral mətnə uyğunlaşdırılaraq onunla müqayisədə formalaşdırıldığını və onun əsasında müəyyənləşdirilərək son şəklinə salındığını vurğulayır. Ərəb poeziyasına gəldikdə, onun bəşəri xarakter daşdığını vurğulayan Cahiz şeir nümunələrinin bəlağət ölçülərinə tabe olmasını vacib hesab edir və belə halları müzakirə etməyi lazım bilir. Onun fikrinə görə, şeirdə daha çox mənanı əsas hesab edən Cahiz burada ifadə tərzii və fəsahtə dərəcəsinə nəzərdən qaçılmamağı tövsiyyə edir. Bildirir ki, həm poeziyada, həm də nəsr nümunələrində söz və məna bir-birinə uyğun olub, biri digərini tamamladığı zaman bəlağət meydana çıxır. Cahiz danışanla dinləyici arasında əlaqə yaradan sözü (كلمة) ədəbi termin olaraq "لفظ" adlandırır. Sonralar Abdul-Qahir əl-Curcani Cahizin fikirlərini inkişaf etdirərək “nizam”ın sözlər arasında yarandığını bildirir və bədii mətnlərdə üç komponenti əsas götürür: söz, məna və surət. Bəzi filoloq və tənqidçilər surəti buraya əlavə etmədilər. Cahiz bəlağəti mənada deyil, sözün əslində axtarmağı məsləhət bilirdi. O göstərirdi ki, söz müəyyən surət yaratmağa xidmət edirsə, deməli həmin söz “bəlağətli söz”dür. Cahiz bu haqda özünün "الحيوان" və "البيان والتبيين" əsərlərində geniş şəkildə bəhs etmişdir.

Əl-Cahizin fikrinə görə, “nitq prosesində təkrar olmadan və ya digər vasitələrdən istifadə etmədən bir şəxsin digərinə aydın şəkildə başa saldığı söz “bəlağətli söz” adlanır. [7, 91]

Ədib “bəlağət” haqqında deyir: “Bəlağət asan və aydın şəkildə, bütün xitabətlərdən üstün olmalı, orada həqiqi mənalardan aydın, batini mənalardan isə həqiqi şəkildə təsvir olunmalıdır”. [13,113] O, daha sonra qeyd edir ki, bəlağət bəyanın bir hissəsidir. Ümumi mənada götürsək, “bəlağət” düzgün ərəb üslubu ilə başa düşmək deməkdir. Bu üslub birbaşa qrammatika ilə bağlıdır. [16,19]

Əl-Cahiz bildirir ki, mənası aydın olan hər bir söz bəlağətli sözdür. Hər hansı bir sözü eşitdiyimiz zaman, mənasında müəyyən ağırlıq hiss edir və onun barəsində fikirləşirsə, həmin söz bəlağətli söz hesab oluna bilməz. “Bəlağət” az sözlə çox məna ifadə etmək deməkdir.

Beləliklə, ədib “bəlağət” haqqında çox danışsa da, ədəbi janrlar haqqında danışmağı da unutmamışdır. O, bu yolla Qurandakı sözlərin nizamı ilə adi ərəb danışığındakı sözlərin nizamı arasında fərqli xüsusiyyətləri göstərmişdir. Ədibin fikrinə görə, bu fərqi göstərmək üçün insan xüsusi əqli zəkaya, yaradıcı qabiliyyətə malik olmalıdır. Eyni zamanda həmin insan ədəbiyyatdan xəbərdar olmalı, ən əsası da "البيان والتبيين" əsərini diqqətlə oxumalıdır. Bütün bunlar insanın öz şəxsi xarakterini və düşüncəsini qorumaq şərti ilə həyata keçməlidir. [20,32]

Qeyd etmək lazımdır ki, əl-Cahiz özünün "البيان والتبيين" və "الحيوان" əsərləri ilə ərəb ədəbiyyatı tarixində ən gözəl və bənzərsiz nümunələr yaratdı. Müəllifin bu əsərləri yazmaqda məqsədi “bəyan”dan düzgün istifadə etmək olmuşdur. Ədib bunun üçün bəzi ərəb şeirlərinə də müraciət etmiş, lakin bu işdə ifrata varmamağa üstünlük vermişdir. O, nitq prosesində şeirdən çox istifadə edən insanları bəyənməmişdir. Onun fikrinə görə, nitq aydın və səlis olmalıdır. Komunikasiya zamanı şeirdən istifadə etdikdə isə, fikirlər yayınır, qarşı tərəf şeirin mənasını başa düşməyə çalışdığı zaman, beynində qarışıqlıq yaranır və o, nəticədə danışanın fikirlərini anlamaqda çətinlik çəkir. [9,27]

Əl-Cahiz yaradıcılığında “ecaz” mövzusunda toxunmuş və bu mövzuda "نظم القرآن" və "حجج النبوة" əsərlərini yazmışdır. Qeyd edək ki, əl-Cahiz özünün "حجج النبوة" əsərində peyğəmbərlərin (ə) göstərdikləri möcüzələri sadalayaraq, sonda Məhəmməd peyğəmbərə (s.) çatır və onun möcüzələrini də xatırladıqdan sonra, Hz.Peyğəmbərin (s.) ən böyük və ədəbi möcüzəsinin Quran olduğunu bildirərək deyir: “Əgər ölümlərin dirildilməsi, su üzərində yerimək, dənizin bölünməsi, mövsümdən kənar meyvələrlə ətrafdakıların yedizdirilməsi, çöl heyvanlarının danışdırılması, az miqdarda çoxlarının doyurulması kimi insan qüdrətindən kənar yerinə yetirilməsi yalnız Allaha məxsus möcüzələr olmasaydı, peyğəmbərlik tamamlanmazdı. Bütün peyğəmbərlər (ə) məhz bu kimi “xariqələrdə” möcüzələr vasitəsilə nübüvvətlərini təsdiq etmişlər”. [15,136]

Müəllif müqəddəs kitablarda peyğəmbərlər tərəfindən nəql olunan tarixi informasiyadan söhbət açaraq onların dəlil ola bilmə imkanlarını dəqiqləşdirir, Məhəmməd peyğəmbərlə (s) kahin və münəccimlərin verdikləri xəbərləri müqayisə edir və nəticədə Hz.Peyğəmbərin (s) qeyblə bağlı xəbərlərinin dəlil olduğunu təsdiqləyir. O, bundan sonra Məhəmməd peyğəmbərin (s) nübüvvətinin ən böyük dəlili olan

Qurani-Kərimi onun ifadə tərzini və mənasını baxımından ən böyük möcüzə adlandırır. Müəllif Qurani digər peyğəmbərlərin möcüzələri ilə müqayisə edir, ərəblərin söz sənəti sahəsində digər xalqlardan üstünlüyünü nəzərə çarpdırır. Allah-Təala hər bir peyğəmbəri onun məxsus olduğu xalqın ən şox diqqət etdiyi bir xüsusiyyəti ilə möcüzə göstərməkdə müjdələmişdir. Bu baxımdan, Məhəmməd peyğəmbərə (s) də Qurani nazil etməklə ərəblərin görünməmiş dərəcədə inkişaf etdikləri söz sənəti, bəlağət və fəsahtədə mat qoyduğunu diqqətə çatdırır. Müəllifin bildirdiyinə görə, Qurandakı dəlillər əqli xarakterə malik olduğundan digər peyğəmbərlərin möcüzələrindən müəyyən mənada fərqli xüsusiyyətə malikdir. [15,143] Müəllif bu barədə fikirlərini onunla əsaslandırır ki, Qurani ecazi heç də oradakı tarixi faktlar və ərəblərin yaşadıkları həyat şəraitini əks etdirən məlumatları ehtiva etməsində deyil, bəlağəti, fəsahtəti, səs uyumu, söz-məna bağlılığı, ümumi nizamı, bədii ifadə vasitələrinin işlənmə xüsusiyyətləri və ümumilikdə üslubu ilə bağlıdır. Əl-Cahizin fikrinə görə, həmin tarixi faktların əksəriyyəti Qurana qədərki səmavi kitablarda mövcud idi və ərəblər bu və ya digər şəkildə ondan xəbərdar idilər. Məhz buna görə də həmin məsələləri Qurani ecaz xüsusiyyətlərindən hesab etmək olmaz. Qurani ecazi onun gözəl üslubu və yüksək mənalara ilə bağlı bir məsələdir. [15,144]

Ədib yazır: “Allah-Təala ərəbləri Qurana bənzər bir söz deməyə elə bir dövrdə dəvət etdi ki, onlar söz sənətində bəlağət və fəsahtətin yüksək mərtəbəsində dayanmış, şairləri isə gözəllikdə kəsad olan səhra həyatını ən incə duyğularla təsvir edə biləcək ifadələrlə vəsf etməkdə bir-biriləri ilə yarışdılar. Məhz bu zaman ərəblərin Qurana bənzər bir söz deyə bilməyəcəkləri ilə bağlı acizlikləri onların yadına salındı. Məhz bunda idi Qurani ecazi!!! [15,145]

Əl-Cahiz "البیان والتبيين" əsərində qeyd edir ki, “Qurandakı sözlərin hamısı fəsahtəli sözlərdir”. Müəllif əsərdə “fəsahtə” mövzusunda toxunaraq aşağıdakı hadisəni nəql edir:

Məkkə əhli ilə Bəsrə şairi Məhəmməd bin Munəzir (محمد بن منذر) arasında belə bir söhbət baş verir: Məkkə əhli şairə deyir: “Bəsrə əhlinə fəsahtəli nitq yoxdur, fəsahtəli söz yalnız bizə aiddir”. Şair isə deyir: “Lakin bizim sözlərimiz Qurani sözdür, onların çoxu Qurana uyğundur. Bundan sonra Qurani nə adlandırmaq istəyirsinizsə, adlandırın. Məsələn, siz "قَدْرٌ" (qədər, taleh) sözünə "برمة", cəm halda isə "برام" deyirsiniz. Biz isə "قَدْرٌ" sözünə cəmdə "قدور" deyirik. Sözlərinin sübutu kimi “əs-Səba” surəsinin 13-cü ayəsini misal gətirir:

(سبأ: 13) "...وَجَفَانَ كَالْجَوَابِ وَقُدُورٍ رَاسِيَاتٍ..."

“...Böyük hovuzlara bənzər çanaqlar və yerindən tərpənməyən iri qazanlar...” (Səba:13)

Sonra şair sözünə davam edərək deyir: “Siz evin üstündə tikilən evə (çox mərtəbəli evə) "علية", cəm halda isə "علالي" deyirsiniz. Biz isə həmin sözə "غرفة", cəm halda isə "غرف" və ya "غرفات" deyirik. Quranda da belə deyilmişdir:

عُرْفٌ مِّنْ فَوْقِهَا عُرْفٌ مَّبْنِيَةٌ... (الزمر: 20) "لكن الذين اتقوا ربهم لهم

“Lakin Rəbbindən qorxanları (Cənnətdə) bir-birinin üstündə tikilmiş otaqlar (behiştin yüksək məqamları) gözləyir...” (Əz-Zumər:20)”

Şair bu mövzuda çox nümunələr gətirərək Bəsrə əhlinin fəsahtəli danışdıqlarını sübut etməyə çalışır”. [17,172]

Qeyd etmək lazımdır ki, əl-Cahizin "البیان والتبيين" əsərinin əsas qayəsini dini disput və mübahisələr təşkil edir. Bundan əlavə, o, Qurani bir çox ayələrinin şərh və təfsirində xüsusi bir yol seçir, fikirlərini əsaslandırmaq üçün yeni üsullardan istifadə edir. Bu baxımdan, onun izahlarında əqli üsula üstünlük verməsi diqqəti cəlb edir. Bunu müəyyən ayələrin şərhində sezmək mümkündür.

اللَّهُ مَا يَشَاءُ إِنَّ اللَّهَ يَخْلُقُ وَمِنْهُمْ مَّنْ يَمْشِي عَلَى رِجْلَيْنِ وَمِنْهُمْ مَّنْ يَمْشِي عَلَى أَرْبَعٍ خَلَقَ كُلَّ دَابَّةٍ مِنْ مَّاءٍ فَمِنْهُمْ مَّنْ يَمْشِي عَلَى بَطْنِهِ وَاللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ" (النور: 45)

“Allah hər heyvanı bir sudan (nüfədən) yaratmışdır. Onların bəzisi qarnı üstə yeriyir (sürünür), bəzisi iki, bəzisi isə dörd ayaq üstündə yeriyir (gəzir). Allah istədiyini yaradır. Həqiqətən, Allah hər şeyə qadirdir!” (Ən-Nur: 45)

Ayənin tərcüməsindən görüldüyü kimi, canlı varlıqların, o cümlədən sürünənlərin də hərəkət etmələri "مشى" (yerimək) feli vasitəsilə bildirildiyi halda (görünür, burada Qurani ümumi üslubuna uyğun olaraq bir ahəngdarlığa riayət olunmuşdur), digər bir surədə isə ilandan söhbət gərdəkən onun sürünməsi (hərəkət etməsi) vurğulanır:

تَسْعَى "طه: 20) "فَأَلْقَاهَا فَإِذَا هِيَ حَيَّةٌ

“(Musa əsanı yerə) atan kimi o, dərhal bir ilan (əjdaha) olub sürətlə sürünməyə başladı” (Taha: 20)

Əl-Cahiz bu məsələdən bəhs edərkən həm ərəb şairlərinin və həm də bədəvi ərəblərin dilində “sürünmə” mənasında "مشى" və "سعى" fellərinin hər ikisinin işlənməsinə rast gəldiyini bildirir. Bundan başqa, Quranın “əl-Vaqiə” surəsindəki 56-cı ayənin bədii ifadə vasitələrindən söhbət açan müəllif burada da qədim ərəblərin işlətdikləri dil xüsusiyyətlərinin izlərinin mövcudluğundan bəhs edir. Həmin ayədə belə buyrulur:

الدِّينَ " (الواقعة: 56) " هَذَا نُزِّلَهُمْ يَوْمَ

“Bu onların haqq-hesab günündəki ziyafətidir” (Əl-Vaqiə: 56)

Əl-Cahiz həmin ayənin təfsirindən söhbət açarkən yazır: “Əgər əvvəlki (50-55-ci) ayələrə nəzər salsaq, görürük ki, orada qiyamət günündən, məhşərdən, yollarını azmışların zəqqum ağacının meyvəsindən dadacaqlarından və s. əzablı məqamlardan söhbət gedir. Elə isə həmin günün böyük əzabı necə ziyafət oluna bilər?!” Müəllif bu kimi təşbehin Quranın bədii ifadə gücünü artırdığını qeyd edir və belə bir vasitənin bədəvilərdə geniş yayıldığını və Quranın da açıq-aydın ərəb dilində nazil olduğunu, məhz buna görə də orada ərəblərin ən bəlağətli ifadə tərzinin cəm olunduğunu bildirir. [14,273]

Müəllif Quranın ifadə tərzini və ifadə vasitələri ilə bağlı apardığı araşdırmalarda çox diqqətli olmuş, Allah kəlamının hər bir surəsi, ayəsi və kəlməsi barədə əqli düşüncə əsasında fikirlər söyləmiş və buna görə də oradakı hər bir sözün həm həqiqi, həm də məcazi mənasına diqqət yetirmişdir. Onun diqqətini cəlb edən məqamlardan biri də Quranın “Yasin” surəsinin 55-ci ayəsi olmuşdur:

في شغل فاكهون" (يس: 55) " إِنَّ أَصْحَابَ الْجَنَّةِ الْيَوْمَ

“Cənnət əhli bu gün keflə məşğuldur” (Yasin: 55)

Ayədəki “məşğuldur” kəlməsinin mənası ilə bağlı əl-Cahiz tərəfindən dövrünün ədib və müfəssirləri arasında müzakirə açılır, həmin sözün həqiqi və ya məcazi məna daşması, cənnət əhlinin hər hansı bir işlə məşğul olması və ya onların əbədi olaraq heç bir şeylə məşğul olmamaları geniş şəkildə araşdırılır, bu məqsədlə Quranın digər ayələrindən, hədislərdən və ümumilikdə ərəb xalq dilindən və poeziyasından dəlillər gətirilir. Beləliklə də, həmin suala tutarlı cavablar verməyə çalışır. [14,278]

Əl-Cahiz özünün bədii zövqü və ərəb ədəbiyyatını dərinləndirmək və ümumiləşdirmə aparaq bacarığını ortaya qoyaraq, hər hansı bir ayənin şərhini, onun ifadə tərzini və üslubunun müəyyənləşdirilməsi zamanı meydana çıxan ixtilafın aradan qaldırılması üçün qarşı tərəfə tutarlı cavablar verirdi. Ədibin ərəb bəlağətinin nəzəri məsələlərini, onun fəsahtətlə qarşılıqlı əlaqələrini dərinləndirməsinə ona Quranın bədii ifadə vasitələrini bu şəkildə araşdırmağa yardım edirdi. O, Quranın bədii ifadə vasitələri haqqında belə deyir: “Bədii ifadə tərzini və quruluşu cəhətdən insanların təfəkküründən yüksəkdə duran bu müqəddəs Kitabımız özü-özülüyündə, tərkibindəki dəlillərlə sübut edir ki, O, bir göndərənin (Allahın) məhsuludur”. [18,14]

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

Abbasov İ.Ə., E.A.Abbasova. Ərəbcə-İngiliscə-Azərbaycanca dilçilik və ədəbiyyatşünaslıq terminlər lüğəti. Bakı, 2016. s.137

Əl-Cahiz, Əbu Osman bin Bəhr Türklərin fəzilətləri. Tədqiqat, ərəbcədən çevirmə və açıqlamalar Məmməd həsən Qəmbər linindir. Bakı, Zaman, 2001, 80 səh.

Kazımoğlu S. Cahizin ədəbi görüşləri. Bakı, 2005. 203 s.

Rus dilində

Азизова Ф.А. Арабские антологии и их значение в сохранении доисламского и средневекового поэтического наследия. Филология и языковедение, № 1, Баку, 2002, с.171-177.

Беляев Е.А. Арабы, ислам и арабский халифат в раннее средневековье, М., Наука, 1965, 280 с.

Габриэли Ф. Основные тенденции развития в литературах ислама. Арабская средневековая культура и литература. Сб. статей зарубежных ученых. М., Наука, 1978, с.14-30.

Гибб Х.А.Р. Арабская литература. Классический период. М., 1960. 188 с.

Крымский А.Е. История арабов и арабской литературы. тт. I, II, СПб, 1918.

Куделин А.Б. Средневековая арабская поэтика. I-II половина VIII-X вв. М., Наука, 1983, 261 с.

Куделин А.Б. Аравийская словестность VIII-X вв. Опыт рассмотрения в фольклорно-мифологическом контексте.

Ərəb dilində

- ابن الجزيري. النشر في القراءات العشر. طبع ونشر التجارية القاهرة. ص. 245
 أبو إسحاق إبراهيم الشاطبي. الموافقات في أصول الأحكام. تحقيق: محي الدين. ج. 2، ص. 365
 الجاحظ. البيان والتبيين. الطبعة الأولى. تحقيق وشرح: حسن السندوبي. قدم له ونقحه وأعد فهرسه: مصطفى القصاص. بيروت: دار إحياء العلوم 1993 ص. 151
 الجاحظ. الحيوان. الطبعة الثالثة. تحقيق وشرح: عبد السلام هارون. بيروت، دار إحياء التراث العربي. 1969 ص. 230
 الجاحظ، حجج النبوة، ص. 136
 طه حسين. من حديث الشعر والنثر. الطبعة العاشرة. دار المعارف. 1984، ص. 319
 عبد العزيز عبد المعطي عرفة. قضيه الإعجاز القرآني. بيروت، 1975 ص. 594
 عبد السلام محمد هارون. تهذيب الحيوان للجاحظ. الطبعة الثانية مكتبة الخانجي بالقاهرة، 1983 ص. 319
 محمود محمد عيسى. السياق الأدبي (دراسة نقدية تطبيقية) جامعة المنصورة، كلية التربية بدمياط. 2004، ص. 342

Avropa dillərində

Charles Pellat. Le livre des avars by al-Jāhiz. Paris: Maisonneuve, 1951

Charles Pellat. Le milieu ba□rien et la formation de Jāhiz. Paris, Adrien-Maisonneuve, 1953 p. 480

Charles Pellat. Le livre de la couronne: Kitāb at-tā□ (fī a□lāq al-mulūk) by al-Jāhiz. Paris: Société d'édition "Les belles lettres", 1954

Charles Pellat. Le Kitāb at-tarbī□ wa-t-tadwīr de Jāhiz. Damascus: Institut franc□ais de Damas, 1955

Charles Pellat. Livre des mulets by al-Jāhiz. Cairo, Mu□□afā al-Bābī al-□alabī, 1955

REZUME

VIII əsrin sonu IX əsrin ortalarına qədər uzun həyat sürmüş Cahiz ərəb ədəbiyyatşünaslığı, ictimai elmləri və ümumilikdə dünya elmi sahəsinə ciddi əsərlər bəxş etmişdir. Lakin ərəb dünyasından başqa heç bir ölkədə Cahiz Quran elminin bilicisi, Quran ecazının sirlərini dərindən bilən və bu sahədə bir çox elmlərin əsasını qoyan bir alim kimi öyrənilməmişdir. Bu tədqiqat əsərində Cahiz ilk dəfə olaraq islam dinini dərindən anlayan, Qurani-Kərimin ifadə tərzini, dil və bədii xüsusiyyətlərinin nəzəri əsaslarını müəyyənləşdirən bir ədib kimi təhlil etməyi nəzərdə tuturuq. Cahizin Quranın bəyanı, bəlağəti və ecazı ilə bağlı fikirləri, eləcə də Quranın nizamı ilə ərəb söz sənəti arasında ümumi və fərqli xüsusiyyətləri müəyyənləşdirmək üçün onun üç əsərini - "الحيوان", "البيان والتبيين", və "نظم القرآن" əsərlərini tədqiqata cəlb etdik.

Adı çəkilən əsərlərdən məlum oldu ki, Quran bəyanla nazil olmuş və insanların Allah yoluna dəvətinin mahiyyəti məhz bu elm vasitəsilə meydana çıxmışdır. Quranın ecazı heç də oradakı tarixi faktlar və ərəblərin yaşadıkları həyat şəraitini əks etdirən məlumatları ehtiva etməsində deyil, bəlağəti, fəsaahəti, səs uyumu, söz-məna bağlılığı, ümumi nizamı, bədii ifadə vasitələrinin işlənmə xüsusiyyətləri və ümumilikdə üslubu ilə bağlıdır.

РЕЗЮМЕ

Художественные средства выразительности в творчестве Джахиза – метонимия, эпитеты и метафора

Исследование Джахизом проблем художественной выразительности в Коране привело к обширным исследованиям, в частности, сравнительному анализу арабской литературы, Священного Корана и других священных книг. Поэтому появилась серьезная потребность рассмотреть метафорическую систему языков других семитских народов и сравнить их со способами выразительности Корана, в этой связи выявить сходные и отличительные моменты между мнениями представителей сунны и хадисов. Таким образом, Джахиз, собирая данные об аналогиях, эпитетах и метафорах в Коране, называл их одним из источников словотворчества Корана, где в метафоре сочетаются метонимия и притча. Следует отметить, что Джахиз очень серьезно относился к изучению высокого стиля изложения, выразительности слов и фраз в стихах Корана. С этой целью он исследовал сотни стихов в Слове Божьем и подчеркивал их существование в древней арабской и устной арабской литературе.

Ключевые слова: Красноречие, благоязычие, чудо словесности, литературная критика, художественные фигуры.

SUMMARY

About Al-Jahiz's thoughts on the revelation of the Quran, his eloquence and stylistic expressiveness

Al-Jahiz, who lived from the end of the 8th century to the middle of the 9th century, created serious Arab literary criticism works, becoming a prominent scholar in Arab literature and the social sciences and in general in the world science. At the same time, nowhere but in the Arab world, Al-Jahiz was recognized as a scientist who deeply studied the secrets of the Quran and who created the foundation of many sciences in this field. This article analyzes the work of Al-Jahiz for the first time, he was a person who deeply understood the style of expression of Qurani-Kerim, who determined the theoretical foundations of the Quranic verse, its language and artistic features. Al-Jahiz's thoughts about the Quran being sent down, its metaphor and eloquence, and the structure of the Quran are set out in comparative terms with the general and specific features of Arabic eloquence on the example of three of his works: "البيان , الحيوان" "نظم القرآن" and "التبيين".

The analysis of the aforementioned works showed that Quran was revealed with a warning, and the essence of inviting believers to Allah can only be understood through this science, i.e., theology. The Quran's eloquence, its stylistics are not related to the historical facts and living conditions of the Arabs, but rather to the general style of expression, which includes such constituent elements as eloquence, brightness, intonation, connection of the meaning and word, general order, functional characteristics of artistic means. expressions and general style of the studied passage.

Keywords: Eloquens, pomposity, magniloquence, literary criticism, artistic means.

RƏYÇİ: dos. N.Əfəndiyeva

Zöhrə Qafarova

DİN, ƏDƏBİ MAHIYYƏTİ, ƏDƏBİYYATA TƏSİRİ

İstər din, istərsə də ədəbiyyat dünyanı dərkin formasıdır. Dinlə ədəbiyyat arasında əlaqə öz başlanğıcını onları çarpazlaşdıran bu nöqtədən götürür. Və o, öz hərəkətində daha başqa istiqamətlərə və mahiyyətlərə qədər gedib çıxır. Bədii təfəkkürün təkamülünə və yaxud dini inanc və görüşlərin məzmununa uyğun olaraq bu istiqamət və mahiyyətlər də özlərini yeniləmişlər.

Ədəbiyyat öz ideya-məzmununun qurulmasında dini detallara müraciət etdiyi kimi, din də öz inanclarının ifadəsində bədii sxemlərdən istifadə etmişdir. İstər Quranda, istərsə də İncildə folklor janrlarının izlərinə rast gəlirik. Yaxud qədim dini təlimlər öz mətnlərini şeir şəklində də qururlar.

Əslində səmavi dinlərə qədər olan dinlər insanın dünyanın yaradılışı ilə bağlı təsəvvürləri olduğu kimi, ilk bədii mətnlər də qədim insan şüurunun dünyanın yaradılışı ilə bağlı suallarının cavablarıdır. Demək, hər ikisi öz başlanğıcını eyni nöqtədən - təxəyyüldən götürüb, eyni mövzu-problemi müxtəlif müstəvilərdə həll etmişlər. "Dini və mifologiyayı yaradan güc təxəyyül qabiliyyətimizdir". (1; s. 6)

Məlumdur ki, hər bir dinin dünyanın yaradılışı ilə bağlı özünün modeli var, qədim mifoloji mətnlər də dünyanın, ilk insanın yaranışını izah etməyə can atmışlar. Azərbaycan mifoloji mətnlərinin birində dünyanın yaradılışı belə izah olunur: "Lap qabaxlar Allahdan başqa heç kim yoxuymuş. Yer üzü də başdan ayağa suymuş. Allah bu suyu da lil eləyir. Sonra bu lili qurudub torpaq eləyir. Sonra torpaqdan bitkiləri cücərdi. Ondan sonra torpaqdan palçıq qayırib insanları yaradı. onlara ruh verir".(2; s. 35),

Qədim bədii mətnlər öz məzmununa görə dini mətnlərə yaxınlaşdığı kimi, ilk dini mətnlər də öz strukturuna görə bədii mətnə yaxınlaşır. Belə ki, bədii mətnlərdən onlara poetik söz və poetik ifadətmə formaları transformasiya olunmuşdur. Bədiilik dini mətnlərdə yalnız struktur yox, həm də düşüncə məsələsi idi. "Dini şüura da inam, əyaniliklə yanaşı təxəyyülün yaratdığı obrazlar, dialoqluq, ideal simvolika, alleqorik dildə çatdırmaq, güclü emosionallıq xasdır".(3; s. 12)

Hindistanın qədim tarixə malik dini təlimi olan vedalar şeirlər şəklində yaranmışdır. Həm də onu qeyd etmək ki, qədim dini ədəbiyyatların yalnız formaca deyil həm də məzmunca şeirləşməsi faktdır. Ona görə də tədqiqatlarda bu ədəbiyyatlardan dini-fəlsəfi ilə yanaşı, bədii ədəbiyyat kimi də danışılır. Zərdüştlük dini görüşlərini ifadə olunduğu Avestadan tədqiqatlardan yalnız dini-fəlsəfi yox, həm də bədii mətn kimi bəhs etmişlər. Məsələn, "Qədim və orta əsrlər ədəbiyyatı" kiatbının müəllifləri Zərdüştədən şair kimi söz etmiş, Avestanın "Qatlar" hissəsini Azərbaycan şerinin yeganə məlum nümunələri hesab etmişlər. (20) Hegel isə özünün "Zərdüştün dini" adlı tədqiqində Avestanın bədii mətn kimi qəbul etməmiş və ona əsaslanmışdır ki, burda nəzər-nöqtəsi simvolik xarakter daşmadığından onda bədii xarakter yoxdur. (41) poeziya burda sənət və bədii əsər səviyyəsinə yüksələ bilmir, təsvirlərdə ruhun gücü yoxdur. (4; s.42)

Qədim dini mətnlərdə fəlsəfilik və bədillik bir-birinə çuğlaşmış halda idi. "Dində də fəlsəfədə olduğu kimi insanların öz həyatını qurduqları dünya haqqında ən ümumi təsəvvürlərdən söhbət gedir. Allah haqqında təlimdə, dünyanın İlahi yaradılışında, ruhun ölməzliyi, Allahın əla və göstərişlərində insana qoyulan tələblərin məzmununda əks olunur. Bu fundamental dini ideyalar öz xarakterinə görə fəlsəfi ideyalarla oxşardır. (5; s. 107) Din öz məzmununa görə fəlsəfəyə meyil edir, hər dinin özünün fəlsəfəsi vardır. İfadəsində isə bədilliyə doğru istiqamətlənir və hər dini mənlərdə bədii detal və modellərə rast gəlinir.

Buddizm dini-fəlsəfi təliminin ədəbiyyatlarından olan Budda Dhammapada əsərinin dilimizə tərcüməçisinin dediyi kimi, "Şərq fəlsəfəsi Qərb fəlsəfəsindən fərqli olaraq poetik dildə ifadə olunur. Burada pafos, emosional rəng hikmətin dərkinin asanlaşdırılmasına xidmət edir.(6; s. 18)

Qədim dini təlimlər özünüşərhdə və ya təbliğdə ədəbiyyat müstəvisinə keçdikləri kimi, qədim bədii mətnlər də öz məzmununda dini element və motivlərə sıx-sıx müraciət etmişdir. Hətta qədim sənətin dinlə əlaqəsi yalnız ona müraciət yox, həm də dini təsəvvürləri qurmaq, yaratmaq şəklində olmuşdur. Onu da qeyd etmək ki, ədəbiyyatın dinlə bu tendensiya üzrə əlaqəsi daha çox özünü Qərb bədii mədəniyyətində göstərirdi. Şərqdə din özünü bədii dona bürüyürdüsə, Qərbdə də sanki bədii ədəbiyyat dini məzmunu meyillənirdi. Bu məzmun bu bədii mətnlərdə dini təlim yox, dini təsəvvür şəklində idi. Bu təsəvvürlər fəlsəfi mülahizə və mühakimələrdən yox, Allah obrazından keçirdi.

Alman filosofu Hegel qədim yunan ədəbiyyatı haqqında yazırdı: "Qədim yunanlarda sənət ən

yüksək formada olmuşdur, hansında ki xalq allahları təsəvvür edirdi və həqiqəti dərk edirdi. Ona görə də şairlər və rəssamlar yunanlar üçün onların allahlarının yaradıcıları olmuşlar, yəni ki, sənətlər xalqa ilahi başlanğıcın işləri, həyatı, təsiri haqqında müəyyən təsəvvür verdiklərindən, məntiqi olaraq da, müəyyən dini məzmun-mahiyyətlə bağlı təsəvvür verirdilər". (7; s.110)

Nisşə qədim yunan şairi Homerin Allahları yaratmaq bacarığından heyrətlə söz açmışdır. "Homer özünün Allahları arasında özünü o qədər rahat hiss edir və sənətkar kimi o qədər zövq alır ki, onun hər halda güclü bir kafir olması gərək idi; o, xalqın ona verdiyi yoxsul, kobud və qismən də dəhşətli xürafat ilə heykəltəraş gillə rəftar edən kimi sərbəst davranır ki, belə sərbəstliyə Esxil və Aristofan, Yeni dövrdə isə İntibahın Höte və Şekspir kimi böyük sənətkarları sahib idilər". (8; s. 99)

Demək, arxaik folklor janrı olan miflərdə dünyanın yaradılışı ilə bağlı başlayan axtarışlar qədim yunan ədəbiyyatında müəyyən dini təsəvvürlərin formalaşdırılması istiqamətində davam edirdi. Səməvi dinlərin yaradılışından sonra isə ədəbiyyat öz dini model axtarışlarını tərki etdi, müəyyən bir dinin koordinantlarında öz bədii axtarışlarını qurdu.

Biz dissertasiyamızın bu bölməsində tədqiqatımızı ədəbiyyatın dini mövzu-detallara yönləndirən şərtlər, dini elementlərin bədii mətnə transformasiyası şəkil və istiqamətləri, onların bədii mətnə ideya-məzmun funksiyaları, sosial-ictimai şəraitin bu məzmunu təsiri kimi məsələlərin araşdırılması istiqamətində quracağıq.

Bədii təfəkkürü dini mövzu-detallara yönlənməsini şərtləndirən amillərdən danışarkən ilk olaraq onu qeyd edək ki, ədəbiyyat dinə mövzu mənbəyi yox, əsasən ideya bədii həll vasitəsi kimi istinad etmişdir. Məlumdur ki, bədii mətn ideyalar şəkilli bir məzmundur. Burada hər bir məzmun komponenti ideyanın bədii həlli istiqamətində funksionallaşır. Elə bu məntiq də bədii mətnə daxil olan dini komponenti ideya-bədii həll vasitəsi kimi təsdiq edir. Ancaq onu da deyək ki, əsərin məzmun komponentləri özü də əslində bədii strukturda iki cür funksionallaşır. Bədii məzmunun qurulmasında sanki kərpic kimi iştirak edən, ideyaya birbaşa deyil, dolayısıyla vasitə olan komponentlər və məzmununda işarələşən, ideyanı özündə kodlaşdıran, ideyaya birbaşa vasitə olan komponentlər.

Dini mövzu detallar bədii mətnlərdə əsasən ikinci istiqamətdə müşahidə olunur. Əlbəttə, bu da səbəbsiz deyildir. Sənət, o cümlədən də ədəbiyyat cəmiyyətin düşüncə sferasını hədəf alır, onu "işğal etməyə", öz təsir zonasına çevirməyə can atır. Ədəbiyyat cəmiyyətdə görüb müşahidə etdiyi neqativləri bədii mətnə aldığı kimi, bədii mətnədən də pozitivləri ona ötürməyə çalışır. Din bunun üçün ən münasib və yararlı vasitədir.

Məlumdur ki, din cəmiyyəti ən çox öz təsir və təzyiqində saxlayan, insan şüurunu yönləndirən qurumdur. "Din həm dünyagörüşü növü, həm də sosial təsisat kimi insan həyatının bir çox sahələrinə mühüm təsir göstərir". (9; s. 95) Onun təsir gücündən nəinki ədəbiyyat hətta hakimiyyət də tarix boyu həmişə yararlanmışdır. Ədəbiyyat ondan oxucunu inandırmaq, onu öz təsir zonasına keçirmək, hakimiyyət isə onu idarə etmək, öz buxovlarında saxlamaq üçün istifadə etmişdir. Ədəbiyyat dinin təfsirini pozitiv, hakimiyyət isə neqativ yönlərə çıxarmışdır. Demək, din müxtəlif rakurslarda, müxtəlif təfsirlərdə müxtəlif cür istiqamətlənə bilir. Odur ki, dini mövzu-detalın bədii mətnə də xeyrə, dəyəyə yönlənməsi bədii təfəkkürün rakursundan asılıdır. Təsədüfi deyildir ki, Platon özünün "dövlət" ində Homerin Tanrılarla bağlı hekayələrinə yer verməmişdir: "Homerin əsərində tanrıların savaşına gəldikdə isə, onların kinayə ilə yazılıb yazılmamasından asılı olmayaraq, belə hekayələrə qurmaq istədiyimiz dövlətdə yer yoxdur. Uşaqlar bunun həqiqi və ya məcazi mənada deyildiyini ayırd edə bilməz və onların erkən yaşlarından qavradıqları adət yaddaşlarında silinməz və dəyişməz qalar... Xeyrin səbəbini Tanrıdan savayı bir başqasında axtarmaq lazım deyil, şərin səbəbi isə Tanrıdan kənarında axtarılmamalıdır.. Deməli, Homerin və başqa şairlərin Tanrı ilə bağlı yanlışlıqlarını qəbul etmək olmaz". (10; s. 87-88)

Dini mövzu-detallar ədəbiyyat üçün həm də bədii vasitədir. Dünya ədəbiyyatının ən ölməz nümunələri öz mövzu-ideyalarının qurulmasında bu vasitədən yararlanmışlar. Avropa intibahının böyük əsəri Dantenin "İlahi komediya"sı mövzu-ideyasını xristian-katolik dininin görüşlərinə uyğun olaraq "Cəhənnəm", "əraf" (təmizlik), "Cənnət" in mənzərələri üzərində qurmuşdur. Fransız yazıçısı Viktor Hüqo "Səfillər" əsərinin qəhrəmanı Jan Valjanı Şərdən xilas edib Xeyrə məhz Din şəhərinin yepiskopu Miriel Benvenünün əli ilə tapşırır.

Dindən gələn İblis obrazı ədəbiyyatda simvol surətə çevrilərək müxtəlif iblis tiplərində Dantenin "İlahi komediya" sında Lussiferdə, Hötenin "Faust" tragediyasında Mefistofeldə, Y.Lermontovun

"Demon" poemasında Demonda, H.Cavidin "İblis" faciəsində İblisdə ifadə olunmuşdur. Bu əsərlərdə xeyir-əsrin ideyası öz hərəkətini dini təsəvvürlərdən gəlmə şərdə - İblis tiplərində tapır. H.Cavidin "İblis" faciəsində fəlakət saçan, hər kəsi şərə doğru sürükləyən İblis əməlləri sonucta xeyrin qələbəsinə - insanın özünü dərkənə, nəfsinə nəzərinə gətirib çıxarır. Elmi tədqiqatlarda da İblis obrazının bu xüsuiyyəti dəfələrlə vurğulanmışdır:

İblis zəka, idrak tanrısı kimi diqqətimiz cəlb edir.(11; s.158),

O, biliyi və üsyan etməyi insana öyrədirdi. (12; s.126),

"İblis yatmış şüuru oyadandır".(13; s. 135)

Hegel görə: "Sənət bizi dini həqiqəti daha yaxşı hiss etdirmək, yaxud onu obrazlarda ifadə edərək fantaziya üçün mümkün etmək üçün tez-tez dinə müraciət edir".(7; s.110)

Ədəbiyyatın dinə həqiqətlərə müraciətində iki istiqamət özünü göstərir: onun təbliğ -təfsiri və onunla mübahisə-müzakirə.

Birinci istiqamət, Hegelin dili ilə desək, "dini həqiqəti daha yaxşı hiss etdirmək, yaxud onu obrazlarda ifadə etmək" və yaxud obrazlı şəkildə ifadə etmək özünün güclü şəkildə Şərq-islam mədəniyyətində göstərmişdir. Məlumdur ki, bu mədəniyyət islamlaşmış mədəniyyət idi. "... mədəniyyət tarixində dinin yerini danmaq, tarixin özünü danmaqdır. Azərbaycan fəlsəfi və ictimai-siyasi fikri, xüsusən də çoxəsrlik zəngin ədəbiyyat, elə bütövlükdə elmi və mədəniyyəti islamın güclü təsiri altında inkişaf etmişdir".(14; s.21) Azərbaycan mədəniyyəti, ədəbiyyatı bu təsirin axınına ümum Şərq mədəniyyəti və ədəbiyyatının tərkib hissəsi kimi düşmüşdü. Onun tərkib hissəsi kimi islami bilgilər bazasında yaranır, islami dəyərlərə söykənirdi. Bu dəyərlər bədii mətnlərdə teoloji mətnlərdən fərqli olaraq özünün bütün yönlerini emosional bir müstəvidə açırdı. Bu da onu toplum şüuru üçün daha təsirli və daha əlçatan edirdi.

Şərq ədəbiyyatının dahilərindən biri olan Nizami irsinin tədqiqinə on cildlik töhfə vermiş ədəbiyyatşünas alim Siracəddin Hacımın gəldiyi çoxsaylı nəticələrdən biri də bunlardır:

onun dünyagörüşünün qaynağı Qurani-Kərimdir;

Nizami islam dininin türklərin düşüncəsinə yerləşməsində önəmli yer tutur;

Ədəbiyyatşünas alim Xanəli Babayev "Quran qissələri" Nizami Xəmsəsinin mənəvi-ilahi və bədii-estetik qaynağı kimi" mövzusunda tədqiqat aparmışdır. Bu da Nizami irsində dini mövzu-detalların əsasən təbliğ istiqamətində funksionallaşdığı sübut edir. H.Cavidin "Peyğəmbər" pyesi öz mövzu-ideyasını islam dininin gözəlliyi və cazibəsi işığında qurmuşdur.

Onu da qeyd edək ki, dini həqiqətlərin təbliğ-təfsir istiqaməti Şərq ədəbiyyatında yalnız məzmun yox, həm də forma hadisəsi olmuşdur. Belə ki, ədəbiyyatda bu məzmunla bağlı janrlar meydana çıxmışdır. İlahi, minacat, nət kimi sırf dini məzmunlu janrlar yaranmış, klassik poemada isə Allahın, peyğəmbərin tərifləri ilə bağlı girişlər sabit forma şəklini almışdı.

Dini məzmunun formaya təsiri Qərb ədəbiyyatında da özünü göstərmişdir. Dantenin "İlahi komediya"sının bədii quruluşu katolik dinin görüşləri əsasında öz həllini tapmışdır. "Poema (Dantenin "İlahi" komediyası-red) "Cəhənnəm", "əraf" (təmizlik), "Cənnət" adları ilə başlanan üç böyük hissədən ibarətdir. Bu üçlük xristian-katolik dinin orta çağlardakı fəlsəfi görüşlərinə uyğun olaraq müqəddəs üçlüyün, yəni "üç -birdir, bir -üçdür" anlayışının rəmzləşdirilmiş bədii, poetik formasıdır.Katolik dinində qəbul olunmuş müqəddəs rəqəmlər (əsasən tək rəqəmlər) poemada bütünlüklə öz bədii əkini tapmışdır. Kilsə təlimini dərindən mənimsəyən şair poemanın arxitektikasını elə şəkildə qurmuşdur ki, vahiddən üçlüyə doğru və yaxud əksinə, üçlükdən təkliyə doğru inkişaf əsrin əvvəlindən axıra kimi paralel getmişdir". (15; s. 97-98)

Dini mövzuda müzakirə-mübahisə istiqaməti bir hadisə kimi Qərb İntibah ədəbiyyatında özünü göstərmişdir. Bu ədəbiyyat dinin formalaşdırdığı ehkamçı təsəvvürləri dağıtmağa çalışdı. Orta əsrlərdə bu cür təsəvvürlər bazasında formalaşan ailə institutu və yaxud intim münasibətlər insan azadlığının ən məhdudlaşdığı zonalardan idi.

XIV əsr italiyan ədəbiyyatında meydana çıxmış Covani Bokacconun "Dekameron" əsəri ailə və intim münasibətlərdə dini-doqmatik baxışları dağıtmaq məqsədinə xidmət edirdi. XV əsrdə Fransa ədəbiyyatında Fransua Rable yaradıcılığında dini xürafat və fanatizm əleyhinə satirik üslubda yazılmış "Qarqantuya və Pantaqryuel" əsəri meydana çıxdı. İntibahdan bu yana Qərb ədəbiyyatı cəmiyyətin dinlə bağlı altşüur arxetiplərini dağıtmağa doğru özünü yönləndirdi.

XVIII əsr Fransa maarifçilik dövründə Didronun materializm fəlsəfəsi şüurlarda yeni düşüncə istiqamətləri açdı. Həm də onu da deyək ki, bu fəlsəfədən öncə hələ Nyutonun rəşional Tanrı modeli mövcud idi və bu dahi fiizk dini mövzular haqqında söyləmişdi: "İnsan təbiəti əbədi dini mövzularda qaynar və xürafətdir. İnsanlar həmişə misteriyalara heyran olublar və buna görə də ən çox sevdikləri ən az anladıqlarıdır". (16; s. 94)

Dini mövzunun, onun həqiqətlərinin yaratdığı müzakirə-mübahisələr XIX əsrdə Nisşenin Zərdüşt belə söyləmişdir əsərində "Allah ölmüşdür" bəyanının səslənməsi ilə nəticələndi. (17; s. 206),

XIX əsrdə Azərbaycan fəlsəfi fikir tarixində də M.F.Axundzadənin cəmiyyətin dini görüşlərini kökündən baltalayan, "mən bütün külli-ədyanı puç və əfsanə hesab edirəm" ideologiyasından çıxış edən "Kəmalüdüvlə məktubları" fəlsəfi traktatı meydana çıxdı.

Azərbaycan ədəbiyyatında dini həqiqətlərin müzakirə-mübahisə forması özünün ən mükəmməl müstəvsini Hüseyn Cavid yaradıcılığında tapır. Ancaq Cavid yaradıcılığında o, bu həddə çatana qədər, təbii ki, müəyyən bir mərhələ keçir. Uzun əsrlər dini həqiqətlərin təbliğ istiqamətində özünü formalaşdıran bədii təfəkkür, təbii ki, birdən-birə müzakirə-mübahisə müstəvisinə keçə bilməzdi. Belə ki, klassik poeziyamızda bədii təfəkkür forması olan din artıq yeni dövrdə bədii vasitə kimi bədii mətnə daxil olmağa başladı. XIX əsrin əvvəllərində Qasım bəy Zakirin yaradıcılığında "oğru dürüst keyfini qarışdıran Molla Səfi" ilə yola başlayan bu istiqamətdə din artıq başqa mövzular kimi bədii təfəkkürün analiz hədəfi, başqa detallar kimi fikrin bədii ifadə vasitəsi olmağa başladı. Həmin əsrin sonlarına doğru din Seyid Əzim Şirvaninin satiralarında müəyyən neqativlərin mövzusu kimi tənqid hədəfi oldu. XX əsrin əvvəllərində isə Mirzə Cəlil, Sabir və digər mollaşərəddinçilərin yaradıcılığında dini fanatizm, dini xürafət ictimai bəla kimi bədii təhlilə çıxarılır, din tərəqqi qütbləri formalaşdırdı.

Bütün bunlar Hüseyn Cavid yaradıcılığında dinin mübahisə-müzakirə müstəvisinə gəlməsi üçün zəmin yaratdı. Ədibin dini çarpazlaşma müstəvisində bir məhəbbətin taleyini həll etdiyi "Şeyx Sənan" pyesində ənənəvi dini baxışlar darmadağın edilir. Cavid dini ehkamlara qarşı insan qəlbinin hiss-həyəcanlarını qoyur. Dini buxovlarla insan qəlbinin azadlığının toqquşmasından doğan ziddiyyətlər Cavid düşüncəsini yeni dini-fəlsəfi axtarışlara çıxarır:

Ədəbiyyat siyahısı

Armstrong K. Mifin qısa tarixi, Bakı, TEAS Press, 2017, -115s.

Kosmoqonik miflər. Azərbaycan mifoloji mətnləri. Bakı: Elm, 1988, -196s.

Kərimova A. Dini şüurun strukturu və funksiyalar // Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya, Bakı, 2010, -174s.

Гегель ф. Эстетика, в четырех томах, II т., Издательство "Искусство", Москва, 1968, -326 с.

Şükürov A. Qloballaşma, mif və tarix, Bakı, AMEA fəlsəfə və Siyasi-Hüquqi Tədqiqatlar İnstitutu, 2005, -273 s.

Şükürov M. Tərcüməçidən // Budda Dhammapada. Bakı: Başla kitab, 2013, -108 s.

Гегель ф. Эстетика, в четырех томах, II т., Издательство "Искусство", Москва, 1968, -326 с.

Ницше Ф. По ту сторону добра и зла: Сочинения. -М.: Эксмо; Харьков: Фолио, 2008, -848 с.

Mədədzadə K. Qlobal şüur: fəlsəfi-metodoloji təhlil // Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya, Bakı: 2008, -169s.

Platon. Dövlət. Bakı: Təbib, 1999, -359 s.

İbadoğlu Ə. Hüseyn Cavidin "İblis" faciəsi. Bakı: Az. SSR EA-nın nəşriyyatı, 1969, -165 s.

Qarayev Y. Faciə və qəhrəman. Bakı: Elm, 1965, -192 s.

Sultanlı Ə. Məqalələr, "Elm", Bakı, 1971, -210s.

Qasımzadə F.F. Klassiklərimiz və islam // Kəlam, elmi-ədəbi publisistik jurnal, Bakı, 2002, №8, s.90-96

Süleymanov N. İslam mədəniyyətində sufizm, 2006, Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya, Bakı, 2006, 139 s.

Ricard S. Wesfall, "The Rise of Science and the Decline of Orthodox Christianity: A Study of Kepler, Descartes and Newton" in David C.Lindberg and Ronald L.Numbers (eds.) God and Nature: Historical Essays on the Encounter Between Christianity and Science (Berkeley? Los Angeles and London, 1986)

23

Ницше Ф. Сочинения в двух томах, Т2, М., "Мысль", 1950

Cavid H. Əsərləri, 5 cildə, II c., Bakı, "Lider nəşriyyatı", 2005, -352 s.

Xülasə

Məqalənin tədqiqat predmeti din, onun ədəbiyyata təsiri məsələləridir. Araşdırılma müstəvisinə ilk olaraq din anlayışının bədii düşüncədə dərkə məsələsi çıxarılır. Mövzu-problemin elm-nəzəri şərhə dinin ən qədim bədii mətnlərə verdiyi ideya-məzmun məsələlərindən başlayaraq onun ədəbi düşüncənin sonrakı inkişaf mərhələlərində açdığı tendensiyalar üzərində davam etdirilir. Məqalədə tədqiqat həm Qərb, həm də Şərq bədii mənbələrində dinin mahiyyəti və bədii əks etdirilməsi məsələlərinin qarşılıqlı müqayisəsi şəklinə aparılır. Bu qənaətə gəlinir ki, din ədəbiyyatın ideya-məzmun xəttində aktiv iştirak etmiş, Şərq bədii təfəkküründə o, daha çox təbliğ-tərənnüm, Qərb bədii təfəkküründə isə müzakirə planında inkişaf etmişdir.

Açar sözlər: din, fəlsəfi, Allah, mif, məzmun

Резюме

Предметом исследования статьи является религия и её влияние на литературу. На передний план выдвигается проблема художественного осмысления понятия религии. Научно-теоретическое обоснование темы раскрывается, далее начиная с вопросов идеи и содержания, которое перешло в самые древние художественные тексты из религии и заканчивая тенденцией дальнейших этапов развития художественного осмысления данной проблемы. Исследование построено на сравнении вопросов сущности религии и его художественного отражения в западных и восточных художественных источниках. В результате исследования дается вывод о том, что религия оказывала активное влияние на идейно-содержательную линию литературы, что в восточном художественном мышлении оно больше пропагандистски-изобразительного плана, а в западном художественном мышлении больше в форме обсуждения.

Ключевые слова: религия, философский, Бог, миф, содержание

Summary

The research subject of the article is religion and its impact problems to literature. Understanding of notion of religion in artistic thought is initially explored. The scientific-theoretical explanation of subject is being continued on the tendencies of religion in following development stages of literary thought, beginning from idea-content issues delivered by religion to the oldest artistic texts. The research is conducted in the form of mutual comparison of essence of religion and its artistic reflection issues both in Western and Eastern artistic sources. It was concluded that religion took an active part in idea-content line of literature and it improved on the plan of praise in Eastern artistic thinking, on the plan of discussion in Western artistic thinking.

Key words: religion, philosophical, God, myth, content

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

İlhamə Cəlal qızı Qəsəbova

ÇAĞDAŞ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATININ EPİK-MİFOLOJİ SEMANTİKASI

(Natəvan Dəmirçioğlunun yaradıcılığı əsasında)

Giriş. Ədəbiyyatşünaslığın bir elm kimi formalaşdığı zamandan etibarən “yazılı və şifahi ədəbiyyat”, “yazıçı və folklor” problemi hər zaman gündəmdə olmuşdur. Bu problemin tədqiqi isə, ilk növbədə, yazılı ədəbiyyatdakı folklor ənənələrinin müxtəlif aspektlərdən öyrənilməsinə zəruri edir. Ədəbiyyatşünaslıqda folklor və ədəbiyyat əlaqələrinin öyrənilməsi son nəticədə iki fərqli baxış ətrafında cəmlənir:

ədəbiyyatda folklor ənənələrinə müraciət yazıçının bədii təsvir və ifadə vasitələrinin vahid sistemində daxil olur, başqa sözlə desək, həmin vasitələrdən biri kimi çıxış edir;

ədəbiyyatda folklor müraciət fəlsəfi-etik kateqoriyadır.

Fikrimizcə, “folklor və yazılı ədəbiyyat” probleminin həlli yalnız o zaman mümkün olar ki, qarşıya bu sual qoyulsun və həmin suala cavab tapılsın - Yazılı ədəbiyyata folklor elementlərinin gəlişi kortəbii şəkildə baş verir, ya yazıçının əvvəldən qarşıya qoyduğu məqsədə xidmət edir?

Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı da qaynaqları etibarilə folklor ənənələri ilə sıx bağlıdır, onun kökü üzərində intişar tapmışdır. Azərbaycan nəsrini şifahi ənənədən xalq həyatının etnoqrafik təsvirini, xalq yumorunu, rəvan təhkiyəni, obrazlı deyim tərzini bəhrələnməmişdir ki, həmin bəhrələnmə prosesi hər zaman alim və tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur. Hələ ötən əsrin 70-ci illərində akademik M. Arif yazırdı: “Azərbaycan nəsrinin bəhrələndiyi ən mühüm qaynaqlardan biri xalq ədəbiyyatıdır. Azərbaycan xalqının ədəbi ənənələrinin inkişafı da özünəməxsus bir varislik yolunun aparıcısı kimi diqqəti cəlb edir. Onun başlıca mahiyyətinin dərinliklərində isə zəngin folklor ənənələri aydın nəzərə çarpmaqdadır” (1, 23).

Bədii ədəbiyyatda müəllif üslubu və bu üslubun folklorla bağlılığı. Bədii yaradıcılığa başlayan hər bir yazar çalışır ki, ilk hekayələrindən etibarən öz yazıçı üslubunun konturlarını cıza bilsin. Azərbaycan poeziyasında obraz yaratmaq, obrazın dili ilə danışmaq, onların xarakterini olduğu kimi oxucuya təqdim etmək, psixoloji durumları ilə bağlı müəyyən halları yaratmaq müəllifdən böyük məharət tələb edir. Bədii ədəbiyyatda hər müəllifin öz dili, öz üslubu olmalıdır. Öz üslubu ilə seçilən, psixoloji səpgidə əsərləri ilə tanınan, 90-cı illərin ədəbi nəslinin nümayəndələrindən biri də Natəvan Dəmirçioğludur. Natəvan Dəmirçioğlu yaradıcılığa erkən yaşlarından başlasa da onun ilk hekayələr kitabı 2006-cı ildə oxuculara təqdim edilib. Onun yaradıcılığında povest və hekayələr üstünlük təşkil edir. Yuxarıda haqqında söhbət açdığımız “folklor və yazılı ədəbiyyat”, “yazıçı və folklor ənənələri” problemi Natəvan Dəmirçioğlunun “Səbət”, “Yetim”, “Üç nöqtə”, “Kələğayı”, “Avey əfsanəsi” kimi povest və hekayələrində daha da aktuallaşır və ön plana çıxır.

Natəvan Dəmirçioğlu yaradıcılığı və folklor. Natəvan Dəmirçioğlu çağdaş dönmənin elə yazıçılarından ki, ədəbi prosesə yad deyil, həmin prosesin içində formalaşmış. Onun yaradıcılığı isə müasir ədəbi tənqidinin korifeyləri tərəfindən artıq öz layiqli qiymətini alıb. Akademik Nizami Cəfərovun fikrincə, Natəvan xanımın yaradıcılığı “ədəbiyyatımızın bu günü ilə bağlı bədbin və bədxah olanlara dəyərli cavabdır” (2, 7).

Professor Rüstəm Kamal isə Natəvan Dəmirçioğlu əsərlərini belə qiymətləndirir: “Məni Onun yazılarının iç məntiqi, süjet qanunauyğunluğu maraqlandırır. Məni Natəvan Dəmirçioğlu adlı bir yazıçı xanımın epik təcrübəsini bölüşdürmək qabiliyyəti və təhkiyə söyləmə sənəti cəlb etdi” (3, 172).

Natəvan Dəmirçioğlunun yaradıcılığını sadəcə bir (və Birinci!) kitabı əsasında təhlil etdikdə bu xanımın bütövlükdə folklorlardan, xalq mənəviyyatından, milli ruhdan gələn bir ədib olduğunu müəyyən edə bilərik. Folklor, xalq ruhu onun yaradıcılığının əsas nüvəsini təşkil edir. Bu kitaba salınmış hər əsər Natəvan Dəmirçioğlunun etnoqrafik duyumunu, xalq psixologiyasının bilicisi olduğunu sərgiləyir.

Natəvan Dəmirçioğlunun əsərlərində folklor ənənələrinin təzahür formaları.

Hər bir yazıçının əsərlərində folklor ənənələrinin təzahür formaları müxtəlif olur. Bəzən xalq yaddaşı, milli kimlik əsərin üst qatında olur, “gözlə görünür”. Bəzən isə maddi-mənəvi dəyərlər və bu dəyərlərə bağlılıq gizli olur, görünməz qata keçir. Bu zaman oxucu həmin ənənəni və folklor ənənəsindən gələn o işığı qəlbi ilə duyur və “hiss edir”.

Natəvan Dəmirçioğlu kitabına “yuxu”larından başlayır: “Uşaq vaxtı yuxularımda hey uçurdum. Dağların,

dərələrin, böyük suların, uçurumların, şəhərlərin üstündən uçurdum. Bir – iki dəfə xalama dedim ki, yuxularda uçuram, qorxuram. Dedi: “Qorxma, böyüyürsən, onnandı” (4, 8). Bu “yuxu” tapmacası özü də folklordan gəlməyibmi? Oğuz igidlərinin, Dədə Qorqud qəhrəmanlarının “kiçik ölüm” adlandırdıqları, xalq hafizəsində minlərlə, milyonlarla yozumu olan, dünyanın ən kamil alimlərinin də sirrini çözə bilmədiyi “yuxu” sehri Natəvan xanımın folklor ənənəsinə bağlılığının göstəricisidir. Kitabın bu sətirlərlə başlaması bütövlükdə kitabdakıların folklor ruhu ilə yoğrulduğuna işarədir. Folklor ənənəsindən gələn yuxu metaforası kitabın ilk misralarından başlayaraq bütün yaradıcılığı boyu rastımıza çıxır. Bu da təsadüfi deyildir. Çünki, prof. R.Kamalın doğru qeyd etdiyi kimi, yuxu “həm keçmiş, gələcəyi, həm də dərəkölünməz hüdudları əhatə edir və yaradıcılıq enerjisinin (təxəyyülün) özünüifadəsidir. Natəvan xanımın etik yaddaşı yuxularda özünü bürüzə verir. İnsan ömrünün mənasını və obrazını anlamaq üçün yuxu ən gərəqli vasitədir. YUXU – RUHUN YADDAŞIDIR” (3,173).

Folklordan gələn bu “yuxu” konsepti bütün əsərlərinin başlıca vasitəsinə çevrilir. Yazıçının qəhrəmanları mütləq şəkildə yuxu görür və bu yuxugörmə əsərin başlanğıcında bir süjet zavyazkası rolunu oynayır. Gəlin fikir verək: Yuxarıda verdiyimiz, “Birinci” kitabda ön söz əvəzinə verilən “Yazardan qısa bir yazı”dan başqa “Üç nöqtə” povestinin başlanğıcı – “Hövlək yuxudan ayıldı” cümləsi ilə başlayırsa, “Boğuluram, qardaş, boğuluram. Birdəfəlik boğulmağa nə var ki. Mən gündə neçə yol boğuluram.....Heç olmasa dəhşətli bir yuxunu söyləyib yüngülləşən kimi deyib yüngülləşməliyəm. Canımı qurtarmalıyam bu qanlı yuxudan...” parçası ilə təhkiyə davam edir.

“Yetim” povestindəki yuxular da maraq doğurur: “Uzaqdan Quran səsi gəlirdi. Yetim evdəydi. Yata bilmirdi. Bir də onu bilmirdi ki, sabah kənddə onu hansı xəbər gözləyir.

Səhərə yaxın gözünə yuxu getdi. Səhər yuxusu şirin olur. Bir yandan da beyni yorulmuşdu. Daş kimi yatmışdı”.

Bədii əsərdə folklor ənənələrinin aşkar təzahür formaları da müxtəlif vasitələrlə müəllif ideyasını əks etdirməyə xidmət edir. Bu vasitələr müəllifin milliliyindən, xalqa bağlılığından asılı olur. Bəzi yazıçılar folklor ənənələrinin təzahür formaları kimi folklor obrazlarını əsərlərinə gətirirlər. Natəvan Dəmirçioğlunun bu kitabda toplanmış əsərlərində mifik obrazlara, dərvişə (özü də gəzərgi dərvişə), xüsusilə qarı obrazına rast gəlinir.

“Yetim” povestindəki qarı belə təsvir olunur: “Allah, Allah! Bu nədi?

Ağappaq yorğan – döşəyin içində qupquru qol boyda arvad! Çox şeyin qurusunu görmüşdü. İnsan qurusuydu bu, durmuşdu qabağında.

Qarını büküb beş yaşlı uşağın qucağına vermək olardı”

“Səbət” povestindəki qoca nənə obrazı da öz monoloqları ilə yadda qalır. Qəhrəmanın “- bu yekəliyində səbəti neynirsən, ay xala?” sualına

“- Neyniyəcəm? Ömrümü- günümü daşıyıram bunda” – deyə cavab verir.

“- Nə satırsan?

Heç nə. Günlərimi...”

Sözügədən əsərdə başqa bir qarı obrazı da vardır: “...Yaddaşında bir ocaq közərdi. Beli əyilmiş qoca nənəsi əlindəki kəsövlə sönmüş ocağı qurdalayır, üfürür, yandırmaq istəyirdi. Bir ağzı da nəvəsini oxşayırdı: “Bunu verənə şükür. Balamın balası balımdır, baldan şirinimdir, oğlumdur, noğulumdur. Beş qızın üstündə bunu verən özü saxlasın. Göydən səbətlə düşüb bu balam”

Yazıçının bu qarı obrazları heç şübhəsiz folklordan gələn müdrək qoca arxetipinin fərqli-fərqli təzahür formalarıdır.

Dünya mədəniyyəti və ədəbiyyatında mifik obrazların ölməzliyi həm də yazıçı və şairlərin əsərlərinə bədii obrazların gətirilməsi yolu ilə gerçəkləşmişdir. Təsədüfi deyil ki, XX əsr ədəbiyyatşünaslığında ən nüfuzlu cərəyanlardan biri də mifoloji obrazların semantikasındır. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında mifoloji obrazlar bədii ədəbiyyatda M.S.Ordubadı, C.Məmmədquluzadə, Y.V. Çəmənəminli, M.Ə.Sabir, A.Şaiq, Ə.Haqverdiyev, C.Cabbarlı, S.Vurğun və başqa sənətkarların əsərlərində özünü göstərmişdir.

Folklor mətnləri bir çox ədiblərin yaradıcılıq mövqeyi olmuşdur. Bildiyimiz kimi, bu vasitə ilə Azərbaycan ədəbiyyatında günümüzdə qədər bənzərsiz obrazlar yaradılmışdır.

Natəvan Dəmirçioğlu yaradıcılığında əks olunmuş belə obrazlardan biri şeytan obrazıdır. “Şifahi xalq ədəbiyyatının ən müxtəlif örnəklərində, xüsusən də mifoloji rəvayət və nağıllarda qarışıqlıq-dolaşıqlıq yaradan şər qüvvə kimi neqativ planda yer alan şeytan obrazı”ndan (5, 25) yararlanaraq yazıçı

cəmiyyətdəki şeytanlaşma prosesini və bu prosesdə qəhrəmanın mövqeyini təqdim edə bilmişdir: “Çırağın zəif şöləsi titrədi, azca his verdi, his havada buruldu və düz Onun qabağında “oturdu”.

Necəsən?

Lənət sənə! Sən işıqda da gizlənə bilirsən

Haaaaaah.....haaaaah.....haaah.... Niyə də yox?

Off. – qələmi yazılmış, bəzi yerləri pozulub qaralanmış bir yığın kağızın üstünə atdı. – Allah sənə lənət eləsin. Amma yaxşı ki gəldin, səninlə söhbət....

Sözünü kəsdi:

Yaxşı ki gəldim? – Yenə qəhqəhə çəkdi. – Nədən ölüm arzulamırsan mənə? Bütün bəşəriyyət mənə ölüm arzulayırkən....”

“Yetim” povestində qəhrəmanın şeytanla bu dialoqu Hüseyin Cavidin məlum və məşhur əsərindəki dialoqları xatırladır. Bu “söz savaşında” bir çox mətləblərə işıq salınır. Şeytana kim qalib gəlir və kim ona məğlub olur - əsas məsələ budur:

“-Ən güclü insanların qarşısında məğlubsan.

Var eləsi? Bəlkə barmaqla sayasan!

Əlbəttə, var. Barmağım o qədər yoxdu.

Səssizlik.

Ən güclü insan nəyə deyirsən?

Elmi, ağıllı, səbrli, təmiz və halal adamlara. Bu beş ünsür birləşən adamların qarşısında sən yox kimisən” Maraqlıdır ki, povestin qəhrəmanı ilə şeytanın bu “söz savaşı” şeytanın məğlubıyyəti ilə bitir (“Büzüşüb yazıqlaşdı.”).

Bədii əsərdə təbiət hadisələrinin təsviri də xalq ədəbiyyatından, xalq həyatını duymaq qabiliyyətindən irəli gəlir ki, N.Dəmirçioğlu yaradıcılığında buna gözəl nümunələr tapmaq mümkündür. Yazıçı nəinki təbiət hadisələrini təsvir edir, hətta onların rəngini verməyə çalışır və çox maraqlı alınır.

“Səbət” povestini yazıçı maraqlı bir girişlə başlayır: “Dünya nə süd-abı rəngdə idi, nə cəhrayı. Nə aylı ulduzlu gecəydi, nə qızmar günəşli gündüz. Hər yan nə başdan başa su idi, nə quru. Dünya doğuş üstündəki qadının ağrısını çəkirdi. Bu varlığın əzəl ağrısıydımı, son ağrısıımı? Nə idisə, dəhşətli bir ağrı idi. Dişləri kilidlənir, qulaqları güyüldəyirdi ağrıdan. Birdən apaydım, güclü bir səs işıq kimi bürüdü hər yanı. “Ol!”-dedi O SƏS. Və dünya saçlarını üzünə çəkdi. Doğuşdan sonra qadın, üzündə ləkə qalmasın deyə, saçlarını üzünə çəkdiyi kimi” (4, 11).

Bu, sadəcə bir bədii əsərin girişi deyil, mifik təfəkkürün, dünyanın yaranışı, kosmosdan əvvəlki xaosun, dünyanın yaradılış mifinin bədii-poetik əksidir. Bir abzası ilk insanlar (İnsanın birincisi, ikincisi günah eləmişdilər.) və dünyanın yaranması (Birdən apaydım, güclü bir səs işıq kimi bürüdü hər yanı. “Ol!”-dedi O SƏS.) haqqında dini-mifoloji görüşləri, ilk insanın cənnətdən qovulması mifini (Nəfsə uyub (lənət şeytana) şeytanı sevindirmişdilər. O gün qovulmuşdular Tanrının bircə addımlığından), İslam mifologiyasını (Tanrı hərdən qəzəblənsə də bağışlayandı), nəhayət adi bir məişət inancını (Doğuşdan sonra qadın, üzündə ləkə qalmasın deyə, saçlarını üzünə çəkdiyi kimi) sığdırmaq müəllifin məharətini göstərir.

Sözgedən “Səbət” povestdəki mifik lay yuxarıda sadaladıqlarımızla bitmir, əksinə əsər başdan-başa dini-mifoloji təsəvvürlərin real-gündəlik həyata toxunmasından ibarətdir. N.Dəmirçioğlunun povesti İsrailin Suru (Başındakı çalmanı su aparmasın deyə əli ilə tutan zarıdı: “Sur çalınsa batdıq...”), Nuhun tufanı (Böyük dalğalar təzədən hücum elədi. Su qurşağa çıxdı. Tufan uğuldadı), İsmayıl qurbanı (Qoç mələdi... Qoç mələdi və hamının səsi kəsildi), Kitabla (Gələnin əlində kitab vardı. Kitabı kəlağayının üstünə qoydular.) tamamlaması da çox məntiqi səslənir və əsərə bir bədii bitkinlik verir.

Prof. Pərvanə İsayeva yazır: “Müasir Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında geniş və dolğun elmi həllini gözləyən vacib problemlərdən biri milli ədəbiyyatın miflə qarşılıqlı münasibətlərinin nəzəri, tarixi-ədəbi aspektlərdə tədqiqidir” (6). Doğrudan da, bədii ədəbiyyatdakı bu cür mifoloji aspektdə yazılmış əsərlərin elmi dövriyyədə təhlili aparılmalıdır. Həmin təhlildə əsas yerlərdən birini əsərdə yaradılmış mifoloji obrazların aşkarlanması və ya ilk baxışdan adi görünən obrazların mifik səviyyəsini, alt qatını üzə çıxarılması tutur.

Akad. N.Cəfərov yazır: “Türkün mifoloji düşüncə tərzini, Türkün etnoqrafik yaddaşı, İslam dinindən əvvəlki ilkin Türk dini –Tanrıçılıq görüşləri, aydın dil, yaddaşda qalan obrazlar -90-cı illər ədəbi nəslinə mənsub Natəvan Dəmirçioğlunun yaradıcılığında bunları gördüm” (2, 3). Obrazı yaratmaq, onun dilini

aydın və yaddaqalan vermək yazıçıdan böyük məharət tələb edir. Ümumiyyətlə, bədii ədəbiyyatın ən böyük missiyalarından birincisi obraz yaratmaqdır. Obraz əslində hər bir insanın simasında xarakterli olaraq vardır. Ancaq bunu ədəbiyyatda canlandırmaq, sözün əsl mənasında yaratmaq yazıçının öhdəsinə düşür. Natəvan Dəmirçioğlunun əsərlərində hər hansı etnoqrafik detal obraz səviyyəsinə qalxa bilər. Bu etnoqrafik detal xüsusilə türk təfəkkürünə xas olursa, yazıçı əlində maraqlı bir təsvir vasitəsinə çevrilə bilər. Necə ki, kələğayı yazıçının demək olar ki, bütün əsərlərinə gətirilir. “Yetim” povestindəki kələğayı qəhrəmanın sevinc və dərd ortağıdır. Ailəsinin, elinin-obasının bütün xeyir və şər işlərində sahibi ilə birgə mütləq şəkildə iştirak edir və bu el yığnaqlarının ayrılmaz atributuna çevrilir: “kələğayı doqqazın eşik tərəfində, mafənin üstündə yellənirdi. ... Neçə yas görmüşdü bu baş örtüyü. Yiyəsinin ağladığı qədər duzlu göz yaşu udmuşdu ucları. Rəngi qara, üstündə ağ xalları. Tayı da vardı. Ağ üstündə qara xalları. Bu nə qədər yas görmüşdüsə, o da bir elə toy görmüşdü. Yiyəsi hər ikisindən.....” (4, 100).

Həmin etnoqrafik detalı, yəni kələğayı yazıçının digər bir əsərində də müşahidə edirik: “İşıq düşdü. Birinci yazdığı kağızları kələğayısına büküb sinəsinə basmış qadın gördü onu. İşığı tanıdı. Salavat çevirdi. Gözləri doldu. Kələğayını açıb sərdi. Gələnin əlində Kitab vardı. Kitabı kələğayının üstünə qoydular” (4, 46). “Səbət” povestində epizodik şəkildə səhnəyə gələnin kələğayına aşılanmış məna yükü çox ağırdır. Əvvəla, bu kələğayı bir qadının əlindədir. Kələğayına kağızlar bükülüb. Həmin qadın heç kəsin görə bilmədiyini görür. Demək, bu qadın da adi adamlardan deyil, seçilmişdir. Maraqlısı isə sonra baş verir. Bu kələğayının missiyası nə başa bağlanmaq, nə də kağız bükmək deyil, həmin kələğayının üstünə KİTAB qoyurlar. Bununla da hər şey məlum olur. Natəvan Dəmirçioğlu üçün kələğayının missiyası KİTABı qorumaqdır.

Amma iş bununla bitmir. Yazıçıya görə, bu baş örtüyünün, bu etnoqrafik detalın milli-mənəvi dəyərlərlə bağlı missiyası da var axı və bu missiya kələğayının ən ali missiyası sayıla bilər. Diqqət edək: “Sovet hökuməti» bizim buxara papağımızı, kələğayımızı, sazımızı, atımızı, hələ silahımızı demirəm, onu tamam aldı. Amma bu dörd şeyi bizdən qopardı. Çünki bu dördü ilə biz özümüzə çox oxşayırıq. Buxara papaq qeyrətdi, kişilikdi, kələğayı xanımlıqdı, saz ruhdu, at da namusdu, hünərdi. Bunlar bizdə var. Bunlar Azərbaycan türkünün özününküdür. Dalınca getdiyimiz, yelinə uçduğumuz millətlər var – ruslar, avropalılar, amerikalılar - onlarda da çox üstünlüklər var, lap elə at da var. Amma bizdə olan elə dəyərlər var ki, onlarda min il bundan qabaq olmayıb, min il bundan sonra da olmayacaq. Onda get də qabağa çat Avropaya, Amerikaya - kim sənə deyir getmə. Amma olanlarını itirmə. Olanlarınla sən özünsən. Qaynayıb-qarışib itməyəcəksən millətlər arasında. Özünün olanları yeni eləməyi, çağdaş eləməyi bacar!” (4, 171)

Bu da yazıçının obrazlarının dili ilə gizli şəkildə deyil, aşkar söylənənən yaradıcılıq kreditsidir. “Kələğayı” hekayəsindən misal çəkdiyimiz bu hökmlər sanki gələcək nəsillərə bir çağırış kimi səslənir. Gördüyümüz kimi, bu etnoqrafik detal yazıçının bir hekayəsinə ad verərək onun əsas obrazına çevrilir.

Natəvan xanımın əsərlərində epik təhkiyə vahidləri olduqca zəngindir. O obrazların dili ilə təhkiyə söyləyə bilər. Natəvan xanım obrazı yaradır, yaratdığı kimi də oxucusuna qəbul etdirə bilər və obrazın özündə böyük bir maneə edə bilər. Bəzən heyran qalırsan qələmin gücünə, sonra da düşünürsən ki, bu artıq yazıçının istedadının gücüdür. Qələm sadəcə istedadı köçürməklə məşğul olur.

Natəvan xanımın əsərlərində psixologiya və fəlsəfi baxışlar olduqca çoxdur. Oxucu əsərlərdə qısa lakin olduqca mənalı və düşündürücü cümlələrə rast gəlir. “Səbət” əsərində elə ilk başlıqda oxuyuruq: Göylərin ağappaq sinəsi süd-abı rəng alırdı. Elə bil körpəli qadının südü sinəsinə dağılır, Yer beşik kimi yırğalanır... Yaradan yaratdıqlarına baxır... Yerdəkilər süddən kəsilən uşaq kimi böyüyüb. Daha süd onlara gərək deyil. Daha hər şey yeyirlər. Mundarı təmizə qatıblar. Beşiyə oxşayan yırğalanır... tanrı yırğalanan dolu səbəti tanıyır”. Öncə göy üzünü qadına bənzətmələr, sonra göylərin sinəsindəki abı rəngi qadın südü bənzətmə, daha sonra Yer beşik kimi yırğalanması - buradakı təsvir bir anlıq həm dolaşq fikirlər yaradır, həm də düşündürücü. Müəllifin bənzətmələri olduqca yerində və mənalıdır.

Cəmiyyətin güzgüsü sayılan ədəbiyyat həm də onun barometri hesab edilir. Bu baxımdan Natəvan Dəmirçioğlunun yaradıcılığında obrazlar cəmiyyətə mənəvi-psixoloji təsir, müsbət aura verir.

Ədəbiyyatşünaslıqda bir çox mənəvi dəyər erroziyaya uğradığı üçün milli gələnlərin bayağılaşdığı bir zaman kəsiyində belə əsərlərə, böyük ədəbiyyatın sözünə ehtiyac çoxdur.

Hər bir yazarın üslubu onun ruhu ilə bağlıdır. Bir sözlə, bu xanım yazarın özünəməxsus ruhu olduğu kimi, özünəməxsus üslubu da var. Bu üslub onun folklorla, xalq həyatı ilə yaxından bağlılığı ilə səciyyələnə

bilər. Necə ki, onun əsərində maraqlı bir folklor faktına rast gəlirik. Bu Qazax aşiq mühitinə xas olan “qım qımlar”ın yazılı ədəbiyyata, konkret olaraq bədii nəsrə gətirilməsidir. Yazıçının qəhrəmanı çətin anlardan birində xalq yaradıcılığına xas “qım qımlardan” məharətlə istifadə edərək vəziyyətdən çıxış yolu tapır: “... Erməni qızılı tez gizlədir, deyir:

- Ara, amma danışmaq olmaz. Başına pırlanım, balalarımı ac qoyma. Uşağa bax, çıx get.

Kişi deyir:

-O, mənim nəvəmdi. Dizimin üstündə yekəlib. Mən ona balacılığında qım-qıma oxuyardım. Onu oxuyacam, qorxma, söz demiyəcəm.

Erməni nəvəni gətirir, kişi kötüyün üstündə oturubmuş. Çəliyinə döyəcəyə-döyəcəyə oxuyur:

-A bala, miskər bizdə qazan qayırır,

Dan, daranq, dan, dan, dan.

Yaxşını pisdən, dəmiri misdən ayırır,

Dan, daranq, dan, dan, dan.

Atana adı qoyulan Nusrət bəy sözü havada tutur. Deyir “ey dili-qafil, babam deyir “Dan” . Yoxsa nə miskər, nə qazan söhbətidir. Demək, mən bu işi danmalıyam, boynumdan atmalıyam (4, 64).

Burada əsər içində həm bir rəvayət var, həm də canlı hadisələri əks etdirən rəvayət.

“Birinci” kitabda folklor, xalq yaradıcılığı yalnız yuxarıda sadalanan obraz və detallarla təzahür etmir.

Yazıçının əsərlərinin dili başdan-başa xalq müdrikliyi, xalq hikmətidir. Bu hikmət obrazların danışq tərzindən tutmuş, xalq inanclarına, rəvayətlərə, atalar sözü və məsəllərə qədər uzanır.

Məsələn, qəhrəmanların nitqində rast gəlinən kəlmələrə nəzər yetirək: -Di gəl ki, dəng elədin, qalnisaydı, əng, qurcuxdu, arıtladı, di gəl-di qaç, əriş-argac, səngidi, boylu, doqqazın eşik tərəfi, qanıdamanı, kənd yiyəsi, ağca-ağca günlər, yürük, toxtamaq, oturmuş, perik salmaq, və s.

Natəvan Dəmirçioğlunun əsərləri sanki Azərbaycan xalqının inam, sınaq və inanclarının ensiklopediyasıdır. Deyir çinar ağacı yarpağını aşağıdan tökəndə qış sərt gəlir; Dur, dar vaxtıdır. Vaxtın ağırlığı tökülür bu zaman yatanın üstünə. Dur da. Həm də bu vaxt yatan adamın xeyir-bərəkəti qaçır. Bu vaxt ruzi gələn vaxtdır; Qaynanasından eşitmişdi ki, boş qab uğursuzluq gətirər; Göz kəsməyəni heç nə kəsməz; Verdiyinə qurban olduğum Tanrı da deyir: “Mənim gözdən xəbərim olmur, özünü qoruyun”; Nənəm təzə aya baxanda salavat çevirərdi həmişə. Rəhmətlik nənəsi bir də deyirdi ki, “təzə” aya baxıb gözünüzü çəkəndə yaxşı şeyə baxın. Nəyə baxsanız ayınız, iliniz, ömrünüz, gününüz baxdığınıza oxşayacaq; Doğuşdan sonra qadın, üzündə ləkə qalmasın deyə, saçlarını üzünə çəkdiyi kimi; Deyir üzərlik köməkdir, bil ki, köməkdir. Başına duz fırayıb suya atmaq qoruyur, bil ki, qoruyur. Bir də özündən xoşun gələndə “şeytana lənət” de və s.

Yazıçının yaradıcılığında xalqı koloritin əsas qaynaqlarından biri kimi el deyimləri, alqışlar və qarğışlar çıxış edir: Min dərddin min bir dərmanı var; Təkcə ölümə çarə yoxdur; Bir yurdu olan, bir də yurdunda qalan öyünsün; Qız evinin qapısı alçaq olar, girəndə də, çıxanda da kişinin başına dəyər; Üzünə daş yamansın; Gözün çıxsın, göz yiyəsi; Yer haqqı, Göy haqqı Tanrı qadınların ahını götürmür; Allah səni göylər kimi dirəksiz saxlasın; El içində, öl içində və s.

Nəticə. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatının məhsuldar nümayəndəsi Natəvan Dəmirçioğlunun yaradıcılığına etdiyimiz bu bədii-estetik ekskurs bizə o qənaətə gəlməyə əsas verir ki, folklor yazılı ədəbiyyat üçün hər zaman tükənməz bir xəzinə olmuşdur. Yazıçının yaradıcılığının tədqiqi ilə biz məqalənin girişində verdiyimiz suala cavab tapdıq. Natəvan Dəmirçioğlu məhz o yazıçılardandır ki, folklor ənənələri onun əsərlərinə öncədən, düşünülmüş şəkildə gəlməyib, MİLLİ KİMLİK, MİLLİ ÖZÜNÜİFADƏ, MİLLİ YADDAŞ həmin əsərlərin ruhunda və canındadır.

ƏDƏBİYYAT

Arif M. Gümüşü, narıncı... // “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 13 oktyabr 1973

Cəfərov N. Ön söz // Dəmirçioğlu N. Birinci kitab. Bakı: Təhsil, 2006, s. 3-7

Kamal R. Natəvan Dəmirçioğlunun metafizikası // Dəmirçioğlu N. Birinci kitab. Bakı: Təhsil, 2006, s. 172-178

Dəmirçioğlu N. Birinci kitab. Bakı: Təhsil, 2006, 180 s.

Əliyeva R. Mövlud Süleymanlı yaradıcılığında folklor mötəvləri. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Bakı: AMEA Folklor İnstitutu, 2013

İsayeva P. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının bədii strukturu və mifopoetik təfəkkür (nəsr və dramaturgiya

əsasında). Filologiya üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı Bakı: Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu, 2016

Эпико-мифологическая семантика современной Азербайджанской литературы (на основе творчества Натаван Дамирчиоглы)

Резюме

В статье автор затрагивает проблему взаимоотношений фольклора и письменной литературы. Как объект исследования было выбрано творчество Азербайджанского писателя современности Натаван Дамирчиоглы. Ее повести и рассказы были проанализированы в аспекте народного творчества. Автор раскрыл все фольклоризмы в произведениях, собранных в «Первой» книге писателя.

Ключевые слова: мифология, фольклор, письменная литература, фольклоризм, повесть, фольклорные образы и мотивы

Epic and mythological semantics of modern Azerbaijan literature
(based on the work of Natavan Damirchioglu)

Summary

In the article the author touches upon the problem of the relationship between folklore and written literature. As the object of research, the creativity of the contemporary Azerbaijani writer Natavan Damirchioglu was chosen. Her stories were analyzed in the aspect of folk art. The author revealed all the folklorisms in the works collected in the "First" book of the writer. tholo

Key words: my gy, folklore, written literature, folklore, novels, folklore images and motifs

Rəyçi: dos.SəAbbasova

Seyidova Sultan Muxtar qızı

C. MƏMMƏDQULUZADƏNİN DİLDƏ XƏLQİLİK VƏ SADƏLİK UĞRUNDA MÜBARİZƏSİ
(2-ci məqalə)

Azərbaycan dilinin inkişafı tarixində zorakı assimilyasiyaya qarşı tənqidi – nəzəri mübarizə fikri Mirzə Fətəli Axundov tərəfindən irəli sürülmüşdür. Mirzə Fətəli Axundovdan sonar gələn ədiblərimiz onun mütərəqqi, demokratik fikirlərini davam və inkişaf etdirmişdir.

Cəlil Məmmədquluzadə Mirzə Fətəli Axundov ənənələrinin həqiqi davamçısıdır. O, başqa sahələrdə olduğu kimi dil, imla, əlifba, ana dilinin tədrisi məsələlərində də mürtəcə ideoloqlara qarşı mübarizə aparmış, xalqın inkişafı və dilinin təmizliyi uğrunda çarpışmışdır. Onun bədii yaradıcılığında və mühərrirlik fəaliyyətində Azərbaycan xalqının taleyi, ana dilinin və milli mədəniyyətimizin müstəqilliyinin müdafiəsi məsələsi əsas xətt olmuşdur.

Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığının başladığı ilk gündən Azərbaycan dilinə olan təsirlərin nə yolla haradan və necə gətirildiyini aydınca duymuşdu. İlk böyük əsəri olan “Danabaş kəndinin əhvalatları”nda bu məsələyə toxunmuşdur. Ədib əsərin “Bir yüngülvari müqəddimə”sində xalqın öz doğma sözlərini “avam sözüdür” deyərək kənara atıb, ərəb kəlmələrini bu sözlərin yerinə işlətməyi təbliğ edən “ziyalıların” maskasını yırtaraq onları satira atəşinə tutur. Yazıçı qəsdən elmdən başı çıxmayan “əmmaməlilər” kənd camaatı ilə, Lağlağı Sadıqlarla rastlaşdırır. Bu “əmmaməlilər” elə adamlardır ki, əslində ərəbcə üç kəlmə bilmədikləri halda özlərini “alim” göstərmək üçün xalqın dilindəki sözləri bəyənəməyib, onun yerinə ərəb kəlmələrini işlətməyi “məsləhət” görür, hətta camaatı buna təhrik edirlər.

C. Məmmədquluzadə belələrini camaatın öz əli ilə ifşa edib, biabırçı vəziyyətə salmışdır. Belələrinin xalq kütlələri tərəfindən nə dərəcədə pis vəziyyətə salındığını görmək üçün əsərə müraciət edək:

“... Bizim kənddə şəxs yoxdur ki, onun bir ayaması olmasın. Bizlər ayama deyirik. Bilmirəm başa düşdünüz, ya yox? Ayama, yəni ləqəb. Hələ burdan bir haşiyə çıxacaq. Mən ləqəb sözünü bildirə kimi bilməzdim: çünki dərsim o qədər yoxdur, “Camei-Abbas”dan savayı bir kitab oxumamışam. Bildir bizim kənddə o taydan bir molla mərsiyə oxuyurdu. Amma heyif adı yadımdan çıxıbdir. Bir gün bu mollanın güzəri düşdü bizim Sadıqın dükanına. Görürük molla irəlidən bilirmiş ki, Sadıq Lağlağı Sadıq deyirlər. Dükanda məndən savayı bir neçə kətdi də var idi. Molla, Sadıqdan iki packa moxorka tənəkisi alıb, packanın birini açdı və çubuğunu doldurub od istədi. Sadıq bir spıçka çəkdi, molla çubuğu alışıdır Sadıq deddi: Allah atana rəhmət eləsin. Sonra çubuğu bir neçə dəfə sümürüb, üzünü tutdu Sadıq: Əxəvizadə, nə illət, cənabınızın ismi şərifinə, Lağlağı ləqəbi izafə artırırlar?

Axundun sözlərini nəinki kətdilər, heç mən özüm də başa düşmədim. Bəholan ki, mən oturanların yanında hələ alim idim. Amma, söz yox, hamımız başa düşdük. Axund soruşurdu nəyə Sadıq lağlağı deyirlər. Sadıq bir az duruxub cavab verdi ki, lağlağı onun ayamasıdır. Axund təəccüblə dübarə soruşdu: Olan, ayama nədi, qərribə avam adamsınız!..

Sadıq səbəbini soruşandan sonra axund bizi başa saldı ki, lağlağı Sadıqın ayaması deyil, ləqəbidir. Ayama avam sözüdür, ləqəbi ərəb sözüdür. Axırda axund bərkdən-bərk bizə tapşırırdı ki, ayama ləfzini dilimizə gətirməyə, ləqəb deyək”.

Ağıllı xalq nümayəndələri axundu ələ salır, ona gülürlər. Axund isə, qaçmağa üz tutur.

“- Axund, cənabınız gərək ərəb dərində çox güclü olasınız. molla cavab verdi:

Gədə, nə söyləyirsən? Molla olmaq, mərsiyə demək məgər asan əmdir. ərəb dərini tamam eyləməmiş adamı məgər minbərə qoyarlar?

Naqafil Sadıq axunddan bu cür soruşdu:

Axund, çörəyə ərəbcə nə deyir?

Axund çubuğu sümürüb, bir baxdı yerə və öksürüb cavab verdi:

Bəradərim, Ərəbistanda çörək olmaz ki, çörəyə bir ad qoyalar. Orada düyüdən savayı özgə şey yeməzlər.

Sadıq dübarə axunda sual verdi:

Pəs düyüyə ərəbcə nə deyir?

Axund çubuğu sümürüb öksürdü və az keçdi cavab verdi:

Qardaş oğlu, sən elə doğrudan lağlağı imişsən. Kətdilər yerində sənə lağlağı deyiblər. Bu sözləri deyib axund əbasını düzəldib, dükandan çıxdı, getdi.

Biz hamımız o gün axşama kimi gülməkdən sakit olmadıq”.

“Danabaş kəndinin əhvalatları”nın müqəddiməsindəki bu “haşiyə” Cəlil Məmmədquluzadənin ana dilinin

təmizliyi uğrunda aparacağı mübarizənin rüşeymi kimi səslənir. Müəllif bu “haşiyə”də xalqın doğma sözlərini onun dilindən “avam” sözüdür – deyə necə çıxarıldığını və ərəb, fars kəlmələrinin dilimizə necə gətirildiyini göstərmək istəmişdir. Lakin bu zamanlar xalq kütlələri bu vəziyyətə göz yummamış, öz ana dillərini qoruyub saxlamışlar.

“Danabaş kəndinin əhvalatları” povestinin sonrakı hissələrində də dil məsələlərinə toxunulmuşdur. Xudayar bəylə qazı arasında olan belə bir söhbətə diqqət yetirək:

“-Ay, qazı ağa, uşaqsan? Məni elə nadan bilmə.

Qulaq as, sözümlü qurtarım. Bəli, bu iş gərək məxfi qala.

Necə gərək qala?

Gərək gizlin qala, heç kəs gərək bu işdən xəbərdar olmaya”.

Buradan görünür ki, qazı məxfi sözünün Azərbaycan dilindəki qarşılığını bilir. Lakin bunu bilə-bilə yad dildə tələffüz edir. Cəlil Məmmədquluzadə sadə yazmaq şüarını əsas tutaraq ictimai həyatı olduğu kimi göstərməyə, aydın ifadələrlə verməyə çalışırdı. “Danabaş kəndinin əhvalatları”ndakı təsvirlər nə qədər də sadə dildə, xalq dilində əks olunur.

“Əhvalatdan üç il keçib, dördüncü ilə ayaq qoyurdu. Qış fəslı idi. Kiçik çillənin çıxmağına on gün qalırdı. Günorta vaxt idi. Hava xoş idi. Hərçənd havada bir az sazaq var idi, amma günün təsiri bilinirdi. Hava xoş olmaq cəhətə kəndlilər divarların dibinə düzülüb və yanlarını yerə verib, məşğul idilər söhbətə”.

Burada yazıçı xalq dilinin bütün xüsusiyyətlərini, lüğətini, hətta sözlərin tələffüzünü belə mühafizə etmişdir. Bəzən məhəlli şivələrdə olan təmsil hadisələri də özünü göstərir. Zəngin, sadə xalq dilinin bütün gözəlliklərindən istifadə “Poçt qutusu”, “Usta Zeynal” kimi hekayələrində daha qabarıq nəzərə çarpır.

C.Məmmədquluzadə Azərbaycan xalqına, onun mədəniyyətinə və bu xalqın ana dilinə hədsiz məhəbbət və hörmət bəsləyirdi. Onu daha çox məşğul edən dilimizin müstəqilliyi uğrunda zorakı təsirlərə qarşı mübarizə olmuşdur. 1906-cı ildə nəşrə başlayan “Molla Nəsrəddin” jurnalı ədibi düşündürən məsələləri demək üçün vasitə oldu. Azərbaycan dilinin milli orijinallığının müdafiəsi, ana dilinə xor baxanların amansızcasına ifşası böyük ədibin həmişə diqqət mərkəzində idi. “Ey mənim müsəlman qardaşlarım!.. Sözümlü tamam etdim, ancaq bircə üzüm var. Məni gərək bağışlayasınız, ey mənim türk qardaşların ki, mən sizinlə türkün açıq ana dili ilə danışırım. Mən onu bilirəm ki, türk dili danışmaq eyibdir və şəxsın elminin azlığına dəlalət edir. Amma hərdən bir keçmiş günləri yad etmək lazımdır: salınız yadınıza o günləri ki, ananız sizi beşikdə yırğalaya-yırğalaya sizə türk dilində lay-lay deyirdi və siz qulaq ağrısı səbəbinə sakit olurdunuz. Axırı biçərə ananız sizə deyirdi:

-Bala, ağlama, xortdan gələr, səni aparar. Və siz dəxi canınızın qorxusundan səsinizi rəsib, ağlamaqdan sakit olurdunuz. Hərdən bir ana dilini danışmaqla keçmişdəki gözəl günləri yad etməyin nə eybi var?!”

“Molla Nəsrəddin” elə birinci nömrəsində sadə xalq dilində açıq-aydın ana dili ilə yazdığı vacib bir məsələ kimi oxucuların qarşısına qoyurdu. Cəlil Məmmədquluzadənin özü ərəb, fars dillərini yaxşı bilməsinə baxmayaraq çətin və ibarəli yazdığı sevməmişdir. O çalışmışdı ki, yazdığı mətləblər oxuculara çatsın. Məhz buna görə də asan, sadə və daha şirin yazdığı yeganə məqsəd saymışdı. Aydın xalq dilində yazdığı “eyib” bilməmişdi. “Yazıda böyük cürətimiz o oldu ki, açıq ana dilində yazmaqdan biz utanmadıq və şərt də budur ki, açıq yazmaqdan utanmamaq. Birinci nömrəmizin baş məqaləsində yazmışıq ki, “Açıq ana dilində, açıq türk dilində yazmaq eyibdir. Çünki yazanın savadının azlığına dəlalət edir”. “Elə böyük cürətimiz o oldu ki, biz utanmadıq, çünki biz göürdük hər bir əlinə qələm alan türk bəndəsi “ana” sözünü bir yerdə yazmaqdan utanır, “ana” yerinə “madər” yazır. Ancaq biz “ana” yazdıq. Səbəb də bu idi ki, bilmirdik niyə “ana” sözünü yazmaqdan utanaq?!”

“Molla Nəsrəddin”in birinci nömrəsində bir sıra səhifələrində dil, ana dili və onun tədrisi məsələlərindən müxtəlif şəkildə bəhs olunur. Bu nömrədə çıxan “Lisan bəlası” felyetonu isə tamamilə dilə həsr olunmuşdur. “Lisan bəlası”nda Axund Əbutürabın “Həyat” qəzetində çıxan bir məqaləsinə cavab verilir. Felyetonda danışmamağın, susmağın insan üçün daha faydalı olduğunu sübuta çalışın Axund Əbutürab kəskin ifşa olunur. İctimai bir hadisə olan dilə, onun cəmiyyətdəki roluna düzgün qiymət verilir. Cəlil Məmmədquluzadə dövrünün hər bir ziyalisindən ana dilini sevməyi tələb edirdi. O, sözdə qürrələnən, lakin həqiqətdə ana dilini saymayan, ona nifrət edən burjuaziya ziyalılarını ifşa edir. C.Məmmədquluzadə həmişə dili əhəmiyyətsiz yerə ərəb, fars, osmanlı sözləri ilə dolduran ziyalılara istehza etmişdir. “Ana dilində məktub” adlı yazısında göstərir ki, “bərədərım”, “sübh”, “nisf-şəb” kəlmələrinin qardaş, sabah, gecə sözləri ilə məvazi işlənməsi sünilik yaradır. Cəlil Məmmədquluzadə ana

dilini korlayan, onu zibilləyən belə “ziyalıları” ifşa etməklə bərabər ana dilinin halına yanır, acıyırdı. Ədəbin fikrincə ana dilini sevməyən, öz doğma vətənini, millətini də sevmir. Vətən övladı üçün “millət”, “vətən” və “dil” eyni dərəcədə müqəddəs olmalıdır. Cəlil Məmmədquluzadə göstərirdi ki, vətəni, xalqı və ana dilimizi nə qədər çox sevsək, bir o qədər millətin varlığına xeyirdir.

Istifadə edilmiş ədəbiyyat

Axundzadə M.F. Əsərləri, II cild, “Şərq-Qərb”, Bakı-2005, səh.239

Əlibəyzadə E. “C.Məmmədquluzadənin Azərbaycan ədəbi dilinin təmizliyi uğrunda rolu” namizədlik dissertasiyası, ADU kitabxanası, 1958, səh. 55

Hacıyev T. “C.Məmmədquluzadənin dili və üslubu haqqında”, ADU-nun “Elmi əsərləri”, Dil və ədəbiyyat seriyası, 1966, №4, səh.20

İbrahimov M. “Azərbaycan dili”, “Yazıçı” nəşriyyatı, Bakı-1983, səh.91

5. Məmmədquluzadə C. Əsərləri, II cild, (Felyetonlar və məqalələr), “Öndər” nəşriyyatı, Bakı-2004

Açar sözlər: xəlqilik, sadəlik, müstəqillik, dil, ədəbiyyat, mübarizə.

Ключевые слова: Народность, простота, независимость, язык, литература, борьба.

Keywords: Nationality, language, literature, fight, simplicity, independence.

РЕЗЮМЕ

Борьба народности и простоты в языках Джалил Мамедкулизаде.

В статье нашли свое отражение борьба за чистоту языка и простота и Джалила Мамедкулизаде языке народности, развитие народа. Его художественном творчестве и национальной культуры стал основой защиты родного языка. Его всегда беспокоила судьба азербайджанского народа. Родной язык в о его произведениях всегда был широко отражен.

SUMMARY

Mamadkulizade in the struggle for nationality and simplicity

The article reflects the struggle of Jalil Mamadquluzadanin language. Fight for extensive written language in his works. The fate of the people always disturbed him. He wrote more than the native language in the works. He wrote in the language of ordinary people.

He wanted to be educated in ordinary people. His works reflect the opinion of the people.

The interests of the azerbaijani people was one of the main themes and language.

Rəyçi: dos. Abbasova Səidə Vaqif qızı

Алескерова Ирада

ОБРАЗ АВТОРА И ПРОБЛЕМА ХАРАКТЕРА В РАССКАЗАХ

СОМЕРСЕТА МОЭМА И ДЖОНА ФАУЛЗА

Образ автора можно трактовать по-разному. В первом случае он сам присутствует в новеллах двух видов (рассказах и повестях), то есть замещает литературного героя, который что-то рассказывает, делится собственными впечатлениями, оценивает поведение окружающих лиц, являясь очевидцем конкретных событий. Во втором случае он одновременно выступает в роли повествователя, как бы предваряющего содержание будущего рассказа. В третьем случае он непосредственно от глаз читателя скрыт, и мы догадываемся о его негласном присутствии по результатам окончательных выводов и обобщений, к которым автор и приходит.

Важно уяснить тот факт, что определённости оценок порою может быть кажущейся, точнее сказать, далеко не сами оценки оказываются нечёткими, по сравнению с тем, в какой степени они принадлежат самому автору. Существо дела заключается здесь в том, что в любом эпическом произведении автор и субъект повествования не всегда тождественны в своих суждениях или взглядах на мир. По этой причине, между прочим, большинство филологов при анализе образа автора добавляют: с каких позиций корректнее всего его рассматривать? А не является ли он в эпическом произведении к тому же ещё повествователем или рассказчиком? Может быть, корректнее использовать эти понятия, как синонимические? Но, оказываются, они всё же различаются оттенками своих значений. Автором следует в первую очередь называть самого писателя, то есть реально существующее лицо. В своих разных инвариантах это понятие может также означать некоторый взгляд на действительность (например, объективный и субъективный, критический или, напротив, беглый, неприхотливый, ни к чему не обязывающий). Автор-повествователь, как мы увидим из

дальнейшего, – это особая форма художественного воспроизведения характера. Он является своеобразным посредником между читателем и тем, что изображено в данном произведении, иногда выступая в роли свидетеля, толкователя лиц, фактов и событий. Кем же тогда является рассказчик? Им тоже может быть автор, но это персонифицированный повествователь, выступающий только от собственного, то есть первого лица, тогда как автор-повествователь – исключительно от третьего.

Однако, когда в дискуссию вступают теоретики-литературоведы, то всё оказывается сложнее и запутаннее, потому что они ищут свой подход к образу автора или проблеме характера, разграничивая, как мы уже отметили выше, самого писателя, повествователя и рассказчика по отношению их включённости в систему сюжетосложения или композиции в отдельности. Так, современные исследователи относятся к этому вопросу по-разному. Например, говоря об образе автора в рассказах и повестях, Б.О.Корман считает, что он подлежит рассмотрению только на уровне сюжета и композиции. Но С.Н.Филюшкина добавляет к ним ещё и компоненты жанровой структуры произведения, точнее, пишет о «подключении в анализ всей системы образов, лейтмотивов, символов и т.д.» [3,41]. Субъектные формы призывают нас к разбору словесной организации повествования – к различным носителям речи, каковыми в «малом жанре» могут быть или «просто повествователь, или личный повествователь, а, может быть, и рассказчика» [3,42].

Теоретическая разработка Б.О.Корманом проблемы автора в сочинениях «малой формы» предполагает различие в повествовании субъекта речи и субъекта сознания соответственно. Он считает, что это различие обусловлено компактностью рассказа, повести или новеллы. Автор вносит в произведение «особый тон повествовательного текста», который формально принадлежит только одному носителю (субъекту) речи. Но «речь автора фиксируется с помощью разных лексических и синтаксических элементов внутри единого речевого потока сознания различных субъектов» [1,42]. Эти суждения Б.Кормана и С.Филюшкиной, по нашему мнению, вполне применимы для исследования характера повествовательной формы английской новеллы XX в., рассказов и повестей С.Мозма и Дж. Фаулза соответственно.

С учётом отмеченного в теории настоящего вопроса, остановимся теперь на этих трёх моментах в отдельности, опираясь на тексты рассказов С.Мозма и повестей Дж.Фаулза. В рассказе «Ровно дюжина» автор в такой степени вносит своё слово в ход повествования, что порою его присутствие ощущается чуть ли не параллельно чтению произведения в целом. А именно: выделяется черта любопытства ко всему происходящему. Писатель пристально вглядывается в каждое новое лицо, тщательно прорабатывает все детали одежды, следит даже за манерой поведения окружающих. Его позиция отмечена ясной реакцией на происходящие события. Более того, он любопытен и к случайным прохожим, с видимым удовольствием выслушивает истории их жизни.

Автор здесь во всём: он как бы растворён в читателе и главном персонаже. Именно С.Мозм входит в кружок «любителей словесности», присутствует в дискуссиях на темы современной европейской литературы и искусства. Он самолично выслушивает историю бурных любовных походов «английского Казановы», мистера Мортимера Эллиса, и на протяжении всего рассказа дана оценка поведения героя, включая собственные выводы и обобщения.

Голос автора, как мы отметили, может звучать и за кадром. Например, во вступительном рассказе С.Мозма из цикла «Трепет листа» два главных действующих лица: Макинтош и его управляющий – Уокер. После смерти последнего выяснилось, что его помощник потерял смысл существования. Несколько лет он жил только чувством ненависти и действовал путём сопоставления собственной личности всему негативу администратора острова Самоа в Новой Зеландии – Уокера. Но может ли ненависть быть вечной? – задаётся С.Мозм риторическим вопросом? В беседах с ним он порою замечает и собственные недостатки. Жизненные обстоятельства, в которых он находится, представляются ему чаще всего обыденными, естественными, аксиоматическими, а ситуация – зеркальной при восприятии реакции Уокера на его слова и действия. Однако у Макинтоша выстраивается, как говорят психологи, защитная проекция. Он либо решительно не согласен с доводами управляющего, либо собственные пристрастия и амбиции ставит выше своих жизненных обстоятельств. Яростное отношение Уокера к туземцам представляется Макинтошу невыносимым, нарушающим все юридические и моральные нормы. Во избежание худших последствий от собствен-

ного жизненного сценария он защищается «панцирем недружелюбия», а весь негатив приписывает сопернику. «Ненависть Макинтоша к Уокеру всё росла и росла, пока не превратилась в настоящую манию. Он следил за ним с бдительностью безумца» [2,26]. Но со смертью администратора острова оказалось, что противопоставить теперь нечего, из-под ног Макинтоша выбита почва, а ненавистью к призракам жить нельзя. Герой кончает жизнь самоубийством и в конце рассказа отчётливо господствуют мотивы полной безысходности.

Мнение автора в этом рассказе опосредованно: даже если ты считаешь себя правым, тебе противостоит личность мелкая и завистливая, то можно ли жить только чувством ненависти – словно задаёт вопрос автор? Всем ходом повествования становится очевидным, что С.Моэм убеждён в обратном. По его мнению, Макинтош «фатально обречён», и каждый новый поступок, движимый исключительно мстостью, в конечном итоге приводит сначала к моральному неудовлетворению самим собой, а затем и к гибели. Вот таковы философия и кредо автора.

Наконец, автор может заявить о себе и в ремарках. В рассказе «На окраине империи» устами автора заговорил мистер Уорбертон. Уязвлённый в том, что его беспрестанно помощник Купер безосновательно называет снобом, он даёт определение этому явлению. «Сноб – это человек, который восхищается другими или презирает их только за то, что они занимают в обществе более высокое положение, чем он сам. Это вульгарнейшая черта современных английских буржуа» [2,149]. Цитированное в рассказе больше похоже на словарную статью, нежели на реплику персонажа. Поэтому для нас совершенно очевидно, что в сюжет непосредственно вмешивается автор, который хочет защитить своего героя от напрасных нападков.

А как представлен автор в рассказах Д.Фаулза? Покажем это на примере новелл из цикла «Башня из Чёрного Дерева». В сущности, он выполняет почти те же функции, но с учётом субъектно/в не-субъектных отношений он, как правило, более жёсток и категоричен. На чём, по нашему представлению, базируется это различие? Прежде всего, оно основано на том, что в сюжете рассказов Дж.Фаулза нет никаких путешествий или приключений героев. Это вообще не его стихия в «малой прозе». Он нигде не встречает «неожиданных и диковинных» людей, о которых так часто писал в своих рассказах С.Моэм. Различение фабулы и сюжета в «Башне из Чёрного Дерева» в первую очередь обусловлено снижением событийного момента. Например, в судьбе Дэвида Уильямса (I-ая повесть) заметна сосредоточенность автора на изображении его внутреннего душевного состояния. Важно, что сама по себе окружающая жизнь предстает через призму её мифологического или, как писали некоторые исследователи творчества Джона Фаулза, «интермедиального восприятия». Главные этапы нравственного и психологического «освоения» мира Дэвидом, по идее автора, складываются в сюжет, а проявления его внешней жизни, составляющие фабульный план повествования, замедляют его развитие. Вот и получается, что сюжет первого же рассказа из названного цикла диалектически отрицает её фабулу как начальное и, главное, частичное, то есть заведомо неполное познание действительности.

Автор недаром ограничивает фабулу первой новеллы тремя днями жизни Дэвида в обществе известного художника и двух девушек. Событийная канва хотя и несколько скудная, но всё же она компенсируется полнотой эпических описаний, монологов и диалогов героев, органично входящих в систему сюжета. Обратим внимание на то, как Джон Фаулз ведёт своё повествование. Он передает ощущения, чувства, мысли героя как его непосредственные, как бы сиюминутные и «прямо на глазах» у читателя возникающие реакции на изменения внешних обстоятельств. Автор намеренно вычленяет, отбирает из жизненных реалий только те обстоятельства, которые одновременно с исполнением своей роли в круговороте «внешней» жизни являются вехой его внутренней жизни. При этом обязательно сохраняется внутренняя связь между всеми элементами предметного мира, обусловленная логикой существования самих предметов, явлений, их объективной природы. Смеем утверждать, что в вопросах разработки индивидуального «концепта характера» в «малой прозе» Джон Фаулз – это подлинный реформатор. Так, общеизвестно, что расширенное предисловие (как и эпилог) часто встречается в крупных – романских формах. Рассказу или повести объёмное вступление не свойственно. Но «малая проза» Джона Фаулза – исключение из правил. И в самой малой по объёму повести-новелле «Элидюк» (не более 15-ти страниц компьютерного текста) почти треть занимает образ автора. Точнее, всё предисловие написано от собственного имени.

Что в нём? А). Причины изменения названия («Вариации» на «Элидюк»); круг читателей (для кого предназначена данная повесть); ассоциативная связь с «Башней из черного дерева»; этапы биографии, как подступ к замыслу произведения; первоначальные вставки из старо-французского языка с его латинизмами – в современный английский язык; богатство диалектических форм; диалектика жанра *shortstory*, смешение лексико-стилистических слоёв в повести и многое другое. Автор поясняет, с какой целью написана эта повесть-новелла, какую роль играет в ней отечественная (то есть английская) история, начиная с бриттов и кельтов. Мистика причудливо переплелась здесь с реальностью, художественный вымысел с документалистикой. Надо полагать, что такое расширенное вступление от имени самого автора в форме предисловия могло дать весомый толчок развитию и совершенствованию европейской новеллистики в аспекте приближения «малой формы» к эпическим формам.

Посмотрим теперь на образ автора в аспекте нескольких совмещённых функций одновременно. Для рассказа, повести и новеллы нередко характерным является тесное взаимодействие двух речевых потоков. Это речь персонажа и автора, функции которых чаще всего различны. В речи персонажа большее значение уделяется действующим лицам непосредственно; речь же автора выполняет кроме того также описательную и повествовательную функции. Далее, собственно форма повествования выступает в рассказах чаще одним из наиболее действенных способов выражения авторского сознания. Её выделение в тесной связи с другими художественными компонентами произведения (сюжетом и композицией, системой образов, тем, лейтмотивов и т.д.), позволяет внести большую конкретность в сюжет и структуру новеллы. Соотношение между автором и способами раскрытия его сознания в «малой прозе» принято разделять на субъектные и в не субъектные. Ясно, что герой-повествователь и рассказчик всегда более склонны к субъективизму. Почему? Причина очевидна: кто же хочет упасть в собственных глазах? Автор же, напротив, чаще всего объективен и беспристрастен. Он, конечно, тоже выражает собственную точку зрения, но она всегда происходит из глубокого внутреннего убеждения в своей правоте. Во всяком случае, если обратиться к большинству рассказов С.Моэма (рамки статьи, разумеется, не позволяют это сделать, а в монографическом исследовании это вполне допустимо), то несложно будет прийти к выводу о том, что он нигде не слукавил, равно, как излишне не скромничал.

Мы не будем особо вдаваться в эти тонкости; нас интересует образ автора с указанных позиций совмещённых функций, поскольку его необходимо чётко отделять от речи повествователя и рассказчика. Иными словами, перечисленные в самом начале нашей статьи общие теоретические установки важны нам в той степени, в какой позицию автора (его мнение, настроение, симпатии и антипатии) следовало бы разграничить по линии субъектно/несубъектных (или в несубъектных) отношений, выражаемых в тексте. Особенно ощутимо внимание автора к тому, как говорит герой в повествовании, где рассказчик явно отличается от автора принадлежностью к общественной среде, уровнем образованности, возрастом, полом. Его идеи могут как совпасть с автором, так и идти вразрез.

Так, в рассказах С.Моэма, где повествование ведётся от первого лица, часто делается ставка на самораскрытие, самовыражение героя, задачам которого служит речевая индивидуализация повествования («Макинтош», «Дождь», «Заводь» и другие). В таких случаях широко используются элементы просторечия, жаргона, автором привносится поток вульгаризмов, который, с одной стороны, вызывает неприятие данного персонажа, с другой, является ясным отражением доверительной интонации. Но в том и ином случаях автор непосредственно запечатлевает внутренний облик носителя речи, уровень его развития, круг основных интересов, представлений. Всё это свидетельствует о психологических мотивах поведения, тонкостях и изгибах душевного настроения. Другими словами, позиция автора может быть весьма разноликой.

Вновь обратимся к характерным примерам, теперь уже с учётом смежной функции автора, повествователя и рассказчика. В рассказе «Заводь» он выступает в собственной роли, то есть писателя, наблюдателя, доброго советчика. Сам о себе (безо всякого лукавства) пишет как о человеке трезво мыслящим и рассудительным. Он открыто признаётся в том, что ему приятно беседовать с людьми разных мировоззрений, которые при этом «раскрывают ему свою душу». Тогда, как считает автор, «становится совершенно ясно, что до какого бы унижения и ничтожества не дошёл человек,

всегда в нём может оставаться нечто, что вызывает сострадание» [2,130].

Но автор может быть и суровым. Объективно оценив ситуацию, в которую попал центральный герой этого рассказа – Лоусон, он приходит к выводу, что, несмотря на внешнюю привлекательность его супруги Этель, предпринимателю не следовало жениться на женщине сварливой, с низким интеллектом. Автор раньше всех своих героев понял, что жизнь с таким человеком на отдалённом от европейской цивилизации острове после «первых порывов огненной страсти сменяется элементарной скукой» [2,126].

Схожее «сообщество» автора и повествователей мы обнаруживаем в новелле Дж.Фаулза «Гуча» из указанного цикла. Оригинальное сцепление между собой двух рассказчиков выполняет важную идейно-художественную функцию, потому что они непосредственно в слове запечатлевают конкретную морально-философскую и этическую позицию персонажей. «Тройной симбиоз» художественной речи (автор и присутствие двух рассказчиков), по идее писателя, заметно снижают событийный момент в судьбе центрального героя. Вместе с тем у Дж.Фаулза появляется возможность сосредоточиться на изображении его душевного состояния. Ведь окружающая жизнь в этой повести предстает опосредованно, проведена автором сквозь призму восприятия главного действующего лица. Этапы этого восприятия, нравственно-психологического освоения мира, собственно, и складываются в сюжет, а формы проявления внешней жизни, составляющие фабульный план повествования, как бы провоцируют, ускоряют или замедляют развитие сюжета, придавая ему динамику и напряженность. Автор и рассказчик, как у С.Моэма местами не меняются, но бьют, что называется, в одну точку, точнее, в единую сферу социального бытия. В этом смысле образы автора и рассказчиков у Джона Фаулза в своих функциях словно расплываются. С одной стороны, они обращаются к морально-психологическим проблемам, которые возникают в пределах частной семейной жизни. С другой стороны, эта сфера оказываются тематически внутренне связанной с различными сторонами общественного бытия человека. Подобная связь, кстати, не лежит на поверхности. Это обусловлено выбором героев, склонных, скорее всего, к размышлениям, нежели к активной деятельности, а также повествовательной манерой автора и рассказчиков.

Использованная литература:

Корман Б.О. Образцы изучения текста. Ижевск, 1974.

Моэм С. Нечто человеческое. Рассказы. М.: Правда, 1989.

Филюшкина С.Н. Современный английский роман. Воронеж, 1988.

Злобина М. Сюрпризы Сомерсета Моэма // Новый мир, 1961 № 9.

Красавченко Т. Коллекционеры и художники // Фаулз Дж. Коллекционер. Москва, Известия, 1991.

Моэм С. Подводя итоги. Москва, Правда, 1989.

Aldington R. W, S. Maugham, Novelist, Essayist, Dramatist. New-York, 1939.

Maugham W.S. A Writer's Note book. Heinemann. Melbourne. London. Toronto. 1952, pp.99-100

Maugham W.S. Twelve stories selected and with an introduction by Wilson A. London, 1966, P IX.

Fowles J. The Ebony Tower, Eliduc, The Enigma. Moscow, 1980.

Ключевые слова; Повествование, Повествователь Рассказы

Keywords: Storytelling, Storyteller, Short stories

Açar sözləri: Nəql etmə, Nəql edən, Hekayələr

Summary

In this article we paid attention to the problem of author's acting as storytellers.

We looked at some novels of S. Maugham and J. Fowles. We tried to show that both writers in some stories acted as storytellers. But we noted that their manner of telling was different because one of them described the events as a witness but the other one described feelings of characters. We did our best in comparing the both writer's manner of writing.

Xülasə

Bu məqalədə mən S. Moem və C. Faulzun hekayələrində müəllifin rolunu təhlil etmişəm. Hər iki yazıçı öz hekayələrində nəql edən rolunu oynamışlar. Amma onların bu işdə olan fərqlərini görərək birinin şərhçi, o birinin isə insan hissiyatlarının təsviri ilə məşğul olduqlarını göstərməyə çalışmışam.

Рецензент: Доктор филол. Наук, Проф. Н. Мамедханова

Hacıyeva Gülnara

GI DE MOPASSANIN HƏYATI VƏ YARADICILIĞI

Anri Rene Alber Gi de Mopassan 5 avqust 1850-ci ildə Fransanın şimalında, rəsmi mənbələrə əsasən, Normandiya əyalətinin Dyep şəhəri yaxınlığında, Miromenil qəsridə, bəzi fərziyyələrə görə isə Lotaringiyanın kiçik sənaye şəhəri olan Fekanda anadan olmuşdur(1,8). Həyatı sirlərlə dolu olan yazıçının bioqrafiyası da elə bu mübahisəli məqamla başlayır. Onun doğum yeri müxtəlif mənbələrdə müxtəlif ünvanlarda göstərsə də, bu fərziyyələrdən ən çox Miromenil və Fekan üzərində dayanılır. Belə ki, doğum haqqında şəhadətnaməsində yazarın dünyaya gəldiyi yer kimi Miromenil qəsri yazıldığı halda, Parisin 16-cı dairəsi tərəfindən tərtib olunan ölüm haqqında sənəddə həmin yerin Sotevil kommunası, Larus lüğətində Fekan olduğu bildirilir. Yazıçının ana tərəfdən nənə-babaları Fekanda yaşayırdılar. Şahidlərin böyük bir qismi də Ginin məhz bu şəhərdə, ana nənəsinin Su-lö-Bua, 98 ünvanında yaşadığı evdə dünyaya gəldiyini təsdiqləyirlər. Lakin Ginin anası, olduqca şöhrətpərəst qadın olan Lora de Mopassan oğlunun fəhlə və ticarətçi şəhərində anadan olmasını özünə sığışdırmırdı. Ona görə də uşaq dünyaya göz açandan dərhal sonra Lora qabaqcadan kirayə etdikləri Miromenil qəsrinə gəlib və uşağın doğum haqqında şəhadətnaməsində onun doğulduğu yer kimi həmin bu qəsri qeyd etdirib. Jorj Normandi 1927-ci ildə nəşr etdirirdiyi “Mopassanın şəxsi həyatı” adlı kitabında qeyd edirdi ki, Ofranvildən olan notarius Moris Qlen “Mopassanlar ailəsi tərəfindən Miromenil qəsrinin icarəyə götürülməsi və ya alınması ilə bağlı hər hansı bir məlumatı rast gəlmədiyini söyləmişdi”(1, 8). Müflisləşmiş sənayeçi ailəsindən olan Lora de Mopassan yaxşı təhsil görmüş, latın, yunan, italyan və ingilis dillərini mükəmməl bilən bir qadın idi. O, Ginin atası Gustav Mopassandan evlilik təklifi alarkən ondan familiyasının qarşısına o zamanlar Fransada əsil-nəcəbət və zadəganlığın ifadəsi olan « de » hissəciyini əlavə etməyi tələb edir. Yaşadıqları Normandiya əyalətinin baş şəhəri olan Ruanın tribunalı vaxtilə ulu babası Jan-Batist Mopassanın kral sarayında məsləhətçi-katib vəzifəsində çalışmış Gustavın titul barədə qaldırdığı iddianı müəyyən məbləğ qarşılığında təmin edir.

Əslən Lotaringiyadan olan Mopassanlar ailəsi XIX əsrin ortalarında Fransanın şimalında yerləşən Normandiyada, Aşağı-Sena departamentində məskunlaşmışdılar. 1846-cı ildə Qustav de Mopassan Lotaringiya burjua ailəsində boya-başa çatmış Lora de Puatvenlə ailə qurur. Onların ailə münasibətləri evliliklərinin ilk günlərindən gərgin olur. Qustav de Mopassan hərdəmxəyal və əhlikəf bir insan idi. Uşaqların dünyaya gəlməsindən sonra da səngimək bilməyən ailə münasibətləri kiçik Ginin yaddaşında dərin və sağalmaz iz buraxmışdı. Hətta bir dəfə ailədə elə dramatik hadisə baş vermişdi ki, kiçik oğlanın psixologiyasına ağır zərbə vurmuşdu. Kefcil və qadın düşkünü olan atası sağa-sola xərcləmək üçün anasından gələcəkdə Giyə çatacaq pulun sənədlərini imzalayaraq ona verməsini tələb edir. Qadın təkidlə imzalamaqdan imtina edəndə həyat yoldaşı onu olmazın qəddarlıqla döyür. Bundan qorxuya düşən azyaşlı Gi evdən qaçaraq meşədə gizlənmiş, ertəsi gün meşəbəyi onu taparaq ailəsinə qaytarmışdı. Oğlunun yoxa çıxmasından bərk sarsılan anası isə ona sarılaraq ağlamış və demişdi: «Pis uşaq, sən mənə çox qorxutdun. Bir də belə hərəkət etmə». Sonralar bu hadisəni xatırlayan zaman Mopassan dostlarından birinə həmin gündən onun üçün artıq həyatda hər şeyin bitdiyini söyləmişdi. Gənclik yaşlarından etibarən onda baş qaldıran bədbin əhval-ruhiyyənin kökündə başqa səbəblərlə birlikdə heç şübhəsiz körpə ikən yaşadığı ağır ailə dramı da durur.

1859-cu ildə Gustav de Mopassan Parisdə Stolz bankında işə düzəlir; burada Gini Napoleon imperial liseyinə qoyurlar. 1860-cı ildə valideynlərinin ayrılmasından sonra Gi uşaqlığının qalan hissəsini anası və kiçik qardaşı ilə birlikdə Etret şəhərindəki XVIII əsrə məxsus villada yaşadı. Bu kiçik əyalət şəhərində müxtəlif təbəqəyə məxsus insanlara rast gəlmək olardı. Mopassanın təbirincə desək, Etrettdə « əbədi düşmən olan sənətkarlar və burjua » birlikdə yaşayırdı. Burada gələcək yazıçı günlərini təbiətin qoynunda, okeanın sahilində keçirir, avar çəkir, balıqçılarla birlikdə balıq ovu edir, yerli şivədə danışırdı.

Mopassanın dediyinə görə Etrettdə onu və kiçik qardaşı, özündən 6 yaş kiçik olan Erveni əmisi, abbat Luazel tərbiyə eləmişdi. Ginin fikrincə, bu adamın özü kimi fikirləri də yöndəmsiz idi. Təbiətçə sərt və quru olan bu din xadimi qardaşı uşaqlarını məcbur edirdi ki, qəbirstanlıqda övlətlərin xaçlar üzərində yazılmış adlarını əzbərləsinlər. Uşaqlıq çağlarında dəftərçəsində qeyd etdiyi həmin adlardan sonralar ədib əsərlərində istifadə etmişdi.

Gi Parisdə Napoleon İmperator liseyində, sonra isə İveto dini seminariyasında təhsil alır. Burada çox zəngin şəxslərin övladları təhsil alırdılar. Ginin qiymətləri « yaxşı » və « orta » olsa da, ilk vaxtlar

davranışı normal hesab olunsa da, semirayadakı gigiyenik şərait onu qane etmirdi. Orada ildə cəmi üç dəfə ayaqlarını yuyurdular. Çimməkdən isə heç söhbət belə getmirdi. Bu dini təhsil ocağında uşaqlara Evangeliyadan parçalar oxudurdular; şagirdlər dəqiq müəyyən olunmuş vaxtlarda dua oxumalı idilər. Ginin zənnində isə kilsə ataları dini təbliğ etməkdən çox onu təhrif edirlər. Gi düşünürdü ki, Tanrı okeanda dalğalar üzərində bu mənasız dörd divar arasında olduğundan daha əzəmətli və qüdrətlidir. Daxilən azad və sərbəst bir uşaq olan, təmizliyə öyrənmiş Gi burada çox davam gətirə bilmir. Gənc Mopassan bir dəfə sevgini vəsf etdiyi bir şeirində dörd divar arasında keşişlərin əhatəsində qaldığından şikayətlənirdi. Bundan xəbər tutan seminariyanın direktoru bərk qəzəblənir. Son zamanlar ara-sıra davadalaşda da adı hallanan Ginin üstəlik şeir də yazması onun seminariyadan çıxarılması ilə nəticələnir. Anasının dediyinə görə oğlunun incə, həssas təbiəti ilə rahib həyatının sərtliyi heç uyuşmurdu.

Bu dəfə oğlan Ruan seminariyasına göndərilir. Bu elm ocağında hökm sürən azad və tolerant mühit yeniyyətənin ürəyincə idi. Üstəlik, burada onun şeir yazmasına nəinki mane olurdular, əksinə buna ilham verirdilər. Məhz həmin məktəbdə gələcək yazar orada dərs deyən, dövrünün görkəmli simalarından olan, şair və dramaturq Lui Buyle ilə tanış olur. Gi ilk şeirlərini müəlliminə göstərərək onun rəyini öyrənirdi. Buylo səbrlə şagirdinin şeirlərində düzəlişlər edir, ona məsləhətlər verirdi. İncəsənət vurgunu olan Lui Buyle Mopassanın ədəbiyyata gedən yolda ilk bələdçisi olmuşdu. O, gənc pərəstişkarına nəzakətlə hələ çox öyrənməli olduğunu bildirirdi. Buylo Mopassanın poeziyaya olan marağını alovlandırdığı kimi şeir yazmaq bacarığının da artması üçün əlindən gələni edirdi. Gələcək yazıçı anasının və dayısının uşaqlıq dostu olan dahi fransız yazıçısı Qustav Floberin də ilk dəfə Lui Buylenin evində görmüşdü. Mopassanın ana babası Normandiyada nüfuzlu həkim ailəsindən çıxmış Qustav Floberin xaç atası olmuşdu. Bir dəfə ürəklənərək şeirlərini böyük realistə göstərən Gi ondan belə bir cavab almışdı : » Bilmirəm sizdə istedad olacaq, yoxsa yox. Amma mənə göstərdiyiniz bu yazı ağıl-kamal sahibi olmanızdan xəbər verir. Amma unutmayın ki, cavan oğlan, istedad Buffonundeyi kimi uzun-uzadı zəhmətdən başqa bir şey deyil. Çalışın!»

Flober kimi Buylo da Mopassana səbirli olmağı məsləhət görürdü. Sonralar Lora deyirdi: » Əgər Buyle yaşasaydı, Gini şair edəcəkdi. Onu nasir edən Flober oldu». Hələlik sənə bu iki nəhəng söz adamının arasında dayanaraq Gi hansı yolu seçərsə daha yaxşı olacağını, daha tez şöhrətə çatacağını düşünürdü. Köhnə dostların hər ikisi ona başa salırdılar ki, yüksək səviyyəli yazıçı qələmin hesabına yaşamamalıdır. Sənət əsəri o zaman dəyər əldə etməyə başlayır ki, uzun müddət hamıdan gizləndiyətişir.

1869-cu ildə əziz müəllimi Lui Buyle dünyasını dəyişdi. Bu ağır itkidən sarsılmış Mopassan bakalavr imtahanına hazırlaşmağına davam etdi. 27 iyul 1869-cu ildə on doqquz yaşlı gənc ədəbiyyat üzrə bakalavr imtahanını uğurla verdikdən sonra Floberin və anasının tövsiyəsi ilə hüquqşünas təhsili almaq üçün Parisə yollandı. Oktyabrda o, Paris Universitetinin hüquq fakültəsinə qəbul oldu. Anası oğlunun nəhayət Parisdə yaşayıb-ışləyən atasına yaxın olacağına və onun yardımından yararlanma biləcəyinə ümid edirdi. Gi isə yüngülxasiyyətli və məsuliyyətsiz bir insan olan atasına qətiyyətlə güvənmirdi.

Həmin dövrdə gənc Mopassanın siyasi baxışları da formalaşırdı. Anası Lora xanımın verdiyi tərbiyənin bəhrəsi artıq göz qabağında idi: Gi qətiyyətli bir gənc kimi yetişmişdi. Parisdə onu hüquq təhsilindən çox siyasi vəziyyət maraqlandırırırdı. Gi de Mopassanın gənclik illəri Fransa tarixinin ən mürəkkəb dövrlərindən birinə təsadüf edir. Həmin dövrdə Fransa siyasi burulğanlar içərisində idi. İmperator rejimi getdikcə güclənən müxalif qüvvələrlə qarşı-qarşıya gəlməli olurdu. Gi III Napoleona və onun rejiminə nifrətini gizlətmirdi. O, həmişə mətbuatda ölkədəki vəziyyətlə bağlı yazıları izləyir, Napoleonun əleyhdarı olan publisist Roşforun həftəlik satirik "Lantern" qəzetini alıb oxuyurdu. Qəzet nəşr olunmağa nail olan vaxtdan başlayaraq imperator əleyhinə həcvlər yazırdı. Mətbuatda oxuduğu pamfletlər Napoleon rejimindən narazı olan Giyə ləzzət verirdi. Hətta o özü də arabil məktublarında imperatora qarşı belə kəskin ifadələr işlədirdi : " Yəni bu heyvan Napoleon həmişəlik taxtda qalacaq ?".

1870-ci ildə Prussiyanın təhriki ilə, öz real vəziyyətini düzgün qiymətləndirmədən müharibəyə atılan Fransada ağır sosial-siyasi, iqtisadi, hərbi vəziyyət hökm sürürdü. Prussiya ilə müharibə Mopassanın təhsilini yarımçıq qoymasına səbəb oldu. Tələbə həyatına yenidən qədəm qoyan 20 yaşlı Gi səfərbərliyə alınmasını gözləmədən müharibənin ilk günlərindən könüllü surətdə ordu sıralarına yazıldı. Vənsendə intendent vəzifəsinə qəbul olmaq üçün imtahan verən Mopassan Vətəni qarşısında borcunu yetirməyə yollandı. Mopassan Ruanda ikinci hərbi diviziyaya hərbi yazar təyin olundu. Müharibənin ilk günlərində ona elə gəlirdi ki, bir az yazı-pozu ilə başını qarışdıracaq, gözünü yumub açanda qalib addımlarla Berlinə

girəcək. Həqiqətsə başqa cür idi. Prussiya ordusu Elzas və Lotaringiyanı ələ keçirib ölkənin içərilərinə doğru irəliləyirdi. Cəbhədə vəziyyət ağırlaşdıqca ölkənin başqa vətəndaşları kimi Mopassanın da daxilində qələbəyə inam hissi yoxa çıxdı. Aclıq, soyuq, gələcəyə inamsızlıq artıq onu da əldən salmışdı. Gi yuxulu insan kimi gəzir, “Necə olacaq? Harada dayanacağıq?” deyərək öz-özündən soruşurdu. Ətrafda, əsgər libasında olanların əksəriyyəti hərbi sənətinə aidiyyəti olmayan tamamilə təsadüfi dinc adamlar idi. Onların da artıq gücləri tükənmişdi. Kilometrlərlə yolu piyada qət edən döyüşçü yodaşları kimi Mopassanın da ayaqları qan içində idi. Kürəklərinə keçirdikləri çantaları çiyinlərini kəsirdi. Cəbhədə başıpozuq vəziyyətdə qalan ordunun qaçmağa üz tutduğu bir zamanda ölkənin paytaxtında əhali müqavimət göstərsə də, şəhər düşmən qoşunları tərəfindən tutuldu. Bunun ardınca Fransa rüsvayçı məğlubiyyəti qəbul etməli və alçaldıcı şərtlərlə sülh sazişi bağlamalı oldu.

Müharibə bitəndən sonra Mopassan təzəcə evə dönmüşdü ki, yeni hazırlanan qanunvericiliyə əsasən hərbi xidmət müddətinin yeddi ilə qaldırılmasından xəbər tutdu. Bu xəbəri təlaşla qarşılayan Gi israrla atasına yalvararaq kömək etməsini xahiş etdi. Uzun-uzadı axtarışdan sonra nəhayət, müəyyən məbləğ qarşılığında hərbi xidmətdə onu əvəz edə biləcək birisi tapıldı. Müharibədən sonra əhalinin əksər qismi kimi Gi də Mopassanın da maddi çətinlikləri bir az da artdı. İyirmi iki yaşında ikən Gi hələ də valideyninin maddi asılılığından qurtara bilməmişdi. Atasını hər ay ona 110 frank pul göndərirdi, lakin Mopassan bu məbləğin dolanmaq üçün kifayət etməməsindən, onun aylıq xərclərini qarşılamaq üçün yetərli olmamasından şikayətlənirdi. Gi atasını lazımsız şeylərdən ötrü pulu sağa-sola xərcləməkdə, onun kimi istedadlı bir gəncə yardımçı olmamaqda günahlandırirdi. Mopassan Hüquq fakültəsində təhsilini davam etdirmək istəsə də, vəsait çatışmazlığı üzündən bu mümkün olmur. Həmin ərəfədə anasına yazdığı məktublardan birində gənc oğlan atasının ona verdiyi pulun minimal ehtiyaclarını ödəməməsindən gileylənir və ailə qurmaq, övlad sahibi olmaq arzusunda olduğunu, lakin bunun maddi cəhətdən tamamilə imkansız olduğunu dilinə gətirirdi.

Bir müddət iş axtarsa da, Mopassan yalnız Qustav Floberin yardımı ilə işə düzələ bilir. Floberin admiral Sesseyə müraciətindən sonra 1872-ci ilin yazında o, ayda 125 frank maaşla və illik 150 frank mükafatla Dənizçilik Nazirliyində fəaliyyətə başlayır. Məmur vəzifəsində işləməyə başlayan gənc yenə də maddi sıxıntılardan can qurtara bilmir. Çalışdığı mühit, rəhbərliyin xoşagəlməz münasibəti də xoşagəlmən deyildi. Sərbəstliyə, genişliyə, gün işığına və dənizə alışmış bu insanı çox keçmədi ki, Dənizçilik Nazirliyinin rütubətli divarları arasındakı yeknəsək həyat usandırmağa başladı.

Mopassan dövlət qulluğunda xidmət etdiyi müddətdə də sevimli məşğuliyyətindən ayrılmırdı. O, şeir və hekayələr, hətta dram əsərləri, pyeslər və komediyalar yazırdı. Gənc müəllif qələm dostlarının köməyi və iştirakı ilə bəzi pyeslərini səhnələşdirməyə də nail olmuşdu. Mopassan yazdığı əsərlərin çoxunu ustası Floberə göstərərək onun rəyini öyrənirdi; özünə və qələm yoldaşlarına qarşı son dərəcə tələbkar olan Flober isə ona hələ çox çalışmalı olduğunu bildirir, yazdıqlarını çap etdirməsinə icazə vermir. Ustadının məqsədi yetirməsini öz yaradıcılığına qarşı tələbkar olmağa, ədəbi yaradıcılığa məsuliyyət və hörmətlə yanaşmağa, ədəbiyyatın problem və tələblərini dərinlən öyrənməyə alışdırmaq idi. Flober şagirdindən dəqiq-düzgün müşahidələr aparmağı, sənətdə təkrara yol vermədən özünəməxsus bir şəkildə yazmağı tələb edirdi. 1874-cü ilin 30 oktyabrında ədəbiyyata, sənətə çox bağlı olan anasına yazdığı bir məktubda Gi de Mopassan hansısa bir qəzetdə çap olunmağa çalışdığını dilə gətirirdi. Gənc yazar arabir cizma-qaralarını anasına göndərərək oxuyub fikrini bildirməsini, həmçinin onun üçün hekayə sujetləri göndərməsini xahiş edirdi.

Emil Zolyanın naturalist xəttinin tərəfdarı olmasa da, Mopassan bu cərəyanın banisinin qurduğu kiçik dərnəyə qoşulmuşdu. Bu da mətbuatın gözündən yayınmadı. Mətbuat yazıçısının həmin addımını ədəbiyyatda müstəqillikdən uzaqlaşma kimi qiymətləndirdi. Dənizçilik Nazirliyinin dəftərxanalarında artıq heç kimsə şübhə etmirdi ki, Gi de Valmon imzası altında yazan şəxs məhz onların həmkarı Gi de Mopassandır. Yazıçı tədqiqatla da məşğul olur, « Balzak məktublarındakı kimi », « XVI əsr fransız yazıçıları » kimi tədqiqat işlərini gündəlik mətbuatda nəşr etdirirdi. Digər tərəfdən Gi ara vermədən Katul Mendesin dərnəyinə gedir, ədəbiyyatla bağlı söhbətlərdə iştirak edirdi. 26 yaşında ikən o, hələ də yazar kimi tanınmamışdı.

1877-ci ildə Mopassan səhhəti ilə bağlı İsveçrədə iki ay müddətində müalicə kursu keçir. Leş-le-Bendə aldığı müalicə ona xeyli yaxşı təsir edir, Parisə qayıdanda Gi özünü gümrah hiss edirdi.

Ölkədə baş verən hakimiyyət dəyişiklikləri fonunda 1878-ci ildə Təhsil Nazirliyində də əvəzlənmələr

oldu və Təhsil naziri vəzifəsi Qustav Floberin dostu Ajönur Barduya həvalə olundu. Ajönur Bardu ilə Flober arasında dostluq münasibətləri olduğunu bilən Mopassan bunun özü üçün bir şans olduğunu düşündü və anası vasitəsilə Floberdən bu nazirliyə keçməsinə yardım etməsinə xahiş etdi. O gileylənirdi ki, Dənizçilik Nazirliyində bəzən gün ərzində 7 saatdan 13 saatadək davam edən işdən sonra fiziki və mənəvi cəhətdən elə yorulur ki, ədəbi yaradıcılıqla məşğul ola bilmir. Floberin dəfələrlə nazirdən xahiş etməsindən sonra 1878-ci ildə Gi Təhsil Nazirliyinə keçirildi. Yeni vəzifəyə təyin olunması ilə bağlı keçirdiyi sevinc hissi çox da uzun sürmür. Bu Nazirlikdəki əmək şəraiti və onun özünə olan münasibət nisbətən qənaətbəxş olsa da, aldığı məvacib Dənizçilik Nazirliyindəkindən o qədər də fərqlənmirdi. Yorğunluğuna baxmayaraq Mopassan axşamlar sevimli peşəsindən--ədəbi əsərlər yazmağından əl çəkmirdi. Maddi çətinliklərdən tamamilə yaxa qurtara bilməyən gənc oğlan üçün Nazirliklərdə çalışmağın şübhəsiz ki, müsbət cəhətləri də vardı. Məhz bu qurumlarda çalışdığı zaman kəsiyində gələcək yazar məmurların iş və həyat şəraitini nəinki müşahidə etmək imkanı əldə etdi, hətta bunları öz gündəlik həyatında yaşadı və bu qəbildən olan insanların keşməkeşli durumunu öz təcrübəsində daha yaxından öyrənə bildi; bunun sayəsində də ədib sonrakı yaradıcılıq prosesində gördüklərini qələmə almağa və məmur həyatının real mənzərəsini təsvir etməyə müvəffəq oldu. 1880-ci ildə bir müəllif kimi ona böyük müvəvəqiyət qazandıran və ədəbi tənqidlə bərabər oxucu kütləsi tərəfindən "şedevr" kimi qiymətləndirilən "Gonbul" novellasının işıq üzü görməsindən sonra Gi de Mopassan Parisdə çıxan "Qolua" adlı qəzətdən daimi əməkdaşlıq haqqında təklif alır və bu əməkdaşlıq xeyli müddət davam edir. Yüksək zümrədən olan insanların mütaliə etdiyi bu qəzet mütləqiyyət yönümlü və ciddi bir orqan idi. Mopassan da bu orqanda ciddi məzmunlu və irihəcmli əsərlərini çap etdirirdi. Mopassan həmçinin uzun müddət öz hekayələrini "Jil Blas" adlı bulvar qəzetinin səhifələrində "Mofrinyoz" təxəllüsü ilə çap etdirib. Bu ləqəbi yazar Onore de Balzakin «Bəşəri komediya»sındakı Diana de Mofrinyoz obrazından götürmüşdü. Bu qəzet müəlliflərə yüksək qonorar ödədiyi üçün o zamanın bir sıra ədəbi simaları kimi Mopassan da onunla əməkdaşlıq edirdi.

İlk hekayəsinin nəşrindən bir ay keçməmiş Mopassan daha bir ağır itkinin acısını yaşamağa məcbur olur: Gustav Flober dünyasını dəyişir. Az sonra yazar bu itkiyə olan münasibətini belə ifadə edəcəkdik: "Bu cür zərbələr bizim mənəviyyatımıza sərbə vurur və orada bütünlüklə düşüncələrimizə hakim kəsilən ağrı-acılar qoyur. Bu anda mən iztirablar içərisində həyatın faniyini, nə qədər çalışsın-vuruşsan da hər şeyin mənasız olduğunu, hər birimizin mənəvi cəhətdən tənha olduğunu hiss edirəm, hər bir hadisədə, hər şeydə bir mənfur yeknəsəklik var, bütün bunlara baxmayaraq onunla söhbət edən zaman mən daha az əzab çəkirdim".

Ədəbiyyat sahəsində uğur qazandıqdan sonra Mopassan hələ də Təhsil Nazirliyində işləməyinə davam edirdi. O hələ ədəbiyyat aləmində yerini bərkitmədən daimi maliyyə mənbələrini itirməməyə çalışırdı. Üstəlik, bir yazıçı kimi də "idarə sığovullarını" yaxından müşahidə etmək fürsətindən istifadə edirdi. Lakin zəif səhhəti çox zaman gənc yazara mane olurdu. Göz ağrıları, dözülməz baş ağrılarına sonradan ürək ağrıları da əlavə olundu. Həmin ərəfədə Mopassan mədəsindəki və dərindəki problemlərdən də şikayətlənirdi. Həkimlərin dediyinə görə bu əvvəl hesab olunduğu kimi siflisin deyil, revmatizmin fəsadları idi. İşdən azad vaxtlarında gənc yazar var gücünü ədəbiyyata yönəldirdi. Mopassan gah əvəzi ödənilən, gah da öz hesabına məzuniyyət götürməli olurdu. Bəzən iş yoldaşları arasında tez-tez işdən qalan məmurun həqiqətən xəstə olmasına şübhələr yaranırdı. Uzun-uzadı götür-qoy etdikdən sonra 1882-ci ildə o, işdən çıxmaq haqqında ərizə verməyi qərara aldı və yeni nazir də vaxt itirmədən intizamsız işçisinin ərizəsinə imza atdı. Təhsil Nazirliyindəki fəaliyyətinə xitam verdikdən sonra yazıçı özünü bütövlüklə ədəbiyyata həsr etdi.

Qarşıdakı illərdə Mopassanı «Gonbul» hekayəsinin gətirdiyi uğurla bağlı sürətli yüksəliş gözləyirdi. Hekayənin nəşrindən sonra ildırım sürətilə məşhurlaşan Mopassanın ömrünün son illərində həmkarı Joze Marya Erediyaya yazdığı məktubda ədəbiyyata gəlişi haqqında söylədiyi "Mən ədəbiyyata meteor kimi gəlmişəm, ildırım kimi də yox olacağam"(2, 2) ifadəsi isə həqiqətən onun həyatında öz təsdiqini tapdı.

1880-ci ilin sentyabr-oktyabr aylarında Gi de Mopassan Korsikaya səyahətə çıxır; səyahət zamanı da ədəbi və publisistik fəaliyyətinə ara verməyən yazıçı oçerk və məqalələr yazaraq gəmi ilə çap olunmaq üçün qəzetlərə göndərirdi. Səfərdən qayıtdıqdan sonra yazar bu adadan aldığı təəssüratlarını bir sıra novellalarında, həmçinin "Həyat" romanında oxucuları ilə bölüşüb. Həmin vaxt yazıçı həm də "Telyenin müəssisəsi" novellası üzərində işləyirdi. Məhz bu novelladan sonra ədib ədəbiyyat aləmində öz yerini bir

nömrəli yazıçı kimi möhkəmləndirə bilmişdi. Əsər oxucular və həmkarları tərəfindən çox bəyənilsə də tənqidçilər onun haqqında ən kəskin ifadələr işlədirdilər.

Parisə qayıdanda isə Mopassan Turgenev vasitəsilə xəbər tutdu ki, Rusiyada şöhrəti artmaqdadır. Turgenev özü də artıq onu bir nömrəli yazıçılardan hesab edirdi. Mopassan beynəlxalq səviyyəli bir yazıçıya çevrilə bilmişdi.

Ədəbi yaradıcılığın zirvəsinə yüksələn Mopassanın zəif səhhəti onun tənhalığa və düşüncələrə qapılmasına səbəb olur. Bəzən olurdu ki, Mopassan hətta öz sevimli məşğuliyyətindən də--ədəbi yaradıcılıqdan da usanırdı. Belə olanda yenə də səfərə çıxmağa qərar verirdi. Lakin səyahət boyu ədib yazmağına ara vermir, fəlsəfi düşüncələrini kağız üzərinə köçürür, heyranı olduğu təbiət mənzərələrini, şahidi olduğu hadisələri və əhvalatları dəftərçəsində qeyd edərək sonralar əsərlərində istifadə edirdi.

Elit cəmiyyətin nümayəndələri tərəfindən çoxsaylı dəvətlər alan və tez-tez şənliklər, bal və gəzintilər təşkil etməyi sevən yazıçı doğma ailə üzvlərinə, atasına və vəcətsiz, dar düşüncəli qardaşı Erveyə qarşı soyuq münasibətdə idi. Maddi cəhətdən ailə üzvlərinə, xüsusilə anasına və Ervenin ailəsinə köməyini əsirgəməsə də, Mopassan “bəhrəsiz çiçək” adlandırdığı bacarıqsız qardaşı ilə ruhən yaxın olmayıb. Atası böyük oğlu Gidə “ailə hissinin olmamasından” gileylənərək, onu atasına qarşı soyuqluqda, biganəlikdə, anasının təsiri altında olmaqda ittiham edirdi.

Mopassan yay mövsümünü adətən Etredə tikdirdiyi “La Gijet”--“Ginin evi” adlı malikanədə keçirirdi. Etredə olduğu müddətdə oranın sakinləri ilə yaxından ünsiyyət edir, onlarla gündüz və ya gecə sədyana gəzintilər təşkil edirdi. Yazıçı hər zümrədən olan insanlarla dil tapmağı bacarırdı. O, kimsəsizlərə və ehtiyacı olan insanlara da yardımını əsirgəməirdi. Kəndlilər də onu çox sevər, salon əyləncələrinə pulu necə gəldi səpən, kəndli bazarında isə hər sunun hesabını çəkən anasından daha çox qiymətləndirərdilər.

Mopassan qadınların, xüsusilə zadəgan təbəqəsindən olan qadınların sevimlisinə çevrilə bilmişdi; çünki o, zərif cinsin nümayəndələri ilə dil tapmağı, xoş münasibət qurmağı yaxşı bacarırdı. Onun qadınlara qarşı münasibətində ikililik, açıq-aşkar bir təzadlılıq var idi. Mopassan onları sevməklə bərabər həm də inamsızlıq və ikrahla yanaşardı və bunu dilinə gətirməkdən çəkinməzdi. O, qadınları cazibədar və əhəmiyyətsiz varlıq hesab edirdi.

Qələm yoldaşının qadınlarla səmimi əlaqələr yarada bilməsi Edmon Qonkur kimi müasirlərini özündən çıxarırdı. Həmişə Mopassana qarşı bədxah mövqedə dayanan Qonkur “normand şərəbsatanlarına oxşayan” Mopassana qadınların bu qədər aludə olmasından qıcıqlanır, onların nə qədər bayağı bir zövqə malik olmalarına təəccüblənirdi. Edmon Qonkur Ginin xarici görünüşündən tutmuş xarakterinə və geyiminə qədər qərəzli tənqid edir, onu “nəsr taciri” adlandırır. Mopassanın səmimi, açıq, bir az da tikanlı tənqidi fikirləri müqabilində Qonkur qardaşları ona qarşı öz ətraflarında XVIII əsr stilində ədəbi salon adı altında qərəzli tənqidi mühit yaratmışdılar.

Ədəbi karyerası onsuz da qısa bir dövrü əhatə edən ədibin həyatının son iki ili əqli xəstəliyə tutulması və getdikcə psixi durumunun ağırlaşması ilə müşayiət olunur. 1891-ci ildən başlayaraq yazıçının yaradıcılıq tempi sağlamlıq durumunun zəifləməsi ilə əlaqədar olaraq kəskin surətdə aşağı düşdü. Hələ çox gənc yaşlarından siflis xəstəliyindən, eyni zamanda irsən qazandığı miqren xəstəliyindən əziyyət çəkən (anası Lora de Mopassan da lap cavan yaşlarından dəhşətli göz və baş ağrılarından, əsəb xəstəliyi və depressiyadan əziyyət çəkib) və ürəkbulanmasından şikayətlənən Mopassanın daxilindəki xəstəliklər yaşa dolduqca onun səhhətində daha kəskin bir formada özünü göstərməyə başladı. İllər uzununu davam edən gərgin iş rejimi də onun sağlamlığına xeyli zərbə vurmuşduvərkən yaşlarında “qazandığı” xəstəliklərin şiddətlənməsinə şərait yaratmışdı. Bu da öz növbəsində yazarın psixi durumuna, xarakterinə və yaradıcılıq əhval-ruhiyyəsinə mənfi təsirini göstərdi.

1989-cu ildə Mopassan qardaşı Erveni psixi vəziyyətinin pisləşdiyi üçün psixoloji dispansərə yerləşdirdi. Bu hadisə qardaşı kimi yazarın özünə də çox ağır təsir bağışladı, artıq o öz sonunun da bu cür olacağından ehtiyatlanırdı. Ruhi xəstəliktez bir zamanda otuz üç yaşlı Erve de Mopassanın ömrünə son qoydu. Qardaşının vəfat etməsindən dərin sarsıntı keçirən yazıçının əsəbləri bir az da pozuldu; bütün cəhdlərinə baxmayaraq Mopassan daha yaza bilmirdi. 1890-cı ildə “Yad ürək” adlı əsərini yazmağa başlasa da tamamlaya bilmədi. Artıq arıqlamasından, halsızlığından, xəstə baxışlarından, davranışından onun sağlamlıq durumu ətrafdakılara bəlli olurdu. Edmon Qonkur kimi bədxahlar cəmiyyət arasında tələsik dedi-qodulara əl atır, mətbuat orqanlarında, gündəliklərində belə Mopassan barəsində xoşagəlməz

yazılara ara vermirdilər. 1891-ci ildə yazar Fransa-Prussiya müharibəsindən bəhs edən, ifşaedici faktlarla zəngin yeddinci romanı “Anjelus” üzərində çalışmağa başlayır. 31 dekabrda doktor Kazalisə yazdığı vida məktubunda yazar tamamilə əldən düşməsindən, can üstündə olmasından, burnuna tökdüyü məhlulun az qala bütün beynini axıtmasından, sayıqlamalarından şikayətlənirdi. Məktubda o, xəstəliklərin romanı yazmağa davam etməyə imkan verməyəcəyi halda özünə qəsdin qaçılmaz olduğunu da vurğulamışdı. Bütün səylərinə baxmayaraq sonuncu romanını heç bir vəhclə tamamlaya bilməyən Mopassan dediyi kimi də edir. 1892-ci ilin yanvarın birindən ikisinə keçən gecə o, tapançadan özünə atəş açır. Lakin köməkçisi Fransua Tassar qabaqcadan tapançadan güllələri çıxardığından bu cəhd nəticəsiz qalır. O zaman yazar şüşəni sındıraraq boğazını kəsməyə cəhd edir və bədəninin bu nayihəsində çox da dərin olmayan yara açır. Yanvarın 8-də Mopassanı doktor Blanşın Parisdə yerləşən psixiatrik klinikasına yerləşdirirlər. İl yarımından artıq aparılan müalicə müsbət nəticə vermir və Gi de Mopassan 1893-cü ildə, iyul ayının 6-da qırx üç yaşında ikən həmin klinikada dünyasını dəyişir.

8 iyulda Parisdə nakam yazığının dəfn mərasimi oldu. Emil Zolya yazarın məzarı üzərində matəm nitqi söyləyərkən demişdi: “Yazıçı kimi şöhrət sahibi olmasından əlavə, o yer üzünün ən xoşbəxt və ən bədbəxt adamlarımdan biri kimi yaddaşlarda qalacaq”.

Ədəbiyyat

1. Арман Лану. Ги де Мопассан. Москва, Молодая Гвардия”, 1971.
2. Alain-Claude Gicquel, Maupassant, tel un mythe, Le Castor Astral, 1993.
3. Armand Lanoux, Maupassant le Bel-Ami [archive], Grasset, 1995.
4. Анри Труайя, Ги де Мопассан. Москва, 2005.
5. Histoire de la littérature française, Hachette, 1974.
6. “Dünya ədəbiyyatı klassikləri”. Gi de Mopassan. Seçilmiş əsərləri. “Şərq-Qərb”. Bakı, 2010.
7. Emmanuel Pierrat, Laurent Kupferman, Les grands textes de la franc-maçonnerie décryptés [archive], Edi8 - First Editions, 2011.

Ключевые слова: Ги де Мопассан, провинция Нормандия, Замок Миромениль, детство, образование, юношество, драматические произведения, пьесы и комедии, литературная деятельность, публицистическая деятельность, стихи и рассказы, новеллы и романы, психическое заболевание.

Key words: Guy de Maupassant, Provincial Normandy, The Miromenil castle, childhood, education, youth, plays and comedies, literary activity, journalistic activity, drama works, poems and stories, novels, mental illness.

Резюме

В данной статье речь идет о жизни великого французского писателя XIX века Ги де Мопассана, рассказывается о детстве и юношестве писателя, а также говорится о том, как он пришел в литературный мир. В статье отражается личная жизнь автора, тяжелые дни его жизни, круг интересов, его продуктивная литературная и публицистическая деятельность, которую он накопил за одно десятилетие.

Resume

This article is about the great French writer of the 19th century, Guy de Maupassant. It describes his childhood and youth, and the way how he became the great novelist. The article includes the author's public activities, hard days of his life, his interests, his productive literary and journalistic activities, which he performed over the decade.

RƏYÇİ: dos E.Vəliyeva

Sübhən Məmmədov

ŞAHNUN ƏHMƏDİN HƏYAT VƏ YARADICILIĞI.

Orta əsrlərdə təşəkkül taparaq, özünün ən yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmış geniş coğrafi ərazini əhatə edən ümumi müsəlman ədəbiyyatının zəngin ədəbi- bədii irsinə söykənən çağdaş malay ədəbi mühiti dünya şöhrətli böyük sənətkarlar yetişdirmişdi. belə şəxsiyyətlərdən biri olan şahnun əhməd, müxtəlif məzmunlu zəngin yaradıcılığı ilə nəyinki malay, dünyanın əksər xalqları tərəfindən bu gün də maraqla öyrənilməkdədir.

Şahnun Əhməd 13 yanvar 1933- cü ildə Malayziyanın Banggol derdap kedah bölgəsində, bir kəndli ailəsində dünyaya gözlərini açmışdı. balaca Şahnun mənsub olduğu ailənin ən kiçik üzvü idi. Şahnun mənşəcə pattani hesab edilirdi. çünki, onun atası əhməd əbu bəkir 19 əsrin sonlarında cənub taylantda yerləşən kampon posingdən gələn pattani köçünün daxilində malayziyada məskunlaşmışdı. şahnunun atası əhməd II dünya müharibəsinədək ingilis istihparat servisləri ilə əlaqədə olmuş və poçt məmuru kimi xidmət göstərmişdi. daha sonralar o, gəmi sörveyeri vəzifəsini də icra etmişdi. (3).o dövürlərdə savabsızlıq Malay kəndlilərinin ortaq qorxusu idi. demək olar ki, malay kəndlərində uşaqların əksəriyyəti təhsildən kənarda qalırdı. ancaq təhsil almaq məsələsində tale şahnunun üzünə gülmüşdü. şahnunla onun digər bir qardaşı təhsil ala bilmişdilər. şahnunun atasının ingilis kəşviyatında işləməsi şahnuna təhsil almağa imkan yaratmışdı. belə ki, ingilis istihparat servislərinin maddi yardımı ilə Şahnun Alorsetarda yerləşən Sultan Əbdül Həmid kollecində təhsil almağa müəssər olmuşdu. o, 1954- cü ildə kollecdəki təhsilini başa vurandan sonra, kuala terengganuda yerləşən bir ingilis məktəbində müəllim kimi fəaliyyətə başlayır. bir il sonra 1955- ci ildə şahnun vətən naminə hərbi mükəlləfiyyətini yerinə yetirmək üçün əskəriyə gedir. bir il hərbi xidmət keçən şahnun 1967- ci ilədək müxtəlif təhsil müəssisələrində fəaliyyətini davam etdirir. 1968- 1971- ci illər ərzində Avstraliya beynəlxalq universitetində Kanberrada yüksək səviyyəli təhsil alan şahnun, qısa müddətli məzuniyyətdən sonra 1975- ci ildən etibarən tanjung malimdə yerləşən sultan idris universitetində müəllimlik fəaliyyətinə başlamışdı. 1983- ci ildən ədəbiyyat üzrə professor olan şahnun ölümünədək penangda yerləşən malayziya universiteti ilə mütəmadi əlaqə saxlayaraq orada . Ədəbi sahədə mühazirələr oxumuşdu. (3). şahnun elmi və ədəbi fəaliyyətlə yanaşı icdi-maii və siyasi fəaliyyətlə də məşğul olurdu. o, öz dövrünün hökumətinə müxalif olan islam se- Malayziya partiyasının üzvü idi. şahnun 1999- 2004- cü illərdə malayziya federasiyasının parlamentinə üzv seçilmək üçün öz namizətliyini irəli sürmüşdü. bütün insanlar kimi şahnunun da taleyində bu dünyadan köçmək vardı. o, sabahların birində 2017- ci il dekabrın iyirminci günü saat 8 00 da əbədi olaraq bu dünyaya gözlərini yunmuşdu. Onun ölümünə səbəb uzun sürən ağ ciyər xəstəliyi olmuşdu. Şahnun vəfat edərkən zencan kajang kəndində müalicə alırdı. Şahnunun həyat yoldaşı van fatimah dörd övladı on dörd nəvəsi və üç nəticəsi ilə hazırda malayziyada yaşamaqdadır. şahnun müsəlman olduğu üçün bandar baru bange müsəlman qəbirsandığında dəfn olunmuşdu. Şahnunun olduqca zəngin və müxtəlif məzmunlu ədəbi- bədii yaradıcılığı vardı. onun yaradıcılığını tarixi baxımdan iki mərhələyə ayırmaq məqsədə uyğun olardı. Şahnunun yaradıcılığının birinci hissəsi 1950- 1965- ci illəri əhatə edir. bu dövüdə o, "anjing-anjing -" köpəklər ", 1964) və s: bu kimi kiçik həcimli hekayələr yazmışdı. şahnunun yaradıcılığının ikinci hissəsi 1965- ci ildən ölümünə qədər olan bir dövrü əhatə edir. bu müddət ərzində o, iri həcimli romanlar qələmə almışdı. şahnunun ilk romanı 1965- ci ildə nəşr olunan "rintong "till ashes" romanıdır. Bu əsərdə malay kəndlilərinin həyat tərzini əks olunur. Müxtəlif kəndli surətləri olan bu əsərdə yazıçının hadisələrə reallıqdan daha çox özünün fərdi baxış bucağından yanaşmasını görmək mümkündür. bu əsərdə baş verən hadisələr dramatik şəkildə inkişaf edir. qeyd edək ki, ədibin kəndlilərin həyat tərzini canlandıran romanları əksəriyyət təşkil edir. bundan başqa şahnun milli motivləri əks etdirən romanlar da yazmışdı. belə əsərlərdən biri "nazir" əsəridir ki bu romanı şahnun 1967- ci ildə nəşr etdirmişdi. əsər doğrudan doğruya malay milli düşüncəsinin təşəkkülünə təkan vermişdi. Şahnunun Milli duyğuları özündə əks etdirən romanlarından biri də 1973- ci ildə nəşr etdirdiyi "srengenge" əsəridir. Bu roman qısa zaman ərzində geniş oxucu kütləsinin rəğbətini qazanmış və mükafata layiq görülmüşdü. ədibin dini mövzuda qələmə aldığı əsərlər də vardır. O, "shit" əsərini 1998- ci ildə nəşr etdirmişdi. Bundan başqa ədibin "maha-maha" böyük dünyalar(1999), "muntah" ürək bulanma (2000) və s: əsrləri də işıq üzünə görmüşdü. Şahnununbir əsəri də 1966- Cİ ildə nəşr etdirdiyi tikandan başqa məhsul yox adlı romanıdır ki, demək olar bu əsər bütün dünyada bəyənilir və sevilə- sevilə oxunur. Bu əsər müxtəlif xalqların dillərinə tərcümə edilmiş və əsərin türk dilinə tərcüməsi ibrahim karagül tərəfindən gərçəkləşdirilmişdi. Bu roman

malay xalqının həyat tərzini bütöv çılpalığı ilə əks etdirir. O dövüdə baş verən ictimai münasibət və hadisələrə işıq tutur. əsərdə gösdərilir ki, malay xalqı həmin ərazidə yaşayan digər toplumlardan fərqli olaraq əkinlə məşğul olur. çinlilər isə dükan sahibidir və Malaylardan fərqli olaraq iqtisadi gücə malikdirlər mədən sənayesi də onların əllərindədir. Eyni zamanda çinlilər malaylardan daha savatlıdır. Çinlilər öz dükanlarında əkinlə məşğul olan malayları toxumla təmin edirdilər. (2, 10).malaylar sahədə işlədikdən sonra əlavə iş axdarmağa məcbur olurdular. Çox hallarda öz məqsədlərinə nail ola bilmirdilər. Ona görə də düyü mövsümü bitdikdən sonra işsiz qalırdılar. Lahuma da digər həm kəndliləri kimi sahədə işini bitirdikdən sonra yeyib yatmaqla gününü keçirirdi. (2, 12). Romanda cərəyan edən hadisələrin məkanı Malayziyanın Banggul Dərdap kəndidir. Bu kənd müasir dünyaya qapalı, əhalisinin düyü əkilib becərməklə həyat sürdüyü kasıb bir kənddir. Romanın əsas qəhrəmanları bu kənddə yaşayan bir əkinçi ailəsidir. Ailənin başçısı lahumadır. Onun jeha adlı həyat yoldaşı və yeddi qızı vardır. Ailə həddən artıq yoxsuldur. Onların əsas məşğuliyəti düyü əkmək olduğu üçün bütün düşüncələri bu yöndədir. (2, 49).ailənin demək olar ki, müasir dünya haqqında az təsəvvürləri var. Bunlar da əkin sahəsində işlədikləri üç ulduz markalı gübrə, kəndin varlı adamı Tok Penghulu'nun traktoru və ətrafda yaxşı geyimli yad millətlərin nümayəndələridir. (2, 208). əsərin məzmunu haqqında qısaca məlumat verməli olsaq deyə bilərik ki, bu əsərdə hadisələr bir məhsul mövsümü ərzində baş verir. Bu mövsüm düyünün sahədə əkildiyi vaxtdan biçilərək anbarlara yığıldığı vaxtadək olan dövrü əhatə edir. əsərdə təsvir edilən surətlər məhtut saydadır. Lahumanın ailəsindən başqa olan surətlər arxa plandadır. Ailənin başçısı Lahuma düyü yığarkən ayağına zəhərli tikan batır və bununla da ailənin bütün yükü onun arvadı jehanın üzərinə düşür. Lahumanın xəstələnməsindən sonra romanda təsvir edilən hadisələr Jehanın ətrafında baş verir. Bir müddət sonra lahuma dünyasını dəyişir. Jeha isə təbiətin çətin şərtləri və öz şəxsi problemləri ilə üzüzə qalır. O, həddən artıq yükün altına girir və bu yükə dözə bilmir. Nəticədə Jeha dəli olur. Həm kəndliləri Jehanı qəfəsə salırlar. Jehanın düşdüyü bu durum onun ilk qız övladı olan Sanahı çətinlik qarşısında qoyur. beləki Sanah özündən kiçik olan uşaqların qayğısını çəkməyə başlamalı olur. Bu əsərdə qəhrəmanlarla yanaşı,düyü və onu əldə etmək üçün təbiətə qarşı aparılan mübarizə də çox əhəmiyyətli yer almaqdadır. Bu məsələ o qədər önəmlidir ki, romanın təhkiyyəsi bu məsələyə köklənmişdi. Ailənin məsuliyyət yükündən çəkilməyə məcbur olan şəxslər kölgədə qalır. Bu kənddə yaşayan insanlar üçün düyü təməl qidadır. Bu insanların həyatı büsbütün düyüyə bağlıdır, əgər düyü olmazsa bu insanların həyatı da bitər. Düyü mövsümü bitdikdən sonra bu insanlar işsiz qalırlar. Məhz düyünün əhəmiyyətinə görədir ki, Lahuma xəstəliyinin ağır olmasına baxmayaraq öz ailə üzvlərinə sahəyə getmələrini tələb edirdi. 2, 93. Lahuma düyünü müqəddəs bir şey kimi görürdü. O, düyüyə zərər verən hər şeylə mübarizə aparırdı. (2, 169). Bu romanda insanların əcdadlarından qaldığı iki dəyərə diqqət yetirilir. Bunlardan biri islam dini, ikincisi də düyüdür. Bu insanlar düyünü allahın onlara verdiyi ehsan hesab edirdilər. Bu əsərdən başa düşüldüyünə görə düyü keçmiş nəsildən bu günün insanlarına bir ənənə kimidir. Bu ənənəni hər cür pisləkdən qorumaq lazımdır. Müəllif Jehanın düşüncəsi ilə həmin məqamları çox böyük ustalıqla bu cür əks etdirmişdi. “Jeha Lahumanın sözlərini xatırladı. Övladlarımız günlərdir yeməyə həsrətdir. əgər düyü becərilməsə uşaqlarımız tələf olar. Düyü bizim ruzimizdir. Bizim yeməyimiz düyüdür sağlımız xəstələnməyimiz hamısı ona bağlıdır. Düyü ata babalarımızdan bizə gələn mirasdır. Ona xidmət etmək və onu qorumağa məcburuq o, bizim və uşaqlarımızın həyatı və can damarıdır. Çox qədimlərdən bizim insanlarımızı həyata bağlayan tək şey odur. O, düyüdür. Ondan başqası yoxdur- yoxdur. (2, 45). düyü insanların sosial həyatına və mədəniyyətinə də nüfuz etmişdi. Hər il məhsul yığımı zamanı bangul dərdabda bayram olur. Bu il də həmin bayramlardan biridir. Bayram münasibəti ilə kəndin zəngin adamı tok bənghulu üç- dörd heyvan kəsb. Ziyafətdə işdirək edənlərə ərmağan edir. Cavanlar öz təbilləri ilə silat adlanan malay döyüş marşı çalırlar. Düyülər anbarlara yığılan zaman gayong meydanı insanlarla dolub daşır. Azad buraxılan heyvanlar düyü sahələrinə tərəf qaçır. İnsanlar həddən artıq sevinclidir. Hamı mahnı və şeiroxuyur. 2, 126. əsərdə gösdərilir ki, uşaqların oyunu da düyü üzərində qurulur. Uşaqlar bağçada toplaşılırlar və evcik- evcik oynamağa çalışırlar. Onlar qumu düyü hesab edirdilər güya yemək bişirirlər. Bəziləri də qışqırırdılar ki,yanıq qoxusu gəlir (2, 6). Buuşaqlar demək olar ki, hər zaman bu oyunu oynayırdılar. Bu kənddə insanların şirin xəyalları da düyü üzərinə qurulurdu. Jeha da bu ilki məhsulun xəyallarını qururdu. Onun gözünün önünə məhsuldar düyü tarlası gəlirdi. Daha sonra o gələcək planlarını düşünürdü. O, xəyalən Lahumanın şərəfinə verəcəyi qonaqlığın və qızları Sanahın və Milahın toylarıhaqqında düşünürdü. (2, 125-126). Jeha xəyallarından çox xoşal olmuşdu. əgər əqrəblər və

xərçənglər düyünü tələf etməsələr bu il uşaqların əyin- başı da olacaqdı. Ramazan ayında onların ayaqqablarında tələnəcəkdə. Jehanın ən böyük xəyalı ömründə bir dəfə də olsun qatara minmək idi. O, hara getməyindən aslı olmayaraq öz ailəsi ilə birlikdə qatara mimmək isdəyirdi. (2, 52). Bu romanın təməl mövzusu insan və təbiətdir. Burada insanla təbiət qarşı qarşıya gəlir. Bu qarşılaşma həddən artıq paradoksaldır. Təbiət həm bu insanlar üçün düyü yetişdirir, eyni zamanda bu düyünün yetişməsinə mane olan amilləri meydana çıxarır. Məhz bu paradoksallığa görə insan təbiətlə mücadilə etməli olur. Görünən odur ki, düyü təkdir ancaq düyüyə ziyan vurmaq isdəyənlər çoxdur. Düyünü becərən zaman suyun içərisində gəzərkən insanın ayağına yapışan həşaratlar, sürü ilə düyü tarlalarına hücum çəkən quşlar, əqrəblər, siçovullar və başqa canlılarla mübarizə aparmaq sanki bu insanların alınına yazılıb. Qeyd edək ki, bu insanlar, bu qədər ziyan vericilərə qarşı əli yalın mübarizə aparırlar. Buna səbəb isə onların çox güclü inanca sahib olmalarıdır. Bunu Lahumanın dilindən də aydın görmək olar. Xərçəng və əqrəblər də bizlər kimi allahın yaratdığı varlıqlardır. Allah ən qüvvətli olandır. (2, 17). əgər qanıma içərək mənə zərər vurmasanız sizi öldürməyəcəm. Çəltiyi əkib qurtarandan sonra suda gəzəcəm. əgər yenə də qanıma sovursanız. Ailəmdən hər hansı birinin qanını içsəniz ozaman sizi öldürəcəm. (2, 19). Mənim özümə və ailəmə ziyan vurmayan heç bir böcəyi öldürməyəcəm. (2, 21). Romanın əsas mesajı ondan ibarətdir ki, ölüm və həyat, qıtlıq və bolluq hamısı allahın əlindədir. (2, 5). Buna baxmayaraq romanın qəhrəmanları təbiətlə çox gərgin mübarizə aparır. Lahumadan sonra Jeha da bir kobra ilanı ilə qarşılaşaraq bərk qorxu hissi keçirir və dəli olur. (2, 63). Jehanın düşdüyü vəziyyətdən sonra ailənin bütün yükü uşaqların üzərinə düşür. Uşaqlar düyünü ziyanvericilərə yem etdikdən sonra, çox böyük zəhmət bahasına, az bir hissəsini anbarlara yığa bilirlər. Uşaqlar düyü yığarkən həşaratlar və quşlardan çox qorxurdular. Sanah və milah çox vaxt bu ziyan vericilərin onlara necə hücum edəcəyini fikirləşirdilər. (2, 198). Göründüyü kimi şahnunun bu romanı malay xalqının həyat tərzini ətraflı şəkildə əks etdirir. Şahnunun əsərlərinin üslubu haqqında bir iki kəlmə demək məsləhətdirsə, elə bu əsərin dilindən bəhz etmək yerinə düşərdi. Bu romanın dili diqqətlə təhlil edildikdə bənzətmələrin əsərin təbii təhkiyyə axışını qüvvətləndirdiyini görürük. Gecə yeddi uşağın evdə yerdə sərilib yatmasını müəllif ocağa qoyulmuş səliqəsiz odun kimi təsfir edir. (2, 15). Müəllif Jehanın yatışını isə gərnəşmiş bir timsaha bənzədir. (2, 22). Düyü tarlasını xərçəng hücumundan qorumaq üçün var qüvvəsi ilə qaçan Jehanı ceyrana bənzədir. Onun dalınca qaçan uşaqları isə vəhşi bir ilan tərəfindən ölküdülmüş ördəyə bənzədir. (2, 131). Sel sularını pələng tərəfindən ovlanmış kərkədan böürtüsünə bənzədir. Romanın fərdi xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, burada əsasən müəllif öz təhkiyyəsində bənzətmələrə yer verir. Dioloqlarda isə heç bir bənzətmədən istifadə edilmir. Digər xüsusiyyət isə əsərdəki bütün bənzətmələrin təbiətlə əlaqəli olmasıdır. Misal olaraq qeyd edə bilərik ki, müasir dünyanın məhsulu olan traktoru təbiətlə əlaqələndirir. Tok penhgulunun tarlasında işləyən traktor yaralıklarədan kimi böyürdü. (2, 96). Qatar isə bir piton ilanına, onun səsi fırtınaya bənzədilir. (2, 52). Müəllif əsərdəki bənzətmələri təbiətdən götürməsi əsərin poetik gözəlliyini daha da artırır. Şahnunun yaradıcılığı çağdaş malay ədəbiyyatına əvəssiz bir töhvədir. Altmışıncı illərdən formalaşan malay milli məfkurəsinin əsas sütunlarından olan şahnun irsi bu gün də nəyin ki malayziyada, eləcə də əksər dünya xalqları tərəfindən sevilə- sevilə öyrənilir. Qeyd edək ki, şahnunun bir çox əsəri ekranlaşdırılmışdı. Nümunə üçün srengenge romanını önə çəkmək olar. Bu əsər 2017- ci ildə ekranlaşdırılaraq malay televiziyası tərəfindən nümayiş etdirilmişdi. Şahnun fəaliyyətinə görə bir neçə qiymətli mükafatlara laiq görülmüşdü. O, 1972- ci ildə malayziya ədəbiyyat mükafatı almışdı. Daha sonralar ardıcıl olaraq ədəbiyyat çempionu 1976, kedah kral sarayı tərəfindən kedah sultanına sədaqət əmri datuk rütbəsi 1980, dövlət ədəbiyyat mükafatı və beynəlxalq mükafat 1982, asiya ədəbiyyat mükafatı 1990. Mastera ədəbiyyat ödülü 2010 ödüllərinə laiq görülmüşdü. Göründüyü kimi şahnunun zəngin bədii irsinə yüksək qiymət verilmiş və bu gün də verilməkdədir.

Ədəbiyyat siyahısı.

1. Alimah Mhamed Ali, Is Shahnun Ahmad's Ranjau Sepanjang Jalan A Tragedy? Journal of Modern Education Review, ISSN 2155-7993, USA September 2013, Volume 3, No. 9, pp. 709–713.
2. Şahnun Ahmet Dikenden Başka Mahsul Yok (Çev.:İbrahim Karagül), Özgün Yayıncılık, İstanbul Eylül 1995.
3. https://en.wikipedia.org/wiki/Shahnun_Ahmad
http://www.myjurnal.my/filebank/published_article/22904/039_057.PDF

Açar sözlər: Şahnun, Malay, ədəbiyyat, Malayziya. .

Keywords: Shahnon, Malay, literature, Malaysia.

Ключевые слова: Шахнун, малай литература, Малайзия.

Summary

Shahnon Ahmad is one of the indispensable representatives of modern Malaysian literature. His literary heritage having various contents and rich literary feature is being studied on a global scale along with Malaysia. Works of Shahnon can be said that were translated into many nations' languages. This article is about the life and work of Shahnon and his work is being analyzed in general. The main individual artistic features of Shahnon's work are made clear through his novel "No Harvest but a Thorn" written in 1966.

Жизнь и творчество Шахнон Ахмада.

Резюме

Шахнон Ахмад один из незаменимых представителей современной малазийской литературы. Его литературное наследие различного содержания, имеющее богатые литературные особенности наряду с Малайзией изучаются в мировом масштабе. Сочинения Шахнона можно сказать, переведены на многие языки народов. В данной статье говорится о жизни и творчестве Шахнона и анализируются в совокупности его произведения. Основные индивидуальные художественные особенности творчества Шахнона становятся ясными посредством его романа, написанного в 1966 «Шипы на дороге».

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

Tağıyeva Aygün

MƏHƏMMƏD İQBALIN İCTİMAİ-SİYAHİ VƏ DİNİ-FƏLSƏFİ YARADICILIĞI

Bütün mütəxəssislərin yekun qənaəti bundan ibarətdir ki, XIX əsrin sonları, XX əsrin birinci rübündə baş verən tarixi gedişatın dünyada, Müsəlman Şərqində, o cümlədən də Hindistan və Pakistanda yaratdığı qeyri stabil keçid mərhələsində yaranan yeni, novator Urdu poeziyasını ən yüksək zirvəyə qaldıran Əllamə Məhəmməd İqbal olmuşdur. İqbalın poeziyası müstəsna kamilliyi, forma və məzmun yeniliyi ilə seçilmişdir.

Onun poeziyası ictimai-sosial mühitin bütün çağırışlarına cavab verərək, müsəlman Şərqinin mənəvi-əxlaqi, fitri oyanışına, dini-fəlsəfi dünyagörüşün formalaşmasına xidmət etmişdir. İqbal poeziyası Hindistan və Pakistan xalqını müstəqillik uğrunda Qərb imperializminə və müstəmləkəçiliyinə qarşı mübarizəyə səsləyən, yüksək demokratizmi ilə fərqlənən Urdu poeziyasının fenomenal yeni bir mərhələsi, intibahıdır.

Məhəmməd İqbalın farsca yazdığı əsərlərdən fərqli olaraq urduca yaradıcılığı lokal poetikası ilə xüsusən fərqlənir. "Bang-i Dara" ("Hərəkət səsi") - 1924, "Bal-i Cibril" ("Cəbrail Qanadı") - 1935, "Zarb-i Kalim" ("Musa zərbəsi") - 1936, "Armağan-i Hicaz" ("Hicaz armağanı") - 1938 əsərləri təriqət görüşləri ilə bağlı olub sufi-panteist ideyaların yeni məzmununda bədii-fəlsəfi inikasına xidmət göstərir. Başqa sözlə, bu əsərlər sufi-fəlsəfi poeziyanın qiymətli örnəklərinə söykənərək yeni dövrün progressiv etiqad məzmunlu Şərq şeirinin dəyərli incilərindəndir.

Məhəmməd İqbalın urduca yazdığı poetik nümunələri, özünün sağlığında tərtib və çap etdirdiyi urduca şeir kitablarını xronoloji ardıcılıqla qısa xülasələrini nəzərdən keçirək:

1. "Bang-e Dera" ("Hərəkət səsi"-1924) 1924-cü ildə Lahorda nəşr olunmuş İqbalın urduca ilk şeir kitabıdır. Buradakı şeirlər İqbalın yaradıcılığının ilk dövrlərində yazdığı şeirləri əhatə edir. Əsərdə İqbalın Türkiyə və türklər ilə əlaqəli şeirləri ilə bərabər, Avropada aldığı təhsil illərində qələmə aldığı, Hind milliyətçiliyi ilə əlaqəli romantik duyğuları əhatə edən şeirləri də yer tutur.

İqbalın urduca ilk poetik kitabındakı şeirlər onun gənclik həyatının çox mühüm üç dövrünü əhatə edən bir şeir toplusudur. Birinci dövrdə yazılan şeirlər İqbalın 1905-ci ilə qədər yazdığı şeirlərdir. Bu şeirlər içərisində ən məşhur əsəri "Tarana-e-Hind"- "Hindistan mahnısı" mənzuməsidir ki, bu şeir Müsəlman Cəmiyyətinin Himni kimi qəbul edilmişdir. Bu şeir Mahatma Qandinin ən çox xoşladığı və dəfələrlə çıxışlarında əzbər söylədiyi şeirlərdən olub.

Kitabda toplanan şeirlərin ikinci qismi 1905-1908-ci, üçüncü qismi isə 1908-ci ildən kitabın nəşrinə qədər olan dövrü əhatə edir. Burada İqbal ilk dəfə dərk edir ki, Avropa cəmiyyəti mənəvi-əxlaqi və dini dəyərləri itirib. Ona görə də, bu mərhələdən başlayaraq İqbal poeziyasında Şərq-İslam dəyərlərini, müsəlman mədəniyyətini, onun tarixi-mədəni irsini, islam cəmiyyətinin global perspektivlərini tərənnüm etməyə başlayır. Kitabın adı da buradan götürülüb - "Hərəkət səsi", gələcəyə, maarifə, intibaha səsləyən səs, çağırış mənasındadır. "İslam-Tului" ("İslamın başlanğıcı"), "Khizr-e-Rah" ("Xızır yolu"), başqa mənada "Yolun bələdçisi Xızır" qəbildən şeirləri dillər əzbəri olmuş, İqbalı bir şair kimi məşhurlaşdırmışdı.

İqbalın çox sevilən şeirlərindən bəzilərinin, məsələn, "Baçça ki Dua" ("Uşağın duası"), "Bilada İslamiyyah" ("İslam ölkələri"), "Tarana-e-Hindi" ("Hindistan Himni"), "Şekva" ("Şikayət"), "Huzür- i Risalat Maab min" ("Həzrət Peyğəmbərin hüzurunda"), "Cavab-e-Şekva" ("Şikayətin cavabı"), "Dua" ("Yalvarış") kimi şeirlərin yer aldığı bu əsərdə İqbal Hindistanlıların duyğularına müraciət edərək, onları istismar edənlərə, müstəmləkəçilərə, İngilis işğalçılarına qarşı coşduraraq ayağa qaldırır, xalqı bir qədər canlanıb silkələnmələrinə, oyanmalarına çağırışlar edir, bir növ onları azadlıq mübarizəsinə hazırlayır. Bu kitab 1985-ci ilə qədər 42 dəfə çap edilmişdir. Bu kitabdən İqbalın fars dilinə tərcümə olunan bir neçə qəzəli və bəzi seçmə şeirləri ilk dəfə Əhməd Əsrar (Ahmad Asrar) tərəfindən türkcəyə çevrilmişdir. Əsərdə yer alan "Şekva" və "Cevab-ı Şekva" adlı şeirlər A.J. Arberiy tərəfindən ingilis dilinə tərcümə olunmuş və 1965-ci ildə nəşr olunmuşdur. Bu şeirlər ərəb və bengalcaya da tərcümə olunmuşdur. Bundan başqa, əsərin Urdu şərhləri də var.

2. "Bal-eCibril"-("Cəbrayıl qanadı"-1935) İqbalın urduca ikinci poetik əsəridir. İlk urduca şeirlər kitabından sonra o, bütün əsərlərini fars dilində qələmə almış, milli dilə münasibətdə bir oyanış, bir titrəyiş baş vermiş, bu dövrdən başlayaraq dalbadal urduca əsərlər yaradaraq çap etdirməyə başlamışdır. İlk dəfə 1935-ci ildə Lahorda kitab şəklində çap olunan bu əsərin 1985-ci ilə qədər 27 təkrar nəşri

məlumdur. Kitabda qəzəl, qitə, dördlük və rübai janrında yazılmış şeirlər vardır. İqbal, uzun bir zamandan sonra Urdu dilində yazmış olduğu bu əsərində millətə islami inanlı və həqiqi müsəlman olmağı, Qərbin cazibadar seyrindən, əfsunundan çəkinməyi və əsl mömin olmağı tövsiyyə edir. Bəzi fikirlərə görə "Bal-e Cibril" İqbalın urduca şeirdə çatdığı ən yüksək nöqtə, zirvədir. Əsər, türkcəyə çevrilmiş və urduca geniş elmi şərhə aparılmışdır. Həmçinin, A.Şimmell "Gabriels Wing" adı altında, "İqbal və onun dini düşüncələri" mövzusunda araşdırmalar aparmış və əsər Hollandiyanın Leiden şəhərində 1963-cü ildə nəşr olunmuşdur. Bu əsərin Yusif Salih Qaraca (Yusuf Salih Karaca) tərəfindən türkcə edilən mənzum tərcüməsi 1983-də, Əhməd Qızılqaya (Ahmet Kızılkaya) tərəfindən tərcüməsi 2000-də, Cəlal Soydan (Celal Soydan) çevirməsində isə 2013-cü ildə yayımlanmışdır.

3. "Zarb-e Kelim" ("Musa zərbəsi"- 1936) İqbalın 1936-cı ildə Lahorda nəşr edilən urduca üçüncü müstəqil əsəridir. "İslam və Müsəlmanlar", "Tədris və Təhsil", "Qadın", "Ədəbiyyat və İncəsənət", "Şərq və Qərb Siyasəti" və "Mihrab Gul Xanın Düşüncələri" adlı altı əsas hissədən ibarət olan bu əsərdə İqbal, Qərbin öz düşüncə sisteminə görə qurduğu ictimai-siyasi mühiti İslamı nöqtəyi-nəzərdən keçirir, əksəriyyətlə Qərb qanunlarına qarşı qəti şəkildə çıxmaqla "Musa vuruşu" əsəri ilə bu sistemə qarşı sanki savaşa açır, müharibə elan edir. Bu kitabın 1984-cü ilə qədər 22 dəfə təkrar nəşri olmuşdur. Əsər ərəbcə, farsca və türkcə, bəzi şeirlər də V.Ş. Kierman tərəfindən ingiliscəyə tərcümə olunmuşdur. Ayrıca Yusif Səlim Çiştî əsərin urduca şərhini də vermişdir. Bu əsər farscaya Hacı Abdulhamid-İrfani tərəfindən tərcümə olunmuşdur. Türkcə ilk tərcüməsi də, bu farsca tərcümədən Prof. Dr. Ali Nihat Tarlan tərəfindən hazırlanaraq 1968-də İstanbulda yayımlanmışdır. Orjinaldan tam tərcüməsi Cəlal Soydan tərəfindən edilərək 2013-cü ildə Ankarada, "Hece yayımları"nda nəşr edilmişdir.

4. "Armağan-e Hicaz" ("Hicaz armağanı"-1938) İqbalın özünün tərtib etdiyi dörd misralıq cəlbedici qitələrdən ibarət bu kitab dini, fəlsəfi, ictimai məzmunlu rəngarəng, müxtəlif mövzuları əhatə edir. 1938-ci ildə yazılıbdır. Bu əsər İqbalın müdriklik çağının könül dünyasının rübabıdır. İqbalın son əsəridir. Urduca və farsca iki bölümdən ibarət bu kitab onun həyatının son illərində yazdığı əsərləri əhatə edir. İqbalın ölümündən 6 ay sonra, 1938-in noyabrında kitab halında çap edilib yayımlanır. Bu əsər Ali Nihat Tarlanın (1964) və Celal Soydanın (2013) tərcümələrində türkcəyə çevrilmiş, izah və ön sözlə nəşr edilib yayılmışdır.

İqbal yaradıcılığını tədqiq və tədris edən Abdusselam Nedvinin yazdığına görə, bu əsəri şair olduqca sürətlə qələmə almışdır. A.Nedvi yazır: "İqbal 1937-ci ildə Məkkəyə həcc ziyarətinə getmək üçün hazırlığa başladığı zaman iztirablı duyğular yaşar. Bu arzu və istək gərginliyi onun dərd dolu ürəyini elə qamçılar ki, coşqu və məstlik içində dördlük və beyitlər onun dilindən tökülməyə başlar. Şair elə bir ilham halında idi ki, bir neçə günün içində kitab tamamlandı və hətta redaktə edilib nəşrə hazırlandı." Kitabın Urdu bölümündə "İblisin danışma məclisi", "Yaşlı Belucun oğluna nəsihəti", "Rəsm və rəssam", "Ruhlar aləmi" və s. mənzum əsərlər və 13 rübai əksini tapmışdır. Bu bölmə "Həzrəti insan" şeiri ilə bitir. Türk iqbalşünaslarından Gülam Resul Mehr, Yüsif Selim Çiştî bu əsərə dəyərli şərhlər yazmışlar. Elə burada qeyd edək ki, Məhəmməd İqbal həm də, Urdu dilində ilk elmi əsər yaradan mütəfəkkirdir. "İLM-UL-İKTİSÂD" (Ekonomi-İqtisad elmi) M.İqbalın urduca qələmə aldığı yeganə ilk elmi əsəridir. 1903-cü ildə elm və mədəniyyət mərkəzi olan və İqbalın təhsil aldığı Lahor şəhərində çap olunaraq yayılmış, ilk olaraq müəllifini geniş miqyasda tanıtmışdır. Urduca bu ilk elmi əsər təkcə geniş iqtisadi problematikanı görə deyil, həmçinin izah, şərh və üslub sadəliyi baxımından da, əvəzsiz və önəmli, dəyərli bir əsər kimi bu gün də qəbul edilməkdədir.

Məhəmməd İqbalın sonralar, 2004-cü ildə Pakistanlı Hoca Əbdülhəmid İzfani tərəfindən "Urdu divanı" təqdim edilən tam külliyyatı bu kitabların ardıcıl təqdimatından ibarətdir. Bu kamil əsərlər XX əsr Urdu ədəbiyyatının inkişafında çox böyük rol oynamış, Urdu poeziyasında yeni bir ədəbi meylin, poetik məktəbin əsasını qoymuşdur.

Məhəmməd İqbal XIX-XX əsr Pakistan ədəbiyyatının mütəfəkkir şəxsiyyətlərindəndir. Lakin onu yalnız bir şair, bədii təfəkkür sahibi kimi təqdim etmək yanlışlıq olardı. Məhəmməd İqbal istedadlı şair olmaqla yanaşı, həm də görkəmli islamçı, təsəvvüf ideoloqu kimi tanınmışdır. Ürfani-fəlsəfi poeziyasının, dini-təsəvvüfi fikir tarixinin zənginləşməsində onun danılmaz xidmətləri vardır. O həm şair, həm filosof, həm də etiqad sahibi kimi islamın zəiflədiyi bir dövrdə islam mühitində layiqli iz və irs qoyub getmişdir. Ümumiyyətlə, Məhəmməd İqbal Hindistan və Pakistanın dahi reformator, yenilikçi sənətkarı kimi poetik-fəlsəfi konsepsiyası öz əksini a) dini-fəlsəfi və b) ictimai-siyasi aspektlərdə əksini tapmışdır. Onun Urdu

dilində (eləcə də fars dilində) lirik yaradıcılığı ideya-estetik cəhətdən və şairin dünyagörüşünə uyğun olaraq bir-neçə mərhələdən keçərək bu istiqamətlərdə formalaşmışdır ki, biz bu istiqamətləri ümumi şəkildə şərh etməyə çalışaq.

a) Dini-fəlsəfi aspekt:

Məhəmməd İqbalın Urdu dilindəki lirikasının dini-fəlsəfi aspektdə imkanları olduqca genişdir, özü də bir-neçə mərhələdən keçərək cilalanıb, mükəmməlləşib, dialektik bir yol keçibdir. Bu barədə görkəmli Pakistan alimi, Pakistan Fəlsəfə Konqresinin banisi və prezidenti olmuş Miyan Məhəmməd Şərif “İqbal bir mütəfəkkir kimi” (“İqbal as a thinker”, Lahor, 1952) məqaləsində maraqlı nəticələr əldə etmişdir. Müəllif Məhəmməd İqbalın şairliyi ilə filosofluğunun dialektik vəhdətdə olmasını belə təqdim edir: “İqbal - şair və filosofdur. Onun filosof-şair, yoxsa şair-filosof olduğunu dəqiq müəyyənləşdirmək asan məsələ deyil. İqbalın poetik əsərləri sırf fəlsəfi əsərlərindən sayca çoxdur. Onun fəlsəfi əsərləri yalnız iki kitabdan ibarətdir ki, onlardan biri tarixi, digəri isə sxolastik səciyyə daşıyır. Bu fakt adamda belə qənaət doğura bilər ki, İqbal ilk növbədə şair, sonra isə filosofdur. Amma İqbal barədə belə bir fikrə düşmək düzgün sayıla bilməz. Onun yaradıcılığında poeziya ilə fəlsəfə elə üzvi şəkildə birləşib ki, bunun analoquna ondan əvvəlki heç bir mütəfəkkirdə rast gəlmirik. İqbalın həm poeziyası, həm də fəlsəfəsi dərin və əzəmətlidir, bütün yaradıcılığı boyu onlardan biri digərindən geri qalmamışdır. Başqa sözlə, İqbal yaradıcılığında poeziya və fəlsəfə daim bir-birini tamamlamış, onlar arasında həmişə bir tarazlıq və ahəng hökm sürmüşdür.

Məhəmməd İqbalın yaradıcılığındakı ictimai-siyasi amildən danışarkən hər şeydən öncə bir məsələyə münasibət bildirməyi vacib hesab edirik, o da XX əsrin əvvəllərində Rusiyada, daha doğrusu, Rusiya imperiyasında baş verən siyasi hadisələrdir. Ümumiyyətlə götürəndə İqbal yaşadığı dövrün elə bir siyasi hadisəsi olmayıb ki, ona münasibət bildirməsin, yaxud şeirində bu məsələlərə toxunmasın. Birinci dünya müharibəsi XX əsrin ilk onilliklərində dünya ictimai-siyasi sistemini tamamilən dəyişdi və İkinci dünya müharibəsinin bir çox “hazırlıqları” elə buradan başladı. Şərqdə möhtəşəm Osmanlı imperiyası, Orta və Uzaq Şərqdə, Avropanın da bir qismini əhatə edən Çar Rusyası imperiyası dağıldı, dünya ölkələri yenidən bölüşdürüldü, Hindistanda İngilis imperializminin sədəsi cingildəməyə başladı... Bütün bunlar bu və ya digər dərəcədə, müxtəlif aspektlərdə İqbal poeziyasının mövzularına çevrilirdi...

Bizim regiona yaxın olan və bizim də daxil olduğumuz çar Rusiyasında baş verən inqilaba, siyasi hadisələrə, sosializm və marksizm ideologiyasına Məhəmməd İqbal "Sosializm", "Karl Marksın səsi", "Devrim" "Köləlik psixologiyası", "Bolşevik ruslar", "Lenin" və s. bu qəbildən şeirlər həsr etmişdir ki, buna münasibət bildirmədən keçinmək doğru olmazdı.

İqbal göstərir ki, Avropanın başqa xalqlara, ən çox isə Şərq xalqlarına özünün aşağılayıcı münasibəti məhz mədəniyyət və demokratiya pərdəsi altında baş verir. Ona görə də, İqbal marksizm ilə, kapitalizm ideologiyasının Şərq xalqlarına münasibətində təxminən eyni yükün, eyni ideyanın daşıyıcıları hesab edir və “Avropada bir kommünizm kabusu dolaşmaqdadır!” fikrini şeirində bu ideyanı “gerçəkləşməsi mümkün olmayan vədlər yığını” adlandırır. “Karl Marksın səsi” üç beytlik qitəsi bu münasibəti aşkar sərgiləyir.

Məhəmməd İqbalın bir yaradıcı şəxsiyyət kimi başa düşülməsində mühüm amillərdən biri də, onun ədəbi-estetik dünyagörüşü və baxışlarının dürüst müəyyənləşdirilməsidir. Bura onun incəsənətə, mədəniyyətə, ədəbiyyata, ən başlıcası isə poeziyaya estetik münasibəti daxildir. Əlbəttə, İqbalın bu sahədə ayrıca bir elmi-nəzəri əsəri və sistemli baxışı olmamışdır, ancaq o, bütün poetik yaradıcılığı boyu, xüsusən də, həyatının son dövründə sənətə münasibətini və baxışlarını aydın şəkildə poeziyasında ifadə etməyə başlamışdı. Başqa sözlə, İqbalın estetik baxışlarını müəyyənləşdirməkdən ötəri onun şeirlərinin birbaşa sənət, ədəbiyyat, incəsənət, poeziya haqqında mövzuları əhatə edən istiqaməti mövcuddur ki, bu istiqaməti təhlil yolu ilə İqbalın ədəbi-estetik baxışlarını müəyyənləşdirmək mümkündür.

XX əsrin əvvəllərinə Urdu poeziyasında ən mütərəqqi və qabaqcıl, yeni estetik baxış Məhəmməd İqbala məxsus idi. Buna görə də, qanunauyğun bir hal idi ki, İqbalın estetik baxışları həm öz müasirlərinə, həm də sonrakı mərhələlərdəki ardıcılılarına müsbət mənada təsir etmiş, progressiv Urdu ədəbiyyatının, eləcə də, yeni məzmunlu Hind poeziyasının yaranması və inkişafına səmərəli təsir göstərmişdir. Şeirin, sənətin mövzusu, məzmunu, ideyası, şair şəxsiyyəti, sənətkar mövqei və məsuliyyəti, sənətin məqsəd və vəzifələri, cəmiyyətdə sənətin rolu və əhəmiyyəti, insan gözəlliyinin dərkə, din və sənətin qarşılıqlı münasibətləri və s. bu kimi mühüm sənət məsələləri və problemləri Məhəmməd İqbalın estetik

baxışlarının maraq dairəsində olmuşdur.

Xülasə

Təqdim edilmiş məqalədə Pakistan ədəbiyyatının görkəmli şair və mütəfəkkiri olan Məhəmməd İqbalın urdudilli lirikasına həsr olunmuşdur. Məqalədə XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Hindistanda tarixi şərait və mədəni mühit, XX əsrin əvvəllərində urdu poeziyasının vəziyyəti, Məhəmməd İqbalın poetik irsinin urdu ədəbiyyatındakı yeri tədqiq edilmişdir. Eyni zamanda, İqbalın urdu şeirlərinin ideya-tematik əsasları öyrənilmiş, şeirlərində sosial-fəlsəfi motivlər, İslam və ətraf aləm mövzuları, sufi motivlər, ədəbiyyat və mədəniyyətin dərki səviyyəsi tədqiq edilmişdir.

Açar sözü: ədəbiyyat, mədəniyyət, şeir

РЕЗЮМЕ

Данная статья посвящена урдуязычной лирике выдающегося поэта и мыслителя Пакистанской литературы Мухаммеда Икбала. Исследованы историческая обстановка и культурная атмосфера Индии в конце XIX начале XX столетия, состояние поэзии на урду XXго веках и место поэтического наследия Мухаммеда Икбала в литературе урду. Также изучены идейно-тематические основы стихов Икбала на урду, исследованы социально-философские мотивы его стихов, тема Ислама и окружающего мира, софийские мотивы, уровень осмысления литературы и культуры.

Ключевые слова: Литература, культура, стих

SUMMARY

Article dedicated to Mohammed Iqbal's Urdu lyrics, a prominent poet and thinker of Pakistani literature. Also describes the historical condition and cultural environment in India at the end of the XIX and early 20th centuries, the state of Urdu poetry in the early 20th century, and the place of Mohammad Iqbal's poetic heritage in Urdu literature have been studied here.

The ideological – thematic bases of the Iqbal's Urdu poems were studied, as well as social-philosophical motives in his poems, Islamic and environmental issues, sufi motives, literary and cultural perception level of poetry were studied.

Keywords: literature, cultura, poem

RƏYÇİ: dos. N.Əfəndiyeva

Гюнай Мирзоева

МЕХАНИЗМ ОБРАЗОВАНИЯ МЕТАФОРЫ

Механизм метафоры, на наш взгляд, всегда один и тот же. Человеческое мышление или видение предмета позволяет увидеть между ними сходство, т.е. хотя бы один общий признак. Важным обстоятельством является то, что этот общий признак характеризуется не столько реальность, сколько видение и понимание предметов и явлений. В сфере метафорического переноса проявляются стандарты миропонимания, отличающие этническое мышление. Так, животные живут в соответствии с имманентно присущими им инстинктами, они верны своей природе и вряд ли могут быть мудрыми, верными, коварными, вероломными, неблагодарными или благодарными и т.д. Все эти качества присущи людям. Сравнивая особенности природы человека или его характера с повадками животных, человек переносит на себя их названия, тем самым экстраполируя на животных свои особенности. Правильнее было бы называть животных именами людей, а не наоборот.

Таким образом, обнаружение общего признака становится основой для переноса наименования с одного предмета на другой. Следовательно, в основе переноса лежит, пусть неосознанное, или не всегда осознанное, сравнение. Нередко говорят о том, что метафора представляет собой скрытое сравнение. Это мнение является общераспространенным и попадает чуть ли не во все учебники. Однако в этой связи можно отметить следующее. С точки зрения имплицитного характера сравнения не все метафоры одинаковы. Если в одних метафорах вообще невозможно увидеть ассоциативный признак, послуживший основанием для переноса, то в других он лежит на поверхности. Поэтические метафоры часто носят очень сложный характер и требуют определенного интеллектуального усилия для понимания.

На наш взгляд, о «скрытом» характере сравнения в семантической структуре метафоры можно говорить только по той причине, что она соотносится с другим стандартным переносом, определяемым как метонимия. Сопоставление с метонимией достаточно четко выявляет специфику метафоры. Так, метонимия всегда основывается на смежности явлений, в силу чего она всегда понятна, механизм переноса очевиден. Метонимия представляет своего рода конверсив, когда название переносится по различным моделям, закономерным образом связывающим на номинативном уровне реально связанные вещи. Модели метонимии широко известны и понятны. Например, существует такая бытовая модель, как «посуда – содержимое», когда название посуды переносится на содержимое. Характерной особенностью этой модели является ее глобальность, всеохватность. Иными словами, метонимии, образованные по этой модели, ограничены только предметно-логически, т.е. их столько, сколько названий самой посуды. Съесть можно казан, кастрюлю, несколько тарелок, сковороду, поднос и т.д. до бесконечности или до конца посуды, предел определяется самой посудой. Точно так же выпить можно стакан, бутылку, болон, цистерну, бочку, вазу, чайник и т.д. Особенностью метонимии является ее ожидаемость и внутренняя семантическая запрограммированность. Эта особенность присуща всем метонимическим моделям без исключения, поскольку всегда в формировании метонимической семантики присутствует экстралингвистическая мотивация. Например, таким же образом переносятся названия различных тканей на одежду из этих тканей, а этому предшествует перенос названия растения на ткань и т.д.

В семантической структуре метафоры такой обусловленности программой или стратегией переноса не существует. Метафора отражает видение предмета, его понимание и в этом смысле неповторима, уникальна и, как отмечалось, не всегда понятна. Закономерностью метафорической семантики является своего рода преувеличение признака, его гиперболизация. Механизм образования переноса строится на передвижении ассоциативного признака из периферии в центр. Так, например, для короля совсем не обязательным признаком является чванство, пренебрежение к окружению, высокомерие или снисходительно милостивое отношение к людям, как к детям. Однако именно за счет этих качеств, обнаруживаемых у простых смертных, их называют королем. Выше отмечалось, что метафоры с названиями животных обладают большим количеством коннотаций, которые к тому же могут различаться в коннотативном отношении. В принципе это характеризует все метафоры, строящиеся на относительно сложных образах. Например, тот же король может служить сложной ассоциацией на основе очень отвлеченного признака «непохожесть на других», «отличие», «выделение из общей масс». Если признак «выделение из общей массы» не является

даже относительно понятным, не дает возможности конкретизации, то «выделение из общей массы за счет умений, профессиональных навыков» конкретизирует качество за счет положительной коннотации. Например, вплоть до 60-х гг. прошлого столетия на заводах были токари очень высокого разряда, которых называли королями, которые получали очень высокую зарплату и ходили на работу чисто выбритые и в костюмах. Можно вспомнить также королей преступного мира, являющихся непререкаемыми авторитетами для всех «коллег», к мнению этих людей прислушиваются не только там, где они живут, но и далеко за пределами их «территорий». Таким образом, система коннотаций, или когнитивных признаков, или семантических множителей, отвечающих за отношение к предмету, может быть самым разнообразным и порой противоположным. Для метафоры характерно совмещение и органическое сочетание такого рода семантических множителей в собственной структуре. Причем такого рода совмещение необходимо отличать от контекстуального значения. Конечно, контекстуальное обыгрывание, как правило, производит впечатление неожиданности и особой выразительности. Однако трудно поверить в то, что метафора может обнажить в контексте семы, не присущие ей потенциально. С другой стороны, потенциал метафоры обусловлен историко-культурными факторами. Говоря о метафорах по модели «животное – человек», мы отметили тот факт, что у одни и те же животные у разных народов воспринимаются по-разному. Их образы в этническом сознании различных народов вызывают самые разные ассоциации. Следовательно, говорить о метафоре вне культурного пространства, сформировавшего психологию и мышление народа, видимо, вообще неправомерно.

Механизм образования метафоры, на наш взгляд, опирается на тот универсальный закон эволюции знаковой системы языка, который С. И. Карцевский назвал асимметричным дуализмом лингвистического знака. Как известно, у С. И. Карцевского есть статья под названием «Об асимметричном дуализме лингвистического знака» (29). Статья начинается с заявления о том, что «всякий знак является потенциально синонимом и омонимом» (29, 85). С. И. Карцевский был учеником Ш. Балли и А. Сеше, т.е. через интеллектуальное посредство этих ученых он фактически являлся учеником Ф. де Соссюра. Известно также, что С. И. Карцевский был одним из основателей Женевской лингвистической школы, а также примыкал к Пражскому кружку. Иными словами, этого ученого можно с полным на то правом считать одним из столпов структурализма или европейского структурного языкознания. На наш взгляд, как бы далеко структурализм ни отошел от «Курса общей лингвистики», он во многом обнаруживал органическую связь с основополагающими идеями Ф. де Соссюра. Фактически принцип асимметричного дуализма знака опирается на знаковую теорию «Курса общей лингвистики». Если, по Ф. де Соссюру, знак представляет собой органическое единство акустического образа комплекса звуков и понятия, то С. И. Карцевский усматривал относительную самостоятельность знаковых компонентов. Ф. де Соссюр указывал, что «Языковой знак связывает не вещь и ее название, а понятие и акустический образ. Этот последний является не материальным звучанием, вещью чисто физической, а психическим впечатлением звучания» (79, 99). Для именно этот момент его знаковой теории был чрезвычайно важен, поскольку непосредственно демонстрировал суть первой дихотомии – разграничение языка как всецело психического явления и речикак явления психо-физического. Таким образом, Ф. де Соссюр сразу же включает знаки языка в систему внутренних ассоциаций человека и этноса. Поскольку язык – всецело психическое явление, он в принципе и всецело виртуальное явление, реальная жизнь которого протекает в пространстве ассоциаций, составляющих этническую духовность, или национальный менталитет, или языковую картину мира.

С. И. Карцевский говорит об относительной самостоятельности означающего и означаемого, т.е. формы, акустического образа, и содержания, понятия. Поскольку мышление носит ассоциативный характер, означающее способно переноситься с объекта на объект на основе ассоциаций. Ясно, что самыми распространенными типами переносов означающего являются метонимические модели. Как отмечалось выше, природа метонимии делает ее логически закономерной и ожидаемой, а все модели в области метонимии обусловлены предметно-логически, имеют под собой экстралингвистическую мотивацию. Метафора также целиком и полностью отвечает принципу асимметрии знака, однако природа переноса здесь сложнее, она характеризуется более сложным интеллектуальным содержанием. Другие типы переноса, например, синекдоха и функциональный перенос, на

наш взгляд, охватываются логикой метонимии и содержанием метонимических моделей. Однако С. И. Карцевский, говоря об асимметрии знака и моделях переноса означающего, приводит и более сложные примеры. Например, он указывает на употребление русского императива в значении неожиданности совершаемого действия (29, 89). Таких примеров очень много, и в принципе императив от любого глагола способен употребляться в таком значении. Например: «Мы сидели и мило беседовали, а он вдруг возьми и крикни на него». В этом предложении возьми и крикни являются формами повелительного наклонения от глаголов взять и крикнуть, однако здесь они выражают семантику неожиданности действия.

Принцип асимметрии знака является своего рода универсалией, т.е. она проявляется по всех языках. Более того, нам представляется, что асимметрия знака имеет семиотическую природу и присуща всем знаковым системам. Например, она проявляется в одежде, музыке, цветообозначениях и т.д. Следовательно, метафора имеет не только психологическую природу, но и семиотическую. Еще один параметр метафорического обозначения связан со вторичной номинацией. Вторичная номинация также должна считаться языковой универсалией, поскольку использование знака во второй раз также отвечает основным принципам функционирования знаковых систем. Вторичная номинация охватывает как лексику, так и синтаксис. В области лексики наиболее выпукло она проявляется в образовании метафор. В области синтаксиса вторичная номинация проявляется во фразеологии. Суть механизма вторичной номинации проявляется в том, что знак (означающее) используется вторично и по отношению к предмету (означаемому), у которого есть свое название. Например, в русском языке словом котелок называют верхнюю часть туловища человека, у которой существует свое название (означающее) – голова. Такого рода вторичное использование знака по отношению к реалии, имеющей свое название и не нуждающееся в новом наименовании, должно быть функционально осмыслено. Ясно, что наличие специфических собственных названий у предметов лишает вторичную номинацию особого смысла, если исходить только из факта названия. Несмотря на то, что вторично используемый знак получил такое терминологическое обозначение, как единица вторичной номинации, логика его формирования и употребления состоит не в номинации, а в экспрессии. Метафора в лексике, а фразеологизм в синтаксисе не столько называют, сколько выражают отношение. Эта особенность всегда подчеркивалась в сфере фразеологии, но не отмечалась в лексике.

Наконец, в XX в. создается теория концептуальной метафоры. Она, как известно, принадлежит Д. Лакоффу и М. Джонсону (117). Эта теория получила широкое распространение и хорошо известна. Суть ее заключается в том, что термины одной области человеческой деятельности устойчиво употребляются при описании совершенно другой области. Например, терминология военной сферы употребляется при описании дискуссий. Фразы типа я разбил его в пух и прах, он не может защищать свои взгляды, неправильно выбран плацдарм, атака была неаргументированной и т.п. заменяют собой возможную терминологию дискуссий. Точно так же финансовые термины используются применительно ко времени: не тратьте время зря, время надо экономить, время – деньги и т.п. Предполагается, что термины одной области, используя по отношению к реалиям другой области, способствуют более глубокому пониманию сути явления. На самом деле, конечно, такое перенесение не носит специального характера. Оно является результатом чисто интуитивного понимания уместности использования терминов одной области в другой. С другой стороны, в сфере концептуальной метафоризации, видимо, сказывается универсальный механизм обозначения, опирающийся на ассоциативную связь образов предметов и явлений, характеризующую мыслительную деятельность человека.

Анализ литературы вопроса однозначно свидетельствует о закономерности метафоры, представляющей собой стратегически важный результат деятельности мозга, полностью укладываемый в механизм когнитивного процесса. Можно сказать, что человек мыслит метафорически. Естественно, что подобная закономерность проявляется и в языке науки. Здесь метафора также позволяет выпукло представить суть обозначаемого, передвигая периферийный признак в центр семантической структуры.

1. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. М.: Иностранная литература
2. Карцевский С. Об асимметричном дуализме лингвистического знака / Звегинцев В.А. История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях. Часть II. М.: Просвещение, 1965, с.85-90.
3. Сеше А. Программа и методы теоретической лингвистики. М.: УРСС, 2003, 264 с.
4. Lakoff G., Johnson M., Metaphors we live by, Chicago University Press, 2003, 256 p.
5. Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию. М.: Прогресс, 1977, 696с.

The mechanism of formation of metaphors

Summary

The article is dedicated to the role of metaphors in the language theory. This article analyzes various theories of linguists and their point of view about metaphors, the role and the forms of usage in the language.

Some examples are shown in Russian language. The author investigated metaphors in language theory based on the views of Russian, European and American linguists in this article.

Məcazların yaranma mexanizmi

Xülasə

Təqdim olunan məqalədə məcazların dilçilikdə olan rolu haqqında bəhs edilir. Eyni zamanda müxtəlif dilçilərin tədqiqatlarından və nəzəriyyələrindən istifadə olunaraq nümunələr göstərilir və müqaisə edilir. Məcazların həyatımızdakı rolu haqqında məlumat verilir. Konseptual məcazların yaranma üsullarından söhbət açılır. Göstərilən üsullar tanınmış linqvistlərin fikirlərinə və mülahizələrinə əsasən qeyd olunub. Bundan əlavə, məqalədə məcazların istifadəsinə dair rus və ingilis dilində olan nümunələr göstərilir və onların geniş izahı verilir.

Rəyçi: professor A.M.Məmmədli

Nərminə İsayeva

AZƏRBAYCAN - MULTİKULTURALİZM VƏ TOLERANTLIQ MƏRKƏZİ

Azərbaycan Respublikası çoxmillətli bir dövlətdir. Azərbaycanda müsəlmanlarlayanaşı, başqa dinlərə mənsub olan vətəndaşlar da yaşayır. Azərbaycanmüstəqil, demokratiya prinsiplərinə mənsub olan bir dövlət kimi öz ərazisindəyaşayan bütün xalqlara, bütün millətlərə dinindən, dilindən, irqindən, siyasimənsubiyyətindən asılı olmayaraq azadlıq, hüriyyət imkanları verir.

Multikulturalizmin fəlsəfəsi mədəniyyətdə, insanların şüurunda rasionallığın təsdiqinə can atmalı, bu anlayışı müxtəlif mədəniyyətlərdə müqayisə edib genişləndirməkləhumanizm ideallarını təsdiq etməlidir.Multikulturalizm 1960-cı illərin sonunda Kanadadameydana gəlib. Termin kimi o, 1970-ci illərdə ədəbiyyatda əks olunub.

Multikulturalizm - eyni bir ölkədə yaşayan müxtəlif xalqların mədəniyyət hüquqlarını tanıyan humanist dünyagörüşü və ona uyğun olan siyasətdir. O, ayrıca götürülmüş ölkədə və bütövlükdə dünyada müxtəlif millətlərə və məzhəblərə məxsus insanların mədəni müxtəlifliklərinin qorunması, inkişafı və harmonizasiyasına, azsaylı xalqların dövlətlərin milli mədəniyyətinə inteqrasiyasına yönəldilmişdir. Multikulturalizmin əsasını tolerantlıq, qanunlara, bir-birinin azadlığına hörmət hissi təşkil edir. Elmi ədəbiyyatlarda verilən məlumata görə, multikulturalizm anlayışı çox da qədim tarixə malik deyil. Azərbaycanda multikulturalizm,tolerantlıq və dini dözümlüyn dövlət siyasəti səviyəsində inkişaf etdirilməsinə əsaslarını ölkənin qədim dövlətçilik tarixi və bu ənənələrin inkişafı təşkil edir. Tarixi ənənələrə nəzərə salsaq görürük ki, istər Səfəvilər dövləti, istər sonrakı dövrlər maarifçilik dalğası, istərsə də Xalq Cümhuriyyəti dövründə Azərbaycan ərazisində yaşayan digər etnik xalqlar və dini qrupların nümayəndələrin təmsilçiliyini özündə cəmləyən bu siyasi davranış XX əsrin sonlarında Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən dövlətçilik ideologiyası formasına çevrilmiş və tolerantlıq və multikulturalizm siyasi ənənələri dərpə edilmişdi.

Müasir dövrdə Azərbaycan multikulturalizmin əsas mərkəzlərindən biridir. Bu gün Azərbaycanda multikulturalizm dövlət siyasətidir. Azərbaycanın özünəməxsus dəyərləri var və bu dəyərlərin içərisində multikulturalizmi xüsusi qeyd etmək olar. Təsədüfi deyil ki, bu gün multikulturalizm Azərbaycanda həyat tərzidir. Azərbaycan multikulturalizmi bu gün dünyada yüksək qiymətləndirilir və nümunə kimi göstərilir. Multikulturalizmin ölkəmizdə dövlət siyasəti kimi formalaşması ulu öndər Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Azərbaycan multikulturalizminin siyasi banisi H.Əliyevin xalqımız qarşısındakı xidmətlərindən biri də multikulturalizmin ölkəmizdə inkişaf etdirilməsidir. "Azərbaycan əhalisinin çoxmilli tərkibi bizim sərvətimizdir, üstünlüyümüzdür. Bunu qiymətləndiririk və qoruyub saxlayacağıq" deyən ulu öndər bütün sonrakı siyasi fəaliyyətini bu sərvətin əbədi olması istiqamətinə yönəltdi. Bu gün Azərbaycanda multikulturalizm sahəsində bir-birini tamamlayan, sistemli xarakter daşıyan siyasi iradə və onun gerçəkləşməsi proqramı uğurla həyata keçirilir.

Azərbaycanın multikultural ənənələrinin dövlət tərəfindən qorunması işində ən vacib olanı ümummilli lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü və göstərişi ilə bu məsələnin hüquqi sənədlərdə, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında əks olunmasıdır. Belə ki, multikulturalizm siyasətinin əsasını təşkil edən tolerantlıq (dözümlülük) prinsipi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının bir sıra maddələrində aydın şəkildə təsbit edilmişdir. Bununla bağlı "Bərabərlik hüququ" (maddə 25, bənd 3), "Milli mənsubiyyət hüququ" (maddə 44, bəndlər 1, 2), "Ana dilindən istifadə hüququ" (maddə 45, bəndlər 1, 2) və başqa maddələri göstərmək mümkündür.

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanından, şifahi və yazılı ədəbiyyatımızdan keçən bariz nümunələr uzaq keçmişdən bugünümədək multikultural ənənələrin mövcudluğunu aşkar şəkildə sübut edir. Bunun fonunda müasir dövrdə həllini tapası yalnız bir əsas məsələ qalırdı: hüquqi və siyasi müstəvidə multikulturalizmin yerini müəyyən etmək. Bunu ulu öndər Heydər Əliyev etdi. O, Azərbaycanın gələcək uğurlu inkişafı üçün dəqiq ideoloji hədəf seçdi və öz uzaqgörən, müdrik siyasəti ilə əsrlər boyu formalaşmış çoxmədəniyyətlik ənənəsini inkişaf etdirərək onu keyfiyyətə yeni mərhələyə qaldırdı. Bu mərhələ siyasi mərhələ idi. Siyasi tolerantlıq, dözümlülük çox geniş anlayışdır. O, həm insani münasibətlərin, həm insan cəmiyyətində gedən proseslərin, həm də dövlətlərarası, millətlərarası, dinlərarası münasibətlərin bir çox cəhətlərinə aiddir. O, təkcə dinlərin bir-birinə dözümlülüüyü deyil, həm də bir-birinin adətlərinə, mənəviyyətinə, mədəniyyətlərə dözümlülük deməkdir [1;7].

Bu siyasət müasir dövrdə dövlətimizin başçısı İlham Əliyev tərəfindən uğurla həyata keçirilir.

Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə aparılan multikulturalizm siyasəti ölkə daxilində inteqrasiya proseslərini sürətləndirir. Beynəlxalq müstəvidə isə bu siyasət mədəniyyətlərarası və dinlərarası dialoqun inkişafına güclü təsir göstərir. Bir sıra Avropa ölkələrində multikulturalizmin iflas etməsi ilə bağlı fikirlərin formalaşması fonunda Azərbaycanda multikultural hərəkatın təntənəsi ilə dövlətimizin başçısı Azərbaycanın təmsalında multikulturalizmin inkişafının nikbin qütbünü formalaşdırdı.

Azərbaycançılıq məfkürəsinə uyğun olaraq tolerantlığın və mədəni, dini, linqvistik müxtəlifliyin qorunmasını təmin etmək, habelə Azərbaycanı dünyada multikulturalizm mərkəzi kimi tanımaq və mövcud multikultural modelləri tədqiq və təsdiq etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti 28 fevral 2014-cü il tarixli sərəncamı ilə Azərbaycan Respublikasının millətlərarası, multikulturalizm və dini məsələlər üzrə Dövlət müşavirliyi təsis edilmiş, 15 may 2014-cü il tarixli sərəncamı ilə Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi yaradılmışdı. Respublika Prezidentinin 11 yanvar 2016-cı il tarixli Sərəncamı ilə 2016-cı il “ Multikulturalizm ili” elan edilmişdi.

Dövlət başçısının 2016-cı ili Azərbaycanda "Multikulturalizm ili" elan etməsi bir çox obyektiv amillərdən qaynaqlanır. Birincisi, Azərbaycan əsrlər boyu mədəniyyətlərin qovuşduğu məkanda yerləşməklə dinlər və sivilizasiyalararası anlaşmada aparıcı rol oynayıb, bununla bağlı dərin tarixi baza formalaşdırıb. Ölkəmizdə heç vaxt dini və etnik zəmində heç bir qarşıdurma olmayıb və bu proses indi də uğurla davam etdirilir. İkincisi, Azərbaycan cəmiyyətindəki dözümlülük ölkədə nadir tolerantlıq mühiti yaradıb və indi bu, bir nümunə kimi beynəlxalq ictimaiyyətin diqqətini cəlb edir. Üçüncüsü isə Azərbaycanda multikulturalizm ənənələrinin inkişafı və möhkəmlənməsi üçün bütün zəruri siyasi və sosial şəraitin mövcud olmasıdır.

Prezident İlham Əliyevin multikulturalizmə, tolerantlığa verdiyi siyasi dəyərin dünya miqyasında real elmi, mədəni, sosial müstəvilərə köçürülməsi işində Heydər Əliyev Fondunun böyük xidmətləri danılmazdır. Bu gün Azərbaycan multikultural ənənələrinin qorunub saxlanması, təbliği ilə bağlı Heydər Əliyev Fondu olduqca əhəmiyyətli, möhtəşəm layihələr həyata keçirir. Bu layihələr Azərbaycan multikulturalizminin bir ölkə çərçivəsində qapalı inkişafını deyil, dünya çərçivəsində dinlərin və mədəniyyətlərin müxtəliflikləri rejimində fəaliyyət göstərməsini reallaşdırır. Multikulturalizm Azərbaycanın dövlət siyasəti və həyat tərzidir. Ölkə Prezidentinin 2014-cü ildə yaratdığı Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin də fəaliyyəti məqsədyönlü oldu. Bu Mərkəz ilin əvvəlindən bugünə qədər 15 xarici ölkədə – Portuqaliyada, İtaliyada, Almaniyada, Rusiyada, Gürcüstanda, İndoneziyada, Litvada, Polşada, Çexiyada, Bolqarıstanda, İsveçrədə və başqalarında, həmçinin 36 Azərbaycan universitetində “Azərbaycan multikulturalizmi” adlı fənnin tədrisini həyata keçirdi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, əgər əvvəllər biz xarici universitetləri belə bir fənnin tədrisinə vacibliyinə inandırmağa çalışırıqsa, bu gün bizə həm artıq əlaqə qurduğumuz universitetlərdən, həm də tamamilə yeni universitetlərdən təkliflər gəlir. Azərbaycanı öyrənmək, onunla əlaqə yaratmaq istəyən xarici tədris ocaqlarının sayı semestrdən-semesterə artır. Bu, o deməkdir ki, həmin ölkələrin gənclərini ölkəmizə bağlayan xətlər möhkəmlənir. Həmin universitetlərin tələbələri Azərbaycan multikulturalizmini öyrənirlərsə, buna xüsusi həvəsləri varsa, deməli, Azərbaycanın tarixini, ədəbiyyatını, mədəniyyətini, etnoqrafiyasını, müasir siyasi ictimai həyatını, Azərbaycan həqiqətlərini öyrənirlər. Əsas məqsəd bu tələbələrin Azərbaycana olan maraqlarını Azərbaycana olan sevgiyə çevirməkdir.

2015-ci il noyabr ayının 17-də Prezident İlham Əliyev Parisdə UNESCO Baş Konfransının 38-ci serssiyasının Liderlər Forumundakı çıxışında Azərbaycanın dini azadlıq, mədəniyyətlərarası dialoq, tolerantlıq və multikulturalizm sahəsində ciddi uğurlar əldə etdiyini bildirmişdi: “Bizimdə əsas amalıımız multimədəniyyətli cəmiyyətlərin inkişafına öz tohfəmizi verməkdən ibarət olmalıdır. Biz bu istiqamətdə dünyaya müsbət təcrübə göstərməliyik. Çünki Azərbaycanda bu sahədə qazanılan təcrübə müsbət təcrübədir” [2;1-3].

Bu gün Azərbaycan artıq dünyada tanınmış multikulturalizm mərkəzlərindən biridir. Azərbaycan həm Avropa Şurasının, eyni zamanda, islam Əməkdaşlıq Təşkilatının üzvü kimi multikulturalizmi bir missiya kimi öz üzərinə götürmüşdür. Biz hesab edirik ki, multikulturalizmin müasir dünyada alternativini yoxdur. Multikulturalizmin alternativini yalnız ayrı-seçkilik, irqçilik, ksenofobiya, islamafobiya və antisemitizm ola bilər.

Sevindirici haldır ki, Azərbaycan dünyada məscid, kilsə və sinaqoqun bir arada olduğu, eləcə də müxtəlif din mənsublarının heç bir ayrı-seçkilik halı ilə qarşılaşmadıqları nadir ölkələrdən biri, bəlkə də,

birincisidir. Rum patriarxı I Varfolomey 2003-cü ildə Azərbaycanda rəsmi səfərdə olarkən belə söyləmişdi: “Mən buradakı tolerantlığın səviyyəsindən məmnunam. Azərbaycanda hər kəs istədiyi dinə etiqad edir, istədiyi kimi ibadət edə bilir” [3].

Azərbaycanda tarixən müxtəlif xalqların nümayəndələri bir-birinə çox yaxın qonşuluq şəraitində yaşamışdır. Lakin tarixdə heç bir zaman indiki kimi bu ərazidə məskən salan müxtəlif xalqların nümayəndələrini birləşdirən vahid dövlətçilik ideyası olmamışdır. 1995-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 25-ci maddəsində: “Mənşəyindən, irqindən, dinindən və dilindən asılı olmayaraq hər kəsin hüquq və azadlıqlarına hörmət təmin olunmalıdır” [4]. Bununla yanaşı, qəbul edilən bir çox qanunlarda Azərbaycan ərazisində yaşayan milli azlıqların mədəni kimliyinə təminat verildi. “Mədəniyyət haqqında” qanunun 11-ci maddəsi ilə Azərbaycan ərazisində yaşayan milli azlıqların mədəni kimliyinə önəm verdiyini bir daha sübut etdi.

Hazırda Azərbaycanda müsəlman icmaları ilə paralel şəkildə qeydə alınmış 21 qeyri müsəlman dini icmaların fəaliyyətini təmin edən “Dini etiqad azadlığı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu və bu qanunun icrasının həyata keçirən Azərbaycan Respublikası Dini Qurumlar iş üzrə Dövlət komitəsi mövcuddur. Komitənin əsas vəzifəsi isə ölkədə müxtəlif din və konferenssiyalara bərabər imkanlar və şərait yaratmaqdan ibarətdir. Azərbaycanda tarixi alban kilsə abidələri ilə yanaşı, pravoslav və katoliklərin 12 kilsəsi, yahudilərin isə 6 sinaqoqu var. Bu isə bir daha Azərbaycanda dinlərin yaşaması üçün bütün imkan yaradıldığından xəbər verir.

Ədəbiyyat

1. Kamal Abdullayev, Azərbaycan Respublikasının millətlərarası, multikulturalizm və dini məsələlər üzrə dövlət müşaviri, AMEA-nın həqiqi üzvü. Azərbaycan.-2014.- 23 iyul.
2. Prezident İlham Əliyevin Parisdə UNESCO Baş Konfransının Liderlər Forumundakı çıxışı (17 noyabr 2015-ci il) Xalq qəzeti-2015-19 noyabr. -№ 254.
3. Mirzəbəyli İ. Azərbaycan həmişə regionun dini və milli baxımdan ən tolerant ölkəsi olub. “Xalq qəzeti”, 2016, 19 fevral.
4. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, “Qanun” nəşriyyatı. 2010.

Açar sözlər: multikulturalizm, etnik qruplar, xalqlar, mədəniyyət, milli mənsubiyyət, tolerantlıq.

Ключевые слова: мультикультурализм, этнические группы, народы, культура, национальная принадлежность, толерантность.

Key words: multiculturalism, ethnic group, peoples, culture, national origin, tolerance.

Азербайджан – центр мультикультурализма и толерантности

Резюме

В современном взаимосвязанном мире огромную роль играет не только проблемы взаимодействия культуры и общества, но и взаимодействие различных культур, сложная система их взаимоотношения. В Азербайджане функционирует свыше двадцати различных культурных обществ. Азербайджан является центром мультикультурализма и толерантности. Идея мультикультурализма было заложена общественным лидером Гейдаром Алиевым и продолжена Президентом Азербайджанской Республики Ильхамом Алиевым Государственная политика мультикультурализма, проводимая в Азербайджане направлена на сохранения и дальнейшего развития международных отношений.

Azerbaijan multiculturalism and tolerance centre

Summary

This article speaks about the fact Azerbaijan as a state corresponding to the principles of humanism and tolerance is a space where representatives of different religions, cultures of the peoples living in an atmosphere of peace and friendship/ Held in Azerbaijan stat policy of multiculturalism is aimed preservation and development of interethnic relations. The idea of multiculturalism was laid by a public figure Heydar Aliyev and continued by the president of the Azerbaijan Republic Ilham Aliyev.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

Xumar Abdullayeva

H.UELS VƏ AZƏRBAYCAN ELMİ-FANTASTİKA ƏDƏBİYYATI

Dünya ədəbiyyatında eləcə də ingilis ədəbiyyatında elmi-fantastik janr mövzusu öz rəngarəngliyi ilə diqqəti cəlb edir. Danılmazdır ki, zaman-zaman öyrəşdiyimiz həqiqi elmi-fantastika bizə xarici ədəbiyyatından gəlmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, xarici klassiklərin əsərləri, xüsusən də ingilisdilli fantastika Azərbaycan yazıçılarının yaradıcılıqlarına nəzərəcarpacaq dərəcədə təsir göstərmişlər.

Həm ingilis elmi-fantastik ədəbiyyatında, həm də Azərbaycan ədəbiyyatında elmi –fantastikaya müraciət etmiş yazıçıların əsərlərində gələcəyi öncədən xəbər vermək cəhdi, yeni cəmiyyət və sivilizasiyalar haqqında müxtəlif fikirlərə rast gəlmək mümkündür. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, İngilis və Azərbaycan ədəbiyyatının nümunələri bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənsə də, milli ədəbiyyatımızın nümayəndələri ingilis yazıçılarının müxtəlif vaxtlarda yazdıqları əsərlərdən təsirlənərək bir çox elmi-fantastik əsərlər qələmə almışlar.

H.Uelsin qələmə aldığı əsərlər dünyanın saysız-hesabsız yazıçı fantastları üçün ilham mənbəyi olmuş və nəticə olaraq, əksər xalqların elmi- fantastik ədəbiyyatı onun ideyalarının təsiri ilə formalaşmışdır. Herbert Uels yaradıcılığının təsiri Azərbaycan yazıçı-fantastlarından da yan keçməmişdir. Belə ki, Namiq Abdullayevin “Hikmətin yuxusu”, “Tom Vilyam gözə görünür” hekayəsində bu hal özünü açıq-aydın biruzə verir.

Bildiyimiz kimi elmi-fantastika janrında yazılmış əsərlərin əsas xüsusiyyətlərindən, demək olar ki, məhz fantastikliyi göstərən bədii üsullardan biri də zaman paradoksudur. “Zaman maşını” elmi-fantastika janrının əsas şərti vasitələrindən, üsullarından biridir. Bu üsuldən dünya ədəbiyyatında Herbert Uelsin “Zamanın maşını” əsərində müvəffəqiyyətlə istifadə edilmiş və daha sonralar zaman maşını bədii əsərlərə daxil edilmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatında da həmçinin elmi fantastika janrında yazılmış bir sıra əsərlər içərisində Namiq Abdullayevin “Hikmətin yuxusu” hekayəsində Uelsinöz əsərində təsvir etdiyi zaman maşınından bəhs olunur. Belə ki, müəllif əsərinin ideyasını məhz Herbert Uelsin məşhur “Zaman maşını” adlı romanından götürdüyünü balaca fantastika həvəskarı olan Hikmətin dilindən, sətiraltı mənadan istifadə etmədən, yəni açıq ifadə tərzilə qeyd edir:

“ — Nənə, kaş Herbert Uelsin yazdığı “Zamanın Maşını” burada olaydı. Səni mindirib səyahətə aparardım. Onda hər şeyi öz gözlərinlə görərdin.” (1, s.146)

Hekayədə Herbert Uelsin adı iki dəfə çəkilir: əvvəlində və sonunda. Əsərin qısa icmalına nəzər salaq: Hikmət və nənəsi kresloya bənzəyən bir maşın vasitəsilə gələcəyə getmək istəyirlər, lakin Hikmətin səhvi ucbatından keçmişə qayıdaraq, macəra dolu hadisələrin iştirakçısı olurlar. Onlar şah tərəfindən zindana salınırlar və yalnız Hikmətin öz zamanından gətirdiyi müasir dərman və maqnitofonun yardımıyla şahın bir neçə şərtini yerinə yetirdikdən sonra xilas olurlar. Bu azmış kimi, Hikmət sonradan gələcəyə də getmək istəyir ki, elə bu zaman zəng çalır və yuxudan oyanan Hikmət yuxusunu atasına danışmaq qərarına gəlir:

“...Hikmət süfrə başında yuxusunu atasına danışdı. Atası gülüb dedi:

— Sən Herbert Uelsin əsəri ilə nənənin nağılını bir-birinə qarışdırıb yaxşı bir yuxu görmüsən...”(1, s.161)

Göstərilən nümunədən də bəlli olduğu kimi, Namiq Abdullayevin yazdığı “Hikmətin yuxusu” hekayəsi kiçik həcmli olsa belə, müəllif burada Herbert Uelsin bədii təxəyyülünün məhsulu olan zaman maşınının təsvirini verməklə yanaşı, həm də oxucunu daima maraq və həyəcəyə saxlayan bədii süjet xətti yaratmağa nail olur.

Namiq Abdullayevin digər — “Tom Vilyam gözə görünür” hekayəsi də adından göründüyü kimi, Herbert Uelsin təsiri ilə yazılmışdır. Bu əsərdə də müəllif “Görünməz adam” romanının süjeti olan görünməzlik anlayışından istifadə etmişdir. Belə ki, hekayədə əsərin baş qəhrəmanı olan amerikalı ixtiraçı Tom Vilyamın etdiyi tarixi kəşfdən bəhs edilir. O, əvvəlcə insana görünməzlik xüsusiyyəti qazandıran “görünməz paltar” ideyası ilə medianın diqqətini cəlb edir, sonradan isə bütün ABŞ Tomun bu möhtəşəm ixtirasından danışır. Təbii olaraq, belə bir kəşfin sadə insanlara satılması və ya əllərinə keçməsindən ehtiyat edən, başlıca olaraq isə bu paltardan öz məqsədlərində istifadə etmək istəyən CIA (Central Intelligence Agency — ABŞ-ın mərkəzi kəşfiyyat idarəsi məhz belə adlanır), casuslarından birini görünməz paltarın ələ keçirilməsi tapşırığı ilə xüsusi missiyaya göndərir. Nəticədə, baş verə biləcəklərin faciə ilə

bitməsinə görə Tom Vilyam ixtirasını öz əlləri ilə məhv edir. Hekayədə görünməzlik konsepsiyasının Herbert Uelsin təqdim etdiyi üsuldən fərqli metodla əldə olunması öz əksini tapmışdır. Qeyd etmək istərdik ki, Namiq Abdullayevin əsərində olduğu kimi, Herbert Uelsin “Görünməz adam” əsərində də baş qəhrəman alim Qriffin məhz özünün ixtirası ilə görünməzlik əldə edir. Tom Vilyamdan fərqli olaraq, Qriffin insan bədəninə mütəlak sındırma əmsalını havanın mütəlak sındırma əmsalına (bu əmsal işığın müəyyən maddə ilə təmasdan sonrakı sürətinin onun vakuumdakı sürətinə nisbətən nə qədər yavaşladığını göstərir) bərabərləşdirmək niyyəti ilə sınaq keçirərkən, nəticədə gözə görünməz olur, lakin sonradan bu prosesin əksini gerçəkləşdirmək — yenidən gözə görünmək mümkün olur.

Qeyd etmək istərdik ki, “Tom Vilyam gözə görünmür” hekayəsi Namiq Abdullayev yaradıcılığının Herbert Uels ideyalarının təsirinə məruz qaldığının daha bir sübutudur. Hər iki əsərdə görünməzlik anlayışının həyata keçirilməsi üsulları özünəməxsus tərzdə əks edilmişdir. Lakin Herbert Uelsdən fərqli olaraq Namiq Abdullayev öz əsərində daha çox fantastik elementləri qabardaraq bütün hadisələrin gerçəkliyə yaxın olduğunu azaltmışdır.

Azərbaycan elmi-fantastik ədəbiyyatının daha bir nümayəndəsi Emin Mahmudov da ingilis elmi-fantastikasının təsirindən bəhrələnmişdir. Müəllifin “Tələtüm” adlı povestində ingilis yazıçılarının müxtəlif ideyalarından təsirləndiyi öz əksini tapmışdır. Bu əsərində yazıçı “Ölüm şüası” kimi mürəkkəb ölümcül vasitənin mümkünlük şərtlərini belə təsvir etmişdir:

“—Siz bilən bu əcaib həşərat [radioaktiv xərçəng, meduzalar] haradan peyda olub?

—Mən bunun belə izah edə bilərəm. İlk radioaktiv süalanmadən izdə kicanlıların 99

faizini məhv edir. Elə DDT (dixloro difenil trixloroetan - həşəratlara qarşı mübarizədə istifadə olunan zəhərli birləşmə) də dünyaya atəzə gəlmiş günərdə həşəratlara belə divan tutmuşdu. Sağ qalan bir faiz canlılar şüalanmaya öyrəşir. Genlər vasitəsilə bu yeni xüsusiyyət sonrakı nəsə ötürülür. Onların tək cəbioloji fərqləri deyil, fiziki fərqi də sonrakı nəsə özünü göstərir. Birsözə, növ daxili sıçrayış baş verir və əslində təzə növ yaranmış olur. On iki, bəlkədə on beş nəsədən sonra həmin xərçənglər, meduzalar, özlərindən ölüm şüası buraxan varlıqlara çevrilirlər” (2, s.183)

Qeyd etmək istərdik ki, “ölüm şüası” anlayışını elmi fantastikaya Herbert Uels gətirsədə, (5, p.253) o, həmin termini qeyd olunan formada deyil, “istilik şüası” (heat ray) kimi ifadə etmişdir. O, “Dünyaların savaşı” romanında (1898) öz təxəyyülünün məhsulu olan bu silahı məhz belə təsvir etmişdir: “Çoxları ehtimal edir ki, onlar [Marşlılar] hansısa yolla istiliyi bir yerə sıxlaşdırıb nişan aldıkları cismin üzərinə paralel şüalar vasitəsilə yönəldirlər. Lakin heç kəs bunu sonacən sübuta yetirə bilmədi. Bircə şey dəqiq məlumdur: hərəkətə keçən gözə görünməz istilik şüalarıdır. Yana bilən hər şey onların ani toxunuşunda əlovə qərq olur. Qurğuşun maye kimi axır, dəmir yumşalır, şüşə əriyir. Şüa suya düşəndə isə anımdaca buxara çevrilir” (4, s.25)

“Tələtüm” povestinin yuxarıda verilmiş hissəsində olan daha bir maraqlı məqamı da nəzərə çatdırmalıyıq ki, müəllifin əsərin baş qəhrəmanlarından olan Valterin dilindən deyilən ifadələr birbaşa olaraq, ingilis bioloq alimləri Çarlz Darvin və Herbert Spenserin nəzəriyyələri — “təbii seçmə” və “ən güclülərin həyatda qalması” nəzəriyyəsinə istinad edir.

Emin Mahmudovun məşhur hekayələrindən sayılan “Ulduz çapaxanası” ilə Herbert Uelsin “Ayda ilk insanlar” romanının müqayisəsi zamanı ingilis yazıçısının yaradıcılığının müəllifdə qoymuş olduğu növbəti ideoloji təsiri müşahidə etmək olar. Belə ki, hər iki yazıçı günümüzdə mümkün hesab olunan “cazibə müdafiəsi” (gravitational shielding) ideyasını gündəmə gətiriblər. “Cazibə müdafiəsi” cazibə qüvvəsinin hər hansı bir obyekt üzərindəki təsirinin məhdudlaşdırılması və ya əngəllənməsini nəzərdə tutan prosesdir. Həmin proses obyektin ağırlığının dəfələrlə azaldılması iddiasını mümkün edə bilər. Məhz Emin Mahmudovun “Ulduz çapaxanası”nda Herbert Uelsin adı çəkilən əsərindən təsirlənərək, elmi nəzəriyyələri alt-üst edən çəkisizlik məfhumunu önə çəkməyini aşağıda verilmiş parçadan aydın şəkildə müşahidə etmək olar: “Antiqravitatorlar çəkini bir neçə yüz dəfə azaltmasaydı, komanda üzvləri də, aparatlar da, yəqin ki, əzilib xəmir kimi yayıldardı. Bir neçə saat ərzində sürət on milyon dəfə azaldı. Saniyədə 300 min kilometr əvəzinə cəmi 30 metr!” (2, s.226)

Herbert Uelsdə isə bu prosesin fizik alim Cənab Kavorun ixtira etdiyi və öz adına adlandırdığı “kavorit” adlı metal vasitəsilə həyata keçəcəyi məhz belə təsvir olunmuşdur:

“— Siz əminsinizmi ki, bu əşya [kavorit] cazibəni məhdudlaşdırır, yəni o, obyektlərin bir-birini cəzb etməsinin qarşısını alır?”

— Bəli, bəli.

— Deməli, kavoritin hərərəti 60°F(15°C-dən bir az artıq) çatanda və o, işlək vəziyyətə gələndə onun üzərindəki hava, içərisində olduğu döşəmə, tavan və damdan ibarət məkan bütövlükdə çəkisini itirir. Ümidvaram ki, hamı kimi siz də bilirsiniz ki, təbii olaraq, havanın da çəkisi var, yəni hava yer səthində olan hər şeyə bütün istiqamətlərdə kvadrat inçdə 14.5 funt (təqribi olaraq, bir kvadrat metrə 10.2 kiloqram) təzyiqlə təsir edir?

— Bəli, mən bunu bilirəm. Davam edin.

— Mən də həmçinin. Bu onu göstərir ki, tətbiqsiz bilik əbəsdir. Gördüyüm kimi, bizim Kavorit üzərində bu prinsip işləmədi, bu vəziyyətdə hava hər hansı bir təzyiqlə göstərə bilmədi və sırf kavorit üzərindəki çəkisiz havadan savayı hər yerdə təzyiqlə kvadrat inçdə 14.5 funtabərabər idi.”(4, p.28-29)

Bir maraqlı faktı da qeyd etməyə istərdik ki, yazıçı-fantast Jül Vern Herbert Uelsin öz əsərində təsvir etdiyi antiqravitasiya prosesini, xüsusilə də kavorit metalının elmə zidd olduğunu əsas gətirərək, ingilis yazıçını tənqid etmişdir. Jül Vern bu metalı cazibə qanunlarını pozmaqda “ittiham edir”. Herbert isə öz növbəsində bu ittihamları qəbul edir və cavab olaraq bildirir ki, oxucuda baş verə biləcək deyil, baş verməsi mümkün olmayan hadisələr daha çox maraqlı oyadır. Amerikalı elmi fantastika yazıçısı Aleks Ayzenşteyn belə hesab edir ki, əgər kavorit metalı mövcud olsaydı, o, dəqiqliklə, Herbertin təsvir etdiyi kimi olardı.

Herbert Uelsin Emin Mahmudov yaradıcılığına olan növbəti təsiri “Kainat gəmis” romanında müəllifin nüvə enerjisindən istifadə ideyasının kainat gəmisini üzərindəki tətbiqində görmək mümkündür:

“— Bəs gəmidə uran reaktoru yoxdur?—deyə Gəray bir qədər təəcüblənmiş halda soruşdu.

— Reaktor var, ancaq o, hərəkət mənbəyidir. Gəminin içərisini qızdırmaq, işıqlandırmaq-hamısı, günəşin boynuna düşür.

Teymur:

— Bəs uran reaktoru hansı yanacaq ilə işləyəcək?

— Adı çay suyu ilə,—deyə şturman çətin bir məsləhin həllindən zövq almış kimi dilləndi.—Gəminin çənləri su ilə doludur. Elə əslini axtarsan, su onun ümumi çəkisinin onda doqquzunu təşkil edir. Çay suyu uran reaktorrundan o qədər qızacaq ki, rahatca oksigenə və hidrogenə parçalanacaq. Bu qazlar da qüvvətli axınla gəminin arxasından uçaraq reaktiv təsirlə onu irəliyə itələyəcək, qurtardı getdi”(3, s.46).

Belə ki, dahi ingilis yazıçı-fantastı Herbert Uels haqqında bəhs etdiyimiz “Azad olmuş dünya” romanında müasir elmi-fantastik ədəbiyyata bir yenilik – nüvə reaktorlarını gətirmişdir. Araşdırma zamanı əldə olunan nəticələrə əsasən əminliklə qeyd edə bilərik ki, Herbert Uels yaradıcılığı dünya elmi fantastikası ilə yanaşı həm də Azərbaycan ədəbiyyatında da elmi fantastika janrının inkişafına güclü təsir göstərmiş və bir çox yazıçı-fantastlarımız onun yaradıcılığından təsirlənərək bir sıra sanballı elmi-fantastik əsərlər ərsəyə gətirmişlər.

Istifadə olunmuş ədəbiyyat

Abdullayev N. İtirilmiş dünya. Fantastik povest və hekayələr. Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, Bakı: 1962, 146s,161s.

Mahmudov E. Elmi-fantastik povestlər və hekyələr. Bakı: Yazıçı, 1987, 183s, 226s

Mahmudov E. Kainat gəmis. Bakı: Azərbaycan uşaq və gənclər nəşriyyatı, 1957, 46 s.

Wells H.G. The War of the Worlds. London: William Heinemann, 1898, p.25, p.28-29

<http://0-www.jstor.org.library.ada.edu.az/stable/pdf/25746409.pdf>

Açar sözlər: elmi – fantastik ədəbiyyat, janr, sivilizasiya, ixtira, inkişaf

Ключевые слова: научно – фантастическая литература, жанр, цивилизация, изобретение, развитие

Key words: science – fiction literature, genre, civilization, invention, development

Влияние научно-фантастического творчества Г.Уэллса на Азербайджанскую литературу.

Резюме

В результате исследования можно уверенно сказать что, творчество Г. Уэллса наряду с мировой литературой повлияло также на развитие научно-фантастического жанра и многие писатели-фантасты воодушевляясь его творчеством привнесли ряд фундаментальных произведений в Азербайджанскую литературу.

Influence of H.Wells's science-fiction works on Azerbaijani literature.

Summary

According to the results of our research, we can surely say that H.Wells's works strongly affected not only the world's science fiction, but also the genre of Azerbaijan literature. Most of our sci-fi writers had been inspired by his pieces and created a series of remarkable works.

Rəyçi: prof.Cəlil Nağıyev

Bəhrami Şəms

BİRİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİ İLLƏRİNDƏ ƏDƏBİ
CƏRƏYANLAR (DADAİZM)

Dada və ya Dadaizm Birinci Dünya müharibəsi illərində yaranmış mədəni və bədii cərəyandır. Dada Dünya müharibəsinin vəhşiliyinə, incəsənət sahəsində və gündəlik həyatdakı intellektual sərtliyə bir etiraz olaraq doğmuşdur. Məntiqsizlik və mövcud olan bədii sistemlərin rədd edilməsi Dadanın ana xəttidir. Birinci Dünya müharibəsində bitərəf mövqedə olan İsveçrə, müharibədən uzaq dura bilənlərə bir sığınacaq yeri idi və bəzi sənətkarlara da ev sahibliyi edirdi. Jan Arp, Riçard Hülsenbex, Tristan Tzara, Marsel Janco və Emmy Hennings kimi bir qrup gənc sənətşünas və müharibə əleyhdarları 1916-cı ildə Sürixdə Hüqo Ballın açdığı kafeyə topladı. Cərəyanın bəyannaməsi də məhz burada açıqlandı.

Dada adının necə yarandığı barədə dəqiq bir məlumat olmamaqla yanaşı fransız dilində oyuncaq taxta at mənasına gələn "Dada" sözünün bu ədəbi cərəyanın adı olaraq seçildiyinə dair bir fikir var. İlk dəfə 1916-cı ildə Tristian Tzaranın fikirlərinin liderliyində dadaistlər tərəfindən cərəyanın fəlsəfi mahiyyətini izah etmək və öz fikirlərini bütöv şəkildə xalqa çatdırmaq üçün dadaizmin manifesti hazırlandı. Manifestin əsas fikri təbiətdə bir məna olmadığı kimi sənətdə də məna axtarılmamasının vacib olduğu idi. Dadaistlər hər zaman obrazlı sənətə qarşı olanın yanında olacağını qeyd edirlər. İncəsənətin, ədəbiyyatın estetikadan uzaq olmalı olduğunu müdafiə edirdilər. Dadaistlər bu fikirləri ilə ədəbiyyatda, rəssamlıqda, heykəltəraşlıqda sərt qaydalara intellektual şəkildə etiraz edərək yeni bir üslub ortaya qoymuşdular. Onlar tək rəssamlıqda, heykəltəraşlıqda yox, şeirlərdə də kolaj üslubundan istifadə edirdilər.(2) Tzaranın 1921-ci ildə səhnələşdirdiyi "Qazdan Ürək" adlı əsəri, hər şeyi ələ salan, pərakəndə məntiq axını ilə yazılmış, tamamilə vizuallığa əsaslanan bir oyundu: Kartondan geyimlərlə hazırlanmış boyun, göz, ağız, qulaq və əzələ növbə ilə səhnəyə gəlib, üç pərdə boyunca heç bir mənası olmayan mahnılar söyləyirlər. Məsələn, göz, monoton səslə "heykəllər, brilyantlar, qızartmalar sözlərini üst-üstə təkrarlayır, sonra" siqaret, sızanaq, burun nəqəratına keçir. Bu tamaşalar şüur axını texnikası ilə yazılıb, səhnələşdirilmişdir.

Başqa bir nümunə kimi Marsel Duchampın dadaist əsərlərini göstərmək olar. "İlk dadaist təcübələri aparan və estetikani kökündən rədd edən Marsel Duchamp hazırladığı "Ready-mades"lər (istifadə olunan əşyaları məqsədlərindən uzaqlaşdırıb yeni bir əlaqə üçün bir araya gətirərək sənət əsərinə çevirmək) ilə həyəcan yaradırdı. (4,525)

Bu cərəyan dünyanın məhvə doğru sürüklənməsindən ümitsizliyə düşmüş, heç bir şeyin möhkəm və sabit olduğuna inanmayan bir fəlsəfi görüşdən təsirlənir. Dadaist yazıçılar ictimaiyyəti çaşqınlığa salmaq və sarsıtmaq istəyirdilər. Yaradıcılıqlarında vərdiş olunmuş estetizmə qarşı çıxır, burjua dəyərlərinin mənasızlığını vurğulayırdılar. Dadaizm zamanla siyasi xarakter qazandı.

Cəmiyyətin quruluşuna, əxlaqi dəyərlərinə qarşı çıxaraq bədii dil və formada yeni təcrübələr sınaıdılar. Çap etdikləri çoxsaylı jurnalın içində ən əhəmiyyətli 1919-1924-cü illər arasında nəşr olunan və Andre Breton, Luis Araqon, Filip Supo, Pol Eluardın məqalələrinin yer aldığı Litterature adlı jurnal idi. Dadaizm 1922-ci illərin sonrasında fəallığını itirməyə başladı.XX əsrin əvvəllərində Andre Breton tərəfindən Freyding fikirlərinə (psixozanaliz üsulu) əsaslanaraq yaradılan ədəbi cərəyandır. Sürrealizmin məlumat və ilham mənbəyi olan Freyde görə insan oğlunun xarici dünyasından götürdüyü vərdişlər, istəklər şüuraltında toplanır. Bu istəklər yuxu, yarı yuxu vəziyyətində ortaya çıxır. Sürrealistlər Freydingin bu fikrini ədəbiyyata tətbiq ediblər.Dadadan daha az anarxist mövqedə olan Sürrealizm burjua cəmiyyətinin dəyərlərinə sistematik şəkildə hücum edirdi.

Dadaizmin nümayəndələri sürrealizmə yönəlirlər.Maks Ernst buna əyani sübutdur.

Almaniyanın Brühl şəhərində doğulmuş rəssam, heykəltəraş və şair kimi fəaliyyət göstərmiş Maks Ernst dadaizm və sürrealizm cərəyanının ən görkəmli nümayəndələrindən biri sayılır.Maks Ernst daha çox rəssamlıqda uğur qazanmışdır. Pikasso,Vinsent Van Qoq, Pol Qogenin əsələri onun dünyagörüşünə dərinlən təsir göstərmişdir. Heç şübhəsiz ki, yazıçının dünyagörüşünə müharibə təsirsiz ötürməmişdi. Birinci Dünya müharibəsi illərində alman ordusuna yazıçı müharibənin dağıdıcı təsiri barədə öz avtobiografiyasında belə yazır "1914-cü ilin avqustunda Maks ernst öldü. Noyabrın 11-i 1918-ci ildə o yenidən dirildi."(6) Maks Ernst eləcə də, psixologiyani dərinlən bilmək və onu əsərlərində əks etdirmək üçün Z.Freydingin "Yuxuların yozumu" adlı kitabının dərinlən araşdırmışdır. Onun ən məşhur əsərlərindən hesab olunan "Mehribanlıqın həftəsi" sürrealizmin ən gözəl örnəklərindən hesab olunur.

Təməlinin Nitsşenin “Əxlaqsız üstün insan”, “İqtidar haqqındakı iradə”, “Təhlükəli yaşa” sözlərinə, Bergsonun zaman anlayışına, Geoges Sorelin “Məcburi sərt təzyiğin nəzəriyyəsi” nə dayandığı söylənən Futurizm cərəyanı Faşist partiyasının cərəyanı kimi təqdim olunurdu. Buna səbəb Nitsşe, Bergson və Sorelin bu düşüncələrini Mussolini faşizmi özlərinə prinsip kimi seçməsi idi. Buna görə də Futurizm cərəyanı Birinci dünya müharibəsindən sonra Avropa üçün önəmini itirmişdir.

İtalyan yazıçı Filippo Tommaso Marinetti, 20 Fevral 1909-cu ildə Le Figaro qəzetinin ön səhifəsində özünün incəsənət, siyasət və həyat barədə yeni düşüncələrini dünyaya çatdırdı: "Özümüzü ümitsizliyə deyil, məlum olmayana verək; "Absurd"un dərin quyularını yenidən dolduraq"! (5) Beləliklə Futurist Manifest bu sözlərlə elan edilmiş oldu. Manifestin elan edilməsindən sonra, zaman keçdikcə artan müharibə təhdidləri, Futuristlərin millətçi təcavüzkarlığa olan marağını artırdı və bir çox Futurist Avstriya-Macaristan İmperiyasına qarşı olan nifrəti qızıqdıraraq müharibə başlayan zaman bir araya gəldi. Futuristlər Avropanın klassik və İntibah irsini rədd edirdilər. Onların fikrincə muzeylər, qalereyalar parçalanıb sökülməliydi.

Futuristlər bəzi müharibə məzmunlu əsərlər yaratdılar. Belə əsərlərdən yaradan futurist rəssam Boccioni 1916-cı ildə savaşa qədər ölür. Marinetti müharibəni - "Gün işığını görəndən ən gözəl futurist şeir," kimi təsvir edirdi. Futurizmin müdafiə etdiyi müharibə nəticəsində, üç il içərisində əksəriyyəti kəndli uşaqlarından ibarət olan yarım milyon əsgər öldü. İncəsənət sahəsində isə Futurizm əsərləri ilə Dadaizm və Absurd teatrın yolunu açırlar.

Dadaizm skeptisizm, müsbət və ya mənfi heç bir qəti qənaətə gəlməyən, şübhə içində qalmağı daha uyğun hesab edən bir düşüncə tərzidir. Dadaizm ətrafında baş verən heç bir şeyin düzgünlüyünə və varlığına inanmırdı. Romantizmdən də irəli gedərək, ağılı heç bir dəyəri olmadığını müdafiə edirdi. Rasionalizmi inkar edirdi. Birinci Dünya müharibəsindən sonra yaşanan həyatın mənasızlığını və xüsusən ədəbiyyat sənətkarlarının parıltılı söylərini yumor yolu ilə tənqid edirdi. Bütün ədəbi cərəyanlara gülüb, ədəbi sənət anlayışında fərqli mövqeləri və söyləri mənasız hesab edirdi.

“Gerçəkliyi absurd və kaos kimi duyan dadaistlər ədəbiyyatda məzmunun əhəmiyyətini inkar edir, dil normalarını və poetik formanın ənənəvi meyarlarını sarsıdılar. Mütləq dada və siyasi dada adlı iki qrupa bölünən dadaistlərin birinci qrupu statik poeziya və mütləq sənəti təbliğ edir, ikinci qrup isə burjuva cəmiyyətində əmtəə dəyərinə olan sənətə qarşı çıxırdı. Absurd mühitdə bədii əsərin daxili aləmi də məntiqsizləşir, mənasız səs uyşmaları, təsadüfi səs təkrarları klassik poeziyanı əvəz edirdi. Bu baxımdan L.Araqonun «İntihar» şeiri sözün və mənanın istisna olunduğu dadaist poeziyanı səciyyələndirir: Abcdef // ghijrl // mnopgr // stuvw // xyz.” (3)

Bəzi tənqidçilər dadanın tipik bir sənaye çağı incəsənət növü olaraq qiymətləndirirlər və bu səbəbdən onun müasirlərindən üstün bir inqilabi və anarxist quruluşu olmadığını, bu keyfiyyətlərin onsuz da dövrün incəsənətinin xüsusiyyətləri olduğunu müdafiə edirlər. Amma dada müasirlərindən çox vacib məqamlarda ayrılır. Dadaizm dövrün siyasi nüfuzuna qarşı bir etirazdır. Ən azı Rus konstruktivistləri və ya sosialist-realistlər qədər inqilabçı olan dada onlardan əsas bir nöqtədə ayrılır. Dada konstruktivizm və ya sosialist realizm kimi yeni bir siyasi rejim gətirmə, bu yeni siyasi rejimin təbliğatını aparmaq niyyətində deyildi. Bu iki incəsənət axınında da var olan sistemin tənqidindən çox, qarşıya yaradılması məqsəd kimi qoyulan sistemin tərfi yer alır, halbuki dadaist əsərlərdə sistem tənqidi ən ön plandadır. Dada bir fikir təlqin etməkdən çox, düşündürməyə çalışır. Üstəlik bu digər iki cərəyan, həll yolu olaraq yenə bir sistemi, kommunizm və ya sosializmi təklif edərkən, dadaist əsərlərdə isə systemsizlik, ya da başqa bir sözlə kaos gözə çarpır. Etməkdən çox, dağıtmağa sövq edir. Bu da dadaizmə digər inqilabçı sənət anlayışlarından fərqli olaraq aktivist və anarxist bir xarakter qazandırır.

Məşhur Rumın əsilli Fransız dadaist şair Tristan Tzara da 1918-ci ildə yazdığı “Dada Manifesti”ndə dadaizmin doğuşununun səbəbini "Müstəqillik tələbindən, cəmiyyətə qarşı olan inamsızlıqdan" sözləri ilə təsvir etmişdir. Öz fikirlərini isə yenə eyni manifestdə "Mən sistemin əleyhinəyəm. Sistemlərin ən məqbul olanı heç olmayanıdır" deyərək bildirmişdir.

Hər biri bir üsyan xarakteri daşıyan əsərlərə müxtəlif hakimiyyət orqanlarından müəyyən reaksiyanın gəlməyi də çox gecikmir. 1920-ci ildə Berlində açılan ilk Beynəlxalq Dada sərgisində dövlət qüvvələrini sərt bir şəkildə tənqid edən Hausmann, Otto Dic, Heartfield kimi görkəmli sənətkarlara aid bir çox əsər təqdim olunurdu. Sərgidən sonra Hausmanndan başqa, sərgidə əsəri nümayiş olunan bütün sənətkarlar mühakimə olundular. Hakimiyyət orqanlarının dadaya qarşı bu amansız mövqeyi dadaizmin dövrünün adı

bir incəsənət cərəyanından daha böyük bir məna kəsb etdiyini, mövcud quruluşa bir etiraz xarakteri daşdığı göstərir.

Dada hərəkətinə dair ən mühüm müzakirələrdən biri Dadanın həqiqətən də incəsənət əleyhinə (anti-art) olub olmamasıdır. Bu mübahisənin səbəbi, Dadaist sənətkarların ümumiyyətlə incəsənət barədə çox tənqidi olmalarıdır. "Yüksək və gözəl olduğu düşünülen incəsənəti yaradan və ona sitayiş edən cəmiyyətlə, Birinci Dünya müharibəsinə səbəb olan cəmiyyət nə də olsa, eyni cəmiyyətdir"- deyən dadaistlər üçün 1916-cı ildə incəsənət aşiqi olmaq riyakarlıq, ikiüzlülük demək idi. Dadaistlərə görə "İncəsənət" dolayı yolla da olsa günahkar idi. Daha da pisi, əgər Alman kişiləri Fransızlara və Ruslara mizraqlarını batırmağa bel çantalarında Hötenin kitabı ilə gedirlərsə, bunun səbəbini Dadaistlər incəsənətin insanları axmaq yerinə qoymasında görürdülər. Çünki incəsənət insanların dünyanı gerçəkdə olduğundan daha gözəl bir yer olaraq görmələrinə səbəb olurdu. Məhz Dadaistləri ən çox qəzəbləndirən və radikal ifadə yollarına çəkən də bu idi. Dada sosial estetikaya amansızlıqla bu səbəbdən hücum edirdi. Gözəlliyin, simmetriyanın və məzmunun dağıdılması, eləcə də ənənələrin rədd edilməsi Dadanın əsas xüsusiyyətləri idi.

"Dadaizm dünya müharibəsindən sonra eybəcərləşdirilmiş cəmiyyətə, kainata qarşı yaradıcı ziyalıların fərdi, nihilist və xaotik etirazlarını əks etdirirdiki ki, bu da ictimaiyyətin əleyhinə çevrilmişdi. Onlar gerçəkliyi mənasızlaşdırmağa və bu cür dərk etməyə çalışırdılar." (1,63)

Ədəbiyyat siyahısı

İsmayıl Şıxlı, XX əsr xarici ədəbiyyat tarixi, Bakı 1974, 252 səh

<http://etatist.com/xeber/60423-dadaizm-helik.html> Etatist internet qəzeti, Amalya Mustafayeva, Dadizm-Heçlik

<http://manera.az/edebiyat/4245-dadaizm-edebi-cereyani-manifestler.html> Asif Hacı, Dadaizm ədəbi cərəyanı... - Manifestlər

Adnan Turani, Dünya sanat tarihi, Türk tarih kurumu basımevi, Ankara, 1983, 614 səh.

https://www.societyforasianart.org/sites/default/files/manifesto_futurista.pdfThe Futurist Manifesto, Filippo Tommaso Marinetti

<http://www.max-ernst.com/biography.jsp>, Max Ernst biography

Summary

Throughout history, the art has been directed by life styles of the era. All the countries, which involved First World War, were affected by the conditions of the war and therefore, the art was evolved accordingly. Dadaism, which was evolved as an unwarlike manner, was in quest for activating and arousing creative and abstract art. Dadaism proposed the styles that are against the traditional forms of aesthetic, and celebrated arbitrary and coincidental formulations. It not only rejected rules and norms of art, social life, war, traditions, religion and morals of the era but also teased them.

Key words: Dadaism, First World War, anti-art

Резюме

Дадаизм возник как реакция на последствия Первой мировой войны, жестокость которой, по мнению дадаистов, подчеркнула бессмысленность существования. Рационализм и логика объявлялись одними из главных виновников опустошающих войн и конфликтов. Главной идеей дадаизма было последовательное разрушение какой бы то ни было эстетики. Дадаисты провозглашали: «Дадаисты не представляют собой ничего, ничего, ничего, несомненно, они не достигнут ничего, ничего, ничего» Основными принципами дада были иррациональность, отрицание признанных канонов и стандартов в искусстве, цинизм, разочарованность и бессистемность. Считается, что дадаизм явился предшественником сюрреализма, во многом определившим его идеологию и методы.

Ключевые слова: Дадаизм, Первой мировой войны, Антиискусство

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

Sevinc Quliyeva Rasim

KAZUO İŞİQURONUN ƏSƏRLƏRİNDƏ MÜHARİBƏ MÖVZUSU

Postmodernizm moderndən sonra mənasını ifadə edir və modern düşüncəyə, mədəniyyətə aid qavramların tamamilə dağıdılması ilə ədəbiyyatda özünü göstərir. Postmodernizm anlayışı 1960-cı illərdən etibarən daha çox istifadə edilməkdədir. 1979-cu ildə Jan Frensis Lyotardın "Postmodern vəziyyət" adlı kitabı böyük müzakirələrə səbəb olmuşdur. Bu müzakirələr hazırda incəsənət, memarlıq, fəlsəfə, ədəbiyyat və bir sıra başqa sahələrdə özünü göstərən xüsusiyyətlərin modernizmi aşdığı təstiqlənmiş və ondan sonrakı dövrə keçdiyi fikirləri ilə tamamlanmışdır. Postmodernizmin nə zaman yaranması ilə bağlı bir sıra fikirlər irəli sürülmüşdür. Robert. B. Rey öz məqaləsində bu məsələyə toxunmuşdur.

"1977-ci ildə Çarlz Cenks ciddi və təqlidçi (postmodernizmə xas) bir tonda bildirdi ki, modernizm 1972-ci il iyulun 15-də saat 15.32-də başa çatmışdır. Cenksin fikrincə, bu cərəyanın rəmzi memarlıqda konkret bir hadisədən – modernist memar Minoru Yamasakinin Sent-Luis şəhərində tikdiyi Pruit-İqo binasının arxitektura layihəsinin dağıdılmasından götürülmüşdür."sonra"nın başlanğıcı üçün müxtəlif şəxslərin mövqeyinə əsasən müxtəlif tarixlər göstərilir". (6)

Postmodernizmin köklərinin nə qədər dərinə getdiyini aşkara çıxarmaq çətin olsa da, ikinci dünya müharibəsindən sonra ədəbiyyatda daha dərinə kök saldığını desək yanılmarıq. İkinci dünya müharibəsi insanların gələcəyə olan ümidlərini sarsıdır, artıq ədəbiyyat insanları gözəlliklə tərbiyə edə bilməyəcəyini anlayır. Ona görə dünyanın nizamı pozulduğu kimi, ədəbiyyatın da nizamı pozulur. Sərhədlər aradan qaldırılır. Bu proses təkcə ədəbiyyatda deyil sənətin bütün sahələrində özünü göstərir. 1893-cü ildə Edvard Munkun çəkdiyi "Qışqırıq" adlı rəsm əsəri bu dövrün təsvirini xırdalığlarına kimi özündə təcəssüm etdirir. Heç təsadüfi deyil ki, bu əsəri XX əsr üçün epiloq hesab edirlər.

Naqasaki və Xirosimaya atılan atom bombaları insanların, xüsusilə də yaponların həyatını darmadağın edir. Heç təsadüfi deyil ki, bu hadisələr yapon ədəbiyyatına da təsirsiz ötüşmür və postmodernizm burada dərinə kök salır. Takamura Kotaro, Mati Tavera, Kenzaburo Oe, Yasunari Kavabata, Haruki Murakami, Kazuo İşıquro bu istiqamətdə olan əsərləri ilə ədəbiyyatda özünəməxsus yer tuta bilmişdir. Kazuo İşıquro 8 noyabr 1954-cü ildə Naqasakidə okeanoqraf Sizio İşıquronun ailəsində dünyaya gəlmişdir. 1960-cı ildə atasının işi ilə əlaqədar olaraq İngiltərəyə köçmüşlər. Baxmayaraq ki, İşıquro Yaponiyanı 4 yaşında tərk etmişdi, amma yaradıcılığının ilk dövrlərində Yapon mədəniyyətinin təsiri asanlıqla duyulmaqdadır. İlk təhsilini İngiltərədə alan İşıquro məktəbi bitirdikdən sonra bir il müddətində ABŞ və Kanadanı səyahət etmişdir. O, musiqiçi olmaq istəyir, tez-tez klublarda səhnəyə çıxırdı. Amma o bu sahədə uğur qazana bilmədi. 1974-cü ildə Kent Universitetinin ingilis dili və fəlsəfəsi fakültəsinə daxil olur. Bundan sonra da bədii yaradıcılığa həvəs göstərməyə başlayır. İşıquro öz ədəbi yaradıcılığına 1981-ci ildə "Yeni yazarların hekayələri ilə tanışlıq" adlı antologiyada çap etdirdiyi üç hekayə ilə başlamışdır. 1983-cü ildə ilk romanının çapından sonra "Yüz ən yaxşı gənc ingilis yazarları" sırasına daxil edilmişdir. Kraliyyət yazıçıları birliyinin üzvü olan yazıçı müxtəlif dövrlərdə ədəbi sahədə mükafatlara layiq görülmüşdür. 1982-ci ildə "Təpələrin Solğun Mənzərəsi" üçün Unifred Holtbi adına mükafat almışdır. 1983-cü ildə Qrantanın "Ən Yaxşı Gənc Britaniyalı Romançılar" siyahısına əlavə olunmuşdur. 1986-cı ildə isə "Silkələnən dünyanın rəssamı" üçün Unitbred mükafatına layiq görülmüşdür. 1989-cu ildə "Günün qalıqları" üçün Buker mükafatı almış və 1993-cü ildə Qrantanın "Ən Yaxşı Gənc Britaniyalı Romançılar" siyahısına əlavə olunmuşdur. The Times jurnalı Yazıçını "1945-ci ildən bəri ən yaxşı 50 britaniyalı yazıçılar" siyahısında 32-ci yerə layiq görmüşdür.(7) 2017-ci ilə qədər avropada yetərinə tanınan Kazuo İşıquro ədəbiyyat üzrə Nobel mükafatı aldıqdan sonra Azərbaycanda da tanınmağa başlamışdır. Bu mükafatı "Romanlarında insanın xəyali dünyası ilə həqiqət arasında gizlənən uçurumun böyük emosional gücünü ortaya çıxardığına" görə almışdır. İşıqurodan əvvəl Yapon yazıçıları olan Yasunari Kavabata və Kendzaburo Oe də bu mükafata layiq görülmüşlər.

Kazuo İşıquronun ilk əsərlərində yapon mühitinin təsirini rahatlıqla sezmək olar. Özünəməxsus yazı tərzinə sahib olan İşıquronun yaradıcılığının fərqli olmasının səbəbi onun əsərlərinin fərqli şəkildə qurulub, fərqli istiqamətlərdə yönəlməsi və bir birini təkrarlamamasıdır. Daha çox şüur axını texnikasına müraciət edən yazıçı çağdaş dövrün ən nəhəng postmodernist yazıçılarından biridir. Haruko Murakaminin İşıquro haqqında yazdığı fikirlər onun yaradıcılığının təsvirini tamamilə əhatə etmək üçün kifayət edir: "Bəlkə də məramımı belə ifadə edə bilərəm: İşıquro azman bir rəsm əsəri üstündə işləyən bir rəssamdır. Rəsmi heybətli, yayılıb genişlənən tərzini bir kilsənin tavanını ya da divarlarını bürüyə bilər. Ucsuz-

bucaqsız bir zaman və ağılsız bir enerji tələb edən bütöv bir əsər. Ömür boyu çəkəcək bir iş. Bir neçə ildə bir bu rəsmi bir parçasını bitirir və bizə göstərir. Biz də onunla birgə o parçanın səhnə-səhnə genişlənən kosmosa baxırıq. Bu, həm nəfəs kəsən, həm də son dərəcə özəl bir təcrübədir. Amma bütün əsəri görmək üçün quş baxışı bir mənzərəyə sahib olmalıyıq". Ümumən, İşıqurunun əsərlərinin janrını müəyyən edərək qruplaşdırmaq bir qədər çətinidir.

Onun ilk əsərləri "Təpələrin solğun mənzərəsi" ("A pale view of hills") və "Silkələnən dünyanın rəssamı" ("An artist of the floating world") adlı romanlarında ikinci dünya müharibəsi, daha dəqiq desək Xirosima və Naqasakiyə atom bombası düşdüyü vaxt və ondan sonrakı dövr təsvir olunur.

"Təpələrin solğun mənzərəsi" adlı ilk əsərində yazıçı cəmiyyətin fərd üzərində dağıdıcı təsirini, məsuliyyət və azadlıq duyğusu arasında qarşıdurmanı və çağdaş dövrdə özünüdərk böyük ustalılıqla təsvir edir. İngiltərədə tənha yaşayan Etsuko adlı qadının qızı Keiko intihar edir. Qısa müddətdən sonra Etsukonun kiçik qızı Niki ona baş çəkir. Lakin Niki və Etsuko arasındakı məsafə, qadının öz içinə qapanmasına səbəb olur. İkinci dünya müharibəsindən sonra əri ilə birlikdə Naqasakidə yaşadığı dövrü xatırlamağa başlayır. Çünki bu günü ilə bağlı həqiqətləri anlamaq üçün, keçmişin bu dövrünü xatırlaması vacibdir.(4)

Yazıçının ikinci əsəri olan "Silkələnən dünyanın rəssamı" əsərində də Yaponiyada müharibədən sonrakı həyatdan bəhs edilir. Yazıçı burada dünyaya bir rəssamın gözü ilə baxaraq ən kiçik detalları görməyimizə səbəb olur. Masuji Ono müharibə zamanı xarabalığa dönmüş şəhərdən və sonuna çatdığı həyatından danışarkən, hər cümləsi hekayəsinə yeni istiqamət verir.(3)

Xatirələrinin dəyişkən güzgüsündə gah uşağa çevrilən, gah gənc olan Ononun simasında Yapon cəmiyyətində baş verən dəyişiklikləri rahatlıqla görə bilir. Ono günahlarını və savablarını təsvir edərkən ənənə və yeniliyin bir-birini inkişaf etdirməsinin, bununla bərabər həm də bir birlərini məhv etməsinin şahidi oluruq. Keçmişdən qopmaq üçün mübarizə aparan insan qarşısındakı ən böyük maneə elə insanın özüdür. Bəs insan müharibənin, ölümün, hətta öz həyatının axışına nə qədər hakimdir? Əsəri oxuduqca insan özlüyündə bu kimi sualları cavablandırmağa çalışır.

"Silkələnən dünyanın rəssamı" əsəri zamana qoşulub gedən ömrümüzün müsahibəsi, hər bir insanın qayğıları ilə ümidlərinin kəsişdiyi nöqtədən həyata baxışıdır.

Romanda Müharibədən sonra Yaponiyada baş verən hadisələr, müharibənin cəmiyyətə təsiri geniş aspektdə canlandırılır. Müharibədən sonra xarabalığa çevrilmiş Yaponiyanın təsvirinə, demək olar ki, romanın hər səhifəsində rast gəlmək olur. Eyni zamanda yapon insanının psixologiyası, keçirdiyi daxili təbəddülatlar ən dərin qatlarına kimi açılır. Məlumdur ki, müharibədən sonra bir çox yapon Harakiri (və ya seppuku) edərək intihar edir və bu şəkildə müharibədə həyatını itirən insanlar və onların doğmaları qarşısında öz vicdanlarını təmizləyirdilər. "Bilirsiz, sözün düzü, bizim prezident... İntihar edib... Özünə qazla zəhərləyib. Ancaq, deyilənə görə, əvvəlcə harakiri etməyə cəhd göstərib. Çünki cəsədini tapanda qarnında bir neçə xırda kəsik aşkar ediblər. Bunu rəhbərlik etdiyi şirkətlərin adından üzr istəmək məqsədilə edib".(3.91)

Yazıçı bu mövzuya təkcə romanlarında deyil, eyni zamanda hekayələrində də toxunmuşdur. Belə hekayələrindən biri də "Qərib və bəzən hüznü" ("A strange and sometimes sadness") hekayəsidir. Əsərin həcmi böyük olmasa da, daşdığı məna yükü və təsir qüvvəsi kifayət qədər güclüdür. Hekayəni oxuduqdan sonra anlamaq olur ki, müharibəni görmüş insanlar üçün ən böyük zərbə onların bu dövrdə itirdikləri deyil, onlar üçün ən böyük zərbə zaman keçdikcə bu hadisələrin unudulması, ağrıların nəsildən-nəsilə keçə bilməməsi və yeni nəslin müharibəni sadəcə formal olaraq qavramasıdır.

Hadisələrin inkişaf dinamikası baxımından bu hekayə yazıçının ilk romanı ilə səsələşir. Əsərin baş qəhrəmanı müharibədən sonra Yaponiyadan İngiltərəyə köçmüş Miçikodur. Burada onun iki qızı olmuş, onlardan birinin adını isə Yasuko qoymuşdur. Bu ad əslində Naqasakiyə atom bombası düşən zaman həlak olmuş rəfiqəsi Yasukonun xatirəsi ilə əlaqəli idi.

Hər şey qızı Yasukonun Miçikoya baş çəkməsi ilə başlayır. Qızı üçün müharibənin, ölmüş Yasukonun nə qədər maraqsız olduğunu görəndə Miçiko özüne qapılır, sanki yarıyuxulu vəziyyətdə Naqasakini xatırlayır. "Onun doğulmasından sonra bizi bağlayan sirlə qüvvələrdən danışdığım vaxtlarda, həyatımda bir dəfə də belə qəribə, bəlkə də fəvqəltəbii bir şeylə qarşılaşdığımı xatırladım. Bu əhvalatxeyli əvvəl Naqasaki şəhərində olmuşdu və qəribəsi də bu idi ki, başqa Yasuko ilə əlaqəli idi. Qızıma əvvəlki Yasuko haqqında danışmağa başladım, amma o, sözümlə kəsdi:

- Bundan əvvəl onun haqqında danışmısan, - səbirsizliklə dedi. - Mənim adımlı da onun şərəfinə qoy-musan. Partlayışda ölən adamın..." (1,63)

Hekayədə Yasukonun dilindən söylənən sözlər, sanki İşıquro yaradıcılığındakı müharibə mövzusunun ümumiləşdirir: "- Sən heç əsgər olmaq istəyirdin, Yasuko-san?"

O, gülümsədi. Gülüşü həmişəki kimi utancaq və çəkingən idi.

- Bilmirəm, bəlkə də bu düzgün deyil, amma mən özümü elə təsəvvür edə bilmirəm. Fabrikdə bir qız var, düşünür ki, kişi doğulsaydı, müharibəyə gedərdi. Amma mən müharibə və dava kimi şeyləri heç vaxt başa düşə bilməmişəm. Sanki hardasa uzaqlarda, başqa bir dünyada baş verir. Hərdən Nakamuranın da hara getdiyini unuduram, arzu edirəm ki, əlindəki bütün işlərini bitirib, tez bura gəlsin. Bunun doğru olmadığını başa düşürəm, ancaq bəzən çox asanlıqla müharibəni unuda bilirəm". (1,63-64)

İşıquro əsərlərindəki müharibələr də sanki haradasa başqa dünyada baş verir. Obrazlar qanlı müharibələr görmür, onlar sadəcə onun haqqında düşünürlər. Ən qəribəsi də odur ki, İşıquro müharibənin törətdiyi fiziki dağıntıları mənəvi dağıntılardan arxa plana salır. Bütün hekayəni müharibənin insan psixologiyasına təsirinə həsr etdiyi halda, onun fiziki təsirini yalnız bir neçə cümlə ilə göstərir: "Bundan sonra Yasukonu heç vaxt görmədim. Ertəsi gün bomba düşdü. Səma qəribə, buludlar nəhəng idi, hər tərəf alova bürünmüşdü. Yasuko da öldü, atası da. Başqaları da öldülər. Küncdə balıq satan kişi, saçımı kəsdirdiyim qadın, qəzətsatan oğlan..." (1,69) Miçikonun düşüncələrindən axan bu fikirlərdə soyuqqanlıq aydın şəkildə duyulmaqdadır. Bu soyuqqanlıq İşıquro obrazlarının hamısına aiddir. Onlar Laokonun heykəli kimi tamamilə emosiyalardan arınmış şəkildə canlandırılır.

Deyirlər ki, müharibə mövzulu əsərlərdən qələbə qoxusu gəlməlidir. İşıquro bu sərhədləri aşır. O, müharibədə heç bir tərəfi günahlandırmır. Yazıcının bu yanaşması onu "insanların müharibəyə bir-birini öldürmək üçün getməsi fikri səhvdir: ilkin planda bu haqda düşünülür, əksinə, onlar öz həyatlarını qurban verməyə gedir"(5) -deyən Dostoyevski ilə yaxınlaşdırır.

"Mən bombadan ciddi zədə almadım, elə bu gün də heç yerimdə çapıq yoxdur. Qızlarım şikəst olmadılar, sağlam doğuldular. Bombanı atan adama qəzəblənmirəm. Çünki bu, müharibə idi və müharibə qəliz məsələdir. Anlaya bilməyəcəyimiz o qədər şeylər var ki..."(1,69) Hekayədən verilmiş bu hissə yuxarıdakı fikri təsdiq etmək üçün kifayət edir.

Beləliklə, yuxarıda yazılanları nəzərə alaraq deyə bilərik ki, XX əsr postmodernizminin görkəmli nümayəndəsi olan Kazuo İşıquro müharibə mövzusunun özünəxas şəkildə təsvir etmişdir. İşıquro yaradıcılığında müharibənin canlı təsvirlərini axtarmaq sadələvhlik olardı. İşıquronu müharibənin fiziki dağıdıcı qüvvəsi maraqlandırmır, onu daha çox maraqlandıran müharibənin insan psixologiyasına təsiridir. Onun əsərlərinin demək olar ki, hamısı xatirə xarakteri daşıyır. Obrazları başına gələn hadisələri xatırlayır, sanki keçmişdə baş verən nəyinsə axtarışındadırlar. Lakin bu xatirələrdə heç bir peşmanlıq, yaxud emosiya yoxdur. Ümumiyyətlə, İşıquronun obrazları, sanki emosiyasızlıqdan əziyyət çəkir. Onlar hadisələrə heç bir münasibət bildirmir, sadəcə xatırlamaqla kifayətlənirlər. Amma yazıçı belə durğun təhkiyə tərzilə də oxucunu kitaba bağlamağı bacarır. Onu müharibə dəhşətlərini təsvir etmədən, müharibədən yazan yazıçı adlandırmaq olar.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

"Ulduz" jurnalı №10. Oktyabr 2018, 80s.

Əmirxan Xəlilov. Dünya ədəbiyyatı (mühazirələr, ədəbi oçerk və portretlər) VII cild. Bakı, "Bilik" nəşriyyatı, 2013, 472s.

K.İshiguro "Dəyişən dünyanın rəssamı". Bakı, TEAS Press nəşriyyatı, 2018, 344s.

K.İshiguro "Uzak Tepeler". Yapı Kredi Yayınları 2017, 164s.

<http://libera.az/aktual/musahibe/715-dostoyevski-ile-muharibe-haqqinda-musahibe.html>

<http://mesiha.blogspot.com/2008/05/robert-brey-postmodernizm-ndir.html>

https://az.wikipedia.org/wiki/Kazuo_%C4%B0%C5%9Figuero

Açar sözlər: Yaponiya, postmodernizm, emosiya, müharibə, hüzn, Kazuo İşıquro.

Ключевые слова: Япония, постмодернизм, эмоции, война, печаль, Кадзуо Ишигуро.

Keywords: Japan, postmodernism, emotion, war, sadness, Kazuo Ishiguro.

Резюме

Тема войны в произведениях Кадзуо Ишигуро

По тематике известного постмодерниста писателя XX века, лауреата Нобельской премии 2017-го года Кадзуо Ишигуро Творчество очень разнообразное, В его произведение также встречаются темы о войне, которые привлекают внимание других писателей, Но Ишигуро на эту тему подходит по другому и отличается ото всех по своим своеобразием. Мы в его произведениях не видим не кровавые сцены, и не массовую смерть. Но писатель может передать боль и горечь войны, и его психологическое давление читателю. И этим он пробуждает глубокое чувство у людей.

Summary

The subject of war in the works of Kazuo Ishiguro

On the subject of the famous postmodernist writer of the 20th century, Nobel laureate of 2017, Kazuo Ishiguro, creativity is very diverse. His work also contains topics on war that attract the attention of other writers. But Ishiguro on this topic fits differently and differs from everyone in its originality. We see no bloody scenes, and no massive death in his works. But the writer can convey the pain and bitterness of war, and his psychological pressure to the reader. And by this he awakens a deep feeling in people.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

Мамедов Тофиг Хейрулла оглу

САГА ЗЕМЛИ РУССКОЙ (К СТОЛЕТИЮ ФЕДОРА АБРАМОВА)

«Что с ней?» —

человек, ты спросишь

у грозных, у горьких дней,

Тогда-то земля расскажет

о том, что бывало с ней,

И будут её сказанья

струей неразрывной течь...(8; 512)

Национальное сознание представляет собой достаточно сложный и довольно разнородный пласт практических, интеллектуальных и духовных представлений, исторически формирующийся в процессе общественного бытия народа. Каждая эпоха оставляет неизгладимый след в системе генерирующихся форм национальной самоидентификации. Исходя из трагического политического опыта российско-советской цивилизации задача заключается в том, чтобы не образовать дискретной виртуальной картины национального мироздания и государственности в самосознании общества. В методологическом плане данный аспект требует определённой дифференциации с учётом различных факторов, но и в самом общем виде сама проблематика представляет несомненный интерес.

Выдающийся грузинский писатель, классик литературы XX века Чабуа Амиреджоби в одной из бесед сказал, что «литературный процесс, как известно, меняет свои темы и содержание в зависимости от процесса национального развития» (3; 154). С особой остротой вопросы исторической памяти и народной этики проявились в послесталинский период, в атмосфере «шестидесятничества». Именно на рубеже 1960-х годов начинается новый этап в развитии современных литератур на постсоветском пространстве. Перефразируя слова Гегеля об «эпическом состоянии мира», способствующем возникновению и созданию крупнейших эпических полотен, можно говорить об эпическом состоянии самой литературы, ставшей на защиту высоких идеалов народной памяти, исторических святынь, национально-государственных интересов, свободы, справедливости и гуманизма. И в первую очередь это было сделано писателями-«деревенщиками», принявшими на себя всю тяжесть первого идеологического столкновения с коммунистической системой.

Обращение к опыту литературы советского периода, в частности - русской классике второй половины XX века, диктуется необходимостью противостоять мифотворческим тенденциям в ряде проявлений современного научного мышления и общественного сознания, зачастую воспринимающих прошлое как исторический роман-фэнтези со всеми сопутствующими для этого теоретическими выкладками постмодернистской философской парадигмы.

В русле течения «деревенской прозы» творили такие легендарные художники слова как В.В.Овечкин, В.Ф. Тендряков, Г.Н.Тропольский, В.М.Шукшин, Е.И. Носов, Б.А. Можаев, В.П. Астафьев, В.И. Белов, В.Г. Распутин, Б.П. Екимов. Среди них особое место принадлежит Фёдорову Александровичу Абрамову.

Уроженец Северной Руси, соплеменник таких ключевых фигур русской истории как Степан Разин и патриарх Никон, Ломоносов и Иоанн Кронштадтский, – Фёдор Абрамов родился на Архангельской земле в селе Веркола, располагающемся в среднем течении реки Пинеги, в 1920 году. Среднюю школу окончил с отличием, но уже в районном центре Карпогоры, что на 50 километров ниже по течению от родных пенатов. Обычное трудовое крестьянское детство, непомерная страсть к учёбе, поступление на филологический факультет Ленинградского государственного университета в 1938 году, доброволец народного ополчения с первых дней Великой Отечественной войны, – таковы первые вехи жизни Абрамова. «Дважды тяжело ранен, второй раз чудом избежал гибели. Чудом уцелел в блокадном госпитале и при переправе по «Дороге жизни» через Ладогу. Весной 1942 после долечивания в госпиталях вернулся на родную Пинегу... В апреле-июле 1942 – учитель средней школы в Карпогорах. Снова призван в армию как нестроевик: служил заместителем политрука роты запасного стрелкового полка, был курсантом военно-пулеметного училища. В апреле 1943-го направлен в контрразведку «Смерш». Впечатления от работы следователем контрразведки отражены в неоконченной повести «Кто он?». После демобилизации (октябрь 1945) – учеба

в университете, аспирантура при кафедре советской литературы, защита кандидатской диссертации по творчеству М.Шолохова, работа на кафедре советской литературы (1951–58)-старший преподаватель, доцент, заведующий кафедрой», – отмечает жена писателя (5; 7).

Правдоискатель, просветитель, подвижник – Фёдор Абрамов – мог бы остаться в нашей памяти как выдающийся учёный-литературовед: по воспоминаниям современников, он обладал достаточным признанием и авторитетом, чтобы сделать высокую и достойную карьеру в этой области. Но с 1960 года он уходит из университета и целиком посвящает себя писательскому творчеству. Теперь вехами его биографии становятся книги.

Л.В. Крутикова-Абрамова вспоминает: «В середине XX века он познал новые беды и трагедии народные – не только крестьянские, но и городские, драмы недоверия и подозрительности к военнопленным, к находившимся в оккупации. Его возмущал анкетный подбор кадров, когда люди с «чистой» биографией получали незаслуженные привилегии. Его продолжало мучить бесправие крестьян, лишенных паспорта и права передвижения, плативших непомерные налоги. Он увидел резкое несоответствие народных бед и литературы, киноидиллии, где царил атмосфера всеобщего благополучия и ликующих празднеств («Кавалер Золотой Звезды», «Кубанские казаки»). В 1954 году Абрамов опубликовал в журнале «Новый мир» статью «Люди колхозной деревни в послевоенной прозе», где восстал против лакировочной и тенденциозно идиллической литературы о деревне, против сглаженных конфликтов и упрощенных характеров, ратовал за подлинную, неприкрашенную правду. Статья прогремела на всю страну, а автора обвинили в нигилизме, антипатриотизме, критиковали в печати, на партийных собраниях, чуть не лишили работы» (5; 7).

1950-е годы – удивительное время в истории советского общества, время надежд и ожидания перемен. А.Т. Твардовский дважды, в 1950-54-ом и 1958-70-х годах, был главным редактором журнала «Новый мир». Именно с его именем связаны ключевые события литературной истории того времени, ставшие олицетворением гражданского мужества, исконной русской души и всенародной любви. Публикация абрамовской статьи, а также публицистических работ Владимира Померанцева, Михаила Александровича Лифшица, Марка Щеглова вкупе с попыткой напечатать собственную поэму «Теркин на том свете» вызвала особое партийное постановление, в результате чего Твардовский был снят с должности главного редактора.

Сам Абрамов в новомирской статье посягнул на т.н. касту «литературных генералов», лауреатов Сталинских премий различных степеней. Обозначив их произведения по-щедрински словом «балет» (1; 210), он отметил, что подобные опусы преследуют только одну цель: «кто легче и бездоказательней изобразит переход колхоза от неполного благополучия к полному процветанию» (1; 213).

Главное детище Фёдора Абрамова – тетралогия «Братья и сёстры» – представляет собой не просто резкий диссонанс с «лакировочной литературой», а новую философию русской истории, выражающей генетическую память русского народа, отражающей национальное сознание русского мира. Недаром исследователи считают, что первый роман абрамовской тетралогии, давший название всему циклу и опубликованный в 1958 году, «ознаменовал появление в советской литературе так называемой «деревенской прозы» (9; 19).

Критик М. Левина в статье «Апофеоз беспочвенности» подчёркивает, что «деревенская проза» после многолетнего господства в жизни и в литературе классовой морали впервые заговорила о вечных ценностях общечеловеческой, христианской морали и нравственности, создала героев, мыслящих и действующих исключительно в системе «человек – природа, мир, общество», что в центре образно-философских построений писателей-деревенщиков находится не только судьба их сокровенных героев, но и судьба вечных нравственных ценностей, вопрос о необходимости и возможности их сохранения (6; 18).

Западная исследовательская традиция рассматривает «деревенскую прозу» или как неосентиментализм (неоромантизм), поскольку она с особой остротой ставит вопросы о свободе человека в условиях постиндустриальной культуры, об ответственности личности перед трудовой массой и крестьянством, о глобальных технологиях, внедряемых в жизненный уклад и сознание миллионов людей, или как неославянофильство, поскольку «русская идея», по ряду наблюдений, составляет сущность этой прозы. Первое – объединяет всех этих писателей, второе – резко разделяет их по

разные стороны политических «баррикад» (либеральное и народно-патриотическое крыло). С точки зрения жанра деревенскую прозу характеризует переход от очерков и рассказов к повести и роману, а также влияние на процесс её развития традиций фольклорной поэтики и традиционного сознания (т.н. фольклорный метод изображения).

Указанные обобщения не полностью приложимы к характеристике творческого наследия Фёдора Абрамова. Эволюция писателя, например, свидетельствует, что в литературу он вошёл как зрелый и самобытный романист, до этого были лишь научные и критические работы, и только потом он станет осваивать художественную специфику малых и средних жанров, таких как рассказ, повесть, очерк и миниатюра. Что же касается «русской идеи» в её идеологическом заострении в масштабах советской страны, то это явление более позднего порядка, к тому же не отвечающее ни духу жанровой памяти абрамовского эпоса, ни духовной культуре самого Абрамова.

Данный аспект актуален для современного литературоведения, а типология жанрообразовательных процессов в литературе является одной из самых сложнейших и дискуссионных проблем.

Жанровая характеристика романа-эпопеи, прилагаемая к крупным эпическим полотнам, не всегда выдерживает критики, и со времён «Мёртвых душ» и споров вокруг гоголевской поэмы остаётся открытым вопросом. Попытки обозначить тетралогию «Братья и сестры» романом-эпопеей наталкиваются на сомнения в возможности повторения проторенных дорог: «Жанровая структура крупных по объёму современных эпических трилогий, тетралогий и т.д., произведений в жанровом плане, казалось бы, долженствующих быть прямыми наследниками романов-эпопеей, складывается не столько на путях продолжения их художественных завоеваний, сколько на иных путях, быть может не менее значительных и содержательных, но иных» (4; 245).

Видимо, следует согласиться с представлением о том, что каждая эпоха, век, период способны создавать свой тип романа. Заслуга и величие романного опыта-тетралогии Фёдора Абрамова заключается в том, что в структуре четырёхтомного повествования им реализована система экзистенциальных, общечеловеческих, гуманистических, объединяющих людей ценностей. Именно здесь кроется значение национально-исторической проблематики эпоса Фёдора Абрамова.

«Тетралогия Абрамова, – пишет Л.В. Крутикова, – названная по первому роману, – «Братья и сестры» (1958), «Две зимы и три лета» (1968), «Пути-перепутья» (1973), «Дом» (1973) – значительное произведение второй половины XX века – по охвату событий, по глубине и сложности проблематики, по многообразию характеров. Объединенные общими героями и местом действия (северное село Пекашино) романы Абрамова повествуют о 30-летней судьбе русского крестьянства, начиная с военного 1942 года. Более 25-ти лет создавалась тетралогия и автор вместе с любимыми героями искал ответа на мучительные вопросы: что же такое эта Россия? Что мы за люди? Почему мы буквально в нечеловеческих условиях сумели выжить и победить врага и почему в мирное время не смогли накормить людей, создать подлинно человеческие отношения в обществе, основанные на братстве, взаимопомощи, справедливости? Абрамов призывал к социально-политическому и нравственному прозрению, необходимости значительных перемен» (5; 8).

Творческая история романов Фёдора Абрамова – особая станица в истории русской литературы и критики XX века. Твардовский, публикуя в Новом мире второй роман «Две зимы и три лета», пророчески предупреждает автора: «... мужайтесь – вещь не получит “зелёной улицы”, впереди будет ещё много всякого» (10; 260). Подобная участь постигла большую часть известных произведений писателя, в частности, заключительную, четвёртую книгу – «Дом». Несмотря на признание читателей, критика зачастую проявляла сдержанность, холодность и необъективность. Подобный «заговор молчания» свидетельствовал о недовольстве в партийных верхах. Но тогда, в 1974 году первые три книги были изданы в виде трилогии под названием «Пряслины» (по родовой фамилии главных персонажей абрамовского повествования, несущих основную идейно-художественную нагрузку) и удостоены Государственной премии СССР за 1975 год.

Следует отметить, что общее название трилогии, данное в то время исходя из каких-то соображений цензурно-издательского характера, не отражает идеи и проблематики эпического замысла Фёдора Абрамова. По этому поводу можно привести свидетельство вдовы писателя о том, что с появлением в свет в 1973-ем году третьего, «самого социально-острого», романа «Пути-перепутья» «даже доброжелательные критики не столько раскрывали глубину содержания книги, сколько

"защищали", "спасали" роман от разносно-проработочных статей и рецензий» (2). В связи с этим неправомочно перенесение условного названия трилогии на всю тетралогию, тем более, если учесть, что писателя до конца жизни не отпускала судьба своих пекашинских героев и их отражения в создаваемой им художественной летописи, которую, в соответствии с традициями точного и строгого литературоведения, следует называть «Братья и сёстры». Критик И. Дедков, отмечая эпический размах замысла Абрамова, отразившего как в капле воды судьбу всего советского крестьянства, заметил, что «для эпоса, оказывается, достало и одних пекашинских изб» (2; 7).

Четвёртая книга романного цикла проложила мост в будущее, но Абрамова волновало также и прошлое, предыстория героев, семей, родов. Художественная интуиция вела его в эпоху гражданской войны и революции 1917 года, в дореволюционную Россию. Подобная тенденция характерна для художественных поисков всей «деревенской прозы», западные исследователи обозначают её термином «утопический», но в случае с Фёдором Абрамовым, изысканиями Василия Белова, Бориса Можаяева и ряда других она приобретает аналитическую, историософскую направленность. Суровая проза Абрамова опирается на классические традиции русского реализма с опорой на достижения Льва Толстого и М. Шолохова. Современные исследователи много сделали для изучения поэтики, стиля и жанровых особенностей его произведений. Особенно важна для понимания мировоззрения писателя и творческой реализации тетралогии опора на древнерусскую художественную традицию, исподволь пронизывающую структуру всего романного цикла и обозначенную даже на уровне названия каждого из них. Для понимания сюжета и композиции каждого романа в отдельности и архитектоники тетралогии в целом обстоятельно проанализированы система персонажей, образ автора, особенности повествовательной манеры.

Сам Абрамов, говоря об организации своего романного цикла называл его «романом в четырёх книгах», каждый из которых способен восприниматься как законченное целое и совершенно самостоятельное произведение. Но как эпическая картина русской деревни в XX веке каждая часть романного цикла способна представлять один из элементов общего сюжета: завязку, развитие действия, кульминацию и развязку. «В свете современности, освещающей прошлое и оценивающей его, – отмечает Н.Л. Лейдерман, – вся тетралогия Федора Абрамова обрела завершённый характер, стала монументальной народной эпопеей. Эта эпопея выросла из романов-хроник, сохранила их в себе, не утратив ни на миг интереса к личности, к внутренней жизни человека, сочувствия к его праву на свое, особенное «я» и сознания неизбежного драматизма отношений между личным и общим» (7; 19).

Тетралогия «Братья и сёстры» – уникальное явление в истории русской литературы XX века. Под внешней простотой, обыденностью типических и зачастую заурядных событий и судеб проявляется естественный аристократизм высокого стиля и открывается экзистенциальная правда русского бытия на фоне мирового духа.

ЛИТЕРАТУРА:

Абрамов Ф.А. Люди колхозной деревни в послевоенной прозе // Новый мир, 1954, № 4.

Абрамов Ф.А. Собрание сочинений. В 6-ти тт. Л.: Художественная литература, 1990-1995.

Амирэджиби Ч. Просто о сложнейшем // Литературная учёба, 1982, № 4.

Киселёва Л.Ф. Художественные открытия советского романа-эпопеи // Советский роман, М.: Наука, 1978.

Крутикова-Абрамова Л.В. Абрамов Федор Александрович // Русская литература XX века. Прозаики, поэты, драматурги. Био-библ. Словарь. В 3 тт. Том 1. М.: ОЛМА-ПРЕСС Инвест, 2005.

Левина М. Апофеоз беспочвенности // Вопросы литературы, 1991, № 9-10.

Лейдерман Н.Л. Русская литература XX века (1950-1990-е гг.). В 2-х тт. Т. 2. 1968 – 1990. 4-е изд., стер. М.: «Академия», 2008.

Священный Коран. Страницы вечных мыслей. Поэтический перевод с арабского Теодора Шумовского. М. – СПб.: АСТ; СЕВЕРО-ЗАПАД ПРЕСС, 2004.

Серафимова В.Д. Выверять литературу жизнью. О «военной страде в тылу» в тетралогии Ф.А.Абрамова «Пряслины» и о нравственной высоте сельских тружеников. Поэтика прозы. «Выверять литературу жизнью» // Север, 2015, № 9-10.

Твардовский А. Т. Собрание сочинений. В 6-ти тт. Т. 6. М.: Художественная литература, 1983.

Ключевые слова: советская классика, национальное сознание, Ф.А. Абрамов, деревенская проза, жанровая типология, историческая память, литературная традиция, новаторство.

Açar sözlər: Sovet klassikası, milli şüur, F.A. Abramov, kənd nəsrı, janr tipologiyası, tarixi yaddaş, ədəbi ənənə, yenilik.

Key words: Soviet classics, national consciousness, F.A. Abramov, village prose, genre typology, historical memory, literary tradition, innovation.

Rus torpağının dastanı (Fyodor Abramovun anadan olduğunun 100-cü il dönümünə)

Xülasə

Məqalədə ədəbiyyatda milli şüurun ifadə olunma yolları və formaları araşdırılır, XX əsrin ikinci yarısının rus yazıçısı F.A. Abramovun yaradıcı yolunun və mirasının tarixi əhəmiyyəti analiz olunur, yazıçı epusunun kənd nəsrinin inkişafı kontekstində rolu təhlil olunur, roman dövrəsi arxitektonikasın və üslubun ümumi səciyyəsi verilir, “Qardaşlar və bacılar” adının tetraloqiya üçün prinsipial əhəmiyyəti sübut olunur.

The Russian land's saga (to the centennial of the birth of Fyodor Abramov)

Summary

The article raises the question about the ways and forms of expression of national consciousness in literature, examines the historical significance of the creative path and heritage of the Russian writer of the second half of the XXth century F.A. Abramov, analyzes the role of the writer's epos in the context of the development of village prose, gives a general description of the architectonics and style of the novel cycle, proves the fundamental importance of the title “Brothers and Sisters” for the whole tetralogy as a whole.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

Babazadə Ayna Çingiz qızı

SABİR OBRAZINDA TARİXİ GERÇƏKLİK VƏ BƏDİİ TƏXƏYYÜL

Əzizə Cəfərzadə (1921-2003) bədii nəsrində ədəbi şəxsiyyətlər mövzusunda hər zaman xüsusi yer ayrılmışdır. “Sabir” (1989) romanı Azərbaycan ədəbiyyatında yeni ədəbi məktəb yaradan, həmçinin ictimai satiranın əsasını qoyan görkəmli şair - Mirzə Ələkbər Sabirə (1862-1911) həsr edilib. Əslində Sabir obrazına yazıçının daha əvvəl yazdığı “Yad et məni” (1980) romanında rast gəlirik. Burada şairin A.Səhhət və M.Hadi ilə dostluğu mövzusunda toxunulur. Əsərdə yaradılan Sabirin müəllimi Seyid Əzim Şirvani obrazı isə “Aləmdə səsım var mənım” (1972) romanında qarşımıza çıxır. Bu mənada, yazıçı “Sabir” romanı ilə Şamaxı ədəbi mühitini və Sabir mövzusunun tamamlamış olur.

Sabir haqqında aparılan tədqiqatlardan, əsərlərdən, monoqrafiyalardan sonra roman yazmağın böyük bir cəsarət tələb etdiyini bildirən Ə.Cəfərzadə bu işin eyni zamanda çox şərəfli olduğunu qeyd edir (1, 3). Buradan aydın olur ki, yaşadığı dövrdə Şamaxıda təşkil olunan “Sabir şeir günləri”ndə iştirakı yazıçıda bu mövzuda əsər yazmağa maraq oyatmışdır. Sabir ədəbi irsinə dair araşdırmalar, xatirələrdən istifadə romanında tarixi həqiqətlərin qorunmasına zəmin yaratmışdır. Şairin oğlu Məmmədsəlim Tahirli ilə tanışlıq və Sabir irsinin tədqiqatçısı Abbas Zamanovla yaxından əlaqə romanın qələmə alınması üçün bir zəmin rolunu oynayır. Doğrudur, yazıçı burada xatirələrdən yararlanmışdır, lakin bu heç də əsərin başdan-baş xatirələr əsasında qurulması demək deyil. Yazıçı əsəri aydın, anlaşılıq bir dildə yazmaqla yanaşı, hadisələri geniş, əhatəli planda qələmə almışdır. Bütün bunlar Sabirin yaşadığı ictimai-ədəbi mühitin yazıçıya doğma və yaxın olmasından irəli gəlmişdir.

Roman şairin uşaqlıq, gənclik və ömrünün son günlərində olan bütün mərhələləri əhatə edir. Sabirin mühiti, bu mühitdə ona olan münasibət, şeirlərinin mövzu dairəsi, səyahəti, “Molla Nəsrəddin” jurnalı da daxil olmaqla bir çox mətbu orqanlarla əlaqəsi, ziyalılarla yaxınlığı pedaqoji istiqamətdə atdığı addımları və s. gerçəkliklə əks etdirilir. Əsərin müxtəlif bölümlərdən ibarət olması onun yeknəsək və yorucu olmasının qarşısını alır. İlk qələm təcrübəsi hesab edilən “Tutdum orucu irəməzanda” misraları ilə başlayan hissədə şairin uşaqlıq illəri təsvir olunur. Ələkbərin kiçik yaşlarından başına gələn hadisələr qələmə alınır. Hələ orucluğu mahiyyətini tam şəkildə dərk etməyən kiçik Ələkbər ilk dəfə oruc tutaraq sınağa çəkilir. Mollaxanada kiçik yaşlı uşaqların yazı yazması qadağan olunduğu halda o, çərəkəyə qane olmayaraq əlinə qələm alıb yazı yazır. Mollaxanadakı mövcud qaydaya əməl etmədiyinə görə mollası tərəfindən əlləri fallaqaya salınaraq döyülmüş uşaq keçirdiyi daxili bir sarsıntıdan təsirlənərək:

Tutdum orucu İrəməzanda,

Qaldı iki gözlərim qazanda,

Mollam da döyür yazı yazanda (2, 5) -şeirini qələmə alır ki, 1869-cu ildə yazıldığı bildirilən həmin parçanın Sabirin ilk şeiri olduğu qeyd olunur.

Qatı dindar, eyni zamanda şiə olan atası Məşədi Zeynalabdin oğlunu Əli məddahı, gələcəkdə bir ruhani kimi görmək istəmiş, hətta ona “baladərviş” geyimi də tikdirmişdir. Ələkbərin Əli şəninə söylədiyi mərsiyələrlə fəxr edən ata oğlunun şeir yazmasının əleyhinə çıxmış, onun şeir dəftərini cırmışdır. Buradan belə bir nəticə hasil olur ki, ədibin ilk qələmə aldığı şeirlərin bir qismi mərsiyə xarakteri daşmışdır. Ancaq gələcək şairin satirik mövzuda şeirlər yazacağı onun ilk qələm təcrübələrində özünü açıq şəkildə biruzə verirdi.

Əsərdə bir neçə dəfə atası ilə qarşıdurmalar yaşayan şairin evdən getdiyinin də şahidi oluruq. Şair ziyarət adı ilə Orta Asiyaya və İrana gedərək burada da çətinliklərlə qarşılaşmasına baxmayaraq, dövrün məşhur ziyalıları ilə tanış olmuşdur. Bu haqda qeydlərə müasirlərinin Sabirlə bağlı xatirələrində də rast gəlirik (3, 148)

Yazıçı Sabirin bir şair kimi formalaşması, açıqfikirli olmasında müəllimi Seyid Əzim Şirvaninin roluna da yer verir. Məlumdur ki, Sabir bir müddət S.Ə.Şirvaninin Şamaxıda açdığı yeni tipli “Üsul-i-cədid” məktəbinə getmiş, sonra atasının işlərinin zəifləməsi ilə əlaqədar olaraq məktəbdən ayrılıb, dükanda çalışmaq məcburiyyətində qalmışdır. Sabirlə bağlı xatirələrdə bir gün onun ustası ilə şeirləşərək yazdığı misraları çox bəyəndiyini və bu dünyada müəllimindən yadigar qalması üçün ona Nizaminin “Xəmsə”-sini hədiyyə etdiyi bildirilir:

Ey mah, bilirəm, fitneyi-dövrən olacaqsan,

Ey qaşı hilalım, məhi-taban olacaqsan. (2, 11)

- misralarını qələmə alan Seyid Əzim dövrəyə və şagirdinin istedadına yaxından bələd olaraq bu yolda

Sabirin çətinliklərlə qarşılaşacağını dərk edirdi.

Romanda öz əksini tapan hadisələrin sonrakı gedişatından məlum olur ki, Sabir bir müddət Aşqabadda yaşamış, Yaxın Şərqi, Orta Asiyanın bir sıra şəhərlərində - Buxarada, Məşhəddə, Mərvdə, Səmərqənddə və digər yerlərdə olmuşdur. Atasının ölüm xəbərini alınca anasının fəryad dolu çağırış məktublarına biganə qala bilməyib Şamaxıya dönmüş, burada evlənmiş, daha sonralar Xorasanda yaşamışdır. Qardaşı Əliqulunun ailəsi ilə birgə öz ailəsini də Xorasana böyük ümidlərlə aparən Sabirin burada qazancı çox aşağı olur. Xorasanda olarkən tanış olduğu Seyid Bədrəddin adlı axundun cənnət-cəhənnəm haqqındakı moizələrini dinləyib, ilk vaxtlarda onu imamı biri hesab edən şair sonra zənnində yanılır. Seyidin dəvəti ilə onun evinə gedərkən rastlaşdığı hadisə Sabiri heyrətə salır və şair bir daha xalqa o biri dünyada cənnət vəd edən, ancaq özləri bu dünyada cənnətdə yaşayan ruhanilərin riyakarlığının şahidi olur. Seyid Bədrəddinin şərab saxlamasının, içki məclisi düzənlədiyinin üstünü açan və onu bədnam edən şairin onsuzda güc-bəla ilə dolanan ailəsi artıq belə bir mühitdə qala bilməzdi. Şair yenidən Şamaxıya dönmüş, burada dükanda sabun bişirib satmaqla məşğul olmuşdur. A.Şaiq Sabirdən sabun satmağının səbəbini soruşunca o, bu sualın cavabını özünəməxsus tərzdə açıqlamışdır: “Bu avam camaatın, heç olmasa, zahirini təmizləyim deyə, gördüyünüz bu sabun dükanını açmışam. Neyləyim ki, bu zalım uşaqları təmizlikdən də qaçırlar” (2, 87).

Əsərdə 1859 və 1872-ci il Şamaxı zəlzələləri ilə yanaşı 1902-ci ildə baş vermiş zəlzələ də xatırlanaraq ziyan çəkən ailələrdən birinin də Sabirin ailəsi olduğu bildirilir. Həmin tarixi hadisəni yazıçı real boyalarla təsvir edir: “İndi isə bir anda, saat 10-11 radələrində, necə deyərlər gündüzün günorta çağı irəliki 1859 və 1872-ci il zəlzələrindən salamat qalan binalar da yerlə yeksan oldu. Bu zaman Sabir dükandaydı... Evəcən necə qaçıb gəldiyini, hansı yollardan, necə keçdiyini sonralar ha çalışırdısa da yadına sala bilmirdi” (2, 78). Şair təmkinini qoruyaraq nəinki öz ailəsinə, eyni zamanda zəlzələdə əziyyət çəkən digər ailələrə yardımçı olmuşdur. Bu haqda qeydlərə şairin böyük qızı Səriyyənin atası ilə bağlı danışdığı “Xatiratım”da da rast gəlirik (4, 232).

Sabir obrazı romanda həm şair, həm də ata obrazı kimi işlənmişdir. Böyük ailə sahibi olan Sabirin səkkiz qızı və Məmmədsəlīm adlı bir oğlunun olmasına baxmayaraq, onlardan yalnız üçünün həyatda qaldığı bildirilir. Kitabın üz qabığında “Məşələ dönmüş ömür” ifadəsi ilə yazıçı qəhrəmanın məşəqqətli ömür yaşamasına işarə edir. Həyatda qarşılaşdığı maneələrə baxmayaraq şair daim nikbinliyini qoruyub saxlamağı bacarmışdır. Övladları içərisində daha çox “Anaşım” adlandırdığı böyük qızı Səriyyə ilə yaxın olan şairin elə ilk oxucusu da həmin qızı olmuşdur.

Yazıçı Sabir obrazını yaradarkən həm də onun dünyagörüşünü ifadə edən yaradıcılığından da çıxış etmişdir. Romanda Sabir yaradıcılığının leytmotivinin çox gözəl şəkildə izahı verilmişdir: “Bütün bəşəriyyət Sabir üçün əzənlərə və əzilənlərə, işığa və zülmətə, aldananlara, soyğunçuluğa və soyulanlara bölünmüşdü. Sabir işıq, həqiqət, azadlıq, füqərə tərəfdarı idi. Yalnız və yalnız həqiqətpərəstlər, azadlıqsevənlər cərgəsində dayanmışdı. “Zahidə təklif” şeirində şair özü ilə Zahidi qarşılaşdıraraq xalq müzakirəsinə çıxmağı təklif edir:

Zahida! Gəl soyunaq bir kərə paltarlarımızı!

Çıxaraq zahirə batindəki əfkarımızı!

Pişgahi-nəzəri-xəlqə tutaq varımızı!

Görüb onlar dəxi təhqiqlə eləsin karımızı,

Hər kimin ağı qara isə utansın, a balam!

Bəlkə illərcə yatanlar bir oyansın, a balam! (2, 194)

Məlumdur ki, şairin yaradıcılığının böyük bir qismini satiralar təşkil edir. Həmin satiraların mövzu dairəsi geniş olmuşdur. O, əsasən nadanlıqı, insanları geridə qoyan cəhaləti, dini xurafatı, qadın hüquqsuzluğunu, ümumilikdə bütün İslam dünyasını əhatə edən bəlalaları tənqid atəşinə tuturdu. Akademik İsa Həbibbəyli Sabir yaradıcılığına yüksək dəyər verərək onun satiraları haqqında yazır: “Mirzə Ələkbər Sabirin satirik şeirləri, hər şeydən əvvəl, Azərbaycan xalqının konkret tarixi şəraitdəki ərzi-halının bədii ifadəsindən ibarətdir. Yaşadığı dövrün Azərbaycan üçün yaratdığı sosial-siyasi çətinlikləri, mənsub olduğu xalqın əksəriyyətinin mədəni və ictimai geriliyindən doğan ciddi problemlər, mövhumat və cəhalət əleyhinə barışmaz mübarizə, qadın azadlığı məsələsi Sabirin satira yaradıcılığının əsas mövzularını təşkil edir. Bu mövzuların hər birində yazılmış satirik şeirlərdə şair mövcud ağır vəziyyəti dəyərləndirmiş, ictimai gerilik və cəhalətə kəskin, öldürücü zərbələr vurmuş, çıxış yollarını müəyyənləşdirib nəzərə çarpdırmışdır” (5,

213; 214).

Şairin romanda da öz əksini tapmış “Millət necə tarac olur olsun, nə işim var!” satirası ilə bağlı tədqiqatlarda müxtəlif fikirlər səslənir. Daha çox Sabirə aid olunsa da, həmin satiranın C.Məmmədquluzadəyə məxsusluğu da qeyd olunur. Bilidilir ki, həmin şeir Molla Nəsrəddin jurnalının 4-cü sayında, Sabirin şeirləri isə jurnalın 8-ci sayından etibarən dərc olunmağa başlanmışdır. Şeirlə bağlı yaranan fikir ayrılığına səbəb C.Məmmədquluzadənin 1929-cu ildə Sabir kitabxanasının on illiyi ilə bağlı yazdığı xatirə səbəb olmuşdur. Həmin xatirədə deyilir: “Molla Nəsrəddin” məcmuəsi 1906-cı ilin aprel ayının yeddisində nəşrə başlayanda biz Sabiri tanımırıq və Sabir adlı şairin varlığını eşitməmişdik.... Lazım bilirəm Sabirlə maraqlananlara iqrar edəm ki, məcmuəmizin dördüncü nömrəsində dərc olunan və hər “Hophopnamə”yə daxil olan “Millət necə tarac olur olsun, nə işim var!” adlı mənzuməni ki, bu saat camaatımız onu Sabirə isnad edir, Sabirin olduğunu mən inkar edirəm. Əvvəla o səbəbə ki, həmin mənzumənin əlyazması Sabirin xətti ilə yazılmamışdır; ikinci dəlilim budur ki, şeir özünü necə ki, şeir ustaları mülahizə edə bilirlər, - bir o qədər zəif və bəhər-surət yaraşmır. Burada Sabir şivəsi, Sabir ruhu görünür. Mənim həmin nəzəriyyəmin əksini bircə şairin dəsti-xətti təsdiq edə bilər, əgər bir kəsdə varsa, zühura çıxmağı arzu olunur (4, 132).

Məlumdur ki, Sabir bir şair kimi Türkiyənin və İranın siyasi həyatında baş verən hadisələrə də biganə qalmamış, satiralarında olanlara münasibət bildirmişdir. “Məmdəli deyir ki”, “Satıram”, “İran özümündür”, “Belə düşdü” və s. satiralarında İran şahı Məmdəlinin İranı xarici ölkələrə satmaq cəhdini, gündəmin hiylə ilə xalqı aldatmasını, digər şeirlərində isə Türkiyə hökmdarı Əbdülhəmidin macərələrini tənqid atəşinə tutmuşdur. İrandakı həmin dövrdə mövcud olan durumlarla tanış olmaq üçün “Məmdəli deyir ki” satirasına nəzər yetirək:

Rusiyə diplomasyasına bağladım ümid,
Zənn eylədim ki, dərdimə bundan dəva olur;
Umdum ki, şah edər məni İranıma yenə,
Gec-tez nasıl olursa da kamına rəva olur (6, 25).

-şairin digər parçalarında da Məmdəlinin planı baş tutmayınca digər xarici ölkələrə, o cümlədən Almaniyaya yaxınlaşmaq niyyəti və s. kəskin tənqid olunur.

Əsərdə şairin qələmə aldığı satiralarını yalnız dostu A.Səhhətə göstərdiyi və ilk onun rəyini aldığı bildirilir. Ömrünün sonunadək Sabir A.Səhhətlə aralarında olan qırılmaz dostluq münasibətlərini qoruyub saxlamışdır. Onlar baş verən hadisələri birgə müzakirə etmiş, fikirlərini bölüşmüşdülər. Ölümündən bir gün qabaq Sabir şeirlərini saxladığı qovluğu etibar edərək tək-cə Səhhətə vermiş və ölümündən on il sonra açılmasına, nəşr edilməsinə dair ona and içdirmişdir (3, 54). Salmaz Mümtaz “Sabir haqqında xatirələr” adlı qeydində Sabirlə Səhhət arasındakı sıx dostluq əlaqələrini vurğulamaqla yanaşı, onlar arasındakı yaş fərqliyi ilə bağlı Sabirin zarafatına: “ - Başda o, yaşda mən! ”, - deməsini də qələmə almışdır (4, 257). Sabir Mirzə Fətəli Axundov, Mirzə Cəlil kimi əsərlərində mənfə qadın surətləri yaratmamışdır. Qadın azadlığı məsələsi daim şairi düşündürmüş və onda taleyi öz əlində olmayan qadınlara mərhəmət hissi formalaşmışdır. Qadınların təhsilə cəlb olunmasını mühüm amil hesab edən şair həyat yoldaşının və qızının da təhsil almasını istəsə də, yalnız qızının oxumasına nail ola bilmişdir. Qeyd edək ki, qadınların təhsilə cəlb olunması məsələsi müəllimlərin birinci qurultayında (15 avqust 1906-cı il) müzakirə olunacaq istiqamətlərdən biri olmuşdur ki, bu tarixi hadisə də romanda öz əksini tapmışdır. Həmçinin bu məqamda şair qurultaya qatılan dövrün qabacıl ziyalıları - Həsən bəy Zərdəbinin, Mahmud bəyin, Fərhad Ağazadənin, Həbib bəy Mahmudbəyovun, Üzeyir Hacıbəyovun, Qafur Rəşad Mirzəzadənin, Süleyman Sani Axundovun, Abdulla Şaiqin və eləcə də digərlərinin adlarını qeyd etməyi unutmur (2, 103). Əsərdə həmçinin Şamaxıda ilk qiraətxananın açılmasında Sabirin yüksək canfəşanlılığı ilə yanaşı Mahmudbəy Mahmudbəyovun, Ağaəli Nəsehin, Hacı İsmayıl Veysovan və b. böyük rolunun olduğunu görürük (2, 114).

Rusiyada 1905-ci ildə baş verən inqilab və daha sonra çarın manifest imzalaması ilə insanlara verilən söz və mətbuat azadlığı Sabiri daha da ruhlandırılmış və bu mərhələ onun yaradıcılığında bir dönüş nöqtəsi olmuşdur. “Hophop”, “Ağlar-güləyən”, “Çuvalduz”, “Nizədar”, “Əbunəsr Şeybani”, “Çayda çapan” və digər imzalarla şeirlərini çap etdirən Sabir gizli imzalar istifadə ediləndə də öz dəsti-xətti ilə tanınmışdır. Göründüyü kimi, əsl adını gizli saxlasa da, Sabir tərzini artıq hər kəsə bəlli idi. Onun şeirləri yalnız qəzet və jurnal səhifələrində qalmamış, dildən-dilə dolaşmışdı. Sabirin gizli imzaları və onlardan istifadə etmə

səbəblərinə gəlincə bu haqda müxtəlif qeydlərə rast gəlmək olur. Məmməd Məmmədov “Sabir: mübahisələr, həqiqətlər” kitabında Sabirin təxminən qırxa yaxın gizli imzasının olduğunu və onlardan otuz altısına Molla Nəsrəddin səhifələrində rast gəldiyini bildirmişdi (7, 133). Həmçinin gizli imzaların tez-tez dəyişdirilmə səbəblərinə toxunarkən müəllif bu sahədə araşdırmalar aparan tədqiqatçıların (C.Xəndan, H.Səmədzadə və b.) fərqli yanaşmalarını qeyd edir. O, yazır: “Təkəsərli imzalar üzərində aparılan müşahidələr göstərir ki, xalq şairi bu imzaları tədqiqatçının güman etdiyi kimi, heç də “mürtəcə ünsürlərin təqibindən” qorunmaq üçün, yaxud bu qəbildən olan digər səbəblərlə əlaqədar işlətməmişdir. Sabirin gizli imzalarını belə tez-tez, əsərdən-əsərə dəyişdirməsinin başlıca səbəbini, hər şeydən əvvəl, böyük şairin qarşısına qoyduğu məqsəddə, bu və ya başqa satiranın mövzu və ideya məzmununda axtarmaq lazımdır” (7, 134). Göründüyü kimi bu aspektdə aparılan araşdırmalarda yazıçının gizli imzalarının onun əsərlərinin mövzu və ideya istiqamətləri ilə əlaqəli olması qənaətinə də rast gəlinir.

Sabir nəinki Molla Nəsrəddin, eləcə də dövrün digər mətbu orqanları ilə: “Həqiqət”, “Yeni həqiqət”, “Günəş” qəzeti ilə, “Zənbur”, “Dəbistan”, “Həyat” jurnalları və s. əlaqələr yaratmışdır. Tanınmış mətbu orqanlarla əməkdaşlıq sayəsində şair baş verən hadisələrlə bağlı xalqı halı etməyə çalışmış, onu maarifə səsləmişdir.

Sabirə görə “şair odur ki, mövzusu həyatdan götürülüb, özü də açıq və aydın yazılsın, həm də xalqın ruhuna uyğun yazılsın” (3, 52). Məhz bu prinsipdən yanaşaraq Sabir şeirlərini elə bir dildə yazırdı ki, avamdan tutmuş savadlı insanlaradək hər kəs üçün onun yazdıqları anlaşılıq olsun. Şairin yaxşılığı üçün onu tutduğu yoldan çəkəndirmək istəyənlərə şair: “Axı, mən şairəm”, - deyərək, “Nə yazım” şeirini qələmə almışdır:

Şairəm çünki vəzifəm budur əşar yazım,
Gördüyüm nikü bədi eyləyim izhar, yazım
Günü parlaq, günüzü ağ, gecəni tar yazım,
Bədi bəd, əyrini-əyri, düzü-həmvar yazım.
Niyə bəs böylə bərəldirsən, a qare, gözünü?
Yoxsa bu ayinədə əyri görürsən özünü? (2, 158)

Şirvanda şairin şeirlərini bəyənen, onu sözdə dəstəkləyənlər çox olurdu. Ancaq təqib olunanda həmin “dəstəkçilər” yaxalarını çəkmiş və Sabir təkbaşına mübarizə aparmalı olmuşdur. Sabir şeirlərini bəyənib, ancaq onun adını kütlə içərisində səsləndirməyə ehtiyat edənlər də az deyildi. Yenilikçi, inqilabi ruhlu şeirlər yazan şairi doğma mühitində qəbul etməyənlər də var idi. Sonadək onun əleyhinə ruhanilər və yuxarı zümrənin nümayəndələri əks təbliğatlar aparmış, onu sünniliyi qəbul etdiyinə görə təqib etmiş, hərdən kafir adlandırmış, hərdən də babi olması iddiasını ortaya atmışdılar.

Həmin dövrdə Bakıda artıq bir neçə yeni tipli məktəblər açılmışdı. Şamaxıda belə məktəblərin olmaması Sabiri narahat etmiş və qısa müddət fəaliyyət göstərsə də, “Ümid” adlı yeni məktəbin açılmasına nail olmuşdur. Müəllimi Seyid Əzimin yolunu davam etdirən Sabir şagirdlərin bu məktəbə cəlb olunmasına qismən nail ola bilmişdi.

Yeni üsulla xidmət göstərən bu məktəbdə şəriət dərsləri ilə yanaşı, şagirdlərə dünyəvi elmlər də tədris olunurdu. Bütün Şamaxıda məşhurlaşan bu məktəb təəssüf ki, daha çox maddi çətinliklər səbəbi ilə bağlanmışdır.

“Ümid” adlı yeni tipli məktəbin fəaliyyətə başlaması xalqın gözünün açılmasına razı olmayan, onu daim din pərdəsi adı altında “Allah xofu” ilə kölə halında saxlayan ruhaniləri narahat etmiş və Sabirə atılan iftiralara artmasına səbəb olmuşdur. Qoçular isə onun qarşısını kəsmiş, hər bə-zorba gəlmişdilər.

Şamaxıda ona olan basqılar artınca şair doğma diyarını tərk etmək məcburiyyətində qalmışdır. Bu məqamda yazıçı Sabirlə bağlı daha bir tarixi gerçəkliyə toxunmuşdur. Belə ki, S.Qənizadənin köməyi ilə Qori Müəllimlər Seminariyasına müəllim kimi düzəlmək şansının olduğunu bilincə şair Bakıya gəlmiş və Şeyxülislam idarəsindən müəllim işləyə biləcəyinə dair sənəd (attestat –A.B.) almışdır. Lakin bu məsələ alınmamış, şair bir müddət Bakıda mətbəələrdə çalışmalı olmuşdur. Bu haqda daha geniş məlumat S.Qənizadənin “Sabir haqqında kiçik bir xatirə”sində rast gəlmək olur (3, 26). Təəssüf ki, Bakıda da həyat onun üzünə gülməmişdir. Qorxular, ağır həyat tərzini zəif bədəninə xəstə hala gətirib çıxartmışdı.

“Zənbur” jurnalının, “Günəş” və “Həqiqət” qəzetlərinin redaksiyasında çalışsa da, səhhəti ilə əlaqədar olaraq Sabir işdən ayrılmış, Balaxanıda fəaliyyət göstərən məktəbdə müəllim vəzifəsində işləməyə

başlamışdır. Şair həmçinin Balaxanı neft mədənlərində çalışan fəhlələrinin “Nur” kitabxanasının da fəal üzvü olmuşdur. Fəhlələrlə yaxından ünsiyyətdə olan şair onların ağır güzaranını ürək ağrısı ilə şeirlərində tərənnüm etmişdir. “Fəhlə, özünü sən də bir insanımı sanırsan?” başlıqlı hissədə Sabirin gündəlik ruzisini əldə etmək üçün hər cür işi görməyə razı olan fəhlələrə, xüsusən də “həmşəri hamballara” münasibəti öz əksini tapmışdır:

Fələ, özünü sən də bir insanımı sanırsan?!

Pulsuz kişi, insanlığı asanımı sanırsan?!

İnsan olanın cahü cəlalı gərək olsun,

İnsan olanın dövləti, malı gərək olsun

Hümmət demirəm, evləri ali gərək olsun;

Alçaq, ufacıq daxmanı samanımı sanırsan?!

Axmaq kişi insanlığı asanımı sanırsan?! (8, 100)

İşlədiyi məktəbdə hər kəsin sevimlisinə çevrilən Sabir yalnız həmin məktəbin direktoru Əhməd Kamalla bir neçə dəfə qarşıdurma yaşamışdır. Çox keçmir ki, şair anonim göndərilən hədə-qorxu məzmunlu məktublar da almışdır. “Qanlıköynək” imzalı bir məktubda ondan işlədiyi məktəbi tərk etməsi tələb olunurdu. Bu xəbəri bilən şairin Bakıdakı dostları da ona görə narahatlıq keçirmişdir. Bu məqamda xüsusən Baxış Əhmədovun adını qeyd etmək yerinə düşərdi. O, “Nəşri-maarif” cəmiyyətinin tapşırığı ilə Sabirin işlədiyi Balaxanı məktəbində maliyyə və eləcə də digər işlərə baxan ziyalı idi. Baxış Əhmədov hiss etdirmədən Sabiri tək qoymamağa çalışırdı. İlk baxışdan bütün bunlar şairi heyrləndirib sarsıtsa da, ancaq o, cəsarətlə “Günəş” qəzetinin 1910-cu il 3 noyabr tarixli sayında taziyanəsi ilə həmin məktuba cavab vermişdir:

Saxta bir xətti-xam ilə mənə kağız yazıb,

Ey mənə təhdid edən min dürlü təkidat ilə!

Beylə “Xortdan gəldi, dur qaç!” sözlərin get tiftlə de!

Zatını Sabir tanırkən – qorxmaz ovhamat ilə (2, 207).

Romanda “Qanlıköynək”in Kamal Əhmədov olunduğuna işarət olunsa da, bu haqda da tədqiqatlarda fərqli fikirlər söylənilir. Belə ki, Məmməd Məmmədovun yanaşmasınca gizli məktubu yazan həmin şəxs Haşimbəy Vəzirov olmuşdur. Qeyd edək ki, Sabir bir müddət H.Vəzirovun “Səda” qəzetində çalışmış, daha sonra maaşı kəsildiyindən oranı tərk etmiş, Orucov qardaşlarının mətbəsinə çalışmışdır ki, bu da H.Vəzirovla münasibətlərinin daha da soyuqlaşmasına səbəb olmuşdur. Bu haqda qeydlərə romanda da rast gəlinir (2, 206).

Ağır xəstəlikdən (qaraciyər serrozu – A.B.) əzab çəkdiyi illərdə dövrün tanınmış ədiblərindən olan Cəlil Məmmədquluzadə, eləcə də onun həyat yoldaşı Həmidə xanım, habelə dostu Səhhət şairə çox böyük dəstək olmuşdular. Şairin C.Məmmədquluzadə ilə dostluğuna gəlincə qeyd edək ki, “Molla Nəsrəddin” jurnalı ilə əməkdaşlıq sahəsində tale onları bir-birinə yaxın silahdaş etmişdir. Yazıçı Sabir haqqında xatirələrdən istifadə etməklə onların dostluğunun necə qurulmasına dair qeydlərini etmişdir. Bildirilir ki, Sabir hər dəfə tanınmaması üçün şeirlərini mətbəyə verib qaçırması və jurnalın saylarında həmin şeirlər dərc olunmuş. Bir gün C.Məmmədquluzadəyə bu anonim şəxs maraqlı gəlincə Sabir izlənilmiş və tapılmışdır. Şeirlərini verib qaçmasına görə Sabir “Hop-hop”a bənzədilmiş və satiraları Molla Nəsrəddin mətbəəsi tərəfindən əvvəlcə bu təxəllüs ilə dərc edilmişdir (3, 19). C.Məmmədquluzadə ilə Sabiri bir amal birləşdirirdi: zülm və istibdada, dini mövhumata, geriliyə qarşı mübarizə aparmaq, eyni zamanda xalqını maarifləndirmək.

Xəstəliyi ilə əlaqədar Tiflisdə müalicə aldığı müddətdə şair əhval-ruhiyyədən düşməmiş, “Molla Nəsrəddin” jurnalının mətbəəsində işçilərə yaxından kömək etmişdir. Burada da hər kəsin sevimlisinə çevrilən şair qələminə sarılıaraq yeni şeirlər yazmağı davam etmişdir. C.Məmmədquluzadə və onun yoldaşı Həmidə xanım şairin rahatlığı və sağlması üçün əllərindən gələni əsirgəməmişdilər. Şair şeirlərində təşəkkür bildirməklə yanaşı, dostu A.Səhhətə yazdığı məktubunda bu haqda yazır: “Cəlil və Həmidə xanım cənablarından çox razıyam. Bilmirsən mənə nə qədər ehtiram edirlər! Bu neçə müddətdə təmənən məxaricimi və zəhəmatını mütəhəmmil olmuşlar. Mənə mehmanxana ya xəstəxanada yatmağa razı olmadılar, öz evlərində mənzil vermişlər” (7, 166).

Tiflisdə cərrahi müdaxiləyə icazə verməyən Sabir Şamaxıya dönsə də, vəziyyəti daha da ağırlaşmış, bu səfər dostu A.Səhhətin yardımını ilə Bakıya aparılmışdır.

İstərəm ölməyi mən, leyk qaçır məndən əcəl,
Gör nə bədbəxtəm əcəldən də gərək naz çəkəm (2, 179).

-dəyən şairin həmin misralarında artıq sağalmaz xəstəliyin əlindən usandığı bəlli olur. Təəssüf ki, iana toplanılsa da, hər şey artıq gec olduğundan şair Şamaxıya qaytarılmış və bir neçə gündən sonra gözlərini əbədi yummuşdur.

Sabirin dəfni ilə də bağlı elmi ədəbiyyatda müxtəlif fikirlər söylənilmişdir. Belə fərz olunurdu ki, məhəllə mollası əhalinin Sabirin dəfninə getməsinə yasaq etmiş, gedəcək şəxsləri kafir adlandıracağını bildirmişdi. Yalnız Şamaxının yaşlı xəlifəsinin bu işə qol qoymasından sonra dəfn mərasimi baş tutmuş və böyük bir kütlə axışib getmişdir. Bu fikrə eyniylə əsərdə də rast gəlirik (2, 224). Sabirin qardaşı oğlu Zeynalabdin Tahirzadə əmisi ilə bağlı xatirələrində onun dəfni ilə əlaqəli məsələyə toxunmuş, bəzi fikirlərin yanlış olduğunu qeyd etmişdir: “Bəzi müəlliflər yazırlar ki, guya Şamaxı camaatı Sabiri ehtiramla dəfn etməmişdir... Əmim böyük ehtiramla dəfn edildi... Sonra biz eşitdik ki, əmim ölənin günü Hacı Şeyx Həbib deyibmiş ki, “kim Sabirin ölüsünün üstünə getsə kafirdir”. Ancaq o, bu sözü aşkarda deyil, gizləndə demişdi” (4, 268).

Dünyasını dəyişən şair daim onu sevənlərin qəlbində yaşamış, ölümündən sonra da xoş xatirələrlə anılmışdır. Vəfatından bir il sonra Sabirin şeirlərini həyat yoldaşı Billurnisə şairin yaxın dostları A.Səhhət və M.Mahmudbəyovla birlikdə “Hophopnamə” adı altında çap etdirmişdir. Daha sonra “Hophopnamə”nin təkmil variantı nəşr olunmuş və Sabiri sevən xalqına təqdim edilmişdir. Sovetlər dönəmində şairin yaradıcılığı təqdir edilmiş, yüksək qiymət verilmişdir. Respublika daxilində Sabir adına bir neçə işlər görülmüş, o cümlədən əsərləri dəfələrlə nəşr etdirilmişdir.

Ə.Cəfərzadənin “Sabir” romanı da Sabirşünaslıq üçün bir töhfə olmuşdur. Roman üzərində aparılan bədii təhlillərdən məlum olur ki, əsərdə Sabir obrazı tarixi və bədii gerçəklik aspektindən uğurla işlənilmiş, tarixi həqiqətlər yazıçı təxəyyülü ilə müvəffəqiyyətlə tamamlanmışdır. Əsərin sadə dildə yazılması və faktlara əsaslanması onu daha oxunaqlı etmişdir.

Ədəbiyyat:

Cəfərzadə Əzizə. Azadlıq, insaniyyət, dostluq şairi. “Bakı” qəzeti, 1989, 30 may, № 124 (9600), s.3

Cəfərzadə Əzizə. Sabir. Bakı: “Azərnəşr”, 1989, 232 səh.

Zamanov Abbas. Sabir xatirələrdə. Bakı: “Gənclik”, 1982, 164 səh.

Zamanov Abbas. Sabir və müasirləri. Bakı: “Azərnəşr”, 1973, 281 s.

Həbibbəyli İsa. Ədəbi şəxsiyyət və zaman. (Əsərləri, 10 cildə, II cild). Bakı: Elm və təhsil, 2017, 1068 səh.

Mirzə Ələkbər Sabir. Hophopnamə. II cildə. II cild. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2004

Məmmədov Məmməd. M.Ə.Sabir: mübahisələr, həqiqətlər. Bakı: Yazıçı, 1990, 280 s.

Mirzə Ələkbər Sabir. Hophopnamə. II cildə. I cild. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2004

Zamanov Abbas. Müasirləri Sabir haqqında. Bakı: “Uşaqgənclik”, 1962, 322 s.

Əsgərov Bəxtiyar. Azərbaycan tarixi romanlarında gerçəklik və bədii təxəyyül. Bakı: “Elm və təhsil”, 2015, 280 s.

Açar sözlər: Sabir, gizli imzalar, satira, tənqid hədəfləri, qadın azadlığı.

Ключевые слова: Анонимные подписи, сатира, мишени критики, свобода женщин.

Key words: secret signatures, satire, criticism targets, woman freedom.

Historical and literary imagination in Sabir's character

Summary

The novel "Sabir", written by Aziza Jafarzadeh in 1989, is dedicated to outstanding Azerbaijani poet Mirza Alakbar Sabir. Sabir is the founder of public satire in Azerbaijani literature. The writer reflects all the stages of his life in her novel. The satirist poet had always been persecuted for criticizing the confesors, chieftains and those who abused people. She has also mentioned about women freedom in her poems. Her opening a school called “Umid” in Shamakhi is emphasized. Along with closely collaboration with press agencies, Sabir's relationship with well-known intellectual people were also mentioned.

Историческая реальность и художественное в ображение в образе Сабира

Резюме

Роман «Сабир» написанный в 1989-ом году Азизой Джафарзаде посвящён выдающемуся поэту Мирзе Алекпер Сабиру. Сабир основатель общественной сатиры в Азербайджанской литературе. Писательница в своём произведении отразила все этапы его жизни. Поэт, в своих сатирах из-за критики священников, бандитов и людей, пользующихся доверием народа, постоянно подвергался преследованиям. Он в своих стихах касался теме свободы женщины. Также отмечается, открытие им в Шамахе школы под названием «Умид» («Надежда»). В произведении наряду с близким сотрудничеством с органами прессы, также отражена близость Сабир с интеллигенцией того времени.

Rəyçi: professor B.B.Əhmədov

Məhəmmədəli Mustafayev

MÜASİR ƏDƏBİ TƏNQİDİN MEYAR AXTARIŞLARI VƏ METODOLOJİ ƏSASLARI

Ədəbi tənqid daim axtarışdadır, hər yeni mərhələdə nəzəri-estetik bazasını möhkəmləndirir, yeni meyar axtarışlarına çıxır, ədəbi əsərlərin dəyərləndirilməsində çağdaş elmi mövqedən çıxış edir. Keçmiş sovet İttifaqı yarananda cəmiyyətin ictimai-siyasi həyatı kimi, sosial mədəni mühiti də formalaşdı. Yeni yaranan marksist estetik ədəbiyyat və incəsənəti dövlətin ideoloji aparatına tabe etdi. Cəmiyyətdə proletar diktaturası yarandığı kimi, ictimai məfkurədə də proletar ədəbiyyatı anlayıcı meydana çıxdı. Düz 70 il Azərbaycan ictimai fikri, ədəbiyyat və incəsənəti marksist metodologiya idarə olunub.

Professional Azərbaycan ədəbi tənqidi mövcud olduğu müddətdə ədəbi prosesi təşkil etmək, onu istiqamətləndirmək, vəzifəsini ləyaqətlə yerinə yetirib. Bu müddət ərzində müxtəlif tənqid konsepsiyaları formalaşdı. Əsası M.F.Axundzadə ilə qoyulan professional ədəbi tənqidimiz sonrakı ədəbi mərhələlərdə nəsil səviyyəsində öz sözünü deyib, klassik və müasir ədəbi irsin tədqiqində, təbliğində müstəsna rol oynayıb.

tənqidin bu cür fəallığı 20-30-cu illərdə özünü daha çox göstərmiş. H.Zeynallı, Ə.Naim, M.K.Ələkbərli, M.Arif, H.Mehdi, O.Həsənov, Ə.Abid, B.Çrbanzadə və başqaları öz tənqidçi şəxsiyyətini təsdiq edib, çətin şəraitdə, repressiyalar dövründə ədəbi irsimizi nihilist, valyuntarist mövqelərdən qorumağı bacarıblar. Sonrakı onillərdə də ədəbi tənqidimizin nüfuzu getdikcə artıb, professionalıq səviyyəsi yüksəlib. M.C.Cəfərov, Q.Xəlilov, P.Xəlilov, B.Nəbiyev, Ş.Salmanov, A.Hüseynov, Y.Qarayev tənqid ənənələrimizi yaşatmaqda davam ediblər. Artıq 80-ci illərdə Azərbaycan ədəbi tənqidi öz ənənələrini yaşatmış, nəzəri-estetik bazasını möhkəmləndirmiş, müstəqilliyini kifayət qədər qoyurub saxlaya bilmişdi. Tənqiddə yeni gələn Ş.Alışanlı, N.Cəfərov, N.Şəmsizadə, V.Quliyev ədəbiyyatşünaslığımızda qadağan olunan mövzulara meyl göstərir, ədəbi mübahisələr dövrünün nöqsan və çatışmazlıqlarını diqqətlə öyrənir, ədəbi fikrimizdəki «ağ ləkələr»i aradan qaldırmağa çalışırdılar.

Müstəqillik dövrünə Azərbaycan ədəbi tənqidi möhkəm elmi bazası, nəzəri hazırlığı ilə gəlmişdi. Ancaq müstəqillik dövrü tənqidinin də özünəməxsus çətinlikləri özünü göstərirdi. Keçmiş İttifaqdan qalan siyasi-ideoloji miras tənqidin normal fəaliyyətinə imkan vermirdi. Köhnənin dağıdılması, yeninin hələ meydana çıxması nəticəsində humanitar elm sahələri daha çox çətinliklərlə qarşılaşırdı.

Sovet hakimiyyətinin mövcud olduğu 70 il müddətində ədəbiyyat, incəsənət marksist estetikanın ehkamları ilə qarşılaşmışdı. Sovet ədəbiyyatının əsas yaradıcılıq metodu olan sosialist realizm ədəbi irsin tədqiqində «təftişçiliyə», «nihilizmə» yol verirdi. Hətta ideoloji-siyasi prinsiplər klassik ədəbi irçə də tətbiq olunurdu. Klassik sənətkarın yaradıcılığında marksist ideologiyaya uyğun gələn tədqiq və təbliğ olunur, məqsədəuyğun hesab edilməyənlər kənara qoyulurdu. Bütün bunların nəticəsində onillər boyu klassik ədəbiyyatımızın çox böyük bir qisminin tədqiq olunmağına imkan verilməmişdi.

Bütün bunlar keçid dövründə tənqid və ədəbiyyatşünaslığımızın qarşısına bir sıra vəzifələr qoymuşdu: Birincisi klassik və müasir ədəbi irsə nihilist münasibətə son qoymaq; ikincisi milli müstəqillik dövrünə uyğun tənqid konsepsiyaları hazırlamaq; üçüncüsü müstəqil dövlətin ideoloji-siyasi kursuna uyğun tənqid və ədəbiyyatşünaslıq metodologiyası hazırlamaq.

Sovet dövründə istər klassik, irs, istər çağdaş ədəbi nümunələr sosioloji təhlil üsulu ilə öyrənilirdi. Bu da əsərin poetikasının, sənətkarlıq problemlərinin ortaya qoyulmasına imkan vermirdi. Buna görə də uzun müddət mükəmməl səviyyəli ədəbiyyat tarixi yaratmaq mümkün olmayıb. Tənqidçi, yazıçı qarşılıqlı olaraq onillər boyu davam edib. Daha doğrusu daim tənqidçi şəxsiyyəti ədəbi-tənqidi öz nüfuzu ilə sıxıb, onun normal inkişafına imkan verməyib.

Milli müstəqillik dövründə artıq şərtlər dəyişdi. Qadağa və tabular aradan qaldırıldı. Lakin uzun müddət ədəbi tənqid öz vəzifə borcunu yerinə yetirməkdə çətinlik çəkdi. Ən əsas 70 il mövcud olan sosioloji təhlildən uzaqlaşmaq müəyyən çətinliklər yaratdı. Təəssüf ki, bu çətinliklərə əlavə olaraq yeni «təftişçilik» meyilləri gücləndi. Ən çoxu da ədəbi tənqiddə gələn bəzi gənclər S.Rüstəm, S.Rəhimov, Ə.Ələkbərzadə, S.Vurğun kimi sənətkarların əsərlərini oxumaqdan, tədqiq etməkdən imtina etməyə çağırırdılar. Bu cür xaosun hökm sürdüyü ədəbi prosedən bəzi professional tənqidçilər kənara çəkildi, çoxu müəllimlik fəaliyyətinə keçdi: «Tənqidi düşüncənin daxili impulsları təkcə ədəbiyyata bədii sözə və ideyaya estetik münasibət duyğusundan irəli gəlmir, o həm də sosial mədəni mühitin iradə və düşüncəsindən doğur. Daha doğrusu, tənqidi düşüncə ədəbiyyat, sənət çevrəsi ilə sosial-mədəni çevrənin kontaktından qılgıncımlandır. Cəmiyyətin özünü tənqid stixiyası nəinki kobud, nataraz sosial elementləri,

həm də bədii söz, bədii sənət kimi incə nəsnələri də qurdalamağa həvəslənir. Bu istək və zərurət cilalanıb professional tənqidçi sənətini arçəyə gətirir. Çox təbiidir ki, sovet dövründə sözünü açıq deyə bilməyən humanitar düşüncə yönlü bir çox insanlar bu sözü nisbətən dolayışı ilə ifadə etməyə imkan verən ədəbiyyata, tənqiddə sınıxılmışdılar. Totalitar sistemin laxladığı və dağıdıldığı çağda isə həmin insanlar ədəbiyyat, tənqid hücrələrindən çıxıb publisistika, sosiologiya, fəlsəfə, kulturologiya, siyasət sahələrinə səpələnməyə başladılar. Cəmiyyətin tənqidi düşüncəsində yeni, əvvəllər heç ağıla gəlməyən trayektoriyalar cızılır” (1,180).

90-cı illərdə tənqidin vəziyyəti doğrudan da çətin idi. Kifayət qədər nəzəri bazası olsa da, metodoloji mövqeyi hələ müəyyənləşməmişdi. Milli təfəkkürə, özünüdərkə yönəlmiş ədəbi-nəzəri fikrin yaranması zərurəti yaranmışdı. Bu işin öhdəsindən kifayət qədər təcrübəsi, peşəkarlıq vərdişləri olan Bəkir Nəbiyev, Yaşar Qarayev, Vaqif Yusifli, İsa Həbibbəyli, Şamil Salmanov, Ş.Əlişanov, N.Şəmsizadə və başqaları gəldilər.

Milli ədəbi tənqidin qarşısında dayanan «nədən başlamalı?» – sualına Bəkir Nəbiyevin cavabı yerində və vaxtında deyilmişdi. «Özümüzədən başlayaq» (1990) kitabının sərlövhəsi kitabında, oradakı məqalələrdə, portret oçerklərdə müstəqillik dövrü ədəbi tənqidin vəzifələri, perspektivləri düzgün müəyyənləşdirilmişdi. Əgər cəmiyyəti idarə edən, qanunları yaradan və həyat keçirən insanlardısa, yeni cəmiyyət qanunluğuna, müstəqilliyin bərpasına insanlarımızın şüurundan, təfəkküründən başlamaq ideyası düzgün müəyyənləşdirilmişdi.

Yazıçı – tənqidçi E.Əfəndiyev «Postrealizm bizə nə verdi?» məqaləsi, yazıçı Yaşarın Elçinlə «Ədəbiyyat söhbəti» (2,102) ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslığımızın müstəqillik dövründəki metodologiyasını müəyyənləşdirmək yolunda mühüm addım oldu. Hər iki yazıda son 70 ildə ədəbiyyat və incəsənətin fəaliyyət prinsipləri, bədii yaradıcılığın ideya-estetik axtarışları, ədəbi tənqidin meyar və axtarışları öz əksini tapmışdı. Doğrudan da Elçin Əfəndiyev son bir əsrin ədəbi-tarixi və nəzəri materiallarına əsaslanaraq ədəbi-nəzəri fikrimizin, bədii təfəkkürümüzün keçdiyi tarixi inkişaf yoluna geniş nəzər yetirirdi. Sosialist realizmi ədəbiyyatının maliyyətinə nüfuz edən tənqidçi onun estetik prinsiplərini, elmi texnologiyalarını elmi əsaslarla ortaya qoyur, ədəbi tərəqqiyə mane olan cəhətləri bir-bir açıb göstərirdi.

Elçin Əfəndiyev sosializm ədəbiyyatının imkanlarını şişirtmədiyi kimi, nöqsanlarını da göstərməyi vacib hesab edirdi. Marksist estetikanın ədəbiyyat və incəsənəti dar bir çərçivəyə salması, ideoloji-siyasi yasaqların yazıçıların, tənqidçilərin əl-qolunu bağlaması hər iki məqalənin mayasında dayanırdı. Yazıçı Yaşarla müsahibəsindən oxuyuruq: «Yəqin, sənin yadına gəlməz sosrealizmin əsas şüarlarından biri bu idi ki, «həyatı öyrənmək lazımdır». Mən bu barədə əvvəllər də yazmışam. Sosrealizmin həyatı öyrənmək «lazımdır» çağrışında (əslində tələbində), «həyat» deyəndə sənaye və kənd təsərrüfatı müəssisələrinin istehsal prosesi nəzərdə tutulurdu, traktorun, yaxud baramanın, yaxud da mal-qaranın hansı vəziyyətdə olması, onlara necə qulluq olunması həyat hadisələrini əvəz edirdi. İ.Əfəndiyev deyirdi ki, həyatı öyrənmək yox, həyatı hiss, yaxud imkan daxilində dərk etmək lazımdır. Ona görə «imkan daxilində» ki, həyatın tam, mütləq dərkə mümkün deyil» (3,106).

Elçin Əfəndiyev Azərbaycanın humanitar siyasətini yönəldən bir vəzifə sahibi kimi, müstəqillik dövrü ədəbi-prosesinə, o cümlədən ədəbi tənqidinə təkcə bədii estetik mövqedən yanaşmırdı, eyni zamanda milli dövlətçilik, milli şüur baxımından qiymət verirdi. Onun bu meyarları yüksək elmi-nəzəri və milli dəyərlərə söykənirdi. Həm fəlsəfi, həm də ədəbi aspektdən bədii düşüncə faktoruna qiymət verir, onu istiqamətləndirirdi.

Tənqidin və ədəbi prosesin metodoloji quruculuğu təkcə Elsin Əfəndiyevi və respublikamızın humanitar siyasətini yönləndirənləri maraqlandırmırdı. Şamil Salmanovun «Ədəbiyyat tarixi mənəviyyat tarixi kimi», «Ədəbiyyatşünaslıq və yeni təfəkkür», «Tənqidçi və ədəbi proses», «Ehtiyatla, inamla», Bəkir Nəbiyevin «Əsrin ədəbiyyatı», «Müasir ədəbiyyatşünaslığın vəziyyəti» «Ədəbiyyat elmi», nəaliyyətlər, problemlər, perspektivlər», «Tənqidçi obrazı», Nizaməddin Şəmsizadənin «Tənqidin çətin yolu», Nizami Cəfərovun «Ustad», Rahid Uluselin «Qloballaşma çağında tənqidi düşüncə mədəniyyəti», Vaqif Yusiflinin «On il: sözüümüzün keçdiyi yol», Tehran Əlişanoğlunun «Ötən əsrin ibtidası» əsərləri ədəbi tənqidimizin metodoloji mövqeyinin müəyyənləşməsində mühüm addım oldu. Əlbəttə, bu siyahını uzatmaq da olardı. Ancan elə bu nümunələrin özü müstəqillik dövrü ədəbi prosesində ədəbi tənqidin rolunu müəyyənləşdirmək baxımından kifayət edir.

Bəkir Nəbiyev «Ədəbiyyat elmi: Uğurlar, problemlər, perspektivlər» məqaləsində XXI əsrin ilk onilliyində tənqid və ədəbiyyatşünaslığımızın mənzərəsinə münasibət bildirir, ədəbi-nəzəri fikrin metodoloji axtarışlarını təhlil edirdi. Eyni zamanda əvvəlki onilliklər ədəbi tənqidimizin keçdiyi yola nəzər salınır, ədəbi mərhələlərin spesifik cəhətləri aydınlaşdırılır, tənqidin klassik və müasir ədəbi irs konsepsiyalarına müasir mövqedən qiymət verilir. Məqalədə istər yazılı ədəbiyyatın, istərsə də şifahi xalq ədəbiyyatının yeni metodologiya ilə öyrənilməsinin tədqiqat vəzifələri müəyyənləşdirilir. «Ədəbiyyat elmi: Uğurlar, problemlər, perspektivlər» məqaləsində bədii yaradıcılıqda poetika, sənətkarlıq məsələlərinə ədəbi tənqidin münasibəti diqqətdə saxlanılıb. Qeyd olunub ki, uzun müddət ədəbiyyat tariximiz ancaq ədəbi-tarixi, faktoloji yönündə yazılıb. Bədii yaradıcılıq üçün vacib şərt olan sənətkarlıq məsələləri arxa plana keçib. Müasir ədəbi tənqid daha çox poetika, janr, üslub məsələlərinə diqqət yetirməlidir.

«Ədəbiyyat tarixi mənəviyyat tarixi kimi» məqaləsində Şamil Salmanov müstəqillik dövrü ədəbi tənqidinin ideologiya mövqeyini müəyyənləşdirməyə çalışıb. Azərbaycançılıq ideyasının xalqımızın milli-mənəvi inkişafının əsasında dayanması fikrini əsaslandırılmış, ümummillə liderimiz H.Əliyevin dövlətçilik siyasətinin mayasında dayanan bu prinsipin humanitar siyasətin əsasını təşkil etməsinin vacibliyini vurğulamışdır. Burada ədəbi tənqidin vəziyyəti, vəzifələri də aydın şəkildə öz əksini tapıb. Bildirilir ki, onun ən mühüm və əsas vəzifəsi ədəbiyyatın daxili, mənəvi aləmini, insanın bədii idrak yollarını tədqiq və təhlil etməkdir. Bu yolla insanı tərbiyə etmək, onun dünyagörüşünün inkişafına təsir göstərmək, milli yaddaşı formalaşdırmaq olar.

Milli müstəqillik, yeni əsrin reallıqları, insanların özgür yaşamaq həvəsi ədəbi tənqiddə yeni təfəkkürlə düşünməyi tələb edir. Şamil Salmanovun «Ədəbiyyatşünaslıq və yeni təfəkkür» əsəri bu vacib problemin həllinə yönəlmişdi. Müəllif sovet dövründə ədəbi tənqidin keçdiyi yola nəzər salır bürokratik-amirane, totalitar rejimin və təfəkkürün ədəbi prosesdəki izlərini göstərir və qeyd edir ki, keçdiyimiz mürəkkəb, ziddiyyətli və çətin yolda ümumbəşəri sərvətləri dərk etmək, onu fəaliyyətimizin və yaradıcılığımızın əsasına çevirməkdən məhrum olmuşuq. Nəticədə ədəbiyyatımız, sənətimiz az inkişaf edib: O sənətkarlar ki, bu həqiqəti dərk ediblər. B.Pasternak, M.Bulqakov, A.Axmetova, H.Cavid, M.Müşfiq, Y.V.Çəmənəmimli kimi. Lakin o sənətkarlar ki, bunu bacarmayıblar, onların yaradıcılıqları ciddi təhriflərə məruz qalıb. Burada da müasir tənqidin və ədəbiyyatşünaslığın çox mürəkkəb vəzifəsi – bütün bunları tədqiq etmək, yeni fakt və tarixi yaddaş əsasında ədəbi-tarixi prosesin əsas mənzərəsini yaratmaq vəzifəsi meydana çıxır». (4,100)

Şamil Salmanov məqalədə ədəbi tənqidin keçmiş nöqsanlarını konkret ədəbi-tarixi materiallar əsasında ortaya qoyur, ədəbi tənqidin yeni meyarlarının müəyyənləşdirilməsinə çalışır, ədəbi-nəzəri fikrin bədii yaradıcılıqda sənətkarlıq məsələlərinə önəm verməsini istəyirdi.

Ədəbiyyat

1. Ulisel R. Qloballaşma çağında tənqidi düşüncə mədəniyyəti, «Azərbaycan» jurnalı, 2003, №5, s.180-101
2. Ədəbiyyat söhbət, «Azərbaycan» jurnalı, 2012, №1, s.100-122, s.58
3. Yazıçı Elçinlə ədəbiyyat söhbəti. «Azərbaycan» jurnalı, 2012, №1, s.106
4. Salmanov Ş. Ədəbiyyatşünaslıq və yeni təfəkkür. «Azərbaycan» jurnalı, 2002, №6,
5. Həbibbəyli İ. Ədəbi şəxsiyyət və zaman. Bakı: "Elm və təhsil", 2017

Açar sözlər: Ədəbi tənqid, ədəbi proses, sosioloji təhlil, Bəkir Nəbiyev, ədəbi irs

Ключевые слова: литературная критика, литературный процесс, социологический анализ, литературное Key words: literary criticism, literary process, sociological analysis, literary heritage.

Резюме

Поиски критерий литературной мысли

И статья изучается формирование научных основ теоретически-литературного периода независимости, оценка данная современному литературному наследию, поиски критерий литературной критики. Вместе с тем показывает отношения стоящие перед литературной критикой и литературоведением при переходе с советской идеологии на независимость, рассказывается о новом анализе и способах исследования. Определяются цели новообразованной литературы.

Summary

Searching of Literary idea.

The article deals with the information of literary-theoretical scientific bases of independence, the value given to modern literary heritage, the criterion of literary criticism. At the same time, the attitude towards literary criticism during the transition from Soviet ideology to mysticism is explained, the new analyses and research methods are described. The duties of new literature are defined.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

Nəcəfova Familə Famil q.

1950-1960-cı İLLƏRDƏ İRANDA SİMVOLİK POEZİYANIN ƏSAS TENDENSİYALARI

1950-ci illərdən etibarən İranda geniş yayılmış “şer-e no” formasına müraciət edən şairlərin əsas məqsədi poeziya ilə real həyat arasında əlaqə yaratmaq, şairlərin vətənlərinin gələcəyi üçün keçirdiyi narahatlıqlar və yaşadığı dövrdə baş verən hadisələri yeni və daha sadə üsulla şeirlərində əks etdirməkdən ibarət idi.

Milli-azadlıq hərəkatının məğlub olması nəticəsində şair və ziyalılarda ruh düşgünlüyü yaranmışdı.

Onların şeirləri qarafikri, romantik əhval-ruhiyyəli idi, ictimai simvolizmin izləri görünürdü və heç bir yeni mövzulara müraciət edilmirdi. Bu şeirlər mübarizəyə səsləmirdi, burada qələbəyə inamını itirmiş xəyali təsvirlərə üz tutan qəmgin obrazlar yer alırdı. Bu dövrdə Əxəvan Sales və Siyavuş Kəsrəyinin intizar və ümidlə dolu epik şeir dili gündəmə gəldi. Lakin 1960-cı illərin ikinci yarısında, 1962-1963-cü illərdə İranda sosial-iqtisadi və mədəni islahatların aparılması ilə əlaqədar olaraq ədəbi mühitdə də canlanma baş verdi.

Bu dövrdə ictimai məzmunlu epik şeir yüksək inkişaf səviyyəsinə çatdı. Şairlər də keçmiş illərə nisbətən daha çox ictimai mövzuları şeirlərində əks etdirmək imkanı əldə etdilər və müasir dövrün problemlərini daha düşünülmüş yolla həll etmək yolunu tapmağa müvəffəq oldular.

Artıq şairlər keçmiş dövrlərin məğlubluq hissindən irəli gələn durğunluğu və acı taleyinə boyun əymək hissini unudaraq, əsas fikirlərini ictimai problemləri daha düzgün yola həll etmək üçün birlikdə mübarizə aparmağa yönəlmişdi. Dövrün şeirinin əsas mövzusunun ictimai tənqid təşkil etsə də bu tənqid sanki istehza və bəzən hətta məsxərə ilə sintez şəklində formalaşmışdı.

Fərdi və səthi həyəcanlar yerini saf təfəkkürə verdi. Bu dövrün şeirinin dili daha məhsuldar, daha cilalanmış idi və dövrün ictimai-siyasi hadisələrinin əhatəliliyi və yeni mövzuların kəşfi baxımından yüksək səviyyəyə çatmışdı. Məna ilə seçilmiş sözlər və təsvirlər arasında tarazlıq yarandı. Poeziya tənəzzüldən çıxmağa başladı. Müasir şairlər ədəbi istiqamətlərini tam şəkildə müəyyənləşdirdi.

1960-cı illərdə isə “şer-e no”nun əsas, xarakterik xüsusiyyəti lirik qəhrəmanın formalaşmasında ictimai-tarixi hadisələr əsas rol oynayır.

1950-1960-cı illərin şeirinin dili də xeyli inkişaf edərək zənginləşmişdi. Əvvəlki dövrlərin şeirinin dilində mövcud olan neqativ hallar tədricən sıradan çıxırdı. Məsələn, Foruğ Fəroxzad deyir: “من از تبار خونی گلهايم” (“Mən güllərin qanlı nəslindənəm”) – bu misrada istifadə edilmiş “تبار” sözü “nəsil, mənşə” mənasını ifadə etdiyi halda, onunla yanaşı işlədilmiş “گل” sözü bitki mənasını verir. Eyni sözlər Nasir Xosrovdan gətirilmiş nümunədə də yer almışdır: “گل تبار و آل دارد همه مهرویان” (“Bütün ayüzlülərin nəslil güldür”).

Bu hər iki misranı müqayisə etdiyimiz zaman görürük ki, Foruğun yazdığı şeirdə sözlər arasındakı rabitə və məna yaxınlığı nəzərdə tutulan fikrə zərrə qədər xələl gətirməmişdir. Lakin bəzi cavan şairlər ifrata vararaq qəribə ifadə və təsvir vasitələrinin yaranmasına səbəb olurdular. Məsələn, “ictimai” və “təbiət” mənşəli sözləri sintez edərək belə mənalar əldə etmiş olurdular: “شریعت خزّه”

“قبیله” (“Mamırların şəriəti”), “شناسنامه سنگها” (“Daşların kimliyi”), “جامه موجها” (“Dalğaların libası”), “باران” (“Yağış qəbiləsi”), “مذهب آبها” (“Suların məzhəbi”), “عرفان موجها” (“Dalğaların irfanı”) və s. Həmin dövrdə şairlərdən biri hətta belə tərkiblərdən ibarət cədvəl də yaratdı. Əlaqədar beytə diqqət yetirək:

دیدم برای جامعه آب ها
نظم بزرگ آزادی است

(Suların cəmiyyətində gördüm,
Azadlıq böyük nizamdır.)

Buna baxmayaraq, bu dövr poeziyasının təmsilçisi olan şair artıq həyat təcrübəsi qazanaraq püxtələşmişdi və Söhrab Sepehrinin, Şamlu Bamdadın, Foruğ Fəroxzadın surətində avanqard şeir nümunələri yaradaraq dünya ədəbiyyatı səviyyəsinə qədər yüksəldi. Bu dövrdə ictimai məzmunların təsviri baxımından elə də zəngin imkanlara malik olmayan təsviri şeirin də mövcud olduğunu müşahidə edirik. Mənuçehr Atəşinin poeziyasında vəhşi təbiətin təsviri mühüm yer tutur:

اسب سفید و حشی
بر آخور ایستاده گرانسر

(Vəhşi ağ at axurda məğrucasına dayanıb)
Digər bir səs isə Söhrab Sepehrinin sufyanə səsidir:

آب را گل نکنیم
در فرودست انگار
گفتی میخورد آب

(Gəlin suyu bulandırmayaq, son anda təsəvvür et ki, bir göyərçin içir o suyu)

Bunlar romantizmi ictimai simvolizmlə əvəz edən “yeni səslər”dir. Əvvəlki dövrlərdə məlum tarixi hadisələr nəticəsində poeziyada sanki acıqlı əhval-ruhiyyə, köhnə ənənələrdən uzaqlaşma duyulurdu. Amma 60-cı illərdə həmin abu-havanın tərəddüdlə əvəz olunduğu Foruğ Fərruxzadın poeziyasında aşkar şəkildə nəzərə çarpır. Foruğ hissələri tənəzzül etmiş bir insandır:

...در شب کوچک من دلهره ویرانی است

(...Qısa bir gecədə təşviş və təlaş içindəyəm)

Bu ümidi boşa çıxmış, məyus olmuş insanın səsi deyil, əksinə həyatın ağrı-acısını duymuş, min bir sınaqlara düşər olmuş insanın fəlsəfi düşüncələridir. 60-cı illər şeirinin mərkəzində duran məşuq obrazı əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq şairin müxatibi olan tərəf müqabilidir. Foruğdan nümunəyə diqqət yetirək:

معشوق من

با آن تن برهنه بی شرم

...بر ساقهای نیرومندش چون مرگ ایستاد

(Mənim məşuqum o çılpaq həyasız bədəni ilə

...Güclü ayaqları üzərində ölüm kimi dayanıb)

Bu şeirdəki məşuq obrazı əvvəlki dövrlərin şeirlərinin təsvir obyektinə olan “müqəddəs səltənətin pərdələri arxasında gizlənmiş həya, nəcabət simvolu olan” məşuq obrazından tamamilə fərqlənir. Foruğ Fərruxzad "دیوار" (“Divar”, 1956), "عصیان" (“Üsyan”, 1957) adlı məcmuələrində ətraf gerçəkliyi subyektiv hissələri prizmasından qavrayır və izah edirdisə, 1963-cü ilə aid olan "تولد نو" (“Yeni təvəllüd”) şeir məcmuəsindəki şeirlərində həyatın, hiss və yaşantıların obyektiv mənzərəsinin yaradılmasına, sanki lirik qəhrəmanın müdaxiləsini istisna edən bir şəkildə təcəssümünə çalışır. Bu halda lirik qəhrəmanın rolu təsvir olunan predmet və hadisələrlə oxucu arasında “vasitəçi” səviyyəsinə endirilir. Bu şeirlərdə giriş və nəticə yoxdur, şairi əhatə edən aləmin konkret lövhələri var və poetik lövhə öz canlılığı, realistliyi ilə oxucunu düşündürür və dəyişdirir. Bu cəhətdən Foruğun "پرنده فقط یک پرنده بود" (“Quş yalnız bir quş idi”) şeirindən bir parçaya diqqət yetirək:

پرنده گفت: "چه بویی، چه آفتابی آه

بهار آمده است و من به جستجوی جفت خویش خواهم رفت"

پرنده فکر نمی کرد، پرنده روزنامه نمی خواند

پرنده قرض نداشت، پرنده آه، فقط یک پرنده بود

(Quş dedi: “Nə gözəl qoxu, nə gözəl günəş, ah

Bahar gəlmişdir və mən öz tayımı axtarmağa gedəcəyəm”

Quş fikir çəkmirdi, quş qəzet oxumurdu, quşun borcu yox idi Ah, quş yalnız bir quş idi.

Təqdim olunan şeirdə lirik qəhrəmanın şərh olmasa da, şərh mənzərənin seçilməsi və müqayisələrin xarakteri ilə ifadə olunmuşdur. Beləliklə də, Foruğun 60-cı illərdə yazdığı şeirlərdə təbii və ictimai hadisələrin vəhdəti, tam ahəng təşkil etməsi duyulur. (1, 145-147). 1950-1960-cı illər poeziyasında cəlbedici məqamlardan biri də ənənəvi, klassik poeziyada mövcud olan sufi motivləri ilə heç bir əlaqəsi olmayan, əksinə Uzaq Şərqi və hind mədəniyyətindən ilhamlanan, qaynaqlanan ürfani hissələrdir. Söhrab Sepehrinin və Huşəng İraninin yaradıcılığında bu istiqaməti müşahidə etmək olar. Söhrab Sepehrinin təlatümlü hissələrinin müjdəçisi olduğu misralara diqqət yetirək:

سر هر کوه رسولی دیدند

ابر انکار به دوش آوردند

باد را نازل کردیم تا کلاه از سرشان بردارد

جیششان را پر عادت کردیم

(Hər dağın başında bir rəsul gördülərş İnkər buludunu çiyinlərinə aldılar.

Küləyi yaratdıq ki, başlarından papağı alsın. Ciblərini də adət-ənənə ilə doldurduq.

Bu dövr şeirlərinə məxsus olan əsas xüsusiyyətlərdən biri də "صبغة اقلیمی" (“Məkan xüsusiyyəti”) - iqlim fərqi, yəni məsələn, xorasanlı şairin yazdığı şeir tehranlı şairin şeirindən dil xüsusiyyətlərinə görə fərqlənirdi. Bu yenilik fars poeziyasına “şer-e no” ilə daxil olmuşdur və qeyd olunmalıdır ki, Nimanın dili yerli dialekt və şivələrlə zəngin idi və şeirlərində hətta məhəlli xarakterli simvollar da yer alırdı. Bu xüsusiyyət əvvəlki dövrlərin şeirlərində müşahidə olunsaydı, bu dövr poeziyasında daha qabarıq şəkildə nəzərə çarpır. “راهنمای کتاب” jurnalında “حجم سبز” (“Yaşıl həcm”) adlı məqalədə Söhrab Sepehri haqqında yazılır: “Sepehri fars dilinin bütün incəliklərini bilən nadir şəxslərdəndir və öz fikirlərini sadə və bəlağətli

nitqlə oxucuya çatdırmağı bacarır. Sepehrinin şeirinin əsas mövzusu yeni ürfan və köhnə nəğmənin bərabər ahəngindən yaranmışdır. Hərçənd ki, nəğməsi köhnədir yenə ürəyə yatandır, çünki bizi səmimilik və eşqə sarı çağırır. Onun şeirinin məzmunu fikirlərdən ibarətdir, o daim həyatın sadə hadisələrindən, reallıqdan daha üstün olan fikir və hissiyyətə tərəf gedərək metafiziki ideyaları qəbul edir. Məhz bu mücərrəd fikir və ideyalardır ki, Söhrab Sepehrini İranın müasir şairlərindən kəskin fərqləndirir”. (3, 53-54)

1950-1960-cı illər poeziyasının inkişafında böyük rolu olan Siyavuş Kəsrayinin "خون سیاوش" ("Siyavuş qanı") (1963), "سنگ و شبنم" ("Daş və şəbnəm") (1966), "با دماوند خاموش" ("Sakit Dəməvəndlə") (1966), "خانگی" ("Evə aid") (1967) kimi məcmuələrində ictimai hadisələrin fəlsəfi nöqteyi-nəzərdən təsviri zamanı sufi simvolizminə müraciət izləri duyulur. Məsələn, şairin 1960-cı ildə yazdığı "آبادی" ("Abadlıq") şeirinin əsasını təşkil edən obrazlar sufi məfhumlarını ifadə edir: راه - yol, وادی - vadi, معا - sığınacaq, درنگ - ləngimə. Sufilərin səyahətinin sonuncu mərhələsi olan "فنا" isə şəhəri axtaran səyahətçinin səhrada qarşısına çıxan xəzinə simvolizə edir. Beləliklə də, şair sufizmin haqqa qovuşmaq ideyasını və həyatın mənasızlığının, ictimai fəaliyyətin faydasızlığının tərəfdarı olan ekzistensialist fəlsəfi ideyasını birləşdirərək insanın hər hansı bir məqsədə çatmaqda mühüm rolu olan daxili gücünü ifadə etməyə çalışmışdır. Şairin lirikasında müasir reallığı xarakterizə edən yeni obrazlar meydana çıxır. Bunlardan biri "خون سیاوش" məcmuəsinə daxil olmuş şeirlərin əsasını təşkil edən və tənhalığı, ixtilaf və anlaşılmazlığı simvolizə edən "səhra" obrazıdır. Şair eyni zamanda "səhra" obrazı ilə təzad təşkil edən "su" obrazına da müraciət edir. Klassik poeziyada "su" obrazı sufi mistikasının əsasını təşkil edən həqiqətə çatmağı ifadə edirdisə, Kəsrayinin yaradıcılığına məxsus olan "su" obrazı daha geniş mənə – ahəngdarlığı, poeziyanı, həyata sevgini kəsb edir. Əhməd Şamlu Bamdad isə 1950-1970-ci illərdə çap olunmuş məcmuələrində dünyagörüşünü ifadə etməkdən çəkinir, Nima Yuşic və davamçılarının izi ilə gedərək simvolik təsvirlərə üz tutur. Şairin yaradıcılığında harmonik vəhdət təşkil edən "شبانہ" ("Gecə") mövzusunda yazılmış fəlsəfi məzmunlu şeirlər "آیدا در آینه" və "مرثیه های خاک" məcmuələrində də yer almışdır. Gecələr ayın gümüşü şüaları sonsuz səhranı səfalı gölə çevirəndə şair xəyallarının qayığının yelkənini küləyin istiqamətində açır.

نگاه ات شکست ستم گری ست

و چشمان ات با من گفتند
که فردا روز دیگری ست

(Baxışın zülmü məğlub edəndir

Və gözlərin mənə dedi

Ki, sabah başqa bir gündür) (5, 136)

Siyasi-ictimai mövzuların qaranlıq gecənin fonunda təsviri Şamlunun şairanə təxəyyül qüdrətinin məhsuludur. Şair qəhrəmanın çöhrəsində işıqlı gələcəyə olan ümidlərini aşiqanə tərzdə ifadə edir. M.Ümid təxəllüsü ilə yazıb-yaradan Mehdi Əxəvan Salesin 1950-1960-cı illərdə yazdığı şeirlərində müasirlərinin yaradıcılığında olduğu kimi, simvolizmə meyl özünü biruzə verir. Şairin "به دیدارم بیا هر شب" ("Hər gecə görüşümə gəl") lirik şeirinin qəhrəmanı intizardadır, düşdüyü vəziyyətdən çıxış yolu axtarır. Şair sıxıntılarını "gecə", sevincini isə "ay işığı" obrazında təşxis etmişdir. Onun yaradıcılığında keçmişə müraciəti hazırkı vəziyyəti dərk etmək məqsədilə həyata keçirir. Bu xüsusiyyət "آخر شاهنامه" ("Şahnamənin axırı") və "از این آوستا" ("Bu Avestadan") məcmuələrində aydın nəzərə çarpır. O, kəskin mübarizə janrında yazılmış "شوش را دیدم" ("Şuşu gördüm") şeirində qədim Şuşun xarabalıqlarını ziyarət etməsini təsvir edir, keçmiş günlərin xoş xatirələrini xatırlayır. Lakin bu qədim abidə onu rıqqətə gətirmir, əksinə, təəssüf, dərin kədər hissi oyadır. Müasirləri üçün vətənpərvər əhval-ruhiyyəni təbliğ etmək məqsədilə təsvir edilən tarixi abidələr onda inkişafdan qalmaq, keçmiş ideyalardan asılı olmaq hissi oyadır.

Yaradıcılığının ilk dövrlərində bədbin ruhlu şeirlər yazaraq fransız simvolistlərinin təsiri altında olan Nadir Nadirpur 1950-1960-cı illərdə yaşadığı ictimai-siyasi şəraitin doğurduğu bədbin əhvalı dəf edərək, əsas fikrini ictimai problematikaya yönəltdi. Şairin poetik üslubu da dəyişərək klassik üsluba uyğun cilalanmış bədii ifadələr yerini ölkənin sosial həyatını əks etdirən hikmətli ifadələrə verdi və şeirlərinin ahəngi daha da rəvan oldu. Məsələn, "مرثیه برای بیابان و شهر" ("Səhra və şəhər üçün mərsiyə"), "چکامه کوچ" ("Köç qəsidəsi"), "مات" ("Mat"), "از آسمان تا ریسمان" ("Səmadan kəndirə kimi"), "دعای در ژرفه شب" ("Gecənin dərinliyində dua") şeirlərində şair alleqoriyadan istifadə edərək gündəlik aktual problemləri

ölkəni əsarət altına almış uğursuz, məhvedici qaranlıq kimi təsvir etmişdir. Lakin simvollarla təsvir edilmiş dağıdıcı qüvvələrin təsiri altında olan müasir şəhər obrazı mübarizəyə səsləyən notlarla zəngindir. Nadirpurun şeirlərində təsvir olunan səhra, daşlıq ərazi, məhvedici külək, yarpaqsız ağaclar dağıdıcı qüvvələrin rəmzi kimi; evlərin pəncərəsini işıqlandıran çilçıraqlar, şəh, günəş isə həyatın rəmzi kimi göstərilmişdir.

Beləliklə də, 1950-1960-cı illərdə yazıb-yaradan şairlərin yaradıcılığı üçün xarakterik olan xüsusiyyətlər bunlardan ibarətdir: kinayəli ifadə tərz, həm klassik, həm qərb, həm Nimanın yaradıcılığına məxsus və eyni zamanda da özünəməxsus xüsusiyyətlər, yüksək poetik ideyalar, müasir İrənı narahat edən hadisələrə fəlsəfi yanaşma tərz. Bu dövrdə şairlərin şeirlərinin ana xətti millətin ən kamil qüvvələrini təmsil edən cəsur qəhrəman obrazı və ədalət prinsipləri əsasında qurulmuş həyat tərzidir.

Ədəbiyyat siyahısı:

Məhəmmədi M. Tədqiqlər və tərcümələr. Bakı: Nafta-press, 2004, 222 səh.

ادبيات معاصر ايران. آبان ماه. شماره ۴، تهران: ۱۳۳۹، تشرية ادبيات و زبانها، ۵۴ ص.

روزنامه ايران. مقاله سيروس علي نژاد. شنبه ۲۱ دی، ۱۳۸۷، ۸ ص.

شمس لنگرودی. تاريخ تحليلی شعر نو. تهران: نشرمرکز، ۱۳۷۸، جلد دوم، ۶۹۹ ص.

محمد حقوقی. فروغ فرخزاد. شعر زمان ما. تهران: موسسه انتشارات نگاه، ۱۳۸۷، ۳۴۰ ص.

Резюме

Основные тенденции символической поэзии в Иране 1950-1960 годов

Начиная с 1950-1960 годов основной целью поэтов, обращающихся к широко распространенной в Иране форме «Шейр-э ноу», было создание связи между поэзией и реальной жизнью и отображение более простым и новым способом переживаний за будущее своей Родины и событий, происходящих в период их эпохи. Характерные особенности творчества поэтов, творящих в ту эпоху, состоят из следующих: метафорический способ выражения, особенности, свойственные и классическому, и западному, и творчеству Нимы, а также специфические особенности, высокие поэтические идеи, философский подход к событиям, волнующих современный Иран. В этот период красной нитью стихотворений поэтов являются образ отважного героя, представляющего лучшие силы нации и образ жизни, основанной на принципах справедливости.

Ключевые слова: шейр-э ноу - символическая поэзия 1950-1960 годов - связь между поэзией и реальной жизнью - высокие поэтические идеи

Summary

The main trends of symbolic poetry in Iran 1950-1960

Since 1950-1960, the main goal of the poets turning to the widespread form of "Sher-e nou" in Iran, was the creation of a connection between poetry and real life and the display of a simpler and new way of experiencing the future of their homeland and the events taking place during their era. Characteristic features of creativity of the poets creating in that era consist of the following: metaphorical way of expression, peculiar properties to both classical and Western, and Nima's creativity also specific features, high poetic ideas, philosophical approach to the events of concern to modern Iran. During this period, the leading theme of poets' poems is the image of a brave hero representing the best forces of the nation and a lifestyle based on the principles of justice.

Key words: sher-e nou - symbolic poetry of the 1950-1960th years - connection between poetry and real life - high poetic ideas - philosophical approach to the events - characteristic features of creativity of the poets of 1950-1960th years

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

Yunusova Günel Kamil qızı

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİ GƏNCƏ ƏDƏBİ MÜHİTİNİN GÖRKƏMLİ NÜMAYƏNDƏSİ
MİRZƏ MƏHƏMMƏD AXUNDZADƏ

Gəncə ədəbi mühitində və dövrü mətbuatda tanınan sənət adamlarından biri də “Qeybi” təxəllüslü şair və müəllim Mirzə Məhəmməd Mirzəkərim oğlu Axundzadədir. O, 1875-ci ildə Nizami yurdunda ruhani ailəsində anadan olmuş, təhsilini mədrəsədə almış, fars, türk və ərəb dilini bilmiş, Gəncənin ilk oğlan gimnaziyasında rus dilini mükəmməl oxumuş, mütərəqqi rus ədəbiyyatına rəğbət bəsləmiş, “Sərfi-türki” (1896) adlı dərslik yazmış, məktəbi “elm evi” adlandırmış, ömrünün axırına kimi təlim-tərbiyə sahəsində çalışmış, bədii və elmi əsərlər yazıb, tərcümələr də etmişdir. O, Gəncədə “Cəmiyyəti-xeyriyyə”, “Nəşri-maarif” və “Dram” cəmiyyətinin təşkilində köməkliyini əsirgəməmiş, «İrşad» (1906) qəzetinin 143-cü nömrəsində Gəncə məktəbi-ruhanisinin illik imtahanlarının yekunu haqqında çap etdirdiyi məqaləsində tədrisin metodikasını pisləmiş, Əli Nəzmi də onu “Molla Nəsrəddin” jurnalında müdafiə etmişdir. Lakin Mirzə Məhəmməd Axundov xalqın maariflənməsində bu cəmiyyətləri “səadət və tərəqqi” qapıları adlandırmış, fikrini ümumiləşdirərək bundan sonra “fəqirlərimizin dərini çəkənlərə, məktəb və mədrəsələrimizin qeydinə qalanlara kömək ediləcək” - demişdir .

M.M.Axundov Türk, Rus və Avropa ədəbiyyatından ana dilinə müxtəlif janrlı bədii əsərlər də tərcümə etmişdir. Uzun müddət pedoqoji sahədə işləyib qazandığı təcrübə 1896-cı ildə onun “Sərfi-türk” adlı qrammatik kitabının yazılmasına səbəb olmuşdur. Dərslinin quruluşunda rus dərsliklərinə verilən tələb əsas götürülmüşdür. “Elm evi” adlandırılan məktəb M.M.Axundovun sığınacaq yeri olmuş və ömrünün son anına qədər seminariya və gimnaziyalarda gənc nəslin təlim-tərbiyəsi ilə məşğul olmuş və bundan qürur duymuşdur...

M.M.Axundovun dünyagörüşünün formalaşmasında “Şərqi-Rus” qəzeti və “Molla Nəsrəddin” jurnalının, 1905-ci il Rus burjuva inqilabının təsirini hiss etmək çətin deyil. 1923-cü ildə 52 yaşında qorxudan ürəyi partlayan Mirzə Məhəmməd uzun müddət heç kəsin yadına düşməmişdir. Lakin 1965-ci ildə “Azərbaycan incəsənəti» jurnalı 11-ci nömrəsində M.M.Axundovun “Teatro nədir?” məqaləsini səhifəsinə gətirmiş, “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti də “Mirzə Məhəmməd Axundov” adlı yazını (1965) oxucuların ixtiyarına vermişdir. 1966-cı ildə BDU-nun elmi əsərləri dərc olunan jurnalında “Unudulmuş sənətkar” məqaləsi də M.M.Axundova həsr edilmişdir.

Millətin dərini, qeyrətini çəkən, müəllim xoşbəxtliyinə çalışan M.M.Axundov sözünü açıq-açığına deyən, rəyasətpərəstlərin qəddarlığını ürəyinə salmaqdan, xalqa bildirməkdən qorxmayan bir şəxs idi və bu «dotələblik çanağı» onun öz başında çatlamışdır. Bu barədə C.MəmmədquluzadəGəncədə bir mollanın şeytanlanması ilə bir çox türk cavanlarının, o cümlədən, M.M.Axundovun (Hatifin) çar hökuməti tərəfindən həbsə alınıb sürgün edilmələri münasibətilə bir məqalə yazır1. Ə.Nəzmi də «Zindan» şeirini bu mövzuya həsr etmişdir.

Guşeyi-zindan sənə ey nocavan,

Oldumu amalına qarşı məkan?

...Mən demədimmi ki, fəğan eyləmə,

eybini mollanın əyan eyləmə.

Fikrini nitqində bəyan eyləmə2.

Sürgün onu vətəndən, dostdan yoldaşdan, qohum-qardaşdan ayrı saldı, kimsəsiz yerdə özünü tənha hiss edən M.M.Axundov Tehrandan Gəncəyə Əli Nəzmiyə “Nələr çəkdim bu qürbətdə, əzizim” adlı şeirini göndərdi. Məzmununda vətən məhəbbəti güclü olan bu şeirdə o, dostları və yoldaşları arasında unudulduğundan gileylənir. Ə.Nəzmi isə “Əşəri-məhzunanə” şeiri ilə buna belə bir cavab yazır:

Siz düşəli yurdumuzdan uzağə,

Yandırılı bizi nari-fərağə.

Məlumdur çəkdiyiniz əziyyət,

Etmədiyini millətinin həmiyyət,

Lakin sənə yaxın yoldaş, yar olan,

Etməmişdir bivəfəliq, sən inan.

...Qəmin, bütün türk aləmin bürümüş,

Arzuların könüllərdə çürümüş3.

Ə.Nəzminin yazdığı bu cavab görüldüyü kimi kədərli bir hissdən yoğrulmuş elə poetik misralardır ki, bu

bədbəxt bir insnın sağ ikən ölümünə qoşulan ağrıya oxşayır. Bütövlükdə M.M.Axundovun satiraları Sabir məktəbinin təsiri altında olsa da orijinaldır. Lakin M.M.Axundov dövrün inqilabi əhvali-ruhiyyəsini Sabir kimi başa düşüb mənalandıra bilmirdi.

M.M.Axundov başdan-ayağa öz klassikasına bağlanan, dünya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrini sevən bir şəxsiyyət olmuşdur. Lakin o, Nəzmini daha çox sevmiş “Şeyx Nizami” adlı elmi-tədqiqat əsərini yazmışdır. Gəncə ədəbi mühitində klassikaya belə münasibətin bir səbəbi də XX əsrin əvvəllərinin daxili təkamülünün tələbi idi. Lakin klassik irsə hörmət, onu qoruyub saxlamaq bir problem kimi əsrin əvvəllərində baş qaldırsa da, kök etibarilə daha dərinlərə gedib çıxır. Bu da bir həqiqətdir ki, XIX əsrin əvvəllərində böyük şair və ədiblərin həyat və yaradıcılıqlarını, keçdikləri yolu işıqlandıran ədəbiyyatşünaslar milli xarakterə üstünlük vermiş, onu bir problem kimi imkanları daxilində işləyib fikir söyləmişdilər. Buna görə də “Şeyx Nizami” əsəri həcmcə kiçik olsa da, öz dövründə daha çox yayılmışdır. Kitabçanın arxa üzündə Nizami sərdabəsinin şəkli 1913-cü ildə V.V.Bartoldun Tiflisdə ölkəşünaslıq muzeyində gördüyü şəkildir. O, bu şəkili muzeyin direktoru Kaznakovdan istəmişdir. Lakin Kaznakov şəkili Bartolda verməmişdir. Bu şəkil Nizami türbəsinin tarixini, quruluşunu öyrənməkdə ilk foto mənbədir. Şəkildən aydınca görünür ki, qırmızı kərpicdən tikilmiş sərdabə künbəzli olmuşdur. Çox güman XX əsrin əvvəllərində müxtəlif ideyalı qəzet və jurnalların qəbrin bərpasına çağırışı sərdabənin şəkildəki uçurulmuş görkəmi ilə bağlı imiş. “Şeyx Nizami” kitabçanın satışından əldə olunan vəsaitin şairin türbəsinin bərpasına sərf olunacağını bildirilmişdir. 1909-cu ilin fevral ayının 25-də Gəncədə Hacıəhməd Həsənzadə mətbəəsində şair Məmmədbağırbəy Şeyxzamanovun köməkliyi ilə işıq üzə görün “Şeyx Nizami” kitabçası aşağıdakı misralarla tamamlanır:

Yol kənarında bir məzari-həqir,
Dağlıb günbəzi olub viran.
Ona məxluqdan olub təhqir,
Bağlanır günbəzinə hər heyvan.
Mənzərə adəmə edir təsir,
Axıdır qəlbə hər dəqiqə qan.
Kimsə etməz sual: “Kimdir bu?”
Ona quşlar olubdu fatihəku.
Bu xaraba məzarda, ayə.
Görsən kimdir böylə xar yatır?
Kimsə etməz bunu sual əsla,
Sizə mən söyləyim, onu təqrir.
Edəsiz, ol məzari siz, əmma,
Layiqincə əzizlər, təmir,
O yatan gəncəli Nizamidir,
Şüarə qisminin əzəmidir.

Altı ilə yazılan bu əsərdə M.M.Axundovun məqsədi İntibah dövrünün dahi şairi Nizamini XX əsrin ictimaiyyətinə tanımaq, əsərlərinin nəşrinə və qəbrinin bərpasına diqqət yönəltmək idi. “Şeyx Nizami” əsərini qələmə alan M.M.Axundov Şərq və Avropa alimlərinin əsərlərindən istifadə etmişdir. Xüsusilə, o əsərlər daha çox müraciət etdiyi mənbə olmuşdur. O, kitabın girişində Nizamini xidmətlərini nəzərə almağa” çağırır. “Bu sahədə Avropa alimlərinin yolu ilə getməyi məsləhət görür, klassiklərin nəşrini, məqbərələrinin təmirini ən vacib məsələlərdən biri kimi irəli sürür”⁴.

Kitabçada şairin tərcümeyi-halı ilə yanaşı poemalarının məzmunu da verilmişdir. Bir sıra yazılı mənbələrə istinadən Nizamini anadan olduğu və öldüyü illər müəyyənləşdirilmişdir. O, Gəncə müdrikini Şərq həyatını və mifologiyasını yaxşı bilən humanist bir sənətkar kimi qiymətləndirmişdi. M.M.Axundov XX əsrin birinci on illiyində ədəbiyyatşünas tədqiqatçılar arasında yeganə şəxsiyyətdir ki, Nizamini 606-cı ildə vəfat etdiyini söyləmişdir. Bu hesabla Nizami 1209 (1210) – cu ildə dünyasını dəyişmişdir.

606:33=18 (qalq 12 qalır). 606:18=588. 588+622=1209 (1210) Amma M.M.Axundovun adının çəkilməsi qadağan edildiyi üçün, onun elmi nəticəsindən də istifadə olunmamışdır. Yalnız 1957-ci ildə repressiyalar dövrü qurtarıqdan sonra Nizamini 1209-cu ildə vəfat etdiyi “Ədəbiyyat qəzeti”ndə elan olundu. 1957-58-ci illərin dərsləklərində daha 1203 deyil, 1209-cu il düzgün sayıldı.

Nəticə olaraq onu da deyək ki, M.M.Axundov kitabçasının sonunda müraciət şəklində yazdığı şeirdə

“Şüara qisminin əzəmidir” deməklə, Nizaminin birinci dərəcəli şairlər sırasına daxil etmişdir.

M.M.Axundov sürgündən qayıtdıqdan sonra Azərbaycanın bir sıra bölgələrində yaşamış, 1918-ci ilin yanvarından 1920-ci ilin dekabr ayının axırına kimi Bakıda pedaqoji fəaliyyətini davam etdirmiş, sonra Gəncə şəhərində 5 nömrəli (M.Ə.Sabir adına məktəb) məktəbdə, eləcə də Füzuli adına seminariyada müəllim işləmişdir.

M.M.Axundov “Molla Nəsrəddin” jurnalında ilk dəfə “Bu mətləbə molla nəzər eylə...” misrası ilə başlayan satirası ilə çıxış etmişdir. 1906-cı ildə jurnalın 38-ci nömrəsində çıxan bu satirada şair Mollanı tanrıya and verir ki, əgər layiq bilsən, bu sözləri cəridənə çıxar. Bu nədir hər həftə yazırsan “Müsəlmanlar oyanmaz, hürriyyəti qanmaz”. A kişi bu nədir soltana, həkimlərə, divana, mollaya, yasavula, koxaya, sudyaya sataşırsan. Bunun sənə bir xeyri varmı? Müsəlman oyansa, bilirsən nə olar? Heç kəs sənə nəsihətlərinə inanmaz. Dediklərimə qulaq asmasan müsibətdən yaxa qurtara bilməzsən. O qədər hürriyyətdən yazdın ki, indi qaçaqlar oyanıb yol kəsir, Qafqazda özbaşınalıqlar. Bilirsənmi Qafqazda kimlər oyanıb?

Qafqazda ancaq oyanıb zümreyi-bədkar, əl tapdı qaçaqlar.

Gündüz gözü biçərələri çöldə soyarlar, avarə qoyarlar.

Koxayə şərəkət eləyib malın alarlar, divanə salarlar.

1906-cı ildə baş verən bu qarışıqlıq rəiyyətin işini fənaləşdirir, onun güzəranı gündən-günə pisləşir, “Mollanın” cəridəsinə yazdığı nəsihətlərin heç bir müsbət nəticəsi olmur. M.M.Axundov bunu nəzərdə tutub deyir:

Qafqazda olan işlərə bir eylə-nəzarə heç olmur bi çarə.

Hər qədər nəsihət yazılır, gəlmirik karə yazılsa dubarə

Hind əhli qapıb mətləbi kakalər oyandı, movtilər oyandı.

Oyanışın xalqa xeyri dəymədi. Yüzbaşı, koxa və sudyanın oyanması aşağı təbəqənin müflisləşməsini sürətləndirdi. Cəmiyyət elə qarışmışdı ki, cindar ilə molla yasavulla hədələyir. Biçərə rəiyyətin malını yasavul zorla alır. Molla əmi, görürsən, müsəlman oyanıb hürriyyət əldə edəndə cəmiyyətdə nələr baş verir. Müsəlmanın oyanması dindəşinin fəlakəti deməkdir. Amandı tüfeyli zümərəyə dolaşma. Qeyri-müstəqim yolla fikrini mollaya çatdıran şair deyir ki, əgər dolaşsan;

Gahi görəsən, gəldi yasavul, səni istər, yüzbaşı, dayanma.

Saldat pulu, patrul pulu hazır elə yeksər, bərc eylə utanma.

Kazak, pristav ilə sudyalar oyandı, qovğalar oyandı.

“Ac” satirası isə elə bil bu misraların yekun möhürüdür. 5 avqust 1907-ci ildə “Molla Nəsrəddin”in 29-cu nömrəsində çıxan “Ac” satirası Zəngəzur aclarından bəhs edir. Gecələr klublarda şərab içib qumar oynayanlar, qapı-qapı gəzib çörək istəyən yetimlərin halına acıyırlar. Zəngəzur acları adına yığılan pullar isə yox olur, canfəşanlıq edənlərin hamısı özlərinə vəzifə tapdıqdan sonra millət haqda düşünmürlər.

Hanı riyasət axtaran,

Yetişdi öz məramına.

Nə qədər pullar aldılar,

Fəqirü aclar adına.

Binəva acların fəryadı ərşə qalxsə da, yetimlərin əlindən tutub qapı-qapı gəzənlərin qarınları doymur, onların müsibətləri bəyləri, xanları kefindən qoymur, şair deyir:

Baxın bu binəvaların,

Çıxıb göyə fəğanları.

Yetim uşaqların tutub,

Əlin gəzir dükanları,

Oyanmayı bu nalədən,

Nə bəyləri, nə xanları.

Birinci satirada (Bu mətləbə molla nəzər eylə...) hamı oyansa da, «Ac» satirasında yetimlərin və acların fəğanı klublarda zər atan bəyləri, xanları oyatmır.

Bundan da bir nəticə hasil olmadıqda ələcsiz qalan şair təbiəti insanın ən yaxın və yaxşı xilaskarı kimi yada salır və bu dəfə üzünü fəqirlərə tutub deyir:

Dəxi, fəqir, qəm yemə,

Neçün ki növbahar olub,

Çıxıbdır pəncərə ələf,
Yemək üçün mədar olub.

“Ay kasıb, ağlayıb-sıtqama, qəm çəkmə artıq bahardır, göy ot çıxıb (pəncərə ələf) daha ac qalmazsan, yeyib dolanarsan” - bu fikir M.Ə.Sabirin “Əkinçi” şerindəki əhlikef bəyzadələrini yada salır. Maraqlıdır ki, hər iki satira 1907-ci ildə “Molla Nəsrəddin” jurnalının eyni sayında çıxmışdır.

Hər iki satirada insan və cəmiyyət problemi şəxsiyyətin oyanması, hüriyyət əldə etməsi, XX əsrin xarakterinin başlanğıcı bədii konsepsiyadan çox siyasi cəhətdən qiymətləndirilmək tələbini irəli sürür və etik baxımdan bu tək bir adamın deyil, bütöv bir dövrün tələbi kimi nəzərə çatdırılır. Ölkədəki acların vəziyyəti şairin fikrini açıqlamaq üçün vasitə rolunu oynayır. Oyanmış elmsiz xalq bir-birinə divan tutur. Bu satiralar həm həyat materialına, həm də bədii vasitələrinə görə bir-birindən fərqli olsa da, sosial münasibətlər baxımdan elə bil ki, “Ac” satirası birinci (“Bu mətləbə, molla, nəzər eylə...”)-artıq oyanıb hüriyyət alanların törətdikləri münasibətlərin səbəblərini ortaya çıxarıb damğalayır. “Ac” satirasının məzmunundan aydın olduğu kimi şair yaradıcı və fiziki əməkdən uzaq düşüb, klublarda kef çəkən bəyləri, xanları ifşa etməklə qalmır, o pozucu, keyləşdirici, fərəhsiz həzz “fəaliyyəti”nin mənasızlığını, molla, cindar, yasavul, sudya və koxanın xarakterini tənqid atəşinə tutur. Müəllif təntənəli surətdə bildirir ki, oyanıb hüriyyət alanlara inanmayın. XX əsir başlanğıcı mürəkkəbdır və qeyri-ahəngdardır, satiranın məzmunundan belə çıxır ki, şair dünyanın ahəngdarlığını, hüriyyətin qanun çərçivəsində saxlanılacağı ümidini itirir. Lakin çıxış yolunu oxumaqda görür və özünə müraciətlə deyir:

Get, dəxi çox etməgilən şüvənü fəryad, məxluqun əlindən.

Çox yazdı nəsihət bunlara “Molla” və “İrşad”, xəlqin əməlindən

Bəlkə oxuyub elm olalar cəhdən azad, hikmət məhəlindən.

Əşki-təri-fəryadına oyandı, səhrələr oyandı.

Ədəbiyyat:

C. Məmmədquluzadə. Felyetonlar, məqalələr, xatirələr, məktublar. Bakı, 1961. səh.843-844.

Ə. Nəzmi. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1979, səh. 40-41

Ə. Nəzmi. Əsərləri. Bakı, 1979, səh. 43

K. Talıbzadə. XX əsr Azərbaycan tənqidi, Bakı, 1966, səh.255

Ə. İsayev. Gəncə və gəncəliklər, Bakı, 1991

S. Hüseyinov və E. Məmmədov. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Gəncə dövrü. Bakı, 1999

Açar sözlər: Gəncə ədəbi mühiti, satiralar, Şeyx Nizami, sürgün, insan və cəmiyyət problemləri.

Ключевые слова: Литературная обстановка в Гяндже, сатиры, Шейх Низами, ссыльный, проблемы человека и общества.

Key words: Ganja literary atmosphere, satire, Sheikh Nizami, exile, human and society problems.

Представитель гянджинской художественной среды начала XX века Мирза Мухамед Ахунзаде

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена жизни и творчеству Мирза Магомед Ахунзаде, которое жил и занимался творчеством в начале XX века в Гяндже. Газета «Шерги- Рус» и журнал «МоллаНасраддин» сыграли важную роль в формировании его мировоззрение. М.М. Ахунзаде был обеспокоен судьбой нации, не колеблясь открыто передавал свое послание и за это поступок был сослан и прожил в ссылке. В статье также затрагивается произведении «Шейх Низами», которое отражает жизни великого поэта Н.Гянджави. В статье также упоминается сатиры М. М. Ахунзаде.

Mirzamahammad Akhundzadeh, prominent representative of the Ganja literary community i
n the early twentieth century

SUMMARY

The article deals with the life and creativity of Mirza Mahammad Akhundzadeh, who lived and worked in Ganja in the early XX century. The “Sharqi - Rus” newspaper and the “Molla Nasraddin” journal have played a great role in shaping its outlook. M. M. Akhundzadeh, who was troubled by the nation, did not hesitate to convey his words openly to the people, lived exhausted for this deed. The article also speaks of “Sheikh Nizami” which reflects the live of great poet Nizami Ganjavi. The article also speaks about the poet’s satire.

Rəyçi: dosent.F.K.Namazova

PEDAQQOQİKA – ПЕДАГОГИКА

Джафарли Таир Ашраф оглы, Алекперова Лейла Мешкур гызы
АЛГОРИТМИЗАЦИЯ УСВОЕНИЯ ЛИНГВОДИДАКТИЧЕСКОЙ ИНФОРМАЦИИ НА
РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Современная методика преподавания русского языка, как иностранного существенно изменила лингводидактический подход к обучению. Теперь она требует от педагогов-методистов применение новых инновационных методов и приемов обучения второму языку.

Это связано, прежде всего, с тем, что современная лингводидактика в отличие от традиционных методики более глубоко проникает в процесс обучения русскому языку, как иностранному с позиции научных дисциплин, изучающих усвоение лингводидактической информации.

Такой комплексный подход к процессу обучения русскому языку, как иностранному создает условие для предопределения результатов учебного процесса. Поэтому во многих статьях и монографиях, посвященных усвоению лингводидактической информации, употребляют понятие «полное усвоение лингводидактической информации».

Сущность традиционной методики обучения русскому языку, как иностранному заключается в том, что преподаватель придерживается схемы: преподаватель-студент, где его основной функцией является объяснение нового материала и упражнений для дальнейшего усвоения темы. При этом невозможно определить: насколько было усвоено данная тема на уроке, и каких результатов добьются обучающиеся, после выполнения домашних заданий. Несмотря на то, что обучающиеся после подготовки отвечают на уроках, однако данный процесс нельзя называть управляемым.

Управляемый процесс, когда преподаватель предварительно решает проблему усвоения конкретной темы в течение одного урока, при этом предварительно знает, что произойдет в психике обучающегося по усвоению лингводидактической информации на русском языке.

Интенсификация процесса обучения русскому языку, как иностранному в первую очередь связана с учетом психической деятельностью обучающегося, с учетом его психических возможностей. Поэтому урок должен опереться на закономерности формирования у обучающихся навыков речи на русском языке.

Для использования закономерностей усвоения русского языка, как иностранного необходим комплексный подход к процессу обучения с позиции психолингвистики, информатики, психологии, а также других наук, изучающих данный процесс.

Использование этих закономерностей в процессе обучения русскому языку азербайджанцев существенным образом меняет традиционную картину обучения, т.к. новые методы и приемы обучения делает урок управляемым и оптимальным с точки зрения психологической возможности студентов.

Современная методика обучения русскому языку, как иностранному также ставит задачи применения инновационных методов обучения, что непосредственно связано с интенсификацией процесса обучения, с одной стороны, и сокращением сроков обучения, с другой.

К возможности контролирования усвоения лингводидактической информации ученые пришли в 50-е годы прошлого столетия с позиции программированного обучения и психолингвистики, которая также изучает процессы формирования второго языка.

Психолингвистика впервые заговорила об уроке, как об информационном процессе. Ученые, изучающие формирование речи на молекулярном уровне мозга, выявили закономерности сохранения в памяти человека языковой информации.

Американские ученые Линдсей и Норман в книге «Переработка информации у человека» заговорили о закономерностях сохранения в памяти человека поступающей информации.

Американские ученые учебный процесс связали с работой памяти обучающихся по усвоению, переработке и воспроизведения лингводидактической информации, что стало обязательной структурой в создании обучающейся программы.

Обучающая программа – это решение задач по усвоению конкретной лингводидактической информации путем использования закономерностей работы механизма памяти студентов, т.е. задачей обучающей программы заключается в сохранении информации на иностранном языке в долговременной памяти студентов. Поэтому американцы на первый план вывели память, как информационную базу для сохранения, переработки и воспроизведения речи на втором языке.

Сторонники программированного обучения пришли к выводу, что процесс формирования навыков речи на иностранном языке непосредственно связан закономерностями работы механизма памяти, что необходимо учитывать в создании обучающей программы. Если проанализировать обучающей программы по языку мы можем убедиться в определенной последовательности выполнения обучающимися действий по усвоению лингводидактической информации.

Именно программисты заговорили о возможности полного усвоения лингводидактической информации путем использования обучающей программы, созданной с учетом работы механизма памяти.

Понятие полное усвоение языкового материала на иностранном языке многие педагоги и методисты связывают с сохранением лингводидактической информации в памяти обучающихся. Обычно полное усвоение лингводидактической информации проверяют в устном ее выражении обучающимися в активной речевой коммуникации.

Существуют различные подходы к определению усвоения лингводидактической информации. Но в одном все сходятся, что информацию можно считать усвоенной в случае активного использования обучающимися в речи.

Применение обучающей программы меняет традиционные представления об уроке, делает его управляемым и, самое главное, индивидуализирует процесс усвоения.

Управляемый процесс позволяет достигать поставленной цели обучения, предвидеть заранее результаты учебного процесса.

Обучающая программа по русскому языку создается на основе алгоритмов обучения

С точки зрения психолингвистики возможна алгоритмизация усвоения лингводидактической информации обучающимися.

Алгоритмизация процесса обучения русскому языку. Как иностранному понятие новое в лингводидактике. Она включает в себе закономерности процесса усвоения лингводидактической информации.

Алгоритм усвоения – это последовательное выполнение шагов по восприятию, переработке и воспроизведению лингводидактической информации на русском языке.

Лингводидактическая информация на русском языке обеспечивает учебный процесс нужной информацией для формирования языковых навыков на изучаемом языке, имеет объем. Объем информации определяется путем учета пропускной способности обучающейся группы.

Пропускная способность обучающейся группы ограничивается временными рамками, отведенными для проведения урока. Ясно, что в этих рамках организуется усвоение конкретной темы. Поэтому методист определяет объем информации для урока. А при создании алгоритма это немаловажный фактор. Чем меньше объем информации в алгоритмах, тем быстрее она усваивается

Задачей лингводидактической информации является то, что после ее усвоения обучающимися, становится базой для решения различных коммуникативных задач. Поэтому от точного определения роли вводимой лингводидактической информации в процесс обучения русскому языку, как иностранному зависят результаты обучения.

Лингводидактическая информация – это языковой материал, рассчитанный не только на усвоение конкретных речевых конструкций, но и использование их в нужной речевой ситуации.

Алгоритм часть обучающей программы, включающей в себя последовательное выполнение в пошаговой системе речевые упражнения для усвоения содержания лингводидактической информации

Создание алгоритмов усвоения сложный процесс, учитывающий закономерности формирования навыков активной речи на иностранном языке. с позиции психолингвистики,

Методисты и преподаватели должны подойти к лингводидактической информации для алгоритмов с позиции «поэтичности формирования умственных действий».[4-36с.].

В. Выготский писал, «пустая голова не рассуждает. Чтобы она рассуждала, нужна информация»[3-44с.]. Основоположник психолингвистики в дальнейшем дополнил эту фразу таким образом: «Надо добиться того, чтобы информация находилась в долговременной памяти и в состоянии автоматизма.»[3-56с.].

Автоматизм – это выработанный навык по изложению конкретной мысли в устно-речевой форме. Говорящий в конкретной ситуации воспроизводит информацию беспрепятственно, без отрицательного влияния родного языка, т.е интерференции.

Интерференция оказывает влияние на речь говорящего на всех этапах формирования речи. Учитывая это, при создании алгоритмов усвоения необходимо устранить интерференцию для достижения автоматизма.

Алгоритм должен учитывать все моменты формирования речи, в том числе локализовать интерференцию.

Алгоритмы предопределяет усвоение лингводидактической информации на русском языке, поэтому создаются на основе конкретных принципов.

Рассмотрим, на наш взгляд, некоторые принципы алгоритмизации усвоения лингводидактической информации на русском языке.

А) Принцип устно-речевой подачи лингводидактической информации.

Главной проблемой алгоритмизации усвоения является то, в какой форме следует подавать информацию: письменной или устной.

Письменная форма подачи информации для усвоения приводит конкретным речевым ошибкам, связанным с отрицательным влиянием родного языка, в первую очередь с различием принципов чтения на родном и иностранном языках.

Для азербайджанского студента принцип чтения фонетический, т.е. студент читает так, как написано. Поэтому при чтении на русском языке не учитывает, что принцип письма русского языка в основном мор-

фологический. Ученые-методисты Бакинского Государственного университета предложили такую последовательность подачи и усвоения лингводидактической информации: устная подача, восприятие и воспроизведение информации, а потом работа с книгой с данной информацией.

Даная последовательность дает возможность добиться правильного произношения русских слов, локализации интерференции родного языка, и, само главное, употребления в речи усвоенной информации в различных речевых ситуациях

Б) Принцип определения объема лингводидактической информации

В алгоритме учитывается пропускная способность памяти обучающихся. Поэтому в алгоритмы усвоения включают информацию, содержащую конкретное количество слов, рассчитанное на полное усвоение обучающимися. в устно-речевой форме

Лингводидактическая информация, по сути, конкретное количество информации, усвоение которой позволяет формировать навыки устной и письменной речи на русском языке. Поэтому при создании лингводидактической информации учитываются, какие речевые конструкции находятся в вводимой информации, а также ее роль в коммуникации.

В) Принцип полного усвоения.

Алгоритм должен привести к полному усвоению содержания лингводидактической информации путем выполнения обучающимися условия упражнений, заключенных в нем.

Это важный фактор, т.к. основывается на механизме работы памяти человека, т.е. в алгоритме «учитывается процесс формирования в памяти неродного очага, а также его активизации в речевой коммуникации» [9-78с]. Принцип полного усвоения включает в себе выработку автоматизма употребления усвоенных речевых конструкций в различных вариациях

Автоматизм в устной речи показатель полного владения обучающимся навыками употребления той или иной конструкции речи.

Г) Принцип пошаговой системы подачи лингводидактической информации

Принцип пошаговой системы подачи лингводидактической информации учитывает "поэтапность формирования умственных действий» [4-с36], основанной на механизме работе памяти человека, а также ее пропускной способности на конкретном этапе обучения.

Алгоритм создается на основе нескольких последовательных шагов, выполнение которых приводит к полному устному усвоению содержания лингводидактической информации, при этом каждый шаг информационно связан с предыдущим шагом или же фактически повторяет конструкции, заключенные в предыдущих шагах только в различных вариациях.

Пошаговая система подачи лингводидактической информации разделяет лингводидактическую информацию на несколько порций, усвоение которых, по мнению, методистов не представляет никакой трудности для обучающихся.

Анализ объема информации, заключенной в алгоритме, показывает, что временные ограничения урока заставляет программиста сократить объем информации, чтобы добиться полного усвоения.

Алгоритм в обучающей программе должен выполнять конкретную учебную задачу по усвоению лингводидактической информации.

Д) Принцип соблюдения «естественного хода обучения»

Исходя из этого принципа, в алгоритме сохраняется естественный ход обучения, который позволяет обучающимся легко усваивать лингводидактическую информацию. Данный принцип непосредственно связан с закономерностями формирования русского языка у иностранцев.

Е) Принцип учета возрастной особенностей обучающегося. Данный принцип исходит из языковой потребности обучающихся, включает в алгоритм такие слова, которыми они пользуются в конкретном возрасте, т.е. тут имеется в виду их коммуникативная потребность.

Ж) Принцип повторяемости информации.

Соблюдение данного принципа основывается на механизме работы памяти обучающегося. Американские ученые подчеркивают, « информация недолго сохраняется в кратковременной памяти обучающегося. Для ее перехода в долговременную память необходима организация повторения информации в различных вариантах. Только в таком случае она переходит в долговременную» [8-143 с]. При создании алгоритма учитывается этот важный фактор усвоения.

Алгоритмизация процесса обучения русскому языку ставит себе задачей добиться полного усвоения содержания лингводидактической информации путем выполнения обучающимися шагов алгоритма.

При таком подходе перед преподавателями и методистами возникают определенные проблемы. В первую очередь возникает вопрос определения объема подаваемой информации и возможность ее сохранения в долговременной памяти.

Психологи, изучающие механизма работы памяти человека, утверждают, «что у каждого человека имеется навык сохранения информации на втором языке. Память пропускает определенное количество информации, потом временно отключается для ее переработке и воспроизведения.» [4-65 с] Все это происходит так незаметно, что иногда складывается такое впечатление, что память работает беспрерывно. Однако

это не так, тем более при восприятии иноязычной информации

Вышеуказанные принципы создания алгоритмов усвоения позволяет сократить сроки обучения. Применение алгоритмов формирует у обучающихся автоматизм говорения на русском языке.

Алгоритмы существенным образом меняет представления об уроке и превращает его в информационный процесс, в котором устраняется все препятствия, тормозящие усвоение на втором языке

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Алиев Т.А. Лабораторный курс русского языка. Баку. 1988 г.
2. Алекперова Л.М. Современные теории обучения второму языку. В журнале «Язык и литература» № 4- 2012
3. Выготский Л. С. Мышление и речь (idem, idem) М.-Л.: Соцэкгиз, 1934
4. Гальперин П. Я. Психология мышления и учение о поэтапном формировании умственных действий. — Исследования мышления в советской психологии. М., 1966
5. Джафарли. Т.А. Роль памяти. в обучении второму языку В журнале «Язык и литература» № 3- 2011
6. Леонтьев А. Н. О формировании способностей // Вопросы психологии, 1960, № 1, с. 7—17.
7. Линдсей, Норман. Переработка информации у человека. М., 88. стр.254.
8. Лурия А. Р. Язык и сознание (idem). — М., 1979.
9. Методика преподавания русского языка, как иностранного. Баку 2001

Ключевые слова: лингводидактика, алгоритм, язык, память

SOME PRINCIPLES OF CREATING ALGORITHMS OF LINGUISTIC DIAGNOSTIC INFORMATION ON THE RUSSIAN LANGUAGE SUMMARY

One of the relevant problems of modern linguodidactics is the integration of innovative methods and methods of teaching in the teaching process, which shorten the terms for mastering the second language. It is directly related to the intensification of the learning process. From this position, this article considers some principles for creating algorithms for mastering linguodidactical information, as well as methodological recommendations for their use in the learning process.

Keywords :: algorithm of learning, memory span, linguodidactic information

Rəyçi: dos.N.Ədəndiyeva

Mustafayeva Dilarə
СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ НАВЫКОВ СВЯЗИ СЛОВ
ПРИ ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ

Опыт работы со студентами, обучающимися в языковом педагогическом вузе, показал, что очень часто формально правильная речь студентов не отличается выразительностью и эмоциональностью, разнообразием синтаксических конструкций в плане вариантной передачи жизненных ситуаций. Это говорит о том, что в процессе обучения русскому языку студентов-азербайджанцев необходимо специальное речевое воспитание, направленное на формирование у студентов умения и навыков избирательно пользоваться наиболее уместными для данного высказывания языковыми средствами, выразительно передающими содержание высказываемой мысли.

Богатые возможности для развития у студентов связной выразительной речи предоставляет изучение на занятиях по русскому языку синтаксической синонимии в системе предложений русского языка. Возможность практического овладения синтаксической синонимией уже на I - II курсах обуславливается тем, что обучающиеся приходят в вуз с определённой языковой подготовкой в объёме программы для национальных средних школ и владеют определёнными умениями и навыками конструирования как простых, так и сложных предложений.

Студенты в достаточной степени владеют грамматическими закономерностями родного языка, во многом сходными с языковыми закономерностями русского языка и могут оказать положительное интерферирующее влияние в процессе конструирования студентами соотносительных в функциональном плане морфологических единиц и синтаксических конструкций.

Углублённое изучение уже на начальных курсах соотносительных в функциональном плане морфологических единиц и синтаксических конструкций позволит повторить изученный в средней школе грамматический материал, будет способствовать осознанию студентами диалектического единства морфологии и синтаксиса и обеспечит осмысленное и углублённое усвоение богатств русского языка. Знание грамматических вариантов всегда поможет различными средствами выразить нужную мысль.

В практике обучения на разных этапах уделяют внимание лексической синонимии, когда студенты не владеют ещё умением использовать в своей речи необходимый минимум грамматических средств языка. Но одно значение лексики не может обеспечить правильности русской речи. Для этого необходимо владение навыками связи СЛОВ, т.е. различными типами словосочетаний русского языка, что относится к области синтаксических средств языка. Изучение синтаксических средств синтаксиса связано с распознаванием их стилистических свойств, что создаёт возможность целенаправленного отбора выразительных средств языка, возможность сознательного использования их в разных речевых контекстах. Выбор синтаксических единиц, соответствующих конкретным целям речевого общения, всегда связан с поиском оптимального варианта. Понятие синтаксической синонимии во многих работах методистов связывается с понятием трансформации. Термин «трансформация» употребляется и в методической, и в лингвистической литературе. Так, В.В.Иванов под трансформационной грамматикой понимает описание таких преобразований разных сочетаний морфем и сочетаний слов языка, при которых сохраняется определённый смысл. При этом исследуются не только явления синонимии, но и одинаковые изменения значений при сохранении некоторого общего смысла, например: быстрое движение-быстрота движения, глубокое проникновение-глубина проникновения.

В.В.Иванов в своей работе отмечает, что роль трансформационной грамматики определяется тем, что все задачи, связанные с языком (в том числе и перевод), подчинены основной: передача некоторого содержания. Лингвистика, по его мнению, должна заниматься описанием смысла слов и сочетаний слов, поскольку формальный анализ, отвлекающий от смысла, не даёт возможности исчерпывающего описания даже применительно к грамматике, не говоря уже о лексике.

Вслед за рядом учёных, мы понимаем трансформацию, как преобразование синтаксических конструкций в целях создания возможности выражать одни и те же смысловые отношения разными языковыми средствами.

В работе по обогащению речи нерусских студентов синтаксическими языковыми средствами трансформация, как приём обучения должна занять одно из ведущих мест. В.М.Никитин полагает, что трансформационный анализ может быть особенно продуктивным при изучении синтаксиса, так как «именно в синтаксисе наличествует множество неотчётливых построений рядом с отчётливыми, а также множество внешне совпадающих конструкций, имеющих разное функциональное назначение, разное синтаксическое содержание».

Практическому применению трансформационного анализа и трансформационным упражнениям должен предшествовать отбор необходимых элементов, которые участвуют в выражении одного и того же смысла. Словом, следует точно очертить языковые единицы, например» типы словосочетаний или конструкций предложений, выражающих определённое значение, как синтаксические эквиваленты.

Возможности использования приёмов трансформации довольно широки, но тем не менее ограничиваются рамками языкового материала В.М.Никитин называет следующие синтаксические участки.

Это может быть перестройка предложений в пределах одних и тех же синтаксических отношений, например, замена личного предложения равнозначным безличным, односоставного - двусоставным, сложноподчиненного - сложносочиненным, действительного оборота - страдательным и т.д.:

Взрыв оглушил меня - Меня оглушило взрывом.

Серые тучи закрыли всё небо. - Всё небо закрылось *серыми тучами*.

Была прекрасная погода, - Была прекрасная погода, и мы отправились за город когда мы отправились за город

Картину нарисовал художник - Картина нарисована художником.

Завод строят по последнему - Завод строится по последнему слову техники - слову техники.

Трансформация может выражаться в замене компонента сложноподчиненного предложения, например:

Кто не работает - тот не ест. - Неработающий не ест.

Возможна перестройка предложений без обособленных членов в предложения с обособленными членами предложений:

На пороге стояла Домна, уборщица.

На пороге стояла уборщица Домна

Это может быть перестройка словосочетаний, употребление тех или иных слов в различной роли в предложении, например взаимозамена согласованного определения и несогласованного, простых и аналитических форм членов предложения и т.п. Последний случай применения трансформации популярен в русской аудитории при разборе предложений по членам предложения» например, путём замены сочетаний типа *общежитие студентов - студенческое общежитие*, доказывается, что налицо определительные отношения.

Приём трансформации следует считать краевым необходимым и в работе по развитию речи студентов нам групп. Прибегая к замене одних способов выражения мысли другими, мы можем обогащать речь студентов синонимическими средствами на уровне синтаксиса и совершенствовать навыки связи слов в предложении.

При обучении русскому языку студентов нац. групп вузов одной из важных проблем является проблема совершенствования навыков управления и согласования слов, т.к. именно данные виды связи слов вызывают у студентов азербайджанской аудитории наибольшую трудность и служат причиной специфических ошибок в их речи. Управление и согласование как виды подчинительной связи составляют в русском языке основу синтаксиса словосочетаний и простых предложений. В азербайджанском языке связь слов, особенно в определительных сочетаниях, реализуется иными средствами. В этом отношении системы русского и азербайджанского языков существенно различаются. Поэтому усвоение согласования и управления представляет для студентов-азербайджанцев значительные трудности. Отсюда понятна необходимость работы над совершенствованием навыков связи слов в речи азербайджанских студентов.

Именные и глагольно-именные сочетания оказываются необходимым материалом для решения данной задачи, возможность их преобразований открывает широкое поле для тренировочных упражнений в целях развития навыков согласования и управления.

Очень часто студенты допускают такие синтаксические ошибки в управлении слов, как смешение падежей зависимых слов, употребление одного падежа вместо другого, употребление одних предлогов вместо других и т.д. Научить различать падежи, функционально их разграничивать поможет тот же приём трансформации. Например, иногда родительный и дательный падежи существительных III склонения внешне не различаются. Так, например, падеж в сочетании типа *письмо матери* для азербайджанца нельзя считать ясным. Путём трансформации значение данного сочетания легко проясняется. Если *письмо матери* имеет трансформу *письмо от матери*, то зависимое слово стоит в родительном падеже, если *письмо матери* имеет трансформу *письмо к матери*, то падеж зависимого слова — дательный.

Работа по трансформации синтаксических единиц, несмотря на всю важность, в условиях обучения нерусских студентов до сих пор занимает незначительное место в практике преподавания русского языка. Одной из причин слабой «активности» является отсутствие отобранных минимумов - лексических, синтаксических, на материале, которых возможно применение приёма трансформации. Отбор такого минимума должен производиться с позиции определённых критериев и с учётом целей и задач обучения, в частности их употребления в языке специальной литературы.

Мы обратились к анализу языка научного стиля речи и выяснили количественное соотношение именных и глагольных словосочетаний. Оказалось, что удельный вес именных сочетаний со связью управления намного выше, чем глагольно-именных сочетаний, причём многие именные сочетания со связью управле-

ния являются синонимичными сочетаниями со связью управления является синонимичными сочетаниями со связью согласования или глагольным сочетаниям со связью управления (<строительство завода - строить завод, влиять на ход событий - влияние на ход событий и т.д.). Такое соотношение именных и глагольных словосочетаний выдвигает на первый план необходимость изучения именных сочетаний со связью согласования и управления, как трансформ глагольным словосочетаниям.

Чаще всего именные сочетания выражают определительные отношения и реализуют связь согласования и управления. Работа по трансформационному преобразованию данных сочетаний помогает обогатить речь студентов синонимическими конструкциями и одновременно совершенствовать навыки согласования и управления слов и тем самым повысить общую культуру речи. Практика показывает, что применение приёма трансформации в названных целях оказывается эффективным в том случае, если трансформационные упражнения построены на строго отобранном языковом материале, преобразование которого даёт возможность проследить одну чёткую закономерность в соотношении связи слов.

Нами разработана серия трансформационных упражнений применительно к именным словосочетаниям со связью управления. Созданию данных упражнений предшествовала следующая подготовительная работа: были выписаны все именные сочетания одной из дисциплин, изучаемых студентами на первом курсе (10 тысяч), все сочетания проанализированы с точки зрения возможностей их преобразования. Оказалось, что часть сочетаний преобразуется в глагольно-именные (*разработка планов - разработать планы*), часть — в определительные (*Произведение автора - авторское произведение*), часть - в предикативные сочетания (*приказ директора - директор приказал*). Некоторые сочетания трансформации не поддаются (сочинения Писарева).

Мы обратили внимание и на характер управления в именных и соответственных глагольно-именных сочетаниях. В одних случаях именным сочетаниям соответствуют глагольные сочетания с той же падежной формой зависимого имени, например: борьба за мир - бороться за мир; внедрение в практику - внедрить в практику.

В других случаях падеж зависимого имени меняется: интересоваться наукой - интерес к науке, открытие закона - открыть закон.

Считаем целесообразным обучение трансформационным преобразованиям начать с таких типов, характер управления которых не затрагивает характер управления, а затем перейти к упражнениям, предусматривающим и преобразование типа сочетаний, и изменение падежной формы зависимого имени.

Упражнения на трансформацию сочетаний с сохранением нормы управления могут иметь место при обучении системе управления, распространению простого предложения управляемыми словами. Приводим упражнения на трансформацию сочетаний без изменения характера управления.

1. Трансформация сочетаний с родительным падежом.

Упражнение 1.

Спишите сочетания, дописывая окончания слов в родительном падеже, затем преобразуйте их заменяя глагол именем существительным.

Образец:

требовать разоружения - требование разоружения

достигать цели-...

лишить независимости-...

ожидать ответа -...

бояться измены -...

Слова для замены: достижение, лишение, ожидание, боязнь.

Упражнение 2.

Преобразуйте сочетания, заменяя глагол отглагольным существительным. Проследить, как образуются отглагольные существительные.

а) отказаться от помощи, отрываться от коллектива;

б) отличиться от подлинника, отречься от престола

Слова для замены: *а)* отказ, отход, отрыв; *б)* отречение.

Упражнение 3.

Передайте мысли данных предложений своими словами, преобразуя выделенные сочетания.

Всестороннее развитие личности - цель общественного воспитания.

Путь к достижению этой цели так же сложен, как сложен и сам человек.

1. Трансформация сочетаний с дательным падежом.

Упражнение 1.

Преобразуйте именные сочетания в глагольные по данному образцу. Суффиксы отглагольных существительных подчеркните.

Образец:

подчинение приказу - подчиниться приказу.

Служение Родине, разрешили товарищу, присвоить коллективу? завода, вручит автору.

Упражнение 2.

Преобразуйте глагольные сочетания в именные. При образовании отглагольных существительных с суффиксом -ние, -ение помните о чередовании конечных согласных основы: т, ск, сп-щ; с-ш, з-ж, д-ж, жд; б, п, в, т-бл, пл, нл, бл, мл.

Образец:

Приготовиться к поездке - приготовление к поездке

стремиться к свободе, приступить к занятиям, стремиться к знаниям, приблизиться к цели относиться к недостаткам, приступить к *работе*.

Упражнение 3.

Распространите глаголы и отглагольные существительные зависимыми существительными в дательном падеже без предлога. Проследите за образованием отглагольных существительных.

Ответить... - ответ..., отказать...- отказ..., помогать...-помощь..., советовать...- совет...

III. Трансформация сочетаний с винительным падежом.

Упражнение 1.

Замените в данных сочетаниях глаголы именными существительными.

Образец:

Бороться за мир - борьба за мир

Благодарить за помощь –

Штрафовать за нарушение правил –

Наградить за мужество- .

Упражнение 2.

Преобразуйте сочетания по образцу.

Образец:

Извиниться за беспокойство - извинение за беспокойство

Голосовать за кандидата, приниматься за учёбу, отомстить за гибель друзей, уважать за принципиальность, наказать за нарушение.

Упражнение 3.

Спишите предложения. Вместо точек впишите сочетания из предыдущих предложений, преобразуя их именные сочетания.

Образец:

Я хочу вступить в партию. Вступление в партию - ответственный шаг.

1. в годы войны народ верил в победу, вера в победу помогала преодолевать трудности.
2. Кто -то постучал в дверь, ... оторвал меня от работы.
3. Народ Чили надеется на освобождение, ... придаёт ему силы в справедливой борьбе.

IV. Трансформация сочетаний с творительным падежом.

Упражнение 1.

Преобразуйте сочетания по образцам. Обратите внимание на употребление предлога с. Запомните, в каких сочетаниях следует употреблять предлога с.

а) владеть языкам - владение языкам увлечься техникой - наслаждаться музыкой -

б) соревноваться с бригадой - соревнование с бригадой беседовать с командиром - бороться с недостатками - расставаться с институтам —

Упражнение 2.

Заменить в данных сочетаниях глаголы существительными. Составить с полученными сочетаниями предложения.

Встречаться с товарищем, переписываться с писателем, попрощаться с нефтяниками, делиться с сыном.

V. Трансформация сочетаний с предложным падежом.

Упражнение 1.

Спишите сочетания, дописывая окончания существительных и преобразуя глаголы в существительные.

Образец:

Петь о молодости - песня о молодости

Просить о помощ...-

Навестить о прбыти...-

Помнить огеро...-

Упражнение 2.

Преобразуйте сочетания по образцам. Обратите внимание на способы образования отглагольных существительных.

а) вспоминать о детстве - воспоминание о детстве

упоминать о друзьях

сообщить о выполнении

известить о приезде

б) заботиться о детях - забота о детях мечтать о счастье –

Упражнение 3.

Преобразуйте сочетания в именные. С полученными сочетаниями составьте предложения.

Участвовать в соревнованиях, отказаться от помощи, помогать в работе, упражняться в произношении.

Приведённые выше образцы упражнений не представляют собой трудности для студентов, т.к. преобразование сочетаний не затрагивает изменения формы зависимого имени существительного. Трудности могут быть связаны с образованием отглагольных существительных. Поэтому необходимо строить упражнения на однотипных случаях их образования с суффиксами - ание, - ение, - ция, -к(а), с нулевым окончанием, с окончанием -а. Там, где это невозможно сделать, следует давать слова для справок.

При выполнении творческих упражнений студенты убеждаются в целесообразности изучения данного грамматического явления, наглядно видя необходимость функционирования в речи синонимических конструкций при вариативной передаче тех или иных жизненных ситуаций.

Литература:

1.Иванов В.В. Некоторые соображения о трансформационной грамматике. М., 1961

2.Никитин ВМ Трансформационный анализ и возможности его применения в средней школе. М, 1919.

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

Mələhət Əliyeva

XARİCİ DİL DƏRSLƏRİNDƏ MOTİVASIYA

Azərbaycan müstəqilliyini qazandıqdan sonra bütün sahələrdə olduğu kimi təhsil sahəsində də köklü dəyişikliklər baş verdi. Bu dəyişikliklər nəticəsində xüsusi diqqət xarici dillərin tədrisinə yönəldildi. Xarici dillər – ingilis, alman, rus, ərəb, fars və başqa dillər daha maraqlı və rəngarəng keçirilməsi üçün müxtəlif tədris metodlarından istifadə edilməyə başlandı. Respublikamızda demək olar ki, bütün ümumtəhsil məktəblərində yeni tədris metodlarının öyrənilməsi və geniş şəkildə tətbiq olunması üçün kurslar, treyninq və seminarlar keçirildi. Sözsüz ki, bu metodlar içərisində daha geniş yayılanları və nisbətən az yayılan, həm də özünü doğrultmayan metodlar da oldu. Tədris metodlarının içərisində ümumtəhsil məktəblərində daha çox istifadə olunan və gözəl nəticələr verən metodlar şagirdlərin dilə olan marağını artırmaqla yanaşı, həm də şagirdlərin bu dildə oxuma, yazma, danışma, dinləmə vərdislərinin inkişafına çox müsbət təsir etməyə başladı. Nəyi və necə öyrədim, dərsi necə maraqlı edim, şagirdin bacarıqlarının inkişafına ən yaxşı kömək edən metod hansıdır və bu kimi xeyli miqdarda suallar zaman keçdikcə öz həllini tapmağa başladı.

Onu qeyd etmək lazımdır ki, hər hansı metodun tətbiqi ilk növbədə bəzi vacib məsələlərin nəzərə alınmamasını tələb edir. Hər yeni sayılan metodu tətbiq etmək müsbət nəticə verə bilməz. Bəzən təzə metod deyərək istifadə etməyə çalışdığımız metod sabun köpüyü kimi bir qədər keçdikdən sonra yox olub gedir. Bu zaman yalnız daha çox rəğbət qazanan və həm tələbələrə, həm də müəllimə uğur gətirən və dərsin gedişatını daha maraqlı edən metodlar özünü doğruldur və zaman keçdikcə daha geniş əhatəyə malik olur və təhsil prosesindəki ən çox istifadə olunan metodların sırasında yer tuta bilir. İstənilən metodun istifadəsi üçün ilk növbədə şagirdlərin yaşı, marağı, fənnin tədris olunduğu şərait nəzərə alınmalı və metodun istifadəsinə təcridən keçid təmin olunmalıdır. Fəal təlim üsulları yaxud interaktiv iş üsulları adı ilə tanınan bu üsullar kurikulum proqramının və müasir dərslər modelinin əsas özəyini təşkil edir. İnteraktiv sözünün mənası ingilis dilində qarşılıqlı əlaqə, fəaliyyət göstərmək kimi mənalara ifadə edilir.

Fəal təlim üsullarının xüsusiyyətlərinə və eləcə də onlara verilən bir sıra tələblərə keçməzdən öncə onun tarixini və əsas cəhətlərini göz önünə gətirək. Bu təlimin qarşısında duran prinsiplər qədim vaxtlardan məlum olsa da, (Sokrat, Demokrit, Platon, Seneka, İbn Sina və s.) onun sistemli elmi – tədqiqatı, əsasən XX əsrin əvvəllərindən başlanmışdır. Fəal təlim anlayışına bəzən interaktiv təlim metodları da deyilir. İnteraktiv sözü qarşılıqlı fəaliyyətə əsaslanan olduğundan, bəzən problemlə təlim termini də işlədilir. Problemlə təlimin öyrənilməsinə A. Matyuşkin, T. Kudryavtsev, M. Maxmutov, C. Dyui və digər alimlər töhfə vermişlər. Psixoloji amil kimi motivasiya hər hansı fəaliyyətin mexanizmini işə salan sövqedicidir. Motivasiya qismində ortaya gətirilmiş problem və onun həlli tələbatı fəal dərslərdə təfəkkür prosesini işləməyə sövq edən və şagirdlərin idrak fəallığını artıran amil kimi çıxış edir. (1)

Xarici dil dərslərində şagirdlərin motivasiyası ən öndə gələn və vacib bir mərhələdir. Gəlin ilk öncə motivasiya nədir və onun hansı mərhələləri və üsulları var suallarına cavab verək.

Motivasiya – hər hansı bir fəaliyyətə təhrik edən vasitədir. Fəal dərslərdə motivasiya dərslərin vacib komponentidir - təfəkkür prosesini hərəkətə gətirən və şagirdlərin idrak fəallığına təkan verən prosesdir. (2) Tərifdən də göründüyü kimi, motivasiya şagirdin idrak fəallığını hərəkətə gətirir və dərslərin əsas hissəsi hesab olunur. Motivasiyanın düzgün seçilməsi müəllimə sinfin düzgün idarə olunmasında, dərslərin maraqlı keçməsində və ən əsası şagirdin həvəsinin oyanmasında və artmasında əsas aparıcı vasitədir. Sözsüz ki, motivasiyanın yaradılmasına təsir edən bir sıra amillər də vardır ki, tədris prosesində müəllim bu amilləri də nəzərə almalıdır. Bu amillər aşağıdakılardan ibarətdir:

- Motivasiya qismində istifadə olunan materialın xüsusiyyətləri cəlbedicidir, qeyri-adi, müəmmaldır, gözlənilməzdir, marağı və müstəqil təfəkkürü şövqləndirməyə qadirdir;
- Materialın təqdim olunma üsulları və formaları;
- Fərziyyələri yoxlama və təqdimat aparma imkanının mövcudluğu;
- Yaradıcılıq imkanı;
- Müəllim tərəfindən bələdçilik (yönəldici suallar, fərziyyələrin irəli sürülməsi zamanı həvəsləndirmə və dəstəklənmə)
- Əvvəlki məsələlərdə fərziyyələrin irəli sürülməsi ilə bağlı müsbət emosiyalar təcrübəsi (2)

Müəllim motivasiya zamanı nələri bilməli və motivasiya yaratmaq üçün hansı yollardan istifadə etməlidir? Bunun üçün ilk növbədə motivasiya yaratmaq üçün mümkün olan yollar seçilməli və şagirdin yaşı, marağı və sinif şəraiti nəzərə alınmaqla bu yollardan uyğun olan variantlar seçilməlidir. Motivasiyanın yaradılmasının bütün mümkün yollarının 3 əsas qrupa bölmək olar:

- Rəmzi (simvolun) materialın şərhli. Bu rəsm, fotosəkil, simvol, melodiya, ədəbi əsərdən parça, əşya, rəvayət, tapmaca, qrafik, sxem və s. ola bilər.
- Müəllim bu materialı təqdim edərkən, şagirdlərə aşağıdakı suallara cavab verməyi təklif edir "Bu nəyi bildirir?", "Bunun bizim öyrəndiyimiz mövzuya nə kimi aidiyyəti var?"
- Sual verməyə həvəsləndirmə, təfəkkür prosesini aktuallaşdıran sualların 3 növü mövcuddur:
- Öyrənilən mövzu üzrə naməlum olan məsələləri müəyyənləşdirən suallar. Suallar verilib qutardıqdan sonra onların arasında mövcud tədqiqata uyğun olanları seçib ayırırlar.
- Müəllimə yalnız bu qalır ki, tədqiqat sualını dəqiqləşdirmək üçün şagirdləri bu sualı daha dürüst ifadə

etməyə yönəltsin.

- Açıqsuallar, yəni iki və daha çox cavab variantı olan suallardan istifadə olunur
- Öyrənilən mövzuya aid suallar açar sözlərin köməyi ilə verilir.(3)

Əgər müəllim dərsi planlı şəkildə təşkil edibsə və motivasiyaya düzgün təşkil olunubsa bu dərsin maraqlı olacağına və dərş prosesinin 50 faizinin yerinə yetirilmiş hesab oluna bilər . Motivasiyanın düzgün seçilməsi dərşin 50 faizini təşkil edirsə, demək motivasiyanın düzgün və vaxtında təşkili müəllim üçün önəmli bir prosesdir. Motivasiya dərş prosesində bir neçə mərhələdən keçir.Motivasiya mərhələsi aşağıdakı hissələrdən ibarətdir :

1.Problemi qoymaq üçün sual və tapşırıq verilir-yönəldici suallar təklif olunur – tətqiqat sualı çıxarılır-fərziyyələr irəli sürülür.

2. Fəal dərşin birinci elmenti olan motivasiyanı həyata keçirmək nə üçün lazımdır? Motivasiya- dərş ərzində şagirdin idrak fəallığına təkan verən prosesdir və dərşin vacib komponentidir. Onun yaradılması və həyata keçirilməsi o qədər də asan iş deyil və dərşin nəticəsi onun müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsindən asılıdır.

3. Dərşdə tətqiqat sualının hansı rolu var?Şagirdin qarşısında problem qoyulursa o zaman onda idrak fəallığı yaranır.

4.Motivasiyanı yaradandahansı amillər var?

- Müxtəlif fərziyələri yaradan problemlə situasiya;
- obyektin xüsusiyyətləri (qeyri-adilik , sərbəst düşüncə və maraq yaradan) ;
- Tətqiqat imkanının olması ;
- Yaradıcılıq imkanının olması.(3)

Motivasiya zamanı istifadə etdiyimiz materiallar nə qədər müasir, rəngarəng, qeyri – adi, cəlbədicilərsə, bir o qədər şagird üçün maraqlı olar. Bu zaman istifadə etdiyimiz materiallar dedikdə əyani təsvir vasitələri, audio və video fayllar, mətnlər və digərlərini nəzərdə tuturuq. Onu da unutmamaq olmasın ki, motivasiya üçün seçilmiş materiallar keçilən mövzu ilə bağlı olmalı və dərş prosesində qarşıya qoyulan məqsədə tam uyğun olmalıdır.

Xarici dili tədris edən müəllim motivasiyanı dərşin ən əsas və əvəz oluna bilməyən hissəsi kimi qəbul etməlidir ki, qarşıya qoyduğu - anlamaq, formalaşdırmaq, möhkəmləndirmək, müqayisə etmək və s. kimi məqsədləri asanlıqla reallaşdırma bilsin. Düzgün seçilən motivasiya dərşin maraqlı keçməsinin və daha çox qavranılmasının əsas amillərindən biri və hətta ən əsasıdır.Bütün bu dediklərimizlə yanaşı onu da qeyd etməliyəm ki, motivasiya eyni zamanda qavrama prosesinin həm keyfiyyətini, həm də səviyyəsini artırma bilən ən əsas amillərdən biridir. Bunun nəticəsində isə biz tələbələrə nəticə çıxara bilmək, hadisələrə vaxtında və dəqiq qiymət verə bilmək və onları müqayisə edərək təhlil etməyi bacarmaq, lazım olan məlumatı toplamaq və sairə kimi bacarıqların sistemli şəkildə formalaşmasına nail ola bilərik.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq yolunda ən önəmli faktorlardan biri də müəllim - tələbə probleminə düzgün yanaşma və şagird şəxsiyyətinin müəllim tərəfindən yüksək qiymətləndirilməsi,müəllimin şagirdə olan münasibəti və onun bilik və becarığının düzgün və vaxtında qiymətləndirilməsidir. Uzun illərin təcrübəsimüsbət və qarşılıqlı hörmət və anlama müəllim şagird -münasibətlərində şagirdin fənnə olan marağının artması ilə yanaşı şagirdin dərş prosesindəki fəallığının artmasında da əsas rol oynayır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyatın siyahısı

1. <http://hedef.edu.az/motivasiyanin-yaradilmasinda-f%C9%99al-t%C9%99lim-usullarinin-spesifik-xususiyy%C9%99l%C9%99ri>
2. <http://aztehsil.com/kurikulum/215-motivasiya-ndir-kurikulum.html>
3. <http://aztehsil.com/kurikulum/810-motivasiya-mrhlisi-hans-hisslrdrn-ibartdir-motivasiyan-yaradlmas-yollar.html>
4. <http://www.khazar.org/az/events/event/1811>
5. X.Qədimova “ İnteraktiv təlim metodları və onların yolları “, Bakı-2003
6. http://book.ilkaddimlar.com/book/diger/Ingilis-dili-fenninin-tedrisi-prosesinde-yeni-muasir-telim-metodlari_23507.html

Açar sözlər: *tədris, metod, motivasiya, xarici dil, dərş*

Key words: education, method, motivation, foreign language, lesson

Ключевые слова: преподавание, метод, мотивация, иностранный язык, урок.

Резюме

Мотивация в классах иностранных языков

Для проведения интересных и соответствующих современным стандартам уроков иностранного языка требуется правильный выбор и организация мотивации. Актуальными проблемами в проведении урока на высшем уровне являются выявление учителем проблем и их возможных решений. В то же время выбранная правильная и своевременная мотивация является гарантом нормального восприятия учениками пройденной темы, повышение способностей, и в целом, проведения учебного процесса.

Summary

Motivation in foreign language classes

To conduct interesting and up-to-date foreign language lessons, the right choice is to organize motivation. The actual problems in conducting a lesson at the highest level are the identification of problems by the teacher and their possible solutions. At the same time chosen motivation is the guarantee of the students' normal understanding of the studied topic, in general plays an important role in the educational process and develops their interest and skills.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

Atəş Abdullayev

BƏDİİ OBRAZLARIN MƏNİMSƏNİLMƏSİ ÜZRƏ İŞİN TƏŞKİLİ

İbtidai siniflərdə Azərbaycan dili dərslərinin təhlili göstərir ki, oxunmuş bədii materiallar əsasında şagirdlərin təsəvvürlərində canlandığı obraz və lövhələr tam və dolğun olmur. Onlar bədii obrazların yaranmasında istifadə olunan vasitələri natamam qavrayır, onları yaradan bədii söz və ifadələrə kifayət qədər diqqət yetirmirlər. Şagirdlərdə bədii təsvir və ifadə vasitələri üzərində işlə əlaqədar lazımı bacarıqlar olmadığına görə təhlil zamanı ayrılmış obrazlı söz və ifadələri məzmununa müvafiq başa düşə bilmirlər. Bir sıra hallarda isə şagirdlər oxu zamanı bədii təsvir və ifadə vasitələrinə diqqət yetirsələr də bədii obraz, surət, təbiət lövhələrini aydın və dəqiq təsəvvür etmək məqsədi ilə müəllif tərəfindən işlənmiş həqiqi, müstəqim, bədii söz və ifadələrə əhəmiyyət vermirlər.

Azərbaycan dili üzrə ənənəvi proqramlarda və müasir fənn kurikulumlarında və dərsləklərdə bədii obrazların mənimsənilməsi üzrə işə həsr olunmuş tələb və imkanlar vardır. Ana dili fənn kurikulumuna diqqət yetirək:

III sinif üzrə

Şagird:

2.2.4. Məndəki hadisə və obrazları həyat haqqında düşüncələri ilə əlaqələndirir.

2.2.5. Özünü əsərin qəhrəmanının yerinə qoyaraq, əsəri yaradıcı şəkildə dəyişdirir.

3.1.5. Əsərin qəhrəmanına məktub yazır.

IV sinif üzrə

Dinləyib anlama və danışma.

Şagird:

1.2.5. Nitqini canlı və obrazlı ifadə etmək üçün nitqində məzmunu müvafiq jest və mimikalardan istifadə edir.

Təlim məqsədləri:

- ifadə etdiyi obrazın daxili aləmini açmaq üçün jest və mimikalardan istifadə edir;
- məndəki obrazların nitqini səsləndirərkən onların xarakterinə uyğun jest və mimikalardan istifadə edir.

2.2.4. Məndəki ideyanı müəyyənləşdirir və obrazları sadə şəkildə səciyyələndirir.

- məndəki obrazları müqayisəli təhlil edir;
- əsərdəki qəhrəmanların hərəkətlərindən çıxış edərək onları xarakterizə edir;
- əsərdəki obrazları səciyyələndirmək üçün müvafiq keyfiyyət bildiren sözlər seçir;
- əsərdəki qəhrəmanın səciyyələndirmək üçün açar sözlər tapır;
- əsərin ideyası cə ziddiyyətli obrazlarla bağlı arqumentlər və əksarqumentlər hazırlayır.

2.2.5.

- əsəri başqa obrazın dilindən yaradıcı şəkildə nəql edir;
- oxuduğu əsərdəki cansız əşya və ya heyvan obrazlarını insan obrazları ilə əvəz edərək mətni genişləndirib nəql edir.

3.1.4. Əsərin baş qəhrəmanına münasibətini ifadə edən inşa yazır.

3.1.5. Oxuduğu əsərin qəhrəmanına məktub yazır.

İbtidai siniflərdə bədii əsərlərin öyrənilməsinə aid metodik ədəbiyyatda “bədii obraz”, “qəhrəman”, “personaj”, “iştirak edən şəxs”, “obrazlı təsvir”, “obrazlı ifadə”, “obrazlı sözlər” kimi terminlərə tez-tez təsadüf olunur. Lakin həmin ədəbiyyatda bu anlayışların məzmunu, mənası, onlarla bağlı olan işin həcmi kimi məsələlər müəyyənləşdirilmir. Buna görə də yuxarı siniflər üzrə metodist və müəllimlərdə belə fikir yaranır ki, ibtidai məktəb orta siniflərin işini əvəz edir, onu bir qədər mürəkkəbləşdirir. İbtidai sinif müəllimləri isə bədii obrazlar üzərində işi ədəbiyyat dərslərinə aid edir və bu sahəyə lazımı diqqət yetirmirlər.

İbtidai siniflərdə bədii obrazlar üzərində iş yazıçı tərəfindən yaradılmış bədii lövhələri “görmək”, onu canlandırmaq və bədii şəkildə ifadə edə bilmək bacarığının yaranmasından başlanır. Şagirdlər oxu dərslərində əsasən bədii əsərdə iştirak edən şəxslərin hərəkətləri ilə tanış olur, onlara qiymət verir və öz münasibətlərini bildirirlər. Bunu nəzərə alaraq ibtidai siniflərdə “obraz” əvəzinə “iştirak edən şəxs”, “personaj” terminlərini işlətmək məqsədəmüvafiqdir.

Aşağı siniflərdə bədii obraz üzərində iş dedikdə, bir tərəfdən, bədii ifadələrin köməyi ilə çəkilmiş təbiət lövhələri üzərində, digər tərəfdən, əsərdə iştirak edən şəxslər, personajlar üzərində iş nəzərdə tutulur.

İbtidai siniflərdə bədii obraz üzərində iş aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsinə xidmət edir: bədii əsəri oxumağı və başa düşməyi öyrətmək; əsərdə təsvir olunan həyatı fakt və hadisələri, personajların hərəkətlərini, doğma təbiət lövhələrini dərinlən qavramaqla uşaqlarda əxlaqi və estetik tərbiyənin formalaşmasına kömək etmək; oxunmuş bədii əsərdən emosional təsirlənmək bacarığı, bədii obrazların gözəlliyinə, ifadəliliyinə diqqət tərbiyə etmək, şagirdlərdə bərpəedicilik təşəbbüsü, əsərdə təsvir olunanları “görmək”, oxunan əsər haqqında təəssüratını, qəhrəmanların hərəkətlərinə öz münasibətini bildirmək bacarığını inkişaf etdirmək; bədii əsərin estetik qavranılmasını təmin etmək.

Bədii obraz üzərində işin effektivini təmin etmək məqsədilə elə əsərlərdən başlamaq lazımdır ki, onlar şagirdlərin gücünə müvafiq, həyat təcrübəsinə yaxın olsun. Bədii obraz - personaj üzərində işin müvəffəqiyyətinin ilk şərti əsərin bütövlükdə qavranılmasıdır. İlk qavrayış zamanı əsərin məzmunu ilə əlaqədar ümumi tanışlıq baş verir, təsvir olunan hadisə, fakt və bütövlükdə əsərə münasibət yaranır. Bundan sonra şagirdlər iştirak edən şəxsləri ayırmaqlı, adlarını yadda saxlamalı, onların hərəkətlərini əlaqələndirməlidirlər.

II sinifdə şagirdlər iştirak edən şəxsləri yalnız adlandırmır, artıq əsərdəki əsas şəxsi tapmağa cəhd edirlər. Bu iş

canlı müsahibə doğurur və şagirdlər öz seçdiklərini əsaslandırmağa və sübut etməyə çalışırlar. Məsələn, “Başqasının beşi” hekayəsində iştirak edən əsas şəxsin kim olması heç kimdə şübhə doğurmur. Onlar həmin şəxsi əsərin əsas fikri ilə, sərlövhə ilə əlaqələndirir, baş qəhrəmanın Kazım olduğunu söyləyirlər. B.Həsənovun “Anam sənə tapşırıb” hekayəsi isə uşaqlarda fikir ayrılığı yaradır, onların bir qismi Sevdanı, digər qismi isə Səmayəni əsas şəxs hesab edir: “Anası gedən kimi Səmayə durub paltarlarını geyindi və bacısını silkələdi ki, yuxudan oyatsın”, “Səmayə yaş əski ilə döşəməni silirdi və hərdənbir başını qaldırıb hirsə bacısına baxırdı”. “Sevda yorğanın altında bir az qurdalanıb, ayağa durdu və əsnəməyə başladı”. “Sevda birtəhər geyinib pəncərənin qabağında durdu, bacısına kömək etmədi, çünki o, çox tənbəl idi” və s.

III və IV siniflərdə də iş bu qaydada aparılır, lakin bu hekayələr bir qədər mürəkkəb olur, onlarda paralel süjet xətləri verilir, hərəkətləri bir-birinə zidd olan bir çox şəxslər iştirak edirlər. Buna görə də şagirdlər əsas surəti bədii əsər təhlil olunduqdan və iştirak edən bütün şəxslərin hərəkətlərini qiymətləndirdikdən sonra müəyyənləşdirə bilirlər.

Baş qəhrəman haqqında məsələni araşdırmaq şagirdləri bədii mətnə bir neçə dəfə müraciət etməyə, öz cavablarını mətndən götürülən misallarla əsaslandırmağa məcbur edir. Baş qəhrəmanın tapılması sahəsində iş əsərin məzmununun daha dərinədən başa düşülməsinə, obrazların anlaşılmasına, əsərin ideya istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsinə kömək edir.

Psixoloqların tədqiqatlarında göstərilir ki, kiçik yaşlı məktəblilər əsərin əsas fikrini iştirak edən şəxslərin konkret hərəkətləri vasitəsilə başa düşürlər. Bunu nəzərə alaraq II-III siniflərdə obraz-personaj üzərində iş zamanı şagirdlərin diqqəti iştirak edən şəxslərin konkret hərəkətlərinə, onların qiymətləndirilməsinə yönəldilməlidir. Bununla yanaşı, kiçik məktəblilərə başa salınmalıdır ki, iştirak edən şəxslərin hərəkətləri bəzən mürəkkəb, bir-birinə zidd olur, nəyin yaxşı, nəyin pis olduğunu, başlıcası isə nə üçün olduğunu dərhal həll etmək olmur. Buna görə də bədii əsərin təhlilində yalnız qəhrəmanların hərəkətlərini deyil, eyni zamanda onların səbəblərini də açmaq lazımdır. Əsərdə iştirak edən şəxslərin hərəkətlərinin səbəblərini başa düşmədən onlar haqqında təsəvvürə malik olmaq və əsəri həqiqi mənada başa düşmək mümkün deyildir. Məsələn II sinifdə “Mən artıqam” hekayəsini oxuyarkən, Lətifin hərəkətlərinə qiymət verməzdən əvvəl, bir sıra sualları şagirdlərin iştirakı ilə aydınlaşdırmaq lazımdır: “Nə üçün Lətif albalı ağaclarını əkməkdə yoldaşlarına kömək etmədi? Albalı yığıqları vaxt yoldaşları nə üçün Lətifə dedilər ki, “sən artıqsan?” Həqiqətən, Lətif “artıq” idimi?” Bu suallara cavabların təhlili nəticəsində şagirdlər belə bir nəticəyə gəlirlər ki, Lətif heç zaman ağac əkməmişdi, ona görə də başa düşmürdü ki, yoldaşlarının əkdüyü ağaclar üç ilə bar verər. Lətif əlinə vedrə götürüb, albalı yığmağa gələndə yoldaşları onu albalı ağacına yaxın qoymadılar. Lətif düzgün hərəkət etməmişdi, ona görə də xəcalət çəkirdi.

Müqayisə üsulundan geniş istifadə olunması uşaq ədəbiyyatı üçün xarakterikdir. II-III siniflərin “Azərbaycan dili” dərslərinə daxil olan materialların bir çoxunda qəhrəmanların xarakteri müqayisə yolu ilə açılır. Bu prinsip ədəbi əsərlərdə mənfi və müsbət qəhrəmanlarla tanışlıq yolu ilə şagirdlərdə əxlaqi və estetik təsəvvürlərin formalaşmasına kömək edir. II və III siniflərdə “Yaxşı nədir, pis nədir?” mövzusunun tədrisi zamanı bu cəhətə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Həmin mövzuya daxil olan əsərləri tədris edərkən, qəhrəmanların hərəkətlərini, onların oxşar və fərqli cəhətlərini müqayisə etmədən məzmunun dərinədən mənimsənilməsi mümkün deyildir. Bir qayda olaraq, bir və ya bir neçə əsərdə iştirak edən şəxslərin hərəkətləri müqayisə olunur, onlara müqayisəli qiymət verilir. Məsələn, I sinifdə “Yaxşı yoldaş” hekayəsini keçərkən şagirdlər əsərin məzmununu ilə tanış olduqdan sonra müəllim soruşur: “Kim yaxşı yoldaşdır. Zeynəb yoxsa Rəşid?” Uşaqların hamısı Rəşidin yaxşı yoldaş olduğunu söyləyir.

Bu zaman müəllim şagirdlərə təklif edir ki, fikirlərini mətndən götürülən misallarla əsaslandırınlar. Uşaqların cavabı belə olur: 1. Zeynəb Gülnaza kömək etmədi, məsələnin həllini köçürmək üçün dəftərini ona uzatdı. 2. Rəşid isə Gülnaza məsələnin həllini başa saldı.

Müəllimin təklifi ilə şagirdlər Gülnaz, Zeynəb və Rəşidin söhbəti verilən hissəni mətndən seçib oxuyurlar. Şagirdlərin cavabı müəllim tərəfindən ümumiləşdirilir. “Bəli, Rəşid qayğıkeş və əsl yoldaş idi. Zeynəb isə yaxşı yoldaş deyildi. O, Gülnaza kömək etmədi”. Personajların müqayisəsi sayəsində aparılan bu işdən sonra oxu daha şüurlu olur. Həmin siniflərdə qəhrəmanların hərəkətləri ilə yanaşı, onlara münasibət, keçirdikləri hisslər əsərin ideya məzmununu, obrazı təsvir etməyə kömək edən dil vasitələri qarşılaşdırılır. Kiçik yaşlı məktəblilər bu tapşırığı müstəqil yerinə yetirə bilmirlər. Buna görə də müəllim konkret suallar, mətnin oxusu və təhlili vasitəsilə bu iş rəhbərlik edir.

III və IV siniflərdə bədii obrazlar üzərində iş personaj haqqında materialın seçilməsi və hekayə tərtib olunmağı ilə başa çatır.

Bədii əsərdə iştirak edən şəxslər üzərində iş əsərin ilk təhlilindən və onun əsas məzmununu aydınlaşdırdıqdan sonra aparılır. İştirak edən şəxsləri xarakterizə etmək üçün müvafiq materialların ayrılması məqsədilə əsər bir neçə dəfə oxunur. Hər parçanın təhlili aparılır, bundan sonra personaj haqqında hekayənin kollektiv planı tutulur.

İbtidai siniflərdə bədii obrazlar üzərində iş apararkən ibtidai təlimin xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır. Bədii mətnlər üzərində iş zamanı ibtidai sinif şagirdlərinin əldə etdikləri praktik bacarıqlar onların bədii inkişafı üçün çox vacibdir.

Bacarıqlar tədricən formalaşır. İkinci sinif şagirdləri əsərdə iştirak edən şəxsləri ayırır, onların hərəkətlərini qiymətləndirir. Eyni zamanda, dilin bədii təsvir vasitələri üzərində iş aparılır.

Üçüncü sinif şagirdləri tədricən bədii obrazın xarici, əyani elementlərinin qavranılmasından onun kontekstdə başa düşülməsinə keçir, personajların hərəkətlərini qiymətləndirir, bu və ya digər əsərdə iştirak edən şəxsləri müqayisə edir, qəhrəmanları və təbiət lövhələrini xarakterizə etmək üçün yazıçının istifadə etdiyi söz və ifadələri mətndən

seçirlər.

Dördüncü sinif şagirdlərində bədii obraz haqqında təsəvvürlər ümumiləşir. Şagirdlər əsərdə iştirak edən şəxs haqqında kiçik hekayələr tərtib edirlər. Bu hekayə üçün onların seçdikləri nümunə və sitatlar müəllimin köməyi ilə təhlil edilir. Sonra uşaqlar iştirak edən şəxs haqqında hekayənin planını tutur, plan üzrə nağıl edir və işlərini personaja qiymət verməklə başa çatdırırlar.

İbtidai siniflərdə bədii obrazlar üzərində iş əsərin dərinə qavranılmasına, uşaqlarda müvafiq emosional hisslər yaranmasına kömək edir, onlara oxumaq və düşünməyi, duymaq və hiss etməyi öyrədir.

Ayrı-ayrı mövzuların tədrisi zamanı bədii əsərlər üzərində iş elə təşkil olunmalıdır ki, şagirdlər bu və ya digər obrazın yaranmasında sözün rolunu dərinə başa düşsünlər. Bu, bir tərəfdən bədii mətnin dərinə başa düşülməsinə, digər tərəfdən, şagirdlərdə müsbət emosiyaların baş qaldırmasına və vətənə, doğma təbiətə məhəbbət hissini qüvvətlənməsinə səbəb olur. Obrazın yaranmasında sözün rolunu başa salmaq üçün quru mühakimələrdən deyil, bədii obrazların bilavasitə təsir gücündən istifadə edilməlidir. Bədii mətnlərdə sözün üzərində iş apararkən sinonimlər seçmək yolu ilə dilin zənginliyi, bədii təsvir və ifadə vasitələrinin rolu praktik nümunələrlə şagirdlərə göstərilməlidir.

Bədii əsərlərin dili üzərində iş prosesində bədii obrazların mənimsənilməsi üzrə sistemli və məqsədyönlü edilmiş iş ifadəli oxu vərdişlərinin yaranmasına imkan verir və şagirdlərdə bir sıra bilik və bacarıqların inkişafına kömək edir. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Bədii əsərlərdə bədii obrazların yaranmasına kömək edən bədii təsvir və ifadə vasitələrini müəyyən etmək bacarığı.

2. Mətnə onların mənası və bədii rolunun başa düşülməsi.

3. Bədii əsərdəki bədii obrazların dəqiq və dolğun canlandırılması, onlara münasibət bildirməsi.

4. Oxunmuş bədii materialın məzmununun dərinə başa düşülməsi məntiqi və emosional hisslərin inkişaf etdirilməsi.

Bədii obrazlar üzərində müntəzəm iş ifadəli və şüurlu oxu vərdişlərinin təkmilləşməsinə, poetik sözə hiss tərbiyə olunmasına kömək edir. Nəticədə bədii əsərin məzmununu dərinə qavranılır, şagirdlərin nitq mədəniyyətinin inkişafına təminat yaranır.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev A.S., Kərimov Y.Ş. İbtidai siniflərdə ana dili tədrisinin metodikası. Bakı, "Maarif", 1968
2. Abdullayev A.A., Nəbiyeva Ş.Z., Abdullayeva G.A. "Ali təhsilin bakalavriat səviyyəsində Ana dilinin tədrisi metodikası fənninin kurikulumu". Bakı, ADPU, 2017
3. Kərimov Y.Ş. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, "Nasir", 2013
4. Ümumtəhsil məktəbləri üçün (I-IV siniflər) Ana dili kurikulumu. Bakı, 2008
5. İsmayılov R. və b. Ümumtəhsil məktəblərinin I-IV sinifləri üçün "Azərbaycan dili" dərslikləri və "Müəllim üçün metodik vəsait"lər. Bakı, 2017
6. Никифорова О.И. Восприятия художественной литературы школьниками. М, 1979

Açar sözlər: ibtidai təhsil, bədii təhlil, bədii söz, bədii mətn, təxəyyül, bədii obraz, məzmunla formanın vəhdəti, təsəvvür.

Ключевые слова: начальное образование, художественный анализ, художественное слово, художественный текст, воображение, художественный образ, единство формы и содержания, представление.

Keywords: elementary education, artistic analysis, artistic expression, artistic text, imagination, artistic image, combination of form and content, imagination.

Bədii obrazların mənimsənilməsi üzrə işin təşkili

Xülasə

Məqalədə bədii obrazlar üzərində işdən bəhs olunur. Burada bədii obrazların mənimsənilməsi üzrə aparılan işlər öz əksini tapır.

Организация работы по усвоению художественных образов

Резюме

Статья посвящена вопросу работы над художественными образами. В ней излагаются различные пути работы по усвоению художественных образов на уроках Азербайджанского языка в начальной школе.

Summary

Organization of work on mastering of artistic images Summary The article deals with the work of artistic characters. Here are the works on mastering artistic images.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

Мир-Бабаева Наиля
К ВОПРОСУ О ФУНКЦИОНАЛЬНОМ
АСПЕКТЕ ОБУЧЕНИЯ РКИ

Практика преподавания русского языка как иностранного (РКИ) показывает, что эффективность учебного процесса во многом зависит от того, какому из двух основных принципов описания языка даётся предпочтение: «от формы к значению» или «от значения к форме». Первый принцип моделирует речевую деятельность слушающего (пассивный тип описания), а второй – речевую деятельность говорящего (активный тип описания). По справедливому мнению исследователей, наиболее эффективным является второй принцип, так как он опирается на результаты функционального описания языка, на принцип – «от семантических структур к языковым средствам» (8, 1).

Усвоение языка – уникального средства общения – требует знания всего богатства его коммуникативных функций, среди которых можно выделить функции выражения стереотипных формул общения, функции выражения коммуникативных намерений, функции выражения логико-смысловых отношений в высказывании.

В настоящей работе рассматривается только один аспект выражения коммуникативных намерений – сообщение информации. Данный аспект обычно осуществляется через повествовательные предложения, в которых выражаются субъектно-предикативные отношения; наличие / отсутствие кого-либо, чего-либо, владение / невладение чем-либо; квалификация предмета, лица, явления; реальное действие, состояние субъекта; физическое состояние лица (живого существа); психическое состояние лица; состояние природы, среды; действие, которое возможно или невозможно произвести; действие, которое нужно или не нужно произвести; желательное действие; характеристика лица, предмета, явления; качество, свойство, постоянно присущие предмету; качество или относительный признак, временно присущие предмету (лицу).

Начнём с анализа субъектно-предикативных отношений, которые тесно связаны с логико-смысловыми отношениями в высказывании. Диапазон таких отношений достаточно широк. Они служат выражению следующих функций:

1) Квалификация предмета, лица, явления (наименование, идентификация). Данная функция осуществляется конструкциями, где субъект выражается местоимением *это*, личным местоимением, существительным в именительном падеже (одушевлённое существительное в винительном падеже). В таких конструкциях предикат (сказуемое) выражается существительным в именительном падеже без глагола-связки; глаголом – связкой *быть, стать* в прошедшем и будущем времени; глаголами *работать, называться, являться* + существительное в именительном или творительном падеже; глаголом *звать* в форме 3-го лица множественного числа прошедшего времени + существительное в именительном падеже. Обратимся к примерам, в которых реализуются отмеченные функции: *это студент (студентка, студенты). Это город. Это Рашид, а это Севда. Его имя Виктор. Её зовут Лариса. Её сестру зовут Наташа. Мурад – мой друг. Катя – моя сестра. Она бакинка. Мой отец – инженер. Он был (будет, стал, станет) студентом. Она работает учительницей. Кислород – (это) газ. Этот прибор называется микроскоп (ом). Москва является столицей России. А.С.Пушкин – великий русский поэт. Девичья башня является (считается) символом города Баку.*

2) Наличие / отсутствие кого-либо, чего-либо, владение / невладение чем-либо. Для выражения данного значения обычно используются конструкции, в которых в качестве субъекта выступает существительное (местоимение) в именительном падеже; существительное в родительном падеже; существительное (местоимение) в родительном падеже с предлогом *у*. В таких конструкциях в качестве предиката (сказуемого) выступают глаголы *есть (был, была, были, будет, будут), не + глагол иметь* в личной форме, (не) – *имеется, имеются; нет, не было, не будет* + существительное в родительном падеже (предложно-падежная форма существительного или наречие).

Приведём некоторые иллюстративные примеры: *У меня есть телефон (время). У меня нет телефона (времени). У него есть (был, будет) новый журнал. У неё нет (не было, не будет) интересного журнала. Я ничего не имею. На Абишероне имеется (есть) нефть. Брат в университете (здесь). Брата нет (не было, не будет) в университете. Сегодня футбол. Вчера была среда. Сейчас 10 часов утра.*

3) Реальное действие, состояние субъекта. Данное значение реализуется в конструкциях, где в качестве субъекта (подлежащего) выступает конкретное или неопределённо действующее лицо (названное или неназванное) – существительное, местоимение *кто, что, это, кто-то, что-то, что-нибудь*, количественное сочетание в именительном падеже; существительное (местоимение) со значением лица в родительном падеже с предлогом. В таких конструкциях в качестве предиката (сказуемого) выступает глагол в личной форме изъявительного наклонения; глагол в форме 1-го или 3-го лица множественного числа настоящего и будущего времени множественного числа прошедшего времени; глагол несовершенного вида с *-ся* страдательного залога; глагол-связка *быть* + краткое страдательное причастие прошедшего времени от глаголов совершенного вида; глагол в инфинитиве (при выражении отвлечённого действия); глаголы с частицей *-ся* в безличной форме.

Приведём некоторые образцы таких конструкций: *Студент читает журнал. Он работает на заво-*

де. Словарь лежит на полке. Аптека работает. Идёт (пошёл, пойдёт) дождь. Мы с братом беседуем. Приехало много студентов. Завтра мы будем сдавать экзамен. Друзья поздоровались. Приехало много туристов. Никто не опоздал. Мне кто-то звонил. У меня не выходит задача. Студенты начали (продолжают, кончили) заниматься. (Там) Стучат. Принесли новые журналы. Золото добывают из руды. В нашем ресторане посетители обслуживаются (посетителей обслуживают) быстро. Дом (был, будет) построен. Наша задача – учиться. Как вам живётся? Ему не спалось.

4) Физическое состояние лица (живого существа).

Реализация данного значения осуществляется в синтаксических конструкциях, где субъект (подлежащее) выражается существительным (местоимением) со значением лица в именительном падеже; существительным (местоимением) со значением лица в дательном или винительном падеже; существительным (местоимением) со значением лица в родительном падеже с предлогом *у*. В таких конструкциях предикат (сказуемое) выражается личной формой глагола; глаголом *хотеть* в личной форме, *хотеться* в безличной форме + инфинитив глагола (*пить, есть, спать ...*); глаголом-связкой *быть* + краткое прилагательное или существительное в именительном падеже со значением состояния (*жар, температура, ангина, грипп*); сочетанием количественного числительного со словом *год, лет*; личной формой глагола *прийти, вернуться* + прилагательное в творительном или именительном падеже; личной формой глаголов *сидеть, лежать* + прилагательное в именительном падеже.

Приведём соответствующий иллюстративный материал: *Дедушка болеет. Ребёнок не спит. Он хочет есть. У меня болит голова. Она была больна. Он здоров. Мне не спится. Ему хочется пить. Нам (было, стало) холодно. Его знобит. У него грипп. Мне двадцать лет. Он пришёл усталым (-ый). Девочка сидит одетая.*

5) Психическое состояние лица.

Для выражения данного значения обычно используются конструкции, в которых в качестве субъекта (подлежащего) выражается существительное (местоимение) со значением лица в именительном падеже; в дательном падеже; в родительном падеже с предлогом *у*. В таких конструкциях предикат выражается личной формой глагола со значением психического состояния быть в хорошем (плохом) настроении; прилагательными *рад, доволен, свободен, счастлив* и подобные с глаголом-связкой *быть* или без неё; глаголом-связкой *быть, стать, становиться* + предикативные наречия *весело, грустно, приятно, интересно, легко, трудно* и т.п.

Такие конструкции реализуются в языке в следующих предложениях: *Мать сердится. Он волновался перед экзаменом. Она была в хорошем настроении. Я (был) рад. Я рад вас видеть. Нам весело, а ему грустно. У меня (было) хорошее настроение.*

6) Состояние природы, среды.

Выражение данного значения осуществляется в конструкциях, где в качестве предиката (сказуемого) выступает глагол в безличной форме; глагол-связка *быть, стать, становиться* в безличной форме + предикативные наречия *темно, тепло, светло, жарко, прохладно, холодно*.

Эти конструкции отражаются в структуре высказываний следующих типов: *Темнеет. Стемнело. Холодно. Становится холодно. Здесь (было, будет) жарко. На улице тепло.*

7) Действие, которое возможно или невозможно произвести.

Для выражения данного значения используются конструкции, в которых в качестве субъекта (подлежащего) выступает существительное (местоимение) в именительном или дательном падеже; субъект не называется, если возможность / невозможность осуществления действия представляет собой закономерность или зависимость от определённых обстоятельств. В таких предложениях предикат (сказуемое) основывается на конструкции *может (могут) + глагол в форме инфинитива; может (могут) быть + краткое страдательное причастие; мочь – смочь, уметь – суметь* в личной форме + глагол в форме инфинитива; глаголы *удаваться, запрещаться, разрешать* в безличной форме + глагол в форме инфинитива; *можно, нельзя, невозможно* (запрещено, разрешено) + *было* + глагол в форме инфинитива; наречия *как, где, куда*, + глагол в форме инфинитива; отрицательные наречия и местоимения с частицей *не* + глагол-связка *быть* в безличной форме + глагол в форме инфинитива.

Такие конструкции реализуются в предложениях следующего типа: *На тело могут действовать разные силы. Это открытие может использоваться (может быть использовано) в медицине. Этот текст можно перевести на русский язык. Он может не (приехать) завтра. Он может не приехать. До вокзала можно (было) дойти пешком. Это выражение нельзя перевести дословно. Как (нам) доехать до музея? Я не мог (смог) вчера к вам зайти. Он может сдать все экзамены. Мы закончили работу и теперь можем пойти в кино. Мальчик умеет плавать. Нам удалось достать билеты на футбол. Вам можно отдохнуть. Ему можно не приехать. Студенту нельзя (запрещено) вставать. Курить запрещается. Нам нечего читать.*

8) Действие, которое нужно или не нужно произвести.

Для реализации данного значения используются конструкции, в которых субъект выражается существительным (местоимением) в именительном или дательном падеже, а предикат (сказуемое) – кратким

прилагательным *должен, обязан, вынужден* + (глагол-связка *быть*) + глагол в форме инфинитива; слова *нужно, надо, необходимо, нельзя* + глагол в форме инфинитива; глаголы *стоит, следует, приходится* в безличной форме + глагол в форме инфинитива; слова *нужно, надо, необходимо, нельзя* + придаточное предложение с союзом *чтобы*.

Приведём конкретные примеры: *Ты должен хорошо учиться. Он вынужден (был) поехать на такси. Надо обязательно посмотреть этот фильм. Этот фильм стоит (следует) посмотреть. Вам нужно (будет) обратиться к врачу. Работу (мне) придётся переделать. Необходимо, чтобы все приехали.*

9) Желательное действие.

Для реализации данного значения используются конструкции, в которых субъект выражается существительным (местоимением) в именительном или дательном падеже, а предикат – глаголами *хотеть – захотеть, решить, думать, собираться, хотеться, договориться* + глагол в форме инфинитива; глаголом в форме повелительного наклонения.

Обратимся к конкретным примерам: *Я решил поступать в БГУ. Они договорились встретиться. Я хочу поехать в Москву. Дайте словарь! Пусть он позвонит.*

10) Предикативная характеристика лица, предмета, явления (9, с. 149-153).

Данное значение реализуется в конструкциях, где субъект выражается существительным в именительном падеже, в родительном падеже с предлогом *у*, а предикат – глаголами со значением качества, свойства в форме настоящего времени и т.д.

Приведём несколько примеров: *Птицы летают. Земля вращается. Этот боксёр сильный. Мой отец – добрый человек. У тебя хороший характер. Ребёнок весел. Сын похож на отца.*

Таким образом, при обучении русскому языку как иностранному наибольшего успеха можно добиться путём использования принципа «от значения к форме».

Литература

1. Аркадьева Э.В., Горбаневская Г.В. и др. Лексика в практическом курсе русского языка / Живая методика для преподавателя русского языка как иностранного. М., 2005, с. 180-209.
2. Виноградов В.А. Лингвистика и обучение языку. М., 2003.
3. Вербилская Л.А. Роль языка в жизни общества // Русский язык за рубежом, 2015, № 5, с. 11-18.
4. Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. М., 1982.
5. Митрофанова О.О., Костомаров В.Г. Методика преподавания русского языка как иностранного. М., 1990.
6. Мустайоки А. Теория функционального синтаксиса: от семантических структур к языковым средствам. М., 2006.
7. Практическая методика преподавания русского языка на начальном этапе / Н.С.Власова и др. М.: Рус. яз., 1990, 230 с.
8. Система лексических минимумов современного русского языка / (Авторы Г.Ф.Богачёва и др.). М., 2003.
9. Учебный минимум по русскому языку для иностранцев / Составители Н.Ф.Зайченко и С.А.Воробьёва. Киев, 1995, 199 с.

Ключевые слова: речевая деятельность, коммуникативные намерения, субъектно-предикативные отношения.

Açar sözlər: nitq fəaliyyəti, kommunikativ niyyətlər, subyekt-predikat, münasibətləri.

К вопросу о функциональном аспекте обучения РКИ

Резюме

В статье рассматриваются особенности выражения коммуникативных намерений, т.е. сообщения информации. Данный процесс обычно осуществляется через повествовательные предложения, в которых наряду с другими выражаются и субъектно-предикативные отношения, тесно связанные с логико-смысловыми отношениями в высказывании (6). На основе многочисленных примеров анализируются языковые средства выражения субъекта и предиката высказывания.

Rus dili təliminin funksional aspektinə dair

Xülasə

Məqalədə kommunikativ niyyətin, yəni məlumatın ifadəsinin xüsusiyyətləri araşdırılır. Bu proses adətən nəqli cümlələr vasitəsi ilə reallaşdırılır. Burada digər münasibətlərlə yanaşı subyekt-predikat münasibətləri də ifadə olunur. Həmin münasibətlər məntiqi-məna xarakterli münasibətlərdir. Çox saylı misallar əsasında mülahizənin subyekt və obyektinin ifadə vasitələri təhlil edilir.

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

Natiq Adilov

BEYNƏLXALQ İNGİLİS DİLİ İMTAHANLARINDA
ƏSAS QRAMMATİKA QAYDALARI

Qloballaşan dünyada müxtəlif sahələrdə baş verən hərtərəfli inkişaf müstəvisində dünyanın müxtəlif ölkələrinin nüfuzlu universitetlərində oxuma meyilləri hər keçən gün daha qabarıq formada hiss olunmaqdadır. Bu proses də təbii ki, dil öyrənmə prosesinin sürətlənməsinə rəvac verdiyi kimi müvafiq ölkələrdə fərqli imtahan sistemlərinin tətbiq edilməsi və onların nəticələrinin əsas meyar olaraq alınması kimi məsələlərin aktual olmasına yol açır.

Bu gün dünyada əsas siyasi, elm və ünsiyyət dilinin ingilis dili olması xaricdə təhsil almaq istəyən şəxslərin bu dil kompetensiyalarını ölçən beynəlxalq imtahanlar verməsi zərurətini ortaya çıxarır. Bu gün dünyada beynəlxalq ingilis dili imtahanlarına əsas nümunə olaraq IELTS (International English Language Testing System-Beynəlxalq ingilis dili yoxlama sistemi), TOEFL (Teaching of English as a Foreign Language-İngilis dilinin xarici dil olaraq öyrədilməsi), SAT (Scholastic Aptitude Test- Sxolastik qabiliyyət imtahanı) göstərilə bilər ki, bunlar da İngiltərə və Amerika Birləşmiş Ştatları tərəfindən təşkil edilməkdə olub fərqli xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edirlər. Təbii ki, bu siyahı spesifik məqsədlərə köklənmiş imtahanlar ilə daha da uzadıla bilər. Bu imtahanların əsas ortaq xüsusiyyəti ali təhsilin bütün səviyyələri üzrə təhsil almaq istəyən şəxslərin akademik səviyyədə dil kompetensiyalarını yoxlamaq üçün mümkün mükəmməl struktur və formalara malik olmasıdır. Dil tədrisində və təlimində şübhəsiz ki, bütün meyarlar müstəvisində inkişaf nəzərdə saxlanılmalıdır. Dil öyrənmə şəxslərin oxuma, yazma, dinləmə və danışma qabiliyyətləri bu imtahanlar vasitəsi ilə yoxlanılır ki, bu da tamamilə başa düşüləndir. Onu da qeyd edək ki, artıq bu meyarlar üzrə qiymətləndirmə ölkəmizdə də tətbiq edilir və xarici dilin tədrisində müəyyən edilən məzmun xətləri yuxarıda qeyd edilən kompetensiyalara əsaslanır. Eyni zamanda ali təhsil müəssisələrində tərcümə və ingilis dili ixtisası üzrə təhsil alan tələbələr üçün Təhsil Nazirliyi tərəfindən müəyyən edilən standartlarda həmin məzmun xətləri əsas olaraq alınır.

IELTS imtahanı bu baxımdan dünyada ən çox müraciət olunan imtahanlardandır. Tarixinə qısa nəzər salsaq görərik ki, bu imtahan 1989-cu ildən dünyanın hər tərəfində keçirilir və təkcə 2017-ci ildə 140 ölkədə 3 milyon insan bu imtahanı verib. (1) Bu, o deməkdir ki, bu imtahan nəticələri bir çox məqsədlər üçün istifadə oluna bilər və sadəcə elmi fəaliyyətlər üçün yox, eyni zamanda Avstraliya, Kanada kimi dünyanın ən inkişaf etmiş ölkələrində miqrasiya xidmətləri üçün də əsas amillərdən biridir.

Bu beynəlxalq ingilis dili imtahanında qrammatika qaydalarının diqqət mərkəzində saxlanması əsas etibarilə yazı və danışma hissələrində özünü biruzə verir. Belə ki, oxuma və dinləmə hissələrində hazır materiallar üzərində iş getdiyi üçün (mətn üzərində iş və suallara cavab vermə) imtahan verən şəxsin qrammatika sahəsində bacarıqlarının yoxlanılması tam mümkün deyil. İmtahanın əsas hissəsinin son bir saati sırf yazı bacarıqlarının yoxlanılmasına həsr edilir ki, burada da iki əsas istiqamət üzrə imtahan verənlərin bacarıqları sınağa çəkilir: verilmiş qrafik və diaqramların analizi (150 söz həcmində) və sərbəst mövzu üzərində iş (250 söz həcmində). (2, səh 66) Danışma hissəsi isə həm struktur, həm də format baxımından daha fərqlidir. Belə ki, əsas imtahan vaxtından fərqli bir zamanda müəyyən edilmiş 20 dəqiqəlik zaman zərfində imtahan verənlər 3 hissədən ibarət danışmaq imtahanı verirlər: giriş, mövzu ilə bağlı fikirlərin ifadəsi və müzakirə (3, səh 70)

Göründüyü kimi bu iki hissədə uğurun qazanılması və yüksək balın toplanılması üçün dilin leksik vahidlərinə diqqətin yetirilməsi ilə yanaşı qrammatika qaydalarının düzgün tətbiq edilməsi vacibdir. Nəzərə alsaq ki, ingilis dili zəngin və tarixi ənənələri keçmişə uzanan dildir, onda bu verilmiş zaman zərfində hansı qaydaların əsas prioritet olaraq ilk sıralara qoyulması ilə bağlı qısa izahat verməyə ehtiyac var.

Ümumiyyətlə, bu imtahanla bağlı hazırlanan mənbələrdə göstərilir ki, yazıların yoxlanılmasında mütəxəssislər bu meyarları əldə rəhbər tuturlar: 1. Verilmiş tapşırıq çərçivəsində məsələyə yanaşma; 2. Rəhbərlik və ardıcılıq; 3. Dilin leksik vahidlərindən düzgün istifadə; 4. Qrammatik qaydalardan düzgün istifadə edilmə. (4, 5) İlk təhlildən də aydın olduğu kimi 150 və 250 söz həcmində iki ayrı tapşırığın yazılması ciddi mənada diqqətli şəkildə mövzuya sistemli yanaşma tələb edir ki, bunun da tətbiq edilməsi qrammatika qaydaları çərçivəsində mümkün olur. Burada ən əhəmiyyətli qaydalardan biri zamanlardır. İngilis dilində 16 zaman mövcuddur, amma burada əsasən keçmiş zamanı mükəmməl bilmək lazımdır, çünki qrafik və diaqramların analizi ancaq bu zamandan istifadə etməklə mümkündür. Eyni zamanda indiki zaman, feilin şərt şəkli ilə bağlı nüanslar ciddi nəzərə alınmalıdır.

Bu cür imtahanlarda ən çox diqqət edilən məsələlərdən bir də, heç şübhəsiz, ara sözlər və modalların düzgün istifadəsi və bunlar ilə əlaqəli durğu işarələrinin müvafiq qaydada tətbiq edilməsidir. Təcrübələr göstərir ki, Azərbaycanda bu imtahanı verən şəxslər bu qaydaların düzgün tətbiq edilməsi məsələsində müəyyən mənada çətinlik yaşayır. Xüsusi ilə durğu işarələrinin düzgün yerlərdə qoyulması ilə bağlı səhvlər çoxluq təşkil edir. Bu qəbildən nümunə verməli olsaq, *but, however, nevertheless* kimi sözləri göstərmək olar. Ola bilsin ki, bu problem gələcək illərdə daha az nəzərə çarpar, çünki artıq Azərbaycanda ümumi orta təhsil müəssisələrində buraxılış imtahanlarında esselərin yazılması tələb olunur ki, bu da bu qəbildən olan problemlərin həll olunması baxımından müsbət addım ola bilər. Durğu işarələrinin istifadəsi ilə bağlı qaydalar başqa nitq hissələri və morfoloji ünsürlər ilə sırf əlaqəli olduğu üçün daha sistemli şəkildə öyrənilməlidir. Belə ki, bu qaydalar ingilis dilində əvəzliliklər (xüsusi ilə *who, which, where* kimi sözlər), tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlələr, ara və modal sözlərin istifadəsində vacib element kimi çıxış edir. Ona görə də bu qaydalar ayrı-ayrı komponent kimi yox, sistemli və qarşılıqlı əlaqə fonunda mənimsənilməlidir. Azərbaycan dilində olduğu kimi ingilis dilində də durğu işarələri ilə bağlı qaydalar bolluğu ilə diqqəti cəlb edir. Bu

baxımdan bu məsələ imtahanlardan qabaq ciddi şəkildə nəzərə alınmalıdır.

Durğu işarələri, təbii ki, IELTS və TOEFL imtahanlarında əhəmiyyət kəsb edən məqamlardandır, amma bu mövzunun daha qabarıq və fərqli formatda təzahürü SAT imtahanında özünü biruzə verir. TOEFL imtahanı 1964-cü ildə Stanford Universiteti nəzdində Tətbiqi Dilçilik Mərkəzində hazırlanıb və tətbiq edilib. (5) Müxtəlif formatlardan sonra 2006-cı ildən etibarən IELTS imtahanı kimi 4 əsas sahə üzrə kompetensiyaların yoxlanılması qərara alınıb və artıq neçə illərdir ki, bu strukturda imtahanlar dünyanın dörd bir guşəsində keçirilir.

Bu imtahanda da yazı və danışma hissələrində sırf imtahan verən şəxsin şifahi nitq və yazılı essəsində qrammatika qaydalarını tətbiq etməsinin yoxlanılması əsas alınmaqla qiymətləndirilir. Burada da durğu işarələri, zamanlar, sözlərlər, ara və modal sözlər kimi əsas məfhumlar daha çox diqqət mərkəzində saxlanılır. Bu elementlərin fəvqündə hər iki imtahanda fərdi yaradıcılıq tələb olunur ki, bu məsələ də bu imtahanların əsas qeyd edilməli xüsusiyyətlərindəndir. IELTS imtahanı ilə müqayisədə burada vasitəli və vasitəsiz nitq ilə bağlı anlayışlar da nəzərə alınmalıdır. Çünki bu imtahanda yazı və danışmaq hissələrində müstəqil mövzu ilə yanaşı oxu və şifahi nitqin sintezli şəkildə yazılı və şifahi ifadəsi də imtahan tələbləri arasındadır ki, burada yuxarıda qeyd etdiyimiz qaydalar tətbiq edilməlidir. Beynəlxalq ingilis dili imtahanlarında qrammatik qaydaların daha sistemli şəkildə soruşulması heç şübhəsiz SAT imtahanında daha aydın görünür. 1926-cı ildən müxtəlif adlar və formatda keçirilən imtahan 2016-cı ilin mart ayında hazırkı formasına salınıb və tətbiq edilir. (6) Bu imtahanda yuxarıda qeyd etdiyimiz iki imtahandan fərqli olaraq yazı hissəsi test formatındadır. Daha dəqiq ifadə etsək, IELTS və TOEFL imtahanlarında yazı hissəsində müxtəlif tələblər çərçivəsində müəyyən söz həcmində yazı yazmaq tələb olunduğu halda bu imtahanda yazı hissəsində 44 sual test formasında təqdim edilir ki, bunların təxminən 26-27-si qrammatik qaydalar ilə birbaşa bağlıdır. Burada əsasən bu mövzular diqqət mərkəzində saxlanılır: isim (yiyəlik hal, cəm və tək), sifət/zərf (müqayisə dərəcələri, müəyyən sözlərdən sonra sifət və ya zərfin işlənməsi), zamanlar (keçmiş zaman, indiki zaman, indiki və keçmiş bitmiş zamanlar), feilin şərt şəkilləri (iki və üçüncü), mübtədə və xəbər uzlaşması, əvəzlilik (şəxs, təyini əvəzliliklər) və ən əsası durğu işarələri (7, səh 102).

Digər imtahanlar haqqında qısa məlumat fonunda deməliyəm ki, bu imtahanda qrammatika qaydalarının tərtib edilməsi mükəmməliyi və sistemliyi ilə diqqəti cəlb edir. Düzdür, digər imtahanlarda imtahan verən şəxsin müəyyən mənada sərbəstliyi var ki, qaydaları tətbiqində özü seçim etsin və eləcə də, yazıb qurtardıqdan sonra öz səhvlərini müəyyən etsin. SAT imtahanında bu imkan yoxdur, çünki hazır suallar çərçivəsində düz və səhv cavablar tapılmalıdır. Yuxarıda sadaladığım qaydalar arasında durğu işarələri xüsusi diqqət tələb edir. Belə ki, sualların böyük bir əksəriyyəti bu qaydalar ilə sırf bağlıdır və qeyd edilən nüanslar burada nəzərə alınır: həmcins üzlər artasında vergülün işlənməsi, tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlələr ilə bağlı vergülün işlənmə yerləri, modal və ara sözlər ilə vergülün işlənməsi, əvəzliliklər ilə bağlı qaydalar, iki nöqtə və nöqtəli vergülün işlənməsi ilə bağlı qaydalar və s. Bu nöqtəyi-nəzərdən bu imtahan verən şəxslər durğu işarələri ilə bağlı qaydaları daha sistemli öyrənməlidirlər ki, müvəffəq olaraq lazımı balı toplaya bilsinlər.

Bütün yuxarıda yazılanlardan belə qənaətə gəlmək olar ki, adını çəkdiyimiz və çəkmədiyimiz beynəlxalq ingilis dili imtahanları fərqli formatlarda hazırlansa da hərəsi ayrı-ayrılıqda mükəmməl olmaları ilə səciyyəlidirlər. Söhbət ingilis dilindən gedirsə burada dil qaydalarının diqqət mərkəzində saxlanılması, təbii ki, qaçılmazdır və bu imtahanlarda fərqli və ortaq yanşmalar müşahidə olunur. Təhlillər göstərdi ki, bu imtahanlarda müəyyən mənada sistemləşdirilmiş şəkildə təxminən eyni qaydaların düzgün istifadəsi tələb olunur. Eyni zamanda bəzi imtahanlarda bu qrammatika qaydalarının tətbiq edilməsi müəyyən mövzulu essələrin yazılması müstəvisində tələb olunduğu üçün burada məsələyə daha kompleks yanaşma tələb olunur.

Ədəbiyyat siyahısı

1. <https://www.ielts.org/news/2017/ielts-numbers-rise-to-three-million-a-year>
2. Barron's IELTS by Dr. Lin Lougheed. 1996. P 344
3. IELTS to Success by Janina Tucker and Eric van Bemmel. John Wiley and Sons Australia. 2001. p 176.
4. Improve your IELTS writing skills. Sam McCarter? Norman Whitby. Macmillan, 2007. P 112.
5. https://en.wikipedia.org/wiki/Test_of_English_as_a_Foreign_Language

The Main Grammar Rules in International English Exams

SUMMARY

As many people take International Exams for different purposes, this issue gains much more importance from different perspectives. These exams vary from structures to contents, and the requirements are not always the same. Grammar rules are also of great importance in these exams. This article is about short description of main grammar rules, which can be useful for exam takers. Mainly, IELTS, TOEFL, and SAT exams have been kept in the center of attention.

Key words: *International exams. IELTS, TOEFL, SAT, grammar rules, punctuation.*

Основные правила грамматики в международных экзаменах по английскому языку **Резюме**

Поскольку многие люди принимают международные экзамены для разных целей, этот вопрос приобретает гораздо большее значение с разных точек зрения. Эти экзамены варьируются от структур к содержанию, и требования не всегда одинаковы. Грамматические правила также имеют большое значение в этих экзаменах. В этой статье приводится краткое описание основных правил грамматики, которые могут быть полезными для экзаменаторов. В основном, экзамены IELTS, TOEFL и SAT находятся в центре внимания.

Ключевые слова: Международные экзамены. IELTS, TOEFL, SAT, грамматические правила. знаки препинания.

Yunusova Elnarə, Şahəlizadə Ləman FRANSIZ DİLİNDƏ FELİN TƏDRİSİ HAQQINDA

Feillər leksik-semantik və qrammatik baxımdan ən maraqlı söz kateqoriyalarındandır. Onlar dilin leksik və qrammatik sistemlərində çoxşaxəli və mürəkkəb münasibətlərlə səciyyələnilir. Bir nitq hissəsi kimi feilin cümlədə əsas funksiyası predikativlikdir. Hər bir feilin varlığı dil sistemində müvafiq isimlərlə, nitqdə isə isim və əvəzliliklərlə ifadə olunmuş subyekt, obyekt və s.-lə müəyyənləşir. Feillərin nitqdə subyektlərlə bağlılığı şəxs və kəmiyyət şəkilçiləri ilə ifadə edilən uzlaşma əlaqəsi sayəsində təmin olunur. Uzlaşma əlaqəsi bu iki funksional söz kateqoriyaları (bir tərəfdən: isim və şəxs əvəzlilikləri, o biri tərəfdən: feillər) arasında kateqorial bağlılığın təzahür formalarından biridir. Feillərin müəyyən subyektlərlə bağlılığının tək cə qrammatik yox, semantik əhəmiyyəti də var.

Ali məktəblərdə qeyri-ixtisas fakültələrinin tələbələrinə fransız dilinin tədrisi zamanı felin zamanlarının tədrisində birinci olaraq Azərbaycan dilində olduğu kimi məsdər formadan başlayırıq.

Məsdər forma hərəkət bildirir. Amma nə şəxsi, nə də felin kəmiyyətini bildirir.

faire - etmək

partir - yola düşmək

répondre - cavab vermək

Məsdər forma aşağıdakı formada ola bilər:

- 1) Aktiv formada: habiller – geyindirmək
- 2) Passif formada: être habillé – geyinmədə olmaq
- 3) Şəxs əvəzliyi formasında: s'habiller – geyinmək.

Məsdər forma iki formada işlənir:

- 1) İndiki zamanda – parler, entrer, se coucher
- 2) Keçmiş zamanda – avoir parlé, être entré (e), s'être couché(e)

İndiki zaman məsdər forması hərəkətin eyni zamanda həm indiki, həm gələcək, həm də keçmiş zamandakı icra ilə əlaqələnilir. Məsələn:

Il veut terminer ce travail.

O, bu işi qurtarmaq istəyib.

Il voudra terminer ce travail.

O, bu işi qurtarmaq istəyəcək.

Il a voulu terminer ce travail.

O, bu işi qurtarmaq istədi.

Il voulait terminer ce travail.

O, bu işi qurtarmaq istəyirdi.

Keçmiş zaman məsdər forması, indiki zaman, köməkçi fel və feli sifət forması ilə təsrif olunan feldən düzəlir. Keçmiş zaman məsdər forması indiki, keçmiş və gələcək zamanlara uyğun olaraq həmin hərəkəti göstərir.

Məsələn:

Après avoir passé ses examens il part au campus.

İmtahanları verib qurtardıqdan sonra o, düşərgəyə gedir.

Après avoir passé ses examens il partira au campus.

İmtahanları keçəndər sonra o, düşərgəyə gedəcək.

Après avoir passé ses examens il est parti au campus.

İmtahanlardan sonra o, düşərgəyə getdi.

Məsdər forma aşağıdakı hallarda işlənir.

a) Məsdər sözdənüsüz işlənir.

b) Məsdər feldən sonra işlənir. Bu fellər köməkçi fellərdir: devoir, pouvoir, vouloir, falloir, savoir.

Je dois aller au théâtre.

Mən teatra getməliyəm.

Tu veux visiter ce musée.

Sən bu muzeyi gəzmək istəyirsən.

Il ne savait ni lire, ni écrire.

O nə yazmağı, nə də oxumağı bilmirdi.

b) Fikirləşməni bildirən feldən sonra: penser, croire, désirer və başqa fellərdən sonra.

Je pense partir demain.

Mən sabah yola düşməyi fikirləşirəm.

Je crois écrire une roman.

Güman edirəm ki, mən roman yazım.

Məsdər forma à və de sözdənüsü ilə işlənir.

Elle apprend à danser.

O rəqs etməyi öyrənir.

Je vous conseille de visiter ce musée.

Mən sizə bu muzeyi gəzməyi məsləhət görürəm.

Başqa sözlərlə :

a) Après (sonrq) sözü ilə birləşən birləşmələrdə keçmiş zaman məsdər forması təsdiq forma kimi tərcümə olunur.

Après avoir fini son travail il alla au cinéma.

O işini qurtardıqdan sonra kinoya getdi.

Après être arrivé au stade, il commença à s'entraîner.

Stadiona gəlib çatan kimi, o məşqə başladı.

b) Avant de ifadəsi ilə olan birləşmələrdə indiki zaman və keçmiş zaman məsdər forma "əvvəlcə" sözü ilə qeyri-müəyyən və felin şəxsi forması kimi tərcümə olunur.

Avant de partir il fit ses adieux à tout le monde.

Yola düşməzdən əvvəl o hamı ilə görüşür.

Avant d'être parti il fit ses adieux à tout le monde.

Yola düşməzdən əvvəl o hamı ilə görüşdü.

c) Pour sözü ilə ifadələrdə işlənən indiki zaman məsdər forma.

Il prend ce livre pour le traduire.

O bu kitabı tərcümə etmək üçün götürür.

Il est puni pour avoir manqué la classe.

O dərs buraxdığı üçün cəzalanıb.

d) Sans sözü ilə olan ifadələrdə:

İndiki zaman

Keçmiş zaman

Infinitif présent

Infinitif passé

Il est sorti sans me regarder.

Il est sorti sans m'avoir regarder.

O mənə baxmadan çıxdı.

O mənə belə baxmadan çıxdı.

Cümlədə məsdər formanın rolu müxtəlifdir. O cümlədə həm isim, həm də fəl kimi işləyə bilər. Eyni zamanda aşağıdakı hallarda işləndiyini tədrisdə nəzərdən qaçırmamalıyıq. Məsdər forma aşağıdakı hallarda işləyə bilər.

Mübtədə:

Vivre – C'est travailler.

Yaşamaq – Bu işləməkdir.

Xəbərin ad hissəsi:

Ton devoir est de bien apprendre.

Sənin borcun yaxşı oxumaqdır.

Sual cümləsində xəbər:

Que faire ?

Nə etmək?

Vasitəsiz tamamlıq:

On pense partir demain.

O sabah getməyi fikirləşir.

Vasitəsiz tamamlıqda:

Il consent à m'accompagner.

O məni müşaət etməyə razıdır.

Zərflik:

Il est parti sans avoir répondu.

O cavab vermədən getdi.

Cümlədə məsdər forma fəli sifət formasında keçmiş zamanla işlənir.

Fellərin fəli sifət forması aşağıdakı misallarda veririk:

parler – parlé

finir – fini

répondre – répondu

lire – lu

avoir – eu

être – été

Aşağıda bəzi fellərin məsdər formasını göstəririk. Bu fellərdən sonra işlənən sözlərə nəzər salmaq:

achever de

- qurtarmaq, sona çatdırmaq

aider à

- kömək etmək

commencer à, -de

- başlamaq

conseiller de

- məsləhət vermək

enseigner à

- öyrətmək, dərs vermək

inviter à

- dəvət etmək

ordonner de

- əmr etmək

prier de

- xahiş etmək

tâcher de

- çalışmaq

permettre de

- icazə vermək

se mettre à

- başlamaq, qəbul etmək

proposer de

- təklif etmək

Fransız dilində fellər dildə daha çox dəyişən sözlərdir. Fellərin dəyişilmiş 80 müxtəlif forması ola bilər. (5) Məsələn, être felinin bir neçə formasını göstərək: je suis, j'ai été, j'étais, je fus, j'eus été, je serai, je sois, que je fusse və

s. Hər hansı bir feili lüğətdə tapmaq üçün onun məsdər formasını bilmək vacibdir.

Felləri başqa nitq hissələrindən fərqləndirən qrammatik xüsusiyyətlər bunlardır :

1. Şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişir. Məsələn:

J'écris - Mən yazıram.

Elles sont entrées dans la salle – Onlar otağa daxil oldular. və s

2. Təsdiq və inkarda olur. Məsələn:

écrire - yazmaq

n'écrire pas - yazmamaq,

venir - gəlmək

ne venir pas - gəlməmək və s.

3. Zaman bildirir (keçmiş, indiki, gələcək). Məsələn:

Il a écrit - yazdı,

Il écrit - yazır,

Il écrira - yazacaq və s.

4. Təsirli və təsirsiz olur. Məsələn:

écrire une lettre – məktubu yazmaq (nəyi?)

regarder le film – filmə baxmaq (nəyi?) və s.

İndi isə bir neçə felin indiki, keçmiş və gələcək zamanlarda təsrifinə nəzər salaq. Təsriflənməyə görə fransız dilində fellər üç qrupa bölünür : Məsdər şəkilçisi «-er»-lə bitən fellər I qrupa aiddir. Əksər fellər bu qrupdadır. İkinci qrup felləri sonu «ir»-lə bitən fellərdir. Bu qrupa aid olan fellər qaydalı fellərdir. 1-ci, 2-ci və 3-cü şəxslərin cəmində -iss suffiksini indiki zamanda təsrif zamanı qəbul etməsi bu qrupun xarakterik xüsusiyyətidir.

III qrupa aid olan felləri eyni tərzdə təsrif olunan fellərə və ayrıca təsrif xüsusiyyəti olanlara ayırmaq olar. Bu fellər qaydasız fellər adlanır və müxtəlif sonluqlarla qurtarır. III qrup felləri sayca II qrup fellərindən coxdur və bu qrupa daxil olan fellər daha çox işləndir.

aider à

Present de l'Indicatif

J'aide à qn.

Tu aides à qn.

Il (elle) aide à qn.

Nous aidons à qn.

Vous aidez à qn.

Ils (elles) aident à qn.

Passé composé

J'ai aidé à qn.

Tu as aidé à qn.

Il (elle) a aidé à qn.

Nous avons aidé à qn.

Vous avez aidé à qn.

Ils (elles) ont aidé à qn.

Futur simple

J'aiderai à qn.

Tu aideras à qn.

Il (elle) aidera à qn.

Nous aiderons à qn.

Vous aiderez à qn.

Ils (elles) aideront à qn.

Refléchir

Present de l'Indicatif

Je réfléchis

Tu réfléchis

Il (elle) réfléchit

Nous réfléchissons

Vous réfléchissez

Ils (elles) réfléchissent

Passé composé

J'ai réfléchi

Tu as réfléchi

Il (elle) a réfléchi

Nous avons réfléchi

Vous avez réfléchi

Ils (elles) ont réfléchi

Futur simple

Je réfléchirai

Tu réfléchiras

Il (elle) réfléchira

Nous réfléchirons

Vous réfléchirez

Ils (elles) réfléchiront

Permettre de faire qch.

Present de l'Indicatif

Je permets de ...

Tu permets de

Il (elle) permet de ...

Nous permettons de ...

Vous permettez de ...

Ils (elles) permettent de ...

Passé composé

J'ai permis de

Tu as permis de

Il (elle) a permis de

Nous avons permis de

Vous avez permis de

Ils (elles) ont permis de

Futur simple

Je permettrai
Tu permettras
Il (elle) permettra

Nous permettrons
Vous permettrez
Ils (elles) permettront

Ümumiyyətlə, hər bir qrupdan nümunə üçün verdiyimiz felləri ancaq indiki, keçmiş və sadə gələcək zamanda təsrifini vermişik. Gələcəkdə növbəti silsilə məqalələrdə fellərin həm təsrifini, həm də cümlədə işlənməsini qeyd edəcəyik.

Ədəbiyyat:

1. [Maia Gregoire, Odile Thievenaz](#). Grammaire progressive du Français. CLE International. Paris.
2. Grammaire français.
3. Fransızca-Azərbaycanca lüğət. Bakı
4. Le Français. (dərs vəsaiti)
5. <http://la-conjugaison.nouvelobs.com/du/verbe/etre.php>

Açar sözlər: məsdər, *fel*, *sözünü*, *indiki zaman*, *keçmiş zaman*, *gələcək zaman*, *felin təsriflənməsi*

Key words: infinitive, verb, preposition, present tense, past tense, future tense, conjugation verbs

Ключевые слова: инфинитив, глагол, предлог, настоящее время, будущее время, спряжение глагола

The teaching of Infinitive

Summary

In the article the faculties of the universities in non-specialized the teaching of the verbs in French is touched upon. Now the using of the prepositions after the processing of the verbs is investigated.

Об обучении глаголу

Резюме

В статье рассказывается о вопросах обучения временам глагола французского языка на факультетах не по специальности в высших устных заведениях. Ведется исследование использования предлогов после глаголов

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

Масимова Земфира
К ВОПРОСУ О ЦЕЛЯХ ПЛАНИРОВАНИЯ ЗАНЯТИЙ ПО РУССКОМУ ЯЗЫКУ
ДЛЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ АУДИТОРИИ.

Основной ступенью планирования уроков русского языка в азербайджанской аудитории является конкретизация его цели. Цель обучения – есть заранее планируемый результат деятельности по овладению языком, достигаемый, в нашем случае, с помощью разных способов обучения.

Цели обучения, с одной стороны, определяются потребностями общества, а с другой – влияют на методы обучения. Связь целей, условий, методов и содержания обучения является важнейшим условием создания эффективной методики обучения русскому языку как иностранному. В зависимости от того, какая цель является ведущей, решается вопрос о применении конкретного метода обучения.

Можем выделить четыре цели обучения: практическая, образовательная, воспитательная и развивающая. Цели тесно между собой связаны и находятся во взаимодействии. В зависимости от того, какая цель обучения является ведущей, выбирается соответствующий метод или методы обучения русского языка. Так в первой половине XIX века в качестве ведущей рассматривалась образовательная цель обучения языку, изучение иностранного языка преследовало задачу развития логического мышления. Поэтому основным объектом обучения были грамматика и тренировка в чтении и переводе на основе связного текста. Для этого широко использовался переводно-грамматический метод. Во второй половине XIX века в связи с возросшими потребностями в практическом владении иностранным языком в качестве ведущей выдвигается практическая цель обучения, которая сохраняет свое значение и до наших дней. Поэтому усилия преподавателя в первую очередь должны быть направлены на формирование такой системы коммуникативной деятельности, которая обеспечивает возможность пользоваться языком в разных ситуациях общения.

При ведущей образовательной цели использовался грамматико-переводной метод. Общеобразовательная цель обучения заключается в осознании учащимися многообразных способов выражения мысли, присутствующих в разных языках, что делает мыслительный процесс более гибким.

С возросшими потребностями в практическом владении иностранным языком в качестве ведущей выдвигается практическая цель обучения. При практической цели будут использованы прямой и коммуникативный методы обучения.

В настоящее время овладение русским языком, как второго иностранного, в университете ограничиваются формированием основ практического владения языком. Это ограничение осуществляется в следующих направлениях:

1. Все виды речевой деятельности в университете формируются на одинаковом уровне. Предпочтение отдается устной речи и чтению, в то время как письменная речь играет служебную роль.
2. Обучение ведется на ограниченном лексико-грамматическом материале и темах общения.

Практическая цель обучения имеет разное содержательное выражение и разные уровни ее реализации. Цели обучения могут быть комплексными (коммуникативный подход к обучению) и избирательными (прямой метод обучения, грамматико-переводной метод).

Одной из основных целей обучения русскому языку, как иностранному – это коммуникативная компетенция, а она может быть сформирована лишь на основе лингвистической компетенции определённого уровня, т. е. лингвистических знаний. Безусловно, языковые знания должны выступать в своей прямой функции – формировать и формулировать мысль, облекая её в форму грамотного высказывания (в устной и письменной форме).

Коммуникативный подход к изучению русского языка, как иностранного отвергает линейное преподавание разных сторон языка в их системном лингвистическом описании – фонетика, морфология, синтаксис.

Язык, являясь средством человеческого общения, функционирует, усваивается, нормализуется и развивается в процессе речевых контактов и речевого взаимодействия людей. Общение, следовательно, должно быть целью, средством и основой организации обучения иноязычной речи. А это означает, что надо учить, образовывая, воспитывая и развивая. Такая трактовка цели обучения русскому языку, как иностранному имеет важное значение для практики обучения.

Перейдем к конкретизации целей обучения на занятиях по теме «Употребление предлогов В – ИЗ и НА – С». Цели нашего занятия – научить студентов правильно употреблять предлоги В-ИЗ и НА-С, развивать умения студентов слушать и понимать русскую речь, пополнить их словарный запас развивать умения читать и понимать на слух русский текст, развивать коммуникативные способности студентов.

Как быть в том случае, когда перед разными методами стоит одна и та же цель? Будем выходить из того, что ведущее положение практической цели найдет отражение в отборе учебного материала, в системе упражнений, направленных на его усвоение. Но способ работы преподавателя и, соответственно студентов, будет зависеть от выбранного нами метода обучения. Итак, имея перед собой одинаковые цели и содержа-

ние материала, мы проведем занятия грамматико-переводным, прямым и коммуникативным методами.

Момент мотивации на уроке русского языка. Мотивирование на занятии выступает в роли мотора. Мотив может быть осознаваем и неосознаваем в данный момент, но на уроках русского языка он всегда связан с общением (со всеми его компонентами). Поэтому в методике обучения иноязычному общению следует говорить о коммуникативной мотивации (ведь мотивы присущи и любой другой деятельности). В основе коммуникативной мотивации лежит потребность двух видов:

- 1) потребность к общению как таковая, свойственная человеку как существу социальному;
- 2) потребность в совершении данного конкретного речевого поступка, потребность «вмешаться» в данную речевую ситуацию;

Оба вида взаимосвязаны, но смысл их использования в обучении неоднозначны. Первый вид можно назвать общей коммуникативной мотивацией, ее уровень часто не зависит от организации учебного процесса (есть люди разговорчивые и неразговорчивые – это те же коммуникативный, лингвистический и коммуникативно-лингвистический типы), но он является фоном для второго вида мотивации.

Второй вид – это ситуативная мотивация, уровень которой в решающей степени определяется тем, как мы обучаем, в частности и, как мы – преподаватели создаем речевые ситуации, какой используем материал, приемы обучения.

Ситуативные интересы, ситуативная мотивация создает постоянную мотивационную готовность – чрезвычайно важный фактор успешного участия в общении и, следовательно, важный для установления речевого партнерства. Отсутствие в отношении преподавателя и студента статуса речевых партнеров проистекает как раз от отсутствия коммуникативной мотивации обоих видов.

Говорение – всегда процесс активный, ибо в нем проявляется отношение говорящих к окружающей действительности. Это отношение имеет место не только тогда, когда человек говорит, но и когда он слушает собеседника. Преподаватель должен быть интересен для студентов, знать больше их, интересоваться знаниями студентов по темам общения.

В процессе реального общения неситуативные высказывания не вызывают реакций собеседника, в процессе же методически неграмотного обучения положение ученика обязывает студента реагировать на подобные высказывания. Но польза от этого минимальна. На протяжении урока преподаватель как бы «вытягивает» ответы от студентов. Такой урок становится скучным и утомительным как для преподавателя, так и для студентов. Если обучение говорению организовано как процесс постоянного решения речемыслительных задач, то создается связь речевой единицы со всем необходимым, что обеспечивает способность усвоенного речевого материала к переносу в новые ситуации. Эвристичность в методическом плане можем назвать антизаучиванием. Но эвристичность в свое время не отрицает роли заученного.

Когда студенты после курса обучения, зная слова, умея образовать грамматическую форму, не могут использовать их в говорении, то причина этого скрывается в стратегии обучения, которая предписывает предварительное запоминание слов или грамматических форм в отрыве от выполняемых ими речевых функций. В результате этого слово или форма не ассоциируются с речевой задачей и затем при необходимости не припоминаются – переноса не происходит. Для действенности этого принципа мы:

- 1) отбираем материал из тех сфер коммуникации, к участию в которых мы готовим студентов;
- 2) отбираем лексику не на основе глобальной частотности, а частотности для данной речевой ситуации в данной ситуации;

Важен учет принципов обучения русскому языку уву иностранному при применении разных методов обучения.

Определившись с целями обучения и моментом мотивации, мы перейдем к принципам обучения, на которых построен весь учебный процесс.

Обучение русскому языку осуществляется на основе дидактических, лингвистических, психологических и методических принципах, реализация которых обеспечивает эффективность обучения иностранным языкам. Принято считать, что данная система обусловлена как закономерностями самой методики, так и преломляющимися в ней закономерностями базовых и смежных с ней наук. Каждый вид речевой деятельности требует своей системы принципов, которые должны отражать все аспекты обучения данному виду деятельности. Между тем решающее значение при определении системы методических принципов любого метода принадлежит цели.

Если исходить из трех методов обучения русскому языку, называемых сегодня в методической литературе традиционным, прямым и коммуникативным, нельзя не заметить, что не все из них предусматривают практическое владение изучаемым иностранным языком, включающее в себя все виды языковой деятельности (аудирование, говорение, чтение и письмо).

« Принципы обучения – это система исходных, основных требований к обучению и его компонентам – целям, содержанию, методам, средствам обучения, выполнение которых обеспечивает необходимую эффективность».

В настоящее время рассматривают четыре группы принципов:

1. лингвистические – разграничение явлений на уровне языка и речи, функциональность, стилистическая дифференциация, ситуативно-тематическая организация материала, изучение лексики и грамматики на синтаксической основе);
2. дидактические – сознательность, наглядность, прочность, доступность, посильность, систематичность и последовательность, активность, коллективность, проблемность. Развивающие обучение, креативность;
3. психологические – мотивация, поэтапное формирование знаний, навыков, умений, учет индивидуально-психологических особенностей учащихся;
4. методические – коммуникативность, учет особенностей родного языка, комплексность, устное опережение, взаимосвязанное обучение видам речевой деятельности;

Все принципы между собой тесно связаны и образуют единую систему, обеспечивающую эффективность обучения в целом. В то же время можно выделять принципы, которые играют доминирующую роль на конкретном этапе обучения или на данном этапе развития методики. Так, в настоящее время, к числу ведущих принципов обучения русскому языку как иностранному относится принцип коммуникативности, следование которому обеспечивает наибольшую эффективность занятий при установке на практическое овладение языком как средством общения. Нам уже известно, что этот принцип является основным при применении коммуникативного метода обучения.

Из сказанного следует, что принципы обучения исторически конкретны. Они отражают, потребности людей в настоящее время, изменяются и совершенствуются. А поэтому при обучении русскому языку, как иностранному «главным принципом обучения должно быть обязательное достижение скромных, но коммуникативно ценных целей». что являлось бы предпосылкой развития творческих способностей, а это в свою очередь ведёт к развитию индивидуальных способностей учащихся.

Литература

1. Бим И. Л.: Методика обучения иностранным языкам как наука и проблемы школьного учебника. Москва, 1978.
2. Бим И. Л.: Обучение иностранным языкам : поиск новых путей // Иностранные языки в школе. №1, 1989.
3. Бим И. Л.: Перестроечные проблемы в обучении иностранному языку в средней школе // Иностранные языки в школе, № 5, 1991.
4. Астахова Е. А., Решетов А. Г.: Повышение эффективности процесса развития устной иноязычной речи на основе совершенствования содержания обучения // Иностранные языки для взрослых, № 3, 1998.
5. Бабинский Ю. К.: Педагогика. Москва: Просвещение, 1983.
6. Барменкова О. И.: Видеозаятия в системе обучения иностранной речи. // Иностранные языки в школе, №3, 1993, стр. 20–25.
7. Бельй Б. П.: Нарушения психических процессов при поражении правого полушария. // Вопросы психологии. № 6, 1973, стр. 124-134.
8. Беляев Б. В.: Очерки по психологии обучения иностранным языкам. Москва: изд-2, 1965, стр. 79.

Açar sözlər: məqsəd, planlaşdırma, metodika,

Ключевые слова: цель обучения, планирование, методика.

Keywords: the purpose of training, planning, method.

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan auditoriyasında rus dili dərslərinin planlaşdırması ilə bağlı ortaya çıxan məqsədlər araşdırılır. Bundan əlavə bu məqsədlərin həyata keçirilməsi ilə bağlı metod və priyomların seçilməsi prinsipləri təklif olunur. Bunun isə rus dili dərslərinin planlaşdırılmasında böyük əhəmiyyəti vardır.

Резюме

В статье анализируются проблемы, возникающие при планировании уроков русского языка в азербайджанской аудитории. В ней подчеркивается мысль о том, что при планировании уроков русского языка необходимо определить цели обучения русскому языку. В статье содержатся методические рекомендации по этому поводу.

Summary

The article analyzes the problems that arise when planning lessons for the Russian language in the Azerbaijani audience. It emphasizes the idea that when planning lessons in the Russian language, it is necessary to define the goals of learning the Russian language. The article contains methodical recommendations about this.

Rəyçi: dos.L.Ələkbərova

Лала Мурадова

К ВОПРОСУ О ТРЕНИРОВОЧНЫХ УПРАЖНЕНИЯХ ПО РУССКОМУ ЯЗЫКУ

Для создания условия для полного усвоения содержания грамматического материала необходимо использования эти грамматические конструкции в устноречевой коммуникации. Активизации в речи студентов происходит в ходе выполнения тренировочных упражнений, целью которых является формирование у студентов навыков относительно точного воспроизведения изучаемого явления в типичных для его функционирования речевых ситуациях и развитие их гибкости за счет варьирования условий общения, требующих адекватного грамматического оформления высказывания. Ведь исходный текст, используемый при ознакомлении, представляет новое грамматическое явление односторонне. Для выражения мыслей, т. е. для формирования «своего» текста, студентам этого будет недостаточно. Тренировка, таким образом, должна помочь расширить диапазон употребления данного грамматического явления.

Тренировка является ответственным этапом в усвоении грамматического материала: в нем неизбежно сочетаются формальные упражнения, направленные на создание стереотипов формы, с условно-речевыми, приближающими учащихся к выражению собственных мыслей в связи с определенными задачами общения. От установления правильного баланса между ними зависит успех усвоения. Предметом тренировки может быть небольшой элемент языкового явления.

С помощью тренировочных упражнений с одной стороны, нужны специальные усилия для привлечения внимания к форме. Другими словами можем сказать – наведение на форму «увеличительного стекла» для прочного усвоения, с другой стороны – стремление сконцентрировать внимание на мысли, ищущей своего выражения.

Без определенного количества формальных упражнений, направленных на запоминание формы и ее стереотипизацию, невозможно обойтись при формировании грамматического навыка.

Характеризуя систему тренировочных упражнений в целом, мы видим их вспомогательную роль. Надо выстроить тренировочные упражнения таким образом, чтобы учащиеся при их выполнении понимали необходимость данного грамматического явления в тематически-ситуативном целом. Так, как такие упражнения в большом количестве используются при грамматико-переводном методе, можем утверждать, что применение этого метода для закрепления нового материала является идеальным. Но формальные упражнения должны быть подчинены упражнениям с речевой установкой. На этом этапе урока могут быть использованы такие типы упражнений:

1. Имитационные упражнения могут быть построены на одноструктурном или оппозиционном (контрастном) грамматическом материале. Грамматическая структура в них задана, ее следует повторять без изменения. Выполнение упражнений может проходить в виде прослушивания и повторения форм по образцу:

- Куда едем?
- В школу, в университет, в гимназию...
- На море, на реку, на озеро...

Может проходить в виде контрастного повторения различных форм за преподавателем:

- Если приедем из России, из Азербайджана – то должны ехать – в Россию, в Азербайджан.

А также может проходить в виде списывания текста или его части с подчеркиванием грамматических ориентиров (подчеркиванием конструкций с предлогами В, НА, С, ИЗ).

2. Подстановочные упражнения используются для закрепления грамматического материала, выработки автоматизма в употреблении грамматической структуры в аналогичных ситуациях. Этот тип упражнений особо ответственен за формирование гибкости навыка, здесь происходит усвоение всего многообразия форм, присущих данному грамматическому явлению, за счет разнообразных трансформаций, дополнения и расширения. Можем использовать задания такого типа:

Задание 1. Вставьте в текст предлоги В и НА, ИЗ и С.

муха.....цветке Медведь.....зоопарке

Мальчик.....диване Девочкастуле

Птица.....дереве Виноград.....корзины

рыба.....море Котдереве

Задание 2. Вставьте вместо точек нужные предлоги. (письменно).

1. Наши друзья сейчас ... клубе ... дискотеке?
2. Нет, они любят отдыхать ... театре ... спектакле.
3. Сергей и Ирина занимаются утром ... университете ... лекции?
4. Нет, они занимаются днём, а утром они ... музее ... выставке.
5. Твоя сестра работает ... заводе ... лаборатории?
6. Нет, она работает ... вокзале ... кассе.

Задание 3. ОБРАЗЕЦ: *Дети гуляют (где?) в парке.*

Дети идут (куда?) в парк.

1. Лампа стоит (где?) /стол/
2. Мы идём (куда?) /комната/
3. Мы покупаем журналы /киоск/
4. Книга лежит ... /полка/
5. Ваза стоит ... /стол/
6. Мы едем ... /Москва/
7. Цветы поставим... /окно/
8. Письмо лежит ... /книга/
9. Сумка лежит ... /стул/

Трансформационные упражнения дают возможность формировать навыки комбинирования, замены, сокращения или расширения заданных грамматических структур в речи. Здесь метод тренировки смыкается фактически с методом применения усвоенного грамматического материала в речи. При выполнении этих упражнений учителю необходимо иметь в виду две взаимосвязанные задачи: обеспечить запоминание грамматического материала, развитие соответствующих навыков и одновременно открыть перед нерусскими студентами ясную речевую перспективу использования этих навыков. Нельзя не согласиться в этом отношении с тем мнением, что даже самое маленькое грамматическое упражнение надо строить так, чтобы нерусские студенты могли немедленно почувствовать пользу от затраченных усилий. При применении традиционного метода – в познании языковой теории, а при прямом и коммуникативном методах – в практическом использовании языка.

Задание 1. Поставьте вопросы к ответам по образцу.

ОБРАЗЕЦ: - ... ?

- Я живу в Москве.

1. -...?
- Я учусь в университете.
2. -...?
- Я живу в общежитии.
3. -...?
- Моя семья живёт в деревне.
4. -...?
- Его отец работает в лаборатории на фабрике.
5. -...?
- Её сестра учится в школе.
6. - ... ?
- Мои друзья занимаются утром на стадионе.

Задание 2. Ответьте на вопросы, используя предложный (6) падеж и переведите.

(работа по парам).

ОБРАЗЕЦ: - *Ты не знаешь, где моя тетрадь?*

- Вот она, лежит на столе.

1. - *Ты не знаешь, где мой словарь?*
- ...
- А учебник?
- ...
2. - *Скажи, пожалуйста, где моя ручка?*
- ...
- А карандаш?
- ...
3. - *Скажи, пожалуйста, где мой конверт?*
- ...
- А ты не знаешь, где моё письмо?
- ...

Одним из видов упражнений в видоизменении является упражнение в переводе с родного языка на иностранный. Эти упражнения мы не можем включить в материал занятия, проводимое прямым методом, редко включаем такие упражнения также при коммуникативном методе. В некоторых случаях им не отказывают в статусе контрольных упражнений, но не включают в тренировочные. Аргументы против этого вида упраж-

нений сводятся к следующему:

1_они нарушают одноязычность процесса учения, при отсутствии языковой иноязычной атмосферы нужно бороться за каждый звук на иностранном языке;

2_они несут большое нагромождение трудностей разного плана, что мешает выработке навыка;

В защиту упражнений в переводе с родного языка на иностранный можно сказать следующее:

А)они способствуют преодолению межязыковой интерференции, так как при их выполнении происходит наглядное противопоставление сопричастных форм, что является важным моментом в усвоении языкового материала;

Б)они позволяют непосредственно сосредоточиться на форме, мобилизуя произвольное внимание, так как содержание в них задано;

В_они жестко диктуют употребление определенной формы;

Чтобы ослабить действие отрицательных факторов, о которых было сказано выше, нужно соблюдать следующие условия:

Г)предлагать для перевода с родного языка на иностранный небольшие по объему упражнения;

Д)рекомендовать строить их по типу подстановочной таблицы, тогда удастся придать им однородный характер и соблюсти принцип одной трудности;

Е)предпослать их выполнению сравнительный анализ сопричастных форм, что также способствует снятию трудностей;

Ж)эти упражнения должны представлять собой фактически звено обратного перевода; в текстах учебника и в других упражнениях параграфа учащиеся должны легко находить «ключи», т. е. тот же материал на иностранном языке.

Например, при изучении материала по употреблению предлогов В-ИЗ и НА-С можем для перевода предложить студентам текст с использованием слов «туда, там». Переведите диалог.

- *Sən bura gəlirsən?*

- *Yox, mən rta gedirəm*

- *Sən orda olacaqsan?*

- *Yox, biz burada qalacağıq*

Сформированный при помощи тренировочных упражнений грамматический навык используется в речевых умениях, которые развиваются при помощи метода применения. Содержанием этого метода являются упражнения в комбинировании грамматического материала, или, так называемые, трансформационные упражнения.

Трансформационные упражнения формируют навык комбинирования, замены или сокращения грамматических структур в речи. С их помощью можно научить варьировать содержание сообщения в заданных моделях в зависимости от меняющейся ситуации, сопоставлять и противопоставлять изучаемую структуру ранее изученным, составлять из отдельных усвоенных заранее частей целые высказывания с новым содержанием, так как в естественной речи используются разнообразные грамматические явления, их сочетания, что определяется речевой задачей. Если, предположим, говорящий рассказывает собеседнику, где он проводит обычно свой день, куда он собирается поехать в предстоящие выходные, то он комбинирует в своем рассказе форму предлога В, НА, С, ИЗ с формой винительного, родительного и предложного падежей. Чтобы развить у нерусских студентов способность, необходимую для связной осмысленной речи, которая сможет служить коммуникативным целям, нужно провести их через упражнения в комбинировании грамматических явлений. Для этого задаются соответствующие ситуации. Однако ситуация сама по себе не диктует употребления конкретного грамматического материала, ведь грамматика по своей сути внетематична и внеситуативна. Студент волен в выборе грамматических средств, и он может выйти из положения за счет своего старого грамматического запаса, не перенося новый навык в речь, в результате чего речь будет примитивной и неточной, а «неработающий» навык со временем разрушится. Чтобы воспрепятствовать этому, нужно приложить специальные усилия, с первых уроков, на уровне подготовленной формы речи жестко управлять речевым поведением студентов, только тогда удастся воспитать в них привычку употреблять нужный материал по собственной инициативе, т. е. уже в неподготовленной речи. Поэтому задаваемые ситуации следует снабжать опорами грамматического характера.

Таким образом, данная система упражнений обеспечивает усвоение активного грамматического минимума, обслуживающего устную речь и чтение на начальном и среднем этапе обучения иностранному языку.

Переход от навыков к умениям обеспечивается упражнениями, в которых активизируемое грамматическое явление надо употребить без языковой подсказки в соответствии с речевыми обстоятельствами. Упражнения этого этапа могут проводиться на материале устных тем, домашнего чтения, кинофрагментов или же с помощью Интернета могут студенты подготовить материал на тему «Азербайджан».

Совершенствование речевого грамматического навыка целесообразно проводить посредством:

1. активизации в учебном разговоре новой грамматической структуры в составе диалогических и монологических высказываний в ситуациях общения;

2. различных видов пересказа или изложения содержания прослушанного (прочитанного) текста;

- 3.употребления разного типа грамматических структур в подготовленной речи;
- 4.включения в беседу освоенного грамматического материала в новых ситуациях, предполагающих пере-
межающееся противопоставление грамматических структур;
- 5.беседы по прослушанному (прочитанному) тексту, просмотренному фильму (кинофильму, кинофрагмен-
ту), предполагающей свободное противопоставление грамматических форм;
- 6.организации и проведения различных видов грамматически направленных ролевых игр.

В практическом курсе русского языка грамматические явления прорабатываются в последовательности, диктуемой нуждами общения. При этом система языка, его парадигматика игнорируется. В результате грамматический материал как бы дробится: одни формы используются а связи с данной ситуацией, другие — отодвигаются на неопределенное время, третьи — вообще не изучаются. Возникает вопрос: следует ли довольствоваться дробным усвоением грамматического материала или нужно его систематизировать? В условиях высшей школы нет реальной возможности для овладения студентами всем грамматическим строем данного русского языка в силу его обширности и трудности формирования грамматических навыков. Вторая этому причина – что русский язык в азербайджанской школе является вторым иностранным языком. Содержание второго иностранного языка не включает в себя глубокое овладение языком.

Как уже было сказано, в настоящее время широко используются разные подходы в обучении грамматике. Благодаря функциональной презентации познание системы изучаемого русского языка происходит в процессе пользования языком, непосредственно в речи, что и представляет собою одно из требований коммуникативного обучения.

Очередность изучения отдельного языкового факта, в нашем случае употребление предлогов В - ИЗ и НА - С, определяется их значимостью для непосредственного общения в пределах избранной темы. (Азербайджан). В итоге при функциональном представлении к однородному грамматическому материалу иногда приходится возвращаться неоднократно. Другие грамматические формы исключаются из обучения до тех пор, пока в них не возникает практической надобности.

Предъявление нового учебного материала в такой последовательности как будто бы мешает увидеть упорядоченную и обобщенную систему языка. Как уже было сказано, система языка не является объектом обучения при коммуникативном и прямом методах. Но невозможно овладеть иностранным языком, не зная системы данного языка. «Это достигается организацией на определённом этапе обучения (по мере накопления материала) грамматических обобщений, цель которых – показать полную парадигму падежных форм... проследить систему грамматических признаков каждой части речи и т. д.». Именно в такой подаче грамматического материала и рождаются коммуникативный и грамматико-переводной методы. Урок обобщения грамматического материала не является возвратом к грамматико-переводному методу, оно вытекает из работы над речевыми навыками. Цель таких обобщений – построение целого из изученных ранее изолированных друг от друга однородных языковых фактов.

Таким образом, в процессе обучения нерусские студенты овладевает необходимыми для общения коммуникативными единицами и получает сведения о лексико-грамматической структуре русского языка, о границах употребления изучаемых явлений, их месте в системе языка в целом. Связь языка с действительностью диктует набор типовых ситуаций, чтобы создать условия неформального общения на русском языке.

Литература

1. Астахова Е. А., Решетов А. Г.: Повышение эффективности процесса развития устной иноязычной речи на основе совершенствования содержания обучения // Иностранные языки для взрослых, № 3, 1998.
2. Бабинский Ю. К.: Педагогика. Москва: Просвещение, 1983.
3. Барменкова О. И.: Видеозанятия в системе обучения иностранной речи. // Иностранные языки в школе, № 3, 1993, стр. 20 – 25.
4. Бельй Б. П.: Нарушения психических процессов при поражении правого полушария. // Вопросы психологии. № 6, 1973, стр. 124-134.
5. Беляев Б. В.: Очерки по психологии обучения иностранным языкам. Москва: изд-2, 1965, стр. 79.
6. Бим И. Л.: Методика обучения иностранным языкам как наука и проблема школьного учебника. Москва, 1977.

Ключевые слова: тренировочные упражнения, трансформация, перевод

Açar sözlər: məşq, transformasiya, tərcümə.

Keywords: training exercises, transformation, translation

XÜLASƏ

Məqalədə qrammatik tapşırıqların mənimsəmə tapşırıqlarının metodikasından danışılır və bir çox çətinliklərin meydana gəlmə problemləri araşdırılır. Bununla belə məqalədə qrammatik tapşırıqların tərtibi məsələlərinə də toxunulur və metodik göstəricilər verilir.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются тренировочные упражнения по усвоению конкретного грамматического материала. В ней анализируются различные подходы и методики по созданию тренировочных упражнений, а также даются методические рекомендации.

SUMMARY

The article discusses the training exercises for the assimilation of specific grammatical material. It analyzes various approaches and methods for creating training exercises, and also provides methodological recommendations.

Rəyçi: dos.L.Ələkbərova

Allahverdiyeva Mətanət Əliş qızı
SÖZÖNLƏRİN CÜMLƏDƏ YERİ

Fransız dilinin praktik qrammatika fənninin tədrisində sözönlərin cümlədə yeri haqqında məlumata tələbələrin ehtiyacları olduqlarını nəzərə alaraq mövzu aşağıdakı kimi tədris olunur. Azərbaycan dilinin hal şəkilçiləri ilə müqayisəli tədris olunan sözönlərin yeri haqqında geniş bilik əldə edən tələbə şifahi nitq praktikasında bu qaydadan istifadə edir. Məsəl üçün: dans- içəridə əvvəllər dedans-icində, orada kimi işləndirdi.

Sonralar dilin inkişafı ilə “dedans” zərfləri kimi işlənməyə, dans-daxilində sözönlü kimi işləndi.

“Dans”- daxili, içərisində” kimi yer mənasında işlənilir.

Ex: entrer dans la chambre- evə daxil olmaq

Jeter sa lettre dans la boîte- məktubunu qutuya salmaq.

“Dans”- sözönlü dəqiq yer bildirdikdə:

Etre la maison- evdə olmaq.

Promenades dans Paris-Parisdə gəzinti

“Dans”-(ölçü kimi) abstrakt hallarda və bəzi dəyişən nüanslarda bir neçə ideyalarda aşağıdakı misallarda göstərilir.

Dans l'ombre- kölgədə

Dans l'obscurite- qaranlıqda

Boire dans un verre –1 stəkanla içmək

Manger dans une assiette- bir qabdan yemək

Dans la misère- yoxsulluqda

Dans sa jeunesse- öz gəncliyində

Dans son enfance- uşaqlığında, uşaqlıq illərində

Ecrire dans un cahier- bir dəftərdə yazmaq

Lire dans son livre- öz kitabında oxumaq

Bir vaxta davam edərkən “dans”- sonar, aşırı kimi Azərbaycan dilinə çevrilir.

Je serai de retour dans quinze jours- Mən 15 gündən sonra qayıdacam.

Dans un mois, les examens commencent- Bir aydan sonra imtahanlar başlayır.

Dans les...dən sonra sıra sayı gələrsə “təxminən” kimi tərcümə olunur.

L'enfant avait dans les neuf ans- Uşağın təxminən 9 yaşı var.

En tout dans les cent cinquante invités- Təxminən 150 nəfər qonaq dəvət edilmişdir.

“En” sözönlü

“En” sözönlü keçmiş fransız dilində daha çox işlənmişdir. Get-gedə dilin inkişafı nəticəsində à və dans sözönlələrinin yerində də işlənilir.

Müasir fransız dilində bu sözönlü artırıksız işlənən isimlərin qarşısında gələ bilər.

Qeyd: “En” sözönlü tez-tez müəyyən artikullarla işlənən isimlərin qarşısında işlənilirdi və artikla birləşirdi. “En” sözönlü müasir fransız dilində bir neçə ifadələrdə işlənilir.

En l'honneur de

En l'absence de

En l'air

En l'accurrence de

“En” sözönlü başqa hallarda da, işarə əvəzlilikləri ilə də işlənə bilər.

En ce cas

En un instant

Semantik baxımdan “en” sözönlü vaxtı, zaman yeri, hərəkəti, vəziyyəti izah edə bilər.

“En” zərfləri kimi tərcümə edilərkən aşağıdakı kimi qeyd olunur.

Dəqiq yer göstərərkən qadın cinsli ölkə adlarının qarşısında işlənilir.

Aller en France

En Afrique

En Chine

Bəzən xüsusi isimlərin qarşısında “en” yox “dans” sözönlü işlənilir.

Dans les Alpes

Dans les Pyrénées

Bəzən də tək hal müəyyən artiklə işlənilir.

Dans la France de Louis XIV

Dans l'A mérique d'aujourd'hui

Yer mənasında yəni hansı yerdə hansı vəziyyətdə daha dəqiq halda “en” sözönlü işlənilir.

Voyager en auto

En Wagon de 1-ère classe

Travailler en chambre

Etre en pension

En prison

Etre en classe

Lakin aşağıdakı hallarda “dans” sözünü işləyir.

Monter dans le wagon

Etre dans la classe

Etre dans la chamber

Fəsilərin adlarının qarşısında həmişə “en” sözünü işləyir.

En été – yayda

En automne- payızda

En hiver – qışda

Qeyd: yaz fəslinin adının qarşısında “au” birləşmiş artıql işləyir.

Au printemps-yazda

Ayların adlarının qarşısında “en” yalnız yanvar ayının adının qarşısında “au” birləşmiş artıql işləyir.

En janvier-mais au mois de janvier

En mars-mais au mois de mars

En octobre-mai au mois d'octobre

Zaman göstərəkən:

Je lirai ce livre en deux jours - Bu kitabı iki günə oxuyacam.

Hər hansı bir ifadəni izah edib başa düşmək üçün və onun qarşısına “en” sözününün azərbaycan dilinə çevirəndə aşağıdakı kimi nəzərə çarpacaq.

En français-fransızca

En allemand-almınca

En vers-tərəfdən

En guelgnes mots-bir neçə sözdə

Hansı tərzdə:

En civil-mədəni

En habit-geyimdə

En uniforme-formada

En noir-qaradan

En blanc-ağdan

En cheveu-başıyaq

Hər hansı bir əşyanı bölmək, kəsmək mənasında

Caéper en petets morceaux-kiçik hissələrə bölmək.

Mettre en pièces-otaqlara bölmək.

Fəza cisimlərinin forma və vəziyyətini göstərmək.

S'asseoir en cercle- dairəvi oturmaq

En rond- dairəvi

Disposer en pyramide- piramida formasında

En ligne droite-düz xəttə

En rangeés-cərgələnmiş

Un nez en bec d'oiseau-quş burnu kimi

Fiziki vəziyyət.

En larmes-yaşlı

En colère-acıqlı

En fleur-güllü

En réparation

Bəzən “en”- kimi”, keyfiyyət kimi xarakterizə olunur.

Parler en maître

En ami

Juger en connoisseur

Bir əşyanın nədən hazırlandığını bildirir

Une table en bois-taxtadan masa

Une robe en sois-ipəkdən paltar

Une montre en or-qızıldan saat

En sözünü sifət kimi işləyir.

Marcher en silence-yavaşca addımlamaq

Etre en colère-qəzəbli olmaq

La lettre estécrite en français- fransızca yazılmış məktub

Nisbi əvəzlilərin yerində işləyir.

Cet home en qui j'espérais trouver un ami

Je blâme en elle son peu de modeste

Il ne comprenait pas ce qui se passait en lui

“Par” sözünü

Par-latin dilində gəlir, keçmək mənasını verir yer zərf kimi işlənir.

“Par” sözünü aşağıdakı hallarda nəzərdən keçirək.

Passer par la porte-qapıdan keçmək

Jeter par la fenêtre-pəncərədən atmaq

Par tout le pays-bütün ölkədən

Zamanı qeyd edərkən:

Par une belle matinée de printemps – gözəl bir yaz səhəri keçirmək

Par le temps qu'il fait-belə havada

Abstrakt sözlərdə: par;-de sözünü ilə “grâce à” arasında bir məna verir.

Je le sais par un de mes camarades

C'est par ma faute que nous sommes en retard

“Par”-həm də vasitə və hərəkət kimi məna kəsb edir.

Envoyer une lettre par avion-təyyarə ilə məktub göndərmək

Par la poste-poçta ilə

Voyager par chemin de fer-dəmir yolu ilə səyahət etmək

Prendre par la main-əli ilə aparmaq

Arriver par groupes-qrupla gəlmək

Appeler qn par son nom-kimisə öz adı ilə çağırmaq

Biri-birinin dalınca işlənən eynimənalı sözlərin arasında işlənir.

Jour par jour-günbəgün

An par an-ilbəl

Deux par deux-iki-iki

Bölgü mənasında işlənir

Deux fois par an-ildə iki dəfə

Dix étudiants par groupe-on tələbədən groupe

Payer cent francs par tête-hər nəfərə 100f ödəmək

Hər hansı bir hərəkətin mənasına uyğun hallarda işlənir.

Faire qch par intérêt-maraq üçün nəşə etmək

Par curiosité- maraqdan

Par mégarde-özü gözləməkdən

Elə bu mənaya uyğun aşağıdakı ifadələr yaranmışdır.

Par hazard-təsadüfən

Par conséquence

Parce que-çünki

“Par” sözünü bir neçə ifadələrdə işlənir.

Par bonheur-xoşbəxtlikdən

Par exemple-misal üçün

Par suite-de-davamında

Par cœur-əzbər

Par instant-bir anda

Par endroit-ətrafda

Par la-ordan

Par ci-burdan

Avec- sözünü

“Avec”-sözünü azərbaycan dilinə “ilə” kimi tərcümə olunur. Cümlədə yeri aşağıdakı hallarda olur.

Müşayət mənasında

J'habite avec mes parents - Mən valideyinlərimlə yaşayıram

J'irai au théâtre avec mes amis - Mən dostlarımla teatra gedəcəm

Hər hansı bir alətdən istifadə etdikdə azərbaycan dilinin hal şəkilçisinə uyğun gəlir.

Ecrire avec un crayon-qələmlə yazmaq

Couper la viande avec un couteau-bıçaqla ət doğramaq

Qeyd: Müxtəlif mənada işləyə bilər.

Puis-je écrire avec un crayon?(nə ilə)

Pourquoi présentez-vous un travail

Ecrire au crayon?(necə?)

Tərzi-hərəkət formasında

Avec joie-sevinclə

Avec attention-diqqətlə və s. formalarda tələbələrə sözünüləri öyrənmək və şifahi nitqi inkişaf etdirmək

məqsədlə qrammatik qaydaların tədrisinə geniş diqqət yetirilməlidir.

Ədəbiyyat:

1. Gramaire française. I partie. N.STEINBERG,1966.
2. Maïa Grégoire,Odile Thiévenaz.Grammaire progressive du Français.CLE International.2004.
3. Grammaire en dialogues. Claire Miquel.CLE International . 2005.

Резюме

В статье рассматривается употребление привтавок dans, en, par и avec во французском языке. Во французском языке существительное не имеет падеже. Падежные окончания азербайджанского языка передаются во французском языке с помощью приставок dans, en, par и avec. В статье это положение иллюстрируется множеством примеров.

Summary

The article is about prepositions dans,en,par and avec. The usage of these prepositions is also indicated here. In French the noun has no case categories. The prepositions dans,en,par and avec are used to make relations between words in common case in Azerbaijani. In the article it is given with examples.

RƏYÇİ: E.Vəliyeva

Yaqub Babayev, Nəbizadə Xəyalə Nəbi qızı

ORTA MƏKTƏBDƏ İMADƏDDİN NƏSİMİNİN HƏYAT VƏ YARADICILIĞININ TƏDRİSİ

İmadəddin Nəsimi Yaxın Şərq ədəbiyyatında humanizm, insan ləyaqətinin təqdiri, insan səadətinin tərənnümü şəraitində Azərbaycan şeir dilini yüksək bir zirvəyə qaldıran, öz əsərlərində dövrün mütərəqqi fikirlərini tərənnüm edən, böyük Nizaminin Şərq ədəbiyyatına gətirdiyi qabaqcıl ideyaları davam və inkişaf etdirib öz amalı uğrunda yorulmadan mübarizə aparan və bu yolda mərdliklə ölümə gedən fədakar bir sənətkardır.

Dahi şairin şeirləri bu gün də oxucularına, xüsusən məktəblilərə yüksək əxlaqi keyfiyyətlər aşılayır. Bu gün müasir təhsilin tələblərinə uyğun olaraq hazırlanmış orta məktəb dərslərinə şairin müxtəlif şeirləri daxil edilmişdir. Nəsimi lirik şairdir və şeirlərinin hamısı bu ədəbi növə qələmə alınmışdır.

Yaradıcılığında aparıcı janr qəzəldir. Lakin klassik poeziyanın müxtəlif forma və janrlarında uğurla qələmini sınamışdır: qəzəl, qəsidə, tuyuğ, rübai, məsnəvi və s. O, üç dildə-türkcə, farsca və ərəbcə şeirlər yazmışdır.

Nəsiminin həyat və yaradıcılığına VIII və X siniflərdə müraciət olunmuşdur. VIII sinifdə İ.Nəsiminin “Ağrımaz” qəzəli, X sinifdə isə həyatı və “Sığmazam” qəzəli tədris olunur. Hər iki sinifdə Nəsimi irsi tədris olunarkən müəllimdən yüksək bacarıq və qabiliyyət tələb olunur.

Nəsimi irsi uzun müddət orta məktəblərdə ənənəvi təlim üsulları ilə tədris edilmişdir. Nəsiminin həyat və yaradıcılığının fəal/interaktiv təlim üsulları ilə tədrisi dərslərin daha səmərəli alınması, şagirdlərin fəallaşmasına səbəb olur. Fəal/interaktiv təlim şagirdlərə müstəqil düşünmək, sərbəst fikir söyləmək, əməkdaşlıq etməyi bacarmaq, öz fikirlərini izah və sübut etmək, kreativ təfəkkürün inkişafı, birgə həll yollarını müəyyənləşdirməyi, qərar çıxarmağı və s kimi keyfiyyətlər aşılayır. Artıq ənənəvi təlimdən fərqli olaraq yaddaş məktəbindən təfəkkür məktəbinə keçdiyimiz üçün şagirdin işi şeiri əzbərləyib sadəcə yadda saxlamaqla bitmir. Bu zaman şagird düşünür: “Bu şeirlə müəllimin bizə çatdırmaq istədiyi əsas məqsəd nədir?”, “Əsərdən hansı nəticəyə gəldik və özümüz üçün hansı nəticəni çıxardıq?”

VIII sinifdə İ.Nəsiminin “Ağrımaz” qəzəlinin tədrisinə 3 saat yer verilmişdir. I saat-Əsərin məzmunu üzərində iş, II saat-Təhlil üzərində iş, III saat isə-Tətbiq, Müzakirə və Yaradıcı işdir. Əsərin məzmunu üzərində iş zamanı müəllimin oxusu və izahı diqqətlə dinlənilməlidir.

Motivasiya zamanı “Nəsimi” filmindən fraqmentin nümayişi, şairin əsərindən parça səsləndirilməsi və s istifadə oluna bilər. “Ağrımaz” qəzəlinin tədrisi zamanı daha çox müəllimin izahlı oxusuna üstünlük verilməlidir. Bu prosesdə şagird fəallığının təmin edilməsi də vacibdir. Hər beytin mənasının aydınlaşdırılmasında şagirdlərin deyə bildiklərini müəllim deməməli, şagirdlərin müstəqil fikir söyləmələrinə şərait yaratmalıdır. Həmçinin, yeni sözlərin mənasının aydınlaşdırılmasında şagirdlərin fəallığına nail olunmalıdır.

II saatda təhlil üzrə iş aparılır. Mətnin oxusunu müxtəlif formalarda aparmaq mümkündür. Şagirdin fərdi oxusundan istifadə etmək daha məqsədəuyğundur. Oxuya ayrılan vaxt bitdikdən sonra qrupların təqdimatı əsasında məlumat mübadiləsi və müzakirə aparılır.

X sinifdə İ.Nəsiminin həyat və yaradıcılığı barədə daha geniş məlumat verilmişdir. Mövzunun tədrisinə şagirdlərin mövcud biliklərinin aşkara çıxarılması ilə başlanır. Şagirdlərin diqqəti dərslərdəki belə bir problemə- “Nəsimi barədə bildiklərinizi yada salıb yığcam müzakirə aparın” probleminə cəlb olunur. Müzakirə aparılır, bu zaman müəllim istiqamətləndirici suallardan istifadə edə bilər. Şagirdlər müzakirə zamanı Nəsiminin həyatı, şəxsiyyəti, yaradıcılığı barədə onları düşündürən, maraqlandıran suallara VIII sinifdə öyrəndiyi bilikləri daha da təkmilləşdirərək müzakirə aparırlar. Bu tapşırığın yerinə yetirilməsində müəllimin “BİBÖ” üsulundan istifadə etməsi daha məqsədəuyğundur.

Nəsiminin həyat və yaradıcılıq yolu haqqında mənbələrdə kifayət qədər məlumat vardır. Müəllim Nəsiminin həyatı haqqında danışarkən onun anadan olması, hansı ictimai mühitdə yaşaması, F.Nəimi ilə tanışlığı, hürufilik ideyalarının təbliğinə başlaması və s haqqında məlumat verməlidir. Bu zaman müəllim özü də Nəsimi haqqında hərtərəfli biliyə malik olmalı və onların şagirdlərə öyrədilməsi yollarını yaxşı bilməlidir.

Nəsimi keşməkeşli bir zamanda yaşamışdır. Onun anadan olduğu il və yer barədə müxtəlif fikirlər mövcuddur. Mənbələrin verdiyi məlumatlardan belə qənaətə gəlik ki, Nəsimi 1369-cu ildə anadan olmuş, 1417-ci ildə Hələb şəhərində ağır işgəncələrlə edam edilmişdir. Nəsiminin həyatının tədrisi zamanı müəllim daha çox hürufilik ideyalarının Nəsimi tərəfindən təbliğindən danışmalı, yığcam da olsa, hürufiliyin bədii fəlsəfi mahiyyətini açmağa çalışmalı, şagirdlərin fikrində heç bir qaranlıq məsələlərin qalmasına şərait yaratmamalıdır. Müəllim izah edir ki, hürufilik təriqətinin başçısı Azərbaycan alimi və şairi F.Nəimi olmuşdur. Hürufiliyə görə, Allah insanda və mövcud olan bütün varlıqlarda təcəssüm tapır. Hürufilər insanı müqəddəs sayırdılar. Onların fikrincə kamil insan Allah səviyyəsinə yüksələ bilər. Nəsimi əvvəllər sufizmə meyl etmiş, daha sonra isə Nəsiminin görüşlərinə tərəfdar çıxmışdır. Məhz buna görə də müəllim mövzu istiqamətinə görə Nəsiminin yaradıcılığının 2 qismə ayrıldığını qeyd edir: təriqət şeirləri və dünyəvi şeirlər. X sinifdə tədris olunan “Sığmazam” qəzəli Nəsiminin hürufilik ideyalarının tədrisinə həsr olunmuş qəzəllərdən biridir. Motivasiya, problemin qoyuluşu müxtəlif yollarla aparıla bilər. Şagirdlərin VIII sinifdə “Ağrımaz” qəzəli ilə bağlı əldə etdiyi bilikləri bir daha xatırladan müəllim yığcam müsahibə aparır. Nəsimi əqidəsinə sadıq, hürufi ideyalarının alovlu təbliğatçısı kimi qiymətləndirilir.

Tədqiqat zamanı şagirdlər qruplara bölünür. Müəllimlər kiçik qruplar yaratmaqla hər bir qrupa müvafiq sual verməklə şagirdlər arasında əməkdaşlığın yaranmasına, onlarda yaradıcı təfəkkürün inkişafına nail olur. Hər bir qrupa dərslərdəki suallar üzrə tapşırıq verilir və fikir mübadiləsi aparmaq təklif olunur.

Birinci qrup "Zərrə mənəm, günəş mənəm, çar ilə pəncü şeş mənəm" misrasında hansı bədii ifadə vasitəsi işlənib? sualı əsasında təqdimat hazırlayır. Bu suala cavab verərkən şagirdlər ədəbiyyat nəzəriyyəsiindən aldıkları bilikləri yada salmalıdırlar. Belə ki, "Zərrə mənəm, günəş mənəm, çar ilə pəncü şeş mənəm" deyən şair burada mübaligədən istifadə etmişdir. Mübaligə bir şeyi həddindən artıq şişirtmə, böyütmədir və yaxud təsvir edilən hadisənin, vəziyyətin təsirini artırmaq üçün onları qəsdən şişirtməkdən ibarət ədəbi üsuldur. Nəsimi də məhz bu üsuldan istifadə etmişdir. Bütün məlumatlar ümumiləşdirildikdən sonra ikinci sual üzrə müzakirəyə başlanılır.

İkinci qrup "Haşimiyəm, qüreyşiyəm" dedikdə şair nəyi nəzərdə tutur?" sualı ilə bağlı təqdimat hazırlayır. Şagirdlərin mövzu ilə bağlı əldə etdikləri məlumat diqləndikdən sonra müəllim özü də əlavə məlumatlar verir. "Sığmazam" qəzəli insanın dilindən deyilib onun baxış və fəlsəfi düşüncələrini ifadə edir.

Narə yanan şəcər mənəm, çərxə çıxan həcər mənəm,
Gör bu odun zəbanəsin, mən bu zəbanə sığmazam
...Gərçi bu gün Nəsimiyəm, Haşimiyəm, Qüreyşiyəm
Məndən uludur ayətim, ayətə, şana sığmazam.

Quranın 27-ci "Ən-Nəml" surəsinin 6-7 ci ayələrində Musaya peyğəmbərlik verdiyi zamanlarda, Musa Mədyədən Misirə gedərkən yolda bir göyüm ağacının qeybdən alovlanıb yandığından bəhs olunur. Heyrətdən çəşən Musaya ağacdən onun Allah olduğu barədə səda gəlir. Şairin lirik qəhrəmanı həm bu ağacın, həm də onun yanan alovunun onun özü olduğunu, ancaq bu alov sığmadığını söyləyir. İlahi ruh bağışlanıb, ancaq ilahi ruhdan daha əzəm olduğunu deyən şair, nəhayət, Məhəmməd peyğəmbərin mənsub olduğu tayfa və qəbilə ilə fərqi olmadığını, gah Haşimi, gah Qüreyşi, gah da Nəsimi, yəni insan şəklinə təcəlli etdiyi qənaətiylə də şeiri yekunlaşdırır.

Bütün bu təqdimatlar əsasında məlumat mübadiləsi və müzakirəsi aparılır. Müzakirə zamanı hər beytdə ifadə olunmuş fikrin ətraflı başa düşülməsinə, lirik qəhrəmanın coşqun hiss və düşüncələrinin aydınlaşdırılmasına daha çox fikir verilir. Mətnin təhlili üzərində iş zamanı da müəllim tərəfindən müxtəlif suallar qoyula bilər. Məsələn, "Qəzəl hansı mövzuda yazılıb?", "Qəzəldə bədiiliyi təmin edən mühüm vasitələr hansılardır?" və.s.

Müəllim qeyd edir ki, qəzəl əruz vəzninin rəcəz bəhrində yazılmışdır. Bu bəhrin seçilməsi də təsadüfi deyildir, o, qəzəlin ideya məzmununa uyğundur. Çətin sözlərin izahı zamanı da müəllim fəallıq göstərməli, şagirdlər tərəfindən anlaşılmayan, ərəb-fars mənşəli sözlərin izahını verməlidir. Yaxud evə tapşırıq şəklinə müxtəlif beytlərdəki çətin sözlərin mənasını tapmağı şagirdlərdən tələb edə bilər. Dahi şairin yaradıcılığının, fəlsəfi görüşlərinin öyrənilməsi və öyrədilməsi işini heç zaman bitmiş hesab etmək olmaz. Nəsiminin həyat və yaradıcılığı istər Azərbaycan, istərsə də dünya tədqiqatçılarının diqqət mərkəzində olmuşdur. H.Araslinin dediyi kimi "Nəsimin əsərləri Azərbaycan dilində yaranan şeirin inkişafında öz mütərəqqi xüsusiyyətlərilə mühüm rol oynamışdır. Çox mürəkkəb və ziddiyyətli bir inkişaf yolu keçmiş olan istedadlı sənətkar Azərbaycan ədəbiyyatında ana dilində yaranan fəlsəfi şeirin əsasını qoymuşdur."

NƏTİCƏ. İmadəddin Nəsiminin orta məktəbdə həyat və yaradıcılığının fəal/interaktiv təlim üsulları ilə tədrisi çox əhəmiyyətlidir. Bu zaman şagirdlərdə məntiqi, tənqidi, və yaradıcı təkəkkürünün inkişafı qayğısına qalınır, təlim prosesinə tədqiqat xarakteri verilir. Təlim prosesində işgüzar iş mühiti, əməkdaşlıq şəraiti yaradıldığından iştirakçıların yüksək fəallığı təmin olunur, şagirdlərin Nəsiminin həyat və yaradıcılığı barədə daha dərinləndən bilik əldə edilməsinə şərait yaradılır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Araslı H. "İmadəddin Nəsimi", "Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı", Bakı, 1972.
2. Babayev Y. "Azərbaycan ədəbiyyat tarixi", Bakı, 2014.
3. Əliyev S, Həsənlı B, Mustafayeva A. "Ümumtəhsil məktəblərinin X sinfi üçün ədəbiyyat fənni üzrə dərslik" Bakı, 2018.
4. Əliyev S, Həsənov B, Mustafayeva A. "Ümumtəhsil məktəblərinin X sinfi üçün ədəbiyyat fənni üzrə metodik vəsait" Bakı, 2017.
5. Əliyev S, Həsənov B, Verdiyeva N, Mustafayeva A, Məmmədova S. "Ümumtəhsil məktəblərinin VIII sinfi üçün ədəbiyyat fənni üzrə dərslik" Bakı, 2017
6. Əliyev S, Həsənov B, Verdiyeva N, Mustafayeva A, Məmmədova S. "Ümumtəhsil məktəblərinin VIII sinfi ədəbiyyat fənni üzrə metodik vəsait" Bakı, 2015
7. Yusifov F. "Ədəbiyyatın tədrisi metodikasi" Bakı, 2010.

Açar sözlər: İmadəddin Nəsimi, qəzəl, orta məktəb, ədəbiyyat dərslikləri

Ключевые слова : Имададдин Насими, газель, средняя школа, литературные учебники

Key words: Imadeddin Nasimi, ghazal, high school, literature textbooks

РЕЗЮМЕ

Преподавание жизни и творчества Насими в средней школе

Очень важное значение имеет учение жизни Имададдина Насими о жизни и творчестве в средней школе с помощью активных / интерактивных методов обучения. В то же время учащимся предлагается развивать логическое, критическое и творческое мышление, процесс обучения характеризуется научным характером. Высокая активность обеспечивается созданием рабочей среды и большими знаниями о жизни и творчестве Насими.

SUMMARY

Teaching Nasimi's life and creativity at secondary school

Imadeddin Nasimi's teaching of life and creativity in secondary school through active/interactive teaching methods is very important. At the same time students are concerned with the development of logical, critical and creative thinking, and the learning process is characterized by research nature. As a result of the business environment and the working environment, the participants are provided with high level of participation and the opportunity to learn

ОШИБКИ ДОПУСКАЕМЫЕ В РЕЧИ УЧАЩИХСЯ

Виды ошибок. Все ошибки можно разделить на четыре типа

1. Ошибки-оговорки. Этими ошибками полна и письменная, и устная речь любого носителя языка. Преподаватель иностранного языка должен твердо знать, что такая ошибка, которую допустил ученик – это ошибка случайного характера. Если это ошибка-оговорка, не нужно на нее обращать внимания, просто следует каким-то жестом полсказать ученику, что он оговорился, но не тратить времени на ее объяснение. Это первый тип ошибок, не требующий особой работы по ее исправлению.

2. Ошибки второго типа – это ошибки из-за недостаточно прочных навыков. Знания есть, а навык непрочен, не автоматизирован. Для ошибки второго типа характерно, что учащийся сам может исправиться, если ему дать намек сказать: «число...», или: «совершенный...» и т. п. Ошибки второго типа требуют только указания, побуждающего к самоисправлению.

3. Самый страшный – это третий тип ошибок. Их нужно уметь диагностировать. Это – ошибки в результате неправильного понимания или плохого застарелого навыка. Если этих ошибок много, виноват преподаватель, так как он своевременно не создал правильного учебного режима. Обычно такие ошибки бывают в тех случаях, когда в иностранный язык переносятся нормы полного языка. С такими ошибками очень трудно бороться. Такие ошибки постукиванием или условными жестами не исправить. Если их много, то нужно объяснить весь материал сначала и дать специальную тренировку на дифференцирование.

4. Четвертый тип ошибок – это ошибки незнания. Если в работе ученика много ошибок третьего и четвертого типа, значит, плохо построен педагогический процесс и виноват только преподаватель (Цветкова, 1964, с. 30–31).

Все ошибки, допускаемые в речевом общении, целесообразно разделить на три разряда: 1) устно-речевые, т. е. допускаемые только в устной речи; 2) письменноречевые, которые встречаются только на письме; 3) общеречевые – общие для устной и письменной речи.

К первому разряду относятся такие произносительные ошибки, которые не находят отражения на письме: отсутствие редукации гласных в безударном положении, фрикативное произнесение взрывных согласных, акцентологические ошибки, аномалии в ритмомелодике речи, акцентные отклонения от образцового произношения и т. д. Ко второму разряду причисляются графические, орфографические и пунктуационные ошибки в письменных работах учащихся. Общеречевые ошибки, которые мы для краткости условно назовем просто речевыми, включают в себя произносительные, находящие отражение на письме, лексические, грамматические, словообразовательные.

В последнем случае приходится учитывать выделение словообразования в новой лингвистической традиции в самостоятельный раздел языкознания, находящийся вне лексики и морфологии. Впрочем, как известно, в школьной практике издавна было принято относить словообразование к грамматике, и поэтому словообразовательные ошибки в этой традиции выделять не принято (Успенский, 1979, с. 110).

Причины ошибок. *Специфика навыков становится особенно заметной при несовершенном владении языком (неродным, иностранным) и, следовательно, навыками. Так, при грамматически правильном построении фразы возможны ошибки в употреблении лексики (в сочетаемости слов – кальки родного языка), а при правильном сочетании (употреблении) иноязычных слов могут быть грамматические ошибки (неправильное грамматическое оформление слов, неправильные синтаксические структуры).*

Причиной таких ошибок в речи носителей языка, особенно детей, является в первую очередь «давление языковой системы» и противоречие системы и нормы. Однако, чтобы говорить правильно на том или ином языке, нужно владеть не только его системой, но и нормой. Психологическая природа этих ошибок у детей, как это отмечалось выше, – господство в речевом механизме ребенка генерализованных стереотипов и отсутствие дифференцированных «частных стереотипов грамматических форм, соответствующих норме», например, «карандашов» (по образцу «столов») вместо «карандашей», «чтение» (как рисование, катание) вместо «чтение» и др.

Основной источник этих ошибок в речи иностранцев – непрочность усвоения иноязычного материала, несовершенство или несформированность речевых навыков или недостаточная сформированность иноязычных речевых стереотипов и интерферирующее влияние речевых навыков родного языка как наиболее прочных и автоматизированных.

Учащиеся, пишут В.Г.Костомаров и О.Д.Митрофанова, обращаются к родному языку, к сознательному переводу, когда у них нет достаточно усвоенных автоматизированных навыков. При этом иностранный и родной языки действуют по принципу дополнений и замен (Шатилов, 1985).

Многолетний опыт преподавания русского языка иностранным учащимся убеждает в том, что наи-

большее количество ошибок в речи иностранцев связано с неразличением и смешением ими членов парадигм изучаемого языка, независимо от того, единицы какого уровня их составляют слова, входящие в одну лексико-семантическую группу, падежные формы имени или словопорядковые конструкции.

При этом наблюдается определенная закономерность: чем большим числом членов представлена парадигма, тем труднее иностранцу дифференцировать значения и синтагматические условия употребления каждого ее члена в речи. Исходя из сказанного можно рассматривать ошибку как некорректный для данных условий функционирования выбор единицы из ряда одноуровневых единиц, членов одной парадигмы. Под условиями функционирования следует понимать синтагматические условия, или контекст. Для фонемы – это фонетическое слово, для словоформы – словосочетание или предложение, для высказывания – сверхфразовое единство.

Многие ошибки в речи иностранцев так или иначе связаны с незнанием или игнорированием (в силу недостаточной степени сформированности навыка) условий выбора. При этом условия, как мы видели, для различных единиц неодинаковы: единицы, составляющие контекст, соответственно укрупняются по мере перехода от низшего языкового уровня к более высоким языковым уровням (Хавронина, Крылова, 1989, с. 40). *Интерференция*. Термин «интерференция» заимствован лингвистикой, а позже и лингводидактикой из физики, но не непосредственно, а, видимо, через средство психологии, где под этим явлением понимается «особое взаимоотношение навыков, заключающееся в отрицательном (тормозящем) влиянии ранее приобретенных навыков на образование и функционирование новых» (Педагогический словарь, 1960, с. 448).

Следовательно, исторически и этимологически интерференция – это результат отрицательного воздействия одного языка на речь на другом языке. Это понимание в современной лингводидактике можно считать доминирующим. Положительный перенос умений и навыков в речь на другом языке, вслед за Н.М.Шанским, в настоящее время принято называть не положительной интерференцией, а транспозицией. «Отрицательный» аспект интерференции делает неосновательным деление ее на языковую и речевую. Как правильно замечает Е.М.Верещагин [1969], интерференция наблюдается только в речи. Всякие изменения в лексике, фонетике или грамматике одного языка под воздействием другого нельзя относить к интерференции хотя бы потому, что, как правило, они не искажают язык, а в конечном итоге обогащают и нормируют его.

Также несостоятельным представляется и понятие внутренней-внутриязыковой интерференции. Если под этим понимать нарушение речевых норм одного языка под влиянием ложной аналогии с явлениями этого же языка, то любую речевую ошибку можно будет назвать интерферирующей. Ведь, по существу, любое сознательное (а иногда и бессознательное) искажение в речи делается в силу ложной аналогии. Если, например, ученик русской школы пишет: «Я иду по дороги», то, по-видимому, он дательный надеж смешал с родительным. Можно ли это назвать интерференцией?

В то же время понятие интерференции правомерно расширить. В широком значении речевая (или межъязыковая) интерференция представляет собой не только буквальный перенос чего-либо из родного языка, но и любое отрицательное воздействие родного языка на речь, воспринимаемую или продуцируемую на втором языке. Широкое понимание позволяет межъязыковую интерференцию разделять на прямую и косвенную. К прямой интерференции в этом случае относятся факты непосредственного переноса каких-либо единиц, форм, свойств или обобщений одного языка в речь на другом языке.

Выделяются две разновидности прямой интерференции.

Анализ более тысячи письменных работ творческого характера показал, что в письменной речи у тюркоязычных школьников (IV–VIII классы), а украинских и белорусских – в форме переноса значений прямая лексическая интерференция чаще проявляется в форме переноса слов родного языка.

В отличие от прямой интерференции косвенная не связана с непосредственным переносом. Она порождает речевые ошибки, которые вызваны нетипичностью, полным отсутствием данных системных оппозиций или категориальных явлений в родном языке, а также принципиальными, системными различиями в первичном и втором языках билингва. Если прямая интерференция носит исключительно внешний (межъязыковой) характер, то косвенную, с одной стороны, также можно считать внешней (отрицательное влияние родного языка), а с другой – внутренней, ибо ошибки и трудности речеупотребления здесь не ассоциируются с непосредственным переносом из иного языка (Успенский, 1979, с. 9–13).

Большая часть ошибок в процессе речи на иностранном языке есть следствие внутриязыковой интерференции, так как обусловлена особенностями самого изучаемого языка, спецификой его системных свойств и связей. *Под внутриязыковой интерференцией понимается влияние одной языковой формы (структуры) изучаемого языка на другую форму (структуру) или их взаимодействие, в результате чего возможно их неправильное понимание и употребление.* В основе этого явления лежит перенос по аналогии сложившихся или складывающихся умений и навыков речевой деятельности на иностранном языке на новые, формирующиеся навыки и умения (Хавронина, Крылова, 1989, с. 40).

Различают грамматическую, лексико-семантическую, фонетическую интерференцию, проявляющиеся на этапе лексико-грамматического развертывания семантических структур. Из психологии известно, что перенос речевых навыков (фонетических, грамматических, лексических) и речевых умений в говорении,

чтении, понимании речи на слух и письме из родного языка значительно **облегчает** усвоение иностранного языка, а интерференция, наоборот, затрудняет его. Однако по вопросу о том, чему уделить большее внимание – переносу или интерференции при обучении иностранному языку, мнения **методистов и психологов расходятся: одни считают, что больше внимания следует уделять переносу, другие – интерференции.**

В соответствии с изложенным выше, мы разделяем последнюю точку зрения, потому что, во-первых, перенос сходных речевых операций и речевых действий происходит сам собой, автоматически, без дополнительных усилий со стороны обучающегося, тогда как интерферирующее влияние родного языка должно быть преодолено путем корректирования, а иногда и ломки старых и формирования новых навыков оформления мысли, требующих немало нервных усилий, упражнения и времени.

Во-вторых, положительный перенос родного языка распространяется больше всего на речевые умения (умение строить связные высказывания, вести диалог, членить текст на смысловые части, извлекать информацию и т. п.). Положительный перенос на уровне речевых навыков весьма ограничен, потому что даже в близкородственных языках нет полного совпадения языковых явлений на фонетическом, лексическом и грамматическом уровнях.

Ошибочные речевые операции (навыки) и речевые действия или деятельность (т.е. речевые умения), выполняемые по нормам родного языка, т. е. под его интерферирующим воздействием, есть свидетельство несовершенства речевых навыков и коммуникативных умений в иностранном языке, их неустойчивости по отношению к навыкам родного языка, как более прочным и сильным.

Именно поэтому основной стратегический путь борьбы с интерференцией родного языка есть целенаправленное и систематическое формирование прочных, стабильных речевых навыков иностранного языка, способных противостоять интерферирующему влиянию навыков родного языка, в иностранной речевой тренировке, в ходе которой языковые явления, подверженные интерференции, актуализируются в речи так часто, как это только можно, и, если необходимо, в сочетании со знанием о расхождениях в этих явлениях в двух языках (Шатилов, 1985).

Внутриязыковой перенос грамматических навыков связан с различными типами сходства между новыми и усвоенными ранее грамматическими явлениями русского (иностранного) языка. При максимальном сходстве (одинаковости) осуществляется положительный перенос, при частичном сходстве – отрицательный перенос, при отсутствии сходства перенос вообще невозможен (Карлинский, 1990, с. 94). Так, усвоив образование форм прошедшего времени при помощи суффикса «-л» (читать → читал), учащийся по аналогии может образовать форму прошедшего времени от формы инфинитива большого числа русских глаголов (слушать → слушал, писать → писал и т. д.). Это положительный перенос. Однако данный навык может быть перенесен и на глаголы, имеющие нерегулярные формы прошедшего времени (погибнуть → погибнул, замерзнуть → замерзнул). В этом случае происходит отрицательный перенос навыка – интерференция. Таким образом, в основе внутриязыковой грамматической интерференции лежит отождествление частично сходных, но не идентичных грамматических форм (или способов их образования), что является следствием смешения в сознании учащегося их дифференциальных признаков.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

1. Верещагин Е.М., 1969.
2. Костомаров, Мигрофанова, 1988, с.144.
3. Карлинский, 1990, с.94.
4. Рожкова, Рассудова, Лариохина, 1967, с.206-207.
5. Хавронина, Крылова, 1989, с.40.
6. Успенский, 1979, с.110.
7. Цветкова, 1964, с.30-31.
8. Шатилов, 1985г.

Ключевые слова: виды ошибок, причины ошибок, интерференция.

Açar sözlər: səhvlərin növləri, səhvlərin səbəbləri, interferensiya.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются виды ошибок в речи изучающих русский язык, как иностранный (РКИ), основной источник, а также их причины.

XÜLASƏ

Bu məqalədə rus dilini xarici dil kimi öyrənən tələbələrin nitqindəki buraxılan səhvlərin növləri və əsas mənbəyi baxılır, araşdırılır və səbəbləri təhlil edilir.

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

Pərvanə Məmmədova

MÜƏLLİM ƏMƏYİ YARADICILIQ TƏLƏB EDƏN ƏN YÜKSƏK ZEHNİ
FƏLİYYƏT NÖVÜ KİMİ

“Pedaqoji fəaliyyətin məqsədi bu cəmiyyət üçün yararlı, hərtərəfli, ahəngdar inkişaf etmiş vətəndaşlar tərbiyə etməkdən ibarətdir” (1, 151). Bu proses isə müəllim və tələbələrin birgə fəaliyyəti zamanı baş verir. Biliklərin, bacarıq və vərdişlərin işə qoşulması sayəsində onların birgə fəaliyyəti bərqərar olur. Təbii ki, bu prosesdə əsas aparıcı qüvvə xalqımızın bütün zamanlar boyu dəyər verdiyi, müqəddəs saydığı, hər zaman uca tutduğu müəllimdir. O, güngündən müasirləşən və inkişaf edən ölkəmizdə cəmiyyətin ən aparıcı qüvvələrindən biridir.

Müəllim əməyi mühüm yaradıcılıq tələb edən ən yüksək zehni fəaliyyət növüdür. Bir sıra amillər mövcuddur ki, onlar pedaqoji əməyin müstəsnalığını şərtləndirir. Müəllim tədris etdiyi fənn proqramına, onun tələblərinə uyğun fəaliyyəti təmin edir və proqram üzrə elmi-nəzəri və praktik materialların yerinə yetirilməsində məsuliyyət daşıyır. O, qrupun fəaliyyətini düzgün istiqamətdə müəyyənləşdirir, oradakı tələbələrin bilik səviyyəsini diqqətdə saxlayır, onların mənimsəmə dərəcəsinə nəzarəti həyata keçirir. Biliklərin qazanılmasında tələbələrə istiqamət verir, onları düşündürən sualları cavablandırır, diskussiya yaradır, fikirlərin yarışını üçün şərait formalaşdırır. Müəllim öyrədilməli məsələni tələbələr qarşısında problem formasında ifadə edir. Tələbələrin vəzifəsi problemi qavramaqdan, qəbul etmək və həlli yollarını düşünməkdən ibarət olur. Tələbələr öz mülahizələrini bildirir, müəllimin rəhbərliyi ilə fikir mübadiləsi aparılır, mülahizələrdən daha düzgünü müəyyənləşdirilir. Nəticə olaraq yaradılmış problemli vəziyyətdə yeni bilik mənimsənilir. Məşğələnin sonuna qədər müəllim həm özünü və həm də dinləyicilərini səfərbər vəziyyətdə saxlayır. O, çevik olur, dərslərin mərhələlərinə ciddi əməl edir, gözlənilməz pedaqoji situasiyalar yarandığı zaman ən münasib pedaqoji üsul və vasitələrdən bacarıqla yararlanır. Nəzərə alsaq ki, tələbələrin hər biri özünəməxsus fərdi xüsusiyyətlərə malikdir, o zaman müəllim peşəsinin nə qədər çətin, nə qədər ağır, nə qədər məsuliyyətli olduğu aydın olar. Dərs zamanı müəllim nəinki yalnız tələbələri, həm də özünü, öz davranış və hərəkətlərini daim diqqət mərkəzində saxlamalıdır. O, nitqinin məntiqliyini heç vaxt unutmamalıdır. Çünki auditoriyada müəllimin sözü, onun nitqi ən önəmli vasitələrdəndir. Hələ XII əsrdə dahi Nizami Gəncəvi pedaqoji prosesin – tərbiyə, təlim və təhsilin ən qüdrətli vasitələrindən biri olaraq sözü göstərmişdir. Sözü “insanın əzəl sirdaşı”, bu dünyanın “naxşı” (7,24) hesab edən şair bütün poemalarında onun tərifini, dəyərini verməklə yanaşı, söz demək qaydaları haqqında öz tövsiyələrini də qeyd etmişdir:

Yeniliklər törədən bu qoca kainatda,

Sözdən incə, kəsərli heç nə yoxdur həyatda. (7, 23)

Məhəmməd Füzulinin:

Artıran söz qədrini sidq ilə qədrin artırır,

Kim nə miqdar olsa əhlin eylər ol miqdar söz. (6, 151)

– hikməti də həmin dahiyənə fikrin davamıdır. İnsanlara tövsiyə olunan bu mənə müəllim üçün daha önəmlidir. Çünki müəllim insan tərbiyə edir, elm öyrədir, tələbələrə bilik, bacarıq və vərdişlərinin aşılmasında məsuliyyət daşıyır. Bu baxımdan onun nitqi düzgün, aydın, təmiz, səlis, dəqiq olmalıdır; auditoriyanın tələblərinə uyğun olaraq nitq prosesində intonasiyanın tələbləri qorunmalıdır. Sadə və asan yolla bilikləri aşılamağı bacarmalıdır. Şəxsi əməyinin məhsulu, yaradıcılıq əsəri olaraq müəllimin hər bir məşğələsi onun fəaliyyətinin göstəricisinə çevrilir. “Müəllim həm də alimdir, ədibdir, yaradıcı ziyalıdır. Müəllimin bu cür keyfiyyətlərini vaxtilə Nəsirəddin Tusi bilməmiş və ona belə ad vermişdir: müəllim, müdərriş, müəddib, mütəkəllim, alim, ədib və s.” (2, 197-198).

Məlum faktdır ki, pedaqoji prosesdə müəllimin həlledici rolu var və bu baxımdan müəllim fəaliyyətinin bəzi cəhətlərinə nəzər yetirmək məqsədəuyğun olardı. İlk olaraq bilməliyik ki, ən güclü, ən qüdrətli təsir silahı olan real biliklər müəllimdədir. İnam, etiqad, əqidə, əməl ən çox biliyin gücü ilə formalaşır. Lakin müəllimin təsir gücü qat-qat artıqdır. Təsədüfi deyil ki, tələbələrin böyük əksəriyyətinin hafizəsində dərin izlər qoyan, sonralar xoş xatirələrlə yad edilən ən çox müəllimlər olur. Unutmayaq ki, Siracəddin Urməvinin qeyd etdiyi kimi, “Öyrənən öyrədənin davamçısıdır”. Bu baxımdan müəllim tədris etdiyi fənnin əsaslarını dərinləndirərək bilməli, cəmiyyətdə, ölkədə və dünyada gedən proseslərdən hali olmalıdır. Öz biliyini asan yollarla öyrətməyi bacaran müəllim təkcə tələbələrinin gözündə deyil, onların valideynlərinin, həmkarlarının, xalqın gözündə də ucalır. Tək adı ilə deyil, əməli, fəaliyyəti ilə ucalan müəllimləri nəzərə alan böyük Tusi yazırdı: “Müdərriş nə qədər dərin, nə qədər geniş elmə sahibdirsə, mütəllim də bir o qədər şövqlə və iqtidarla ondan öyrənəcəkdir”.

Müəllim şəxsiyyətini səciyyələndirən xüsusiyyətlərdən biri də səbri olmasıdır. Müəllim adını daşıyan şəxs düşüncəni şəraitdən asılı olmayaraq tarazlığını daim saxlamağa borcludur. Qətran Təbrizinin söylədiyi kimi, “İnsanda əvəzsiz bir sifət olan səbir” (4, 49) müəllim şəxsiyyətinin ayrılmaz keyfiyyətidir. Səbirsiz müəllim təlim-tərbiyə işində uğur qazana bilmir. Şair gözəl deyib:

“Səbirsiz tez düşər dərdə, bələyə,

Səbiri səbir edib bir gün şad olar”. (5, 43.)

Müəllimin əxlaqi cəhətdən qüsursuz olmalıdır. Azərbaycan Respublikası təhsil nazirinin 16 may 2014-cü il tarixli 600 nömrəli əmri ilə “Müəllimlərin etik davranış qaydaları” təsdiq olunub. Bu və digər məsələlər həmin qaydalarda öz əksini tapıb. Müəllimlərin bu qaydaları oxumaları və oradakı tələblərə əməl etmələri çox vacibdir.

Müəllim tələbələrinin gözündə ülvəi şəxsiyyətdir. Tələbə müəllimində heç bir qüsurlu görmək istəmir, onu

ucadan uca tutmağa çalışır. Müəllim də tələbələrinin bu istəyini daim doğrultmağa çalışmalıdır. Azərbaycanın qüdrətli pedaqoq alimi Nəsirəddin Tusi əsl müəllimi belə təsəvvür edirdi: ülvitələb, zinətfəza, ülvüvüdərcat, ağılı və dəyanəti ilə, timsalı, əxlaqi cəhətcə qüsursuz, şirinləhçə, vüqarlı, nəzakətli,...

Müəllimin pedaqoji fəaliyyətində müvəffəqiyyəti təmin edən güclü amillərdən biri də pedaqoji ünsiyyətdir. Müəllim-tələbə ünsiyyəti həlledici əhəmiyyət kəsb edir. Tələbə və müəllim arasında pedaqoji ünsiyyətin necəliyi tədris müəssisəsində təlim-tərbiyə işinin səviyyəsinə bu və ya digər dərəcədə təsir göstərir. Məqamı düşdükcə pedaqoji prosesdə qeyri-rəsmi ünsiyyət formalarından da istifadə edilməlidir. Məsələn, məşğələlərarası fasilələrdə, universitet binasında və ya kənarda rastlaşarkən müəllim tələbəyə laqeydlik göstərməməlidir. Bu zaman onunla səmimi görüşüb öləri də olsa söhbət etməsi tələbədə xoş təəssürat yaradar.

Tədqiqat işinə tələbələrə cəlb etməyin pedaqoji ünsiyyət üçün imkanları genişdir. Bircə misal gətirək. Məsələn, elmi konfransda məruzə üçün tələbəyə mövzu verəndə, mövzu üzrə plana baxanda, ədəbiyyat siyahısını nəzərdən keçirəndə, məruzə mətni ilə tanış olanda, məruzəni dinləyib müzakirə edəndə müəllim istər-istəməz tələbə ilə ünsiyyətə girməli olur.

Müəllimin elcanlı, vətəncanlı olmalıdır. Müəllim xidmət etdiyi xalqın sevincinə sevinir, dərdinə şərik olur. Bu səbəbdən də tələbələr öz müəllimlərinə ruh və ümid mənbəyi, vətən səadəti və tərəqqisinin təməlcisi, ağılı və səadət qarçısı kimi baxırlar. Müəllimi dönük çıxan xalq faciələr gözləyir. Böyük Sədi haqlı demişdir:

“Əgər bir müəllim olsa bədəsil,

Yetiştirə bilməz bəxtiyar nəsil”. (8, 136.)

Hər sözünün ölçülü olması müəllim şəxsiyyətini səciyyələndirən xüsusiyyətlərdəndir. Müəllimi digər mütəxəssislərdən fərqləndirən keyfiyyətlərdən biri onun sözüdür. Müəllim sözü daim ölçülüb biçilir. Bu istiqamətdə atalar sözlərimiz yada düşür: “Yüz ölç, bir biç”, “Əvvəl bişir, sonra düşür” və s. Müəllim bilir ki, onun hər bir sözü uşaqlara güclü təsir göstərir. Müəllim təkcə savadı, biliyi, mədəniyyəti ilə deyil, həm də sözü ilə, sözün deyim tərzii ilə nümunədir.

Göy Kavus “Qabusnamə”də müəllimlərə müraciətlə yazmışdır: “Müdrək adamlar sözü şərabə oxşatmışlar, o, həm məst edər, həm məsti ayıldar” (3, 36).

Müəllimin sözü ilə əməli üst-üstə düşməlidir. Müəllim özündə olmayan keyfiyyəti tələbələrindən tələb edə bilmir, özündə olan keyfiyyətləri onlara məsləhət görür. Çünki, tələbələr müəllimin dediyinin özündə olub-olmadığına diqqət yetirir. Qocaman şərqin görkəmli üləmalarından biri olmuş İbn Qəzzali müəllim şəxsiyyətini səciyyələndirən on iki keyfiyyətdən birini sözlə əməlin üst-üstə düşməsində görmüşdür.

Müəllim xarakteri möhkəm olmalıdır. Müəllim xarakterin möhkəmliyi ilə də fərqlənir. O, haqlı tələblərinin yerinə yetirilməsində təkidli olur. Tələblərdə təkidlilik göstərmək tərslikdən çox-çox uzaqdır. Tələblərində müəllimin yenilməzliyini yaqın edən tələbələr ona hörmət edirlər. Hələ XI əsrdə fəaliyyət göstərmiş olan Nizamiyyə Universitetində müəllimdən möhkəm xarakter tələb olunmuş.

Müəllim gevimii pedaqoji tələblər səviyyəsində olmalıdır. Təbii ki, müasir dövrün öz tələbləri var və çağdaş insan dövrün tələbləri ilə uyğunlaşmağa çalışır. Ancaq konkret olaraq müəllim öz geyimində bir sıra xüsusiyyətləri nəzərə almalıdır ki, bu xüsusiyyətlər də onu başqalarından fərqləndirir. O, dəbdəbəli geyimdən, bəzək-düzəkdən uzaq olur. Xalqa yaxınlığı, xalq içərisindən çıxaraq xalqla qaynayıb qarışdığı gevimdə, görkəmdə də özünü göstərir. Fərq yalnız müəllimin sadə, səliqəli və təmiz gevimindən ibarət olur. Bu zaman müəllimin davranışının, danışıqının, jest və mimikasının, maneralarının onun xarici görünüşü ilə vəhdət təşkil etdiyini unutmmaq olmaz.

Hər bir insan haqqında ilk təsəvvür yaradan vacib faktorlardan birincisi onun xarici görünüşü, gevimii ilə müəyyənəlsir. Əbəs yerə deməyiblər ki, gevimə görə qarşılıyıb, ağıla görə vola salırlar. Düşünürəm ki, müəllim bir tərbiyəci kimi ilk əvvəl xarici görünüşü ilə öz daxili aləmi, mədəniyyəti haqqında rəy formalaşdırmaqla vanaşı. eyni zamanda qarşısındakını da bu volla tərbiyə edir. Buna görə də müəllimin gevim tərzii onun üçün həm də bir tərbiyə vasitəsidir. Devilənlərin əksi olduqda isə, vəni müəllimlərin xarici görünüşü pedaqoji tələblərə əsaslanmadıqda, o cümlədən xalqın özünəməxsus xüsusiyyətləri nəzərə alınmadıqda tələblərdə yanlış təsəvvür, zövqsüzlük varanır. Bu müəllimlər təhsil və tərbiyə ocağı adlanan məktəbə qətiyyənlə uyğun olmayan geyimləri, görkəmi və davranışları ilə tələbələrə mənfii təsir göstərir. Nöqsanlarını görməyən və ya görmək istəməyən, yaxud onlar haqqında eşitməyi belə özünə yaxın buraxmayan müəllim psixoloji cəhətdən kamilləsə, sağirdlərinin gözündə nüfuz qazana bilmir.

Nəticə olaraq qeyd edək ki, müəllimlik sərəfli isdir, çünki o, öz həyatını xalqın gələcəyinə həsr edir. Müəllimlik məsuliyyətli isdir, çünki gələcək nəsilin böyüməsində və tərbiyə olunmasında həlledici rol oynayır. Ümummilli liderimiz Heydər Əlivev həmişə müəllim əməyini yüksək qiymətləndirirdi. Dahi şəxsiyyət öz müəllimlərini minnətdarlıqla xatırlayar, onların xidmətləri haqqında ürəkdolusu danırsadı. Ulu Öndər ölkəmizə rəhbərlik etdiyi bütün dövrlərdə həmişə müəllimə hörmət və ehtiramla vanaşıb, onların maddi rifah halının qavğısına qalıb: "Mən ver üzündə müəllimdən yüksək ad tanıyıram. Hər birimizdə müəllimin hərərətli qəlbini bir zərrəcii vardır. Məhz müəllim doğma vurdumuzu sevməyi, hamının rifahı naminə vicdanla isləməyi müdrəkliklə və səbirlə bizə övrətmiş və övrədir. Hər birimizin öz müəllimi vardır və biz bütün ömrümüz boyu onun xatirəsini hörmətlə, minnətdarlıqla qəlbimizdə yaşadıırıq" (9).

Ədəbiyyat

1. İbrahimov Fərədun, Hüseynzadə Rüşət. Pedaqogika: 2 cildə. I cild. – Bakı: Mütərəcim, 2012.
2. Kazimov Nürəddin. Ali məktəb pedaqogikası. Bakı, 2006.

3. Qabusnamə. Bakı, 1989.
4. Qətran Təbrizi. Divan. Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 1967.
5. Məhdimqulu Fəraği. Klassik türkmən şeiri. Bakı, "Yazıçı", 1983.
6. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. Altı cildə. I cild. Bakı, "Şərq-Qərb", 2005.
7. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. "Lider nəşriyyatı", Bakı, 2004.
8. Sədi. Büstan. Bakı, "Azərbaycan", 1964.
9. <https://www.facebook.com/176243032964084/photos/>

Açar sözlər: müəllim, tələbə, pedaqoji fəaliyyət, şəxsiyyət, tərbiyə, təlim, təhsil, tədris proqramı.

Key words: teacher, student, pedagogical activity, personality, education, training, education, curriculum.

Ключевые слова: педагог, студент, педагогическая деятельность, личность, воспитание, обучение, образование, учебная программа.

Резюме

Педагогический труд как один из разновидностей высшей интеллектуальной деятельности, требующий творческого подхода

В статье повествуется об особенностях педагогической деятельности, об решающей роли учителя в этом процессе и о характеризующих чертах личности педагога. Целью педагогической деятельности является воспитание полезных для общество-всесторонних и гармонично развитых граждан. Этот процесс происходит в результате собственной деятельности педагога и студентов. Их совместная деятельность утверждается, при включении в процесс знаний, полученных на основе учебной программы, способностей, умений и навыков.

Безусловно, именно педагог, являющийся на протяжении всех времён высшим, ценным и святым достоянием нашего народа считается ведущей силой в этом процессе. Педагогическая деятельность является одной из ведущих сил развивающегося и изо дня в день модернизирующегося общества.

Summary

Pedagogical work as one of the varieties of higher intellectual activity that requires a creative approach

The article tells about the peculiarities of pedagogical activity, about the decisive role of the teacher in this process and about the characteristic features of the personality of the teacher. The goal of pedagogical activity is the education of citizens who are useful to society, comprehensive and harmoniously developed. This process occurs as a result of the teacher's and students' own activities. Their joint activity is asserted when the knowledge gained on the basis of the curriculum, abilities and skills is included in the process.

Of course, it is the teacher who is throughout all times the supreme, valuable and holy property of our people is considered the leading force in this process. Pedagogical activity is one of the leading forces of a developing and day-to-day modernizing society.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

Şəfiqə Məhərrəmovə
ƏCNƏBİ TƏLƏBƏLƏRİN ŞİFAHİ NİTQİNİN İNKİŞAFI
HAQQINDA BƏZİ QEYDLƏR

Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra ictimai, siyasi, elmi və mədəni sahələrdə hərtərəfli inkişaf edərək qonşu dövlətlər arasında lider dövlətə çevrilmişdir. Həm də dövlət dili kimi Azərbaycan dilinin statusu möhkəmlənmiş, hərtərəfli inkişafı üçün ölkəmizin bütün sahələrində dövlət qayğısı ilə əhatə olunmuşdur. Ölkəmizin bütün məktəblərində tədris Azərbaycan dilində aparılır. Azərbaycan Texniki Universitetinin həm rus bölməsində oxuyan tələbələrin, həm də xarici vətəndaşların təhsili bu dillə bağlıdır. Bütün dövlətlər arasında əlaqələrin inteqrasiya olunduğu bir zamanda ünsiyyət vasitəsi kimi dil əlaqələrinin yaranmasına və möhkəmlənməsinə ciddi ehtiyac vardır. Azərbaycan gəncləri dünyanın ən tanınmış universitetlərində təhsil aldıkları kimi, bir çox ölkələrin gəncləri də (Türkiyə, Rusiya Federasiyası, İran İslam Respublikası, Əfqanıstan, Pakistan, İraq, Hindistan və s.) Azərbaycan universitetlərində oxuyur, elmi-tədqiqat işləri aparır və təhsillərini başa vurduqdan sonra bəziləri ölkəmizdə qalaraq istehsalatın müxtəlif sahələrində çalışırlar. Ona görə də Azərbaycan gənclərinin xarici dilləri (xüsusilə də, ingilis, fransız, alman, rus və s.), ölkəmizin universitetlərində təhsil alan əcnəbi vətəndaşların isə Azərbaycan dilini bilməsi günün tələbi kimi lazımdır. Çünki dil əlaqələri yaranmadan ölkələrarası münasibətlərin qurulması da imkan xaricindədir.

Ona görə də həm rus bölməsində oxuyanlara, həm də əcnəbi tələbələrə Azərbaycan dilini öyrətmək, onların yazılı və şifahi nitqini inkişaf etdirmək əsas vəzifə kimi qarşıda durur. Rus bölməsində oxuyanlara bir semestr, əcnəbi tələbələrə isə həm hazırlıq qrupunda, həm də I kursda Azərbaycan dili dərsləri keçilir. Mövcud proqrama əsasən tələbələrə sadə şəkildə fonetik, morfoloji-qrammatik və leksik məlumat verilir. Bu nəzəri məlumat xüsusilə rus bölməsində oxuyan tələbələrin orta məktəbdə aldıkları biliyə söykənməlidir. Lakin təcrübə göstərir ki, orta məktəbin rus bölməsində Azərbaycan dili dərsləri keyfiyyətsiz keçilir. Ona görə də tələbələrin Azərbaycan dilinə aid bilikləri çox zəifdir, bəlkə də ibtidai sinif səviyyəsində deyil. Bu da həm tələbələr, həm də müəllimlər qarşısında çətinliklər yaradır. Lakin bunlara baxmayaraq, müəllim var gücü ilə çalışmalı, müxtəlif səmərəli üsullardan istifadə edərək, tələbələrə Azərbaycan dilini elmi cəhətdən öyrətməli, həm də onların nitq inkişafına çalışmalıdır.

Bu haqda B.Əhmədovun fikri maraqlıdır: “Dərsdə həmişə vəhdətdə olan iki məqsəd izləməliyik: tələbənin nitqini zənginləşdirmək (bu, əsasən, praktik xarakter daşıyır) və dil haqqında olan elmi ona öyrətmək (bu, əsasən, nəzəri xarakter daşıyır...). Birinci məqsəd ikinciyə, ikinci də birinciyə xidmət etsə də, birinci ikincinin özülünü təşkil edir. Çünki ana dili təlimində... nitqdən doğru istiqamət alırıq. Tələbənin nitq praktikasına əsaslanaraq ona elm öyrədirik” (1, s.34-35).

Deyənləri nəzərə aldıqda aydın olur ki, dildə hər bir nəzəri materialın öyrədilməsində lüğət üzrə işləri də diqqət mərkəzində saxlamaq lazımdır.

Proqramda tələbələrin nitqini inkişaf etdirmək üçün lüğət ehtiyatlarını zənginləşdirmək, bu dildə danışmaq, fikrini başqasına çatdırmaq məqsədilə çox sadə mətnlər nəzərdə tutulmuşdur. Bunların arasında Azərbaycan tarixinə, mədəniyyətinə, incəsənətinə və müxtəlif dövrlərdə yaşayıb yaratmış ədiblərin həyat və fəaliyyətinə aid məlumatlar vardır.

Nitq inkişafı baxımından N.Gəncəvi, Ə.Xaqani, İ.Nəsimi, M.Füzuli, M.P.Vaqif, M.F.Axundov, S.Vurğun, R.Rza, B.Vahabzadə və başqa görkəmli ədiblərin əsərləri tədris edilərkən onların haqqında məlumat verilməsi də vacibdir. Müxtəlif janrlara aid mətnlər üzərində iş apararkən həmin mətnlərin ifadəli oxusuna xüsusi diqqət yetirmək tələb olunur. Tələbələrin nitq inkişafı üçün mətnin ifadəli, rəvan oxusundan və düzgün tələffüzdən çox şey aslıdır. Oxu zamanı pauza, məntiqi vurğu və sözlərin düzgün tələffüzünə ciddi fikir vermək tələb olunur. Əks halda mətnin oxusu faydasız, yəni sönlük, cansıxıcı və təsirsiz olur. Müəllim sözün həqiqi mənasında başqaları üçün nümunə olacaq tərzdə ifadəli, rəvan oxumağı bacarmalıdır. Bunun üçün yalnız tələffüz qaydalarını bilmək, oxu texnikasından xəbərdar olmaq kifayət deyildir. Mətni müəllim əvvəlcə özü metodiki cəhətdən tələb olunan səviyyədə oxumalı və sonra tələbələrin oxusunu təşkil etməlidir. Hər hansı mətnin tələb olunan səviyyədə oxusu müəllimdən möhkəm hazırlıq, qabiliyyət, məsuliyyət və peşəkarlıq tələb edir. Ona görə də müəllim dərslərə əvvəlcədən möhkəm hazırlaşmalıdır. Bir məsələni elə burada xatırlamaq yerinə düşər. Fransız aktyorlarından biri veriliş zamanı elə bir səslə danışır ki, tamaşaçılar-bütün salondakılar ağlayır. Sən demə, bu aktyor sadəcə olaraq əlifbanı təşkil edən hərfləri sırası ilə sadalaymış. Deməli, nitqdə (həm də oxuda) tonun, ahəng və intonasiyanın əhəmiyyəti böyükdür.

Məşhur natiq A.F.Konn göstərir ki, ucadan, aydın və sərrast danışmaq lazımdır. Səsin tonunda inam, qüvvət, güc hiss olunmalıdır (2, s.94).

Bernard Şou göstərir ki, “bəli”, “yox” sözləri birçə şəkildə yazılır, lakin onları əlli cür ahənglə demək olar. Deməli, əgər söz yazılı nitqdə açılmamış bir qönçədirsə, şifahi nitqdə ətirli bir çiçəyə çevrilir. Oxu zamanı qarşıya çıxan çətin sözlərin və ifadələrin daşdığı leksik mənası aydınlaşdırılmalıdır. Mətn üzərində aparılan işlərin ən çətin, mürəkkəb və həm də tələbələrə öyrədilməsi vacib olan əsas məsələlərdən biri çətin sözlərin və ifadələrin (həm də ifadə etdikləri mənalari) müxtəlif yollarla tələbələrə çatdırılmasıdır. Ona görə də lüğət üzərində iş müəllimdən möhkəm nəzəri bilik və qabaqcıl tədris metodlarından istifadə etmək bacarığı tələb edir. Tələbələrin nitqini inkişaf etdirmək üçün öyrədilən mətnin dili üzərində səmərəli iş aparmaq əsas rola malikdir. Yəni sözlərin daşdığı məna yükü tələbələrə çatdırılmalıdır. Keçilən mətndəki sözlərdə omonimlik, sinonimlik, antonimlik, çoxmənalılıq aydın şəkildə izah olunmalıdır. Tələbələrə ana dilinin zənginliklərini çatdırmaq onlarda lüğət ehtiyatlarının artırılmasına

kömək edir ki, bu da nitq inkişafı üçün faydalıdır. Tələbələrin lüğət ehtiyatlarının zənginləşdirilməsində, onlarda üslubi vərdişlərin formalaşdırılmasında yalnız omonimlərin, sinonimlərin, çoxmənalılığın rolunu nəzərə alsaq, təlim prosesində bu işə diqqət yetirməyin nə dərəcədə vacib olduğunu görürük.

Deməli, müəllim tələbələrə məlum olmayan sözlərin, ifadələrin mənasını çatdırmalı, mətndən asılı olaraq sözlərin müxtəlif məqamlarda işlənmə bilmək çalarını izah etməlidir. Bu da tələbələrin nitq inkişafına kömək edir.

Tələbələrə öyrədilən mətn janrı etibarilə müxtəlif olur. Nümunələrə müraciət edək. B.Dubrovinin “Azərbaycan dili” (saz, tarım, qüdrətli, həmahəng, tarla, sex, çələng, zərif, saçılan, şəhdi-şərbət, cürət, qafil), Nəbi Xəzrinin “Ana dili” (durulmaq, burulmaq, qovuşmaq, qədəm, dərə, hüsn, heyran, el, çeşmə, ulu, dolu, zirvə, quzey (həm də güney), Nizami Gəncəvinin “Az danışmağın gözəlliyi” (lətafət, inci saflığı, mirvari, zərrə), Balaş Azəroğlunun “Bir zərrə olsaydım” (damla, qovuşmaq, çiskin, hikmət, nur), Hüseyn Arifin “Şeir deyilmi?” (çöl, çəmən, eyvan, çarpaz, moruq, çiyələk), İslam Səfərlinin “Qarabağ” (nəğməkar, fəda, elli, Şelli, əzgil, sel, göl, çöl, iqbal, mahal, qartal, saz), Abbas Səhhətin “Vətən” (məhəbub, namü nəmək, canan, əcdad, mədfən, məskən), Səməd Vurğunun “Dağlar” (binə, çadır-çadır, qüdrət, çeşmə, oba, yaylaq, oymaq, tərlan, dolaylarda, çağ sözlərinin, qüdrətini səndən almaq, gözüm yolda, könlüm səsdə, qayaların baş-başa, güneylərin tamaşa olması, ömrün bada getməsi, düz ilqarlı dağların yada salınması) və başqa şairlərin şeirlərindəki çətin sözlərin, ifadələrin mənası mətn daxilində izah olunmalı və dilimizin zənginliyi, şirinliyi, cazibədarlığı tələbələrə çatdırılmalıdır.

Yaxud, M. P. Vaqifin “Durnalar” (diyar, müştəq, sürmə, bədnəzər, səfnizi, nazənin-nazənin, avaz, sərəfraz), X.Natəvanın “Qərənfil” (bica, aşıqi-şeyda, aşıftə, pəjmürdə, qovğa, gülşən, tələti-ziba), Ç.Əloğlunun “Yaradandı” (sərraf, arıdandı, dam, şərqi), S.Vurğunun “Asta-asta” (yas, yaxmaq, üfləmək, cüssə, tıxmaq, qın), S.Rüstəmin “Ana və poçtalyon” (əzəldən, nubar, mərhəmətli, möhtərəm), Xəlil Rzanın “O sahilə, bu sahilə”, “Dözməlisən” (gürşad, ümman, talan, cida düşdü, ney, məhbəs, həsrət, hicran, güzar, macal, sezməlisən) şeirlərində və M.Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” poemasında (sıxanda, səf, kəc, döngələr, dönüm, gədiklərdə, ayın-şayın) işlənmiş çətin söz və ifadələrin mənası tələb olunan səviyyədə izah olunmalıdır.

Yaxud da, bədii mətnlərdə işlənmiş frazeoloji birləşmələr, yəni gözləri yol çəkmək, dilindən ətir saçmaq (S.Rüstəm. “Ana və poçtalyon”), nəmərdlərin burunların ovğınən (M.Şəhriyar. “Heydərbabaya salam”), dirigözlü oda düşmək, qara geymək, birləşsin bir can olsun, mürğüləyən ümmənsən (X. Rza. “Dözməlisən”, “O sahilə, bu sahilə”) və s. kimi frazeoloji birləşmələrin ifadə etdiyi mənalər izah olunmalı və aydın şəkildə tələbələrə çatdırılmalıdır.

Bunlardan əlavə, tələbələrin ixtisasları ilə bağlı mətnlər də verilmişdir ki, burada verilmiş terminləri tələbələrə öyrətmək lazımdır. Belə ki, tənlik, kök, düstur, mexanizm (Cerolamo Kardano), cihaz, qütb, qravuraçı, sferblat, yarım kürə, rəsədxana (Bütün Yer kürəsinin saati), istehkam, tərsimi həndəsə, obyekt (Yeni elm sahəsini yaradan tələbə), qaynaq, avadanlıq, metal, ərinti, keramika, plastik kütlə, məmulat, texnologiya, elektron (Qaynaq və qaynaq avadanlığı), biznes, biznesmen (Biznes anlayışı), menecment, idarəetmə (Menecment anlayışı), alqoritm, alqorizim (Alqoritm nə deməkdir?), termin, terminologiya (Termin məbədi), model, ixtira, daxiliyanma, mühərrik (Nə üçün Mercedes?) və s. terminlərin mənası tələbələrə öyrədilməlidir.

Çünki ixtisas fənlərinin öyrədilməsində terminlər xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Terminlər ayrı-ayrı mövzuların düzgün mənimsənilməsi və şərh olunan fikirlərin konkretləşdirilməsi üçün əsas vasitədir. Bu həm də tələbələrin elmi-kütləvi nitqə yiyələnmələrinə kömək edir. Tələbə bilməlidir ki, terminlər də sözdür, lakin hər söz termin deyildir. Ancaq bir çox terminlər adi sözlərə, adi məişət sözləri isə terminlərə çevrilir. Odur ki, tədris prosesində terminologiyanın öyrədilməsi məsələsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Çünki elmi-texniki inkişaf dövründə, iqtisadiyyat və mədəniyyətin hərtərəfli inkişaf etdiyi, kütləvi informasiya vasitələrindən geniş istifadə olunduğu bir dövrdə terminlərsiz keçinmək imkan xaricindədir.

Tələbələrin nitq inkişafı üçün müəllim ən çox hansı üsuldan istifadə etməlidir? Göstərmək yerinə düşər ki, məsələ müəllimin hansı təlim üsulundan istifadə etməsində deyil, onun ustalığımdadır, üsullardan səmərəli şəkildə, ustalıqla istifadə etmək bacarığımdadır. Müəllim nitq inkişafı üçün müsahibədən də, mühazirədən də, ifadəli oxudan da, lüğət üzərində işdən də, tərcümədən də və s. səmərəli şəkildə istifadə edə bilər.

Onu da demək lazımdır ki, xüsusilə, əcnəbi tələbələrə Azərbaycan dilini öyrədən müəllim çətinlik qarşısında qalır. Belə ki, tələbələrin bir hissəsi ilə ünsiyyət qurmaq asandır. Türkiyədən, İrandan, İraqdan gələn tələbələr ünsiyyət zamanı müəllimi, müəllim də onları başa düşür, bir-birilərinin nə demək istədiklərini anlayırlar. Lakin onların da ünsiyyətdə istifadə etdikləri lüğət ehtiyatlarında fərqli cəhətlər çoxdur. Həm də əlifbadakı fərqlər problem yaradır. Digər ölkələrdən (Əfqanıstan, Pakistan, Misir, Suriya, Yəmə, İordaniya və s) gələn tələbələr isə Azərbaycan dilini bilmirlər, müəllim də onların dilini anlamır. Onlar rus dilini də bilmirlər. Elə çətinlik də bu zaman yaranır. Müəllim nə etməlidir? Demək lazımdır ki, müəllim üçün nə qədər çətin olsa da, müxtəlif yollarla sadədən başlamaqla bu dili-təlim dilini onlara öyrətməlidir.

Əcnəbi tələbələrin nitq inkişafı üçün auditoriyadan kənar müəyyən tədbirlərdə iştirakını təşkil etmək onlar üçün də faydalı olur. Azərbaycan Respublikası və onun təbiəti, Bakı və Xəzər dənizi, ölkəmizin kərifey sənətkarları Qara Qarayev, Üzeyir Hacıbəyov, Fikrət Əmirov və s. aid, həm də əcnəbi tələbələrin öz ölkələri haqqında müsahibə təşkil etmək yolu ilə də onların nitq inkişafına kömək etmək olur. Yaxud, onları Azərbaycanın görməli yerlərinə, yəni Nizami muzeyinə, Dənizkənarı bulvarına, Tarix muzeyinə, “Şəhidlər xiyabanı”na ekskursiyaya aparmaq, gördükləri yerlər haqqında söhbətlər aparmaq, tərcüməyi-hallarını dinləmək, mənsub olduqları ölkələrin ədəbiyyat, mədəniyyət,

incəsənətləri haqqında müsahibə təşkil etmək yolu ilə nitq inkişafına kömək etmək olur. Belə tədbirlərdə onları iştirakı həm də Azərbaycan haqqında bilgilərini artırır, dünyagörüşlərini genişləndirir.

Əcnəbi tələbələrin müəyyən tədbirlərdə, şair və yazıçıların yubileylərində xüsusilə də, tələbə elmi-texniki konfranslarda iştirakını təşkil etmək onların hərtərəfli inkişafına kömək edir. Universitetdə belə bir təcrübə mövcuddur.

Beləliklə, əcnəbi tələbələrin nitq inkişafına həm dərs prosesində, həm də auditoriyadan kənar qayğı ilə yanaşmaq hər bir müəllimin əsas işi hesab olunmalıdır. Tələbələrin nitq inkişafına nail olmaq müəllimdən və onun apardığı işin səmərəliliyindən aslıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Bəşir Əhmədov. "Azərbaycan dili təliminin qanunları, prinsipləri və metodları". "Maarif" nəşriyyatı, Bakı, 1974.

2. Nitq mədəniyyəti məsələləri. "Elm" nəşriyyatı, Bakı, 1969.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, əcnəbi tələbələr, şifahi nitq, nəzəri materiallar, praktik materiallar.

Ключевые слова: Азербайджанский язык, иностранные студенты, устная речь, научные материалы, практические материалы.

Резюме

Некоторые замечания относительно проблем развития речи иностранных студентов

В статье, посвященной проблемам развития речи иностранных студентов, говорится о работах, проводимых во время учебного процесса и вне аудитории, о способах их организации. В статье также речь идет о работе по изучению текста, об организации чтения текста, о пополнении словарного запаса студентов, об организации работы со словарем, о разъяснении значений трудных слов (diyər, müştəq, sürmə, bədnəzər, avaz, gülşən, aşıftə, nübar, məkbəs, hicran и т.д.), о возможностях использования омонимов, синонимов, антонимов, архаизмов, неологизмов и о рациональной методика-педагогической работе по развитию речи.

Summary

About some notes of the speech development problems of the foreigner students

In this article is talked about the problems of the foreigner students speech development in the teaching process and its carrying out of the auditorium and about the organizing way. How to teach and learn the text language, especially, how to learn the reading of the text and to use the vocabulary and the learning all the difficult words (native-land, merry, envy, sound, fruitful, prison, worship, yearn), and the explanation of these words in the speech development and about their teaching methods are the subject of discussion.

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva

Xuraman Qurbanova

RUS DİLİNDƏ İŞLƏNƏN TÜRK MƏNŞƏLİ TEXNİKİ TERMINLƏR

Lügət tərkibi alınma sözlərdən təcrid olunmuş saf bir dil təsəvvür etmək mümkün deyildir. Sözlər bir dildən digərinə heç də təsadüfən keçmir. Dillərin bir-birinə yaxınlaşması, ictimai-siyasi əlaqələr, elmi-texniki əlaqələr, xalqlar arasında ticarətin genişlənməsi və s. sözlərin prosesini sürətləndirən amillərdəndir. Həmin proses zamanı dillər nəinki öz qrammatik quruluşunu və əsas lügət fondunu saxlayır, eyni zamanda inkişaf edir, zənginləşir və mükəmməlləşir. Dilin lügət tərkibinin zənginləşməsi yollarından biri kənar dil elementlərinin təsiri ilə yeni terminlərin yaranmasıdır. Bu bütün dillərə xas olan xüsusiyyətidir.

Terminlərdə, xüsusilə texniki terminlərdə alınma sözlərin çoxluğu, başqa dillər kimi, Azərbaycan dili üçün də səjiyyəvidir. S.A.Sadıqova yazır: “Azərbaycan dilinin daxili imkanları əsasında, bu dilin bilavasitə özünəməxsus söz yaradıcılığı üsulları ilə müəyyən anlayışın ifadəsi üçün müvafiq termin yaratmaq mümkün olmadıqda başqa dildən həmin anlayışı ifadə edən termin hazır şəkildə alınıb işlədilir. Terminologiyanın böyük bir qismini başqa dillərdən alınmış terminlər təşkil edir. Terminlərin dilimizdə formalaşması, ayrı-ayrı elm sahələrində məfhum və anlayışların beynəlmiləl xarakterli dil vahidləri ilə ifadə olunması bir tərəfdən dilimizin terminologiyasının funksionallığını şərtləndirirsə, digər tərəfdən onun beynəlxalq dil ailəsinə inteqrasiyasını asanlaşdırır” (1. 120). Lakin dilimizin sözyaratma vasitələri (xüsusilə leksik şəkildə) alınma terminlərin qismən azərbaycanca ifadəsinə imkan yaradır. Məs., *моделизм* – *modelçilik*, *контактор* – *kontaklayıcı*, *зудронатор* – *qudronlaşdırıcı*, *абсорбция* – *absorblama*, *обсорбер* – *absorblayıcı*, *деалкилирование* – *alkilsizləşdirmə*, *катализатор* – *katalizləyici*, *детектор* – *detektirləyici*, *модуляция* – *modullaşma* və s.

İzahlı terminlərin bir hissəsində rus sözünün qarşılığı kimi bəzən bir neçə Azərbaycan sözündən istifadə olunması da lazım gəlmişdir. Məs., *заделка* texniki proses kimi *tıxanma*, kabel və ya keçirijinin ucu kimi *tıxac*, keçiriciləri izolyatora bağlamaq üçün işlədilən qurğu kimi *sıxac* adlandırılmışdır. Göründüyü kimi, hər üç mənəni azərbaycanca bir sözlə ifadə etmək mümkün olmadığı üçün bir neçə termin işlədilmişdir. Texniki terminlər də onların ifadə etdiyi obyektlər kimi yayılaraq dildən-dilə keçir, həmin dilin qrammatik qanunlarına uyğunlaşaraq işlədilir və keçdiyi dildə vətəndaşlıq hüququ qazanır. Məs., qeyd edək ki, daxiliyanma mühərrikinin bir növü XIX əsrdə alman alimi Rudolf Dizel tərəfindən yaradıldığına görə *dizel* adlanmış və başqa ölkələrdə də bu adla yayılmışdır. Yaxud *алгоритм* termin kimi mənşəcə IX əsr özbək riyaziyyatçısı Məhəmməd əl Xarəzminin adı ilə bağlıdır. Belə ki, alimin Xarəzmi soyadı *alqorithmi*, *alqorismus* şəklində latınlaşdırılaraq hesablama üsulunu ifadə edən informatika termininə çevrilmişdir. Beləliklə, deyə bilərik ki, *dizel* termini öz başlanğıcını alman, *алгоритм* isə türk dillərindən alaraq dünya dillərində həyat qazanmışdır.

Terminlərdə belə etimoloji və texnoloji əsası axtarsaq, türk dillərinin rus dilində terminologiyanın zənginləşdirilməsində heç də Avropa dillərindən az rol oynamadığının şahidi olarıq. Rus dilinin tarixində, eləcə də müasir rus dilində külli miqdarda şərq dillərinə məxsus sözlərin, o cümlədən türk mənşəli sözlərin işlənməsi XIX əsrdən başlayaraq tədqiqatçıların diqqətini daha çox cəlb etmiş, bu sahədə müəyyən araşdırmalar aparılmışdır. Türk mənşəli sözlərin rus dilinə necə dərinlən nüfuz etdiyini onların əhatə etdiyi leksik sahələr də göstərir. Belə ki, burada termin səciyəli türk mənşəli sözlərə də rast gəlmək olur ki, onlar da müxtəlif elm sahələrində işlədilir. Buraya daxildir:

Texniki terminlər: məsələn, *алгоритм*, *алтын* (qızıl), *булат* (qiymətli polad), *бакинка* (gəmi adı), *башимак* (ucluq, dayaq, tərtibat), *изумруд* (zümrüd), *серьга* (detal adı), *сима* (sim), *сургуч*, *фарфор* (çini), *тормоз* (əyləc), *чугун*, *бюруза* (firuzə), *мазут*, *нефть*, *мишень* (nişan, hədəf), *наждак* (sumbata), *ковш* (çalov), *карандаш*, *колчан* (oxqabı) və s.

Tibb terminləri: *колика* (sancı), *далак* (qoyun xəstəliyi), *кекаты* (hıçqırmaq), **КОЛТУН** (tüklərin dolaşması xəstəliyi), *рушпа* (qurd xəstəliyi), **САБВО** (islətmə dərmanı), **ПАНТОКРИН** (şövqləndirici hərəkətverici dərman) və s.

Bioloji terminlər: məsələn, **КЕРГЕРДЕНЬ** (kərgədan), *кизил* (zoğal), **КОК-САГЫЗ** (bitki növü), *кулан* (vəhşi qulan), *кунжут* (kunjüt), *курак* (pambıq qozası), *марал*, *самур* (vəhşi qaban), *тулька* (tülkü), *аё* (ağı), *айва* (heyvə), *арбвз*, *кавн*, *актаз* (ağ ərəb atı), *аргали* (dağ qoyunu), *гоголь* (ördək cinsi), *девекуш* (dəvəquşu), **ЕВШАН** (yovşan), **ЗЕНЗИБЕЛЬ** (zəncəfil), **КАРАГАЧ** (qarağac) və s.

Toxuculuq terminləri: məsələn, *килим*, *кумач* (qumas), *мишура* (güləbət), *палас*, *парча*, *адрес* (ipək parça adı), *аладжа* (parça adı), *алтабас* (zərxara), *безь* (bez), *епанча* (yarıncı), *войлок* (keçə), *макара* (qarqara), *терлик* (tərlək), *чалма* (*çalma*) və s.

Rus dilinin leksikasında türk dillərindən alınma sözlərin çoxluğu təsadüfi hadisə olmayıb, rusların türk xalqları ilə qədim əlaqələrini şərtləndirən tarixi bir prosesin nəticəsidir. Rus-türk əlaqələrinin inkişafında beş əsas dövr göstərilir:

1. Kiev Rus dövlətinin yaranmasınadək şərq slavyanların türk (bolqar, xəzər), fin – uqor və iran tayfaları ilə sıx əlaqələrinin başlanması dövrü (eramızın ilk əsrlərindən VIII əsrədək). 2. Rusların oğuz (uzlar, peçeniklər, topklar, berendələr, kayereçlər) və qıpçaq (oloveslər) tayfaları ilə intensiv əlaqələrinin olduğu Kiev rus dövrü (IX – XII əsrlər). 3. Rus dilinin leksikasına türk (qıpçaq) sözlərinin geniş şəkildə, monqol sözlərinin isə qismən keçdiyi monqol hücumu dövrü (VIII - XV əsrlər). 4. Keçmiş Kazan, Həştərxan, Sibir, Krım xanlıqlarının, eləcə də Orta Asiya və Qafqazın rus işğalı dövrü (XVI-XIX əsrlər) 5. Slavyan və türk dilləri arasında dil əlaqələrinin yeni sosial münasibətlərə əsaslandığı oktyabr inqilabından sonrakı dövr (2. 6).

Toplanan faktlar əsasında müəyyən terminlərin türkoloji təhlili ilə əlaqədar bəzi cəhətlərini söyləmək lazım

gəlidir. Faktlar isə rus dilinin bu baxımdan daha çox üstünlük təşkil etdiyini təsdiq edir. Tanınmış türkololoq alim N.K.Dmitriyev türk və tatar dillərini nəzərdə tutaraq yazırdı: «*Türk dilinin bolqar, tatar dilinin rus dilinə təsiri roman dillərinin ingilis, yaxud ərəb dilini ispan dilinə təsirindən qat-qat güclü olmuşdur*» (3. 504). Bu səbəbdən də görkəmli alim əlavə edirdi: «*Rus dilində türkiyəli öyrənilməsi ilə birinci dərəcəli zərurət almışdır ki, onsuz SSRİ Elmlər Akademiyası tərəfindən buraxılması nəzərdə tutulan və ya buraxılmaqda olan çoxsaylı rus lüğətlərinin (izahlı, etimoloji, terminoloji və s.) hazırlanması lazımı elmi səviyyədə qarşıya qoyula bilməz*» (3. 504). N.K.Dmitriyevin fikirlərinin bir başa türk mənşəli texniki terminlərə də aidliyinə rus dilində işlənən *кирпич* (*kirpiç*), *алмаз* (*almaz*), *алтын* (*altın*), *булат* (*bulat*), *изумруд* (*izumrud*), *баушмак* (*başmaï*), *карандаш* (*karandaş*), *утюг* (*ütü*), *камьши* (*qamış*), *воylon*, (*нефть*) *neft*, (*мазут*) *mazut*, (*мишен*) *mişen*, (*курок*) *kurok*, *бюруза* (*firuzə*), kimi yüzlərlə termin misal ola bilər (nəzərə alınsın ki, N.K.Dmitriyev ərəb, fars və başqa dillərdən türk dilləri vasitəsilə keçən sözləri də türk mənşəli hesab edir).

Xüsusilə qeyd etmək vacibdir ki, türk mənşəli texniki terminlər nəinki rus dilinə keçmiş, hətta bəzən bu dildə slavyan, yaxud Avropa mənşəli terminlərin də sıradan çıxmasına səbəb olmuşdur. Belə ki, bir vaxtlar ruslar *кәрpic* mənasında slavyan mənşəli *layno*, yunan mənşəli *plinfa*, *keramika* terminlərini işlətməmişlər (qeyd edək ki, *plinfa* Vizantiyada və X-XIII əsrlərdə Rus dövlətində inşaat materialı kimi geniş istifadə olunmuş enli və yastı kərpijin adı idi). Lakin türk mənşəli olan *кәрpic* (*кирпич*) rus dilinə keçməklə bu üç söz köhnəlmiş, terminoloji əhəmiyyətini itirmişdir. Odur ki, rus dilində bu söz həm ayrılıqda, həm də söz birləşməsinin birinci komponenti kimi inşaat terminologiyasında mühüm yer tutur: *кирпич армированный* (armaturlu kərpic), *кирпич дырчатый* (deşikli kərpiç), *кирпич лицевой* (üz kərpic), *кирпич неовоуженный* (bişməmiş kərpic), *кирпич облицовочный* (üzlük kərpic), *кирпич огнеупорный* (odadavamlı kərpic), *кирпич полуобожженный* (yarıbişmiş kərpic), *кирпич силикатный* (silikat kərpic), *кирпич диатомовый* (diatom kərpic), *кирпич бокситовый* (boksit kərpic), *кирпич кислотоупорный* (turşuyadavamlı kərpic). Yaxud slavyan mənşəli *кола* XII əsrdən rus dilində işlənsə də, öz işləkliyini itirərək *арба* və *телега* terminləri ilə əvəz olunmuş, eləcə də slavyan mənşəli *мил* öz yerini türk dillərindən keçən *сайдак*, *колчан* (oxqabı, örtük) türkiyəliyə vermişdir.

Türk mənşəli texniki terminlərin fərqli məna dəyişmələrinə uğraması dil əlaqələri baxımından təbii proses kimi qiymətləndirilməlidir. Yəni, məsələn, rus dilindəki *барабан* türk dillərinin *balaban* (musiqi alətinin adı) sözündəndir. Lakin bu söz *барабан* şəklində rus dilinə keçdikdən sonra əvvəlki mənasından tamamilə uzaqlaşmış, maşın hissələrindən birinin adına çevrilmiş və etimoloji mənadan ancaq *silindrvari* şəklini saxlamışdır. Yaxud fars – türk mənşəli *полад* (*сталь* sözünün qarşılığı) rus dilinə *булат* şəklində keçmiş, sonra mənaca daralmış, poladın yüksək keyfiyyətli növünün adını ifadə etmişdir.

Türk mənşəli texniki terminlərin texnikanın ən mühüm sahələrində işləklilik qazanması faktı da onların rus dilində terminoloji tezliyinə dəlalət edir. Buna *баушмак*, *нефть*, *мазут*, *карандаш*, *каракуль* kimi sözləri göstərmək olar. Məsələn, *başmak* neft və dəmir yol sahələrində detal, elektrik maşınlarında hissə, kabel ucluğu, maşınqayırma və nivelirləmədə dayaq, altlıq, tikintidə özül elementi, *sima* yay, polad lövhə, əyilən və elastik çubuq, elastik kaman, *тапмак* taxta – şalban maşınının adı (Ukrayna tartakı, Tartakov soyadı da buradandır), *xomut* boruları bərkətmək, ağac dirək, sütun və s-ni birləşdirmək üçün detal, *çuqun* dəmirin karbonla ərintisi, *balda* mədən işləri və dəmirçixanalarda işlədilən ağır çəkil, *birka* üzərində nömrə və yazı olub mal tayları və s.-yə boylanan metal, taxta parçası, *tormoz* hər hansı maşının hərəkətini yavaşıtmaq və ya dayandırmaq üçün qurğu, *qirə* çəkini təyin etmək, dərəcələmək və tərəziləri yoxlamaq üçün istifadə edilən kütlə ölçüsü, *almaz* özünü saf karbonun şəkildəyişməsi kimi göstərən, parlaqlığı və sərtliyi bütün başqa mineral və qiymətli daşlardan üstün olan şəffaf qiymətli daş, mineral adları kimi geniş yayılmışdır.

Qeyd edək ki, türk mənşəli texniki terminlərin bir hissəsi nəinki rus, eləcə də başqa slavyan və Avropa dillərinə keçmişdir. Məsələn, *арийин*, *караван*, *кил* ingilis, *кайык* eskimos, *баушык* alman, *товар* macar, *курень* Ukrayna dillərinə aid lüğətlərdə əks olunmuşdur.

Araşdırma zamanı bəzi leksikoqrafik mənbələr texniki terminlərin bir hissəsini mənşəcə və texnoloji cəhətdən Azərbaycanla bağlılığını da göstərdi. Bu cəhətdən *тапмание*, *апиерон*, *даушкесанит*, *брайтсток*, *бакинка* kimi terminləri qeyd etmək olar. Məsələn, yauma dəzgahlarında, hava kompressorları və poliqrafiyada işlədilən *брайтсток* adlı yağ ancaq Bakı neftindən hazırlanır, *бакинка* isə Bakı şəhərində quraşdırılan birdorlu gəminin adını ifadə edir. Yaxud inşaat termini *доминанта* ansambl kompozisiyasının ən hündür binası kimi göstərilir. Digər terminlər də Bakı neft sənayesi (*тапмание*, *апиерон*), Azərbaycan metallurjiyası ilə (*даушкесанит*) bağlıdır.

Araşdırma zamanı bir daha aydın olur ki, rus dilində türk mənşəli texniki termin səciyyəli sözlər də mövcuddur. Umumiyyətlə isə rus dilində heyvan, bitki, xörək, silah, alət, adət-ənənə, din, musiqi və s. kimi sahələrlə bağlı türkiyəliyə üstünlük təşkil etdiyi qeyd olunmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. S.A.Sadiqova. Azərbaycan dili terminologiyasını nəzəri problemləri. Bakı, Elm. 2002.
2. Н.А.Баскаков. Предисловие // Туркизмы в восточнославянских языках. М., Наука, 1974
3. Н.К.Дмитриев.Строй туркских языков N.K.Dmitriev. М., 1962.
4. Политехнический словарь. М., 1976
5. М.Фасмер. Етимологический словарь русского языка. Т. IV. М., 1967-87
6. Е.Н. Шипова. Словаря туркизмов в русском языке. Алма-Ата, 1976.

5. R.Novruzov. Rusca-azərbaycanca izahlı politexnik lüğət. Bakı, 2004.

7. Novruzov R.H., Mirzəyev H.A. Rus dilində türkizmlər. "Dil və ədəbiyyat", №2, Bakı, 1998.

8. Ramiz Novruzov. Rus dilində türkizmlər. Bakı, 2000.

9. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I-IV c., Bakı, 1966-87.

Açar sözlər: rus dili, türk dilləri, türk mənşəli, texniki terminlər, elm sahələri, etimoloji əsas, texnoloji əsas.

Ключевые слова: русский язык, турецкие языки, турецкое происхождение, технические термины, научные области, основы этимологии, технологическая база.

Key words: Russian languages, Turkish languages, Turkish origin, technical terms, scientific fields, basics of etymology, technological base.

The using terms in Russian with turkish origin

Summary

The researches have shown that the enrichment in Russian terminology, the turkish languages have played not a small role. This is locate ol that Russian had the historical relations with the turkish peoples.

Considering etymological and technological considerations in terminology, the article points out that the Turkish language played an important role than European languages in enriching Russian terminology. During the investigation, some lexicographical sources showed that some of the technical terms come from a technological point of view with Azerbaiian. The depth of penetration of Turkish words into Russian is also reflected in the lexical area covered by them. You can also find words of Turkish origin that are used in different fields of science.

Термины употребляемые в русском языке с турецким происхждением

Резюме

Исследования показали, что в обогащении русской терминологии турецкие языки сыграли не малую роль. Что обоснуется на том, что русские имели исторические отношения с турецкими народами.

Рассматривая этимологические и технологические соображения в терминологии, в статье указывается, что турецкий язык играл немаловажно роль чем европейских языков в обогащении русской терминологии. В ходе расследования некоторые лексикографические источники показали, что часть технических терминов исходит с технологической точки зрения с Азербайджаном. Глубина проникновения турецкоязычных слов на русский язык также отражается на лексическим области охваченными ими. Можно также найти слова турецкого происхождения, которые используются в разных областях науки.

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

Zərifə Avilova

ŞƏRQ DÜNYASI ÜÇÜN NÜMUNƏVİ PARLAMENT

Tarixən Türk və müsəlman ölkəsi olmaqla Azərbaycan uzun müddət rus əsarəti altında olsa da, nə dini, nə mədəni dəyərlərini itirməmişdir. XIX əsrin əvvəllərindən başlayan maarifçilik prosesi Avropada cərəyan edən liberal dəyərlərin ölkədə yayılması, Moskva konqresində qəti rol oynamış inqilabçı Azərbaycan millətçiləri 1917-ci ilin aprelində Bakıda toplanan Qafqaz müsəlmanları konqresində öz proqnozlarını elan etmişdir. Bu proqrama görə yalnız Azərbaycan deyil, Rusiyaya daxil olan digər Türk toplumlarının da siyasi təşəkkül halı zərurətə çevrilmişdir.

Uzun müddət əsarətə məruz qalmış türkcülük və islamçılıq ideologiyası ənənəsini mühafizə edən milli ideologiyayı xalqçı sosialist növündən ictimai bir proqramın və Azərbaycan ilə bütün Qafqazın Rusiyadan ayrılması mənasında formalaşan təşkilat yarandı.

Beləliklə, milli Azərbaycan maarifçiləri və ziyalıları tərəfindən bir arzu və istək kimi təqdim olunan, siyasi və ictimai təşkilatlar tərəfindən müdafiə olunan və nəhayət, siyasi idarəçilik formasını "Müsavat" partiyasının proqramında tapan Azərbaycanın milli dövlət halında təzahürü bütün xalqın istəyinə çevrilmişdi.

Milli idarəçiliyə söykənən Azərbaycan Milli Şurası 1918-ci ilin may ayının 28-də Azərbaycan Cümhuriyyətinin istiqlalını elan etmişdi. Tarixə diqqət etsək görərik ki, Azərbaycan xalq Cümhuriyyəti 7 dekabr 1918-ci ildə öz parlamentini yaratmaqla ənənəvi şərq modelini deyil, parlamentli respublika modelini seçdi. 1918-ci il May ayının 28-də Zaqafqaziya seyminə Müsəlman fraksiyası özünü Azərbaycan Milli Şurası elan etdi. Bununla əslində Azərbaycanın ilk parlamenti yarandı və ilk parlamentli respublikanın bünövrəsi qoyuldu. İstiqbal bəyannaməsində bəyan etdiyi kimi Müəssisələr Məclisi açılana qədər Azərbaycanın başında xalqın seçdiyi Milli Şura və Milli Şura qarşısında məsuliyyət daşıyan müvəqqəti hökumət dururdu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Milli Şurası 1918-ci il mayın 27-də Zaqafqaziya Seyminin müsəlman fraksiyasının (44 nəfər) bütün üzvləri tərəfindən yaradılmışdır. Azərbaycanın istiqlalıyətini elan etmək və müstəqil dövlət yaratmaq məqsədilə seymin müsəlman fraksiyası Tiflisdə toplanaraq, Azərbaycanı idarəsini öz üzərinə götürmək qərarına gəldi. Beləliklə, Azərbaycanın milli Şurasının yaradıldığını elan etdilər. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə şuranın sədri, doktor Həsən bəy Ağayev isə onun müavini seçildi. Milli Şura üzvləri Tiflisi tərk edərək, Gəncə şəhərinə gəldilər. 27 iyun 1918-ci ildə Azərbaycan türkcəsi dövlət dili elan olundu. Azərbaycan türkləri rus inqilabından sonra öz milli mənsubiyyətini daşıya bilmirdilər. Qafqaz tatarı və yaxud müsəlman adlandırılaraq İrandakı Qacar dövlətində yaşayan soydaşlarımız da öz milli mənsubiyyətlərini daşıya bilmirdilər. Cümhuriyyət rus işğalının vurduğu bu ağır zərbəni qaldırdı. Azərbaycan cümhuriyyəti Parlamentinin çağırılması ilə əlaqədar, Azərbaycan Milli Şurası adından onun sədri M.Ə.Rəsulzadənin imzası ilə 1918-ci il noyabrın 29-da Azərbaycan türkcəsində və rus dilində "Bütün Azərbaycan əhalisinə!" başlıqlı müraciəti dərc edilir. Parlamentin tərkibində Azərbaycan türklərindən 65 nəfər milli vəkil, ermənilərdən 10, slavyanlardan 5, almanlardan 1, yəhudilərdən 1, digər 3-ü müxtəlif millətlərdən ibarət nümayəndə heyəti var idi. Azərbaycan Parlamentinin 120 nəfərdən ibarət olması qərara alınmışdır. Bu gün Azərbaycan Respublikasında parlamentdə millət vəkillərinin sayı 125 nəfərdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətindəki parlamentdəki millət vəkillərinin sayı 85 nəfərdən ibarət idi. 120 nəfərdən ibarət Parlamentin təşkili nəzərdə tutulsa da, 85 millət vəkili var idi. 1918-ci il dekabrın 7-də qanunverici orqan olan Parlamentin işə başlaması ilə Milli Şuranın fəaliyyətinə xitam verildi. Milli Şuranın Rəyasət Heyətinin əsas üzvləri:

1. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə
2. Həsən bəy Ağayev
3. Məhəmməd Həsən Hacinski
4. Nəsim bəy Yusifbəyli
5. Xəlil bəy Xasməmmədov
6. Məhəmməd Yusif Cəfərov
7. Xudat bəy Məlik-Aslanov
8. Camo bəy Hacinski
9. Əkbər ağa Şeyxilislamov
10. Xosrov Paşa bəy Soltanov

1918-ci ilin dekabr ayının 7-də fəaliyyətə başlayan Azərbaycan Parlamentini Milli Şura formalaşdırdı. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi Parlament üzvlərindən 65 nəfəri Azərbaycan türkü idi. Parlamentin qanunvericilik sahəsində, habelə inzibati fəaliyyəti sahəsində çox geniş hüquqları var idi. Belə ki, sorğular vermək, hətta nazirlərdən izahat tələb etmək səviyyəsində hüquqları var idi. Bütün nazirlərin, o cümlədən Xarici İşlər Naziri də daxil olmaqla, inzibati, hüquqi, maliyyə, maarif, rabitə və digər sahələrdəki dövlət institutlarının fəaliyyəti Parlamentin nəzarəti altında həyata keçirilirdi. Azərbaycan türklərindən ibarət olan və hərbi xidmətin bütün sahələrini əhatə edən 40 min nəfərlik son dərəcə mütəşəkkil nizami orduya malik hərbi nazirlik də Parlamentin nəzarəti altında idi. Parlament, həmçinin Respublikanın əsas qanunu və qanunçuluqlarını müəyyənləşdirən müəssisələr məclisini istənilən vaxt çağıra bilərdi. Parlament sədrinin Müəssisələr Məclisinə seçkilər keçirilənə qədər Baş nazir seçməyə və ona hökumət təşkilini tapşırmaq səlahiyyəti vardı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Parlamentinin sonuncu sessiyası 1920-ci il aprelin 27-də keçirilib. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti parlamenti 17 ay fasiləsiz fəaliyyət göstərdi. Parlamentin sədri Əlimərdan bəy Topçubaşov idi. Onun müavinləri isə Həsən bəy Ağayev və Məhəmməd Yusif Cəfərov idi. Parlament fəaliyyəti dövründə 145 iclas keçirilmişdir. 270-dən çox qanun layihəsini müzakirə etmiş, onlardan 230-u

qəbul olunmuşdu. Azərbaycan parlamenti mətbuat üzərində senzuranı ləğv etdi. Parlamentin ilk iclası 1918-ci il dekabrın 7-də, son iclası isə 1920-ci ilin aprelin 27-də olmuşdur. Parlamentdə 11 komissiya fəaliyyət göstərirdi. Əlimərdan bəy Ələkbər oğlu Topçubaşov 7 dekabr 1918-ci ildən 27 aprel 1920-ci ilə qədər Azərbaycan xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin sədri olmuşdur. Müstəqillər fraksiyasını təmsil etmişdir. Heç bir partiyanın üzvü deyildi. Parlamentdə ən çox millət vəkili Müsavat və Bitərəflərin təmsilçiləri idi. Bu fraksiyanın 33 millət vəkili var idi. Müsavat və Bitərəflər fraksiyasına M.Ə.Rəsulzadə başçılıq edirdi.

Parlament sədrinin birinci müavini Həsən bəy Ağayev, ikinci müavini Məhəmməd Yusif Cəfərov müsavat partiyasını təmsil edirdi. Müsavat partiyası 27 millət vəkili ilə təmsil olunurdu. Müsavat partiyası ilə birləşib fraksiya yaradan Bitərəf qrup 6 millət vəkili ilə təmsil olunmuşdu. Müsavat partiyasının ideyasını Azərbaycanın istiqlal ideyası təşkil edirdi. İctimai nəzəriyyəsinə görə xalqçılıq ideyasına sadıq radikal-demokrat bir proqrama malik idi. Parlament sədrinin üçüncü müavini Sultan Məcid Qənizadə İttihad partiyasını təmsil edirdi. Parlamentdə fəaliyyət göstərən fraksiyalar və qruplar arasında ən iri və aparıcı fraksiya milli mənafelərin daşıyıcısı olan Müsavat və Bitərəflərin fraksiyası idi. Bu fraksiya demokratik bitərəflər ilə birlikdə Parlamentin və Hökumətin fəaliyyətini müəyyənləşdirdi və milli mənafə ilə bağlı bütün qanun və qərarların qəbul edilməsində əsas söz sahibi idilər.

Parlamentdə ikinci böyük partiya və fraksiya İttihad idi. İttihad partiyası 11 millət vəkili ilə təmsil olunmuşdu. Bu fraksiyanın partiyadakı sədri Qara bəy Qarabəyov idi. Bu fraksiya 1919-cu ilin dekabrına qədər milli-demokratik cərəyana, Müsavat və Bitərəflər fraksiyasına qarşı müxalifətdə olmuş və hökumətin tərkibində iştirak etməmişlər. Parlamentdə üçüncü böyük qrup sosialistlər qrupu idi. Onlar 10 millət vəkili ilə təmsil olunurdu. Sosialistlər fraksiyasının sədri Səməd Ağa Ağamalı oğlu idi. Bu fraksiyanın liderlərindən biri İbrahim Əbilov oldu. Bu fraksiyanın ikinci məşhur lideri Aslan bəy Şəfikürsdski idi. Partiya ifrat solçu mövqedən çıxış edirdi. Sosialistlər fraksiyası dövlətçilik əleyhinə gedir, Azərbaycanı Bolşevik Rusiyaya birləşdirmək mövqeyindən çıxış edirdilər.

Sosialist fraksiyası qismən sosial-demokrat menşevik, qismən də xalqçı sosialist millət vəkillərindən təşkil olunmuşdu. Qatı bolşevik tərəfdarı Əliheydər Qarayev bu fraksiyanı təmsil edirdi. Rusiyanın Bolşevik hökumətinə bağlı ruspərəst fraksiya idi. Əhrrar fraksiya partiyası 7 millət vəkili ilə təmsil olunmuşdu. Əhrrar fraksiyası partiyasının sədri Aslan bəy Qardaşov idi. Əhrrarın ideyası Türk xalqçılığı olub, ideya etibarilə Müsavat partiyasına yaxın idi. Onlar 3 millət vəkili ilə təmsil olunurdular. Millət vəkillərindən 10 nəfəri erməni, 5 nəfəri rus, 5-i də müxtəlif millət vəkillərindən olmaq üzrə 20 millət vəkili qeyri-müsəlman idi. Azərbaycan parlamenti tərəfindən Azərbaycan vətəndaşlığı haqqında qanun qəbul olunmuşdur. 1920-ci il yanvarın 12-ddə Versal konfransı Azərbaycanın müstəqilliyini de-fakto tanısa da, ruslar bu müstəqilliyi tanımaqdan imtina etdilər. 1920-ci ilin aprelindəki rus işğalı nəticəsində bu müstəqilliyə rus ordusu zorakı yolla son qoymuşdur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin parlamenti 23 aylıq fəaliyyəti dövründə də mühüm rol oynadı. Qafqazda ən demokratik və ən dünyəvi dövlətin yaradıcısı oldu. 100 il əvvəl Azərbaycan türkləri parlamentli respublika idarə üsulunu seçmişdilər. Bu respublika qadınlara, kişilərə bərabər hüquqlar verməklə, dünyanın ən demokratik ölkələrindən biri olduğunu bütün dünyaya sübut etmişdir. Cümhuriyyət yaradıcıları və onların milli ideyaları heç vaxt, heç bir tarixi şəraitdə unudulmayacaqdır. Ona görə ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti millət, məzhəb, sinif, məslək və cins fərqi gözləmədən ölkə hüdudları daxilində yaşayan bütün vətəndaşlarını siyasi və mədəni hüquqlarla təmin etdi.

Demokratiyanın belə yüksək əsaslarını həyata keçirmək üçün qurulan milli hökumət iki il yaşadı. Tariximizin ən şanlı dövrünü təşkil edən bu qısa müddətdə yurdumuzda əmniyyət və asayiş bərpa edildi. Bütün lazımi ədalət müəssisələri quruldu, sosial reformalara girişildi, milli maarif əhəmiyyət verildi. Qonşularla müsbət münasibətlər təsis olundu. Nəticədə böyük Avropa dövlətləri və Amerika tərəfindən Cümhuriyyətimizin istiqlalı tanındı. Müsəlman millətlərinə sözdə hüriyyət və istiqlal vəd edən bolşeviklər Türk və müsəlman dünyasında qurulan ilk cümhuriyyəti qızıl ordunun vəhşi qüvvələri ilə məhv etdilər. Xalqımız təcavüzə qarşı var qüvvəsi ilə savaşı, lakin qüvvələr nisbəti bərabər olmadığından məğlub oldu. Bütün bunlara baxmayaraq, Parlament iki illik mövcudluğu dövründə Azərbaycanda qüdrətli bir ordu yaratdı. Çar hakimiyyəti dövründə dövlət idarəsinə yaxın buraxılmayan azərbaycanlılardan zabit və əmniyyət qüvvələri yaradıldı. Sosial sahədə əsaslı islahata girişildi. Kəndlilərə torpaq vermək üçün qanunlar hazırlandı. Fəhlələrin haqlarını qorumaq üçün tədbirlər görüldü. Xalq az zamanda oxumağa, yazmağa başladı. Türk dilini xalqın rəsmi dili elan etdi. Orta və ali məktəblər açdı. Qərbi Avropa tipində xalq nümayəndələrindən ibarət hökumət üsuli-idarəsi yaratdı. Hakimiyyət Millət məclisinin əlində idi. Parlamentdən etimad almayan heç bir hökumət iş başında qala bilməzdi. Məmləkətdə tam bir azadlıq vardı.

SUMMARY

On may 28, 1918. The Azerbaijani National Council declared the independence of the Republic of Azerbaijan. The Republic established in parliament on December 7, 1918. 120 parliamentarians were represented in the parliament. Parliament held 145 sessions during its tenure. Discussed more than 270 draft laws, of which 230 were accepted. The first meeting of the parliament was held on December 7, 1918, and its last meeting was on April 27, 1920. There were many different fractions in parliament such as; neutralists, Musavatists, socialists and other members of the political groups.

Acar sözlər : Parlament, deputat, cümhuriyyət, musavat, Əhrrar, Tərəqqi

Кевые слова: Парламент, депутат, Джумхурийет, Мусават, Ахрар, Терагги.

Key words: Parliament, Musavatists, political, fractions socialists.

Rəyçi: dos.L.Ələkbərova

JURNALİSTİKA – ЖУРНАЛИСТИКА

Zaur Babayev, Sura Seyid

AZƏRBAYCANDA JURNAL JURNALİSTİKASININ ANTOLOGİYASI

(I hissə)

Jurnal fransız sözü olub, tərcümədə “zəkaya sığmayan” deməkdir. Jurnal kütləvi informasiya vasitəsi olub, çoxsəhifəli dövrü nəşr, yüksək poliqrafik səviyyəsi ilə fərqlənən, mətbuatda reklam vasitələrindən biridir. Qəzetlərdən fərqli olaraq jurnallar gündəlik baş verən və tez-tez dəyişən hadisələrin işıqlandırılması ilə məşğul olurlar. Onlar həftə, ay kimi müəyyən bir dövrü əhatə edən zaman ərzində baş vermiş hadisələri dərinlən təhlil edirlər. Jurnallar uzun müddətli istifadə üçün nəzərdə tutulur, bu səbəbdən də onlar daha qalın cildə malik olurlar və daha keyfiyyətli kağızda çap edilir.

Jurnallar xüsusiyyətinə görə fərqlənilir: elmi jurnallar və populyar jurnallar. Elmi jurnallar əsasən elmi-tədqiqat işlərinin nəticələrinin nəşr olunmasında və elmin ictimaiyyətə çatdırılmasında, eləcə də yeni metodikaların və pedaqoji texnologiyaların yayılmasında təhsil və elm sistemində fəaliyyət göstərən elmi və elmi-metodik nəşrlərdir.

Dünyada çıxan ilk jurnal Journal des Sçavans (daha sonralar Journal des savants olaraq adlandırılmışdır) – dir. Bu jurnal Denis də Sallo tərəfindən təsis edilmişdir və hər nə qədər əvvəldən kilsə tarixi və qanuni hesabatlar kimi elmi olmayan müxtəlif məzmunları əhatə etsədə də, Avropada nəşr olunmuş ilk elmi jurnal hesab edilir. İlk versiyası 12 səhifəlik (dörd yarpaqlı) broşuralardan ibarət olmaqla, 5 Yanvar 1665-ci il tarixində də çap edilmişdir. Jurnal öz nəşr həyatına 1792 –ci ildə Fransız İnkilabı əsnasında son vermişdir. Sonralar 1797-ci ildə “Journal des savants” adıyla təkrar ortaya çıxsa da, 1816-ci ilə qədər davamlı şəkildə nəşr edilməmişdir. Daha sonra mənbələrdə ilk jurnal kimi “Erbauliche Monats-Unterredungen”-nin adı da çəkilir. Bu jurnal Hamburqda nəşr olunmuşdur. Təsisçisi teoloq və şair olan Johann Rist olmuş və 1663-1668-ci illərdə nəşr edilmişdir. Çox keçmədən bu jurnala bənzər digər Avropa ölkələrində də jurnallar nəşr edilməyə başlandı. 1731-ci ildə “The Gentlemen Magazine” jurnalı Londonda nəşr edildi və ilk ümumi mövzusu olan jurnal kimi tanındı. Edward Cave bu jurnalın ilk redaktoru olub və daim “Sylvanus Urban” ləqəbi ilə jurnalda məqalələr dərc etdirmişdir. Jurnal (magazine) adını ilk dəfə istifadə edən şəxslərdən biridə məhz Edward Cave-dir. Bu jurnal 1907-ci ilə qədər çap edilmişdir.

Türkiyədə 1795-ci ildə Fransızlar tərəfindən nəşr olunan ilk jurnal “Bulletin de Nouvelles” - dir. Osmanlı mətbuatının ilk jurnalı isə “Vekayi-i Tibbiye” hesab olunur. 1849-cü ildə çıxan bu jurnal, dili və məzmunu baxımında Avropada nəşr olunan jurnallardan heç də geridə qalmırdı.

Azərbaycanda işıq üzü görmüş ilk jurnal 1883-1891-ci illərdə çap olunan “Kəşkül” jurnalıdır. Jurnal öz dövrü üçün faydalı iş görmüş, milli jurnal nəşrinin başlanğıcı olmuşdur. Jurnalın naşiri “Ziyayi – Qafqaziyyə”nin redaktoru Hacı Səid əfəndi Ünsizadənin ortancıl qardaşı Cəlal Ünsizadə idi. C. Ünsizadəyə görə, mətbuat da başqa maarif və mədəniyyət ocaqları kimi xalqın gözünü açır, onu oxumağa alışdırır, mədəni yüksəliş və tərəqqisinə təkan verirdi. Daim bu fikirlə yaşayan C.Ünsizadə müstəqil qəzet çıxarmaq fikrinə 1882-ci ildə düşmüşdü.

Həmin il mayın 1-də Qafqaz canişininin baş idarəsinə yazdığı məktubda o, “Kəşkül” adlı jurnal çıxarmaq istədiyini bildirmişdi. 1883-cü ildə onun xahişinə müsbət cavab verilmiş və həmin ilin yanvar ayında jurnalın birinci nömrəsi çıxmışdır.

“Ziya” qəzetinə nisbətən “Kəşkül”ün həm mövzu dairəsi geniş, həm də məqalələrin yazılış tərzində fərqli idi. “Kəşkül” sözünün mənası “Hind qozunun qabığından qayrılıb dəri və qələndərlərin əllərində gəzdirdikləri və diləndikləri şeyləri içində qoyduqları qab” deməkdir. “Kəşkül” də bu baxımdan həyatın hər sahəsindən məlumat verən zəngin materiallar “çantasına” bənzəyirdi. Ona “Kəşkül” adı verilməsi elə bununla əlaqədar idi.

Siyasi, iqtisadi və ədəbi məsələləri işıqlandırmaq üçün “Kəşkül” müxtəlif sahələrdə çalışan mütəxəssisləri, savadlı insanları işə cəlb etdi. Məhz buna görə də Cəlal Ünsizadə “Kəşkül” ün 3-cü sayında yazırdı: “Kəşkül”ün daireyi-qələmiyyəsi bu tərəflərdə, yəni Qafqaziyyə qitəsindən müxtəlif mövqələrdə, Rusiyanın içərilərində, həmçinin İslam malikində (İran, Osmanlı və Misir səmtlərində) xüsusi müxbirləri olacaqdır”. Cəlal verdiyi vədə əməl etməyə çalışır, adlarını sadaladığı bu məmləkətlərin bəzi ziyalılarını “Kəşkül”ün ətrafında cəmlənməyə çalışırdı.

Jurnalın ilk saylarında “vətənimiz”, “Azərbaycan” kəlmələrini tez-tez işlətməklə, xalqda milli kimlik və milli şüur hissi formalaşdırmağa çalışırdı. Onun məqalələrində xalqilik və müasirlik prinsipləri aydın görünürdü.

“Kəşkül”də dil, ədəbiyyat, incəsənət, elm, maarif kimi bir çox məsələlərə dair nəzəri və publisist məqalələr, orijinal bədii əsərlər, rus, Avropa və Şərq ədəbiyyatından tərcümələr çap olunurdu.

Bu mətbu orqanı ideya-siyasi istiqamət və taktiki baxımdan “Əkinçi” və “Ziya”nın yolunu gedir, hətta bir çox məsələlərdə “Əkinçi”yə artıq dərəcədə meyl göstərirdi. Bu cür qəzetçilik siyasəti çar senzurası tərəfindən diqqətə alınmaya bilməzdi. Ona görə də “Kəşkül” senzura təqiblərinə daha çox məruz qalmışdır.

XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda olan ədəbi həyatı öyrənməyə geniş imkan verən “Kəşkül” jurnalı 11 nömrə çıxdıqdan sonra 1883-cü ildə C.Ünsizadənin Baş Mətbuat İdarəsinə göndərdiyi ərizəsinə əsasən qəzetə

çevrilmişdir.

Azərbaycan mətbuatında ilk dəfə satirik jurnalistikanın əsası isə 1906-cı ildə nəşrə başlayan “Molla Nəsrəddin” jurnalı ilə qoyulmuşdur. XX əsrin əvvəllərində xalqımızın ictimai və mədəni şüurunun inkişafında xüsusi yeri olan mətbuat nümunələrindən biri, bəlkə də birincisi “Molla Nəsrəddin” jurnalı idi. Böyük ədib Cəlil Məmmədquluzadə milli mətbuat tariximizə bəxş etdiyi “Molla Nəsrəddin”-in ilk sayında yazırdı: “Sizi deyib gəlmişəm, ey mənim müsəlman qardaşlarım! O kəsləri deyib gəlmişəm ki, mənim söhbətimi xoşlamayıb bəzi bəhanələr ilə məndən qaçıb gedirlər, məsələn, fala baxdırmağa, it boğuşdurmağa, dərviş nağılına qulaq asmağa, hamamda yatmağa və qeyri bu növ vacib əməllərə!”. Bu qısa təqdimat ilə C. Məmmədquluzadə dövrün ümumi mənzərəsini, əhalinin daha çox nəyə meyl etdiyini, insanların maarifsizliyini, geriliyini və cəhalətini göstərməyə çalışmışdır.

Jurnalın “Molla Nəsrəddin” adlandırılması da maraqlıdır. Molla Nəsrəddin şifahi xalq ədəbiyyatının qəhrəmanıdır və həmişə də zülmə, nadanlığa, haqsızlığa gülmüş, güldürmüş, düşündürmüşdür. Mirzə Cəlil də Molla Nəsrəddinin dili ilə xalqın dediyini bəyan edir, onu güldürür, düşündürür, həm də yol göstərir.

Jurnalın şəkillərinə gəldikdə, demək olar ki, əcnəbi rəssamlar-Oskar Şmerlinq və Yosef Rötter yerli əhalinin məişətini, adət və ənənələrini ətraflı şəkildə öyrənmişdir. Onların çəkdiyi şəkillər bilavasitə həyatdan alınmış lövhələri bütün dolğunluğu ilə oxucuya göstərirdi. Məs. “Qoç döyüşdürmək”, “Qəzet satan və dövlətli tacir”, “Ədalət” (qalaq vermək əhvalatı), “Əziz qonaqlar”, “Məclisi-ədəb”, “İyirminci əsr”, “Cümə. Dükənlər bağlı”, “Qrammatika mübahisələri”, “Vəqf”, “Şəriət dərindən imtahan”, “Tacir Xonçaxani” və digər şəkilləri buna aid etmək olar.

Tarixi təcrübə sübut edir ki, hər bir əsrin əvvəli və sonu xüsusi eksseslər, ciddi dəyişikliklər prosesi keçirir. XX əsrin ilk illərində də rus imperiyasının dağılma prosesini yaşadı. Bu isə senzuranı laxlatdı və ucqarlarda milli özünüdərk, milli özünəqayıdışı gücləndirdi. “Molla Nəsrəddin” bu dalğada yarandı. Yarandı və yuxarılar özü üçün arzuolunmaz bu jurnalın qarşısını ala bilmədi [21, s. 45].

“Molla Nəsrəddin” jurnalı öz gəlişi ilə Azərbaycan milli mətbuatı tarixində satirik jurnalistikanın əsasını qoydu. Eyni zamanda oxucuları ilə “türkün açıq ana dili ilə” danışdı. “Molla Nəsrəddin” milli jurnalistika ənənələrinə sadıq qalaraq, “Əkinçi” nin və dünya jurnalistika məktəbinin uğurlarını davam etdirməklə yanaşı, Azərbaycan xalqının milli xarakterində olan yumor hissini öz üslubu üçün əsas götürdü və onun milli ruhunu, geniş xalq kütləsinin düşüncə və maraq dairəsini hərəkətə gətirdi. Bunun üçün əsas silahı xalqın əsrlərdən bəri formalaşan folklor və gülüş xəzinəsini, nikbin və həssas xarakterini yeni biçimdə- molla-nəsrəddinvari təqdim etmək idi [4, s. 31].

Eyni zamanda təkə sözlər, misralar yox, “Molla Nəsrəddin”-in tam yarısını-səkkiz səhifədən dördünü əhatə edən şəkilləri də orijinallığı, dinamikliyi, ifadə etdiyi mətləblərin dərinliyi, zənginliyi və ideya –mədəni və siyasi kəsəri ilə diqqəti cəlb etmişdir [4, s. 33]. Daha doğrusu “Molla Nəsrəddin” öz yazıları kimi, karikaturalı ilə də xalqın geniş kütləsinin malına çevrilə bilmədi. Ona görə də “Molla Nəsrəddin” jurnalı özündən əvvəlki və öz dövründə çıxan məcmuələrin çoxusunu kölgədə buraxdı. Jurnalın bütün Şərq ölkələrində bu qədər böyük şöhrət qazanmasını yalnız onun dilinin sadəliyi, geniş xalq kütləsi tərəfindən asan başa düşülməsi ilə izah etmək doğru olmazdı. Jurnal xalqın istək və arzularını, adət və ənənələrini, həyatın çirkinliklərini öyrənib xalqı qəflət yuxusundan oyadaraq ona çıxış yolu göstərirdi.

Ömər Faiq Nemanzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Əbdürrəhman bəy Haqverdiyev, Əli Nəzmi, Əliqulu Qəmküsər kimi yazıçılar və jurnalın ilk saylarının rəsmlərini çəkmiş rəssam Şmerlinq, Rötter, Əzimzadə və digərləri ilə Cəlil Məmmədquluzadə arasında möhkəm ideya-yaradıcılıq əlaqələri yarandı.

Azərbaycan ədəbiyyatında böyük bir məktəb yaratmış “Molla Nəsrəddin” jurnalı həm təsviri sənətimizdə, həm də yeni bir jurnalistika məktəbinin yaranmasına səbəb oldu. Bilavasitə “Molla Nəsrəddin”-in təsiri ilə Bakıda Azərbaycan dilində “Bəhlul” (1907), “Zərbur” (1909-1910), “Mirat” (1910), “Arı” (1910-1911), “Kəlniyyət” (1912-1913), “Tuti” (1914-1917), “Məzəli” (1914-1915), İrəvanda “Lək-Lək” (1914) və s. kimi illustrasiyalı jurnallarla yanaşı rus dilində də çoxsaylı satirik məcmuələr- “Cigit” (1907-1918), “Vay-Vay” (1908), “Bakinskoe qorə” (1908-1909), “Biç” (1909-1915), “Baraban” (1912-1913), və digər nəşrlər meydana çıxdı. Hətta bəzi ciddi üslublu mətbuat orqanları səhifələrində də satirik rubrikalar- “Keyfin gələndə” (H. Vəzirov), “Ordan-burdan” (Ü. Hacıbəyov), “Hədərən-pədərən” (Y.V. Çəmənəminli), satirik səhifələr, “Palanduz” (“Günəş” və “Həqiqət” qəzetləri), “Pinəçi” (“Məlumat” qəzeti) və s. yarandı. C. Məmmədquluzadə “Zarafat” felyetonunda bu münasibətlə qürur və sevinc hissi ilə yazırdı:

Bu jurnal özündə dövrün demək olar ki, bütün mədəni-mədəni, ictimai-ədəbi, sosial-psixoloji, tarixi-siyasi proseslərini yüksək ideya –estetik səviyyədə əks etdirməyi bacarmışdır.

Azərbaycanda jurnal nəşri-tarixi və xüsusiyyətləri

Azərbaycanda jurnal nəşrinin tarixi XIX əsrin sonlarından başlayır. XIX əsrin sonları, XX əsrin əvvəllərində milli jurnalların yaranması Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafına və kütləviləşməsinə müsbət təsir göstərmişdir.

Azərbaycanın milli jurnal nəşrinin “Kəşkül”-dən, “Molla Nəsrəddin”-dən sonrakı dövrlərində öz nəşri ilə xalqa, millətə xidmət edən, onların maariflənməsi yolunda fəaliyyət göstərən “Dəbistan” “Füyuzat”, “İşıq” “Yeni Qafqasiya” və s. adlı jurnallar mövcud olmuşdur.

Azərbaycan ictimai, ədəbi, siyasi mühitində baş verən hadisələr sırasında “Füyuzat” jurnalının nəşri xüsusi yer tutur. 1906-cı ilin noyabrından 1907-ci ilin noyabradək – bir il ısıq üzü görmüş “Füyuzat” jurnalı milli mətbuat tarixində özünə xarakterli bir jurnalistika məktəbinin yaradılmasında böyük rol oynamışdır. Əli bəy

Hüseynzadənin redaktorluğu və Hacı Zeynalabdin Tağıvevin maddi vəsaiti ilə nəşr edilən bu məcmuə Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında mühüm yer tutur. Jurnalın səhifələrində onun bas redaktoru Əli bəy Hüseynzadə ilə birgə Məhəmməd Hadi, Mirzə Ələkbər Sabir, Hüseyn Cavid, Səid Səlmasi, Abdulla Səid, Həsən Səbri Ayrıvazov, Əhməd Kamal, Əhməd Raiq və başqa müəlliflərin müxtəlif mövzuda olan yazıları dərc edilirdi.

Bir illik nəşri dövründə Azərbaycan və türk xalqlarının milli əsarətə qarşı mübarizə tarixinin siyasi və bədii salnaməsinə çevrilən bu məcmuə “İslam aləmində misli görünməmiş” ən möhtəşəm mətbuat orqanı kimi böyük şöhrət qazanmışdır.

Ə.Hüseynzadənin varadıcılığının veni və ən məhsuldar dövrü Bakıda redaktoru olduğu “Həvət” qəzeti və “Füyuzat” məcmuəsi ilə bağlı olmuşdur. Ədibin turançılıq, türkçülük məramlarının ifadəsi hər iki mətbuat orqanının səhifələrində öz əksini tapmışdır.

Çar Rusiyasının monarxizmi və müstəmləkəçilik əleyhinə mübarizə aparan füyuzatçılar rus inqilabçı-demokratları, türk tənziatçıları, İran məşrutəçiləri və başqalarının yeni cəmiyyət quruculuğu təcrübəsindən istifadə edir, Azərbaycanda demokratizmin qələbəsinə çalışır, ictimai həyatda, milli ədəbiyyat və mədəniyyətdə islahatların-reformaların aparılmasını daha uyğun hesab edirdilər.

Ə. Hüseynzadə “Füyuzat” jurnalı ilə türk xalqlarının azadlıq və milli –istiqlal ideallarının turançılıq məfkurəsilə şüurlara həkk etdirməyə çalışdığı kimi, həmin ideallara ədəbi, romantik lövhələrdə də açıb göstərməyi vacib bilirdi.

Təkcə Azərbaycanda deyil, bütövlükdə türk dünyasında xalqın maarifləndirilməsi, onun müasir dünya və Avropa mədəniyyətinə elmi-mədəni əsaslar dayanmaqla, qovuşub onun bəhrələnməsinə, eyni zamanda türkçülük, vətən və millətçilik ideyalarının bərqərar olmasına nail olmağın əsas ağırlığı bu jurnalın üzərinə düşürdü [4, s. 64].

Görkəmli ədəbivvətşünas alim Əziz Mirəhmədov təsadüfi deməmişdir ki, “XX əsr” ədəbiyyatımızı nəinki “Molla Nəsrəddin”siz, habelə “Füyuzat”siz təsəvvür etmək çətindir”.

Buna görə də, “Füyuzat” əsasən Türkiyə romantik ədəbiyyatına və Avropa maarifçi romantik ədəbiyyatına üstünlük verir, Məhdət Pasa, Ziya Pasa, Cete, Bayron, Siller və başqaları haqda elmi məqalələr, onların əsərlərindən tərcümələr dərc edirdi. Bu da onun publisistikasına bir elmilik gətirirdi. O, xalqa xidmət amalı ilə fəaliyyət göstərirdi halda isə xalqa yaxınlaşa bilməyib, daha uca mərtəbədə, elmi məntiq və ruhi ucalıqla səslənməklə milləti azadlığa və hürriyətə vüksəldəcəyini zənn edirdi.

Füyuzatçılar belə hesab edirdi ki, bütövlükdə Turançılıq, Turan imperiyasını bərpa etməklə məsələnin həllinə birdəfəlik nail olmaq mümkündür. Bu məqsədlə onlar öz fəaliyyətlərində vahid dil yaratmaq ideyasını da əsas götürmüşdülər.

Azərbaycan ədəbi-ictimai fikrinin çoxəsrlik tarixində iki möhtəşəm məktəb yarandığını tam rahatlıqla qeyd edə bilərik: “Molla Nəsrəddin” və “Füyuzat” ədəbi məktəbləri. Əvvəla, “Molla Nəsrəddin” və “Füyuzat” jurnalları hərsi öz istiqamətində Azərbaycan milli-demokratik mətbuatın zirvələri idi. Ötən bir əsrdən artıq dövr ərzində hələlik satirik-demokratik mətbuatın inkişafı sahəsində “Molla Nəsrəddin”dən, romantik istiqamətdə isə “Füyuzat”dan uca zirvə fəth edilməmişdir. “Molla Nəsrəddin” və “Füyuzat” Azərbaycan ədəbi-ictimai fikrinin qoşa qanadları, möhtəşəm yanaşı zirvələridir.

Cəmi bir il fəaliyyət göstərən, bütövlükdə 32 sayı çap olunan “Füyuzat”ın ədəbi məktəb yarada bilməsi böyük hadisədir. “Füyuzat”ın qısa zaman ərzində ədəbi məktəbə çevrilməsinin əsas səbəblərindən biri də XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda çoxəsrlik romantik meyillərin ilk dəfə olaraq romantizm ədəbi cərəyanına çevrilməsi prosesinin getməsi ilə əlaqədar idi. “Molla Nəsrəddin” jurnalını da XX yüzilliyin əvvəllərindəki ictimai-siyasi proseslər meydana gətirmişdi. Fikrimizə, “Molla Nəsrəddin” jurnalı hər şeydən əvvəl, onun yaradıcısı Cəlil Məmmədquluzadənin ədəbi-siyasi düşüncələrindən doğulmuşdur. XX əsrin əvvəllərində yazılmış məşhur “Poçt qutusu” (1903) hekayəsi “Molla Nəsrəddin” jurnalının manifestidir. Məhəmməd Həsən əmi və Novruzəlinin simasında molla nəsrəddinçi ədəbi obrazlar “Molla Nəsrəddin”dən əvvəl doğulmuşdu. Bunların ardınca fürsət düşən kimi “Molla Nəsrəddin” tipli bir fəaliyyətin başlanğıcına böyük zəmin hazırlanmışdı.

Mollanəsrəddinçilik - milli satirik ədəbiyyatın ədəbi təlimidir. Mollanəsrəddinçilik - ictimai satira vasitəsilə cəmiyyəti dəyişmək, yeniləşdirmək, məmləkəti irəli aparmaq, milli-mənəvi özünüdərk proseslərini dərinləşdirmək deməkdir. Mollanəsrəddinçilik - “Molla Nəsrəddin”in məsləki və programıdır.

Bir xalq müəllimi kimi uşaqlar üçün Azərbaycan dilində ayda bir dəfə nəşr olunacaq illüstrasiyalı “Dəbistan” adlı jurnal nəşr etdirmək istəvirik” [40].

“Dəbistan” sözü də elə fars dilində “ibtidai məktəb” deməkdir.

Bildiyimiz kimi çar hökuməti imperiyanın ucqarlarında maarifçiliyin inkişafına imkan varatsa da, mütərəqqi fikirlərin –veniliyin yayılmasını o qədər də dəstəkləməzdi. Lakin başda Ə. Cəfərzadə olmaqla ziyalıların fədakar mübarizəsi nəticəsində və böyük çalışmaları sonunda jurnalın nəşrinə icazə verildi. 1906-cı il aprel ayının 16-da “Dəbistan”ın ilk nömrəsi işıq üzünə gördü. Jurnal 1906-1908-ci illərdə ayda 1 dəfə Bakıda nəşr olunurdu. Amma jurnalın nəşri çox da uzun sürmür, onun son nömrəsi 1908-ci il mart ayının 10-da çıxır.

Bu məcmuənin nəşr edilməsində, ərsəyə gətirilməsində əsas məqsəd uşaqları maarifləndirmək, elmin müxtəlif sahələri, o cümlədən Azərbaycan və dünya ədəbiyyatı nümunələri ilə tanış etmək idi. Dərgi təlim-tərbiyə işində ailəyə kömək məqsədilə “Valideynə məxsus vərəqə” adlı əlavə ilə nəşr olunurdu. Əlavədə uşaqların tərbiyəsi

haqqında valideynlərə tövsiyələr verilir, bildirilirdi ki, sinifdən xaric oxu və elmi cəhətdən faydalı olan məqalələrin, hekayələrin, tapmaca və bilməcələrin oxunması uşaqlar üçün çox faydalıdır.

Ə.Cəfərzadə tanınmış sair və vaxıçılarla sıx münasibətlər quraraq, onları uşaq mövzusunda əsərlər çələmə almağa çağırır. mövzular təklif edirdi. Bundan başqa, jurnalda S.M.Ənizadənin, H.Zərdabının və bir çox başqa ədib və vaxıçaların uşaqlar üçün əsərləri, rus ədiblərindən İ.Krilyovun, A.Puşkinin, L.Tolstoyun əsərlərindən tərcümələr dərc olunurdu.

"Dəbistan"da Azərbaycan sair-vaxıçılarının əsərləri ilə yanaşı, əcnəbi dillərdən (əsasən rus dilindən) tərcümə olunmuş nağıl və hekayələr, tarix və təbiətə, coğrafiya və səyahətə dair vaxıçalar, pədaqoji, ədəbi hekayələr, məqalələr dərc olunurdu. Jurnalın daha da maraqlı olması və geniş yayılması üçün son səhifələrdə müxtəlif məktublar, redaksiyaya cavablar, uşaq nağılları, təmsil və tapmacalar dərc olunurdu. Suallara, tapmacalara düzgün cavab tapan uşaqlara 3 av ərzində jurnalın cəndan çıxan yeni nömrələri göndərilirdi. Jurnalın hər nömrəsinin sonunda lüğət verilir, burada ərəb və fars dillərində olan anlaşılmayan sözlərin mənaları vaxıçılır.

Bir müddətdən sonra jurnal maliyyə sıxıntısı keçirir, bağlanma təhlükəsi varanır. Bundan çox narahat olan görkəmli xadim, publisist Məhəmməd Əmin Rəsulzadə "İrsad" qəzetinin 7 dekabr 1906-cı il sayında məqalə dərc etdirərək, imkanlı şəxsləri bu məcmuənin nəsrinə kömək etməyə çağırır.

Lakin bu müraciətlər bir nəticə vermir. 1908-ci il martın 10-da "Dəbistan" jurnalı bağlanır. Ə.İ.Cəfərov artıq bağlanmaq ərafəsində olan jurnalın axırıncı sayında vaxıçır: "Oxucular, bəllidir ki, jurnalın axırıncı nömrəsi artıq gecikir. Mən isimi lazımi səviyyədə aparıram, bütün müsəlman əhalisi mənim isimə devir. "Dəbistan"ın artıq qacılmaz olan ölüminə, vəfatına acıyırlar. Bütün müsəlman cəmiyyəti dərin vuxudadır, hərəkətsizdir və çox baha da olmayan qəzeti almağa qadir deyildi. Və mən məcburiyyət qarşısında qalıram ki, öz həmvətənlərimin vuxudan ovanmasını gözləyim. Mən dərin təəssüflə öz istəkli balamın - "Dəbistan"ın həyatını bağlayıram. Tərəqqiyə gedən yolu dəstəkləmək asandır, ancaq onu venidən bərcərar etmək cətinidir".

Əhməd bəvin "Dəbistan" və "Molla Nəsrəddin" məqaləsindəki əsas diqqət XX əsrin əvvəllərində milli mətbuatın inkisafının səbəbləri, əhəmiyyəti və cəmiyyətin, varadıcı şəxslərin bu yolla öhdəsinə düşən vəzifələrinin müəyyənəndirilməsi və onların həlli yollarına vönəndirilmisdir.

Milli mətbuat tarixində "İşıq" jurnalının nəşri də əhəmiyyətli yer tutur.

Milli-mənəvi dəyərlərimizə, zəngin mədəni-irsimizə, mədəniyyətimizə, tarixi köklərimizə bağlı qalmaqla, xalqımıza və dövlətimizə faydalı olmaq amalını davam etdirən fondumuz ənənəyə sadıq qalaraq ədəbi irsimizin daha bir incisini "İşıq" jurnalını təsis etmişdir. "İşıq" adı ilə nəşrə başlayan bu jurnalın milli mətbuat tariximizdə ilk qadın mətbu orqanı kimi önəmli bir yeri vardır. Jurnal 1911-ci il 22 yanvarda nəşrə başlamış və 1912-ci ilə qədər nəşrini davam etdirmişdir. O vaxt cəmi 68 sayı işıq üzü görən "İşıq"ın baş redaktoru maarifpərvər ziyalı Xədicə xanım Əlibəyova, nəşri isə Mustafa bəy Əlibəyov olmuşdur.

1923 -cü ildə nəşrə başlayan "Yeni Qafqasiya" jurnalı M.Ə. Rəsulzadənin rəhbərliyi altında dərc olunmuşdur. Onun imtiyaz sahibi və məsul müdiri (redaktoru) Seyyid Tahir idi. «Yeni Qafqasiya» Azərbaycanda baş verən hadisələr haqqında geniş məlumatlar verirdi.

Əslində Azərbaycan Mühacirət mətbuatının yaranma tarixi məhz 1923- cü il sentyabrın 26-dan - «Yeni Qafqasiya» jurnalının nəşr vaxtından başlanır. «Yeni Qafqasiya» Azərbaycanda baş verən hadisələr haqqında geniş məlumatlar verirdi.

Bu mətbu orqanın əsas hədəfi orta və vuxarı yaşlı məktəblilər olduğu üçün orada dərc edilən materialların məzmun və mündəricəsi də bir qədər tutumlu və mürəkkəb, həcmli böyük və süjetləri saxəli idi. "Məktəb" jurnalı da pədaqoji jurnalistika ənənələrinə sadıq qalaraq, dərc etdiyi materiallarında öz oxucularının vas, bilik, qavrayış səviyyələrini, maraq dairələrini maksimum nəzərə alırdı. Bu jurnalın son nömrəsi 1920-ci il martın 21-də (cəmi 95 nömrə) çıxmışdır.

Mətbuat tariximizdə nəşr olunan ilk ədəbiyyat jurnalı isə "Azərbaycan" jurnalı olmuşdur. Bu məcmuənin ilk nömrəsi 1923-cü il yanvar ayının 28-də işıq üzü görüb. O vaxt jurnal "İnqilab və mədəniyyət" adı altında nəşr edilib. Azərbaycanda nəşr olunan elmi-publisistik jurnal isə "Elm və həyat" jurnalı -dır. «Elm və həyat» jurnalı nəşrə başladığı ilk vaxtdan elmi biliklərin təbliğində, Azərbaycan elminin tanidilmasında böyük rol oynayıb. Burada Azərbaycanın tarixi, ədəbiyyatı, etnoqrafiyası ilə bağlı məqalələrlə yanaşı, fizika, kimya, kibernetika, astronomiya və sair elm sahələrinə aid vaxıçalar oxuculara təqdim edilmişdir.

«Elm və həyat» jurnalı 1992-ci ilədək «Bilik» cəmiyyətinin, 1992-ci ildən isə AMEA-nın Rəyasət Heyətinin, Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun (1995) və «Elm və həyat» jurnalının jurnalist kollektivinin təsisçiliyi ilə nəşr olunur. Ötən 50 il ərzində elmi publisistikanın formalaşmasında «Elm və həyat» jurnalının əhəmiyyətli rolu olub.

Bütün bunlar göstərir ki, Azərbaycanda jurnal nəşrinin mənzərəsi, politrası həm məzmun baxımından, həm də mövzu, bədii tərtibat, ideya-estetik baxımından çox zəngin olmuşdur. Bu jurnalların hər biri ayrı-ayrılıqda sonradan milli ruhda yeni jurnalların nəşr edilməsinə təkan vermişdir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Alisanov A. Nur pəvləyan ziyalı. TV Plus. Mart. 2007. S.13.
2. Babəyev Z. Məmmədli Rəsad. Dövri nəşrlərin hazırlanması texnologiyası, Bakı, 2007, 134s.
3. Bavramoğlu. A. Azərbaycan jurnalistika məktəbləri. Bakı. 2014. 152s.
4. Bayramlı O. Milli Mədəniyyətimizin böyük abidəsi, "Füyuzat"/2007, № 1, səh:10-15

5. Çəmənəminli Y.V. Müstəqillivimizi istəviriksə... Bakı. "Gəndlik" nəşriyyatı, 1994, 71s.
6. Əhmədov T. Baş redaktordan, "Füyuzat" jurnalı, 2007, № 1, səh: 3-6
7. Əhmədov T. Zülmətin bağrını varan "İşıq" müstəqilliyə qovuşdu, "İşıq"/2012, № 1, səh: 4-7
8. "Füyuzat" jurnalı, № 1(33) 2007
9. "Hesabat" jurnalı, Mart 2011, səh.2-3.
10. Həvət qəzeti. № 11, 26 Yanvar, 2011
11. Məhərrəmov A. Universitetimizin siması. TV Plus, Mart, 2007, S.21.
12. Məmmədli C. Jurnalistikanın nəzəriyyəsi və təcrübəsi. 655s.
13. Niftəliveva K. "Füyuzat" dan "Füyuzat" a. Füyuzat jurnalı. № 1 (57), 2011. S.13-15.
14. Səlim N. İki mətbuat orqanına venidən nəfəs. Füyuzat jurnalı, № 6 (80), 2014, S.16-19.
15. Zeynalov A.Ə. "Kəşkül"də bədii ədəbiyyat. Bakı, 1978, 33s.

Резюме

Антология журнальной журналистики в Азербайджане

Статья посвящена исследованию истории изданий журналов в Азербайджана в начале прошлого века. Определяется тематика, условия выхода таких журналов как «Фиюзат», «Молла Насреддин», «Ишыг», «Кешкюл», «Дебистан», «Ени Кафказия» и др. Авторы исследования попытались определить роль и место этих журналов в общественно политической жизни того периода.

Ключевые слова: журналистика, периодические журналы Азербайджана, История Азербайджанской печати, Журналы «Фиюзат», «Молла Насреддин», «Ишыг», «Кешкюл», «Дебистан», «Ени Кафказия».

Summary

Anthology of journalistic journalism in Azerbaijan

This article is about stunding history of Azerbaijan journal productionat in the beginning past century. Topic is terms for publishing "Fiyuzat", "Molla Nasreddin", "Ishik", "Keshkul", "Debistan", "Yeni Kafkasy" and others journals. The authors of the research tried to determine the role and place of these magazines in the public and political life of that period.

Keywords: journalism, Azerbaijan perodical press, history of Azerbaijani press, Phiuzat magazines, Molla Nasreddin, Ishik, Keshkul, Debistan, Eni Kafkasy.

УДК 811.222.1:42:316.77(55):659.1

Гулиев АнарРагимоглы
РЕКЛАМНАЯ КОММУНИКАЦИЯ В ИРАНЕ:
ИСТОРИЯ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ

(г. Киев, Украина)
 anar@espresso.az

Аспирант кафедры языков и литератур Ближнего и Среднего Востока
 Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко
 (Министерство образования и науки Украины)
 01601, г. Киев, бульвар Шевченко 14

Введение. Как известно, язык является средством общения в широком смысле этого слова. В зависимости от места, времени, формы и характера общения, используются те или иные возможности широкого языкового спектра. Естественно, что тут очень большое значение имеют и личности собеседников, цели и средства общения. Специфической ролью использования языка является язык пропаганды. Как видно из самого названия, во время использования языка пропаганды преследуется цель пропагандирования чего-либо или кого-либо. Реклама является одним из областей пропаганды, особой формой общения [БСЭ 1975, с. 611]. Она носит, в основном, торгово-коммерческую цель. То есть, она акцентирует внимание на заслугах (преимуществах) продаваемого товара или предоставляемой услуги с целью создания спроса и дальнейшего его удовлетворения. В современном мире из-за возросшего значения материального, из-за важной роли купли-продажи в жизни общества, а также в связи с желанием отдельных индивидуумов достичь больших успехов при продаже товаров и услуг, значение рекламы многократно возросло и продолжает расти.

Конечно, история рекламы столь же древняя, как и история человечества. Наверное, изначально реклама носила некоммерческий характер. Разумеется, что со времен зарождения рекламы она передавалась из поколения к поколению.

Объектом исследования в данной статье является изучение истории становления и развития рекламы в Иране, а предметом – история рекламы. Целью статьи является изучение истории рекламы в Иране. Новизна исследования состоит в том, что изучения истории становления и развития рекламы в Иране на постсоветском пространстве до сих пор не становилась объектом отдельного лингвистического изучения. Актуальность темы исследования обусловлена, во-первых, значимостью рекламы как мощнейшего средства коммуникации в условиях современного глобализированного мира, а во-вторых, необходимостью изучения истории рекламы в Иранской лингвистике. Тем более, что Иран одна из наиболее закрытых стран Востока.

Основное содержание. В Иране опыт изучения рекламы идет от языкознания Запада. Хотя персидский язык один из богатых языков мира и в нем написаны большие шедевры мировой литературы, но, к сожалению, до сих пор в этой области, в Иране не проведены важные исследования и персидская реклама как объект лингвистического исследования не привлечена в научный анализ. Видимо, для пополнения этой пустоты следует работать в двух направлениях: перевести важных научных произведений этой области в персидский язык и вести нужные исследования.

На Востоке, в частности в Иране, торговля является древней традицией. И там, где есть торговля, обязательно должна быть реклама. Поэтому у рекламы в Иране великое прошлое. С древних времен продавцы на площадях и улицах громким голосом рекламировали свой товар. Кроме того, на площадях и улицах Ирана были глашатаи. Как раз они и делали необходимые заявления и рекламу. Обширная информация об этом встречается в некоторых из более чем 500 сефернаме (книга о путешествиях), посвященных Ирану, в частности, в “Сефернаме” итальянского путешественника Джемелли Карери [Kareri 1970].

В деревнях же была сформирована другая традиция. В селах, находящихся в одной области по очереди организовывались базары, и население окрестных деревень рекламировали и продавали там свой товар. Их называли недельными базарами. Подобные традиции и сейчас продолжают жить во многих местах.

Несомненно, развитие рекламы в Иране после исламизации еще более ускорилось. Причина этого в том, что пророк Ислама Мухаммед благословил торговлю [Qurani-Karim 1991].

Историю пропаганды (промоушна)-рекламы в Иране можно поделить на 2 основного периода:

1. Древний период
2. Новый период (с правления Каджаров).

Трудно точно определить начало истории становления рекламы в Иране. Вероятно, это произошло с первых дней человеческой истории, тогда, когда товары обменивались между людьми и улучшались по мере создания инструментов рекламы. Несомненно, реклама-это не просто продвижение товара-сырья, предназначенного для продажи и представление его превосходных функций. С этой точки зрения, у чувств, желаний, личных качеств и преимуществ также в разных формах может быть своя реклама. То есть при широком подходе к рекламе, можно прийти к выводу, что даже в истории человечества, в тот период, когда язык не был сформирован, его форма выражения была в виде определенных знаков. Наверное, эти действия выражались при помощи рук, ног, головы, языка, губ и других частей тела, мимики и определенных поз,

звучков или же указанием на вещь, предмет или живое существо. По мере того, как человечество стало усваивать речь и по мере того, как этот процесс совершенствовался, средства выражения рекламы эволюционировали от отдельных звуков к словам, от слов к словосочетаниям, от словосочетаний к выражениям, а позднее от выражений к предложениям. Древний период рекламы в Иране больше был связан с сельским хозяйством и его особенностями. В тот период в Иране, равно как и в других древних странах, реклама была устной или же это были знаки на деревьях, стенах, камнях.

В средние века в Иране исторически реклама развивалась, в основном, в двух направлениях: реклама отдельных личностей-правителей, шахов, визиров, отдельных людей и коммерческая реклама. В первом направлении рекламировали и героев художественных произведений. Такие рекламы обычно писались в форме стихотворения. Их писали в разных жанрах поэзии, особенно в формах касида и маснави (двустипшие) и называли мадхийя (ода). Кстати, поэты за это получали хорошие деньги и другие вознаграждения. В истории Востока вообще, и Ирана в частности, очень мало поэтов, которые не писали панегирик. Классики, в том числе Фирдовси, Саади, Хагани, Санайи, Анвари, Джами, Фаррухи, Туси, Хатеф, Хандемир и сотни др. создали шедевры такого рода рекламы. К тому слишком много изящных примеров во всех персоязычных произведениях, особенно, в «Искендернаме» великого Азербайджанского поэта-мыслителя Низами Гянджеви, например:

شه از شرم آن ماهی چون نهنگ چوزرافه از رنگ میشد برنگ (42,213)

[Nizami 1957]

(Поскольку шах (Искендер) устыдился у той гигантной рыбы-луны (Нушабе), изменил цвет лица как зурафа.)

Во многих случаях поэты рекламировали самого себя. Такие стихотворения называются фахрийя (панегирик). Например, М.М.Кудси Иравани в маснави «Похвала Иравану» себя так похвалил (рекламировал):

قنسیا طبع عجب بر سر کار آوری
می تراوی ز خیالش غزل شیرازی

[Qodsi, c. 143].

(О, Кудси, у тебя изумительный талант,

Вытираешь газель Ширазис памяти.)

Как видно, поэт напоминает великого поэта Саади Ширази и претендует на то, чтобы своим талантом стереть из памяти его газель.

С точки зрения научного исследования, новый период создания и развития рекламы в Иране было бы правильнее изучить согласно нижеперечисленным временным рамкам:

1. Период за пределами страны

Согласно последним исследованиям, первые персоязычные торговые объявления начали публиковаться, начиная с 1748-го года в газетах, публикуемых на персидском языке за пределами Ирана, на территориях, где была распространена иранская культура. Территории распространения иранской культуры охватывали обширную географию: с Каира до Дели, Кабула, Пешавара и Мадраса, со Стамбула и Тифлиса до Сайрама, Калькугты, Акраха. В тот период персидский язык был официальным языком на территориях распространения иранской культуры и материалы в персоязычной прессе выходили под заголовком «элан» (объявление) или как в хинди «эштехар». Хотя англичане очень старались убрать влияние персидского языка на Индию, этот процесс затянулся до 100 лет. Даже самая большая на тот период фирма «Шарги Хинди-станкомпании» публиковала свои объявления в персоязычном издательстве. Только публикация персоязычной рекламы в отечественной прессе (газетах) появилась в 1844-м году в газете «Вегайеи-эттефагийей», издаваемой при премьер-министре Амир Кабири [Mirzayi, c. 4]. Хотя в рекламном деле Ирана, опираясь на опыт других стран, и сформировалась традиция передачи объявлений при помощи средств массовой информации, здесь также широко распространилась и превратилась в традицию публикация брошюр-каталогов, рекламных щитов и афиш, а также хроник [Qaradaqi 2000, c. 5].

2. Эпоха шаха Насреддина. В этот период во времена Амир Кабира в Иране был основан первый дарульфунун (университет); продукты первой необходимости, переводы древних книг, а также медицинской и научной литературы стали темой для рекламы.
3. Эпоха шаха Музаффареддина. Этот период характеризуется больше как период культурных реформ, который, несмотря на различные преграды, создаваемые консерваторами и верующими, сопровождался движением грамотности и открытием новых медресе. Появление новых торговых компаний, поток иностранцев, особенно советников в страну, улучшение таможенного дела и т. д. создали условия для быстрого развития рекламы.
4. Период публикаций (Машрутэ). Процессы, происходящие в мире, а также революционные условия в Иране (буржуазно-демократическая революция Машрутэ) повлияли на то, что количество издаваемых газет возросло и они становятся незаменимыми в борьбе за свободу слова, и естественно, число их читателей постоянно растет. В таких условиях, реклама в эпоху шаха Мозаффареддина набралась большого опыта, стала более качественной и расширилась сфера ее охвата.

Коммерческая реклама в прессе, аналогичная сегодняшней, стала появляться в газетах и журналах Ирана с 1907-го года. В то время, больше всего встречалась реклама компаний, импортирующих товар из Европы и Америки. Их текст представлял собой перевод с иностранных языков на персидский. После перевода над текстом работали каллиграфы и рисовальщики. Со временем каллиграфы, художники, занимающиеся рекламой и представители других профессий, объединяясь, создавали агитационные компании, которые начали оказывать услуги пропаганды.

5. Период I Мировой войны и после нее. В этот период выходят в свет произведения периода Машрутэ и по причине формирования ведущих реалистических газет и изменения графической формы и содержания рекламы, искусство рекламы развивается с большой скоростью. В Иране большое количество рекламы публиковалось в многотиражных газетах «Кейхан» и «Эттелаат». Начиная же с 1917-го года, реклама в Иране стала приобретать местный колорит. Она «национализировалась», стала составляться на персидском языке, перестала быть материалом перевода. В ней стали встречаться персидские пословицы и поговорки, идиоматические выражения и образцы народного говора. В конце эпохи Каджаров и в начале эпохи Пехлеви, точнее, в 1914-1940-х годах модернизация рекламного законодательства стала одним из самых важных событий того периода.

6. Период после II Мировой войны. В Иране в этом периоде рекламашла по пути процветания.

7. Период после Иранской Исламской Революции

После исламской революции, Иран, являясь замкнутой религиозной страной, в рекламной сфере также ввела значимые ограничения. После этого деятельность рекламных агентств в стране была ограничена, а некоторые из них полностью прекратили свою деятельность. Помимо этого, из-за главенствующей роли религии и государственной монополии во многих сферах, здесь сложно говорить о рыночной экономике.

В 1994 году в Иране было создано Управление законами коммерческих реклам и объявлений, которое адаптировало имеющееся в этой области законодательство с более чем 700 пунктами с исламскими законами и сделало соответствующие новые дополнения к нему. И уже в 2015 во всей стране применялся свод законов и правил в области рекламы, состоящий из 8373 пунктов.

Война с Ираком, продолжающаяся на протяжении многих лет превратила тему основных новостей в СМИ в защиту от вражеских нападений и лозунг «Все для войны, все для победы!» стал основным и ведущим лозунгом. Эта ситуация, естественно, отодвинула рекламное дело на задний план и количество коммерческих реклам, практически приблизилось к нулю.

После войны с Ираком с появлением экономической и деловой активности число рекламных роликов резко возросло.

В настоящее время в Иране существует центральный комитет рекламных агентств, который является основным органом, осуществляющим государственную политику в этой области.

Выводы

В Иране опыт изучения рекламы идет от языкознания Запада. Как известно, на Западе и в развитых странах в целом в этом направлении велись и ведутся большие научные работы. К сожалению, в Иране это не так. А история становления и развития рекламы в Иране до сих пор не изучалась отдельно. Первичное исследование в этой области показывает, что эту тему следует привлечь в исследование для всестороннего научного изучения истории становления и развития рекламы в Иране. Было бы целесообразным разделить историю становления и развития рекламы в Иране на 3 основных периода:

3. Древний период;

4. Новый период (с правления Каджаров);

5. Новейший период (после Иранской Исламской Революции).

Литература

1. Большая Советская Энциклопедия. Третье издание, т. 21. Москва: Советская энциклопедия, 1975, 639 с.
2. Qurani-Karim. Ərəb dilindən şərhli tərcümə Z. Bünyadov və V. Məmmədəliyevindir. Bakı: Azərmağr, 1991, 960 s. .3
3. Джемелли Карери. Жемелли Карери. ترجمه از دکتر علی نجوی و عبدالعلی کارنگ. تبریز، اداره کل فرهنگ و صنعت، 1348، 97 ص.
4. قندی میرزا مسلم. دیوان، کتب خانہ ملی تبریز. شماره نسخه خطی 2814
5. Карадаги И. قره داغی ایرج تاریخ تبلیغ ایران. تهران. امیر کبیر 1378، 210 ص. .6
6. Мирزایی م. 230 سال تبلیغات بازرگانی در مطبوعات فارسی زبان، در 4 جلد نخست، انتشارات سپینه، تهران، 1392، 478 ص.
7. Низами Гянджави XIII вв. نظامی گنجوی، شرقنامه، متن علمی و انتقادی از عبدالکریم علیزاده، باکو، 1947، 507 ص. .7

İRANDA REKLAM ÜNSİYYƏTİ: YARANMA VƏ İNKİŞAF TARİXİ

Xülasə

Postsovet məkanında ilk dəfə olaraq “İranda reklam ünsiyyəti: yaranması və inkişafı tarixi” mövzusu tədqiqata cəlb edilmişdir. Gəlinən nəticə odur ki, İran qapalı ölkə olduğu üçün bu mövzunun öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Onun araşdırılmasının 3 dövr üzrə həyata keçirilməsi məqsədənüvafiqoldardı:

1. Qədim dövr;

2. Yeni dövr (Qacarlar hakimiyyətindən sonra);

3. Ən yeni dövr (İran İslam İnqilabından sonra).

Açar sözlər: reklam, İran, kommunikasiya, tarix, yaranma, inkişaf

ADVERTISING COMMUNICATION IN IRAN: HISTORY OF CREATION AND DEVELOPMENT

Summary

With this paper first had made effort to search the theme of “Advertising communication in Iran: history of creation and development” in the post soviet place. This work shows that Iran is a closed country that is why the investigation of this theme has a special importance. It is expedient to investigate iton 3 times:

1. Ancient time;
2. New time (after Gajar authority);
3. The newest time (after IranIslam revolution).

Keywords: *advertising, Iran, communication, history, creation, development*

RƏYÇİ: *fil.ü.f.d. Ş.Pənahoğlu*

Арзу Сагиб кызы Мамедова
ИНТЕРНЕТ-ЖУРНАЛИСТИКА И ЕЕ ОСОБЕННОСТИ

Важнейшая особенность современного глобального мира заключается в объективном усилении его коммуникативных связей и отношений. Эта особенность едва ли может быть проигнорирована содержанием любой конструктивной идеологии, ибо смысл и предназначение последней направлены в конечном итоге на объединение общества, учет интересов и целей различных его слоев, сближение позиций по важнейшим вопросам жизни и деятельности. Если исходить из понимания идеологии как средства сплочения, организующего и мобилизующего фактора, инструмента консолидации на основе определенных идей и мировоззренческих принципов, следует признать и неотъемлемую коммуникативную функцию идеологии, раскрывающуюся в многообразии способов и механизмов социального взаимодействия.

Идеологию глобального информационного-коммуникативного общества предопределяет столкновение разных уровней мышления. В предыдущем разделе работы мы показали это на примере реального и виртуального миров. Здесь добавим: в жизнь прочно вошёл «мировой разум» – Интернет, который вывел идеологию человечество на качественно новый смысловой уровень. Отразилось это и на сети онлайн-средств массовой информации. Интернет-журналистика связана с возможностью частичного переключения рутинного мышления на диалогическое. Ещё задолго до изобретения интернета профессор М.М. Бахтин прозорливо предположил, что «идеи – это не субъективные индивидуально-психологические образования с окончательным местопребыванием в умах человеческих; нет, идеи всегда интер-индивидуальны и интер-субъективны, сферы их социального бытия не ограничиваются индивидуальным сознанием, а связаны с диалогическим общением между двумя формами сознания. Идея, таким образом, есть живое и развивающееся событие, которое разыгрывается в точках диалогических встреч двух или же нескольких сознаний» [1, 146-147].

Вряд ли авторитетный учёный мог предположить, что он настоящим изречением сможет вплотную приблизиться к широким возможностям и достижениям искусственного разума. В наши дни становится очевидным, что идеология способна достигнуть своего непосредственного предназначения лишь в том случае, когда ее основные постулаты разделяются обществом. Социализация же принципов и положений идеологии возможна только в системе реальных коммуникативных связей и отношений, возникающих как внутри конкретного общества и государства, так и на государственном уровне. Это правило распространяется на многие ведущие страны с их технологическими новшествами. Но добавим: таким образом, понять суть и назначение идеологических доктрин, механизмы их трансляции и восприятия в обществе невозможно вне оценки и соответственно учета характера и принципов информационно-коммуникационных отношений.

Известно, что одна из важнейших предпосылок социальной коммуникации связана с реализацией обязательной потребности человека в познании как источнике новой информации. Мировые средства массовой информации в буквальном смысле базируются на этом факторе. Познание связано с доступом к материалам в средствах массовой информации как двум производным, друг от друга зависящих величин. Эта взаимозависимость даёт нам своеобразный карт-бланш для разработки самостоятельной теории информации, с одной стороны, выстраивания информационных моделей коммуникации – с другой. Одна такая модель (конвергентная) широко известна, но она лишь начальная ступень к онлайн-средствам массовой информации, специфики интернет-журналистики. Есть и другие, более совершенные и столь необходимые для современных средств массовой информации модели, которых нельзя трактовать как шаг в будущее без точки возврата. Стержнем таких мировых онлайн-средств массовой информации является реализация на местах основополагающих принципов трансляции и социализации определённых идеологем.

Для того, чтобы установить такую связь познания с моделями коммуникации, нужно вспомнить элементарное даже для сегодняшних школьников правило: информация в современном обществе передаётся по каналам спец. знаков, символов, имеющих некоторое значение. Именно для информационной модели коммуникации характерно признание значения как атрибута сообщения. Значение первоначально кодируется знаками со стороны отправителя, а декодируется затем получателем.

На эту тему в науке есть соответствующая критическая литература. В ней, в частности, фигурирует любопытная гипотеза швейцарского лингвиста Ш. Балли о диктуме и модусе в структуре высказывания при передаче информации. Идея учёного очень сложна, полна философских сентенции законов языкознания. В нашей работе нет необходимости пересказывать её подробно. Но в русле избранной темы существенным, на наш взгляд, является одно обстоятельство. Диктум в высказывании, по теории Ш. Балли, есть выражение его главного содержания, проще сказать – сама информация. А модус – это отношение субъекта к этому содержанию. Ш. Балли писал: «Нет нужды придавать определённый смысл тем высказываниям, в которых не обнаружены хоть какие-либо значения модальности. Модальность – это выражение целевой интенции (намеренности) в высказывании. Так что эти два понятия являются необходимыми и существенными сторонами в высказывании» [2, 87].

Чтобы в настоящей статье эта гипотеза не повисла в воздухе, напоминаем, что схему Ш. Балли необходимо рассматривать в плоскости более широких её приложений, в частности, к оценке и восприятию в обществе содержания идеологических высказываний. Существо дела заключается в том, что сама по себе

информация в СМИ, в том числе ее идеологические аспекты, коммуникативную среду не создают. Это, скорее, необходимое, но не достаточное условие. Идеология обрывает коммуникативным смыслом только благодаря человеческим усилиям и в системе конкретных социальных ценностей. Помимо объективной содержательности, для коммуникации важны субъективные восприятия этого важнейшего свойства идеологии. Только в таком случае коммуникативный смысл идеологии может реализоваться, возникают смысл и цель коммуникативной интенции, без чего ни диалог, ни какое-либо консолидирующее общение, взаимодействие в контексте идеологических намерений в принципе невозможны.

В глобальном информационном пространстве, как следовало из отмеченного, особое внимание уделялось технике кодирования (или же декодирования) информации, равно как средствам и технологиям её трансляции в обществе. Именно активное развитие средств и способов распространения информации привело к такому явлению, как массовая коммуникация. Но для онлайн-средств массовой информации она определяется как публичный феномен, который основывается на фактически мгновенном доступе необходимой информации в массовую аудиторию при помощи интернета и другого рода технологических средств. Здесь к собственно печати надо бы добавить кино, радио, телевидение, современную компьютерную технику. Это тоже современные теоретики относят к области средств массовой информации, потому что по всем этим каналам коммуникации перечисленное тесно взаимодействует. Они, в сущности, дополняют друг друга, составляя единую систему мировых средств массовой информации.

Так, в единстве с людьми создаётся система массовой коммуникации. Интернет-журналистика составляет её ядро. Среди главных его особенностей выделим следующие:

А) Анонимность – обращение штата средств массовой информации к аудитории, состоящей из множества лиц, но журналисты, понятно, лично с каждым не знакомы. В центре внимания сотрудников средств массовой информации находится конкретное событие, которое при его освещении адресовано многим, а оценка со стороны читателей может быть различной, глубоко индивидуальной. Правда, в процессе работы в интернете журналист имеет моральное и юридическое право обращаться к кому-либо конкретно, но всё равно такие знакомства носят заочный характер;

В) Несимметричность посланий в интернет-журналистике. Источник и получатель находятся в равном положении. Чтобы наладить обратную связь, нужны дополнительные усилия, однако, их инициатором опять-таки будет источник;

С) Гетерогенность интернет-журналистики. Большая часть сообщений обращена к аудитории, которая состоит из представителей разных этнических групп или профессий. Практика работы вонлайн-средств массовой информации показывает, что в этой массовой аудитории порою различий между людьми больше, чем их общих черт. Потому и адрес обращений заметно ограничен;

Д) Институциональность интернет-журналистики. В процессе отбора информации журналисты чаще всего ориентируются не на отдельную личность, а на институт или организацию. Исключение составляют статьи в форме рецензий, когда под критическим углом зрения анализируется какое-либо событие или произведение. Но это единичные факты. Личность в интернет-журналистике выступает чаще от имени организаций [3, 31].

Интернет-журналистика – это современный детерминированный процесс, связанный с эволюцией экономических, общественно-политических и культурных отношений. Ранее, при появлении первых печатных газет была острая потребность в расширении круга читателей. Это происходило на том историческом этапе, когда складывались национальные государства, производительные силы достигали достаточно высокого уровня развития, формировалась разветвленная общественная структура, расширялась связь между странами и народами цивилизованного мира.

Дальнейшее развитие коммуникативного общества уже было связано с процессами индустриализации и разделения труда, что активно стимулировало потребность человека в информации не только о той среде, в которой он непосредственно находится, но и о жизни общества, мира в целом. Массовая информация, таким образом, становилась интегрирующим фактором социально-культурного развития.

Это особенно понятно в контексте современных тенденций перехода от индустриального к постиндустриальному информационному обществу, где важнейшими факторами социального прогресса, в частности выступают онлайн-средства массовой информации и связанные с ними факторы интернет-журналистики. Во-первых, они целиком и полностью опираются на новейшие технологии, во-вторых, трансляция необходимой информации определяет масштабность коммуникативного пространства, что в глобальном мировом пространстве обеспечивает им социально-политический, экономический и духовно-культурный успех. В этом плане онлайн-средства массовой информации, интернет-журналистика и массовая коммуникация вызывает к себе повышенный идеологический интерес, потому что в её рамках государственные и общественные институты намерены реализовывать всевозможные способы производства различных социальных значений, т.е. предложить обществу сделать достоянием общественного сознания определенные модели интерпретации тех или иных событий.

Ж. Бодрийяр ещё в далёком 1970-ом году в критической работе «Общество потребления» обращал внимание на то, как дискурс массовой информации выполняет типично политическую функцию в интересах

определенной идеологии. Так, онлайн-СМИ и интернет-журналистика, являясь важной составной частью средств массовой коммуникации способны эффективно драматизировать и одновременно с тем дистанцировать политическую, историческую, культурную информацию, сводя ее в необходимых случаях к абстрактным знакам. Массовая коммуникация становится при этом только прикрытием участия в «делах мира» (4). Интересующие нас понятия превращаются, таким образом, в идеологический аппарат, имеющий огромное значение. Причём, их идеологическая эффективность пролегает в плоскости легитимизации социального порядка и обеспечения возобновления существующих общественных отношений на символическом уровне.

Онлайн-средства массовой информации и интернет-журналистика порождают ряд моделей массовой коммуникации. Помимо названных, больше, пожалуй, имевших знаково-символическое и прикладное значение, важны также и политико-идеологические. А именно, натакого рода модель интернет-журналистики в системе онлайн-средств массовой информации указал, к примеру, выше цитированный американский профессор Уильям Гемсон. Он ввёл в научный оборот глобального информационного общества так называемую «конструкционистскую модель». А её непосредственными предшественниками в истории коммуникативных отношений XX века назвал следующие две модели: «максимальный эффект» и «минимальный эффект» [3, 180].

Справедливости ради, отметим, что в названиях двух последних моделей трудно найти что-либо оригинальное. Каждая из них связана со степенью манипуляций массовым мышлением человека. Ушедшие в прошлое модели строились на учёте выборочного восприятия информации. Конечно, генетически они связаны с коммуникативным обществом ещё до зарождения различных теорий глобализации. Но непосредственно с журналистикой или международным правом – в малой степени. Однако «конструкционистская модель» У. Гемсона, реализуемая в массовой коммуникации, уже приближена, по нашему мнению, к интернет-журналистике.

Из большого перечня признаков этой модели, нас, в частности, заинтересовали следующие:

1. Модель «направлена на функционирование «идеи дня», которая, как и «масс-медиа», раскрывает перед нами (читателями) правильное понимание действительности. Модель в особенности работает в период предвыборных компаний, когда пресса имеет хорошие возможности влиять на оценку людей».
2. Феномен «спирали молчания», который доказывает, что средства коммуникации и информации, в процессе предоставления голосов меньшинству, фактически заставляют большинство ощутить себя в качестве меньшинства. Потому последние чаще и не претендуют на публичные выступления.
3. «Эффект культивации». Он действует в первую очередь в период работы художественного телевидения, которое в результате своих массовых показов различных сюжетов непосредственно влияет на политические события [3, 233-235].

А теперь, вычленив по отдельности приведённые нами пункты модели У. Гемсона, попытаемся потенциально спроецировать их содержание на онлайн-СМИ и интернет-журналистику. Что же мы в таком случае наблюдаем?

По пункту № 1: «Идея дня» У. Гемсона – это «золотое правило» интернет-журналистики, фактическая реализация основного принципа работы в онлайн-средствах массовой информации, когда факты подбираются, что называется, «на злобу дня».

По пункту № 2. Вспомним, сколько в период с 1991 по 2011 годы было печально известных «предвыборных гонок». Онлайн-средства массовой информации и интернет-журналистика играли в них ведущую роль. Увы, далеко не всегда позитивную, потому что коррупционные связи нередко играли на руку меньшинству, но распространяемая в средствах массовой информации ложная информация, как и предполагал американский учёный, заставляла «замолчать большинство». Это один из тех случаев, когда с помощью интернет-сети в общество просачивалась не вполне корректная информация. Но игнорировать имеющиеся отрицательные факты мы тоже не можем. Правда, противовесом являлись последующие выступления в онлайн-средствах массовой информации честных и неподкупных журналистов, постфактум объективно освещавших перегибы в предвыборных компаниях. Отметим, что при анализе зарубежного опыта для Азербайджана необходимо учитывать данный фактор.

По пункту № 3. Пресса, кино и телевидение, безусловно, способно диктовать приоритеты. Какова в этом процессе, по нашим представлениям, роль и значимость онлайн-средств массовой информации и интернет-журналистики? Они ориентированы на искусство построения таких сообщений, которые связаны с визуальными имиджами, ссылками на мораль и т.д. В любом случае используются особенности общественного мнения. онлайн-средства массовой информации и интернет-журналистика по мере возможности приспособляются к опыту людей, выражая тем самым психологические предпосылки каждого человека. Названные уровни в своем тесном взаимодействии (разумеется, в рамках тех пунктов, которые, по нашему мнению, отвечают данной тематике) дают социальное конструирование значений с вполне предполагаемым идеологическим эффектом.

Таким образом, идеология онлайн-средств массовой информации и интернет-журналистики обретает реальную жизненную силу и ожидаемый эффект в системе массовой коммуникации, будучи

транслируема в её виртуальных сетях и соответствующим образом социализируема (воспринята). Вне этих отношений идеология вряд ли способна «проникнуть» и в индивидуальное сознание человека. Идеологический уровень онлайн-средств массовой информации и интернет-журналистики – это то, что первоначально предлагается в качестве массового «продукта», индивидуализируемого в зависимости от продуктивности его общегосударственных задач, целей, намерений.

На активизацию механизмов социализации в средствах массовой информации, в том числе индивидуализации, содержания идеологии направлены в первую очередь такие инструменты воздействия на сознание, как пропаганда и агитация. Эти, давно известные обществу, феномены представляют также интерес в плане их рассмотрения в качестве своеобразных предпосылок социальной коммуникации.

Позитивный опыт онлайн-средств массовой информации и интернет-журналистики в названном временном промежутке (1991 – 2011 гг.) в аспекте политической или идеологической пропаганды тоже очень значимый фактор современного информационно-коммуникативного общества. Глобализация с помощью указанных средств нацеливает на распространение идей, взглядов, идей или даже теорий, формирующих у людей определенное мировоззрение, отражающее интересы субъекта пропаганды и стимулирующее соответствующую этим интересам социальную активность.

Природа онлайн-пропаганды, как это ни парадоксально, связана с демократией. Для существования пропаганды необходимы борьба идей и возможность апелляции к мнению народа. В условиях, когда достаточно чистого принуждения, пропаганда теряет свой смысл. Но, с другой стороны, целью любой пропаганды является ориентация общественного сознания на вполне определенные ценности, что, естественно, ограничивает и самостоятельный демократический выбор. В этом как раз и заключается противоречивый характер природы пропаганды и ее идеологической сущности.

Пропаганда с помощью онлайн-средств массовой информации и интернет-журналистики – это важнейший компонент идеолого-коммуникативной стратегии, направленной на организацию социального партнерства. Она направлена на раскрытие и осознание содержания идеологии, ее практического смысла и предполагаемой результативности.

Наряду с пропагандой важнейшей составляющей коммуникативно-идеологического процесса в современных средствах массовой информации является агитация. Только в интернет-журналистике она по большей части строится на психологических принципах общения, предполагающего доходчивое убеждение, терпеливое разъяснение. Тем самым с помощью агитации в онлайн-средствах массовой информации осуществляется прямое и непосредственное обращение к чувствам и разуму людей, к их идеологическим воззрениям и психическим состояниям. Агитация в отношении определенной идеологии призвана учитывать массу психологических нюансов. Будучи усвоенными людьми и являясь элементами их сознания, идеология указанного направления обретает механизмы социально-практического побуждения и деятельности.

С психологической точки зрения в данном контексте важно обратить внимание на следующее. Чрезмерное увлечение агитацией определенных идеологических ценностей способно вызвать у человека обратную реакцию: дескать, очень много агитируют, значит, пропагандируемый «материал» имеет какую-то, мягко говоря, несостоятельность. Этот стереотип психологии человека особенно обострен в условиях современной утомительной, избыточной и бездарной рекламы, отпугивающей человека от предлагаемых товаров и услуг. Поэтому и пропаганда, и агитация в онлайн-средствах массовой информации и интернет-журналистике в отношении идеологии и как часть идеологической деятельности должны учитывать эти указанные обстоятельства.

Содержание идеологии, особенно государственного значения, система средств и методов ее разъяснения не должны настораживать людей и общество. Идеологические цели, способы их достижения и результаты должны быть понятны и приятны человеку без особых хитростей пропаганды и агитации. Только в таком своем качестве идеология способна сыграть позитивную организационно-коммуникативную функцию социального созидания. В контексте рассмотрения идеологии и коммуникации следует отдельно указать не только на наличие связи между ними, но и на необходимость формирования в XXI веке самостоятельной идеологической парадигмы коммуникационного партнерства (коммуникативной идеологии), являющейся неотъемлемой частью идеологии современного общества и государства. Ведь сущность конструктивной политики любого современного государства едва ли может быть перспективно выражена вне обращенности к диалогической коммуникации.

Именно так нам представляются некоторые особенности и преимущества мирового информационного общества, основные критерии, по которым наиболее целесообразно определять эффективность мировых средств массовой информации, создающие качественные показатели в контексте глобализации.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бахтин М.М. Проблемы поэтики Ф.М. Достоевского. Москва: Советская Россия, 1979, 320 с.
2. Балли Ш. Французская стилистика. Москва: Наука, 1975, 389 с.
3. Гемсон Уильям. Модели массовой коммуникации. Москва: Наука, 1999, 480 с.
4. Бодрийяр Ж. К критике политической экономии знака. Москва: Библион-Русская книга, 2003, 272 с.

Ключевые слова: интернет-журналистика, средства массовой информации, глобализации, онлайн.
Açar sözlər: internet-jurnalistika, kütləvi informasiya vasitələri, qloballaşma, onlayn.
Keywords: online journalism, media, globalization, online.

Резюме

В статье анализируется нынешнее состояние интернет-журналистики и выявляются ее характерные особенности. Отмечается растущая роль этой разновидности журналистики в современных условиях глобализации.

Summary

The article analyzes the current state of online journalism and identifies its characteristic features. The growing role of this type of journalism in the modern conditions of globalization is noted.

Xülasə

Məqalədə onlayn jurnalistikanın mövcud vəziyyəti təhlil edilir və xarakterik xüsusiyyətləri müəyyən edilir. Bu cür jurnalistikanın qloballaşma şəraitində artan rolu qeyd olunur.

Рецензент: профессор Н.А. Ахмедли.

Aliyə Hacıyeva
RADİODA JURNALİST PEŞƏKARLIĞI

Radio televiziya ilə çiyin-çiyinə addımlayır. Böyük qardaş kimi dilimizin saflığını qoruyur, təbliğ edir. Radio efirlərinə dəvət olunan hər bir ziyalı, ali təhsilli şəxs Azərbaycan dilinin qayda-qanunlarını yaxşı bilməlidir. Başqa cür desək, radioda çıxış edən ziyalılar Azərbaycan ziyalılığını tərənnüm etməlidir. Efir iştirakçısı olan hər bir ziyalı elə danışmalıdır ki, dinləyici ondan nəsə götürsün, öyrənsin. Ziyalı olan dinləyici onu-radionu qiymətləndirsin. Bir ziyalının dediyi kimi: (26.07.15 İctimai “Könüldən könülə”) “Radio insanlara yaxşı təsir edir. Söhbətlər, musiqilər insanın əhvali-ruhiyyəsini yüksəldir. Radio bədbin bir ananı bədbinlikdən ayırır, vaxtını səmərəli keçirmək istəyənlərə yardımçı olur”.

Azərbaycan radiosunda çalışmış şair Dəmir Gədəbəyli isə deyir: “30 il radioda çalışdım, efir bizə çox şey öyrətdi, bizə çox dərslər keçdi” (28.06.15 “Köhnə, yeni Bakı”).

Tələffüzlə bağlı jurnalist peşəkarlığı aşağıdakı qaydalarda özünü göstərməlidir:

1. Sözlər orfoepiya qaydalarına uyğun tələffüz olunmalıdır. Şifahi ədəbi tələffüzlə orfoqrafik tələffüzü qarşıdırmaq olmaz.
2. Sözlərdəki heca vurğusu yerində deyilməlidir.
3. Sintaqların yanlış bölünməsinə yol vermək olmaz.
4. Cümlədə məntiqi vurğu düzgün təyin olunmalıdır.
5. Dialekt tələffüzünə yol vermək olmaz.
6. Intonasiyanın bütün tələblərinə cavab verilməlidir.

Radio diktorlarının tələffüzləri çox vaxt qaydasında olmur. “Diktorluq- həm məsul, həm də sərfəli işdir. Diktorlarda təbii sağlam dil, yazını artist kimi canlı oxumaq qabiliyyəti və oxuduğunu başa düşmək üçün bilik başlıca şərtidir. Diktorlarımız Azərbaycan xalqının dilini və tələffüzünü təmsil edirlər...” (Q.Məhərrəmli)
Jurnalist dinləyici ilə ünsiyyət prosesində peşəkarlığını iki yolla göstərə bilər: Bir öz xarakteri, şəxsiyyəti, mədəni və elmi səviyyəsi ilə, bir də nədən və necə danışması ilə. Efirə olan jurnalist aşağıdakı cəhətləri özündə birləşdirməli, müəyyənləşdirməlidir:

1. Danışmaqda məqsədi.
2. Məqsədə nail olmaq üçün düşüncə qabiliyyəti.
3. Düşündüyünü nizama salıb tərtib etməkdə ən yaxşı üsul seçmək.
4. Fikri, çıxardığı nəticəni yerinə görə məlumatlarla, faktlarla, misallarla əsaslandırmaqlıdır.
5. Səsdən düzgün istifadə etmək.
6. Fikrin dinləyiciyə çatması üçün düzgün tələffüz.
7. İfadəli hərəkətlər yerində olmalı.

Radio elə ünsiyyət vasitəsidir ki, kütləyə daha tez təsir göstərir. Burada mövzunu seçmək, verilişi qurmaq kifayət etmir. Nitqin hər hansı ünsürü çox dəqiqliklə seçilməli, üsluba fikir verilməli, söz və ifadələr yerli-yerində işlədilməlidir. Kiçik bir səhv belə, dinləyicinin emosiyasına mənfi təsir göstərir, fikrini yayındırır, verilişin effektini aşağı salır.

Radio jurnalistlərinin dilində söz azadlığına və ictimai məsuliyyətə lazımi səviyyədə əməl olunması öz əksini tapmalıdır. Hər bir jurnalistin cəmiyyətdəki ictimai-siyasi, iqtisadi-sosial vəziyyət haqqında, dövlət və hökumət qurumlarının, ictimai təşkilatların, bələdiyyələrin, vəzifəli şəxslərin fəaliyyəti barədə dəqiq məlumat almaq və yaymaq hüququ vardır və bu hüquq heç vaxt məhdudlaşdırıla bilməz. Amma jurnaslit də göstərdiklərimizin yerinə yetirilməsində üzərinə düşən məsuliyyəti dərk etməlidir.

Radio dar çərçivə deyil, yalnız məhdud bir qrupun (partiyanın, hərəkatın) mövqeyini ifadə etmir. Efir gerçəkliyi, cəmiyyətin palitrasını əks etdirməli, bütün fikir müxtəlifliyinə, mövqe və baxışlara əsaslanmalıdır. Müxtəlif baxışları, müxtəlif mövqeləri daşıyan insanların ekrandan söz demək hüququ heç də jurnalistin efir hüquqlarından az deyil. Jurnalist çalışmalıdır ki, efir dili bunları əhatə etsin.

Radio jurnalistləri bilməlidirlər ki, demokratiya həm də dərk olunmuş məsuliyyətdir. Söz azadlığı olan yerdə mütləq jurnalist üçün məsuliyyət məsələsi vardır. Radio jurnalistikası tamaşaçını təkcə məlumatlandırır, həm də cəmiyyəti bu məlumatla müəyyən qədər istiqamətləndirir və ictimai rəy yaradır. Bu cəhət jurnalistin məsuliyyətini ön plana çıxarır. Məsuliyyətli dil, danışq, söz telejurnalistin məsuliyyət dərəcəsiindən asılıdır. Jurnaslitin, o cümlədən radiojurnalistin məsuliyyət dərəcəsinə aşağıdakı kimi müəyyənləşdirmək olar:

- Cəmiyyət qarşısında məsuliyyət;
- Tamaşaçı auditoriyası qarşısında məsuliyyət;
- Jurnalist ictimaiyyəti qarşısında məsuliyyət;
- Təmsil etdiyi teleekran (qurum) qarşısında məsuliyyət;
- Öz vicdanı qarşısında məsuliyyət.

Mətbuat və söz azadlığı jurnalisti məsuliyyətdən kənar qoymur. Jurnalistlərin davranışında məsuliyyətdən uzaqlaşmaq məqamına yol verməmək üçün ölkələrin bir çoxunda azadlıq və məsuliyyətin hüdudlarını müəyyən edən hüquqi sənədlər var.

Radioda hər bir jurnalist etik meyarları işinin əsas prinsiplərini bilməli və bu prinsiplər onların dilində, sözlərində özünü göstərməlidir. Bu meyarları onun dili güzgü kimi göstərməlidir.

Radioda etik prinsiplər daha çox xəbər buraxılışlarında, informasiya proqramlarında özünü biruzə verir. Bu mənada etik prinsiplər aşağıdakılardır: a) hər bir məlumatın dürüstlüyü, dəqiqliyi; b) təqdim olunan fakt, hadisə və informasiyanın tamlığı; c) jurnalistin, radio kanalının qərəzsizliyi.

Dürüstlük. Efirə verilən hər bir fakt, fikir dəqiq olmalıdır. Dürüstlük prinsipi efirə verilən hər bir informasiyaya, fakta çox ciddi yanaşmağı tələb edir. Informasiya proqramlarında məlumatın əldə olunduğu mənbəyə istinad etmək mütləq şərtidir.

Informasiyanın tamlığı. Radio dilində bu etik prinsipin gözlənilməsi əsasdır. Dildə efirə verilən məlumatın tamlığı, dolğunluğu, fakt və hadisə ilə bağlı əhatəliliyin təşkil olunması obyektivliyin çox mühüm şərtidir. Obyektivliyin cəmiyyətə hansı dərəcədə çatdırılması, necə təsir etməsi deyilisdən çox asılıdır.

Qərəzsizlik. Qərəzsizlik bütövlükdə, radio jurnalistikasının (bütöv KİV-in) mühüm etik prinsipidir. Qərəzsizlik vicdanlılıq anlayışı ilə sıx bağlıdır. Qərəzli informasiyanı tamaşaçı qəbul etmir. Qərəzdən uzaq hər bir jurnalist fikri, jurnalist dili efrə özünü göstərməlidir.

Radio jurnalistlərinin dil peşəkarlığı özünü eksternal şəraitdə də layiqli səviyyədə göstərməlidir. Ekstremal şərait dedikdə, ilk növbədə təbii fəlakətlər, kütləvi mitinq, piket və iğtişələr, müxtəlif qərarlar, eləcə də fəvqəladə vəziyyətin elan olunduğu ərazilərdə işləmək, terror aktları, hərbi əməliyyatlar, müharibə və etnik münaqişələr nəzərdə tutulur. Müxtəlif ekstremal şəraitdə radio jurnalistləri aşağıda göstərilən tövsiyələrə əməl edərlərsə, o zaman dillərində qüsurlar və nöqsanlara yol verməzlər. Bu tövsiyələr aşağıdakılardan ibarətdir:

- jurnalistlər fikirlərini emosiyalara uyaraq yox, faktlara əsaslanaraq ifadə etməlidirlər.
- əgər rəsmi leksikondan alınmayıbsa, “qəzəbli kütlə”, “azğın kütlə”, “vəhşiləşmiş hakimiyyət” kimi qiymətləndirici, eləcə də “ağressiv”, “ədəbsiz”, “yaramaz”, “azğın” kimi kəskin təyinlərdən, “qıyamçılar”, “ekstremistlər”, “sui-qəsd iştirakçıları”, “çevrilişə cəhd göstərənlər”, “dövlət xainləri”, “Dövlət çevrilişi edənlər” kimi qıcıqlandırıcı ifadələrdən imtina etməlidirlər;
- bəzi çıxışlardakı böhtan xarakterli, açıq-aşkar qərəz ifadə edən, ləyaqətsiz ifadələri çıxarmalıdırlar;
- məlumatları açıqlayarkən yalnız informasiya mənbəyinə istinad etməli, ayrı-ayrı rəqəmləri və faktları baş verən hadisələrin kontekstindən çıxarmamalıdırlar;

Hər bir jurnalist deyilənlərə əməl etməli, bir jurnalist kimi üzərinə düşən vəzifəni, borcu ləyaqətlə yerinə yetirməlidir.

- kütləvi iğtişələri iştirakçılardan müsahibə edərkən ictimaiyyəti təhqir edə biləcək ifadələrin işlənməsinə yol verməməlidirlər;
- yeni zorakılıq hadisələrinin baş verə biləcəyi təhlükəsi barədə ehtimal xəbər verə biləcək sözlər işlənməməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əhmədov B.A. Nitq mədəniyyətinə verilən ələblər haqqında. Azərbaycan nitq mədəniyyəti problemləri. Bakı -1988
2. Qurbanov A. Azərbaycan nitq mədəniyyəti problemləri. Bakı -1988
3. Q.Məhərrəmli Radio verilişlərinin dili və üslubu. Bakı-2011
4. Q.Məhərrəmli. Televiziya jurnalistikasının əsasları. BDU Nəşriyyatı. Bakı-2005
5. Q.Məhərrəmli. Kütləvi Kommunikasiya və dil. “Çaşıoğlu” nəşriyyatı. Bakı-2004
6. N.Əhmədli. Jurnalistin nitq mədəniyyəti Bakı-2005

Açar sözlər: dilin ifadə imkanları, radioda nitq mədəniyyəti, rümunəvi danışıq, ədəbi dil normalarından yayınmalar, efir dilindəki qüsurlar, radioda dilin saflığı uğrunda, norma, nitq fəaliyyəti, dil, nitq, təfəkkür

Ключевые слова: возможности языка, культура речи в радио, образцовый разговор, избегание норм литературного языка, в эфирном языке, за чистоту языка в радио, норма, речевая деятельность, язык, речь, мышление

Key words: expression opportunities of the language, speech culture in radio, a model speech, evades from the norms of the literary language, errors in radio speech, for the purity of the language in the radio, norm, speech activity, language, speech, intellection

Резюме

Профессионализм журналистики на радио

Каждый журналист должен сохранять чистоту и целостность азербайджанского языка. Журналист, диктор, ведущий и любой ответственный за эфир человек обязан продемонстрировать хороший стиль речи, чтобы слушатели получили удовольствие. Все, что мы говорим в тексте, анализируется. Приведено несколько примеров ошибок в использовании азербайджанского литературного языка. Каждая ошибка анализируется, обосновывается и дается рекомендация. Слушатель не хочет слушать неграмотную речь. Каждый журналист должен стараться показать свой профессионализм, умение и интерес к своей профессии.

Радио - это говорящая коробка. Радио - это голосовая трибуна для идею. Радио - это друг и товарищ. Эфир не использует языковой материал, а также польский язык. Литературный язык, его правила и процедуры сообщаются. Статейке говорится о требованиях культуре рече Азербайджанского языка. Описывается дефекты языка радио. Перечисляются причины недостатка происходящих в эфирном и ищутся пути устранения этих причин. Отмечается что, радио является примерной трибуной речи. Его надо беречь. Языка во все времена. В статье говорится о проделанность работе в данной сфере деятельности различными

учеными. А также освещаются многие качества языка радио.

Summary

Journalism professionalism on the radio

Every journalist must save the purity, naivety of azerbaijani language. Every radio worker who is responsible from the speech of presenter, announcer must have such a speech that touches the hearts and souls. All that we are saying is being investigated in the article. Outstanding flaws in the usage of azerbaijani literary language are spoken. Every flaw are substantiated by analyzing and the advices are given. Listeners don't want to hear any defective speech, talk, broadcast. Journalist has to try to be able to show his professionalism, ability, desire, interest in the broadcast that he prepared.

Radio is a speaking box. Radio is a noisy word tribune. Radio is a friend and a companion. The ether doesn't only use language material, but also polish the language. It promotes the literary language, its norms and rules. The article is about the demands of speech culture and errors in radio language of Azerbaijan. The causes of errors in the radio language are listed in the article. Ways of eliminating these causes are being investigated. It is mentioned that, radio is a model speech tribune. It should be protected.

Rəyçi: professor İmayıl Kazımov

Xəyalə Əmiraslanava
ALOV LARDAN KƏÇƏN “ODLAR YURDU” QƏZETİ

Günün tarixini əbədləşdirən mətbuatımızın keçdiyi çətin və şərəfli yolda milli ideologiyanın yaranmasındakı xidməti danılmazdır. Xalqın ictimai-siyasi, sosial-mədəni, milli-mənəvi həyatındakı oyanışında onun böyük rolu vardır. M.F.Axundovun və H.Zərdabının yaratdığı ənənələri publisistlərimiz daha da inkişaf etdirərək yeni yaradıcılıq nümunələri ilə zənginləşdirmişdir. Bu inkişafda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrünün mətbuatının xidməti müstəqil mətbuat tariximizin ən yüksək zirvəsini yaratmışdır. Həmin dövrdə zenzuranın ləğvi və “Mətbuat Haqqında Nizamnamə” ölkə tarixində ilk dəfə azad mətbuata yol açdı. Lakin kəmiyyət və keyfiyyət baxımından 23 aylıq ömrünə illərə bərabər nailiyyətləri ilə xalqın azadlıq şüuruna təsiri ölçüyəgəlməz oldu. Məhz buna görə 70 illik kommunist rejiminin zəncirləri ilə bağlanan mətbuat orqanları 80-ci illərin ortalarından başlayaraq “yenidənqurma”, “aşkarlıq”, “yeni düşüncə” hərəkatı ilə yenidən öz azadlığına doğru addımlar atdı, çünki müstəqilliyi bir dəfə dadmış bir millət digər millətin əsarətində yaşaya bilməzdi. Xalqımız böyük çətinliklərlə əldə etdiyi və itirdiyi istiqlaliyyətinə qovuşmaq üçün ayağa qalxdı. Milli dövlətçilik uğrunda mübarizədə yeni mətbuat orqanlarının yaranması, zəngin təcrübənin bərpa edilməsi özünü sürətlə göstərməyə başladı. “Xalq bir daha öz tarixinə, azadlığına qovuşmaq mübarizəyə qalxdı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mətbuatı 1918-1920-ci illərlə 1988-1990-cı illər arasında bir mənəvi körpü yaratdı. Doğrudur, qəlibləşmiş sovet mətbuat mətbuatından milli demokratik mətbuata keçid çətinliklər bahasına başa gəldi. Xalq öz milli müstəqilliyini əldə etmək üçün zamanın, dövrün tələbi ilə mübarizəyə qalxdı. Tarix xalqımızı çətin bir imtahana çəkirdi, müstəqil bir xalq kimi yaşayıb-yaşamamasını, qadir olub-olmamasını üçün hökm çıxarırdı.”[2; səh.9]

Milliyyətçilik, Dövlətçilik imtahanında xalqımızın ziyalıları müstəqil mətbuat orqanlarını yaratmaqla vətən övladlarının oyanış ruhunu dəstəklədilər. “Gənclik”, “Azərbaycan”, “Azadlıq”, “Qurtuluş”, “Vətən”, “Dirçəliş”, “Millət”, “Yeni Müsavat”, “Meydan”, “İstiqlal”, “Səhər”, “Aydınlıq” “Odlar Yurdu”, “Yeni Fikir” və digər qəzetlər nəşrə başladı.

Bu gərgin mübarizəyə cəsarətlə qoşulan, xalqımızın ucalan səsinə səs verən və fəaliyyətiylə mətbuatımızın tarixində əvəzolunmaz yer tutan mətbuat orqanlarından biri “Odlar Yurdu” qəzeti idi. 1946-cı ildə yaradılan Azərbaycanın Xarici Ölkələrlə Dostluq və Mədəni Əlaqələr Cəmiyyəti yaradılır və bu orqana Rza Quluyev 27 il sədirlik edir. 1974-cü ildən həmin cəmiyyətin rəyasət heyətinə sədirlik edən Nəbi Xəzri 1992-ci ildən Azərbaycan Dünyası Beynəlxalq Əlaqələr Mərkəzi adı altında fəaliyyət göstərən həmin təşkilatın 2007-ci ilə qədər sədri olmuşdur. 1960-cı ildə Xarici Ölkələrlə Dostluq və Mədəni Əlaqələr Cəmiyyətinin mətbuat orqanı olaraq “Odlar Yurdu” fəaliyyətə başlayır. Qəzetə əsasən bəstəkar və dirijor Niyazi Tağızadənin bacısı oğlu İsmayıl Kərimov redaktorluq etmişdir. Ayda bir dəfə kiril əlifbası ilə nəşr olunan qəzetdə Sovet həyat tərzini təbliğ olunurdu. 7 iyul 1983-cü ildə Nəbi Xəzrinin dəvəti ilə Ramiz Əsgər “Odlar Yurdu” qəzetinə redaktorluq edir. Qəzetə 7 il baş redaktorluq edən Ramiz Əsgər 7 iyul 1991-ci ildə qəzetdən ayrılır. Qısa bir zamanda qəzetin oxucu sayını milyonlara çatdırmaq, çap tirajının miqdarını artırmaq, ən əsası qəzetdə cəsarətli yazıların yer alması Ramiz Əsgərin və onunla çiyin-çiyinə çalışan kollektivinin cəsur ürəyi və gərgin əməyinin bəhrəsi idi.

“Azərbaycanın Xarici Ölkələrlə Dostluq və Mədəni Əlaqələr Cəmiyyətinin orqanı olan qəzet 1960-cı ildə Bakıda ayda iki dəfə (1982-ci ilədək “Vətənin səsi” adı ilə) çıxır. 1983-cü ildən Azərbaycan əlifbası ilə yanaşı ərəb və latın əlifbaları ilə çap olunur. Yaxın və Orta Şərq, Avropa ölkələrində, ABŞ, Avstraliya və s. dövlətlərdə yaşayan azərbaycanlılara göndərilir. “Ayrılarımı könül candan? Azərbaycan!, Azərbaycan!” epigrafi ilə nəşr olunan qəzetin tirajı 2 min nüsxədir.”[1; səh.326]

Qəzetin tarixi və fəaliyyəti barədə №1 yanvar 1988-ci il tarixli “Qəzetimizin tarixindən Odlar Yurdu” başlığı ilə dərc olunan məqalədə yazılır. “Qəzetimiz 1960-cı ildən nəşr olunur. O, 1988-ci ilədək Azərbaycanın Xarici Ölkələrlə Dostluq və Mədəni Əlaqələr Cəmiyyətinin orqanı olmuş, 22 il “Vətənin səsi” adı ilə çıxmışdır. 1982-ci ildən qəzet “Odlar Yurdu” adlandırılmışdır. Qəzet əvvəl ayda cəmiyyəti bir dəfə işıq üzünə gətirdisə, 1982-ci ildən aydatıq dəfə-iki dəfə Azərbaycan, bir dəfə ərəb əlifbası ilə nəşr olunmağa başlamışdır. 1988-ci ildən yeni yaradılan Vətən cəmiyyətinin orqanıdır və həmin il qəzetin dövrüliyi dəyişməmişdir. 1989-cı ildən “Odlar Yurdu” ayda dörd dəfə çıxmağa başlamışdır. Oxucularımızın xahişini nəzərə alaraq qəzetə ayda iki dəfə müasir Azərbaycan əlifbası ilə, bir dəfə ərəb, bir dəfə latın əlifbası ilə buraxacağıq”. Həmin məqalədə qəzetin tirajının sayı 175 minə yaxın olduğu qeyd olunur. Bu rəqəm növbəti illərdə daha da artaraq, hətta 25 min nüsxəyə çatmışdır. Oxucularının sayı milyonları ötən qəzetin şüarı “Vətən Ayrılarımı könül candan? Azərbaycan, Azərbaycan!” o dövr üçün cəsarət tələb edən bütöv Azərbaycan istiqlaliyyətinin bərpası olunması üçün bir çağırış idi. Qəzetin hər nömrəsinin ilk səhifəsinin başlığında qəzetin adı, tarixi, qiyməti, şüarı və hər üç dildə yazılmış “Xaricdə yaşayan həmvətənlərlə Azərbaycan mədəni əlaqələr cəmiyyətinin (“Vətən” cəmiyyətinin) orqanı” məlumat dərc olunur. Qəzetin qiymətinin 3 qəpik, sonrakı illərdə isə 10 qəpik olduğu qeyd olunur. “Odlar Yurdu” qəzet nömrəsinin sonunda “SSRİ, Azərbaycan SSRİ, Bakı-370001”, “Azərbaycan Bakı-370055” şəklində redaksiyanın ünvanı və telefon nömrələri qeyd olunur. Azərbaycanda ictimai-siyasi vəziyyətin gərgin olduğu illərdə qəzetə Ramiz Əsgər baş redaktorluq etmişdir, müstəqillik illərində isə Vaqif Bəhmənli, Rafiq Hacıyev qələm sahibləri redaktorluq etmişlər. Ofset üsulu ilə çap olunan qəzetin səhifələrində nadir şrift dəstlərinin yığılmasında, xətkəş və bəzək ünsürlərinin işlədilməsində mürəttib Nizami Şirəliyevin xidməti böyük olmuşdur. Bundan başqa qəzetin yığılıb nəşrə hazırlanmasında, montaj edilməsində Arif Əliyevin,

Ş. Abdullayevanın, S. Əhmədova, A. İgidova və başqa redaksiya heyətinin gərgin əməyi qəzetin texniki cəhətdən daha da maraqlı çıxmasına xidmət etmişdir. O dövr üçün texniki cəhətdən imkan olmadığı üçün yalnız ağ-qara şrift yığılma formasından istifadə edilmişdir. Daha sonra müstəqillik illərində qəzet yazılarının əsas hissələrinə yaşıl rəngdə fon verilməsi müşahidə olunur.

Bu qəzet Odlar Yurdu tarixini, dilini, Sovet hökumətinin qəngücünə yaddaşlardan silməyə çalışdığı milli-mənəvi dəyərlərimizi cəsarətlə öz səhifələrində senzurdan qorxmadan dərc etməyə başladı və bəzən redaksiya heyəti senzuranın icazə vermədiyi materialların yerinə böyük çarpaz xətt və qayçı işarəsi, eləcə də “Allah sənə rəhmət eləsin Mirzə Cəlil. Məzarın nurla dolsun.” İfadəsindən istifadə etmişdir. Odlar Yurdu adını daşıyan qəzet səhifələrində yurduyun unudurulmağa çalışıldığı dövlətçilik tarixi, onun sərkərdələri haqqında ilk dəfə məlumat verilmişdir. İyun 1988-ci il tarixli nömrəsində qısa başlıqda yazılır. “1920-ci il aprelin 28-də Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulana qədər rus ordusunda altmışdan çox general və bir admiral rütbəli azərbaycanlı vardı. Bu sərkərdələr haqqında geniş oxucu kütləsinə ilk dəfə olaraq məlumat verilir və ilk yazı hərbi xadimi Hüseynxan Haxçivanskiyə həsr olunur.” Bu silsilə yazılar ölkə həyatında böyük işlər görmüş xadimlərimiz barədə “Sərkərdələrimiz” başlığı altında davam etdirilmişdir. Tarixi keçmişimizə işıqlı nəzər salan, şəxsiyyətlərimiz haqqındakı gizlədilmiş faktları üzə çıxardan qəzetin tarixi missiyası dövrünün əvəzolunmaz xidmətlərindən idi. 70 ildən sonra qəzet ilk dəfə olaraq xalqın xoşbəxtliyi və azadlığı uğrunda illərlə gərgin mübarizə aparən, milli oyanışda və milli azadlıq hərəkatının yaranmasında dayanmadan çalışan, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti lideri Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və onun amal dostları haqqında “Bu barədə ilk dəfə” rubrikası altında böyük həcmli yazılar dərc olunmuşdur. İlk iri həcmli “Məhəmməd Əmin Rəsulzadə” (№17, sentyabr 1988-ci il) adlı məqalənin müəllifi Mövsüm Əliyev ictimai-siyasi xadimin həyat və fəaliyyəti barədə məlumat verir. Mövsüm Əliyev qəzet yazarı deyildi. Ömrünü Cümhuriyyət banilərini araşdırmağa həsr edən ilk tədqiqatçı haqqında Ramiz Əsgər bildirir ki, “Onu Cümhuriyyət tədqiqatçısı kimi çox axtardıq, böyük çətinliklə də olsa tapıb ondan xahiş etdik ki, bizə AXC və onun liderləri haqqında yazılar versin. Bu cəsarətli alim də sanki xalqımıza şərəfli keçmişimizi göstərməyə ayna axtarırmış kimi qəzetimizə çox qiymətli yazılar verirdi.” Mövsüm Əliyevin həyatı ilə bağlı Nəsiman Yaqublunun “Azərbaycan Milli Azadlıq Hərəkatı Ensiklopediyası” kitabındakı yazıda verilir. “Cümhuriyyətimizin tarixini ilk araşdırıb tədqiq edən, ictimaiyyətə çatdıran tədqiqatçı Mövsüm Əliyev olub. Doğum ili 1939-cu il olan tədqiqatçı cəmi 58 il yaşaraq 1997-ci ildə rəhmətə getmişdir. Tənha ölümündən sonra ömrü boyu topladığı arxiv sənədlərin hamısı məhv edilmişdir. İlk dəfə M.Ə. Rəsulzadə haqqında yazısını “Odlar Yurdu” (№17, sentyabr, 1988-ci il) qəzetində çap etdirib. Sonradan həmin qəzetdə 1990-cı ilə qədər 24 Cümhuriyyət qurucusu ilə bağlı məlumat xarakterli yazılar dərc etdirmişdir. 24-cü yazısı Həmid bəy Şahtaxtinski idi. (№16 avqust 1989-cu il). Mövsüm Əliyev danışdı ki, xəlvət olaraq arxivdən Cümhuriyyət qurucuları ilə bağlı məlumatları köçürüb, köynəyinin, pəncəyinin altına qoyub çıxarırmış ki, tutmasınlar”. [3; səh. 384]

Kasıb həyat yaşayan, Cümhuriyyətçilər kimi ürək ağrından və bir o qədər şərəfli ömür yazısı olan Mövsüm Əliyevin №11 iyun 1990-cı il tarixində iki səhifəlik “Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, ADR: Gerb, Himn” yazısında ilk dəfə olaraq bayrağımızın, gerbimizin şəkilləri, onların yaranması barədə məlumat verilir. Bu şəkillərin hansı böyük çətinliklə əldə etdiyini-Türkiyədə nəşr olunun “Odlar Yurdu”-nın dördüncü nömrəsində verilməsi, qəzetin Azərbaycana gətirilməsi ilə şəkillərin çapının mümkünlüyüdən söhbət açır. Yazıda diqqətimi çəkən məqamlardan biri Azərbaycan Dövlət Himninin sözlərinin Əliabbas Müznibin olması qeyd olunur, bu da təbii prosesdir, çünki Sovet hökuməti Azərbaycan dövlətçiliyinə aid sənədləri ya məhv edir, ya da gizlədirdi. Tapılan faktları cəsarətlə qəzet vasitəsi ilə xalqa çatdıran redaksiya heyəti, başda Mövsüm Əliyev olmaqla AXC-nin nazirləri, parlament üzvləri, publisistləri haqqında məqalələr hazırlanmışdır. Bunlardan Əlimərdan bəy Topçubaşov, Nəsim bəy Yusifbəyli, Fətəli xan Xoyski, Ceyhun bəy Hacıbəyli, Səməd bəy Mehmandarov, Həsən bəy Ağayev, Ağaoğular ailəsi, Xudadad bəy Rəfibəyli, Həmid bəy Şahtaxtinski, Məhəmməd Nəsen Hacinski, Nərmən bəy Nərmənbəyli, Xəlil bəy Xasməmmədov, Cəmo bəy Hacinski, Əkbər ağa Şeyxülislamov və başqa şəxsiyyətlər haqqında sadəcə öz adları ilə verilmiş böyük həcmli yazıları qəzet səhifələrində yer almışdır. SSRİ hakimiyyəti dövründə nəinki Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucularının, dövlət atributlarının haqqında məlumat xarakterli yazı hazırlamaq, onların adlarını çəkmək belə o dövrün qələm əhlinin həyatı sual altında qoyurdu. Qəzetdə yer alan əsas mövzulardan biri də Azərbaycan dili və ədəbiyyatı haqqında dəyərli məlumatların verilməsi idi. Bu tipli məqalələrdən “Azərbaycan dili haqqında ümumi məlumat”, “Fonetika elmi nəyi öyrənir?”, “Saitlər”, “Qiyabi Azərbaycan dili məktəbi” rubrika altında silsilə yazılarla o dövrlük Xarici Dillər İnstitutunun Azərbaycan Dili Kafedrasının müdiri, filologiya elmləri doktoru Kamal Abdullayev Azərbaycan dilinin qrammatikindən dərslər təqdim edirdi. Zəngin ədəbiyyat nümunələrimiz tarixi qəzetin səhifələrini daha da zənginləşdirmişdir. Bunlardan “Aşıq Ələsgər haqqında tədqiqat”, “Heyrətləndirən şair-Məhəmməd Arz”, “Böyük Ədibin Yadıqarı”, “Azərbaycan ədəbiyyatı”, “Kitabi-Dədə-Qorqud”, “Məhəmməd Hüseyn Şəhriyyar”, “Mikayıl Müşviq” və s. kimi iri həcmli yazılarla qəzet milli duyğunu hərəkatə gətirən, oxucuları maarifləndirən nümunələri göstərməyə çalışırdı. Odlar Yurdu tarixini yaddaşlarda möhkəmlətməyi özünə borc bilən mətbuat orqanı tarixi şəxsiyyətlər və hadisələr haqqında tez-tez faktları xalqımıza təqdim edərək milli oyanış ruhunu yüksəltməyə çalışmışdır. “Tariximizdən yarpaqlar”, “Manna dövləti”, “Tomiris”, “Atropaten dövləti”, “Albaniya dövləti” və digər bu qəbildən olan yazılarda torpağı qanla yoğrulmuş Azərbaycanın tarixini özünə qaytarmağa, onun maddi-mənəvi irsindən ən dəyərli nümunələri milli şüura və düşüncə tərzinə təsir etməyə, dirçəldərək inkişaf etdirməyə səy göstərilmişdir, çünki həmin illərin dərslərlərində əsasən Sovet ədəbiyyatı,

Sovet tarixi, Sovet mədəniyyəti və s. yer aldığı bir dövrdə özünəqayıdışı təbliğ etmək, senzura ilə mübarizə aparmaq əsl hünər tələb edirdi. Burada əsas məsələ milli qurur mənbəyimiz olan tariximiz, adət-ənənələrimiz, dahi alimlərimiz, rəssamlarımız, filosoflarımız, memarlarımız, müğənilərimiz, tarixi abidələrimiz haqqında o dövrün kütləvi informasiya vasitələri arasında ilk dəfə olaraq arxiv sənədləri ilə oxuculara ətraflı məlumatlar verilməklə birbaşa azadlığı və müstəqilliyi təbliğ edirdi. Qəzetin dövriliyi oxucuları ölkədə baş verən ictimai-siyasi proseslər barədə ardıcıl, operativ məlumatlandırmağa imkan verməyə də dərc olunan yazıların əksəriyyəti istiqlal ruhunda idi və onu əldə etmək üçün Azərbaycan xalqı ilə bərabər mübarizə meydanına atılmışdı.

Qəzetin mübarizə apardığı ana mövzulardan biri də Dağlıq Qarabağ və onun ətrafında baş verən hadisələr idi. Moskvanın ermənipərəst siyasəti, Azərbaycan hökumətinin köləliyi, ermənlərin bölgədə törətdiyi insanlığa sığmayan vəhşilikləri Azərbaycan xalqının milli-azadlıq ruhunun oyanışına çox böyük təkan verirdi. Xalq meydanlarda Dağlıq Qarabağdakı erməni terroruna son qoyulmasını tələb edirdi. Belə gərgin vəziyyətdə "Odlar Yurdu" qəzeti öhdəsinə şərəfli bir missiya götürdü. "Gülabluda iki gün" (№11, iyun 1989-cu il), "Həqiqət və Ədalət naminə" (№16, avqust), "Cavabsız min bir sual", "Heyrət və təəccüb" (№20-21, oktyabr 1989-cu il) kimi məqalələrdə ermənilərin Azərbaycanın qədim torpaqlarına təkə son dövrdə deyil, hələ bir neçə əsr bundan əvvəl göz dikməsi və bunun müqabilində hər cür vəhşiliyə əl atmasından bəhs olunurdu. Qəzetbu çağırış tipli yazılarda xalqımızı, hətta Sovet hökumətinin dikktəsi altında əzilən o dövri hakimiyyət nümayəndələrimizi vətənin azadlığı üçün, torpaqlarımızı məfur niyyətlilərdən təmizləmək üçün bir yumruq olmağa, birləşməyə səsləyirdi. Həmçinin bu mətbuat orqanı vasitəsi ilə həm xarici mətbuat agentlikləri, həm də Avropa ölkələrindəki Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzləri Dağlıq Qarabağla bağlı obyektiv informasiyalar, onun qədim tarixi ilə bağlı arxiv materiallar ötürməyə başladılar. Qarabağın tarixi ilə bağlı verilmiş "Nə etməli?" (№15 avqust 1989-cu il), "Arsak türk sözüdür" (№15, sentyabr 1989-cu il), "Dağlıq Qarabağın tarixi və ona aid sənədlər" (№1, yanvar 1990-cı il), "DQMV: Milli tərkib", "Anşlūs, enosiz, miasum və ya DQMV-ın taleyi" (№3, fevral), "Cəhd çarığ yırtar" (№ 5-6, mart), "Azərbaycan qırğınları" (№7,8,9,11) yazılarda Dağlıq Qarabağın tarixi ilə bağlı sənədlər təhlil olunur, ermənilərin çirkin niyyətli əməlləri tənqid olunurdu. Bütün bunlar ölkə həyatında baş verən ictimai-siyasi, ictimai-mənəvi, ən əsası Dağlıq Qarabağ və onun ətrafındakı hadisələr "Odlar Yurdu" qəzetinin çiyinə xalq hərəkətinin məqsəd və məramını geniş şəkildə böyük auditoriya kütləsinə çatdırmaq, bu proseslərin bədii-tarixi dinamikasını açmaq, azadlıq uğrunda aparılmış şanlı mübarizəmizi öyrənmək və belə bir gərgin şəraitlə səsləşdirərək çıxış yolu araşdırıb oxuculara təqdim etmək düşürdü.

Azərbaycan xalqı əsrlər boyu mürəkkəb tarixi şəraitdə yaşamış, zəngin təbii sərvətləri ilə istər yaxın qonşuların, istərsə də uzaq dövlətlərin diqqətini cərkərək öz azadlığı uğrunda daim mübarizə meydanına çevrilmişdir. 1990-cı ilin yanvarında da xalqımız bir tərəfdən erməni separatçılarının və onların havadarlarının, digər tərəfdən Sovet ordusunun təəvüzünə məruz qalan xalqımız dəfələrlə qocasından tutmuş cavanına, qadınından tutmuş körpəsinə qədər meydanlara toplaşaraq vətənimiz, millətımız üçün azadlıq istəmişdir. Hər dəfə ağır işgəncələrlə yatırılan mitinqlər arasında yanvarın 17-19 tarixində Bakıda keçirilən fasiləsiz mitinqlər SSRİ Ali Sovetini, başda Mixail Qorbaçov olmaqla xalqı qorxudub mitinqlərdən çəkəndirmək məqsədi ilə insan dərrakəsinə sığmayan çirkin əməllərə əl atdı. Heç bir xəbərdarlıq etmədən yanvarın 19-dan 20-sinə keçən gecə "Şanlı Sovet Ordusu" və erməni köntüllüləri tərəfindən əliyalın Azərbaycan övladları üzərlərinə Sovet tankları sürülərək vəhşicəsinə qətlə yetirildi. O gecə 131 nəfər amansızcasına öldürüldü, 744 nəfər yaralandı, 841 nəfər qanunsuz həbs edildi, 200 evə, 80 avtomobilə və təcili yardım maşınları güllələndi. Azərbaycan xalqının taleyində və tarixində qanlı və şanlı iz qoyan bu hadisə "Odlar Yurdu" nun qanı axan yarasına çevrildi. Qəzetin baş redaktoru Ramiz Əsgərlə müsahibə zamanı o unudulmaz tarixi xatırlayaraq redaksiya heyətinin hər bir üzvinin günlərlə yuxusuz halda material topladığını, çətinliklə də olsa qəzetdə çap olunmasından, teleks vasitəsi ilə dünyaya çatdırılmağından danışdı. Qəzetin №2, yanvar 1990-cı il tarixində "Şəhidlərin Dəfini" adlı yazıda Azadlıq meydanına toplaşmış 1,5 milyon insanın vətən uğrunda həlak olmuş şəhidlərimizi qərənfil yağışı altında dəfn edildiyi barəsində məlumat verilir və həmin səhifədə Mirvarid Dilləzinin "Şəhidlər qəbiristanında" adlı şeiri çap olunmuşdu. Növbəti iki səhifə bütövlüklə faciəyə həsr olunmuş şəkillərdən ibarətdir və beləcə silsilə yazılar davam edir.

Beləliklə "Odlar Yurdu" qəzeti mətbuat tarixində şanlı səhifədə yer tutaraq, milli ruhun oyanışında, insanların qəliblərində azadlıq toxumlarının yetişdirilməsində, milli-mənəvi dəyərlərimizin düzgün təqdim olunmasında, xalqımızın keçmiş və aktual olan qayğılarını cəsarətlə işıqlandırmaqda əvəzsiz xidmətləri olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, VII cild, 19-Baku-83.
2. Qərənfil Dünya qızı. Cümhuriyyət Dövründə Azərbaycan Mətbuatı (1918-1920-ci illər). Bakı, Elm, 2011.
3. Nəsiman Yaqublu. Azərbaycan Milli Azadlıq Hərəkətinin Ensiklopediyası. (Sovet rejiminə qarşı mübarizə: (1920-1991). Bakı-2018.
4. "Odlar Yurdu" qəzeti. 1988-1991-ci illər.

Xülasə

Müstəqillik yolunda milli azadlıq ruhunun yaradılmasında və geniş vüsət almasında "Odlar Yurdu" qəzetinin əvəzsiz xidməti olmuşdur. Bu mətbuat orqanı 1960- ildən fəaliyyətə başlasa da ən fəal dövrü 1980-1993-cü illər arası olmuşdu. 1988-ci ilin yanvarından başlayaraq "Vətən" cəmiyyətinin orqanı kimi nəşr olunan qəzet Dağlıq Qarabağın Ermənistanla birləşdirmək siyasətinə qarşı və istiqlal uğrunda mübarizədə daim xalqımızın yanında olmuş, Sovet hökumətinin senzurasından qorxmadan cəsarətli yazılarla oxucularının azadlıq şövqünü daha da ruhlandırmışdı. İlk dəfə olaraq məhz "Odlar Yurdu" qəzetində qurur mənbəyimiz olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, onun qurucuları,

nazirləri, parlament üzvləri haqqında iri həcmli materiallar dərc olunmuşdur. Həmçinin ilk dəfə olaraq Azərbaycanın himn, bayraq və gerbinin şəkillərinin qəzetdə çapı, onlar haqqında arxiv materiallar nəşr olunmuşdur. Bundan başqa xalqımızın həyatına qanlı və şanlı tarix kimi yazılan 20 yanvar faciəsi barədə məlumatlarla, şəkillərlə 24 minə yaxın tirajla ölkəyə və dünya azərbaycanlılarına səs salmışdır. “Ayrılarımı könül candan? Azərbaycan, Azərbaycan!” şüarı ilə böyük oxucu kütləsinin sevimlisi olmuş “Odlar Yurdu” qəzeti bugün fəaliyyətdə olmasa da yaşadığı dövrün tarixi sənəməsi kimi qəliblərdə yaşayır və yaşacaqdır.

Açar sözlər: Mətbuat müstəqillik yolunda, “Odlar Yurdu” qəzeti, milli oyanışın təbliği, İstiqlalın əldə olunması, Azad Azərbaycan

Summary

The role of “OdlarYurdu” (Land of Fire) newspaper was unparalleled in an establishment of national freedom spirit and in its expansion in the way to independence. Although this newspaper was established in 1960, the most productive period was between 1980-1993. In January 1988 the newspaper which was published as the part of “Vatan” (Motherland) community always was together to our nation against the aggressive policy of Armenia in annexation of NagornyKarabakh to Armenia and also in a struggle for independence. The newspaper was so courageous that the Soviet government censorship was no obstacle for them in inspiring readers with their ardent publishing. Exactly in “OdlarYurdu” was the first newspaper which published large-scale materials about the Azerbaijan Democratic Republic, its founder, ministers and parliament members, along with the national anthem of Azerbaijan, the photo of the flag and national emblem, and also archive materials were also printed in this newspaper. Besides, the materials about the 20 of January tragedy which engraved as the bloody and glorious page to the history of our nation was also elucidated to all Azerbaijanis both in our country and all around the world with 24 thousand of circulations. With the motto “Can the heart be separated from the body? Azerbaijan, Azerbaijan!” “OdlarYurdu” newspaper was a favorite newspaper for many readers. Although today the newspaper doesn’t exist, it will always have a special place in our hearts.

Keywords: The Press on the way to independence, “OdlarYurdu” (Land of Fire) newspaper, the propaganda of national revived, Gaining independence, Free Azerbaijan

Резюме

Роль газеты « Страна Огней » была беспрецедентной в духе независимости и ее расширения на пути к независимости. Хотя эта газета была основана в 1960 году, наиболее продуктивный период был между 1980-1993 годами. В январе 1988 года газета была частью сообщество «Родина» каторая всегда была против агрессивной политики Армении, а также дал людям дух борьбы за независимость. Газета была настолько мужественной, что цензура советского правительства не помешала им вдохновить читателей своим пламенным изданием. Именно « Страна Огней » была первая газета, которая опубликовала об Азербайджанской Демократической Республикой, ее основателем, министрами и парламентами, наряду с национальным гимном Азербайджана, фотографией флага и национальной герб, а также архивом материалы также были напечатаны в этой газете. Кроме того, материалы о трагедии 20 января, кровавая и славная страница историй нашего народа, также освещались всем азербайджанцам, как в нашей стране, так и вокруг мира с 24 000 тиражей. С девизом «Может ли сердце быть отделенным от тела? Азербайджан, Азербайджан! Газета «ОдларЮрду» была любимой газетой для многих читателей. Хотя сегодняшняя газета не существует, она всегда будет иметь особое место в наших сердцах.

Ключевые слова: Пресса на пути к независимости, пропаганда национального возрождения, газета «страна огней», получение независимости, свободный Азербайджан

Elmi rəhbər: Nəsiman Yaqublu
Tarix elmləri doktoru, professor

Pərviz Məsməliyev

MƏTBUAT AZƏRBAYCANLA BİRLƏŞMİŞ KRALLIQ ARASINDA İQTİSADI MÜNASİBƏTYLƏR HAQQINDA

Müstəqil Azərbaycan Respublikası ilə Böyük Britaniya arasında iqtisadi münasibətlər, xüsusilə də enerji sahəsində əməkdaşlıq ikitərəfli münasibətlərin əsasını təşkil edir. Azərbaycan Birləşmiş Krallıqla Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda neft və təbii qazın hasil olunması və beynəlxalq bazarlara nəql edilməsi sahəsində sıx əməkdaşlıq edir. Dünyanın aparıcı neft şirkətlərindən biri olan Britiş Petroleum 1992-ci ildən Azərbaycanda fəaliyyət göstərir və “Əsrin müqaviləsi” (Azəri-Çıraq-Günəşli yataqları) və Şah Dəniz layihəsi kimi hasilatın pay bölgüsünə dair imzalanmış əsas sazişlərin həyata keçirilməsində iştirak edir. BP şirkəti Şah Dəniz-2 layihəsi üzrə əsas texniki operator və aparıcı iştirakçı şirkətlərdəndir. Şah Dəniz-2 layihəsi üzrə Yekun İnvestisiya Qərarı ilə bağlı imzalama mərasimi 17 dekabr 2013-cü ildə Bakıda keçirilmiş və mərasimdə bir çox ölkələrin yüksək vəzifəli rəsmiləri ilə yanaşı, Birləşmiş Krallığın xarici işlər naziri Vilam Heyq də iştirak etmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, 2011-ci ildə iki ölkə arasında ticarət dövriyyəsi 501 milyon ABŞ dolları təşkil etmiş və Birləşmiş Krallıq Azərbaycanın 15-ci iri ticarət tərəfdaşı (Avropa İttifaqı ölkələri arasında 4-cü iri ticarət tərəfdaşı) olmuşdur. Birləşmiş Krallıq Azərbaycanda ən iri xarici sərmayədar olaraq qalmaqdadır.

1994-cü il sentyabrın 20-də Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti ilə dünyanın bir sıra məşhur neft şirkətləri, o cümlədən BP, Amoco, Unocal, LUKOyl, Statoyl, Exxon, Türk Petrolleri Anonim Ortaklıqları və sair arasında Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda “Azəri”, “Çıraq” yataqlarının və “Günəşli” yatağının dərinliklərində yerləşən hissəsinin birgə işlənməsi və neft hasilatının pay bölgüsü haqqında Saziş imzalandı və bu Saziş bütün dünyaya səs salan “Əsrin müqaviləsi” adlandırıldı. Bundan sonra neft və qaz sənayesində dünyanın ən qabaqcıl şirkətləri ilə Azərbaycanın yeraltı sərvətlərinin birgə istismarı barədə müvafiq sazişlər imzalanmış və onlar artıq qanun qüvvəsinə minmişdir. İmzalanmış sazişlər içərisində nəinki ölkəmizin, eləcə də bütün Cənubi Qafqaz regionunun iqtisadi inkişafında müstəsna əhəmiyyəti olan Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəməri artıq fəaliyyətə başlayaraq işə düşmüşdür. Azərbaycan dövlətinin neft strategiyasının həyata keçirilməsi dünyanın bir çox ölkələrinin, böyük neft şirkətlərinin respublikamıza marağına səbəb olmuş və tarixi baxımdan qısa bir zamanda – 5-6 il ərzində Azərbaycan, Xəzər dənizi dünyanın ən böyük neft və qaz mərkəzlərindən birinə çevrilmişdir. Ən ehtiyatlı, yəni minimum proqnozlara görə, Xəzər dənizinin təkcə Azərbaycan sektorunda 4-5 milyard ton neft, ən azı 4 trilyon kubmetr qaz ehtiyatlarının olması bildirilir. Azərbaycan dövlətinin həyata keçirdiyi neft strategiyası, cəsarətli siyasi və əməli tədbirləri təkcə ölkəmizə deyil, bütün Xəzər dənizi hövzəsinin böyük neft-qaz sərvətlərinin Xəzəryanı dövlətlər tərəfindən istifadə edilməsinə və bunun üçün dünyanın böyük şirkətlərinin Xəzərin başqa sektorlarındakı neft və qaz yataqlarına da maraq göstərməsinə səbəb olmuşdur. Beləliklə, Xəzər dənizi hövzəsi artıq dünyanın ən böyük neft regionlarından birinə çevrilmişdir.

Azərbaycanda neft strategiyasının uğurla həyata keçirilməsi üçün mövcud olan bir sıra şərtlər vardır. Onlardan biri ictimai-siyasi sabitliyin olmasıdır ki, bu da ölkəmizdə artıq təmin olunmuşdur. Digər bir şərt də odur ki, xarici investisiyanın Azərbaycana gəlməsi üçün müvafiq qanunlar mövcud olmalıdır. Bu qanunlar Azərbaycana gələn hər bir investorun səmərəli işləməsi və öz işinə daim arxayın olması üçün şərait yaratmalıdır. Belə qanunlar artıq qəbul edilmiş və Azərbaycana gələn hər bir investorun səmərəli işləməsi üçün bütün imkanlar mövcuddur.

Ümumiyyətlə, Azərbaycanın yeni neft strategiyası, onun həyata keçirilməsi forması, “Bakı-Tbilisi-Ceyhan” əsas ixrac boru kəməri, “Bakı-Tbilisi-Ərzurum” əsas qaz ixrac boru kəməri, müasir dövrün ən aktual problemlərindən biri – Xəzər dənizinin statusu və digər məsələlər “Azərbaycanın Xəzər nefti” adlı çox sanballı və tarixi monoqrafiyada elmi cəhətdən ətraflı şəkildə araşdırılmışdır. Əsərdə Xəzər dənizində ekoloji təhlükəsizliyin vahid mexanizminin yaradılması, gəmiçilikdən və nəqliyyatın digər növlərindən istifadə ilə bağlı məsələlərin həllinə xüsusi diqqət yetirilmişdir.

Azərbaycanın neft siyasəti və bu sahədə qazanılmış uğurlar “İqtisadiyyat və neft (Heydər Əliyevin yeni neft strategiyasının reallaşmasında İlham Əliyevin xidmətləri)” adlı kitabda geniş şəkildə işıqlandırılmışdır.

BTC ƏİBK vasitəsilə nəql edilən neft 2006-cı il mayın 28-də Ceyhan limanına çatdı və ordan da xüsusi tankerlərə vurularaq dünya bazarlarına çıxarıldı. Beləliklə, 13 iyul 2006-cı il tarixdə BTC ƏİBK tam istismara verildi. Başqa sözlə desək, Bakı-Tbilisi-Ceyhan layihəsi artıq reallığa çevrildi. İyulun 13-ü Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəmərinin rəsmi açılışı ümumilli liderimiz Heydər Əliyevin neft strategiyasının təntənəsi, üç dəniz əfsanəsinin reallığa çevrildiyi gün kimi tarixə düşdü. Bu boru kəmərinin işə düşməsi Azərbaycanın ixrac potensialının artmasına imkan yaratmaqla yanaşı, hasilatın da səviyyəsinin ilbəlil çoxalmasına səbəb olacaq və qlobal enerji təklükəsizliyinin qorunmasına xidmət edəcəkdir.

BTC-nin operatoru “BP Exploration(Caspian Sea) Ltd” şirkətinin məlumatına görə, kəmərlə nəql edilən neft, əsasən, Aralıq dənizindəki limanlar vasitəsilə Avropaya ötürülür. Oradan isə, ölkədaxili boru kəmərləri ilə digər dövlətlərdəki alıcılara çatdırılır. Bundan sonra da əsas həcmələr Aralıq dənizi hövzəsindəki bazara yola Salınacaqdır. Lakin həcmələr artdıqca, ola bilsin ki, neftin bir hissəsi ABŞ-ın Şərqi hissəsinə göndərilsin. Həcmələrin artması nəticəsində neftin Süveyş kanalı vasitəsilə Hindistana göndərilməsi də mümkündür. Gələcəkdə BTC-yə “Azəri-Çıraq-Günəşli” neftindən əlavə, Xəzərin o tayından gələn neftin də qoşulacağı gözlənilir.

2006-cı il iyunun 16-da Azərbaycan və Qazaxıstan ölkələrinin dövlət başçıları “Azərbaycan Respublikası ilə

Qazaxıstan Respublikası arasında neftin Qazaxıstan Respublikasından Xəzər dənizi və Azərbaycan Respublikasının ərazisi ilə Bakı-Tbilisi-Ceyhan sistemi vasitəsilə beynəlxalq bazarlara nəql edilməsinə dəstək verilməsi və şərait yaradılması haqqında” müqavilə imzaladılar. Qazaxıstanın BTC-yə qoşulması həm regional əməkdaşlıq və dinamik iqtisadi inkişaf, həm də enerji ehtiyatlarının dünya bazarlarına çatdırılmasının alternativ yolu baxımından çox mühim hadisədir. Qazaxıstan nefti Rusiya və Çin istiqamətləri ilə yanaşı, BTC ƏİBK vasitəsilə də nəql ediləcəkdir.

Heydər Əliyev adına Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəmərinin təntənəli açılış mərasimində (13.07.2006-cı il, Ceyhan, Türkiyə) Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin söylədiyi kimi, bu kəmərin fəaliyyətə başlaması ilə Azərbaycanın qarşısında yeni üfüqlər, yeni imkanlar açılır. Azərbaycan iqtisadi cəhətdən çox zəngin ölkəyə çevriləcək, ölkədə bütün sosial problemlər öz həllini tapacaqdır. Azərbaycan dünya iqtisadiyyatına daha da inamla inteqrasiya edəcəkdir. Bakı-Tbilisi-Ceyhan bizim müstəqilliyimizi möhkəmləndirəcək, enerji müstəqilliyimizi təmin edəcəkdir.

Azərbaycanda neft strategiyasını dövrün çağırışlarına verilən cavab kimi qiymətləndirmək olar. Bu isə “Əsrin müqaviləsi”nin başlıca məqamını təşkil edir. Məsələ ondan ibarətdir ki, Prezident İlham Əliyevin xüsusi vurğuladığı kimi, zəngin neft ehtiyatı hələ ölkənin zəngin olması anlamına gəlmir. Müasir dövrdə böyük dövlətlər arasında gedən nüfuz və maraq savaşı ehtiyatsız atılmış bir addım ucbatından zənginliyi başağrısına çevirə bilər. İndi enerji ilə zəngin ərəb ölkələrinin bəzilərində müşahidə edilən proseslər bunun bariz nümunəsidir. Həmin dövlətlərdə müharibə, ixtilaf, silahlı toqquşmalar ləngimək bilmir. Üstəlik, onların dövlətçiliyi belə ciddi təhlükə qarşısındadır.

Ölkə başçısının vurğuladığı məqamın başqa tərəfi Cənubi Qafqaz regionunda geosiyasi dinamikanın böyük ziddiyyətlərə düşər olması ilə bağlıdır. Sırr deyil ki, müstəqilliyin ilk illərindən başlayaraq böyük güclər Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarına hərbi təcavüzünə ən azından göz yumdular (biz hələ “təşkil etdilər”, demirik). Bu, Azərbaycana bir sığınacaq idi. Yəni Azərbaycanın real olaraq müstəqil dövlət kimi formalaşması çox çətin olacaqdı. Heydər Əliyev hakimiyyətə yenidən dəvət edilənə qədər, doğrudan da, bu təhlükə getdikcə böyüdü. Ondən əvvəl ölkəyə başçılıq edənlər düzgün, dövrün tələblərinə uyğun siyasət yeridə bilmədiklərindən düşmənlər bu fürsətdən yararlandı. Azərbaycanın ərazi bütövlüyü və müstəqilliyi ciddi təhlükə altına düşdü. Həmin kontekstdə “Əsrin müqaviləsi” çox güclü təsiredici faktor oldu. Bir neçə dəfə onun baş tutmasını pozmağa çalışsalar da, Heydər Əliyev yeritdiyi siyasətlə ən güclü siyasətçilərin oyunlarını belə darmadağın etdi.

“Əsrin müqaviləsi” imzalandıqdan sonra dünya mətbuatı, o cümlədən Böyük Britaniya və Azərbaycan mətbuatı bu məsələ ilə bağlı çoxlu xəbərlər, reportajlar, müsahibələr, analitik yazılar dərc edirdi. Bu baxımdan Heydər Əliyevin 1995-ci il noyabrın 30-da Londonda BBC Korporasiyasındakı görüşdə BBC-nin müxbirinə verdiyi müsahibə böyük maraq doğurdu. Müxbirin sualında deyilirdi: “Neft müqaviləsi imzalanıb, respublikada seçkilər keçirilib. Hər iki tədbirdən əvvəl Azərbaycan xalqına xoş vədlər verilib. Sizcə, sadə camaat vəziyyətin müsbət istiqamətdə dəyişməsinə nə zaman hiss edəcək?”(). Heydər Əliyev həmin suala cavab verərkən müsbət istiqamətdə dəyişmənin hiss olunacağını qeyd etmiş, lakin bunun bir günlük, yaxud bir dəqiqəlik iş olmadığını nəzərə çatdırmışdır().

Burada diqqəti cəlb edən bir məqamı ayrıca qeyd etmək lazımdır. Müxbir Azərbaycanın qonşu ölkələrlə münasibətlərinə toxunmuş, belə bir layihənin həyata keçirilməsinə mane olub-olmayacaqlarını öyrənməyə çalışmışdır. Heydər Əliyev cavabında Azərbaycan vətəndaşlarının dözümlü insanlar olduqlarını göstərmiş və işğal olunmuş torpaqlarımızın gec-tez azad olunacağına inandığını bildirmişdir, ərazi bütövlüyünün təmin olunmasını ön plana çəkmişdir. 1995-ci ilin noyabrında qəbul olunmuş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına əsaslanan prezident demişdir: “Birincisi, orada Azərbaycanın ərazi bütövlüyü haqqında maddələr var. İkincisi, Azərbaycanın ərazisi bölünməzdir” (5,65).

Azərbaycan–Böyük Britaniya iqtisadi münasibətlərinin öyrənilməsində Birləşmiş Krallığın “Economist” jurnalının müxbirinə Heydər Əliyevin verdiyi müsahibə xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Müsahibə 1995-ci il dekabrın 1-də Londonda alınmışdır. “Razılışıram ki, Azərbaycan öz neft ehtiyatlarından səmərəli istifadə edərsə və onu ixrac edərsə, doğrudan da, zəngin dövlətə çevrilər. Amma bəs bu, indiyədək niyə baş verməyib?” – “İngilis müxbirin bu sualına Heydər Əliyev cavab verərkən tarixi faktlara əsaslanmaqla Azərbaycanda neft istehsalının hələ XIX əsrin ortalarında başladığını qeyd etmiş, Azərbaycanın dünyada sənaye üsulu ilə neft çıxaran, istehsal edən ilk ölkə olduğunu, bu ölkədə ilk neft fantanının 1848-ci ildə vurduğunu, o vaxt dünyanın heç bir yerində neft çıxmadığını bildirmişdir. Ölkə prezidenti XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda neft istehsalının yüksək səviyyədə olduğunu göstərmiş, dünyanın çox böyük şirkətkirinin ölkəmizə gəlib işlədiklərini, Nobel qardaşlarının hələ 1870-ci illərdə Azərbaycanda öz fəaliyyətlərinə başladıklarını nəzərə çatdırmışdır.

Heydər Əliyev belə bir faktı da jurnalın oxucularının nəzərinə çatdırmışdır: “İkinci Dünya müharibəsində Sovetlər İttifaqı Almaniya ilə müharibə edəndə, faşist Almaniya SSRİ-yə hücum edəndə və sonrakı dövrdə gedən müharibədə (bu müharibə isə motorlar- tanklar, təyyarələr müharibəsi idi) Sovetlər İttifaqının neftə və neft məhsullarına olan tələbatının 70-80 faizini Azərbaycan verirdi” (5,71).

Heydər Əliyev ingilis müxbirinə verdiyi müsahibədə hamını düşündürən bir fikri də söyləmişdir: “... əgər Azərbaycan nefti olmasaydı, İkinci Dünya müharibəsində bəlkə də Sovetlər İttifaqı alman faşizminə qalib gələ bilməzdi. Dənizdən, suyun altından da neftin çıxarılması ilk dəfə Azərbaycanda olmuşdur. 1949-cu ildə Xəzər dənizində ilk böyük neft fantanı vurmuşdur. İndi Böyük Britaniyanın ətrafında dənizdən neft çıxarılan buruqların heç biri yox idi. Norveçin “Statoyl” şirkəti də indi dənizdən bu qədər ki neft çıxarır, bunlar da o vaxt yox idi. Ancaq iş burasıdır ki, Azərbaycan SSRİ-nin tərkibində olanda bu neft bütün Sovetlər İttifaqına məzsus idi. O vaxt

Azərbaycan müstəqil dövlət deyildi. Ona görə də respublikamızda istehsal olunan neft Sovetlər İttifaqının ehtiyaclarının ödənilməsinə sərf edilirdi”(5,71).

“Ekonomist” jurnalının müxbirinin verdiyi suallardan biri xarici şirkətləri daha çox Azərbaycanın xarici ölkələrlə münasibətlərinin narahət etdiyinə aiddir. Müxbirin fikrincə, bir çox Qərb şirkətləri bilmək istəyirlər ki, Azərbaycanın inkişafı yolunda Rusiyanın niyyətləri nədən ibarətdir, bu müqavilələrin həyata keçirilməsinə Rusiya imkan verəcəkdimi? (5,72).

Böyük siyasətçi Heydər Əliyev həmin suala cavab verərkən demişdir: “Şübhəsiz ki, indi ölkələr arasında rəqabət var. İqtisadi cəhətdən böyük, güclü ölkələr istəyirlər ki başqa ölkələri öz iqtisadi, bəzən isə siyasi təsir dairəsinə salsınlar. Bu, tək Rusiyaya aid deyil, ancaq sizin sualınıza konkret cavab olaraq onu demək istəyirəm ki, birincisi, Rusiya bizim bu neft müqaviləsində iştirak edir. Yəni keçən ilin sentyabr ayında neft müqaviləsi imzalanarkən Rusiyanın energetika nazirinin müavini bu müqaviləyə imza atıbdir. Həmin o müqavilədə nəzərdə tutulan payın on faizi Rusiyanın “LUKOyl” şirkətinə məxsusdur”(5,73).

“Əsrin müqaviləsi” Azərbaycana imkan verdi ki, neftdən gələn gəlirləri qeyri-neft sektoruna yönəltmək mümkün olsun. Prezident İlham Əliyevin dediyi kimi, “Bu sahədə də bir çox neft hasil edən ölkələrdən fərqli olaraq Azərbaycan nefti insan kapitalına çevirə bildi. Çünki neft həm xeyir, həm də başağrısı, problem gətirə bilər. Biz bilirik ki, dünyada neft üstündə əvvəlki dövrlərdə də, hazırda da mübarizələr, münaqişələr gedir, qan axıdır. Neft hasilatı hələ o demək deyil ki, ölkələr çiçəklənəcək, orada inkişaf olacaq. Neftlə zəngin olan bir çox ölkələrdə bu gün müşahidə edilən mənzərə bunun əksini deyir. Ona görə, bizim əsas vəzifəmiz ondan ibarətdir ki, neft gəlirlərini insan kapitalına çevirək və hər bir Azərbaycan vətəndaşı bu müsbət dəyişikliyi görsün.”(bax: Bakıda: “Azəri”, “Çıraq”, “Günəşli” yataqları üzrə yeni sazişin imzalanması mərasimi keçirilib(AZƏRTAC, 14 sentyabr 2017).

Yeni sazişin imzalanması mərasimində nitq söyləyən Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev demişdir: “Bu gün bizim abadlaşan bölgələrimiz, inkişaf edən ölkə, Bakı şəhəri,- dünyanın ən gözəl şəhərlərindən biridir,- tikdiyimiz 3 mindən artıq məktəb, 600 –dən çox xəstəxana, bölgələrdə tikdiyimiz 50-dən çox olimpiya mərkəzi, inşa etdiyimiz 11 min kilometrədən çox yollar, enerji infrastrukturumuz, iqtisadi inkişafımız, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi - bütün bunların təməlinə neftdən əldə edilən gəlirlərdən səmərəli istifadə etmə imkanlarımız dayanır”(AZƏRTAC, 6).

Ötən 23 il ərzində “Azəri-Çıraq-Günəşli”dən 436 milyon ton neft hasil edilib. Həmin müddətdə Dövlət Neft Fondundan məcburi köçkünlərin yaşayış səviyyəsinin yaxşılaşdırılması üçün böyük vəsait ayrılıb. 250 min köçkün yeni salınan 100-ə yaxın qəsəbədə gözəl evlərlə, mənzillərlə təmin edilib (AZƏRTAC, 6). Bütün bunlardan başqa, Azərbaycan rəhbərliyi sazişin imzalanmasından sonrakı 23 il müddətində elm və təhsilə, vətəndaşların sosial təminatına böyük miqdarda vəsait ayırmışdır. Onlar ölkədə elm, təhsil texnologiyalarının inkişafına ciddi təkan verməkdədir. Şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafı üçün lazım olan şəraitin yaradılması, ilk növbədə, elm və təhsilin inkişafı ilə əlaqəlidir.

Şübhəsiz, “Yeni əsrin müqaviləsi”nin əsas parametrləri haqqında da danışmağa ehtiyac vardır. Burada 3 faktor diqqəti cəlb edir. Birinci faktora görə, ölkəmizə xarici sərmayəçilər tərəfindən 3,6 milyard dollar həcmində bonus ödəniləcək. (AZƏRTAC, 6). Müqayisə üçün qeyd edək ki, 2017-ci ildə Ermənistanın konsolidasiya olunmuş büdcəsinin gəlir hissəsi 2,6 milyard ABŞ dolları həcmində nəzərdə tutulmuşdur. Hərbi xərcləri isə 2017-ci il üçün 439,7 milyon ABŞ dolları həcmindədir (“Panarmenian.net”, 29 sentyabr, 2016).

Göründüyü kimi, Azərbaycanın yeni enerji sazişindən alacağı yalnız bonus Ermənistan büdcəsinin gəlir hissəsindən 1 milyard ABŞ dolları qədər çoxdur. Onu da qeyd edək ki, məhz bu kimi faktlara görə Ermənistan və onun havadarları Azərbaycanın atdığı hər uğurlu addımdan qorxuya düşür. Azərbaycanla bağlı ağla sığmayan iftira dolu, yalan məlumatlar yaymaqla özlərinə təsəlli verməyə çalışırlar. Ancaq təcrübə göstərir ki, bu kimi hərəkətlər Azərbaycan rəhbərliyini seçdiyi yoldan qətiyyətlə yayındır bilmir. Prezident İlham Əliyev təmkinli, uzaqgörən və düşünülmüş siyasəti ilə qarşıya çıxarılan bütün maneələri keçir və ölkəni yeni zirvələrə doğru aparır.

İkincisi, “SOCAR”-ın, “AzAÇG” şirkəti podratçı kimi müqavilənin icrasında iştirak edəcəkdir (AZƏRTAC, 6). Bu o deməkdir ki, SOCAR artıq dünyanın ən güclü enerji şirkətləri ilə bərabər əsasda iş birliyindədir. Şirkət podratçı kimi yeni enerji layihəsində iştirak etməklə həm təcrübə qazanır, həm də beynəlxalq miqyasda nüfuzunu daha da artırır. Şübhəsiz, bundan sonra SOCAR-ın başqa böyük layihələrdə iştirakı heç kəsi təəccübləndirməməlidir.

Üçüncüsü, “SOCAR-ın payı 11,6 faizdən 25 faizə qaldırılır və Azərbaycana çatacaq mənfəət neftinin səviyyəsi 75 faiz təşkil edəcəkdir” (AZƏRTAC, 6). Bu, çox əhəmiyyətli şərtidir. Çünki hazırkı dövrdə Azərbaycanın Dövlət Neft Şirkətinin beynəlxalq layihədə payı 2 dəfədən çox artırılırsa və ölkəyə çatacaq mənfəət səviyyəsi də 75 faiz təşkil edirsə, bu, çox böyük uğurdur. Beləliklə, Azərbaycan faktiki olaraq beynəlxalq enerji layihəsində mövqeyini xeyli möhkəmləndirmişdir.

Dövlət başçısının mitqində vurğuladığı bir fikrin işığında həmin tezis əhəmiyyəti daha aydın görünür. İlham Əliyev demişdir ki, Azərbaycan BP ilə yollarına davam etmək qərarı vermişdir. Hərçənd başqa variantlar da var idi, yəni bu bir seçimdir. Prezident vurğulamışdır: “Əsrin müqaviləsi”nin ömrü artıq sona çatır. Əlbəttə ki, müqavilənin müddəti bitəndən sonra Azərbaycan istənilən başqa tərəfdaşla yeni saziş imzalaya bilərdi və bu imkanlar bizdə var idi. Ancaq BP ilə SOCAR arasında yaranmış qarşılıqlı etimad, işgüzar münasibətlər, əlbəttə ki, bu günkü seçimi şərtləndirdi. Mən buna çox şadam. Əminəm ki, bundan sonra da BP ilə SOCAR uzun illər ərzində Azərbaycanın neft-qaz yataqlarının işlənməsinin uğurunu təmin edəcəklər” (AZƏRTAC, 6).

Mənbələr

1. İqtisadiyyat və neft (Heydər Əliyevin yeni neft strategiyasının reallaşmasında İlham Əliyevin xidmətləri). Bakı: Nurlan, 2004, 234 s.
2. Heydər Əliyev. BBC müxbirinə müsahibə. "Müstəqilliyimiz əbədidir", V cild, Bakı 1998, 65-69 s.
3. Heydər Əliyev. Böyük Britaniyanın "Economist" jurnalının müxbirinə müsahibə. "Müstəqilliyimiz əbədidir", V cild, Bakı, 1998, 70-76 s.
4. İlham Əliyev. Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəmərinin təntənəli açılış mərasimində nitq. 13.07.2006. Ceyhan, Türkiyə.
5. E. Əliyev. Beynəlxalq boru kəməri nəqliyyatının hüquqi tənzimlənməsi. "Dirçəliş" jurnalı, 304-315 s.
6. Bakıda "Azəri", "Çıraq", "Günəşli" yataqları üzrə yeni sazişin imzalanması mərasimi keçirilib (AZƏRTAC, 14 sentyabr 2017).
7. "Panarmenian.net", 29 sentyabr, 2016

Xülasə

Mətbuat Azərbaycanla Birləşmiş Krallıq arasında iqtisadi münasibətlər haqqında.

Məqalədə mətbuat materialları əsasında Azərbaycanla Böyük Britaniya arasında iqtisadi əlaqələr araşdırılır, bu əlaqələr yeri gəldikcə qiymətləndirilir və BP şirkətinin ölkəmizdə fəaliyyətinin əsas istiqamətləri göstərilir. Azərbaycan neft strategiyasının uğurla həyata keçirilməsini təmin edən 1994-cü ildə bağlanmış "Əsrin müqaviləsi"si və 2017-ci il sentyabrın 14-də imzalanmış "Yeni əsrin müqaviləsi"nin dünyada enerji təhlükəsizliyi sahəsində əhəmiyyəti qeyd edilir.

Açar sözlər: Birləşmiş Krallıq, Azəri, Çıraq, Günəşli, Əsrin müqaviləsi, Bakı-Tbilisi-Ceyhan, neft strategiyası, Yeni əsrin müqaviləsi. BBC, Economist jurnalı.

Резюме

Пресса об экономических отношениях между Азербайджаном и Британским Королевством.

В статье рассматриваются экономические отношения между Азербайджаном и Британским Королевством на основе материалов прессы двух стран; исследуются основные направления деятельности BP в нашей стране. Особое внимание уделяется вопросам «Контракта века», подписанного в 1994 году, и «Контракта нового века» подписанного 14 сентября 2017 года, обеспечивающие успешную реализацию нефтяной стратегии Азербайджана. Автор подчеркивают важность энергетической безопасности в Азербайджане и мире.

Ключевые слова: Великобритания, Азербайджан, Чираг, Гюнешли, Контракт века, Баку-Тбилиси-Джейхан, Нефтяная стратегия, Контракт нового века. BBC, журнал «Экономист».

Summary

The press about the economic relations between Azerbaijan and the British Kingdom

In article the economic relations between Azerbaijan and the British Kingdom on the basis of materials of the press are considered; these relations are evaluated the main activities of BP in our country. Special attention are given to questions of "The contract of the century" signed in 1994, and "The contract of the new century" signed on September 14, 2017, providing successful realization of oil strategy of Azerbaijan. The author emphasize importance of energy security in Azerbaijan and the world.

Keywords: United Kingdom, Azeri, Chirag, Gunashli, Contract of the century, Baku-Tbilisi-Ceyhan, oil strategy, Contract of the new century, BBC, The Economist Magazine.

RƏYÇİ: dos.S.ABBASOVA

Təranə Mahmudova

KÜTLƏVİ İNFORMASIYA - KOMMUNİKASIYA VASİTƏLƏRİNİN ƏSAS İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ: ÇAP TEXNOLOGİYALARININ YARANMASI VƏ TƏKAMÜLÜ

İnformasiya yayımındakı inqilabi yeniliklər insanların yaşam və düşüncə tərzini dəyişməklə yanaşı, qlobal miqyasda cəmiyyət anlayışına da bilavasitə və əsaslı surətdə təsir göstərməkdədir. Son onilliklərdə informasiya cəmiyyəti anlayışı barədə gedən müzakirə və debatlar müxtəlif ölkələrdə gələcək inkişaf strategiyalarının “xərtəsini” müəyyən etmək istiqamətində görülən işlərin əsasını təşkil edir. “XXI yüzillik informasiya əsri kimi səciyyələndirilir.” (Məmmədov H., s. 38) Bilgiyə, çeşidli məlumatlara, davamlı maariflənməyə əsaslanan cəmiyyətdə informasiyanın xüsusi önəm kəsb etdiyini nəzərə alsaq, jurnalistika və kütləvi kommunikasiyanın yeni tipli toplumda daha da aktuallaşacağını söyləmək elə də böyük səy və qabiliyyət tələb etmir. Əslində bu meyillər artıq açıq-aşkar müşahidə olunmaqdadır. “Qloballaşma dalğası ötən dövrlərin vaxt, məsafə anlayışlarını büsbütün aradan qaldırmışdır. Müasir dünyanı informasiyasız və onun istehsalçıları olan KİV-lərsiz təsəvvür etmək mümkün deyildir. Bunlar milyardlarla insanın düşüncə tərzinin, davranışının, beynəlxalq miqyasda və konkret cəmiyyətlərdə ictimai rəyin formalaşmasına çox güclü təsir göstərir.” (Aslanov A., s.46-47) “Bu gün informasiya yaya bilən, demək olar ki, sonsuz sayda kanallar, həmçinin fərdlərə və geniş auditoriyalara müxtəlif xarakterli kontentləri çatdırma bilən texnoloji platformalar var.” (Dennis E., DeFleur M., s. 27)

Kommunikasiya kanalları əsrlər boyunca dəyişməkdə davam edib. Bu kanalların ötürdüyü informasiya və əyləncə məzmunlu məlumat üçün kütlələrin, cəmiyyətin pul ödəməsi yeni ideya deyil. Roma İmperiyasında nələrin baş verdiyindən xəbərdar olmaq istəyənlər günün hadisələrini səsləndirən peşəkar nətiqləri dinləmək üçün xırda pul - sikkə (*gazeta*) ödəyirdilər. Erkən qəzetlərin çoxu məhz bu adətdən çıxış edərək *gazette* adlandırılırdı. M. Şadson özünün “Xəbərlərin sosiologiyası” kitabında göstərir ki, xəbərlərin tarixi 400 il aşmır. Adamlara olmuş hadisələri yazmaq və çap etdirmək üçün pul ödəyirdilər. Onların cari olaylar haqqında yazdıqları xəbərlərin müntəzəm olaraq nəşr edilməsi isə 250 il əvvəl, bəzi yerlərdə isə ancaq 150 il öncə başlanmışdır. (Schudson M., s. 71) Kütləvi kommunikasiya texnologiyalarının tarixi əsasən 3 informasiya kommunikasiyası inqilabından ibarətdir - fonetik yazı, çap və kompüter texnologiyaları. Bu məqalədə daha çox ikinci – birləşdirici mərhələ haqqında danışılacaq. Çap texnologiyasının yaranması 1440-cı illərdə icad olunmuş çap maşını kitab, qəzet və jurnal sənayesinin yaranmasına gətirib çıxardı. Əsrlər sonra onların hər biri hələ də kütləvi medianın tərkibində özünəməxsus yer tutur və əhəmiyyətini qoruyub saxlayır. 1440-cı illərin ortalarında mütəhərrik metal literlərin ixtira olunması ilə “çap” sözü kütləvi işləklilik qazandı. Bu ixtiranın bəşəriyyətə təsiri böyük idi. 1800-ci illərin sonlarında çap və fotoqrafiya texnologiyalarının birləşməsi çap məhsullarına yenilik gətirdi. Çapetmənin tarixi bir neçə min il əvvələ - VII əsrə və məkana - Şərqi Asiyaya qədər gedib çıxsada, 1440-cı illərin ortalarında edilmiş bu ixtira ilk dəfə olaraq “çap” sözünün kütləvi şəkildə istifadəsinə şərait yaratmışdır. Bu işdə yenilik mütəhərrik metal literlər idi. Almaniyanın Maynz şəhərində məhir qalayçı İohann (bəzi qaynaqlarda isə Yohannes) Qutenberq yeni ərintilər əldə etmək üçün metalları əridərək onları qarışdırırdı. O, əlifbanın ayrı-ayrı hərflərini metal halına gətirmək fikrini ortaya çıxardı və sonra kağızı mürəkkəbli simvolların üzərinə basaraq reproduksiya üçün onları bir səhifəyə yığdı. Əvvəllər istifadə edilən taxta hərflərdən fərqli olaraq metal simvollar kifayət qədər bərk idi və kağızı mürəkkəbli hərflərə təkrar basdıqda davam gətirə bilirdilər.

Qutenberqdən xeyli əvvəl ilk çap mədəniyyəti Asiyada, daha dəqiq desək, Çində yaranmışdı. 600-cü ildən, yəni VII əsrdən əvvəl çinlilər mürəkkəblə rəsmlər çəkmək üçün tərsinə oyulmuş taxta lövhələrdən istifadə edirdilər. Bu proses qoruyucu çapetmə adlanır. Çinlilər həmçinin çap işi üçün ideal vasitə olan kağızı icad etmişlər. Taxta lövhədə çapetmə ilə çinlilər elm, riyaziyyat və fəlsəfə kimi müxtəlif mövzular üzrə yüzlərlə kitabın nəşrinə nail olmuşdular. Çapetmə prosesi eramızdan əvvəl təxminən 500-cü illərdə yaşayan Konfutsinin təsirini daha da artırmışdı. Lakin Çin çap texnologiyası faydalı olmadı. Çindəki yazı dilində 5000-dən çox əsas hərf var idi. Bunun əksinə, latın dili və ondan törəmə dillərdə (məsələn, Qutenberqin alman dili kimi) 26 hərf var idi. Çinlilərə görə onların dilində praktik mütəhərrik şrift kimi işlənilə bilmək üçün komponentlərin sayı həddən artıq çox idi. (Vivian J., s. 27)

Sənaye Erasından sonra kompüter texnologiyalarının yaranmasına gətirib çıxaran çap prosesləri inkişaf etməyə başladı. Buna baxmayaraq, Sənaye inqilabından müasir texnologiyaların tətbiqinə qədər inkişaf və çap mediası öz başlanğıcını birbaşa Qutenberqdən götürür. Kitablار, qəzet və jurnallar, əsasən, medianın fundamental gücü olaraq qalmaqda davam edir. Texnologiyanın təsiri ilə bu gün də istifadədə olan nəşriyyat məhsullarının – kitab, jurnal və qəzetlər – çapı müəyyən proseslərin inkişafına təkan verdi. Bu media məhsullarının istehsalı əsasında sənaye sahələri yaranmağa və genişlənməyə başladı. Tarixə baxdıqda görürük ki, Qutenberqin ixtirasının təsiri sözügedən texnologiyanın yarandığı ilk vaxtlardan aydın idi. Qutenberqin yeni texnologiyası ilə çapetmə üsulu çox tez yayıldı. Bütün Avropada 1500-ə yaxın çap maşını var idi. Sivilizasiya “çap” sözünün kütləvi şəkildə istifadəsinə başladı. F. Barbiyer, K. Lavenir “Diderodan internetə media tarixi” kitabında yazırlar: “Hələ XV və XVI əsrlərdə bir mətnin nüsxələrinin çoxaldılması bəzi çətinliklərlə yanaşı, maariflənmə prosesinin yayılması ilə bağlı başqa, yeni bir problemi də ortaya qoydu. Yazıyla bağlı yaranan yeni durumun qısa bir zamanda Lüterçi islahatlara böyük təsiri oldu – oxumağı bilən hər kəs Tanrının kəlamına birbaşa çıxmaq şansı qazandığına görə, heç kimin vasitəçiliyi olmadan oxumaq imkanına malik olmalıdır. Digər tərəfdən alman islahatçılar fərqli bir məzmunu və diqqətə layiq genişlikdə bir yayılma gücünə

malik (daha yüngül, daha az xərc tələb edən, amma daha sürətlə işləyən) yeni növ çap istehsalına üstünlük verirlər.” (Diderodan internetə media tarixi, s. 10) Qutenberq ixtirasının ictimai-siyasi əhəmiyyəti və təsiri Bu, inqilabi əhəmiyyətə malik bir hadisə idi. Artıq alimlər nəzəriyyə və təcrübələrini çap edərək bir-birləri ilə əlaqə saxlamaq üçün məktublara vaxt itirmirdilər. Başqa sözlə, çap dəzgahının ixtirası onun kütləviləşməsi kitab və digər yazılı əsərlərin yetərinə böyük tirajlarla dərc edilərək yayılmasına imkan verdi ki, bu da müasir elmin formalaşmasında müstəsna rol oynadı. Dini əsərlər və eyni zamanda dinə qarşı səsləndirilən ciddi fikirlər də bu formada çap olunurdu. Bundan əlavə, kitab nəşri kommunikasiyanın bir növü olan tərcümə prosesinin geniş vüsət almasına təkan verdi ki, bu da xalqlararası ünsiyyətin və indiki beynəlxalq əlaqələrin əsasını qoydu. (Mowlana H., s. 95) Çap materiallarının bu qədər artımı bilginin və yazı dilinin standartlaşmasını təmin edirdi. Qutenberqin ixtirası ilə başlanan dövrü “Kütləvi informasiya vasitələri erası” adlandırmaq olar. Lakin onun yeniliyinin daha üstün cəhəti var idi – o, həm də Qərb sivilizasiyasını elm və idrak erasına doğru yönəltdi. O vaxtdan sivilizasiya öz inkişafının yeni mərhələsinə qədəm qoydu. Kitablarda Qutenberqin ixtirasına qədər daha çox əl üsulu ilə hazırlanaraq yayılırdı. Lakin bu, olduqca bahalı və uzun çəkən bir proses idi. Birincisi, əl ilə hazırlanmış kitabların görə onlar çox az sayda nüsxə ilə buraxılırdı. Bu səbəbdən də baha qiymətə satılırdı. Onları almaq ancaq toplumun varlı zümərəsinə nəsis olurdu. Bunun məntiqi nəticəsi kimi oxumaq və savadlanmaq da yalnız bu təbəqənin imtiyazı olaraq qalırdı. Bu isə toplumsal savadlılığın və maariflənmənin yayılmasına mane olurdu. Bununla əlaqədar Straubhaar, LaRouz və Davenport yazırlar: “Məsələn, Qutenberq çap dəzgahının işə düşməsindən keçən 15 il ərzində Fransada yeni texnologiya əsasında nəşr olunmuş Bibliya, əl üsulu ilə hazırlanan kitabın qiymətinin beşdə biri qədər olan məbləğə başa gəlmişdi. Yeni texnologiyanın əhəmiyyəti qəbul edildikcə çap və oxuma dövrü xarakter alaraq geniş vüsət qazanmağa başladı. Daha çox insanda kitab almağa marağın və yetərli məbləğdə pulun olması kitab istehsalını artırır və iqtisadiyyatın inkişafına təkan verirdi ki, bu da fərdi kitabların qiymətinin enməsinə şərait yaradırdı.” (Straubhaar, LaRouz və Davenport, Media now. s, 61) Güman ki, o vaxtlar Qutenberq özü ixtirasının nə dərəcədə əhəmiyyətli bir prosesin başlanğıcını qoyduğunun o qədər də fərqi deyildi. Onun əsas məqsədi Bibliyanı çap etməklə yaymaq idi. Qutenberqdən fərqli olaraq başqa nəşirlər onun ixtirasının əsl iqtisadi potensialını düzgün qiymətləndirdilər. S. Baran bununla əlaqədar belə bir statistikə diqqətə çatdırır: “Qutenberqin nəşr etdiyi ilk Bibliya 1456-cı ildə işıq üzünə çıxdı. Əsrin sonuna yaxın, 44 ildən sonra çap prosesi artıq Avropanın 12 ölkəsində mövcud idi. Qitə 7000 min adla 20 milyon kitab 35 000 nüsxə ilə çap edilən kitablara dolub-daşdı.” (Baran, S., s. 43) H.Vəliyev isə çap dəzgahının müxtəlif Avropa ölkələrində qurulması tarixlərinə diqqət çəkir: “1458-ci ildə Strasburqda, 1464-cü ildə Romada, 1469-cu ildə Venesiyada mətbəələr qurulmuş və fəaliyyətə başlamışdır”. (Vəliyev H., s. 29) Çap maşınının geniş istifadəsi bütün bəşəriyyət üçün çox önəmli olan bir prosesin – kütləvi kommunikasiyanın əsasını qoydu. Bu ixtiradan sonrakı dövrə kitabların kütləvi çapı və yayımı daha xarakterik idi. Lakin belə bir mexanizmin yayılması jurnalistikanın bir ictimai institut kimi formalaşmasında müstəsna rol oynadı. N.Yaqublu və A.Rüstəmov “Xarici ölkələrin jurnalistikası” kitabında ilk qəzetlərin çap maşınının ixtirasından əsr yarım keçdikdən sonra Strasburqda və Leypsiqdə çıxdığını göstərir. (N.Yaqublu və A. Rüstəmov, s. 100) Qutenberqin ixtirası ölkələrarası münasibətlərin xarakterinə də təsir edirdi. “On beşinci əsrin sonunda çap maşınının və sənayesinin yaradılması ilə birlikdə kitablarda, broşürlərdə və digər çap materialları, gəlməkdə olan milli dövlətlərin sərhədlərini aşaraq istehsal yerlərindən uzaqlara yayılırdı. Üstəlik Avropa iqtidarları, dünyanın başqa bölgələriylə ticari əlaqələrini inkişaf etdirdikcə Avropanın müstəmləkəsində olan ərazilərlə ünsiyyət kanalları qurulurdu.” (Thompson, Medya və modernite, s. 231) Bu və digər məqamlarla əlaqədar C. Sterin özünün “Mass media inqilabı” kitabında yazır: “Qutenberqin çap dəzgahı həm də informasiyanın ayrı-ayrı sahələri ilə sıx bağlı olduğuna və insanların onları oxuması üçün əlverişli şərait yaratdığına görə, o həmçinin hökumətlərin öz fəaliyyətini genişləndirməsinə, onların daha yaxşı xidmət göstərməsinə və həyatda qalmasına kömək etdi. Vətəndaşlar öz hökumətlərinin fəaliyyəti haqqında məlumat almaq imkanını əldə etdilər, çünki geniş yayılan nəşrlərdə bu qurumların fəaliyyəti haqqında hesabatlar yazılır və tənqidə olunurdu. Güman ki, özlərini qorumaq üçün hökumətlər informasiyanı nəzarətdə saxlamaq və yayılmasının qarşısını almaq üçün çox tez bir zamanda nəşrlərə lisenziyalar tətbiq etmək kimi üsullar fikirləşib tapdılar. (Sterin, s. 41) Media eksperti C. Məmmədli də informasiya yayımının hakimiyyətdə olanlar tərəfindən birmənalı qarşılanmadığını vurğulayır: “Qədim primitiv kommunikasiya üsullarını tirajlanmış qəzet, jurnal məhsulları əvəz etdi. Dövrə mətbuatın meydana çıxması ilə əsl jurnalistikanın və xüsusilə onun informasiya təqdiminin inkişafı hakim dairələri narahat etməyə başladı. İnformasiyanın tirajlanması aşkarlıq demək idi.” (Məmmədli C., s. 10) Çap texnologiyasının geniş vüsət alması cəmiyyətlərə həm də iqtisadi baxımdan müsbət təsir etdi. Bununla əlaqədar “Media və kültür” kitabında yazılır ki, maşın istehsalı sayəsində çox sayda kitab çapının bir kitabın başa gəlməsi üçün lazım olan vəsaiti azaltması başqa əşyaların kütləvi istehsalına da zəmin yaratdı. Bu isə öz növbəsində Sənaye İnqilabına, XX əsrdə müasir kapitalizmə və istehsalçı kültürünün formalaşmasına gətirib çıxardı. (“Media and Culture”, s. 7)

Sənaye inqilabının təsirləri

Kitab çapı üçün tələb olunan standartlara əsasən deyə bilərik ki, Qutenberqin çap etdiyi İncilin keyfiyyəti çox yüksək səviyyədə idi. Bunun üçün kağızı nəzərdən keçirmək yetərlidir. Qutenberq bəzi müqəddəs kitabları emal edilmiş heyvan dərisi – velen (perqament) kağızda çap edirdi. Kömür qalıqından və kətan toxumu yağından isə qarışıq hazırlayırdı. Əsrlər keçməsinə baxmayaraq Qutenberqin hazırladığı mürəkkəb öz qara rənginə görə hələ də muzey mühafizələrini heyran edir.

Sellüloz kağız. Bu gün inanmaq çətin olsa da, bəşəriyyət əsrlər boyu kağız və mürəkkəb qıtlığından əziyyət çəkmişdir. 1638-ci ildə Şimali Amerikada Britaniya koloniyaları üçün ilk nəşri ilə kütləvi çap istehsalına “yelkən açan” Müqəddəs Cozef Qlover öz kağızlarını gəmiyə yığmışdı. Onun varisləri ehtiyat azaldıqca təchizatı artırmaq üçün İngiltərədən göndərilən yüklərə ümid edirdilər.

1800-cü illərin əvvəllərində Sənaye İnqilabı geniş vüsət almaq ərafəsində ikən dəzqahlar, kağız da daxil olmaqla hər növ məhsul istehsalına başlamışdı. Dəzqahla hazırlanmış kağızların istehsalına 1803-cü ildə başlandı. Onlar pambıq və kətan parçalardan hazırlanırdı. 1840-cı ildə əsas tərkib hissəsi kimi taxta kütləyə keçid inanılmaz xərclər bahasına gerçəkləşdi. Sellüloz tərkibli kağız, çap olunmuş materialların kütləvi istehsalına kömək etdi. Bu, tarixdə misli-bərabəri görünməyən bir tərəqqi idi. “Bayağı ədəbiyyat” termini kütləvi auditoriya üçün ucuz kitabları nəzərdə tuturdu. Kütləvi auditoriya üçün dərc olunan ilk qəzetlərin çapı da fabrikdə hazırlanan sellüloz kağızdan asılı idi. Həmin dövrlərdə neft sənayesinin inkişafı isə daha ucuz mürəkkəblərin yaradılmasına kömək etdi.

Yüksək sürətli nəşrlər. Sənaye İnqilabı məhsulları ilk dəzqah erasında olduğu kimi buxarla təchiz edilmiş nəşrlərdən ibarət idi. Ən böyük yenilik adı yüksək sürətli nəşrin istehsalı ilə sinonim kimi qəbul olunmuş Riçard Ho tərəfindən təkmilləşdirilmiş rotasiya çap maşını idi. 1876-cı ildə Ho rotasiya çap maşını bir saatda 30.000 nüsxə istehsal edə bilirdi. Bunun əksinə, dörd əsr əvvəl Qutenberq tipli çap maşınları ilə nəşrlər bir gündə ən çoxu 500 nüsxə çıxara bilirdilər. Bu gün çap dəzqahları bir saatda 160.000 nüsxə çap edə bilir.

Kağız rulonları. Texnologiya kağızı rulonlarda istehsal etməyə başladıqdan sonra istehsal daha da sürətləndi. Kağız davamlı olaraq çap maşınından keçirilirdi və hər dəfə daha da təkmilləşən çap maşınlarında bir əməliyyat ilə kəsilib qatlanırdı. Əvvəllər, yəni dörd əsr öncə Qutenberqin dövründə kağızın bir səhifəsi çap maşınına verilirdi. 1865-ci ildə *Philadelphia Inquirer* (Filadelfiya İnkuyrer) qəzetinin ilk avtomatik çarxlı çap maşını yaratması kütləvi informasiya vasitələri texnologiyası tarixində ilk mühüm hadisə idi.

Mətnin yığılması. Qutenberqin yaratdığı metal-ərinti hərfləri, onların sözlərə, fəsillərə və səhifələrə yığılması prosesi 1884-cü ildə Ottmar Mergentaler tərəfindən avtomatlaşdırılmışdır. O. Mergentalerin 90 simvolla klaviaturada işarələrin tam bir xətti üçün qəlib yaradan prosesi hərəkətə gətirə bilən Linotip maşını ilə qəlibə əridilmiş qurğuşunu tökmüş və bir neçə saniyə soyuduqdan sonra bir səhifəyə yığmaq üçün hərflər xəttini ardıcılıqla endirmişdir. Hər bir hərflər xətti düzəldikdən sonra fərdi hərflər üçün qəliblər yenidən istifadə üçün avtomatik sökülmüşdür.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Məmmədov H. Infoimperializm və media. Bakı: “MSA”, 2013
2. Aslanov A. Müasir dünyanın informasiya şəbəkəsində Azertac-in yeri: Təşəkkül tarixi və inkişaf mərhələləri. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2011
3. Dennis E., DeFleur M. Understanding Media in the Digital Age. New York: Allyn&Bacon, 2010
4. Schudson M. *The Sociology of News*. New York: W.W. Norton&Company, 2003
5. Vivian J. *The Media of Mass Communication*. Boston: Allyn&Bacon, 2011
6. Barbier F., Lavenir C.B. *Medya tarixi*. İstanbul: Okyanus yayım, 2001
7. Mowlana H. *Global Information and World Communication*. London: SAGE Publications, 2005
8. Straubhaar J., LaRose R. *Media now. Understanding media, culture, and technology*. Belmont: Wadsworth, 2002
9. Baran, S. *Introduction to Mass Communication. Media Literacy and Culture*, Boston: McGraw Hill, 2002
10. Vəliyev H.A. Xarici ölkələrin jurnalistikası tarixi. Bakı, 2013
11. Yaqublu N., Rüstəmli A. Xarici ölkələrin jurnalistikası. Bakı: Adiloğlu, 2007

Açar sözlər: çap texnologiyası, kütləvi kommunikasiya, qəzet və kitab nəşri, toplumsal savadlanma, sənaye inqilabı

Key words: print technologies, mass communication, print of newspapers and books, mass literacy, Industrial

Ключевые слова: печатные технологии, массовая коммуникация, печать газет и книг, массовая грамотность, промышленная революция

The main development stages of mass information-communication means:

Creation and evolution of press technologies

This article investigates the historical stages of the formation of mass communications, in particular, the invention of the printing press by Gutenberg. It examines the impact of the Gutenberg invention on the development of mass communications, as well as on social and political processes in different countries of the world. The article also discusses the state of print technology in the era of the Industrial Revolution in Europe.

**Основные этапы развития массовых информационно-коммуникационных средств:
создание и эволюция печатных технологий**

В этой статье рассматриваются исторические этапы становления массовых коммуникаций, в частности,

изобретение Гутенбергом печатного станка. Здесь исследуется воздействие Гутенбергского изобретения на развитие массовых коммуникаций, а также на общественно-политические процессы в разных странах мира в целом. В статье также рассматривается вопрос о состоянии печатных технологий в эпоху индустриальной революции в Европе.

KITABŞUNASLIQ – KNIQOVEDENIE

Qənbərova Şəhla Əliheydər qızı

F.B.KÖÇƏRLİ İRSİNİN BIBLIOQRAFİK İNFORMASIYA TƏMİNATININ MÜASİR VƏZİYYƏTİ

Firidun bəy Köçərli irsinin bibliografiyasının inkişafı məsələlərindən bəhs olunarkən birinci növbədə ölkənin sosial-iqtisadi həyatında baş verən dəyişikliklər və bunun ümumilikdə sənəd kommunikasiyaları sistemində vasitəçi olan sosial institutlara, o cümlədən bibliografik fəaliyyətə təsirini müəyyənləşdirmək lazım gəlir. Sənəd kommunikasiyaları sistemində vasitəçilik funksiyasını yerinə yetirən bütün əsas sosial institutlarda aşağıda qeyd olunan iki səviyyəni fərqləndirmək olar: birinci bilavasitə sənədlə bağlı səviyyədir və bu səviyyədə sənədlər mühafizə olunur, istifadəçilərə çatdırılır. İkincisi isə birinci ilə müqayisədə köməkçi, yəni bibliografik səviyyədir. Bu səviyyədə sənədlər mühafizə olunur və istifadəçilərə çatdırılır. (5, s.91) Bu köməkçi səviyyə və ya kontur sənəd kommunikasiyaları sistemində ictimai təcrübənin bibliografik fəaliyyət deyilən geniş fəaliyyət sahəsini yaradır.

Bibliografik fəaliyyətin təşkilində, inkişafında və yayılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edən mərkəzlərdən biri kitabxanalardır. Firidun bəy Köçərli irsinə dair bibliografik informasiya mənbələrinin yaradılmasında, yayılmasında və bir sistem kimi formalaşmasında məhz kitabxanalar mühüm yer tutur. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin “Azərbaycanda kitabxanaların fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması haqqında” 20 aprel 2007-ci il tarixli sərəncamında Milli kitabxanalarımızın nailiyyətləri haqqında bəhs olunaraq deyilir: “Müasir Azərbaycan cəmiyyətinin informasiya təminatının həyata keçirilməsində ölkə kitabxanalarının tutduğu mühüm yer mədəniyyətin bu sahəsində informasiya cəmiyyətinin tələblərinə uyğun olaraq müasir texnologiyanın tətbiqini zəruri edir”. (2) Ölkənin sosial-iqtisadi, mədəni inkişafında kitabxanaların, onların bibliografik fəaliyyətlərinin əhəmiyyəti getdikcə artır. İndi ölkədə böyüklüyündən, kiçikliyindən asılı olmayaraq elə kitabxana yoxdur ki, orada bibliografik iş aparılmasın və ya bibliografiyadan istifadə olunmasın. Kitabxanalar sözün əsl mənasında bibliografik fəaliyyətin təşkilatı mərkəzləri olmaqla yanaşı, həm də bibliografik informasiyanın yayılması kanallarından biridir. (5, s.91) Kitabxanaların fəaliyyətində səmərəliliyin artırılmasında bibliografik informasiyanın əhəmiyyəti isə danılmazdır.

Firidun bəy Köçərli irsinə dair bibliografik informasiya ümumi informasiya sistemində ikinci hesab edilən informasiya kimi mühüm yer tutur və sənəd-kommunikasiyaları sistemində vasitəçilik edən sosial institutlarla bir sırada durur. Bu vasitəçilər həmin sistemin optimal inkişafını təmin etməkdən, sənədlərlə informasiya istifadəçiləri arasında tarixən mövcud olan və formalaşan müxtəlif qrup ziddiyyətləri aradan qaldırmaqdan və uyğunluqları həyata keçirməkdən ibarət olan funksiyasını yerinə yetirir. Onların hər biri bu funksiyanı özlərinəməxsus üsullarla, vasitələrlə həyata keçirirlər. Bibliografik informasiya bibliografik fəaliyyətin sənəd kommunikasiyaları sistemində vasitəçiliyin müxtəlif mövcudluq formalarına malik olan əsas üsul və vasitədir.

Müxtəlif formalarda olan bibliografik informasiya mənbələri sənədlərin özlərini deyil, onların eyniləşdirilmiş və axtarıları üçün kifayət edən standart modellərini əks etdirir. İlkin hesab edilən sənədlərin özlərini deyil onların haqqında bibliografik hesab edilən informasiyanı cəmiyyət üzvlərinə çatdırır. (6, s.97)

Bibliografik informasiyanın sənəd kommunikasiyaları sistemində bir vasitəçi kimi səciyyəvi xüsusiyyətini müəyyənləşdirən və başqa vasitəçilərdən fərqləndirən başlıca əlamətləri formalaşdırmaq üçün lazımı zəmin yaranmışdır. Bibliografiyanın vasitəçiliyinin əsas xüsusiyyəti, bibliografik informasiyanın mahiyyəti ilə müəyyənləşir. Onun həm kataloq, həm də başqa formalarına aid olan köklü səciyyəvi cəhəti ondan ibarətdir ki, o, tələbatçılara sənədlərin özlərini deyil, onların haqqında informasiyanı çatdırır. Bu, sənəd-kommunikasiyaları sistemində baş verən bütün çətinlikləri və təsadüfləri aradan qaldırmaq üçün müəyyən qaydada yaradılan məqsədyönlü informasiyadır. bibliografik informasiyadan ayrılıqda və sənədlərin özlərindən asılı olmayaraq istifadə etmək mümkündür. Belə informasiya insanın bibliografik fəaliyyəti əsasında yaranıb. Deməli, insanın sənəd haqqında məlumat almaq və sənədlərlə informasiya tələbatçıları arasındakı uyğunluğun həyata keçirilməsinə təsir etmək məqsədilə onları müəyyən qaydaya salmaq sahəsindəki işi hər bir bibliografik fəaliyyətin tarixən məntiqi əsasıdır. Sosial informasiyanın xüsusi növü olan bibliografik informasiyanın sənəd-kommunikasiyaları sistemində ikinci, yəni köməkçi mövqedə durması da məhz bununla əlaqədardır. (7, s.18)

Firidun bəy Köçərli irsinə dair bibliografik informasiyanın cəmiyyətdə başlıca mövcudluq forması, onun yayılmasında və istifadəsində əsas vasitə bibliografik vəsaitdir. "Bibliografik təsvirlərin mütəşəkkil toplusunu əks etdirən və beləliklə bibliografik informasiyanın cəmiyyət üzvləri tərəfindən səmərəli istifadə olunmasını təmin edən formaya "bibliografik vəsait" adı verilir. Bibliografik qeyd və ya onun əsas hissəsi olan bibliografik təsvir isə bibliografik vəsaitin əsas ünsürüdür. (7, s.22)

Firidun bəy Köçərli irsinə dair bibliografik vəsaitlərin aşağıdakı növləri fərqləndirilir:

1. Ümumi xarakterli bibliografik vəsaitlər;

2. Tövsiyə xarakterli bibliografik vəsaitlər;
3. Şəxsi bibliografik göstəricilər.
4. Firidun bəy Köçərli irsinə dair ümumi xarakterli bibliografik mənbə

“Azərbaycan kitabı” bibliografik göstərici hesab olunur. 1959-cu ildə Azərbaycan SSR Mədəniyyət Nazirliyi “Azərbaycan kitabı” göstəricisi haqqında əsasnamə təsdiq edir və bu əsasnaməyə görə Azərbaycan kitabının ümumi retrospektiv göstəricisi 3 cildə nəzərdə tutulur. (12, s. 127) Birinci cildə 1920-ci ilə qədər nəşr olunan kitablar daxil edilməli, ikinci cild 1920-1940-cı illəri, üçüncü cild isə 1940-1960-cı illəri əhatə etməli idi. Sonra isə hər beşillik üçün yerli çap məhsullarının qeydini əks etdirən əlavə buraxılışların çap olunması nəzərdə tutulurdu. 1963-cü ildə Ə.Y.Əliyev tərəfindən tərtib olunmuş “Azərbaycan kitabı”nın birinci cildi çapdan çıxdı. (2, s.1) 1780-1920-ci illərdə çap olunmuş 1329 adda kitab haqqında məlumat verən bu göstəricinin tərtibində iki meyar əsas götürülmüşdür: 1. Azərbaycanlı müəlliflərin əsərləri. Bu halda onların yaşadıkları yerdən, hansı dildə yazdıqlarından və harada nəşr olunmasından asılı olmayaraq bütün əsərləri göstəriciyə daxil edilmişdir. 2. Dil əlaməti, yəni müəlliflərin milliyətindən, əsərlərinin nəşr yerindən asılı olmayaraq, Azərbaycan dilində olan bütün kitablar.

İkinci belə bibliografik göstərici 1982-ci ildə çapdan çıxmışdır (3, s.1). Bibliografik göstəricidə 1920-1940-cı illərdə çapdan çıxmış Azərbaycan kitabları daxil edilmişdir. I kitabda ancaq humanitar elmlərə aid kitablar öz əksini tapmışdır. Bibliografik göstəricidə 1920-1940-cı illərdə Azərbaycanda və keçmiş SSRİ respublikasında Azərbaycan dilində çıxmış humanitar profilli ədəbiyyat əks olunmuşdur. “Azərbaycan kitabı”nın II cildinin I kitabı dövlət bibliografiya orqanlarında tətbiq edilən təsnifat prinsipi əsasında təsnifləşdirilmişdir.

“Azərbaycan kitabı” adlı repertuar tipli bibliografik göstəricisi Firidun bəy Köçərli irsinin öyrənilməsi cəhətdən mühüm bibliografik informasiya mənbələrindən biridir. Belə ki, göstəricinin birinci cildində 43-cü səhifədə 296 sayılı bibliografik təsvir Firidun bəy Köçərliyə M.Əfəndizadə ilə birgə qələmə aldığı və 1903-cü ildə nəşr olunan “Əfzəl duala, əhkami-şəriyyə və tarixi-müqəddəs. Müsəlmanlardan ötrü türk dilində rus tərcüməsi ilə ikinci nəşri” nə aiddir. Bundan əlavə həmin səhifədə 297 sayılı ədəbiyyat ədibin 1903-cü ildə işıq üzü görmüş “Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı” adlı nəşridir. (2, s.43) Cildin 88-ci səhifəsində ədibin fotosu öz əksini tapmışdır. (2, s.88) Eyni zamanda cildin 92-ci səhifəsində 648 sayılı bibliografik təsvir ədibin 1911-ci ildə çap etdirdiyi “Mirzə Fətəli Axundov həsrətlərinin təvəllüdündən yüz il mürrət etmək münasibətilə yazılmış risaleyi-yadigəranədir” nəşrinə məxsusdur. (2, s.92) 104-cü səhifədə verilmiş 744 sayılı bibliografik təsvir 1912-ci ildə nəşr olunmuş və uzun müddət təhsil müəssisələrində dərslik kimi istifadə olunan və ədəbin ölümündən sonra 3 dəfə təkrar nəşr olunan “Balalara hədiyyə” kitabına aiddir. (2, s.104)

Firidun bəy Köçərli irsinə dair tövsiyə xarakterli bibliografik vəsaitlər metodiki məsləhət və tövsiyələrlə əlaqədar mövzular üzrə sənədlər və bibliografik mənbələr haqqında məlumat verən ədəbiyyatdır. Metodiki məsləhət birdəfəlik sorğunun yerinə yetirilməsi üçün lazımi məsləhəti əks etdirən və məlumatı almaq yollarını göstərən cavabdır. Bəzi hallarda metodik məsləhət oxucunu fəallığa, bibliografik müstəqilliyə həvəsləndirmək, istiqamətləndirmək, oxucunu soraq-bibliografiya xidməti qaydasına alışdırmaq mahiyyətini daşıyır. Firidun bəy Köçərli irsinə dair metodiki vəsaitlərə ədibin adını daşıyan F.B.Köçərli adına Respublika Uşaq Kitabxanası tərəfindən 2013-cü ildə hazırlanmış “İlk folklor antologiyasının banisi” və 2018-ci ildə hazırlanmış “Azərbaycan folklorunun vurğunu Firidun bəy Köçərli” adlı vəsaitlər daxildir.

Firidun bəy Köçərliyə 150 illiyinə həsr olunmuş “İlk folklor antologiyasının banisi” adlı və metodiki məktub xarakterli vəsaitin tərtibçisi-müəllifi Respublika Uşaq Kitabxanasının baş kitabxanacısı Ruhiyə Məmmədli, redaktoru isə kitabxananın direktoru Fizurə Quliyevadır. Metodiki vəsaitin “Müəllifdən” adlı hissəsində göstərilir ki, “Firidun bəy Köçərli ən müqəddəs, ən sevgili ədiblərdən biridir. Onu böyük, kiçik hamı sevdi. Mütəxəssislərin də təsdiqlədikləri kimi, folklorşünaslığın yaranması şifahi xalq ədəbiyyatının toplanması, sistemləşdirilib nəşr olunmasında Firidun bəy Köçərliyə böyük xidmətləri olmuşdur. Bu şəxs ədəbiyyat tarixini yazmaq üçün bütün keçmişdiriltdi, şairləri ulvi ruhlarını canlandırdı. F.Köçərli Azərbaycanın tanınmış ədəbiyyatşünası, pedaqoq və publisistidir.” (9, s.2-3)

“Müəllifdən” adlı hissədən sonra metodiki vəsaitdə “Həyat və yaradıcılığı” və “Yubiley təbirlərinin keçirilməsi” adlı əsas hissələr verilmişdir. “Həyat və yaradıcılığı” adlı birinci hissədə F.B. Köçərliyə həyatı və yaradıcılığı haqqında geniş məlumat verilmişdir. “Yubiley təbirlərinin keçirilməsi” adlanan ikinci hissədə isə ədibin 150 illik yubileyi ilə bağlı Uşaq Kitabxanalarının metodiki mərkəzi funksiyasını yerinə yetirən Respublika Uşaq Kitabxanasının məsləhətləri öz əksini tapmışdır. Burada göstərilir ki, “F.Köçərliyə 150 illik yubileyi münasibəti ilə “Köçərli lektoriya həftəsi”nin keçirilməsi yaxşı olar. Bu tədbirdə az yaşlı, orta yaşlı, yuxarı sinif şagirdləri, ali təhsil müəssisələrinin müəllim və şagird kollektivi iştirak edə bilərlər.” (9, s.11)

Vəsaitdə həmçinin göstərilir ki, “Köçərli lektoriya həftəsi”nin təşkilində kitab sərgisinin təşkili vacibdir. Sərgidə F.Köçərliyə indiyə qədər çap olunmuş kitabları, onun haqqında şair və yazıçıların yazdığı əsərlər ilə yanaşı, dövrü mətbuatda da yer alan materialların nümayişi nəzərdə tutulmuşdur.” Metodiki vəsaitdə “Firidun bəy Köçərli - 150”, “Ədəbiyyatımızda yaşayan həyat”, “Qüdrətli ədəbiyyatşünas, folklor tədqiqatçısı”, “Yorulmaz maarifçi Firidun bəy Köçərli”, “Tariximizin fəxri: F.Köçərli”, “İlk folklor antologiyasının banisi”, “Böyük maarifpərvər: F.Köçərli” və s. Sərgilərinin keçirilməsi ilə məsləhətlər yer almışdır.” (9, s.11) Vəsaitin üstün cəhətlərindən biri burada F.B. Köçərliyə həsr olunacaq sərgilərin strukturu haqqında informasiyanı əks etdirən nümunələrin verilməsidir. Metodiki vəsait “İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı” adlı yekun bölmə ilə bitir.

Firidun bəy Köçərlinin 155 illik yubileyi münasibətilə mərkəzi kitabxanaların uşaq şöbələri, MKS-nin şəhər, qəsəbə, kənd kitabxana filialları üçün hazırlanmış "Azərbaycan folklorunun vurğunu Firidun bəy Köçərli" metodik vəsait Ruhhiyyə Məmmədli və Sevil Əhmədova tərəfindən tərtib edilib. Vəsaitin redaktoru Könül Ağazadə, buraxılışa məsul Şəhla Qənbərova. (4, s.2)

Vəsait "Tərtibçidən" adlı hissə ilə başlayır. Burada qeyd olunur ki, "Firidun bəy Köçərli Azərbaycanın tanınmış ədəbiyyatşünası, pedaqoq və publisistidir... Firidun bəy Köçərli uşaq dünyası nəsr sahəsində səmərəli xidmət göstərən ədiblərimizdəndir. Onun yaratdığı əsərlərə həmişə ehtiyac vardır. (4,s.3)

Vəsaitin "Həyatı və yaradıcılığı" və "Yubiley tədbirlərinin keçirilməsi" adlanan əsas hissələri müvafiq olaraq ədibin həyat və yaradıcılığına və yubiley tədbirlərinin keçirilməsi ilə bağlı Respublika Uşaq Kitabxanasının hazırladığı təlimatlar əks olunub. (4, s.14)

Bundan başqa vəsaitdə ədibin yubileyi ilə bağlı "Yorulmaz maarifçi Firidun bəy Köçərli", "Qüdrətli ədəbiyyatşünas, folklor tədqiqatçısı", "Azadlıq aşığı", "İlk folklor antologiyasının banisi", "Firidun bəy Köçərli – 155", "Tariximizin fəxri: F. Köçərli", "Ədəbiyyatımızda yaşayan həyat", "Ürəyi atəşli bir müəllim", "Alimlərin alimi", "Görkəmli ziyalı Firidun bəy Köçərli", "Böyük maarifpərvər Firidun bəy Köçərli", "İlk folklor antologiyasının nəşiri", "Qüdrətli ədəbiyyatşünas, folklor tədqiqatçısı", "Azərbaycan folklorunun vurğunu Firidun bəy Köçərli", "Firidun bəy Köçərli və türk dünyası", "Ədəbiyyat tarixçiliyinin atası", "Ədəbiyyat tarixçiliyi elminin banisi", "Elm və irfan sahibi", "Böyük maarifpərvər: Firidun bəy Köçərli", "Görkəmli ədəbiyyatşünas alim" və s. bu kimi kitab sərgilərinin keçirilməsi məsləhət görülür. (4, s.45)

Firidun bəy Köçərlinin irsinə dair biblioqrafik informasiyanı əks etdirən hər iki metodiki vəsait ədibin irsinin öyrənilməsi baxımından önəmli mənbə hesab edilir. Birinci vəsaitdə ədib folklor antologiyasının banisi kimi verilir, artıq ikinci vəsaitdə Azərbaycan folklorunun vurğunu kimi təqdim edilir. Vəsaitlərin ümumi quruluşunda elə də ciddi fərqlər yoxdur.

Firidun bəy Köçərli irsini özündə əks etdirən metodik vəsaitlərdən biri də Sumqayıt şəhər Mərkəzləşdirilmiş Kitabxana sistemi S.Vurğun adına Mərkəzi Kitabxana tərəfindən Firidun bəy Köçərlinin 150 illik yubileyi münasibətilə hazırlanan vəsait 2013-cü ildə Sumqayıt şəhərində işıq üzü görmüşdür. Vəsaitdə Firidun bəy Köçərlinin 150 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, həyat və yaradıcılığı, Firidun bəy Köçərlinin həyat və fəaliyyətinin əsas tarixləri, Ədəbiyyat və Mədəniyyət xadimlərinin, qələm dostlarının yazıçı, alim haqqında fikirləri, Firidun bəy Köçərlinin yaradıcılığının kitabxanalarda təbliği metodikası öz əksini tapmışdır.

Metodiki vəsaitdə Firidun bəy Köçərli irsi məzmununa görə qruplaşdırılmışdır. Belə ki, ədibin məqalələri "Ruhanilərin tənqidinə həsr olunmuş" ("Məişətimizə dair", "Ehtiyac", "Müxtəsər cavab", "Həyata dəvət"), "Qadın probleminə həsr olunmuş" ("Həqiqi gözəllik və hərəkətsiz nisfimiz", "Xanımlarımız", "İslamın qadına münasibəti", "Keçmişdə müsəlman qadını", "Müsəlman qadını hal-hazırda"), "Publisistikasında maarif məsələləri" ("A. O. Çernyayevskinin xatirəsi"(1895), "Müsəlman müəllimlərinin hümməti"(1903)), "Məişətimizə dair" ("Yarımqıqlarımız" (1906), "Bir müəllimin bizə cavabı" (1906), "El üçün ağlayan gözsüz qalar" (1906), "Müəllimlərimiz və onların hali"(1906), "Almanların təlim və tərbiyəsi" (1915), "Xalq müəllimi Məmməd Qarayevin xatirəsi" (1913), "Sultan Məcid Qənizadə" (1912), "A. O. Çernyayevski" (1914), "Dost və müəllim H.O. Lomourinin xatirəsi") adlı ümumi başlıqlar altında qruplaşdırılmışdır. Vəsaitdə eləcə də ədəbiyyat dərsləri ("Uşaq bağçası", "Uşaq çeşməyi", "Vəsirətül-ətfal", "Birinci il", "İkinci il", "Yeni məktəb", "Nəsihətül-ətfal", "Ana dili"), oxu kitabı ("Tülkü və Çaqçaqbəy", "Hədiyeyi-ətfal", "Qafqaz islahatı") olmaqla tiplərə görə qruplaşdırılmışdır. (4, s.7-8)

Metodiki vəsaitdə görkəmli şəxslərin Firidun bəy Köçərli haqqında fikirləri ayrıca bölmə daxilində verilmişdir. Vəsaitdə ədibin həyat və yaradıcılığı haqqında tarixi faktlar xronoloji ardıcılıqla qruplaşdırılmışdır. Həmçinin Firidun bəy Köçərlinin publisistikası haqqında ətraflı məlumat verilmişdir.

Metodik vəsaitdə göstərilir ki, Firidun bəy Köçərli yaradıcılığının təbliği məqsədilə müxtəlif mövzuda tədbirlər keçirmək olar. Bu tədbirlərdən F.B. Köçərli irsinin təbliği məqsədilə sual-cavab gecələri, kitab müzakirəsi, şifahi məlumatlandırma, kitab sərgiləri, ədəbi-bədii gecə keçirmək olar. İlk növbədə fonda olan kitablardan istifadə edərək sərgi qurmaq lazımdır.

Yazıçının yaradıcılığını uşaq kitabxanalarında təbliğ etmək məqsədilə "Bala dili" kitabı əsasında səhərcik təşkil etmək olar. Ədəbiyyatın təbliği geniş yayılmış ədəbi-bədii gecələr vasitəsilə də həyata keçirilir. Ədəbi-bədii gecələr tanınmış şair və yazıçılardan birinin yaradıcılığına, habelə bir və ya bir necə ədəbi əsərə həsr oluna bilər. Keçiriləcək ədəbi-bədii gecələrin başlıqları müxtəlif cür ola bilər. Məsələn: "Yazıçı, publisist", "Qüdrətli ədəbiyyatşünas, folklorşünas, tədqiqatçı", "Ana dilinin saflığını qoruyanlardan biri" "Nəzəriyyəçi pedaqoq" və s. (4, s.15)

N.Axunzadə tərtib edilən vəsaitin elmi redaktoru P.Qasımovadır.

Biblioqrafik göstəricilər biblioqrafik nəşrlərin tərkib hissəsidir. Biblioqrafik göstəricilər-mürəkkəb quruluşlu və köməkçi aparata malik olan biblioqrafik vəsaitlərdir. İctimai istiqamətinə görə fərqləndirilən biblioqrafik göstəricilərdən biri tövsiyə göstəriciləridir. Tövsiyə göstəriciləri təhsilə, şəxsi təhsilə, tərbiyə və təbliğat işinə kömək edir. Tövsiyə göstəricilərinin praktiki əhəmiyyəti isə tələbatçılara kitab üzərində müstəqil işləməyə, ədəbiyyatın mənbələrini müəyyənləşdirməyə, yaxşı əsərlərin seçilməsinə, tələbatçıların əhəmiyyətli nəşrlər haqqında biblioqrafik məlumatın öyrənilməsinə kömək etməkdən ibarətdir.

F.B.Köçərli öz yaradıcılığında uşaq mövzularına xüsusi yer ayırmışdır. Bu baxımdan “Balalara hədiyyə” adlı kitabı onun tərəfindən uşaqlara həsr edilmişdir. Bu mənada uşaqları Firudin bəy Köçərlinin yaradıcılığı ilə yaxından tanış etmək üçün kitabxananın məlumat biblioqrafiya şöbəsi tərəfindən “Azərbaycan maarifinin fədaisi” adlı tövsiyə göstəricisi tərtib edilmişdir. 2003-cü ildə nəşr olunan bu göstərici aşağıdakı bölmələrdən ibarətdir.

- 1.Köçərli və Azərbaycan ədəbiyyatı
- 2.Köçərli və Azərbaycan maarifi
- 3.Köçərli və uşaq ədəbiyyatı

Bölmələr daxilində materiallar əlifba prinsipi əsasında Azərbaycan dilində əks olunmuşdur. F.B.Köçərlinin həyat və yaradıcılığı haqqında ətraflı məlumat əldə etmək üçün bu vəsait biblioqrafik informasiya mənbəyi kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.(10, s.73-74)

Firidun bəy Köçərli irsinə dair biblioqrafik informasiyanı özündə əks etdirən biblioqrafik informasiya mənbələrinə ədibə həsr edilmiş şəxsi biblioqrafik göstəricilər daxildir. Belə biblioqrafik göstəricilərə “Firidun bəy Köçərli: biblioqrafiya” adlanan biblioqrafik göstəricini misal göstərmək olar. L.Qafarova və N.Tahirova tərəfindən tərtib edilən vəsait 2014-cü ildə G.Səfərləyevanın redaktorluğu ilə nəşr edilmişdir. Azərbaycanın görkəmli ədəbiyyatşünas alimi, tanınmış maarifpərvər, ictimai xadim, publisist-yazıçı, tənqidçi və tərcüməçi Firidun bəy Əhmədağa oğlu Köçərlinin həyat və fəaliyyətinin bütün dövrlərini əhatə edən biblioqrafiya iki hissədən ibarətdir. I hissədə F.Köçərlinin əsərləri; II hissə isə onun haqqında olan materiallar toplanmışdır. Kitab ədəbiyyatşünas alimlər, tədqiqatçılar, kitabxanaçı-biblioqraflar və geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. (8, s.2)

Biblioqrafik göstərici Firidun bəy Köçərlinin 150 illik yubileyi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı ilə başlayır.

Şəhla Qəmbərovanın müəllifi olduğu F.B.Köçərli haqqında ümumi məlumat verilmiş müqəddimədə göstərilir ki, “Azərbaycan ədəbiyyatı”nın müəllifi Firidun bəy Köçərli öz xalqının bəşər mədəniyyəti xəzinəsinə verdiyi inciləri sərraf kimi tapıb qiymətləndirməyi bacarmış, Azərbaycan ədəbiyyatının böyük ideallarla, sağlam və yüksək hisslərlə zəngin olduğunu iftixarla təhlil və sübut etmişdir. .. Firidun bəy Köçərli ədəbi şəxsiyyətlər, bədii əsərlər, dərslər və tərcümələr haqqında, sülh və xalqlar dostluğu, qadın azadlığı, habelə məişət mövzularında onlarla maraqlı, aktual məqalələri ilə dövrünün ən fəal publisistlərindən biri olmuşdur. Firidun bəy belə bir həqiqəti təsdiqləyirdi ki, “bir qövüm və tayfa elmsiz və mərifətsiz olsa, bir o qədər ədəbiyyatı zəif və biməzmun olacaqdır... Bu böyük şəxsiyyət M.F.Axundzadə və M.Şahtaxtinskidən sonra Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafı naminə əlifba islahatı aparılması yolunda çalışan xadimlərdəndir... (8, s.5-6)

Biblioqrafik göstəricidə müqəddimədən sonra “Firidun bəy Köçərli” adlanan ön söz verilmişdir. Ön sözün müəllifi professor Zaman Əsgərliyədir. Burada ədibin həyat və yaradıcılığı haqqında geniş məlumat verilmişdir. Professor Zaman Əsgərli göstərir ki, “Bütün şüurlu həyatı boyu mətbuatla sıx əlaqədə olan Firidun bəyin yüzlərcə məqaləsi hələ öz sağlığında Bakı, Tiflis, Bağçasaray və Peterburqda çıxan qəzetlərdə nəşr olunmuş, bir neçə kitabı işıq üzünə görmüşdür. Ədibin ölümündən sonra onun xatirəsini əziz tutan Azərbaycan xalqı və dövləti müxtəlif illərdə F.Köçərlinin kitablarını nəşr etmiş, haqqında çoxlu məqalə, kitab, dissertasiya yazılmışdır. Tərtibçi-ədibin adını daşıyan Respublika Uşaq kitabxanasının şöbə müdiri Nazilə Tahirova böyük zəhmət bahasına bu əsərlərin hamısını nəzərdən keçirərək, onların çap olunduğu mətbuat orqanı, nəşriyyat, tarix, həmçinin F.Köçərli haqqında yazan müəlliflərin adı, soyadı, əsərlərinin adı, çap olunduğu yer, tarix haqqında konkret məlumat verən səliqəli biblioqrafiya hazırlamışdır. Biblioqrafiyada Firidun bəy Köçərlinin həyat və fəaliyyətinin əsas tarixləri göstərilmiş, onun əsərlərinin və haqqında yazılan əsərlərin xronoloji ardıcılıqla siyahısı verilmişdir. Biblioqrafiya elmi işçilər və doktorantlar üçün qiymətli bir məxəzdir. Ondan Firidun bəy Köçərlinin həyat və fəaliyyəti ilə maraqlanan bütün oxucular istifadə edə bilərlər.” (8, s.34)

Biblioqrafik göstəricinin “Firidun bəy Köçərlinin müdrik deyimləri” adlanan növbəti bölmədə ədibin müəllimlik peşəsi ilə bağlı, Azərbaycan ədəbiyyatı ilə, dili ilə bağlı, Azərbaycanın görkəmli ədəbiyyat nümayəndələri ilə bağlı, o cümlədən M.Ə. Sabir, M.F. Axundov, M.P.Vaqif, Q.B. Zakir və eyni zamanda rus yazıçıları, Qoqol və Puşkin haqqında fikirləri öz əksini tapmışdır. F.B.Köçərlinin dil haqqında fikirlərinə istinad edərsək görərik ki, ədib “...Biz dilimizi bilmirik və bunda təqsir bizdədir, dilimizdə deyil. Fars və ərəbə meyil və rəğbətimiz o qədər çox olubdur ki, öz dilimizdə olan sözləri atıb əvəzinə əcnəbi dillərin qəliz ibarələrini və sözlərini götürmüşük və götürdüyümüz sözləri və ibarələri öz dilimizin şivəsinə uydurmayıb eyni halı ilə dilimizə qarışdırmışıq və nəqabil pincəçilər kimi əlimizə hər nə düşübsə, paltarımıza yamamışıq... Bizim qəzetlərdə çap olunan məqalələr, teleqram tərcümələri, hətta elanlar o qədər doluşuq və çətin dildə yazılır ki, oxuyanlar başa düşməyir və başa düşmədikləri halda qəzetə oxumaqdan rəğbətleri kəsilir... Dilin şivəsinə itirmək və üslubunu pozmaq böyük fəsaddır... Mərhum Həsənbəy Məlikovun “Əkinçi” qəzetinin nömrələri əlinizə düşsə, oxuyub bu mətləbin barəsində bir az fikir eləyin.” (8, s.39) deməklə milli mənliliyinə hörmət edən hər kəsi oyanmağa dəvət edir.

Göstəricinin növbəti bölməsi “Görkəmli şəxsiyyətlər Firidun bəy Köçərli haqqında” adlanır. Bu bölmədə ədib haqqında fikirlər öz əksini tapmışdır.

Göstəricinin “Firidun bəy Köçərlinin həyat və fəaliyyətinin əsas tarixləri” adlanan növbəti bölmədə ədibin həyat və fəaliyyətini əks etdirən tarixi göstəricilər xronoloji ardıcılıqla verilmişdir.

Göstəricinin birinci hissəsi Firidun bəy Köçərlinin müəllifi olduğu kitabları, tərcümələri və məqalələri tərtib etdiyi və öz söz yazdığı kitabların biblioqrafik təsvirini əks etdirir. Burada 16 adda kitab, 149 adda məqalə və 4 adda

tərcümə, 4 adda tərtib etdiyi və öz söz yazdığı kitablar haqqında biblioqrafik məlumat əldə etmək mümkündür.

Göstəricinin ikinci hissəsi ədib haqqında görkəmli alim və yazıçıların hazırladığı 9 adda kitabın, 141 adda məqalənin, 197 adda məcmuələrdə və dövrü mətbuatda dərc olunan məqalənin, Firidun bəy Köçərlinin 150 illik yubileyi münasibətilə yazılmış 69 adda məqalənin, həmçinin Firidun bəy Köçərli irsini əks etdirən 12 dissertasiya və avtoreferatın biblioqrafik təsvirini əks etdirir.

Göstəriciyə eyni zamanda Firidun bəy Köçərlinin müəllifi olduğu rus dilində 2 adda kitabın, 68 adda məqalənin, həmçinin, haqqında yazılmış 15 adda məqalənin, ədibin 100 illiyi ilə bağlı 26 adda məqalənin və 9 adda dissertasiya və avtoreferatın biblioqrafik təsviri daxil edilmişdir.

Göstəricinin "Əlavələr" adlı bölmədə Firidun bəy Köçərliyə həsr olunmuş və Abbas Səhhət tərəfindən 1911-ci ildə, Abdulla Şaiq tərəfindən 1908-1914-cü illərdə, Baçana Nikoloz Razikaşvili tərəfindən 1885-ci ildə yazılmış şeirlərinin tammətni verilmişdir. (8, s.152-157)

Biblioqrafik göstəricidən istifadəni asanlaşdırmaq məqsədilə göstəriciyə "Köməkçi göstəricilər" adlı köməkçi aparat tərtib edilmişdir. Köməkçi göstəricilər "Əsərlərinin əlifba göstəricisi" və "Müəlliflərin əlifba göstəricisi" azərbaycan və rus dilində olmaqla iki qrupa ayrılır. (8, s.158-174)

Göstərici "Mündəricat" adlanan bölmə ilə yekunlaşır.

Böyük alim, xalqın elm və təhsili yolunda bütün varlığı ilə yorulmadan mübarizə aparmış Firidun bəy Köçərlinin irsi o qədər zəngindir ki, bitib-tükənən deyil. Ona görə də, Firidun bəy Köçərli zəngin irsinin biblioqrafik informasiya təminatını həyata keçirən biblioqrafik vəsaitlər zamanın tələblərinə uyğun olaraq daim təkmilləşməyə məruz qalır. Bu o deməkdir ki, ədibin irsini müxtəlif aspektlərdən açan biblioqrafik vəsaitlərin hazırlanması artıq önəmli məsələlərdən birinə çevrilmişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyatın biblioqrafiyası:

1. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin "Azərbaycanda kitabxanaların fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması haqqında" 20 aprel 2007-ci il tarixli sərəncamı
2. Azərbaycan kitabı: Biblioqrafiya. 3 cildə: C. 1. B., 1963, 220s.
3. Azərbaycan kitabı: Biblioqrafiya (1920 - 1940) 3 cildə. C. 2. kit. 1. B.;Yazıcı, 1982, 752 s.
4. Azərbaycan folklorunun vurğunu Firidun bəy Köçərli: metodik vəsait. Bakı:F. Köçərli adına Respublika Uşaq Kitabxanası, 2018, 69 s.
5. Əliyev Z. Müasir biblioqrafik fəaliyyətin təşkili, inkişafı və tətbiqi məsələləri// Kitabxanaşünaslıq və biblioqrafiya: jurnal, Bakı, 2009, N.1, s.91-98
6. Əliyev Z. Biblioqrafik vəsaitlər sənəd axını və kütləsini inteqral şəkildə əks etdirən biblioqrafik informasiya mənbələridir//Kitabxanaşünaslıq və biblioqrafiya:jurnal, Bakı, 2005, N.2, s.97-110
7. Əliyev Z. Ümumi biblioqrafiyaşünaslıq. Bakı, BUN, 2001, 145 s.
8. Firidun bəy Köçərli: biblioqrafiya /tərt. N.Tahirova, L.Qafarova; ixt. red. və burax. məsul Ş.Qəmbərova; red. G.Səfərləyeva; Firidun bəy Köçərli adına Respublika Uşaq Kitabxanası. Bakı, 2014, 176 s.
9. İlk folklor antologiyasının banisi (metodik məktub). Bakı, 2013, 42 s.
10. İsmayılova S. Uşaq və gənclər üçün ədəbiyyatın biblioqrafiyası. Bakı, 2015s.
11. Qüdrətli ədəbiyyatşünas: F.Köçərli-150 (metodik vəsait).Sumqayıt, 2013, 20 s.
12. Sadıqova S. Azərbaycan kitabına həsr olunmuş biblioqrafik informasiya mənbələri//Kitabxanaşünaslıq və biblioqrafiya: jurnal., Bakı, 2009, N.1, s. 126

Açar sözlər: F.Köçərli irsi, biblioqrafik informasiya, sənəd kommunikasiyaları sistemi, biblioqrafik göstərici

Modern condition of the bibliographic information providing of F.Kocharli's heritage

Summary

The article analyzes current state of bibliographic information provision of F.Kocharli's heritage. Research article also contains bibliographic resources reflected the legacy of the writer

Key words: *F.Kocharli's heritage, bibliographic information, document communications system, bibliographic index*

Современная состояниия предоставление библиографической информации наследия Ф.Б. Кочарли

Резюме

В статье анализируется текущее состояние предоставления библиографической информации наследия Ф.Кочарли. Исследования библиографический ресурс о наследии писателя.

Ключевые слова: *наследие Ф.Кочарли, библиографическая информация, система документооборота, библиографический указатель*

Rəyçi: dos.S.Abbasova

Solmaz Azay qızı Sadıqova

KOLUMBİYA RESPUBLİKASINDA MİLLİ BİBLİOQRAFİYA

İnformasiyalaşdırılmış cəmiyyətdə xarici ölkələrin milli biblioqrafiasının öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İndiyədək bu sahədə bir sıra xarici ölkələrin milli biblioqrafiasına dair məqalələr çap olunmuşdur (2;3;4). İndi isə bəhs edəcəyimiz ölkə Kolumbiya Respublikasıdır. Elmi məqalədə Kolumbiya Respublikasında milli biblioqrafiyanın yaranması tarixi tədqiq olunmuşdur. Kolumbiya respublikasında retrospektiv milli biblioqrafiya (RMB) və cari milli biblioqrafiya (CMB) fəaliyyəti işıqlandırılmışdır. “Boqotada mətbuat (1799-1821) (1904), “Kartaxendə mətbuat (1809-1820)” (1904), “Kolumbiya biblioqrafiasının biblioqrafyası” (1954) “Kolumbiyada dövrü nəşrlər”(1965), “Kolumbiya rəsmi nəşrlərinin göstəricisi” (1965) və s. fundamental biblioqrafik resurslar haqqında məlumat verilmişdir. Bu biblioqrafik vəsaitlərin informasiya təminatında əhəmiyyəti qeyd olunmuşdur.

Kolumbiya Latin Amerikasının böyük şəhərlərindən biridir. 1499-cu ildə ispanlar tərəfindən kəşf edilir. 1622-ci ildə Boqota şəhərində ilk universitet yaranır. İspanlar müasir Kolumbiyanın ərazisini kəşf edənə qədər burada müxtəlif hindi tayfaları yaşayırdı. XVI əsrin 30-cu illərində ispanlar Kolumbiyanın işğalını başa çatdıraraq ölkədə müstəmləkə rejimi yaratdılar. 1538-ci ildə bu, İspaniya müstəmləkəsi Yeni Qranada adlandı (1, s.448).

Qeyd etmək lazımdır ki, Kolumbiya Respublikasının ərazisi 1.138. 910 m², əhalisi 44.379.598 mln. (2007) , paytaxtı Boqota, Dövlət dili ispan. Etnik tərkibi: metis 58%, ağlar 20%, mulat 14%, qaralar 4%, Amerika hinduları 3% (2007), Din: xristianlıq - katolik 90 % , digərləri (10%) təşkil edir (6). Kolumbiyanın böyük universitetləri: Boqotada Milli universitet (1867), “Xaveriana” katolik universiteti (1622) və s. Kitabxanaları: Boqotada milli kitabxana (1777; 400 mindən çox kitab), Medelyində universitet kitabxanası (150 mindən çox kitab) və s. Mühüm qəzetləri: “Espektador” (1887), “Tempo” (1911), “Siqlo” (1932), “Pais” (1950), “Respublika” (1954) və s.(1, s.450).

Kolumbiya ədəbiyyatı ispan dilində inkişaf etmişdir. İspan işğalçıları tərəfindən məhv edilmiş hindi tayfaları mədəniyyətinin izləri hindi folklorunda mühafizə olunmuşdur. XVIII əsrin sonunadək Kolumbiyada, əsasən, ispan ədəbiyyatı ənənələri ilə bağlı intişar tapmışdır (1,s.450).

Başqa İspan koloniyalarına nisbətən gec olmasına baxmayaraq, (məsələn Meksikada 1539 ildə kitab çap olunub) 1737-ci ildə Seminariyada ilk mətbənin açılmasına qərar verilir. Bu mətbəədə başlanğıc olaraq dini kitablar buraxılırdı. Belə çapın ortaya çıxması (sosiallaşdırılması) və inkişafı XVIII əsrin axırına gəlib çatır. Eyni zamanda məlumat vərəqələri meydana gəlir. 1791-ci ildə həftəlik qəzet buraxıldı və Kolumbiyada dövrü nəşrlər inkişaf etməyə başladı. Və bu işi ilk görən şəxs kubalı Manuel del Sokorro Rodriqes (1756-1819) olur və bu şəxs tarixdə 5 Kolumbiya qəzetinin naşiri və redaktoru kimi iz qoyur . O, 1777-ci ildə yaradılmış Kral kitabxanasının birinci direktoru olur.

XIX əsrin əvvəllərində qitəni bürüyən milli azadlıq müharibəsi Yeni Qranada şəhərində alovlandı. 1810-cu ildə Boqota şəhərində başlayan bu mübarizə 1819-cu ilədək davam etmişdir.

Azadlıq müharibəsindən sonra Kolumbiya ölkəsi öz milli dünyagörüşü və milli mədəniyyətini genişləndirməyə başlayır. 1824-cü ildə Kartaxendə və 1827-ci ildə Popayanda yeni universitetlər açılır və nəşriyyat fəaliyyəti inkişaf edir. Müharibə zamanı bağlanan Kral kitabxanası, 1823-cü ildə milli kitabxana olaraq yenidən açılır. Tanınmış kolumbiya yazıçısı və ədəbiyyatşünası Xose Mariya Vergaranın (1831-1872) səyi nəticəsində 1867-ci ildə Retrospektiv Milli Biblioqrafiya (RMB) sahəsində ilk addımlar atıldı. Onun “Yeni Qranadanın ədəbiyyat tarixi (1538-1820)” biblioqrafik əsəri Boqotada 1867-ci ildə çap olunmuşdur. XIX əsrin axırında 2 əsər İsidoro Laverde Amayanın “ Kolumbiya biblioqrafyası haqqında qeydlər”(1882) 1-2-ci cildlər və “Kolumbiya biblioqrafyası”(1895) 1-ci cild əsərləri Boqotada çapdan çıxmışdır.

Keçən əsrin əvvəllərində Latin Amerikasından milliyyətçə çilili olan müstəmləkə dövrü biblioqrafyası və tarixinin məşhur tədqiqatçısı Xose Toribio Medina (1852-1931) tərəfindən tərtib edilən Kolumbiya kitablarının göstəriciləri meydana gəldi. Onun qələminə Latin Amerikasının müxtəlif ölkələrinin mətbu (çap) məhsuluna həsr olunmuş bütöv bir biblioqrafiya əsərləri məxsusdur. K.R.Simonun yazdığı kimi, “Latin Amerikasının bütün ölkələrinin retroperspektiv biblioqrafiyaların çap əsərlərinin əsasında tək, ən böyük və ən məhsuldar biblioqrafi Xose Toribio Medinanın çapı durur”. O, Kolumbiyaya iki biblioqrafik əsər həsr etmişdir: “Boqotada mətbuat (1799-1821)” (1904) və “Kartaxendə mətbuat (1809-1820)” (1904). Hər iki əsər Boqota və Kartaxen mətbuatı haqqında dolğun informasiyaya malik olub tələbatçıların informasiya təminatında əvəzolunmaz mənbələrdəndir.

Kolumbiyada Retrospektiv Milli Biblioqrafiyanın vəziyyəti aşağıdakı cədvəldəki kimi təqdim edilə bilər:

Xronoloji əhatə dövrü	Biblioqrafik göstəricilər
1538-1820 1880-ci ilə qədər	Verqara və Verqara Laverde Amaya

Kolumbiya respublikasında retrospektiv milli biblioqrafiya sahəsində mühüm işlər görülmüşdür. Bu fikri cari milli biblioqrafiya haqqında demək mümkün deyildir. Belə ki, Kolumbiyada Cari Milli Biblioqrafiyanın (CMB) ilk nəşrləri keçən əsrin 20-30-cu illərində çıxmışdır, lakin uzunmüddətli olmamışdır. 1958-ci ildə Karo və Kuervo

(Qeyd:Karo və Kuervo İnstitutu iki ən böyük Kolumbiya filoloqunun adı ilə adlandırılmışdır, bu institut öz elmi biblioqrafik əsərləri ilə məşhurdur) İnstitutunun Biblioqrafiya şöbəsi “Kolumbiya biblioqrafik illiyi”ni buraxmağa başladı. İlliynin tərtibçisi Ruben Peres Ortis (1914-1964) onun yaranmasını iştirakçısı olduğu milli biblioqrafiya xidmətlərinin yaxşılaşdırılmasına həsr olunmuş Paris konfransı (1950) ilə əlaqələndirir.

“Kolumbiya biblioqrafik illiyinin”nin birinci cildinə 1951-1956-cı illər dövrünün çap məhsulları daxildir, daha sonra illik hər il (və yaxud da iki ildə bir dəfə) nəşr olunmağa başladı(5,s.145). 1963-cü ildə illik böyük gecikmələrlə və yeni adla çıxdı. İlliynin ilk tərtibçisinin ölümündən sonra onun adını başlığa əlavə etmək qərara alındı. İndi o, “Kolumbiya biblioqrafik “Ruben Peres Ortis” illiyi” adlanır. İlliynin tərkibinə məcburi nüsxə haqqında qanuna əsasən alınan nüsxələrdən ibarət kitab, həmçinin kolumbiyalıların xaricdə nəşr etdirdikləri əsərlər daxildir. Burada xarici jurnallardan götürülən coğrafi materiallar nəzərə alınır, baxmayaraq ki, Kolumbiya jurnalları qeyd olunmurdu. 1966-cı il İlliynin “Ön söz” hissəsində deyilir: “İdealda bizim jurnalların bütün məqalələrinin təsvirlərini daxil etmək lazım idi, ancaq bu, nəhəng işdir, bunun üçün bizim vəsaitimiz yoxdur”.

Biblioqrafik vəsaitdə materiallar Onluq təsnifat sistemində əsasən düzülmüşdür. Kitablardan və xarici məqalələrdən başqa, yeni jurnallar ayrı siyahıda nəzərə alınmışdır. Kolumbiyada nəşr olunmuş tərcümələrin, həmçinin başqa dillərə tərcümə olunmuş kolumbiyalı müəlliflərin əsərlərinin göstəricisi verilmişdir. Əlavə kimi Kolumbiya nəşriyyatlarının siyahısı da verilmişdir. Sözsüz ki, belə köməkçi aparatların verilməsi tələbatçıların informasiya təminatında mühüm rol oynayır. Fundamental biblioqrafik göstəricilərdən biri də 1965-ci ildə statistikanın milli inzibati şöbəsi tərəfindən buraxılan “Kolumbiyada dövrü nəşrlər” illiyidir.

İspaniya inqilabının məğlubiyyətindən sonra oradan mühacirət edən Luis Floren Losanonun redaktorluğu altında Ölkələrarası amerikalı biblioqrafiya məktəbinin tələbə və müəllimlərinin gücü ilə çoxlu sayda retrospektiv və cari biblioqrafik vəsaitlər hazırlanır və nəşr edilir. 1965-ci ildə ölkələrarası amerikalı biblioqrafiya məktəbi “Kolumbiya rəsmi nəşrlərinin göstəricisi”ni buraxmağa başladı. Dissertasiyaların biblioqrafiyası hələ ayrı-ayrı universitetlərin mətbu kataloqlarının hüdudlarından kənara çıxmamışdır. Onlardan ən əhəmiyyətli 1964-cü ildə nəşr olunmuş “Medelina universitetində təqdim olunmuş dissertasiyaların toplu kataloqu”dur. Dissertasiyaların cari uçotu bu günə qədər qaydaya salınmamışdır (5,s.146).

1954-cü ildə tarixçi Qabriel Xiraldo Xaramilo tərəfindən bu və ya digər dərəcədə Kolumbiyaya aid olan vətən biblioqrafik materialların (kitabçərisi və məqaləçərisi) və xarici materialların daxil olduğu “Kolumbiya biblioqrafiyasının biblioqrafiyası” yaradılmışdır. 1960-cı ildə Karo və Kuervo İnstitutu bu əsərin Peres Ortis tərəfindən yenidən işlənmiş və təkmilləşdirilmiş ikinci nəşrini buraxdı. 1968-ci ildə Floren Losano “Kolumbiya ümumi biblioqrafiyasına dair vəsaitlər və soruq kitabları” əsərini çap etdi. Biblioqrafik materialların cari uçotu yaradılması etibarilə L.Floren Losanoya borcludur. O, 1956-cı ildən (hər il və ya bir neçə ildə bir dəfə) başlayaraq “Kolumbiya biblioqrafiyasının biblioqrafiyası, soruq kitabçalarının və kitabxanaşünaslıq üzrə əsərlərin biblioqrafiyası”ni nəşr edir.

Qeyd edək ki, Kolumbiya biblioqrafik fəaliyyətində əhəmiyyətli uğurlar əldə etmişdir. Bununla yanaşı, cari milli biblioqrafiya nəşri sistemi hələ kifayət qədər inkişaf etməmişdir. “Kolumbiya biblioqrafik illiyi” isə müntəzəm nəşr olunur (5).

Kolumbiya Cari Milli Biblioqrafiyasının (CMB) nəşrləri aşağıdakılardır:

1. “Kolumbiya biblioqrafik “Ruben Peres Ortis” illiyi” (1958).
2. “Kolumbiya dövrü nəşrləri” (1965).
3. “Kolumbiya rəsmi nəşrlərinin göstəricisi” (1965) və s. (5, s.146)

Mövcud biblioqrafik resurslar həmin ölkə haqqında maraqlanan istifadəçilərin informasiya təminatında mühüm yer tutur.

ƏDƏBİYYAT:

- 1.ASE: 10 cildə: C.5 : [Mətn] .-Bakı,1981.-S.450.
- 2.Nacıyeva Q.S.Türkiyədə milli biblioqrafiya:[Mətn] //Kitabxanaşünaslıq və biblioqrafiya. - Elmi-nəzəri, metodik və təcrübi jurnal. - Bakı, 2010.-№1.- S. 110-115.
- 3.Sadiqova S.A. Hindistanda milli biblioqrafiya:[Mətn] //Kitabxanaşünaslıq və biblioqrafiya. - Elmi-nəzəri, metodik və təcrübi jurnal. - Bakı, 2017.-№2.- S. 37-42.
4. Sadiqova S.A. Şərqi Avropa ölkələrində retrospektiv milli biblioqrafiya (Bolqarıstan, Macarıstan, Polşa, Rumıniya) :[Mətn] //Kitabxana.az.-2015.-№1-2.-S.39-42
- 5.Гудовщикова И.В., Люткова К.В. Общая иностранная библиография[Текст]Учебник. - Москва: Книга, 1978.- 224с.
- 6.http://mfa.gov.az/files/file/3_kol.pdf [Elektron resurs]

Açar sözlər: *Kolumbiya Respublikası, milli biblioqrafiya, cari, retrospektiv, informasiya*

Ключевые слова: *Республика Колумбия, национальная библиография, текущая,*

Keywords: *Republic of Colombia, national bibliography, current, retrospective, information.*

Национальная библиография Республики Колумбия

Резюме

Изучение национальной библиографии иностранных стран имеет важное значение в информационном обществе. В статье было исследовано создание национальной библиографии в Республике Колумбия. Освящено ретроспективная национальная библиография (РНБ) и текущая национальная библиография (ТНБ) в Республике Колумбия. Представлены информации о фундаментальных библиографических ресурсах как

«Печать в Богота (1799-1821)» (1904), «Печать в Картахене (1809-1820)» (1904), «Библиография библиографии Колумбии» (1954), «Периодические издания в Колумбии» (1965), «Указатель официальных изданий Колумбии» (1965) и др. Отмечается важность этих библиографических пособий в информационном обеспечении.

The national bibliography in Republic of Colombia Summary

Studying of the national bibliography of the foreign countries is important in information society. In article creation of the national bibliography in the Republic of Colombia has been investigated. It is consecrated the retrospective national bibliography (RNB) and the current national bibliography (CNB) in the Republic of Colombia. Information about fundamental bibliographic resources as "The press in Bogota (1799-1821)" (1904), "The press in Cartagena (1809-1820)" (1904), "The bibliography of the bibliography of Colombia" (1954), "Periodicals in Colombia" (1965), "Indicators of official publications of Colombia" (1965), etc. are provided. Importance of these bibliographic supplies in information support is noted.

Rəyçi: dos.S.Abbasova

Qənbərova Şəhla Əliheydər qızı F.B.KÖÇƏRLİ İRSİNİN BIBLIOQRAFİK İNFORMASIYA TƏMİNATININ MÜASİR VƏZİYYƏTİ

Firidun bəy Köçərli irsinin bibliografiyasının inkişafı məsələlərindən bəhs olunarkən birinci növbədə ölkənin sosial-iqtisadi həyatında baş verən dəyişikliklər və bunun ümumilikdə sənəd kommunikasiyaları sistemində vasitəçi olan sosial institutlara, o cümlədən bibliografik fəaliyyətə təsirini müəyyənləşdirmək lazım gəlir. Sənəd kommunikasiyaları sistemində vasitəçilik funksiyasını yerinə yetirən bütün əsas sosial institutlarda aşağıda qeyd olunan iki səviyyəni fərqləndirmək olar: birinci bilavasitə sənədlə bağlı səviyyədir və bu səviyyədə sənədlər mühafizə olunur, istifadəçilərə çatdırılır. İkincisi isə birinci ilə müqayisədə köməkçi, yəni bibliografik səviyyədir. Bu səviyyədə sənədlər mühafizə olunur və istifadəçilərə çatdırılır. (5, s.91) Bu köməkçi səviyyə və ya kontur sənəd kommunikasiyaları sistemində ictimai təcrübənin bibliografik fəaliyyət deyilən geniş fəaliyyət sahəsini yaradır.

Bibliografik fəaliyyətin təşkilində, inkişafında və yayılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edən mərkəzlərdən biri kitabxanalardır. Firidun bəy Köçərli irsinə dair bibliografik informasiya mənbələrinin yaradılmasında, yayılmasında və bir sistem kimi formalaşmasında məhz kitabxanalar mühüm yer tutur. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin "Azərbaycanda kitabxanaların fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması haqqında" 20 aprel 2007-ci il tarixli sərəncamında Milli kitabxanalarımızın nailiyyətləri haqqında bəhs olunaraq deyilir: "Müasir Azərbaycan cəmiyyətinin informasiya təminatının həyata keçirilməsində ölkə kitabxanalarının tutduğu mühüm yer mədəniyyətin bu sahəsində informasiya cəmiyyətinin tələblərinə uyğun olaraq müasir texnologiyanın tətbiqini zəruri edir". (2) Ölkənin sosial-iqtisadi, mədəni inkişafında kitabxanaların, onların bibliografik fəaliyyətlərinin əhəmiyyəti getdikcə artır. İndi ölkədə böyüklüyündən, kiçikliyindən asılı olmayaraq elə kitabxana yoxdur ki, orada bibliografik iş aparılmasın və ya bibliografiyadan istifadə olunmasın. Kitabxanalar sözün əsl mənasında bibliografik fəaliyyətin təşkilatı mərkəzləri olmaqla yanaşı, həm də bibliografik informasiyanın yayılması kanallarından biridir. (5, s.91) Kitabxanaların fəaliyyətində səmərəliliyin artırılmasında bibliografik informasiyanın əhəmiyyəti isə danılmazdır.

Firidun bəy Köçərli irsinə dair bibliografik informasiya ümumi informasiya sistemində ikinci hesab edilən informasiya kimi mühüm yer tutur və sənəd-kommunikasiyaları sistemində vasitəçilik edən sosial institutlarla bir sırada durur. Bu vasitəçilər həmin sistemin optimal inkişafını təmin etməkdən, sənədlərlə informasiya istifadəçiləri arasında tarixən mövcud olan və formalaşan müxtəlif qrup ziddiyyətləri aradan qaldırmaqdan və uyğunluqları həyata keçirməkdən ibarət olan funksiyasını yerinə yetirir. Onların hər biri bu funksiyanı özlərinəməxsus üsullarla, vasitələrlə həyata keçirirlər. Bibliografik informasiya bibliografik fəaliyyətin sənəd kommunikasiyaları sistemində vasitəçiliyin müxtəlif mövcudluq formalarına malik olan əsas üsul və vasitədir.

Müxtəlif formalarda olan bibliografik informasiya mənbələri sənədlərin özlərini deyil, onların eyniləşdirilmiş və axtarıları üçün kifayət edən standart modellərini əks etdirir. İlkin hesab edilən sənədlərin özlərini deyil onların haqqında bibliografik hesab edilən informasiyanı cəmiyyət üzvlərinə çatdırır. (6, s.97)

Bibliografik informasiyanın sənəd kommunikasiyaları sistemində bir vasitəçi kimi səciyyəvi xüsusiyyətini müəyyənləşdirən və başqa vasitəçilərdən fərqləndirən başlıca əlamətləri formalaşdırmaq üçün lazımı zəmin yaranmışdır. Bibliografiyanın vasitəçiliyinin əsas xüsusiyyəti, bibliografik informasiyanın mahiyyəti ilə müəyyənləşir.

Onun həm kataloq, həm də başqa formalarına aid olan köklü səciyyəvi cəhəti ondan ibarətdir ki, o, tələbatçılara sənədlərin özlərini deyil, onların haqqında informasiyanı çatdırır. Bu, sənəd-kommunikasiyaları sistemində baş verən bütün çətinlikləri və təsadüfləri aradan qaldırmaq üçün müəyyən qaydada yaradılan məqsədyönlü informasiyadır. biblioqrafik informasiyadan ayrılıqda və sənədlərin özlərindən asılı olmayaraq istifadə etmək mümkündür. Belə informasiya insanın biblioqrafik fəaliyyəti əsasında yaranıb. Deməli, insanın sənəd haqqında məlumat almaq və sənədlərlə informasiya tələbatçıları arasındakı uyğunluğun həyata keçirilməsinə təsir etmək məqsədilə onları müəyyən qaydaya salmaq sahəsindəki işi hər bir biblioqrafik fəaliyyətin tarixən məntiqi əsasıdır. Sosial informasiyanın xüsusi növü olan biblioqrafik informasiyanın sənəd-kommunikasiyaları sistemində ikinci, yəni köməkçi mövqedə durması da məhz bununla əlaqədardır. (7, s.18)

Firidun bəy Köçərli irsinə dair biblioqrafik informasiyanın cəmiyyətdə başlıca mövcudluq forması, onun yayılmasında və istifadəsində əsas vasitə biblioqrafik vəsaitdir. "Biblioqrafik təsvirlərin mütəşəkkil toplusunu əks etdirən və beləliklə biblioqrafik informasiyanın cəmiyyət üzvləri tərəfindən səmərəli istifadə olunmasını təmin edən formaya "biblioqrafik vəsait" adı verilir. Biblioqrafik qeyd və ya onun əsas hissəsi olan biblioqrafik təsvir isə biblioqrafik vəsaitin əsas ünsürüdür. (7, s.22)

Firidun bəy Köçərli irsinə dair biblioqrafik vəsaitlərin aşağıdakı növləri fərqləndirilir:

5. Ümumi xarakterli biblioqrafik vəsaitlər;
6. Tövsiyə xarakterli biblioqrafik vəsaitlər;
7. Şəxsi biblioqrafik göstəricilər.
8. Firidun bəy Köçərli irsinə dair ümumi xarakterli biblioqrafik mənbə

"Azərbaycan kitabı" biblioqrafik göstərici hesab olunur. 1959-cu ildə Azərbaycan SSR Mədəniyyət Nazirliyi "Azərbaycan kitabı" göstəricisi haqqında əsasnamə təsdiq edir və bu əsasnaməyə görə Azərbaycan kitabının ümumi retrospektiv göstəricisi 3 cildə nəzərdə tutulur. (12, s. 127) Birinci cildə 1920-ci ilə qədər nəşr olunan kitablar daxil edilməli, ikinci cild 1920-1940-cı illəri, üçüncü cild isə 1940-1960-cı illəri əhatə etməli idi. Sonra isə hər beşillik üçün yerli çap məhsullarının qeydini əks etdirən əlavə buraxılışların çap olunması nəzərdə tutulurdu. 1963-cü ildə Ə.Y.Əliyev tərəfindən tərtib olunmuş "Azərbaycan kitabı"nın birinci cildi çapdan çıxdı. (2, s.1) 1780-1920-ci illərdə çap olunmuş 1329 adda kitab haqqında məlumat verən bu göstəricinin tərtibində iki meyar əsas götürülmüşdür: 1. Azərbaycanlı müəlliflərin əsərləri. Bu halda onların yaşadıkları yerdən, hansı dildə yazdıqlarından və harada nəşr olunmasından asılı olmayaraq bütün əsərləri göstəriciyə daxil edilmişdir. 2. Dil əlaməti, yəni müəlliflərin milliyətindən, əsərlərinin nəşr yerindən asılı olmayaraq, Azərbaycan dilində olan bütün kitablar.

İkinci belə biblioqrafik göstərici 1982-ci ildə çapdan çıxmışdır (3, s.1). Biblioqrafik göstəricidə 1920-1940-cı illərdə çapdan çıxmış Azərbaycan kitabları daxil edilmişdir. I kitabda ancaq humanitar elmlərə aid kitablar öz əksini tapmışdır. Biblioqrafik göstəricidə 1920-1940-cı illərdə Azərbaycanda və keçmiş SSRİ respublikasında Azərbaycan dilində çıxmış humanitar profilli ədəbiyyat əks olunmuşdur. "Azərbaycan kitabı"nın II cildinin I kitabı dövlət biblioqrafiya orqanlarında tətbiq edilən təsnifat prinsipi əsasında təsnifləşdirilmişdir.

"Azərbaycan kitabı" adlı repertuar tipli biblioqrafik göstəricisi Firidun bəy Köçərli irsinin öyrənilməsi cəhətdən mühüm biblioqrafik informasiya mənbələrindən biridir. Belə ki, göstəricinin birinci cildində 43-cü səhifədə 296 sayılı biblioqrafik təsvir Firidun bəy Köçərliyə M.Əfəndizadə ilə birgə qələmə aldığı və 1903-cü ildə nəşr olunan "Əfzəl duala, əhkami-şəriyyə və tarixi-müqəddəs. Müsəlmanlardan ötrü türk dilində rus tərcüməsi ilə ikinci nəşri" nə aiddir. Bundan əlavə həmin səhifədə 297 sayılı ədəbiyyat ədibin 1903-cü ildə işıq üzü görmüş "Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı" adlı nəşridir. (2, s.43) Cildin 88-ci səhifəsində ədibin fotosu öz əksini tapmışdır. (2, s.88) Eyni zamanda cildin 92-ci səhifəsində 648 sayılı biblioqrafik təsvir ədibin 1911-ci ildə çap etdirdiyi "Mirzə Fətəli Axundov həsrətlərinin təvəllüdündən yüz il mürrət etmək münasibətilə yazılmış risaleyi-yadigəranədir" nəşrinə məxsusdur. (2, s.92) 104-cü səhifədə verilmiş 744 sayılı biblioqrafik təsvir 1912-ci ildə nəşr olunmuş və uzun müddət təhsil müəssisələrində dərslik kimi istifadə olunan və ədəbin ölümündən sonra 3 dəfə təkrar nəşr olunan "Balalara hədiyyə" kitabına aiddir. (2, s.104)

Firidun bəy Köçərli irsinə dair tövsiyə xarakterli biblioqrafik vəsaitlər metodiki məsləhət və tövsiyələrlə əlaqədar mövzular üzrə sənədlər və biblioqrafik mənbələr haqqında məlumat verən ədəbiyyatdır. Metodiki məsləhət birdəfəlik sorğunun yerinə yetirilməsi üçün lazımi məsləhəti əks etdirən və məlumatı almaq yollarını göstərən cavabdır. Bəzi hallarda metodik məsləhət oxucunu fəallığa, biblioqrafik müstəqilliyə həvəsləndirmək, istiqamətləndirmək, oxucunu soruq-biblioqrafiya xidməti qaydasına alışdırmaq mahiyyətini daşıyır. Firidun bəy Köçərli irsinə dair metodiki vəsaitlərə ədibin adını daşıyan F.B.Köçərli adına Respublika Uşaq Kitabxanası tərəfindən 2013-cü ildə hazırlanmış "İlk folklor antologiyasının banisi" və 2018-ci ildə hazırlanmış "Azərbaycan folklorunun vurğunu Firidun bəy Köçərli" adlı vəsaitlər daxildir.

Firidun bəy Köçərliyə 150 illiyinə həsr olunmuş "İlk folklor antologiyasının banisi" adlı və metodiki məktub xarakterli vəsaitin tərtibçisi-müəllifi Respublika Uşaq Kitabxanasının baş kitabxanəçisi Ruhiyə Məmmədli, redaktoru isə kitabxananın direktoru Fizurə Quliyevadır. Metodiki vəsaitin "Müəllifdən" adlı hissəsində göstərilir ki, "Firidun bəy Köçərli ən müqəddir, ən sevgili ədiblərdən biridir. Onu böyük, kiçik hamı sevdi. Mütəəssislərin də təsdiqlədikləri kimi, folklorşünaslığın yaranması şifahi xalq ədəbiyyatının toplanması, sistemləşdirilib nəşr olunmasında Firidun bəy Köçərliyə böyük xidmətləri olmuşdur. Bu şəxs ədəbiyyat tarixini yazmaq üçün bütün keçmişdirildi, şairləri ulvi ruhlarını canlandırdı. F.Köçərli Azərbaycanın tanınmış ədəbiyyatşünası, pedaqoq və publisistidir."

(9, s.2-3)

“Müəllifdən” adlı hissədən sonra metodiki vəsaitdə “Həyat və yaradıcılığı” və “Yubiley təbirlərinin keçirilməsi” adlı əsas hissələr verilmişdir. “Həyat və yaradıcılığı” adlı birinci hissədə F.B. Köçərlinin həyatı və yaradıcılığı haqqında geniş məlumat verilmişdir. “Yubiley təbirlərinin keçirilməsi” adlanan ikinci hissədə isə ədibin 150 illik yubileyi ilə bağlı Uşaq Kitabxanalarının metodiki mərkəzi funksiyasını yerinə yetirən Respublika Uşaq Kitabxanasının məsələhətləri öz əksini tapmışdır. Burada göstərilir ki, “F.Köçərlinin 150 illik yubileyi münasibəti ilə “Köçərli lektoriya həftəsi”nin keçirilməsi yaxşı olar. Bu tədbirdə az yaşlı, orta yaşlı, yuxarı sinif şagirdləri, ali təhsil müəssisələrinin müəllim və şagird kollektivi iştirak edə bilərlər.” (9, s.11)

Vəsaitdə həmçinin göstərilir ki, “Köçərli lektoriya həftəsi”nin təşkilində kitab sərgisinin təşkili vacibdir. Sərgidə F.Köçərlinin indiyə qədər çap olunmuş kitabları, onun haqqında şair və yazıçıların yazdığı əsərlər ilə yanaşı, dövrü mətbuatda da yer alan materialların nümayişi nəzərdə tutulmuşdur.” Metodiki vəsaitdə “Firidun bəy Köçərli - 150”, “Ədəbiyyatımızda yaşayan həyat”, “Qüdrətli ədəbiyyatşünas, folklor tədqiqatçısı”, “Yorulmaz maarifçi Firidun bəy Köçərli”, “Tariximizin fəxri: F.Köçərli”, “İlk folklor antologiyasının banisi”, “Böyük maarifpərvər: F.Köçərli” və s. Sərgilərinin keçirilməsi ilə məsələhətlər yer almışdır.” (9, s.11) Vəsaitin üstün cəhətlərindən biri burada F.B. Köçərliyə həsr olunacaq sərgilərin strukturu haqqında informasiyanı əks etdirən nümunələrin verilməsidir. Metodiki vəsait “İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı” adlı yekun bölmə ilə bitir.

Firidun bəy Köçərlinin 155 illik yubileyi münasibətilə mərkəzi kitabxanaların uşaq şöbələri, MKS-nin şəhər, qəsəbə, kənd kitabxana filialları üçün hazırlanmış “Azərbaycan folklorunun vurğunu Firidun bəy Köçərli” metodik vəsait Ruhியə Məmmədli və Sevil Əhmədova tərəfindən tərtib edilib. Vəsaitin redaktoru Könül Ağazadə, buraxılışa məsul Şəhla Qənbərova. (4, s.2)

Vəsait “Tərtibçidən” adlı hissə ilə başlayır. Burada qeyd olunur ki, “Firidun bəy Köçərli Azərbaycanın tanınmış ədəbiyyatşünası, pedaqoq və publisistidir... Firidun bəy Köçərli uşaq dünyası nəsr sahəsində səmərəli xidmət göstərən ədiblərimizdəndir. Onun yaratdığı əsərlərə həmişə ehtiyac vardır. (4,s.3)

Vəsaitin “Həyatı və yaradıcılığı” və “Yubiley təbirlərinin keçirilməsi” adlanan əsas hissələri müvafiq olaraq ədibin həyat və yaradıcılığına və yubiley təbirlərinin keçirilməsi ilə bağlı Respublika Uşaq Kitabxanasının hazırladığı təlimatlar əks olunub. (4, s.14)

Bundan başqa vəsaitdə ədibin yubileyi ilə bağlı “Yorulmaz maarifçi Firidun bəy Köçərli”, “Qüdrətli ədəbiyyatşünas, folklor tədqiqatçısı”, “Azadlıq aşıqı”, “İlk folklor antologiyasının banisi”, “Firidun bəy Köçərli – 155”, “Tariximizin fəxri: F. Köçərli”, “Ədəbiyyatımızda yaşayan həyat”, “Ürəyi atəşli bir müəllim”, “Alimlərin alimi”, “Görkəmli ziyalı Firidun bəy Köçərli”, “Böyük maarifpərvər Firidun bəy Köçərli”, “İlk folklor antologiyasının nəşri”, “Qüdrətli ədəbiyyatşünas, folklor tədqiqatçısı”, “Azərbaycan folklorunun vurğunu Firidun bəy Köçərli”, “Firidun bəy Köçərli və türk dünyası”, “Ədəbiyyat tarixçiliyinin atası”, “Ədəbiyyat tarixçiliyi elminin banisi”, “Elm və irfan sahibi”, “Böyük maarifpərvər: Firidun bəy Köçərli”, “Görkəmli ədəbiyyatşünas alim” və s. bu kimi kitab sərgilərinin keçirilməsi məsləhət görülür. (4, s.45)

Firidun bəy Köçərlinin irsinə dair bibliografik informasiyanı əks etdirən hər iki metodiki vəsait ədibin irsinin öyrənilməsi baxımından önəmli mənbə hesab edilir. Birinci vəsaitdə ədib folklor antologiyasının banisi kimi verilirə, artıq ikinci vəsaitdə Azərbaycan folklorunun vurğunu kimi təqdim edilir. Vəsaitlərin ümumi quruluşunda elə də ciddi fərqlər yoxdur.

Firidun bəy Köçərli irsini özündə əks etdirən metodik vəsaitlərdən biri də Sumqayıt şəhər Mərkəzləşdirilmiş Kitabxana sistemi S.Vurğun adına Mərkəzi Kitabxana tərəfindən Firidun bəy Köçərlinin 150 illik yubileyi münasibətilə hazırlanan vəsait 2013-cü ildə Sumqayıt şəhərində işıq üzü görmüşdür. Vəsaitdə Firidun bəy Köçərlinin 150 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, həyat və yaradıcılığı, Firidun bəy Köçərlinin həyat və fəaliyyətinin əsas tarixləri, Ədəbiyyat və Mədəniyyət xadimlərinin, qələm dostlarının yazıçı, alim haqqında fikirləri, Firidun bəy Köçərlinin yaradıcılığının kitabxanalarda təbliği metodikası öz əksini tapmışdır.

Metodiki vəsaitdə Firidun bəy Köçərli irsi məzmununa görə qruplaşdırılmışdır. Belə ki, ədibin məqalələri “Ruhanilərin tənqidinə həsr olunmuş” (“Məişətimizə dair”, “Ehtiyac”, “Müxtəsər cavab”, “Həyata dəvət”), “Qadın probleminə həsr olunmuş” (“Həqiqi gözəllik və hərəkətsiz nisfimiz”, “Xanımlarımız”, “İslamın qadına münasibəti”, “Keçmişdə müsəlman qadını”, “Müsəlman qadını hal-hazırda”), “Publisistikasında maarif məsələləri” (“A. O. Çernyayevskinin xatirəsi”(1895), “Müsəlman müəllimlərinin hümməti”(1903)), “Məişətimizə dair” (“Yarımqıqlarımız” (1906), “Bir müəllimin bizə cavabı” (1906), “El üçün ağlayan gözsüz qalar” (1906), “Müəllimlərimiz və onların hali”(1906), “Almanların təlim və tərbiyəsi” (1915), “Xalq müəllimi Məmməd Qarayevin xatirəsi” (1913), “Sultan Məcid Qənizadə” (1912), “A. O. Çernyayevski” (1914), “Dost və müəllim H.O. Lomourinin xatirəsi”) adlı ümumi başlıqlar altında qruplaşdırılmışdır. Vəsaitdə eləcə də ədəbiyyat dərsləri (“Uşaq bağçası”, “Uşaq çeşməyi”, “Vəsirətül-ətfal”, “Birinci il”, “İkinci il”, “Yeni məktəb”, “Nəsihətül-ətfal”, “Ana dili”), oxu kitabı (“Tülkü və Çaqçaqbəy”, “Hədiyeyi-ətfal”, “Qafqaz islahatı”) olmaqla tiplərə görə qruplaşdırılmışdır. (4, s.7-8)

Metodiki vəsaitdə görkəmli şəxslərin Firidun bəy Köçərli haqqında fikirləri ayrıca bölmə daxilində verilmişdir. Vəsaitdə ədibin həyat və yaradıcılığı haqqında tarixi faktlar xronoloji ardıcılıqla qruplaşdırılmışdır. Həmçinin Firidun bəy Köçərlinin publisistikası haqqında ətraflı məlumat verilmişdir.

Metodik vəsaitdə göstərilir ki, Firidun bəy Köçərli yaradıcılığının təbliği məqsədilə müxtəlif mövzuda tədbirlər

keçirmək olar. Bu tədbirlərdən F.B. Köçərli irsinin təbliği məqsədilə sual-cavab gecələri, kitab müzakirəsi, şifahi məlumatlandırma, kitab sərgiləri, ədəbi-bədii gecə keçirmək olar. İlk növbədə fonda olan kitablardan istifadə edərək sərgi qurmaq lazımdır.

Yazıcının yaradıcılığını uşaq kitabxanalarında təbliğ etmək məqsədilə “Bala dili” kitabı əsasında səhərcik təşkil etmək olar. Ədəbiyyatın təbliği geniş yayılmış ədəbi-bədii gecələr vasitəsilə də həyata keçirilir. Ədəbi-bədii gecələr tanınmış şair və yazıçılardan birinin yaradıcılığına, habelə bir və ya bir neçə ədəbi əsərə həsr oluna bilər. Keçiriləcək ədəbi-bədii gecələrin başlıqları müxtəlif cür ola bilər. Məsələn: “Yazıçı, publisist”, “Qüdrətli ədəbiyyatşünas, folklorşünas, tədqiqatçı”, “Ana dilinin saflığını qoruyanlardan biri” “Nəzəriyyəçi pedaqoq” və s. (4, s.15)

N.Axunzadə tərtib edilən vəsaitin elmi redaktoru P.Qasimovadır.

Bibliografik göstəricilər bibliografik nəşrlərin tərkib hissəsidir. Bibliografik göstəricilər-mürəkkəb quruluşlu və köməkçi aparata malik olan bibliografik vəsaitlərdir. İctimai istiqamətinə görə fərqləndirilən bibliografik göstəricilərdən biri tövsiyə göstəriciləridir. Tövsiyə göstəriciləri təhsilə, şəxsi təhsilə, tərbiyə və təbliğat işinə kömək edir. Tövsiyə göstəricilərinin praktiki əhəmiyyəti isə tələbatçılara kitab üzərində müstəqil işləməyə, ədəbiyyatın mənbələrini müəyyənləşdirməyə, yaxşı əsərlərin seçilməsinə, tələbatçıların əhəmiyyətli nəşrlər haqqında bibliografik məlumatın öyrənilməsinə kömək etməkdən ibarətdir.

F.B.Köçərli öz yaradıcılığında uşaq mövzularına xüsusi yer ayırmışdır. Bu baxımdan “Balalara hədiyyə” adlı kitabı onun tərəfindən uşaqlara həsr edilmişdir. Bu mənada uşaqları Firudin bəy Köçərlinin yaradıcılığı ilə yaxından tanış etmək üçün kitabxananın məlumat bibliografiya şöbəsi tərəfindən “Azərbaycan maarifinin fədaisi” adlı tövsiyə göstəricisi tərtib edilmişdir. 2003-cü ildə nəşr olunan bu göstərici aşağıdakı bölmələrdən ibarətdir.

1.Köçərli və Azərbaycan ədəbiyyatı

2.Köçərli və Azərbaycan maarifi

3.Köçərli və uşaq ədəbiyyatı

Bölmələr daxilində materiallar əlifba prinsipi əsasında Azərbaycan dilində əks olunmuşdur. F.B.Köçərlinin həyat və yaradıcılığı haqqında ətraflı məlumat əldə etmək üçün bu vəsait bibliografik informasiya mənbəyi kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.(10, s.73-74)

Firidun bəy Köçərli irsinə dair bibliografik informasiyanı özündə əks etdirən bibliografik informasiya mənbələrinə ədibə həsr edilmiş şəxsi bibliografik göstəricilər daxildir. Belə bibliografik göstəricilərə “Firidun bəy Köçərli: bibliografiya” adlanan bibliografik göstəricini misal göstərmək olar. L.Qafarova və N.Tahirova tərəfindən tərtib edilən vəsait 2014-cü ildə G.Səfərləyevanın redaktorluğu ilə nəşr edilmişdir. Azərbaycanın görkəmli ədəbiyyatşünas alimi, tanınmış maarifpərvər, ictimai xadim, publisist-yazıçı, tənqidçi və tərcüməçi Firidun bəy Əhmədağa oğlu Köçərlinin həyat və fəaliyyətinin bütün dövrlərini əhatə edən bibliografiya iki hissədən ibarətdir. I hissədə F.Köçərlinin əsərləri, II hissə isə onun haqqında olan materiallar toplanmışdır. Kitab ədəbiyyatşünas alimlər, tədqiqatçılar, kitabxanaçı-bibliograflar və geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. (8, s.2)

Bibliografik göstərici Firidun bəy Köçərlinin 150 illik yubileyi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı ilə başlayır.

Şəhla Qəmbərovanın müəllifi olduğu F.B.Köçərli haqqında ümumi məlumat verilmiş müqəddimədə göstərilir ki, “Azərbaycan ədəbiyyatı”nın müəllifi Firidun bəy Köçərli öz xalqının bəşər mədəniyyəti xəzinəsinə verdiyi inciləri sərraf kimi tapıb qiymətləndirməyi bacarmış, Azərbaycan ədəbiyyatının böyük ideallarla, sağlam və yüksək hisslərlə zəngin olduğunu iftixarla təhlil və sübut etmişdir. .. Firidun bəy Köçərli ədəbi şəxsiyyətlər, bədii əsərlər, dərslik və tərcümələr haqqında, sülh və xalqlar dostluğu, qadın azadlığı, habelə məişət mövzularında onlarla maraqlı, aktual məqalələri ilə dövrünün ən fəal publisistlərindən biri olmuşdur. Firidun bəy belə bir həqiqəti təsdiqləyirdi ki, “bir qövüm və tayfa elmsiz və mərifətsiz olsa, bir o qədər ədəbiyyatı zəif və biməzmun olacaqdır... Bu böyük şəxsiyyət M.F.Axunzadə və M.Şahtaxtinskidən sonra Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafı naminə əlifba islahatı aparılması yolunda çalışan xadimlərdəndir... (8, s.5-6)

Bibliografik göstəricidə müqəddimədən sonra “Firidun bəy Köçərli” adlanan ön söz verilmişdir. Ön sözün müəllifi professor Zaman Əsgərliyədir. Burada ədibin həyat və yaradıcılığı haqqında geniş məlumat verilmişdir. Professor Zaman Əsgərli göstərir ki, “Bütün şüurlu həyatı boyu mətbuatla sıx əlaqədə olan Firidun bəyin yüzlərcə məqaləsi hələ öz sağlığında Bakı, Tiflis, Bağçasaray və Peterburqda çıxan qəzetlərdə nəşr olunmuş, bir neçə kitabı işıq üzünə görmüşdür. Ədibin ölümündən sonra onun xatirəsini əziz tutan Azərbaycan xalqı və dövləti müxtəlif illərdə F.Köçərlinin kitablarını nəşr etmiş, haqqında çoxlu məqalə, kitab, dissertasiya yazılmışdır. Tərtibçi-ədibin adını daşıyan Respublika Uşaq kitabxanasının şöbə müdiri Nazilə Tahirova böyük zəhmət bahasına bu əsərlərin hamısını nəzərdən keçirərək, onların çap olunduğu mətbuat orqanı, nəşriyyat, tarix, həmçinin F.Köçərli haqqında yazan müəlliflərin adı, soyadı, əsərlərinin adı, çap olunduğu yer, tarix haqqında konkret məlumat verən səliqəli bibliografiya hazırlamışdır. Bibliografiyada Firidun bəy Köçərlinin həyat və fəaliyyətinin əsas tarixləri göstərilmiş, onun əsərlərinin və haqqında yazılan əsərlərin xronoloji ardıcılıqla siyahısı verilmişdir. Bibliografiya elmi işçilər və doktorantlar üçün qiymətli bir məxəzdir. Ondan Firidun bəy Köçərlinin həyat və fəaliyyəti ilə maraqlanan bütün oxucular istifadə edə bilərlər.” (8, s.34)

Bibliografik göstəricinin “Firidun bəy Köçərlinin müdrik deyimləri” adlanan növbəti bölmədə ədibin müəllimlik peşəsi ilə bağlı, Azərbaycan ədəbiyyatı ilə, dili ilə bağlı, Azərbaycanın görkəmli ədəbiyyat nümayəndələri ilə bağlı, o

cümlədən M.Ə. Sabir, M.F. Axundov, M.P. Vaqif, Q.B. Zakir və eyni zamanda rus yazıçılar, Qoqol və Puşkin haqqında fikirləri öz əksini tapmışdır. F.B. Köçərlinin dil haqqında fikirlərinə istinad edərsək görərik ki, ədib "...Biz dilimizi bilmirik və bunda təqsir bizdədir, dilimizdə deyil. Fars və ərəbə meyil və rəğbətımız o qədər çox olubdur ki, öz dilimizdə olan sözləri atıb əvəzinə əcnəbi dillərin qəliz ibarələrini və sözlərini götürmüşük və götürdüyümüz sözləri və ibarələri öz dilimizin şivəsinə uydurmayıb eyni halı ilə dilimizə qarışdırmışdıq və nəqabil pinəçilər kimi əlimizə hər nə düşübsə, paltarımıza yamamışdıq... Bizim qəzetlərdə çap olunan məqalələr, teleqram tərcümələri, hətta elanlar o qədər doluşıq və çətin dildə yazılır ki, oxuyanlar başa düşməyir və başa düşmədikləri halda qəzetə oxumaqdan rəğbətli kəsilir... Dilin şivəsinə itirmək və üslubunu pozmaq böyük fəsaddır... Mərhum Həsənbəy Məlikovun "Əkinçi" qəzetinin nömrələri əlinizə düşsə, oxuyub bu mətləbin barəsində bir az fikir eləyin." (8, s.39) deməklə milli mənlərinə hörmət edən hər kəsi oyanmağa dəvət edir.

Göstəricinin növbəti bölməsi "Görkəmli şəxsiyyətlər Firidun bəy Köçərli haqqında" adlanır. Bu bölmədə ədib haqqında fikirlər öz əksini tapmışdır.

Göstəricinin "Firidun bəy Köçərlinin həyat və fəaliyyətinin əsas tarixləri" adlanan növbəti bölmədə ədibin həyat və fəaliyyətini əks etdirən tarixi göstəricilər xronoloji ardıcılıqla verilmişdir.

Göstəricinin birinci hissəsi Firidun bəy Köçərlinin müəllifi olduğu kitabları, tərcümələri və məqalələri tərtib etdiyi və öz söz yazdığı kitabların bibliografik təsvirini əks etdirir. Burada 16 adda kitab, 149 adda məqalə və 4 adda tərcümə, 4 adda tərtib etdiyi və öz söz yazdığı kitablar haqqında bibliografik məlumat əldə etmək mümkündür.

Göstəricinin ikinci hissəsi ədib haqqında görkəmli alim və yazıçıların hazırladığı 9 adda kitabın, 141 adda məqalənin, 197 adda məcmuələrdə və dövrü mətbuatda dərc olunan məqalənin, Firidun bəy Köçərlinin 150 illik yubileyi münasibətilə yazılmış 69 adda məqalənin, həmçinin Firidun bəy Köçərli irsini əks etdirən 12 dissertasiya və avtoreferatın bibliografik təsvirini əks etdirir.

Göstəriciyə eyni zamanda Firidun bəy Köçərlinin müəllifi olduğu rus dilində 2 adda kitabın, 68 adda məqalənin, həmçinin, haqqında yazılmış 15 adda məqalənin, ədibin 100 illiyi ilə bağlı 26 adda məqalənin və 9 adda dissertasiya və avtoreferatın bibliografik təsviri daxil edilmişdir.

Göstəricinin "Əlavələr" adlı bölmədə Firidun bəy Köçərliyə həsr olunmuş və Abbas Səhhət tərəfindən 1911-ci ildə, Abdulla Şaiq tərəfindən 1908-1914-cü illərdə, Baçana Nikoloz Razikaşvili tərəfindən 1885-ci ildə yazılmış şeirlərinin tammətni verilmişdir. (8, s.152-157)

Bibliografik göstəricidən istifadəni asanlaşdırmaq məqsədilə göstəriciyə "Köməkçi göstəricilər" adlı köməkçi aparat tərtib edilmişdir. Köməkçi göstəricilər "Əsərlərinin əlifba göstəricisi" və "Müəlliflərin əlifba göstəricisi" azərbaycan və rus dilində olmaqla iki qrupa ayrılır. (8, s.158-174)

Göstərici "Mündəricat" adlanan bölmə ilə yekunlaşır.

Böyük alim, xalqın elm və təhsili yolunda bütün varlığı ilə yorulmadan mübarizə aparmış Firidun bəy Köçərlinin irsi o qədər zəngindir ki, bitib-tükənən deyil. Ona görə də, Firidun bəy Köçərli zəngin irsinin bibliografik informasiya təminatını həyata keçirən bibliografik vəsaitlər zamanın tələblərinə uyğun olaraq daim təkmilləşməyə məruz qalır. Bu o deməkdir ki, ədibin irsini müxtəlif aspektlərdən açan bibliografik vəsaitlərin hazırlanması artıq önəmli məsələlərdən birinə çevrilmişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyatın bibliografiyası:

- Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin "Azərbaycanda kitabxanaların fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması haqqında" 20 aprel 2007-ci il tarixli sərəncamı
- Azərbaycan kitabı: Bibliografiya. 3 cildə: C. 1. B., 1963, 220s.
- Azərbaycan kitabı: Bibliografiya (1920 - 1940) 3 cildə. C. 2. kit. 1. B.; Yazıcı, 1982, 752 s.
- Azərbaycan folklorunun vurğunu Firidun bəy Köçərli: metodik vəsait. Bakı: F. Köçərli adına Respublika Uşaq Kitabxanası, 2018, 69 s.
- Əliyev Z. Müasir bibliografik fəaliyyətin təşkili, inkişafı və tətbiqi məsələləri// Kitabxanaşünaslıq və bibliografiya: jurnal, Bakı, 2009, N.1, s.91-98
- Əliyev Z. Bibliografik vəsaitlər sənəd axını və kütləsini inteqral şəkildə əks etdirən bibliografik informasiya mənbələridir//Kitabxanaşünaslıq və bibliografiya: jurnal, Bakı, 2005, N.2, s.97-110
- Əliyev Z. Ümumi bibliografiyaşünaslıq. Bakı, BUN, 2001, 145 s.
- Firidun bəy Köçərli: bibliografiya /tərt. N.Tahirova, L.Qafarova; ixt. red. və burax. məsul Ş.Qəmbərova; red. G.Səfərləyeva; Firidun bəy Köçərli adına Respublika Uşaq Kitabxanası. Bakı, 2014, 176 s.
- İlk folklor antologiyasının banisi (metodik məktub). Bakı, 2013, 42 s.
- İsmayılova S. Uşaq və gənclər üçün ədəbiyyatın bibliografiyası. Bakı, 2015s.
- Qüdrətli ədəbiyyatşünas: F.Köçərli-150 (metodik vəsait). Sumqayıt, 2013, 20 s.
- Sadıqova S. Azərbaycan kitabına həsr olunmuş bibliografik informasiya mənbələri//Kitabxanaşünaslıq və bibliografiya: jurnal, Bakı, 2009, N.1, s. 126

Açar sözlər: *F.Köçərli irsi, bibliografik informasiya, sənəd kommunikasiyaları sistemi, bibliografik göstərici*

Modern condition of the bibliographic information providing of F.Kocharli's heritage

Summary

The article analyzes current state of bibliographic information provision of F.Kocharli's heritage. Research article also contains bibliographic resources reflected the legacy of the writer

Key words: *F.Kocharli's heritage, bibliographic information, document communications system, bibliographic index*

Современная состояния предоставление библиографической информации наследия Ф.Б. Кочарли
Резюме

В статье анализируется текущее состояние предоставления библиографической информации наследия Ф.Кочарли. Исследования библиографический ресурс о наследии писателя.

Ключевые слова: наследие Ф.Кочарли, библиографическая информация, система документооборота, библиографический указатель

Rəyçi: *dos.S.Abbasova*

Solmaz Azay qızı Sadıqova

KOLUMBİYA RESPUBLİKASINDA MİLLİ BİBLİOQRAFİYA

İnformasiyalaşdırılmış cəmiyyətdə xarici ölkələrin milli biblioqrafiyasının öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İndiyədək bu sahədə bir sıra xarici ölkələrin milli biblioqrafiyasına dair məqalələr çap olunmuşdur (2;3;4). İndi isə bəhs edəcəyimiz ölkə Kolumbiya Respublikasıdır. Elmi məqalədə Kolumbiya Respublikasında milli biblioqrafiyanın yaranması tarixi tədqiq olunmuşdur. Kolumbiya respublikasında retrospektiv milli biblioqrafiya (RMB) və cari milli biblioqrafiya (CMB) fəaliyyəti işıqlandırılmışdır. “Boqotada mətbuat (1799-1821) (1904), “Kartaxendə mətbuat (1809-1820)” (1904), “Kolumbiya biblioqrafiyasının biblioqrafiyası” (1954) “Kolumbiyada dövrü nəşrlər”(1965), “Kolumbiya rəsmi nəşrlərinin göstəricisi” (1965) və s. fundamental biblioqrafik resurslar haqqında məlumat verilmişdir. Bu biblioqrafik vəsaitlərin informasiya təminatında əhəmiyyəti qeyd olunmuşdur.

Kolumbiya Latin Amerikasının böyük şəhərlərindən biridir. 1499-cu ildə ispanlar tərəfindən kəşf edilir. 1622-ci ildə Boqota şəhərində ilk universitet yaranır. İspanlar müasir Kolumbiyanın ərazisini kəşf edənə qədər burada müxtəlif hindi tayfaları yaşayırdı. XVI əsrin 30-cu illərində ispanlar Kolumbiyanın işğalını başa çatdıraraq ölkədə müstəmləkə rejimi yaratdılar. 1538-ci ildə bu, İspaniya müstəmləkəsi Yeni Qranada adlandı (1, s.448).

Qeyd etmək lazımdır ki, Kolumbiya Respublikasının ərazisi 1.138. 910 m², əhalisi 44.379.598 mln. (2007) , paytaxtı Boqota, Dövlət dili ispan. Etnik tərkibi: metis 58%, ağlar 20%, mulat 14%, qaralar 4%, Amerika hinduları 3% (2007), Din: xristianlıq - katolik 90 % , digərləri (10%) təşkil edir (6). Kolumbiyanın böyük universitetləri: Boqotada Milli universitet (1867), “Xaveriana” katolik universiteti (1622) və s. Kitabxanaları: Boqotada milli kitabxana (1777; 400 mindən çox kitab), Medelyində universitet kitabxanası (150 mindən çox kitab) və s. Mühüm qəzetləri: “Espektador” (1887), “Tempo” (1911), “Siqlo” (1932), “Pais” (1950), “Respublika” (1954) və s.(1, s.450).

Kolumbiya ədəbiyyatı ispan dilində inkişaf etmişdir. İspan işğalçıları tərəfindən məhv edilmiş hindi tayfaları mədəniyyətinin izləri hindi folklorunda mühafizə olunmuşdur. XVIII əsrin sonunadək Kolumbiyada, əsasən, ispan ədəbiyyatı ənənələri ilə bağlı intişar tapmışdır (1,s.450).

Başqa İspan kolonyalarına nisbətən gec olmasına baxmayaraq, (məsələn Meksikada 1539 ildə kitab çap olunub) 1737-ci ildə Seminariyada ilk mətbənin açılmasına qərar verilir. Bu mətbəədə başlanğıc olaraq dini kitablar buraxılırdı. Belə çapın ortaya çıxması (sosiallaşdırılması) və inkişafı XVIII əsrin axırına gəlib çatır. Eyni zamanda məlumat vərəqələri meydana gəlir. 1791-ci ildə həftəlik qəzet buraxıldı və Kolumbiyada dövrü nəşrlər inkişaf etməyə başladı. Və bu işi ilk görən şəxs kubalı Manuel del Sokorro Rodriqes (1756-1819) olur və bu şəxs tarixdə 5 Kolumbiya qəzetinin naşiri və redaktoru kimi iz qoyur . O, 1777-ci ildə yaradılmış Kral kitabxanasının birinci direktoru olur.

XIX əsrin əvvəllərində qitəni bürüyən milli azadlıq müharibəsi Yeni Qranada şəhərində alovlandı. 1810-cu ildə Boqota şəhərində başlayan bu mübarizə 1819-cu ilədək davam etmişdir.

Azadlıq müharibəsindən sonra Kolumbiya ölkəsi öz milli dünyagörüşü və milli mədəniyyətini genişləndirməyə başlayır. 1824-cü ildə Kartaxendə və 1827-ci ildə Popayanda yeni universitetlər açılır və nəşriyyat fəaliyyəti inkişaf edir. Müharibə zamanı bağlanan Kral kitabxanası, 1823-cü ildə milli kitabxana olaraq yenidən açılır. Tanınmış kolumbiya yazıçısı və ədəbiyyatşünası Xose Mariya Vergaranın (1831-1872) səyi nəticəsində 1867-ci ildə Retrospektiv Milli Biblioqrafiya (RMB) sahəsində ilk addımlar atıldı. Onun “Yeni Qranadanın ədəbiyyat tarixi (1538-1820)” biblioqrafik əsəri Boqotada 1867-ci ildə çap olunmuşdur. XIX əsrin axırında 2 əsər İsidoro Laverde Amayanın “ Kolumbiya biblioqrafiyası haqqında qeydlər”(1882) 1-2-ci cildlər və “Kolumbiya biblioqrafiyası”(1895) 1-ci cild əsərləri Boqotada çapdan çıxmışdır.

Keçən əsrin əvvəllərində Latin Amerikasından milliyyətçə çilili olan müstəmləkə dövrü biblioqrafiyası və tarixinin məşhur tədqiqatçısı Xose Toribio Medina (1852-1931) tərəfindən tərtib edilən Kolumbiya kitablarının göstəriciləri meydana gəldi. Onun qələminə Latin Amerikasının müxtəlif ölkələrinin mətbu (çap) məhsuluna həsr olunmuş bütöv bir biblioqrafiya əsərləri məxsusdur. K.R.Simonun yazdığı kimi, “Latin Amerikasının bütün ölkələrinin retroperspektiv biblioqrafiyaların çap əsərlərinin əsasında tək, ən böyük və ən məhsuldar biblioqrafi Xose Toribio Medinanın çapı durur”. O, Kolumbiyaya iki biblioqrafik əsər həsr etmişdir: “Boqotada mətbuat (1799-1821)” (1904) və “Kartaxendə mətbuat (1809-1820)” (1904). Hər iki əsər Boqota və Kartaxen mətbuatı haqqında dolğun informasiyaya malik olub tələbatçıların informasiya təminatında əvəzolunmaz mənbələrdəndir.

Kolumbiyada Retrospektiv Milli Biblioqrafiyanın vəziyyəti aşağıdakı cədvəldəki kimi təqdim edilə bilər:

Xronoloji əhatə dövrü	Biblioqrafik göstəricilər
1538-1820 1880-ci ilə qədər	Verqara və Verqara Laverde Amaya

Kolumbiya respublikasında retrospektiv milli biblioqrafiya sahəsində mühüm işlər görülmüşdür. Bu fikri cari milli biblioqrafiya haqqında demək mümkün deyildir. Belə ki, Kolumbiyada Cari Milli Biblioqrafiyanın (CMB) ilk nəşrləri keçən əsrin 20-30-cu illərində çıxmışdır, lakin uzunmüddətli olmamışdır. 1958-ci ildə Karo və Kuervo

(Qeyd:Karo və Kuervo İnstitutu iki ən böyük Kolumbiya filoloqunun adı ilə adlandırılmışdır, bu institut öz elmi biblioqrafik əsərləri ilə məşhurdur) İnstitutunun Biblioqrafiya şöbəsi “Kolumbiya biblioqrafik illiyi”ni buraxmağa başladı. İlliynin tərtibçisi Ruben Peres Ortis (1914-1964) onun yaranmasını iştirakçısı olduğu milli biblioqrafiya xidmətlərinin yaxşılaşdırılmasına həsr olunmuş Paris konfransı (1950) ilə əlaqələndirir.

“Kolumbiya biblioqrafik illiyinin”nin birinci cildinə 1951-1956-cı illər dövrünün çap məhsulları daxildir, daha sonra illik hər il (və yaxud da iki ildə bir dəfə) nəşr olunmağa başladı(5,s.145). 1963-cü ildə illik böyük gecikmələrlə və yeni adla çıxdı. İlliynin ilk tərtibçisinin ölümündən sonra onun adını başlığa əlavə etmək qərara alındı. İndi o, “Kolumbiya biblioqrafik “Ruben Peres Ortis” illiyi” adlanır. İlliynin tərkibinə məcburi nüsxə haqqında qanuna əsasən alınan nüsxələrdən ibarət kitab, həmçinin kolumbiyalıların xaricdə nəşr etdirdikləri əsərlər daxildir. Burada xarici jurnallardan götürülən coğrafi materiallar nəzərə alınır, baxmayaraq ki, Kolumbiya jurnalları qeyd olunmurdu. 1966-cı il İlliynin “Ön söz” hissəsində deyilir: “İdealda bizim jurnalların bütün məqalələrinin təsvirlərini daxil etmək lazım idi, ancaq bu, nəhəng işdir, bunun üçün bizim vəsaitimiz yoxdur”.

Biblioqrafik vəsaitdə materiallar Onluq təsnifat sistemində əsasən düzülmüşdür. Kitablardan və xarici məqalələrdən başqa, yeni jurnallar ayrı siyahıda nəzərə alınmışdır. Kolumbiyada nəşr olunmuş tərcümələrin, həmçinin başqa dillərə tərcümə olunmuş kolumbiyalı müəlliflərin əsərlərinin göstəricisi verilmişdir. Əlavə kimi Kolumbiya nəşriyyatlarının siyahısı da verilmişdir. Sözsüz ki, belə köməkçi aparatların verilməsi tələbatçıların informasiya təminatında mühüm rol oynayır. Fundamental biblioqrafik göstəricilərdən biri də 1965-ci ildə statistikanın milli inzibati şöbəsi tərəfindən buraxılan “Kolumbiyada dövrü nəşrlər” illiyidir.

İspaniya inqilabının məğlubiyyətindən sonra oradan mühacirət edən Luis Floren Losanonun redaktorluğu altında Ölkələrarası amerikalı biblioqrafiya məktəbinin tələbə və müəllimlərinin gücü ilə çoxlu sayda retrospektiv və cari biblioqrafik vəsaitlər hazırlanır və nəşr edilir. 1965-ci ildə ölkələrarası amerikalı biblioqrafiya məktəbi “Kolumbiya rəsmi nəşrlərinin göstəricisi”ni buraxmağa başladı. Dissertasiyaların biblioqrafiyası hələ ayrı-ayrı universitetlərin mətbu kataloqlarının hüdudlarından kənara çıxmamışdır. Onlardan ən əhəmiyyətli 1964-cü ildə nəşr olunmuş “Medelina universitetində təqdim olunmuş dissertasiyaların toplu kataloqu”dur. Dissertasiyaların cari uçotu bu günə qədər qaydaya salınmamışdır (5,s.146).

1954-cü ildə tarixçi Qabriel Xiraldo Xaramilo tərəfindən bu və ya digər dərəcədə Kolumbiyaya aid olan vətən biblioqrafik materialların (kitabçərisi və məqaləçərisi) və xarici materialların daxil olduğu “Kolumbiya biblioqrafiyasının biblioqrafiyası” yaradılmışdır. 1960-cı ildə Karo və Kuervo İnstitutu bu əsərin Peres Ortis tərəfindən yenidən işlənmiş və təkmilləşdirilmiş ikinci nəşrini buraxdı. 1968-ci ildə Floren Losano “Kolumbiya ümumi biblioqrafiyasına dair vəsaitlər və soruq kitabları” əsərini çap etdi. Biblioqrafik materialların cari uçotu yaradılması etibarlı ilə L.Floren Losanoya borcludur. O, 1956-cı ildən (hər il və ya bir neçə ildə bir dəfə) başlayaraq “Kolumbiya biblioqrafiyasının biblioqrafiyası, soruq kitabçalarının və kitabxanaşünaslıq üzrə əsərlərin biblioqrafiyası”ni nəşr edir.

Qeyd edək ki, Kolumbiya biblioqrafik fəaliyyətində əhəmiyyətli uğurlar əldə etmişdir. Bununla yanaşı, cari milli biblioqrafiya nəşri sistemi hələ kifayət qədər inkişaf etməmişdir. “Kolumbiya biblioqrafik illiyi” isə müntəzəm nəşr olunur (5).

Kolumbiya Cari Milli Biblioqrafiyasının (CMB) nəşrləri aşağıdakılardır:

1. “Kolumbiya biblioqrafik “Ruben Peres Ortis” illiyi” (1958).
2. “Kolumbiya dövrü nəşrləri” (1965).
3. “Kolumbiya rəsmi nəşrlərinin göstəricisi” (1965) və s. (5, s.146)

Mövcud biblioqrafik resurslar həmin ölkə haqqında maraqlanan istifadəçilərin informasiya təminatında mühüm yer tutur.

ƏDƏBİYYAT:

- 1.ASE: 10 cildə: C.5 : [Mətn] .-Bakı,1981.-S.450.
- 2.Nacıyeva Q.S.Türkiyədə milli biblioqrafiya:[Mətn] //Kitabxanaşünaslıq və biblioqrafiya. - Elmi-nəzəri, metodik və təcrübi jurnal. - Bakı, 2010.-№1.- S. 110-115.
- 3.Sadiqova S.A. Hindistanda milli biblioqrafiya:[Mətn] //Kitabxanaşünaslıq və biblioqrafiya. - Elmi-nəzəri, metodik və təcrübi jurnal. - Bakı, 2017.-№2.- S. 37-42.
4. Sadiqova S.A. Şərqi Avropa ölkələrində retrospektiv milli biblioqrafiya (Bolqarıstan, Macarıstan, Polşa, Rumıniya) :[Mətn] //Kitabxana.az.-2015.-№1-2.-S.39-42
- 5.Гудовщикова И.В., Люткова К.В. Общая иностранная библиография[Текст]Учебник. - Москва: Книга, 1978.- 224с.
- 6.http://mfa.gov.az/files/file/3_kol.pdf [Elektron resurs]

Açar sözlər: *Kolumbiya Respublikası, milli biblioqrafiya, cari, retrospektiv, informasiya*

Ключевые слова: *Республика Колумбия, национальная библиография, текущая,*

Keywords: *Republic of Colombia, national bibliography, current, retrospective, information.*

Национальная библиография Республики Колумбия

Резюме

Изучение национальной библиографии иностранных стран имеет важное значение в информационном обществе. В статье было исследовано создание национальной библиографии в Республике Колумбия. Освящено ретроспективная национальная библиография (РНБ) и текущая национальная библиография (ТНБ) в Республике Колумбия. Представлены информации о фундаментальных библиографических ресурсах как

«Печать в Богота (1799-1821)» (1904), «Печать в Картахене (1809-1820)» (1904), «Библиография библиографии Колумбии» (1954), «Периодические издания в Колумбии» (1965), «Указатель официальных изданий Колумбии» (1965) и др. Отмечается важность этих библиографических пособий в информационном обеспечении.

The national bibliography in Republic of Colombia

Summary

Studying of the national bibliography of the foreign countries is important in information society. In article creation of the national bibliography in the Republic of Colombia has been investigated. It is consecrated the retrospective national bibliography (RNB) and the current national bibliography (CNB) in the Republic of Colombia. Information about fundamental bibliographic resources as "The press in Bogota (1799-1821)" (1904), "The press in Cartagen (1809-1820)" (1904), "The bibliography of the bibliography of Colombia" (1954), "Periodicals in Colombia" (1965), "Indicators of official publications of Colombia" (1965), etc. are provided. Importance of these bibliographic supplies in information support is noted.

Rəyçi: dos.S.Abbasova

MƏRUZƏ VƏ MƏQALƏLƏR –ДОКЛАДЫ И СТАТЬИ

Mehdiyeva Mehriban Asif qızı

GERUNDUN FELİN ŞƏXSİZ FORMALARI SİSTEMİNDƏ YERİ

Şəxs kateqoriyasına olan münasibətinə görə ingilis dik felləri iki böyük qrupa bölünür: 1)şəxslı fellər; 2)şəxssız fellər. Felin şəxslı və şəxssız formaları bir-birindən malik olduqları qrammatik kateqoriyalar və sintaktik funksiya baxımından fərqlənirlər.

Şəxslı formada olan fellər şəxs, şəkıl və kəmiyyət kateqoriyalarına malik olduqları halda, şəxssız fellər bu kateqoriyalara malik deyil. Fellər şəxslı formada cümlədə müstəqıl xəbər ola bildiyi halda, şəxssız formada onlar ancaq xəbərin bir hissəsi ola bilər. Onlar təkbaşına xəbər ola bilmir. Müasir ingilis dilində felin üç şəxssız, forması mövcuddur: 1)məsdər, 2)feli sifət, 3)cerund.

Müasir ingilis dilində felin şəxssız formalarından biri də cerund adlanır. Cerundun özünəməxsus ayrıca morfoloji şəkli yoxdur. O da indiki zaman feli sifəti kimi felin əsasına **-ing** suffiksi əlavə etməklə düzəldilir, məsələn, **to learn - learning; to come - coming; to write - writing.**

Cerund tarixən feli isim və indiki zaman feli sifətindən əmələ gəlmişdir. Müasir ingilis dilində işlənən cerunda xas olan ikili xüsusiyyət də elə bu cəhətlə, yəni cerundun feli isim və feli sifətdən əmələ gəlməsi faktı ilə izah edilir. Cerund özünə xas olan ismi xassəni feli isimdən, feli xassəni isə feli sifətdən əxz etmişdir. Məhz buna görə də müasir ingilis dilində cerund həm isim, həm də fel xüsusiyyətlərinə malikdir. Çox sadə görünən belə xüsusiyyətlərə biz nəzəri cəhətdən yanaşdıqda, bir sıra mübahisəli məsələlərlə rastlaşırıq.

Nəzəri cəhətdən diqqəti cəlb edən məsələ ondan ibarətdir ki, eyni morfoloji əlamətə malik olan sözü, yəni **-ing** tərkibli sözü iki qrammatik anlayış adı altında vermək (gerund participle I), yoxsa onu bir ad altında (**-ing** tərkibli) sözlər birləşdirmək.

Bu məsələ barədə dilçilər müxtəlif mövqedən çıxış edirlər. Keçmiş sovet dilçilərindən V.Y.Plotkin, L.S.Barxudarov belə qənaətə gəlirlər ki, eyni paradıqmaya malik olduqları üçün **-ing** tərkibli sözü bir ad altında vermək məqsədə daha çox uyğun olur.

Lakin bunun əksinə olaraq ingilis dili qrammatikasının banisi olan L.Smit, daha sonra O.Yespersen müasir ingilis dilində «cerund və participle I» haqqında ayn-ayrıca danışmağın vacibliyini qeyd etmişlər.

O.Musayev, A.I.Smırnitski, Y.Y.Poçeptsov və s. dilçilər əsərlərində bu fikirlərə şərik çıxdıqlarını bildirmişlər.

Konkret olaraq **-ing** tərkibli sözləri bir-birindən fərqləndirən cəhətlərə diqqət yetirək.

Müasir ingilis dilində həm cerund, həm də indiki zaman feli sifəti (participle I) eyni olaraq, felin əsasına **-ing** suffiksi əlavə etməklə düzəldilir. Bu isə o deməkdir ki, ingilis dilində mövcud olan felin bu iki forması morfoloji baxımdan bir-birindən fərqlənmir. Buna görə də ancaq morfoloji formalarını nəzərə aldıqda felin iki müxtəlif forması olan bu sözləri bir-birindən fərqləndirmək olmur. Lakin nitqdə işlənmə və digər sözlərlə əlaqəyə girmə baxımından cerund və participle I əsaslı surətdə fərqlənir.

Mövcud fərqləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar.

1. Cerund cümlədə mübtədə funksiyasında işləyə bilər. Lakin participle I heç vaxt mübtədə funksiyasında işləyə bilmir. Belə ki, participle I isim xüsusiyyətinə malik deyil.

Reading is my hobby; Mastering English Grammar is interesting.

2. Cerund cümlədə tamamlıq funksiyasında işləyə bilər. Lakin participle I bu funksiyada işləyə bilmir. Məsələn:

I like dancing; The car needs repairing; She enjoys reading.

3. Müxtəlif məqamlarda cerund sözünü ilə işləyə bilər. Lakin participle I sözünü ilə işləyə bilmir. Məsələn:

She is interested in swimming; I am not tired of listening to music.

4. Bir sıra fellər vardır ki, onlar yalnız cerund ilə işləyir.

She insisted on going there; I think of helping him.

Beləliklə, çağdaş ingilis dilində **-ing** şəkilçili bu və ya digər sözün cerund və ya participle I olmasını müəyyənləşdirmək üçün bu deyilənləri nəzərə almaq vacibdir. Əgər deyilmiş həmin xüsusiyyətlərdən heç olmazsa biri **-ing** şəkilçisinə malik olan sözdə müşahidə edilirsə, demək həmin söz cerunddur.

Əksinə, **-ing** şəkilçisi ilə qurtaran söz bu xüsusiyyətlərdən heç birinə malik deyilsə, demək həmin söz indiki zaman feli sifətidir.

Bəzən **-ing** suffiksində malik olan söz mürəkkəb ismin komponenti, bəzən isə ismin təyini kimi işləyə bilər. Məsələn: a dancing hall; a dancing girl.

Göründüyü kimi, bu halda da, həmin tərkiblərin birinci komponenti formaca bir-birindən fərqlənmir, ancaq formaya əsaslanaraq onları nitq hissəsi kimi fərqləndirmək olmur. Bu halda hətta formaca tutduğu yerə görə eyni olan bu sözləri fərqləndirmək üçün onların mənasını nəzərə almaq lazımdır. Əgər, **-ing** suffiksli söz həmin birləşmədə hərəkət bildirirsə, onda o, feli sifətdir, əgər həmin birləşmədə **-ing** suffiksli söz, hərəkət bildirməzsə, onda, o, cerunddur.

Məlum olduğu kimi çağdaş ingilis dilində feli isim də (the Verbal Noun) **-ing** suffiksi ilə düzəlidir. O, həm morfoloji forma, həm də sintaktik funksiya baxımından demək olar ki, cerunddan fərqlənmir. Buna görə də, çox vaxt **-ing** formasına malik olan və cümlədə isim kimi işləyən sözün feli isim, yoxsa cerund olduğunu müəyyənləşdirmək çətinidir. Bununla belə, onların hər biri özünəməxsus xüsusiyyətlərə məxsusdur. Bu xüsusiyyətləri nəzərə almaqla,

çağdaş ingilis dilində cerundu feli isimdən fərqləndirmək olar. İngilis dilində cerundla feli isim arasında aşağıdakı fərqlər mövcuddur:

1. Cerund ikili xassəyə malikdir, onun həm isim, həm də fəl xassəsi var. Feli ismin isə ancaq isim xassəsi var.
2. Cerund artiklla işlənmə bilmir, feli isim isə artikl ilə işlənmə bilər. Əgər **-ing** formalı söz artiklla işlənsə, o, feli isim hesab edilməlidir. Məs: The acting was perfect; The doing of morning exercises was very good forme.
3. Cerund cəm şəkilçisi qəbul etmir, feli isim isə cəm şəkilçisi qəbul edə bilər. Məsələn: Our likings are regulated by our circumstances.
4. Cerund zərflə, feli isim isə sifətlə təyin olunur. Məsələn:
I enjoy milking quickly.
His quick walking made us angry.
 Birinci cümlədə walking sözü cerund, ikinci cümlədə isə walking sözü feli isimdir.
 Birinci cümlədə walking sözü zərflə, ikinci cümlədə isə sifətlə təyin edilir.
5. Təsirli feldən düzəldilmiş cerunddan sonra vasitəsiz tamamlıq işlənir, feli isimdən sonra vasitəsiz tamamlıq işlənmə bilmir, məsələn:

He likes reading books.

The reading of the book takes me much time.

Deməli, birinci cümlədə reading sözü cerunddur, ikinci cümlədə isə reading sözü feli-isimdir, çünki o, vasitəsiz tamamlıq qəbul edə bilmir.

İngilis dilində cerundun iki qrammatik kateqoriyası var:

1) Hərəkətin ardıcılığı (the category of correlation)

2) Növ kateqoriyası. Hərəkətin ardıcılığı baxımından cerundun “perfect” forması, “non-perfect” formasına qarşı qoyulur. Belə ki, cerundun bu kateqoriya baxımından iki forması mövcud olur:

A) non-perfect (indefinite) - reading

b) perfect- having read.

“Indefinite” cerund əsas fellə eyni zamanda baş verən hərəkətləri ifadə etmək üçün işlədilir.

There is no sense in looking for trouble.

Verilən nümunədə indefinit cerundla əsas felin ifadə etdiyi hərəkət eyni vaxtda baş verir - perfect cerund əsas feldən əvvəl baş verən hərəkətləri ifadə etmək üçün işlədilir, məsələn:

He was angry at our having disturbed him.

I am surprised at his having done it.

Bir sıra sözlərin öz mənalarına görə əvvəlcə icra olunan hərəkəti ifadə edir ki, bu zaman onlardan sonra perfect yox, indefinite zaman forması işlənir.

1) *on, upon, after, without*, məsələn:

ex: *On leaving the house me directed our steps to the nearest shade*(Collins).

After walking about ten yards, he found the hat among the leaves.

After catching a few fish, me prepared a delicious breakfast.

After eating he felt better.

2) Bəzi fellərdən sonra hər iki forma işlənir, məsələn, remember, thank, excuse, forgive.

I remember meeting her at a party.

Thank you for asking me to come.

You must excuse my not answering your letter.

Cümlələrin məzmunundan tamamilə aydın olur ki, cerundun ifadə etdiyi hərəkət, əsas felin ifadə etdiyi hərəkətdən əvvəl baş vermişdir. Buna baxmayaraq yenə də indefinit zaman forması işlənmişdir.

Cerundun qrammatik kateqoriyalarından biri də onun növ kateqoriyasıdır. İngilis dilində təsirli fellərdən düzələn cerund növ kateqoriyasına malikdir.

Indefinit cerund, məlum – reading

Indefinit cerund, məchul - being read

Perfect cerund, məlum - having read

Perfect cerund, məchul - having been read.

I hate hurting people.

I hate being hurt.

The door opened without having been knocked on - He came without having knocked at the door.

Müasir ingilis dilində elə fellər var ki, onlar özlərindən sonra yalnız indefinit cerundun məlum formasını qəbul edir. Lakin formaca məlum olmasına baxmayaraq, onlar məchul mənə verirlər. Bu qəbildən olan fellərə to need, to urunt, to requirevə s. fellər aiddir.

Ex: *The car needs repairing*

My wall wants painting

“Worth” ismindən (sözündən) sonra işlənməyən cerund da, formaca məlum olmasına baxmayaraq, məchul anlamda işlənir.

Ex: *The film is worth seeing.*

Cerund sintaktik xüsusiyyətlərə də malikdir. Cerundun sintaktik xüsusiyyətləri dedikdə biz iki məsələni nəzərdə tuturuq.

- 1) cerundlu söz birləşmələri
- 2) cerundun cümlədə funksiyası.

Cerundlu birləşmə əmələ gətirmə qabiliyyətindən asılı olaraq felləri təxmini olaraq aşağıdakı qruplara ayırmaq olar.

1. Yalnız cerundla işlənən təsirli fellər.
2. Yalnız cerundla işlənən "phrasal verbs".

Birinci qrupa aşağıdakı felləri daxil etmək olar: *to avoid, to burst out, to deny, to enjoy, to excuse, to fancy, to finish, to forgive, to give up, to mind, to postpone, to put off* və s.

Excuse my leaving you in the dark a moment. (Dickens)

Forgive my speaking plainly (Hardly)

He avoided looking at Savina (Wilson)

We all burst out laughing (Brame)

I don't mind going and seeing her (Hardy)

Would you mind waiting a week two? (Dreiser)

Göründüyü kimi, cerund bilavasitə təsirli fellə birləşən söz birləşməsi əmələ gətirir. Həmin fellərdən sonra yalnız cerund işlənir..

Aşağıdakı "phrasal verbs" tərkibli fellər yalnız cerundla işlənir.

To agree to, to accuse of to approve of to complain of, to depend on, to feel like, to insist on, to look like, to object to, to persist in, to prevent from to rely on, to speak of to succeed in, to suspect of to thank for, to think of to give up və s.

They accuse me of having dealt with the Germans (Heyne).

You did not approve of my playing at roulette (Eliot).

I don't feel like going out (Wilson)

I insist on being treated with a certain consideration (Shaw).

I rushed out to prevent her from seeing this dreadful sight (Conan Doyle)

Qeyd etmək lazımdır ki, sözlü birləşmələrdə yalnız cerund işlənir. Belə hallarda cerundu məsdərlə əvəz etmək olmaz.

Lakin elə hallar da vardır ki, bu və ya digər feldən sonra həm cerund, həm də məsdər işləyə bilər. Həmin fellərə aşağıdakıları daxil etmək olar: *to like, to mean, to propose, to try, to intend, to remember, to be afraid, to begin, to cease, to continue, to forget, to hate, to stop, to start, to dislike* və s.

I remember to buy the book,

I don't like interrupting people,

I don't like to interrupt him,

Don't forget watering the flowers,

Don't forget to water the flowers,

She continued going there,

She continued to learn English.

Bütün bu deyilənləri ümumiləşdirərək belə qənaətə gəlmək olar ki, cerund müxtəlif növ söz birləşmələrinin formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Cerund istər öz formoloji, istərsə də sintaktik xüsusiyyətlərinə görə felin şəxssiz formaları arasında xüsusi yer tutur. Öz mahiyyətinə görə cerund həm feli isimdən, həm də indiki zaman feli şifətindən əsaslı surətdə fərqlənir. O, həm ismi, həm də feli əlamətləri özündə birləşdirir.

Cerund geniş sintaktik funksiyalar daşıyır. Cerund feli birləşmə əmələgətirmə xüsusiyyətinə malikdir.

Xəbərdən başqa bütün sintaktik funksiyalarda çıxış edə bilir.

Ümumiyyətlə, çağdaş ingilis dilində cerund felin şəxssiz formaları sistemində ən mühüm yerlərdən birini tutur.

Bizim mülahizələrimizə görə cerund adlanan felin şəxssiz formasını çağdaş Azərbaycan dilinə tərcümə etmək üçün onu ya felin şəxssiz formalarından biri olan məsdər, ya feli bağlama və yaxud isim vasitəsilə etmək məqsəduyğundur.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin qrammatikası, II hissə, Sintaksis, Bakı, Az. SSR EA Nəşriyyatı, 1959.
2. Blokh M.Y. A Course in Theoretical English Grammar. Moskva, 1983.
3. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası, Bakı, 1986.
4. Gordon E.M., Crilova I.P. English Verbals, Moskva, 1973.
5. Kaushanskaya P.V. A grammar of the English language. Leningrad, 1973.
6. Khaymovich B.S., Rogovskaya B.I. A Course in English Grammar, Moskva, 1967
7. G.L.Rəfibəyli. İngilis və Azərbaycan dillərində feli tərkiblər. Namiz. diss. avtoreferat. Bakı, 2004.
8. Vəliyeva N.C. Frazoloji birləşmələrin müqayisəli linqvistik təhlili (Azərbaycan, ingilis və rus dillərinin materialları əsasında), Bakı, 2001

Açar sözlər: Gerund feli, şəxssiz fellər, şəxssiz fellər

Key words: Gerund verb, finite verbs, impersonal verbs.

Ключевые слова: герундий глагол, конечные глаголы, безличные глаголы

Ağayeva Cəmilə

THE OBJECTIVE-WITH-THE-INFINITIVE CONSTRUCTION

The Objective-with-the-Infinitive is a construction in which the infinitive is in predicate relation to adnoun in the common case or a pronoun in the objective case. In the sentence this construction has the function of a complex object. In translating the Objective-with-the-Infinitive Construction into Russian we nearly always use a subordinate clause. He's wonderful teacher and I've never seen **him lose his temper or get angry about anything**. Он замечательный учитель, и я никогда не видел, чтобы он вышел из себя или рассердился из-за чего-нибудь.

However, sometime a sentence containing the Objective-with-the-Infinitive Construction is rendered by a simple sentence. The bombings at night made **the old walls shake to their foundations**.

От ночных бомбежек старые стены содрогались до самого основания.

The use of the Objective-with-the-Infinitive Constructions

1. The Objective-with-the-Infinitive Constructions is used after verbs denoting **sense perception**, such as *to hear, to see, to watch, to feel, to observe, to notice, etc.*

I haven't heard **anyone call me**. Я не слышал, чтобы кто-нибудь меня звал.

I saw **Brow enter the room**. Я видел, как Браун вошел в комнату.

I felt **the blood rush into my cheeks, and then leave them again**.

Я почувствовал, как кровь прилила к моим щекам и затем снова отхлынула от них.

After verbs of sense perception only the Indefinite Infinitive Active is used. If the meaning is passive we use Participle II. I saw **the fire slowly conquered**. Я видел, как пожар постепенно потушили.

If a process is expressed Participle I Indefinite Active is used:

He saw **Fleur coming**.

The verb *to see* is followed by a clause and not by the Objective-with-the-Infinitive Construction when it is not really a verb of sense perception, i. e. when it means 'to understand'.

I saw that he did not realize the danger.

Я видел, что он не сознает опасности.

After the verbs *to see* and *to notice* the Objective-with-the-Infinitive Construction is not used with the verb *to be*; a subordinate clause is used in such cases.

I saw that he was pale.

When the verb *to hear* is not a verb of sense perception, i. e. when it means 'to learn', 'to be told', a clause or a gerund (and not the Objective-with-the-Infinitive) is used.

I hear that he left for the South (of his having left for the South). Я слышал, что он уехал на юг.

2. The Objective-with the-Infinitive Construction is used after verbs denoting **mental activity**, such as *to know, to think, to consider, to believe, to suppose, to expect, to imagine, to find, to feel, to trust, etc.*

After verbs of mental activity in the Objective-with the-Infinitive Construction the verb *to be* is generally used. This restriction does not apply to the verb *to expect*. The use of this construction after most verbs of mental activity is more characteristic of literary than of colloquial style.

I know **you to be the most honest, spotless creature** that ever lived.

Я знаю, что вы самое честное и безупречное существо из всех, когда-либо живших на свете.

I believe **him to have no conscience at all**. Я считаю, что у него совершенно нет совести.

If you suppose **that boy to be friendless**, you deceive yourself.

Если вы предполагаете, что у этого мальчика нет друзей, вы ошибаетесь.

Everybody expected **her to marry Pete**. Все ожидали, что она выйдет замуж за Пита.

After verbs of mental activity the Perfect Infinitive is used but seldom.

The doctor found **his heart to have stopped two hours before**.

Доктор установил, что его сердце перестало биться два часа тому назад.

With the verbs *to think, to consider, to find* the same idea can be expressed without an infinitive.

Bold wood thought **her beautiful**.

She found **the subject rather interesting**.

You consider **yourself an impressive person**.

3. The Objective-with-the-Infinitive Construction is used after verbs of **declaring**: *to pronounce, to declare, to report*. The surgeon pronounced **the wound to be a slight one**. Врач сказал, что рана легкая.

She declared **him to be the most disobedient child in existence**.

Она заявила, что это самый непослушный ребенок на свете.

4. The Objective-with the-Infinitive Construction is used after verbs denoting **wish** and **intention**: *to want, to wish, to desire, to mean, to intend, to choose*. I want **you to come and dine with me**.

Я хочу, чтобы вы пришли пообедать со мной. I particularly wished **those books to be returned to-night**. Я очень хотел, чтобы эти книги были возвращены сегодня.

She desired **me to follow her upstairs**.

Она велела, чтобы я пошла за ней наверх.

I did not mean **you to learn the poem by heart**.

Я не имел ввиду, чтобы вы выучили стихотворение наизусть.

He intended **me to go with him to India.**

Он хотел, чтобы я поехала с ним в Индию.

I don't choose **you to go by yourself to an hotel.**

Я не хочу, чтобы вы одна жили в гостинице.

5. The Objective-with the-Infinitive Construction is used after verbs and expressions denoting **feeling and emotion**: *to like, to dislike, to love, to hate, cannot bear*, etc.

I dislike **you to talk like that.**

Я не люблю, когда вы так говорите.

I hate **him to be flogged.**

Я терпеть не могу, когда его бьют.

I cannot bear **you to speak of that.**

Я не могу выносить, когда вы говорите об этом.

6. The Objective-with the-Infinitive Construction is used after verbs denoting **order and permission**: *to order, to allow, to suffer, to have* etc.

Here we find the Objective with the Infinitive only if the object is expressed by a noun or pronoun denoting a lifeless thing or when the infinitive is passive. This restriction does not apply to the verbs *to suffer* and *to have*.

Mr. Merdle ordered **his carriage to be ready early in the morning.**

Мистер Мердль приказал, чтобы экипаж был готов рано утром.

She had never allowed **the name of John Gordon to pass her lips.**

Она никогда не позволяла себе произносить имя Джона Гордона.

Mr. Dombey suffered **Florence to play with Paul.**

Мистер Домби неохотно разрешил Флоренс играть с Полем.

She suffered **Mr. Franklin to lead her back into the room.**

Она позволила мистеру Франклину отвести себя обратно в комнату.

Miss Jemima could not suffer **Becky to leave the Academy without a present.**

Мисс Джемайма не могла допустить, чтобы Бекки уехала из пансиона без подарка.

I won't have **you speak like it, dear Tess!**

Я не могу допустить, чтобы вы так говорили, милая Тэсс!

From these examples we see that the verb *to suffer*, when followed by the Objective with the Infinitive, is rendered in affirmative sentences by *не охотно разрешить, позволить*. In negative sentences it is rendered by *допускать*. The verb *to have* denotes permission only in negative sentences; it is very close in meaning to the verb *to suffer* and is translated in the same way.

If the object is expressed by a noun or pronoun denoting a living being and the infinitive is active we find two direct objects. He ordered **Alderson to perfect his plan.**

They only allow **me to write one letter in three months.**

7. The Objective-with the Infinitive Construction is used after verbs denoting **compulsion**: *to make* (in the meaning of 'заставить'), *to cause* (in the meaning of 'распорядиться', 'распорядиться'), *to get* (in the meaning of 'добиться'), *to have* (in the meaning of 'заставить; сказать чтобы').

Light steps in the gravel made **him turn his head.**

Легкие шаги по гравию заставили его повернуть голову.

The noise caused **her to awake.**

От шума она проснулась (шум заставил ее проснуться).

She caused **a telegram to be sent to him.**

Она распорядилась, чтобы ему послали телеграмму.

I cannot get **her to finish her lessons.**

Я не могу добиться, чтобы она приготовила уроки.

Mr. Dalrymple had **the drayman bring in the soap.**

Мистер Далримпл велел возчику внести мыло в дом.

8. Though the infinitive as a rule is not used with verbs requiring prepositions, the Objective with the Infinitive is widely used with the preposition *for*. Occasionally it occurs with the preposition *on* or *upon* (after the verb *to rely*):

I rely **on you to come in time.**

Я рассчитываю, что вы придете вовремя.

I rely **upon you not to go over to the opposition.**

Я рассчитываю, что вы не перейдете на сторону противника.

The gerund, however, is also possible here. I rely on your coming in time.

Я рассчитываю, что вы придете вовремя.

Литература:

1. Ф.Я. Цыплина, Р.Л.Ковнер, «Грамматика английского языка», 1963 год
2. С.Е. Сквирская, З.М. Райнес «Грамматика английского языка», 1968 год

3. О.Н. Кожевникова, В.Прокофьева, «Пособие для студентов ВУЗ-а», 1970 год

Sadiqova Nərgiz Ayaz qızı
ENGLISH AS A WORLD LANGUAGE

Language is the most important means of human intercourse. As our primary source of communication it is the method through which we share our ideas and thoughts with others.

There are thousands of languages in the world. Countries have their own national languages in addition to them a variety of local languages spoken and understood by their people in different regions. Some languages are spoken by millions of people, others by only a few thousand.

English was originally the language of England, but through the historical efforts of the British Empire it has become the primary or secondary language of many former British colonies such as the United States, Canada, Australia, and India. Today, English is the primary language of not only countries actively touched by British imperialism, but also many business and cultural spheres dominated by those countries. It is the language of Hollywood and the language of international banking and business.

Several factors make the English language essential to communication in our current time. First of all, it is the most common foreign language. This means that two people who come from different countries (for example, a German and an Indian) usually use English as a common language to communicate. That's why everyone needs to learn the language in order to get in touch on an international level.

English is also essential to the field of education. In many countries, children are taught and encouraged to learn English as a second language. Even in countries where it is not an official language, such as the Netherlands or Sweden it is the dominant language in the sciences. At the university level, students in many countries study almost all their subjects in English in order to make the material more accessible to international students.

In being a "lingua franca", the case of English is different from that of any other languages, as it is used "over most of the world". There has been no other language having such a broad coverage as a "lingua franca" in the history of human being. The composition of English users has also shifted tremendously. The number of the so-called non-native speakers of English has reached three times the number of native speakers. As a matter of fact, the population of the so-called non-native English speakers continuously increases while that of the first language speakers decreases. This has brought English into its new role as a "global language"

English was spread from the Inner Circle because its speakers migrated to new geographical locations, while English was spread to the Outer Circle countries because of colonizations. The phrase "English spread" can be interpreted in two ways, either as a natural event where "English has spread" or a form of deliberate imposition where "English has been spread". Indeed, there are significant differences between simple imperialism and the current global situation. This is not the case of English in the global era, where many countries become central or key players in the international arena. As a matter of fact, it can be seen in the current international arena that China, Russia, Japan, and Islamic nations have become more and more prominent. Thus, international users of the English will not treat the language as a means of identifying themselves with the language's countries of origin, but rather as a means of engaging in international communication.

English teachers are positive "double agents" with capabilities in the areas of pedagogy, linguistic skills, and problem solving. The capabilities put each bilingual teacher as a "model of a good language learner"

The spread of English is no longer a simple result of migration or colonization, rather it involves multiple reasons, backgrounds, and issues. It cannot be denied that should English be spoken in every corner of the world, it is highly likely to co-exist with national and/or local languages so called "contemporary global linguistic ecology". The common pattern of attitudes shows that people are aware of the need of English, if they want to participate in the global arena.

Why is English the international language? The fact that English is now the main international language is indisputable. In all aspects of international life – trade, science, diplomacy, education and travel – the common language is English and has been for decades. There are two main reasons why English is the current "lingua franca"; political history and economics. First, one of the main reasons why English is the international language in the world today is the fact that Britain was the global superpower in the nineteenth century and America is the global superpower in the twentieth and twenty-first. These two English-speaking countries were the most important countries in terms of the military and trade.

By conquering and colonizing so much of the world, their customs, culture and way of life became common in those parts of the world. This is why so many ex-British colonies now have English as the national language, with many of their people speaking English as a first language. Second, by being the global political and military superpower, these two countries also became the leading trading nations and many countries and territories needed to learn English in order to trade with them. The USA is currently a major trading partner with almost every other country on the planet due to the size of the consumer economy. This explains why in many countries, English is a compulsory subject in all levels at school. In conclusion, we can see that the factors of political history and finance are the most important reasons why English is the current global language.

Those who are still not aware of the importance of English should start learning it, as a time will come when everything will be understood, spoken and written in English.

English is one of the most dominating languages of the world which is having its impact on every field of

work. English plays so much greater role in the world that it is inevitable for people to ignore it.

Here are 10 reasons why English is such an important language.

1. It's the most commonly spoken language in the world

English is understood and/or spoken by 1-1.6 billion people, in addition to the approximately 400 million native speakers, with over a quarter of the world speaking the language, there's always someone to practice with, especially when you travel.

2. It's the language of international business

With world business headquarters in the financial hubs of the UK and USA, English has long been the main language of trade. English is the dominant business language and it has become almost a necessity for people to speak English if they are to enter a global workforce. Latest research from all over the world shows that cross-border business communication is most often conducted in English.

3. Most movies are in English

Hollywood is a powerhouse of global entertainment, so it's natural that English would become the main language for movie-making. Sure, the movies are often dubbed over or subtitled – but they're really best enjoyed in the language in which they were intended.

4. It's easy to learn

"Statistics suggest that nearly a quarter of the world's population is already fluent or content in English". For example, Chinese has more native speakers, however it is a more complicated language in terms of grammar, verbs, meaning of the words, etc.

5. It helps you understand other languages

English has a long and fascinating history that spans wars, invasions and influences from around the globe. Cultures that have helped to shape modern English include Romans, Vikings and the French. For this reason it's a hybrid language comprised of Latin, Germanic and Romance elements.

6. You can say things in a hundred different ways

One of the best assets of English is its flexibility: you can often find many different ways to explain the same thing thanks to its wide range of vocabulary. English language has a lot of words with different meanings which help the speakers to be more accurate to emphasis to a particular point if it is needed.

7. It can be used around the world

English is also hugely important as an international language and plays an important part even in countries where the UK has historically had little influence. It is learnt as the principal foreign language in most schools in Western Europe. It is also an essential part of the curriculum in far-flung places like Japan and South Korea, and is increasingly seen as desirable by millions of speakers in China. Therefore, if you have the basics of English language you can make yourself understood in nearly every corner of the world.

8. It's really flexible

Non-native English speakers who learn it as a second language often comment on how many ways there are to say things. That's because English doesn't discriminate – you can use it however you like. Countries like Singapore have taken this concept to heart, inventing an entirely new type of English called "Singlish" that has absorbed facets of other languages like Chinese and Malay.

9. It's the language of the internet

Most of the content produced on the internet (50%) is in English. So knowing English will allow you access to an incredible amount of information which may not be otherwise available.

10. It continues to change

Selfie, Hashtagging, Blogging, Smasual etc. All these words are new to the English language but have already become valued members of the lexicon. More than any other language, English continues to evolve and absorb new words that branch out – often untranslated – into other languages. Every year approximately more than 1.000 new and approved words are added to the Oxford Dictionary. This tremendous development is the result due to technology and Social Media.

English is an international medium of communication that has been used either as a native or second languages that understood and reorganized by everyone. People found that being knowledgeable in English is the key factor for better career, huge advantage in terms of knowledge, status in society and better communication in entire world. It dominates the international media which unite the people around the world together which considered as the essential carrier of language, politics that regulates the law, and in businesses which most of the companies used to compete in global market.

Companies realized that the interaction of people from different background which has been a vital issue in business world, there must be an alternative solution to make everyone speak in a common words. As the economy grew rapidly and people are interconnected, the need of being able to speak in English is increasing. International trading among countries brings people from different culture, values and beliefs together in exchanging of goods and services. It helps to decrease the distance between countries and break the barrier that leads to misunderstanding among them. It also opens the door of opportunities for many aspiring employees who want to work across the globe.

What is the Importance of learning English for the Young Generation:

1. English Opens New Career Opportunities

First and foremost, learning English can help you pursue and obtain more career opportunities. These days, the job market is global—many companies need employees who can communicate with partners and clients all over the world. Very often, that means finding employees who speak English. Learning English is an important step forward to all of your goals.

The global job market has even created new positions for bilingual people. By learning English, you could become a translator, a language teacher or an English marketing professional for a global company.

2. English Tests Can Get You Into School

If you learn English well enough to pass tests like the TOEFL, IELTS you can study in English-language universities across the globe.

That's great news if you want to move to an English-speaking region or work in one. A successful English test will show colleges and universities that you're ready. Even if you don't need to take a test for a specific reason, or have already graduated from college studying for an English test can still really help you improve your language skills. It'll teach you the essential skills needed to communicate in English and if you end up passing the test, it means your English has become very strong!

3. English Is the Top Language of the Internet

English is the most-used language online, with nearly 1 billion users typing and chatting in the language. If you can understand and read English, you'll be able to access and enjoy many more resources online.

You can read online news articles. You can leave comments on an English video. You can understand Tweets from English-speaking celebrities. You can participate in a discussion on a forum. The possibilities are endless! Email is also now a very common way to talk with people all over the world. Email is the primary way for many companies to communicate with customers or other businesses. Being able to write emails or other correspondences in English is another important asset for employers.

4. English Makes Your Life More Entertaining

Learning English will open a whole world of entertainment for you. You won't need to rely on translations—you can enjoy the authentic originals. Understanding English means you'll get to enjoy modern Hollywood blockbusters (very popular/successful movies) as well as classic films from different generations. If you aren't sure where to watch movies in English, check out streaming services like Netflix or Amazon Prime Video. Each video comes with interactive captions—click any word you don't recognize, and you'll get an instant definition and pronunciation.

Of course, learning English will make other types of entertainment available to you, too. You'll also be able to read popular books that were written in English. If you can read these books, you'll better understand the culture of the English world.

5. Learning English Can Make You Smarter

On top of all of these benefits, learning a new language such as English helps your brain function in new ways. Literally!

Research shows that learning a new language impacts the parts of your brain that are responsible for memory, conscious thought and more. Research also shows that bilingualism can keep the brain strong and healthy into old age, and helps with memory, concentration and other skills.

People often call English the international language of business, and it's increasingly true as international trade expands every year, bringing new countries into contact. Many of the best MBA programs are taught in English, so speaking it well can put you in a position to get the best training and credentials. Most multinational companies require a certain degree of English proficiency from potential employees, so in order to get a position with a top company, more and more people are learning English.

If your ambitions lie in science or medicine, you can't neglect English either. Much of the technical terminology is based on English words, and if you want to learn about the latest developments and discoveries from around the world, you'll read about them in journals and research reports published in English, no matter whether the scientists who wrote them are from China or Norway. And, of course, with good conversational English, you'll be able to network and make important contacts at conferences and seminars.

English also opens doors in the academic world. English will give you the opportunity to study with the top scholars. Western universities are attracting more and more visiting scholars, students and professors from all around the world, and their common working language is English. As well as studying and teaching, attending international conferences and publishing in foreign journals are some of the key steps to success in academia. In order to speak at these conferences or publish in these journals, excellent English is essential. You can interview foreign businessmen, diplomats and maybe even get sent to cover overseas stories. Good English skills mean that you are not reliant on translators and can work faster and more accurately with English information sources.

If you want a career in travel, English is absolutely essential. As the international language of aviation, pilots and cabin crew all need to speak English. Even if you're not up in the air, speaking English accurately will ensure you are able to communicate with clients and suppliers all over the world.

So, what's stopping you from learning this global language? With all the resources available on the internet and

so many other English speakers around the world to practice with, there's never been a better time to start learning English. Pick up a book, learn a few words, or even start a course today and take your first steps towards becoming one of nearly 800 million English speakers in the world.

Literature:

1. David Crystal. English as a global language. (second edition) 2017. Cambridge: Cambridge university press.
2. Nguyen Thuy Nga. English – a global language. 2008. Hanoi University press. Journal of Science, Foreign Languages.
3. Cornelia Hamann. How Language comes universal. Language Acquisition. 2003. Journal of Memory and Language
4. Danie Spich tinger. The Spread of English and its Appropriation. 2009. Wien university press.
5. Soad Lousissi. English as a world language. UK Essays (England and Wales). 2013-2018, Venture House, Cross Street, Arnold, Nottingham.
6. Other materials from relevant internet sites.

Rezume

English is a world language. A lot of people from all over the world are coming to work together. So English is absolutely necessary for getting a good job. When a person applies for a job, everybody asks for English skills. Any big company will hire their professional staff after getting to know whether the people they are hiring are good at English or not. Companies who want to function at an international level only consider their staff well educated if they are good English speakers, writers, and readers.

In today's world English language has its own identity, people all over the world communicate with each other with the help of English language although somewhere it is not an official language but to learn it helps to interact with people and helps to find jobs of high quality in any field, helps in network software, helps in speeches, announcements, interviews, appointments, recruitments and even how to impress interviewers.

With good understanding and communication in English, you can travel around the globe. Because it is the international language for foreigners, it's easy to get assistance and help in every part of world. You can test it by online travel. Any travel booking site you can find will have English as a booking option.

We all know that Hollywood is in the United States, and that the biggest television and music industries in the world are based there. Knowing English opens up thousands of movies, television shows, and games for our enjoyment.

Rəyçi: Naciyeva İradə Məmməd qızı.

Nəzrin Əlizadə

ORXAN KAMALIN ROMAN YARADICILIĞI

Müasir türk ədəbiyyatının və eyni zamanda, türk ədəbi dilinin formalaşmasında əvəzsiz rol oynayan Orxan Kamal, bu gün də, ölkə daxilində və ölkə xaricində ən çox müatələ edilən türk müəlliflərindən biridir.

Adı türk ədəbiyyatının böyük söz ustaları ilə bərabər anılan yazıçı, şeir, hekayə, roman, pyes kimi fərqli tərzlərdə bir çox əsərə imza atmış olsa da, daha çox romançılıq yönü ilə tanınmışdır.

Əsil adı Mehmet Raşit Ögütçü olan ədib, 1914-cü il 15 sentyabr tarixində, Adananın Ceyhan rayonunda dünyaya gəlmişdir. Atası vəkil Əbdülqədir Kəmal bəy, anası isə ibtidai sinif müəllimliyi etmiş Adanalı Əzimə xanım olmuşdur. Sənətkar 1970-ci il iyunun 2-sində Bolqarıstanın Sofiya şəhərində beyin qanamasından vəfat etmişdir.

Orxan Kamal yaradıcılığa şeirlə başlasa da, ədəbi növün hər üçündən (lirik, epik və dramatik) istifadə etmişdir. Nazim Hikmətin məsləhətilə qələmini nəsr sahəsində yoxlayır və bu, yaradıcılığı üçün uğurlu bir yolun başlanğıcı olur. İlk hekayələrini "Bacaqsız Orxan" təxəllüsü ilə yazır, İlk dəfə 1943-cü ildə, "İktam" qəzetində dərc olunan "Asma Çubuğu" hekayəsində isə Orxan Kamal (Orhan Kemal) təxəllüsünü işlədir.

1958-ci ildə "Qardaş Payı" ("Kardeş Payı") hekayəsinə görə "Sait Faik Hikayə Armağanı" mükafatını alır. "72.Koğuş" (1954) adlı əsəri 1967-ci ildə Ankara Teatrında səhnədə nümayiş olunur və tamaşaçıların böyük rəğbətini qazanaraq ədib Ankara Sənətsevərlər Dərnəyi tərəfindən ən yaxşı dramaturq seçilir. 1969-cu ildə "Öncə Çörək" (Önce Ekmek) hekayəsinə görə isə "Türk Dil Kurumu" və "Sait Faik Hikayə Armağanı" mükafatlarına layiq görülür.

Orxan Kamal yaradıcılığında sadə, zəhmətkeş insanların, fabrikin işçilərinin həyatlarından bəhs edərək, onların həyat yolunda üzləşdikləri hadisələri, çətinlikləri, sosial-ictimai münasibətlərini, eyni zamanda mənəvi aləmini aydın, real və yorucu olmayan detallarla əks etdirir. Belə ki, ədib doğma yurdu Adanada, torpaq və fabrikin işçilərinin dünyasını, İstanbuldakı gecəqondu məhəllələrini, əsasən də, fabrikdə cərayan edən hadisələri əsərlərinə əks etdirir. "Murtaza", "Hanımın Çiftliyi", və "72.Koğuş" adlı əsərləri ədibin sənət yolunun şah əsərlərindəndir. 1952-ci ildə çap etdirdiyi "Murtaza" və "Cemilə" romanları ilə Orxan Kamal ədəbiyyatçı olaraq məşhurlaşır. 1954-cü ildə yazmış olduğu "Bərəkətli torpaqlar üzərində" adlı romanı ilə torpaqsız tarla işçilərinin dramını ədəbiyyat dünyasına daşıyır. 1965-ci ildə "Bir Filiz Vardı" adlı avtobiografik romanını yazır. Burada, 1960-cı ildə tanış olub duyğusal bir münasibətdə olduğu, ancaq, münasibətlərinin ortaya çıxmasından qısa müddət sonra ayrılmaq məcburiyyətində qaldığı son eşqini anladır.

"Baba Evi" (1949); "Avare Yıllar" (1950); "Murtaza" (1952); "Cemilə" (1952) "Bərəkətli Topraklar Üzerinde" (1954); "Dünya Evi" (1958); "El Kızı" (1960); "Hanımın Çiftliyi" (1961); "Qurbət Kuşları" (1962); "Bir Filiz Vardı" (1965) və b. romanları oxucular tərəfindən böyük maraqla oxunmuş və onların rəğbətini, sevgisini qazanmışdır.

Ədibin "Ata evi"; "Cəmilə"; "Yad qızı"; "Qurbət quşları" romanları Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuş və Qanun nəşriyyatında çap edilmişdir.

Romanları ilə öz dövründə, hələ sağlığında şöhrət tapmış Orxan Kamal, 1949-cu ildə yazdığı "Ata evi" ("Baba Evi") romanı ilə özünə geniş oxucu kütləsi tapır. Usta yazıçının "Kiçik Adamın Romanı" silsiləsinin ilk kitabı olan "Ata evi" romanı avtobiografik çalarlarla zəngin olan qələm məhsuludur. Bu roman türk ədəbiyyatında uşaqlıqdan gənclik dövrünə keçidi ən yaxşı anladan əsərlərdən biri sayılır. Roman bir gəncin dilindən söylənir. Onun atası – Qurtuluş savaşının iştirakçısı olan bir Adanalı hüquqşünas, müharibədən sonra hakimiyyətlə düz gəlməyərək, ailəsi ilə birlikdə Beyruta mühacirət edir. Burada işləri tərs gedən, müflis olan ailənin böyük oğlu – romanın qəhrəmanı, atasını razı salıb vətənə - Adanaya qayıdır. Yenə yoxsul həyat sürməyə davam etsə də, ailəsinin təzyiqindən can qurtarıb, həyatdan zövq almağa başlayır, özünə dostlar tapır, ürəyi istəyən qədər futbol oynayır, qızlarla tanış olur...

Digər bir maraqlı romanı isə "Cəmilə" (1952) əsəridir. Hadisələr 1934-cü il Adanasında, yoxsul bir işçi məhəlləsində baş verir. Bu insanlar acından ölməmək üçün toxuculuq fabrikində ağır şərtlər altında işləmək məcburiyyətindədirlər. Sevgi hekayəsi olan Cəmilə yoxsul təbəqənin ayaqda qalma söylərini, dirənişlərini də dilə gətirir. Bosniyalı işçi Cəmilə və kiçik gəlirli Katib Necati arasındakı saf məhəbbətdən bəhs edən Orxan Kamal, eyni zamanda, arxa planda yoxsulluğa, düşmənçiliyə, haqsızlığa qarşı mübarizə və dostluğun gücünü vurğulayır. Orxan Kamalın dediyi kimi, parlaq rəsm əsəri kimi təsvir etdiyi Cəmilə onun unudulmayacaq əsərlərindən biridir.

Müəllif romanın əsas obrazlarından biri olan Katib Necatini oxucularına belə təqdim edir: "Barda yenə xeyli sərxoşla tanış olmuş, adını bildiyi, bilmədiyi müxtəlif içkilər içmişdi. Bu içkiləri istəyərək deyil, yeni tanış olduğu, daha doğrusu, tanış edildiyi kimsələrin təkidilə içmək məcburiyyətində qalmışdı. Ancaq barı da, bir neçə saat can-ciyər olub sonra unuduğu dostlarını da sevmir, sevə bilmirdi. O, istəyirdi ki, Cəmilə ilə evlənsin, içkisiz, yalansız, rahat həyat təzi olan bir ailə qursun. Səhərlər evdən çıxarkən arvadı onu qapıdan yola salsın, axşamüstü işdən qayıdanda qapıda qarşılansın. Səliqə-sahmanlı bir ev, tərtəmiz, saf bir qadın, tərtəmiz qadının diqqəti, sevgisi..."

Cəmilə ağıllı, çalışqan, gözəlliyi ilə hamını heyran qoyan bir qızıdır, o da qardaşıyla birlikdə bu fabrikdə çalışır. Cəmilənin yoxsul məhəlləsində qadınlar da, kişilərlə birlikdə sübh tezdən oyanıb fabriyə yollanırlar, axşam qaranlığında evlərinə dönürlər. Ağır əmək bu insanların həyat eşqini zərrəcə azaltmır, onlar sevinclərini də, kədərlərini də birlikdə bölüşürlər. Fabrikin sahibi və onun adamları, işçilərin narazılığını italyan mühəndisin bacarıqsızlığı ilə əlaqələndirir, onları öz məqsədlərinə alət etmək istəyirlər, bu hiyləyə aldanan işçilər üsyana qalxırlar və nəticədə bu üsyanın bədəlini yenə onlar ödəməli olurlar.

Orxan Kamalın maraqlı, bir o qədər də, tez bir zamanda böyük diqqət və rəğbətlə qarşılanan əsərlərindən biri də “Yad qızı” (“El Kızı”) romanıdır. Yazıçı bu əsərini 1960-cı ildə qələmə alır. Elə oxunduğu ilk illərdə də insanların sevgisini qazanır. Ədib romanın çox sevildiyini görərək müəyyən müddətdən sonra əsəri səhnələşdirir və oyun kimi Türkiyədə teatr səhnələrində canlandırılır. Hətta, bu roman Türkiyə hüdudlarından kənar da böyük şöhrət tapır. Belə ki, əsər 2015-ci ildə, türk rejissorunun ssenarisi ilə Azərbaycanda, Bakıda, Nizami kinoteatrında film kimi təqdim olunaraq azərbaycanlıların böyük rəğbətini qazanır.

“Yad qızı” roman, XIX – XX əsrin əvvəllərində, Osmanlı dövlətinin tənəzzül etdiyi və inqilabi əhval-ruhiyyənin yüksək olduğu dövərdə ailə-məişət yaşamını təsvir edir. Əsərin baş qəhrəmanı Nazan təhsilsiz, evinə, yoldaşına, oğluna və ən əsası, zamanın qayda-qanunlarına, ədalətsiz bir cəmiyyətin qanunlarına boyun əyən bir insandır.

Vəkil yoldaşı Məzhəri çox sevsə də, qaynanasının qorxusu ucubundan sevgisini göstərməkdən çəkinir. Gün ərzində yalnız qulluqçu kimi ev işləri ilə məşğul olan Nazan zamanla ərinin özündən uzaqlaşmasına səbəb olur. Məzhər, yoldaşının bu halını görür və həyat qadını olan Jaləyə könül verir. Jalə yüngül əxlaqlı qadın olsa da, Nazanın halına acıyır və onun evdən qovulmasına səbəb olan qaynanasına qarşı amansız davranaraq onun özünün evdən uzaqlaşmasına müvəffəq olur.

Əri tərəfindən küçəyə atılan Nazan nə edəcəyini, hara gedəcəyini bilməyərək saflığını kimsəsiz küçələrdə itirir. Ətrafdakıların ağır baxışları altında əzilen qadın öncə təcavüzə uğrayır, ardından dost dediyi insanın ucubundan həbsdə düşür və həbsdə yüngül həyat tərzini keçirməyə başlayır. Sağlamlığı məhv olur. Həbsdən çıxdıqdan sonra isə artıq həyatda tutuna bilməyərək intiharını seçir.

Kitab ailə-məişət mövzusunda yazılan ən yaxşı romanlardan biridir.

Orxan Kamalın Azərbaycana tərcümə olunmuş əsərlərindən biri də, “Qürbət quşları” romanıdır. Bir qarın çörək üçün İstanbula üz tutmuş anadolular – alın tərli və əllərinin zəhmətilə özlərinə yuva qurmağa çalışan insanlar, ayaqlarını bu insanların kürəyinə dirəyərək duruş gətirməyə çalışan sistem, İstanbul qədər yaşayışın, həyatın da rəngini dəyişməkdədir. Bu dəyişikliyin tam ortasındakı insanlar Orxan Kamalın usta qələmi və hər zaman insana sevgi dolu sənəti ilə oxuculara çatdırılır. Türkiyənin yaxın keçmişinə və onu təqib edən bu gününə gerçək bir gözə baxa bilmək üçün “Qürbət quşları” romanı maraqla oxunur. 1950-60-cı illərdəki köçlər və tikinti-inşaat işləri ilə siması sürətlə dəyişməkdə olan İstanbul “Qürbət quşları” romanında tam gerçəkliyi ilə əks olunub.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Orhan Kemal Müzesi Resmi internet sitesi (<http://www.orhankemal.org>)
- 2.Orhan Kemal – Portreler Galerisi (<https://www.youtube.com/watch>) TRT Belgesel
- 3.Çimen Günay – Erkol, Post - imperial-crisis and liminal masculinity in Orhan Kemal's My Father's House – The Idle Years. Journal of European Studies (September 2012 vol 42 no 3 245 260) (<http://jes.sagepub.com/content/42/3/245.abstract>)
- 4.Orhan Kemal. “Baba Evi” – www.vivo-book.com
- 5.Orhan Kemal “Cəmilə” – Bakı, Qanun nəşriyyatı, 2015
- 6.Orhan Kemal. “Yad qızı” – (<http://fuadshahbaz.com/kitab-book/orhan-kamal-yad-qizi.html>)
- 7.Orhan Kemal. “Qürbət quşları” – Bakı, Qanun Nəşriyyatı 2015

Резюме

Орхан Кемаль является одним из известных представителей турецкой литературы XX века. Статья посвящена романному творчеству писателя. Автор анализирует изданные на Азербайджанском языке романы «Ata evi» («Отчий дом»), «Отцовский дом»), «Cəmilə» («Джамиля»), «Yad qızı» («Брошенная в бездну»), «Qürbət quşları» («Перелетные птицы») и оценивает романное творчество Орхана Кемалья на примере данных произведений.

Summary

Orkhan Kemal is one of the outstanding Turkish novelists of XX century Turkish literature. The article deals with novel creativity of literary critic. Researchers analyze the novels named “Ata Evi” (“My Father’s Home”), “Cemile” (“Jamila”), “Yad Gizi” (“Strange Girl”), “Gurbet Gushlari” (“Birds of Exile”), that published in Azerbaijani language and appreciate these as the novel creativity of Orkhan Kyamal.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

Джафарова С.С., Иманова Р.С.
ВОСПИТАНИЕ УЧАЩИХСЯ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА

Вопросы нравственного развития, воспитания, совершенствования человека волновали общество всегда и во все времена. Особенно сейчас, когда все чаще можно встретить жестокость и насилие, проблема нравственного воспитания становится все более актуальной. Недостатки и просчеты нравственного воспитания обусловлены обострившимися жизненными противоречиями. Кто как не педагог, имеющий возможность влияния на воспитание подрастающего поколения, должен уделить этой проблеме важнейшую роль в своей деятельности, органически вплетая нравственное воспитание в учебно-воспитательный процесс.

Особое место в решении данной проблемы занимает русский язык как учебный предмет. Являясь предметом гуманитарного цикла, русский язык призван решать не только узкие образовательные задачи, но и воспитывать личность с высокими нравственными идеалами и ценностями. Последнее десятилетие отмечено переориентацией научно-методических исследований на проблематику развивающего обучения.

Вуз является основным звеном в системе воспитания молодого поколения. Учебный процесс тесно связан с нравственным воспитанием. В условиях современной образовательной системы, когда содержание образования увеличилось в объеме и усложнилось по своей внутренней структуре, в нравственном воспитании возрастает роль учебного процесса.

Нравственное воспитание – непрерывный процесс, он начинается с рождения человека и продолжается всю жизнь, и направленный на овладение людьми правилами и нормами поведения. На первый взгляд может показаться, что нельзя обозначить какие-то периоды в этом едином непрерывном процессе. И, тем не менее, это возможно и целесообразно.

Педагогика зафиксировала, что в различные возрастные периоды существуют неодинаковые возможности для нравственного воспитания. Ребенок, подросток и юноша, например, по-разному относятся к различным средствам воспитания. Знания и учет достигнутого человеком в тот или иной период жизни помогают проектировать в воспитании его дальнейший рост.

В разные возрастные периоды личного развития количество социальных институтов, принимающих участие в формировании ребенка как личности, различны. В процессе развития личности ребенка от рождения до трех лет доминирует семья. В дошкольном детстве к воздействию семьи добавляется влияние общения со сверстниками, другими взрослыми людьми. С поступлением в вуз открывается новый мощный канал воспитательного воздействия на личность индивида через сверстников, педагогов. Расширяется сфера контактов со средствами массовой информации. С развитием новых коммуникационных технологий и ростом количества средств массовых коммуникаций, а также относительная свобода в выборе и подаче материала увеличило роль этого фактора социализации.

По мере взросления роль семьи в развитии ребенка постепенно уменьшается и увеличивается разносторонность воспитательных воздействий на личность ребенка.

Н. И. Болдырев отмечает, что специфической особенностью нравственного воспитания является то, что он длителен и непрерывен, а результаты его отсрочены во времени, его нельзя обособить в какой-то специальный воспитательный процесс.

Формирование гармонически развитой личности предусматривает, как известно три стороны: нравственную, умственную и физическую. И нравственное воспитание – это основа воспитания вообще...

Совершенствование воспитательной работы на уроках русского языка может идти в трех направлениях: экстралингвистическом, общелингвистическом и собственно лингвистическом.

Целесообразно остановиться на собственно лингвистическом аспекте, который предусматривает воспитательное воздействие на учащихся русской лексики – через раскрытие значения слов, через толкование понятий, имеющих нравственный смысл. Этот аспект менее всего разработан методически, хотя способен эффективно влиять на выработку нравственного ориентира студентов. А без этого ориентира, как известно, личность не только не совершенствуется, но может постепенно деградировать.

Действительно, сама русская лексика, работа со словами оказывают воспитательное воздействие на учащихся, если педагоги раскрывают значения слов, толкуют их смысл. Имеется в виду не вся лексика, которая изучается в том или ином разделе русского языка, а только специальные слова, содержащие воспитательный потенциал, дающие опору для формирования морали, высокой нравственности и, в конечном счете, воспитания гармонически развитой личности.

К сожалению, на сегодня мы наблюдаем, что преподавание русского языка излишне формализуется. Педагоги фокусируются на максимальном объяснении грамматического материала, его усвоении и т.д. Для нравственного воспитания студенту необходимо усвоить некоторые понятия этики, тот нравственный смысл, который содержится в слове. Чтобы учащийся понял смысл значения слова, преподавателю необходимо знать, как донести его значение до каждого из воспитанников. Однако часто можно наблюдать, как педагог не раскрывает перед учащимися глубокий смысл слова, не толкует его значение. Иногда это происходит из-за недостатка времени, а иногда из-за отсутствия внимания и необходимой подготовки к этой работе.

Основной путь активизации усвоения студентами значений новых слов, раскрытия их смысла – это

фиксация на них внимания учащихся. На уроках русского языка довольно часто приходится наблюдать, как студенты, понимая общий смысл прочитанного текста, пропускают непонятные или плохо понимаемые слова. Поэтому педагогу следует время от времени обращаться к учащимся с такими вопросами: «Понятно ли вам значение слова? Что оно означает?». При работе со словами, имеющими этический смысл, целесообразно обратиться вначале к группе, чтобы выяснить, кто из студентов может объяснить смысл этих слов. В подобных случаях педагог может ограничиться комментарием, подведением итогов беседы.

К сожалению, в учебниках русского языка не всегда достаточно материала для работы, в процессе которой учащиеся должны были бы толковать слова, содержащие этический смысл.

Для нравственного развития учащихся очень полезно, когда педагог в специальных домашних заданиях предусматривает поиск и выделение слов, обозначающих этические категории, в художественных и публицистических текстах, пословицах и поговорках. Полезно также, чтобы студенты смогли их выписать в тетрадь.

Значительную помощь в активизации этического просвещения студентов может оказывать толкование значения слов, вытекающих из самих текстов, художественных и публицистических, содержащихся в учебниках русского языка.

Полезно бывает прием толкования слова (логического определения) сочетать с приемом составления небольших связных текстов с такими опорными словами – наиболее важными понятиями этики. Такие небольшие связные тексты, в которых студент пытается дать определение слова-понятия, одновременно развивают речь детей, формируют их мыслительную деятельность.

Опора на анализ состава слова во многом определяет успешное усвоение слов.

Работа с синонимическим рядом слов, имеющих морально-нравственный смысл, также дает неплохой эффект.

Большую помощь в усилении нравственного просвещения могут оказать также постоянные этические «пятиминутки» (на каждом уроке по 5-7 минут), когда педагоги ставят дискуссионные вопросы на морально-этические темы, а студенты устно или письменно на них отвечают. Эти «пятиминутки» помогают им сделать жизненный выбор той или иной линии поведения, потому что, когда студент высказывает или записывает свое мнение, он как бы дает сам себе, коллективу своих сверстников обещание, вырабатывая тем самым свои нравственные убеждения. Работе со словами, имеющими этический смысл, надо уделять внимание не от случая к случаю, а ежедневно.

Таким образом, если педагоги-словесники будут использовать все воспитательные возможности русского языка, то эффект от уроков предмета значительно повысится. И русский язык не только сыграет большую роль в поднятии общей грамотности и развитии речи, но и окажет огромную помощь в формировании нравственности, что всегда являлась одной из главнейших задач образовательного процесса.

Рассмотрим наиболее сложные по содержанию и применению методы словесно-эмоционального воздействия, чаще встречающиеся на уроках русского языка: рассказ, разъяснение, этическую беседу и метод наглядно-практического воздействия – пример.

В процессе уроков русского языка часто используется рассказ на этическую тему. Это яркое эмоциональное изложение конкретных фактов и событий, имеющих нравственное содержание. Воздействуя на чувства, рассказ помогает студентам понять и усвоить смысл моральных оценок и норм поведения. Хороший рассказ не только раскрывает содержание нравственных понятий, но и вызывает у студентов положительное отношение к поступкам, соответствующим нравственным нормам, влияет на поведение.

У рассказа на этическую тему несколько функций: служить источником знаний, обогащать нравственный опыт личности опытом других людей, служить способом использования положительного примера в воспитании, обогащать словарный запас учащихся, развивать речь.

К условиям эффективности этического рассказа относятся следующие:

1. Рассказ должен соответствовать социальному опыту студентов.
2. Рассказ может сопровождаться иллюстрациями, которыми могут стать произведения живописи, художественные фотографии, изделия народных умельцев.
3. Обстановка имеет большое значение для восприятия этического рассказа. Эмоциональное воздействие окружающей обстановки должно соответствовать замыслу и содержанию рассказа.
4. Рассказ производит должное впечатление только тогда, когда выполняется профессионально. Неумелый, косноязычный рассказчик не может рассчитывать на успех.
5. Рассказ обязательно должен переживаться слушателями. Нужно позаботиться, чтобы впечатления от него сохранялись как можно дольше. Нередко воспитательное значение этического рассказа сильно снижается только из-за того, что сразу после него студенты переходят к делу, совершенно отличному и по содержанию, и по настроению, например к грамматическим разборам отдельных слов и предложений.

Разъяснение – метод эмоционально-словесного воздействия на воспитанников. Важная черта, отличающая разъяснение от объяснения и рассказа, – ориентированность воздействия на данную группу или отдельную личность. Применение этого метода основывается на знании особенностей группы и личностных качеств членов коллектива.

Разъяснение применяется только там и только тогда, когда воспитаннику действительно необходимо что-то объяснить, сообщить о новых нравственных положениях, так или иначе повлиять на его сознание и чувства. Но разъяснения не нужны там, где речь идет о простых и очевидных нормах поведения.

В процессе работы с учащимися на уроке русского языка широко применяется этическая беседа. Этическая беседа – метод систематического и последовательного обсуждения знаний, предполагающий участие обеих сторон – воспитателя и воспитанников. Воспитатель выслушивает и учитывает мнения, точки зрения своих собеседников, строит свои отношения с ними на принципах равноправия и сотрудничества. Этической беседа называется потому, что ее предметом чаще всего становятся нравственные, моральные, этические проблемы. Цель этической беседы – углубление, упрочение нравственных понятий, обобщение и закрепление знаний, формирование системы нравственных взглядов и убеждений. Этическая беседа – метод привлечения воспитанников к выработке правильных оценок и суждений по всем волнующим их вопросам. Обсуждая ситуации, конкретные поступки, студенты легче постигают их сущность и значение.

В качестве примера подразумевают, прежде всего, пример живых конкретных людей – родителей, воспитателей, друзей. Но большую воспитательную силу имеет и пример героев книг, фильмов, исторических деятелей, выдающихся ученых. Естественно, что воспитание зависит и от личного примера воспитателя, его поведения, отношения к воспитанникам, мировоззрения, деловых качеств, авторитета.

В методической литературе описывается и такой метод формирования сознания личности, как диспут. Он представляет собой живой спор на какую-то тему, волнующую воспитанников. Диспуты ценны тем, что убеждения, мотивы вырабатываются при столкновении и сопоставлении различных точек зрения. Ценность этого метода заключается в том, что он формирует навыки устных публицистических высказываний, позволяет тесно познакомить учащихся с особенностями публицистического стиля речи, формирует культуру устной речи. Сегодня многие педагоги используют в своей педагогической деятельности возможности информационно-коммуникативных технологий: просмотр видеофильмов, работа с игровым материалом, составление мультимедийных презентаций. Эти нововведения становятся в один ряд с методами воспитания на уроках русского языка, поэтому грамотное их использование может дать высокие результаты именно в воспитательном процессе.

Педагогический смысл работы по нравственному становлению личности студента состоит в том, чтобы помогать ему продвигаться от элементарных навыков поведения к более высокому уровню, где требуется самостоятельность принятия решения и нравственный выбор. Русский язык как учебный предмет дает педагогу огромные возможности для нравственного воспитания студентов. Успешность формирования нравственных качеств студента в процессе уроков русского языка зависит от грамотности педагога, от выбора языкового материала, связанных текстов разных стилей, иллюстрирующих разные стороны поведения человека в той или иной жизненной ситуации, разнообразии применяемых им методов и приемов, желании учащихся взаимодействовать с педагогом, проявлять активность в совместной познавательной деятельности.

Целью нравственного воспитания является формирование целостной, совершенной личности в ее гуманистическом аспекте. Средствами нравственного воспитания являются: 1. Моральное убеждение как основное нравственно-психологическое средство воздействия на личность; 2. Моральное принуждение как форма морального осуждения. Многолетний опыт работы позволяет утверждать, что, к сожалению, хотя имеется большой теоретический материал, в практике педагоги редко находят место на своих уроках проблеме нравственного воспитания. Наверное, это объясняется, прежде всего, нехваткой учебного времени на уроке. Думаю, что процесс нравственного воспитания будет осуществляться более эффективно, если педагог на каждом уроке будет стремиться не только вести работу над орфограммами и пунктуацией, но и развивать личность каждого учащегося в отдельности, учитывая при этом его индивидуальные особенности и способности. В методике русского языка эта проблема рассматривается с разных аспектов: потребности государства, потребности общества, потребности самой личности. Многие методисты считают, что педагогу на каждый урок надо ставить как минимум одну воспитательную задачу и все виды работы в процессе занятия должны быть направлены на решение поставленной цели. От этого зависит продуктивность урока, наличие обратной связи, гармоничное развитие личности учащихся.

Русский язык располагает большими возможностями для осуществления процесса нравственного воспитания, педагогу предлагается большой выбор методов и приемов работы на уроке. Таким образом, проблема нравственного воспитания является не только общей педагогической проблемой, но и частной дидактической проблемой, решить которую, на мой взгляд, прежде всего, должен русский язык как учебный предмет.

Список литературы:

1. Карпова М.А. Воспитывать нравственного человека // Русский язык в школе. – 1990. - № 5
2. Болдырев Н. И. "Нравственное воспитание школьников", Москва, 1979 г. (216)
3. Марьенко И. С. Основы процесса нравственного воспитания в школе, Москва, 1980 г.
4. Мищенко С.Н. вопросы нравственности на уроках русского языка // Русский язык в школе. – 1990. - № 2
5. Яновская М. Г. Эмоциональные аспекты нравственного воспитания: Книга для учителя. – М.: Просвещение, 1986.

Резюме

Являясь предметом гуманитарного цикла, русский язык призван решать не только узкие образователь-

ные задачи, но и воспитывать личность с высокими нравственными идеалами и ценностями.

Русский язык располагает большими возможностями для осуществления процесса нравственного воспитания, педагогу предлагается большой выбор методов и приемов работы на уроке. В статье говорится о некоторых из них.

Ключевые слова: русский язык, нравственность, воспитание, педагогика.

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

Гарабагы Г. А.

ОБУЧЕНИЕ РУССКОЙ РЕЧИ НА МАТЕРИАЛЕ ТЕКСТА

Текст как речевое произведение является универсальной единицей коммуникации. Он выполняет ряд коммуникативных функций и потому занимает главное место в обучении коммуникации.

Принятый на данный момент в методике обучения языкам коммуникативный метод в центр процесса обучения ставит текст, поскольку главной практической целью обучения является формирование умений понимания текстов и умений самостоятельного порождения текстов (устных или письменных).

Целью обучения русскому языку является достижение студентами достаточного уровня коммуникативных знаний. Показателем уровня практического владения русским языком является качество речевой деятельности студентов. Основу речевых умений составляют коммуникативные умения в области говорения, чтения, понимания речи на слух и письма. В зависимости от условий обучения и практической значимости то или иное умение выделяется в качестве ведущего.

Цель преподавателя – обучить студентов так, чтобы они понимали основное содержание текста, улавливали его смысл, умели извлекать из него основную информацию, составить план.

Большое значение приобретают способы управления разговорной деятельностью студентов на основе текста для чтения. Поэтому совершенствование главного средства обучения в аудитории – учебника – становится особенно важным.

Под учебным текстом мы понимаем тексты, в которых содержание соответствует его названию (заголовку), текст литературно обработан, характерен для данного функционального стиля, в нем представлены изучаемые грамматические формы, есть практическая установка. Выбор темы, ее актуальность, должны способствовать процессу порождения высказывания на основе данного текста. Любой текст должен предполагать выход за пределы информации, данной в самом тексте, и послужить источником его дальнейших возможных толкований.

Образцовость языка, художественность текста, актуальность тематики, – вот основные методические требования к предъявляемым текстам. Следует обращать внимание на развивающий потенциал текстов, на их мотивационную способность. Надо учитывать, может ли он стать источником дополнительной информации, образцом, стимулом для создания собственного высказывания. Он должен помогать студенту полно и точно реализовать свое коммуникативное намерение и умение.

Текст также должен соответствовать грамматическим темам, изучаемые конструкции должны быть представлены в тексте в большом количестве.

При отсутствии реальных коммуникативных ситуаций текст может стать стимулом для обсуждения самых разных проблем. Помимо того, он предоставляет студентам необходимый фактический языковой материал для построения собственного высказывания.

Работая над текстом, студенты овладевают новыми языковыми средствами: увеличивается количество используемых лексических единиц, развивается навык употребления языковых единиц в коммуникативных целях.

Текстовый материал служит объектом речевой деятельности студентов, а результатом их деятельности является смысловое восприятие текста.

В результате работы с текстом при обучении устно-речевому высказыванию обеспечиваются познавательные интересы студентов и в других областях знания.

При работе над текстом преподаватель, в основном, выделяет три этапа, способствующие порождению высказывания – предтекстовой, текстовой и послетекстовой этапы.

Содержание и объем этапов зависят от того, с какой целью предполагается использовать текст, какое речевое высказывание планируется на его основе. От этого зависит степень погружения в содержание текста, способы контроля понимания, количество и тип упражнений для переработки текста.

Каждый цикл занятия должен быть направлен на практику студентов в понимании текста, в подготовке их к речевой деятельности. Практика речевой деятельности – это воссоздание вариантов изучаемого текста или его фрагментов

Коммуникативная задача, предшествующая тексту для чтения, является важным фактором, дающим ориентировку на возможное речевое произведение. Если учебный текст снабжен заданиями предтекстового характера, они подготовят студентов к самостоятельному чтению.

Целью предтекстовых заданий является снятие трудностей текста. Трудности могут быть разного рода: языковые, связанные с лексическими и синтактико-стилистическими особенностями текста. Эти упражнения помогают «вжиться» в текст, делают его более понятным и доступным.

После выполнения подготовительных заданий переходят непосредственно к чтению текста. Во время чтения текст анализируется более глубоко, преподаватель должен добиться его полного понимания аудиторией.

После прочтения текста может быть поставлено несколько заданий, которые продуцированы разные устно – речевые высказывания.

Проверка понимания текста предполагает следующие вопросы: все ли было понятно в рассказе, что вызывало наибольшие трудности в чтении, понравился ли он и т.д.

Послетекстовые упражнения должны обеспечить проверку понимания текста, в заданиях обязательно должен

учитываться принцип следования от простого к сложному. Такие задания как: найти и выписать новую информацию из текста, выделить главную мысль всего текста или определенного абзаца, ответить на вопросы, задать свои вопросы к тексту, кратко передать содержания текста, составить короткий план и др. должны подготовить студентов к порождению собственного высказывания.

Контроль будет выполнять обучающую, развивающую функцию и способствовать выполнению намеченной цели. Проверяя понимание содержания, можно предложить студентам наиболее сложные предложения разбить на два или более простых или выразить ту же мысль в иной форме, упростив ее.

Начальными смысловыми ориентирами в работе над текстом являются его заглавие, начало и конец. Их понимание и выделение способствует более быстрому извлечению не только содержательной, но и оценочной информации, отношения автора к изображаемому материалу.

Вот как предлагается построить урок по тексту «Праздник весны» (М.М.Джафаров, Ф.Ю.Гусейнова «Русский язык» Баку, 2018) с целью порождения коммуникативного устно-речевого высказывания.

Работа над текстом начинается с тщательно продуманных предтекстовых заданий:

- Догадаться о каком празднике будем говорить на уроке.

Зачитываются слова: Весна, шекербура, пахлава, семени, Коса, Кечал.

- Предлагаются слова и словосочетания для перевода. Позже они будут использоваться в устном высказывании.

Праздник - накануне праздника, отмечать праздник, поздравлять с праздником; национальный праздник, праздничные дни, праздничное настроение, символ праздника;

Праздничные обряды – выбирается самая красивая девушка *Bahar qiz*- символ весны, гаданья девушек (*fala bahma*), подслушивание за дверью (*qari rusma*);

Праздничные традиции – отмечать четыре вторника перед праздником, вырастить семени, печь сладости, накрывать праздничный стол, разжигать костры, прыгать через костры, прощать обиды.

Природа а) погода – теплая погода, солнечная погода, погода часто меняется, (переменчивая погода); б) растения – зеленеют деревья, появляются первые почки на деревьях.

- В данных предложениях использовать подходящие слова: *костры, фрукты, радость, в марте, солнце, сладости, почки, дождь.*

- Праздник весны наступает...

- Приход весны всегда ...

- На деревьях появляются первые ...

- Погода часто меняется: то выходит..., то идет ...

- Дети разжигают ... и весело прыгают через них.

- Праздничный стол украшают ... и

После выполнения этого задания и отработки словарных слов приступают к чтению самого текста. Тема эта студентам хорошо знакома, поэтому они обычно предлагают несколько вариантов перевода, затем вместе с учителем обсуждают содержание текста.

После обсуждения содержания текста, можно перейти к заданиям по его информационной переработке. Поскольку учащимся предстоит рассказать о празднике, то на этом этапе они должны передать уже знакомую им информацию, а также добавить усвоенную на уроке новую лексику. Можно предложить студентам составить опоры, которые помогут им выполнить задание. Это могут быть небольшие схемы, содержащие слова, словосочетания, короткие предложения, помогающие описать события, воспроизвести их связь между собой и т.д. Это задание может быть выполнено как индивидуально, так и всей группой.

Затем предлагается ответить на следующие вопросы:

- Что означает слово Новруз? (Новый день)

- Когда отмечают праздник? (20-21 марта)

- Какая погода бывает в марте? (то тепло, то холодно; переменчивая погода)

- Как меняется природа? (появляются первые почки)

- Как в каждом доме готовятся к празднику Новруз? (пекут сладости, накрывают праздничный стол)

- Как отмечают праздник в городе? (торжественно, появляется *Bahar qiz* – символ весны)

- Где проходит основное празднование Новруз байрама в Баку? (в Ичери шехер)

- Как украшается город к празднику? (висят плакаты с поздравлениями)

- Какое настроение у людей в эти дни? (веселое, праздничное)

- Что делают девушки накануне праздника? (девушки гадают, подслушивают за дверью)

- Что вам нравится в этом празднике?

Выполненные задания, высказанные ответы показали, что студенты хорошо ориентируются в прочитанном тексте. Этот этап является подготовительным к следующему, заключительному и самому для них трудному – этапу порождения речи.

На заключительном этапе, используя собственные опоры и данные учителем словосочетания, студенты описывают национальный праздник Новруз, рассказывают о праздничных традициях, высказывают свое к нему отношение.

Надо отметить, что при составлении собственного рассказа в ответах студентов все же чувствовалась неуве-

ренность, напряженность, они испытывали трудность в подборе слов, в выражении своей мысли. Это можно объяснить недостаточно хорошим владением языком, новым для них видом работы.

Думается, что соблюдение названных выше условий необходимо при обучении речевому высказыванию. Оно является основой для совершенствования и других видов речевой деятельности.

Из вышесказанного можно сделать вывод, что обучение устному высказыванию на основе учебного текста способствует эффективности процесса обучения. Именно таким образом совершенствуются умения студентов в построении собственного высказывания соответственно ситуации, развивается их коммуникативная компетенция.

Литература:

1. Гальперин И.Р. Что такое текст. Работа над текстом. М., 1975
2. Джафаров М.М., Гусейнова Ф.Ю. «Русский язык» Баку, 2018
3. Методика преподавания русского языка в национальной аудитории. Л. Просвещение, 1990.
4. Николаева Т.М. От звука к тексту. М., 2000.

Ключевые слова: учебный текст, речевые навыки, коммуникативная деятельность

Açar sözlər: *tədris mətni, nitq vərdişləri, kommunikativ fəaliyyət, mətn üzrə çalışmaları*

Резюме

Текст предоставляет студентам необходимый языковой материал для построения собственного высказывания. Для этой цели необходимо отобрать необходимые языковые средства и логически построить высказывание в соответствии с требованиями грамматики.

Xülasə

Öyrənilən mətn verilmiş materialdan istifadə etməklə tələbəyə fikrini sərbəst şəkildə söyləməyə imkan verir. Bunun üçün müvafiq dil vasitələrini seçmək və onları qrammatik qaydalara uyğunlaşdırmaq lazımdır.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

Халилова Нигяр
КОНСТРУКЦИЯ С СОЮЗОМ «ЧЕМ»

Союз *чем* входит в число сравнительных, но образует самостоятельную конструкцию со сложным значением.

Предложения с союзом *чем* отличается структурным и семантическим своеобразием. Так, союз *чем* возможен только в сочетании с компаративом (формами сравнительной степени) или со словами, имеющими значение компаратива. В свою очередь компаратив, если он не утратил своего значения, требует после себя либо формы родительного падежа, либо зависимой конструкции с союзом *чем*. Таким образом, сочетание компаратива (или слов, заменяющих его) с родительным падежом (или конструкцией с союзом *чем*) представляет собой грамматически слитное образование, устойчивую (жесткую) модель предложения. Например: Собаки умнее кошек, — Собаки умнее, чем кошки. Он работал быстрее и лучше меня, — Он работал быстрее и лучше, чем я. Все в этом доме было иным, чем я ожидал. Он поступил иначе, чем мы предлагали. История эта оказалась менее интересной, чем он ожидал. Жесткость, своеобразие Семантики таких построений создают благоприятную почву для образования устойчивых соединений лексического и грамматического характера.

Особый интерес представляет группа устойчивых сочетаний с *чем*, образованных на базе слов раньше, позже, более (больше), менее (меньше), далее (дальше), долее (дольше), чем и др., которые утрачивают в этих сочетаниях собственное значение сравнения. Ср.: Угощение ставилось *более чем* скромное — чай и самодельное овсяное печенье.; Ежедневно самолеты США совершали от 150 *доболе чем* 300 боевых вылетов.

В сочетании с родительным падежом эти слова выступают в функции служебного слова, близкого или к, предлогу, или к частице, образуя иногда устойчивое фразеологическое сочетание. Например: пришел *раньше двух часов*—до; *пришел позже двух часов* после; *пришел раньше всех*—первым; *любил более (больше) всего*—очень; *меньше (менее) всего заботился*—совсем не(почти не...).

Союз *чем* замещает в таких сочетаниях позицию родительного падежа по традиции, потому, что родительный падеж здесь вовсе не имеет значения объекта сравнения. Одна из причин замещения родительного падежа союзом *чем* здесь та же, что и в компаративной модели, а именно: затруднительность или невозможность употребления формы родительного падежа (например, нужно использовать предложную форму не имени существительного, а другой част и речи и т. д.). Встречается, однако, и параллельное употребление конструкций. Ср.: Я работаю в театре *более полувека*, а иду сюда каждый раз как гостя Искусства; И слова, написанные *больше чем полвека* назад, кажутся произнесенными только что.; ср.: *более полувека* назад.

Такие словосочетания имеют постоянные и переменные компоненты. К переменным относятся отрицание *не* и союз *как*, которым заменяется союз *чем*. Интересно, что частица *нече* только изменяет значение устойчивого словосочетания, но и нейтрализует различия между союзами *чем* и *как*. Ср.: выполнить работу раньше чем за два дня:—до установленного предела; — выполнит работу не раньше чем (как) через два дня.

(=в лучшем случае только в названный срок) Он мне больше чем брат — Он мае не больше чем (как) брат и т. д.

Вполне возможно, что устойчивы сочетания типа *не кто иной как, не что иначе как, не иначе как, не далее ка* (<вчера) примерно такого же происхождения.

Рассматриваемые устойчивые сочетания неоднородны по своим связям но значению и функциям в предложении. Так, не раньше (*позже, далее, долше*) *чем (как)* сочетается со словами обозначающими время, и имеет ограничительное значение или значение временного предела (за границами названного времени). Например: Он отправил Веселаго телеграмму, что... просит привезти мелиораторов *не раньше чем* через неделю после его освобождения. *Не долше, как* зимою, вернется мой отец... (В. Астафьев, Монах в новых штанах);

В следующее мгновение — оно было *не позже, чем три* секунды спустя, — я услышал, как Джо пронзительно закричал;

Устойчивые сочетания (*не*) *более (больше) чем, (не) менее (меньше) чем* менее избирательны. Чаще всего они сочетаются с количественно-именным и сочетаниями, указывая на неопределенность названного количества: либо «сверх» его, либо «без малого». Как правило, необходимость в устойчивом сочетании для выражения этого значения возникает в том случае, если количество обозначено числительным с предлогом или косвенными падежами, а также если оно обозначено прилагательным с количественным значением. Например: увеличить товарооборот *более чем на* 40 процентов; вести торговлю *более чем* с двадцатью странами; сократить длительность лечения *более чем* на половину; решили собрать не *менее чем* по сорок центнеров зерна с гектара; является результатом; *более чем полтора* векового британского колониального господства; пятьсот лирических стихотворений написаны *менее чем* за два года и т. д. Устойчивое сочетание чаще всего стоит перед предлогом, образуя вместе с ним своеобразное предложное сочетание со значением неопределенного количества, но может стоял н после него. Например: Президент провел вчера впервые *за более чем* месячный срок заседания кабинета министров; В повестку дня конференция, на которую собралось около 50 парламентариев *из более чем* 60 стран мира ... включен ряд важных конкретных пунктов.

В значении своеобразной неопределенной степени (среднее между «сверх», «очень», «весьма») вы-

ступает устойчивое сочетание более чем при количественном прилагательном или наречии. Например; *более чем* сердечный прием; *более чем* скромный отдых, заслуги, ужин; *более чем* легкомысленный наряд; *более чем* ясный ответ; *более чем* сдержанный ответ; более чем достаточный, материал: более чем достаточно; радушно, щедро, кстати и др. Сочетание может иметь и оттенок ограничительно-выделительный, близкий к значению «не только, не просто...», «мало сказать». Например: К книге, к статье, любому чтению и мнению ... Белинский, относился более чем серьезно, относился страстно... (П. Анненков. Замечательное десятилетие).

Избирательное употребление прилагательных (наречий) в этой модели привело к образованию таких речевых штампов, как обороты *более чем* достаточный, *более чем* достаточно, с оттенком иронии, который эти сочетания получают в силу очевидной избыточности своего значения. Например: Причин для недовольства Кеннеди позициями США в Африке было *более чем* достаточно. (А Громько. 1036 дней Кеннеди),

Однако более употребительны отрицательные конструкции, в которых данное словосочетание имеет утвердительное значение «только» и синонимично фразеологическим сочетанием *не что иное как, не кто иной как* в значении отождествления. Например; ... его неудача в личных состязаниях *неблизко* что чем досадная осечка. ... Все это *не более чем* глупый анекдот, рассказанный глупым человеком. (К. Симонов. Солдатами не рождаются).

На базе компаративной модели образовались целые устойчивые обороты речи с устоявшимся лексическим наполнением, адекватные слову или словосочетанию: *более (больше) чем когда (бы то ни было)-либо (ранее)*; *больше чем надо (нужно, положено, достаточно)*; *больше чем что-либо иное, больше чем обычно, более чем уверен* и др. Эти устойчивые обороты близки по своим функциям к частицам, наречиям или вводным сочетаниям. Их «полуфразеологичность» получает соответствующее отражение в пунктуации: то запятые ставятся, как в свободных конструкциях, то запятыми, выделяется весь оборот, то запятая не ставится совсем. Например: Павла Петровича она боялась больше, чем когда-либо. (Тургенев. Отцы и дети); ... Она больше чем кто-нибудь поймет тебя. (К. Симонов, Солдатами не рождаются); 90 процентов американцев желают, больше чем чего-либо иного, чтобы власть положила конец разгулу насилия. (Никифоров. Преступность в США).

В русском языке широко употребляются и союзные сочетания, в которых «бывший» союз *чем* является только составным компонентом. Одни из них (напр., *союз прежде чем*) окончательно сложились как союзы и в иной функции не употребляются, хотя и являются союзами фразеологического типа. Например: *Прежде чем* Алеша вымолвил последние слова, он уже/ пожалел о сказанном им. («Юность», 1996, № 8) (ср.: дотога как, перед тем, как вымолвил. ...).

Другие (напр., раньше чем, лучше чем, скорее чем, больше чем) к союзам (пусть и «формирующимся») можно отнести с большими оговорками, потому что они очень неустойчивы в своей функции, их компоненты до конца не утратили своего лексического значения. Ср.: *Я поседел раньше, чем ты* – свободная конструкция с союзом *чем*. Но еще *раньше, чем* вы вступите в мертвую деревню, ваш взгляд остановится на бронзовой фигуре старика с мертвым ребенком на руках. Здесь союзное сочетание *раньше чем* синонимично союзам *прежде чем, до того как*. *Мы стараемся работать сегодня и завтра лучше, чем вчера*; *Но она уснула скорее, чем предполагала* – свободные конструкции с компаративом и союзом *чем*. Но: *Лучше переосторожничать, чем перехрабриться*. (Г. Марков. Сибирь); В напряженно поднятом салоте сводило пальцы. Но мы *скорее* умерли бы, *чем* опустили руку. Здесь союзное сочетание *лучше... чем, скорее... чем* синонимично (но нетождественно) *а не (по не)*. Это особые устойчивые словосочетания, лексически закрепляющие фразеологическую схему предложения. Синтаксические фразеологизмы часто становятся базой для образования фразеологизмов лексического типа. Так, фразеологизованная конструкция с устойчивым сочетанием *лучше чем* явилась удобной формулой для выражения различных сентенций и, таким образом, для создания фразеологизмов типа пословиц, крылатых выражений. Например: *Лучше* поздно, чем никогда; *Лучше* синица в руки, *чем* журавль в небе. (Пол.); *Лучше* умереть стоя, чем жить на коленях. (Д. Ибаррури). Таким образом, среди конструкций с союзом *чем* необходимо выделять предложения, в которых союз *чем* является компонентом устойчивых сочетаний или фразеологических схем. Они отличаются от предложений жесткой, но лексически свободно наполняемой компаративной модели тем, что в современном языке, утратили свойственное последней типовое значение и выполняют иные синтаксические функции: не опорного слова и сравнительного союза, а особой частицы или наречия, предлога, составного союза, союзного сочетания выступают в их органическом диалектическом единстве» (1, с. 65) связи с этим, совершенно справедливо требование, выдвинутое И.Ф. Вардулем: «говоря о тождественности - нетождественности объектов, необходимо всегда эксплицировать критерий тождественности, а именно оговаривать, общности каких свойств в данном рассмотрении достаточны, чтобы признать объекты тождественными» (2, с. 47).

Кроме того, в данной связи весьма знаменательным и поучительным представляется следующий научный факт, относящийся к информации, которая является более фундаментальным понятием. Чем значение как семантический (смысловой, сигнификативно-денотативный) инвариант информации. В результате логико-методологического анализа развития особенных форм понятия количества информации, в том числе не вероятностных (нестатистических) подходов в теории информации, А.Д. Урсул пришел к важному выводу

о том, что существенным для общего понятия информации следует считать не признак случайности или признак возможности, которые вместе с признаком тождества составляют в их сущностном единстве фило-софскую категорию неопределенности, лишенного своих признаков связи со случайностью и возможностью, остается лишь одно тождество. Таким образом, оказывается, что если в статистической теории понятие информации выступает как снятая неопределенность, то в более общем случае можно трактовать информацию как снятое тождество, то есть, как (отражение) разнообразие или различие (3, с.24)

Подобно тому, как выделение и отождествление слов в сознании носителей конкретного языка происходит без особого труда, точно также практическая лексикография не испытывает серьезных затруднений вразграничений отдельных значений или оттенков значений слова, а также синонимизации значений разных слов и выражений. И в тоже время подобно тому, как проблемы «отдельности слова» и «тождества слова», выдвинутые А.И. Смирницким, относятся к числу сложнейших проблем теоретического изучения лексем, охватывая по сути дела синтагматический и парадигматический аспекты, вопросы выделимости и воспроизводимости, целостности и варьирования глоссем, то так же проблемы лексико-семантического варианта многозначного слова, и границ лексической синонимии в языке составляют поистине камень преткновения для описательной семасиологии. В настоящей главе совместное рассмотрение моносемии-изосемии и синонимии-квазисинонимии глагольных словозначений преследует цель такого установления отдельного и отождествляемого лексического значения глагола в современном турецком языке, которое будучи свободным от лексического эмпиризма, всё же не отдалялось бы чрезмерно от интуитивной реальности смыслового содержания простых глаголов. Эту несколько отвлеченно сформулированную цель, пожалуй, лучше всего раскрыть путём анализа конкретного словарного материала.

Одним из важнейших лингвистических принципов Е.Курилович считал следующий: «из того факта, что данное слово отражает две или несколько разных физических или психологических действительностей, не всегда следует делать заключение о его многозначности»(4,с.44).

Этот принцип часто нарушается при определении качества выделяемых в словарной статье отдельных значений. В качестве примера можно привести подачу глагола *ayırmaq* «Турецко-русском словаре». Инсемой, то есть инвариантной семой, вернее, общим (основным) компонентом в смысловой структуре глагола *ayır* следует; по-видимому считать следующее: *отделять, выделять* и т.п. (естественно, актом деления, разделения) *часть целого*; сравним толкование первого значения глагола *отделить* в «Словаре русского языка» С.И.Ожегова: *отнять, отобрать от чего-либо целого какую-либо часть; выделить что-либо, находившееся до того вместе, в соединении с чем-либо*. Например: *Отделить хорошее зерно от плохого. Отделить желток от белка*.

В «Турецко-русском словаре» же, с одной стороны, это главное значение толкуется слишком расширительно: не только отделять часть целого (в рамках синтаксической конструкции *Neyi nedenayırmaq*), но и делить, разделять целое на части с другой же стороны, последующие значения, число которых достигает девяти, не выходят за пределы того общего понятия *отделения части или частей в результате разделения целого*, которое заключено в первом значении. И, в самом деле, в рассматриваемой словарной статье дается следующее определение первого значения глагола *ayırmaq*. *разделить на части (parçalamaq) нечто целое (tüm olan nesneyi)*. "Например: *Kemidiettenayırmaq* - Отделить кость от мяса. *Maddeyi kısımlarına ayırmaq* - Разделить вещество на составные части. *Хотя одно из значений ayırmaq* и определяется как *различать, отличать – seçmek, farklandırmak*.

Следует просто задать вопрос: «по сравнению с кем или с чем?».

Искажения. «Чтение мыслей». Иногда кажется, что один человек знает, о чем другой думает в данный момент. Признаками такого «чтения мыслей» являются фразы типа «Вы в этом не уверены, не правда ли?» или «Я знаю, что вам это не нравится». Глубинный смысл первого высказывания будет следующим: «Вы качаете головой, щурите глаза и хмурите брови», а второго - «Вы держите все время руки скрещенными на груди, не смотрите на меня, сидите, ссутулившись, а затем встаете и выходите вон...». Вариантом той же ситуации является случай, когда от нас самих ожидают чтения мыслей другого человека: «Если бы вас это заботило, вы бы смогли понять мои чувства» или «Вам следовало бы знать, что я непременно так сделаю». Такие высказывания предполагают наличие определенного рода сенсорной чуткости у собеседника, но их конкретное языковое выражение приобрело совершенно искаженную форму. В подобной ситуации можно в ответ спросить: «Как именно, по вашему мнению, я смогу узнать ваши чувства и мысли?».

Иногда можно использовать другие схемы мета-модели. Например, в ответ на упрек: «Ты не ценишь того, что я для тебя делаю» можно спросить: «Почему ты решил, что я тебя не ценю?». Следующая же фраза — «Потому что ты никогда не покупаешь мне цветы и конфеты» - является комплексным эквивалентом, Получается, что ценить кого-то — это значит покупать ему цветы и шоколад, что это одно и то же. Весьма спорное утверждение, по меньшей мере. Кроме того, не добавляет ясности обобщение - наречие «никогда». В этом же случае следует задать совсем простой вопрос: «В самом деле, никогда?». В подобных ситуациях наша задача должна состоять в том, чтобы более глубоко понять смысл фразы, а затем использовать это понимание и в практике НЛП, и для повышения эффективности общения, и планирования нашей последующей деятельности на его основе. В любом случае при «чтении мыслей» уместно будет спросить: «Отку-

да вы все знаете?» или же: «Как я могу все это знать?»).

Причина и следствие. В этом случае речь идет о предполагаемой связи между некоторой причиной и следствием. Фраза «Этот цвет придает вещи дешевый вид» подразумевает, что причиной дешевого вида является именно ее цвет. Выражение «Я бы уже закончил работу, но Джавидан не оказалось на месте» также содержит намек на причинно-следственную связь, однако не уточняет, в чем именно причина не сделанной во время работы - то ли Джавидан не отвечал на телефонные звонки то ли какие-то иные обстоятельство помешали завершению работы. Все это очень напоминает использование в разговоре комплексного эквивалента. Отличие состоит лишь в том, что здесь утверждения следуют одно за другим часто в хронологическом порядке, а не объединены в конструкцию, как в случае комплексного эквивалента. Определение слов, по которым можно было бы распознать данную схему, не существует. Ключевым, однако, может оказаться союз «но»: «Я бы сказала ему, но он ведь с ума сойдет» (причина: сказала ему, следствие: сошел с ума). Надо заметить, что в этом примере также присутствует «чтение мыслей», которое мы довольно часто используем в процессе нашего общения, равно как и эмотивную номинализацию типа «сошел с ума».

Пресуппозиции. Примером предпослечного суждение может быть следующее утверждение: «Нельзя начинать новую карьеру в моем возрасте» Пресуппозиции отражают наш взгляд на мир, наше представление о жизненных ценностях, наши принципы и предпочтения. Довольно часто вопрос «почему?» уже включает в себя некоторые пресуппозиции. Например, вопрос «Почему вы сами все это не организовали?» предполагает, что мы чего-то не сделали, не предприняли надлежащих мер (что, несомненно, входило в наши обязанности). Этот вопрос означает также, что дело нуждалось в специальной организации, и что это дело имело некоторое отношение к спрашивающему нас человеку. Классическим примером искажений подобного типа является история про продавца, который спрашивает покупательницу: «Какое платье вы выбрали, ханум, черное или красное?». Продавец уже заранее решил, что интересует даму. Разного рода искажения встречаются в процессе общения очень часто. Вот только несколько примеров: Если вы поразмыслите над этим, то поймете (предпосылка: вы недостаточно размышляли об этом деле, вы вообще плохо умеете думать). 2. Почему вы не внесли их в список? (Вы неправильно составили список). 3. Вы такой же медлительный, как Эльмар (Эльмар - очень медлительный человек).

Для того чтобы справиться со всем этим множеством искажений на практике, нужна изрядная сноровка. В обычной ситуации вопрос типа «Что заставляет вас думать, что...?» позволит нам выявить те пресуппозиции, которые стоят за каким-то высказыванием нашего собеседника.

Литература:

1. Джозеф О'Коннор и Джон Сеймор. Введение в нейролингвистическое программирование. «Версия», Челябинск, 1997.
2. Sid Jacobsen. Meta-Cation: Prescriptios for Some Ailing Educational Processes. Meta Publication, 1983.
3. Terry McClendon. NLP: The Wild Days 1972-1981. Meta Publication, 1989.

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

Arıxova İradə Talib qızı

TARIXİN QANLI SƏHİFƏLƏRİ MİLLİ BİRLİYİN QARANTI KİMİ

Hər bir millətin yaranmış və yazılmış bir tarixi vardır xalqın tarixinə yalnız keçmiş kimi baxmaq olmaz. Çünki keçmişimizin tarixi həm bu günümüzün, həm də gələcəyimizin bünövrəsidir. Hər bir möhtəşəm bina öz bünövrəsi üzərində dayandığı kimi xalqların bu günü və gələcəyi də onların tarixi üzərində ucalır. Əbas yeri deməyiblər ki, keçmişini qoru gələcəyini qur. Tarixi keçmişimizi öyrənməklə biz öz xalqımızın, qədim dövlətimizin dünya tarixindəki yerini və rolunu müəyyən edə bilərik. Bu gün mən elə bir tarixdən danışmaq istəyirəm ki, kitabının hər səhifəsini vərəqlədikcə həmin tarixin mürəkkəblə deyil, xalqımın qanı ilə yazılmış olduğunun şahidi olacağım. Bəli bu mənim xalqımın- Azərbaycan xalqının tarixinin qanlı səhifələridir. Bu tarixin yazılmış hər bir misrasında Ulu babalarımızın narahat ruhaları, qız-gəlinlərimizin ləkələnmiş, tapdalanmış namusları, ata-analarımızın acı, qanlı göz yaşları, körpələrimizin göyləri titrədən dünyanı lərzəyə gətirən ah-nalələri yazılıbdır. Tarixi yazmaq onu yaratmaq qədər çətin və şərəflidir. Bu tarixin ilk səhifələri yazılarkən Azərbaycanın ərazisinin ümumi sahəsi 410000 kv km-dən çox idi. O zamanlar Böyük Elxani, Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu, Səfəvi imperiyaları Ulu paytaxtımız Təbrizdən idarə olunardı. Azərbaycan məmləkətinin gücü qüdrəti yağılara rahatlıq vermirdi. Hər an dövləti zəiflətməyə çalışaraq ölkədə ardı-arası kəsilməyən münaqişələr yaradırdılar. Nəhayət, XIX yüzilliyin əvvəllərində düşmənin hazırladığı plan həyata keçdi. 1813-cü il oktyabrın 12-də Qarabağda Güllüstan kəndində imzalanan müqavilə ilə Azərbaycan torpaqlarının parçalanmasının başlanğıcı qoyuldu. Bir çox Azərbaycan xanlıqları Rusiya imperiyası tərəfindən işğal edildi. Xalqımız və torpaqlarımız bölündü. Tariximizin faciələr, soyqırımları dövrü başladı. Tarixdə bir çox ədalətsiz müqavilələr olmuşdu. Lakin, "Güllüstan" müqaviləsi daha ədalətsiz və amansız idi. Çünki xalqımızın, torpaqlarımızın bölünməsi, tariximizin, taleyimizin və mədəniyyətimizin bölünməsi demək idi.

1828-ci il fevralın 10-da imzalanan "Türkmənçay" müqaviləsi isə ölkəmizin və xalqımızın parçalanmasını rəsmiləşdirdi. Rusiya hökuməti özünə dayaq yaratmaq üçün erməniləri Azərbaycan torpaqlarına köçürdü. 1828-ci il martın 21-i Naxçıvan və İrəvan torpaqlarında qondarma "Erməni vilayəti" yaradıldı. XX əsrin əvvəllərində xalqımıza qarşı çoxdan hazırlanmış erməni vəhşilikləri başladı. Heç bir insani keyfiyyətləri olmayan ermənilər öz havadarlarının dəstəyi ilə vətənimizin müxtəlif bölgələrində dəhşətli qırğınlar törətdilər. Həmin dövrdə İrəvan, Naxçıvan, Zəngəzur, Göyçə ərazisində baş vermiş qırğınlarda 100-lərlə, minlərlə azərbaycanlı işgəncələrə məruz qaldı, vəhşicəsinə öldürüldü.

1917-ci il noyabrın 2-də Azərbaycana muxtariyyət verilməsi tələbi növbəti qırğına səbəb oldu. 1918-ci il mart qırğınları başladı. 18-21-30-da Bakı sovetinin başçısı erməni Şaumyanın başçılığı ilə Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş bu soyqırım aktı təkcə Bakı ilə məhdudlaşmadı. Bakı Sovetinin bolşevik- daşnaq qoşunları bir çox erməni caniləri, qaniçənlərinin rəhbərliyi ilə Şamaxı, Salyan, Kürdəmir, Quba, Lənkəran və digər bölgələrdə də Bakıda başladığı soyqırım əməlini davam etdirdilər.

Tariximizin qanlı səhifələrində 37-ci il qurbanlarının da qan izlərini görə bilərik. Bu illər Azərbaycan xalqının həyatında çox ağır və amansız illər idi. Müstəqilliyini itirmiş xalqımızın dilini, dinini, mədəniyyətini, tarixini xalqımıza unudurmağa çalışdılar. Dövlət dili rus dili elan olundu. Onlar bildirdilər ki, bir xalqı məhv etmək üçün onun nə qədər ərazisini işğal etsələr də, xalqı amansızcasına qırsalar da o xalq yenə bir millət kimi yaşayacaq və mübarizə aparacaqdır. Ona görə bu dəfə xalqın dilini dəyişmək planını həyata keçirtmək istədilər. Zorla əlifba dəyişikliyi etdilər. Azərbaycan dilinin inkişafında çox böyük xidməti olan böyük dilçi alim Ə. Abdullayev o illəri belə xatırlayır: "Şəxsiyyətə pərəstiş dövrlərində bizim ixtiyarımız yox idi deyək ki, Azərbaycan dili türk dillərindən biridir. 1937-ci ilə qədər xalqımıza "azəri türkləri" deyilirdi. Azəri sözündən ötrü Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının I cildini ləğv etdilər. Bu sözə görə Ensiklopediyada bəzi məqalələr özünə yer tapa bilmədi. Bizim babalarımızın türk olduğunun da üzərindən qələm çəkildi. Stalin demişdi ki, "Sizin babalarınız midiyalılardır". Halbuki, Midiya dövlətində müxtəlif tayfalar və dillər birləşmişdi. Əlimizdə də "midiya dili" deyilən dilə aid bir mətn də yox idi.

Həmin illər işğal rejimini qəbul etməyən görkəmli ziyalılarımız kütləvi surətdə məhv edildi. 29 min günahsız adam həbs edilərək güllələndi. Xalqımızın ziyalı oğulları H. Cavid, Y. V. Cəmənzəminli, Ə. Cavad, M. Müşfiq, və b. o illərin qurbanına çevrildi. Belə qətlərin törədilməsində mühüm dövlət vəzifələrini tutmuş ermənilər əsas rol oynayırdı. İllər keçəndən sonra qətl qurbanlarına bəraət verilsə də 1937-ci il Azərbaycan xalqının tarixində və xalqımızın yaddaşında ən böyük faciələrdən biri kimi qaldı. Xalqımıza qarşı növbəti təxribat 1948-ci ildə baş verdi. Minlərlə azərbaycanlı öz doğma el obasından, yurdundan deportasiya olundu. Öz doğma vətənlərində vətənsiz qaldılar ermənilərin necə məkrli hiyləgər millət olduğunu bilən İ. V. Stalin Rusiyada yaşayan erməniləri İrəvana, ordakı azərbaycanlıları isə Azərbaycanın digər bölgələrinə deportasiya etdilər.

Bütün bu illər ərzində zülm və iztirablar içərisində yaşayan həmişə əzilməyə məhkum olan xalqımız bundan sonra onları daha böyük faciələrin gözlədiyindən xəbərsiz idi. Əsrin əvvəllərini faciə ilə qarşılayan xalq əsrin sonunda da bu faciələrin ən dəhşətliləri ilə üz-üzə gəldi. 1987-ci ildə SSRİ adlanan nəhəng bir dövlətin dağılmaq üzrə olduğunu görən ermənilər "Böyük Ermənistan" yaratmaq xəyalına düşdü. Bu plan Azərbaycan torpaqlarının işğal olunması hesabına yaradılmalı idi. Bunun üçün ilk əvvəl Moskvada məsul vəzifədə çalışan H. Əliyev vəzifədən uzaqlaşdırıldı, sonra Qərbi Azərbaycanda yaşayan azərbaycanlıları öz ata-baba yurdlarından qovdular. Qarabağda Moskva tərəfindən silahlanan ermənilərlə əliyalın xalq üz-üzə qaldı. Millətin səbr kasası daşdı, Azərbaycan xalqı ayğa qalxdı və əzəmətli qüvvə kimi yenidən mübarizə meydanına atıldı.

1990-cı il 20 yanvar faciəsi baş verdi. Bakını qan gölünə çevirdilər. Günahsız Azərbaycan xalqı yenə şahid

oldu, onları 31 mart soyqırım qurbanlarının uyuduqları yerdə dəfn etdilər. Şəhidlər Xiyabanı yarandı. 1991-ci il dekabrın 29-da Azərbaycanın əldə etdiyi bu müstəqillik xalqımızın Sovet işğalına qarşı mübarizəsinin yekunu oldu. Xalqın bu mübarizəsini görən tərribatçı düşmənlərimiz daha da qızıqdı. Bir-birinin ardınca Azərbaycana daha böyük faciələr yaşatdılar.

Dünya tarixində bir çox faciələr baş vermiş, kədərli hadisələr yaşanmışdır. Ancaq xalqımızın 25 il əvvəl 1992-ci il fevralın 25-dən 26-na keçən gecə Azərbaycanın Xocalı şəhərində erməni təcavüzkarları tərəfindən törədilən bəşəriyyət tarixində qanlı faciələrlə bir sırada duran 20-ci əsrin ən dəhşətli faciəsi bəşər tarixinə qanlı yazılmış səhifələrdən biri oldu. Həmin gecə Xankəndində yerləşən Sovet ordusunun 366-cı alayının hərbi quluqçularının iştirakı ilə erməni quldur dəstələri Xocalı şəhərini zəbt etdilər. 613 nəfər gələndi. 83 uşaq, 106 qadın, 70 qoca, 8 ailə tamamilə məhv olundu. 500 insan yaralandı. təxminən 150 nəfər itkin düşdü, 1275 nəfəri isə əsir götürüldü. Bu qanlı səhnənin təsvirini verəndə dünya ölkələri beynəlxalq hüquq formalarına görə əvvəlcədən planlaşdırılmış yalnız insanların milli mənsəbiyyətinə görə kütləvi qırğın məqsədi ilə törədilmiş cinayət aktlarına yalnız bir ad vermək olar-soyqırım. Bu faciə təkcə Azərbaycana, onun xalqına deyil, bəşəriyyətə qarşı törədilmiş ən ağır, misli görünməmiş cinayətdir. Çünki Xocalıda təkcə insanlar deyil, insanlıq da qətlə yetirildi. Tarixdə olmamış yalançı soyqırımını dünyaya təbliğ edən ermənilər Azərbaycan xalqına qarşı əsl soyqırım törətdilər. Bu cinayət, əslində yalnız erməni cəlladlarının adına yazıla bilməz. Cinayəti görmək istəməyən, insan haqlarını şüar etmiş böyük dövlətlər də bu vəhşiliyə şərikdirlər. Çünki insanlıq aləmində ədalət məhkəməsi ilə yanaşı vicdan məhkəməsi də vardır. Nə qədər ki böyük dövlətlər bu cinayətə göz yumacaq bu onların vicdanına yazılacaq. Gözlərin kor olması insanın duyğularını, mənəviyyatını öldürmür, vicdanın kor olması isə insanı mənəvi cəhədən şikəst edir, insanlıq duyğularını öldürür. Xocalı faciəsinə ilk dəfə hüquqi qiyməti 1997-ci il 25 fevral tarixli səsəncamı ilə Ulu Öndərimiz H.Əliyev verdi. Xocalı faciəsinin bəşər tarixində qanlı ləkə kimi qalacağını bildirərək onu bütün insanlığa qarşı cinayət aktı kimi qiymətləndirdi və hər il 26 fevral saat 17:00 u sükut dəqiqəsi elan etdi

Xocalı faciəsi, eləcə də tariximizin digər faciələri tariximizə yalnız faciə və soyqırım olaraq yazılmamışdır, bu həm də Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq salnaməsidir. İndi yurdumuzun Şimal torpaqlarında əbədi alaovlanan Azadlıq məşəli şölələnilir. Ulu keçmişimizin 5 min illik dövlətçilik tarixi yenidən dirçəldi. İndi bu şanlı tarixin qanuni varisi olan Azərbaycan Respublikası adlanan müstəqil dövlət, üşrəngli bayrağı, gerbi, himni, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası adlanan təməl qanunu var.

Bütün bunlar xalqın xilaskar oğlu H.Əliyevin müdrik siyasətinin nəticəsidir və bu siyasətin davamçısı olan Prezidentimiz İ.Əliyevin xalqımıza olan məhəbbətinin, əməyinin bəhrəsidir. Biz hamımız fəxr etməliyik ki, belə bir diyarın övladıyıq. Xalqımıza qarşı törədilən bu qanlı faciələr damarlarında azərbaycanlı qanı axan hər bir Azərbaycanlı övladını bir yumruq kimi məkrli düşməne qarşı birləşdirərək qranit parçası kimi qırılmaz etməlidir. İnsanların birliyi xalqı, milləti yaradır və bu birlik xalqın, millətin diriliyinə çevrilir.

Xülasə

Bu gün mən elə bir tarixdən danışmaq istəyirəm ki, kitabının hər səhifəsini vərəqlədikcə həmin tarixin mürəkkəblə deyil, xalqımızın qanı ilə yazılmış olduğunun şahidi olacağıq. Bəli bu mənim xalqımın- Azərbaycan xalqının tarixinin qanlı səhifələridir. Bu tarixin yazılmış hər bir misrasında Ulu babalarımızın narahat ruhaları, qız-gölinlərimizin ləkələnmiş, tapdalanmış namusları, ata-analarımızın acı, qanlı göz yaşları, körpələrimizin göyləri titrədən dünyanı lərzəyə gətirən ah-nalələri yazılıbdır. Tarixi yazmaq onu yaratmaq qədər çətin və şərəflidir

Summary

Today, I would like to talk about a date whenever we print each page of the book, and we will see that the history is written not in ink, but in the blood of my people. Yes, this is the bloody pages of my people - the history of the Azerbaijani people. In every story written in this history, there are many troubles of our ancestors, the stinging of our daughters and the brutalities of our daughters, the bitter tears of our mothers, the tears of our fathers and the shining of our babies.

Резюме

Сегодня я хотел бы поговорить о дате, когда мы печатаем каждую страницу книги, и мы увидим, что история написана не чернилами, а кровью моих людей. Да, это кровавые страницы моих людей - история азербайджанского народа. В каждой истории, написанной в этой истории, есть много проблем наших предков, язва наших дочерей и зверства наших дочерей, горькие слезы наших матерей, слезы наших отцов и сияние наших детей.

Açar sözlər: Azərbaycan, tarix, birlik, işğal, müstəqillik

Ключевые слова: Азербайджан, история, единство, оккупация, независимость

Key words: Azerbaijan, history, unity, occupation, independence

İlkin Əsgərov

QEYRİ-MƏHSULDAR ŞƏKİLÇİLƏR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ MƏHSULDARLIQ YARADAN VASİTƏ KİMİ

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində morfoloji yolla söz yaratma prosesində şəkilçilər olduqca böyük əhəmiyyət kəsb edir. Heç şübhəsiz ki, morfoloji yolla söz yaradıcılığında istifadə olunan bu üsul söz yaratma prosesində ən qədim, ilkin və aparıcı üsul hesab olunur. Bu mənada ayrılıqda işlənə bilməyən, müstəqil lüğəvi mənası olmayan, yalnız ümumiləşmiş qrammatik məna ifadə edən şəkilçilər dilin lüğət fondunun daha da zənginləşməsində xüsusi rol oynayır. Əlbəttə, sözün kökündən və ya başlanğıc formasından kənarda şəkilçilər öz funksiyasını, funksionallığını itirmiş olur, sadəcə hərflərin mənasız birləşməsinə əmələ gətirir. Məsələn, omonimlik keyfiyyətinə malik **-ca, -cə** şəkilçisi sözdən kənarda heç bir məna ifadə etmir, hətta qrammatik mənası daha da ümumi, mücərrəd olur. Lakin söz daxilində işləndikdə o, bir növ, konkretlik qazanmış olur, leksik məna bildirməsə də, qoşulduğu sözün semantikasında fərq yaradır, sözdüzəldici və ya sözdəyişdirici funksiyada çıxış etməsi müəyyənləşir və nəticədə hansısa bir sözün ya şəklini dəyişir, yaxud da yeni bir sözün yaranmasına səbəb olur. Ona görə də şəkilçilərin lüğəvi mənasının olmamasına əsaslanmaqla onların dildəki funksiya və əhəmiyyətini kiçiltmək olmaz. Dilçilik ədəbiyyatında şəkilçilər təsnif olunarkən müxtəlif meyarlar əsas götürülür. Şəkilçilərin təsnifatında əsas götürülən prinsip-meyarlardan biri də onların söz yaratma prosesindəki məhsuldarlıq qabiliyyətidir. Belə ki, müasir Azərbaycan ədəbi dilində şəkilçilər sözdüzəldicilik qabiliyyətinə görə məhsuldar və qeyri-məhsuldar olmaqla iki yerə ayrılır. Məhsuldar şəkilçilərin adından da göründüyü kimi, dildə işlənmə tezliyi də, məhsuldarlıq səviyyəsi də yüksəkdir. Məsələn, **-çı, -çi, -çu, -çü; -lı, -li, -lu, -lü; -sız, -siz, -suz, -süz; -ış, -iş, -uş, -üş** kimi şəkilçilər söz sonuna qoşulmaqla çoxlu sayda yeni-yeni leksik vahidlər əmələ gətirir. Belə şəkilçilər dildə onlarla, bəzən də daha çox sözün yaranmasında iştirak edir. Qeyri-məhsuldar şəkilçilər isə söz yaradıcılığında fəal iştirak edə bilmir, barmaqla sayıla biləcək qədər sözlər düzəldir. Üstəlik, işlənmə tezliyi də aşağı olmaqla yanaşı, eyni zamanda məhsuldarlıq göstəricisi də aşağıdır. Bir faktı da qeyd edək ki, qeyri-məhsuldar şəkilçilərin dildə neçə söz düzəltməsinə dəqiq şəkildə demək mümkün deyil. Çünki bu, əksər hallarda mübahisə yaradır. Tutaq ki, müasir Azərbaycan ədəbi dilində **-sa, -sə** şəkilçisi qeyri-məhsuldar feil düzəldən şəkilçidir, cəmi bir neçə feildə təsadüf olunur. Lakin qədim yazıla abidə və mətnlərdə, bir sıra türk dillərində bu şəkilçi məhsuldarlığı ilə diqqəti cəlb edir. Əlavə edək ki, təkcə M.Kaşğarının "Divan"ında bu şəkilçi vasitəsilə həm adlardan, həm də feillərdən əmələ gəlmiş 50-yə qədər yeni leksik vahid işlənmişdir. Bu baxımdan qeyri-məhsuldar şəkilçilər vasitəsilə əmələ gəlmiş sözlərin dəqiq kəmiyyəti haqqında fikir demək özünü doğrultmur. Bu situasiya zamanla, dilin inkişafı ilə bilavasitə bağlıdır. Ola bilər ki, bu gün məhsuldar olan bir şəkilçi dilin gələcək inkişafında qeyri-məhsuldar şəkilçiyə çevrilsin, yaxud da əksinə. Əlbəttə, bu, dilin öz təbiətindən asılıdır, ehtiyacdan yaranan zərurət nəticəsində reallaşa bilər. Bir faktı da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilçiliyində qeyri-məhsuldar şəkilçilər dedikdə daha çox leksik şəkilçilərin içərisində çox az sözdüzəldicilik qabiliyyətinə malik olan xüsusi bir şəkilçilər qrupu nəzərdə tutulur. Lakin dil faktları göstərir ki, dildə qeyri-məhsuldar şəkilçi anlayışı təkcə leksik-sözdüzəldici şəkilçilərlə əlaqədar olmayıb, eyni zamanda qrammatik, yəni sözdəyişdirici şəkilçilərlə də bağlılıq təşkil edir. Məsələn, sifətin azaltma dərəcəsinin morfoloji əlamətlərindən olan **-raq, -sov, -şın** şəkilçiləri qrammatik olmaqla yanaşı, həm də qeyri-məhsuldardır. Yaxud da feili bağlama şəkilçilərindən olan və omonimlik xüsusiyyəti daşıyan **-caq, -cək** şəkilçisi tarixən olduqca məhsuldar və işlək olduğu halda, hazırda qeyri-məhsuldar keyfiyyətə malikdir. Ona görə ki bu şəkilçiləri qrammatik də olsa, müasir ədəbi dil nöqtəyi-nəzərindən məhdud sayda sözə artırmaq olar.

Azərbaycan dilində qeyri-məhsuldar şəkilçilərin işlənmə xüsusiyyətlərindən biri də odur ki, bu şəkilçilərin qeyri-məhsuldar olmasına baxmayaraq, dilin lüğət ehtiyatının zənginləşməsində böyük rol oynayır. Ənənəvi dilçilik ədəbiyyatında təsnifat aparılarkən "qeyri-məhsuldar şəkilçilər" adı altında verilən bu termin əslində şərti xarakterə malik olub, bu qrupa aid olan morfemlərin ifadə etdiyi semantikanı tam dəqiq və düzgün ifadə edə bilmir. Qeyri-məhsuldar şəkilçilərin özləri də dildə məhsuldarlığın yaranmasına və artmasına xidmət edir, dilin lüğət ehtiyatını daha da inkişaf etdirərək zənginləşdirir. Nəzərə almaq lazımdır ki, qeyd olunan morfemlər vasitəsilə əmələ gələn sözlərin özləri də mikro və makromətnlərin tərkibində işlənməklə predikativ və qeyri-predikativ birləşmələrin əmələ gəlməsində olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dolayısı ilə bu da, məhsuldarlığın bir forması olub, dilimizin inkişafına xidmət edir. Düzdür, dilçilikdə qeyri-məhsuldar şəkilçilərə münasibət birmənalı olmamışdır. Məsələn, prof. H.Mirzəzadə "Azərbaycan dilinin tarixi morfolojiyası" adlı kitabında həm tarixən, həm də bu gün işlənən bəzi qeyri-məhsuldar şəkilçiləri müstəqil şəkilçi hesab etmir. Belə şəkilçilər **-gir, -zar, -xah, -əng** olmaqla, əsasən fars mənşəli şəkilçilər qrupuna aiddir. H.Mirzəzadə bu kimi şəkilçilərin həm mənəbə dildə, həm də bizim dilimizdə zəif iştirakını əsas götürməklə, **-gir, -zar, -xah, -əng** şəkilçisi işlənmiş sözləri sadə götürməyi daha münasib hesab edir. Əlbəttə, bu fikir dildə özünü doğrultmur. Ona görə ki, göstərilən şəkilçilər artırıldığı sözdə yeni semantika yaratmaqla bərabər, əsasən, artırıldığı sözün mənsub olduğu söz qrupunu da dəyişdirir. Məsələn, **fənd, cib, pul** kimi sözlər nitq hissəsi etibarlı ilə isim olduğu halda, **-gir** şəkilçisi qəbul etdikdən sonra sifətə çevrilir: **fəndgir uşaq, pulgir adam, cibgir şəxs**. Bundan əlavə, qeyri-məhsuldar şəkilçi vasitəsilə əmələ gəlmiş söz yenidən başqa bir leksik şəkilçi də qəbul edə bilər. Məsələn: **fənd-fəndgir-fəndgirlik, azad-azadxah-azadxahlıq, üzr-üzrxah-üzrxahlıq və s.** Bu hal milli mənşəli şəkilçilərə də aiddir. Məsələn, bir cür yazılan **-tuq** şəkilçisi əsasında müasir Azərbaycan ədəbi dilində onlarla leksik vahid (sadə, düzəltmə, mürəkkəb olmaqla) əmələ gəlmişdir: **qoltuğuboş, qoltuğudolu, qoltuq, qoltuqağacı, qoltuqaltı, qoltuqlama, qoltuqlamaq, qoltuqlanma, qoltuqlanmaq, qoltuqlatma, qoltuqlatmaq, qoltuqlu, qoltuqsuz və s.** Misallardan da göründüyü kimi **-tuq** şəkilçisi olmadan bunları əmələ gətirmək mümkün deyil. Daha doğrusu, **-tuq** şəkilçisini çıxartsaq, ya sözün

semantikasında fərq əmələ gələr, ya da söz ümumilikdə məna verməz. Məsələn: *qoltuqlama- qollama, qoltuqçu-qolçu, qoltuqlanmaq-qollanmaq, qoltuqqulu-qolqulu, qoltuqsazı-qolsazı və s.* Bundan başqa, qeyri-məhsuldar şəkilçilər sözdə işlənmə yerinə görə də fərqlənir; həm əvvəldə, həm də sonda işlənir. Mənsubiyyətinə görə həm milli, həm də alınma mənşəli olur. Bir məqamı da qeyd edək ki, məhsuldar şəkilçilərin özləri də bəzi məqamlarda qeyri-məhsuldar şəkilçi keyfiyyəti daşıyır. Məsələn, *-çl, -çl, -çu, -çü* şəkilçisi Azərbaycan dilində ən məhsuldar isim düzəldən şəkilçidir. Lakin bu şəkilçinin nitq hissələri üzrə sözdüzəldicilik qabiliyyəti fərqlidir. İsimlərdən isim düzəldən şəkilçi kimi olduqca məhsuldar olduğu halda, sifətlərdən isim düzəldən şəkilçi kimi qeyri-məhsuldardır.

Nəticə olaraq, qeyri-məhsuldar şəkilçilər haqqında dediklərimizi ümumiləşdirib aşağıdakıları qeyd edə bilərik:

1. Həm leksik, həm qrammatik şəkilçilər qeyri-məhsuldar ola bilər;
2. Məhsuldar bir şəkilçi qeyri-məhsuldar şəkilçiyə çevrilə bildiyi kimi, qeyri-məhsuldar şəkilçilər də məhsuldar şəkilçiyə çevrilə bilər;
3. Azərbaycan dilində qeyri-məhsuldar şəkilçilər həm ön, həm də son şəkilçi mövqeyində işlənə bilər;
4. Qeyri-məhsuldar şəkilçilər milli mənşəyinə görə həm türk-milli, həm də alınma mənşəli olur;
5. Məhsuldar şəkilçilərin özləri də nitq hissələri üzrə sözdüzəldicilik qabiliyyətinə görə qeyri-məhsuldar şəkilçi funksiyasında çıxış edə bilər.

Ədəbiyyat

1. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili (leksika). II hissə. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 192 s.
2. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. 3 cildə, II cild. Bakı: Elm, 1980, 510 s.
3. Əsgər İ. Azərbaycan dilində məhsuldarlıq yaradan qeyri-məhsuldar şəkilçilər. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 148 s.
4. Muharrem Ergin. Türk dil bilgisi. Sofya: Narodna prosveta, 1967, 388 s.
5. Ağalarov A. Azərbaycan dilində qeyri-məhsuldar şəkilçilər. Naxçıvan: Məktəb, 2010, 36 s.
6. H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi morfoloqiyası. Bakı, 1962.

Açar sözlər: *şəkilçi, qeyri-məhsuldar şəkilçilər, söz yaradıcılığı,*

Ключевые слова: суффикс, непроизводственные суффиксы, слово творчество

Keywords: suffix, non-productive suffixes, word creativity

Непроизводственные суффиксы как продуктивный инструмент на Азербайджанском языке

Резюме

суффиксов на языке. В то же время показано участие непроизводственных суффиксов в создании слова. В статье рассматриваются функциональные особенности непроизводственных суффиксов. Кроме того, в нем говорится о роли и важности непроизводственных

Non-production suffixes as a productive tool in the Azerbaijani language

Summary

The article discusses the functional features of non-production suffixes. In addition, it talks about the role and importance of non-production suffixes in the language. At the same time, there is shown the participation of non-production suffixes in word creation.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

Əliyeva Cəmilə

AZƏRBAYCAN VƏ LATİN DİLLƏRİNDƏ İSMİN HAL FUNKSIYALARI

Məlum olduğu kimi latın dili ən qədim dillərdən biridir. Latın dili öz qrammatik quruluşuna görə flektiv dillər qrupuna daxildir. Bu baxımdan ismin hal kateqoriyası böyük maraq doğurur. Azərbaycan dilində olduğu kimi latın dilində də ismin hal kateqoriyası mövcuddur. Lakin onlar bir neçə xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir.

Azərbaycan dilində bütün türk dillərində olduğu kimi ismin yalnız bir hal kateqoriyası var. Latın dilində bundan fərqli olaraq beş növ hal kateqoriyası məlumdur. Azərbaycan dilində ismin adlıq halında şəkilçisi yoxdur; buna görə də bu isimlər sonluğu sifra bərabər olan isimlər adlanır, latın dilində isə adlıq halının öz şəkilçisi var. Azərbaycan dilində yalnız bir növ hallanma olduğundan bütün isimlər eyni raydada hallanır, yəni eyni şəkilçini qəbul edirlər. Latın dilində isimlərin beş növ hallanması olduğundan hər hallanmanın öz hal şəkilçiləri mövcuddur və aydındır ki, hallanma zamanı bu bəzi çətinliklər yaranır. Latın dilində də ismin 6 halı var, bu halların bəziləri Azərbaycan dilində olan hal formalarına uyğun gəlir, bəziləri isə uyğun gəlmir.

Bütün dillərdə ismin hal funksiyaları var və bəzi dillərdə onlar müəyyən hallarda eyni mənə kəsb edir, bəzi hallarda isə fərqlənirlər. Qeyd etdiyimiz kimi latın dilində ismin beş növ hallanması var və hər hallanmanın da öz hal şəkilçiləri var. İsmi hallandırmaq üçün birinci növbədə onun hansı hallanmaya aid olduğunu təyin etmək lazımdır. Bir çox dillərdə, məsələn rus dilində ismin adlıq halının formasından, yəni sonundakı şəkilçi vasitəsilə onun hansı növ hallanmaya aid olduğunu təyin edə bilərik. Məsələn rus dilində sonu a və ya şəkilçisi ilə bitən isimlər I növ hallanmaya aiddir və başqa heç bir hallanmada belə şəkilçi ola bilməz. Latın dilində isə ismin sonundakı, yəni adlıq halındakı şəkilçi müxtəlif hallanmalarda eyni ola bilər, məsələn vita – I növ hallanma, cantica- III növ hallanma, amicus –II növ hallanma, status – IV növ hallanma və s. Bu səbəbdən ismin hansı növ hallanmaya aid olması lüğəti forma vasitəsilə təyin olunur. Bir qayda olaraq lüğətdə ismin adlıq halının formasının yanında yiyəlik halının şəkilçisi və cins bildirən şəkilçi verilir, çünki yiyəlik halının şəkilçisi heç bir hallanmada təkrar olunmur, buna görə də bir meyyar kimi qəbul olunub.

I –növ hallanmaya yiyəlik halında ae- (fortuna,ae,f), II növ hallanmaya i- (medicus,i,m), III – növ hallanmaya is- (testis,is,m) IV növ hallanmaya us - (consensus,us,m) və V növ hallanmaya ei- (fides,ei,f) şəkilçisi ilə bitən isimlər aiddir.

NOMİNATİVUS ADLIQ HAL – Latın dilində adlıq halının hər hallanmada öz şəkilçisi vardır. İsmi hallandırmaq üçün (cüzi istisna var) adlıq halının şəkilçisini digər hal şəkilçiləri ilə əvəz etmək lazımdır. Adlıq halı Azərbaycan dilinin hal forması kim? nə? suallarına cavab verir, cümlədə mübtədə kimi çıxış edir, bəzi hallarda adlıq halı məchul növdə işlənən adlandırmaq, çağırmaq, seçmək və etmək felləri ilə ikili adlıq hal kimi çıxış edir. Məsələn - Marcus a me amicus meus appellatur (Markus mən tərəfindən mənim dostum adlandırılır).

Azərbaycan dilində latın dilindən fərqli olaraq adlıq halının bir neçə funksiyası vardır. İnqilabdan əvvəlki bəzi qrammatika kitablarında bu halı ismin mübtədə halı adlandırırıldı. N.K.Dmitriyev türk dillərində I hal üçün qeyri-müəyyənlik termininə üstünlük verirdi. Azərbaycan dilçiliyində adlıq halın qrammatik mövqeyi haqqında iki fikir var. N.K.Dmitriyev göstərir ki, “Azərbaycan dilində də isimlər şəkilçisiz, mübtədə vəzifəsində işləndiyi kimi tamamlıq, zərflilik, və s. vəzifələrdə də işlənir. Z. Budaqova isə bu iki mövqeyi mübtədə və təyin kimi göstərir.

GENETİVUS YİYƏLİK HAL – Latın dilində kimin? nəyin? suallarına cavab verir. Bu hal latın dilində vasitəli tamamlıq rolunda çıxış edir. Yiyəlik halının forması feilin yanında məntiqi mübtədə və ya məntiqi tamamlıq rolunda çıxış edə bilər. Məsələn “timor populi” yəni xalqın qorxusu (xalq qorxur).

GENETİVUS POSSESSİVUS- Bundan başqa yiyəlik halının forması həm də mənsubiyyətlik bildirir. Bu forma müəyyən bir xüsusiyyət və ya keyfiyyət bildirən şəxsə və ya predmetə aid ola bilər. Məsələn: Pecudis, non hominis est nescire- Biliyə malik olmamaq insana deyil heyvana aid olan xüsusiyyətdir

GENETİVUS QUALİTATİS - Keyfiyyət bildirən yiyəlik halı –yiyəlik halı həm də şəxsə və ya predmetə aid olan keyfiyyəti ifadə edə bilər. Məsələn: Laeto animo sum, mən şən əhvali ruhiyyədəyəm.

Azərbaycan dilində də yiyəlik halı kimin? nəyin? suallarına cavab verir. Yiyəlik halı birbaşa feil ilə əlaqələndə bilmədiyindən başqa hal formalarından fərqlənir. Bu hal özündən sonra gələn isimlə və ya substantivləşmiş bir sözlə birləşərək söz birləşməsinin komponenti olur, yazın havası, insanın arzusu və s. İsmi yiyəlik halı xəbər rolunda da olur, bu vaxt o bir qədər fəal rol oynayır və cümlə üzvləri ilə birbaşa əlaqə saxlaya bilər. Məsələn: kitablar həmin tələbənindir.

Morfologiyaya aid olan dərslərdə ismin yiyəlik halının bir sıra mənə növləri də sadalanır. Sadalanan mənələr bilavasitə yiyəlik halının qrammatik xüsusiyyətləri ilə deyil, həmin halda olan sözlərin lüğəti mənəsi ilə əlaqədardır.

YÖNLÜK HAL- Latın dilində bu hal kimə?, nəyə? suallarına cavab verir və cümlədə vasitəli tamamlıq kimi çıxış edir. Məsələn: Civis legibus obtemperat – Vətəndaş qanunlara tabe olur. (nəyə - qanunlara) Bundan başqa, yönlük halının bir neçə digər funksiyaları da vardır.

a) Dativus possessivus – mənsubiyyət bildirən dativus. Bu forma “esse” –olmaq köməkçi feilinin yanında işlənir. Bu zaman o, nəyi isə olmayan və ya nəyə isə malik olan şəxsi, ya da predmeti bildirir. Məsələn: Mihi sunt multi amici. Mənim çoxlu dostlarım var, və ya mən çoxlu dostlara malikəm.

b) Dativus auctoris – İcraçı şəxsə aid olan dativus. (hakim şəxsə) Bu forma feilin məchul növbəndə işlənilir və burada məhz icraçı vurğulanır. Məsələn: Duci iam dudum consilium captum est.- Sərkərdə qərarı artıq çoxdan qəbul etmişdi.

c) *Dativus commodi et incommodi* – xeyiri və ziyanı olan *dativus*. Bu forma o şəxsi və ya predmeti bildirir ki, hansının ki, xeyrinə və ya ziyanına iş görülür.

Məsələn: *Non scholae, sed vitae discimus.* – Biz məktəb üçün yox, həyat üçün (yaşamaq üçün) oxuyuruq.

d) *Dativus duplex* – ikili (qoşa) *dativus*. Burada iki forma *dativus commodi et incommodi* və *dativus finalis* birləşmiş halda istifadə olunur. Məsələn: *Caesar sex cohortes castris praesidio reliquit.* – Sezar düşərgədə müdafiə üçün altı koqorta qoydu.

e) *Dativus finalis*- məqsədyönlü *dativus*. Bu forma müəyyən bir hərəkətin məqsədini bildirir. Adətən *dativus finalis* *dativus duplex* işlədilər cümlələrdə istifadə olunur.

Azərbaycan dilində də yönlük hal kimə? nəyə? suallarına cavab verir. İsmi bu halı heç vaxt mübahisəli olmayıb.

Əsas qrammatik mənası və xüsusiyyətləri bunlardır:

a) İstiqamət bildirir – Yerlərə baxıram, bağçalı bağlı. Göylərə baxıram, qapısı bağlı. (S.Vurğun)

b) Yönlük hal hərəkətin istiqamətləndiyi obyektə bildirdiyi kimi, müəyyən əşyanın, əlamətin də yönününü göstərə bilər. Feillərlə adlara nisbətən daha tez işlənir. Məsələn: *Dərələrə enək, düzlərə çıxaq,*

Qızıl günəşdən də erkən oyanacaq. (N.Xəzri)

c) Yönlük halının adlarla işlənməsi: İnsana hörmətlə azad nəsil,

Baş əyir dünyanı xilaskarına. (S.Vurğun)

Bəzi istisnaları nəzərə alaraq yönlük hal feilin tələbi ilə işlənən haldır.

ACCUSATIVUS – təsirlik hal. Bu hal latın dilində kimi? nəyi? nə? və hara? suallarına cavab verir, cümlədə vasitəsiz tamamlıq kimi çıxış edir. Məsələn: *Syra librum legit.* Sıra kitab oxuyur. (nə?) *In schola amicam meam video.* – Mən məktəbdə rəfiqəmi görürəm. (kimi?)

Hara sualına cavab verəndə bu hal “in” sözləri ilə işlənir və məkan bildirir. Məsələn: *Maria in scholam venit.* – Mariya məktəbə (haraya?) gəlir.

ACCUSATIVUS DUPLEX -Adlandırmaq, zənn etmək, seçmək, təyin etmək kimi təsirli feillərlə işləndikdə *accusativus* vasitəsiz tamamlıqla, (kimi? nəyi?) predikativ *accusativus* kimi işləndikdə isə (kiminlə? nə ilə?) sualına cavab versə də kimi? nəyi? mənasında işlənir və bu zaman *accusativus duplex* yaranır (ikili təsirlik hal). Bu zaman ikinci *accusativus* yerlik hal kimi tərcümə olunur. Məsələn: *Nilius Aegyptum frugiferam reddit.* – Nil Misiri məhsuldar edir.

ACCUSATIVUS CUM İNFİNİTİVO – Məsdərlə işlənən *accusativus*. Latın dilində məlumat bildirən və ya məlumat qəbul etmə mənasında işlənən, həmçinin arzu istək bildirən feildən asılı olaraq təsirlik halında olan isim və ya əvəzlilikdən və məsdər formasından ibarət olan birləşmə *accusativus cum infinitivo* adlanır.

Bu birləşmənin hissələri arasında məntiqi subyekt vardır. Məsələn: *Audio puellam cantare.* – Mən eşidirəm ki, qız mahnı oxuyur. Bu cümlədə *puellam* məntiqi subyekt, *cantare* isə məntiqi predikativdir.

Latın dilində olduğu kimi Azərbaycan dilində də təsirlik hal kimi? nəyi? nə? suallarına cavab verir. Təsirlik halın qrammatik göstəricisi – *i, u, ü* şəkilçisidir. İsmi bu halı obyekt halıdır. Başqa halların da obyekt bildirmək xüsusiyyəti var, lakin obyekt bildirmək onların əsas vəzifəsi deyil. Təsirlik hal həm də müstəqim obyekt bildirir, başqa halların isə müstəqim obyekt ifadə etmək imkanı yoxdur.

Dilçilərin bir qismi belə hesab edir ki, ismin təsirlik halı yalnız təsirli feillərlə işlənə bilər. Digər qisminə görə isə bu hal təsirsiz feillərlə də işlənə bilər. M.A.Şirəliyev belə bir iddia irəli sürür: “Bu hal iş-hərəkətin təsirsiz obyektini bildirir. Bundan başqa iş- hərəkətin təsir etdiyi müəyyən obyektə də bildirir .

M.Hüseynzadənin isə bu sahədə fikri daha qətidir: “Təsirlik halda işlənən sözlər yalnız təsirli feillərlə əlaqədar olur.” “Azərbaycan dilində ismin təsirlik halında işlənən obyekt – tamamlığı tələb edən heç bir təsirsiz feil və ya təsirsiz feildən əmələ gəlmiş başqa nitq hissəsinə təsadüf edilmir.”

Təsirlik halın təsirsiz feillərlə işlənə bilmədiyini deyənlərin bir qismi nədə? harada? buna əsaslanır ki, mütləq mənada təsirli və təsirsiz olmasından asılı olmayaraq, təsirlik halın əlaqələndirə bildiyi feil o birləşmədə təsirli feildir.

Faktlar və nəzəri fikir əsas verir deyək ki, təsirlik halın əsasən təsirli feillərlə, qismən də təsirsiz feillərlə işlənə bilməsi haqqındakı fikir doğrudur. Təsirli feillərlə əlaqə təsirlik halın əsl qrammatik mövqeyidir, təsirsiz feillərlə əlaqə isə ikinci dərəcəli mövqeydir. İsmi təsirlik halı qoşma qəbul etmir.

ABLATIVUS – Bu hal başqa hallardan fərqlənir. Belə ki, o, eyni zamanda kimdə? nədə? harada? və kimdən? nədən? haradan? suallarına cavab verir. *Ablativus* sözünün mənası ümümlikdə uzaqlaşan, gedən kimi tərcümə olunur, yəni çıxışlıq bildirir. Azərbaycan dilində bu hal həm yerlik, həm də çıxışlıq hallarına uyğun gəlir. Bu hal adətən sözləri ilə işlədilir və yerlik halı bildirəndə “in”, (da,də) çıxışlıq hal kimi işləndikdə isə “e (ex), (dan,dən)de,(haqqında, dan,dən) a(ab) (tərəfindən) dan,dən” sözləri ilə işlədilir. Məsələn: *In Roma multae statuae antiquae sunt.* - in Roma *ablatus* halıdır, Romada (harada?) çoxlu qədim abidələr var. Bu cümlədə *ablatus* yerlik halında işlənmişdir.

Arma e ferro parantur. - cümləsində “e ferro” *ablatus* halıdır,-dəmirdən (nədən?) Silahlar dəmirdən hazırlanır. Bu cümlədə isə *ablatus* çıxışlıq halını bildirir.

Latın dilində *ablatus* halının bir neçə funksiyası vardır: a) *ablatus* *separationis*-ayırıcı *ablatus* halı. Bu forma müəyyən bir şəxsdən və ya predmetdən kiminsə və yaxud nəyinsə ayrıldığını bildirir. (*separare* ayırmaq deməkdir) Məsələn: *Magno me metu liberabis.* – Sən məni böyük bir qorxudan (nədən?) xilas edərsən. Başqa bir -misal -*Causa desistere*- iddiadan (nədən?) imtina etmək.

Ablatus *originis* – törəmə (yaranma, doğulma) bildirən *ablatus* halı. Bu formada kimdən törənən bir şəxs

göstərilir (o şəxsə işarə olunur ki, hansından ki, kimsə olub, törənib) Məsələn: Venus Iove nata est et Diona. –Venera Yupiterlə Dionadan törənib, doğulub.

Ablativus materiae – ablativus halının bu forması müəyyən bir əşyanın bu və ya digər bir materialdan düzəldiyini bildirir. Məsələn: Navis ex tabilis (taxtadan) fabricatur. –Gəmi taxtadan düzəlidir.

Ablativus instrumenti – ablativus halının bu forması müəyyən bir hərəkətin hansı silah yolu ilə və ya üsulla yerinə yetirildiyini bildirir. Bu vaxt o kim ilə? nə ilə? suallarına- cavab verir. Məsələn: Cornibus tauri se tutantur. – Öküzlər özlərini buynuzları ilə müdafiə edirlər. (buynuzları ilə) və yaxud: memoria tenere –yadda saxlamaq, yəni yaddaşa tutub saxlamaq.

Ablativus modi – tərz-i-hərəkət bildirən ablativus. Bu hal hərəkətin hansı üsulla yerinə yetirildiyini bildirir. Nəzərə almaq lazımdır ki, əgər cümlədə təyin olarsa o “cum” sözlüklə ilə işlənir. Məsələn: Duces silentio copias castris educunt. Sərkərdələr ordunu sakitlikdə düşərgədən çıxarırlar. (sakitlikdə-heca?)

Litteras tuas magno cum gaudio legimus. –Sənin məktublarını böyük sevinclə oxuyuruq. (necə- sevinclə, ilə)

Ablativus causae –səbəb bildirən ablativus. Bu forma hərəkətin və yaxud vəziyyətin səbəbini bildirir. Məsələn: Dux victoria superbus erat. – Sərkərdə qələbə səbəbindən (təkəbbürlü idi) (qələbə çaldığına görə) fərhlənirdi.

Ablativus loci – məkani ablativus. Bu halda o əsasən məkan bildirən birləşmələrdə yer, tərəf, tam, bütün sözləri ilə işlənir. Məsələn: Hostes loco idoneo pugnant. –Düşmənlər rahat tərəfdə (yerdə) vuruşurlar. Dextra parte –sağ tərəfdə, tota Asia –bütün Asiyada.

Qeyd etdiyimiz kimi Azərbaycan dilində Ablativus halı həm yerlik, həm də çıxışlıq hallarına uyğun gəlir və hər iki halın suallarına cavab verir.

Yerlik hal - bu halın müxtəlif qrammatik mənaları vardır. Bunlardan ən başlıcası yer bildirmək xüsusiyyətidir. Bu halın qrammatik göstəriciləri –da,də (latın dilində olduğu kimi) şəkilçisidir. Məsələn Aranda (harada?) söhbət açar yaşıl-yaşıl meşələr. Ürəklərdə (nədə?) arzu əllərdə çiçək.

Lüğəti mənasına görə məkan bildirən isimlər yerlik halda olanda lüğəti mənə ilə qrammatik mənə üst-üstə düşür. Əşya bildirən sözlər yerlik halda müəyyən dərəcədə məkan çalarına malik olur. Məsələn: Elə bil könlündə bir cahən uçdu.

–Aytəndə maraqlı kitablar var. İnsanda olan eşq, həvəs onu yaşayıb yaratmağa sövq edir. (Aytəndə, insanda)

İsmi yerlik halı əsasən məkan, obyekt və zaman fonunda bir sıra mənə çalarlarına malikdir ki, bunlar hal kateqoriyası əhatəsindən kənara çıxır. İsmi yerlik halı qoşmalarla işlənir.

Çıxışlıq hal – Bu hal da məkan bildirən haldır. İsmi lüğəti mənasından asılı olmayaraq bu hal sözə qrammatik məkan çaları verir. Bu hal hərəkətin, başlanğıc yerini göstərir. Bu çıxışlıq halının əsas qrammatik mənasıdır. Çıxışlıq hal hərəkətin çıxış yerini bildirir. – Bu gün o, məkdən gec çıxdı. (məktəbdən)

İsmi çıxışlıq halı qoşmalarla işlənir və bu vaxt onun qrammatik mənasında müəyyən fərqlər özünü göstərir, əlavə mənə çaları yaranır. Bu zaman bəzən bu hal əsas mənasından uzaqlaşır. Məsələn: Kitabı dostumdan almışdım.

VOCATIVUS – Bu hal latın dilinin xüsusi formasıdır. Demək olar ki, bu hal praktik cəhətdən (II növ hallanma istisnadı) işlədilmir, bu halın formal əlaməti yoxdur, həmişə adlıq halının formasını təkrar edir, cümlədə xitab kimi çıxış edir. 5 növ hallanmadan yalnız II növ hallanmada, yalnız kişi cinsli isimlərin (bu hallanmada orta cinsli isimlər də vardır) tək halda öz şəkilçisi olur. Bu halın Azərbaycan dilində müvafiq forması yoxdur, hətta latın dilindən yaranan roman dillərində də belə bir forma yoxdur.

Beləliklə əminliklə deyə bilərik ki, Azərbaycan və latın dillərində ismi hal funksiyaları çox oxşardır və demək olar ki, eyni mənaları ifadə edir.

Açar sözlər: hal funksiyaları, ikili adlıq hal, mübtədə hal, məntiqi mübtədə, məntiqi tamamlıq, icraçı dativus

Ключевые слова: функции падежей, двойной именительный падеж, падеж подлежащего, логическое подлежащее, логическое дополнение дательный исполнительный

Key words: function case, nominative duplex, subjective case, logic subject, logic addict, executive

RƏYÇİ: dos.N.Əfəndiyeva

Hüseynova Cəmalə Fərhad qızı XÜSUSİ VƏ ÜMUMİ İSİMLƏRİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

İsim — əşyanın adını bildirən əsas nitq hissəsinə deyilir. Kim?, nə?, hara? suallarından birinə cavab verir. Həm azərbaycan, həm də ingilis dillərində isim əsas nitq hissəsi kimi mövcuddur və subyekt bildirir. Həm azərbaycan, həm də ingilis dillərində toplu isimlər adlı bir cəm kateqoriyası mövcuddur. Belə ki ingilis dilində family, crew, staff kimi sözlər toplu isimlərdir və onlar çoxluq bildirirlər və ona görə də onlar bir vahid kimi nəzərə alınrlar. Buna görə də onlar cəmlənə bilirlər. Paralel olaraq azərbaycan dilində də bu sözlərin qarşılığı olan bəzi sözlər cəmlənə bilər. (ailələr, heyətlər, polislər.)

İsimlər cəmiyyətdəki tutduğu yerə və həmcinsliyinə görə iki növə bölünür:

1. Ümumi isimlər (Common nouns)

2. Xüsusi isimlər (Special nouns)

Eyni qəbildən olan isimləri bir-birindən fərqləndirmək üçün onlara verilən adlara xüsusi isimlər deyilir, məsələn:

London, Moscow, Carter, John, Alice, Scotland

Mənalarna və bildirdikləri əşyalara xas olan spesifik xüsusiyyətlərə görə müasir ingilis dilində xüsusi isimlər aşağıdakı qruplara bölünə bilər:

1. Adam adları bildirən xüsusi isimlər: Tom, Brown, Alice, Jane, Jim və s.

2. Coğrafi ad bildirən xüsusi isimlər: Azerbaijan, England, Scotland, France, Turkey, Africa, America və s.

3. Ayların və həftənin günlərinin adını bildirən xüsusi isimlər: January, February, March, April, Monday, Friday, Saturday və s.

Müasir Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, müasir ingilis dilində ayların və eləcə də həftənin günlərinin adlarını bildirən isimlər xüsusi isim hesab edilir və cümlədəki yerindən asılı olmayaraq həmişə böyük hərflə yazılır.

4. Gəmi, mehmanxana, meydan, klub, teatr, jurnal və qəzet adı bildirən xüsusi isimlər: The «Azerbaijan», the «Russia», the «Sevil», the «Bolshoy Theatre», the «Morning Star», the «Times», the «British Woman» və s.

İngilis dilində xüsusi isimlərlə ümumi isimlər arasında bəzən qəti sədd qoymaq çətin olur; xüsusi isimlər ümumi, ümumi isimlər isə xüsusi isim qrupuna keçir. Məsələn, mackintosh yazda və payızda geyilən palto növüdür. Bir isim kimi bu söz müasir ingilis dilində ümumi isim qrupuna daxildir. Lakin o öz mənşəyi baxımından xüsusi isimdən əmələ gəlmişdir; mackintosh adlanan palto ilk dəfə bu növ palto tikən şəxsin adı (yəni xüsusi isim) olmuşdur. Yaxud an ulster ümumi ismini götürək. Bu söz də palto növünün adı olub həmin növ paltonun ilk dəfə istehsal edildiyi əyalətin adından, yəni xüsusi isimdən əmələ gəlmişdir. Eyni sözləri sandwich və champagne isimləri haqqında da demək olar.

Bəzən isə əksinə olur: ümumi isim xüsusi isim qrupuna keçir. Buna misal olaraq the City sözünü götürmək olar. The City London şəhərinin mərkəzinə, işgüzar hissəsinə deyilir. Demək, o, xüsusi isimdir. Lakin həmin sözün mənşəyi ümumi isim olan a city sözündəndir. Demək, ümumi isim xüsusi ismə çevrilmişdir. Müasir ingilis dilində bu gün geniş miqyasda işlənən Dove, Fox, Victoria, Smith və s. xüsusi isimlər – adam adları da mənşəcə ümumi isimlərdən əmələ gəlmişdi.

İsmin kəmiyyət halı (tək və cəm isimlər)

The category of number of the noun

Kəmiyyət ismin qrammatik kateqoriyalarından biri olub, söhbətin bir və ya daha çox əşya haqqında getdiyini göstərir. Buna müvafiq olaraq da isim iki formada – tək və cəm formada işlənir. Əgər söhbət bir isimdən gedirsə, tək forma (a man, a girl, a book), iki və ya daha artıq isim haqqında danışılırsa, cəm forma (girls, books, cars, men) işlənir.

Müasir ingilis dilində tək formada isimlər heç bir xüsusi şəkilçiyə malik olmur, məsələn:

a table, a boy, a garden, a fox, a bench, a book, a horse və s.

İsmin cəm formasının düzəldilməsi

Müasir ingilis dilində əksər isimlərin cəm forması -s (-es) şəkilçisi vasitəsilə düzəldilir, məsələn:

boys, gardens, foxes, benches, books, horses və s.

Müasir ingilis dilində ismin cəm formasını düzəltmək üçün işlənən -s (-es) şəkilçisi Azərbaycan dilində cəmlik ifadə edən -lər, -lərlər şəkilçisinə uyğun gəlir, məsələn:

books – kitablar; pens – qələmlər və s.

Cəm şəkilçisi -s (-es) özündən əvvəl gələn səsdən asılı olaraq üç cür oxunur:

1) kar samitlərdən sonra [s]: parks [pa:ks], caps [kaps], cats [kasts], books [buks] və c;

2) sait və cingiltili samitlərdən sonra [z]; pencils [penslz], boys [boiz], plays [pleiz], doctors [doktəz] və c;

3) fişiltılı samitlərdən sonra [iz]; horses [ho:siz], noses [nouziz], carriages [kaerid3tz], foxes [foksiz] və s.

Müasir ingilis dilində yeddi isim vardır ki, onların cəm forması arxaik üsulla, yəni kökdəki saitin dəyişməsi ilə düzəldir. Bu isimlər aşağıdakılardır:

a man – men

woman – women

foot – feet

tooth – teeth

goose – geese

mouse – mice

a louse – lice

Müasir ingilis dilində bir isim (ox – öküz) cəm şəklini -en şəkilçisi ilə düzəldir: ox – oxen. Bir ismin (child – uşaq) cəm forması isə həm kökdəki saitin dəyişməsi və həm də -en şəkilçisi vasitəsilə düzəldilir: child – children.

Mürəkkəb isimlərdə cəm şəkilçisi, adətən, əsas komponentə əlavə edilir. Editor-in-chief, brother-in-law, school-mate sözlərindən, birincidə əsas komponent editor, ikincidə brother, üçüncüdə isə mate sözüdür. Demək, həmin mürəkkəb isimlərin cəm formasını düzəltmək üçün -s şəkilçisi bu komponentlərə əlavə edilməlidir: editors-in-chief, brothers-in-law, school-mates.

Müasir ingilis dilində bəzi mürəkkəb isimlərin tərkibində -man və ya -woman sözü olur. Bu qəbildən olan mürəkkəb isimlərin cəm formasını düzəldərkən -man (və ya -woman) morfemi -men (-women) morfeminə çevrilir, məsələn:

postman – postmen, woman-writer – women-writer, saleswoman – saleswomen, man-servant – men-servant, statesman – statesmen

Tərkibində -man morfemi olan German, Roman, Norman kimi sözlər mürəkkəb isim hesab edilmir. Buna görə də bu qəbildən olan isimlərin cəm forması, adi qayda ilə, yəni onların sonuna -s şəkilçisi artırmaqla düzəlir, məsələn: Germans, Normans, Romans

-ful morfemi vasitəsilə düzələn isimlərin cəm formasını düzəltmək üçün ismin sonuna -s şəkilçisi artırılır, məsələn:

Handful – handfuls, spoonful – spoonfuls və s.

Müasir ingilis dilində elə mürəkkəb isimlər vardır ki, onların tərkibində isim əsası yoxdur, məsələn: forget-me-not, merry-go-round, holdall (məfrəş), overall (kombinezon). Bu qəbildən olan isimlərin cəm formasını düzəldərkən -s şəkilçisi ismin sonuna əlavə edilir, məsələn:

forget-me-nots, merry-go-rounds, overalls, holdalls və s.

İngilis dilində latın və ya yunan dilindən alınmış bir sıra isimlər vardır ki, onların cəm formaları əslinə uyğun, yəni latın və ya yunan dilində olduğu kimi düzəldilir, məsələn:

Phenomenon – phenomena, datum – data, formula – formulae, crisis – crises, stimulus – stimuli və s.

İsmin cəm formasının yazı qaydaları

Müasir ingilis dilində isimlərin cəm formasını düzəldərkən aşağıdakı yazı qaydalarına riayət etmək lazımdır.

1. Əgər isim oxunmayan e hərfi ilə qurtararsa və e hərfindən əvvəl fişiltılı samit gəlersə, həmin ismin cəm formasını düzəltmək üçün onun sonuna ancaq -s şəkilçisi artırılır, məsələn:

villages, prices, horses, houses və s.

2. Əgər isim -s, -ss, -x, -sh, -ch və ya -tch hərf, yaxud hərf birləşmələrindən biri ilə qurtararsa, onun cəm formasını düzəltmək üçün sonuna -es şəkilçisi artırılır, məsələn:

a bus – buses a glass – glasses a fox – foxes a dash – dashes a bench –

benches a match – matches

3. F və ya fe ilə qurtaran əksər isimlərin cəm formasını düzəldərkən, f (fe) v hərfinə çevrilir və ismin sonuna -es şəkilçisi əlavə edilir. Bu halda -es şəkilçisi [z] oxunur, məsələn:

a wife – wives [waivz]

a knife – knives [naivz]

a wolf – wolves [wulvz]

a leaf – leaves [li:vz]

a shelf – shelves [ʃelvz]

Müasir ingilis dilində f və ya ff ilə qurtaran bir qisim isimlər vardır ki, onların cəm formasını düzəldərkən ismin sonuna sadəcə olaraq -s şəkilçisi artırılır: f(ff) dəyişmədən qalır, məsələn:

a roof – roofs

a chief – chiefs

a handkerchief – handkerchiefs

a cliff – cliffs

a cuff – cuffs

a muff – muffs

Aşağıdakı isimlər cəmdə iki formaya malikdir:

hoof – hoofs, hooves

wharf – wharfs, wharves

scarf – scarfs, scarves

4. İsim o hərfi ilə qurtararsa və o hərfindən əvvəl samit gəlersə, həmin ismin cəm formasını düzəltmək üçün onun sonuna -es şəkilçisi artırılır, məsələn:

potato – potatoes

hero – heroes

Negro – Negroes

Qeyd. Piano, zero və photo sözləri müstəsnaqlıq təşkil edir. Bu isimlərin cəm forması adi qaydada, yəni ismin sonuna -s şəkilçisi əlavə etməklə düzəldilir:

piano – pianos zero – zeros photo – photos

5. İsmi sonu y hərfi ilə qurtarsa və u hərfindən əvvəl samit gəlsə, həmin ismin cəm formasını düzəldərkən u hərfi i ilə əvəz edilir və ismin sonuna -es şəkilçisi əlavə olunur, məsələn:

city – cities

family – families

factory – factories

victory – victories

Qeyd. U hərfi ilə qurtaran isimlərdə y hərfindən əvvəl sait gəlsə, həmin hərf dəyişməz qalır, ismin cəm formasını düzəltmək üçün onun sonuna adi qayda üzrə -s şəkilçisi əlavə edilir, məsələn:

day – days play – plays boy – boys toy – toys

Həmçinin tək və cəm isimlər haqqında da oxuyun.

Ümumi isimlər (Common nouns)

Eyni qəbildən olan əşyaların adını bildirən sözlərə ümumi isimlər deyilir, məsələn:

a city, a country, a lake, a tree, a street, a car, love, hate, peace, friendship və s.

Ümumi isimlər özləri də iki qrupa bölünür:

a) konkret əşyaları bildirən isimlər, məsələn: a pen, a plate, a city, a park və s.

b) mücərrəd məfhumları bildirən isimlər, məsələn: love, hate, conversation, permission və s.

Konkret isimlər, öz növbəsində, iki qrupa bölünür:

a) sayıla bilən isimlər. Bu qrupa daxil olan isimlər tək, həm də cəmdə işləyə bilər, məsələn:

a book – books, a spoon – spoons, a girl – girls, a man – men və s;

b) sayıla bilməyən isimlər. Bu qrupa daxil olan isimlər maddə adları bildirir. Onları ayrı-ayrılıqda saymaq mümkün olmur. Buna görə də onlara sayıla bilməyən isimlər deyilir. Bu qəbildən olan isimlər, adətən, cəm şəkilçisi qəbul etmir, məsələn:

snow, butter, cheese, air, water, milk və s.

Mücərrəd isimlər, adətən, hərəkət, vəziyyət və keyfiyyət adlarından ibarət olur, məsələn:

kindness, possibility, activity, action, beauty və s.

Müasir ingilis dilində olan time, summer, day, night kimi isimlər də mücərrəd isim hesab olunur.

Ümumi isimlərin bir qismi ad bildirməklə bərabər, onların bir deyil, birdən çox olduğunu da göstərir. Belə isimlərə misal olaraq family, crowd, crew, company sözlərini göstərmək olar. Bu qəbildən olan isimlərə kollektiv isimlər deyilir.

Ədəbiyyat

1. Oruc Musayev. İngilis dilinin qrammatikası.

2. İ.Rəhimov, S.Mir Cəfərova, T.Hidayətzadə: “İngilis dilinin praktik qrammatikası”

3. Рассторгуева Т.А., Жданова И.Ф. History of the English language. М.: Высшая школа, 1972.

Açar sözləri: isim, xüsusi isimlər, ümumi isimlər

Key words: noun, special nouns, common nouns

Ключевые слова: существительное, специальные существительные, обычный существительные

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva

Qasimova Gülanə İman qızı

“AZƏRBAYCAN MƏKTƏBİ” JURNALINDA FONETİKANIN TƏDRİSİ İLƏ BAĞLI MƏSƏLƏLƏRİN QOYULUŞU

Azərbaycan ədəbi dili rəsmi dövlət dilidir. Müasir Azərbaycan ədəbi dili inkişaf etməkdə olan dillər sırasındadır. Müasir Azərbaycan ədəbi dili fənninin əsas şöbələri bunlardır: fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya, leksikologiya, fraziologiya, morfologiya, sintaksis.

Fonetikada müasir Azərbaycan ədəbi dilinin fonemlər sistemindən, fonetik qanunlarından, fonetik hadisələrindən və parçalarından bəhs olunur.

Elmi əsərlər: Humanitar elmlər seriyası 2012 №1(44) səhifə 128-132-də Xuraman Hacızadənin “Azərbaycan dilinin fonetikasi və fonologiyasının tədqiq tarixi haqqında” məqaləsində Azərbaycan dili fonetikasının və fonologiyasının öyrənilməsinə XX əsrin I yarım ilində başlanıldığı göstərilmişdir. Bu dövr iki mərhələyə ayrılır:

1. Birinci mərhələ: 1920-ci ildən 1960-cı illərə qədər
2. İkinci mərhələ: 1960-cı illərdən bu günə kimi

Dilimizin fonetikasına aid elmi təsnifatlar zaman-zaman dəqiqləşməyə başlayır:

B.Çobanzadə danışq səslərini saitlər və samitlər olmaqla iki qrupa bölmür. 1947-ci ildə Ə.Dəmirçizadə saitləri 4 prinsipə, 1972-ci ildə 6 prinsipə görə, M.Hüseynzadə 3 prinsip əsasında təsnif edir.

Azərbaycan dilçiliyində həmin dövürdə dilimizin fonetikasi ilə yanaşı fonoloji quruluşda öyrənilməyə başlamışdır. Azərbaycan dilçiliyində ilk fonoloq Q.Ələkbərli olmuşdur. 1953-cü ildə nəşr etdiyi “Marksist-leninçi idrak nəzəriyyəsi əsasında fonem problemi” adlı məqaləsində fonem haqqındakı mülahizələrini əks etdirmişdir. Məqalədə danışq səsi və fonem anlayışı məsələləri əsaslı tədqiq olunmuşdur.

Milli kurikulumun tələblərindən irəli gələn vəzifələrindən biri budur ki, nitq bacarıqlarının daha dərinə və elmi əsaslarla mənimsənilməsində Azərbaycan dili dərslərinin rolu böyükdür. Bu fənnin tədrisi zamanı öyrədilən “Dil qaydaları nitqimizi ədəbi dilin normalarına uyğun qurmağa kömək edir”. Azərbaycan məktəbi: elmi-nəzəri pedoqoji jurnal 2011 №4 səh. 85-89 B.Mehraliyevanın “Dil qaydalarının mənimsədilməsi sisteminə diqqət yetirilir” məqaləsində şagirdlərin 4 nitq bacarığından istifadə etməli olduğu qeyd olunur (dinləmə, danışma, oxu və yazı). 3-cü sinifdə biliklər “sözlərin deyilişi və yazılışı” başlığı altında öyrədilir və şagirdlərə məlum olur ki, sözlərin heç də hamısı yazıldığı kimi tələffüz olunmur. Məsələn, kənd-kənt, təssüf-təsüf və.s.

Müasir təlim texnologiyalarından və metodlarından istifadə etməklə fonetika haqqında yeni biliklər əldə olunmasına və aşağıdakı vərdişlərə yiyələnmək mümkündür:

1. Şifahi nitq və qiraət qaydalarını izləmək
2. Orfoqrafik tələblərə riayət etməyin zəruriliyini gözləmək sayəsində düzgün yazılı nitqə yiyələnmək
3. Səslərin fiziologiyasını bilmək nəticəsində dilin səslərini doğru tələffüz etməyə alışmaq

Professor Y.Kərimovun dediyi kimi “Təlim metodlarından düzgün istifadə olunduqda şagirdlər idrak metoduna yiyələnir, biliklər əldə edir və onların təcrübədə tətbiqini öyrənirlər. Təlim metodu tədris prosesini komponenti olduğundan digər komponentlər arasında onun yerini, qarşılıqlı əlaqələrini bilmək lazımdır”.

“Azərbaycan dili və ədəbiyyatın tədrisi” elmi metodik jurnal 2015 №4 (oktyabr-dekabr) səh. 58-64 İ.Cavadovun “Fonetikanın tədrisi prosesində müasir təlim texnologiyalarından istifadənin əhəmiyyəti” adlı məqaləsində fonetikanın tədrisi zamanı Venn diaqramından istifadə şagirdlərin tədris materialını asanlıqla qavramalarına kömək etdiyi qeyd edilmişdir. Venn diaqramı kəsişən iki dairə əsasında təşkil olunub. Dairələrin kəsişdiyi hissə iki ortaq əlaməti bildirir. Müqayisə priyomunun köməyi ilə təhlil aparılır və böyük fikri fəallıq yaranır.

Fonetika məşğələlərində istifadə edilən başlıca əyani vəsaitlər bunlardır:

1. Azərbaycan əlifbasına aid cədvəl;
2. Nitq aparatını göstərən şəkillər;
3. Bəzi sait və samitlərin tələffüzündə danışq üzvlərinin vəziyyətini göstərən cədvəllər;
4. Dildə fonetik hadisələrlə əlaqədar olaraq, yazı qaydalarını göstərən orfoqrafik cədvəllər;
5. Şagirdlərin ən çox təhrif etdikləri sözlərin düzgün tələffüzünü göstərən orfoepik cədvəllər.

Hər hansı bir dilin leksik, qrammatik xüsusiyyətləri ilə yanaşı həmin dillərin fonetik-fonoloji xüsusiyyətlərini də bilmək xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Ədəbiyyat:

1. Ə.Dəmirçizadə “Müasir Azərbaycan Dili” Bakı, 2007
2. X.Hacızadə “Azərbaycan dilinin fonetikasi və fonologiyasının tədqiq tarixi haqqında” (1920-1960), Elmi əsərlər: Humanitar elmlər seriyası NDU, 2012, №1 (44) səh. 128-132
3. İ.Cavadov “Fonetikanın tədrisi prosesində müasir təlim texnologiyalarından istifadənin əhəmiyyəti”. “Azərbaycan dili və ədəbiyyatın tədrisi” elmi metodik jurnal, 2015, №4 (oktyabr-dekabr) səh. 58-64.
4. B.Mehraliyeva “Dil qaydalarının mənimsədilməsi sisteminə diqqət yetirilir”. “Azərbaycan məktəbi” Elmi nəzəri pedoqoji jurnal 2011 №4 səh 85-89,
5. F.Zeynalov “Şifahi nitq vərdişlərinin inkişafında fonetik ünsürləri öyrətməyin rolu”, “Azərbaycan məktəbi”, №7, səh. 17-21,

Açar sözlər: fonetika, sait, samit, orfoqrafiya, orfoepiya, səslərin fiziologiyası, təlim metodları

Key words: phonetics, vowels, consonants, spelling, orthoepy, voices of physiology, training methods

Ключевые слова: фонетика, гласные, согласные, орфография, орфоэпия, физиология звуков, методы обу-

чения

Realization of phonetics in the journal "The Azerbaijanian school"

Summary

Some problems regarding phonetics in press are on the agenda. In particular, problems arise while teaching phonetics and the ways of solution to these problems have been showed. Some issues including, writing rules, the relationship between word structure and its meaning, orthographics and writing style rules, and problems on rhyme rules have been indicated at the newspaper called 'Azerbaijan teacher'. The above mentioned problems and solutions to these problems have been dealt with. The study of the history of the phonetics is considered one of the most important steps taken in the way of its development. The philosophy of the modern Azerbaijani language, phonetic laws, phonetic events, The history of the phonetics is circulated. The classifications of the fonetics in the history of the course begin to become more exact. The scientific classifications of personality phonetics such as Demirchizade, B.Chobanzade, M.Huseynzade are considered to be one of the important points in solving problems in this direction. the phonological structure of our language was also studied.

It is important to emphasize the role of G. Alakbarli in this direction. The phonetics teaching has a special meaning in the development of students' speaking abilities within the national curriculum. It is noted that pupils should acquire 4 abilities. The practice of its application after the teaching of a knowledgeable skill leads to the mutual acquisition of knowledge. I.Cavadov notes, in particular, the importance of using workflows, such as venn diagrams and comparisons.

Реализация преподавания фонетики в журнале «Азербайджанская школа»

Резюме

В прессе есть множество проблем с фонетикой: в частности, есть способы устранить трудности, возникающие при преподавании фонетики. Проблема теоретических анализов, написания правил, буквально его состава, правил написания и стиля, а также проблемы закона совести, Мы проанализировали пути и решения упомянутых нами проблем. Изучение истории фонетики считается одним из важнейших шагов на пути его развития. Философия современного азербайджанского языка, фонетические законы, фонетические события, Распространяется история фонетики, становятся более точными классификации фонетики в истории курса. Научные классификации личностной фонетики, такие как Демирчизаде, Б. Чобанзаде, М.Гусейнзаде, считаются одним из важных моментов в решении проблем в этом направлении. также изучалась фонологическая структура нашего языка.

Важно подчеркнуть роль Г.Алакбарли в этом направлении. Учение о фонетике имеет особое значение в развитии способности говорить студентов в рамках национальной учебной программы. Отмечается, что ученики должны приобретать 4 способности. Практика его применения после обучения знающим навыкам приводит к взаимному приобретению знаний. И. Кавадов отмечает, в частности, важность использования рабочих процессов, таких как диаграммы Венна и сравнения.

RƏYÇİ :dos.S.Abbasova

Günəş Zakir qızı Quliyeva
BƏXTİYAR VAHABZADƏ VƏ TÜRK DÜNYASI

Özbək xalqı tarixən Türk dünyasını, ədəbiyyatını, öz fikir və düşüncələri ilə daha da zənginləşdirmişdir. Təsadüfi deyil ki, Özbək xalqı dünya ədəbiyyatına Əlişir Nəvai kimi böyük bir qüdrət sahibini bəxş etmişdir. Bu mənada özbək şeirinin qüdrəti, gücü Bəxtiyar Vahabzadənin diqqətini heç də təsadüfi olaraq özünə cəlb etməmişdir. B. Vahabzadə, onun yaradıcılığı söylədiyimiz kimi, yalnız Azərbaycanın deyil, bütün Türk dünyasının, qardaş türk xalqlarının ən sevimli şairi kimi tanıtılmışdır. Qardaş Özbək xalqlarının ədəbiyyatı da digər türk xalqlarının ədəbiyyatı kimi B. Vahabzadənin hər zaman diqqətində, marağında olmuşdur. Müasir özbək dilinin formalaşmasında xüsusilə mühüm yeri olan şair və yazıçılar 1917-1991-ci illər arasında böyük xidmətlər göstərmişdilər. Qayretli, Qafur Qulam, O. İsmailov kimi yazarlar proletar, Hamit Alimcan, S. Abdullah inqilabçı, Abdullah Qadiri, Fırat, Çolpan sağ qanad, S. Süleyman, Elbek, Aybek, N. Rahimi isə sol qanadı təmsil edən şair və yazıçılardır. (Belə ki, onları yazdığı əsərlərə görə müxtəlif siniflərə ayırmışlar). 1930-40-cı illər arasında Özbək şeirində yeniliklər meydana çıxır. Bu məqam isə daha çox Aybek şeirlərində, Çolpan təsirində özünü göstərir. (1) Müstəqil bir sıra türk xalqlarının, o cümlədən özbək xalqının ilk poeziya nümunələrinin bir çoxu XI-əsrin ikinci yarısında yaşamış böyük, dilçi alim Kaşqarlı Mahmudun "Divani-lügəti-türk" əsərində qorunub saxlanmışdır. Azərbaycan və Özbək qardaşlığının tarixi bu baxımdan çox qədimdir. Orta əsrlərin böyük alimləri İbn-Sina, Əbu- Reyhan Biruni Mahmud Kaşqarlı Balasaqunlu Yusifin əsərləri bu dostluq, qardaşlıq sərhədlərini aşaraq, bəşər mədəniyyətinə böyük töhfələr vermişdir. "Sovetlər dönməndə Özbəkistanda Türklük və Türk mədəniyyəti ilə məşğul olmaq "Turançılıq" kimi qəbul edilmiş və Sovet rejiminin şiddətli təzyiqinə məruz qalan onlarla milli ziyalı məhv edilmişdi. Türk tarixi və mədəniyyəti ilə bağlı bir sıra abidələr məhv edilərək, yenə sovetlərlə bağlı abidələr yapılmışdı" (2) 1937- ci ilin qanlı repressiya illərinin qurbanı olmuş H. Cavid, M. Müşfiq, Ə. Cavad, A. İldırım və başqaları kimi ... Bir qorxu hökm sürür. B. Vahabzadənin "İki qorxu" şeirində yazdığı kimi:

Səhrada göyərən bir qanqal tək,
Bizim içimizdə kök atdı qorxu
Yalanla həqiqət arasındakı
Halal sərhədləri dağıtdı qorxu (3).

Özbək ədəbiyyatının da görkəmli ziyalıları bu acı faciələrdən kənarda qalmamışdır. Türk dünyasının böyük şəxsiyyəti "Türküstanın dan ulduzu Çolpan beş oktyabr, 1938-ci il tarixli qərara əsasən güllələnir. Əsl adı Əbdülhəmid Süleyman olan Çolpanın yaradıcılığı öz gücünü Türküstanın azadlıq uğrunda mübarizəsindən almışdır. Şuayip Karakaş: "Çolpan Özbək ədəbiyyatı içərisində bir "Vətən ədəbiyyatı" yaratmışdır". Çolpanın yaradıcılığını bu böyük şairin qətlə yetirilməsini böyük bir faciə kimi qiymətləndirən özbək şairi T. Qəhhar deyirdi: "Çolpan qətlə yetiriləndə bütün Türküstan səssiz və xəlvət ağlayırdı. Öylə ağlayırdı ki, ürəklərinə süzülən göz yaşlarını kimsə görməsin!" ... Çolpan kimi ziyalıların, türk oğullarının başına gətirilən bu müsibətlər, faciələr zaman – zaman böyük türk dünyasının, qüdrətli şəxsiyyətlərinin, "düşünən beyinləri"nin təəssüf ki, son aqibəti olmuşdur. Çolpan yaradıcılığında özünə geniş yer tutan mübarizlik, hürriyyət, azadlığa çağırış motivləri geniş yer tuturdu. Şair "Pərişan ölkəmə" şeirində "ölkənin üstünü alan bu qara kölgə nə?" -deyə o günləri böyük bir kədər, ürək yangısı ilə anırdı.

Nədən səni bir qul kimi hey qırmanclar, qamçılar?
Nəçin sənin məğrur səsin "Rədd ol!" -demir onlara?
Nəçin sənin azad könlün nicat vermir qullara?... (4)

Özbək dili və ədəbiyyat da digər türk xalqlarında olduğu kimi bir çox təsirlərə məruz qalmışdır. Bu barədə Bəxtiyar Vahabzadə yazırdı: "...Kiril əlifbası bizim faciəmizdir. Dünyamızdan ayrı düşmüşük. Bir vaxt özbəyə, qazağa, türkmənə-hərəyə bir əlifba verib ayırdılar bizi bir-birimizdən. Əlifba məsələsi ən vacib məsələlərdən biridir. Bu məsələni nə qədər tez həll etsək, əl-qolumuz o qədər tez açılar." (5) Özbək şair və yazıçıları da öz fikirlərini azad yaza bilməmişdilər. 1991- ci ildən Müstəqillik qazandıqdan sonra Özbək dili və ədəbiyyatı daha yeni bir dəyər qazanmışdır. Özbək ədəbiyyatının bu mərhələsində Ahmed Azam, Hüsnəddin Şeripov, Aman Muhtar, Halima Hudaybardiyyə, Azad Şərafəddinov, Ömer Ali Normatov, Aydın Hacıyeva, Beqali Qasimov, Anvar Abidcan, Erkin Azam, Rahimcan Atayev, Şəref Başbekov, Zahir Alam, Uluğbek kimi görkəmli şair və yazıçılar Müasir özbək ədəbiyyatını zənginləşdirən sənətkarlardır. Özbək xalqı nəsrə nisbətən daha qədim tarixə malik poeziya mədəniyyətinə malikdir. Özbək poeziyası qarşılıqlı ədəbi- bədii əlaqələr zəminində zaman-zaman daha da inkişaf etmiş və zənginləşmişdir. X.R. Ulutürk: "...Təkcə Azərbaycan ədəbiyyatı ilə ədəbi əlaqələr baxımından yanaşdıqda belə özbək poeziyasının nə dərəcədə zəngin və qüdrətli bir sənət xəzinəsi olması aydın görünür. Burada ədəbi əlaqələrdən daha ciddi və daha əhəmiyyətli olan bir qanunauyğunluq da var: hər iki xalqın tarix boyunca eyni tipli ədəbiyyat olaraq qalmış və ortaq zəmin üstündə öz inkişafını davam etdirmişdir." (6) Özbək şeirinin, Türk dünyasının qüdrətinin zirvəsi isə heç şübhəsiz, qüdrətli Əlişir Nəvaidir. Bu məqamda Azərbaycanın xalq şairi Səməd Vurğunun qüdrətli sənətkar haqqında söylədiyi sözləri xatırlasaq: "Mən və mənim yoldaşlarım son illərədək bilmirdik ki, Nəvai özbək şairidir, hər yerdə onun adı bir Azərbaycan şairi kimi çəkilirdi" ... Nəvai yaradıcılığının qüdrəti ədəbiyyatımızın böyük sənətkarlarının yaradıcılığına böyük təsir göstərmişdir.

Mənə ölüm yoxdur, nə qədərki var.
Türk dili, türk şeiri əvəzsiz əşar,
Mənimtək sənətkar görmədi fələk

Bir də söz memarı Şeyx Nizami tək.

Göründüyü kimi, Söz mülkündəki qüdrətini və Şeyx Nizamiyə olan məhəbbətini bildirən Nəvai Nizaminin “Xosrov və Şirin” poemasına yazdığı “Fərhad və Şirin” dastanında da Nizamiyə olan böyük ehtiramından söz açmışdır. B. Vahabzadə yaradıcılığı və Tahir Qəhhar yaradıcılığında mövzu, fikir yaxınlığı bəzən o qədər yaxındır ki, sanki bu şeirləri eyni bir insan zəkasının düşüncəsi, məhsulu hesab etmək olar. Tahir Qəhharın yaradıcılığında da çağdaş özbək poeziyasını narahat edən məsələlər, dil məsələsi, özbək türkcəsini dövlət dili səviyyəsinə qaldırmaq, xalqın milli birliyi kimi məsələlər əsas yer tuturdu. Şairin bu mənada yazdığı “Ömür”, “Calaq”, “Bitikdaşdakı yazı”, “Birləşənlərin gücü” və başqa şeirlərində bu fikir birliyi özünü aydın göstərir.

Haqq üçün çalışan bircə nəfərsə,
Qəhrəman olsa da yalqız və təkdir .
Erkən çiçəkləyən bir ağac kimi
Onu məhv edəcək bi qara təqdir.

Yaxud, şairin “Ömür” şeirinin mövzusu olduqca ibrətlidir. B. Vahabzadə yaradıcılığında bizə daha yaxşı tanış olan mövzulardan birinə öz elini, torpağını, atan qürbət yerləri özünə vətən bilənləri şair “yağıya, yada ən aciz kölə” hesab edir.

Doğmaca evini atanlar da var.
Yalnız dağları yox, dənizləri yox,
Elini, dilini satanlar da var.
Dədə məzarını, baba qəbrini,
Atanlar tapılır hələ dünyada...

Eləcə də şairin “Calaq” şeirində şair B. Vahabzadəni də eyni həyəcanla narahat edən bəşəri problemlər düşündürür, narahat edirdi. Adından göründüyü kimi şair bu şeirdə Amerikalı həkimlərin bir uşağın xəstə ürəyini sağlam meymun balasının ürəyi ilə əvəz edirlər. Bu eyni ilə Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığında bizə tanış olan “Kəllə” pyesi əsasında yazdığı “Baş” şeirini xatırladı. Şair həkimlərə üz tutur, hətta bacarsanız belə bəşəriyyəti fəlakətə aparacaq bu faciələrə qol qoymamağa çağırır... Cılız duyğuları, ülvi hisslərə

Pis qanı saf qana qarışdıran var
Qatıb kif atmış tərtemizlərə
Adini alilə barişdıran var.

Sonda şair həkimlərə üz tutub, öz kökünü, türk oğlu olduğunu böyük bir fəxrə anaraq “Millətimə toxunmayın” deyir.

...Ey qaraniyyətli ağ geyimlilər!
Bilmirəm bəlkə də siz hakimsiniz.
Qurd ürəyi yemiş türk oğluyam mən.
Mənim millətimə toxunmayın siz...

Bu cür global, bəşəriyyəti narahat edəcək mövzulara Bəxtiyar Vahabzadənin “Hara gedir bu dünya” pyesində eləcə digər nümunələrdə rast gəlirik. Pyesdə qoyduğu mürəkkəb, fəlsəfi məsələ haqqında bəhs edərək B. Vahabzadə söyləyirdi: “Bu insanlıq üçün çox təhlükəli kəşfdir. Elm-texniki tərəqqi vacibdir. Lakin insanlığa qarşı çevrilmiş tərəqqi bəşəriyyəti fəlakətə aparır. Mən hələ bu pyesi yazmamışdan əvvəl “Baş”, “Elm-əxlaq” şeirimdə bu cür “tərəqqiyə” qarşı etirazımı bildirmişdim.” “Baş” şeirimdə deyirdim:”

İnsanın adına, şərəf-şanına
Deyirəm gəlməzmi bundan bir ləkə?
Bir nadan güvənib öz imkanına
Dahinin başına göz dikdi bəlkə...

“Hara gedir bu dünya” pyesini yazdım. Bu pyesdə dramatik konflikt insanlıqla insanlığa qarşı çevrilmiş kəşflər arasında qurulmuşdur. Bu mənada mən prezidentin o fikri ilə şərikəm ki, bu əsərin öz intellektual tamaşaçısı olmalıdır.” (7). Bununla Bəxtiyar Vahabzadə əslində müasirləşmənin, yeniliyin əleyhinə deyildi, amma şairi narahat edən bir gün insan əlinin öz əllərilə yaratdıqlarının önu məhvə aparmasının qarşısını almaq, insanlığa olan çağırışı idi. Bəxtiyar Vahabzadənin “Baş” şeiri bu mənada böyük mənə tutumu daşıyır. Bu şeir Şərq ulduzu jurnalında 1979-cu ildə özbək dilində nəşr olunmuşdur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

1. “Mənbə” Uluslararası Sosial Araşdırmalar Dergisi” 4- cild, sayı 19, 2011, Modern Özbək Ədəbiyyatı.
2. AM. Qasımlı Türklər (Tərxı oçerklər), Bakı 2012, səh 307.
3. B. Vahabzadə, “İki qorxu”, “Kardəş Edebiyyatlar” dergisi, aprel-may-iyun, 1990, say 18, səh 1
4. X.R. Ulutürk, Turan çələngi, Bakı, Elm, 1992, “Pərişan ölkəmə” s. 59
5. R. Behrudi, B. Vahabzadə ilə müsahibə, “Azərbaycan” qəzeti, 20 iyul, 1990
6. B. Vahabzadə ilə müsahibə, M. Mirzə “Panorama” qəzeti, 17 dekabr, 1997
7. B. Vahabzadə, Seçilmiş əsərləri, 1- cild, Bakı, Azərbaycan, 2001, səh 51.
8. B. Vahabzadə, Seçilmiş əsərləri, 11- cild B. Vahabzadə, Azərbaycan, Seçilmiş əsərləri, Bakı 2002.

Açar sözlər: B. Vahabzadə, Türk dünyası, Türkcülük, dil, Özbək ədəbiyyatı, Özbək ədəbi əlaqələri.

Ключевые слова: B. Вагабзаде, Тюркский мир, Тюркизм, Язык, Узбекской литературы-литературные связи.
Key words: B. Vahabzadə, Turkish World, Turkism, Uzbek literature, Uzbek literary relations.

Summary

The study of Bakhtiyar Vahabzade's works related to the Turkic world basically gives a comprehensive idea of the poet's creativity. This article deals with the poet's creativity and the Uzbek literature, its outstanding representatives, the existing relations between the literature of Azerbaijan and Uzbek literature. The Azerbaijan and Uzbek literary relations are investigated in Vahabzade's creation samples. The influence of the prominent representative of Uzbek literature Alisher Navoi, the creativity of B. Vahabzade and the poetry spirit of Tahir Qahhar and other Uzbek poets have been drawn in comparison with B. Vahabzade's creativity. The love of Turkism in this poetry is influenced by the effects of Uzbek as well as other Turkic peoples exposure to the language, the implementation of the policy of the language destruction, the struggle of national poets for their mother tongue.

РЕЗЮМЕ

Изучение творчества Бахтияра Вахабзаде связано с тюркским миром на самом деле дает основание получить более подробное мнение о творчестве поэта. В этой статье рассказывается о существующих связях между творчеством поэта и узбекской литературой, его выдающимися представителями, между азербайджанской литературой и узбекской литературой. На примере Б. Вахабзаде исследуются азербайджанские и узбекские литературные связи. Такие вопросы, как влияние выдающегося представителя узбекской литературы Алишера Навои, близость духа и мышления творчества Бахтияра Вахабзаде и с творчеством Таира Гаххара и других узбекских поэтов привлечено к сравнительному анализу с творчеством Бахтияра Вахабзаде. В этой поэзии рассказывается о любви к тюркизму, подвергание воздействию узбекского языка, как и другие языки, осуществление политики уничтожения языка, о борьбе поэтов с национальным духом за свой родной язык.

Rəyçi: *Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Nizaməddin Şəmsizadə*

Şahin Yusifli

FARSDİLLİ KLASSİK ƏDƏBİYYATDA ŞAHMAT ATRİBUTLARININ POETİK MƏTNİN TƏŞKİLİNDƏ ROLU

Klassik farsdilli ədəbiyyatda oyun adlarından istifadə etməklə məzmun və poetik sistemin yaradılması bütün orta əsrlər boyu dəbdə olan üsullardan biri olmuşdur. Bu əslində oyunların insan həyatına olan təsiri ilə əlaqədar idi. Çünki, oyunlar insanlara həyatın bir alış-veriş, müamilə olduğunu dönə-dönə xatırladan bir məşğuliyyət olmuşdur. Birinin sənə xidmət etməsini istəyirsənsə, gərək sən də kimsəyə xidmət göstərəsən və ya kimdənsə nə isə alırsa, bunun qarşılığında ona başqa bir şey verəsən. Yoxsa var olan ictimaiyyət bizi qəbul etmən və bizləri narahatlıq mənbəyi kimi qələmə verər. Mövlanə kimi böyük ariflər bu mövzular barəsində oyunlar vasitəsi ilə bir çox ilmələri bir-birinə keçirər, hikmətli sözlərlə cismi və ruhi çatışmazlıqları aradan qaldıra biliblər:

همچو بازیهای شطرنج ای پسر / فایده بهر لعب در تالی نگر
این نهادند بهر آن لعب نهان / وان برای آن وان بهر فلان

Şahmat oyunlarındakı kimi ey oğul!

Hər gedişin (oyunun) faydasını sonrasında axtar

Başqa bir gediş üçün bu gedişi et !

Onu bunun üçün, digərini başqası üçün et ! (Mövlanə. Məsnəvi-ye Mənəvi)

Oyun adları və onların atributları klassik fars ədəbiyyatının qızıl dövrlərindəşair və yazıçıların ixtiyarında olan əsas vasitə və şeir alətlərindən olmuşdur. Çünki, oyunlar cəmiyyət arasında yayıldığından bəzi məsələlərin ümumi və xüsusi şəkildə ifadə olunmasında onlar daha dərk edilən və anlaşılqı görünürdü. (1, 17)

Qalibiyyət və məğlubiyyət hər bir şəxsin həyatında ola biləcək hadisələrdir. Çünki, həyatda baş verən qalibiyyət və məğlubiyyətlər təqdir və alın yazısı olmaqla, insanlarda ona qarşı qəti inam və etiqad yaradır. Bu aspektdən ədiblərin əsas rolu oyunlarla bağlı ifadələri toplamaq, onları şeirə gətirmək və bu sözlərdən öz zehni məzmunlarını ifadə etmək üçün istifadə etmək olmuşdur. Onlar mahir nəqqaşlar tək əsərlərini oyunların komponent və atributları bəzəmiş, misilsiz sənət nümunəsi yaratmışdılar. Şairlər şeirdə bu oyunları gah mənfi obrazda təqdim edir, gah damüqəddəsləşdirərək oxucuları onların vurğununa çevirirdilər.

Böyük arif və ədiblər dünyada baş verən prosesləri ifadə etmək, dərkini qılmaq üçün şahmat, nərd, çövkən kimi bəzi oyunlardan istifadə etmişdilər. Məsələn, şükr, şücaət, təvazö, qənaət kimi bir çox ruhi və psixi halları bəyan edərkən bu istilahlardan bəhrələnmiş, onları oxucuya təlqin etmişdilər.

Oyun fiqurlarının adlarından istifadə etməklə müəyyən mətləblərin ifadəsi ədəbiyyatda ən rahat yollardan biri olmuşdur. Hər hansı oyun alətinin və ya oyun hərəkətinin bəyan edilməsi gözəl simanın təəssümçüsü olmuşdur. Bir oyun komponentinin növünə və hərəkətinə işarə etməklə oyundan nəticə çıxarmaq mümkün hala gətirilmişdir. Bu özü insanın yaradandan əxz etdiyi fitri incəsənət və estetikadır. (1,19)

İranda oyun adlarının ədəbiyyatda təzahürünün araşdırılması Doktor Qədimli Sərraminin yaradıcılığında nəzərə çarpır. Onun “رد پای بازی در ادب کهن ایران” adlı məqaləsi ilə bu istiqamətdə aparılan əzəmətli tədqiqatların illərindən hesab olunur. İran coğrafi məkanında mövcud olan ən qədim və yayılmış oyunlardan biri şahmat oyunudur. Rəvayətlərə görə oyun Hindistandan İran gətirilmişdir. Şahmat və nərd islam dövründə də İranda olan əmir və şahların diqqət mərkəzində olmuş, daim oynanılmışdır. Bu səbəbdən farsdilli şairlər bu oyunlara müraciət etməklə bir çox nümunələr yaratmış, öz fikirlərini saraya bu qərübə metodla çatdırmağa çalışmışdılar. (1, 57)

Şahmat simvolik bir oyundur. Oyun ümumilikdə şahların bir-biri ilə mübarizəsini əks etdirir. Burada istifadə olunan digər fiqurlar qoşundakı mənəb sahibləri, ən sonda piyadalarlardır. Fiqurların ağ və qara olması düşmənçiliyin simvolu, iki qoşun arasında ziddiyyətin olmasına işarədir. Firdovsi Şahnaməsində olan “Qou və Təlxənd” hekayəsinə diqqət yetirsək və ora istinad etsək aşağıdakı iki faktı əldə edə bilərik:

1. Şahmatda “عاج” və “ساج” olmaqla iki simvolik şah “Qou və Təlxənddə” olan həmin şahlardır.
2. Şahmatın digər fiqurları digər qoşun iştirakçılarının simvolları, fillər, atlar isə yuxarıda adları qeyd olunan şahların qoşunlarının tərkib hissələridirlər. (95)

Farsdilli ədəbiyyatda şahmatın fiqurları qədər poetik məzmun yaradan ikinci bir oyun yoxdur. Bu fiqurlar arasında “فیل - fil” fiquru şeirlərdə “pil” formasında nəzərə çarpır. Bu söz mənşəcə hind sözüdür. Fillə bağlı lüğətlərdə rast gəlinən bəzi terminlərə nəzərə yetirək:

1. طرح دادن (فیل) – fiil aciz etməz, mat etmək, yıxmaq, fiil yerə yıxmaq, fiil oyundan çıxarmaq (فیل)
به نطع کینه برچون پی فشدی / در افکن پیل وشه رخ زن که بردی

(Nizami.Xosrov və Şirin)

فیل طرح دادن sözü avans vermək mənasında da işlənir. Yəni kimsə özünü rəqib üzərində güclü olduğunu hesab edərsə, şahmatda olan fiqurlardan bir neçəsini müvəqqəti olaraq kənara qoya bilər. O, həmin fiqurlarsız oyunu davam etdirir. Nizaminin yuxarıdakı misralarına diqqət etsək görürük ki, oyunçular oyun zamanı fiqurları bir-birinə avans verə bilərlər. (2, 22)

2. پیل باز : fillə oynayan şəxs, fil oynadan
3. پیل بازی : fillə oynama.

هم این زابلی نامیردار مرد / ز پیل فزون نیست اندر نبرد
یکی پیل بازی نمایم بدوی / کزین پی نیلورد سوی جنگ روی

(Firdovsi)

Əlbəttə, پیل بازی sözünü də fil fiquru ilə oynamaq mənasında və ya fili kiminsə əlindən almaq, və ya onu fildən istifadə etməyə qoymamaq mənasına gələ bilər. Lakin, Moin lüğətinə istinad etməklə yuxarıdakı beytləri tərcümə etməyə çalışsaq, tutarlı bir məna çıxara bilmirik. Bugünkü şahmatçılar arasında fikirlərə diqqət yetirsək, belə bir aydınlıq gətirə bilərik ki, bəzi oyunçular fil, at və piyada kimi fiqurlarla ayrılıqda daha yaxşı oynaya bilərlər. Bütün bunlara istinadən پیل بازی şahmatda digər fiqurlara nisbətə fillə daha yaxşı oyun qura bilən şəxslərə deyilə bilər. پیل بازی isə şahmatçının fil fiquru ilə daha bacarıqlı və xüsusi oyun qurmağına deyilir. (2, 24)

پیل بندی: Şahmatda olan fəndlərdən birinə deyilir. Bu fənd zamanı filin arxasına iki piyada yerləşdirilir. Bu üç fiqur birgə bir müqavimət yaradır və qüvvətli hesab olunurlar. Əgər bu halda rəqib filə hücum edərsə, fil piyadaları vasitəsi ilə həmin rəqibi məğlubıyyətə uğradır:

بند بر پیل زمانه نهاد پیل بند زمانه را گشتاد

Zəmanə fili kəməndə saldı,

Zəmanə fil fəndini (kəməndini) açdı (Nizami. Yeddi gözəl)

Diqqət etmək lazımdır ki, bu fənd zamanı iki piyada və bir fil üç xanada uyğun olaraq düzülməlidirlər. Nəticədə birinci piyada ikinci piyadanı və fili, fil isə birinci piyadanı qoruyur. Qədimdə isə fil iki xanadan çox hərəkət edə bilmirdi. Buna görə də iki xanadan, özündən əvvəl və sonra olmadan şahmat taxtası üzrə hərəkət edə bilirdi. Bu fənd nəticəsində rəqibin hücumu qarşısında möhkəm bir sədd çəkilmiş olur. Beləliklə qarşıdakı rəqibin hərəkət fəzası daralır. Lakin tədricən təşəbbüs digər tərəfə keçə və rəqib bu müqavimətdən öz xeyrinə istifadə edə bilər. Bu zaman filbəndi aradan qaldırmaq zərurəti yaranır və rəqib piyadalarından birini fil istiqamətində hücumu keçirir. Filin piyadalarının birinin vurulması ilə onun səddi aradan qalxır və əgər piyada öz halına buraxılsa, növbəti gedişdə bu üç fiqurdan birini vuraraq, filbəndin tərkibini sarsıdır. Bugün bu termin şahmat oyunlarında az istifadə olunur. Ancaq fili öz rəngində olan xanada yerləşdirmək və gerisində iki piyada saxlamaqla qüvvətli sədd yaratmaq olar. (2, 30)

رقعه (roqə): Lüğətlərdə mənası bir parça məktub, bir hissə kağız və ya nəyinsə hissəsi şəklində nəzərə çarpsa da, oyunların leksik səmasının araşdırılması zamanı şahmat və nərdin taxtasına, səhifəsi və üzünə رقعە deyildiyi nəzəri cəlb edir. Qədimdə bu sözün digər sinonimləri olan بساطنطع sözləri də istifadə olunmuşdur. Xaqani Şirvani bu məqsədlə öz şeirlərində hər iki əsas sözdən istifadə etmişdir. Amma tərkiblərdən birində نطع شطرنج təkcə istifadə olunur.

هر سوی از جوی جوی رقعە شطرنج بود بیدق زرین نمود غنچه ز روی تراب
چون کنی از نطع خاک رقعە شطرنج رزم از پس گرد نبرد چرخ شود خاک ره

Hər tərəfdən şahmat səhifəsində irəlləyirdi

Qızıl piyada üzündən damcı axan qönçə tək

Torpağı şahmatın döyüş meydanına çevirsən,

Döyüşün toz-torpağı arxasında geridə qalan torpaq alt-üst olar

(Xaqani.Divan)

Xaqani özünün məktublarından birində نطع və رقعە sözlərini yanbayan istifadə etmişdir. (99)

حضرت علیا ی خدایگانی از آن رحیمتر و رؤوف تر است که چون من بنده را بر رقعە ی بندگان و نطع دوستاری - آن حضرت را نه یک بیدقم هزار
فرزیم - از جوار قرب خدمت رمیده و مستوحش گرداند"

Başqa bir yerdə Xaqani bildirir:

خاقانیا چو دیدی عمر بی ثباتی نطع هوس بر افشان پندار که شاهماتی

Ey Xaqani sabit bir ömür sürməmişən

Həvəs dünyanı (səhifəni) burax, başa düş ki matsan

Nizami deyir:

برین رقعە که شطرنج زیان است کمینه یازیش بین الرخان است

پهلوی ایران گرفت رقعە ملکوت وز دیگران بانگ شاهقام بر آمد

Bu meydanda (səhifədə) ki, şahmat ziyandır

İki piyada arasında pusqu oyunudur

Sənin mülkünün səhəsi İranı tutsa da,

Başqalarından qalibiyyət sədəsi yüksəldi (3, 58)

بیدق (beydəq): Demək olar ki, bütün leksikoqraflar bu sözü piyada sözü kimi qeyd ediblər. Məsələn, "Bürhan-e Qate"də göstərilir ki, "əhməq" sözü ilə eyni ölçüdə olan "beydəq" sözü şahmatda piyadaya deyilir və o şahmatın digər fiqurlarından biri olmaqla piyada mənasını ifadə edir. Moin bu söz haqqında qeyd edərkən Əbu Mənsur Cəvaliqinin "Əlmoəreb" əsərinə istinad etmişdir. Həmçinin Şərafəddin Rampuri də "Qiyas əl Loğət" adlı lüğətində üç lüğətnaməyə ("Mədar" lüğəti, "Risale-ye moərrəbat" və "Bəhar-e əcəm") istinad edərək bu sözü lüğətdə yad etmişdir. Ancaq bəzi tədqiqatçılar bu piyadaları yalnız vəzir və şahla üz-üzə dayananları təqdirə bیدق adlandırmışdır. Bir çox hallarda bu piyadalar səhifənin sonuna qədər hərəkət edirlər. (1, 99)

Xaqaninin əsərlərində "piyada" və "beydəq" sözlərinin hər ikisinə rast gəlmək olur. Xaqaninin məktublarında bu sözlərin hər ikisi istifadə olunmuşdur. Bu mənbələrdən başqa "مجموع قرائن و شواهد" də hər iki söz eyni mənada istifadə olunmuşdur. Bugün şahmatçılar arasında بیدق sözü istifadə olunmur. Ancaq piyada sözü ilə bərabər "sərbaz" sözü də istifadə olunmaqdadır. Orta əsr şairlərinin əsərlərində بیدق sözü ilə tərkibi vəziyyətdə bir çox feillər istifadə olunmuşdur ki, bunların əksəriyyəti piyadanı irəli çəkmək, rəqibin fiqurlarını təhdid etməklə bağlı olmuşdur. Bunlardan بیدق فرو کردن, بیدق فرو کردن, بیدق در انداختن, بیدق افکن, بیدق راندن, kimi birləşmələri göstərə bilərik: (5, 71)

بيدقی عطار در عشق تو راند گر به فرزینی رسد فرزانه ای رسد
 Öttar sənin eşqində piyadanı irəli sürdü
 Əgər vəzirə çevrilsə (çatsa), kamilliyə çatacaq

(Öttar.Divan)

Bu beytdə şahmatın qanunauyğunluğu nəzərə çarpmaqla, Öttar məhəbbətdə aşiqin sarsılmadan irəli gedəcəyi təqdirdə murada çatacağını bildirir. Şahmat qanunlarına görə səhifənin (mübarizə meydanının) sonuna qədər irəlliləyən piyada ən güclü fiqura-vəzirə çevrilir. Öttar da qətiyyətlə bildirir ki, o, eşq yolunda bir piyada kimi sınaq gərsə, əzablı və məşəqqətli yolu keçərsə, qalib gələcək. Beləliklə öz məhəbbətinə çatacaqdır. Bu məhəbbətin ilahi məhəbbət olması da istisna deyil.

به دغا بيدقی در اندازم وز دغل بیری بر افرازم
 Məkrə piyadanı əldən verərəm
 Hiylə ilə bayraqı qaldıraram
 شهمات کند به لعب خصمان را هر گه که فرو کشد بيدقی را
 Düşmənin oyununu (hücumunu) mat qoyar
 Baxmayaraq ki, piyadanı geri çəkər (Qətran Təbrizi)

Qətran Təbrizidən olan sonuncu beyt barədə qeyd etmək lazımdır ki, piyada digər fiqurların əksinə olaraq yalnız irəli hərəkət edə bilər. Onun geriyyə qayıtması mümkün deyil. Buna görə də yuxarıdakı beytdə *فرو کشیدن* feilini *فرو* (geri qaytarmaq) mənasında götürə bilərik. Burada yalnız piyadanı irəli hərəkət etdirməkdən söhbət gedə bilər. (1, 101)

mat (mat): Şahmatda olan əsas istilahlardan biri hesab olunur. Lakin bu sözün kökünün haradan gəldiyi qeyri-müəyyən olduğu üçün, leksikoqraflar arasında fikir ayrılığına səbəb olmuşdur. Əsədi Tusinin “Fors” lüğətində və “Bürhan-e Qate” də ümumiyyətlə bu söz mövcud deyil. Hətta bu sözün sinonimi olan “شهمات” sözü də əlavə edilməmişdir. Bürhan-e Qatenin təshihçisi olan Moin öz haşiyələrində bu sözün varlığından danışmamışdır. Ancaq öz lüğətində bu sözü isim kimi qəbul edərək bildirir ki, “şahmatda şah düşdüyü vəziyyətdən çıxma bilmirsə, oyun sona çatır və mat vəziyyəti yaranır”. (8, 569)

من چو ابرم تو زمین موسی نیات حق شه شطرنج و ما ماتیم و مات
 Mən bulud, sən yer, Musa bitki kimidir
 Şahın haqqı şahmatdır (mat etməkdir), biz matıq ki mat.

(Mövlanə. Məsnəvi-e mənəvi)

Bu söz barəsində Sadiq Gohərinin “فرهنگ لغات و تعبيرات مثوی” əsərində məlumat verilir. Burada mat sözü “ölənə qədər mübarizə”, “canını itirmək” mənalarında verilir. Şahmatçıların təbirincə “mat” şahın çarəsiz qalması, tutulması və təslim olmasıdır. Cələləddin Rampurinin “غیاث اللغات” əsərində bildirilir ki “mat” sözü əslində keçmiş formasında olmalıdır və bu söz “موت” sözündəndir.

pat (pat): Şahmatda matın formalarından biri hesab olunur. Ancaq lüğətlərə istinadən bu söz barəsində əldə olunan məlumatlar sözün əsl mənası barədə şübhələrə son qoymur. Lüğətlərə və Xaqani təbirlərinə nəzərən belə bir mühakimə irəli sürmək olar ki, şah rəqib fiqurla qarşı-qarşıya düşür. Piyada ilə şahın arasına bir fiqur daxil olur və bu zaman piyada vurularsa, şah ölmüş hesab olunur. Bu zaman şah hərəkətsiz hala düşür və yaranan vəziyyətə “شاه در عری است” deyilir.

Sirus Şəmisə “فرهنگ اشارات در ادب فارسی” əsərində bu istilaha müəyyən qədər aydınlıq gətirir. O bildirir ki, şahmatda şahla piyadanın arasına daxil olan digər bir fiqur şahı himayə edir. Ancaq qədim mənbələrdə bildirilir ki, piyadanın hökmüranlığına məruz qalan bu fiqur yalnız fil ola bilərdi. (راحة الصدور و آية السرور). (محمّد بن علی بن سلیمان راوندی. اقبال. ۵۰۸ ص)

ƏDƏBİYYAT:

1. زهرا محمد خانى. تجلی بازی در ادب فارسی. انتشارات زوار. تهران. ۱۳۹۲. ۲۷۳ ص
2. احمد میرزنده دل. تجلی شطرنج در ادب پارسی (تنکرة الشعرا بشطرنج). تهران. فرزین، ۱۳۹۴. ۹۰۴ ص
3. دکتر میرجلال الدین کزازی سراچه ی آوا و رنگ خاقانیشناسی. تهران. ۱۳۷۶. ۲۸۹ ص
4. سپروس شمیسبا. ف اشارات. دومجلد. فردوسی. چاپ اول. ۱۳۸۹
5. سید ضیاءالدین سجادی. فرهنگ و لغت تعبيرات ديوان خاقانی. زوار. ۱۳۷۴
6. نظمی گنجوی. خسرو و شیرین، به اهتمام بهروز ثروتیان. توس. ۱۳۶۶
7. مولانا جلال الدین محمد بلخی. مثوی معنوی. قفقوس. تهران. ۱۳۹۰. ۱۲۳۳ ص
8. محمد معین. فرهنگ معین. تهران. زریں. ۱۳۸۶. ۱۸۳۲ ص

Açar sözlər: Şahmat, poetizm, termin, fiqur, piyada, fil, mat, sahə

Key words: Chess, poetry term, figure, foot, elephant, mat, area

Ключевые слова: Шахматы, поэзия, термин, фигура, пешеход, слон, мат, поле

SUMMARY

In Persian classical literature, there have been poets who have used the ancient game symbols. One of these games chess has been a special place in the creativity of the same poets. Poets using the names of the beads and the process of play have created interesting themes. From the beginning of the 11th century to the 16th century, these symbols are in the literature, and the use of these symbols is a special ability.

В персидской литературе использовалось множество названий игры атрибутов. Среди этих игры шахматы и их фигуру были модно среди средневековых стихов на персидском языке. Так как многие классики создали систему контента и новые значение основанную на этих играх. Эти символы были заметны в 11-16-ом веках

Rəyçi: f.ü.e.d. prof. Ş.Ə.Əlibəyli

Ramilə Yusif qızı Süleymanova
AZƏRBAYCAN DİLİ ŞİVƏLƏRİNDƏ TÜRKİYƏ TÜRKÇƏSİ İLƏ
MÜŞTƏRƏK LEKSİK VAHİDLƏRİN STRUKTUR – FORMA VƏ
FUNKSIONAL – SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Tarixi hadisələr ilə əlaqədar yaranmış leksik vahidlər hər iki dil formasında -həm Türkiyə türkcəsində, həm də Azərbaycan dili şivələrində işlənir. Məlumdur ki, bir dilin tarixi ilə xalqın tarixi az və ya çox dərəcədə əlaqəli olduğundan birincidə baş verən az yaxud çox əhəmiyyətli hadisələr ikincidə öz ifadəsini tapır, ayrı – ayrı türk etnik – mədəni regionlarının formalaşmasında həmin regionlarda mövcud olan etnolinqvistik əlaqə özünəməxsusluqları müəyyən rol oynamışdır. Qafqaz – Kiçik Asiya regionunda gedən mürəkkəb ictimai –tarixi və etnik proseslərdən kənarında Azərbaycan xalqının, Azərbaycan dilinin və Azərbaycan ədəbi dilinin mənşəyini araşdırmaq mümkün olmadığı kimi, həmin araşdırmanı ümumi türkoloji kontekstdən çıxarmaq da mümkün deyil (2, s.

11).Məsələn, eramızın III əsrində manixeyçilik dininin tərəfdarlarını ifadə edən zındıq sözü (fars dilində “rahat, əbədi həyat” deməkdir (3, s. 34) sonralar Mani təlimi qadağan edildiyindən farscadakı mənasından uzaqlaşaraq, Türkiyə türkcəsində də, Azərbaycan dilinin dialektlərində də fərqli mənələrdə işlənir. Türk dilində (7, s. 104) kafir, Azərbaycan dilinin şivələrində isə “sırtıq”, “həyasız” (Füzuli, İsmayılı, Qazax şivələri (1, s. 559) və digər mənaları ifadə edir.

Bəzən müştərək sözləri eynimənalılıq olmasa da, motivasiya oxşarlıqları birləşdirir. Oxşar motivlənmə bəzən sözün mənə tutumunun genişliyi ilə əlaqədar olur. Adətən dil formalarında birində müştərək söz semantik sahə genişliyi ilə diqqəti cəlb edir. Yəni dialekt leksikasındakı sözün mənə tutumunda Türkiyə türkcəsində qarşılaşdırılan anlam ilə yanaşı (yaxud ondan fərqli olaraq) bir neçə mənə özünü göstərir. Məsələn hər iki dil formasında zındıq sözü mənfi konseptlə səciyyələnir. Müasir türk dilində zındıq “kafir” mənasını (7, s. 1014) bildirdiyi halda, Azərbaycan dilinin şivələrində fərqli mənalar ifadə edir. Bakı şivəsində zındıq “davakar”, zındıx Naxçıvan şivəsində “balacaboy adam”, Füzuli, İsmayılı, Qazax şivələrində isə “sırtıq”, “həyasız” mənələrindədir (1, s. 559). Buna baxmayaraq, onların hamısını müsbət, pozitiv olmayan konsept birləşdirir. Bəzən semantik sahənin genişlənməsi ilə motivasiyalılıq da mürəkkəbləşir; mənə müxtəliflikləri hər iki qütbü (müsbət və mənfi konseptləri) eyni leksik vahiddə birləşdirir. Ədəbi türkcədə hırsız “oğru” deməkdir (7, s. 338). Azərbaycan dilinin Ağdam, Qarakilsə, Quba, Mingəçevir, Naxçıvan, Oğuz, Şamaxı, Şuşa şivələrində (1, s.224) “güclü, qüvvətli” mənasında çıxış edir (Bu elə uşaxlıxdan çox xırsızdı; Şuşa şivəsi). Eyni söz Cəbrayıl, Cəlilabad, Quba, Oğuz, Zəngilan şivələrində “kobud” (yaman xırsız adamsan, heç kimi saya salmeysən; Cəlilabad (1, s. 224)). Göygöl şivəsində “çoxdanışan”, “səbirsiz” anlamlarını (1, s. 224) bildirir. Göründüyü kimi, sözün birincisi mənası (güclü, qüvvətli) onu müsbət konseptə malik leksik vahid kimi səciyyələndirir. Hətta Culfa şivəsində həmin mənə əsasında eyni kökdən düzəlmiş feil də işlənir. Burada xırxızdamax “güc, zor gölmək” mənasını bildirir. İki xırsız bizi xırsızdadı (1, s. 224). Ancaq sonrakı mənələr (kobud, çoxdanışan, səbirsiz) türk ədəbi dilindəki mənaya yaxın olmasa da, müsbət olmayan qütbü səciyyələndirdikləri üçüntürkcədəki mənə ilə eyni konseptdə yerləşə bilər.

Sözün funksional – semantik sahəsinin genişliyinə onun struktur əhatə imkanları da təsirsiz qalmır. Baba sözü hər iki dil formasında qohumluq əlaqəsini bildirən leksik vahid kimi işlənir. Bununla yanaşı, hər hansı struktur forma dəyişikliyi onu məlum leksik mənadan uzaqlaşdırır. Eyni hal Azərbaycan dilinin şivələrində də, Türkiyə türkcəsində də müşahidə edilir. O, mürəkkəb söz daxilində başqa leksik vahidlərlə əlaqəyə girdikdə mənasını dəyişə bilər. Əslində mürəkkəb sözün ümumi mənə yükünə tabe olur. Bu yolla düzəlmiş babayoğurt sözü Azərbaycan dilinin Gəncə şivəsində işlənərək, “yalançı pəhləvan” mənasını bildirir (Sən nə babayoğurt kimi atılıf – düşürsən? (1, s. 33)). Türkiyə türkcəsində isə müvafiq leksik vahidin komponentlərindən birini təşkil etdiyi babayigit sözü “igid”, “qüvvətli” mənələrindədir (Dünyada bundan babayigit adam olamaz; Türkiyə televiziya verilişindən). Göründüyü kimi, dialektə məxsus babayoğurt sözündə qeyri – müsbət, türk dilindəki babayigit sözündə isə müsbət mənə çarahlığı üzə çıxır. İlk baxışdan görünə bilər ki, müştərək sözlərin işləndiyi dialekt leksikonu ilə ədəbi türkcə leksikonunun fərqi ədəbi dil ilə dialektin fərqi qədərdir. Həqiqətən bir neçə parametərə görə onlar qarşı – qarşıya qoyula bilər. Şifahi nitq və dialekt dilin şüurlu şəkildə işlənən forması olmasa da (ədəbi dildən fərqli olaraq), istənilən dil faktları, xüsusilə, sözlər burada daha çox və fərqli dəyişikliklərə məruz qalır. Dəyişikliklər ona görə baş verir ki, danışq dili və dialekt nitqin şifahi forması olduğuna görə daha dinamikdir. İkinci səbəb isə sözlərin eyni şəkildə, eyni məzmununda, hətta müəyyən edilmiş qrammatik formalarla işlənməsini nəzərdə tutan norma məhdudiyətinin yoxluğu. Tədqiqatçılar qeyd edir ki, ədəbi dil norması həm ənənə, həm də kodifikasiyalışmanın (qadağaların) nəticəsi kimi ədəbi dilin vahidliyinə və sabitliyinə kömək edən kifayət qədər ciddi qayda və qadağaların cəmidir. Normanın vahidliyi və məcburiliyi özünü onda göstərir ki, cəmiyyəti təşkil edən müxtəlif sosial təbəqə və qrupların nümayəndələri dil ifadəsinin ənənəvi üsullarını saxlamağa, qrammatikalarda və lüğətlərdə ehtiva olunan qadağan və qaydalara

əməl etməyə borcludurlar. Dil ənənəsindən, lüğəvi və qrammatik qaydalardan uzaqlaşma normanın pozulması hesab edilir və adətən ədəbi dil daşıyıcıları tərəfindən müsbət qarşılanmır (8, s. 99). Bu baxımdan ədəbi dilə qarşı dayanan dil forması olmaqla, dialekt bu xüsusiyyətləri ehtiva etmir. Bu səbəbdən sözlər ədəbi dilə nisbətən dialektə daha elastik olur, strukturca dəyişir, müxtəlif şəkildə qəbul edir. Ebe sözü müasir türk ədəbi dilində mamaça mənasını (7, s. 88, 90) ifadə edir. Tarixən Azərbaycan dilində işləndiyi xəlqiləşmə mərhələsinə (XVII – XVIII əsrlər) aid yazılı abidələrdən məlumdur (Molla Pənah Vəqifdə: Əbəçilik eylər, uşaq doğurar (5, s. 57). Azərbaycan dilinin Cəlilabad, Lerik, Yardımlı, İmişli, Sabirabad, Zəngilan şivələrində həmin leksik vahid isim düzəldən şəkildə qəbul edərək əbəçi formasında eyni mənanı bildirir (Əbəçi oley, beysavad doxdır olanda deyeylər mama; Cəlilabad (1, s. 154)). Ədəbi dildə hər hansı söz norma daxilində, dil qaydalarının imkan verdiyi həcmdə dəyişə bilər. Dialektə isə belə imkanlar məhdud olmayıb, geniş əhatəliliyi ilə seçilir. Dialekt sözü həm fonetik, həm də morfoloji cəhətdən – istənilən şəkildə qəbul edərək – dəyişir. Odur ki, sözün əfci forması Basarkeçər, Borçalı, Gədəbəy, Hamamlı, Xocavənd, Qazax, Tovuz şivələrində (1, s. 155) əvci şəkli Hamamlı (Ermənistan ərazisindədir) şivəsində (1, s. 166) fərqli mənalarda işləkdir. Gədəbəy, Qazax, Çəmbək şivələrində fərqli strukturda-mürəkkəb söz daxilində işlənir (əfci - əfci danışmaq - “boş-boş, mənasız danışmaq” (1, s. 155)). Bununla belə, elə fərqlər qarşıya çıxır ki, həmin kontekstdə sığmaya bilər. Belə ki, ədəbi türkcə ilə dialektə məxsus müştərək sözləri bəzən dilə yox, dil daşıyıcılarına aid əlamətlər səciyyələndirir. Bu daha çox sözlərin semantikasındakı sabitlikdən dəyişkənliyə doğru inkişaf prosesində özünü göstərir. Bir sözün semantik əlaməti digər predmetləri ifadə edən sözə köçürülür. Sözün məna dəyişmələri haqqında İ.Məmmədov yazır: “...bütün dillərdə hər hansı bir söz müəyyən semantik xətlərlə müxtəlif sahələrlə bağlı olan vahidlərlə əlaqələndirir və yada düşür...” Müxtəlif əlamətləri ifadə edən sifətlər müəyyən predmetlərin xassəsi kimi, müxtəlif hərəkət, proses adları kimi işlənən feillər müəyyən subyektin əlaməti kimi yaddaşımızda yaşayır və s. Deməli, lüğət tərkibində individual semantik əlamətlərinə, kateqorial mənasına, qrammatik səciyyəsinə görə ilk baxışda bir-birindən seçilən sözlər çoxluğu əslində daxili məntiqi - linqvistik əlaqələrlə qarşılıqlı şəkildə bağlanaraq xüsusi sistem təşkil edir; bu əlaqələr müxtəlifliyi sözlərin semantik dəyişmələrinin əsasını təşkil edir (4, s. 17). Bəzi sözlərdə məna dəyişmələri türk dillərinin diferensiasiyasından sonra yaranır. Bu dəyişmələr türk dilləri diferensiasiyasından və müasir türk xalqları formalaşandan sonra onların məişətində, məşğuliyyətində, təsərrüfat həyatında yaranan fərqlərlə əlaqədar baş verir və dialekt - ədəbi dil qarşılaşdırılması üçün aktual olaraq qalır. Ox sözü müasir türk dillərində, o cümlədən Türkiyə türkcəsinin lüğət tərkibində nominativ mənasını (yayla atılan itiüclu mildən ibarət silah növü) qoruyub saxlayır (7, s. 657). Leksik vahid bir çox türk dillərində mənacə dəyişərək “güllə”, “mərmi” anlamlarını da ifadə edir (türkmən, qazax, qırğız, özbək, uyğur dillərində ok sözü “güllə”, türkmən dilində top okı, qazax dilində zənbirek oğı, uyğur dilində zəmbirək okı “mərmi” (7, s. 290-291) mənalarındadır). Burada leksik mənanın inkişaf istiqaməti semantik oriyentasiyasından kənara çıxmır. Azərbaycan dilinin dialektlərində isə məna dəyişmələrinin istiqaməti məlum semantik sahədən kənara çıxır. Azərbaycan dilinin Göyçay, Qazax şivələrində “əkin sahələrini bir – birindən ayıran sərhəd nişanı” “ləklərin arasına çəkilən tirə” (Bizim xiyin oxı yarılıb suyu axıdır; Göyçay şivəsi), o cümlədən Qazax şivəsində “kiçik arx” (oxda su varmı?) mənalarını (1, s. 380) bildirir. Göründüyü kimi, şivə leksikonunda əkinçiliklə bağlı, təsərrüfat həyatı ilə bağlı məna xətləri daha qabarıqdır. Ədəbi dildə sözün struktur forma dəyişikliyi dil normaları çərçivəsində getdiyindən digər dil formalarında sərbəstlik burada müşahidə olunmur. Leksik vahid məlum sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkildə qəbul etməklə, bir ya iki mürəkkəb sözün komponentini təşkil edir. Dialektə isə sözün dəyişilmə imkanları bu qədər məhdud olmaya bilər. Bu, bir tərəfdən dil formalarının özünəməxsus xüsusiyyətlərindən irəli gəlsə, digər tərəfdən, ədəbi dil ilə dialektəki norma anlayışının fərqli məzmunlarından qaynaqlanır. Ədəbi dil norması haqqında V. Litvinov yazır ki, norma əvvəlki nəsillər tərəfindən cəmiyyətdə yığılmış dil vasitələri və onlardan istifadə qaydalarının qorunub saxlanmasına yönəldilir (8, s. 99). Ədəbi dil normaları öz sabitliyi ilə seçilsə də, zamana görə dəyişə bilər. Yəni sabitlik anlayışı burada nisbi keyfiyyət kimi özünü göstərir (XIX əsrin normaları XX əsrin ədəbi dil normalarından fərqlənir və s.) və konkret zaman daxilində hüquqi norma əhəmiyyətini (və aktuallığını) itirmir. Ərazi dialekt normaları isə zaman baxımından istənilən halda sabitliyini qoruyub saxlayır (məkan baxımından yox). Digər tərəfdən, dialekt normaları variantlılığı ilə seçilir. Fonetik və leksik səviyyədə kənara çıxmayan variantlılıq müxtəlif ərazi dialektlərinə mənsubluğu ilə seçilir. Eləcə də müştərək sözlərin dialektlərdə struktur formada dəyişilmə imkanları daha genişdir. Ədəbi dildən fərqli olaraq, onlar bir - iki deyil, daha artıq cəmiyyətdə mürəkkəb sözlərin komponentlərindən birini təşkil edirlər. Sığır sözü müasir türk dilində, “iri buynuzlu mal – qara” mənasını bildirir (7, s. 770). Azərbaycan dilinin şivələrində ciddi şəkildə olmasa da, sözün semantik cəhətdən dəyişdiyi müşahidə edilir. Bu zaman leksik vahidin məna yükü ya daha da ümumiləşir, ya da türkcədəki ümumi məna yükündən fərqli olaraq, konkretlik bildirir. Şəki, Qax, Qarakilsə şivələrində semantik tutum ümumiləşmə ilə xarakterizə olunur; sığır sözü “naxır” anlamında işlənir (Doğasıdı deyün, ineyi sürməmişix sığır; Şəki şivəsi (1, s. 432)). Digər şivələrdə isə məna konkretləşir; Ağdam, Cəbrayıl, İsmayılı, Göyçay, Qafan, Şuşa, eyni zamanda Qax, Qarakilsə şivələrində “inək” mənasını ifadə edir (Həmid kişinin malı çoxsa da, hamısı sığır; İsmayılı şivəsi (1, s. 432)). Leksik vahidə fərqli morfoloji quruluşda sığırçı sözündə rast gəlinir; Ağstafa, Qax, Kəlbəcər, Şəki, Qazax, Şəmkir şivələrində “naxırçı” mənasını ifadə edir (Sığırçının vəziyyəti çobanın kinnan yunuldu; Şəmir şivəsi (1, s. 432)). Söz həm də ədəbi türkcədən fərqli olaraq, mürəkkəb quruluşa malik daha çox leksik vahidin komponent tərkibini təşkil edir. Belə ki, sığır sözünə şivələrimizdə işlənən beş mürəkkəb sözün tərkibində təsadüf olunur. Mənası bir – birindən fərqli olan bu cür sözləri birləşdirən yeganə əlamət komponent tərkibinin oxşarlığıdır

(birincitərəf hamısında eyni sözlə ifadə olunur). Qalan hallarda istər əmələ gəlmə yollarının müxtəlifliyi, istərsə də fərqli məzmun xüsusiyyətlərinə görə onları hər hansı eyni sıraya daxil etmək mümkün deyil. Dialektoloji lüğətlərdə qeydə alınan sığır komponent tərkibli mürəkkəb sözlərin yalnız ikisi birinci növ təyini söz birləşməsi, digər ikisi ikinci növ təyini söz birləşməsi quruluşundadır. Sığırboğan Borçalı, Qazax şivələrində “üçyaşar camış”, sığırbuğa Qazax şivəsində “ikiyaşar kəl” mənalarını bildirir (1, s.432). O cümlədən, enliyarpaqlı yeməli bitki mənasında sığirsidiyi Qazax şivəsində, arpa və ya qarğıdalı unundan bişirilən uzunsov, qalın sac çörəyini bildirən sığirdili Şamaxı, sığirdili Şamaxı və Zəngilan şivələrində işlənir (1, s. 432, 436). Digər mürəkkəb leksik vahid xəbəri ellipsisə uğramaqla, sadə cümlənin leksikləşməsi yolu ilə yaranan sığırki (bizcə sığırkidir sözün daha əvvəlki şəkli olmuşdur) sözüdür. Uşaq oyununun adıdır. Ağcabədi şivəsində işlənir (1, s. 432). Eyni komponent tərkibinə malik sonuncu leksem ikinci tərəfdə şəkilçiləşmiş fars mənşəli mənşəli xana sözünün (xane fars dilində “ev” deməkdir) iştirakı ilə düzəlir. Borçalı, Daşkəsən, Qax, Qazax, Şəmki, Zaqatala şivələrində sığırxana “qaramal, tövləsi”ni bildirir (1, s. 432).

Göründüyü kimi, sığır sözününün (ayrılıqda və quruluşca düzəltmə, mürəkkəb sözlərin tərkibində) işləndiyi ərazilər, yaxud müvafiq dialekt xüsusiyyətlərinin, Ferdinand de Sözsürün təbirincə desək, yayılma sahəsi müxtəlifdir. Müxtəliflik bir neçə səbəblə bağlı ola bilər. Əvvəla, Azərbaycan dilinin dialektləri (daha dəqiq desək, şivələri) bir - birindən kəskin və ciddi şəkildə fərqlənmişdir. İkincisi, Azərbaycan dilinə məxsus dialektlər bir - birindən daha çox fonetik xüsusiyyətlərinə görə ayrılır. Bu cəhətdən bəzi dialekt faktları (konkret halda leksik vahidlər) tək-cə bir ərazi (bölgə, kənd) ilə məhdudlaşmışdır. Ferdinand de Sözsür yazır ki, “təbii dialekt bəzindəki təsəvvür, prinsip etibarilə, çox və ya az mühüm əyilə bəzindəki təsəvvürlə bir yerə sığmır. İkincidən biridir: ya dialekti onun fərqləndirici əlamətlərinin məcmusu ilə müəyyən edirik – bu halda xəritədə bir məntəqə ilə kifayətlənmək və bir yaşayış məntəqəsinə uyğun şivəni dialekt hesab etmək lazım gəlir, elə ki, ondan ayrıldıq, əlamətlərin həmin məcmusunu daha tapa bilməyəcəyik; ya dialekti hansısa bir əlamətə görə müəyyən edirik - bu halda həmin dil hadisəsinin, əlbəttə, hansısa yayılma sahəsi alınacaq, lakin demək olmaz ki, bu cür üsul xalis sunidir və həmin metodla müəyyən edilən hüdudlar heç bir dialekt gerçəkliyinə uyğun gəlmir (6, s. 355).

Müvafiq sözlərin yayılma sahəsini aşağıdakı cədvəl daha aydın əks etdirir:

+				+		+	+		+				+						sığır "inək"
													+						sığır "naxır"
		+								+		+	+						sığır "naxırlı"
			+																sığır bohan "mp yaşar camış"
													+					+	sığirdili "arpa və ya qarğıdalı unundan bişirilən uzunsov, qalın sac pərəyi"
	+																		sığırki "uşaq oyununun adı"
																		+	sığirsidiyi "enli yarpaqlı yeməli bitki"
		+		+		+											+	+	sığırxana "qaramal tövləsi"
																		+	sığırbuğa "ikiyaşar kəl"
Ağdam	Ağcabədi	Ağstafa	Borçalı	Cəbrayıl	Daşkəsən	İsmayıllı	Qafan	Qax	Qarakilsə	Qazax	Göyçay	Kəlbəcər	Şamaxı	Şəki	Şəmki	Şuşa	Zaqatala	Zəngilan	

Burada üfüqi xətt - sığır sözünün və sığır komponentli sözlərin işlənmə yerini, şaquli xətt - müvafiq leksik vahidləri bildirir. Cədvəl bütövlükdə sözlərin yayıldığı arealları əks etdirir.

Cədvəldən görünür ki, inək və naxır mənalarında sığır sözünün işləndiyi areallar (Ağdam, Cəbrayıl, İsmayıllı, Qafan, Qarakilsə, Göyçay, Şuşa, Şəki) ilə eyni sözün komponent tərkibini əmələ gətirdiyi mürəkkəb sözlərin yayılma arealı (Qazax, Borçalı, Şamaxı, Zəngilan, Ağcabədi, Daşkəsən, Qax, Şəmki, Zaqatala) üst-üstə düşür. Yəni eyni kökə malik mürəkkəb sözlərin (sığırboğan, sığirsidiyi, sığırbuğa) işlənmə yeri cəmi bir dəfə eyni şivə (Qazax şivəsi)

ola bilər. Qalan hallarda sığır komponentli sözlərin hər biri adı qeyd edilən bölgələrdən (və şivələrdən) ancaq biri üçün səciyyəvidir.

Leksik vahidlərin müqayisəsi sığır sözü ilə az, ya çox semantik bağlılığın olduğunu aşkara çıxarır. Maraqlıdır ki, belə izoqlaşların işləndiyi şivələr adətən, yaxın ərazidə yerləşməyən bölgələri də əhatə edir. Məsələn, sığır “naxır” mənasında Şəki və Ermənistan ərazisində yerləşən Qarakilsə şivələrində, sığır dili Zəngilan və Şamaxı şivələrində yayılmış izoqlaşlardır.

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, Bakı, 2007
2. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dil tarixi: dərslik. Bakı: “Elm və təhsil”, 2018
3. Qıpçaq M. Söz aləminə səyahət; Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2002
4. Məmmədov İ. Azərbaycan dilinin semantikasi. Bakı: Xəzər, 2006
5. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikasi. Bakı: Bakı Universiteti nəşri, 1990
6. Sözsür F. Ümumi dilçilik kursu. Bakı: BDU nəşri, 2003

Türk dilində

7. Karşılaştırılmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü. I c., Ankara-1991

Rus dilində

8. Литвинов В.А. Исторический характер лингвистической нормы // Российский гуманитарный журнал. 2012, том 1, № 1

Açarö szlər: leksik vahidlər, sözlərin mənşəyi, dialekt leksikonu, ədəbi dil

Key words: lexical units, the origin of words, dialect vocabulary, literary language

Ключевые слова: лексические единицы, происхождение слов, диалектная лексика, литературный язык

Formo-structural and functional - semantic features in the accents of the azerbaijani language, related to the turkish language

Summary

The lexical units created in connection with historical events are used in both languages, both in Turkish and Azerbaijani. As is known, the history and languages of the peoples are more or less connected with each other and therefore separate important events are first of all reflected, which played a significant role in the formation of separate Turkic ethnic and cultural regions based on characteristic ethno-cultural relations. It is impossible to investigate the origin of the Azerbaijani people, the Azerbaijani literary language outside the ancient social, historical and ethnic processes in the Caucasus, as well as in Asia Minor, including excluding this study from the general Turkic context. For example, the word "Zindik" (in Persian means as "comfortable, eternal life"), expressing the adherents of the religion of Manism in the III century AD., after it was forbidden, became used differently in the dialects of our language, and in different dialects in Turkish. Also in Turkish, the word "kufi" in Azerbaijani is used as "shameless" (in dialects in such regions as Fizuli, Ismailly, Gazakh).

Резюме

Формо-структурные и функционально-семантические особенности схожих слов с турецким языком в диалектах азербайджанского языка

Лексические единицы, созданные в связи с историческими событиями, употребляются на обоих языках – как на турецком, так и на азербайджанском. Как известно, история и языки народов более или менее связаны между собой и поэтому отдельные важные события в первую очередь находят свое отражение, которое сыграло значительную роль в формировании отдельных тюркских этнических и культурных регионов на основе характерных этнокультурных взаимоотношений. Невозможно исследовать происхождение азербайджанского народа, азербайджанского литературного языка за пределами древних социальных, исторических и этнических процессов на Кавказе, а также в Малой Азии, в том числе исключить это исследование из общего тюркского контекста. Например, слово «зиндик» (по-персидски означает «удобная, вечная жизнь»), выражающее сторонников религии Манизма в III веке нашей эры, после того как было запрещено, стало по-разному употребляться как в диалектах нашего языка, так и на турецком. На турецком языке словоупотребляется в значении неверующий, на азербайджанском языке употребляется в значении «бесстыдный» в диалектах Физули, Исмаилли, Казах.

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva

Cəmilli Fəridə Hafiz qızı

DİLÇİLİK VƏ “GENDER” ANLAYIŞININ QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ

XX əsrin 60 – ci illərindən etibarən Qərb ölkələrinin sosial elmlərində (antropologiya, tarix, psixologiya, fəlsəfə və s.) işlədilən “gender” anlayışı qadın probleminin əlverişli, cəmiyyətdə qam və kişi münasibətlərinin təhlili ilə əlaqələndirilir.

XX əsrin 70 – ci illərindən artıq bir çox ölkələrdə “gender” anlayışı geniş tədqiq olunmağa başlayır.

Bioloji fərqlər əsasında müəyyənləşdirilən cinsdən fərqli olaraq, gender (ona həmçinin sosial cins deyilir) kişi və qadınların ictimai münasibətlər çərçivəsində (məsələn, ailədə, məktəbdə, iş kollektivində) formalaşan rol və vəzifələrini əhatə edir. Bu rol və vəzifələr cəmiyyətdə mövcud olan “kişi” və “qadın” sosial kateqoriyalarının mahiyyətini təşkil edir. Digər mühüm sosial klassifikasiyalarla bərabər (ictimai sinif, irq, etnik qrup və sair), gender insanların cəmiyyətdə mövqeyini müəyyənləşdirən əsas amillərdən biridir.

Meydana çıxdığı ilk illərdə gender problemi Azərbaycanda geniş araşdırılmalara cəlb edilməmişdir. Son illərdə öz aktuallığını artırmış, diqqət tələb edən, müzakirələrə səbəb olan əsas problemlərdən biri kimi önə çıxmışdır. Azərbaycan Respublikasında gender məsələsinə dövlət səviyyəsində önəm verilir və bu məsələ ilə bağlı bir çox dövlət qurumları bu maraqlı mövzuya cəlb edilir.

Gender problemi bir çox elmlərlə qarşılıqlı əlaqəli şəkildə araşdırılır. Gender psixologiya, sosiologiya, ədəbiyyat, dilçilik və bir çox elmlərlə əlaqəlidir. XX əsrin 90 – ci illərindən “gender” anlayışı feminizm və sosiologiyadan çıxmasına baxmayaraq, onlarla genetik əlaqəsini kəsməmiş, genderin, cinsin ümumi kateqoriyasının ekvivalenti kimi istifadə meyli özünü hiss etdirir. Genderin digər elmlərlə olan əlaqəsini göstərmək üçün ədəbiyyata nəzər yetirmək olar. XII əsr şairəsi Məhsəti Gəncəvinin lirikasına nəzər salanda “gender” məsələsinə artıq rast gəldiyini görmək olar. Şeirlərində qadının əsarətə qarşı qalib gəlmə gücü, qadına göstərilən münasibət açıq – aydın təsvir edilir. Hələ biraz da əvvələ getsək Nizaminin Xəmsəsində yer alan “Leyli və Məcnun” əsərində Leylinin Məcnuna qovuşmaq istəyib də, qovuşa bilməməsinə əsas səbəb onun qadın olması, əlində ixtiyar olmaması ilə əlaqələndirilir. Leylinin razılığı olmadan onun sevmədiyi insanla evləndirilməsi də elə qadına olan münasibətin əsas göstəricisidir. Təbii ki, Nizami də bu əsəri qələmə alarkən dövrün ictimai- siyasi, psixoloji xüsusiyyətlərini bir dahi olaraq öz fikrində, düşüncəsində təhlil etmiş və bu nəticəyə gələrək əsəri yazmışdır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz əsərlər təbii ki, dil olmadan qələmə alınmamışdır. Yazıçılar əsəri qələmə alarkən qadın və kişi obrazlarında olan təfəkkür və düşüncə fərqi göstərə bilmək üçün əlində əsas köməyi qələm qabiliyyətində görür. Qələm istedadı da dil ilə bağlı olan faktordur. Yazar fikirlərini, qəhrəmanın hiss- həyəcanını dil vasitəsilə verir. Dil təfəkkürlə bağlıdır. Bu bağlılıq fərqli ünsürlərin fərqli ifadə olunmasında böyük rol oynayır.

Dil yalnız insanlara aid olan, özündə məzmun və eyni tip səsəlmə (yazılış) qaydaları daşıyan şərti sistemdir. Gördüyümüz, eşitdiyimiz, beynimizdə dərk edə biləcəyimiz hər bir reallığı dil ilə ifadə edirik. Linqvistika da dilləri öyrənən elmdir. Dil bütün elmlərlə əlaqəlidir və bütün elmlər üçün əsasdır. Hətta yaşayış üçün ən vacib şərtlərdən biri də dildir.

Qadın və kişi təfəkküründən, düşüncəsindən danışarkən onlar arasında olan fərqlərdən də danışılır. Kişi və qadın bərabərsizliyi deyərək bir anlayışdan danışılmağına baxmayaraq, onlar arasında fərqlərin olmaması mümkün deyil. Bunu deyərək bioloji fərqdən yox, ağıla gələ biləcək bütün fərqləri nəzərdə tuturuq. Bu fərq hələ uşaq dünyaya gəldiyi ilk saniyələrdən başlayır. Qızı əzizlərkən daha mülayim, incə sözlərdən istifadə olunur. Məsələn: qəşəng balam, incə qızım kimi. Oğlanı əzizlərkən isə daha fərqli ifadələr istifadə edilərək sanki onu hələ körpəlikdən cəngavərliyə, döyüşkən ruhlu olmağa hazırlayırlar. Yəqin ki, oğlu olanların onu “qoçaq balam”, “aslan balam”, “iğid balam” deyərək əzizləyirlər. Bu fərqlər sosioloji və psixoloji olaraq hələ uşaq dünyaya gəldiyi ilk gündən başlayır və elə də davam edir.

Sosioloji və psixoloji fərqlərin belə qabarıq gözə çarpdığı halda, bu fərqlərin dildə özünü göstərməməsi imkansızdır. Sosiologiya və psixologiyadan dil ilə sıx bağlı olduğunu, bir- birilə qarşılıqlı əlaqədə olduğunu dilçiliyin sosiolinqvistika və psixolinqvistika bölmələri ilə sübut olunur.

Sosiolinqvistika – dil və sosial proseslərin qarşılıqlı əlaqələri haqqında elmi dilçiliyin bir sahəsidir.

Psixolinqvistika isə - psixologiya və linqvistikanın (dilçiliyin) vəhdətindən yaranmış elm sahəsidir.

Linqvistika nitqin təşkilini dil qanunlarına uyğun olaraq öyrənir. Psixolinqvistika isə nitqin yaranması prosesinə, nitqin qavranmasına, və doğma dillə xarici dilin necə dərk olunmasına müraciət edir. Psixolinqvistikaya görə dil danışanın və dinləyənin, yazanın və oxuyanın daxili dünyası qədər mövcud bir faktordur. Yəni dinləyən öz psixoloji durumuna görə eşidiləni dərk edir. Qadın və kişi psixologiyasında fərqlər gözlə görülə biləcək qədər böyükdür. Bir sözü, cümləni qadın bir, kişi isə tamam fərqli şəkildə dərk edə bilər. Və yaxud da, hər hansı bir fikri qadın və kişi bir – birindən fərqli şəkildə ifadə edir. Bu səbəblərdən sosiolinqvistika və psixolinqvistika qadın dilindəki dominantlığı isbat etmək üçün böyük və köməkçi vasitədir.

Qadın və kişi dilindəki fərqlərə nəzər saldıqda dilin müxtəlif yaruslarında özünü sərgilədiyini aydın görmək olar. Məsələn: Qadınlar daha çox əzizləmə, kiçiltmə mənasını bildirən şəkilçilərdən istifadə etməyə meyli edirlər. Rus dilçiliyində də bu şəkilçilər “уменьшительно – ласкательные суффиксы” adı altında istifadə olunur. Məsələn: дом – домик. Sözlə əlavə olunan şəkilçi ilə söz daha mülayim, incə səslənir. Sadəcə olaraq söz forma və səslənmə cəhətdən dəyişikliyə uğrayır. Məna da isə heç bir dəyişiklik özünü göstərmir. Eyni funksiyaları (əzizləmə, kiçiltmə

funksiyasını) yerinə yetirmək üçün Azərbaycan dilində də müxtəlif şəkilçilərdən istifadə olunur. Azərbaycan dilində -cıq, -cik, -cuq, -cük, -ça, -çə, ciğaz şəkilçiləri vasitəsilə isimlərdən kiçiltmə mənalı sözlər qadınların dilində daha çox işlənir. Bəzi hallarda isə bu şəkilçilərdən bir qismi mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənərək, mənsubluqdan çox əzizləmə funksiyası daşıyır.

1) Qohumluq bildirən isimlərdə əzizləmə mənası; məsələn, anacığım, nənəciyim, anacığımız, anacığımız və s.

2) Əşya və heyvan adlarının mənsubiyyət şəkilçisi ilə əzizləmə, kiçiltmə mənası; məsələn, evciyim, evcik, pişikciyim və s.

3) Bəzi əşya və yer adlarında kiçiltmə mənası; məsələn, tərəcik, dərəcik və s.

Nümunələrlə də göstərilən bu şəkilçilər vasitəsilə düzələn sözlərdən qadınların daha çox istifadə etdiyini demək olar.

-Qadınlar daha çox vasitəli nitqdən istifadə edirlər. Bu anlayış daha çox məktəb vaxtlarında tədris edilən ingilis dili dərslərindən də hər kəsə məlumdur. İngilis dilində buna “indirect speech” deyilir. Azərbaycan dilində isə “vasitəsiz nitq” adı ilə bizə məlumdur. Vasitəli nitq başqasının nitqini eynilə deyil, öz sözümlə - dəyişilmiş şəkildə deyilməsinə qoyulan addır. Bu cür cümlələr müəllifin sözlərindən və başqasının nitqinin məzmunundan ibarət olur.

Misal göstərək;

Vasitəsiz nitq: Müəllim dedi : “ Sabah feili soruşacağam”

Vasitəli nitq: Müəllim dedi ki, o, sabah feili soruşacaq.

Bir sözü eşidib digər adama çatdırmaq, demək daha çox qadınlara xas bir xüsusiyyətdir. Təbii ki, kişilərdə vasitəli nitqdən istifadə edirlər. Lakin qadınlar bu nitqə daha çox müraciət edirlər. Bu da dilçiliyin bir bölməsi olan psixolinqvistika ilə əlaqəlidir. Qadın psixologiyası vasitəli nitqdən daha çox istifadə etməyə meyl edir.

-Qadının nitqi daha mülayim olur. Danışarkən daha incə səslənən sözlərdən istifadə edir.

- Kişilərlə müqayisədə qadınlar daha az özlərindən əmin olurlar. Təsdiq edən cümlələrdən istifadə edərkən, nəqli cümlələr əvəzinə sual cümlələr onların nitqində daha çox özünü göstərir. Burada da aydın olur ki, gender və dilçilik əlaqəsindən danışarkən psixoloji amilləri kənara qoymaq mümkün deyil.

-Qarşı tərəflə dialoq qurduqları zaman qadınlar kişilərə nisbətən daha sakit, müdaxilə etmədən qarşı tərəfi dinləyir və beləliklə, bir problemin həlli zamanı danışmaqdan çox dinləyib həlli yollarını axtarmaqla məşğul olur. Araşdırmalar qadınların belə hallarda daha az sözlərdən istifadə etdiyini göstərsə də, biz hər zaman qadınların kişilərə nisbətəndə daha çox danışdığını və qarşı tərəfin sözünü daha çox kəsdini düşünürük.

- Qadın nitqində humanist düşüncələri özündə əks etdirən sözlərdən daha çox istifadə olunur.

-Qadınların hər hansı gözə xoş gələn bir əşyanı və ya müsbət xüsusiyyətlərə malik olan insanın (həm cinsi və ya qarşı cinsi olmasına baxmayaraq) təsvirini daha geniş verir. Kişilər çox zaman bir- iki sözlə təsvirini verməklə kifayətləndiyi halda ,qadınlar daha uzun təsvir edir, müsbət mənada istifadə olunan sözlərdən daha çox istifadə edirlər.

-Qadınların nitqində daha çox öz təcrübələrindən yola çıxaraq danışdıqlarını görürük. Yaxın zamanlarda özlərinin və ya ətrafındakıların keçirdiyi hər hansı bir təcrübədən misal çəkərək fikirlərini təsdiq edirlər.

- Qadın danışığına nəzər yetirdikdə orada terminlərdən çox az istifadə olduğunu demək olar. Kişilər isə danışarkən terminlərdən , dəqiq ifadələrdən, daha güclü və təsiredici sözlərdən istifadə edirlər.

- Cinslərin maraq dairələri bir-birindən fərqli olduğu üçün qadınlar daha çox təbiət, heyvanlardan danışdığı halda, kişilər idman, ovçuluq, savaq haqqında olan sözlərdən daha tez- tez istifadə edirlər.

Gender və dilçiliyin əlaqəli şəkildə öyrənilməsi 1960 – cı illərin əvvəlinə təsadüf edir. 1960 – 1970 – ci illərdən başlayaraq ABŞ və Almaniyada gender və dilçilik qarşılıqlı şəkildə öyrənilməyə, araşdırılmağa başladı. 1990 – cı illərdən başlayaraq Rusiyada da bu məsələyə geniş yer verildi və yetəri qədər araşdırılmalar aparıldı. Dilçilikdə son on ildə gender məsələsinə xüsusi diqqət yetirilməyə başlayıb. Bu xüsusiyyət rus dilçiliyi üçün daha xarakterikdir. Azərbaycanda isə gender məsələsi hələ ki, ədəbiyyatla müqayisəli və qarşılıqlı şəkildə öyrənilsədə, dilçilikdə o qədərdə geniş müzakirələrə səbəb olmayıb.

Gender araşdırmalarının diqqət mərkəzində mədəni və sosial faktorlar, qadın və kişiyə qarşı olan münasibətlər, bioloji fərqlərin mədəniyyətə və sosial mühitə təsiri dayanır.

Gender məsələsinin dilçilik baxımından araşdırılması üçün bir çox elmlərin köməyinə də üz tutulur.

Psixolinqvistika, etnolinqvistika, praqmatolinqvistika, sosiolinqvistika və digər elmlər genderin linqvistik analizi üçün materialdır. Qadın və kişi arasında hər cür fərqi nəzərə alaraq genderin dilçiliyə təsiri də geniş şəkildə araşdırılır.

E.İ.Qoroşko adlı rus dilçi “Гендерная проблематика в языкознании» adlı məqaləsində qeyd edir ki, bu “gender” anlayışı müasir dilçiliyə digər elmlərdən yetəri qədər gec məlum olmuşdur. E.I.Qoroşkonunda bu fikrindən yola çıxaraq qeyd etmək olar ki, bu anlayışın hələ Azərbaycan dilçiliyində geniş şəkildə araşdırılmaması çox da qeyri- adi hal kimi qiymətləndirilməməlidir. Çünki dilçilikdə gender məsələsi yeni bir anlayış kimi də dəyərləndirilir. Hal-hazırda bununla bağlı meyllər, düşüncələr dilçilikdə baş qaldırır. Bunun səbəbidir ki, artıq frazeologiyada gender məsələsi geniş şəkildə araşdırılmışdır.

Ədəbiyyat

1.Ə.Abbasov, R.Mirzəzadə. Genderə giriş. Bakı, 2004, 119 səh.

2. bigenc.ru

3. <https://az.m.wikipedia.org/wiki/Psixolinqvistika>

4. <https://az.m.wikipedia.org/wiki/Sosiolinqvistika>

5. <https://sites.google.com/site/yazyk13/podgotovka-k-ekzameni/gendernaa-lingvistika>

6. <http://www.owl.ru/win/books/articles/goroshko.htm>

7.Nizami Gənavi. "Leyli və Məcnun" əsəri. Bakı: "Yazıçı" nəşriyyatı, 1983, 284 s. Səlim Cəfərov. Müasir Azərbaycan dili. İkinci hissə, Bakı, 2007, 186 səh.

Açar sözlər: dil, dilçilik, psixolinqvistik, sociolinqvistik, gender, feminist dilçiliyi

Keywords: language, linguistics, psycholinguistics, sociolinguistics, gender, feminist linguistics

Ключевые слова: язык, психолингвистика, социолингвистика, гендер, феминистское языкознание

Rəyçi: dos. Zəmfira Şahbazova Əsgər qızı

Vəliyeva Xatirə Xaliddin qızı

DUBLAJ OLUNMUŞ FİMLƏRDƏ ƏDƏBİ DİL

Ədəbi dil xalq dili arasında seçmə və əvəz etmə əməliyyatı ilə meydana çıxan, təşkil olunan nitq təzahürüdür. Xalq dilinin danışıq və ədəbi təzahürləri vardır. Danışıq dili də dialekt və şivələrdən, yəni leksik, fonetik və qrammatik xüsusiyyətlərin məhəlli sərhədlərlə müəyyənləşən təzahürlərdən və loru danışıqdan ibarətdir. Loru danışıq məhəlli məhdudluq bilmir. Lakin müəyyən normativ tələb də tabe olmur. Belə demək mümkündürsə, onun norması sərbəstlikdir. Ümumi, kütləvi səviyyə dəşidığından buna ümumdənışıq dili də deyilir. Deməli, bu bütün dialekt və şivə zonalarını əhatə edir və dialektfövkü hadisə sayılır. Bəzən rəsmi və qeyri-rəsmi şəkillərdə danışıq dilini ümumxalq dilinə sinonim kimi işlədirlər. Bu qəti yanlışdır. Danışıq dili ümumxalq dilinin tərkib hissəsidir. Onun bir qoludur. Nəzərdə tutmaq lazımdır ki, xalq dili anlayışı bir növ sinkretikdir. Müxtəlif nitq şəraitində onu müxtəlif mənələrdə işlətmək olur. Xalq dili müəyyən ictimai-etnik kollektivin dilinin konkret tarixi mərhələdəki adı kimi düşünülə bilər; bu halda o, tayfa dili, milli dil (yəni millətin dili) anlayışları silsiləsində bir həlqəni təşkil edir. Bu son ifadə əslində ədəbi dili yradarkən icra olunmuş seçmə dövründə geniş kütlənin öz dilini bir qrupun – ziyalıların, kübarların, sarayın nümunəvi sayılan dilinə qarşı qoyması ilə bağlıdır. Ümumxalq dili isə "xalqın dili" mənasını ehtiva edir. (1. s.26)

Azərbaycan ədəbi dili öz inkişaf tarixində iki böyük dövr keçmişdir: XIII-XVII əsrlərdəki Azərbaycan ədəbi dili və XVIII əsrdən indiyədək mövcud olan Azərbaycan ədəbi dili. Məlum olduğu üzrə, hər iki dövrün ədəbi dili arasında istər leksik, istərsə də fonetik və qrammatik cəhətdən ciddi fərqlər vardır və onlar daha çox dilxarici amillərlə bağlıdır. (2,s.109)

Dil xalqın məxsusdur/ Xalq yaşadığıca dil də yaşayır, inkişaf edir. Dili qoruyub-saxlamaq, ona həssas yanaşmaq hər bir vətəndaşın borcudur. Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra Azərbaycan dili bütün sahələrdə inkişaf etdi. 1995-ci ildə ümumxalq səsverməsi ilə referendum keçirildi və Azərbaycan dili Dövlət dili elan olundu. Azərbaycan Respublikası Prezidenti ümummilli lider Heydər Əliyev "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" 2001-ci il 18 iyun tarixli və "Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında" 2001-ci il 9 avqust tarixli fərmanları, 2002-ci ildə qəbul edilmiş "Azərbaycan Respublikasının dövlət dili haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu dilimizin hüquqi statusunu, onun işlənməsi, qorunması və inkişafı üçün zəruri olan tədbirləri müəyyənləşdirmişdir. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyev "Azərbaycan dilinin globallaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında" 2012-ci il 23 may tarixli sərəncam və Azərbaycan dilinin saflığının qorunması və dövlət dilindən istifadənin daha da təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında 01 noyabr 2018-ci ildə fərman imzalamışdır.

"Azərbaycan Respublikasının Dövlət dili haqqında" Qanuna uyğun olaraq film nümayişi sahəsində Azərbaycan dilinin dövlət dili olaraq işlədilməsini tətbiq olunmasını nəzərə alaraq Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi 2011-ci ildə ölkədə fəaliyyət göstərən bütün kinoteatrlarda filmlərin dövlət dilində nümayiş etdirməli olduğu haqda qərar verdi.

Dilçilik elmi inkişaf etdikdə onun müxtəlif sahələri yaranır. Tərcüməşünaslıq da bu sahələrdən biridir. XX əsrin ikinci yarısında dilçilik tədqiqatlarında yaranmış tərcümə dilçiliyi adlı yeni elmi istiqamət ölkəmizdə və xaricdə tərcüməşünaslığın yaranmasına səbəb oldu. Tərcüməşünaslıq və üslubiyyat kimi ədəbiyyatşünaslıq və dilçilik elmlərinin müştərək tədqiqat obyektidir.

Tərcümə nitq dili və nitq ünsiyyətin növü kimi ən qədim fəaliyyət növlərindən biridir. Vaxt keçdikcə müxtəlifdillə xalqlar arasında ünsiyyət qurmaq tərcüməçilər olmadan alınmırdı. Tərcüməçi ixtisasına ehtiyac duyulması müxtəlif dillərdə danışan insanlar arasında ünsiyyət qurmaq zərurəti ilə şərtlənir. Əvvəl iki (bilinqlər) və daha artıq (poliqlot) dil bilən həvəskar tərcüməçilər vardı, sonralar isə peşəkar tərcüməçilər meydana çıxdı.

Təbii ki, əvvəlcə şifahi tərcümə, yazı yaranandan sonra isə yazılı tərcümə yarandı.

Bizə məlum olan mənbələrdən tərcümənin ixtisas kimi yaranması tarixi b.e.ə. IV minilliyin sonlarına, şumer sivilizasiyasına və Misir sivilizasiyasının erkən mərhələlərinə, daha dəqiq desək Qədim Səltənət erasına və b.e.ə. XVIII əsrə təsadüf edir.

B.e.ə. 2300-cü ildə şumer və qədim babil mətnlərində "mütərcim" tərcüməçilərinin bilavasitə adları çəkilmiş və mütərcimlərə un, pivə, balıq və paltarın verilməsi haqqında hesab məlumatları yazılmışdır. (3,s.6)

Azərbaycanda tərcümə sənətinin altı əsrdən çox uzun bir tarixi vardır. Azərbaycan dilinə ilk tərcümə əsəri XIV əsrdə Marağalı Əhvədinin şair Nəsimi tərəfindən Təbriz şəhərində fars dilindən tərcümə edilmiş bir qəsidəsi hesab olunur. Orta əsrlərdə ərəb və fars dillərindən dilimizə tərcümə olunmuş əsərlərin yazılı abidələr sırasında mühüm yeri vardır.

Dublay və tərcümə.

Tərcümə nədir? Tərcümə bütün dillər arasında ünsiyyət vasitəsidir.

«tərcümə» ədəbi, elmi, yaxud texniki əsərin – orijinal əsərin və ya tərcümənin kitab halında, jurnalda, dövrü

nəşrdə, yaxud hər hansı digər formada dərc olunmaq, yaxud teatrda tamaşaya qoyulmaq, kinoda, radio verilişlərində, televiziya və ya hər hansı digər vasitələrdə istifadə edilmək üçün nəzərdə tutulmasından asılı olmayaraq – bir dildən başqasına çevrilməsi deməkdir;

- «tərcüməçilər» ədəbi, elmi, yaxud texniki əsərlərin mütərcimləri deməkdir. (4.)

Tərcümə həm böyük coğrafi məkanda, ölkələr və xalqlar arasında, həm də keçmişlə bu gün arasında əsas ünsiyyət vasitəsidir, gediş-gəlişi təmin edən körpüdür. Tərcümə bir yerdə və ya bir dövrdə əldə olunmuş məlumatları, elmi-texnoloji nailiyyətləri, bədii gözəllikləri başqa yerə və ya başqa dövrə daşıyan zəhmətkeşdir. Puşkin gözəl demişdir: "tərcüməçilər maarifin poçt atlarıdır". (5)

Dublyaj isə tərcümə olunmuş filmlərin səsləndirilməsidir.

Ekran tərcüməsinin digər alternativini dublyajdır, film hədəf dildə səsləndirilir. Bunun subtitrlərdən üstünlüyü ondadır ki, tamaşaçı artıq oxumaqdan azaddır, öz dilində filmi və ya tamaşanı seyr edə bilər. Dublyajdan istifadəyə səsləndirilməsinin yaranmasından sonra ötən əsrin 20-ci və 30-cu illərində qərar verilmişdi. Bu zaman bir sıra Avropa ölkələri filmlərin subtitrlə tərcüməsini məqbul hesab etdikləri halda, Almaniya, İspaniya, İtaliya və Fransa xaricdən gələn ideya və baxışlara bir növ senzura kimi dublyajı üstünlük vermişdilər. Belə ki, dublyaj tərcüməsində dialoqun arzu-olunmaz hissəsini dəyişdirmək imkanı olsa da, subtitr ekranda görüldüyü zaman həm də məxəz dildəki səslənməni eşidən tamaşaçıyı aldatmaq olmur. Axı, filmə və ya proqrama tərcüməyə ehtiyacı olanlarla yanaşı, həm məxəz, həm də hədəf dili yaxşı bilənlər də baxır. Bu isə tərcüməçidən həddən artıq dəqiqlik tələb edir. Dublyaj tərcüməsinin də özünəməxsus çətinlikləri var. Dublyaj üçün işləyən tərcüməçi elə sözlər seçməlidir ki, bunlar qısalıq və ya uzunluq baxımından orijinaldakılara yaxın olsun. Həm də ekranda aktyorların dodaqlarının orijinaldakı sözlərin tələffüzü vaxtı hərəkətləri hədəf dildə həmin anda danışan aktyorların ağızından çıxan sözlərin tələffüzünə uyğun gəlsin. (6.s108) «Tərcümənin əsas prinsiplərindən biri onun ayrı-ayrı hissələrinin dəqiqliyini yox, fikir bütövlüyünü təmin etməkdir» (6.s117)

Uzun illər "Azərbaycanfilm" kinostudiyasının Dublyaj redaksiyasının rəhbəri olmuş Arif Həbibli hesab edir ki, kinonun tərcüməsi ilə ədəbi tərcümə arasında çox fərq var: "Hər hansı tərcüməçi əsəri peşəkar tərcümə edər, lakin filmə bunu bacarmaya bilər. Biz işlədiyimiz vaxtda "Azərbaycan" jurnalının baş redaktoru Cəlal Məmmədov, Yusif Səmədoğlu kimi şəxslər dublyaj üçün tərcümə edirdilər. Sonradan onların tərcüməsindən 50% qalmırdı. Çünki dublyajda mimika, jestlərlə cümlənin quruluşu uyğun gəlməlidir. Ona görə də, bu iş sənəti olan şəxslər həvalə edilə bilər. Əgər tərcümə mərkəzində dublyaj yönümlü tərcüməçilər varsa, onlar bu işi öz üzərlərinə götürə bilər. Lakin orijinaldakı 5 sözü 8 sözlə tərcümə etmək doğru deyil".

Azərbaycan Dövlət Akademik Milli Dram Teatrının aktyoru, əməkdar artist Kazım Abdullayev də uzun illərdir dublyajla məşğuldur, dublyajı ayrıca bir sənət kimi görür və hər bir aktyor heç olmasa öz çəkildiyi rolunu səsləndirməyi bacarmalıdır fikrini irəli sürür.

Azərbaycan teatr və kinosunun aktyorlarının əksəriyyəti uzun müddət dublyajla məşğul olublar. Uzun illər dublyajla məşğul olan rejissor-aktyor Ağaxan Salmanlının fikrincə, dublyaj, çox adı baxılan iş olsa da, ölçülməz dəyəri olan bir işdir. (7)

İlk dəfə Azərbaycan dilinə 1937-ci ildə "Çapayev" filmi dublyaj olunub. Azərbaycan Dövlət Televiziyasında dublyaj redaksiyası isə 1966-cı ildə yaradılıb. Dublyaj fransızca "doublage" sözündən olub mənası nəyinsə surətini yaratmaq, üz şəklini çəkmək kimi tərcümə olunur.

Ulu öndər Heydər Əliyevin və Prezident İlham Əliyevin Dövlət dili haqqında verdikləri məlum əmr, sərəncam və fərmanlardan sonra Azərbaycan televiziya kanallarında, kinoteatrlarda, bəzi kino saytlarında filmlər, seriallar, cizgi filmləri Azərbaycan dilinə dublyaj olunduqdan sonra nümayiş etdirilir. Bəzi dublyaj olunmuş filmlər var ki, onları seyr edən zaman dublyaj qüsurlarını görməmək olmur. Rolları səsləndirənlər ya sözləri düzgün tələffüz etmirlər, ya tərcümə zamanı sözlər leksik-semantik cəhətdən dəqiq tərcümə olunmur, ya da qrammatik normalar pozulmuş olur. Danışıqlar çox quru və cansızlığı ilə tamaşaçıya emosional cəhətdən heç bir təsir göstərmir. Məsələn, Dalğa tv-də nümayiş etdirilən "Kiçik gəlin" serialında orfoepik normalar demək olar ki, tez-tez pozulur. Serialda deyilir: "**Tezliklə dadlı şirniyyat yeyərik**". Digər bir misal: "**Bütün kəndə şirniyyatlar paylayın**". Göstərdiyimiz bu iki misal orfoepik normaya görə: "**Tezliklə daddı şirniyyatlar yeyərix**" "**Bütün kəndə daddı şirniyyatlar paylayın**" kimi tələffüz olunmalıdır.

Fonetik hadisələr ən çox şifahi nitqdə təzahür edir. Səs uyuşması (assimilyasiya) səs artımı (proteza), səs düşümü (eliziya) dissimilyasiya (səs fərqlənməsi) hadisələri tələffüzü asanlaşdırır. Ekran dili şifahi ədəbi dilə əsaslandığı üçün burda orfoepik norma mütləq gözlənilməlidir.

Yuxarıda göstərdiyimiz nümunələrdə "**daddı**" sözündə assimilyasiya, "**şirniyyatlar**" sözündə isə həm assimilyasiya, həm də eliziya hadisəsi var. "**Paylayın**" sözündə isə açıq "**a**" saiti, qapalı "**ı**" saitinə keçmişdir.

"Evdə tək" filmində də orfoepik norma pozulmuşdur. Məsələn: "**Tez ol işlə, çömçəquyruq**". Cümlədə ki söz: "**işlə**" və "**çömçəquyruq**" sözləri orfoqrafiya qaydalarına uyğun tələffüz olunmuşdur. "**İşlə**" və "**çömçəquyruq**" sözləri normaya görə "**ışdə**" və "**çömçəquyryx**" kimi tələffüz olunmalı idi.

İctimai tv-də "Bethoven 4" filmində də orfoepik norma pozuntusuna rast gəlmişik. **Sevənlər – sevənnər, itlə – itnən, günlər – günnər** kimi tələffüz olunmalı idi.

"Zootopiya" cizgi filmində "**Mən axmax dovşan deyiləm**" deyilir. Normaya görə "**dovşan – do:şan**" kimi tələffüz olunmalı idi.

II şəxsin 4 variantlı cəm şəkilçisi –sınız, siniz, sunuz, sünüz “Qisas və qanun” filmində **“Siz düzəlan deyilsiniz”** orfoqrafiyada olduğu kimi tələffüz olunmuşdur. Normaya görə **“Siz düzəlan deyilsiz”** olmalı idi.

Dublayş filmlərində bəzən sözlər leksik-semantik cəhətdən dəqiq ifadə olunmur. Məsələn: “Qisas və qanun” filmində deyilir: **“Maşını bərk sürürdü”**. Bu nümunədə **“bərk”** sözü dəqiq ifadə olunmamışdır. **“Bərk”** sözünün sinonimi **“möhkəm”** dir. Möhkəm, bərk hər hansı bir əşya ola bilər. Məcəzi mənada **“möhkəm iradə”** ola bilər. Bərk sözünün antonimi **“yumşaq”** sözüdür. Cümlədə bərk sözünün əvəzinə tez, sürətlə olmalı idi. Tez sözünün antonimi isə **“gec, sürətli”** sözünün antonimi **“yavaş, asta”** sözləridir.

Hindistan istehsalı olan “Aslan” filmində deyilir: **“Dadlı qoxu gəlir”**. Qoxu dadlı ola bilməz. **Dadlı yemək ola bilər. Yeməyi dadırlar, qoxunu isə iyləyirlər. Ona görə də qoxu dadlı deyil, ətirli olur.**

Hər bir dildə olduğu kimi Azərbaycan dilində də nitq mədəniyyəti, danışq etikası, müraciət formaları var. Dilin qaydalarına görə hər bir şəxs həm yaşca, həm də vəzifəcə özündən böyüyə “siz” deyər müraciət edir. Bundan əlavə qohumlara, qonşuya, yada, dosta, özündən kiçiyə müraciət formaları mövcuddur. Qohumlara **“əmi”, “dayı”, “xala”, “bibi”**, bir ailənin üzvlərinə **“ana”, “ata”, “baci”, “qardaş”, “nənə”, “baba”, “gəlin”**, qonşuya yaşından asılı olaraq həm **“qonşu”** həm də **“əmi”, “dayı”, “xala”, “bibi”, “nənə”, “baba”, qadındırsa “xanım”** kimi müraciət olunur. Bəzən **“baci”, “qardaş”** sözləri ilə dosta, rəfiqəyə, hətta tanımadığın yad bir insana da bu şəkildə müraciət edilir.

“Kiçik gəlin” hind serialında kiçik gəlin Anandi qayınana və qayınatasına **“qayınana”, “qaynata”** deyərək müraciət edir. Azərbaycan dilində gəlin və kürəkən qayınana və qayınatasına **“ana”, “ata”, “əmi”, “dayı”, “xala”, “bibi”** və yaxud qayınanaya **“xanım”** kimi müraciət edir. Serialda kiçik gəlinin “qayınana”, “qaynata” kimi müraciəti çox quru səslənir.

Tərcümənin əsasını təşkil edən dil vahidləri (hər ikidildə tərcümə edilən) leksik, semantik və qrammatik cəhətdən özünəməxsus fərdi xüsusiyyətlərlə zəngindir. Tərcümə prosesində bunların seçilməsi, yerində işlənməsi, orijinal tərcümə olunan dilin dil səciyyətlərini bilib duymasını tələb edir.

Yeri gəlmişkən tərcümə məsələləri ilə bağlı xalq şairimiz Səməd Vurğunun da fikirlərini xatırlamaq ustad sənətkarların bu yaradıcılıq işinə çox dərinədən yanaşmasını göstərən reallıq kimi qəbul edilməlidir. S. Vurğun yazırdı: “Mən tərcümənin iki tipi haqqında bir neçə söz demək istərdim. Bəzi tərcüməçilər dəqiq olmağa çalışırlar, başqaları isə dəqiqlikdən uzağa qaçır və demək olar ki, tərcümə etdikləri zaman həm də yaradırlar. İkinci tip tərcüməçilərin işində yaradıcılıq prosesi daha üstün yer tutur. (8. s. 150)

İsmayıl Şıxlıya görə, surətlər, obrazlar yazıçının tələb etdiyi təmtəraqlı dillə yox, öz dilləri ilə danışmalıdır. İsmayıl Şıxlı yazır: “Elə ki, bu prinsip pozulur, surətlər sənətindən, vəzifəsindən təfəkkür tərzindən, düşüncə şəraitindən asılı olmayaraq, eyni bir dillə - yazıçının tələb etdiyi qaydada danışsınlar, onda təbiilik itir, insan səciyyələri bir-birinə qarışıq. (9.s. 26)

Qeyd etdiyimiz serialda da “qayınana və qaynata” kimi tərcümə edilmiş müraciət forması obrazın təbiiliyini itirir. Orijinal dildə qeyd olunan müraciət forması milli dilimizdə özünü doğrultmur. Bu cür səslənmə dildə disfemizm yaradır.

S. Abdullayeva yazır: Ümumiyyətlə, tərcümə yaradıcı işdir. Tərcüməçi hər iki dili bütün incəlikləri ilə bilməlidir. O, orijinalı başa düşüb həmin mənanı Azərbaycan dilində heç bir təhrifə yol vermədən aydın, gözəl sözlərlə ifadə etməlidir. Xüsusilə filmlərin tərcüməsi zamanı daha çox işlək və anlaşıqlı sözlər seçilməlidir. Çünki filmlərin dilində əsasən çifahi dil normalarına əməl edilməlidir. (10.s.127)

Milli Televiziya və Radio Şurasının (MTRŞ) Analitik şöbəsinin müdiri Təvəkkül Dadaşov dublayş olunan filmlərdə iştirak edən personajların hamısının səsinin tərcümə olunmasının vacib olduğunu vurğuladı: “Həmin filmi tərcümə edən televiziya bunları “Şabanın nitqini azərbaycanlılar başa düşür və dublayş etsək, onun orijinaldakı səsinə ala bilməyəcəyik” kimi izah edirlər. Həmin kanallar riskə getmək istəmədiklərindən bu üsuldən istifadə edirlər. Ola bilsin ki, tərcümə olunduqda həmin filmlər eyni effekti verməyə bilər. Amma Teleradio haqqında qanundan çıxış etsək, bütün kanallar məcburdur ki, dublayş etdiyi filmə ədəbi dilin normalarına riayət etsin. Tərcümə olunan filmlər dövlət tərəfindən təsbit olunmuş dil normalarına riayət etməlidirlər. (11)

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. T. Hacıyev. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi (I hissə), B. 2012.

2. A. Axundov, Ümumi dilçilik, B. 2016.

3. Bədii tərcümənin xüsusiyyətləri. R.M. Novruzov, Ü.S. Abdullayeva, N.A. Nağıyeva, E.A. Aşurbəyli. Bakı, 2016. 155 səhifə

4. YUNESKO-nun «Tərcüməçilərin və tərcümələrin hüquqlarının hüquqi mühafizəsi və tərcüməçilərin vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasının praktik vasitələri haqqında tövsiyyə»sinin dən.

5. Hamlet İsaخانlı (şair-tərcüməçi) *“Poetik tərcümə. Məhdud çərçivələr içində xoş əhəng və gözəllik axtarışı”* adlı məqaləsindən (*“Poetik tərcümələr. I-ci topla” Xəzər Universiteti Nəşriyyatı, Bakı, 2005*)

6. F. Abdullayeva. Peşəkar tərcümənin əsasları. Bakı 2010, Uni Print, 218 sə

7. 2 Fevral 2016 18:06 (Xəbər informasiya portalı)

8. X. Əhmədova. Müxtəlif sistemli dillərdə atalar sözlərinin linqvistik təhlili və tərcümə məsələləri. “Elm və təhsil” B.2011.

9. B. Xəlilov. İsmayıl Şıxlının dilçilik görüşləri. Bakı, 2014

10. Dil mədəniyyəti, IV buraxılış, B.1985.

Кулиева И., Нуриева К.
СОСТАВЛЕНИЕ ПЛАНОВ – НЕОБХОДИМЫЙ ЭТАП РАБОТЫ НАД ТЕКСТОМ ПРИ
РАЗВИТИИ НАВЫКОВ ПИСЬМЕННОЙ РЕЧИ

На всём протяжении обучения речевые навыки формируются во всех основных видах речевой деятельности и во всех сферах. Однако в целях достижения оптимальных результатов на каждом этапе обучения выделяется доминирующая сфера, ведущая форма или вид речевой деятельности, которым отводится большая часть времени. При развитии навыков письменной речи формируются навыки построения письменного высказывания на основе текста. Текст выступает как источник информации или как образец-опора. Прочитанные или прослушанные тексты, являясь источником информации, служат, во-первых, для воспроизведения содержания в письменной форме (изложение текста), а во-вторых, для обобщения информации, данной в ряде текстов определенной тематики (сочинение по тексту). Для стимулирования самостоятельного высказывания предлагаются задания-вопросы. Проводится определенная работа по фиксации основного содержания текста в форме конспекта, плана, тезисов. В области репродуктивного-продуктивных видов речевой деятельности основная задача обучения – формирование умений в составлении монологического высказывания, в составлении различного вида планов на материале текстов по общеобразовательным и профилирующим дисциплинам. Далее формируются умения в самостоятельном составлении монолога-описания, монолога-повествования, а также в написании конспектов с листа и со слуха на материале текстов по общественно-политической литературе. А затем формируются умения в самостоятельном составлении и продуцировании текстов публицистического характера, и потом уже дальнейшее совершенствование сформированных ранее речевых умений на материале текстов из общественной и социально-культурной сфер.

Таким образом, на начальном этапе формируются умения составлять планы разных типов. План – это необходимый этап работы над текстом, соотносённость содержания речи (устной или письменной) и её линейной структуры с поставленной задачей и возможной реакцией слушателей или читателей. Составление плана – неотъемлемая часть создания устного или письменного текста. Чтобы составить план, весь текст надо разделить на микротексты. План текста – это структурирование материала по частям его композиционного строения. План – опорная схема – состоит из опорных слов и отрывков предложений, несущих наибольшую смысловую нагрузку. По опорам легко восстановить текст выступления или доклада. Выбор опор может зависеть от особенностей памяти пишущего, его целей и задач. Вот для чего необходим план текста: 1) отражает последовательность изменения мысли; 2) раскрывает и обобщает содержание текста; 3) восстанавливает в памяти содержания источника; 4) ускоряет переработку источника информации.

План говорит об умении анализировать текст, о степени усвоения его содержания. План помогает также определить избыточную или опущенную информацию. Он может стать основой для перераспределения информации нескольких текстов. Форма записи в виде плана помогает восстанавливать в памяти содержание прочитанного. Виды плана – один из способов переработки текста.

Планы бывают нескольких типов: вопросный, назывной и тезисный. Они бывают простыми и сложными, развёрнутыми и сжатыми. Как составлять простой (назывной) план – необходимый этап работы над текстом:

- 1) прочитать текст (представить мысленно весь материал)
- 2) разделить текст на части и выделить в них главную мысль.
- 3) озаглавить части, подбирая заголовки. Заменить глаголы именами существительными.
- 4) Прочитать текст во второй раз. Итак, простой назывной план – план из тезисов номинативного строя. Он включает названия значительных частей текста. То есть нужно сформулировать основную мысль каждого абзаца; найти ключевое слово и преобразовать его в абстрактное существительное, нанизывая к нему зависимые слова, и получится план в назывной форме. Итак, простой назывной план состоит из основных пунктов, основные компоненты содержания текста представлены в четких формулировках. Назывной план легко преобразовать в вопросительный, и наоборот.

Вопросный план записывается в форме вопросов к тексту, каждому информативному центру текста соответствует один вопрос. При составлении вопросного плана желательно использовать вопросительные слова, а не словосочетания с частицей «ли» (например, «Как...?», «Сколько...?», «Когда...?», «Как...?», «Почему...?») и т.д., но не «Есть ли...?», «Находится ли...?», «Пришел ли...?», «Достигли...?»)

При составлении сложного плана текст необходимо разделить на композиционные части: вводную, основную и заключительную. Затем в каждой композиционной части необходимо сформулировать основную мысль, которая и будет заголовком. Каждая композиционная часть может объединять в себе два или более абзацев, в которых раскрываются отдельные аспекты отраженной в заголовке каждой из композиционных частей проблемы. Сложный план включает названия не только значительных частей, но и их смысловых компонентов. Важно показать механизм составления плана, который позволяет отработать умения по информационной переработке текста:

1. выбрать из предложенных заголовков максимально, на ваш взгляд, отражающий тему (секреты писательского письма, как надо работать над текстом, как мы пишем и т.д.)
2. обосновать выбор заголовка

3. разделить текст на смысловые части
4. выписать ключевые слова
5. сформулировать предложения к каждой части.
6. сократить текст, исключив информацию, которая является вспомогательной или оценочной.
7. после записи сокращенного варианта, отметить, что некоторые абзацы остались без изменения (это абзацы, в которых нет лишней информации, то есть одно предложение выделено в абзац, или это абзац, который несёт важную информацию текста). Часто последнее предложение текста является своеобразным афоризмом.

Планы бывают развёрнутые и сжатые. План развёрнутого содержания составляется к курсовым работам, дипломным работам, к диссертациям, различным исследованиям. Развёрнутый план реализуется в разбивке текста на композиционные блоки: введение, основная часть, заключение. Развёрнутый план формально выражает развитие логики. Введение – это формирование проблемы исследования, изложение необходимых для читателя исходных данных о предмете исследования, авторской оценки путей ее решения. Основная часть посвящается раскрытию, детализации, доказательству основных положений работы. Вначале дается информация обзорного характера, а затем - новая информация, приводятся и объясняются сведения о результатах исследования.

Заключение (выводы) – это итоговое изложение основного концептуального содержания работы, а также краткая формулировка главных выводов. При «сжатии» текста опускается всё «лишнее» (известная или избыточная информация). Важно сократить содержательно концептуальную информацию.

Тезисный план – это план из тезисов глагольного строя. Тезис – это кратко сформулированное основное положение абзаца, текста, лекции, доклада и т.п. Тезисы обычно совпадают с информативным центром абзаца. Тезис (от греч. расстановка, установление, положение, утверждение) - кратко сформулированные основные положения, главные мысли изучаемого материала статьи, доклада, курсовой или дипломной работы. Тезис - один из элементов доказательства; положение, истинность которого обосновывается в доказательстве. Нарушение этого правила ведёт к ошибке, называемый подменой текста. Тезис - многозначный термин. По Ожегову: Положение, кратко излагающее какую-нибудь идею, а также одну из основных мыслей сочинения, доклада. Нужно ориентироваться на толковый словарь.

Тезисы бывают вторичными и оригинальными. Вторичные тезисы используются с целью выявления главной информации какого-то источника (учебника, статьи, монографии). Оригинальные тезисы пишутся как первичный текст к предстоящему выступлению на семинаре, конференции или конгрессе.

Тезис должен удовлетворять следующим правилам:

1) тезис должен быть сформулирован ясно и точно. Соблюдение этого правила предохраняет от неопределённости и двусмысленности при доказательстве того или иного положения. Иногда двусмысленность тезиса ведёт к бесплодным спорам, возникающим по той причине, что стороны по-разному понимают доказываемое положение.

2) Тезис должен оставаться одним и тем же на протяжении всего доказательства.

Таким образом, все планы составляются после прочтения абзаца или прослушивания смыслового фрагмента. Показателем сформированности умения является правильность письменного оформления информации в виде планов разного типа.

При конспектировании с листа или со слуха важны умения письменно фиксировать основную информацию с предварительным сокращением. Показателем сформированности умения является вычленение основной информации в соответствии со смысловыми единицами исходного текста, использование сокращенной записи слов и сокращенного варианта предложений.

Конечной целью всех видов этих письменных работ является закрепление умений информационной переработки текста.

Литература:

1. Н.С.Водина и др. "Культура устной и письменной речи делового человека", М., "Флинта", 2006.
2. Голубева А.И. "Учебный курс взаимосвязанного обучения видам речевой деятельности", М., "Русский язык", 1990
3. Костомарова В.Г. и др. "Русский язык для иностранцев", М., "Русский язык", 1990
4. Володина Г.И. и др. "Практический курс русского языка", "Русский язык", 1977
5. Колесникова Н.И. "От конспекта к диссертации", М. "Флинта", 2006

RƏYÇİ: dos. L.ƏLƏKBƏROVA

Nərmin Abdullayeva

ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ SİFƏTİN TƏDRİSİNİN AKTUAL PROBLEMLƏRİ

Dilçiliyin ən böyük və geniş bölməsi olan qrammatika dilin qrammatik quruluşunu öyrənən bir elmdir. Konkret maddi - əşyavi mənasını nəzərə almadan sözlərin, söz birləşmələrinin və cümlələrin quruluşunu və dəyişmək qaydalarını öyrənən dilçilik bölməsi qrammatika adlanır. [3, səh.4]

Qrammatikanın bir hissəsini morfolojiya təşkil edir. Morfolojiya sözün formalarını, onların müxtəlif şəkillərə düşərək dəyişməsi qaydalarının cəmidir.

Dilimizin lüğət tərkibində olan sözlərin hamısı müəyyən qrammatik mənaya malik olur. Bu baxımdan ayrı-ayrı nitq hissələri kimi qruplaşır. Morfolojiyada sözlər nitq hissələri kimi öyrənilir, onların quruluşu və dəyişmə qaydaları araşdırılır. Sözün hansı nitq hissəsinə aid olması onun hansı suala cavab verməsindən, əşya, yaxud hərəkətlə bağlı olmasından və s. asılıdır. Dilimizdə on bir nitq hissəsi var. Onlardan altısı əsas, beşi köməkçi nitq hissəsidir.

Əsas nitq hissələrindən biri sifətdir. Sifət sözdüzəldici səkilçilər sisteminə və əsas morfoloji xüsusiyyət kimi, dərəcə əlamətlərinə malikdir. İsimləşərkən kəmiyyət, hal və mənsubiyyət şəkilçiləri qəbul edir, keyfiyyət, əlamətlə yanaşı, maddi varlıq, əşya məzmununu qazana bilir.

Sifətlər konkret lüğəvi mənasına görə əlamət və keyfiyyət bildirdiyi kimi, ümumiləşmiş qrammatik mənasına görə də əlamət, keyfiyyət bildirir və bu cəhət onu başqa nitq hissələrindən - əşya adı bildirən isimlərdən, əşyanın miqdar və ya sırasını bildirən saylardan, əşyanın hərəkətini bildirən feillərdən, hərəkətin əlamətini bildirən zərflərdən ayırmağa imkan verir. [1, səh.98]

Orta məktəbdə sifətin tədrisi zamanı bəzi çətinliklər əmələ gəlir ki, bu da şagirdə sifəti mənimsəyərkən müəyyən problemlər yaradır. Bu problemlərin həll olunmasında müəllimin pedaqoji ustalığı və yaradıcı tətbiqetməsi böyük rol oynayır.

Sifətin mənimsədilməsi zamanı vacib məsələlərdən biri odur ki, şagirdlər sifətin əlamət bildirdiyini dərk etsələr də, əlamətləri fərqləndirməyi tam bacarmırlar. Zahirə görünüşlü əlamətləri tez sadalasa da, digər mənə qruplarına aid olan sifətləri tapmaqda çətinliklə üzləşirlər. Buna görə də əlamət, keyfiyyət anlayışlarını fərqləndirməyi bacarmaq lazımdır. *Əlamət* əşyanın zahirə görünüşü, forması ilə bağlıdır: *böyük, kiçik, qırmızı, gözəl* sözləri əşyanın zahirə cəhəti ilə bağlı olub əlamət bildirir. *Keyfiyyət* isə əşyanın məzmununu ilə əlaqədardır: isti, soyuq, acı, şirin və s. kimi sözlər keyfiyyət ifadə edir. *Sarı limon* dedikdə limonun əlaməti, *turş limon* dedikdə isə keyfiyyəti nəzərdə tutulur. Məhz bu səbəbdən sifətlə bağlı nəzəri məlumat verərkən keyfiyyət bildirən sifətlərin mənə qruplarına aid çoxlu nümunələr üzərində çalışmaq lazımdır.

Bəzən eyni bir söz həm əlamət, həm də keyfiyyət bildirə bilər. Məsələn, *gözəl adam* birləşməsindəki *gözəl* sözü həm insanın daxili mənəvi aləminə, həm də zahirə əlamətinə aid ola bilər.

Sifətin tədrisində şagirdlərin problem yaşadığı məqamlardan biri sifətin dərəcələrinin mənimsədilməsindəki çətinliklərdir.

Sifətə məxsus spesifik əlamətlərdən biri onun dərəcələridir. Bu əlamət onu başqa nitq hissələrindən fərqləndirən əsas cəhətlərdən biridir. Sifətin dərəcələri əlamətin müqayisənin nəticəsi olaraq meydana gəlir. Müqayisədə iki üsul diqqəti çəkir. Bu üsullardan biri *abstrakt*, digəri isə *konkret* müqayisədir. *Abstrakt* müqayisə zamanı müqayisə olunan əşyalardan biri göz önündə olsa da, ikincisi göz önündə olmur. Bu zaman göz önündə olan əşyanın əlaməti, morfoloji göstəricilərlə

- sifətin şəkilçiləri ilə dəyişdirilir. *Konkret* müqayisədə isə müqayisə olunan tərəflərin hər ikisi zahirdə olur.

Sifət bəhsi mənimsədilərkən şagirdlər sifətin dərəcələri ilə düzəltmə sifətləri bəzən ayırd edə bilmirlər. Bu çətinliyi şagirdə lüğəvi mənanın dəyişmədiyini aydınlaşdırmaqla aradan qaldırmaq olar. Sifətin müxtəlif dərəcələrini özündə əks etdirən cümlələr üzərində tədqiqat və izahat işi aparmaqla yaranma yollarındakı çətinlikləri dəqiqləşdirmək lazımdır.

Şagirdlərin sifətin tədrisində qarşılaşdığı çətinliklərdən biri də sifətin isim yerində işlədilməsi, yəni substantivləşməsidir. Substantivləşmə - maddi varlığa, materiyaya xas olan əlamətin, keyfiyyətin dildə maddi varlığı, materiyayı əvəz etməsi hadisəsinə deyilir. [1, səh.112]

Substantivləşmə müxtəlif şəraitdə və müxtəlif səbəblərlə əlaqədar təzahür etsə də, sifətin substantivləşməsi, əsasən, əlamət, keyfiyyət bildirən sözün, yəni sifətin əşya bildirən sözü - ismi əvəz etməsi, əlamət, keyfiyyət mənasını saxlamaqla yanaşı, əşya mənası da kəsb etməsi əsasında yaranır. Məsələn:

Dəlinin ağına bələddir hər kəs,

Ondan bu incilər saçıla bilməz. (N.Gəncəvi)

Substantivləşmə daimi və müvəqqəti ola bilər. Daimi substantivləşmələr daha çox özünü atalar sözü və məsələlərdə qoruyub saxlayır: "İgid ölür, adı qalar", "Dəli fikirləşincə, ağıllı vurub çayı keçdi" və s.

İsimləşmədəki çətinliyi aradan qaldırmaq üçün morfoloji və sintaktik sualların verilməsi üzrə təkrar iş aparılmalı, diqqət ona yönəlməlidir ki, sifət əlamət baxımından rəngin, həcmnin, keyfiyyətin adını bildirir və onun isimləşməsi təbii dil prosesidir. [2, səh.210]

Atributiv isimlərlə sifətin sualının eyni (hansı?) olması onlar arasında dolaşılıq yaranan səbəbə çevrilir. Onları fərqləndirməyi bacarmaq üçün aşağıdakıları nəzərə almaq lazımdır:

1. Atributiv isimlərə ismin çıxışlıq halının səkilçisini artırmaq olar. Məsələn, *daşdan bina, qızıldan üzük* və s. Lakin *gözəl qız, yaxşı insan birləşmələrində gözəl və yaxşı* sifətlərinə çıxışlıq hal şəkilçilərini artırmaq olmaz.

2. Atributiv isimlərdən əvvəl *ən, lap, daha, çox* ədatlarını artırmaq mümkün deyil. Lakin *gözəl qız, yaxşı insan* birləşmələrində həmin ədatları sifətlərin əvvəlinə artırmaq mümkündür. Məsələn, *ən gözəl qız, daha gözəl qız, çox gözəl qız* və yaxud *daha yaxşı insan, çox yaxşı insan*.

3. Atributiv isimlər xəbər vəzifəsində işləndikdə isim, sifətlər isə sifət məzmununu qoruyub saxlayır. Məsələn, *Bu, qızıdır. Qız gözəldir.*

Beləliklə, linqvistik təhlildə müqayisə üsulunu tətbiq etməklə atributiv isimlə sifətin oxşar əlamətləri və spesifik xüsusiyyətləri aydınlaşır. Tələbə morfoloji sualla sintaktik sualın xarakterini dərindən dərk edir, ismin məcazlaşmasını yaxından izləyir. [4, səh. 52]

Ədəbiyyat

1. Q.Kazimov. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 2010.
2. H.Balıyev, A.Balıyev. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, 2014.
3. B.Xəlilov. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası (I hissə). Bakı, 2016.
4. R. Hümmətova. Linqvistik təhlilin elmi-metodik əsasları. Bakı, 2017.

Açar sözlər: morfolojiya, sifət, sifətin tədrisi, əlamət, keyfiyyət, sifətin dərəcələri.

Ключевые слова: морфология, прилагательное, преподавания прилагательного, свойство, качество, прилагательное степени.

Key words: morphology, adjective, teaching the adjective, property, quality, degrees of adjectives.

Xülasə

Ümumtəhsil məktəblərində sifətin tədrisinin aktual problemləri

Müəllim təlim prosesində sifət bəhsinə aid öz nəzəri biliklərini düzgün mənimsətməlidir. Bu zaman şagirdlər sifətlərdə əlamət və keyfiyyətin fərqi, sifətin substantivləşməsini, sifətin dərəcələrini, atributiv isimlərlə sifətləri səhv salmamağı düzgün qavrayarlar. Bunun üçün müəllim sifətin tədrisindəki aktual problemləri əvvəlcədən müəyyənləşdirməli və onların həlli üçün səmərəli yollardan istifadə etməlidir.

Резюме

Актуальные проблемы преподавания прилагательного в общеобразовательных школах

Учитель должен правильно преподнести свои знания относительно прилагательного и обучить этому в процессе обучения. В таком случае учащимся будет легче правильно различать знаки и качество прилагательных, сущность прилагательных, степень прилагательных, атрибуты и их правильное использование. Для этого учитель должен сначала разобраться с актуальными проблемами в обучении прилагательным и эффективными методами их решения.

Summary

Actual problems of teaching the adjective in general-education schools

A teacher must properly present his/her knowledge of the adjective and teach it to the students in the learning process. In this case, it will be easier for students to correctly distinguish between signs and the quality of adjectives, the essence of adjectives, the degree of adjectives, attributes and their correct usage. To do this in a right way, a teacher must first of all deal with the actual problems in teaching adjectives and effective methods for solving them

Elmi rəhbər: f.ü.f.d., dos.R. Hümmətova

Solmaz Bağrova

DİLİN LÜĞƏT TƏRKİBİ VƏ TERMİNLƏR

Terminlər-elmin, texnikanın, incəsənətin və digər insan fəaliyyəti sahələrinə aid xüsusi anlayışları ifadə edən nominativ mənalı sözlər və söz birləşmələridir. Terminlər məhdud, dar bir sahədə yaranmır, onlardan bir çoxu elmin, texnikanın nailiyyətlərinin geniş şəkildə yayılması nəticəsində dilin lüğət tərkibinə daxil olur, anlaşılan söz vahidinə çevrilir. Bununla yanaşı, ümumi dil sisteminin, lüğət tərkibinin elementlərinə çevrilməsinə baxmayaraq, onlar terminlər sisteminin vahidləri olmaqda davam edirlər.

Terminlər xüsusi leksik vahidlər olmaq etibarlı ilə, müvafiq xüsusi anlayışları dəqiq, aydın şəkildə adlandırılmalı, daxil olduğu terminlər sahəsində birmənalı olmalıdırlar.

Ərəb dili terminologiyası tarixi sahəsində iki mərhələ nəzərə çarpır: klassik və müasir. Orta əsrlərdə ərəb ədəbi dilində inkişaf edən ənənəvi islam elmləri: biq-h-müsəlman hüququ, ərəb dili dilçiliyi, tarix, poeziya və s. orijinal terminlərlə yüksək dərəcədə zənginlik nümayiş etdirirlər.

Eyni zamanda həmin dövrün təbii və dəqiq elmlərində-kimyə, riyaziyyat, həndəsə, mexanika, astronomiya, həmçinin fəlsəfə, məntiq, musiqi sahəsində ərəb dilində yaranmış terminlərlə yanaşı, dilə yüksək dərəcədə uyğunlaşdırılmış alınma sözlər də nəzərə çarpır.

Ərəb dilində terminlərin yaradılması, işlənməsi praktikasının vəzifəsi, artıq özünə yer tapmış xarici mənşəli sözlərin müqabilində ərəbcə terminlər tapılmasıdır. Terminlər sisteminin yaradılması və zənginləşdirilməsi üçün aşağıdakı üsullardan istifadə edilir: 1) Nə zamansa mövcud olmuş və yaxud mövcud olmaqda davam edən söz tərkibinin xüsusi mənalarda terminləşdirilməsi; 2) Dildə mövcud olan söz yaradıcılığı qaydalarına müvafiq olaraq yeni söz-terminlərin yaranması; 3) terminlərin və terminoloji söz birləşmələrinin tərcüməsi, sonrakı inkişaf mərhələsində onların ixtisar edilməsi, yaxud mürəkkəb söz şəklinə salınması; 4) terminlərin bilavasitə iqtibas edilməsi

Dilçilər və filoloqlar yeni anlayışların ifadə edilməsi üçün köhnə sözlərin axtarılıb tapılmasını çox böyük bir inamla təklif edirlər. Lakin bu metod həmişə səmərəli olmasa da, dildə özünə yer tapmış terminlər çoxdur. Belə nümunələrdən (muharrək kəhrəb`i) elektrik mühərriki, (muqavamə-tun) müqavimət və s. bu kimi terminləri göstərmək olar.

Morfoloji derivasiya yolu ilə terminlərin yaranması müşahidə edilir. Məsələn: (mükəyyif kəhrəb`əi) kondisioner, (muhavvıl) transformator və s.

Əşya, cihaz, qurğu adları bildirən formalar, modellər vasitəsi ilə də sözlər yaradıla bilər. Məsələn, (miiftəh kəhrəb`i) "elektrik açarı", (misqab) burğu, (cərraratun) "traktor" və s.

Bəzən ərəb dilindəki kiçiltmə formalarından terminlərin yaradılması zamanı istifadə olunur: Məsələn, (hurayratun) "kaloru"; (cuseymotun) "korpuskula. Bir sıra hallarda artıq mövcud olan ərəb mənşəli sözlərin də içərisindən xarici terminlərə müvafiq olan terminlərin seçilməsi çətinlik törədir. Məsələn, fizika termini olan enerji sözü bir sıra ölkələrdə (taqatun), digər ölkələrdə (qudratun) sözləri ilə, eləcə də iqtisadi termin olan "əmtə" sözü (silaatun); (bidaatun) sözləri ilə ifadə edilir.

Terminlərin dildə yaranaraq sabitləşməsi bəzi çətinliklərlə uzlaşır. Çünki dünya dillərində terminləşmiş mənalılar çox zaman təqlid yolu ilə digər bir dilə keçərkən daha anlaşılıqlı olur, öz ilkin məna daşıyıcılığını özündə saxlayır. Bununla əlaqədar olaraq, ərəb dilində (fiziya) fizikiya, (kimiyə) kimya, (biyuluciyə) biologiya və s. bu kimi terminlərdən istifadə edilir.

Ərəb dilində izafət vasitəsi ilə terminlər yaradılmasına da çox təsadüf edilir. Nümunə üçün bir sıra terminləri göstərmək olar: (ilmul-cərasimi) bakteriologiya; (ilmul-əsvati) fonetika; (ilmul-mə`adını) mineralogiya; (ilmun-nəbəti) botanika, (ilmul-`ardı) geologiya; (ilmul-`əhyə`i) biologiya

Xarici dillərdə yaranmış və sonunda -metr, -qraf tipli suffiksoidlərin mənalılarının ifadə edilərək bildirilməsi daha çox çətinlik yaradır. Bu halda ərəb dilində yaranmış terminlərdə -metr -`miqyas və (mizənun) so-qraf -`mərəmətun` sözü vasitəsi ilə ifadə edilir. Məsələn termometr - (mizəhul-hararati), dozimetr (miqyasu curu`atin); osiloqraf (mərəmətu təzəbrubə`tin) kimi tərcümə yolu ilə yaradılmış terminlər öz əksini tapmışdır. Digər hallarda terminlərin bilavasitə iqtibas yolu ilə dildə öz əksini tapması müşahidə edilir: dinamometr (dinomometr); pantoqraf (bəntugraf). Mürəkkəb sintaktik konstruksiyalara yol verməmək son dərəcə yığcam və alınma terminlərə funksional cəhətdən müvafiq terminlər əldə etmək cəhdi ixtisar edilmiş mürəkkəb sözlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Eyni zamanda mürəkkəb adların dildə işlənmək ilə zaman-zaman təyin olunan sözlərin ixtisar edilməsi ilə rastlaşırıq. Məsələn: (rivayəton məsrahiyyəton) `məsrahiyyəton` tamaşa; (risələton barqiyyəton) `barqiyyəton` teleqram; (mədrasəton `ibtidə`-`iyyəton) `ibtidə` iyyəton` `ibtidə` məktəb; dillərin adlarının ifadəsində (əl, lugatul` arabiiyyətu) `əl-arabiiyyətu` ərəb dili; (əl-fugatul-fərisiiyyətu) `əl-fərisiiyyətu` və s.

Texnika sahəsində çox zaman `ixtisar` `ellipsis` təyyarə adlarının ifadəsində öz əksini tapır; məsələn (tayyəratun nəffəsəton) `muqatiləton` (tayyəratun muqatiləton) `muqatiləton` qırıcı təyyarə və s.

Nəqliyyat vasitələrinin adlarının ifadəsində də bu hala təsadüf olunur: (arabəton səhinəton) `səhinəton` yük maşını; [arabəton hafiləton] `hafiləton` avtobus v.s.

Bəzi ərəb dilçilərinin fikrincə fransız dilindəki pre-ərəb dilindəki `qablə` ön qoşması ilə əvəz edilə bilər, məsələn, [qab-tərixiiyyəton] miladdan əvvəl; fransız dilindəki extra-ərəb dilindəki `xəricə`-dən olan xə-ilə əvəz edilə bilər; məsələn, [xəmədrasiyyəton] `xəmədrasiyyəton` məktəb xaricində və s.

Ərəb dilçiləri bəzi hallarda xarici suffikslərin, xüsusən, elm adlarının ifadəsində istifadə etməyi üstün tuturdular. Məsələn, -luciyyə [nəfsəluciyyə] `psixologiya` [kə`inuluciyyə] `ontologiya`, [fikriluciyyə] `ideologiya`. Lakin bu təklif dilçilər, ədəbiyyatçılar arasında kəskin müqavimətlə rastlaşdı.

Lüğətlərin tərtibçiləri, məsələn, İsmayıl Məzhər "Alnəhdə Dictionare", Munir Baalbək "əl-Maurid" kimi lüğətlərdə xarici terminlərin qarşılığında mürəkkəb ixtisar olunmuş ərəb sözləri təklif etmişlər. Lakin ədəbi dildə həmin dil vahidləri geniş şəkildə istifadə edilmir, çünki onlar ərəb dilinin quruluşuna, strukturuna uyğun gəlmir.

Dilçilər tərəfindən xüsusi özək sözün `nəht` kəsilmə, ixtisar yolu ilə də yaradılması təklif edilmişdir. Lakin çoxsaylı müzakirələr zamanı dəfələrlə qeyd edilmişdir ki, müxtəlif tipli söz birləmələrinin içərisindən dördhərflə özəyin ayrılması, daha sonra mövcud söz modellərinə müvafiq olaraq söz yaradıcılığı yeni yaranan terminlərin öz daxili formalarını itirməsinə səbəb olur. Dilçilər belə düşünürlər ki, bu şəkildə yaranmış terminlər, xarici terminlərə nisbətən az anlaşılıqlı olur, dildə öz yerini tapa bilmir. İki və daha artıq ad qruplu sözün kəsilmə, `nəht` yolu ilə bir sözə çevrilməsi bir sıra yeni terminlər yaranmasına gətirib çıxarır. Bununla belə, həmin terminlərin dildə özünə vətəndaşlıq hüququ qazanacağı şübhə doğurur.

Ərəb terminologiyası sahəsində iqtibaslar hazırda da davam edən bir prosesdir. İqtibasların üstünlüyü burasındadır ki, onlar müəyyən hadisə, kəşf, texniki vasitə olmaq etibarını ilə mütəxəssislərə artıq tanışdır, professional terminlər olmaq etibarını ilə canlı dildə istifadə olunurlar.

Terminlər ədəbi dildə bir anlayış olmaqla ərəb dilində də onların ekvivalentini yaratmaq istəyi dilçilər arasında həmişə olmuşdur. Bununla yanaşı, terminlərin bir çoxu, mahiyyət etibarını ilə tərcümə oluna bilmir. Bu zaman zərurət olduqda, əvvəllərdə məlum olmayan mineralların, müxtəlif yeni texniki proseslərin adları tərcümə edilmədən iqtibas edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, hətta mürəkkəb tərkibli sözlər də meydana gəldiyi dildən iqtibas edilir, məsələn, [firuməhganiz] `ferromarqans`; [firusilikun] `ferrosilisi` və s.

Bir çox iqtibas edilmiş terminlərin üstünlüyü ondadır ki, onların əsasında, söz özəyinin əsasında yeni sözlər yaranmışdır. Digər hallarda xarici mənşəli terminlərin əsasında `özək` ayrılır. Özək kimi ya xüsusi isimlərdən, ya da müvafiq xarici mənşəli sözlərdən istifadə edilir.

Müasir ərəb terminologiyasının yaranması və nizamlanması ərəb ölkələrində geniş ictimaiyyətin diqqətini, marağını özünə cəlb edir. Terminlərin yaranması sahəsində baş verən müzakirələrin iştirakçılarından biri hesab edir ki, "elmi terminologiya sahəsində ziddiyyətlər bizim dilimizin bəlasına çevrilmişdir".

Bir çoxları belə hesab edirlər ki, əsas çətinliklər yeni terminlər yaradılmasında deyil, onların dildə özünə yer tapmasında, fəaliyyət göstərməsindədir. Digər tərəfdən, geniş yayılmış çatışmazlıq, qüsurlu ondadır ki, ərəb terminologiyası sahəsində çox sayda termin qarşılıqları var. Bunun səbəbi onların dilə kortəbii şəkildə daxil edilməsidir. Eyni bir anlayış üçün bəzən bir neçə termin meydana çıxır ki, bunlar da: 1) akademiya tərəfindən yaradılmış rəsmi terminlər; 2) jurnalistlər və tərcüməçilər tərəfindən yaradılmış və istifadə olunan terminlər; 3) konkret mütəxəssis terminləri. Bundan əlavə bir sıra fərdi işlərdə ayrı-ayrı terminlər ortaya çıxır ki, bunun səbəbi ya müəllifin artıq mövcud olan terminlərdən məlumatsız olması, ya da həmin şəxs tərəfindən təklif olunan terminin daha üstün olması fikridir.

Dildə artıq məskunlaşmış terminlər də çox zaman aradan çıxarılır, təshihlərə məruz qalır, digərləri ilə əvəz edilir. Bu hallar mövcud terminlər sistemində dolaşılıqlıq yaradır. Bir çox səbəblərə görə ərəb terminlər sistemini təşəkkül prosesində olan, təkmilləşmək zərurəti olan bir dilçilik sahəsi kimi nəzərdən keçirmək lazımdır.

Dünyanın istənilən dillərində milli terminologiyanın inkişaf səviyyəsi, həmin terminin vətəni olan ölkənin ictimai, iqtisadi, elmi, texniki inkişaf səviyyəsi ilə bilavasitə əlaqədardır. Ərəb ölkələrinin bir qismi yalnız indi müasir sənaye, texniki inkişaf mərhələsinə qədəm qoyur, elmi maarifin bir çox sahələrində isə elmi fəaliyyəti yalnız indi başlanır. Buna görə də hazırkı terminlər əcnəbi dillərdə olan elmi, texniki ədəbiyyatın tərcümə edilərək ərəb dilində olan qəzet və jurnalların səhifələrində nəşr olunan məqalələr vasitəsi ilə yayılır.

Milli terminlər sisteminin yaranması ölkədə yaranmış dil şəraitindən də asılıdır. Belə hallar olur ki, hansısa ərəb ölkəsində xarici dilin nüfuzlu elm, texnika, işgüzar münasibətlər, təhsil sistemində üstün mövqə tutması ilə nəticələnir.

Buna görə də dildə terminlərin yaranması, təkmilləşməsi milli dilin təhsilin bütün mərhələlərində, xüsusən, ali məktəbdə geniş şəkildə istifadə olunması, tətbiq edilməsidir. Hazırda terminlərin nizama salınması üçün xüsusi tədbirlər keçirilməsi zəruridir ki, bu da ərəb ölkələrində vahid terminlərin qəbul edilməsinin müzakirə ediləcəyi konfransların keçirilməsi, xüsusi komitələrin, komissiyaların yaradılması ilə həyata keçirilə bilər.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. Москва-1989
2. Шарбагов Г.Ш. Современный арабский язык. Издательство Восточной литературы. Москва-1961
3. Белкин В.М. Арабская лексикология. Издательство Московского Университета, 1975
4. Мəmmədov Əli Əsgər. Ərəb dili. Bakı 2014

Açar sözlər: Terminlər, nəht, ixtisar, ellipsis

Резюме

Данная статья посвящена изучению способов и путей создания в арабском языке различных терминов. Приводятся отдельные термины из сферы науки, техники, сравниваются их эквиваленты на иностранных языках.

Summary

This article is dedicated for learning of the methods and ways of created in the Arabic language of the different terminals. Separate terminals from the science, tecnik, with compares in the foreign languages.

Rəyçi: dos.N.Əfəndiyeva

Hacıyev Vüqar

RUS ORTODOKS KİLSƏSİNDƏKİ PARÇALANMA

Çar I Aleksey Mixayloviçin hakimiyyət dövründə Rus Ortodoks Kilsəsində həyata keçirilən dəyişikliklər, ruhani təbəqənin içində və sadə xalq arasında ciddi mübahisələrə yol açmışdı. Bu mübahisələr nəticəsində Rus kilsəsi iki qrupa ayrıldı. Birincisi və rəsmi olanı Nikonun rəhbərlik etdiyi Rus Ortodoks Kilsəsi, ikincisi isə qədim inancılar(старообрядцы) olaraq adlandırılan raskolniklər(ayrılıqçılar) idi.

Kilsədə həyata keçirilən dəyişikliklər 1652 - ci ildə Novqorod Mitropoliti Nikonun patriarx olmasıyla başlamışdır. Patriarx Nikon, rusca yazılmış dini kitablarda, Yunan Ortodoks inancında mövcud olan bəzi ifadə və ritualların olmadığını təsbit etmiş və həmin fərqlilikləri aradan qaldıraraq Rus Ortodoks inancını Yunan Ortodoks inancına bənzətməyə çalışmışdır. Məsələn, Nikon, rusların xaç çıxararkən iki barmaq istifadə etdiyini əslində isə yunanlar kimi üç barmaqla xaç çıxarılmasının, səkkiz uclu xaç yerinə dörd uclu xaçın istifadə edilməsinin və "İsa" adının rusların yazdığı "İsus" formasının yerinə "İsus" formasında yazılmasının lazım olduğunu qeyd edirdi. Nikonun apardığı islahatlar ayinləri xeyli çətinləşdirdiyindən oxuma-yazma bilməyən kəndlilərlə bərabər hər şeydə ənənələrin qorunmasını istəyən orta və yüksək sinifə mənsub insanlar arasında etiraza səbəb olmuşdu.

Söhbət mövzusu olan dəyişikliklərin və bu dəyişikliklərin Nikon tərəfindən-tək başına, heç bir ruhaniylə müzakirə edilmədən həyata keçirilməsi, ruhanilər arasında narazılığa səbəb oldu. Hər nə qədər Nikon həyata keçirdiyi yenilikləri ruhani təbəqəsinə və Konstantinopol Patriarxlığına təsdiq etsə də bu vəziyyət əyalətlərdəki, xüsusilə Soloveçskiy monastrının ruhanilərini və sadə xalqı razı salmağa kifayət etmədi. Məlum narazılıq əyalətlərdəki ruhanilərin başçılığı altında "raskol" hərəkatına çevrildi. Kilsənin həyata keçirdiyi yeniliklər qarşısında, xüsusilə də kəndlilərdən ibarət olan böyük bir qrup Ortodoks Kilsəsindən uzaqlaşaraq raskolniklərə qoşuldu. Lakin yeniliklərə qarşı olanlar çox keçmədən Moskva iqtidarının təzyiqinə məruz qaldılar. Rus Ortodoks Kilsəsi 1667 - ci ildə təşkil etdiyi bir konsulda raskolnikləri afəroz etmək qərarı verdi. Bundan sonra raskolniklərə qarşı hücumlar gündəmə gəlmiş və bir çox raskolnik və liderləri bu hücumlarda öldürüldü. Təqiblərdən qurtula bilənlər isə şimala meşəlik bölgələrə qaçmışdılar (Buss 2003: 60).

Əslində Patriarx Nikonun dəyişikliklərinə qarşı duyulan dirəniş, rusların öz içində əvvəldən mövcud olan və daim toplanan iqtidara qarşı narazılıqların (Kiyev, Moskva və Novqorod knyazlıqları arasındakı) və sinfi ziddiyyətlərin (mujik və torpaq sahibi, aristokratlar və sadə xalq, oturaq və köçərilər arasındakı) səbəb olduğu bir partlayış idi. Nikonun həyata keçirdiyi dəyişikliklər, Avropadakı reformlarla müqayisədə çox simvolik görünürdü.

Digər tərəfdən də raskolniklər öz-özlüyündə bütöv və homogen quruluşa sahib deyildilər. Raskolniklər ruhanili(поповцы) və ruhanisiz(безпоповцы) olmaq üzərə iki qrupa ayrılırdı. Ruhani raskolniklər, Nikonun yeniliklərinə qarşı olsalar da Rus Ortodoks Kilsəsindən tamamilə ayrılma bilmədilər. Ruhani sinfini rədd edən və ortodoksluqdan tamamilə qopan bezpopovçular isə öz aralarında bir çox qruplara ayrıldılar. Bunlar arasında ən çox bilinənləri; xlistlər(qamçılanmışlar), stranniklər (gəzəyənlər, gizlənənlər, qaçanlar) və pasxa gününün dəqiq tarixi haqqında mübahisə edən sredniklərdir.

Yuxarıda adı çəkilən qruplar arasında ən çox diqqət çəkən təriqət ruhanisizlərin sırasında yer alan və malakanların öncülləri olaraq qəbul edilən, xlistlər və ya xristoverlər olaraq adlandırılan qrupdur. Staroobryadçılar (qədim inancılar) arasında yer alan digər təriqətlərdən fərqli olaraq xlistlər kilsədə edilən dəyişikliklərdən öncə 1630 - cı ildə bölgələrə köçmüş yerli bir hərəkatdır. Xlistlər İsanın yer üzünə ikinci gəlişində, adi bir insan olaraq görünəcəyi və onun ruhunun öz camaatlarından olan hər hansı bir kəsə keçəcəyinə inanırdılar. Xlistlər bezpopovçular arasında yer alan digər təriqətlərdən fərqli olaraq zənginliyi lənətləmişdilər. Onlar üçün şəxsi mülkiyyətin varlığı ilə yoxluğu önəmli deyildi, bu səbəbdən xlistlərin üst sinifdən olan çoxlu ardıcılları vardı.

Xlist adının, İsanın adından təsirlənərək qoyulduğu da deyilir. Xlistlər, reinkarnasiya yolu ilə İsanın ruhunun insanlar arasında yaşadığına və eyni anda birdən çox İsanın ola biləcəyinə inanırdılar. Bu səbəbdən öz inanclarını xristovoveriya və ya xristovşina olaraq da adlandırırdılar. Xlist təriqətinin XVII əsrin ortalarında daha da gücləndiyi qeyd edilir. Hərəkat, xüsusilə kəndlilər və ruhanilər üçün çəkim mərkəzi olmuşdur. Xlistlər Ortodoks Kilsəsini və raskolniklərin qəbul etdiyi İncili rədd edirdilər.

Danila Filippoviç, xlist təriqətinin lideri olaraq tanınır. Flippoviçin təliminə görə Tanrı İsanın bədənində cislənib.(Buss 2003:73). Xlistlər müəyyən mənada özlərində də müqəddəs ruhun olduğuna inanırdılar. Bu səbəbdən bir-birlərinə qarşı çox ehtiramla davranır və hər dəfə qarşılaşanda İsanın qarşısında əyilirlərmiş kimi, reverans edərək salamlanırdılar. Xlist inancının əsasında dualizm dayanır. Buna görə insanın içindəki "xeyir/müqəddəs ruh" ilə "günahkar bədən" arasında davamlı bir mübarizə yaşanır. Xlistlər dünyanın qiyamət gününə çox yaxınlaşdığına inanırlar. Xlistlərdə boşanmaq tamamilə qadağan edilmişdi və cinsi əlaqə, cütlüklər arasında böyük günah olaraq qəbul edilirdi. Bu səbəbdən cütlüklər çox sərt qaydalar altında bir-biri ilə birlikdə ola bilirdilər.

Xlist hərəkatı, stabil və homogen bir quruluş nümayiş etdirməmiş və zamanla daxili ziddiyyətlər səbəbindən

bölməyə başlamışdı.

Xıstlar içərisindən 1750 - ci ildə yeni İsa olduğuna inanılan Kopilovun liderliyi ilə postniki (oruclular) olaraq adlandırılan bir camaat çıxmışdır. Postnikilər içərisindən Qədim İsrail(1840) camaatı, bundan əvvəlkilərə nəzərən siyasi yönümü daha çox olan, Yeni İsrail adlı camaat formalaşmışdır. Yeni İsrail camaatının 10% - dən çox hissəsi 1911-1912 - ci illərdə Uruqvaya köçmüşdür.

Skoptçı təriqəti də xıstlar arasından çıxan Kondratiy Selivanovun başçılığı ilə yaradılmışdır. Selivanov, qaynar dəmirə özünü xədim etdiyi üçün təriqət üzvləri "xədim edilmişlər" mənasını verən "skoptçı" adlanırdılar. Dini baxışları səbəbindən Sibirə sürgünə göndərilən Selivanov, sürgündə də inancını yaymağa davam etmişdir. Selivanov, tərəfdaşları arasında bir çox insanı xədim olmağa vadar edə bilmişdi. Çünki, onun təlimində qurtuluş ancaq və ancaq cinsi əlaqədən uzaq olmaqla mümkün ola bilər. Bunun üçün də xədim olmaq insanları qurtuluşa yaxınlaşdıran ilkin addımlardan biri olaraq qəbul edilmişdir. (Buss 2003: 77). Xıstların İsanın ruhunun bir çox insanda ola biləcəyi düşüncəsinin əksinə olaraq, Skoptçılar iki İsanın varlığına inanırdılar; ilki Məryəmin oğlu İsa, ikincisi isə Selivanov idi. Skoptçılar, Ortodoks Kilsəsinin ikonaya tapınmaq kimi bir çox praktikasını rədd edirdilər. İqtidarın təzyiqləri səbəbindən ibadət yerlərini gizli saxlayırdılar. Din adamlarının öndərliyində, qatılanları ekstaz hala keçirən rəqslər və ardından üzvlərinin bir-bir məzhəbə qatılmadan öncə, keçmiş "günahkar" yaşantılarından ibrət verici hekayələrin danışıldığı bölümlər ayinlərinin əsasını təşkil edirdi.

Öncülləri xıstlar kimi, postniki və skoptçılar da zamanla zəifləyərək unudulub getmişdilər. Sonralar xıstlar içərisindən duxoborlar və malakanlar çıxmışlar. Molokanizm meydana çıxar-çıxmaz nüfuzlu dini dairələrin təzyiqinə və zülmünə məruz qalmışdır. Bu da onlarda inanclarını gizli saxlamaq məcburiyyəti yaratmışdır. Hətta ilk zamanlar ibadət üçün gizlicə toplanır, eyni zamanda ortodoks kilsəsindən komunyon alır və özlərini ortodoks ayinləri ilə dəfn edirdilər. I Nikolayın (1825-1855) hakimiyyət illərində molokanlara və digər məzhəblərə qarşı təzyiqlər xüsusilə güclənmişdi. Molokanların məruz qaldığı təzyiq və sürgünlər onları inancı qorumaq məsələsində daha da inadçı etmişdi. Vəziyyətin bu cür davam etməsi sonralar malakan kəndli sinfi hərəkətindən yeni bir etnik kimlik formalaşdırmışdı. Yəni sinfi xarakterlə ortaya çıxan bir hərəkət yaşanan münaqişələr, təcrid etmələr və zamanla tamamilə fərqliləşmiş dini inancların təmin etdiyi ideoloji əsasla yeni bir etnik kimlik yaratmışdı. Duxoborlar təriqətinin əsası XVIII əsrdə S.Kolesnikov və L.Pobiroin adlı kəndlilər tərəfindən qoyulmuşdur. Duxoborlar özlərini "*müqəddəs ruh uğrunda mübarizlər*" adlandırırlar. Təriqət mütləqiyyətə və kilsəyə müxalifət şəklində yaranmışdır. Xristos təriqət ardıcılıqları üçün ilahi qüvvənin təəssümü olan adı adam idi. Təriqət başçıları "*canlı tanrılar*" hesab edilirdilər. Duxoborlarda ədalətli cəmiyyət haqqında utopik ideyalar da güclü idi. XIX əsrin sonlarında duxoborlar içərisində sinfi parçalanma güclənmişdi.

Xıstlar içərisindən sadəcə duxoborlar və malakanlar günümüzə qədər gəlib çıxmışlar. Duxoborlar və malakanlar bir çox camaatlıqlara ayrılaraq və daima özlərini yenilənərək buna nail ola biliblər.

ƏDƏBİYYAT

1) Пругавин А. С. Раскол и сектантство в русской народной жизни. М., 1915.

2) Buss Andreas. The Russian Orthodox Tradition and Modernity. Boston. Erili. 2003

3) Тульпе И. А., Курс лекций «Христианское сектантство в России» для студентов-религиоведов кафедры философии религии и религиоведения СПбГУ, 2001

4) Breyfogle, Nicholas B. "Prayer and the Politics of Place: Molokan Church Building, Tsarist Law, and the Quest for a Public Sphere in Late Imperial Russia", Religion and Spirituality in Modern Russia, ed. M.D.Steinberg ve H.J. Coleman, Indiana, Indiana Uni. Press, 2007.

Açar sözlər: *Rus Ortodoks kilsəsi; Patriarx Nikon; raskolniklər; ruhanili raskolniklər; ruhanisiz raskolniklər; xıstlar; Qədim İsrail;; Yeni İsrail; postnikilər.*

Key words: *Russian Orthodox Church; Patriarch Nikon; schism; popovtsy; bezpopovtsy; khlysts; Old Israel; New Israel; Postniki.*

Ключевые слова: *Русская Православная Церковь; Патриарх Никон; раскольники; поповцы; беспоповцы; хлысты; Старый Израиль; Новый Израиль.*

Summary

The fragmentation of the Russian Orthodox Church

In 1652, Patriarch Nikon introduced a number of ritual and textual revisions with the aim of achieving uniformity between the practices of the Russian and Greek Orthodox churches. Nikon, having noticed discrepancies between Russian and Greek rites and texts, ordered an adjustment of the Russian rites to align with the Greek ones of his time. In doing so, according to the Old Believers, Nikon acted without adequate consultation with the clergy and without gathering a council. After the implementation of these revisions, the Church anathematized and suppressed—with the support of Muscovite state power—the prior liturgical rite itself, as well as those who were reluctant to pass to the revised rite. Those who maintained fidelity to the existing rite endured severe persecutions from the end of the 17th century until the beginning of the 20th century as "Schismatics" (раскольники).

Резюме

Фрагментация Русской Православной Церкви

В 1652 году России во времена царствования Алексея Михайловича Романова патриархом Никоном было провозглашено начало церковной реформы, что вызвало раскол в русском православии. Древлеправославие,

старообрядчество, староверие как различные течения русской религиозной традиции появились как реакция на церковную реформу которая должна была привести русское богослужение в соответствие с церковью греческой, Константинопольской. Последователи старообрядчества назывались раскольниками. Старообрядцы делятся на половцев и беспоповцев. Так вот поповны, считая новообрядцев еретиками второго уровня допускают возможность молитвенного общения с сохранением духовного сана через миропомазание, а беспоповцы такую возможность допускают только через крещение.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliteva

Sevil Mirhəsən qızı İsayeva
ANA DİLİ MƏNƏVİ SƏRVƏTİMİZDİR

Hər bir xalq orijinal və təkrarolunmazdır və hər bir millətin özünəməxsus ana dili var. Ana dili millətin mənəvi dilidir [1, s.52]. Məlumdur ki, dil cəmiyyətlə bağlı olduğu üçün ictimai hadisədir və ünsiyyət vasitəsi kimi daim xalqın xidmətindədir. Məhz dil vasitəsi ilə insanların hər cür fəaliyyəti mümkün olur. Dil həm danışan, həm də dinləyən üçün aydın olmalıdır. Dili əmələ gətirmək üçün dil faktlarının müəyyən sistem üzrə tam halda birləşməsi tələb olunur [1, s.6].

V. Humbold dili xalq ruhunun sanki xarici təzahürü hesab edirdi. O yazmışdı: “Xalqın dili onun ruhudur və xalqın ruhu onun dilidir – bundan da güclü olan eynilik təsəvvür etmək çətindir” [2, s.71].

Təfəkkürün varlıq forması və onun ifadə forması olan dil eyni zamanda təfəkkürün formalaşmasında da mühüm rol oynayır [2]. Ümummillə lider Heydər Əliyev Azərbaycan dilinin tədrisi ilə bağlı çıxışlarının birində demişdir: “Təhsil sahəsində çalışan bütün vətəndaşlara, müəllimlərə. Təhsil müəssisələrinin rəhbərliyinə müraciət edərək xahiş edirəm ki, onlar tezliklə təhsil sistemində işlərin müstəqil Azərbaycanın prinsipləri əsasında qurulmasına nail olsunlar” [3].

Məlumdur ki, müasir dövr yeni pedaqoji təfəkkürün inkişaf etdirilməsi məsələsini tələb edir. Dünya ölkələrində ana dilinin öyrədilməsi milli təfəkkürün formalaşmasında mühüm vasitə kimi yüksək dəyərləndirilir. Milli kurikulum bir qayda olaraq milli maraqlar və dövlətçilik baxımından ana dili ilə başlanır. Ana dilinə yiyələnmə isə ailədən başlayır. Hər bir uşaq məktəbə qədəm qoyanaq ana dilinin köməyi ilə ətraf aləm haqqında müəyyən biliklər əldə edir. Bu da onun lüğət ehtiyatın zənginləşdirir, tanıdığı əşya və şahidi olduğu hadisələr haqqında fikirlərini formalaşdırır, real həyatda eşitdiklərini anlamağa imkan yaradır. Ana dilinin ümumtəhsil məktəblərində tədrisi şagirdlərdə müasir Azərbaycan ədəbi dilinin orfoqrafiya və orfoepiyasının, eyi zamanda şifahi və yazılı nitq mədəniyyətinin düzgün formalaşmasına xidmət edir. Şagirdlər ana dili vasitəsi ilə dil və nitq, dil və təfəkkür məsələlərini, dilin səs sistemini, lüğət tərkibini, qrammatik quruluşunu öyrənir, üslubi-qrammatik xüsusiyyətlərinə yaxından bələd olur, elmi, bədii, publisistik və digər üslublarda yaradılmış ədəbiyyət nümunələri ilə tanış olmaq imkanı qazanırlar. Təbiidir ki, hər hansı bir xalqın milli mədəniyyətinin göstəricilərindən biri də gözəl nitqdır. Gözəl nitq üçün, əsasən, iki şərt tələb olunur:

1. Dilin özünün ifadə imkanlarının genişliyi, yəni hər hansı bir fikri ifadə etmək imkanının olması.

2. Bu dildə danışanın yüksək hazırlığı, yəni dilin ifadə imkanlarından düzgün şəkildə istifadə etməsi. Ulu öndər Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasətini uğurla davam etdirən, dilimizə, dilçiliyimizə böyük qayğı göstərən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında” 23 may 2013-cü il sərəncamı yeni mərhələdə Azərbaycan dilinin inkişaf etdirilməsi və bu istiqamətdə məqsədyönlü tədbirlərin həyata keçirilməsi sahəsində təhsil müəssisələri və mütəxəssisləri qarşısında mühüm vəzifələr qoymuşdur. Müasir dövrün tələblərini, konkret olaraq qloballaşma prosesinin fəlsəfəsini nəzərə alan Dövlət Proqramının məqsədi “Azərbaycan dilinin istifadəsi və tədqiqinə dövlət qayğısının artırılmasını, Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə, ölkədə dilçilik araşdırmalarının əsaslı surətdə yaxşılaşdırılmasını, dilçiliyin aparıcı istiqamətlərində fundamental və tətbiqi tədqiqatların inkişafına yönəldilmiş yaradıcılıq söylərinin birləşdirilməsini və dilçiliyin müasir cəmiyyətin aktual problemləri ilə əlaqələndirilməsini təmin etməkdir [4].

Proqramda göstərilən əsas məsələlərdən biri də qloballaşma şəraitində Azərbaycan dilinin tədrisi məsələsidir. Cənab İlham Əliyevin 09 aprel 2013-cü il tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Dövlət Proqramı”nın icrasına dair tədbirlər planında dövlət dilinin tədrisi ilə bağlı aşağıda göstərilən müddəalaröz əksini tapmışdır:

1. Dövlət dilinin elm və təhsil müəssisələrində istifadəsi və tətbiqi ilə bağlı mövcud normativ hüquqi aktların təkmilləşdirilməsinə dair təkliflərin hazırlanması;

2. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasının təhsilin bütün pillələri üzrə yeni stndartlarının hazırlanması;

3. Azərbaycan Respublikasının xaricdəki diplomatik nümayəndəliklərində əcnəbi vətəndaşlar, diaspor nümayəndələri və digər maraq göstərən şəxslər üçün təsərrüfat hesablı Azərbaycan dili kurslarının yaradılmasına dair təkliflərin hazırlanması;

4. Ali təhsil müəssisələrində müvafiq ixtisaslar üzrə “Nitq mədəniyyəti” fənninin tədris olunmasının təmin edilməsi;

5. Dövlət idarəçiliyində, kütləvi informasiya vasitələrində Azərbaycan ədəbi dilinin düzgün tətbiq olunması məqsədilə maarifləndirmə tədbirlərinin və treninqlərinin təşkil edilməsi [4].

Əlbəttə, hər hansı bir dilin qorunması və inkişafına yönəlmiş əsas məsələlərdən ən başlıcası həmin dilin tədris olunması, öyrədilməsidir. Qloballaşan dünyada milli dillərin qorunması, onların perspektivliyinin müəyyənləşdirilməsində tədris prosesi mühüm rol oynayır. Dil tədris prosesində yalnız ünsiyyətə xidmət etmir, müxtəlif fənlərin mənimsənilməsi, şagirdlərin hərtərəfli inkişaf etmiş əsl vətəndaş kimi formalaşmasında ana faktor kimi çıxış edir.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan dili böyük inkişaf yolu keçmiş qədim ədəbi dillərdən biridir. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının dili ədəbi dilimizin şifahi növü kimi qəbul edilərsə, hazırda xalqa ünsiyyət vasitəsi kimi xidmət edən dilin yaşı 1300 ildən çox sayıla bilər. Azərbaycan yazılı ədəbi dilinin tarixi isə hələlik əldə olan materiallara görə XIII əsrdən başlayır.

30 sentyabr 2002-ci ildə isə Ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” Qanun təsdiq olundu. Bu sənəddə göstərilir ki, Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin dövlət dili olaraq işlədilməsini öz müstəqil dövlətçiliyinin başlıca əlamətlərindən biri sayır, onun təbii, qorunması və inkişaf etdirilməsi qayğısına qalır, dünya azərbaycanlılarının Azərbaycan dili ilə bağlı milli-mədəni özünüifadə ehtiyaclarının ödənilməsi üçün zəmin yaradır. Bu qanun, ölkə Konstitusiyasına uyğun olaraq, Azərbaycan Respublikasında Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi hüquqi statusunu nizamlayır. Ötən illər ərzində isə bu qanun xeyli dərəcədə təkmilləşdirilib.

Bu, Azərbaycan dili tarixində əlamətdar, önəmli hadisədir. Bundan əlavə, qəbul edilən digər Fərman və sərəncamlar əsasında dilimizin inkişafı, ana dilində təhsilin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması istiqamətində mühüm addımlar atılıb. Ulu öndər müxtəlif ölkələrdəki diaspor nümayəndələrimizlə görüşlərində dəfələrlə vurğulayıb ki, hansı ölkədə yaşamasından asılı olmayaraq hər bir azərbaycanlı öz ana dilini, milli adət-ənənələrini unutmamalıdır. “Nə yaxşı ki, Azərbaycan dili bütün tələblərə cavab verir. Daha doğrusu, onun böyük potensialı imkan verib ki, o, artıq dünya dilləri içərisində öz layiqli yerini tutmuşdur”, - ifadəsi də böyük öndərimizə məxsusdur.

Azərbaycan dilindən həm respublikamızda, həm də xarici ölkələrdə istifadə olunur. Dünyanın 87 ölkəsində yaşayan 45 milyon azərbaycanlı bu dildən doğma ana dili kimi istifadə edir. Bundan başqa, bəzi xalqlar arasında Azərbaycan dili ikinci ana dili kimi də işlənir. Hazırda Azərbaycan ərazisində yaşayan bir sıra kiçik xalqlar, o cümlədən lahic, talış, tat, qırğız və başqaları Azərbaycan dilindən ikinci ana dili kimi istifadə edirlər. Azərbaycan dili hazırda sözün əsl mənasında dövlətimizin rəsmi dilidir, geniş və şəriksiz ictimai ünsiyyət vasitəsidir. Hər cür dəftərxana işləri, rəsmi sənədlər, mətbuat, radio və televiziya verilişləri və s. bu dildə aparılır. Xüsusən, radio və televiziya verilişlərində ayrı-ayrı ixtisas sahələrinə, müxtəlif dil duyumuna mənsub olan adamlar öz arzu və istəklərini, təklif və tövsiyələrini, xalqın ədəbiyyatı, tarixi, mədəniyyəti, dövlətimizin daxili və xarici siyasəti və s. ilə bağlı söhbətlərini öz ana dilində - Azərbaycan dilində şərh edir, söyləyirlər. Eyni zamanda, tədris prosesində müəllimin nitqinin gözəlliyi tələbəni (şagirdi) cəlb etmək, dili, ümumiyyətlə, elmi sevdirmək üçün əsas cəhətdir. Böyük rus pedaqoqu K.D.Uşinski nəhaq deməmişdir ki, müəllim şəxsiyyəti tərbiyədə hər şeydir. Müəllim öz bəlağətli nitqi ilə tədris etdiyi fənninin incəliklərini tələbə və şagirdlərinə sevdirdiyi kimi, bir şəxsiyyət kimi özünə hörmət və nüfuz da qazanır. Yeni yetişən nəslin və gənc mütəxəssislərin nitq mədəniyyəti, əsasən, ali və orta məktəb müəllimlərinin fəaliyyətindən asılıdır. Dil, ümumiyyətlə, o zaman mövcuddur ki, o işlədilir, fəaliyyətdədir. Dil öz quruluşunun real gerçəkliyini ancaq bu və ya digər formada işlədilmədə tapır. İşlədilmə həmişə cəmiyyətdə müəyyən edilən dil vərdişləri və normalarının toplusunu təmsil edir. Bu, dil ünsiyyətinin müxtəlif şəraitində müxtəlif formada özünü göstərir. Dilin müxtəlif üslubları belə yaranır: düzgün və yanlış, dəbdəbəli və işgüzar, rəsmi və fəqri, poetik və məişət və s.

Dildə, xüsusilə onun lüğət tərkibində otuz ilə yaxın müddət ərzində baş vermiş yeniliklər, dəyişikliklər yeni orfoqrafiya lüğətində öz əksini tapmışdır. Şübhəsiz, dil daimi inkişaf edir, onda yeni sözlər yaranır və ünsiyyət prosesində istifadə olunur. Bu sözlərin də tərtib olunacaq növbəti lüğətə salınması zəruri hesab edilir. Təsədüfi deyil ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, ümummilli liderimiz H.Əliyevin 2 yanvar 2003-cü il tarixli fərmanı ilə qüvvəyə minmiş “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu”nun 13-cü maddəsinin 2-ci bəndində yazılır: “Müvafiq icra hakimiyyəti orqanı 5 ildə bir dəfədən az olmayaraq yazı dili normalarını təsdiq edən lüğətin (orfoqrafiya lüğətinin) nəşr olunmasını təmin edir”. Azərbaycan Respublikasının sonuncu orfoqrafiya lüğəti 2013-cü ildə nəşr olunmuşdur.

Şah İsmayıl Xətai şəxsiyyət azadlığını dilin mövcudluğunda gördü. O, belə bir qənaətə gəlirdi ki, dil “səni-sən, məni-mən, səni-biz, bizi-hamımız” kimi formalaşdırmaqla millət, xalq anlayışını tamamlayır.

Görkəmli yazıçımız Y.V.Çəmənzəminli “Dil məsələsi” adlı məqaləsində yazırdı: “Dil çirklik sevməz, zor və güc də qəbul etməz. Dil öz kökü üstə bitər, qalxar, qol-qanad açar. “Hər bir xalqın milliliyini, mənəvi dəyərlərini yaşadan, inkişaf etdirən onun dilidir,-” deyən ulu öndərimiz Heydər Əliyev zəmanənin görkəmli nətiqlərindən olmuşdur.

Azərbaycan dili geneoloji təsnifata görə türk dillərindən biri olub, həmin dil ailəsinin oğuz qrupuna daxildir və ən yaxın qohumları olan türk, türkmən və qaqaz dilləri ilə birlikdə ərazi prinsipinə görə türk dilləri arealının cənub-qərb qrupunu təşkil edirlər.

Hazırda Azərbaycanda və ondan xaricdə - İran, Rusiya, Gürcüstan, Orta Asiya, Avropa ölkələri və b. yerlərdə 40 milyondan artıq adam bu dildən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edir.

Xalqımızın tarix səhifəsində ən öyünməli və fəxr etməli bir səhifəsi varsa, o da dilimizin yaranması və qorunmasıdır [7, s.148].

“Azərbaycan dili olduqca qüdrətli bir dildir. Dünyanın hər bir dilindən bu dilə asanlıqla tərcümə etmək olar. Azərbaycan ədəblərinin, görkəmli elm və mədəniyyət xadimlərinin əsərləri dünyanın ən nüfuzlu, beynəlmiləl dillərinə heç bir çətinlik olmadan tərcümə olunur” [8, s.6]. N.Həsənzadə, G.Pənahova, Ə. Abbasov. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı, 2016, Ecoprint nəşri, 256 səh.

Bütün bunlar bizim danılmaz uğurlarımızdır.

Ədəbiyyat:

1. N. Məmmədov, A. Axundov. Dilçiliyə giriş. Bakı, 1980, s.315.
2. Звегинцев В. А. История языкознания XIX- XX веков в очерках и извлечениях, часть II, Москва, 1965.

3. Философский словарь. Госполитиздат, М., 1963, s. 535.
4. "Azərbaycan müəllimi" qəzeti, 4 sentyabr 1997-ci il.
5. Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı //http.president.az/articles/7744.
6. Ə. Əlizadə. Yeni pedaqoji texnologiyalar: Bəzi psixoloji və pedaqoji məsələlər // "Kurikulum", №1, Bakı, 2008.
7. A.Rzai. Nitq mədəniyyəti və üslubiyat. Bakı, 2000. ADİU mətbəəsi, 201 səh.
8. N.Həsənzadə, G.Pənahova, Ə. Abbasov. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı, 2016, Ecoprint nəşri, 256 səh.

Açar sözlər: *Azərbaycan dili, təlim prosesi, dövlət qayğısı, inkişaf.*

Ключевые слова: *Азербайджанский язык, процесс обучения, государственная помощь, развитие.*

Keywords: *Azerbaijani language, training process, State aid, development.*

Резюме

Родной язык наше богатство

В статье рассмотрены пути и методы развития мотивации, как один из важных компонентов деятельности образования. Азербайджанский язык, на котором говорит азербайджанский народ, является основным компонентом концепции «азербайджанскость». Язык это важнейший фактор в процессе формирования нации. Пройденный народом исторический путь, его культурное наследие, конечно же, находят свое отражение и в языках.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

Nəzakət Hüseyn qızı

PİR SULTAN ABDAL ŞEİRLƏRİNİN MƏNƏVİ GÜCÜ

Pir Sultan Abdal türk xalq şeirində özünəməxsus yeri olan ozandır. Onun yaradıcılığının əsas qolunu Yaradana, Müqəddəslərə həsr etdiyi seirlər təşkil edir. Xalq-ozan ədəbiyyatında sufi tərifi ilə diqqət çəkən Pir Sultanın şeirlərində, Tanrının “Dünyanın Əşrəfi” kimi yaratdığı İNSANLARI məhz həmin mənəvi uçalıqdan enməyə və ONUN bəxş etdiyi saf duyğuları seytani əməllərə dəyişməmək kimi fəlsəfi ideyası ön plandadır.

Pir Sultan Abdal şeirlərinin mövzu istiqamətləri :

Pir Sultan Abdal şeirləri bütövlükdə insanlığın mənəviyyat güzgüsüdür. Onun seirlərində mənəviyyatı məhv edən : halal-haram, dünya malına düşkünlük, duz-çörəyə arxa çevirmək, şübhələrlə yaşamaq, yalandanışmaq və s. kimi şeytani əməllərdən uzaqlaşmağa çağırış motivləri önəmli yer tutur. Bu çağırışda şair, Müsəlman dünyasının üz tutacağı, sevəcəyi və şükr edəcəyi bir Qüdrətin ancaq Allah olduğunu təlqin etməklə yolundan azmışlara doğru yol göstərəcəyi çalışır. Bu çağırışın “Biri Səbir biri Şükür bir Dua” şeirində daha zəngin boyalarla təsviri diqqət çəkir:

Muhammed'in üç beni var yüzündə
Biri Sabır biri Şükür bir dua
Kudret ilə yanar anın çırağı
Biri Sabır biri Şükür bir dua (Pir Sultan,2004: 35)

Bu misralardan göründüyü kimi Pir Sultan burada 2 məqamı diqqətə çatdırmağa çalışmışdır.

1. Allahın bu müqəddəs titullarının Məhəmməd Peyğəmbərin (s.ə) üzündə xallar kimi təsvirini verməklə, Onun yerdə Tanrı Elçisi olması məqamını;
2. Səbirli, şükran və duaçı olan Allah qulunun daim muradına erəcəyi fəlsəfəsini;
Şükür imiş hər işləri bitirən
Mümin kulu rahmetinə yetiren.. (Pir Sultan,2004: 35)

Və ya

Sabir imiş şu dünyanın temeli
Verdiği nasibe Şükür demeli... (Pir Sultan,2004: 35)

Pir Sultan Abdalın şeirlərində insanları mənəvi təmizliyə çağırış motivlərindən; halal-haram məsələsi və dünya malına hərislik meyillərinin tənqid edilməsi, onları Haqqa sığınmağa yönəldilməsinə xidmət edir . Maraqlı hal budur ki, eyni mövzunun 3 adda : “Dünya benim deyə köksünü germe”, “Gafil gezmə şaşkın”, “Meyil vermə nasa murdar olursun” adları ilə və ifadə tərzindəki cüzi fərqli təqdimi eyni şeirin toplama zamanı müxtəlif insanlar tərəfindən söylənməsi ilə əlaqədar ola bilər.

Bu şeirdə Pir Sultan Abdal dünya malına meyl etməyin mənasızlığını çox təsirli şəkildə diqqətə çəkərək:

Dünya benim diye göğsünü germe
Dünya kadar malın olsa ne fayda
Söyləyən dillərini söylemez olur.
Bülbül kimi dilin olsa ne fayda.(Pir Sultan,2004: 67)

– deməklə, ölüm gəlirən nə mal-mülk, nə də bülbül kimi ötən dilin dadına çatmayacağını qeyd edir.

Sen de dersin söz içinde sözüm var
Çalarsın çırpırsan oğlum kızım var
Senin şunda üç beş arşın bezin var
Bütün dünya malın olsa ne fayda – (Pir Sultan,2004: 67)

Və ya

Yalan söyler kov giybetten geçmezsin
Helalimi haramımı seçmezsin
Kesilir nesibin su da içmezsin
Akan çaylar senin olsa ne fayda (Pir Sultan,2004: 67)

--söyləyən şair, halal – haramı unudaraq, əyri yollarla oğul – qız üçünlədiyi var – dövlətdən ölüm zamanı ona çatacaq son qismətin “üç, beş arşın bez” olaçağını, yalan danışanın, qiybət edənin Allah məqamında bağışlanmayacağını deməklə, bu mənfi hallardan insanları çəkəndiyinə çalışır.

Xalq arasında dost namərdliyi, duz – çörəyə arxa çevirmək barədə yaranan zərbü- məsəllər, atalar sözlərinin Pir Sultan yaradıcılığında təsviri öyüd xarakterlidir. Məsələn, xalq arasında “Sirrini dostuna demə, dostunun da dostu var” atalar sözünün bu Ulu Ozanın təqdimində yaxın dostundan hər zaman zərbələr almış, acı xatirələr sahibinin obrazı göz önündə canlanır.

Bir öğütüm vardır sana söyleyem
En iyi dostunda sakın sen seni...

Gelir senin ile güler de oynar
Ardınca önünce ayıbın söyler
Bir vakit gelince önüne çıkar...

Gelir senden önce yükseğe çıkar
Gözlerinden kanlı yaşını döker
Ayağın kayınca urganın çeker
En iyi dostundan sakın sen seni (Pir Sultan,2004: 75)

Bu şeirdən görüldüyü kimi şair ən yaxın dostu belə sır verməməyi məsləhət görür. Çünki, arada azca narazılıq olunca sirrini, ayıbını hər kəsə yayar. Bu mövzunu “Gönül” şeirində daha da mükəmməlləşdirərək, duz – çörəyə xəyanət etməni ən pis hal kimi dəyərləndirir və insanları bundan çəkirməyə çalışır. Örnəyə diqqət edək:

Bir kardaşa meyil verib
Tuz ile ekmeğın yiyip
Azaçık noksanını görüp
Tez başına kakma gönül(Pir Sultan,2004: 100)

Pir Sultan Abdal yaradıcılığının əsasını öyüd – nəsihət xarakterli şeirlər təşkil edir. Bu öyüdlərdə ən çox diqqət çəkən məqam şeytani əməl sayılan şübhənin insan qəlbində məskən salmasının Allahın sevmədiyini hal kimi təsviri maraq doğurur.

Şübhe getirme gönlüne
Hak perde çeker önüne (Pir Sultan,2004: 119)

-deməklə onları bu əməldən uzaq durmağa çağırır.Şeytanın şərindən uzaq olmaq üçün insanların Tanrıya şükr etməyini və Məhəmməd peyğəmbərin yolunu tutmağı tövsiyə edir.Örnəyə diqqət edək:

Uymasın kör şeytanın sözüne
Dön gidelim Muhammed`inizine
Kul olanın uykugirmezgözüne
Her sabah, her sabah yalvarır kullar(Pir Sultan,2004: 125)

İnsan Haqqı dilində deyil, qəlbində duyarsa O, şeytani əməllərdən xilas ola bilər. (burada Pir Sultan ideyaları Nəsiminin Haqq məndədir fəlsəfəsi ilə səsleşir)

KalbindeHakk`myokdilindenkayrı...
Alnında günah çokterindenkayrı...

Ve ya

Hakkcemine varıb Hakk`ıgörmezsın
Karşındakızilegelindengayrı
Kız, gelinebakan sofu degildir
Kalbininecesi safi degildir.. (Pir Sultan,2004: 126)

Şair bu misralarda dilində deyil, qəlbi ilə Haqqa yaxın olan və alın təri ilə yaşamağın şər qüvvələrə qalib gəlmənin yolu kimi dəyərləndirir. Haqq cəminə Haqqı duymaq üçün deyil də, başqasının qız, gəlininə baxmaq bəhanəsi ilə gələnlərin şeytani hisslərlə yaşadığı fikrini irəli sürməklə:

Gəlmə sən hakceme yeri degildir,
Gelsen de yerin yokgülhandanqayrı,(Pir Sultan,2004: 125)

-deyə saf niyyətli olmayanın “Hakcemində” yeri olmadığını qeyd edir.

Pir Sultan Abdal şeirlərinin tərbiyəvi didaktik gücü danılmazdı. Tərbiyəvi didaktikanın təsir gücü daha çox ”Üfürdüyüm çerağı”, “Var git Arap, var git ” şeirlərində diqqət çəkir. Bu şeirlər bütünlüklə İnsanlıq kodeksidir.

Üfürdügümçerağıyandıramadım
Könlümü yüksekenendiremedim
Ac doyurub, susuz kandıramadım
Men necevarayımHak divanına...

Ulu yol üzere köprü yapmadım
Hatırlar hoş edib gönül yapmadım
Hakk`memrettiği yola gitmedim
Men nicevarayımHak divanına

Ben yükümü tutdum kaba söz ile
Günahlar kazandımela göz ile... (Pir Sultan,2004: 196)

Pir Sultan Abdalın insanlıq kodeksinin şərtləri bu şeirdə aydın təsvir olunub.

1. Xudpəsənd olmamalı, alçaq könüllü olmalı (özünü hər kəsdən üstün tutmamalı);
2. Xeyirxah işlər görməli (Bu motivə qədim dastanlardan üzü bəri rast gəlirik. Hətta uzun müddət övladı olmayan şəxs Allaha xoş getsin deyə ac görsə doyurur, paltarı olmayanı geyindirir, Ulu yollar üzərinə körpülər, yollar saldırır.);
3. Xətirləri xoş etməli, könül yıxmamalı;
4. Qaba söz deməməli, günah qazanmamalı”
5. Haqqın buyurduğu yolla getməli;

Sairin təqdimatında bu sifətlərə malik olmayan kəslər Haqq dərğahında günahlıdırlar. Və ya “Var git arap var git”

seirində

Anama babama hata mı dedim

Pirim rehberime öte mi dedim.

Müsaibidenuşrunlokma mi yedim... (Pir Sultan, 2004: 197)

—misralarıyla ata - anayahörmətsizlik edən, ustadına kəm baxan, cəmdə toplananlardan gizlin tikə yeyənlərin, paylaşma dəyərlərinə sadıq qalmayanların cəzalı olduqları fikrini irəli sürməklə, insanları bu cür mənfi hallardan çəkəndirməyə çalışır və onları Haqq yoluna dəvət edir. (“Cəm”Ələvi və Bəktəşilərin toplantı məclisləridir. Bu məclislərdə “lokma” paylanır. Paylanan “lokma”ları həməən yemək olmaz. Oxunan duanın bitməsini gözləmək lazımdır. Bu ritualın təqdimatı zamanı insanlara 2 mənəvi dəyər aşılır: 1. səbir, 2. paylaşma. Duanın bitməsini **səbir** gözləyərkən nəfsinə hakim olmağın və bu müddət ərzində “Cəm”ətoplaşanlar arasında “lokma” çatmayanları fərq edərək “öz tikənsini onlarla bölmək” qaydasının qoyulması **paylaşmaq, yardımlaşmaq** kimi mənəvi dəyərlərinə aşılmasına xidmət edir.)

“Yürü bre yalan dünya” şeirində Pir Sultan Fani dünya fəlsəfəsi ideyasından çıxış edir:

Bak şu kasa, bak şügöze

Cigerkebab oldu köze

Muhammadi* bir top beze

Saran dünya degil misin. (Pir Sultan, 2004: 215)

İnsanları axirətlərini qazanmaq və Haqq Divanına üzü ağ getmək üçün Xeyir əməl sahibi olmağa səsləyir.

Nəticə:

Bütün bu deyilənlərə yekun olaraq demək olar ki, Pir Sultan Abdal şeirlərinin mənəvi qüdrəti onun toxunduğu mövzuların əhatə dairəsinin genişliyi ilə ölçülməlidir. Onun ali dəyərlərə səslədiyi bu mövzuların hamısının ağırlıq mərkəzi bir nöqtədə birləşir: **İNSAN !!!**

ƏDƏBİYYAT

1. Ali Balım, Pir Sultan Abdal. Hayatı və şiirleri, İstanbul, 1957
2. Asim Bezici, Pir Sultan- Yaşamı, kişiliği, sanatı, etkisi, bütün şiirleri, İstanbul, 1986.
3. Hasan Aktaş. Çağdaş türk şiirin demütasavvıflar. Yort Savul yayınları, Rize, 2009
4. Sabahattin Eyüboğlu. Pir Sultan Abdal, Cem yayın evi, İstanbul, 1977
5. Pir Sultan Abdal. Şiirleri. www.antoloji.com – Kültür və sanat. 09.04.2004

Xülasə

Məqalədə Pir Sultan Abdal şeirlərində mənəviyyata dayanan: halal-haram, dünya malına düşkünlüyün sonunun olmaması, kəsilən duz – çörəyə arxa çevirməmək, hər kəsə sirr bölüşməmək, şübhələrlə yaşamın, başqasının qız, gəlininə pis gözlə baxmanın, yalan danşmanın şeytani əməl olmasını, şeytana uymamaq üçün isə Allahın qullarının hər zaman ona şükr etməsinin gərəkliliyini, Haqqı dilində deyil, könlündə duyması və s. kimi motivlər örnəklər əsasında incələnir.

Açar sözlər: Pir Sultan Abdal, şeir, mənəvi, Haqq, motiv.

Резюме

Духовная сила стихов Пир Султана Абдала

В статье говорится о стихотворениях Пир Султана Абдала. Здесь исследуются такие характерные для его творчества вечные мотивы, как добро и зло, зависть, неблагодарность, ябедничество, вождление к чужой девушке или невесте, ложь, являющиеся, по мнению автора, проделками дьявола. Поэт на основании примеров показывает пути избавления от этих пороков, а также необходимое для этого постоянное прославление Аллаха, отмечая, что Истину надо прочувствовать сердцем, а не словами.

Ключевые слова: Пир Султан Абдал, духовная, стих, Истину, мотив.

Summary

The spiritual power of Pir Sultan Abdal's poetry

The article is spoken about Pir Sultan Abdal's poems. It explores such characteristic of his work timeless motifs like good an evil, envy, ingratitude, wordtransfer, lust for someone else's girlfriend or fiancée, fraud, which are, according to the author, the devil's tricks. Therefore, on the basis of examples showing the way to get rid of these vices, and the need for constant praise of God, noting that the Truth must feel the heart, not words.

Key words: Pir Sultan Abdal, spiritual, poetry, Truth, motif.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

*Məhəmməd peyğəmbər (s.ə.s)

Садыхова М.М., СонаЧеркез
МЕТОДИКА ЛЕКТОРСКОГО МАСТЕРСТВА И ОРАТОРСКОГО ИСКУССТВА

Ораторское искусство – едва ли не самое древнее из искусств. С незапамятных времён истории – от поздравления в день рождения до надгробного слова – звучит живая человеческая речь. На экранах кинотеатров и телевизоров, у микрофонов радио и с кафедр университетских аудиторий, в судебных заседаниях и на различных сценах, в газетах и журналах – повсюду живая речь. В таком случае как не думать об искусстве её звучании – о красноречии, об ораторском мастерстве?! Оратор – это красноречивый человек, владеющий искусством построения и произнесения речи перед широкой публикой.

Искусству красноречия надо учиться. Оно необходимо всем, и в первую очередь тем, для кого публичные выступления стали профессией, – лекторам, преподавателям, адвокатам, ведущим радио и телевидения, международникам, политологам, журналистам, репортёрам, комментаторам. Им нужно владеть искусством речи, как должно воину владеть своим отточенным оружием. И делать это надо убежденно, убедительно, доходчиво и ярко.

Не вдаваясь в историю заметим, что знаменитый Цицерон, а вслед за ним и М.В.Ломоносов, отдавали предпочтение врождённым способностям человека. И всё же основой красноречия они считали ораторскую практику, ибо «не красноречие родилось из теории, а теория из красноречия».

Учиться красноречию надо специально, настойчиво. Мастером слова станет тот, кто готов усердно работать над повышением смыслового содержания, техники и культуры речи. Девизом этого учения можно считать слова великого актера Щепкина: «Помни, что совершенство не дано человеку, но, занимаясь добросовестно, ты будешь к нему приближаться настолько, насколько природа дала тебе средств».

Содержательность выступления зависит от самого оратора, его жизненного опыта, эрудиции, убежденности, умения анализировать и обобщать явления, факты, делать верные выводы. Но как ни сведущ оратор, если из пестрой массы фактов он не способен выбрать главное, не умеет логически связать мысли и толково, красочно изложить их, – нельзя надеяться на успех речи.

Люди обладают разными способностями. Один не может подобрать выразительных красок для описания самых величественных захватывающих картин. Другой, напротив, владеет даром рисовать рельефными чертами и не столь заметные явления, умеет придать малозначительным фактам большую выразительность. Разумеется, содержательность зависит и от богатства словаря, оттенков авторского стиля, структуры и смысловой точности фразы и других факторов, каждый из которых даёт свой штрих в общей картине речи. И конечно, среди мудрых мыслей, ярких красок, выразительных структур чувства, страсти – важное подспорье содержательности.

Содержательность всегда конкретна. То, что важно для одной аудитории, может стать сущим пустяком для другой. Людям кажется значимым и увлекательным лишь то, что отвечает их жизненным интересам и устремлениям, соответствует уровню знаний и опыту, выглядит неожиданно новым, но и понятным делом. Читать лекции по теории относительности в неподготовленной аудитории так же бессмысленно, как изрекать азбучные истины на собрании академиков.

Задача оратора – направленным воздействием на аудиторию: фактами, логикой, волей и чувством – убедить слушателей в каких-то идеях, взглядах. Этому и служат ораторские приёмы. Сила оратора, лектора, адвоката, политолога, журналиста, ведущего и т.д. проявляется в том, как он воздействует на умы и сердца слушающих его людей, какие мысли, чувства и поступки вызывают его слова, обогащают ли они слушателя или только обременяют его. Конечная цель публичной речи – дать людям пищу для размышления, побудить их к действию. Как-то великому русскому юристу Анатолию Викторовичу Кони задали вопрос: «Как вам удаётся так легко выступать, оперируя при этом огромным фактическим материалом?» Он ответил: «Я готовлюсь к этому всю жизнь!»

Существуют две формы человеческого мышления: логическая и образная. И потому есть два пути к умам и сердцам слушателей: логический – через факты, доводы, рассуждения и психологический – ведущий прямо к чувствам. Однако подчеркнём условность этого разделения, т.к. пути и способы воздействия на аудиторию органически взаимосвязаны, как неразрывны рассудок и чувства. Сухую логику суждений мы произвольно украшаем эмоциями, а чувства сильнее заражают нас, когда они построены на логической основе. Бывает, что и сами эмоции выглядят куда убедительней любых доказательств. В общем эффект и устойчивость психологического воздействия зависят от вескости логических доводов. Умение разумно сочетать логические и образные средства воздействия, обосновывать каждое положение, веско аргументировать, доказывать – одно из звеньев науки убеждать.

В чём состоит психология убеждения? Убедить слушателя – это не значит навязать ему нужную нам мысль. Убеждение не волевое насилие, а доказательное обнажение истины путем верных, неотразимых доводов. Просто высказать идею – это лишь полдела. Обосновать её, доказать, убедить в справедливости мысли – вот задача. Убедить – это не только добиться признания какой-то идеи, но и внушить человеку желание действовать. И разве не интересно искать подлинные корни всяких почему? откуда? как?

Различают индуктивный и дедуктивный методы рассуждений. Индукция – рассуждение от частного к общему, дедукция – от общего к частному. Когда из единичных примеров, случаев мы делаем обобщающий вывод о всей массе таких фактов, - это и есть обычная индукция (обобщение).

Для публичной речи пригодны оба метода рассуждений. Речь можно начать с частных примеров, обобщить их и сделать конечные выводы. Можно наоборот: сначала дать общий принцип, переложить его на конкретные факты, закончив выводами. В умении разумно сочетать оба этих метода и состоит великое искусство убеждать. Один из эффективных приемов доказательства – аналогия. В сущности это один из вариантов индукции – рассуждение от частного к частному. Когда сопоставляют два предмета по каким-то сходным чертам и делают вывод о тождестве остальных качеств, это и есть аналогия.

Логика – могучее орудие воздействия на умы людей. Но разве только этим одухотворена жизнь? Сухие доводы, логические построения мертвы без музыки души и сердца, без радужной игры чувств. Самые правильные логические формулы не тронут человека. Как всякое творение искусства, речь действует на разум и на чувства слушателя. Человек воспринимает слова и умом и сердцем.

Многословие – бич красноречия. В чём суть лаконичной речи? Она богата мыслью, полна чувств. В ней ничего лишнего, водянистого, не относящегося к делу. Тут каждое слово органически необходимо, ибо несет смысловую, эмоциональную или стилистическую нагрузку. Уберешь слово – рухнет вся фраза. Точные слова построены в емкие фразы и сжаты так, что задыхаются, а мысль – как свободна птица.

Сжатая фраза – сильнейшее средство психологического воздействия. «Короткие мысли тем хороши, что они заставляют серьёзного читателя самого думать», - говорил Л.Толстой. Действительно, толковому человеку достаточно полунамёка, чтобы вызвать рой мыслей и чувств. Не потому ли поговорки и афоризмы – эти сгустки отточенной мысли – столь добрая пища для размышлений? Лаконичность – это своего рода производительность мышления. Чем больше идей за единицу времени выразил человек, тем он лаконичнее. Кто густо мыслит, тот и краток. Выходит, краткость речи не только в длительности её звучания. Иную речь слушают часами, забыв о времени, в других минуты кажутся вечностью.

Отчего рождается многословие? Причин множество. Среди них и путаница в мыслях, и незнание предмета, и обилие слов-сорняков, холостых вводных оборотов, и бессмысленные повторы, и нищета словарного запаса. Парадокс в том, что пространность речи, многословность человека рождается не от богатства языка его, а скорей от скудости словарного запаса. Бедность лексикона порой вынуждает нас хвататься за всякое слово, чтобы наконец поймать истинное. И самый обычный путь к пустословию – излишняя подробность изложения. Порой мы стремимся высказать буквально всё, вместо разумного отбора главного. «Чем больше человек знает, тем проще и понятнее говорит. Самые заумные доклады делают невежды», - С.Я.Маршак.

Типичный вид пустословия – и обилие вводных слов, когда нить рассуждения мечется по сторонам, вязнет в паутине побочных мыслей. Ещё сильнее растягивают речь слова – сорняки: так сказать, эдакий, можете представить себе, в некотором роде, чёрт возьми, то есть и т.д.

Неоправданные повторения слов, одинаковых словосочетаний ещё одна разновидность засорения речи. «Избегайте шаблона речи. Шаблон – совершенно недопустимое зло во всяком творчестве», - А.Ф.Кони. Однообразные повторы утомительны во всём – в звуках, движениях, красках. В словах и жестах они просто невыносимы. Горький писал: «Надо избегать частого повторения однообразных слов в близком соседстве одно от другого... как бы оно ни было приятно вам, - читателю должно наскучить». Слушателю – тем более.

Сжатая, отточенная речь рождается в муках творчества и вечной борьбе с многословием. И неспроста говорят, что самая трудная речь – короткая речь. Емкое слово в устах и под пером – результат упорной работы мысли. Лаконичному изложению обычно предшествуют долгие часы, а то и годы раздумья над предметом. «Я вам пишу длинно, потому что у меня нет времени написать коротко», - извинялся однажды Паскаль. А.В.Маяковский сравнивал каторжный труд поэта с добычей радия: «Изводишь, единого слова ради, тысячи тонн словесной руды».

Культура вообще – это главный спасательный круг для возрождения любой страны, а культура речи – понятие обширное. Это и общее развитие человека, уровень его знаний, и объём личного словаря, и речевой такт. «Культура языка – это в конечном счёте культура мысли», - говорит учёный Д.Розенталь. Истинно культурная речь всегда грамотна, точна по смыслу, как древняя мудрость. В ней блеск и сила чувств. Без полной культуры слова нет искусства речи. Высокая культура речи, хорошее знание и умение пользоваться его выразительными средствами, его стилистическим многообразием – самая лучшая опора и самая надёжная рекомендация для каждого человека в его общественной жизни и творческой деятельности т.к. в обществе всегда побеждает та часть, которая способна одержать победы не оружием, а словом.

Соблюдение грамматики, языковых норм, законов построения предложений – первое требование к культуре речи. Существует термин «литературный язык». Это не какой-то обособленный образец языка, а кровное детище народа, плод великого опыта общения. Литературный язык – это очищенный сплав, который впитал житейскую мудрость, краткость и простоту, образную выразительность, неподдельный юмор. В устах мастеров этот язык – могучий творческий инструмент, посредством которого созданы все шедевры

литературы и ораторского искусства. Мы не ставим цели излагать литературные нормы языка и правила грамматики. Этому посвящены многие высококвалифицированные пособия. Заметим только, что ораторская речь должна быть безусловно грамотной, соответствующей нормам литературного языка, что даже мелкие изъяны речи, едва заметные в обыденной беседе, в устах оратора кажутся тяжёлыми ошибками.

Стиль – лицо оратора. Для разных условий общения пригоден особый, сугубо свой склад речи – свой стиль. Попросту говоря, стиль – это сложившийся порядок отбора и использования языковых средств в данных условиях. В искусстве красноречия под стилем разумеют ещё ораторский вкус и такт. Здесь и проходит грань между стилем человека и его талантом. «Стиль – это сам человек ... Это особый склад ума, наиболее характерная черта таланта», - говорит Э.Делакруа. Глубокомудрый Сократ, простонародный А.Линкольн, блистательный Цицерон, нежный и грустный Есенин и вся золотая плеяда великих людей – всё это самобытные, неповторимо яркие стили. Язык наш блистает многообразием и гибкостью стилей. Языковеды выделяют официально-документальный, публицистический, научный, производственно-технический, художественно-беллетристический, разговорно-бытовой стили. Такая гамма языковых стилей есть отражение многообразия условий и форм человеческого общения, и искусство оратора в умении находить самые удачные по смыслу и по стилю обороты в бесконечной массе вариантов.

Верный стиль во многом решает успех публичного выступления. Владеть стилем – значит чувствовать, где, что и как следует говорить. Важно, чтобы стиль отвечал предмету речи, чтобы оратор говорил на том языке, который лучше всего отвечает моменту. О серьёзных вещах не говорите слегка, о пустяках не толкуйте возвышенно. Высокопарный, напыщенный стиль так же непригоден в малой и простой аудитории, как неуместна игривая речь на похоронах. «Тот истинно красноречив, кто обыкновенные предметы выражает просто, великие-возвышенно, а средние – с умеренностью», - говорил Цицерон.

Выразительность – это слово звучит всякий раз при оценке ораторского мастерства. К выразительности в красноречии причастно всё, что оживляет речь, что придает словам блеск, колорит, эмоциональность. Здесь у оратора раздольный выбор экспрессивных средств. Это и неограниченные возможности человеческого голоса, богатство русской лексики, гибкость стилистики, выразительные средства грамматики.

По мнению некоторых психологов люди не столько слушают речь, сколько видят и чувствуют её посредством картин и образов. Порой одна картина заменяет собой десяток фраз. О лаконичной выразительности образов В.Г.Белинский писал: «Не говорите: вот человек с огромною душою, с пылкими страстями, с обширным умом, но ограниченным рассудком, свою жену, что готов удавить её руками при малейшем подозрении в неверности – скажите проще и короче: вот Отелло!» Наглядно: один образ взамен трех десятков слов.

Нашу статью об ораторе и аудитории мы закончим кратким замечанием о психологическом и эмоциональном воздействии живого слова. Ведь когда учитель, адвокат или публицист произносит зажигательную речь, он воздействует на разум, волю и чувства слушателей, своей мыслью, эмоциями, творческой фантазией пробуждает, разжигает воображение слушателей, задевает самые звонкие струны человеческой души. И когда мы слышим восхищённые возгласы, видим потрясённую речью аудиторию – это затронуты чувства.

Слово угодило в сердце!

Литература

1. Белинский В.Г. Полное собр. сочин.
2. Гарднер М. Теория относительности для миллионов. М., Атомиздат, 1965.
3. Горький М. Собр. сочин. М., 1951.
4. Макаренко А.С. Сочинения. М., 1951.
5. Макаренко А.С. Об ораторском искусстве. М., Госполитиздат. 1963.
6. Станиславский К.С. Работа актёра над собой. М., 1948.
7. Толстой Л.Н. Полное собрание сочин.
8. Ушинский К.Д. Полное собрание сочин. 1948.
9. Ушинский К.Д. «Исторические записки». 1951.

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

Püstə İsgəndərzadə
XVII ƏSR ƏDƏBİYYAT TARİXİNİN SƏCİYYƏSİ VƏ ONU ƏBƏDİLƏŞDİRƏN
SƏNƏTKARLAR

XVI əsrin soni XVII əsrin əvvəllərində ictimai və siyasi zəmində baş verən qanlı toqquşmalar incəsənətin bir çox sahələrinə, o cümlədən ədəbiyyatımıza da öz təsirini göstərmişdir. Ədəbiyyat tariximizə nəzər yetirdikdə qanlı müharibələrin törətdiyi dəhşətli dağıntıların, ard-arda baş verən basqıların nəticəsində bir sıra qiymətli maddi mədəniyyət nümunələrinin məhv olduğunu, itib batdığını görə bilərik. Lakin bütün bunlara rəğmən siyasi-ictimai ziddiyyətlər mənəşəsində ağır yol gedən, işıqlı gələcəyə ümidini itirməyən sənətkarlarımızı görmək bizim üçün sevindirici haldır. Tarixi prosesin çətin sınaqları ilə üzleşən ədəbiyyatımız yenə də öz möhtəşəmliyini qoruyub saxlamağı bacarmışdır. İşğalçı yürüşlər, siyasi qarşıdurmalar ədəbiyyatımıza mənfi təsir göstərsə də Fədai, Əmani, Sadiq bəy Əfşar, Kövsəri Həmədəni, Məsihi, Qövsü Təbrizi, Saib Təbrizi, və s. kimi istedadlı ustad şairlərin yetişməsinə mane ola bilməmişdir. Dövrün sənətkarlarının parlaq təfəkküründən qidalanan və XVII yüzilliyin ədəbi bədii mənzərəsini yaradan sənət abidələrinin varlığı ədəbiyyatımızın dərin köklər üzərində inkişaf etdiyinin sübutudur.

XVII əsr ədəbiyyatına nəzər saldıığımız zaman Füzuli ədəbi məktəbinin davamçıları olan, klassik şeir üslubunda yazıb-yaradan sənətkarların üstünlük təşkil etdiyinin şahidi oluruq. Lakin ədəbiyyatımızdakı bu ənənə korkoranə təkrarçılıq deyildir, əksinə özündən əvvəlki ənənələrə sadiq qalmaqla yanaşı, onu daha da inkişaf etdirməyə xidmət göstərirdi. Klassik şərq ədəbiyyatında yetəri qədər məşhur olan müştərək mövzulara müraciətlər olunurdusa da, bir-birindən fərqli, dövrün ruhuna uyğun orijinal əsərlər ərsəyə gəlirdi. İstər lirik, istərsə də epik əsərlərdə yenilənmək ruhu, məzmun və ideya cəhətdən fərqliliyə can atmaq bu dövr sənətkarlarının yaradıcılıq qüdrətini ortaya qoyur. Ədəbiyyatda bu dövr üçün səciyyəvi olan ənənəvi istiqamətin inkişafı Füzuli yaradıcılığının güclü sehri ilə əlaqədar olmuşdur. XVII əsrin ədəbi sferasının aparıcı simaları olan Məsihinin, Qövsü Təbrizinin, Saib Təbrizinin, Təsir Təbrizinin, Tərzi Əfşarın əsərlərində Füzuli təsiri açıq aşkar duyulmaqdadır.

XVI əsrin sonu XVII əsrin əvvəllərində yaşayıb yaratmış, elm aləminə zəngin töhfələr bəxş etmiş sənətkarlardan Əmani, Fədai, Kövsəri Həmədəni kimi şəxsiyyətlərin yaradıcılığına nəzər salsaq həm klassik, şifahi xalq ədəbiyyatından qaynaqlanan sənət nümunələrini görə bilərik.

Fədai Təbrizinin yaradıcılığına diqqət yetirsək əsərlərinin əsasən XVI əsrin sonları, XVII əsrin əvvəllərində yazıldığına şahidi oluruq. Elmi ədəbiyyatda Fədai Təbrizinin yaradıcılığı XVII əsr şairləri sırasında öyrənilir. Bunun səbəbi isə şairin “şeyrlərinin ruhu XVII əsr poeziyası ilə daha çox səsleşməsi” (1, s.511) kimi izah olunur. Onun “Bəxtiyarname” əsəri fərqli süjet və kompozisiya quruluşuna görə seçilən poemalar sırasındadır. On müstəqil süjetli hekayəni özündə birləşdirən poema orta əsrlər ədəbiyyatında “Dəhnamə” yəni “On məktub” da adlandırılır. Fədainin ədəbiyyatımızda dəb halına gəlmiş Nizami, Füzuli ənənələrini davam etdirmək yerinə daha fərqli bir mövzuya müraciət etməsi dövrünə görə cəsarətli bir addım kimi qiymətləndirilməlidir. Onun bu seçimi hər şeydən əvvəl “dünyagörüşü, tarixi dövrün həyatına, ictimai-siyasi hadisələrinə münasibəti ilə izah oluna bilər” (5, s.515). “Bəxtiyarname” poeması ondan çox müxtəlif əhvalatı özündə birləşdirirdi kimi, Fədainin şərh etmək istədiyi ondan çox ideyanı da daşımaq gücünə malikdir. Əsərdə XVI-XVII əsrlərdə Azərbaycanda baş verən gərgin ictimai-siyasi hadisələrin doğurduğu narazılıqlar realistcə öz əksini tapmışdır.

Yaradıcılığında klassik və şifahi xalq ədəbiyyatını birləşdirən, XVI əsrin sonları, XVII əsrin əvvəllərində yaşamış başqa bir görkəmli sənətkarımız Məhəmməd Əmanidir. Şairin yaradıcılığına diqqət yetirsək klassik üslubda yazdığı şeirlərində Füzuli məktəbinin, qoşma, gəraylılarında isə Xətai yaradıcılığının təsirini duymaq olar. Əmani Azərbaycan ədəbiyyatında təkə lirik şeirlər şairi kimi deyil, həmçinin yeni tipli mənzum hekayələrin yaradıcısı kimi də məşhurlaşmışdır. Onun “Dəvəsi ölmüş qarı”, “Tiryəkçi”, “Hatəm Tai və qərib”, “Yoxsul kişinin hekayəsi” adlı mənzum hekayələri öz yenilikçi ruhu və orijinallığı ilə ədəbiyyatımızda xüsusi yer tutur.

XVII əsrdə yazıb yaratmış başqa bir istedadlı sənətkarımız Mir Əqil Kövsəri Həmədənidir. Fars dilində yazıb-yaratmış şairin bizə məlum olan yeganə əsəri “Fərhad və Şirin” poemasıdır. Əsərin mövzusu adından da göründüyü kimi dahi Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” poemasından götürülmüşdür. Kövsəri Həmədəni bu mövzuya Nizamidən daha fərqli tərzdə yanaşmış, məzmun və ideya cəhətdən özünəməxsus bir əsər yaratmışdır. Poemada təlqin olunan ideya, surətlər aləmi, obrazların təqdimi onu Əlişir Nəvai, Arif Ərdəbili yaradıcılığı ilə yaxınlaşdırır.

Ustad sənətkar Məsihi XVII əsr ədəbiyyatının əsas aparıcı simalarından biri kimi həm Azərbaycanca, həm də fars dilində misilsiz əsərlər yaratmışdır. Onun zəngin irsindən, lirik şeirlər “Divan”ı, “Vərqa və Gülşah” poeması, “Zənbur və əsəl”, “Danə və Dam” poemaları bizə məlumdur. Təəssüflər olsunki şairin son iki poeması bugünüməzə gəlib çıxmamışdır. Lakin onun lirik şeirlər “Divan”ı, “Vərqa və Gülşah” poeması Məsihi yaradıcılığı haqqında müfəssəl fikir söyləməyə imkan verir.

Məsihinin “Vərqa və Gülşah” poeması XVII əsr ədəbiyyatı üçün səciyyəvi olan müştərək mövzular silsiləsindən qiymətli bir nümunədir. Ədəbiyyat tariximizdə Məsihidən öncə bu mövzuda XIV əsrin görkəmli sənətkarı Yusif Məddah, eyniadlı əsər yaratmışdır. Mövzusu qədim ərəb əfsanəsindən götürülmüş bu poemanın ilkin mənbələri haqqında prof. Yaqub Babayev yazır: “Vərqa və Gülşah” ərəb əfsanəsidir. Mövzunu ilk dəfə yazılı ədəbiyyata gətirən XI əsr şairi Əyyuqi olmuşdur. XIV əsr sənətkarı Yusif Məddah mövzunu qələmə alarkən türk xalqlarının folklorundan, xüsusilə kərkük xalq dastanı olan “Arzi Qəmbər” dastanından da bəhrələnməmişdir” (6, s.117). Bundan başqa eyni əfsanə Mostarlı Ziyai, Molla Əhmədcan kimi sənətkarların da yaradıcılığında yer almışdır. Lakin

Məsihi yaradıcılığında “Vərqa və Gülşə” mövzusu məzmun və forma mükəmməlliyi ilə özünün ən yüksək inkişaf zirvəsinə çatmışdır.

XVII əsrin qüdrətli sənətkarlarından olan Saib Təbrizi və Qövsü Təbrizinin yaradıcılıq yoluna nəzər saldıqda hər iki şairin əsərlərində ənənəvi üslubun aparıcı olmasının şahidi olur. Füzuli məktəbinin istedadlı davamçıları kimi ədəbiyyat tariximizə daxil olan hər iki sənətkar klassik şeirin ən gözəl nümunələrini yaratmışlar. Saib Təbrizi ənənəvi üslubda yazıb yaratsa da bu sahədə yerində addımlamamış, ədəbiyyatımıza “hind səbki”li şeirləri ilə yenilik gətirmişdir. “Saib öz novatorluq məharətini məhz ənənəvi janrda, yəni qəzəl janrında göstərmiş, qəzələ yeni nəfəs, yeni ruh aşılamışdır. Obrazlı şəkildə desək, “qocalmış” janrı keyfiyyətə “cavanlaşdırmışdır” (3, s.598). Onun yaradıcılığında qəzəl janrı artıq yeni bir mərhələyə qədəm qoymuşdur ki, bu da Saib lirikasını müasirlərindən fərqləndirməyə kifayət edir.

Ədəbiyyatımıza yenilikçi şair kimi daxil olan başqa bir sənətkarımız Tərzi Əfşardır. Farsdilli şeiriyətində özünəməxsus forma dəyişikliyi edən Tərzi özü bu üslubunu “Tərzi-tərzi” adlandırır. Onun ədəbi sahədə yenilik cəhdləri bu dövr üçün təqdirəlayiq bir hadisə kimi görülsə də, özündən sonra bu istiqamətdə bir irəlləyiş əldə olunmamışdır.

Daha bir Azərbaycan şairi Molla Camal Rəncinin həyatı haqqında bizə məlum təzkirələrdə müəyyən bir məlumat rast gəlinmir. Şairin haqqında ilk dəfə 1983-cü ildə mətnşünas-alim Şamil Cəmsidov “Keçmişimizdən gələn səslər” kitabında məlumat vermişdir. Molla Camal Rəncinin ədəbi irsindən bizə bəlli olan əsərləri “Hekayəti-Şeyx Sənan mə‘ə düxtəri-tərsa” poeması, “Kəllənamə” mənsuməsi, bir “Bəhri-təvil”i, “Əql ilə eşqin bəhsi” qəzəli, bir qoşması, bir təxmişi məlumdur. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan “Hekayəti-Şeyx Sənan mə‘ə düxtəri-tərsa” poemasının yeganə nüsxəsi isə ilk dəfə Şamil Cəmsidov tərəfindən çap olunmuşdur. Qeyd edək ki, poema daha sonra Firuz Refahi Ələmdari tərəfindən Tehranda kitab şəklində nəşr edilsə də, burada o, əsəri əsasən dilçilik baxımından şərh edilmişdir.

Mənşəyi qədim dövrlərdən qaynaqlanan “Şeyx Sənan” əfsanəsi şərq ədəbiyyatında yetəri qədər məşhur olmuş, müxtəlif sənətkarların yaradıcılığında yer almışdır. Əfsanə XII əsrdə dahi fars şairi Fəridəddin Əttarın “Məntiqüt-tevr” (“Ousların dili” və yaxud “Ucmağın məntiqi”) adlı alleqorik əsərində “Şeyx Sənan” hekayəti kimi yer almışdır. Azərbaycan ədəbiyyatında isə ilk dəfə Molla Camal Rənci sözügedən əfsanəyə müraciət etmiş, ədəbiyyatımıza “Şeyx Sənan və tərsa qızı” adlı sanballı bir poema bəxş etmişdir.

XVII əsrdə yaşayıb-yaratmış Rəhmətə Təbrizi, Uğurlu xan Müsahib Gəncəvi, Təsir Təbrizi, Mirzə Saleh Təbrizi, Məlik bəy Avcı, Vaiz Qəzvini, Nəşə Təbrizi, Mirzə Məhəmməd Məczub, Mürtəzaqulu xan Şamlu, Vali, Mövci Əhəri və s. kimi ədəbiyyatımızın ənənəvi istiqamətini inkişaf etdirən, Azərbaycan və fars dilində yazan sənətkarlarımız da məlumdur. Bu istiqamətdə Paşa Əli oğlu Kərimovun tədqiqat işləri elmi ədəbiyyat üçün dəyərli materialdır. Onun “XVII əsr Azərbaycan lirikası”, “XVII əsr anadilli Azərbaycan poeziyası” monoqrafiyaları sözügedən dövrün müxtəlif sənət adamlarının bədii irsi haqqında qiymətli məlumat verir.

XVII əsr ədəbiyyatını bütövlükdə klassik ədəbi yaradıcılığın təsirindən çıxıb bilməyən, Füzuli ənənələrindən bəhrələnən ədəbi dövr kimi qiymətləndirmək elmi cəhətdən düzgün hesab olunmazdır. XVIII əsr yeni ədəbi-bədii təfəkkürün yaranması məhz XVII əsr ədəbi prosesindən süzülüb formalaşmışdır. Prof. Nizami Cəfərov özünün “Füzulidən Vaqifə qədər” adlı adlı monoqrafiyasında sözügedən dövrlər haqqında konkret olaraq belə yazır: “XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan mədəniyyəti məzmununu etibarilə intibah mədəniyyətidir” (4, s.53). Görüldüyü kimi XVIII əsr ədəbiyyatındakı novatorluq öz başlanğıcını məhz XVII əsrdən götürmüşdür. Bu dövrdə klassik şeirin inkişafı Füzuli ənənələrinin davamçıları olan Məsihinin, Qövsü Təbrizinin, Saib Təbrizinin, Təsir Təbrizinin və başqalarının yaradıcılığında ən yüksək zirvəsinə çatmışdır. Məhz bu nöqtədən sonra ədəbi-bədii düşüncənin ifadə tərzii artıq başqa istiqamətdə özünə çıxır açmağa başlayır. Klassik məsnəvilərə, qəzəl və qəsidələrə deyil, şifahi xalq ədəbiyyatının imkanlarına sığınır, folklorun müxtəlif janrlarında irəliləməyə başlayır. Buna görə də XVII əsr dastançılıq ənənələrinin inkişaf etdiyi, aşığı yaradıcılığının təşəkkül tapdığı dövr kimi xüsusi qeyd olunur. Aşığı Abbas Tufarqanlı, Sarı Aşığı kimi ustad sənətkarların yaratdığı sənət inciləri ədəbiyyatımızın şifahi qolunun zənginləşməsinə xidmət göstərmişdir. Aşığı Qərib, Abbas və Gülgəz kimi aşığına məhəbbət dastanları ilə yanaşı tarixi məzmunu ilə seçilən Şah İsmayıl, Koroglu dastanları qəhrəmanlıq eposu kimi püxtələşir, dillər əzbərinə çevrilirdi.

Bu dövrdə formaca klassik şərq şeir şəkilləri ilə şifahi xalq yaradıcılığını özündə birləşdirən yeni tipli poemaların da meydana gəlməsinin şahidi olur. XVII əsrə aid epik poeziya nümunələrindən “Hekayəti Səqqa” poeması istər məzmun, istərsə də dil-üslub cəhətdən klassik məsnəvilərdən fərqlənir. Günümüzdə gəlib çıxmış lakin müəllifi bəlli olmayan “Hekayəti Səqqa” poemasının nağılvari təhkiyəsi onu folklorla yaxınlaşdırır, məzmunca xalq dastanlarından, nağıllardan, əfsanələrdən qaynaqlandığını gözlər önünə sərir.

Gör epik əsərlərdə “ənənəvi məsnəvi mövzularından uzaqlaşmağa səy göstərildiyi” (1, s.443), “xalq yaradıcılığı təfəkkürünə daha artıq yaxınlıq” (1, s.443) XVIII əsr ədəbiyyatında yeni bir dünyagörüşün formalaşmasına və inkişafına zəmin yaradırdı.

İstifadə olunmuş ədəbiyyatın siyahısı.

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cildə, III cild. Bakı: Elm, 2009, 736 s.
2. Araslı H.M. XVII-XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Azərbaycan Universiteti, 1956, 327 s.
3. Babayev Y.M. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. (XIII-XVIII əsrlər) Bakı: Elm və təhsil, 2014, 760 s.
4. Cəfərov N. Füzulidən Vaqifə qədər. Bakı, 1991
5. Səfərlil Ə.Q., Yusifli X.H. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Ozan nəşriyyatı, 1998, 632 s.

6. Babayev Y. Ana dilli Azərbaycan ədəbiyyatının təşəkkülü və epik şeirin inkişafı (XIII-XIV əsrlər). Bakı: ADPU, 2008, 128 s.
 7. Kərimov P. XVII əsr anadilli Azərbaycan poeziyası (İcmal və portret-çerklər). Bakı: Nurlan, 2012, 200 s.

Резюме

В статье «Характер истории литературы XVII века и обогащающие ее мастера» говорится о направлениях развития нашей литературы в XVII веке, краткая информация о мастерах своего дела живших в это время. Соединяющие в себе дух века, демонстрационные формы традиционности и новаторства литературного творчества объясняются в этой статье. Основное внимание в статье направлено на два направления характерных нашей литературе XVII века – классический стихотворный способ и устная народная литература. **Ключевые слова:** XVII век, традиционность, новаторство, «классический способ, фольклор.

Summary

The article named “17th century history of literature character and its eternalizing artists” is about the ways of development of literature in 17th century, brief information is given about the artists’ creations during that period. Combining in itself soul of the century, demonstrative forms of traditionalism and renovation of literature creation are being explained in this article. The main attention in the article is on two main specific direction of our 17th century literature-classic poetry style and national verbal literature.

Key words: XVII century, traditionalism, renovation, classic style, folklore.
Açar sözlər: XVII əsr, ənənəvilik, novatorluq, klassik üslub, folklor.

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

Севи́ндж Аслан гызы Мамедова
О СИНТАКСИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЯХ РЕКЛАМНЫХ ТЕКСТОВ

Известно, что рекламные объявления имеют свои синтаксические особенности, которые обусловлены различными экстралингвистическими факторами, связанными с психологией воздействия рекламы [1, 39]. Синтаксис располагает огромными возможностями для выражения тонких смысловых и эмоциональных оттенков высказывания. [2; 3].

Исследованию языка рекламы посвящено значительное количество работ, однако определение функционально-стилевого статуса рекламы продолжает оставаться дискуссионным. В зависимости от рассматриваемых видов и форм рекламы (научно-техническая, бытовая, газетная, журнальная, радио-, теле-, кинореклама и т. д.) делаются выводы относительно ее принадлежности к тому или иному функциональному стилю. При этом комплексного изучения языка рекламы, насколько можно судить, пока не проводилось: исследуются отдельные виды рекламы, отдельные типы рекламных текстов, а выводы делаются по отношению к языку рекламы в целом. В результате реклама с одинаковой легкостью попадает практически во все известные функциональные стили [4, 24]. Очевидно, однако, что конкретные типы рекламных текстов не находятся в однозначном соотношении с каким-либо определенным стилем. Так, появление рекламы в газете, общественно-политическом или научном журнале не является автоматическим свидетельством ее принадлежности соответственно к газетному, публицистическому или научному стилю.

Выявление статуса языка рекламы осложняется и тем, что в рекламных целях, в частности в русском языке, могут использоваться жанры (внутристилевые жанры) почти всех функциональных стилей: информационное объявление, очерк, статья, заметка, репортаж, короткий рассказ и даже стихотворение, а также межстилевые жанры: рецензия, аннотация, обзор.

Говорят, краткость – сестра таланта. В этом смысле реклама предоставляет таланту полный простор, ибо, чтобы достичь цели, то есть продать товар, реклама должна быть лаконичной. Емкие конструкции, стремящиеся дать «максимум информации при минимуме слов» [5, 17] – вот что характерно для рекламы как литературы. В таких условиях лаконизм – законодатель для синтаксиса: короткие, преимущественно простые предложения, предельная четкость, ни одного лишнего слова. Конечно, эти правила не догма, при необходимости от них можно отступить.

Рекламный текст ищет свои пути психологического контакта с потребителями. «Если воздействовать на разум покупателя помогает объективная и убедительная аргументация, то завладеть эмоциями невозможно без соответствующего ритма в литературном оформлении текста» [6, 62]. Читателя нужно заинтересовать и расположить живой, непринужденной манерой общения. Поскольку в наше время наблюдаются явные тенденции сближения литературного языка с разговорным, сделать это не так уж трудно. В рекламе разговорный стиль наиболее оправдан. Его синтаксические построения можно считать самыми подходящими для создания необходимой в данном случае эмоциональности. А. В. Шве́ц отмечает: «Чем чаще разговорные структуры употребляются в газетно-публицистическом стиле в неразговорных контекстах, тем более естественным становится их переход в нормативные, по сути, построения, свойственные данному стилю и используемые для установления тесных контактов с читателем, для придания речи задушевности и непринужденности» [7, 21].

Таким образом, синтаксис рекламных текстов неоднороден. Его неоднородность функционально обусловлена. Для рекламы характерно тесное взаимодействие разностильных конструкций в сравнительно небольших контекстах. Особую экспрессию придают рекламе вопросительные и восклицательные конструкции, например: *О такой кухне можно только мечтать! – скажет хозяйка, взглянув на гарнитуры этой необыкновенной мебели. Почему же мечтать? Такие гарнитуры можно купить. Их выпускает компания «EMBAWOOD»* (г. «Маркет», 18. 09. 2015).

«Реклама не терпит многословия и усложненно-аморфных синтаксических оборотов, так как по своей природе она динамична. Надо иметь в виду, что существуют некоторые типы предложений, с помощью которых можно усилить изложение, а кроме того, четко сконструировать текст рекламы, что немаловажно для ее восприятия» [8, 67].

Большая смысловая насыщенность и лаконизм отличают характерные для разговорного стиля речи односоставные, неполные и эллиптические предложения. В неполных предложениях опускаются главные или второстепенные члены, которые и без названия ясны из контекста. Эти предложения употребляются не только с целью сэкономить место. Они незаменимы в текстах, требующих особой динамики и экспрессии, например: *Если жарко – электрический тепловентилятор принесет прохладу, если холодно – тепло* (г. «Маркет», 22. 04. 2015).

В эллиптических предложениях отсутствует глагольное сказуемое, которое не упоминается и в контексте, например: *В сердцевине его не графит, а капиллярно-пористый стержень* (г. «Зеркало», 17. 05. 2015);

И в баню, и в ванную – со щеткой банной (г. «Эхо», 08. 03. 2015).

Сосредоточить внимание читателей на каком-то определенном моменте лучше всего при помощи односоставных предложений, где сказуемое или подлежащее является организующим центром конструкции.

В рекламных текстах встречаются различные типы односоставных предложений, но особенно большие возможности открывают безличные и номинативные конструкции.

С помощью безличных предложений можно придать действию особый оттенок легкости. Безличные предложения – настоящая находка для рекламы, например: *Можно назвать множество блюд, приправленных майонезом* (г. «Маркет», 10. 07. 2015); *Одних салатов в обиходе хозяек изобретено более двух десятков* (г. «Эхо», 16. 07. 2014).

Номинативные предложения помогают сосредоточить внимание читателей на наиболее выразительных деталях: *Торжественный юбилейный вечер. Стол в праздничном убранстве. В центре стола красавец торт* (г. «Из рук в руки», 20. 06. 2014).

Наряду с безличными и номинативными в рекламных текстах употребляются и некоторые другие типы односоставных предложений: инфинитивные – *Починить настольную лампу, сменить выключатель, отремонтировать игрушку, наладить приемник... Да мало ли подобных дел дома?* (г. «Свой дом», 11. 05. 2013); неопределенно-личные – *Перед тем как подать на стол, его обжаривают на сковороде или на противне в духовке* (г. «Из рук в руки», 20. 06. 2014); обобщенно-личные – *Колеса! - Вечная проблема автолюбителя. Не успеешь оглянуться – протектор старт* (г. «Зеркало», 18. 10. 2012). Здесь действие названо относительно к конкретным лицам, что концентрирует внимание на самом действии или на его результате. Разговорные интонации непринужденной душевной беседы передают слова-предложения: *Два блюда, одновременно приготовленные в одной кастрюле? Да, да! Не удивляйтесь! Кастрюля-сковородка «Новинка» отлично с этим справляется* (г. «Из рук в руки», 20. 06. 2014). Утвердительные слова-предложения (как в данном примере) придают рекламе живой и доверительный характер.

Для оживления изложения в рекламных текстах можно использовать присоединительные конструкции: *С незапамятных времен ценится сочное мясо кальмара. И не случайно... Кальмар – это белки, витамины...* (г. «Из рук в руки», 20. 06. 2014); *Сом – это вкусные и разнообразные блюда на Вашем столе. Причем без особых затрат времени. Ведь сом не имеет чешуи* (г. «Из рук в руки», 20. 06. 2014).

Характерные для разговорного стиля речи присоединительные конструкции позволяют дать дополнительную информацию о товаре, связать утверждение и его обоснование.

Наряду с приемами разговорного стиля в рекламе можно пользоваться и элементами синтаксиса книжных стилей. Например, вставные конструкции. Характер вставных конструкций в рекламе двойствен. С одной стороны, они придают высказыванию официальный характер, несколько затрудняя чтение. С другой стороны – позволяют экономить место, выделить главное, дать дополнительную информацию. Их восприятие зависит от контекста, например: *Сосредоточенно – все остальное становится незначительным – дети играют и творят* (г. «Эхо», 28. 04. 2015); *Кусок сырой рыбы с кожей (без костей) покажите на горячую сковородку* (г. «Из рук в руки», 20. 06. 2014); *Клавишные выключатели – принципиально новое и оригинальное решение – создают дополнительные удобства при пользовании различными электроприборами* (г. «Свой дом», 07. 11. 2014).

Три различных примера. И в каждом из них вставная конструкция приобретает стилистическую окраску всего остального предложения. В двух первых случаях – это органичное сочетание с текстом, удачное выделение нужного момента. В третьем примере вставная конструкция только подчеркивает сухость и казенность изложения. Это, конечно, субъективное мнение и не все с ним могут согласиться, однако, так или иначе, к использованию в рекламе вставных конструкций нужно подходить очень осторожно.

Употребление сложных предложений в рекламе подчинено тому же основному требованию – лаконичности. И это не парадокс – ведь часто случается, что одно сложное предложение занимает гораздо меньше места и является более емким в смысловом отношении, чем два простых.

Хорошо воспринимаются в рекламных текстах сложносочиненные предложения с сочинительными союзами. Они могут выражать значения временной последовательности (*После стирки и полоскания изделия гладят, и подкрахмаливание восстанавливается*) или быстрой смены событий, неожиданности результата: *Веками лежали они в земле, но вот попали в руки художника, и заговорил камень* (г. «Эхо», 28. 04. 2015); *Приложите свои кулинарные способности – и Ваш стол станет разнообразнее и полезнее* (г. «Маркет», 09. 02. 2015).

У всех приведенных выше примеров есть объединяющая их особенность: одна из частей сложной конструкции – односоставное или простое нераспространенное предложение. Такая структура по-рекламному динамична и лаконична.

Назвать специфическую выгоду от использования товара, подчеркнуть в тексте результат действия – это задача сложноподчиненных предложений с придаточной частью цели, которая указывает на назначение того, о чем говорится в главной части предложения: *Чтобы лишний раз порадовать себя новосельем, совсем не обязательно въезжать в новую квартиру* (г. «Свой дом», 07. 11. 2014).

Часто употребляются и сложноподчиненные предложения с условной придаточной частью: *Щетки будут служить дольше, если Вы подвесите их так, чтобы щетина не сминаясь* (г. «Зеркало», 16. 03. 2015).

Рекламируемый объект может выполнять разную синтаксическую роль в предложении [9, 240]. В большинстве наблюдаемых текстов рекламируемые объекты выполняют роль подлежащего в предложении,

потому что семантика подлежащего как главной части, которая выражает предметное понятие (то, о чем общается что-то в предложении), в наибольшей степени отвечает коммуникативным задачам рекламного текста. Информация, которая содержится в слове-подлежащем, наиболее быстро привлекает внимание слушателя и логично воспринимается как самая главная, например: «Джинс» *делает хот!* (г. «Эхо», 28. 04. 2015); «Дикая орхидея» *ждет вас!* (г. «Эхо», 28. 04. 2015); *В этот критический момент «Pepsi» делает решительный шаг в поддержку защитников Галактики и объявляет новую выгодную цену* (г. «Зеркало», 17. 05. 2015).

Объекты рекламного текста могут выполнять и роль дополнения в предложении. Дополнение как часть предложения обозначает предмет, который прямо или косвенно подвергается воздействию глагольного действия. Посредством дополнения делается акцент на объектной стороне рекламируемого предмета: *Теперь начинается новая жизнь для тех, кто выбирает «Джинс»!* (г. «Эхо», 28. 04. 2015); *Купи «Pepsi»!* (г. «Зеркало», 17. 05. 2015); *Он говорит, что выбрал «HUMMER»* (г. «Маркет», 18. 09. 2015).

Чаще всего в рекламе встречаются обстоятельства места, или локативы. Посредством них часто рекламируются магазины и другие объекты рекламы. Например: *Уникальное меню на фестивале сантехники и кафеля в магазинах «Дом Лаверна»* (г. «Из рук в руки», 20. 06. 2014); *В фирменном ювелирном магазине «Бирюза» – дерзкая линия украшений «Рифеста»* (г. «Маркет», 18. 09. 2015).

В рекламе определения занимают важное место, потому что они выражают преимущество товара или услуги. Определение оказывает влияние на создание рекламного обзора: *Говорят, новый «Форд Фокус» – лучший в своем классе. Говорят, он потрясающе управляем, комфортен и безопасен* (г. «Зеркало», 17. 05. 2015).

Уважать читателя – значит ценить его время. Поэтому нельзя испытывать терпение наших адресатов, создавая синтаксические лабиринты, восприятие которых требует развитых дедуктивных способностей. Рекламный текст, рассчитанный на массового читателя, должен быть легким, изящным и, конечно, нескудным. Так он скорее привлечет внимание и легче запомнится. А это достигается с помощью определенных синтаксических построений.

ЛИТЕРАТУРА

1. Фильчикова Н. Б. Реклама в прессе. Москва: Высшая школа, 1977.
2. Золотова Г. А., Онищенко Н. К., Сидорова М. Ю. Коммуникативная грамматика русского языка. Москва: МГУ, 1998.
3. Современный русский литературный язык. Под ред. П. А. Леканта. Москва: Высшая школа, 1982.
4. Стеллиферовский А. В. Проблема функционально-стилевого статуса языка рекламы (к вопросу о межстилевых и внестилевых явлениях) // Текст в функционально-стилевом аспекте. Москва: МГПИИЯ. Вып. 309. 1988, с. 22-28.
5. Розенталь Д. Э., Кохтев Н. Н. Язык рекламных текстов. Москва: Высшая школа 1981.
6. Ученова В. В., Старуш М. И. «Философский камень» рекламного творчества: культурология и гносеология рекламы. Москва, 1996.
7. Швец А. В. Разговорные конструкции в языке газеты. Киев, 1971.
8. Кохтев Н. Н. Динамический синтаксис в рекламе // Русская речь, 1991, №2, с. 67-72.
9. Реклама: язык, речь, общение: Учеб. пособие / Под ред. О. Я. Гойхмана, В. М. Лейчика. Москва: ИНФРА-М, 2011.

Açar sözlər: *reklam kommunikasiyası, funksional üslublar, sintaktik xüsusiyyətləri, lakonizm, sadə cümlə, mürəkkəb cümlə, təsir effekti.*

Ключевые слова: *текст, рекламная коммуникация, функциональные стили, синтаксические особенности, лаконизм, простое предложение, сложное предложение, эффект воздействия.*

Key words: *a text, advertising communication, functional styles, syntactic features, laconism, The Simple sentence, The Compound sentence, effect of influence.*

Reklam mətnlərinin sintaktik xüsusiyyətləri haqqında

Xülasə

Məqalədə rus dilində reklam mətnlərinin sintaktik xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilir. Reklam mətnləri reklamın effektivliyi ilə əlaqəli müxtəlif amillərlə şərtlənən sintaktik xüsusiyyətlərlə xarakterizə edilir.

Müxtəlif üslublu konstruksiyaların kiçik kontekstdə qarşılıqlı əlaqəsi reklam üçün səciyyəvidir. Reklam mətnlərində bir tərəfdən kitab sintaktik konstruksiyalar, digər tərəfdən isə danışiq sintaktik konstruksiyalar işlənir. Reklamda kitab sintaktik elementlərin işlənməsi özünəməxsus üslub üsuludur və reklam olunan obyektin ləyaqətini göstərən sözlərin qeyd edilməsi ilə əlaqədardır. Danışıq sintaktik konstruksiyalar kütləvi oxucuya hesablanan emosional-ekspressiv çalarlığı yaratmaq üçün işlənir. Reklamda məqsədə nail olmaq üçün lakonik olmalıdır. Reklam mətnlərində əsasən qısa, əksər hallarda sadə cümlələr işlənir.

About syntactic features of advertising texts

Summary

The syntactic features of advertising texts are considered in Russian in this article. Advertising texts are characterized by such syntactic features which are caused by various factors, related to the effectiveness of the advertisement. The close cooperation of different-style structures is typical for the advertisement in comparatively small contexts. In advertising texts on the one hand book syntactic constructions are used, on the other hand conversational.

The use of the elements of book syntax in the advertisement is peculiar stylistic device which is associated with the desire to highlight in it the words characterizing the advantages of the advertised object. The conversational construc-

tions are used to create emotional and expressive coloring, imagery, clarify and effectiveness of the advertising text, which is destined for the mass arcades. The advertisement must be laconically to achieve the aim. In the main simple and short sentences are used in advertising texts

Səmədova Sanurə

İSA MUĞANNANIN YARADICILIĞINDA MÜHİT VƏ İNSAN PROBLEMI

Öz əsərləri ilə müasirlərindən fərqlənən İsa Hüseynovun çoxşaxəli yaradıcılığı, ədəbiyyatın bir çox janrlarında qələmə aldığı dəyərli nümunələr müəllifin yaradıcılıq potensialının, təhkiyə areasının xeyli zəngin olduğunu göstərir. Özünəməxsus maraqlı təhkiyə üslubu olan yazıçının qəhrəmanları əsasən kiçik, gözdən uzaq Azərbaycan kəndinin problemlər içərisində itib-batan sakinləri və ən qədim Bağ nəslinin nümayəndələri - Əmirlilərdir. Bu problem onun əsərlərində bir xətt üzrə inkişaf edərək, müxtəlif məkanlarda, müxtəlif rollarda əks olunur və zaman-zaman öz aktuallığını artırır. Yazıçının qələmə aldığı bədii nümunələr, yazdığı ssenarilər onun yaradıcılığının zənginliyini bir daha sübut edir.

İsa Hüseynov olduqca maraqlı və böyük yaradıcılıq yolu keçmiş, əvəzsiz nadir incilər yaratmışdır. Bu incilər altmışıncılar deyilən nəslin yetişməsində, formalaşmasında böyük rol oynamışdır. Onun yaradıcılığına ən layiqli qiyməti qüdrətli qələm sahibləri vermişlər. Ə. Muxanna yazdığı kimi altmış illik fəaliyyəti davrında ictimaiyyətdə ədəbi mühitin inkişafına sanballı töhfələr verib. Azərbaycan xalqının yüzillərdən bəri təəkkül tapmış mədəni-mənəvi dəyərlərinin qorunması naminə yorulmadan yazıb-yaradan yazdığı aydın müvqeyi, dərin təfəkkür ilə hər zaman oxucusunu heyrləndirib.

Tarixi faktlar, böyük eəxsiyyətləri hər zaman diqqət mərkəzində saxlayan ədibin özünəməxsus yanaşma və fərqli dəyərncə tərzi olub. Bunun sayəsində ərsəyə gətirdiyi silsilə romanların, povestlərin ədəbiyyatımızda məzmunca yeniləməsində məstəsna əhəmiyyətə malik rol olub. Bu mənada ustad yazdığı əz əsərlərində ana dilinin potensial poetik imkanlarından yəksək bəhrələnərək eedevrlər yaradıb.

O, cəmiyyətdəki nöqsanları, eybəcərlikləri ört-basdır etmədən, açıq-aydın və reallığa uyğun şəkildə əks etdirir. Yazıçının başlıca xüsusiyyəti odur ki, o, cəmiyyətdəki eybəcərləri bir şəxsin, bir insanın üstünə atmır, dövləti, hakim dairələri qüsuruz, haqqın tərəfdarı kimi saxta tablolarla təsvir etmədi. "Saz", "Kollu Koxa" povestlərində, "Yanar ürək" romanında hakim dairələrdəki səlahiyyətli şəxslərin xarakterindəki mənfi xüsusiyyətləri, yaltaqlığı, riyakarlığı adi kənd adamının təmizliyi, saflığı fonunda göstərməyi bacarırdı.

İsa Hüseynov əsasən povest və romanları ilə tanınsa da, yaradıcılığının ilk illərində qələmə aldığı hekayələri də diqqətə layiqdir. Doğrudur, hekayələrinin sayı çox deyil, ancaq öz bədii gücü, poetik imkanları, zəngin və dolğun obrazları ilə Azərbaycan ədəbiyyatında özünəməxsus yerlərdən birini tutub. Ədibin hekayələrində sadəlik,

şirinlik, xalq ruhu oxucunun marağına səbəb olur. Hekayələrinin demək olar ki, hamısının mövzusunun müəllif yaxından bələd olduğu, ruhuna hopdurduğu kənd həyatından alınmışdır.

Məlum olduğu kimi, hekayə bədii nəsrin digər janrları ilə müqayisədə özünəməxsus keyfiyyətə malikdir. Həyat hadisələrinə sərrast, çevik müdaxilə, yazı və ifadə tərzinin lakonikliyi, həcm yığcamlığı bu janrın keyfiyyət göstəricilərini şərtləndirməkdədir. Hekayə janrı yazıçıya qaldırılmış olduğu problemləri daha çətin, zamanında oxucuya təqdim etməyə imkan verəndəki bir qələm sahibi tapmaq mümkün deyildir ki, yaradıcılığının hansısa bir dönməsində bu janra müraciət etməmiş olsun. Məhz bu xüsusiyyətlər hekayə janrının aktuallığını qoruyub saxlamaqda ona intensiv şəkildə müraciət olunmasını şərtləndirməkdədir. (2, 302)

Bədii nəsrin digər janrları ilə müqayisədə hekayənin özünəməxsus, spesifik xüsusiyyətlərə malik olması filologiya elmləri doktoru Cahangir Məmmədovun tədqiqatlarında da təsdiqini tapmaqdadır: "Hekayənin müəyyən dövrdə iri janrları qabağa buraxması, başqa bir dövrdə özünün irəli çıxması üslub axtarışları ilə daha çox bağlıdır. Hekayə bu inkişaf yolunun yeni mərhələsindədir. Bu inkişaf, bu axtarış təkcə hekayənin özünün təkamülünə deyil, bütövlükdə ədəbi prosesə təsir göstərir. Çünki hekayə başqa janrlardan daha dinamik, daha çevikdir və bu çeviklikdəki tapıntılar nəsrin bütün janrlarının təkamülündə öz rolunu göstərir"

İnsan mürəkkəbliyini (fərdi, sub-yektiv keyfiyyətləri ilə birləşən) bütün çalarları ilə təsvir etmək yazıçıdan yeni təsvir və ifadə üsulları formalaşdırmanı tələb edirdi. Bütövlükdə İttifaq ədəbiyyatında müşahidə edilən bu prosesin əsası, əslində Azərbaycan ədəbiyyatında 50-ci illərdə qoyulur. Hələ vaxtilə tənqidçi A. Hüseynov ədəbiyyatımızda mövcud olan bu prosesi düzgün müşahidə edərək yazırdı: «Buradan belə bir qənaətə gəlmək mümkündür ki, epik vüsətin keçilməsi yalnız 60-cı illərdə fəaliyyətə başlamış ədəbi nəslin yaradıcılığı ilə bağlı hadisə deyildir, əslində həmin əsərlər bu cəhətdən gənclərin əsərlərindəki üslubi istiqamətin müəyyənlişməsi üçün zəmin olmuşdur. Ümumiyyətlə, nəsrimizin yığcam formalara doğru aşkar meylinə dair söhbətə orta nəslin fəaliyyətindən başlamaq daha məqsədəuyğundur (5, 4).

Bu cəhətdən yazıçı İsa Hüseynovun yaradıcılığı zəngin material verir. Belə ki, yazıçı hələ ilk əsərlərində hekayə və povestlərində insanın daxili aləmini göstərməyə meyl edirdi. Atasının haqqında yazdığı oçerkində də o, ədəbi prosesdə mövcud olan stereotipləri dağıtmağa çalışırdı. Dövrün görkəmli tənqidçisi M. Hüseynin «Səni tənbeh eliyəcəm. Oçerkdə niyə öz atandan yazmısan?» sözlərinə: «Çünki atamı yaxşı tanıyıram» cavabı isə nəinki İ. Hüseynovun, eləcə də yeni nəslin və yeni nəsrin əsas kredoşuna çevrilir. Bu dövrdən başlayaraq İ. Hüseynov yaradıcılığında yeni mərhələnin başladığını aydın görmək olar. Xüsusilə insan obrazlarının yaradılmasında, həyat hadisələrinin təsvirində lirizm və psixoloji təhlil və yeni üsullar axtarmağa meyl özünü göstərməkdə idi. Onun «Teleqram», «Saz», «Tütək səsi», «Kollu koxa», «Quru budaq», «Şəppəli», «Yanar ürək» əsərlərinin hamısında insan və təbiət amilinə üstünlük verildi.

"Kollu Koxa" povestində yazıçının insanı psixoloji aspektdə təsvir edərək qəhrəmanın xarakter və düşüncələrini, psixologiyasını xalq düşüncəsi ilə bağlamağa çalışır. Əsərin qəhrəmanı xarakteri, duyğu və düşüncələri ilə

xalqçərisindən çıxdığı üçün onun ümumiləşmiş obrazına çevrilir. Kollu Koxanın psixologiyasında təsvir edilən cəhətlər onun insan obrazını canlı etdiyi kimi, bir qədər də bütövləşdirir. Yazıçı elə ilk andaca Kollu Koxa haqqında bir neçə informasiya verməklə obrazın şəxsiyyətinə, hərəkət və fəaliyyətinə maraq yaradır. Obrazın şəxsiyyəti ilə bağlı suallar oxucu marağını daha da artırır: «- Cında qarı, Dingə Dəmir, Həsir Haşım».

Siyahı uzundur. Bizim Qaracalarda, uşaqları və yeniyetmələri çıxmaq şərtilə, neçə Adam varsa, bir o qədər də ləqəb var. İndii o, kənddə yoxdur. İndinin özünün də ləqəbi var: Kollu Koxa. Bəs bu ləqəbi Kim qoşub? Nə üçün Kollu» (1, 259). Bu

suallar indi Qaracalarda olmayan, nə vaxt dönməsi də bilinməyən Kollu Koxanın yalnız fərdi xüsusiyyətləridir. Lakin onu cəmiyyətə bağlayan, onu subyektivlikdən çıxarıb ictimai münasibətlərə çevirən detallar da az düeyildir. Kollu Koxa indii Qaracalarda yoxdur, haçan gələcəyi isə məlum deyil. Lakin Kollu Koxa heç kimin yadından çıxmır. Hətta kolxox sədri belə onun kəndə qayıtmasından sonra atacağı addımları; idarə heyətinə ərizə verib işdən çıxmağı, evini satıb arvad-uşağını götürüb buradan getməyi fikirləşir. Koxanın yenidən Qaracalara qayıdacağını fikirləşəndə onu xof bürüyür, çalışır ki, heç olmasa bir-cə saatlığa onu unutsun. Lakin mümkün olmur. Koxa qarşısında dayanıb nəfəs alır, gül-gülə «Cında qarı, Dinçə Dəmir, Həsir Haşım», - deyə sadalayır. Koxanın ləqəbləri sərrast və tutarlı olur, hətta rayondan gələn qonaqlar belə Koxadan ləqəbləri sadalamağı təkidlə xahiş edirdilər. Əsərin psixologizmi də məhz buradan doğur. Yazıçı ayama qoşan Kollu Koxanın dili ilə insanların daxili aləmini, düşüncəsini, xarakterini gəçməyə çalışır və deməli ki, buna nail olur. Kollu Koxa obrazının əsərdə oynadığı ictimai yük hərtərəflidir. Kollu Koxa hamı kimi bir fərd olmasına baxmayaraq cəmiyyətə təsir göstərir, onu təmizləyir, saflaşdırır, sağlamlaşdırır. O, bununla camaatın gözünü açır, ona pisi yaxşıdan seçməyi öyrədir. Yazıçı «ayama» qoşmaqla şeir qoşmağı müqayisə edərək üstünlüyü birinciyə verir və demək istəyir ki, xəlvətə çəkilib mənasız şeirlər yazmaqdan cəmiyyət üçün bu cür xeyrli işlər görmək lazımdır. Kollu Koxa obrazında insanın fərdi aləminin təsviri probleminə toxunan tənqidçi A.Əfəndiyev obrazın bu xüsusiyyətini yüksək qiymətləndirərək yazırdı: «Kollu Koxanın fəaliyyəti, müəyyən mənada, kollektivin vicdanı, özünü dərk etmə qabiliyyəti, narahatlığı, inkişaf təmayülü - səviyyəsinə yüksəlir. O, ətrafındakılara yalnız zahiri təsir göstərmir. Onların daxili aləminə nüfuz edir, onları düşünməyə, həyacanlandırməyə, narahat olmağa vadar edir. Adi suçu ilə savadlı aqronomu da, rayonun fəxri sayılan Qılınc Qurbanı da, inzibati işçiləri də rahat yaşamağa qoymayır.

Onlara gülmə və onları kamilləşdirir» (4,45). Psixoloji hadisələrə qüvvətli meyl, insanı bütün mürəkkəbliyi, ziddiyyətləri ilə təsvir etmək İ.Hüseynovun yaradıcılığı üçün əsas xüsusiyyətlərdəndir.

İ.Hüseynovun «Saz» povestində insanın daxili və mənəvi aləminin təsviri, fərdlərarası münasibətlərin ictimai məzmun qazanması qabarıq verilib. Yazıçı bu əsərində insanın mahiyyətinə enir, fərdi mücərrəd bir şəkildə deyil, ictimai mühitdə, öz gerçəkliyində və ictimai münasibətlər müstəvisində göstərməyə çalışır. Povestdə iki qocanın, iki el ağsaqqalının xarakterli hadisələrin, qanunauyğunluğun inkişaf prosesində, həyatı münasibətlər çəçivəsində müəyyənləşir. Bu iki fərdin qarşılaşması ictimai münasibətlərin qarşı-qarşıya durması şəklində təcəssüm edir. İsfəndiyar və Qılınc Qurbanı eyni cəmiyyətdə yaşasalar da, bir fərd olaraq fərqli xüsusiyyətlərə malikdirlər. Onların iş üsulları, cəmiyyətə, insanlara baxışları dəfərlə fərqli və müxtəlifdir.

Yazıçı bu iki konkret obrazın hadisə və insanlara münasibətində bütöv bir cəmiyyətin obrazını yaradır. Yazıçı obrazlar arasında gedən mənəvi münaqişədə tendensiyaçılıq göstərmir, daha çox bu mənəvi münaqişənin köklərini, səbəblərini təsvir etməyə çalışır. Qılınc Qurbanın insanları çəkirdən hərəkətlərinin obyektiv nədənini hiss etdirir. Müharibənin insan psixologiyasına və münasibətlərinə gətirdiyi xüsusiyyətlər (ehtiyac və ağırlıqdan adamların korlanması) Qılınc Qurbanı daha da sərtləşdirdiyi halda, İsfəndiyar kişini həssas, diqqətçil və hörmətçil edir. Hadisələrin sonrakı inkişafı onların feldser Hacıya münasibətində ən yüksək nöqtəyə çatır. Əsa Hüseynovun ilk hekayə və povest kitabları onu lirik nəsrin istedadlı nümayəndəsi kimi tanıtırdı. Belə nəsrin ilk nümunələrini hələ müharibədən əvvəl Əlyas Əfəndiyev və Ənvər Məmmədخانlə yaratmışdılar. Onlar adətən lirik, sentimental, gənclik hissləri ilə bərlə sətirləri daha çox qələmə alırdılar. Əsa Hüseynovda isə insan hissiyyətlərənən əhatəli təsviri kolxoz həyatı və əmək barədə sətirlərdə verildirdi. Bu, nəsrimizdə lirik istiqamətin, ilk nüvbədə, nüvə və material baxımından zənginləşməsi idi.

1960-cə ildə Əsa Hüseynovun «Yanar ırək» povesti onun digər əsərləri ilə birgə kitab əklində zər olundu və vəzəzənən ciddi yaradıcılıq inkişafından xəbər verdi. Burada artıq əmək nüvəzusu yox idi, bətlək əsərdə lirik nəsr bəzlən əsas nüvəzulan məhəbbət xətti aparıcısı idi. (3, 105)

İ.Hüseynov yaradıcılığında psixologizmin, insanın daxili aləminə enmənin üstünlük qazandığı əsərlərdən biri də «Tütək səsi» povestidir. Yazıçı burada müharibə illərinə nəzər salır və insan amilinə geniş yer ayırır, insanın yaşamaq arzusu ac qalmamaq, ölməmək fikri ilə təhdid edilir. Əsərin məhz belə bir qorxunc təhkiyə ilə başlaması sujetin sonrakı mərhələlərində də insanın mövcudluq uğrunda aparacağı mübarizəyə işarə edir: «_ Əppək... əppək... əppək... - aradan uzun illər keçməsinə baxmayaraq, bu uşaq səsi qulaqlarımdan getmir. Bu mənim qardaşımın səsidir. Onu dinləyə-dinləyə mən illəri adlayıb keçmişə qayıdıram 1942-ci ilin hələ əsgərlik yaşını çatmamış vətəndaşı oluram»

Lakin yazıçının məqsədi heç də müharibə dəhşətlərini göstərmək olmamışdır, onun insanların mənəvi aləminə gətirdiyi bəlaları, katalizmləri təsvir etməyə çalışmışdır. Yazıçı iki oğul anası Söylünün müharibəyə gedən ərinin ölüm kağızını aldıqdan sonra Cəbrayilla evləndikdən sonra ailəyə gətirdiyi faciəni əks etdirir. Tapdıqla Cümürü işdən evə gələrkən qapının bağlı olduğunu görürlər. Rəngi ağaran Cümürü «yəqin anam özünü öldürüb» deyə fikirləşir, lakin baş vermiş hadisəni dərk etdikdə qardaşlar baltanı götürüb evə hücumu keçirlər: «Mən Məlikin sözünü kəsib xəbər

aldım ki,

1. Bəs bu qarı-baca niyə bu kökdədi? Cümürü eləyib

2. Bə kim eliyəcəydi? Baltanı götürdü, cumdu qarıya. Bu yandan da Tapdıq gəldi, bir balta da o götürdü. Bax o qıraqdakı Stavnya qopub düşəndə mən lap birtəhər oldmuşdum, Nuru. Bu yandan ataları belə getdi, bu yandan da indii girib içəridə analarının meyitini görəcəklər» (2, 301).

Beləliklə, mühitin yaratdığı vəziyyət insana münasibəti dəyişir, yazıçı müharibəni başlayan alman faşistləri ilə kənardan kəndə girib kolxoz sədri olan Cəbrayılı eyni tutur.

İnsanın ancaq Allaha münasibətdə mövcudluğu İ.Hüseynovun «Məşhər» romanında da özünü göstərir. Romanın tarixi mövzuda olması müəllifə insan konsepsiyasını ortaya qoymasına imkan verir. Müasir mövzuda yazdığı əsərlərində İ.Hüseynov insan konsepsiyasında özünü müəyyən çərçivəyə salmasına məcbur edirdisə, tarixi mözulu əsərində belə bir maneə ilə üzleşir. Təqdim olunan, yenidən işlənmiş şəkli ilə yaxın və uzaq keçmişimizdən tarixi hadisələrin, alim və filosoflarımızın vətənpərvərlik çarpışmalarının əks etdirildiyi "İdeal" əsərində yazıçı Azərbaycan xalqının ulu tarixi kökləri ilə müasir mənəvi problemlərini vahid süjet xəttində ustalıqla birləşdirmişdir. (5, 217) Üstəlik, «Məşhər» romanının əsas xəttinin hurifizm fəlsəfəsini bədii təfəkkürdə, fikirdə əks etdirən Nəsiminin həyatı və şəxsiyyəti dururdu. Hurifiliyin əsas məğzi ondan ibarət idi ki, o, insanın qarşısında özünü dərk etmək vəzifəsini qoyurdu. Hurifilərin insan haqqındakı təliminə görə ruh cisimdən əvvəl yaranmışdır. Yəni Allah gizli bir xəzinə olan öz varlığını aşkar etmək və özünü tanımaq üçün insanları yaratmışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Hüseynov İ. Seçilmiş əsərləri. 3 cildə, 1c. B., 1988.
2. Hüseynov İ. Seçilmiş əsərləri. 3 cildə, 2c. B., 1988.
3. Hüseynov İ. Məşhər. B., 1989
4. Hüseynov İ. İdeal B., 1978.
5. Hüseynov A. Sənət meyarı. B., 1982

Environment and human problems in Isa Mughanna's creativity

Summary

The article deals with the human issues in the I. Huseynov's works. A Human issue being the object of the existentialism philosophy is also related to the literature. How a human is changing to join with the changing world is related in the literature. The writer pays particular attention to a person's psychology, his inner world the issues of society and environment. He reflects his time's accidents in the works. That's why we can say he was playing an important role in Azerbaijanian literature

Key words: human, problems, existentialism, philosophy, creativity

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

Ercan Yılmaz, Ülvi İsmayilov
DUYGUSAL ZƏKA XÜSUSİYYƏTLƏRİ ÖLÇMƏ VASİTƏSİNİN-
QISA FORMASI: ETİBARLILIQ VƏ GÜVƏNLİLİK ÇALIŞMASI

Necmettin Erbakan Universiteti

Giriş: Duyğular hər bir insanda vardır. Ancaq insanların onları nə dərəcədə istifadə etməsindən asılı olaraq fərqlilik göstərməkdədir. Elmi ədəbiyyatlarda “duyğu” anlayışının çox sayda tərfi verilmişdir. Bu təriflərdən bəziləri aşağıdakı kimidir: “Xoşbəxtlik, ümitsizlik və hüzn kimi ümumilikdə həm fizioloji, həm də idrakın təməli olan və hərəkətlərə təsir edən faktorlardır” (Feldman, 1996). Ashforth və Humphrey (1995) duyğuların subyektiv bir vəziyyət olduğunu ifadə edərək, duyğuları təməl və sosial duyğular olaraq ifadə etmişdir. Başqa bir tərifə görə isə duyğular, fiziolojik, idrakı və motivasiyaya əsaslanan və təcrübi-psixoloji sistemləri ehtiva edən, adaptasiya olunmuş mütəşəkkil reaksiyalardır (Salovey & Mayer, 1990). Ümumiyyətlə baxdığımızda sahib olduğumuz duyğular sosial münasibətlərimizin qaydaya salınmasından, gələcəklə bağlı hərəkətlərimizin planlanmasına qədər həyatımızda önəmli bir yerə sahibdir.

“Duyğu” anlayışı kimi “zəka” anlayışı da daha öncələrdən elmə məlum olan və üzərində düşünülmə, araşdırmalar edilən bir anlayışdır. Elmi ədəbiyyatlarda zəka anlayışının bir-birindən fərqli və oxşar tərifləri verilmişdir. Wechsler zəkani dünyanı anlama bilmə, düşünmə bilmə və çətinliklərlə üzləşdikdə qaynaqlardan effektiv bir şəkildə istifadə edə bilmək qabiliyyəti olaraq ifadə etmişdir (Feldman, 1996). Türk Dil Qurumuna (1998) görə isə zəka, canlıların duyğu və hərəkətləri xaricində ruhsal zaman və fəaliyyətlərin bütövlüyüdür. Fərqli bir tərifə görə isə, zehni bir çox fərqli hissələrin fəaliyyətlərindən və bunların birləşərək meydana gətirdiyi bir çox sistemin birlikdə işləməsindən ortaya çıxan anlayışdır (Damasio, 1999). XX əsrin 90-cı illərinə qədər insan zəkasının (məntiqi təfəkkürün) insan həyatında, davranışlarının açıqlanmasında, həyatda uğur qazanmasında, tək önəmli faktor olduğu düşüncəsi hakim idi. Daha sonralar həyata keçirilən araşdırmalar göstərdi ki, məntiqi təfəkkürü (İQ) yüksək olan insanların çoxu hər zaman ailə, iş həyatında uğurlu deyildir. Bu zaman yeni bir zəka anlayışı “duygusal zəka” anlayışı ortaya çıxdı və qısa zamanda böyük araşdırma mövzusu kimi çevrilərək elmi ədəbiyyata daxil oldu. Duygusal zəka çox geniş və kompleks bir araşdırma mövzusu olmaqla motivasiya, empati, sosial bacarıqlar və bunlar kimi bir çox mövzuları özündə ehtiva edir. Duygusal zəka anlayışı 1990-cı illərdən elmi araşdırmalarda mövzu olmasına baxmayaraq 1920-ci illərdə Thorndikin üç quruluşda açıqladığı zəka növlərindən (mexaniki zəka, mücərrəd zəka və sosial zəka) sosial zəka növünə (insanları anlama və yönəltmə) və daha sonralar Gardnerin (1983) irəli sürdüyü çoxlu zəka növlərindən fərdə yönəlik (intraperson) və fərdlərarası (interpersonal) zəka olaraq bilinən zəka növlərinə bənzər olduğu görülməkdədir. Duygusal zəka anlayışını ilk dəfə 1990-cı ildə John Mayer və Peter Salovey yazdıqları məqalələrində ortaya qoymuşdurlar. Mayer və Salovey (1993) duygusal zəkani, fərdin özünün və digər fərdlərin duyğularını müşahidə etmə, duyğuları ayırd edə bilmə və duyğularla bağlı əldə edilən məlumatlarla düşüncə və hərəkətlərə istiqamət verən zəka növü olaraq tərif etmişdir (Çakar & Arbak, 2004). Duygusal zəkani daha çox araşdırmalara mövzu olması isə Harvard Universitetindən psixoloq Daniel Golemanın “Duygusal Zəka” adlı kitabından sonra olmuşdur. Goleman bu kitabında duyğuların, subyektiv, sosial və ünsiyyət qabiliyyətlərinə diqqət çəkərək duygusal zəkani, fərdin özünü hərəkətə keçirməsi, qarşılaşdığı uğursuzluqlara baxmayaraq yoluna davam edə bilməsi, təhriklərinə hakim olub doyumunu təxirə sala bilməsi, sahib olduğu ruh halını idarə edərək, özünü başqasının yerinə qoyub hadisələrə onun baxış açısından baxmaq və düşüncələri yönləndirmək kimi qabiliyyətləri əhatə etdiyini bildirmişdir (Goleman, 2017).

Duygusal zəka ilə bağlı ədəbiyyatlarda çox sayda tərifə rast gəlinir. Bunlardan: Petrides və Furnham (2000) duygusal zəkani, fərdin öz duyğularını anlama bilməsi, ətrafındakı insanları hərəkətə keçirə bilməsi və insanlarla münasibətlərini uğurlu bir şəkildə davam etdirə bilmək qabiliyyəti olaraq tərif edərək (Petrides & Furnham, 2000), İsraili psixoloq Bar-On isə duygusal zəkani, fərdin özünü və digər fərdləri anlaması, ətrafındakı insanlarla əlaqə qurmasını, ətrafındakı insanlara uyğunlaşmasını və onlarla yola getməyi təmin edən qabiliyyətlər olaraq izah etməkdədir (Bar-On, 2000). Ən sadə tərfi ilə duygusal zəka, sahib olduğumuz duyğularımızın ağılımızla doğru bir şəkildə yönləndirə bilmək qabiliyyətidir. Duyğular hər bir insanda vardır. Bu mənada duygusal zəka, özümüzün və başqalarının duyğularını tanıma və qiymətləndirmə ilə bərabər, duyğularla bağlı məlumatları və duyğuların enerjisini günlük həyatımıza və işimizə təsirli bir şəkildə əks etdirərək onlara uyğun reaksiyalar verməyimizi təmin edir (Yeşilyaprak, 2001).

Tədqiqatçılar tərəfindən edilən araşdırmalarda duygusal zəka anlayışı bir xüsusiyyət olaraq duygusal zəka və məlumatların emalı prosesi olaraq iki fərqli şəkildə ələ alınır. Xüsusiyyət olaraq duygusal zəka daha çox fərdin şəxsi keyfiyyətləri (optimizm, etibarlılıq, empatiya və s.) üzərində durur. Məlumatların emalı prosesi olaraq isə duygusal zəka fərdin qabiliyyətlərini (duyğuları tanıma, ifadə etmə və s.) ifadə etməkdədir (Petrides & Furnham, 2000; Petrides və Furnham, 2001; istinad: Köksal, 2007). Digər tərəfdən tədqiqatçılar duygusal zəkani iki şəkildə ələ almışdılar: 1) Qabiliyyətlər modeli və 2) Qarışıq model. Qabiliyyətlər modeli, duygusal zəkani əhəmiyyətini və fikir yürütmədə duyğulardan faydalanmağı ön plana çıxararaq, duygusal zəkani qabiliyyətlər qrupu olaraq xarakterizə edərək, qarışıq model duygusal zəka qabiliyyətlərini sosial bacarıqlar, xüsusiyyətlər və davranışlar olaraq ələ alır (Cobb və Mayer, 2000; istinad: Çakar & Arbak, 2004). Duygusal zəka anlayışını ilk dəfə açıqlayan Mayer və Salovey duygusal zəkani dörd başlıq altında qeyd etmişdirlər (Aslan, 2013). Bunlar:

- **Duyğuları qəbul etmək:** İnsanın öz hərəkətlərinin, hissələrinin, fikirlərinin arxasında dayanan duyğularını,

oxşar şəkildə fərdin ətrafındakı insanların səs tonlarından, görünüşlərindən, danışmalarından, hərəkətlərindən onların nə hiss etdiklərini anlamasıdır (Aslan, 2013).

- **Duyğuların assimilyasiyası:** Duyğuların məhsuldar şəkildə düşüncədə istifadə edilməsi, duyğuların yaddaşa və qərar verməyə köməkçi olmasıdır. Optimizm və xoşbəxtlik kimi duyğusal vəziyyətlərin qərar vermə və düşüncəni artırması misal göstərilə bilər (Aslan, 2013).
- **Duyğuları anlamaq:** Qarışıq duyğuların və eyni zamanda ortaya çıxan hissələrin təsnif edilə bilməsi, duyğuların dəyişməsi ilə bağlı münasibətlərin başa düşülə bilməsi, duyğuların ayırd edilə bilməsi və duyğuların səbəb olduğu vəziyyətlərin başa düşülə bilməsidir (Aslan, 2013).
- **Duyğuları yönəldə bilmək:** Duyğuların düşünülərək kontrol edilməsi və nizamlanmasıdır. Bunun mənası fərdin görmək istədiyinə görə deyil, həqiqi duyğularına çataraq qərar verməsidir (Aslan, 2013).

Mayer və Salovey-in duyğusal zəka modeli qabiliyyətlər modeli olub, digər modellərdən fərqlilik göstərməkdədir. Goleman, Bar-On və digər bir çox tədqiqatçıların modelləri isə qarışıq modelə dayanmaqdadır.

Duyğusal zəka, zəkanın ənənəvi məkan ölçüsündən fərqli bir qrup qabiliyyətlərdən formalaşmaqdadır. Bu qabiliyyətlər qrupu psixoloji proseslərdən daha mürəkkəb olub, bütün proseslərə doğru dörd səviyyəli bir iyerarxiyanı əks etdirir. Bu iyerarxiyanın ən aşağı səviyyəsində duyğuları anlama, qiymətləndirmə və ifadə etmək bacarığı yer alır. Digər bir üst səviyyədə biliyi artırmaq üçün duyğulardan istifadə etmək qabiliyyəti gəlir. İyerarxiyanın üçüncü səviyyəsində duyğuların təhlili və anlaşılması, başa düşülməsi qabiliyyəti yer alır. En son və qarışıq səviyyə isə duyğusal və idrakı inkişafı asanlaşdırmaq üçün duyğuları nizamlamaq bacarığıdır (Newsome, Day, & Catano, 2000). Duyğusal zəka empati, motivasiya və sosial bacarıqlar kimi qabiliyyətləri özündə ehtiva edir. Goleman fərdin özünü necə qəbul edəcəyi və digər fərdlərlə qarşılıqlı münasibətlərində duyğusal zəkanın ölçülməsinin vacibliyini ifadə etməkdədir (Mayer, Caruso, & Salovey, 1999). Duyğusal zəka geniş kompleks bir araşdırma mövzudur. Buna görə duyğusal zəkanın çox sayda dəyişkənlə əlaqəsi vardır. Araşdırmalarda duyğusal zəkanın liderlik davranışı ilə (Cooper & Sawaf, 1997; George, 2000; Acar, 2002; Erkuş & Günlü, 2008; Goleman, Boyatzis, & McKee, 2013), peşə tükənməliyi (İşcan & Güllüce, 2010; Taşlıyan, Hırlak, & Çiftçi, 2014; Herece & Şener, 2017), həyat məmnuniyyəti (Tümkaya, Hamarta, Deniz, Çelik, & Aybek, 2008; Özdemir & Dilekmen, 2016), iş məmnuniyyəti (Öztürk, 2006; Şahin, Aydoğdu, & Yoldaş, 2011), problem həll etmə (İşmen, 2001; Karabulutlu, Yılmaz, & Yurttaş, 2011; Sultan, 2013), stressə qarşı mübarizə (Deniz & Yılmaz, 2006; Şahin, Güler, & Basım, 2009) və bunlar kimi bir çox dəyişkənlərlə əlaqələsinin olduğu və yaxud təsir etdiyi araşdırmalarla orataya qoyulmuşdur.

Duyğusal zəka xüsusiyyətləri; məlumatın üzə çıxması, emal edilməsi, tənzimlənməsi və istifadəsi ilə bağlı şəxsi meyilləri vurğulamaqdadır. Araşdırmalara görə duyğusal zəka uyğunlaşmanı təmin edən strategiyaların səviyyəsini artırmaqdadır. Yüksək duyğusal zəkali şəxslər stresslə daha yaxşı mübarizə apara bilir və daha geniş sosial çevrəyə sahib olur. Akademik həyatdakı çətinliklərə daha dözümlüdürlər və uğur qazanırlar (Petrides, Frederickson, & Furnham, 2004). Digər tərəfdən yüksək duyğusal zəkali şəxslər stresslə mübarizədə, duyğularını açıqlamaqda və yönəltməkdə daha yaxşıdırlar (Petrides & Furnham, 2001). Duyğusal zəkanın inkişaf etdirilməsi təhsilin məktəbəqədər pilləsindən başlayıb təhsilin ən üst səviyyəsinə qədər vacibdir. Duyğusal zəkanın inkişafı akademik müvəffəqiyyəti artırmaqla bərabər, məktəbdəki disiplin problemlərini, sosial və psixoloji problemləri də azaltmaqdadır. Bu gün cəmiyyətdə, insan münasibətlərində, iş həyatında uğur qazanmaq üçün bir çox qabiliyyətlərə, keyfiyyətlərə sahib olmaq mühüm şərt halına gəlmişdir. Duyğusal zəka anlayışı da bu qabiliyyətlərin, keyfiyyətlərin bir çoxunu özündə ehtiva etməkdədir. Buna görə bu qabiliyyətlərin, keyfiyyətlərin bilinməsi, ortaya çıxarılması, inkişaf etdirilməsi vacibdir. Bu cür qabiliyyətlərin bilinməsi, ölçülməsi üçün müxtəlif üsullardan, vasitələrdən istifadə edilməkdədir. Bu vasitələrdən biri də ölçmə vasitəsidir. Bu araşdırmanın da məqsədi Petrides və Furnham (2000, 2001) tərəfindən inkişaf etdirilən “Duyğusal Zəka Xüsusiyyətləri Ölçmə Vasitəsi- Qısa Forması”nın Azərbaycanda versiyasının doğruluq və güvənlik çalışmasını həyata keçirməkdir. Bu çalışma Azərbaycanda duyğusal zəka səviyyəsini müəyyən etmək üçün ölçmə vasitəsinin olmaması səbəbiylə xüsusi əhəmiyyət daşımaqdadır.

Araşdırma Üsulu. İş Qrupu: Sorğuda iştirak edənlər, 2018 ilində Bakı şəhərində yaşayan, yetkinlik yaşına çatmış insanlardan ibarətdir. İştirakçıların 340-ı (55,7%-i) qadın, 269 (44,1%-i) isə kişidir. Sorğuda iştirak edənlər müxtəlif sahələrdə işləyən insanlardan formalaşmaqdadır. Bunlardan 304 (49,9%) orta məktəb müəllimi 305 (50,1%) isə müxtəlif sahələrdə çalışanlardır. Sorğuda iştirak edənlərin yaşlarına baxdıqımızda isə 21-28 yaş arası 339 nəfər (55,6%), 29-36 yaş arası 118 nəfər (19,3%), 37-44 yaş arası 61 nəfər (10%), 45-52 yaş arası 39 nəfər (6,4%) və 52 yaşdan yuxarı 52 nəfərdir (8,5%). Çalışma qrupunu meydana gətirən insanlar təsadüfi yolla seçilmiş və çalışmaya könüllü olaraq qatılmışdırlar.

Məlumat Toplama Vasitəsi: Məlumat toplama vasitəsi olaraq Petrides və Furnham (2000a, 2001) tərəfindən inkişaf etdirilən Duyğusal Zəka Xüsusiyyətləri Ölçmə Vasitəsinin-Qısa Forması əsas alınaraq çalışma həyata keçirilmişdir. Petrides və Furnham (2000a, 2001) duyğusal zəkani, şəxsi xarakter xüsusiyyəti olaraq əl almış və Duyğusal Zəka Xüsusiyyətləri Ölçmə Vasitəsi-Qısa Formasını şəxsin duyğusal qabiliyyətləri ilə bağlı özünü qəbul etmə səviyyəsini müəyyən etmək üçün inkişaf etdirmişdir. Bu ölçmə vasitəsi Petrides və Furnham (2000a, 2001) tərəfindən inkişaf etdirilən TEIQue-nin (Trait Emotional Intelligence Questionnaire) uzun formasına əsaslanmaqdadır. Toplam 30 maddədən ibarət olan ölçmə vasitəsi duyğusal zəka xüsusiyyətlərini ölçmək üçün hazırlanmış 7-li (1- Tamamilə razı deyildəndən 7- Tamamilə razıyam arasında dəyər alan) Likert tipli bir ölçmə vasitəsidir. 30 maddəlik bu ölçmə vasitəsi “Rifah”, “Özünə nəzarət”, “Duyğusalıq” və “Sosyallıq” kimi 4 alt

faktordan ibarətdir.

Fəaliyyət: Duyğusal Zəka Xüsusiyyətləri Ölçmə Vasitəsinin-Qısa Formasının Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırma çalışmalarını həyata keçirmək üçün ilk öncə ölçmə vasitəsinin inkişaf etdirən K.V. Petrides ilə əlaqə yaradaraq ölçmə vasitəsinin Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırmaq istəyi bildirilmişdir. Yazar ölçmə vasitəsinin Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırıla biləcəyini e-mail vasitəsi ilə bildirmiş və ölçmə vasitəsinin istifadəsi üçün icazə vermişdir. İcazə alındıqdan sonra duyğusal zəka ölçmə vasitəsinin orijinal forması olan İngiliscədən hədəf forması olan Azərbaycancaya tərcümə prosesi başlamışdır. Araşdırmaçı və İngiliscə dil mütəxəssislərindən biri bir-birindən xəbərsiz şəkildə ölçmə vasitəsinin maddələrini Azərbaycan dilinə tərcümə etmiş və daha sonra bir araya gələrək tərcümələrini qarşılaşdırmış, hər maddə üçün Azərbaycan dilində vahid bir ifadə əldə etmişdirlər.

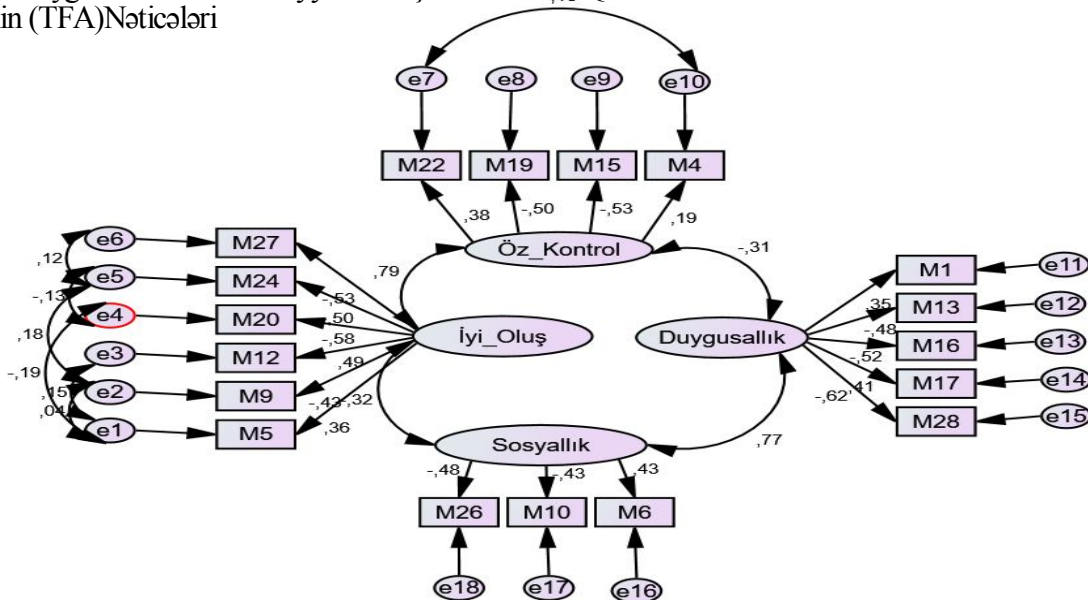
Daha sonra qiymətləndirmə forması hazırlanaraq ölçmə vasitəsinin İngiliscə orijinal maddələri sol tərəfə, və Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş maddələr isə sağ tərəfə yazılmış, ayrıca olaraq da lazımi görülən vəziyyətlərdə; maddənin dəyişdirilməsi, düzəldilməsi və ya çıxarılması ilə bağlı görüş və təklifləri bildirəcəkləri açıqlama bölümü əlavə edilmişdir. Daha sonra idarəetmə və psixologiya sahəsində müəllimlərlə əlaqə yaradaraq ölçmə vasitəsinin orijinal maddələri və Azərbaycan dilinə tərcümələrinin oxunub, tərcümə olunan maddələrin orijinal maddələr ilə məna və məzmun baxımından nə qədər uyğunluq təşkil etmələri haqqında qiymətləndirmələri istənilmişdir. Dəyərləndirmə anketi idarəçi və psixologiya müəllimi tərəfindən bir-birindən xəbərsiz doldurulmuş, maddələrlə bağlı düzəlişlər də qəbul edilmişdir. İdarəçi və psixologiya müəlliminin görüşləri diqqətə alınaraq, Azərbaycan dilinə tərcümə olunan maddələrdə lazımi düzəlişlər edilmişdir. Düzəlişlər sözlərin daha uyğun sinonimləri ilə əvəz edilməsi kimi xırda dəyişikliklərdən ibarətdir. Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş forma; maddə sayı, maddə sırası və dərəcələndirmə kimi nöqtələr açısından orijinal formadakı nizamı qorumuşdur.

Daha sonrakı mərhələdə Azərbaycan dili mütəxəssisləri, Azərbaycan dili anket formasındakı hər bir maddəni qrammatik və leksik baxımdan dəyərləndirmişdirlər. Azərbaycanca anket forması ən son şəklini aldıqdan sonra, İngilis dili mütəxəssisi tərəfindən Azərbaycanca maddələr yenidən İngiliscəyə tərcümə edilmişdir. Orijinal maddələr və geri tərcümə edilmiş İngiliscə maddələr yan-yanı gətirilərək, oxşarlıqları araşdırmaçı və iki müstəqil dil mütəxəssisi tərəfindən baxılmış və yüksək səviyyədə oxşarlıq müəyyən edilmişdir. Beləliklə, ölçmə vasitəsinin dil uyğunluğu çalışması başa çatdırılmışdır. Duyğusal Zəka Xüsusiyyətləri Ölçmə Vasitəsinin-Qısa Formasının dil ekvivalentliyi çalışması, 2018-2019 tədris ilində ingiliscə oxuyan tələbələrlə həyata keçirilmişdir. Tələbələrdən ilk olaraq ölçmə vasitəsinin orijinal ingiliscə formasındakı sualları cavablandırmaları istənilmiş və 3 həftə sonra təkrar ölçmə vasitəsinin Azərbaycan dilindəki formasını cavablandırmaları istənilmişdir. 3 həftə arayla həyata keçirilən bu sorğuda yüksək səviyyədə əlaqə ($r=92$) olduğu görülmüşdür.

Nəticələr. İlk Analizlər: Məlumatlar qrupu ilk olaraq itirilmiş dəyərlər və ümumi fərziyyələr baxımından dəyərləndirilmişdir. Buna görə çatışmayan hər hansı bir dəyərə rast gəlinməmiş, nisbilik və əyrilik əmsallarının normal yayılma fərziyələri ilə uyğunluğu görülmüşdür (əyrilik dəyəri $-.16$; nisbilik dəyəri $-.35$). Eyni zamanda median, ortalama və moda dəyərləri bir-birinə yaxındır.

Quruluşun Uyğunluğu: Duyğusal Zəka Xüsusiyyətləri Ölçmə Vasitəsinin-Qısa Formasının faktor quruluşunun xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək məqsədi ilə Cooper ve Petrides (2010) tərəfindən həyata keçirilən izahedici faktor analizi (İFA) araşdırılmışdır. Həyata keçirilən araşdırmalar nəticəsində ölçmə vasitəsinin izahedici faktor analizinin edilməsinə qərar verilmişdir. Elmi ədəbiyyat araşdırılarkən ölçmə vasitəsinin uyğunlaşdırma çalışmasında təkrar izahedici faktor analizinin edilməsinə ehtiyac olmadığı görülmüşdür (Worthington & Whittaker, 2006). Cooper ve Petrides (2010) tərəfindən əldə edilən quruluşun nümunələr haqqındakı məlumatlara uyğunlaşdırma uyğunlaşmadığını anlamaq məqsədilə təsdiqləyici faktor analizi (TFA) nəticələrindən istifadə edilmişdir. Təsdiqləyici faktor analizi nəticəsində aşağıdakı model əldə olunmuşdur.

Şəkil 1: Duyğusal Zəka Xüsusiyyətləri Ölçmə Vasitəsinin-Qısa Formasının Alt Faktorlarına Dair Təsdiqləyici Faktor Analizinin (TFA) Nəticələri

Həyata keçirilən təsdiqləyici faktor analizi nəticəsində daha yaxşı uyğun dəyərlər əldə etmək məqsədi ilə duyğusal zəkanın özünü idarə etmə alt faktorundan 7 və 30, duyğusal alt faktorundan 2, 8 və 23, sosiallıq alt faktorundan isə 11, 21 və 25-ci maddələr ölçmə vasitəsindən çıxarılmışdır. Daha sonra yerdə qalan maddələr üçün təsdiqləyici faktor analizi edilmişdir. Əldə edilən uyğun dəyərlər araşdırıldığında ($\chi^2 = 701.999$, $sd = 124$, $p < .001$) statistik olaraq doğru olduğu görülməkdədir. Digər dəyərlərinə $\chi^2/df = 2,649$; GFI (Goodness of Fit Index) = .943; AGFI (Adjusted Goodness of Fit Index) = .940; NFI = .890; CFI (Comparative Fit Index) = .938, RMSEA (Root Mean Square Error of Approximation) = 0.67 şəklində olduğu görülməkdədir. Ümumilikdə bu dəyərlərin müvafiq uyğunluq səviyyəsində olduqları söylənilə bilər (Şimşək, 2007; Sümer, 2000; Schermelleh, Mooseburger və Müller, 2003; Kline, 2011; Bayram, 2013). Hesablanan bəzi modifikasiya dəyərlərinə baxıldığında (m1-m2; m1-m4; m2-m3; m2-m5; m4-m5; m5-m6; 7m-10m) xəta kovariasiyaları arasında korrelyasiya olduğu görülmüşdür.

Güvənlik: Təsdiqləyici faktor analizi sonrası çıxarılan maddələrdən sonra ölçmə vasitəsinin daxili ardıcılığı ilə bağlı güvənliliyi Cronbach Alfa əmsali ilə hesablanmışdır. Bu dəyərlər Rifah üçün 0.72, Özünə nəzarət üçün 0.52, Duyğusal üçün 0.66, Sosiallıq üçün 0.51 və ölçmə vasitəsinin toplam maddələri üçün isə 0.84 olaraq tapılmışdır.

Nəticə, Müzakirə və Təkliflər: Bu araşdırmanın məqsədi Petrides və Furnham (2000a, 2001) tərəfindən inkişaf etdirilən Duyğusal Zəka Ölçmə Vasitəsinin-Qısa Formasının Azərbaycanca doğruluq və güvənliliyini araşdırmaqdır. İlk əvvəl araşdırma əsnasında ölçmə vasitəsinin orijinal formasından istifadə edə bilmək üçün ölçmə vasitəsinin yazarlarından K.V. Petrides ilə əlaqə yaradılmış və ölçmə vasitəsinin istifadəsi üçün icazə alınmışdır. Anket formasının tərcüməsi, dil ekvivalentliyi və dil uyğunluğu çalışmaları həyata keçirilmiş, əldə olunan Azərbaycanca formanın orijinal İngiliscə formanı yüksək səviyyədə uyğunluğu və təmsil etdiyi müəyyənləşdirilmişdir.

Quruluş uyğunluğu mərhələsində faktor quruluşunun xüsusiyyətlərini müəyyən etmək məqsədilə izahedici faktor analizi araşdırılmış və araşdırmalar nəticəsində ölçmə vasitəsinin yenidən izahedici faktor analizi edilməsinə ehtiyac duyulmamışdır.

Daha sonra Cooper və Petrides (2010) tərəfindən əldə edilən quruluşun nümunələr haqqındakı məlumatlara uyğun olub-olmadığını anlamaq məqsədilə təsdiqləyici faktor analizi nəticələrindən istifadə edilmişdir. Ölçmə vasitəsində yer alan 30 maddədən 8-i (7, 30, 2, 8, 23, 11, 21, 25) ölçmə vasitəsindən çıxarılmış, yerdə qalan 22 maddə üçün təsdiqləyici faktor analizi həyata keçirilmişdir. Təsdiqləyici faktor analizindən sonra ölçmə vasitəsinin güvənliliyini yoxlamaq üçün Cronbach Alpha əmsali istifadə edilmişdir. Cronbach Alpha əmsalına görə ölçmə vasitəsinin Rifah faktoru üçün 0.72, Özünə nəzarət faktoru üçün 0.52, Duyğusal faktor üçün 0.66 və Sosial faktor üçün isə 0.51 və ölçmə vasitəsinin toplamı üçün 0.84 olaraq dəyər əldə edilmişdir. Əldə edilən bu dəyərlər ölçmə vasitəsinin orijinal formasında əldə edilən dəyərlərə yaxındır.

Ümumi olaraq dəyərləndirildiyində Duyğusal Zəka Ölçmə Vasitəsinin-Qısa Formasının Azərbaycanca forması istifadə etmək üçün etibarlı və güvənli bir ölçmə vasitəsi olduğu müəyyən edilmişdir.

Ölçmə vasitəsinin 4 alt faktorundan (Rifah, Özünə nəzarət, Duyğusal və Sosial) və toplam maddələrdən əldə edilən yüksək dəyərlər duyğusal zəka qabiliyyətlərinin yüksək səviyyədə olduğunu, aşağı dəyərlər isə duyğusal zəka qabiliyyətlərin lazımı səviyyədə olmadığını göstəricisidir.

Təlimat: Xahiş edirəm aşağıda verilmiş ifadələrlə nə dərəcədə razılaşdığınızı göstərən rəqəmi dairəyə alın. İfadələrin tam mənası haqqında çox uzun düşünməyin. İfadələri tez-tez oxuyaraq dəqiq cavab verməyə çalışın. Doğru və ya yanlış cavab yoxdur. 1 ilə 7 arasında cavab variantları vardır: Cavablar 1-Tamamilə razı deyiləm və 7-Tamamilə razıyam arasında dəyişir. Marağ göstərdiyiniz və vaxt ayırdığınızı üçün təşəkkür edirəm.

1..... 2..... 3..... 4..... 5..... 6..... 7

Tamamilə

Razı

deyiləm

Tamamilə

Razıyam

1	Duyğularımı sözlərlə ifadə etmək mənim üçün problem deyil.	1	2	3	4	5	6	7
2	Ümumiyyətlə, yüksək motivasiyaya sahib biriyəm.	1	2	3	4	5	6	7
3	Adətən duyğularımı cilovlamaqda çətinlik çəkirəm.	1	2	3	4	5	6	7
4	Ümumiyyətlə, həyatdan həzz almıram.	1	2	3	4	5	6	7
5	Səmərəli şəkildə insanlarla ünsiyyət qura bilirəm.	1	2	3	4	5	6	7
6	Bir çox yaxşı xüsusiyyətlərə sahib olduğumu düşünürəm.	1	2	3	4	5	6	7

7	Hüquqlarımı müdafiə etmək mənim üçün, ümumiyyətlə, çətin gəlir	1	2	3	4	5	6	7
8	Çox şey haqqında, ümumiyyətlə, neqativ düşünürəm	1	2	3	4	5	6	7
9	Mənə yaxın olanlar tez-tez onlarla yaxşı davranmadığım haqda məndən şikayətlənirlər.	1	2	3	4	5	6	7
10	Hadisələrin gedişatına görə həyatımı qaydaya salmaq mənim üçün çox çətinidir.	1	2	3	4	5	6	7
11	Ümumilikdə stresslə mübarizə aparmağı bacarıram.	1	2	3	4	5	6	7
12	Mənə yaxın olan insanlara sevgimi göstərmək çətin gəlir.	1	2	3	4	5	6	7
13	Adətən özümü başqalarının yerinə qoyub onların duyğularını hiss edə bilirəm.	1	2	3	4	5	6	7
14	Motivasiyama davam etdirməkdə çətinlik çəkirəm.	1	2	3	4	5	6	7
15	İstədiyimdə öz duyğularıma nəzarət etməyin yollarını tapa bilirəm.	1	2	3	4	5	6	7
16	Ümumiyyətlə, həyatımdan razıyam	1	2	3	4	5	6	7
17	Sonradan peşman olacağım işləri etməyə meylliyəm.	1	2	3	4	5	6	7
18	Güclü tərəflərimin çox olduğuna inanıram	1	2	3	4	5	6	7
19	Başqalarının hissləri üzərində heç bir gücə malik olmadığını görürəm.	1	2	3	4	5	6	7
20	Ümumiyyətlə, həyatımda hər şeyin qaydasında olacağına inanıram	1	2	3	4	5	6	7
21	Mənə çox yaxın və ətrafımda olan insanlarla belə əlaqə yaratmaq çox çətinidir.	1	2	3	4	5	6	7
22	Ümumiyyətlə yeni mühitə uyğunlaşmaq qabiliyyətim vardır.	1	2	3	4	5	6	7

Ədəbiyyat Siyahısı

- Acar, F. (2002). Duygusal Zeka ve Liderlik. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 53-68.
- Ashforth, B., & Humphrey, R. (1995). Emotion in the workplace: A reappraisal. *Human Relations*, 97-125.
- Aslan, Ş. (2013). *Duygusal zeka dönüştürücü ve etkileşimli liderlik*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- Bar-On. (2000). *Emotional and Social Intelligence: Insights from Emotional Quotient Inventory*. California: Handbook of Emotional Intelligence.
- Bayram, N. (2010). *Yapısal eşitlik modellemesine giriş AMOS uygulamaları*. Bursa: Ezgi Kitabevi.
- Çakar, U., & Arbak, Y. (2004). Modern yaklaşımlar ışığında değişen duygu-zeka ilişkisi ve duygusal zeka. *Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23-48.
- Cooper, R., & Sawaf, A. (1997). *Executive EQ: Emotional intelligence in leadership and organizations*. New York: A Perigee Book.
- Damasio, A. (1999). *Descartes'in yanılgısı*. İstanbul: Varlık Yayınları.
- Deniz, E., & Yılmaz, E. (2006). Üniversite öğrencilerinde duygusal zeka ve stresle başa çıkma stilleri arasındaki ilişkinin incelenmesi. *Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi*, 17-26.
- Erkuş, A., & Günlü, E. (2008). Duygusal zekanın dönüştürücü liderlik üzerine etkileri. *İşletme Fakültesi Dergisi*, 187-209.
- Feldman, A. (1996). *Understanding Psychology*. ABŞ: McGraw-Hill Companies.
- George, J. (2000). Emotions and leadership: The role of emotional intelligence. *Human Relations*, 1027-1055.
- Goleman, D. (2017). *Duygusal zeka*. İstanbul: Varlık Yayınları.
- Goleman, D., Boyatzis, R., & McKee, A. (2013). *Primal leadership: Unleashing the power of emotional intelligence*. Boston: Harvard Business School Press.
- Herece, G., & Şener, İ. (2017). Duygusal zekâ ile tükenmişlik arasındaki ilişki: Kamu sektöründe bir uygulama. *Gazi İktisat ve İşletme Dergisi*, 38 - 54.
- İşcan, Ö. F., & Güllüce, A. Ç. (2010). Mesleki tükenmişlik ve duygusal zekâ arasındaki ilişki. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 7-29.
- İşmen, E. (2001). Duygusal zeka ve problem çözme. *M.Ü. Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, 111-124.
- Karabulutlu, E. Y., Yılmaz, S., & Yurttas, A. (2011). Öğrencilerin duygusal zeka düzeyleri ile problem çözme becerileri arasındaki ilişki. *Psikiyatri Hemşireliği Dergisi*, 75-79.
- Kline, R. (2011). *Principles and practice of structural equation modeling fourth edition*. New York: The Guilford Press.
- Köksal, A. (2007). *Üstün zekalı çocuklarda duygusal zekayı geliştirmeye dönük program geliştirme çalışması*. İstanbul: (Yayımlanmış doktora tezi). İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Mayer, J., Caruso, D., & Salovey, P. (1999). Emotional intelligence meets traditional standards for an intelligence. *Intelligence*, 267-298.
- Newsome, S., Day, A., & Catano, V. (2000). Assessing the predictive validity of emotional intelligence. *Personality and Individual Differences*, 1005-1016.
- Özdemir, M., & Dilekmen, M. (2016). Eğitim fakültesi öğrencilerinin duygusal zeka ve yaşam doyumlarının incelenmesi. *Sakarya University Journal of Education*, 98-113.
- Öztürk, A. (2006). Okul öncesi öğretmenlerinin duygusal zeka yetenekleri iş doyumları ve tükenmişlik düzeylerinin bazı değişkenler açısından karşılaştırmalı olarak incelenmesi. *(Yayımlanmış yüksek lisans tezi)*. Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Petrides, K., & Furnham, A. (2000). On the dimensional structure of emotional intelligence. *Personality and Individual Differences*, 313-320.
- Petrides, K., & Furnham, A. (2001). Trait emotional intelligence: Psychometric investigation with reference to established trait taxonomies. *European Journal of Personality*, 425-448.
- Petrides, K., Frederickson, N., & Furnham, A. (2004). The role of trait emotional intelligence in academic performance and deviant behavior at school. *Personality and Individual Differences*, 277-293.
- Şahin, N. H., Güler, M., & Basım, N. (2009). A tipi kişilik örüntüsünde bilişsel ve duygusal zekanın stresle başa çıkma ve stres belirtileri ile ilişkisi. *Türk Psikiyatri Dergisi*, 243-254.
- Şahin, S., Aydoğdu, B., & Yoldaş, C. (2011). Duygusal zeka ve iş doyumları arasındaki ilişkiler: Eğitim müfettişleri üzerinde bir araştırma. *İlköğretim Online*, 974-990.
- Şimşek, Ö. F. (2007). *Yapısal eşitlik modellemesine giriş - temel ilkeler ve LISREL uygulamaları*. Ankara: Ekinoks.
- Salovey, P., & Mayer, J. (1990). The intelligence of emotional intelligence. *Intelligence*, 433-442.
- Schermelleh-Engel, K., Moosbrugger, H., & Müller, H. (2003). Evaluating the fit of structural equation models: Test of significance and descriptive goodness-of-fit measures. *Method of Psychological Research Methods of Psychological Research*, 23-74.
- Sultan, N. (2013). Hemşirelerde duygusal zeka ve problem çözme becerileri arasındaki ilişkilerin incelenmesi: Konya ili örneği. *(Yayımlanmış yüksek lisans tezi)*. Selçuk Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Konya.
- Sümer, N. (2000). Yapısal eşitlik modelleri: Temel kavramlar ve örnek uygulamalar. *Türk Psikoloji Yazıları*, 49-74.
- Taşlıyan, M., Hırlak, B., & Çiftçi, G. E. (2014). Akademisyenlerin duygusal zekâ, iş tatmini ve tükenmişlik düzeyleri arasındaki ilişki. *İşletme*

Araşdırmaları Dergisi, 63-80.

36. Tümkaya, S., Hamarta, E., Deniz, E., Çelik, B., & Aybek, B. (2008). Duygusal zeka mizah tarzi ve yaşam doyumı: Üniversite Öğretim elemanları üzerine bir araştırma. *Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi*, 1-18.
37. Yeşilyaprak, B. (2001). Duygusal zeka ve eğitim açısından doğurguları. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi*, 139-146.

Xülasə

Bu çalışmanın məqsədi Petrides və Furnham (2000a, 2001) tərəfindən üzərində işlənən “Duyğusal Zəka Xüsusiyyətləri Ölçmə Vasitəsi-Qısa Forması”nın Azərbaycanca versiyasının doğruluğunu və güvənliyini araşdırmaqdan ibarətdir. Sorğuda Azərbaycanda yetkinlik yaşına çatmış müxtəlif sahələrdə işləyən, oxuyan 609 nəfər iştirak etmişdir. Ölçmə vasitəsinin dil uyğunluğu və ekvivalentliliyi İngiliscə və Azərbaycanca forumlardan əldə edilən dəyərlər (qiymət) arasında müsbət korrelyasiya ilə dəstəklənmişdir. Ölçmə vasitəsinin quruluşunun uyğunluğunu araşdırmaq üçün izahedici faktor analizinin yenidən araşdırılmasına ehtiyac görülməmiş, təsdiqləyici faktor analizi həyata keçirilmişdi. Təsdiqləyici faktor analizi sonrası daha yaxşı uyğunluq əldə etmək üçün ölçmə vasitəsindən 8 maddə çıxarılmışdır. Ölçmə vasitəsinin daxili ardıcılığı ilə bağlı güvənliyi Cronbach Alpha əmsalı ilə hesablanmışdır. Dörd alt faktorun öz aralarında hesablanan güvənlik əmsalları Rifah üçün 0.72, Özünə nəzarət üçün 0.52, Duyğusalıq üçün 0.66, Sosialıq üçün isə 0.51 və ölçmə vasitəsinin toplamı üçün isə 0.84 olaraq tapılmışdı. Bu nəticələr Duyğusal Zəka Xüsusiyyətləri Ölçmə Vasitəsi-Qısa Formasının Azərbaycanca forumunun uyğun və güvənli bir ölçmə vasitəsi olduğunu göstərməkdədir.

Açar sözlər: *duyğusal zəka xüsusiyyətləri ölçmə vasitəsinin-qısa forması, duyğusal zəka, güvənlik, doğruluq.*

Abstract

This work deals with the investigation of validity and reliability of the Azerbaijani version of “Short form of psychometric properties of the trait emotional intelligence questionnaire” developed by Petrides and Furnham (2000a, 2001). 609 adolescents working and studying in different fields in Azerbaijan have participated in the survey. The linguistic correlation and equivalence of the questionnaire have been backed by evaluations obtained from Turkish and Azerbaijani forums. No necessity has been required to investigate the structural correlation of the questionnaire, affirmative factor analysis has been conducted. In order for post-affirmative factor analysis to get better correlation 8 items from the questionnaire have been extracted. The reliability of internal consistency of the questionnaire has been calculated by Cronbach Alpha equation. The reliability equations of the four intercalculated subfactors for “Well-being” have been defined at 0.72, “Self-control” – 0.52, “Sensitiveness” – 0.66, “Sociability” – 0.51 and scale total 0.84 correspondingly. These results show that Azerbaijani and Turkish forums of “Short form of psychometric properties of the trait emotional intelligence questionnaire” are correlated and reliable.

Keywords: *Short form of psychometric properties of the trait emotional intelligence questionnaire, emotional intelligence, reliability, validity.*

RƏYÇİ: dos. E. Vəliyeva

Məhərrəm Hüseynov, Pəri Paşayeva

POEZİYA DİLİ PROFESSIONAL KEYFİYYƏT AMİLİ KİMİ

Azərbaycan filologiyasında dil sənətkarlığına, üslub məsələlərinə diqqətin getdikcə artması təsadüfi hal deyil. Bu daha çox ədəbi prosesin inkişafındakı keyfiyyət əlamətlərinin həm də kəmiyyətə çoxalması ilə birbaşa əlaqədardır və o da diqqətəlayiqdir ki, poeziya dilindən məxsusi bəhs etmək üçün şeirin özü bol linqvistik material verir. Buna istinadən poetik linqvistika, ədəbiyyatşünaslıq və ədəbi tənqid bədii dillə bağlı bir sıra mühüm mülahizələr söyləmiş, bəzi dolaylıq və ziddiyyətli fikirlərə münasibət bildirmiş, uzun müddətdən bəri mübahisə doğuran müddəalara aydınlıq gətirmişdir. Tədqiqatçılar bütövlükdə ədəbi prosesin bir sıra aktual cəhətləri ilə dil məsələlərinin çarpazlaşmasını olduqca təbii bir hal kimi təqdim edərək diqqəti dil sənətkarlığı üzərində cəmləşdirmişlər. Təqdirəlayiqdir ki, həm linqvist, həm də ədəbiyyatşünas alimlər şeir dilini konkret tədqiqat obyektini kimi seçib onun təhlilini verərkən hər bir söz sənətkarına onun yaradıcılıq fərdiyyətindən çıxış edərək yanaşır. Söz ustasının sənət spesifikasiyasının özünəməxsusluğunu üzə çıxarma mövqeyindən aydınlaşdırır. Onun nəticəsidir ki, əsərləri tədqiqat mövzusu olan görkəmli filoloq-alimlərimizin bədii dil və ədəbi tənqidin mühüm əlamətlərinin şərhinə həsr olunmuş silsilə əsərləri neçə illərdir ki, oxucuların da böyük marağına səbəb olmuşdur.

Şeir dili haqqındakı nəzəri düşüncələr və elmi ümumiləşdirmələr bədii yaradıcılığın kamilləşməsi yolunda ən etibarlı vasitələrdəndir, poetik təfəkkürün qida mənbələrindəndir. Ədəbi prosesin tərəqqisi dil problemlərinin elmi şərhinə geniş yer verilməsi də bununla əlaqədardır. Belə ki, poetik dilə maraq dairəsinin genişlənməsi və dərinləşməsi nəticəsində yazılan tədqiqatlar müasir poeziyanın olduqca əhəmiyyətli problem və vəzifələrini ön plana çəkir, poeziyanın dil qayğılarından ətraflı söhbət açır, şeirimizin qazandığı uğurlar fonunda onun dil-üslub qüsurlarına da diqqət cəlb edir.

Dil problemlərinə həsr olunmuş əsərlərin dəyərini artıran cəhət onlardakı mülahizələrin elmi maraqlılığı və yeniliyindədir. Onların hamısında belə bir fikir yekdilliklə təsdiqini tapır ki, ədəbi şəxsiyyətlərin qələm məhsullarında sözlə maddiləşən şeir yarandığı dövrdən gələcəyə ədəbi yadigar kimi ötürülsə də, onun yaşarlılığının təminatçısı dildir. Şeirin ideya-estetik prinsiplərinin yetkinləşməsində dilin müstəsna mövqeyi vardır. Deyilənlərə xarakterik misallar kimi sənət korifeylərimizin əbədiyaşar qələm məhsulları göstərilmişdir.

Söz, sənətkar və yaradıcılıq prosesinin vəhdət halında çoxşaxəli problemlərinin açılması baxımından da şeir dilinə dair tədqiqat əsərləri bol material verir. Sənətkar və dil probleminin mürəkkəbliyi bədii sözdə gizlənmiş ifadə potensiallarının genişliyi və bunların sənətkar şəxsiyyəti, onun estetik baxış və mövqeyi ilə ahəngdarlığı məsələləri də poeziyamızın intensiv inkişafı fonunda ümumiləşdirilmişdir. Şeir dilinin sənətkarlıq sirləri, canlı danışmaq dilindən istifadə incəlikləri, şair qələmindən çıxan hər bir sözün ədəbi prosesin ritminə uyğunlaşdırılması yolunda çəkilən sənətkar zəhməti, dil vahidlərini poetik qayənin mahiyyətinə istiqamətləndirmək bacarığı və poetik dilin digər mühüm nəzəri-estetik problemləri barədə ümumiləşdirmələr aparılmış, şeir yaradıcılığının dillə bağlı obyektiv qanunauyğunluqlarına əsaslanan fikirlər barədə bizdə aydın təsəvvürlər formalaşdırmışdır.

Müəlliflərin qənaətlərinə görə, poeziyada dil məsələsi ilk əvvəl istedad və sözün yüksək mənasında yaradıcı əmək məsələsidir. Ən zəruri arqument kimi yaradıcılıq istedadı söz duyumu və deyim prosesinin ilk addımıdır, başlanğıc nöqtəsidir, həyat materiallarını yüksək bədiiiliklə inikas etdirməyin ilk təşəbbüsüdür. Dilə, onun sabitləşmiş qanunlarına hörmət və ehtiram qələm əhlinin şərəfli yaradıcılıq vəzifəsidir.

Tədqiqatçılara görə "poeziya dili necə olmalıdır?"- sualının cavabı gerçəkliyi maksimum bədii incəliklə, estetik tələblərə hərtərəfli riayət olunmaqla əks etdirən dil mənasında başa düşmək lazımdır.

Linqvistik poetika, ədəbiyyatşünaslıq və ədəbi tənqid şeirdə dilin bədiiyyəti problemlərinə geniş yer ayırmışdır. Tutarlı tədqiqat əsərlərində şeirin dil və üslub məsələləri də daxil olmaqla ən vacib obraz yaratma komponentləri diqqətdən yayınmamış, tədqiqatçıların maraq dairəsindən kənar qalmamışdır. Belə bir fikir əsaslandırılır ki, yaradıcılıq təşkilatlarının da bu məsələyə xüsusi diqqət yetirməsi dil-üslub problemlərinə qayğının daimiliyi və məsuliyyəti ilə bağlıdır, şairin poetik fəaliyyətində özünü göstərən və sənətkarı sınaqdan keçirən amildir. Çünki dilə düzgün və müdrik münasibət poetik fəaliyyəti daha görümlü, daha faydalı və daha sanballı bir məcraya yönəldir.

Dilin nəzəri məsələlərinə bələdlik sözə estetik baxışın səciyyəsinə, bədii sözün asanlıqla açıla bilməyən sirlərini üzə çıxarmağa yardımçı olur. Bu məsələlərin elmi şərhinə cəhd bir sıra tədqiqatçının bütün elmi yaradıcılığı boyu davam edir.

Bədii üslubun inkişaf perspektivləri və vəzifələri ilə bərabər bu da öz elmi həllini tapmışdır ki, söz sənətkarının yaradıcılıq fəaliyyəti, dəsti-xəttinin özünəməxsusluğu, təkrarolunmazlığı bilavasitə dilə estetik münasibətin fərdi cəhətləri ilə aşkarlanır. Fərdi üslub dillə bağlı üslubi-estetik kateqoriyaların bir-biri ilə sıx əlaqədə olub, bir-birini tamamlayan və orijinalılıqla müşayiət olunan daxili əlamətlərin sistemidir. Fərdi söz duyumu, estetik zövqü sənətkarın ədəbi dil normaları daxilində elə həlledici stimuldur ki, hər bir şeirin taleyi, sənət əsəri kimi həyatı, yaşaya bilmə imkanı məhz bununla şərtlənir. Dilin obrazlı mahiyyətini sövq-təbii şəkildə duyub onu bədii nitqdə gerçəkləşdirmək dil mədəniyyətinin, dildən istifadə məharətinin, sözə yanaşma və onun məndə yeganə yerini müəyyənləşdirmə ustalığının ilk uğurlu adamıdır. Dilin üslubi-semantik rəngini dəqiq sezib işlənmə mühitini düzgün müəyyənləşdirmək, sözün mədəni-estetik səviyyəsini artırmaq əsl yaradıcılıq əməliyyatıdır.

Şeirşünaslıq müəyyənləşdirir ki, dilin ən dərin qatlarına nüfuz edib onu hərəkətə gətirmək, "söz əzabı" ilə bütün leksik qatlarda mövcud olan obrazlılığı, onun emosionallıq-ekspressivlik xislətini, estetik zərifliyini orijinal

üsullarla aşkarlamaq yaradıcılıq hünəridir.

Şeirşünaslığa dair elmi ədəbiyyatda bədiilik prinsipləri kəskin qoyulur və o elmi təhlildən aydın görtürür ki, obrazlılıq vasitələrinin harmoniyasında dil həlledici və mərkəzi mövqedədir. Dil obrazlılıq bəhrəsini o zaman tam dolğunluğu ilə verir ki, həmin obraz daxili yaradıcılıq tələblərindən doğsun. Şeir onda səviyyə kəsb edir ki, şair söz sənətinin şeirlərinə, poeziyanın inkişaf mərhələlərinə, sənətkarlığın inkişaf meyllərinə dərinlikdən bələddir.

Şeirşünaslığın tədqiqinə girişdiyi dilçilik problemlərinin, xüsusilə poeziya dilinin nəzəri və təcürbi məsələlərinin aktuallığını ön plana çəkir, onun inkişaf istiqamətlərini həqiqi xəlqi ifadə tərzinə yönəltmək baxımından olduqca faydalı hesab edir. Şeir dilinin əsas atributlarından o da sayılır ki, sözün enerjisi düzgün səfərbər edilərək misralara paylanması səliqə-sahman, sintaqmaların ahəngin axarına uyğunlaşması fəal üslubi mövqedə dayansın.

Həm dilçi, həm də ədəbiyyatşünas alimlər dərin tədqiqat və təhlil yolu ilə bədii dil nəzəriyyəsinə kifayət qədər ciddi diqqət yetirmiş, görkəmli şairlərimizin dil sənətkarlığı haqqında geniş, zəngin dəlillərlə əsaslandırılmış fikirlərə geniş yer vermişlər. Burada şeirin səthi təhlilinə qarşı çıxılaraq müsbət təəssüratlarla yanaşı haqlı olaraq nöqsanlı tərəflərə də toxunulur, ondan prinsiplial formada söhbət açılır.

Şeirin forma gözəlliklərindən doğan incəliklərdən bəhs edilərkən belə qənaətə gəlinir ki, sadəlik bədii əsər üçün yüksək məziyyətdir. Bununla belə o, bəsitlik səviyyəsinə düşsə, bu zaman aydınlıq pərdəsi altında gizlənmək, zahiri və öteri sadəlik naminə ilk baxışda adi görünən, əslində isə sənət meyarlarına uyğun gəlməyən süni görüntü yaratmaqdan başqa bir şey deyildir. Barışmazlıq və ziddiyyət təşkil edən sənət mövqələrinin sərhədlərini düzgün müəyyənləşdirmədən həqiqi sənətlə xalturaçılığın fərqi düzgün dərk etmək mümkün deyil.

Şeirşünas alimlərimizin bir qisminin elmi irsində, ədəbi-tənqidi yaradıcılığında dil sənətkarlığı ilə bağlı məsələlər təsadüfdən-təsadüfə, öteri səciyyə daşır. Onun ardıcıl və daimi xarakteri, poetik dil problemlərinin obyektiv mövqedən ardıcıl şəkildə işıqlandırılması estetik görüşləri sistemində mühüm yer tutur. Dil və üslub məsələləri vacib sənətkarlıq amili, sənətkarlıq əlaməti olaraq onların problemlərlə zəngin və prinsiplial məqalələrdə öz əksini tapır. Ədəbi prosesin ümumi mənzərəsini tam və əhatəli canlandırmaq naminə dil sənətkarlığı prinsiplial mövqələrdən tədqiq olunur. Sənət və sənətkarlığın mərkəzi problemi kimi dil və üslub məsələləri yaradıcılıq axtarıqlarının səmərəsi və uğurlu yekunu olaraq təqdim edilir. Üslubi özünəməxsusluq əsl sənətkar orijinallığının göstəricisi, formanın məzmununa münasib qurulma qanunauyğunluğu aspektində təqdim edilir. Ən mühüm cəhət ondan ibarətdir ki, poeziyanın dil və üslub qayğıları söz sənətinə müasir baxış fonunda çözlənir. Dil sadəliyində dərinlik, üslub aydınlığında müdriklik məqamları poetik-analitik təfəkkür süzgəcindən keçirilərək şeir sənətinin gələcək inkişafına narahatlıq hissləri düşündürücü arqumentlərlə geniş oxucu kütləsinə çatdırılır.

Estetik əhəmiyyətli bir problem kimi o da xüsusi nəzərə çatdırılır ki, zahiri effekt xatirinə, süni şəkildə qurulmuş sadəlik və aydınlığa cəhd meylləri də təbiilikdən uzaq olduğu üçün primitiv görkəm alır, adi didaktik və ritorik hökmlər poetik siqətlə yüklənə bilməyib sənət ölçülərindən kənar qalır.

Qədim Azərbaycan ədəbiyyatının zəngin poetik təcürbəsi zəminində poeziya tənqidinin xüsusi vüsət alması böyük estetik hadisə kimi dəyərləndirilməlidir. Ədəbi tənqidin poetik prosesə fəal müdaxiləsi, bu prosesdə yaxından iştirak şeirşünaslığın inkişafına təkan verir ki, bunun bilavasitə nəticəsi olaraq poeziya tənqidində xüsusi dinamizm müşahidə olunmağa başlayır.

ƏDƏBİYYAT

1. Adilov M. Klassik ədəbiyyatımızda dil və üslub. Bakı, "Maarif", 1991, 234 s.
2. Abdullazadə A. Şairlər və yollar. (Azərbaycan sovet poeziyasında yaradıcılıq üslubları). Bakı, "Yazıçı", 1984, 244 s.
3. Axundov A. Şeir sənəti və dil. Bakı, "Yazıçı", 1980, 159 səh.
4. Cəfərov M. Şeirimizin dili və vəznə haqqında. "Füzuli düşündür", Bakı, 1959, səh.152-219.
5. Hacıyev T. Bədii dilin şeir və nəsr ladları. "Azərbaycan", 1981, №9, səh.161-171.
6. Hüseynov M.A. Şeirşünaslıqda dil sənətkarlığı. Bakı, "Elm", 2007, 240 s.

Ключевые слова: язык, стиль, поэзия, символизм, поэзия, мастерство, исследования, форма.

Key words: language, style, poetry, symbolism, poetry, skill, research, form.

Açar sözlər: dil, üslub, şeir, obrazlılıq, poeziya, sənətkarlıq, tədqiqat, forma.

Резюме

В статье говорится о важности обучения языковой культуре поэзии с лингвистической точки зрения и об активизации поэтической лингвистики, литературной критики в этой области. Вот почему художественное творчество сосредоточено на важном языке и стилях, эстетическом изучении поэзии и том, что эта проблема выходит за рамки лингвистической науки. Чувствительность к требованиям поэтики жанра, проблемы языкового стиля широко интерпретируются.

Summary

The article deals with the main directions of the attitudes to the language mastership, style problems in Azerbaijan philology. Theoretical thoughts and scientific summaries on the poem language are based as the most reliable means of improving literary creativity. That is why the broad introduction of the scientific description of the problem of poetry style in linguistic science comes from necessity. Giving a broad place to the actual problems of the poem

language of linguistic poetics and literary criticism is the focus of attention.

